

TÜRK TARİH KURUMU

TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KOORDİNASYON AJANSI BAŞKANLIĞI

KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYE VE ORTA DOĞU AMME İDARESİ

T.C. BAŞBAKANLIK YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLARI BAŞKANLIĞI

Келечек колубузда! Gelecek Elimizde...

www.manas.edu.kg

http://tdyk.manas.edu.kg

ТҮРК ЭЛДЕРИНДЕГИ МАМЛЕКЕТ БАШКАРУУ САЛТЫ
TÜRK DEVLET YÖNETİMİ GELENEĞİ

ТҮРК ЭЛДЕРИНДЕГИ МАМЛЕКЕТ БАШКАРУУ САЛТЫ

TÜRK DEVLET YÖNETİMİ GELENEĞİ

Бишкек / Bişkek – 2016

ТҮРК ЭЛДЕРИНДЕГИ МАМЛЕКЕТ БАШКАРУУ САЛТЫ

TÜRK DEVLET YÖNETİMİ GELENEĞİ

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин басылмалары: 199
Конференциялар тизмеси: 31

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 199
Kongreler Dizisi: 31

ТҮРК ЭЛДЕРИНДЕГИ МАМЛЕКЕТ БАШКАРУУ САЛТЫ

TÜRK DEVLET YÖNETİMİ GELENEĞİ

Түзгөндөр
Женгиз БУЙАР
Мехмет КЫЛДЫРОГЛУ
Муратбек КОЖОБЕКОВ

Editörler
Cengiz BUYAR
Mehmet KILDIROĞLU
Muratbek KOCOBEKOV

Бишкек • Bişkek 2016

УДК 342
ББК 67.99(2)1
Т 92

Т92 **Түрк элдериндеги мамлекет башкаруу салты.** Түз.: Женгиз Буйар, Мехмет Кылдыроглу, Муратбек Кожобеков, – Б.: 2016. – 394 б.

Türk Devlet Yönetimi Geleneği. Editörler: Cengiz Buyar, Mehmet Kıldıroğlu, Muratbek Kocobekov, Bişkek 2016.

ISBN 978-9967-28-077-9

Китепте Кыргыз Республикасынын 2014-жылды «мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы» деп жарыяланышына байланыштуу Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде 2014-жылдын 3-4–апрелинде өткөрүлгөн **I эл аралык «Түрк элдеринин мамлекет башкаруу салты” Конгрессинин** материалдарындан конресстин редколлегиясы тарабынан тандалган билдирүүлөр орун алды.

Bu kitapta 2014 yılının Kırgız Cuhuriyeti Tarafından *Devletçilik Yılı* ilan edilmesi münasebetiyle 3-4 Nisan 2014 tarihlerinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde düzenlenen ***I. Uluslararası Türk Devlet Yönetimi Geleneği Kongresi****'nde* sunulan bildirilerden Kongre Bilim Kurulu'nun değerlendirmeleri neticesinde belirlenen bildiriler yer almaktadır.

Т 1203020100-16

ISBN 978-9967-28-077-9

УДК 342
ББК 67.99(2)1

ТҮРК ЭЛДЕРИНДЕГИ МАМЛЕКЕТ БАШКАРУУ САЛТЫ
I ЭЛ АРАЛЫК КОНГРЕССИ

I. ULUSLARARASI TÜRK DEVLET YÖNETİMİ GELENEĞİ KONGRESİ

ТӨРАГАЛАР
Проф., докт. Себахаттин БАЛЖЫ
Проф., докт. Асылбек КУЛМЫРЗАЕВ

БАШКЫ КООРДИНАТОР
Проф. докт. Махмут ИЗЖИЛЕР

КООРДИНАТОР
Проф. докт. Лайли ҮКҮБАЕВА

УЮШТУРУУЧУ ТОБУ
Проф. докт. Анварбек МОКЕЕВ
Проф. докт. Лайли ҮКҮБАЕВА
Проф. докт. Фахри УНАН
Проф. докт. Ремзи АТАОГЛУ
Проф. докт. Олжобай КАРАТАЕВ
Проф. докт. Кубатбек ТАБАЛДИЕВ
Проф. докт. Дөөлөтбек САПАРАЛИЕВ
Проф. докт. Жамгырбек БӨКӨШОВ
Проф. докт. Осман ЙОРУЛМАЗ

ИЛИМИЙ КОМИТЕТ

Проф. докт. Беатрис МАНЗ	АКШ
Проф. докт. Ули ШАМИЛОГЛУ	АКШ
Проф. докт. Юлий ХУДЯКОВ	Россия Федерациясы
Проф. докт. Николай КРАДИН	Россия Федерациясы
Проф. докт. Чонг ЖИН	Түштүк Корея
Проф. докт. Решат ГЕНЧ	Туркия
Проф. докт. Болат КУМЕКОВ	Казакстан
Доц. докт. Гайбуллах БАБАЯРОВ	Өзбекстан
Проф. докт. Виктор БУТАНАЕВ	Хакасия/Россия Федерациясы
Проф. докт. Анварбек МОКЕЕВ	Кыргызстан
Проф. докт. Тынчтыкбек ЧОРОТЕГИН	Кыргызстан
Доц. докт. Жавид КАСЫМОВ	Азербайжан

БАШ КАТЧЫ
Доц. м.а., докт. Мехмет КЫЛДЫРОГЛУ

БАШ КАТЧЫ ЖАРДАМЧЫЛАРЫ
Доц. м.а., докт. Йунус Емре ГҮРБҮЗ
Доц. м.а., докт. Зухра АЛТЫМЫШОВА
Доц. м.а., докт. Женгиз БУЙАР

КАТЧЫЛАР
Кайрат БЕЛЕК
Гүлбарчын ЖУМАНАЗАРОВА

ФИНАНСЫ КАТЧЫСЫ
Абдусалам ГУЛАМОВ

BAŞKANLAR
Prof. Dr. Sebahattin BALCI
Prof. Dr. Asılbek KULMIRZAYEV

GENEL KOORDİNATÖR
Prof. Dr. Mahmut İZCİLER

KOORDİNATÖR
Prof. Dr. Layli ÜKÜBAYEVA

YÜRÜTME KURULU
Prof. Dr. Anvarbek MOKEYEV
Prof. Dr. Layli ÜKÜBAEVA
Prof. Dr. Fahri UNAN
Prof. Dr. Remzi ATAOĞLU
Prof. Dr. Olcobay KARATAEV
Prof. Dr. Kubatbek TABALDİEV
Prof. Dr. Döölötbek SAPARALİEV
Prof. Dr. Camgırbek BÖKÖŞOV
Prof. Dr. Osman YORULMAZ

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Beatrice MANS	ABD
Prof. Dr. Uli ŞAMİLOĞLU	ABD
Prof. Dr. Yuliy HUDYAKOV	Rusya Federasyonu
Prof. Dr. Nikolay KRADİN	Rusya Federasyonu
Prof. Dr. Chong JİN	South Korea
Prof. Dr. Reşat GENÇ	Türkiye
Prof. Dr. Bolot KUMEKOV	Kazakistan
Doç. Dr. Gaybullah BABAYAROV	Özbekistan
Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV	Hakasya / Rusya Federasyonu
Prof. Dr. Anvarbek MOKEEV	Kırgızistan
Prof. Dr. Tınıçtıkbek ÇOROTEGİN	Kırgızistan
Doç. Dr. Cavid KASIMOV	Azerbaycan

GENEL SEKRETER
Yrd. Doç. Dr. Mehmet KILDIROĞLU

GENEL SEKRETER YARDIMCILARI
Yrd. Doç. Dr. Yunus Emre GÜRBÜZ
Yrd. Doç. Dr. Zuhra ALTIMIŞOVA
Yrd. Doç. Dr. Cengiz BUYAR

SEKRETERLER
Kayrat BELEK
Gülbarçın CUMANAZAROVA

MALİ SEKRETER
Abdusalam GULAMOV

KONGREYİ DESTEKLEYEN KURUMLAR:

ATATÜRK DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU BAŞKANLIĞI

T.C. BAŞBAKANLIK YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI

T.C. BAŞBAKANLIK TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KOORDİNASYON AJANSI BAŞKANLIĞI

TÜRKİYE ORTADOĞU AMME İDARESİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ
TÜRK UYGARLIĞI VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

***

КОНГРЕССКЕ САЛЫМКОШКОН УЮМДАР:

ТР ӨКМӨТҮНҮН АТАТҮРК АТЫНДАГЫ МАДАНИЯТ, ТИЛ, ТАРЫХ ЖОГОРКУ КУРУМУНУН
ТҮРК ТАРЫХ КООМУ

ТР ӨКМӨТҮНҮН ЧЕТ ӨЛКӨЛҮК ТҮРКТӨР ЖАНА БООРДОШ ЭЛДЕР
БОЮНЧАБАШКАРМАЛЫГЫ

ТР ӨКМӨТҮНҮН ТҮРК КЫЗМАТТАШТЫГЫ ЖАНА КООРДИНАЦИЯЛЫК УЮМУ

ЖАКЫНКЫ ЧЫГЫШ БАШКАРУУ ИНСТИТУТУ

КЫРГЫЗ-ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИНИН
ТҮРК ЦИВИЛИЗАЦИЯСЫН ИЗИЛДӨӨ БОРБОРУ

МАЗМУНУ • İÇİNDEKİLER

“Түрк элдериндеги мамлекеттик башкаруу салттары” темадагы
Эл аралык илимий конгресстин катышуучуларына
Кыргыз Республикасынын Президенти А.Ш. Атамбаевдин куттуктоо сөзү

Урматтуу илимий конгрестин катышуучулары,

Бүгүн Кыргыз-Турк “Манас” университетинде Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратынын алдындагы “Мурас” фонду, Туркия Республикасынын Тарых коому, Чет өлкөлөрдөгү боордош түрк тектүү элдер менен байланыштарды камсыздоо башкармалыгы жана Туркиянын Эл аралык кызматташууну өнүктүрүү агенттиги (ТИКА) колдоосу менен өткөрүлүп жаткан “Түрк элдериндеги мамлекеттик башкаруу салттары” темадагы Эл аралык илимий конгресстин ишине жигердүү катышып жаткандыгыңыздар менен кызуу куттуктап, бардыгыңыздарга албан-албан ийгиликтерди каалайм!

Бул маанилүү эл аралык илимий иш-чаранын үстүбүздөгү жылды Кыргызстанда “Мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы”- деп жарыялангандыгына байланыштуу өткөрүлүп жаткандыгы өтө кубанычтуу окуя болуп саналат. Борбордук Азиянын башка жумурияттары сыяктуу эле Кыргызстандын эгемендүүлүккө ээ болгондугуна жыйырма жылдан ашуун мезгил өтсө дагы мамлекетти башкарууда кыска мезгилдин ичинде кыйла кыйынчылыктарга дуушар болдук. Биз өз мамлекетибиздин башкаруу тарзын адам укуктарын аздектеген, эркин базар экономикасы принциптерине таянган, демократиялык нукта өнүктүрө турган байыркы ата-бабаларыбыздан бери уланып келе жаткан салттуу парламенттик системага 2010-жылдан тартып кана өткөрө алдык. Ага чейинки мезгилде өлкөбүздө үй-бүлөөлүк жана кландык башкаруу тарзына таянган авторитардык бийлик өкүм сүрүп, элдин жана мамлекеттин байлыктарын тар чөйрөдөгү бир ууч адамдардын кызыкчылыгына жумшап келгендиктен, эгемендүүлүгүбүздүн тамырына доо кетип, жаш мамлекетибиздин чачырап кетүү коркунучу туулган эле.

Ошондуктан сиздер катышып жаткан эл аралык конгресстин журушундө талкууга коюлган Евразиянын түрк тектүү элдеринин байыркы мезгилдерден тартып, азыркы доорго чейинки мамлекеттик башкаруу салттары жөнүндөгү орчундуу маселелерди терең талдап, кеңири пикир алышуунун натыйжасында чыгара турган абдан маанилуу сунуштарыңар биз үчүн да өтө пайдалуу боло тургандыгын айрыкча белгилеп кетким келет. Анткени Борборду Азиянын жана Кавказдын жаңы күңкорсуз жумурияттарындагыдай эле Кыргызстанда да учурдун талабына ылайык мамлекеттик башкаруу системасынын элибиздин тарыхый салтына, күлк-мүнөзүнө жана мүдөөсүнө ылайык өзгөчө моделин жаратуу жолунда биз сөзсүз түрдө түрк элдери тарых боюнча иштеп чыккан башкаруу тарздарынын тажрыйбасына кайрылышыбыз зарыл.

Өткөн карт тарыхка сереп салсак, көөнө доорлордон бери эле түрк элдери Евразиянын кен мейкиндиктеринин чордону болуп саналган Ала-Тоо аймагында байыркы Батыш Түрк каганатынын, Кыргыз каганатынын жана даңазалуу Караханид каганатынын мамлекетти башкаруу салттары кеңири чагылдырылган Жусуп Баласагындын “Кутадгу Билик” жана Махмуд Кашгаринин “Дивани лугат ат-түрк” чыгармаларындагы осуяттар өзүнүн актуалдуулугун бекем сактагандыгы айдан ачык.

Ошондуктан батыш өлкөлөрүнүн мамлекетти башкаруу моделин элибиздин өтмүштөгү башкаруу салтын эске албай туруп эле, эч өзгөртпөстөн алып келип орнотуп койсок анын пайдасынан зыяны көп боло тургандыгын эгемендүүлүк жылдардагы тажрыйбабыз ачык көргөзүп койду.

Бүгүн түпкүлүктүү түрк дүйнөсүнүн орошон очогу болгон Кыргызстанда, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде Түрк цивилизациясынын изилдөө борбору түзүлүп, күрдөөлдүү иштерди жүргүзүп аткандыгы чоң саамалык. Ушундай абройлуу илимий жыйындарды уюштуруп өткөрүү аркылуу, «Манас» университети бүткүл түрк дүйнөсүнүн интеллектуалдык күчтөрү менен бирдикте батыш менен чыгыш өлкөлөрүнүн белгилүү окумуштууларын Кыргызстанда баш коштуруп, түрк элдеринин мамлекеттүүлүк салттарын талкуулаган эл аралык илимий жыйынды өткөрүү менен кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бекемделишине дагы да өз салымын кошооруна терең ишенебиз.

Куттуктоо сөзүмдү ушундай оптимисттик маанайда аяктап жатып, конгресстин ишине ийгилик, жана жалпы катышуучуларына илимий жаңы табылгаларды каалап кетишке уруксат этиңиздер.

Кыргыз Республикасынын Президенти **Алмазбек Атамбаев**

АЛГЫ СӨЗ

Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратынын алдындагы “Мурас” фонду, Түркия Республикасынын Тарых коому, Түркиянын Чет өлкөлөрдөгү боордош түрк тектүү элдер менен байланыштарды камсыздоо башкармалыгы жана Түркиянын Эл аралык кызматташууну өнүктүрүү агенттиги (ТИКА) колдоосу менен Кыргыз-Түрк “Манас” университетинде 2014-жылдын апрель айында“Түрк элдериндеги мамлекеттик башкаруу салттары” темадагы Эл аралык илимий конгресс ийгиликтүү өткөрүлдү. Бул маанилүү эл аралык илимий иш-чара Кыргыз Республикасынын 2014-жылды “Мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы”, деп жарыялангандыгына байланыштуу жүзөгө ашырылышы университетибиз үчүн өтө кубанычтуу окуя.

Борбордук Азиянын башка өлкөлөрү сыяктуу эле Кыргызстандын эгемендүүлүккө ээ болгондугуна жыйырма үч жыл өтсө да, кыска мезгил аралыгындамамлекетти башкарууда кыйла кыйынчылыктарга дуушар болгону белгилүү бир тарыхый факт. Биз өз мамлекетибиздин башкаруу тарзын адам укуктарын аздектеген, эркин базар экономикасы принциптерине таянган, демократиялык нукта өнүктүрө турган байыркы ата-бабаларыбыздан бери уланып келе жаткан салттуу парламенттик системага 2010-жылдан тартып гана өтө алдык.

Ошондуктан бул абройлуу Эл аралык Конгресстин жүрүшүндө талкууга коюлган Евразиянын түрк тектүү элдеринин байыркы мезгилдерден тартып, азыркы доорго чейинки мамлекетти башкаруу салттары жөнүндөгү орчундуу маселелерди терең талдап, кеңири пикир алышуунун натыйжасында чыгарылган абдан маанилүү сунуштар биз үчүн да өтө пайдалуу боло тургандыгын айрыкча белгилеп кетишибиз абзел. Анткени, Борбордук Азиянын жана Кавказдын жаңы күңкорсуз өлкөлөрүндөй эле, Кыргызстанда да учурдун талабына ылайык мамлекеттик башкаруу системасынын элибиздин тарыхый салтына, кулк-мүнөзүнө жана мүдөөсүнө ылайык өзгөчө моделин жаратуу жолунда, биз сөзсүз түрдө - түрк элдеринин тарыхы боюнча иштеп чыккан башкаруу тарздарынын тажрыйбасына кайрылышыбыз зарыл.

Өткөн карт тарыхка сереп салсак, көөнө доорлордон бери эле түрк элдери Евразиянын кен мейкиндиктеринин чордону болуп саналган Ала-Тоо аймагында байыркы Батыш Түрк каганатынын, Кыргыз каганатынын жана даңазалуу Караханид каганатынын мамлекетти башкаруу салттары кеңири чагылдырылган Жусуп Баласагындын “Кутадгу билик” жана Махмуд Кашгаринин “Дивани лугат ат-түрк” чыгармаларындагы мамлекетти башкарууга байланышкан насыяттар азыркы убакта да актуалдуу экендиги талашсыз. Албетте тарыхта мындан башка, Азиянын батыш тараптарында курулган түрк тектүү мамлекеттердин башкаруу системасын чагылдырган көптөгөн өрнөктүү чыгармалар да белгилүү.

Ошондуктан батыш өлкөлөрүнүн мамлекетти башкаруу моделин элибиздин өтмүштөгү башкаруу салтын эске албай туруп эле, эч өзгөртпөстөн алып келип орнотуп койсок, анын пайдасынан зыяны көп боло тургандыгын эгемендүүлүк жылдардагы тажрыйбабыз ачык көргөзүп койду.

Бүгүн түпкүлүктүү түрк дүйнөсүнүн орошон очогу болгон Кыргызстандагы Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде Түрк цивилизациясын изилдөө борбору түзүлүп, орчундуу маселелерге байланыштуу күрдөөлдүү иштерди жүргүзүп жатат. Ушундай маанилүү илимий жыйындарды уюштуруп өткөрүү аркылуу, «Манас» университети бүткүл түрк дүйнөсүнүн интеллектуалдык күчтөрү менен бирдикте батыш менен чыгыш өлкөлөрүнүн белгилүү окумуштууларын Кыргызстанда баш коштуруп, түрк элдеринин мамлекеттүүлүк салттарын талкуулаган эл аралык илимий жыйынды өткөрүү менен кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бекемделишине дагы да өз салымын кошооруна терең ишенебиз.

Проф. докт., Себахаттин БАЛЖЫ
Ректор

Проф. докт., Асылбек КУЛМЫРЗАЕВ
проректор

SUNUŞ

03 – 04 Nisan 2014 tarihinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde Kırgızistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Ofisi'ne bağlı Muras Fonu, Türkiye Cumhuriyeti Türk Tarih Kurumu ve TİKA'nın destekleriyle düzenlenen "Türk Devlet Yönetimi Geleneği" konulu uluslararası kongre başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu önemli ilmî faaliyetin 2014 yılının "Kırgızistan'da Devletçiliğin Güçlendirilmesi Yılı" olarak ilan edilmesi dolayısıyla gerçekleştirilmesi, gurur verici olaylarından biri olarak üniversitemiz tarihindeki yerini almıştır.

Diğer Orta Asya Cumhuriyetleri gibi, Kırgızistan'ın bağımsızlığının üzerinden de 23 yıl geçti. Ancak bu kısa zaman zarfında devlet yönetimi açısından birçok problemle karşı karşıya kaldık. Bütün zorluklara rağmen 2010 yılında, insan haklarına saygılı, serbest piyasa ekonomisi prensiplerine bağlı, kökleri tarihimizin derinliklerine kadar uzanan *müşâvere* geleneğine uygun demokratik bir yönetim tarzı olan *parlamenter* sisteme geçmeyi başardık.

Bu sebeple, gerçekleştirilen söz konusu uluslararası ilmî kongre, Avrasya'nın Türk asıllı halklarının eski devirlerden günümüze kadarki tecrübeleri ve devlet yönetimi geleneği ile ilgili önemli meseleleri derinlemesine tahlil etme ve etraflı fikir alış-verişinde bulunma imkânı sağladı. Bu değerlendirmelerinin netîcesi olarak ileri sürülen yeni fikir ve tekliflerin gelecek için çok faydalı olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Orta Asya ve Kafkasya'nın bağımsızlığını yeni kazanmış cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Kırgızistan'da da çağın taleplerine uygun bir yönetim sistemini hayata geçirmek gerekmektedir. Bu da kurulacak yeni sistemin, halkımızın tarihî geleneklerine, karakterine ve ihtiyaçlarına uygun olmasıyla gerçekleşecektir. Bu konuda Türk halklarının köklü tarihlerinden, devlet tecrübelerinden ve yönetim anlayışlarından alınacak kıymetli derslerin bulunduğu muhakkaktır.

Nitekim tarihî geçmişimize kısaca baktığımızda, Türk halklarının en eski devirlerden beri geniş Avrasya coğrafyasının göbeği olan Ala Dağlar bölgesinde eski Türk Kağanlığı, Kırgız Kağanlığı ve Karahanlı Kağanlığı gibi birçok büyük devlet kurduklarını görürüz. Bu devletlerin yönetim anlayışları, Balasagunlu Yûsuf'un *Kutadgu Bilig* ve Kaşgarlı Mahmûd'un *Dîvânu Lügâti't-Türk* adlı eserlerinde açıkça ortaya konur. Bu eserlerde yer alan devlet yönetimine dâir nasihatlerin günümüzde de güncelliklerini korudukları şüphesizdir. Asya'nın batısında kurulan büyük Türk devletlerinin devlet tecrübelerini yansıtan pek çok eserin bulunduğunu da biliyoruz.

Öte yandan halkımızın geçmiş devirlerdeki yönetim geleneklerini göz önüne almadan, Batılı ülkelerin devlet yönetim modellerini olduğu gibi alıp uyguladığımızda, bunun faydadan çok zarar verdiğini bağımsızlık yıllarındaki tecrübemiz açıkça ortaya koymuştur.

Bu çerçevede, bugün ebedî Türk dünyasının en tanınmış ocağı olan Kırgızistan'daki Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi bünyesinde Türk tarihini bütün boyutlarıyla araştırmak maksadıyla kurulan *Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi*, mühim meselelerle ilgili çok yönlü çalışmalarını sürdürmektedir. Manas Üniversitesi'nin, elinizdeki eserde bildiri metinleri sunulan uluslararası nitelikte böyle anlamlı bir ilmî toplantıyı gerçekleştirerek, bütün Türk dünyasının entellektüel birikimini, Kırgızistan'da buluşturduğu Doğu ve Batı ülkelerinden ünlü bilim insanlarının "Türk halklarının devlet geleneklerine dâir düşüncelerini" bir araya getirmek sûretiyle, Kırgız devletçiliğinin güçlenmesine de katkı sağladığını düşünüyoruz.

Prof. Dr. Sebahattin BALCI
Rektör

Prof. Dr. Asılbek KULMIRZAYEV
Rektör V.

ALTIN ORDA HANLIĞI VE HALEF DEVLETLERİNDE TÜRK KABİLE TEŞKİLÂTI

Uli SCHAMİLOGLU•

Altın Orda Türk kabilelerinin 13.-14. yüzyıllardaki kabile yapısı ve devlet teşkilâtının incelenmesi Türk tarihinin bütünü açısından son derece önemlidir.[1] Buna rağmen, Altın Orda Türk kabilelerinin kabile yapısı ve devlet teşkilâtının tartışılması çok az gündeme gelmiştir. Bu tartışmalarda da 15.-18. yüzyıllarda Altın Orda'nın halef devletleri, yani "Sonraki Altın Orda" (İngilizce *Later Golden Horde*) hakkında var olan zengin tarihsel veri dikkate alınmamıştır. Bu bildiride Kırım Hanlığı ve Sonraki Altın Orda'nın diğer devletleri için söz konusu olan modele dayanarak, önceki devrin, yani 13.-14. yüzyılların tarihine ait veriler üzerindeki araştırma ve analizlerimi özetlemekteyim.[2] "Dört Bey Sistemi" adını verdiğim belirli bir kabile yapısı ve devlet teşkilâtının mevcut olduğunu ve aynı zamanda bu sistemin ta Kırım Hanlığı zamanına kadar Altın Orda ve başka Çingizi devletlerin devlet teşkilâtının en önemli özelliği olduğu fikri ileri sürülmektedir.

Sonraki devletler 13.-14. yüzyıllardaki Altın Orda'nın yerine geçince, kaynaklarda bu devletlerin temel sosyal-siyasi birimlerinin yapısı hakkında epey geniş bilgi var. Kasım, Kazan ve özellikle Kırım Hanlıkları dâhil Sonraki Altın Orda devletlerinde genellikle "kabile", "aşiret", ve "uruğ" (İngilizce *tribe* veya *clan*) denilen sosyal-siyasi birimlerin sayısı geleneksel olarak dörtten ibaretti. Her ayrı devlette bu dört sosyal-siyasi birimin liderleri dört "karaçı beyi" adı ile bilinirler, Çingizi han ile devletin yönetiminde işbirliği yapan bir konsey oluştururlardı. Devlet içindeki görevleri arasında hanları seçmek veya görevden almak, hanın karar ve "yarlık"larını onaylamak gibi işlevleri vardı. "Hâkim kabile" (İngilizce *ruling tribe*) diyebileceğimiz bu sosyal-siyasi birimlerin kendi içlerinde de irsi istihlafa bağlı olan geleneksel ve düzenli bir iç yapısı oluşmuştu. Bu, sonraki devlet teşkilâtlarının en önemli özelliğiydi.

Kırım (15.-18. yüzyıllar), Kasım (15.-18. yüzyıllar) ve Kazan Hanlığı'ndaki (15.-16. yüzyıllar) "dört bey sistemi" hakkında bir dizi bilimsel çalışma var. Burada Kasım Hanlığı hakkında V.V. Vel'yaminov-Zernov'un yazdığı eseri[3] ve Kazan Hanlığı hakkında Edward L. Kennan, Jr.'un yazdıklarını[4] anayım. Öte yandan Kırım Hanlığı hakkında V.E. Sïroeçkovskiy'nin çok esaslı makalesini[5] ve Halil İnalcık'ın,[6] Alexandre Bennigsen ve diğerlerinin,[7] Alan W. Fisher'in,[8] ve Beatrice F. Manz'ın[9]eserlerini hatırlatayım. Bu çalışmalar aşağıda tek tek sayacağım özelliklerin bazılarının 15.-18. yüzyıllarda var olduğunu gösteriyor. Kendi araştırmalarımda 15.-18. yüzyıllar için şüphesiz geçerli olan bu modeli önceki Altın Orda'ya tatbik ediyorum, çünkü bence Sonraki Altın Orda devletleri doğrudan doğruya 13.-14. yüzyıllardaki Altın Orda'nın sosyal ve siyasi teşkilâtının devamıdır.

Altın Orda'daki "dört bey sistemi"ne göre, han, yani 1227'de ölen Çingiz Han soyundan olan hükümdar, dört kabile liderinden oluşan devlet konseyi (İngilizce *council of state*) ile siyasi otoriteyi paylaşıyordu. Moğol hanları eskiden beri hep birer otokrat olarak görülmüşlerse de, bu devlet konseyinin gerçek rolü bu düşünceyle çelişiyor. Bu kurumun başlıca özelliklerini şu şekilde özetleyeyim:

1. Bu devlet konseyi düzenli ve sürekli olarak dört ayrı "ulus beyi" denilen kişiden oluşurdu.
2. Dört ulus beyi devletin en önemli meselelerinin çözümüyle uğraşırlardı. Ulus beylerinin onayı olmadan hanın hiçbir kararı veya hükmü ("yarlığı") geçerlik kazanmazdı. Ulus beyleri onayladıkları hükme mühürlerini ("tamğa"larını) basarlardı.
3. Dört ulus beyi tahttaki Çingizi hanı görevden alabilirlerdi; yeni hanı seçme mesuliyeti de onlarındı. Han, "kurultay" adı ile bilinen il meclisi tarafından seçilince, dört ulus beyi, hanı keçe halı üzerinde kaldırırlardı, yani özel bir törenle "tahta oturturlardı".[10]
4. Devletin diplomatik yazışmalarını dört ulus beyi idare ederdi.

• Prof. Dr., University of Wisconsin-Madison, USA.

[1] Tabii ki 14. yüzyılda Raşîd ad-Dîn'e göre Moğol kabileleri, Türk kabileleri, Moğol olup da Türkleşmiş olan kabileler ve Türk olup da Moğollaşmış olan kabileler vardı. Bkz.: Raşîd ad-Dîn, yay. A. A. Romaskeviç vd., *Djāmiᶜ at-tavārīx*,i/1, Moscow, 1968[2], s. 233-569; ve Raşîd ad-Dîn, çev. A. Xetagurov, *Sbornik letopisey,* i/1, Moskova-Leningrad, 1952, s. 92-187. Altın Orda'daki kabilelerin hepsi Türkleşmişti.

[2] Uli Schamiloglu, "The *Qaraçı* Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984), s. 283-297; "Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde", doktora tezi, Columbia University, 1986; ve terc. A. Arslanova ve İ. İzmaylov, "'Karaçi bei' pozdney Zolotoy Ordï: Zametki po organizatsii mongol'skoy mirovoy istorii", *İz istorii Zolotoy Ordï*, Kazan, 1993, s. 44-60.

[3] *İssledovanie o kasimovskix tsaryax i tsareviçax,* i-iii, Trudï Vostoçnago otdeleniya İmperatorskago Russkago arxeologiçeskago obşçestva 9-11, Sankt-Peterburg, 1863-1866. Bunun dışında en son olarak bkz: Bulat Raximzyanov, *Kasimovskoe xanstvo (1445-1552 gg.). Oçerki istorii*, Kazan, 2009.

[4] "Muscovy and Kazan' 1445-1552: A Study in Steppe Politics", doktora tezi, Harvard University, 1965; ve "Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy", *Slavic Review* 26 (1967), s. 548-558. Bunun dışında bkz: J. Pelenski, *Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438-1560s),* Near and Middle East Monographs 5, The Hague-Paris, 1974.

[5] "Muxammed-Geray i ego vassalï", *Uçenïe zapiski Moskovskogo ordena Lenina gosudarstvennogo universiteta im. M.V. Lomonosova* 61: İstoriya 2 (1940), s. 3-71.

[6] Bu konu hakkındaki en önemli eserlerinden biri "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I", *Harvard Ukrainian Studies* 3-4/i (1979-1980), s. 445-466. *İslâm Ansiklopedisi* ve başka yerlerde yayınlanan klasik eserleri için bkz.: "Halil İnalcık Bibliography", *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), s. V-XVI.

[7] *Le khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, Paris-The Hague, 1978.

[8] *The Russian Annexation of the Crimea, 1772-1783,* Cambridge, 1970; ve *The Crimean Tatars*, Stanford, 1978.

[9] "The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532", *Harvard Ukrainian Studies* 2 (1978), pp. 282-309.

[10] Bunun dışında bkz.: R. Sela, *Ritual and Authority in Central Asia: The Khan's Inauguration Ceremony*, Papers on Inner Asia, Bloomington, IN, 2003.

5. Bu dört kişiden oluşan grubun başkanı "beylerbeyi" (Arap kaynaklarında *baklârî bak*) adını taşırdı ve dört ulus beyinin baş sözcüsü olurdu.

6. Beylerbeyi devletin askeri teşkilâtının başkanıydı.

7. Her ulus beyi daha önceki bir ulus beyinin ya da onun yakın akrabalarının soyundan gelirdi.

8. Her ulus beyi "hâkim kabile" (İngilizce *ruling tribe*) adını verdiğim belirgin bir sosyal-siyasi birimin lideriydi. Devlet nüfusunun önemli bir kesimi bu hâkim kabilelerden oluşurdu.

9. Her hâkim kabilenin kendi yönetim hiyerarşisi ve ayrıca bunun lideri olan ulus beyinin kendi yardımcısı veya vekili (Arap kaynaklarında *nâ'ib*) vardı.

10. Bu tür dört "kabile" (İngilizce *tribe*) bir araya gelip Çingizi han ile taahhüt üzerinde anlaşmaya vardıklarında "devlet" (İngilizce *state*) kurulmuş olurdu.

13.-14. yüzyıllardaki kaynaklarda bu teoriyi destekleyen etraflı bilgi bulunmaktadır. Bu kaynaklar arasına Arapça tarih, biyografi ve divanülinşa elkitapları, Farsça tarihler, Rusça vakayinameler ve daha geç yazılmış bazı Türkçe tarihler giriyor. Ancak şunu yine vurgulamak isterim ki 13.-14. yüzyıllar hakkındaki bilgileri doğru yorumlayabilmek için 15.-18. yüzyıllara, yani Sonraki Altın Orda hakkındaki kaynaklara başvurmalı, karşılaştırma yapmalıyız. Bu bilgiler Türkçe diplomatik yazışmalar ve henüz yeterince incelenmemiş olan tarihlerde, Rusça vakayinameler ve diplomatik yazışmalarda, Türkçeden Rusçaya tercüme edilmiş diplomatik kayıtlarda ve buna benzer kaynaklarda bulunuyor.

"Dört bey sistemi"nde rolü açıkça göze çarpan ilk kişi 13. yüzyılın ortasından sonuna kadar etkin olan Noğay'dır. Noğay hakkındaki tarih araştırmalarında bugüne kadar süregelmiş olan fikir, özetle, onun Altın Orda devletinde ikinci han olmasıdır. Bu yorum Hazar kağanlığındaki çift kırallık geleniğine dayanıyor. *Noğay ve Zamanı* adlı eserin yazarı N. İ Veselovskiy, Noğay'ın hayatındaki bir dizi özelliği başka şekilde açıklayamadı.[11] Veselovskiy'den itibaren süregelmiş bu fikir, örneğin István Vásáry gibi modern bilim adamları tarafından hâlâ kabul ediliyor.[12]

Kaynaklarda Noğay'dan ordu kumandanı olarak (Arap kaynaklarında *muqaddam al-cayş*; Fars kaynaklarında *amîr-i laşkar*) söz ediliyor.[13] Hatta bazı kaynaklarda Noğay, Altın Orda'nın en büyük ordu kumandanı olarak gösteriliyor.[14] Arap kaynakları Noğay'ın Memlûklerle diplomatik ilişki içinde olduğunu açıkça ortaya koyuyor.[15] Ayrıca kaynaklar Noğay'ın yalnız kendi halkından bir grubun değil,[16] aynı zamanda Altın Orda'nın yönetiminde de yetki sahibi olduğunu açıkça ifade ediyor.[17] Bilim adamlarının şimdiye kadar dayandığı Arapçadan Rusçaya yapılmış hatalı bir tercümeyi yeniden gözden geçirirsek, Noğay'ın, kendi yönettiği bölge olan Kırım'dan vergi alan dört kişiden biri olduğu gösterilebilir.[18] Ama hep batı stilindeki Rus çarı gibi otokratları gözönünde tutan tarihçileri şimdiye kadar en çok şaşırtan nokta Noğay'ın saltanattaki Çingizi hanlara egemen olmasıdır.[19] Gerçekten de Noğay, Tölebuğa Han'ın (1282-1291) devrilmesinde önemli bir rol oynadı ve 1291'de Tölebuğa'nın yerine Tokta'yı han olarak seçip tahta oturttu. Sonradan Noğay, Tokta ile de anlaşamadı ki tarihçiler bu ünlü dönemi Altın Orda'da bir iç savaş devri olarak yorumladılar.

Noğay 1299 dolaylarında öldükten sonra, Kutluk Temür, Tokta Han'ın altında baş ulus beyi (yani beylerbeyi) oldu. Daha sonra Kutluk Temür, Tokta Han'ın yerine 1313-1314 yılları arasında Özbek Han'ın seçilmesinde önemli rol oynadı. Kutluk Temür'ün bu şekilde davrandığını unutmamalıyız çünkü "dört bey sistemi"nin Özbek Han tarafından kurulduğu gibi yanlış bir fikir de ileri sürülmüş bulunuyor.[20] Özbek zamanında bir dizi ulus beyi ve beylerbeyi bu sistemi sürdürdü. Özellikle Arap kaynaklarından divanülinşa elkitapları, hem Özbek hâkimiyeti döneminde hem de daha da sonra, dört ulus beyinin bulunduğunu göstermeye yardımcı oluyor.[21]

1340-1350 yıllarında Özbek Han'ın halefleri zamanında "karmaşa devri" diye bilinen bir parçalanma gerçekleşti. (Başka yerde ileri sürdüğüm gibi, benim fikrimce "karmaşa devri" dedikleri aslında o devirdeki veba salgınlarının neticesidir.)[22] Kaynaklar, 1360 yılı dolaylarından 1380 yıllarına kadar bir dizi kişinin hâkimiyeti ele almak istediğini

---

[11] "Xan iz temnikov Zolotoy ordï. Nogay i ego vremya", *Zapiski Rossiyskoy akademii nauk*, VIII, 13:6, Petrograd, 1922.

[12] *Az Arany Horda,* Budapest, 1986, s. 101-110.

[13] Arapça kaynaklar için bakınız: Nuvayrî, *Nihâyat al-arab fî funûn al-adab,* yay.-çev. V.G. Tizengauzen, *Sbornik materialov otnosyaşçixsya k istorii Zolotoy ordï*, i: *İzvleçeniya iz soçineniy arabskix*, Sankt-Peterburg, 1884, s. 131-134/152-153; İbn Xaldûn, *Kitâb al-ᶜibar va-dîvân al-mubtadâ va-l-xabar fî ayyâm al-ᶜArab va-l-ᶜAcam va-l-Barbar,* yay.-çev. Tizengauzen, s. 367-368/380; ve ᶜAynî, *ᶜIqd al-cumân,* yay.-çev. Tizengauzen, s. 480-481/509-510. (Bu eserin Türkçe çevirisi asıl kitabın yalnız birinci kısmını yayınlıyor: İsmail H. İzmirli, *Altınordu Devleti Tarihine ait Metinler*, i, İstanbul, 1941.) Farsça kaynaklar için bakınız: Raşîd ad-Dîn, yay. E. Blochet, *Djami et-tévarikh*, ii, E.J.W. Gibb Memorial Series 18, Leiden-London, 1911, s. 143; ve çev. John A. Boyle, *The Successors of Genghis Khan*, New York, 1971, s. 125.

[14] Rukn ad-Dîn Baybars, *Zubdat al-fikra fî târîx al-hicra,* yay.-çev. Tizengauzen, s. 79/101; ve Maqrîzî, *Kitâb as-sulûk li-maᶜrifat duval al-mulûk,* yay.-çev. Tizengauzen, s. 422/434.

[15] *Taşrîf al-ayyâm va-l-ᶜuşûr bi-sîrat al-malik al-Manşûr,* yay.-çev. Tizengauzen, s. 65-66/67; ve Rukn ad-Dîn Baybars, yay.-çev. Tizengauzen, s. 82/104-105.

[16] Rukn ad-Dîn Baybars, yay.-çev. Tizengauzen, s. 87/110; Nuvayrî, yay.-çev. Tizengauzen, s. 137/158; ve İbn Xaldûn, yay.-çev. Tizengauzen, s. 368/381.

[17] Nuvayrî, yay.-çev. Tizengauzen, s. 136/157.

[18] Mufaḍḍal, *An-nahc as-sadîd va-d-durr al-farîd fîmâ baᶜda târîx İbn ᶜAmîd,* yay.-çev. Tizengauzen, s. 183-184/195; ve yay.-çev. E. Blochet, *Histoire des sultans mamlouks,*ii, Patrologia Orientalis 14:3, Paris, 1920, s. 629-631. Ayrıntılar için bkz: "Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde", s. 138-140.

[19] Rukn ad-Dîn Baybars, yay.-çev. Tizengauzen, s. 88/110-111.

[20] Manz, "The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532", s. 282.

[21] Bkz: Muḥibbî, *Taṭqîf at-taᶜrîf bi-l-muṣṭalaḥ aş-şarîf,* yay.-çev. Tizengauzen, s. 338/348; ve notlar için "The *Qaraçı* Beys of the Later Golden Horde", s. 286-288.

[22] Bkz: Uli Schamiloglu, "Preliminary Remarks on the Role of Disease in the History of the Golden Horde", *Central Asian Survey* 12:4 (1993), pp. 447-457; "Çernaya smert' i ee posledstviya", *İstoriya Tatar s drevneyşix vremen v semi tomax*: iii. *Ulus Djuçi (Zolotaya Orda). XIII–seredina XV v.,* Kazan, 2009, Part VI, Chapter 1.2, pp. 686-690; "The Black Death in the Golden Horde and the Later Golden Horde and its Consequences", *Natsional'naya istoriya tatar: Teoretiko-metodologiçeskie problemï*, Vïpusk 2, Bibliotheca Tatarica, Kazan, 2011, pp. 98-117; ve "Conference

gösteriyor. Ancak "dört bey sistemi"ni hatırda tutarsak Çingizi adayları, bu adayları hanlığa destekleyen çeşitli kabile liderlerinden ayırabiliriz. Bu devirde kaynaklarda adı en çok geçen Mamay'ı, Altın Orda'nın en kuvvetli kabile lideri olarak görmek mümkündür. İbn Haldûn bir eserinde Mamay'dan Altın Orda'nın en büyük dört beyinden biri diye söz ediyor.[23] Bu ordu kumandanının 1380 yılında Kulikovo pole'de Rus kuvvetlerine yenilmesi eski Rus tarihçiliğinde Rusya üstündeki Moğol veya Tatar egemenliğinin ilk kaldırılması olarak değerlendiriliyordu.

Şimdilik Altın Orda siyasi tarihinin daha ince noktalarına girmenin gereği yok. Ben, kısaca, yukarıda sözünü ettiğim türden tarihsel kaynaklara ve bilgilere dayandım; tabii ki burada sözünü ettiklerimden ayrı çok zengin malzeme bulunmaktadır. Buna rağmen, Altın Orda tarihi hakkındaki araştırmaları yakından izleyenler, sözünü ettiğim kişilikler ve onlar gibi 13.-14. yüzyıllarda Altın Orda tarihinde etkin olan başka kişiler hakkında şimdiye kadar genel bir bakışının sunulmadığını bilirler.

Şimdiye kadar Altın Orda'nın sosyal yapısı hakkındaki en önemli çalışmalar İ. N. Berezin,[24] G. A. Fedorov-Davïdov,[25] ve M. Kafalı[26] tarafından yapılmıştır. 19. yüzyılın büyük şarkiyatçı ve Türkologlarından olan Berezin'in Altın Orda sosyal yapısını tasvir ederken kullandığı metodoloji, 13.-14. ve daha sonraki yüzyılların kaynaklarında geçen unvanları kullanarak sınıflandırma yapmaktı. Berezin bu yolla "büyük beyler" (*velikiy knyaz'*), "orta beyler" ve "küçük beyler"; "bağımsız beyler" veya "apanaj beyleri" (*udel'nïy knyaz'*), "ordu beyleri" (*ordïnskiy knyaz'*), ve "yabancı asıllı halkların beyleri" gibi unvanları sınıflandırmıştı. Askeri teşkilâta gelince, Berezin, Çingizi ve Çingizi olmayan ordu kumandanlarını ondalık sisteme göre (10.000; 1.000; 100; ve 10 kişilik kumandalar halinde) birbirinden ayırdı.[27]

Berezin ve ondan etkilenen birçok yazar farklı unvanların farklı kurumlar oluşturduğunu sanıyorlar. Örneğin V. L. Egorov kaynaklardaki aynı terimin tutarsız Rusça tercümelerine dayanarak aslında tek olan bir terimden birçok kurumu birden yarattı.[28] Aslında Arapça *amîr al-ulûs*, Türkçe "ulus beyi", ve belki de Rusça *udel'nïy knyaz'* gibi terimler aynı kurumu veya aynı kişinin rolünü anlatıyorlar çünkü fonksiyondaki özdeşlik sözdeki özdeşlikten daha önemlidir.

Fedorov-Davïdov ise eserinde Altın Orda teşkilâtının "ulus sistemi" adını verdiği iki bölüme ("kol"a) ayrılmaının önemini göstermek istedi. Bu görüşe göre, Altın Orda'nın Çingiz Han'ın batıda oğlu Coçi'ye devrettiği "Ak Orda" (veya "Kıpçak Hanlığı") ve doğuda büyük oğlu Orda'ya devrettiği "Gök Orda" adlı iki kısımdan ibaret olması ulus sistemi yüzündendi.[29]

Öte yandan, Kafalı, Altın Orda tarihi üzerine yazdığı eserde tek bir ulus beyi (veya ulus emiri), iki orda emiri, ve bir dizi kabilenin varlığını saptıyor. Ak Orda'da devlet âyanının üç tabakaya bölündüğünü belirten Kafalı'ya göre, bu tabakalarda Ak Orda'da egemen olan hanedan, sağ ve sol kol oğlanları ve Kıyat, Kongirat, Secut, ve Mangut adlı dört kabile giriyor.[30]

Bütün bu teorilere rağmen, Altın Orda'nın sosyal ve siyasi teşkilâtının ve bu arada "dört bey sistemi"nin 1380'lerden daha sonraki yüzyıllara, yani halef devletlerin zamanına kadar sürdüğünü saptamak için gerekli temel, kaynaklarda bulunmaktadır. Bu nokta şu yüzden önemlidir ki yukarıda değindiğim gibi 15. yüzyıldan itibaren kaynaklar özellikle Kırım Hanlığı için nispeten zengin olup "dört bey sistemi"nin mevcut olduğunu açıkça gösteriyor. Sonraki devrin kaynaklarını kullanmadan 13.-14. yüzyıllarda "dört bey sistemi"nin mevcut olduğunu ve bunun önceki devirden sonraki devre geçtiğini göstermek imkânsızdır. Sonraki devirde hâkim kabilelerin gerçek yapıları hakkında bile ayrıntılı bilim bulunmaktadır; halbuki önceki Altın Orda devrinde bu sorunu bütünüyle çözmek için yeterli malzeme bulunmamaktadır.

Ayrıca, hâkim kabilelerin liderlerinin, mevkilerini daha önceki bir ulus beyi veya onun yakın erkek akrabalarından miras olarak devraldıkları anlaşılıyor. Sonraki devrin kaynaklarında bu silsilelere ait şecereler bile var. Antropologlar şecerelerin genellikle zayıf veya güvenilmez tarihsel kaynaklar olduğunu göstermişlerse de, bu şecerelerdeki bilgileri Türkçe ve Rusça diplomatik kayıtlarla karşılaştırmak mümkündür. Sonraki devrin kaynaklarından anlaşıldığına göre Çingizi hanlar hâkim kabile liderlerinin kızları ile evlenerek evlilik ittifakları kurmuşlardır. Bu evliliklerden olan çocuklar ya hanın ya da kabilenin hizmetine girmişlerdir.

Burada son olarak değineceğim konu hanın hâkim kabile âyanına gelir getiren yer ve mevkiler ihsan etmesi. Araları iyi olduğu zamanlarda han kendisini destekleyen kabilelere çeşitli mevkiler ihsan edebilir, ancak araları bozulduğunda bunları geri alabilir ki bu sonuncusu sık sık söz konusu oluyordu. 15.-18. yüzyıllar için kaynaklarda bulunan bu tür bigileri doğrudan doğruya 13.-14. yüzyılları daha iyi anlamak için de kullanabileceğimizi belirtmek istiyorum.

Şimdi burada belirttiklerimin, yani devlet kuruluşunda dört hâkim kabile ile Çingizi hükümdarın birleşmesinin farklı imalarına göz atalım. Böylece Orta Asya tarihinin bazı zor problemleri yeniden inceleme ve yorumlama imkânı

---

onPlagues in Nomadic Contexts: Historical Impact, Medical Responses, Cultural Adaptations in Ancient and Mediaeval Eurasia" adlı toplantıda sunulmuş olan "The Black Death and the Transformation in the Nomadic-Sedentary Relationship in Western Eurasia in the 13th-16th Centuries" adlı bildirim (yayına hazırlanmaktadır).

[23] İbn Haldûn, yay.-çev. Tizengauzen, s. 373/389-390 ve not. Tafsilat için bkz: "Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde", s. 174-177.

[24] "Oçerk vnutrennyago ustroystva Ulusa Djuçieva", *Trudï Vostoçnago otdeleniya İmperatorskago Russkago arxeologiçeskago obşçestva* 8 (1864), s. 385-494.

[25] *Obşçestvennïy stroy Zolotoy Ordï*, Moskova, 1973.

[26] *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul, 1976.

[27] "Oçerk vnutrennyago ustroystva Ulusa Djuçieva", s. 433 ve devamı.

[28] "Gosudarstvennoe i administrativnoe ustroystvo Zolotoy Ordï", *Voprosï istorii* 1972:2, s. 12-42, özellikle s. 37 ve devamı; "Zolotaya Orda pered Kulikovskoy bitvoy", *Kulikovskaya bitva,* ed. L. G. Beskrovnïy, Moskova, 1980, s. 174-213, özellikle s. 176 (V. cedvel); ve *İstoriçeskaya geografiya Zolotoy Ordï v XIII-XIV vv.,* Moskova, 1985.

[29] *Obşçestvennïy stroy Zolotoy Ordï*, özellikle s. 89-104.

[30] *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, özellikle s. 121-125. Burada kabile adlarını Kafalı'daki yazılışa göre veriyorum.

doğuyor. Savunduğum tezin uygulanabileceği bir alan, Altın Orda'nın iki kısmı yani batıdaki Ak Orda (veya Kıpçak Hanlığı) ile doğudaki Gök Orda arasındaki ilişkisidir.[31]Bu konu Altın Orda'nın halef devletleri, yani Kırım Hanlığı ile Sonraki Altın Orda'nın başka devletlerinin yükselişi ile yakından ilgili.

Altın Orda devletinin her iki yarısının devlet teşkilâtı aynı olsa da, iki kısımdaki hâkim kabilelerin aynı dört kabile kümesinden mi, yoksa başka bir dört kabileden mi meydana geldiğini sorabiliriz. Öyle sanıyorum ki iki kısımda iki ayrı dört hâkim kabile grubu yer alıyordu ve Sonraki Altın Orda'nın devletleri de aslında Altın Orda'nın doğu yarımından (yani batıdaki Ak Orda'dan değil, doğudaki Gök Orda'dan) türemişti. Toktamış Han'ın dört hâkim kabile, yani Şirin, Barın, Arğın, ve Kıpçak kabileleri tarafından desteklendiği bilinmektedir.[32] Sonradan bu hâkim kabileler başlangıçta Kırım Hanlığı ve Kazan Hanlığının temelini teşkil etmişlerdir.[33]Buna karşılık, Kasım Hanlığını oluşturan asıl kabile kümesi ise Şirin, Arğın, Kıpçak, ve Mangıt'tan oluşuyordu.[34]

Bu kabile gruplaşmasının Altın Orda'nın batıdaki kısmının son göçebe kalıntısı ile oluşturduğu zıtlığı görmek mümkündür. Büyük Orda adı ile bilinen bu kalıntı, 15. yüzyılda yeni çıkan hanlıklarla sürekli bir rekabet içinde bulunuyordu. Büyük Orda 1508'de çökünce Kırım Hanlığı ile birleşti. Diplomatik yazışmalar 1508'de Büyük Orda'yı oluşturan Kongrat, Sicivut, Kıyat, ve Mangıt kabilelerinin, Kırım Hanlığını oluşturan Şirin, Barın, Arğın, ve Kıpçak kabilelerine katıldığını gösteriyor.[35] Bu yüzden 13.-14. yüzyıllarda Kongrat, Sicivut, Kıyat ve Mangıt'ın Altın Orda'nın dört temel kabilesi olduğunu tahmin edebiliriz. Kafalı ve başkalarının inceledikleri Türk tarihlerinde de en çok bu kabilelerin adları geçiyor.[36]

Bu modelden öteki Orta Asya devletlerinin tarihini araştırmak için de yararlanılabilir. Bunu açıklamak için iki örnek yeterli görünüyor. Birinci örnek Çağatay Hanlığında Temürleng'in rolü ile ilgili. Barthold gibi tarihçiler İbn ᶜArabşâh'ta Temürleng'in babasının bir kabile lideri olarak tasvir edildiğini uzun zamandan beri biliyorlar.[37]Şüphesiz Temürleng Altın Orda'nın baş kabile lideri olan Noğay'ın yolunu izlemişti. Bu paralelliğin açık olmasına rağmen, son zamanlardaki araştırmalar, Temürleng'in dört bey sistemine göre bir kabile lideri olduğunu hesaba katmıyorlar.[38]

İkinci örnek Özbek devletlerinin yükselişi ile ilgili. Özbek devletlerinin Çağatay Hanlığından değil, doğrudan Altın Orda'dan geldiğini unutmamalıyız. Barthold, *Baḥr al-asrâr*'ın Kuşçi, Nayman, Büyrek, ve Karlık'tan sözettiğini yazsa da, bunun anlamını daha derin incelemiyor.[39]Ş unu da ilave etmek gerekir ki 15. yüzyıldaki Özbekler hakkındaki kaynaklar, 15.-18. yüzyıllarda Sonraki Altın Orda'da "ulus beyi" yerine kullanılan "karaçı beyi" terimini kullanıyorlar.[40] A. A. Semenov[41] ve B. Ahmedov[42] gibi Özbeklerin eski tarihini araştıranlar bu tür bilgilerin önemine değinmiyorlar.

"Dört bey sistemi"nin çıkışı çözülmemiş bir problemdir.[43] "Sonraki Altın Orda" devrindeki "karaçı bey" adı Çingizi kökenli olmadıklarına bir atıf olabilir.[44] Çıkışı ne olursa olsun, "Sonraki Altın Orda" devri için kaynaklar "karaçı bey"lere paralel olan ve dört din ehlinden oluşan bir yapının oluşmasını ima edip bunların da adı "dini karaçı" olmuş olabilir.

Kazan Hanlığı'na karşı yapılan hücumlara katılan Prens Andrey Kurbskiy'e (1528-1583) göre, "Kazan Hanı 30.000 seçilmiş asker ile onların dini ve seküler karaçıları ve koruması ile birlikte kendisini kalede kapatmıştı".[45] Kurbskiy'deki bu atıfın önemi çok kolay anlaşılmamış olabilirdi, fakat Kırım Hanlığı'na ait olan kaynaklardaki paralel veriler de dört baş din ehlinin var olmasını gösteriyor. *Umdet üt-tevarih*'e göre Kırım Hanlığı'nda önemli devlet meseleleri konuşulurken dört baş din adamının (şeyh) dört "karaçı bey"le birlikte davet edilirdi.[46] *Gülbün-i hanan*'da buna benzer veriler bulunmaktadır.[47]

---

[31] Bu kısımların önceki tarihi için bkz: Thomas T. Allsen, "The Princes of the Left Hand: An Introduction to the History of the Ulus of Orda in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 5, 1985 [1987], s. 5-40.

[32] Abdülgaffar Kırımi, yay. Necib Asım, *Umdet üt-tevarih*, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, İlave, İstanbul, A. H. 1343, s. 48, 55, 79; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 31-47, 101-114, özellikle s. 42; İnalcık, "The Khan and the Tribal Aristocracy", s. 445-466.

[33] Bkz.: "Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde", s. 39-79.

[34] *İzsledovanie o kasimovskix tsaryax i tsareviçax,* ii, s. 403-407 ve 431-435 not 58; ve bakınız: "Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde", s. 55-56.

[35] *Pamyatniki diplomatiçeskix snoşeniy moskovskogo gosudarstva s krïmskoyu i nagayskoyu ordami i s Turtsiey,* ii, ed. G.O. Karpov, *Sbornik İmperatorskago Russkago istoriçeskago obşçestva* 95, Sankt-Peterburg, 1895, s. 20; ve bkz.: Sïroeçkovskiy, "Muxammed-Geray i ego vassalï", s. 38-39.

[36] Bu kabileler hakkında bkz.: Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, indeks ("Kıyat", "Kongirat", "Mangıt", "Secut").

[37] V. V. Bartol'd, "Ulugbek i ego vremya", *Soçineniya,* ii/2, Moskova, 1964, s. 25-198, özellikle s. 33-36; ve notlar için "The *Qaraçı* Beys of the Later Golden Horde", s. 290-291.

[38] Bkz. örneğin: Beatrice F. Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, Cambridge, 1989.

[39] V. V. Bartol'd, "Otçet o komandirovke v Turkestan", *Soçineniya,* viii, Moskova, 1973, s. 119-210, özellikle s. 168.

[40] Bkz: *Tevarix-i Güzide Nusretname*'nin çevirisini, *Materialï po istorii kazaxskix xanstv XV-XVIII vekov,* yay-çev. S. K. İbragimov ve diğerleri, Alma-Ata, 1969, s. 19, 496 not 49.

[41] "K voprosu o proisxojdenii i sostave uzbekov Şeybani-xana", *Materialï po istorii tadjikov i uzbekov Sredney Azii,* i, *Trudï instituta istorii, arxeologii i ėtnografii AN Tadjikskoy SSR* 12, Stalinabad, 1954, s. 1-40.

[42] *Gosudarstvo koçevïx uzbekov*, Moskova, 1965.

[43] See: "Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde", pp. 19-23.

[44] Bkz: "Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde", s. 41-44. Karşılaştırınız: S. E. Tolïbekov, *Koçevoe obşçestvo kazaxov v XVII-naçale XX veka. Politiko-ėkonomiçeskiy analiz,* Alma-Ata, 1971, s. 502-504. Bu atıfa dikkatımı çektirdiği için Dr. Hikmet Demirci'ye teşekkür ediyorum.

[45] A. M. Kurbskiy, yay.-çev. J. L. I. Fennell, *Prince A. M. Kurbsky's History of Ivan IV,* Cambridge, 1965, s. 40-41; Vel'yaminov-Zernov bu metin parçasına atıfta bulunmakta olmasına rağmen bunu sadece Kazan Hanlığı'ndaki karaçı'ların var olmasını göstermek için: *İzsledovanie o kasimovskix tsaryax i tsareviçax,* i, s. 420.

[46] Abdülgaffar Kırımi, *Umdet üt-tevarih*, s. 194.

[47] Halim Giray Sultan, yay. O. Cevdi, *Gülbün-i Hanan, yahut Kırım Tarihi*, İstanbul, A. H. 1327, s. 40.

13.-14. yüzyıllar için buna benzer bir fenomeni karşılamadım, bu tür veriler sadece 16.-18. yüzyıllara ait kaynaklarda bulunabiliyor. Özbek Han gibi daha önce yaşayan hanların takvası iyi biliniyorsa da, İslamî meşruluk veba salgınlarının sonrasında (14. yüzyılın ortasından itibaren) daha da önemli olmuş gibi görünüyor. Bunun akibeti olarak bağlar sadece Çingiziler ve din ehilleri arasında değil, belki kabile liderleri ve din ehilleri arasında da daha da yakınlaşmış olabilir. Bu daha da iyi araştırılması gereken bir konudur.[48]

"Dört bey sistemi"nin önemi, Çingizi devletlerin tarihi bir yana, Çingizi devletlerin etkisi altında kalan devletler için de büyüktür. Örneğin, Rus otokrasisinin Moğol otokrasisinden türediği yolundaki teori, yukarıda anlattığım sistem nedeniyle yeniden düşünülmelidir.[49] Nitekim, son zamanlarda bilim adamları Altın Orda'nın Moskova düklüğü kurumları üstündeki etkisini yeniden araştırıyorlar.[50] Orta Asya'daki Türk kabileleri için var olan bilgiler antropologların tartıştıkları konular bakımından da son derece önemli, ancak çoğu zaman antropologlar Orta Asya'daki Türk kabileleri hakkındaki, özellikle erken devire ilişkin bilgileri kullanmıyorlar. Genel Türk tarihinin kaynaklarında bulunan bu tür bilgiler, Türklerde devlet teşkilâtının oluşumu hakkındaki daha geniş boyutlu tartışmalara katkıda bulunduğunda daha zengin sonuçlara varmayı umabiliriz.

[48] Damir Ishakov çeşitli yazılarında bunu "seyyitler" (*sayyid*) müessesesine bağlıyor, bkz: D. M. Ishakov, *İnstitut seyyidov v Uluse Djuçi i pozdnezolotoordïnskix gosudarstvax*, Bibliotheca Tatarica (Kazan, 2011). Veba salgınları yüzünden dinde ibadetin artması için bkz: "How Does One to Get to Heaven?" adlı makalem (yayına hazırlanmaktadır).

[49] Bu konuyu rahmetli Mirkasım Usmanov'un 80. doğum gününü anmak için düzenlenmiş olan toplantıda "The Golden Horde and the Problem of the Origin of Autocracy in Russia" adlı bildirimde ele aldım (yayına hazırlanmaktadır).

[50] Bkz: Donald Ostrowski, *The Mongols and Russia*, Cambridge, 1998; A. A. Gorskiy, *Moskva i Orda*, Moskva, 2000.

HISTORICAL DYNAMICS IN THE SUCCESSION OF INNER ASIANNOMADIC EMPIRES

Nikolay N. KRADIN*

One of important and permanently discusses questions in the nomadology is a problem of the historical dynamics and succession of the ancient and medieval nomadic empires. In the Soviet period, this question was considered in a majority of papers from the Marxist perspective (for further information see Gellner 1988; Kradin 1992, 2003). Some researchers were of the opinion that the ancient nomads have stayed at primitive or slave-owning stage while the medieval nomads at feudal one. It was a curious thought because the great empires of nomads (Khitan, Mongols and so on) were interpreted as the early feudal societies whereas the nomads of the early Modern time (Kazakhs, Kirghiz, Turkmen) were considered as the societies of the developed feudalism. The next stage of discussion was related to the concepts of pre-class pastoral society (Markov 1976) and early nomadic state (Khazanov 1975; 1978; 1981; 1984). These approaches pointed up the cyclical nature of the social processes in the societies of nomads and emphasized the important structural differences from the settled civilizations. Subsequently, these ideas were developed in the theories of the "nomadic civilization" (Masanov 1995) and special path of the social evolution of nomadic empires (Kradin 1992; 1993 etc.).

It is not correct to deny the dynamics of nomadic societies. Some aspects of the life-sustaining activity of the nomadic societies have suffered the profound changes from the prehistoric times while the others remained nearly unchanged. The objective of my manuscript is to show a nature of dynamics of different economic, social and cultural processes and institutions in the ancient and medieval nomadic empires of the Central Asia. The basis of the economy of the nomadic societies – pastoralism – has only slightly varied since the nomadism formation. According to the archaeological data and reports of the chroniclers and travelers (from Sima Qian to F.W. Radloff), the species composition of the herd as well as length and routes of migrations remained practically unchanged from the prehistoric times. In the same way, the nomads had a hunt and practiced agriculture and gathering. Of particular importance was the battue which was fine way of acquisition of military skills. The arable farming was known even to the Xiongnu. The agriculture was, to a greater or lesser degree, practiced by the latter nomads. As a rule, in the periods of existence of great empires, the efforts were made to resettle the farmers into the arid zones with the aim of providing the nomads with necessary foodstuffs. As for the forcible sedenterization of the nomads, such policy proved usually to be ineffective. Any radical policy of the agricultural economy intensification in the environment of cattle-farmers will be effective only for so long as this system will be supported by the regime.

Beginning with the high antiquity, the handicraft among the nomads was only used for domestic purposes. It is confirmed by the numerous evidences of the written sources from Xiongnu and Wuhuan to the Modern Age. At the same time, it would be incorrect to deny the technological development. If the everyday implements of the nomads of the Xiongnu times are compared with those of the later-medieval period, then the dynamics is evident (substitution of ceramics by metal kitchens, emergence of the hard saddle, improvement of harness etc.). However, it is not all result of developing own nomadic handicraft but also a consequence of general diffusion of the technological innovations.

Large masses of craftsmen have concentrated in the special settlements and towns of nomadic empires. One can trace the gradual cumulative expansion in the number of sedentary settlements and sites on the territory of Mongolia beginning with the epoch of ancientness (Kradin 2011). The first settlements and sites on the territory of Mongolia were established in the period of the Xiongnu empire existence. According to the chronicles, Rouran had the capital city. Turks have preached a doctrine of anti-urbanism. Of the Uighur and Khitan times, the cumulative expansion of town-building on the territory of Mongolia is characteristic (Ivliev 1983; Ochir et al 2005; Bemmann et al 2011). A difference of the urbanization processes in the Khitan society was caused by the fact that the large part of the Liao Empire population was formed by conquered farmers (Kradin, Ivliev 2009). These tendencies evolve in the period of the Mongolian Empire existence. Karakorum becomes a true megalopolis – city where the alliance of different cultural traditions of the East and West occurred (Kiselev 1965; Kradin, Skrynnikova 2006; Bemmann, Erdenebat, Pohl 2010). However, a blossom of building of cities and monasteries fell on the times when Mongols were under the Chin Empire (Tkachev 2009).

The biggest changes in the steppe environment were related to arms and military arts. The appearance of the wooden saddle in late antiquity and stirrup in IV-V centuries (Northern Korea?) has contributed to shift in the role of cavalry. The light archer has formed the basis of the troops of ancient nomads and the basic tactics of nomads consisted in manoeuvrability and shooting up an enemy at a distance. In the armies of the agrarian societies, the cavalry was actually of secondary importance. With the appearance of heavy horse cavalry, the attack of cavaliers with spears by the tight formation became the major tactical maneuver. Rouran-Avars have furnished the irons and saddle to Europe and this has ensured them the advantage over the local people. In the period of the First Turkic khaganate, the nomads have set up new tactical-operational weapons – heavy cavalry armed with long spears. In the IX-X centuries, the Seljuks achieved perfection in sabre mastering. Finally, the Mongolian bow was the most forceful bow of the Middle Ages (Nefedov 2008).

Later on, the Mongols have perfectly mastered the siege tactics. They have adopted the advanced military technologies – construction of siege towers including those with catapults as well as different throwers shooting with

* Prof. Dr., Department of Mediaeval Archaeology Institute of History, Archaeology and Ethnography Far East Branch of the Russian Academy of Sciences Vladivostok, RUSSIA. kradin@mail.primorye.ru; http://ihae.febras.ru/

arrows, stones and propellent powders, became to make the powerful artillery preparation before the attack, to raise the dams for flooding of the enemy's city and to burrow the saps under the walls of fort royals etc. For these purposes, the nomads have attracted the experts from the conquered agricultural countries (Allsen 2002).

The history of familiarity of the Central Asia nomads with the writing system has passed some stages. The ancient nomads (Xiongnu and others) had no their writing system. For maintenance of diplomatic correspondence, they have employed services of the Chinese scribes. The Turks were the first to use the runic writing system. Typically, the memorial inscriptions are known in which different aspects of life of the nomads as well as their ideological ideas are reflected (Klyashtornyj 2008). In the times of Uighurs, the Sogdian written language was also used apart from the runic one. However, in the diplomatic correspondence with China, Chinese language and people familiar with hieroglyphics were used as before. The Khitan, conquering the North China, met with the other practice. For the management of subjugated territories, they used the Chinese language. In addition, they have created their own letter (small and large) known mostly on the epitaphs.

In the period preceding the Chinggis Khan Empire, the elite of some Mongolian chiefdoms was familiar with the Uighur writing system. After the overthrow of Naimans, Chinggis has told to teach his children the Uighur letter. Further, Mongols became to use the Uighur alphabet in order to write texts in Mongolian and, then, their own writing system has been created on this basis. Capturing the great territories of the North China, the Mongols have paid a considerable attention to training of the competent interpreters for management of tributary areas. In 1269, under Khubilai, the Tibetan lama Phags-pa has invented so called Square script. It had no longtime history and, on return of Mongols to the steppe after downfall of Yuan dynasty, the nomads have again turned to the Uighur script. This writing system was also used in the Golden Horde where the Mongolian elite has given the iarlyks written in Mongolian using the letters of the Uighur alphabet. In the XVI-XVII centuries, several attempts of the ancient Mongolian script unification were undertaken.

The question of the similarity and succession of the social-political organization of nomadic empires occupies a highly important place. This problem was thoroughly interpreted in the papers by Vadim Trepavlov (1993), however, in virtue of unpopularity at that time of diffusion ideas, it did not go any further. Only a few years ago, Daniel Roger has again drawn attention to this factor (2007). As to the dynamics of social and political organization, one can suggest that it has slightly changed at the root since the Xiongnu times. Of all nomadic empires, the following features were characteristic: 1) multi-stage hierarchical character of the social organization riddled at all levels with tribal and supratribal genealogical loyalties; 2) dual (in wings) or triad (in wings and center) principle of administrative division of the empire административного; 3) military-hierarchical character of civil-society organization of the metropolis, most commonly, on the decimal principle, which coexisted in parallel with the tribal structure; 4) postal (*yam*) service as a specific way of organization of the administrative infrastructure; 5) specific system of power succession (empire is a heritage of the all khan blood, institution of co-government, *quriltai*); 6) distant exploitation as a particular character of relations with the agricultural world (Kradin, 1992; 2002).

Nevertheless, there was a certain variability of each of the identified indicators. So, for example, the triad structure was characteristic of Xiongnu in the period of its establishment while, later, it has transformed into the wing structure. There is some evidence of the existence of the postal "governmental" communication system even in the Xiongnu polity but it has reached fullest flourishing in the Mongolian empire (*yam*). In recent times, the discussions of the justification of using the conceptions "tribal organization", "tribe" and "chiefdom" in respect of the ancient and medieval nomads because, in the modern period, the social-political organization of Mongols, in D. Sneath' opinion, was based on the different structural principles (Sneath 2007; 2013; Kradin, Skrynnikova 2009).

The interesting dynamics is traced in regard to the perception by nomads of the world religions. The ancient and medieval nomads of the Central Asia were generally shamanists and offered worship to the Eternal Sky (*Tenggeri*). It is confirmed by information of written sources and runic inscriptions of ancient Turks. Nevertheless, there are the traces of penetration of different religions into the steppe. So, the Uighur elite accepted the Manicheanism. Later on, the Nestorianism became known in the steppe. Mongols have stimulated the religious diversity. In course of time, Mongols in the Middle East, Central Asia and Golden Horde converted to Islam – religion of fighters and merchants. In Mongolia, from the end of the XVI century, the Buddhism has expanded. It became the important factor of reconciliation of nomads – resolution of eternal for the Chinese steppe problem.

To summarize, on the one hand, some aspects of the life-sustaining activity of nomads were determined by the environmental conditions (for example, cattle breeding, social organization). On the other hand, a certain dynamics in other components of culture of the steppe societies (means and technology of transport, weapon and military arts, urbanization, writing system etc.) defined by different external and internal factors is evident. Finally, many cultural impulses were accepted from the agricultural world by way of diffusion or assimilation (a number of technologies, world religions etc.).

ACKNOWLEDGMENTS. This study was supported by the Program of the fundamental researches of the Presidium of RAS and FEB RAS "Traditions and innovations in the history and culture" 2012-2014, No. 12-I-П33-03, project "Succession and transformations in the development of the ancient and medieval nomadic empires of the Central Asia".

References

Allsen, T. 2002. The Circulation of Military Technology in the Mongolian Empire. In: Di Cosmo, N. (ed.) *Warfare in Inner Asian History (500-1800)* (Pp. 265-293).

Gellner, E., 1988. *State and Society in Soviet Thought*. Oxford: Oxford Univ. Press.

Bemmann, J., Ahrens, B., Grutzner, C., Klinger, R., Klitzsch, N., Lehmann, F., Linzen, S., Munkhbayar, L., Nomguunsuren, G., Oczipka, M., Piezonka, H., Schutt, B., Solongo, S. 2011. Geoarchaeology in the Steppe. First results of the multidisciplinary Mongolian-German survey project in the Orkhon valley, Central Mongolia. *Arkheologiin sudlaal* 30: 69–97.

Bemmann, J., Erdenebat, U., and Pohl, E. 2010 (eds.)*Mongolian-German Karakorum Expedition*. Vol. 1. *Excavations in the Craftsmen Quarter at the Main Road*. Wiesbaden: Reichert Verlag.

Ivliev, Alexander L. 1983 Gorodishcha kidaney [Kitans Towns]. In: Lenkov, V. D. (ed.) *Materialy po drevney i srednevekovoy arkheologii yuga Dalnego Vostoka SSSR i smeznykh territiriy* (Pp. 120-133). Vladivostok: Far-Eastern Scientific Center of the Academy of Sciences of the USSR (in Russian).

Khazanov, A. M. 1975. *Sotsial'naia istoriia skifov* [The Social history of Scythians]. Moscow: Nauka (in Russian).

Khazanov, A. M. 1978. The Early State among the Scythians. In: Claessen, H. J. M., Skalnik, P. (eds.) *The Early State* (Pp. 425—439). Hague: Mouton.

Khazanov, A. M. 1981. The early state among the Eurasian nomads. In: Claessen, H. J. M., Skalnik, P. (eds.) *The Study of the State* (Pp. 156-173). Hague: Mouton.

Khazanov, A. M. 1984. *Nomads and the Outside World*. Cambridge: Cambridge Univ. press.

Kiselev, S. V. 1965 (ed.). *Drevnemongolskie goroda* [Ancient Mongolian towns]. Moscow.: Nauka (in Russian).

Klyashtornyj, S.G., 2008. *Old Turkic Runic Texts and History of Eurasian Steppe*. Bucuresti-Braila: Editura Academiei Romane.

Kradin, N.N., 1992. *Nomadic Societies*/ Vladivostok: Dalnauka (in Russian).

Kradin, N.N., 1993. "Specific Features of Evolution in the Nomadic Societies". *Prehistory and Ancient History* 4 (5): 167-183.

Kradin, N.N., 2002. *Xiongnu Empire*. 2nd ed. Moscow: Logos (in Russian).

Kradin, N.N., 2003. "Ernest Gellner and Debates on Nomadic Feudalism". *Social Evolution and History*, 2003, Vol. 2, No2, p. 162-176.

Kradin, N.N., 2011. Goroda v srednevekovykh kochevykh imperiiakh mongolskikh stepey [Towns in mediaeval nomadic empires in Mongolian steppes]. *Sredine veka* 72 (1-2): 330-351 (in Russian).

Kradin, N.N., Ivliev, A.L. 2009. The Downfall of the Bohai state and the ethnic structure of the Kitan city of Chintolgoi balgas, Mongolia. In: Bemmann, J., Parzinger, H., Pohl, E., and Tseveendorzh, D. (eds.) *Current Archaeological Research in Mongolia. Papers from the First International Conference on „Archaeological Research in Mongolia" held in Ulaanbaatar, August 19th–23rd, 2007*. (Pp. 461-475). Bonn: Bonn Contributions to Asian Archaeology 4.

Kradin, N. N., Skrynnikova, T. D. 2006. *Chinggis Khan Empire*. Moscow: Vostochnaia literatura (in Russian).

Kradin, N. N., Skrynnikova, T. D. 2009. "Stateless Head": Notes on Revisionism in the Studies of Nomadic Societies. *Ab Imperio*, No 4: 117-128.

Markov, G. E., 1976. *Kochevniki Asii* (The Nomads of Asia). Moscow: Moscow State Univ. Press (in Russian).

Masanov, N. E., 1995. *Kochevaia civilizatsiia kazakhov* (*The Nomadic Civilization of the Kazaks)*. Moscow & Almaty: Gorizont and Sotsinvest (in Russian).

Nefedov, S. A. 2008. *Voina i obshchestvo. Faktorny analis istoricheskogo protsessa* [War and Society.Factor analysis of historical process. History of the Orient]. Moscow: Publishing house "Territoria budushchego" (in Russian).

Ochir A., Enkhtur A., Erdenebold L. 2005. *Khar bukh balgas ba tuul golyn sav dakh hyatanyyeyn khot, suuringuud*. Ulaanbaatar. (in Mongolian)

Rogers, D. 2007. The Contingencies of State Formation in Eastern Inner Asia. *Asian Perspectives* 46: 249-274.

Sneath, D. 2007. *The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society, and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia*. New York: Columbia University Press.

Sneath, D. 2013. Ayimag, uymaq and baylik: Re-examining Notions of the Nomadic Tribe and State. In: Paul, J. (ed.) *Nomad Aristocrats in a World of Empires* (Pp. 161-185). Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.

Tkachev, V.N. 2009. *History of Mongolian Architecture*. Moscow: Association of building universities press (in Russian).

Trepavlov, V.V. 1993. *Gosudarstvennyi stroi mongol'skoi imperii: problema istoricheskoi preemstvennosti* [The State organization of the Mongolian Empire in 13 century: the problem of historical succession]. Moscow, Nauka (in Russian).

KÖKTÜRK KAĞANLIĞI DÖNEMİNDE HÂKİMİYET SİMGELERİNDEN BİRİ OLARAK MÜHÜR

Gaybullah BABAYAR•

Dünyanın hemen hemen tüm toplulukları tarihinde görüldüğü gibi Orta Asya'nın kadim topluluklarında, özellikle, Eski Türkler'de de pek çok nesneler onlar tarafından kurulan siyasî oluşumlarda hâkimiyet simgesi görevini yapmıştır. Nitekim, yazılı kaynaklardan belli olmak üzere ta Asya Hunların'dan beri Orta Asya devletlerinin bir çoğunda orda, unvan, çadır, taht, bayrak, davul, kemer, kılıç, yay, hençer, kamçı, damga, mühür, özel renk, giyim kuşak vesaireler hükümdarlık ve hakimiyet remzi olarak bilinmiş, bu maddî ve manevî objeler hem memleket içerisinde, hem de dış ülkelerce kullanılmıştır. Özellikle, mühür hükümdarın en belirgin simgelerinden biri olarak, her zaman baş yöneticinin (Şanyu, Kağan, Han) yanında bulundurulmuştur. Bundan başka mühür mühtemelen atamaları tasdik etme, buyruk ve yazışmaların gerçekliğini belirleme vs. gibi devlet yönetim işlerinde kullanılmıştır. Eski Türkler'de mühürcülük geleğinin en parlak örnekleri diğerlerine nazaran daha çok Köktürk Kağanlığı dönemine ait olup, bunu yazılı kaynaklarda görülen bilgiler, arkeolojik buluntular ve yazıtlarda geçen bazı terimler ispatlamaktadır. Ancak, bu konu üzerinde daha içerikli bir çalışma yapılmadığından dolayı Eski Türkler'de mühür geleneği aydınlatılmamış bir mesele olarak kalmaktadır.

Orhun yazıtları ve Çin yıllıklarından belli olmak üzere, Köktürkler'de "Tamğaçı" (sözcük anlamı tamğa/damgayı, yani mühürü elinde bulunduran, mühürdar) görevi bulunmuş[1], bu ise Kağanlıkta mühür geleneği ve hatta divanın bulunduğu varsayımına güç kazandırmış, son yıllarda Kağanlıkla bağlantılı birçok yeni buluntuların ortaya çıkmasıyla ise bu görüş daha netlik kazanmaya başlamıştır. Eski Türkçe "tamğa" kelimesi birer belgi (işaret, nişan) gibi herhangi bir boy damgasını ifade etmekle beraber, "mühür" anlamını da taşımıştır. Orta Çağlardaki Türk asıllı hanedanlarla ilişkili kaynaklarda "altun tamğa", "al tamğa" ("kırmızı mühür") ve "kara tamğa" gibi tabirlerin görülmesi[2] ise Eski Türklerde mühürlerin derece farklılığı olduğunu kanıtlar.

Orhun vadisi (Moğolistan), Yedisu (Kazakistan–Kırgızistan) ve Çaç / Taşkent (Özbekistan) bölgelerinde yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda bazı damga, mühür ve benzerleriyle ilişkili buluntular ortaya çıkmıştır. Aşağıda daha teferruatlı görüleceği gibi Moğolistan'daki Mutrin-Temdeg ve Kazakistan'daki Talas bölgesinden bulunan mühürde Köktürk yazısının görülmesi ve onların kelime anlamı daha çok hâkimiyete özgü sözlerden oluşması (örn. "kutluğ", "sözüm" gibi) bunun daha somut örnekleridir (bkz. Levha I, 1-2). Bilindiği gibi, Köktürk devletçilik geleneğine göre, hükümdarlık yetkisi Tanrı tarafından verilir ve kağan olan kişi farklı bir kutsal ayrıcalığa sahip, yani "kut"u var karizmatik (ilahî / talihli) bir şahıs olarak algılanırdı. Böylece, "kut" sözcüğünden "Kut", "Kutluğ" gibi unvan niteleyecileri türetilmiş, Köktürk kağanları ve yöneticilerinden birçoğunun Kutluğ-Kağan (meselâ Elteriş Kağan; 682-691), Kutluğ Tun-Tardu (Toharistan Yabgusu; 720-730), Tu-ho-sien Kut-Çor (Türgeş hükümdarı; 730'lu yılllar) vs. bunun örnekleri görülmektedir. Eski Türklerde ve daha sonra orta çağların Müsülman-Türk asıllı bir kaç devletin yöneticilere ait yazışma (Kutluğ Timur, Toktamış vs.) ve sikkelerde (örn. Uluğbek) daha çok hükümdarla ilişkili olarak görülen, daha doğrusu onların emir, buyruk ve yazışmaları aracılığıyla bilinen "Söz" (mühürde "Sözüm", Soğd belgesine *swzwn* "Sözün (söz/emir ile)" kelimesinin mühürde görülmesi ile de kendi tespitini bulmaktadır.

Bunlar hariç, Taşkent bölgesinin eski şehir kalıntılarından bulunan bazı nümismatik malzemelerin barındırdığı bilgiler de dolaylı veya dolaysız olsa bile Kağanlıkla bağlantılı olduğu görülmektedir. Nitekim, Kanka-tepe(Ak-korgan/ Taşkent)'den bulunan bazı bakır yapımı iki hörgüçlü deve tasvirli mühürde Soğdça *prn* "kut" kelimesi görülmektedir. İlginç tarafı, bu mühürün hem barındırdığı ikonoğrafi, hem de bulundurduğu kelimece gene Kanka-tepe'den bulunan Batı Köktürk kağanlığına ait ön yüzünde iki hörgüçlü deve tasviri, ters yüzünde ise *prn βγy x'γ'n* – "İlahi kut (sahibi) Kağan" unvanlı sikkelerin ölçümü (15 mm) bir diğerine tıpa tıp uymasıdır (bkz. Levha II. 3, 1-2 – II. 4, 1-2). Kanka-tepe'den bulunan diğer bir mühür ise Kağanlıkla dolaylı olarak bağlantılı olup, onun üzerinde görülen damganın Batı Köktürk Kağanlığı'nın naibi olarak Çaç bölgesini yöneten Türk asıllı Tudunlar sülalesi (640-750) sikkelerinde görülen damgayla tam olarak benzerlik göstermektedir. Bu mühürde Eski Türk boylarından birine ait damga ve onun sağ tarafında Soğdça *prn* "kut" kelimesi bulunur (bkz. Levha II. 1, 1).

Aşağıda daha ayrıntılı değineleceği gibi Köktürk Kağanlığı döneminde Kağanlıkta dolaylı veya dolaysız olarak üç yazı dilinde mühürler kullanıldığı tespit edilmektedir: 1) Eski Türk-Run, 2) Soğd, 3) Baktrîce (son ikisi Doğu İranî diller).

Yukarıda da biraz değinildiği gibi onlardan birincisi, yani Köktürkçe yazılı olanların Kağanlıkla bağlantılı olabileceği pek muhtemeldir.

Soğdça yazılı olanlarını üç gruba ayırabiliriz: 1. Batı Köktürk Kağanlığı'nın merkez hududu – Yedisu (Taraz) buluntuları Kağanlıkla doğrudan doğruya ilişkili olmalıdır ki Soğd dili Kağanlığın her iki kanadında, hem Doğu Köktürk Kağanlığı (Moğolistan), hem Batı Köktürk Kağanlığı (Yedisu) sarayında resmi yazışma dillerinden biri olmuştur. 2. Köktürk Kağanlığı döneminde Amuderya–Sırderya arası (Transoksiana/Batı Türkistan) ve ona bitişik bölgelerde hüküm süren Türk veya Soğd-Türk asıllı sülalelere ait mühürler (örn. Çaç, Panç/Soğd). 3. Yedisu ve

---

• Doç. Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi el-Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü, Özbekistan.

1 Древнетюркский словарь / Под ред. В. М. Наделяева, Д. М. Насилова, Э. Р. Тенишева, А. М. Щербака. Л.: Наука, 1969. С. 530; Ş. H.User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi*, 1. Baskı. – Konya: Kömen Yay., 2009. s. 281.

2 Clauson G.,*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.p.505.

Amuderya–Sırderya arasında Köktürklere bağlı olarak kendi iç yönetimlerinde özgür olan yerel (genellikle Soğd) asıllı sülalelere ait mühürler.

Baktrice yazılı mühürler ise Köktürk Kağanlığı'yla dolaylı olarak bağlantılıdır. Onların da Soğdça yazılı mühürlere benzer yanı bulunur. Yani, bu yazıyı Toharistan ve Kabulistan (Kuzey Afganistan)'da yönetimde bulunan Köktürk asıllı hanedanlar – Toharistan Yabguları (620-750) ve Kabul Tegin-Şahları (640-843) kendi yazışmalarında kullandıkları bilinir. Bunlar hariç, tıpkı bu hanedanlar gibi Toharistan'daki onlarca küçük vaha hükümdarlıklarının Türk asıllı yöneticileri sikke bastırma, mektuplaşma, evrak düzenleme vs. gibi yazışma araçlarında Baktrî dili ve yazısına başvurdukları görülür. Bununla beraber, Baktrice yazılı mühürlerin büyük bir kısmı Toharistan, Kabulistan ve civarlarında kendi yönetimlerini Kağanlığa bağlı olarak sürdüren Baktrî asıllı (Doğu İranî) hanedanlara ait olduğu anlaşılmaktadır.

1. Mühür Çeşitleri ve Fonksiyonları

İster Köktürk Kağanlığı dönemi olsun, ister ondan daha önceki dönemlerin olsun Orta Asya mühürleri incelendiğinde onların yuvarlak veya dörtgen köşeli biçimindeki metal (altın, gümüş, bronz), seramik, çamur, değerli mineraller vesaireler üzerine oyularak, çizilerek veya baskı yapılarak yazıldığı görülür. Bilim adamları çamurun üzerine basılmış mühürün izini *bulla*, değerli minerallerden yapılanları ise *gemma* olarak adlandırmaktadırlar. Bazen de mühürlerin ipe dizilebilecek veya parmağa takılabilecek bir biçimde halka ya da yüzük şeklinde yapıldığına rastlanır. Mühürlerin ölçümü 1,5 cm'den 7-8 cm büyüklüğünde olduğu, kalınlığının da 0,5 cm ile 3-4 cm arasında değiştiği bilinmektedir. Köktürk Kağanlığı dönemine ait mühürlerden Moğolistan ve Kazakistan topraklarında bulunanları, başka bir deyimle Köktürklerin merkez bölgelerinden bulunan Eski Türk mühürlerinin dörtgen bir biçimde veya yüzük şeklinde yapıldığı (bkz. Levha I), Soğd bölgesinin mühürlerinin ise yuvarlak ve yüzük biçimli olduğu, Türk asıllı Çaç (Taşkent) Tudunlarına ait mühürün de Köktürk tarzında dörtgen köşeli biçimi göze çarpmaktadır (bkz. Levha II. 1, 1).

İslam öncesi Orta Asya mühürlerinin daha çok devlet yöneticileri olmak üzere, çeşitli makamlardaki yönetim görevlileri, soylular, mülk sahipleri, boy ve kitle başkanları, divan işleriyle görevli olanlar, erzağın korunması ve dağıtılmasıyla yetkili olanlar, din adamları vs. ileri gelenler tarafından kullanıldığı görülmektedir. Mühürler taşıdığı yetkiliye göre çok çeşitlilik gösterdiği, yönetim basamağının en üst katmanında olanların daha görkemli mühürlere sahip oldukları, daha alt görevlerde bulunanların ise sade ve basit mühürleri kullandıkları bilinir. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi Eski Türkçe'de "altun tamga", "al tamga" ve "kara tamga" tabirlerinin bulunması bunu kanıtlar.

Devletin baş yöneticisi ve onun refakatindeki üst görevlilerin taşıdığı mühürler daha çok hâkimiyeti simgeleyen bir araç olarak bilinirken, divanda bulunan mühürler "Tamgaçı" unvanını taşıyan yetkili tarafından evrakları mühürleme işlerinde kullanılmıştır.Bununla beraber,zadegânlara ait mühürler bulunmuş olup, onların mülkiyet aidiyetini belirtmek için çeşitli eşyaların üzerine damgalandığı veya büklümlenen, sarılmış evrakların (anlaşma, mektup vs.) üzerine bulla tarzında yapıştırıldığı görülür.

Köktürk Kağanlığı'nda daha içerikli bilgilere yazılı kaynaklarda rast gelinmese de Çin kaynaklarında (örn. "T'ung-Tien"de) geçen "*T'u-chüe (Köktürk)lerde... altın uçlu ok balmumuna sürülür, mühür olarak kullanılırdı*"[3] şeklinde bilgilerin bulunması bu konuda bazı ipuçları vermektedir. Bu konuda, gerçi Kağanlıkla doğrudan doğruya ilişkisi fazla bilinmese de Soğd bölgesiyle bağlantılı birkaç buluntu dönemin mühür kullanımı geleneklerini göz önüne sermektedir. Aslında, buna en iyi örnek Köktürk döneminde Soğd'un önde gelen hükümdarlıklarından biri olan Panç'la ilgili Soğd dilli Muğ dağı belgelerinde (8. yüzyılın ilk çeyreği) görülmektedir. Onlardan bir kaçında belgenin, yani, anlaşma, ferman, mektup vs. içerikli evrağın mühürlendiğine dair kayıtların geçmesinin yanı sıra[4], bazı belgelerde mühürün kendisi veya izlerinin görülmesi bu dönem mühürlerinin yaptığı görevlerin anlaşılmasını somutlaştırmaktadır (bkz. Levha III. 2). Bilindiği gibi, bu dönemde Panç hükümdarlığında Türk-Soğd asıllı bir sülale yönetimde bulunmuş, evrakların büyük bir kısmında Soğd asıllı Divaştiç (709-722) ismi görüldüğü gibi belgelerin birinde Panç yöneticisi olarak Çakin Çor Bilge (693-708) adının geçmesi[5] ve diğer kaynaklarda onun Divaştiç'in ceddi olduğuna dair bazı işaretlerin bulunması burada bir Türk-Soğd karışımı bir hanedanın bulunduğunu ispat eder.

Aslında bu dönem Orta Asya mühür geleneğinin en parlak örnekleri daha çok Eski Baktriya (Toharistan) bölgesiyle ilişkili olarak ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi, yakın zamanlarda Kuzey Afganistan'da Köktürk dönemine ait birçok Baktrî dilli evraklar bulunmuş, onlarda da yukarıda sözü edilen Soğd dilli belgelere benzer bir şekilde "mühürleme" ile ilgili bilgiler geçmesiyle[6] birlikte bazı belgelerin üzerinde mühürlerin beraberce korunduğu görülmüştür (bkz. Levha III. 1). Nitekim, bu Baktri belgelerinin bir kısmında Köktürk baş yöneticisinin unvanı ("Kağan") ile beraber "Türk hükümdarı", "Elteber", "Tudun" gibi Kağanlıkla bağlantılı unvanlara rast gelinmektedir[7].

Arkeolojik kazılar sonucunda İslam öncesi Orta Asya mühürlerinin pek çok çeşitleri bulunmuş olup, onların barındırdığı tasvirler (ikonoğrafi), yazı (paleoğrafik) ve diğer özelliklerinin farklılıklar gösterdiği anlaşılmıştır.

---

[3] Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara: TTK, 2003. s. 98.

[4] СогдийскиедокументысгорыМуг. Чтение, Перевод. Комментарий. Вып. II. Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В. А. Лившица. М.: Изд-во восточной лит-ры, 1962. С. 69-70; Согдийские документы с горы Муг. Чтение. Перевод. Комментарий. Вып. III. Хозяйственные документы. Чтение, перевод и комментарии М. Н. Боголюбова и О. И. Смирновой. М.: Изд-во вост. лит-ры, 1963. С. 70.

[5] Лившиц В. А., Правители Панча (Согдийцы и тюрки) // Народы Азии и Африки. Москва, 1979. №4. С . 66-67; Лурье П. Б., Счастливый правитель, царь Пенджикента Чегин Чур Билгä // Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов. Археология, история, культура. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А. М. Беленицкого. В.П. Никаноров (ed.). Санкт-Петербург, 2005. p. 127-131.

[6] Sims-Williams N., Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents. Oxford University Press, 2000. P. 94-96.

[7] Sims-Williams N., Turks and other peoples in the Bactrian documents // Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720–2010) – From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish (720–2010). 3–5 Aralık, İstanbul / 3th – 5th December 2010, İstanbul, 2011. P. 15–26.

Mühürlerin bir kaç çeşidinde hükümdar adı, unvan, kutsallık taşıyan ve koruyucu vasfa sahip bilinen çeşitli ilah ve diğer olağanüstü varlıkların adları, dilek, istek vs. kelimelerin yer aldığına rastlandığı gibi pek çok mühür çeşitlerinde hükümdar veya ilah tasvirinin yanı sıra totem veya kutsal sayılan hayvanlar, özellikle, cesurluk ve alplik sembolü olarak algılanan hayvan tasvirleri hem de türlü sembolik işaretler (damga, astral simgeler vs.)in bulundurulduğu göze çarpmaktadır. Örneğin, mühürlerde arslan, pars, iki hörgüçlü deve, at, geyik, dağ keçisi, kaban, fil gibi kutsal sayılan hayvanların tasvirleri yanı sıra güneş, yarı ay (hilal), yıldız gibi astral objelerin çizildiği görülür (bkz. Levha IV).

Bu dönem Orta Asya mühürlerinde görülen insan tasvirinin bölgenin ve ona komşu ülkelerin kültürlerine özgü etnik hususiyetler aksettirilmiştir. Özellikle, onlarda Soğd, Eski Türk, Baktriyan, Eftalit, İranlı, Hint ve diğer etnik toplulukları andıran insan tasvirlerinin yer aldığı görülür (bkz. Levha V)[8].

2. Orta Asya'da Köktürk Öncesi Mühürcülük Geleneği

Köktürk Kağanlığı dönemindeki Orta Asya'da mühürcülük geleneği bölgenin daha önceki devletlerine özgü ananeleri devam ettirmiştir. Ta Kuşan imparatorluğu (M.Ö. I–M.S. III. yy.), Kangüy devleti (M.Ö. II–M.S. IV. yy.) döneminin ve Hionitler, Kidaritler, Eftalitler gibi miladi IV–VI. yüzyıllarda daha çok Orta Asya'nın güney-batı kısmında hüküm süren göçebe kökenli devletler bünyesinde kullanılan mühürler arkeolojik kazılar sonucunda gün yüzüne çıkartılmıştır. Gene Köktürk öncesi mühürlerinin belirgin bir kısmı Amuderya–Sırderya arası (Soğd, Çaç, Toharistan, Horezm vs.) vaha devletçiklerini yöneten yerel hanedanlara aittir. Onların bir kısmında Baktri yazısı, bir kısmında da Soğd yazısı yer alır (bkz. Levha V). Bunlar hariç, Doğu Türkistan'daki Hami (Komul), Gaoçan (Turfan), Kuça, Kaşgar, Hoten gibi vaha devletçiklerinden bir kaçının de kendine özgü mühürleri bulunduğu bilinmektedir.

Köktürk Kağanlığı'nın esas merkez topraklarını oluşturan hudutlarda, yani Orta Asya'nın kuzey ve kuzey-doğu topraklarında milattan önceki son binyıla kendi siyasî otoritelerini sağlayan İskit (Saka), Ting-ling, Hun, Yüe-çi, Wu-sun gibi ve milattan sonraki binyılın ilk yarısında Te-le (Tegreg), Kao-çe (Kanklı), Juan-Juan (Avar) gibi göçebe hanedanlardan bir kaçında mühür geleneği olduğuna dair bilgiler Çin yıllıklarında bulunmakta, ancak, hem arkeolojik kazılarda örneklerinin az bulunması, hem de araştırmacıların bu konu üzerinde fazla inceleme yapmadıklarından dolayı adı geçen sülalelerin mühürleri konusu şimdilik birer mesele teşkil etmektedir. Gene de, İç Moğolistan eyaleti (Kuzey Çin)n'deki müzelerde bulunan iki adet üzerinde Çince yazı yer alan mühürü (bkz. Lehva VI, 1-3) bazı araştırmacılar Hunlar'la ilişkilendirmektedirler[9]. Daha çok Çin karakteri görülen bu mühürlerden farklı olan ve Hunlar'la ilişkilendirilen diğer bir mühür çeşidinde ise Eski Türk damgalarını (muhtemelen yazıyı) andıran işaretler bulunmaktadır (bkz. Levha VI, 3). Aslında, Hsiung-nu (Hun) imparatorluğunda mühür bulunduğuna dair Çin yıllıklarında epey bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, "Han-shu" yıllığında kaydedildiğine göre, onların mührünün üzerinde "*Hsiung-nu Ch'an-yü Si*" (Hun Şanyü'sünün Mührü") cümlesi yer alıyordu[10].

Wu-sunlar'da da mühür bulunduğuna dair Çin kaynaklarında bilgiler yer alır. Anlaşıldığına göre, M.Ö. 11 yılında Wu-sun yöneticilerinden Büyük Lu (*Uluğ)'nun elinden koyu kırmızı telli altın mühür alıkonmuş ve yerine siyah telli bakır mühür verilmişti[11].

Baktrice yazılı mühürlerin Türk toplulukları tarihi için önemi onların belirgin bir kısmı Orta Asya'nın eski göçebe etnosları tarafından kurulan ve menşece Eski Türk (daha doğrusu Proto-Türk)lerle dolaylı veya dolaysız olarak etnokültürel bağı olan veya muhtevasında Eski Türk elemanlarını barındıran Kuşanlar, Hionitler (Baktriya Hunları), Kidaritler ve Eftalitler tarafından kullanılmış olmasıdır. Baktrice yazılı mühürlerin pek çoğu tanınmış Baktrî ve Soğd dili uzmanı İngiltereli N. Sims-Williams tarafından okunmuş olup[12], onlardan birinde şöyle uzunce bir cümle yer almaktadır: ...](ρ?)ζ[...] βαγο ολαργο υονανο ραο ο(α)ζαρκο κορανο ραο σαμαρκ(.α)ο (αφ)ρ(ιγ)ανο - *...](r?)z[•••]o bago olargo uonano šao o(a)zarko (k)ošanošao samark(a•)o (af)r(ig)ano* – "lord Ularg, the king of the Huns, the great Kushan-shah, the Samarkandian, of the Afrigan (?) family" ("Semerkantli Afrigan (?) soyundan, Büyük Kuşan-şah, Hunların kıralı hükümdar Ularg")[13] (bkz. Lehva V. 2, 1a-b). Araştırmacılara göre, bu mühürde adı geçen hükümdar Hun menşeli olup, onun Semerkant'la ilişkili olarak görülmesi tarihî gerçeklere dayanmaktadır. Nitekim, miladî 5. yüzyılda yazılmış Çince "Wei-shu" yıllığında 457 yılında Çin'e elçi yollayan *Su-te* (Soğd)'un *Hsiung-nu* (Hun) asıllı Huni isimli hükümdarı vardı ve o burada üçüncü (dördüncü?) nesil temsilcisiydi[14]. Bu yıllıkta onun cedlerinin bir zamanlar buranın hükümdarını öldürerek yönetimi ele geçirdiği kaydedilir[15].

Bunun gibi, Orta Asya'nın Köktürk öncesi mühürlerinin Eski Türkler'le o ya da bu derecede bağlantılı olduğu görülen bir çok malzemeler bulunmaktadır. Onların gelecekte Eski Türk tarihi açısından daha tefferruatlı bir şekilde araştırılması bu konuda pek çok tartışılmalı olan meselelere aydınlık getirecektir.

3. Köktürk Kağanlığı Döneminin Mühürleri (Kağanlık ve Onunla Bağlantılı Hanedanlar)

---

[8] Alram M., Three Hunnic Bulae from Northwest India // Bulletin of the Asia Institute 17, 2003. P. 177-184; Sims-Williams N., The Bactrian Inscription on the Seal of Khingila // Silk Road Art and Archaeology, 8. 2002. P.143–48; Rahman A., Grenet F., Sims-Williams N., A Hunnish Kushan-shah // Journal of Inner Asian Art and Archaeology. No. 1, 2006. P. 125–131; J. Lerner, Animal Headdresses on the Sealings of the Bactrian Documents // Exegisti monumenta. Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams. Wiesbaden, 2009. P. 215-226.

[9] E. Sarıtaş, *Çin'de Hun Araştırmaları*, İstanbul 2010, s. 170-171.

[10] Бичурин Н. Я. (Иакинф),Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Том I, М. - Л.: Изд. АН СССР, 1950. С. 103; Гумилев Л. Н. Хунну. Степная трилогия. СПб., 1993. С. 80; S. 81; *Çin kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı Tarihi*, Bölüm 94 A/B: Hsiung-nu (Hun) Monografisi: Açıklamalı metin neşri / A. Onat, S. Orsoy, K. Ercilasun, Ankara: TTK, 2004. s. 81; Давлетшин Г. Древнетюркская письменность // Гасырлар авазы / Эхо веков. Научно документальный журнал. №1. Казан, 2007.

[11] Зуев Ю. А., Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы, Дайк-пресс, 2002. С. 37.

[12] Lerner J. A., Sims-Williams N. From Bactria to Gandhara (4th to 8th century CE) / Studies in the Aman ur Rahman Collection. Vol. 2. OAW.

[13] Rahman A., Grenet F., Sims-Williams N. A Hunnish Kushan-shah // Journal of Inner Asian Art and Archaeology. No. 1, 2006. P. 125–131.

[14] Rahman A., Grenet F., Sims-Williams N. A Hunnish Kushan-shah // Journal of Inner Asian Art and Archaeology. No. 1, 2006. P. 127; Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Том II. М. - Л.: Изд. АН СССР, 1950. С. 260

[15] Бичурин Н. Я.,Собрание сведений о народах, том II. С. 260.

Köktürk Kağanlığı dönemindeki Orta Asya'da mühürcülük meselesi çok büyük bir konu olduğundan aşağıda biz Kağanlıkla direk veya dolaylı ve dolaysız bağlantılı olan birkaç mühür veya mühür çeşitleri üzerinde durmakla yetineceğiz. Çünkü yukarıda da biraz değinildiği gibi Kağanlığa bağlı olan onlarca vaha devletçiğinin hemen hemen hepsinin kendi mühürleri olup, onlardan bazıları buraları yöneten Türk asıllı hanedanlarla ilişkilidir. Örneğin, bu dönemde Aşina asıllı temsilcilerin kendi hanedanlarını kurduğu Toharistan ve Kabulistan ortamına ait Baktrice yazılı belgelere basılan mühürlerin sahiplerinin arasında Köktürkçe *Tarhan* unvanlı ileri gelenlere rastlanır[16].

Köktürk Kağanlığı döneminde kullanımda olan mühürleri esas olarak iki gruba ayırabiliriz: 1) Kağanlıkla direk olarak bağlantılı olan mühürler (Eski Türkçe ve Soğdça yazılı), 2) Köktürk Kağanlığı'nın eli altında bulunan ve bir çoğunda Türk asıllı veya Türk-Soğd hem de Türk-Baktri hanedanların hüküm sürdüğü vaha hükümdarlıklarına ait mühürler (Soğdça ve Baktrî yazılı).

Öncelikle Köktürkçe yazılı mühürler üzerinde duralım (bkz. Lehva I). Birincisi, Batı Köktürk Kağanlığı'nın yönetim merkezi olan Suyab'a yakın bölge olan Talas civarından Atlah şehir kalıntısından bulunmuş olup, dört köşeli yeşim sırtındaki yazı 4 adet Köktürkçe işaretten oluşmaktadır. Bu mühür şekilce biraz aşağıda görüleceği gibi Moğolistan'da bulunan diğer bir Köktürk yazılı mühürle benzerlik taşımaktadır (bkz. Levha I. 1a-b - 2). Bu mühür yazısı ilk olarak tanınmış Kazakistanlı Türkolog A. Amanjolov tarafından *söz^{ü}m* şeklinde okunarak "Benim sözüm" diye anlamlandırılmıştır[17]. Yukarıda kısaca değinildiği gibi pek çok yazılı kaynaktan görüldüğü üzere "Sözüm" kelimesi Türk asıllı hanedanlara ait birçok belge, buyruk ve dış ülkelere gönderilen yazılarda satır başında bulunmakta ve daha çok "hükümdarın fermanı", "hükümdarın buyruğu, emri" anlamını taşımaktadır. Örneğin Altın Ordu hanı Tohtamış'ın 1393 yılında Polonya kıralı Yagaylo'ya yolladığı Eski Türk (Uygur)ca yazılı yarlık (ferman / emir)[18] şu gibi satırlarla başlar: "(1)*Toxtamïš sözüm*(2) *Yağaylağa*"(Benim, Tohtamış'ın Yagayla'ya fermanım). Ayrıca, Emir Timur'un torunu, büyük bilgin ve hükümdar Uluğbek kendi sikkelerini bastırırken ona kadar gelip geçen Türk hükümdarlarından farklı bir tutum sergilemiş, ilk olarak Türk-Müslüman sikkelerinde "*Timur Kürägân himmetidin Uluğbek Kürägân sözüm. Zarb-i Samarqand 853*" ("Timur Küregen'in himmetinden Uluğbek Küregen sözüm/emrim. Semerkant darbı 853") şeklinde Türkçe bir tabir kullanmıştır[19], ki burada "sözüm" kelimesi "benim sözüm, lafım" anlamından daha ziyade "emir, ferman" niteliğinde olduğu aşikârdır. Böylece, bu mühürün döneminde Yedisu yöneticilerine, muhtemelen, Batı Köktürk kağanlarına ait mühür olduğu varsayılabilir.

Kağanlık döneminde yönetimle ilgili böyle bir tabirin kullanıldığını Muğ dağı Soğd belgeleri (8. yüzyılın ilk çeyreği)nin birinde (Muγ, Nov.3, R 6-8) "sözlü kanun/ kural" anlamında *swzwn* sözcüğü geçer ve birçok bilim adamlarınca o Eski Türkçe'den Soğdça'ya geçen bir tabir olarak nitelendirilir. Belgede*pty- | βxš' ZNH cyr 'mh zy-nβr'nch xwty pr swzwn | pδkh ZY pr KZNH y-w'r ZY δ'r't ZNH 'wttkyn 'mh* – «Ve bunu Çer'in kendisi vesayetinde bulunanı geleneksel (?) | kanun ve şöyle şartlar altında verdi: …» şeklinde görülen cümleyi ilk olarak okuyan V. A. Livşits Soğdça *pr swzwn pδkh* cümlesini «sözlü (>ağızlı, geleneksel?) kanuna göre" şeklinde yorumlayarak, şu şekilde bir açıklama yapmıştır: "*pδkh* kelimesi «adet, kural, kanun» anlamındaki Soğdça bir kelime olduğu iyi bilinir, *swzwn* ise belli değildir. O Soğdçaya Türkçe'den özleşen bir kelime olarak sayılabilir ki şu gibi anlamlarda: «sözlü», sözlük anlamıyla «onun sözü», Türkçe *sözüŋ*. *Krş.* Eski Türkçe hukuk metinlerinde *söz* «söz; emir» (*sözüm* «benim emirim», *sözümüz* «bizim sözümüz»)»[20]. İ.S. Yakuboviç bu konuda kendi görüşlerini şöyle belirtmiştir: «*pr swzwn pδkh* "geleneksel hukuka uygun" anlamında O. İ. Smirnova'nın çevirdiği gibi. Bu görüşü Baktri dilli nikah anlaşmasında geçen 'the established custom of the land' şeklindeki tabirle karşılaştırmak mümkündür. *Swzwn* kelimesinin anlamıyla ilişkili olarak V. A. Livşits'in etimolojik yorumlamasına açıklık getirmek için P. Zieme tarafından bildirilen (şahsî bildiri) onu Eski Türkçe *söz* 'söz'ün vasıtalı hali saymak doğru olacaktır»[21].

Köktürkçe yazılı ikinci mühür ise Moğolistan'da bulunmuş olup (Levha I. 2), 1964 yılında Moğolistanlı Kazak bilim adamı B. Bazilhan tarafından yayınlanmıştır. Ancak, ilk olarak Moğolca yayınlanan bu mühür uzun yıllar bilim adamlarınca fazla bilinmemiştir. Son yıllarda ise Türkiyeli epiğrafist C. Alyılmaz'ın Moğolistan'da sürdürdüğü Eski Türk yazıtları çalışmaları sonucunda farkedilmiş ve onun birkaç makalesinde yer almıştır[22]. Moğol bilim adamları tarafından genelde "*Mutrın Temdeg / Mutrın temdeg darah*" ("El damgası (mühür/kaşe)") veya "*Ertnií Türeg Biçesteí Mutrın Temdeg*" ("Eski Türk yazılı mühür") şeklinde ifade edilen bakırdan yapılmış mezkur buluntunun boyutu 2.8x2.8 cm. Üzerindeki Köktürkçe yazı net olarak **qutl^{u}ğ** (kutlu) şeklinde okunmakta olan bu mühür bugün Moğolistan Cumhuriyeti'nde Dundgov ilinin merkezi Mandalgov'daki müzede (48599069D, 5069072K) koruma altında bulunmaktadır[23].

---

16 Sims-Williams N., Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents. – Oxford University Press, 2000, P. 86-8, 90

17 Аманжолов А. С. История и теория древнетюркского письма. Алматы, ЗАО «Издательство «Мектеп», 2003. С. 96.

18 Радлов В., Ярлыки Токтамыша и Темур – Кутлуга // Записки Восточного отделения. Т.Ш. СПб., 1888. С.1-40; Радлов В., Кутадгу-Билик. Факсимиле уйгурской рукописи. СПб., 1890. С. 198–199.

19 Тўхтиев И., Мирзо Улуғбекнинг пул ислоҳоти // Материалы научной конференции «Чач - Бинкет - Ташкент (историческое прошлое и современность)». Т., 2007. Б. 92.

20 Согдийские документы с горы Муг. Чтение, Перевод. Комментарий. Вып. II. Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарии В. А. Лившица. М.: Изд-во восточной лит-ры, 1962. С. 29; Лившиц В. А., Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. СПб.: Фил. факультет СПбГУ, 2008. С. 28, 37.

21 Якубович И. С., Проблемы согдийской этимологии. Дисс. на соиск.учен. степ. канд. ист. наук. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2009. С. 150-151.

22 Cengiz Alyılmaz, "Mutrın Temdeg Yazıtı (Kutlug'un Mührü)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 23, Erzurum 2004. s. 1-6.

23 O. Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Usu*, Ankara 2009. s. 105.

Üzerindeki yazıdan yola çıkarak C. Alyılmaz bu mührü Köktürk kağanı Elteriş Kutluğ kağan (682-691) ile ilişkilendiren araştırmacılar olduğuna atıfta bulunmakla beraber, onun yazım tarzı Uygur Kağanlığı dönemine ait yazıtlara (örn. Birinci Karabgasun yazıtına) benzediğini, dolayısıyla, mührün bu Kağanlığın kağan/tegin/kumandanlarından birine ait olabilceğini yazmaktadır[24]. Bu görüşlerin doğru olabileceğini vurgulamakla beraber, mührün Doğu Köktürk Kağanlığı yöneticilerinden herhangi birine ait olabileceğini de varsayabiliriz. Çünki, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi Eski Türkler'de *qut* "kut, talih" düşüncesi pek yaygın olup, Kağanlık hâkimiyetinin Tanrı tarafından verileceği, buna ise seçkin şahıslar, yani "kut"a nail olan kişiler erişebilirlerdi. Böylece, hâkimiyeti kendi elinde bulunduran kağanın kendi mühründe "kutlu / talihli", "kutlu olsun","bereke getirsin" anlamında **qutluğ** kelimesini bulundurması pek olağandır. Nitekim onun paraleli Köktürklerle çok eskilerden komşu ve beraberce yaşayan Soğdluların mühürlerinde aynı anlamı taşıyan *prn* "kut / talih" sözcüğü pek yaygın olarak görülür. Bu kelime hem Soğd'da, hem de Soğd dilinin yazı dili olarak kullanıldığı Çaç ve Yedisu bölgelerinde bulunan Soğdça yazılı bronz ve gümüş yapımlı mühür çeşitlerinde de *prn* "farn" kelimesine denk gelinir (bkz. Levha VII)[25]. Özellikle, Batı Köktürk Kağanlığı'nın yönetim merkezi – Suyab şehrinin bugünkü kalıntıları olan Ak-Beşim'de bulunan bullada bu kelimenin görülmesi[26] dikkata değerdir. Gene, Batı Köktürklerinin Çaç'ta bastırdığı sikkelerin birkaç çeşidinde mezkur kelimenin "Kağan" unvanının önünde birer epitet, unvan niteleyicisi olarak *prn βγy x'γ'n* – "İlahi kut (sahibi) Kağan" şeklinde görülmesinin yanı sıra Taşkent'in eski şehir kalıntılarında sıkça bulunan iki hörgüçlü deve tasvirli bronz mühürlerin üzerinde *prn* kelimesinin yer alması mühürlerde neden bu kelimenin bulundurulduğuna açıklık getirecek mahiyettedir. İlginç tarafı Çaç bölgesinin bu mühürleri hem ebat olarak Batı Köktürklerinin mezkur sikkelerine tıpa tıp uyması (1,5-2 cm), hem de onların ikonoğrafik yapısı aynı olmasıdır (krş. Levha II. 3, 1-2 – II. 4, 1-2).

"Farn" kelimesinin yeni bulunan ve Çaç Tudunları'na ait sanılmakta olan, ebatı oldukça büyük olan (4x4 cm) bronz mühürde biçimli Eski Türk damgasıyla beraber görülmesi dikkat çekicidir (bkz. Levha VII. 4). Hem yapım tarzı, hem de barındırdığı yazı ve damga bu mühürün yüksek düzeyli bir şahsa, muhtemelen, Çaç Tudunları hanedanı (640-750) mesuplarına ait olduğunu varsaymaktayız. Bilindiği gibi, Eski Türkçe "Tudun" sözcüğü 7.-8. yüzyıllar arasında Çaç'ı yöneten 4 adet şahsın adı veya unvanı esas olarak Çin yıllıklarında, kısmen de diğer dilli (Soğd, Arap) kaynaklarda görülür[27]. Kendi sikkelerini genel olarak Soğd yazısıyla *c'cynk xwβw tδwn* – "Çaç hükümdarı Tudun" unvanıyla bastıran Çaç Tudunları'na ait bazı sikke çeşitlerinde[28]*prn* kelimesiyle biçimlidamga beraberce yer almıştır[29]. Buna dayanarak, Çaç Tudunları kendi boy damgalarını birer hâkimiyet simgesi olarak hem sikkelerinde, hem de mühürlerinde akis ettirdikleri varsayılabilir.

Buna benzer bir durum diğer yönetici hanedanlara ait mühürlerde de göze çarpar. Nitekim, Köktürk Kağanlığı döneminde Batı Köktürklerin vasalı olan Amuderya–Sırderya arasındaki vaha devletçiklerinin Türk veya Türk-Soğd karışımı yöneticilerine ait mühür ve sikkelerin bir kısmında memleket veya sülale damgalarının yer aldığı görülür (bkz. Lehva II). Örneğin 6.-8. yüzyıllarda Semerkant'ı yöneterek İhşidler olarak bilinen Türk-Soğd karışımı hanedanın sikkeleri arasında *xwβ twrnyn x'γ'n* "Turan hükümdarı Kağan" veya "Hükümdar Tūrnīn. Kağan" cümleleriyle Batı Köktürk kağanları adına bastırılan[30] sikke çeşitlerinde biçiminde damga yer aldığı gibi, Semerkant şehri yakınlarındaki İslam öncesi iskân yerlerinden olan Kâfir-kale'den bulunan bullaların birinde aynı damga görülmektedir (bkz. Levha II. 1, 2).

Gene Türk-Soğd karışımı hanedanın yönettiği Soğd hükümdarlıklarından biri Panç'ta bastırılan sikkelerde görülen biçimli damga benzerine Pencikent (Tacikistan) şehir kalıntılarından bulunan *bulla*da[31] denk gelinmektedir (bkz. Levha II. 1, 3). Özellikle, 693-708 yıllarında Panç'ı yöneten Türk asıllı Çakin Çor Bilge ve onun kızları zannedilen Panç prensesleri adına bastırılan sikkelerde yer alan bu tür damga çeşitlerinin kendi sikkelerini Çaç bölgesinde bastıran Batı Köktürk Kağanlığı'nın has sikkelerinde yer alan damgalarla yakın benzerlik taşıması ilgi çekicidir (*krş.* / → / → / (Çaç) - / → –(Panç)[32]. Herhalde bu Panç'ı yöneten Soğd-Türk asıllı hanedanın menşei Köktürk kağanlarıyla irtibatlı olabileceğinden kaynaklanmaktadır.

---

[24] Cengiz Alyılmaz, Mutrın Temdeg inscription (seal of auspicioussness) // Археология и история Центральной Азии. К 70 летию со дня рождения академика АН РУз Акад. Ю. Ф. Бурякова. Самарканд, 2004. P. 128.

[25] G. Babayarov, Kubatin A., Umirov K., The Phrase of "Farn" in the pre-Islamic signatures of Chach (Tashkent) // http://groups.yahoo.com/group/Sogdian-L/files/ (June, 2012); Бабаяров Г., Умиров К., Ташагыл А., Новоженов В., Западный Тюркский каганат: территория, административное устройство, племена, коммуникации, денежное обращение, монеты, источники // Коллектив авторов / А. Досымбаева, М. Жолдасбеков (рук. проекта). - Астана: «Service Press», 2013. С. 110.

[26] Лившиц В. А., Согдийцы в Семиречье: лингвистические и эпиграфические свидетельства // Красная речка и Бурана. Фрунзе, 1989. С. 80; Лившиц В. А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. С. 352.

[27] Бичурин Н. Я., Собрание сведений о народах, том II. С. 313–314; История ат-Табари. Избранные отрывки (Пер. с арабского В. И. Беляева. Допол. к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова). Т.: Фан, 1987. С. 268

[28] Özellikle,"Çaç"kelimesi bulunmayan, ancak, "Tudun" unvanıyla bastırılan çeşitlerinde (bkz. Бабаяров Г., Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв.). Т., 2007.с. 54-55).

[29] Бабаяров Г., Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв.). Т., 2007. с. 54-55.

[30] Бабаяров Г., Кубатин А. Доисламские монеты Согда: новые чтения и интерпретации легенд // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талқинида. ЎзР ФА Археология институтида 2012 йил 6-7 апрельда ўтказилган ёш олимлар Республика конференцияси материаллари. Самарқанд, ЎзР ФА Археология институти нашриёти, 2012. С. 11-23.

[31] Bu *bulla*nın daha kaliteli fotoğrafını bize ulaştıran İstanbul Üniversitesi'nden Gözde Sağaz'a teşekkür ederim.

[32] Смирнова О. И., Сводный каталог согдийских монет, с. 236, No. 769; Бабаяров Г., Кубатин А., К вопросу о генезисе тамг на монетах Западно-Тюркского каганата //Материалы международной научной конференции: «Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы», посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию института Археологии им. А. Х. Маргулана 12-15 декабря 2011 г., г. Алматы. Том II. Алматы-2011. С. 295-303.

Üzerinde damga görülen diğer bir Toharistan ve civarlarına ait mühür çeşidindeki benzeri damga ( ) İslam öncesi Otrar hükümdarlığının eski şehir kalıntılarından biri – Sidak yadigârlığında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda dünya yüzünü gören seramik parçalar üzerinde görülmektedir (bkz. Levha II. 1, 4 – II. 2. 4)[33]. Bu damganın ilginç tarafı bazı yönleri ona benzerlik taşıyan (veya / /) biçimli damganın Köktürk Kağanlığı dönemimde Otrar'da bastırılan Soğdça yazılı *'δpw x'γ'n twtwx* "Alp-Kağan Tutuğ'u" unvanlı arslan tasvirli sikkelerde yer alması ilgi çekicidir.

Köktürkçe yazılı diğer bir mühür (?) ise 1987 yılında Doğu Kazakistan vilayetine bağlı Kurçum ilçesinin Karatogay köyünde bulunmuştur. Mühür taştan yapılmış olup, şekilce yukarıda bahsedilen iki mühüre benzer bir şekilde dörtgen köşelidir (bkz. Levha I. 3). Üzerindeki yazı 4 işaretten oluşan mezkur buluntuyu ilkin S. Amanjolov incelemeye almış ve yazıyı s^{ä}č ^{a}b^{i}n - "seç ve avun (teskin bul)" olarak yorumlamıştır[34]. Araştırmacıya göre, bu buluntu Yukarı İrtiş havzasından bulunan diğer Eski Türkçe yazılı buluntular gibi ilk orta çağlarda yaşayan Karluk Türklerine ait olmalıdır.

Köktürkçe yazılı bir başka mühür türündeki buluntu gene Kazakistan'da bulunmuş olup, tanınmış Kazak arkeologu K. M. Baypakov tarafından 1969 yılında Almatı vilayetinin İli ilçesine bağlı Nikolaevka köyü yakınındaki eski kabirden ortaya çıkartılmıştır. Bronz yapımı olan ve şekilce yüzüğü hatırlatan mezkur buluntu üzerindeki yazıyı S. Amanjolov (1) sük, (2) s^{a}š – "Diz çök, korkak" şeklinde okumuştur (bkz. Levha I. 4)[35]. Araştırmacıya göre, yüzük üzerindeki yazı paleoğrafik ve dil özellikleri yönünden 8. yüzyıla ait Orhon yazıtlarındaki yazılarla benzerlik taşımaktadır. Yüzük üzerinde "Diz çök, korkak" anlamındaki sihri (büyü, cadu) bir tabir bulundurmakla düşmana karşı büyü yapılacağı beklenilmiştir ki bu Eski Türk ruhanî dünyası için karakterlidir. Ancak, mezkur buluntu üzerindeki yazı düzgün bir işaretlerden oluşmadığından dolayı bu yorumları ihtiyatla karşılamak gerekir kanaatındayız.

Böylece, yukarıda incelediğimiz Köktürk yazılı buluntuların ilk ikisinin mühür olduğu oldukça kesinlik kazanmaktadır. Onlardan birincisinde yazı düz, ikincisinde ise ters bir biçimde yazılmıştır. Genelde evrak veya eşya üzerine basıldığında yazının düz çıkmasının sağlanması amacıyla mühür üzerindeki yazı ters yazılmıştır. Hükümdar veya üst düzey yönetici kesim temsilcilerinin elinde bulundurdukları mühürlerin bir kısmının üzerindeki yazı ise düz yazılarak, onun okunaklı olması sağlanmıştır. Bilindiği gibi, mühürcülük geleneğinde mühür üzerindeki yazının böyle yazım tarzları pek yaygın olmuştur.

Sonuç olarak, Köktürk Kağanlığı döneminde Orta Asya'da hâkimiyet ve hükümdarlık simgelerinden biri olarak mühür ve onunla ilişkili geleneklerin epey geliştiği, bu dönemde hem Kağanlığın merkezî yönetiminde, hem de ona bağlı olarak kendi yönetimi bulunan Türk, Türk-Soğd, Türk-Baktri ve diğer başka etnik kökene mensup hanedanların kendi mühürlerine sahip oldukları ve onu yazışmalarda (hukuksal evraklar ve yazışmalar, mülk aidiyetiyeti vesaireleri onaylama, tasdik etme) kullandıkları ispatlanmaktadır.

---

[33] Bu damga bulunan seramik eşyalar hakkında bize bilgi veren Orta Asya damgaları uzmanı S. Yatsenko'ya teşekkür ederiz.
[34] A. S. Amanjolov, *İstoriya i teoriya drevnetyurkskogo pisma*, s. 206.
[35] *A.g.e.*, c. 216.

Levha I. Köktürkçe yazılı mühürler
(A. Amanjolov ve C. Alyılmaz yayınları esasında

1) Üzerinde damga bulunan mühür ve bullalar

2) Üzerinde Türkçe unvan ve damgalar bulunan sikkeler ve seramik parçası sırtındaki damga

3) Çaç bölgesinden bulunan iki hörgüçlü deve tasvirlii mühürler

4) Deve tasvirli "Kağan" unvanlı Batı Köktürk kağanlığı sikkeleri (Çaç)

Levha II. Sırtında damga, Eski Türkçe unvan ve iki hörgüçlü deve tasviri bulunan mühür ve sikkeler

Levha III. Üzerine mühür yapıştırılmış Baktri ve Soğd dilli belgeler

Levha IV. Üzerinde çeşitli hayvan tasvirleri bulunan Kafir-kale (Semerkant) ve Kanka (Taşkent) mühür ve bullaları

1) Kuşan mühürleri

2) Hionit, Kidarit ve Eftalit dönemi mühürleri ve bullaları

3) Çaç bölgesinin Soğdça yazılı mühür ve bullaları

Levha V. Baktrice ve Soğdça yazılı mühür ve bullalar

Levha VI. Çince yazılı (1-2) ve damgayı andıran işaretleri akis ettiren Hun damgaları

Levha VII. Çaç ve Yedisu bölgesinde bulunan Soğdça **prn** "farn" ("kut") yazılı mühürler

РОЛЬ ВОЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ В СЛОЖЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ КОЧЕВЫХ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ХУННО-СЯНЬБИЙСКУЮ И ДРЕВНЕТЮРКСКУЮ ЭПОХИ

Юлий ХУДЯКОВ*

«Азиатская» десятичная система деления войска и народа, согласно требованиям которой все взрослое мужское население дееспособного возраста каждого кочевого этноса было приписано к определенным воинским единицам и было обязано по условному сигналу являться с оружием и верхом на лошадях в определенные пункты сбора, сыграла важную роль в формировании государственности у древних и средневековых номадов Центрально-Азиатского историко-культурного региона. Вероятно, основы этой системы были заложены в скифское время, когда в Евразийском поясе степей стали складываться крупные военные союзы древних кочевых племен. В конце III в. до н. э. в Центральной Азии образовалась военная держава Хунну, в рамках которой прослеживаются основы десятичной системы деления войска и народа. Войско делилось на два крыла и центр, которые подразделялись на отряды по десять тысяч воинов. Крылья возглавляли ближайшие родственники шаньюя, которые именовались «четырьмя рогами» и «шестью рогами». В период образования державы Хунну в ней было 24 десятитысячных отряда, которые возглавляли «ваньци» - темники. Во главе войска и государства находился полновластный правитель, шаньюй – «высочайший» или «подобный небу». Все хуннские правители происходили из одного правящего аристократического рода, Силуаньди. Ближайшие родственники шаньюя, его братья и сыновья, занимали все важнейшие административные посты в чиновничьем и военном аппарате. На некоторые из важных должностей шаньюй мог назначить представителей трех других знатных хуннских родов, Хуянь, Лань и Сюйбу.

Помимо хуннских номадов, в рамки этой системы были включены все покоренные кочевые племена Центрально-Азиатского историко-культурного региона, в том числе древние номады Саяно-Алтая. Кочевые объединения дунху и юэчжей, не пожелавшие подчиниться, потерпели поражение в войнах и распались на отдельные группы племен, часть которых пыталась мигрировать разных направлениях за пределы сферы влияния Хуннской державы, а другая часть была вынуждена подчиниться хуннским шаньюям. Правителями вассальных племен хуннские шаньюи иногда ставили китайских перебежчиков или пленных военачальников. Так во главе динлинов оказался Вэй Люй, а во главе древних кыргызов – гяньгуней, Ли Лин. Некоторые вассальные племена, например, усуни, сохранили своих правителей – гуньмо. Хуннская держава существовала, пока хуннские войска одерживали победы. Однако, после серии поражений она распалась на две орды, а вассальные племена ухуаней, сяньби, усугей и динлинов восстали против хуннов. Часть хуннов, не желавших покориться сяньбийцам, мигрировала на запад Евразийского пояса степей, где создала новую Гуннскую державу. На развалинах прежнего объединения Хунну образовалась новая военная держава Сяньби. Сяньбийцы унаследовали от хуннов принципы создания военной организации, основанной на десятичном делении войска и народа. В правление основателя Сяньбийской державы Таньшихуая, сяньбийское войско и государсво делились на два крыла и центр, аналогично делению, существовавшему в хуннском государстве. После распада сяньбийского объединения в образовавшемся в Центральной Азии Жужаньском каганате была возрождена «азиатская десятичная система» деления войска и народа. Жужаньский правитель впервые в кочевом мире принял титул «каган». Жужаньские каганы практиковали переселение на вновь завоеванные земли своих вассалов. В середине I тыс. н. э. они переселили из Турфана «на южные склоны Алтайских гор» древних тюрок во главе с правящим родом Ашина. Вероятно, в это же время на Средний Енисей из Восточного Тянь-Шаня были переселены кыргызы, во главе с правящим родом потомков Ли Лина, а в Туву из Восточного Туркестана было переселено племя носителей чаатинской культуры. В середине VI в. древние тюрки подчинили телесские племена, а затем восстали против жужаней и создали свою могущественную военную державу – Первый Тюркский каганат, который объединил все кочевые племена Степного пояса Евразии. Главой государства и верховным главнокомандующим был правитель, носивший титул «эль-каган». Каганы происходили из правящего аристократического рода Ашина. Уже в первые годы после своего образования кагана был разделен на два крыла. Восточное крыло возглавлял сам эль-каган Бумын и его преемники, западное крыло возглавил его младший брат ябгу-каган Истеми. Восточные тюрки делились на два крыла, толис и тардуш, каждое из которых насчитывало по несколько десятитысячных отрядов – туменов. Эти отряды подразделялись на подразделения по пять тысч, одной тысяче, пятьсот, сотне, пятидесяти, десяти и пяти воинов. Командование войсками осуществляли военачальники разных уровней, которых насчитывалось 28 степеней. Наиболее боеспособную часть войска представляла собой тюркская каганская гвардия, «Фули» или «Бури», т.е. «волки» - отряды отборной панцирной конницы. В состав армии входили многочисленные отряды легкой кавалерии, набранные из телесских племен, силами которых тюрки «геройствовали в пустынях севера». Потерпевшие поражение, но не пожелавшие покориться авары мигрировали на запад в степи Центральной Европы, где образовали Аварский каганат. В погоне за ними древние тюрки завоевали степи Восточной Европы. После раздела единого

---

* Проф. докт., Новосибирский государственный университет, Институт археологии и этнографии СО РАН, заведующий кафедрой археологии и этнографии, Новосибирск, Россия. khudjakov(@)ngs.ru, khudjakov@mail.ru
Работа выполнена по плану НИР Х.100.2.2. «Саяно-Алтайская горная страна в эпоху палеометалла и средневековье. *Блок 2. Гуннская эпоха*».

тюркского государства на два каганата, Восточный и Западный, в каждом из них сохранилась десятичная система войска и народа. В Западном каганате, который назывался «Он Ок Эли» - государство десяти стрел, все тюркское мужское население было включено в состав «Он Ок Будун» - народа десяти стрел, подразделявшегося на два крыла Дулу и Нушиби, насчитывающих по пять десятитысячных отрядов в каждом из них. Во Втором Восточном Тюркском каганате восточный тюркский народ и войско были разделены на правое и левое крылья и центр. В составе войска были отряды буюруков, которые, вероятно, выполняли роль телохранителей. Все военные отряды войска восточных тюрок делились на две части, по десять и пять тысяч воинов, тысяче и пятьсот воинов. Похожая система деления войска и народа существовала и в Тюргешском каганате. Тюргешский народ делился на два крыла желтых и черных тюргешей, в каждом из которых насчитывалось по пять отрядов. Однако, из-за меньшей общей численности народа, эти отряды насчитывали не по десять, а по семь тысяч воинов. Схожая система деления войска на два крыла существовала и в Уйцгурском каганате. Однако, численность отрядов, составленных из уйгуров, насчитывала около полутора туменов. Остальные подразделения формировались из других телесских племен. Уйгурские подразделения не отличались по своей вооруженности от других телесских племен. Несмотря на свою эффективность эта система не могла предотвратить междоусобицы внутри государств тюркских кочевников. Правители разных крыльев стремились добиться верховной власти с помощью своих воинов, что привело к крушению государств восточных и западных тюрок и тюргешей. Войско енисейских кыргызов в эпоху кыргызского Великодержавия насчитывало около десяти туменов. Три из них были сформированы из кыргызов и составляли отряды панцирной конницы, семь туменов легкой кавалерии были сформированы из вассальных племен кыштымов и союзных кок-тюрок. В дальнейшем азиатская десятичная система деления войска и народа продолжала использоваться в тюркских и монгольских государствах в периоды развитого и позднего Средневековья.

TÜRK KÜLTÜRÜNDE LİDERLİK

Mustafa SAFRAN[•]

Uzakdoğulu bir bilge, sanatı şöyle tanımlar: "Sanat vücudu göstermez; vücudu yaratan güçleri keşfeder ve onları gösterir". İnsana ait her gerçeklik, görünün parçaların toplamından daha fazladır. O parçalar; yani, cesaret, kararlılık, neşe, iyimserlik, umut, adalet duygusu gibi, bir tek insanda da toplumlarda da dağınık halde dolaşır dururlar. Ve ilginç bir biçimde, hepsi de, ışığı zaman içinde sönen yıldızlar gibi, bir süre aydınlık verirler, fakat işlenmezlerse; diğer parçacıklarla birleştirilip "bir başka şey" haline getirilmezlerse sönüp giderler. Yok olmamaları için, insanı oluşturan bu parçacıklardan sürekli olarak farklı terkiplerin yapılması gerekir. Örneğin "adalet duygusunu" "cesaretle" birleştirmeniz gerekir. Ya da "ümidi" "kararlılıkla" birleştirmeniz gerekir. İnsan da, toplumlar da ancak bu şekilde varlığını sürdürür, tamama erer ve bir "vücut bulur". Milletlerin karakterini oluşturan şey, bu birleştirmelerde görünen tekrarlardır. Uygarlıkları oluşturan şey de özünde budur. Liderler, tıpkı sanatçının vücudu yaratan güçleri keşfettiği gibi, toplumu yeniden yaratacak bu güçleri keşfeder ve doğru parçaları doğru biçimde birleştirir[1]. Bu birleştirme ameliyesini doğru anlamak ve layıkıyla takdir etmek gereklidir. Çünkü bizler tarihçiler olarak bugün, geçmişte hangi parçaların nasıl ve hangi şartların zorlamasıyla bir araya geldiğini anlamaya çalışmakla meşgulüz. Devletler, büyük kitle hareketleri, keşifler, ordular hep bu "birleştirme" işinin bir sonucudurlar. Dağılıp giden, yok olan topluluklar ya da bir iz bırakamadan kaybolup gitmiş insanlar, kendilerini "bambaşka" bir biçimde varedebilecek bu cevherlerini keşfedememiş varlıklardır.

Bu birleştirme işlemi, insanlık tarihinde genellikle "devletlerin kurulması" şeklinde tezahür eder. Liderler, İnsanların ihtiyaçlarını ve isteklerini onların yetenekleriyle birleştirir. Bu yetmez ve kendi akıl, cesaret ya da hayallerini de bu terkibin içine katar[2]. Geçtiğimiz yüzyıla kadar bu birleştirme işlemi anlaşılabilir bir işti. Ancak bu son yüzyılda o kadar aceleci, uygunsuz ve kimi zaman da insanlıkdışı biçimlerde yapıldı ki, geçtiğimiz elli yıl içinde sosyal bilimler en çok liderlikle ilgilendiler. Bilim insanları, "dil ağrıyan dişin üzerinde dolaşır" sözünün hatırlattığı gibi, en çok liderlik olgusu üzerinde konuştular. Dünyanın iki büyük savaş geçirmesi, insanlıkdışı sistemlerin içinde insanların özgürlüklerinden mahrum edilmeleri gibi korkunç sonuçların yanı sıra, liderliği bilimsel bir problem olarak düşünmeye zorlayan başka faktörler de vardı. Dünya nüfusunun büyük şehirlerde yoğunlaşması, geleneksel ilişki ve hayat biçimlerinin terk edilmesi, rekabetçi çalışma ortamı gibi bazı faktörler, liderlik olgusunu farklı zeminlerde yeniden gündeme getirdi[3]. İnsanlar yaptıkları işlerle, birlikte çalıştıkları hatta yaşadıkları diğer insanlarla öyle yabancılaştılar ki, doğru parçacıkların doğru biçimde birleştirilmesi işi artık profesyonellik gerektiren bir meslek halini aldı. Liderlik, eskiden Tanrı vergisi iken, şartların, kültürün ve bütün genişliğiyle ihtiyaçların zorlamasıyla ortaya çıkan bir "ilahi müdahale" iken, bugünlerde iki haftalık seminerlerde öğrenileceği umulan bir sosyal beceri haline geldi.

Bununla birlikte, yönetme ya da liderlik etme olgusunun bilimsel olarak ele alınışı sadece geçtiğimiz, elli yılla sınırlı değildir. Hemen her kültürün içinde insanları yönetmeye ilişkin bazı ipuçları bulunur. Her kültür, devlet yönetirken, ordu yönetirken, bir işi ya da bir süreci yönetirken nasıl davranılması gerektiğine ilişkin öneriler sunar[4]. Özellikle Türk kültüründe liderlik ya da yöneticilik ile ilgili sonsuz sayıda örnek vardır. Bu örnekler sefere çıkmış bir ordunun nasıl yönetileceğinden bir düğün merasiminin nasıl yönetileceğine kadar çok geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Türk klasik eserlerinde, sözlü kültürde, geleneklerde ve yazıtlarda liderliğe verilen bu incelikli ve takdir dolu ipuçlarını görmek mümkündür.

Türk kültüründe liderlik olgusunun özel bir yer tutmasının nedenleri, Türklerin sürekli bir organizasyonu zorunlu kılan göçebe hayat tarzları ile yaşadıkları coğrafyaların son derece riskli oluşudur. Liderlik, Türk kültüründe doğrudan doğruya bir varoluş problemidir. Liderin vasıfları, doğrudan doğruya milletin varlık ya da yokluğu ile ilişkilendirilir. Bu nedenle Türkler liderlik ya da yöneticilik modellerini, insan varoluşu ile doğrudan bağlantısı olan *iki ana kaynaktan* devşirmişlerdir. İlki, adalet, hoşgörü, cömertlik, civanmertlik, yiğitlik gibi temel değerleri hayata geçirmeye zorlayan risk coğrafyasıdır. Liderler, böyle bir coğrafyada adil, cömert, yiğit ya da hoşgörülü olmak zorundadırlar[5]. Bu nedenle Türk tarihinde liderler, bağımsızlığa alışkın boyları tek bir çatı altında toplayabilmek için bu önemli kavramların sorumluluğunu şahsen üstlenmekle mükelleftirler. Bilge Kağan bu sorumluluğu üstlendiğini Orhun Yazıtlarında açıkça dile getirir[6] ve liderliğinin dayanağı olarak, bu riskli coğrafyada kendisinin sergilediği çalışkanlığı, özveriyi, kararlılığı gösterir. Liderler için, Tanrı'nın onayı kadar milletin takdiri de gereklidir.

İkinci kaynak ise tabiatın ta kendisidir. İslam öncesi Türkler, bütün evrenin de insan toplulukları gibi örgütlenmiş olduğuna inanmaktaydılar. Tıpkı insan toplulukları gibi hayvanlar da, bitkiler de hatta madenler de topluluk halinde varlık bulmaktaydılar. Türk efsanelerinde geçen "Kağan aslan geldiğinde…" "Cümle kuşların sultanı Çalkarakuş…"[7] gibi ifadeler, tabiat varlıklarının da bir düzenli bir topluluk olarak görüldüğünü kanıtlar. Hayvanların ruhları da şüphesiz

---

• Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü, Tarih Öğretmenliği Anabilim Dalı, e-posta: safran@gazi.edu.tr

[1] H. Meydan, M. Polat, "Liderin Güç Kaynakları Üzerine Kültürel Bağlamda Bir Araştırma", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi*, C. 65, s. 124.

[2] Kara, 2009: 465

[3] L. Eraslan, http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/162/ eraslan. htm)

[4] S. Turan, B. Durceylan, M. Şişman, Üniversite Yöneticilerinin Benimsedikleri Kültürel Değerler, journals.manas.edu.kg/ mjsr/oldarchives/ Vol07_Issue13_2005/ 428, s. 248.

[5] Kazım Mirşan, https://www.facebook.com/note.php?note_id=442976692039

[6] Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Neşriyat, İstanbul, 2012, s.12.

[7] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Neşriyat, İstanbul, 2011, s.34.

Tanrı tarafından üflenmiş bir ruhtu ve onlar kendilerini yaratanla dolaysız bir ilişki içindeydiler. Bu yönleriyle hayvanlar değerli varlıklardı. Şamanların dini ayinlerde hayvan figürlerini kullanmalarının nedeni budur. Üstelik bazı hayvanlar bazı bakımlardan üstün özellikler taşımaktaydılar. Uçmak, iz sürmek, avlanmak, zor iklim şartlarına dayanmak gibi. Onlar bu üstün özellikleriyle, insan türünün zayıflıklarını adeta yüzlerine vurmaktaydılar. İnsanlar, bozkır yaşamında tabiatın zorlamaları karşısında sürekli olarak kendi zayıf yönlerinin farkına varırlar. Bu farkına varış, onları, kendileri kadar zayıf olmayan diğer canlıları takdir etmeye ve onların üstün yanlarını kendilerinde geliştirmeye iter.

Türklerin liderliği tanımlamalarında tabiatı bir kaynak olarak gördüklerinin pek çok kanıtı bulunmaktadır. Bu konuda liderlerin isimleri bizlere şaşırtıcı ipuçları vermektedir. Liderlerin isimleri genellikle hayvan isimleridir. Toğrul, Aslan, Doğan, Buğra, Laçın gibi. Türk klasiklerinde liderlik nitelikleri ile ilgili olarak yapılan açıklamalarda da yine hayvan benzetmelerinin sıklıkla kullanıldığı görülür.

Türklerde liderliğin iki kaynağı, coğrafyanın gerektirdiği bireysel erdemler ve tabiatın takdir edilmesinin getirdiği üstün bireysel özelliklerdir. Bu iki kaynak, kısaca *"tabiat ve ahlak"* olarak özetlenebilir. Bu iki kaynaktan edinilen ve kolaylıkla ifade edilen liderlik kültürü tarihteki Türk devlet ve topluluklarına şekil veren temel unsurdur. Özü itibariyle tabiatı ve insanı yüceltmeye dönüktür. Tabiatla uyumu, diğer insanlarla ilişkilerde erdem ve fazileti, kişisel olarak da sürekli zayıf yönlerini geliştirmeyi amaçlayan çok boyutlu bir liderlik anlayışıdır. Bu anlayış, liderlerin özelliklerinin belli başlı hayvanların özelliklerine benzetilmesiyle şaşırtıcı bir basitlikle ifade edilir ve nesilden nesile aktarılır.

Kültürlerin örtük olarak barındırdıkları bu bilgi birikimi, dünyada liderlik üzerine çalışanların ilgisini çekmeye başlamıştır. Liderliğe ilişkin evrensel sınıflamalar yada tanımlamalar hala geçerli olmakla birlikte, liderliğin kültür değişkenlerini gözetmesi gereği artık pek çok bilim insanı tarafından vurgulanmaktadır. Bu durum Türk kültüründe beliren liderlik anlayışı için de geçerlidir. Hatta bu anlayışın liderliğe ilişkin evrensel tanımlamalarla örtüştüğü de gözlenmektedir.

Örneğin, literatürde evrensel liderlik değerleri şöyle belirlenmiştir:

"İnandırıcı, Adil, Dürüst, İleri görüşlü, Geleceği planlayan, Bilgili, Mükemmellik yönelimli, Olumlu, Dinamik, Anlam yaratan, Motive edici, Koordinatör, Zeki, Güvenilir, Kararlı, Tedbirli, İyi pazarlık yapan, Birleştirici, İyi iletişim kuran, Ekip kuran, İdari açıdan yeterli, vb"[8]. Bu değerlerin çoğunun birbirinin ön şartı olduğunu, birbirini içerdiğini, birinin doğal olarak diğerinin sonucu olduğunu görebilirsiniz. Liderlik hakkında konuşan herkes, farklı bağlamlar içinde bu değerlerden sözeder. Bu değerlerin dayanağı genellikle başarılı işletmelerde yapılan araştırmalardır. Şimdi bu değerlerin Türk kültüründeki karşılıklarına bakalım.

Örneğin, Yusuf Has Hacib, lider için şöyle demektedir[9]:

Onun yüreği, savaşta **aslan** yüreği gibi, Dövüşürken de bileği **kaplan** pençesi gibi olmalı	Cesaret, Dinamik, İnandırıcı
O, **domuz** gibi inatçı, **kurt** gibi kuvvetli, **ayı** gibi azılı ve **yaban sığırı** gibi kinci olmalı	Kararlı, Dinamik, İdari açıdan yeterli
Aynı zamanda **kızıl tilki** gibi hilekâr olmalı, **Deve** gibi kin ve öç gütmeli	İyi pazarlık yapan, İleri görüşlü
Kendisini **saksağandan** daha ihtiyatlı tutmalı, gözünü **kaya kuzgunu** gibi uzaklara çevirmeli	Tedbirli, vizyoner, ileri görüşlü
Aslan gibi hamiyeti yüksek tutmalı, **Baykuş** gibi geceleri uykusuz geçirmeli	Adil, dürüst, Çalışkan

Yusuf Has Hacip, daha sonraki mısralarında bu benzetmeleri açıklamaktadır. Türk kültüründe liderlik ve liderin sahip olması gereken üstün özellikler, genellikle bazı karakteristik özellikleriyle öne çıkan hayvanlara yapılan benzetmelerle açıklanır. Bu durum, Türklerin liderliği olduğu kadar tabiatı da bir anlam çerçevesi içinde gördüklerini kanıtlar. Aynı zamanda bu benzetmeler, liderlik eğitiminin kolay ve yaygın olmasını da beraberinde getirir. Çünki, ayının güçlü, kızıl tilkinin kurnaz, baykuşun da geceleri avlandığını bilmeyen yoktur. Dolayısıyla liderliğe ilişkin bu öneriler ilave açıklamalara ihtiyaç duymadan anlaşılabilir.

Bir başka örnekte, Türklerin bir komutandan beklediklerini görmek mümkündür: Ordu konutanı on hayvanın niteliklerine sahip olmalıdır:

"Horozun yürekliliği,
tavuğun iffeti,
aslanın cesareti,
yaban domuzunun saldırganlığı,
tilkinin kurnazlığı,
köpeğin sebatı,
turna kuşunun uyanıklığı,
karganın ihtiyatı,
kurdun savaş arzusu,
ineğin sağlığı[10].

[8] L. Eraslan, http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/162/ eraslan. htm

[9] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, Kabalcı yay. Ç. R. R. Arat, İstanbul 2008, s. 450; B. Sarıca, "Kutadgu Bilig'de Komutan ve Ordu'nun Nitelikleri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2008. s. 87.

[10] Kazım Mirşan, https://www.facebook.com/note.php?note_id=442976692039

Bununla birlikte, hayvan benzetmeleri, liderliğin sadece üstün özelliklerini tanımlamak için kullanılmazlar. Kimi zaman, liderliğin dayanağı olarak da hayvanlardan yararlanılır. Örneğin Salur Kazan, kendi soyunu şöyle anlatır:

"Akkaya'nın kaplanının erkeğinde bir köküm var
Aksazın aslanında bir köküm var
Azvay kurt eniği erkeğinden bir köküm var
Aksungur kuşu erkeğinde bir köküm var[11]"

Bu ifadelerde, liderin güçlü, çevik, atılgan gibi özelliklerinin, bu özellikleri doğal biçimde yaşayan hayvanlar yoluyla anlatıldığı görülür. Liderlik anlayışı, hem tabiata değer vermekte ve onun güçlerini takdir etmekte ve hem de insana bir gelişim yönü göstermektedir.

Görüldüğü üzere liderlik, Türk kültüründe tabiat gözlemleri yoluyla belirlenen bir yetkinlikler ve üstünlükler birikimidir. Bu üstünlükler kimi zaman liderin meşruiyetini kimi zaman da hareketinin yönünü belirler. Fakat önemli olan, liderliğe ilişkin özelliklerin tabiatın diğer canlılarından yararlanılarak tanımlanmasıdır. Bazı hayvanların Türk kültüründe değerli ve üstün olmaları, hatta bazılarına hani neredeyse kutsiyet atfedilmiş olması, onların özelliklerini taşıyan liderlerin de toplum üzerindeki güç ve nüfuzlarını arttırmıştır. Göçebe Türklerin yüzyıllar boyunca kolayca örgütlenmeleri, üstelik bu örgütlenmelerin "başka kıtalara göç" ve "savaş" gibi uç noktada sınavlardan geçmesine ragmen dayanıklılık göstermesi, liderliğin bu kültürel dayanaklarına bağlanabilir. Türk kültüründe liderlik, toplumsal yapıyı oluşturan parçacıkların birbirlerine kutsiyet ve uyumla bağlanmasını içerir.

Liderlik üzerine yapılan çalışmaların, liderliğin ve insan ilişkilerinin kültürel dayanaklarına inmesi, her kültürün içinde barındırdığı önsel bilgilere ulaşılmasını sağlayabilir. Bu çerçevede Türk kültürü liderlik ve yöneticilik açısından son derece zengin bir potansiyele sahiptir. Bu potansiyelin incelenerek bilimsel literatüre kazandırılması, Türk dünyası açısından son derece önemlidir. Liderliği, "bir grup insandan daha fazla verim alma yeteneği" olarak değerlendirmek, kabaca bu tür tanımlarla açıklamak, derin insanlık tecrübesini bir kenara bırakıp, Amerikalı Pazar araştırmacılarının pratik önerilerine yönelmek anlamına gelmektedir.Attığımız her adımın, yaptığımız her şeyin hayatımızı oluşturan, kendimizin ve başkalarının hayatlarına anlam katan değerler bütünüyle ilişkisi bulunmaktadır. Bunların yerine son elli yıldır "kariyer, verimlilik, başarı, kazanmak" gibi kavramlara hak ettiklerinden daha fazla değer verilmeye başlandı. Üstelik bu kavramları birer hayat amacı haline getirmeye çalışan insanlara da kabaca "lider" denildi. Oysa, tek tek bireylerin hayatlarında ve bütünüyle insanlığın hayatlarında büyük dönüşümler yapan liderler, şirketlerdeki başarılı "ekip liderleri" gibi davranmamaktadırlar. Onlar tıpkı Türk kültüründe örneklerini incelediğimiz gibi, kendilerini üstün ve değerli bir üstyapının parçası olarak görmekte ve insanları da o yapı ile bütünleşmeye çağırmaktadırlar. Böyle bir liderlik, toplumun ve insanın parçalarının daha barışçı bir biçimde yeniden birleştirilmesinin tek yoludur.

Kaynakça

Eraslan, L., http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/162/ Eraslan.htm

Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Neşriyat, İstanbul, 2011.

Ergin, M., *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Neşriyat, İstanbul, 2012.

Meydan, Ch., H., Polat, M., *Liderin Güç Kaynakları Üzerine Kültürel Bağlamda Bir Araştırma*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi, C.65.

Mirşan, K., https://www.facebook.com/note.php?note_id=442976692039, Erişim, 01.04. 2014-04-08

Sarıca, B., *Kutadgu Bilig'de Komutan ve Ordu'nun Nitelikleri*, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2008.

Turan, S., Durceylan, B., Şişman, M., *Üniversite Yöneticilerinin Benimsedikleri Kültürel Değerler*, journals.manas.edu.kg/mjsr/oldarchives/Vol07_Issue13_2005/428

Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, Kabalcı Yay., Ç. R. R. Arat, İstanbul, 2008.

[11] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Boğaziçi Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 45.

GÖK-TÜRKLER'DE İDARİ VE SOSYAL YAPI

Ahmet TAŞAĞIL[*]

Gök-Türkler'de en yüksek siyasi teşekkülün il (devlet) olduğu, bu devletin tarihinin kaynakları, Çin yıllıkları ve Türkçe Orhun Abideleri sayesinde açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yani bugünkü anlamda devletin karşılığı olan il, "aile"den (oguş) başlayıp, sırasıyla aileler birliği (uruğ), boy (kabileler) birliğinden geçerek halklarının en gelişmiş ve son şekli olarak belirmektedir. Gök-Türk tarihinin başlangıcında, devletin kuruluşunu anlatan Çince tarihi kaynakta (Chou Shu, 50. bölüm) devletin kaganı Bumin, o sırada tabi olduğu Juan-juanlar'ı (Moğollar) bozguna uğrattıktan sonra, devlet karşılığı olan "il" ile hükümdarlık unvanı "kagan"ı birlikte zikretmiştir (İl Kagan devletin hükümdarı). Başka bir ifade ile artık bağımsız hale gelinmiş, yani il (devlet) olunmuştur. 552 yılında vuku bulan bu olaydan sonra ortada bir Gök-Türk Devleti söz konusudur[1]. Devlet mevcut olduğuna göre onun sistemi, bir teşkilatı, müesseseleri, hukuku da olmalıdır.

İslamiyet'ten önce ve sonra Orta Asya bozkır sahasında kurulmuş diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök-Türk Devleti de sosyal yapı açısından yukarıda belirttiğimiz birbirine bağlı halkalar zincirine sahipti[2]. Sosyal yapının çekirdeğini aile oluşturuyordu. Aileler birliğine *urug* denilmesine rağmen henüz bunun tam fonksiyonu anlaşılamamıştır. Bir sonraki halka boy aileler ve uruglar birliği idi; boyların başında beyler bulunurdu. Bir siyasi birliğe dâhil olmuş boylara *ok* denirdi. Boyların da birliğine *bodun* denirdi ki; başında arazisinin genişliğine göre yabgu, şad, ilteber gibi idareciler bulunurdu. Bilindiği gibi bir devletin (yani il'in) bağımsız olabilmesi için bazı şartlara sahip olması gerekmektedir. Bunlar siyasi istiklal, ülke, halk ve kanundur[3].

Gök-Türkler'in, Moğol asıllı Juan-juanlar'ı hezimete uğratmadan önce istiklallerini kazanma yolunda önemli adımlar attıklarını Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz.545 yılından önce Çin seddinin kuzeyindeki ve Çin sınırlarının dışındaki pazarlarda ipek alışverişine vb. ticarete başlayan Bumin Kagan, Çin ile münasebet tesis etmek istemişti. Bunu karşılıksız bırakmak istemeyen Çin'deki Batı Wei İmparatoru, 545 yılında bir elçiyi Gök-Türk merkezine gönderdi. Kaynağın ifadesine göre, elçi vardığında Gök-Türkler sevinmişler ve birbirlerini tebrik ederek "Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı bizim ülkemiz yükselecektir" demişlerdi[4]. Gök-Türkler'in bu olaya sevinmesinin esas sebebi kendilerinin ilk defa siyasi varlık olarak tanınmalarıdır. Yine aynı kaynağın ifadesine göre bu olaydan dolayı birbirlerini tebrik ediyorlardı.

Gök-Türkler'in istiklallerini kazanışları, kaybedişleri, Orhun Abideleri'nde oldukça önem verilerek anlatılmış, istiklalin kaybedilişinin millet için adeta bir ölüm, kazanılmasının ise yeniden diriliş olduğu, milletin bundan çok ders alması gerektiği önemle tavsiye edilmiştir[5]. 630-680 yılları arasında devletin Çin esaretine düştüğü sırada birçok bağımsızlık hareketi meydana gelmiş, en sonunda 679'da başlayan isyan kıvılcımı, 682'de devletin yeniden istiklalini kazanmasına sebep olmuştur; Devlet tekrar istiklalini kazanınca, kaganlar, Çin'de kalmış Türk boylarını kurtarmak için olağanüstü çaba sarf etmişlerdir. Bu da Gök-Türk devletinde istiklale verilen önemi gösteren en önemli vesikalardandır[6].Bağımsız olan her devletin varlığını sürdürdüğü bir coğrafi mekâna sahip olması gerektiği herkesçe malumdur. Ancak, eski Türk ilinde bu coğrafi mekân, yani ülke toprağa diğer çağdaşı devletlerde olduğu gibi hükümdarın serbestçe kullanabildiği bir arazi parçası değil, korumakla vazifeli olduğu ata yadigârı idi. Bu durum ve vatan sevgisi, Orhun Abideleri'nde gayet açık bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca merkez Ötüken kutsal sayılmıştır (Iduk Ötüken). Aslında Orhun Kitabeleri (Türk milletinin *acı tatlı* hatıralarının gelecek nesillere unutulmaması için taşa yazdırılıp dikilmesi), ancak, o toprakların ilelebed Türk vatanı olarak kalacağı düşüncesinin neticesi idi. Çin kaynaklarıGök-Türk sınırlarını doğudan batıya 10 bin li (beş bin km'den fazla), güneyden kuzeye 5 bin li (iki bin beş yüz km'den fazla) olduğunu bildirmektedir[7].Ülke, hükümdarın şahsi malı gibi bir dominium olarak değil, benzeri sadece eski çağlarda Roma'da görülen imperium düşüncesi ile yönetiliyordu. Gök-Türk Devleti'nde halkın (kün) şahsi hukukla donatılmış, iktisaden hür ve özel mülkiyete sahip olduğu görülür. Tarım arazisi üzerinde de özel mülkiyet geçerli oluyordu. II. Gök-Türk Devleti zamanında 698 yılında Kapgan, Çin'den bir sürü istekle bulunmuştu. Bunların arasında otuz bin ölçek tohumluk darı da vardı. Bu tohumluk darının halkın tarlalarında kullanılması için olduğu muhakkaktır. Diğer taraftan Bizans kaynağı *Tactica* da Gök Türkler'in hür insanlar olduğunu zikretmektedir. Özel mülkiyet kişi hak ve hürriyetlerinin teminatı olduğundan, insan ona sahip olup kullandığı ölçüde hür olabilmektedir. Gök-Türkler'de hürriyetin ne kadar önemli ve fazla olduğunu göz önüne alırsak, bu devletin çağdaşlarına göre insan hakları yönünden epey ileride olduğunu anlamış oluruz.

---

[*] Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye.

[1] Çin kaynakları: CS 50, s. 908-909; SS 84, s. 1864; PS 87, s.3286-3287; HTS 215 A, s. 6028.

[2] Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1984, s. 215 vd.

[3] *A.g.e.*, s. 220, 235.

[4] CS 50, s. 908; ayrıca bkz. Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nahcrihten zur Geshicte der Ost Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden, 1958, 1, s. 6; A. Taşağıl, *Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk – Çin ilişkileri (630-680)*, İ. Ü. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s. 43, 119.

[5] Orhun Abidelerindeki İstiklal ile ilgili satırlar, Kül Tigin, Doğu Cephesi 7, 9, 10, 22; güney cephesi 6; kuzey cephesi 2,4,6. Bilge Kagan, doğu cephesi 9, 18, 19; Tonyukuk, 3, 10 vb. (Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1980).

[6] CTS 194 A, s.5169-5170; HTS 215A, s. 6045-6046; ayrıca bkz. A. Taşağıl, "Kapgan Kagan Devrinde Gök-Türk-Çin Münasebetleri," *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 65, 1990, s. 309-312.

[7] CS 50, s.909; PS 87, s. 3287.

Kölelik Yoktu

Eski çağlarda ve diğer Gök-Türk çağdaşı kültürlerde, insanlar, yaşamak için gerekli enerjiyi (çekme ve taşıma gücünü)aralarındaki zayıf ve vasıfsız kişilerin kol kuvvetini çalıştırma suretiyle sağlıyorlardı. Asalak ve yerleşik köylü kültürde bunun başka çaresi yoktu.

Ekonomik açıdan hayvan yetiştiriciliğine, çobanlığa dayanan bozkır Gök Türk, kültüründe ise bu ihtiyaç, başta en yüksek adale gücüne sahip at olmak üzere hayvan gücü ile karşılanıyordu. Orman kavimlerinde ve yerleşik topluluklarda hakimiyeti ele geçiren gruplar zorbalık yolu ile kendilerine hiçbir siyasi ve mülki hak tanımadıkları mahkum kütleleri (Moğollar'da çeşitli kölelik müesseseleri, Slav kavimlerinde meşhur köle ticareti, Mısır'da köle kütleleri, Çin'de enselerine boyunduruk vurularak çalıştırılanlar, Hindistan'da paryalar, eski Yunan'da Aristoteles'in ehli hayvan ve canlı alet dediği doğrudan mülk sayılan insanlar, Roma'da benzeri köleler), sınıf, kast cenderesine alarak cemiyet düzenini öyle devam ettirmek için asırlar boyunca türlü tedbirlere (özel kanunlara) başvururlarken, insanın kol kuvvetine ihtiyaç duyulmayan bozkır kültüründe özel mülkiyet ve hür çalışma sayesinde gelişen sosyal gelenekler, zamanla töre (anayasa) hükümleri halinde kesinlik kazanmıştı[8].

Gök-Türkçe vesikalarda 14 yerde kul tabiri geçmektedir. Ancak, bunlarda mülkten, haktan mahrum kimseler değil, bazı siyasi ve medeni haklardan yoksun olmak söz konusudur ve esirlik ifade edilmek istenmiştir Esirlik ve kölelik sosyal ve hukuki bakımdan farklıdır. Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğollar'da kölelerin yanında, fakat onlardan ayrı olarak esirler (özellikle savaş esirleri) de vardı. Öte taraftan köle kelimesi hiçbir Gök-Türkçe metinde geçmemektedir. Genel olarak herhangi bir toplulukta yüksek tabakaların oluşmasında üç faktör önemli rol oynamaktadır:1. Geniş araziye sahip olmak (ekonomik). 2. Askeriliği meslek edinmek (idari-askeri). 3. Ruhani (dini) zümreye mensup bulunmak.

Bu durum göz önüne alınarak, Gök Türk Devleti'ne baktığımızda şunları görürüz. Her şeyden önce Gök-Türkler'de ziraatın çok az yer tutmasından dolayı toprak köleliği (servage) söz konusu olamaz. Eli silah tutan herkesin asker olduğu bozkır toplumunda, askerliğin ayrı bir meslek olduğu düşünülemez. Zaten Gök-Türkler'i anlatan Çin kaynakları Gök-Türk ordusundan bahsederken, çoğu kez asker kelimesi yerine kullanmıştır. Çünkü herkesin asker sayılmasından dolayı ayırım yapmaya gerek duymamışlardır. Bozkır sahasında kurulmuş bütün diğer eski Türk devletleri gibi Gök Türk Devleti de siyasi ve askeri karakter taşıyor, dini karakter taşımıyordu.

Yazıtlarda geçen Kara-bodun deyiminin asıl büyük kalabalık diye adlandırılması gerekmektedir. Yani büyük halk kütleleri ifade olunmak istenmiştir, kesinlikle sınıf farklılığı söz konusu değildir[9].

Eski Türk devletlerinde bazı yüksek memuriyetlerin irsi olduğu bir zamanlar iddia edilmiş olsa da, kaynaklarda bunu doğrulayan bir kayda rastlanmamaktadır. Üstelik tayinlerin yapıldığını, Gök-Türk tarihini başlangıcından sonuna kadar takip ederek öğrenebiliyoruz. Kısacası Gök-Türkler'de sınıflaşma veya sosyal tabakalaşma olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir malumat yoktur[10].

Hatta daha da ileri giderek şunu diyebiliriz ki; devleti kuran ye başarılı yapan millet idi: "Türk bodun, illedik ilin… kaganladuk kaganın yitiru idmış = Türk milleti il yaptığı ilini… kagan yaptığı kaganını kaybedivermiş". Halkın, devletin kuruluşuna katılışı ise: "babam (Üteriş) 17 er ile harekete geçti. Haberi işiten ormandakiler, ovadakiler toparlanıp geldiler, 70 kişi, sonra 700 kişi oldular… kaganlığı atalarının törelerinde kurdular"[11].

İstiklalin, ülkenin ve halkın mevcut olduğu Gök Türk ülkesinde insan hayatını düzenleyen mutlaka bir kanunlar sistemi de olması gerekmektedir. Orhun Kitabeleri'nde bildirdiği üzere, Gök-Türk Devleti'ndeki kanunlar bütününe töre deniyordu. Kitabelerde töre kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun altısında il (devlet) deyimiyle birlikte kullanılmaktadır. Diğer beş yerde de il ile alakası açıkça belirlidir. Bu da Gök-Türk Devleti'nin töreye (kanun) ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle devletin varlığı törenin varlığına sıkı sıkıya bağlı idi: "Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler…", "Ey Türk bodunu devletini töreni kim bozabilir?", "Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi.", "devletin töresini terk etmiş…", "O (İlteriş), atalarının töresine göre bodunu (milletini) teşkilatlandırdı…", "Töre gereğince amucam tahta oturdu…"[12].

Töre hükümleri değişik şartlar altında etkinliğini sürdürebilmek için değişebilirdi. Ancak, törenin bazı hükümleri kesinlikle değişmez idi: Bunlar könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik), kişilik (insanlık) idi.Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Gök-Türk Devleti'ni de yerleşik ve kabilevi devletlerden ayıran başlıca özellikler şunlar idi: Velayet-i amme, özel mülkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızlık, hükümranlığın karizmatik oluşu, birleştiricilik, askeri karakter, dini tolerans, imperium telakkisi; töre (kanunilik), besicilik-çobanlık. Fakat, özellikle vurgulanması gereken nokta, Gök-Türk Devleti'ni diğer kabilevi devletlerden ayıran en önemli özelliğin kamu hukukunun olmasıdır.

Öte taraftan Gök-Türk ilinde vatan anlayışının bir devlet felsefesi halinde geliştiğini görmekteyiz. Devlet, hükümdar yani kagandan önce gelmektedir. Bu sebepten bütün Gök-Türk yazıtlarında il (devlet) sözü kagandan önce zikredilmiştir. Devletin yıkılması ise Gök-Türkler için en büyük felaket olarak acı bir şekilde telakki ediliyordu.

Devlet Tanrı tarafından verilir, kaganın ve milletin durumu Tanrı tarafından yaşanır ve tayin edilirdi: il berigme tengri (il veren Tanrı)". Kötü kaganlar ile yolundan çıkmış Türk milletini, Tanrı zaman zaman cezalandırıyordu ve elinden alıyordu[13].

---

[8] Kafesoğlu, s. 233-235; B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1988,s. 452.
[9] Halk için bkz. Orhun Yazıtları: Kül Tigin, doğu cephesi 6, 7, 8, 11, 13. Bilge Kagan, doğu cephesi 1, 7, 8, 21, 22, Tonyukuk, 51.
[10] CS 50. bölüm; SS 84. bölüm; PS 87. bölüm; CTS 194. bölüm (A kısmı); HTS 215. bölüm (A kısmı).
[11] Ögel, aynı eser, s. 436.
[12] Orhun Yazıtlarında *Töre* için bkz. Kül Tigin, doğu cephesi 2, 3, 26-27 vb. Bilge Kagan, doğu cephesi 4, 21, 22 vb.
[13] Bkz. Ögel, s. 570-580.

Hükümdar

Gök-Türkler'de hükümdarlık, yani devlet başkanlığı kaganlık ile temsil edilmektedir. Devlet başkanı da Kagan unvanı taşıyordu. Kaynaklardan anlaşıldığına göre otağ, örgin (taht), tuğ (kurt başlı sancak), davul (sorguç-köbrüge) ve yay hükümdarlık sembolleri idi. Yine diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Gök-Türkler'de de bu unsurlar aynı fonksiyonu taşımaktadır. Gök-Türk Devleti'ne yönelik entrika faaliyetlerini sık sık uygulama safhasına koydukları sırada, Çinliler destekledikleri Gök-Türk prenslerine birer kurt başlı sancak ve davul göndermişlerdir. Bu şekilde onları hükümdar olarak tanıdıklarını ifade etmek istemişlerdir. Kagan unvanının yanında sadece Tonyukuk yazıtında bir kere han unvanı kullanılmıştır.

Kaganı, konumuz açısından ele aldığımızda göze çarpan en önemli nokta, despotizma ile yönetilen eski bazı kültürlerde olduğu gibi milletin vazifesi ona bakmak değil, bilakis kaganın vazifesi millete bakıp, gözetmek, doyurmak, boyları bir arada tutmak ve düşmanlara karşı korumaktır. Aşağıdaki sözler onun millete karşı sorumlu olduğunu, hesap verdiğini gösteren en açık misallerdendir: "Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım… ondan sonra Tanrı irade ettiği ve lütfettiği için ve talih ve kısmetim olduğu için ölecek milleti diriltip, kaldırdım, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin ettim, nüfusu az milleti çok ettim. Başka illi milletler, başka kaganlı milletler arasında onları pek üstün kıldım. Dört bucaktaki milletleri hep barışa mecbur ettim ve düşmanlıktan vazgeçirdim."[14]

Gök-Türkler'de siyasi iktidar*kut*tabiri ile ifade olunuyordu. Milleti için gece gündüz çalışmayan kagan, milletine karşı vazifelerini yerine getiremediği için, kutunun Tanrı tarafından geri alındığı gerekçesiyle iktidardan düşürülürdü. 716 yılında İnel'in tahttan indirilmesi bu sebeple olmuştu.

Hükümranlık (erklik) karizmatik idi. Kaganlık, kişiye Tanrı tarafından verilirdi. Türk hükümdarı kanunları (töre) uygular, kendisi de uyar, fakat kanun yapamazdı. Kısacası başka milletlerde olduğu gibi mutlak hükümdar değildi[15]. Siyasi iktidarı Tanrı verdiği için, milli irade, insaf duygusundan kurtulmuştu. Kaganın icraatı millet tarafından meclis vasıtasıyla kontrol ediliyordu. Bilge Kagan'ın (716-734) ileri sürdüğü teklifler (Gök-Türk şehirlerinin etrafının surla çevrilmesi ve Budizm'in ülkede propaganda edilmesi) meclis tarafından kabul edilmemişti. Bu meclis kaganı meşrulaştırdığı gibi gerekçe göstererek reddedebiliyordu. Mesela, 581 yılında Ta-lo-pi-en'i annesi Türk olmadığı için kagan olarak tanımamış, yerine amcası İşbara'yı cesur ve kahraman olduğu için kaganlığa layık görerek, onu seçmişti[16].

Kaganların devleti çok sert idare etmeleri, kötü davranmaları, milletin isyanına sebep oluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök-Türk kaganı Kapgan'ın halka kötü davranması yüzünden, Gök-Türk ülkesinde sık sık isyanlar çıkmış, nihayet bunlardan birinin bastırılması akabinde, Kapgan, ormana pusu kuran asi Bayırku boyunun reisi tarafından öldürülmüştü (716)[17]. Bu olay bir bakıma kendisine kötü davranan kagana karşı Gök-Türk halkının tepkisi idi.

Gök-Türk kaganları da diğer Türk devletlerinin hükümdarları gibi unvanlar da almışlardı. Bunlar: "Büyük Kagan, Kutlug, Beğçor, Yüce Gökten Almış, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Türk Bilge Kagan, Gökte Doğmuş, Gök-Türkler'in ve Dünyanın Mukaddes Hükümdarı" idi[18].

Gök-Türk devletinde kaganın milletine karşı sorumlu olduğunu gösteren bir başka delil de yine Çin kaynaklarında kaydedilmiş olan tahta çıkma törenidir. Buna göre tören sırasında kaganın boğazı bir ipek ile sarılır, sonra sıkılıp bırakılarak kaç sene kaganlık yapacağı sorulur[19]. Kagan zor durumda kalarak kızarır, bozarır, söylediği sözler millet tarafından dikkatlice dinlenir, tasdik ve tahkik edilirdi. Aslında bundan önce devlet adamları onu bir keçe üzerinde oturturlar, güneş yönünde doğudan batıya doğru çevirirlerdi. Her çevirişte halkın hepsi onu eğilerek selamlardı.

Bir Türk'ün başarılı bir kagan olabilmesi için Tanrı tarafından kendisine verilmiş başlıca üç özelliği kendinde toplaması gerekiyordu. Bunlar *yarlıg, kut*ve *kısmet*(ülüg) idi. Yarlıg, Tanrı adına verilen emir iken, sonraları değişerek Tanrı'nın bağışlaması anlamına gelmekte idi: "Tanrı yarlıg verdiği için 14 yaşında Tarduş milleti üzerine şad olarak oturdum. Amcam kagan ile birlikte Gök Irmak'a ve Şan-tung Ovası'na kadar akın yaptık." İl (devlet) gibi, kaganlık da millete ait bir kurum idi: "Türk milleti illediği ilini elinden çıkarmış, kaganladığı kaganını kaybedivermiş…" "İllileri ilsiz kılmış; kaganlıları kagansız kılmış." Diğer taraftan Tanrı'nın verdiği kut, yarlıg ve ülüg ile dünyanın bütün ülkelerini idare etmekle görevli Gök-Türk kaganları üniversal (cihanşümul) devlet anlayışına sahip idiler. Böyle bir devlet ve hükümdar anlayışı dünya hukuk tarihinde önemli yer tutmaktadır[20].

Gök-Türk hükümdarları hakkında yukarıda söylediklerimizi toparlarsak, Gök-Türk kaganının milletine karşı başlıca şu vazifeleri vardı:1) Ordusunun başında olmak.2) Halkı doyurup giydirmek.3) Halkı kondurup iskan ettirmek.4) Halkın kalbini kazanmak ve onun sevgi ve saygısına mazhar olmak. Öte yandan kagan olacak kişinin taşıması gereken en önemli özellikler; bilge, alp, doğru sözlü ve erdemli olması idi.

Meclis

Bir devlette yasama kurulu niteliğinde meclisin olması hukuk tarihi açısından çok önemlidir. Üstelik onun çağdaşı olan devletlerin hiçbirinde böyle bir meclis yoksa bu, onun önemini çok daha fazla artırmaktadır.

Gök-Türk Devleti'nde öyle bir meclisin var olduğunu Çin kaynaklarından ve Orhun Yazıtları'ndan çok açık bir şekilde anlamaktayız. Yasama kurulu niteliğini taşıyan bu meclis, aslında milattan önceki devirlerden beri devam eden

---

[14] Bilge Kagan Yazıtı, doğu cephesi 27-30.
[15] Orhun Yazıtları'nda hükümranlık için bkz: Kül Tigin, doğu cephesi 25, 27; güney cephesi 1, 9, 10. Bilge Kagan, doğu cephesi 1, 7, 8, 21, 22. Tonyukuk 51.
[16] SS 84, s. 1865; PS 87, s. 3290; TCTC 175, s. 5449 vd.
[17] CTS194 A, s.5173; HTS 215 A, s. 6049. Ayrıca bkz: Liu, aynı eser, I, s. 171 vd.; R. Giraud, L'Empire des Turc Celestes, Paris, 962, s. 52.
[18] Ögel, s. 593-594.
[19] CS 50, s. 909; TFYK 961, s. 11311.
[20] Ögel, s. 571.

bir kurumdu. Gök-Türkler'de meclis kelimesinin karşılığı *toy*idi. Bütün diğer Türk lehçelerine ve Tükçe'den geçtiği bütün yabancı dillerde de meclis, toplantı anlamına gelmektedir. Bu meclisin üyelerine *Toygun* (Çince Taguan) denirdi[21].

Gök-Türk kaganları meclisin tabii başkanı oluyorlardı. Kagan olmadığı zaman meclise hanedana mensup olmayan Ayguci ve Ügeler başkanlık ederlerdi. Bu kişiler ayrıca başbakan konumunda idiler. Önemle belirtmek gerekir ki; çok önemli bir hukuki kurum olan meclis (toy) Gök-Türk tarihinde mühim yer tutmuş, hükümdarların tahta geçirip indirilmesinde büyük roller oynamıştır. Gök-Türkler hakkında ilk bilgileri veren Çin kaynağı *Chou Shu' un* 50. bölümünde, Gök-Türkler'in henüz devlet olarak kurulmadıkları devreye ait bilgileri verirken, bazı rivayetlerden bahsedilmektedir. Bu rivayetlerden sonra esas tarihi kısma geçilirken tam doğruluğundan emin olunmasa bile çok çarpıcı misalden bahsedilmektedir. Daha boy aşamasında olan Gök-Türkler, kendi aralarında şeflerini seçmek için hepsi bir araya toplanmış, ağaçlık bir yerde yükseğe sıçrama yarışması düzenlenmiştir. Neticede en yükseğe sıçrayan şef olarak seçilmiştir. Böylece meclis takdirini en layık olan lehine kullanmıştır. 545 yılında ilk Çin elçisi An-no-p'an-t'uo, Gök-Türk merkezine vardığında, Gök-Türkler, reisleri Bumin (T'u-men) ile birlikte sevinmişler, "şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı ülkemiz gelecekte yükselecektir" diyerek birbirlerini tebrik etmişlerdi. Bu kayıtlar ile Gök-Türkler'in henüz devlet haline gelmeden bile meclis veya ona benzer fonksiyonu icra eden bir müesseseye sahip olduklarını anlıyoruz[22].

Meclisin kagan seçiminde oynadığı rolü gösteren en iyi delil 582′de taht değişikliği sırasında meydana gelen olaylardır: Yukarıda bahsettiğimiz gibi T'a-po (Tabo) Kagan'ın ölümünden sonra, onun ölmeden önce kagan olarak tayin ve vasiyet ettiği Ta-lo-pien meclis tarafından kagan olarak tanınmadı ve İşbara daha layık görülerek kagan seçildi[23]. Kısacası meclis takdirini ve yetkisini bu yönde kullanmıştı. Demek ki, söz konusu bu meclis kagan nasbında tam yetki sahibi idi. Yeni hükümdarı uygun diye meşrulaştırdığı gibi gerekçe göstererek reddedebiliyordu.

593 yılında cereyan eden bir başka hadise de meclisin fonksiyonunu göstermesi açısından epey etkileyicidir. Tou-lan (Dolan) Kagan'ın Çin asıllı eşi Çin'de kendi sülalesini yıkıp iş başına gelen Sui Hanedanı'na karşı bazı Çinliler'le ve Soğdlar'la irtibat kurarak, birtakım gizli faaliyetlerde bulunuyordu. Bunu öğrenen Sui Hanedanı durumu kagana bildirdi. Kagan önce bunlara müdahale etmek istemedi ise de, Çin elçisi Gök-Türk toygunlarından (ta-guan) birine rüşvet vererek, kaganın hatununun kurduğu gizli planı ortaya çıkartınca devlet meclisi üyelerinin hepsi, bu gizli plandan dolayı kaganla alay ettiler. Zor durumda kalan kagan, bunun üzerine Çinliler'i (asi olanları) ve Soğdlar'ı cezalandırdı[24]. Bilge Kagan'ın 723 yılında ileri sürdüğü teklifler Gök-Türk devlet meclisinde kabul edilmemişti[25].

Diğer taraftan halkın tahta çıkma töreninde kaganı bir keçe üzerine koyarak, havaya kaldırması, kaganın seçimine halkın iştiraki olarak düşünülmüştür. Toylara katılan toygunlar, tegin, kül-çor, apa, erkin, tudun, ilteber, tarhan gibi unvanlar taşırlardı. Toylarda önce dini-milli törenler yapılarak başlanır, devletin bütün meseleleri görüşülür, sonra ziyafetler verilirdi.

Hükümet

Orhun Kitabeleri'nde geçtiği üzere, Gök-Türkler'de hükümetin karşılığı *ayukı* tabiri idi[26]. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi memleket meseleleri devlet meclisi toyda görüşülüyordu. Ancak, coğrafi şartlar ve ülkenin içinde bulunduğu durum sebebiyle toyun her zaman toplanması mümkün olamıyordu. Memleket işlerinin asıl görüşülmesi gerektiği anlarda ayukı (hükümet) devreye giriyor, bütün asıl meseleler, o an için ayukıda konuşuluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök-Türk hükümeti 9 bakandan oluşuyordu. Bakanların yazıtlardaki karşılığı ise *buyruk* idi. Hükümet üyelerinin taşıdıkları unvanlarından ve kitabelerdeki ifadelerden gayet önemli kişiler olduklarını görüyoruz (çor, ilteber, buyruk-çor vb.). Bazı hükümet üyelerinin merkezin dışındaki bölgelerde özellikle askeri vali durumunda oldukları, bazılarının tudunluk yaparak, vergi toplama işleriyle meşgul oldukları bilinmektedir[27].

Hükümetin başında ise hanedandan olmayan aygucılar veya ügeler bulunurdu. Bunlara ilaveten devlet merkezinde ayrıca tamgacı ve bitigçiler bulunurdu. Tamgacılar, katip ve mühürdar, bitigçiler ise haberleşmelerden sorumlu katip idiler.

Görüldüğü gibi Gök-Türk devlet teşkilatında, devlet başkanlığı, yasama kurulu (toy) ve hükümet birbirlerinden farklı kurumlar idi. Yani ayrı fonksiyonlar icra ediyorlardı. Ancak, hükümdarlığı şahsında temsil eden kagan (devlet başkanı) ülkeden birinci derecede sorumlu olduğu için bütün iktidarı elinde bulunduruyordu. Başbakanları o tayin ediyor, töre değişikliklerini o teklif ediyor, devlet mahkemesine (yargu) başkanlık ediyordu. Çünkü Tanrı'nın siyasi iktidar ile donattığı tek kişi o idi. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök-Türkler'de de milletin hemen her şeyi ondan beklemesi (doymak, giyinmek, çoğalmak, huzur ve asayiş) tam otoriteyi doğuruyordu. Öte taraftan askeri karakter de taşıyan eski Türk idare mekanizması "tam otorite" uygulamasını kolaylaştırıyordu. Ancak, kaynakların ifadesi ile sıkı bir şekilde uygulama altında tutulan törenin hükümleri sayesinde söz konusu tam otorite hiçbir zaman zalim olmadığı gibi, militarist diktatörlüğe dönüşmüyordu.

Gök-Türk devlet sisteminde Çin kaynaklarının ifadesi ile 28′den fazla unvan olduğu gibi, bu unvanları taşıyan kişilerin birer makama da sahip olmaları gayet tabiidir. Gök-Türk yazıtları da unvanlar hakkında epey malumat

[21] Kafesoğlu, s. 250.
[22] CS 50, s. 908.
[23] SS 84, s. 1865; Liu, s. 45-52.
[24] SS 51, s. 1332-1333; Taşağıl, "Gök-Türk ülkesine gelen…", s. 21.
[25] CTS 194 A, s. 5174-5175; HTS 215 A, s. 6045.
[26] Orhun Abideleri'nde hükümet için bkz: Kül Tigin, batı cephesi I; doğu cephesi 3, 5, 1, Bilge Kagan, doğu cephesi 4, 6, 2, 3, 141; Kafesoğlu, s. 283.
[27] Kafesoğlu, s. 283.

vermektedir. Kitabelere göre devlet hiyerarşisi şöyle sıralanmaktadır: Kagan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyler, dokuz-oğuz beyleri vb. Çin kaynaklan ise kagan ve hatunu söyledikten sonra en büyük unvan olarak Yabgu, sonra şad, tegin, tudun, ilteber, erkin'den bahsetmektedir.

Yargı ve Hukuki Cezalandırma

Gök-Türk devletinde yüksek devlet mahkemesine *yargu* denirdi. Yine kaynaklar araştırıldığında Gök-Türk devletinde bir adliye (köni'lik) müessesesi olduğunu anlıyoruz. Yarguların vazifeleri töreyi ve örfi hukuku uygulamak idi. Ünlü Gök-Türk devlet adamı Tonyukuk, mahkeme başkanlığı yani yarganlık yapmıştı. Hükümdarlar da yarganlık yaparlardı[28].

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Gök-Türk ülkesinde cari cezai hükümler şunlar idi:

- Zina yapan evlilerin cezası: idam. -Adam öldürme: idam. -Soygun yapan, bağlı at çalan: idam. -Genç kızları aldatanların, ağır bir şekilde mal ile tazminat ödemek zorunda sonra, o kızla mutlaka evlenmesi gerekirdi. -Adam yaralayanlar, yaranın derecesine göre mal mülk ödemek suretiyle suçlarını tazmin ederlerdi. -At ve koyun çalanlar, on katından fazlasını ödemeye mahkûm edilirdi.-Diğer hafif suçlar 10 günü geçmemek üzere cezalandırıldı.-Vatana ihanet edenler, ordudan kaçanlar ölüme mahkûm edilirdi[29].

Ceza işlemleri herkese hiçbir fark gözetmeksizin aynen uygulanırdı.

Özel Hukuk

Gök-Türk Devleti'nde kulluğun ve köleliğin olmadığını yukarıda belirtmiştik. Yani insanların hepsihürdü. Kadınların da toplumda önemli yerleri vardı. Devlet yönetiminde hatunların da söz sahibiolduğunu 585 ve 615 yıllarına ait vesikalardan anlıyoruz. 585 yılında Çin elçilerinin karşılanmasındakaganın etkilenip Çin vassalı olduğunu kabul etmesine ve 615 yılında Yen-men'da Çin imparatorunukuşatan Shih-pi (şi-bi) Kaganın kaldırmasında yalan söyleyerek kaganı etkilemesinde çok önemlimenfi rol oynamışlardı[30]. Yine kitabelerde mevcut olan, Bilge Kagan'ın annesi hakkında övgüdolu sözleri ve onu bir Tanrıçaya benzetmiş olması, kadına Gök-Türkler tarafından verilen önemigösteren çok kıymetli bir vesikadır. "Gelinlik kızın cariye oldu" ibaresi de kadınların yüksek bir yeriolduğu ve cariye durumuna düşmesinin çok utanç ve acı verici olduğunun belirtilmesi de kadınaGök-Türkler'in verdiği değeri gösteren çok değerli bilgilerdir. Bunun cariyeliğin hiç hoş olmadığını, aksine aşağılayıcı bir durum olduğunu göstermesi de kültür tarihimiz açısından dikkate değerdir. Zaten yazıtlardaki cariye anlamına gelen küng (kün) kelimesi aslen Çince'dir (ch'üen).

Bir erkek bir kızı sevdiğinde akrabalarından birini kızın ailesine göndererek teklifte bulunurdu. Ölen babaların, amcaların, erkek kardeşlerin eşleriyle evlenme (leviratüs) vardı. Bu yolla, ortada kalan eşlerin zor duruma düşmeleri önlenirdi. Bir başka ifade ile ailenin bütünlüğü korunmaya çalışılırdı. Dışarıdan evlenme (egzogami) vardı[31].

Vergileri at ve koyun idi. Arabaların kenarlarına çentik atılarak hesap yapılırdı. Yerleşik olmayan bir hayat tarzını devam ettiren Gök-Türkler'in hesaplarını bu şekilde tutmaları gayet normal olmalıdır. Bunun yanında altın uçlu oklar balmumuna sürülür ve mühür (tamga) şeklinde kullanılırdı.

Özel mülkiyet mevcut olduğundan Gök-Türk Devleti'nde herkesin bir parça toprağa sahip olduğunu anlıyoruz. Çünkü bazı Türk boyları bugünkü Batı Türkistan'ın doğu bölgelerine yakın bir yerde bitki (ağaç, vb.) yetiştiriyordu. Kız çocuklarına da önem verilir, kızın miras hakkı çeyiz olarak koca evine giderdi.

Gök-Türk Devleti'nde savaşırken ölmek büyük bir şerefti, hasta yatağında ölmek istenmezdi. Ceza hükümlerinin kesin hükme bağlanması kan gütmeyi önlüyordu. Selamlama ise Gök-Türk yazıtlarında baş eğme ve diz çökme olarak ifadesini bulmuştur.

Gök-Türkler'in Kökenleri

Gök-Türkler'in kökeni, kaynaklarda efsanelerle karışık anlatıldığı için kesin bir neticeye varmak zordur. Ancak, yine de efsanevi metinlerin içinden bazı noktalar tespit etmek mümkündür. Arkeolojik ve bazı kesin tarihi bilgiler buna ilave edildiği zaman ortaya çıkan sonuç, Gök-Türkler'in 542 yılı öncesinde Altay Dağları'nın güney eteklerinde yaşıyor olmaları ve Hunlar'ın kuzey boylarından gelmeleridir[32].

Genel olarak kökenle ilgili bilgilere baktığımızda Hunlardan geldikleri ifadesi dikkat çekerken, mevki olarak Turfan'ın kuzeybatısı, Altaylar'ın güney etekleri kayıtları bulunmaktadır. Diğer taraftan ilk çıktıkları yer olarak atalarının Ötüken'in yaklaşık 250 km. batısının gösterilmesi dikkat çekmektedir.

Netice olarak, Hunlar'ın bir kolu olan Gök-Türkler, önce Altay Dağları'nın kuzeyinde bulunuyorlardı. Sonradan adı geçen dağların güney eteklerinde yerleştiler. Yerleştikleri bölgenin doğu sınırı Turfan ve Etsin Göl Bataklıkları'dır. Bir başka ifade ile Yenisey Nehri'nin doğduğu kaynakların havzası Gök-Türkler'in ilk yurdu idi[33].

Kaynak metinlerinde Gök Türkler'in kökeni hakkında iki efsane kaydedilmiştir. Gerçek dışı olaylarla bezenmiş olsalar dahi söz konusu metinler büyük tarihi önem taşımaktadır. Birincisi kurttan türeme, ikincisi Hunlar'ın kuzeyindeki Suo ülkesinden çıkma hadisesidir.

Gök Türkler'in kökenine dair başka bir rivayet de Büyük Hun İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Çin'in

---

[28] Bu konu için tafsilen bkz: Kafesoğlu, s. 280.
[29] CS 50, s. 909; SS 84, s. 1863 vd.; TFYK 961, s. 11311.
[30] SS 84, s.1876.
[31] W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 76 vd.; Ögel, s. 241-248; Kafesoğlu, s. 216.
[32] CS 19, s.454.
[33] CS 50, s. 909; PS 99, s. 3285; TT 197, 1067 c; TFYK 958, 23a; TC 636, lc; VVHTK 343, 2687 a; HTS 215 a, s. 6028.

kuzeyine giden Hunlar'ın kurduğu devletlerden biri olan Kuzey Liang Devleti'yle ilgilidir. Buna göre, 439 yılında Tabgaç hükümdarı T'ai-wu tarafından yıkılan adı geçen devletin reisi A-shih-na, beş yüz aile ile Juan-juanlar'a sığınmıştı. Daha sonra bu beş yüz aile Altay Dağları'nda oturarak Gök-Türkler'i meydana getirdiler[34].

Gök-Tükler'in tarih sahnesine çıktığı sırada onların da vassal olarak bağlı bulundukları Moğol asıllı Juan-juanlar, Moğolistan coğrafyası başta olmak üzere Orta Asya'nın doğusuna hakimdiler. Çin'de ise 386 yılında Türk asıllı boylar tarafından kurulan Tabgaç Devleti, zamanla Budizmin etkisiyle Çinlileşip Wei adını alarak varlığını devam ettirdi. Nihayet, 534 yılında Doğu ve Batı Wei olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu Wei Devleti 550 yılında yıkılıp yerini Kuzey Ch'i hanedanına bıraktı. Batı Wei Devleti ise 557 yılında Chou Hanedanı'na dönüştü. Batı Türkistan'da ise 350′li yıllarda Juan-juanlar'dan bağımsızlığını kazanarak Maveraünnehir ve Semerkand merkezli devlet kuran Akhunlar, İran ve Afganistan'a kadar genişleyen büyük bir devlet kurmuşlardır. İran'da ise Sasani Devleti vardı. Yukarıda menşeyleriyle ilgili bilgilerinden bahsettiğimiz Gök-Türkler'in tarih sahnesinde kesin bir şekilde çıkmaları 542 yılındadır. Bu tarihle ilgili verilen bilgiye göre senelerdir kışın Wei Nehri'nin buzlarla kaplanmasından istifade eden Gök-Türkler, Çin'in Suei-yüan eyaletini yağmalıyorlardı. Yü Wen-tse adlı generali gönderen Batı Wei devleti Gök-Türkler'e geldiğinde ateşler yakarak, büyük ordu görüntüsü verdi. Neticede Gök-Türkler geri çekildiler[35].

Bu kayıt bize 542 yılında onların Çin'e akın yapacak kadar güçlü olduklarını göstermektedir. Nitekim daha sonra kuzey Çin pazarlarında ipek ticaretine başlayacaklardır. Artık, askeri gücünün arttığı, nüfusunun kalabalıklaştığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla reisleri Bumin, resmi dış ilişki yolunda faaliyetlerine girişti. Bir başka ifade ile bağımsızlık yolunda önemli bir adım atmak istiyordu. Bunun için harekete geçtiğinde Çin'deki Batı Wei Devleti'nden hemen cevap geldi. Adı geçen devletin başbakanı Türkler'i yakından tanıyan bir Soğdlu'yu[36]. Gök-Türkler'e elçi olarak gönderdi (545)[37]. Çinli başbakan ülkesinin geleceğine yatırım yapmış, kendisi 557′de tahtı ele geçirip Chou Hanedanı'nı kurunca Gök-Türkler'den çok yardım alarak karşılığını görmüştür. İlk defa bir devlet tarafından resmi bir elçinin kendilerine gönderilmesine çok memnun olan Gök-Türkler olayı sevinçle karşılayıp adeta bayram yapmışlardı. Ertesi yıl (546) karşı elçi gönderen Bumin, Batı Wei'e kendi ülkesinde yetişen ürünlerden sunmuş, milletler arası münasebetlerde önemli adımlar atmıştır[38].

Çin Kaynakları

CS: Chou Shu, **CTS:** Chiou T'ang Shu, **HTS:** Hsin T'ang Shu, **PS:** Pei Shih, **SS:** Suei Shu, **TCTC:** Tsu-chih T'ung-chien, **TFYK:** Ts'e-fu Yüan-kuei, **PCS:** Pei Ch'i Shu, **TC:** T'ung Chih, **TT**: T'ung Tien, **WHTK:** Wen-hsien T'ung-k'ao.

[34] SS 84, s. 1863; TT 197, 1067, c; TFYK 956, 30a; WHTK 343, la.
[35] CS 27, s. 454.
[36] Chiou-Ch'üan'li An-nuo-p'an-t'uo'yu.
[37] CS 50, s. 908; TC TC 159, s. 4926 ayrıca s. 1643.
[38] CS50 s.908.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТРОЙ СТРАНЫ КЫРГЫЗОВ НА ЕНИСЕЕ

Виктор БУТАНАЕВ•

Кыргызское государство (VI в.н.э. – 1207 г.н.э.) являлось независимым политическим образованием, легитимность которого признавалась соседними державами и поддерживалась посольскими связями. «Хягас было сильное государство - констатировали китайские источники IX в., - по пространству равнялось тукюеским владениям [т.е. Тюркскому каганату – В.Б.]. Тукюеский Дом выдавал своих дочерей за их старейшин. На востоке простиралось до Гулигани [т.е. до курыканов в Прибайкалье – В.Б.], на юг до Тибета, на юго-запад до Гэлолу [Карлукское государство, располагавшееся на юго-востоке Казахстана – В.Б.]». (Бичурин, 1950: 354) Во времена «кыргызского великодержавия» (IX в.н.э.) китайский император в своих письмах обращался к кыргызскому кагану со следующими словами почтения: «Вы, хан, подобны блестящей Северной Медведице. (Вы) геройствовали на севере пустыни и стали правителем. Таланты (Ваши) сияют, как верхушка бунчука. (Вы) разделили границы и создали государство; особо проявили героический дух, давно известны талантом управления». «Ваша мощь потрясает северные страны, слава достигла Северных ворот [китайской столицы]». (Материалы, 2003: 21-27) От имени китайского двора кыргызский каган имел титул - «Потомственный герой, воинственный искренний и светлый каган» (Кычанов, 1997: 125).

Главой всего подданного народа и хозяином всего пасущегося скота в Кыргызской стране являлся хан. Его слова служили законом и поражали ослушников «как острое лезвие сабли». В тюркских кочевых обществах институт ханской власти возник из власти родовых вождей, ибо в тюркских языках, и хакасском вчастности, понятие «кровь»и «правитель» передаются одним и тем же термином «хан». Таким образом, хан первоначально обозначал правителя единокровных родственников. Им становился тот, кто сумел захватить власть при поддержке своих родичей. Вероятно, в связи с этим у хакасов до сих пор бытует пословица: «человек, имеющий родственников, подобен хану, безродный человек подобен рабу».

Арабский писатель XIII в. Закарийа ал-Казвини излагал в своем труде следующие сведения о кыргызском правителе: «У них есть царь, которому они подчиняются, потому что он знает, как умиротворить их. Никто не может сесть при его присутствии, если ему не исполнилось сорока лет». (Демидчик, 1977: 110) Согласно кыргызским законам ханом мог стать только правитель, перешагнувший сорокалетний возраст. У хакасов также сорокалетний возраст считался самым важным рубежом жизни. До сорока лет запрещалось занимать высокие общественные посты, произносить благословения, употреблять спиртные напитки и т.д. Только после сорока лет приходит житейская мудрость.

Енисейские кыргызы для обозначения государства применяли термин «эль». Как и в других тюркских языках, слово «эль» употреблялосьв двух значениях: 1. элитарная часть населения, связанная родственными узами с ханом и бегами; 2. государство или союз племен, возглавляемые элитарной группой. В каждом древнетюркском государстве во главе стояли правители, принадлежавшие к аристократическим родам, называемые «небесным элем» (тенгри эли).

Народ и правящий «эль» дополняли друг друга. Хан «держал эль» и возглавлял «будун» (простой народ), т.е. ему принадлежала как гражданская, так и политико-административная власть.

Согласно хакасскому фольклору хан, вступивший на престол, обещал народу: «безлошадных людей я посажу на коней, нагих людей я одену в платья». Такая формула правления народом сложилась еще во времена Тюркского каганата. Например, в памятнике в честь Кюль-Тегина от лица правителя говорится: «(Я) снабдил платьем нагой народ, сделал многочисленным малочисленный народ». (Малов, 1951:40) Выступая главой «гражданского управления», хан действовал по праву старшего в роду. Одновременно с этим он отправлял должность военного предводителя, верховного судьи и жреца. Деятельность хана направлялась Великим Небом - «Тенгри». Эта божественная благодать, нисходящая на хана с небес, в тюркских языках выражалась понятием «хут» - т.е. жизненная сила.

Хан был первым среди равных, о чем свидетельствует обряд интронизации, носивший у тюрков название «хан кутерме» - букв. поднятие хана (на престол). Высшие сановники усаживали наследника на белый войлок и девять раз по движению солнца обносили его вокруг ритуального жертвенника с напутственнымисловами, что если он будет действовать против воли вечного Творца, то в наказание у него из всех богатств останется один только войлок, на котором он сидит. В ответ хан произносил: «И так отныне слово мое будет меч». Необходимо отметить, что в хакасском героическом эпосе сохранилось аналогичное высказывание правителей Хонгорая: «лезвие сабли - острое, язык хана – закон». Как отмечали в своих исследованиях востоковеды, церемония интронизации хана у тюрков была такой же, как и интронизация шамана в шаманизме и, вероятно, возникла из этих первобытных недр. (Кычанов, 1997: 99)

В Кыргызском государстве сформировалась династия власти, известная под названием «Ажо» или «Ажэ». «Их правитель называется Ажэ, поэтому фамилия дома Ажэ». «У него водружено знамя. Прочие прозываются названиями поколений» - сообщали танские хроники. (Бичурин, 1950: 352; Кюнер, 1961: 282) Судя по китайским источникам, «Ажо» (Ажэ) - это и титул правителя, и клановое имя правящего дома кыргызов в VIII-IX вв. Среди ученых до сих пор не сложилось единого мнения о значении этого кыргызского слова,

• Д.и.н., проф. Хакасский госуниверситет им. Н.Ф. Катанова. Абакан, e-mail: astai@khakasnet.ru

переданного в китайской форме.

В связи с этим вопросом вызывает интерес имя загадочного «народа аз», сведения о котором неоднократно встречаются в древнетюркских памятниках письменности VIII в.н.э. (Бутанаев, 1998: 102-104) Согласно мнению тюрколога И.В. Кормушина, часть азов обитала по южную сторону Западного Саяна, а другая, главная часть, базировалась на север от Саян, на территории современной Хакасии, в непосредственной близости от кыргызов (Кормушин, 1977: 12)

В 711 г., во время военного похода тюркского царевича Кюль-Тегина на кыргызов, в качестве проводника через Когменские горы (Западные Саяны) был найден человек «из земли степных азов». Он сам утверждал, что его «родная земля – Аз» (Аз йерим).(Малов, 1951: 62, 67) Исходя из контекста, становится ясным, что азы обитали не в таёжных массивах Западных Саян (Когмены), а, как следует из источника, в степных просторах Предсаянья, т.е. долине Абакана. Известный востоковед В. Бартольд давно обратил внимание, что вместе с кыргызами несколько раз упоминается народ аз. Во времена правления тюркского кагана Могиляна народы (э)чики и кыргызы, обитавшие по соседству, но по разные стороны Когменских гор, были его врагами. В памятнике Могиляна повествуется о битвах и победах над (э)чиками, а затем и над азами (аз будун), которых, исходя из контекста, можно отождествить с кыргызами Енисея. В некоторых восточных сочинениях кыргызов даже называли этнонимом «ас». (Бартольд, 1963: 485; Малов, 1959: 20)

Правитель государства Хягас - Ажо, согласно китайским хроникам, имел пребывание у Черных гор к западу от р. Енисей (Гянь). По сведениям памятников древнетюркской письменности, кыргызский хан проживал в Когменском краю (Когмен ичинте). Под Когменом здесь подразумевались не только Западные Саяны, но и их предгорья в долине Абакана. По всей видимости, указанные источники свидетельствуют об одной и той же ставке кыргызского государя, которая находилась на территории расселения азов.

Для нас большое значение имеют сведения из текстов памятника, сооруженного в честь Кюль-Тегина, где конкретно говорится об «азском народе» (аз будун) кыргызского кагана Барс-бега. (Малов, 1951: 38) Многие тюркологи, включая известного ученого С. Е. Малова, читают выражение «аз будун» как «немногочисленный народ» и не вкладывают сюда этнического понятия. Двусмысленность подобных переводов связана с тем, что в тюркских языках слово «аз» имеет также значение – «малый, незначительный». В данном случае стоит обратить внимание на первоначальные чтения этих строк, которые в свое время сделали В.Радлов и Н.Козьмин, т.е.: «Я устроил страну Аз-кыргызов». (Козьмин, 1925: VIII)

Несомненно, сочетание «аз-кыргыз» нельзя читать «немногочисленные кыргызы», ибо в древнетюркских текстах подчёркивается: «Но больше всего был нашим врагом кыргызский сильный каган».Китайские источники также подтверждали: «Цзянгунь [т.е.кыргызы - В.Б.] - это сильное государство».

Среди памятников кыргызской письменности выражение «народ аз» (аз будун) не встречается, однако в переводах В.Радлова имеется сочетание «ач будун» - народ ач. (Малов, 1952: 59) Не исключена возможность, что сами кыргызы этноним «аз» произносили как «ач».

Кто же такие загадочные «азы» или «ачы» в Кыргызском государстве? Почему их имя упоминается в тюркских надписях наряду с кыргызами?

Исходя их контекста памятника в честь Кюль-Тегина можно предположить, что «азы» соответствовали понятию элитарной части кыргызов. В таком случае народ «аз» или «ач» надо отождествить с царствующей фамилией Кыргызского государства, которая зафиксирована в китайских хрониках в форме «ажо» (ажэ). Памятники древнетюркской письменности были созданы в то же самое время, когда Танские летописи Китая сообщали о стране Хягас и ее правителях - Ажэ. По всей видимости, указанные китайские формы передавали звучание тюркских этнонимов кыргыз и аз (ач). Согласно китайским летописям, фамилия Ажо происходила из одного рода с царствующим в Китае Домом Тан, уходящим своими корнями к знаменитому полководцу Ли Лину. До сих пор среди хакасских родов имеется сеок «ажыг», который признавался родственным сеокам «ызыр» и отождествлялся с потомками древних кыргызов. (Бутанаев, 1994: 20-21) Вполне возможно, сеок «ажыг» исторически связан с древним народом «ач» и кыргызским правящим домом «ажэ».

В VIII – X вв. н.э. кыргызские правители стали носить титул каган. Таким титулом величались стоящие во главе иерархии высшие правители древнетюркского общества, создавшие кочевые империи Центральной Азии. Первым кыргызским каганом стал Барс-бег. Тюркский каган Капаган был вынужден признать за ним право именовать себя титулом кагана и отдать ему в жены княжну, дочь кагана Кутлуга Эльтереса. (Малов, 1951: 38) Вероятно, это произошло вскоре после смерти Кутлуга Эльтереса в 693 году, когда поход Капаган-кагана на север закончился неудачно. Таким образом, Кыргызское государство было уравнено в правах с тюркским каганатом, кыргызский каган был признан равным тюркскому, правящие роды обоих государств заключили мир посредством династического брака.

Кыргызский каган Барс-бег проводил активную внешнюю политику. В 707, 709, 711 годы кыргызские посольства направлялись в империю Тан, а также к Тибетскому хану. В это время тюрки вели с Китайской империей ожесточенную войну и кыргызы оказались в числе ее союзников, несмотря на родственные узы с правящим родом Ашина. Тюркские правители отметили: «Каган народа табгач был нашим врагом. Каган народа «десяти стрел» (тюргешей) был нашим врагом. Но больше всего был нашим врагом кыргызский сильный каган. Эти три кагана, рассудив, сказали: «Да пойдем мы (походом) на Алтунскую чернь». Так они рассудили и сказали: «Да отправимся мы в поход на восток против тюркского кагана. Если мы не пойдем на него, как бы то ни было он нас (победит): каган его (т.е. тюркского народа) - герой, а советник его - мудрый, как бы то ни было, он, возможно, (окажется) победителем нас (букв. убийцей). Втроем мы объединимся и

отправимся в поход и уничтожим его, …». (Малов. 1951: 66-67) В этой антитюркской коалиции наибольшую опасность для тюрок представляли усилившиеся кыргызы, по землям которых было решено нанести превентивный удар. Зимой 710-711 г. тюрки совершиливнезапный поход на кыргызов. Во главе тюркского войска стояли знаменитые полководцы Тоньюкук, принцы из правящего рода Ашина Кюль-тегин и Шад Могилян. Тоньюкуку удалось совершить важный стратегический маневр, в обход основного пути по Енисею провести войско через заснеженный Саянский хребет по долине реки Аны (современная р. Она, правый приток Абакана). Благодаря обходному маневру, тюркское войско обрушилось на кыргызов внезапно «во время (их) сна». В сражении в черни Сунга погиб кыргызский каган Барс-бег, шурин Кюль-тегина и Могиляна, «а народ его стал рабынями и рабами. Говоря: «пусть не останется без хозяина страна Кёгменская, - мы завели порядок в немногочисленном (т.е. пришедшем тогда в упадок – С. Малов) народе кыргызов». (Малов,1951: 39).

Однако тюрки не уничтожили кыргызской государственности. Во главе государства остался кыргызский правитель, т.е. потомок Барс-бега и племянник тюркского Бильге-кагана. Он сохранил известную самостоятельность и поддерживал дипломатические связи с другими государствами. Например, в 722 г. к танскому двору «прибыл кыргызский тегин Исибо Шэючже Биши Сыгинь, в 723 г. - тегин Цзюйли Пиньхэчжун Сыгинь. Им обоим были пожалованы военные чины. (Супруненко, 1974: 241-242) Однако военная мощь кыргызов была сильно подорвана. Сохранив самостоятельность, кыргызы, вплоть до падения Второго Тюркско-го каганата в 745 г., не участвовали в военных действиях в Центральной Азии.

Титул кагана кыргызский правитель сохранял до конца X в.н.э. Например, в сочинении «Худуд ал-алам» написанном в 982-983 гг. говорится: «их правителя называют хырхыз-хаканом». (Материалы, 2002: 48)

Высшие чиновники Кыргызского государства носили титул «бег». Даже первый каган, бывший зятем Эльтереса – правителя второго Тюркского каганата, носил имя Барс-бег. В китайских источниках этот титул передавался формой «бей». «Хягасский» владетель, сообщали танские хроники,имел трех министров: Гйеси Бей (Цисиби), Гюйшабо Бей (Цзюйшабоби) и Ами Бей (Амиби)», которые «сообща управляли государством». (Бичурин, 1950: 354; Кычанов, 1997: 123)

К бегам относились правительственные чины племенной аристократии, подразделявшиеся на шесть разрядов.

1. Министры известные под китайским титулом «цзайсян». Цзайсянов, по китайским сведениям, в Кыргызском государстве было семь человек.

2. Тутуки (в китайских источниках «дуду») - местные администраторы или главноначальствующие. По аналогии с Уйгурским каганатом они должны были управлять крупными административными единицами. В Кыргызском государстве насчитывалось три тутука. В памятниках енисейской письменности имеются сведения об именах героев под названием Аза Тутук. (Малов, 1951: 95)

3. Буйуруки (букв. приказной судья) – чиновники или управители, делегируемые из центра на места с поручением вершить судебные дела. В китайских источниках их называют чжиши (посыльные). Всех буйуруков насчитывалось десять человек. Они выполняли основные судебные функции. После разгрома Уйгурского каганата над побежденным племенем яглакар был поставлен буйуруком Бойла Кутлуг Ярган. (Малов, 1952: 85)

4. Делоправители или секретари, известные в китайских источниках как «чжанши». Возможно у кыргызов они титуловались «ынанчу». Например, среди имен кыргызских эпитафий имеются – герой Ынанчу, правитель государства Ынанчу Бильгя. Они были руководителями делопроизводства, секретариата. Насчитывалось пятнадцать чиновников, ведавших делопроизводством. Большое количество делоправителей свидетельствует ошироком употребления письма и документации. Судя по сведениям «Синь Тан шу», в делопроизводстве Кыргызского каганата использовалось уйгурское письмо. (Кычанов, 1997: 124)

5. Чоры или чуры - военные предводители из высших сановников. Согласно исследованиям С.Г. Кляшторного военно-административные чиновники «чоры» составляли окружение кагана. Например, по случаюкончины Кюль-Тегина в 732 г. для выражения соболезнования от кыргызского кагана прибыл Тардуш Ынанчу Чур. (Малов, 1951: 33) Предводители - чоры не имели штатного числа.

Титул «чур» часто встречается среди личных имен героев енисейских эпитафий. До сих в хакасском языке отважных людей называют «хал чор» - букв. бесстрашный витязь или «хал батыр» - бесстрашный батыр. Употребление титула «чор» наравне с термином «батыр» свидетельствует, что скорее всего он относится к военным чинам.

6. Тарханы (в китайских источниках «дагань») - старшие чиновники, являвшимися сборщиками налогов, податей и натуральных повинностей. Сами тарханы были освобождены от податей. В число тарханов входили «сангуны» - генералы, командующие войсками. Число тарханов и сангунов было непостоянным. В памятниках кыргызской письменности встречаются именах героев – «Шатун таркан», «Тархан сангун», «Бойла бага таркан». (Малов, 1952: 59, 63, 95)

Все вышеперечисленные чиновники – цзайсяны, тутуки, буйуруки, чуры и чжиши «ведали войсками», хотя реально это, очевидно, были чиновники (и командиры) военно-административного аппарата. При этом большое число цзайсянов (семь) и малое число тутуков (три) свидетельствовало, на взгляд Е. Кычанова, о том, что они дополняли друг друга как главные администраторы центральной и местной власти.

Среди княжеского сословия находились «тохчыны» или «тёксины» (кёксины). В древнетюркских государствах «тюксин» - человек, занимающий третью после хана ступень в тюркской административной иерархии. (ДТС: 596) По всей видимости они возглавляли войска в битвах с кёк- тюрками. В хакасском

фольклоре широко бытуют легенды о батыре Ир-Тохчыне, бившимся с богатырскими волками, под которым можно предполагать тотем тюрков. В имени Ир-Тохчыннетрудно обнаружить кыргызский титул «ир» (эр) - муж и «тохчын». В текстах енисейских эпитафий имеются имена «герой Кёгшин» (Малов, 1952: 95), подтверждающий существование этого титула у кыргызов.

Наследники каганского престола, т.е. принцы, царевичи именовались «тегинами». Тегины отправлялись в качестве кыргызских послов в Китай и Тибет. Титул «тегин» встречается в енисейских эпитафиях. (Малов, 1952: 38) Необходимо отметить наличие слова «тегин» (nbuwy) в хакасском языке. Правда в современном языке он носит противоположное значение и обозначает простого человека.

Беги владели определенными наделами и возглавляли группы людей, проживавших в нескольких «багах» - административно - территориальных подразделениях Кыргызского государства. Например, в памятниках рунической письменности кыргызов имеются сообщения: «алты баг будунка бег эртим» - я был бегом у народа шести подразделений – «багов». Каждыйбаг вероятно подразделялся на группы в 40 юрт или 40 кочевых селений «аалов». Выделение 40 юрт в качестве податной единицы для сборщика ясака сохранялось в Хонгорае вплоть до XX века.

Судя по кыргызским эпитафиям у каждого бега была военная дружина из сорока профессиональных воинов – эров. Для них он считался родным отцом (канг). Военные дружины, служили опорой княжеской власти бегов. Каган был окружен целым штатом бегов и являлся выразителем их интересов.

Характерной особенностью Кыргызского государства, как и всех тюркских кочевых государств, является наличие патриархально-родового уклада, сохранявшегося с древнейших времен. Основными элементами в древнетюркском обществе были род - «ок» и племя - «будун». Слова «ок» - род, сохранилось до сих пор в языках тюрков Саяно-Алтая. В силу особенностей кочевой цивилизации, в речихакасы употребляется устойчивая фраза: не бывает человека без рода (ох), не бывает обуви без выкройки\ От корня «ок» ведут свое происхождение слова для обозначения сына - «огул» и ребенка - «огыс», т.е. наследник рода, потомство.

Строгая иерархия родов и племен была в кочевнических государствах Центральной Азии основополагающим принципом общественного устройства. Роды первоначально были кровнородственными союзами, члены которых вели свое происхождение от общего предка. Род состоял из патриархальных семей «арка kmн». Термин происходит от сочетания слов «арка» - спина и «kmy» - народ, т.е. люди, стоящие плечом к плечу. (Бернштам. 1946: 88 – 89) Такое обозначение возможно при наличии патриархальной семьи, члены которой тесно поддерживают друг друга. Вероятно «арка rmy» обозначает такую группу родственников, которая представляла мелкую экономическую единицу, объединенную в кочевые аалы.

В хакасских героических сказаниях отмечается существование аальной общины под названием «аал-кюн» (ffkrmy) - букв. сельские люди. Кыргызские скотоводы, проживавшие отдельными селениями, составляли территориальные коллективные сообщества. Основой их существования были коллективное владение частью земли, семейно-родовые и соседские производственные связи.

Зарождение аальной общины относится к легендарным временам Кыргызского государства (VI - XIII вв.), о чем свидетельствуют древнетюркские надписи. В памятниках кыргызского рунического письма встречаются выражения: «эл-кюн» (эk rmy) - люди и «кадаш-кюн» (rflfi rmy) - родственники. Необходимо отметить, что второй компонент - «кюн» (rmy), т.е. люди, народные относится к разряду архаизмов и не употребляется самостоятельно в современном хакасском языке. Данное слово дошло до нас с древнетюркской эпохи.

В Кыргызском государстве вассальные племена, проживавшие в таежных урочищах Саяно-Алтая и подвергавшиеся своеобразной социально-экономической эксплуатации со стороны енисейских кыргызов, назывались «кештем» (в русских документах XVII в. – кыштымы).

Первые сведения о кыштымах зафиксированы в кыргызских рунических памятниках письменности VIII-IX вв.н.э., находящихся на территории Тувы и Алтая. Например, во времена Кыргызского каганата население долины р. Кемчик в Туве стало кыштымами с административным делением на шесть «багов» (алты баг кешдем).По всей видимости, захваченный народ, обитающий на сопредельных землях и вошедший в сферу управления кыргызов, становился кыштымом.

Согласно китайским хронографам VIII в. н.э. на юго-запад от северных соседей кыргызов, под названием «бома» - страна пестрых лошадей, проживало поколение «кешинянь» или «кэшидянь». Они ежегодно своим старшинам собирали в оброк шкуры соболей, выдр, белок и горностаев. По всей видимости, народ «кэшидянь» (т.е. кыштымы), находился где-то в районе Северного Алтая. Кыргызские беги взимали с кыштымов дань, заставляли их работать в своем хозяйстве. Как сообщают танские источники, кыргызы «ловят и употребляют в работу» кыштымов из племен Дубо, Милиге, Эчжи, обитавших в таежных урочищах Восточных Саян.

Название народа кыштым в форме «гешдум» обнаружено среди древних тибетских документов, представлявших пересказы докладов пяти уйгурских послов середины VIII в. н.э. о государствах северной части Центральной Азии. Несомненно, речь идет об одном из вассальных народов Кыргызского государства, бывшего северного соседа уйгуров. (Потапов. 1969: 169-170)

В арабском географическом труде «Худуд ал-алам», написанном в 982-983 гг., указывается, что севернее тюрков тогуз-огузов и карлуков, на границе с необитаемыми странами севера, находилась область кыргызов. Помимо основного населения на востоке их страны обитал народ «кури», а на западе – «кесим», т.е. киштымы. Кесим (Кестим) – это «название другого народа, также из хырхызов, (они) поселяются на склонах гор, в шатрах, добывают меха, мускус, рог хуту и другое. Это один из хырхызских народов, их речь ближе к халлухской, а по одежде они напоминают кимаков». (Материалы, 2002: 48) Вполне возможно, что в X в. н.э. зависимые племена

кыштымов, представлявших ранее население завоеванных территорий, объединяются в общую социальную структуру Кыргызского государства, представляя трудовую часть периферийного общества.

В целом институт кыштымства как данничество представляет особую форму социально-этнической эксплуатации, первоначально выросший на базе подчинения завоеванных племен и народов. Он возник в недрах кыргызской государственности и соотносится с раннефеодальным способом эксплуатации.

Согласно фактам из приведенных письменных источников, напрашивается мысль о том, что имя «кыштым» (кештем) первоначально было связано с этнонимом одного из завоеванного кыргызами народа. Такие примеры в истории встречаются неоднократно. Например, монголы словом «хитад» обозначали не только китайцев, но и рабов.

Можно предположить (исходя из фонетического звучания «кештем» - «кистим» - «искитим»), что обозначение института киштымства возникло от названия покоренных скифских племен, ибо в тюркском языке скифы обозначаются термином «искит» (от первоначального «сакаит»). Косвенным предположением может служить обозначение знати в хакасском языке - «bcrtnnwukth» - букв. имеющие искетов. Бесславных людей именовали «bcrtlwxj[« - т.е. без искета.Вполне возможно, что в данном случае под словом «искет» мы встречаем первоначальную форму «искетем – кестем». Подтверждением наших рассуждений может служить хакасский термин «хыргынныг» ([shosyyso) - крупный бай (букв. имеющий хыргын), где слово «хыргын» восходит к древнетюркскому «kыркын» - невольница, наложница. Последнее выражение носило первоначальный смысл «имеющий невольниц», что соотносится со словом «bcrtnnwukth». В таком случае указанная социально-этническая форма эксплуатации могла зародиться в те далекие времена, когда предки кыргызов (гяньгунь) продвинулись вместе с гуннами в Южную Сибирь и покорилискифские племена.

В Кыргызском государстве налоги и дань взимались натурой. «Ясачные вносят подати соболями и белкою» - сообщали китайские источники. В памятниках рунической письменности встречается слово «йака» - плата, вознаграждение. Необходимо отметить, что хакасы для обозначения дани, связок меховых шкурок, идущих на уплату ясака и натуральной подати применяли термин «чага» (древнетюркское начальное «й» в результате развития хакасского языка перешло в звук «ч»). На наш взгляд, указанное понятие сохранилось со времен Кыргызского государства.

У кыргызов существовало обычное право - «торе», которое служило основой государственных законов. Степной закон «торе» служил путеводной звездой, указывающий основное направление, по которому следовало двигаться кочевому обществу и государству. Он определял взаимоотношения знати и народа. В одной из посмертных эпитафий кыргызского бега ярко звучало назидание: «Простой народ, будь усерден! Не нарушай установлений эля!».

Каждый новый хан обязан был начинать свое правление признанием закона«торе». Такая же установка существовала и позже в Хонгорае. Согласно данным хакасской этнографии, башлыки в степных думах Хакасии при вступлении в должность клялись: «пусть будет степной закон правилом поведения, пусть он достигнет следующих поколений! При сложении своих полномочий уходящие со своих постов бегипроизносили: пусть высший закон будет крепким! Пусть на почетном месте (правителя) будет полная казна! Всю силу своейвласти башлыки прилагали к защите и поддержанию тех начал, на которых держался степной быт. (Бутанаев, 2004: 13) Необходимо добавить, что в хакасском языке термин «торе» обозначает также царскую корону, которая представляет символ власти правителя и закон государства. Возможно, что слово торе» происходит от общетюркского глагола «тори-» - рождаться, творить. В таком случае первоначально оно означало прирожденный закон, прирожденное правило поведения, т.е. божественное установление.

Обычное право кыргызов предписывало кровную месть за погибшего родича. В языке хакасов до сих пор сохранилась фраза: «подушка бывает, чтобы положить под голову, постель бывает, чтобы постелить под человека», то есть отомщенный на том свете получит в качестве «постели» кровного врага. Данный обычай возник во времена патриархально-родовых отношений и был характерен для многих кочевых обществ Центральной Азии. Например, в «Сокровенном сказании монголов» 1240 г. говорится: «Погибну, взяв под голову подушку (т.е. труп убитого)». (Шаракшинова, 1981: 4)

В Кыргызском государстве имелись зачатки уголовного законодательства. Согласно фольклорным данным, в кыргызские времена предки хакасов имели сложившееся судопроизводство. Верховный суд осуществлял главный судья, носивший титул «албот». Это название происходит от древнетюркского термина«алпагут», которое обозначало - герой, богатырь и является однокоренным со словом «алп» - богатырь.

Для профилактики правонарушений во времена дренетюркских государства ханы держали штат специальных доносчиков, именуемых «сюмзюк». Они получали награды за сообщения о готовящихся злодеяниях. Например, по доносу фискала - «сюмзюка» за свободолюбивую песню о родине, сына кыргызского князяАпрай чайзанамонгольский хан привлек к суду.

Китайские летописи свидетельствовали: «Законы их очень строги. Произведший замешательство пред сражением, не выполнившийпосольской должности, подавший неразумный совет государю, так и за воровство, приговаривают к отсечению головы. Ежели вор имеет отца, то голову его вешают отцу на шею, и он до смерти обязан носить ее». (Бичурин,1950: 353) Как видим, серьезные проступки карались смертной казнью. Судебные решения принимались на основе традиционного права.

Кыргызское государство представляло собой раннефеодальное политическое образование, которое отличалось клановым характером органов управления, неразвитой системой налогообложения, зачатками судебного аппарата и господством традиционного права. Вплоть до монгольских завоеваний XIII в. Кыргызское

государство сохраняло свой суверенитет и обменивалось посольствами с государствами Азии, включая Китай. Управление государственными структурами осуществлялось на основе установленных законов «торе», поддерживаемых правителями. В этот период закладываются основы административного устройства Кыргызского государства, которое сохранялось и в последующие времена.

Литература

Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк. //Сочинения. Т.2. ч.1. М., 1963.
Бернштам А. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок У1 – У111 веков. М. – Л., 1946.
Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. М.-Л., 1950.
Бутанаев В.Я. Загадочный народ «Аз» из Когменской страны. //Этническая история тюркских народов Сибири и сопредельных территорий. Омск, 1998. с.102-104.
Бутанаев В.Я. Происхождение хакасских родов и фамилий. Абакан, 1994.
Бутанаев В.Я. Степные законы Хонгорая. Абакан, 2004.
Демидчик В.П. «География» или «Памятники стран и предания о людях» Закарийа Ал-Казвини. Душанбе, 1977.
Древнетюркский словарь. Л. 1968. (ДТС)
Козьмин Н.Н. Хакасы. Историко-этнографический и хозяйственный очерк Минусинского края. Иркутск, 1925.
Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования. М., 1977.
Кычанов И.И. Сведения в «Юань-ши» о переселениях киргизов в XIII веке. //Известия АН Кирг. ССР. Серия общ. Наук. Т.5. вып. 1. Фрунзе, 1963. С. 59 -64.
Кычанов Е. И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. М., 1997.
Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М., 1961.
Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М. – Л., 1959.
Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. М. – Л., 1952.
Материалы по истории киргиз и Киргизии. Т.1. Бишкек, 2002.
Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. (Извлечения из китайских источников II в. до н.э. – XYII в. т.2. Бишкек, 2003.
Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. Л., 1969.
Супруненко Г.П. Некоторые источники по древней истории кыргызов. //История и культура Китая. М., 1974.
Шаракшинова Е.К. Пословицы и поговорки бурят. Иркутск, 1981.

TÜRK DEVLETLERİNDE “DEVLET GELENEĞİ”DÜŞÜNCESİNİN EVRENSELLİĞİ

Abdulkadir YUVALI*

Tarih boyunca, ağırlıklı olarak Avrasya coğrafyasında farklı zamanlarda ve değişik adlar altında tarih sahnesine çıkmış olan siyasi teşekküllerde, “*devlet geleneği*” ortak paydadır. Tarihin hangi döneminde, nerede ve hangi kültür çevresinde kurulmuş olursa olsun bir siyasi kuruluşun “*TürkDevleti*” olarak tanımlanabilmesi *“Türk devlet geleneği*” ile izah edilmektedir.Türk devlet telakkisine göre, bir siyasal oluşumun en genel manadadevlet olarak tanımlanabilmesi; Ülke (*Vatan*), Halk, Kanun (*Töre)* ve Bağımsızlık *(Okasızlık*) kavramları ile ilgilidir. Türk devletlerinin, yönetimlerinde farklı kültürel değerlere mensup halkların bir arada ve barış içinde yüzlerce yıl yaşamış olmaları, Türk devlet geleneğinin evrensel boyutu ile ilgilidir. Türk devletlerinde, yönetimde ortaklık ilkesi, töre halinde ve Evrensel düşünce boyutunda devam etmiştir. Zira *Evrensel hâkimiyet düşüncesi*, yeryüzünün tek hâkimi olma temeline dayandığı için, tarihin hemen her döneminde Türk devletleri çoğu zaman hâkimiyet paylaşımına bağlı olarak bir birleriyle mücadele etmişlerdir. Nitekim Emir Timur’un Yıldırım Beyazıt Han ve Toktamış, Yavuz Sultan Selim’in, Şah İsmail ve Fatih Sultan Mehmet Han’ın, Akkoyunlu Uzun Hasan Padişah ile mücadelelerinin temelinde *evrenselhâkimiyet düşüncesi* yatmaktadır.

Sosyolojik manada millet, ortak bir geçmişi yani *-acı-tatlı-* hatıraları olan ve birlikte yaşama arzusu gösteren, manevi bir ilke ve ruh dünyasına sahip insan topluluğudur. Millet kavramı, devamlılık ve ebedilik düşüncesinin ürünüdür. Bu bakımdan millet, manevi birlikteliğin de ifadesidir. Söz konusu birliktelik aynı zamanda bir amacı, diğer milletlere karşı ortak menfaatlerin korunması ile ortak inanışları, hayat tarzını, adet-anane, fikir, bilinç ve iradeyi devam ettirme özelliğine de sahiptir. Millet kavramını ifade için zaman zaman kullanılan *“halk”* ise, belli bir zaman ve mekânda birlikte yaşayan insan topluluğunu ifade ettiği için *halk* kavramı devamlılıktan ziyade, kolektif ve fiziksel bir topluluk olarak tanımlanır.

Türk kültüründe, *devlet kavramı*; sınırları belirlenmiş bir coğrafyada, bir siyasi iktidara bağlı olarak varlığını devam ettiren millet veya milletler topluluğunca oluşturulmuş siyasal bir organizasyon olarak tanımlanmaktadır. Devletlerin, olmazsa olmazları arasında; *Millet, Ülke, Siyasal güç ve Kanunhâkimiyeti* gibi değerler bulunmaktadır. Devlet kudreti, aslında hâkimiyet anlamına gelir ve emir verme yetkisi bulunmaktadır. Şu halde *devlet; hukuki bakımdan emretme hak ve yetkisine sahip ve o emri icra kudreti olan yüksek bir sosyal nizamdır.* Ancak emretme yetkisinin itaat edenlerce“*meşru*” kabul edilmesi gerekmektedir, bunun olmaması halinde, devletin varlığından söz edilemez, şayet bir tanım gerekirse de bunun adı da *zorbalık* olur. Konuyu *hükümranlık* noktasından ele alacak olursak; *gelenekçi, karizmatik ve kanuni* devlet türleri söz konusudur(Kafesoğlu, 1988: 236). Türk halklarında, devlet yani siyasi iktidar fikrinin doğuşunda Türk halklarının hayat tarzları etkili olmuştur. Türk halklarının kültürünün temelinde ve gelişmesinde etkili olan faktörler arasında*; at, koyun ve demir* ilk sırayı almıştır. Zira Türk halkları, at ve demir sayesinde elde ettikleri üstünlük Türk halklarının atalarını çağdaşları olan diğer toplumlardan daha farklı ve ileri bir hayat tarzına ulaştırmıştır. Bilhassa serveti sürüleri *-at, koyun, sığır vb-* olan bu insanlar kendileri için hayati önem taşıyan *yaylak-kışlaklar* uğruna vermiş oldukları mücadele onların savaşçılık kabiliyetlerini geliştirmiştir. Bu arada *atlı-göçebe kültürün* temsilcisi olan bu insanlar, erken çağlarda birlikte yaşama kültürü ve buna bağlı olarak da bir *devlet* düşüncesi doğmuştur. Böylece Türk halkları erken çağlarda, uzak-yakın komşuları veya temas kurmuş oldukları diğer toplumların ötesinde farklı bir hayat tarzları ve buna bağlı olarak da bir *devlet* düşüncesini temsil etmişlerdir.

Türk devletlerinin, doğuşunda olduğu gibi varlığının devamında da ilk merhale *aile* olmuştur. Ancak, devlet kuran ailenin (*devletçi aile*) başı, genelde bir uruk(oymak) veya boyun beyi olması yanında, aynı zamanda çok yetenekli ve de “*kut”* sahibidir (Köprülü, 1925: 185). Devlet kurmaya teşebbüs eden bey, diğer kabile ve boyları, ya kendi istekleri ile veya zorla, kurduğu devletin içersinde yer almalarını sağlar (Köymen, 1987: 362). Bu yüzden Ötügen merkezli Türk devletlerinin kuruluşunda ilk seferin Türk halkları için ortak düşman konumundaki Çin’e karşı yapılmış olması bir tesadüf değildir. İnsanlık tarihinde Türklerin fazla sayıda devlet kurmalarının sebepleri arasında, Türk halklarının istiklallerine düşkün olmaları ve esaret altına girmeyi kabul etmemeleri ilk sırayı almaktadır. Türklerde vatan düşüncesi siyasi istiklal ile birlikte olmuştur.

Nitekim Türkler, tuğlarının çekilmediği, bayrağının dalgalanmadığı yeri vatan olarak görmek istememişlerdir. Türk devletlerinin sayıca fazla olması da aynı şekilde, *hukuk, adalet ve hürriyete* vermiş oldukları değerle ilgilidir. Zira tarih boyunca nerede bir Türk devleti varsa orada *hürriyet* ve *adalet* var demektir. Türk halkları, yeryüzünde 120’nin üzerinde devletin kurucusu olmuşlarsa, bu onların gittikleri hemen her yerde hürriyetin ve adaletin temsilcisi olmaları ile ilgilidir. Nitekim Büyük Türk Hukuk Âlimi S.Maksudi Arsal,”*Türkler kanun seven, hukuk yaratan bir millettir. Hukuk yaratıcı bir millet olmaları, devlet kurucu millet olmalarının bir neticesidir, çünkü hukuk devletlerle doğar”* görüşünün sahibidir (Donuk-Kafesoğlu, 1989: 30). Türk halkları arasında, *Devlet* karşılığı olarak, Türkçe bir deyim olan *İl* sözü kullanılmıştır. Türk dili, tarihî süreçte sürekli bir gelişme içinde olduğu için *İl* sözü de zaman ve mekâna bağlı olarak değişerek günümüze kadar gelebilmiştir. Zira Göktürkler ve Uygurlar çağında, *İl* deyimi, *devlet* anlamında kullanılıyordu. Hiç şüphesiz sözlerin yapısal değişimini dilciler incelediği gibi, devlet veya sosyal hayat içinde uğramış oldukları değişimleri de kültür tarihçileri incelemektedir. İnsanlık tarihinde diğer toplumların kurmuş oldukları devletin ana unsurları yani *Ülke, Halk, Hâkimiyet ve Teşkilât* Türk devletleri için de söz konusudur. Ancak devlet hayatındaki bu temel değerlere Türklerin bakışı, önem ve öncelik sırası diğer toplumlardan daha farklı olmuştur. Nitekim Türk telakkisine göre *Halk ile Toprak* devleti meydana getiren, iki önemli unsur olarak görülmüştür. Türk telakkisine göre; *Topraksız bir devlet düşünülemezdi,* halk toprağı, toprak da halkı tamamlayarak devleti meydana getirirlerdi (Ögel,

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Müdürü, Kayseri, Türkiye. e-posta: ayuvali@erciyes.edu.tr

1987: 432, 433).

Karahanlılar devrinde (XI. yüzyıl)Yusuf Has Hacib'in 1069-1070'te kaleme almış olduğu *Kutadgu Bilik* adlı eser, özellikle de Türklerin İslam ve İslam dünyası ile tanıştıkları, kaynaştıkları bir dönem olması bakımından son derece önemlidir. Zira konuya, Karahanlılar Devleti penceresinden baktığımızda; Yusuf'un eserinde; *İl itgü törüsü ifadesi doğrudan doğruya* devleti idare etme usulü ile ilgilidir (Genç, 1981: 75).

Türk halklarının tarihinde, sosyal organizasyonun en geniş halkası olan *millet* gerçeğinin kurucusu olarak (şimdilik kaydıyla) Mete Han bilinmektedir. Zira Mete Han, devlet adamı olmanın yanında Türk halklarının milletleştirme sürecinin de bilinen ilk temsilcisidir. Daha başka bir ifadeyle; Türk kavimlerine ilk defa milli kimliklerini sezdiren ve onlara büyük bir milletin mensubu olduklarını öğreten lider büyük Hun Hükümdarı Mete Han olmuştur. Mete Han, (M.Ö. 209–174) bir yandan Merkezi Asya'daki büyüklü-küçüklü boy, budun ve halklar ile diğer siyasi kuruluşların büyük bir bölümünü Ötügen merkezli olarak bir birlik, siyasi oluşum olarak bir araya getirmiştir. Böylece Türk hakanı, Türk halklarının ortak düşmanı konumundaki Çin karşısında bir araya getirmiş ve ilk iş olarak da, Çin savaşını başlatmıştır. Bu savaş sonunda, Çin'den doyumluklar ve siyasi tavizler elde etmenin ötesinde, birliğe dâhil olan, boy-budun beyleri savaş yapmadan Mete'nin yüksek hâkimiyetini kabullenmiş oldular. Bu uygulama, Hunlar sonrasında Ötügen merkezli kurulmuş olan Türk devletleri için bir *devlet geleneği* olarak devam etmiştir. Mete'nin liderliğinde kurulmuş olan, Ötügen merkezli Hun konfederasyonuna dâhil olmayanlara karşı Mete, daha sonra bizzat seferler düzenlemek suretiyle 25 yıl içinde büyüklü-küçüklü 26 siyasi teşekkülün intikali sonunda Hun siyasi birliğini kurmuştur. Mete Han, M.Ö. 176 yılında başarısını zirveye taşımış, bu durumu", *Ok ve yay gerebilen kavimleri bir aile gibi birleştirdim; şimdi onlar Hun oldular"* sözleri ifade etmiştir. Mete Han'ın sadece siyasi birlik kurmakla kalmamış,"*Kuzey'in yay çekebilen halklarının"*Hun olmalarını yani millet haline gelmiş olduklarını ifade etmiştir (Kafesoğlu, 1988: 218). Bu büyük değişim, Türk tarihinin kaydetmiş olduğu en büyük "*milletleşme*" hadisesi olarak bilinmektedir. Hun Devleti'nin kuruluşu ve işleyişinde Türk halkları, hem devletin kurucusu ve hem de bizzat devletinin sahibi idiler.

Siyasal bir organizasyon olarak devletler; yasama, yürütme ve yargı organları ile devletin siyasi, sosyal ve ekonomik hayatını düzenleyen usul ve esaslara göre kurulur. Ayrıca devleti oluşturan temel unsurlardan; *millet, ülke ve egemenliğin* olmaması halinde siyasi manada bir teşkilattan da söz edilemez. Türklerde Teşkilat fikrinin doğması, gelişmesi milat öncesi devirlere kadar uzanır. Atlı-göçebe kültür hayatının gereği olarak, sürülerini besleyebilme, koruyabilmek için yaylak-kışlak arasında sürekli hareketlilik esastır. Bu yüzden gerek sürülerin sevk- idaresi, otlaklara ulaşabilme çabaları ve gerekse can-mal emniyeti endişesiyle erken çağlarda aralarında dayanışma ve işbirliği yanında mücadeleler de eksik olmamıştır. Bu durum, Türk halklarını erken tarihlerde, dayanışma, işbirliği yanında hükmetme ve emretmeye de hazırlamıştır. Bilhassa Türk halklarının *at'ı* ehlileştirme ve binit olarak kullanmaları, onları diğer toplumlardan avantajlı konuma taşımıştır. Türk devletlerinin geniş bir coğrafyaya ve farklı halklara hükmedebilmeleri güçlü bir siyasi teşkilatlanma ile mümkün olabilirdi. İlk örneğini Büyük Hun Hakanı Mete'de gördüğümüz bu uygulama, bir gelenek halinde değişerek-gelişerek süregelen bir devlet geleneğinin ifadesidir. Eskidünya olarak adlandırılan Asya-Avrupa coğrafyasında birçok toplumlar henüz devlet düşüncesinden habersiz olduğu çağlarda Türk halkları arasında ilk örneğini Mete Han'da gördüğümüz sağlam, tutarlı ve sürekli gelişen ve değişen bir devlet düşüncesinden söz edilebilir. Böyle bir devlet düşüncesi, Türk devletlerinin hayatında bir gelenek halinde ve töre halinde binlerce yıldan beri süregelen bu uygulamayı *Türk devlet geleneği* olarak tanımlıyoruz.

Türk devlet düşüncesinin, evrenselliği konusunda Göktürk Kitabelerindeki ifadeler ne bir destanî bilgi ve ne de bir yabancı kaynak değil, doğrudan doğruya Türk halklarının bugüne kadar bilinen en eski yazılı milli kaynağıdır. Göktürk Devleti'nin kuruluşu ile ilgili olarak Bilge Kağan kitabesinde;"*Gök Tanrı Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye babam kağan ile anam Hatun'u yükseltmiş; şimdi ben de tahta çıktım. Aç ve çıplak halkın kağanı oldum, Türk milleti için gündüz oturmadım; gece uyumadım; ölesiye çalıştım."*Aynı şekilde,"*Gök Tanrı yardım ettiği için ölgün halkı diriltim. Çıplak halkı giydirdim; yoksul halkı zengin ettim. Nüfusu az milleti çoğalttım"*, sözleriyle yüksek bir milli şuur sahibi olduğunu göstermektedir. Türk devlet düşüncesinin semavi kaynaklı olduğuna dair kitabede; *"Gök Tanrı istediği için tahta oturdu; dört yandaki ulusları düzene soktum"* ifadesiyle de egemenliğin Gök Tanrı'dan geldiğini ifada etmiş oluyordu. Göktürk Kağanı;"*Ben Tanrı gibi gökte yaratılmış, Türk Bilge Kağan, tahta oturdum*(Aslan 1984: 98).Egemenliğin Gök Tanrı ile ilgili ve kaynağının da yine gökte olduğu yönündeki düşünce ve bu doğrultudaki uygulamalar, zaman ve zemine bağlı olarak gelişerek devam etmiştir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün "Atatürk İlkeleri olarak XX. Yüzyılda uygulamaya koymuş olduğu esaslar da söz konusu devlet geleneğinin çağdaş manadaki bir yorumu olarak değerlendirilebilir.

Türk devletlerinin bir diğer ortak paydası da, Cihan hâkimiyeti düşüncesi olarak tanımlanmaktadır. Zira tarihî Türk devletlerinin birçoğundadestanlara yansıdığı gibi, Selçuklu ve Osmanlılarda olduğu gibi tarihî rüya veya menkıbelerle dünden-bugüne devam etmiştir. Selçuklulardaki *cihan hâkimiyeti* düşüncesi; Selçuk Bey'in babası Dukak, rüyasında göbeğinden üç ağacın çıktığını, her tarafı saran dallarının göklere yükseldiğini görmüştü. Korkut Ata da bu rüyayı, evlatlarının cihan padişahı olacağı şekilde yorumlamış ve müjdelemişti. Aynı durum, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin rüyası da Türklerdeki *cihanhâkimiyeti* düşüncesi ile ilgilidir. Rivayete göre, Osman Gazi, şeyhi Edebalı'nın zaviyesinde konuk olduğu bir sırada, rüyasında şeyhin kucağından çıkan bir ay kendi koynuna girer. Bunun üzerine Osman Gazi'nin göbeğinden bir ağaç yükselir ve dalları dünyayı sarar, Rüyayı dinleyen Şeyh Edebali Osman Bey'e: *Padişahlık sana ve nesline mübarek olsun ve kızım Mal-hatun da seninhelalin olsun* der. Böylece Osman Gazi Şeyh'in damadı olur ve Osmanlı Devleti'nin de cihana hâkim olacağı düşüncesi gönüllerde yer eder (Köprülü, 1935: 32). Türk halklarının tarihî süreçte kurmuş oldukları siyasi teşekküllerin *evrensel bir hâkimiyet düşüncesi* merkezli olmaları bir tesadüfün sonucu değildir. Zira siyasi teşekküllerin yapısı ve hâkimiyet düşünceleri, devletlerin banisi olan milletlerin kültürleriyle de doğrudan ilgilidir.Türk halkları için kültürel bakımdan, *atlı-göçer evli kültür*

ortak payda konumunda olduğu için,Türk halklarının farklı zamanlarda ve zeminlerde kurmuş oldukları siyasi teşekküller bakımından *evrensel hâkimiyet düşüncesi* benzer özellikler taşımaktadır.Türk tarihinin farklı zaman dilimlerinde,değişik coğrafyalarda kurulmuş olan Türk devletleri arasında, tarih bakımından en eski olan Hun devletinde hakanın unvanı Gök Tanrı'nın tahta oturttuğu *Tanrı Kut'u=Tan-hu* -Şan-yu'su iken Avrupa Hunlarında da Attila'nın,Tanrı tarafından dünyanın hükümdarı olarak gönderilmiş olduğuna inanılırdı (Turan, 1988: 83).Göktürk hükümdarı Bilge Kağan'ın, *Tanrı yarlıkverdiği için özüm tahta oturdum,...Tanrı'ya benzer,Tanrı'da olmuş Türk BilgeKağan,Babam kağan ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu*. (Orkun, 1987:I D 25). Mealinde taşa vurulmuş olan bu sözler Göktürk kitabelerinin ağırlıklı olarak konusudur. Türk devletleri arasında Uygur hakanlarının unvanlarında söz konusu evrensel hâkimiyet düşüncesi daha da net olarak görülmektedir.Uygur Türk Devleti'nin önde gelen hükümdarlarından Bayan-Çur Kağan tahta geçince *Tengri de bolmuş,il itmiş Bilge Kağan*=Gökte doğmuş,devlet idare etmiş bilgili kağan= unvanını almıştı. Aynı şekilde Uygurlara ait Karabalasagun Yazıtı'nda, Uygur kağanlarının unvanları, *Tengri de kut bulmuş=hükümdar olma şansını ve buyruğunu gökte bulmuş* sözleri ile başlamaktadır. (Ögel, 1987: 181). Avrupa Hun Devleti'nin dağılmasından sonra, Orta Avrupa özellikle de Tuna havzasında kurulmuş olan Tuna Bulgar Türk Devleti'nin hükümdarları için *Tanrıya benzer, Tanrı tarafından tahta oturtulmuş Melemir,* sözleri de diğer Türk hakanları için söylenmiş olan sözlerle örtüşmektedir (Ögel, 1998: 164–170). Cengiz Han'ın kurmuş olduğu devletin kurucu ve üst düzey -*askerî, hukuki*- alandaki yöneticilerinin genelde Moğol olduğu devletin de karakteristik özelliği Türk devlet geleneği merkezli bir yapılanma olmasıdır. Bu yüzden bu devlet için *Moğol-Türk İmparatorluğu* ifadesi kullanılmaktadır. Burada da *hâkimiyetin evrenselliği* ve kaynağının semavi olduğunu *Mengü Tengri Küçündür=Ebedi Tanrı'nın gücüyle* sözleri açıklamaktadır (Moğolların Gizli Tarihi, 1948*:* 136). Bu tabir için "Cengiz Han'ın besmelesi" ifadesi kullanılmış, Moğol devletine ait mühürlerde ve vesikalarda, Moğol hanlarının unvan olmuştur.

Nitekim Büyük Hun hakanı Mete Han, vatan toprağı konusunda, "*Atalarımdan kalan toprağı, kimseye veremem"* demiştir. Zira Devlet ve Kağan*, "Türk'ün yer ve sularının sahibi, sorumlusu*"idi. Devlet'in dağılması, kağanların basiretsizliği Türk'ün yer ve sularının dağılmasına sebep olabiliyordu. Tonyukuk'un yazıtında; "*Türk birleşik milletinin yerinde, ben olmasaydım, ne boy, ne millet, ne kişi ne de hakan kalmış olacaktı*" sözleriyle Göktürk Devleti'nin baş veziri söz konusu kutsalların koruyucusu, sorumlusu ve hatta sahibi olarak görülmektedir. Kültegin yazıtında da, "*Devleti idare edecek yer*, *Ötügen ormanı imiş*", sözleriyle Ötügen'in Göktürkler için kutlu olduğunu, Türk halkının Ötügen merkezli olarak yaşaması konusu sık sık vurgulanmaktadır. Göktürk kitabelerindeki kayıtlara göre, Altay, Tanrı ve Köğmen vb. dağların kutluluğu ve vatan toprağının ulu temsilcileri olarak görülür (İnan, 1968: 404, 417). Bilge Kağan kitabelerindeki sözler de aslında kağanın milletine bir tür vasiyeti niteliğindedir. Kitabede de*; "Türk kağanından, beylerinden, bu yerinden bu suyundan ayrılmazsan! Türk milleti! Kendin, iyilik göreceksin! Evine döneceksin, gireceksin! Sıkıntısız, bunalımsız olacaksın"* sözleri ile Türk halkının yaşayabilmesi, ayakta kalabilmesi ve özgür olabilmesi için evi, yurdu yani vatanının olmazsa olmazı olduğu ifade edilmektedir (Ögel, 1987: 418, 419). *Tanrı, buyurduğu için, devletim, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli kıldım. Az milleti çok kıldım, değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tâbi kıldı, düşmansız kıldım. Hep bana itaat etti"* (Ergin, 1999: 43). Sözleriyle Türk kağanının görevleri doğrultusunda hayata geçirmiş olduğu hizmetleri zikredilmiştir.

Tarihî Türk devletlerinde, *Kağan* unvanını Tanrı tarafından kutlu kılınmış yani seçilmiş bir soydan gelenler kullanabilirlerdi. Bu yüzden hakanlık konumundaki bütün Türk ve Moğol hanedanları meşruiyetlerini sağlayabilmek için kendilerine gerçek, bazen de gerçek olmayan bir soya bağlama ihtiyacı duymuşlardır. Nitekim Hunlarda *Tu-ku,* Göktürklerde *Aşina*, Oğuz Türklerinde Oğuz Han'a bağlayan hanedanlar kendilerini müşterek bir ata'ya bağlamış oluyorlardı. Zira Oğuz Han destanının aslında Mete Han'ın hayatı, devlet adamlığı ve savaşlarından ibaret olduğu, böylece tarihî şahsiyet Mete Han, destan kahramanı Oğuz Kağan ile aynı kimse olduğuna dair görüşler mevcuttur (Turan, 1998: 81). Moğol imparatorluğunun kurucusu Timuçin, uzun ve çetin bir mücadelenin sonunda Merkezi Asya'da kurmuş olduğu devlet, Türk devlet geleneği temelinde olmasından dolayı *Moğol-Türkdevleti* adını aldığı gibi, Cengiz'de soyunu Oğuz Han'a bağlamıştır. Aynı şekilde Çağatay Devleti'nin dağılmasından sonra hâkim olduğu topraklar üzerinde bir devlet kurmuş olan Emir Timur ve oğulları *Emir, Bey, vb.* unvanlar kullanmışlar, yanlarında Cengiz soyundan *Han* unvanlı göstermelik yöneticilerin bulunmasına özen göstermişledir. Emir Timur döneminde kendisi için hazırlanmış şecerelerde Timur'da kendisini Cengiz soyuna bağlamıştır. Oysaki Emir Timur'un Cengiz soyu ile ilgisi, Çağatay ailesinden *Saray mülk Hatunla* evli olmasıdır. Bu özelliğinden dolayı Çağatay ailesine "*küregen=damat*" olmanın ötesinde bir bağı yoktur.

İlk örneğini Mete Han ve Göktürk Kitabelerinde gördüğümüz, Türk devlet düşüncesi; insan ve toplum merkezli bir özelliğe sahiptir.Göktürk Kitabelerinde *Türk Budu,* yani *Türk Milleti* kavramı ile Ötügen merkezli Türk devletinin sınırları dâhilindeki bütün halklar kastedilmektedir. Ancak devleti kuran ve devletin sürekliliğini devam ettiren Türk unsur da ihmal edilmemiştir. Zira devlet, güçlü olduğu sürece, diğer unsurlar da devlet için hizmet vermişler, devlet hayatında üst düzey görevlerde bulunmuşlar, devlete saygılı ve yararlı da olmuşlardır. Ancak tarihî Türk devletlerinin dağılmasında, etkili olan faktörler arasında söz konusu çevrelerin aidiyet merkezli yaklaşımları da göz ardı edilmemelidir. Tarihî Türk devletlerinin kuruluşunda; Gök, Yer ve İnsan unsuru adeta saç ayağı konumunda olmuştur. Nitekim Göktürk kitabelerinin girişinde*" Üze kök Tengri, asra yağız yer kılındıkta: iki ara kişioğlu kılınmış. Kişioğlunda üze eçüm apam Bumın Kağan İstemi Kağan olurmuş. Olurupan, Türk budunung ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş.* Günümüz Türkçesiyle; *Yukarıda mavi gök ve aşağıda yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış İnsanoğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan (kağan olarak) oturmuşlar (yani tahta çıkmışlar).(kağan olarak) oturduktan sonra, Türk milletinin devleti ile töresini idare etmiş ve düzene koyu vermişler* (Orkun, 1987: I D I). Göktürk yazıtlarının girişinde; *göğü ve yeri yaratan bir güç veya bir tek Halik* vardı. Zira *gök*

kendi kendisine Tanrı değildi (Öğel, 1987: 9). Göktürk kitabelerindeki söz konusu edilen devlet anlayışında; Devletin, hâkim olduğu coğrafyada yani Göktürk Devletine gücünü, emeğini vermiş olan insanların ırkları, dinleri, kültürleri ve hatta ülkeleri arasında herhangi bir ayırım söz konusu değildi. Ayrıca Türk devlet düşüncesindeki *evrensellik* boyutuna bağlı olarak, yeryüzünde yaşayan insanların yönetimi, bir başka ifadeyle, o günkü dünyayı yönetme yetkisi doğrudan Gök Tanrı tarafından *Göktürk kağanına* verilmiş olduğuna inanılıyordu. Böylece Türk hakanları, Tanrı bağışı olarak tanımlanan *kut* sahibi idiler ve *töre* mucibince dünyayı yönetmişlerdi. Bu tür bir yönetim anlayışı temelinde, Türk kağanları ve yönetimleri altındaki insanlar arasında; dil, din, renk, kültür bakımından hiçbir fark gözetmemişlerdir. Bu özelliğinden dolayı ilk örneği Mete Han döneminde görülen *Türk devletgeleneği* en geniş manada inanç özgürlüğü temelinde Türk toplumunda hayata geçirilmiştir. Bu yönüyle, Batı dünyasındaki laiklik anlayışından yüzlerce yıl önce *Türk devlet geleneği* temelinde uygulanmıştır. Türkler, İslam dünyasına girdikten sonra, Sultan Tuğrul Bey ile Bağdat Abbasi Halifesi arasındaki mülakata bağlı olarak din işleri ile devlet işleri Halife ve Sultanın şahsında ve bizzat onlar tarafından yürütülmüştür. XI. Yüzyılda, tarihte İlk Müslüman Türk Devleti olarak bilinen Kararanlılar da bu husus, Yusuf Has Hâcib'in kaleme almış olduğu Kutadgu Bilig'de açık bir dille ifade edilmiştir (Doğan, 2002: 127–158). Türk devletlerinin farklı kültür, inanç ve değerlere mensup insanları, toplumları ve milletleri bir arada tutabilmeleri ve gerektiğinde onları mevcut devletlerinin hizmetlerinden yararlanabilmeleri yönündeki uygulama, yaşadıkları çağın ötesinde yüksek bir düşünce ve inanç ile izah edilebilir. Türklerin, İslâm dini ile tanışmaları ve kaynaşmalarının neticesinde yeni bir süreç başlamıştır. Türklerin, Müslüman olarak yaşamaya başlamaları ve takip eden süreçte, evrensel hâkimiyet düşüncesinde ciddi manada bir değişme olmamış, aksine daha uzun ömürlü devletler tarih sahnesine çıkmış ve insanlık tarihinde yeni bir medeniyet-*Türk-İslam*- doğmuştur. İslâmî Türk çağında, evrensel hâkimiyet düşüncesi konusunda en güvenilir kaynaklardan birisi Kutadgu Bilig'dir (Yusuf Has Hacib: 1947; Arat: 1959). Bu eserde, Türk hükümdarının hâkimiyetinin meşruiyetini doğrudan Allah'tan aldığı ifade edilmekte, bu görevin kendisine Allah tarafından bahşedildiğine inanılırdı. Karahanlı, Gazneli ve Selçuklular dönemi ile beraber hükümdarların genelde Türk isimleri yanında İslâmî isim ve unvanlar kullanmışlar, geleneksel hâkimiyet sembollerine ilave olarak; hükümdarlığın Halife tarafından onayı, Halife adına hutbe okunması, darp edilen paralarda Halifelerin adlarının bulunması vb. hâkimiyet sembolleri ihdas edilmişti. Selçuklu Devleti'nin Abbasi Halifesi ile yapmış olduğu mülakatın sonunda, Sünni İslâm dünyasının dünyevî yetkileri Selçuklu sultanında, dinî yetkileri de Halifede toplanmıştı. Oysaki daha önce dinî ve dünyevi yetkilerin tamamı halifelerde idi. Din ve dünya işlerinin biri birinden ayrı ve iki yüce makamca temsil edilmesi gibi anılan yüzyıl için ileri bir adım olmuştur. Din ve devlet işlerinin ayrı merkezlerde yoğunlaşmış olması, İslâm dünyasında bilim, düşünce alanında büyük ilerlemeler kaydedildiği gibi, siyasî olarak da İslâm dünyası tarihinin en mutlu ve güvenli bir sürecini yaşamıştır. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig adlı eserinde; din ve devleti, bir ağacın iki ayrı dalı gibi görmekte ve bunlardan biri diğerine baskı yapamaz ve birbirlerinin varlık sebebi olarak görülüyordu.

Türk devletleri, İslâmî Türk devirlerinde, yetkilerini geleneksel Türk hâkimiyet anlayışına uygun olarak, doğrudan Allah'tan aldığına inanıyordu. Anılan yüzyılın, devlet adamı ve meşhur siyasetname adlı eserin yazarı Nizâmü'l-Mülk ile dönemin büyük bilim insanı İmam Gazali'de, eserlerinde mevcut duruma yer vermişlerdir. Nizâmü'l-Mülk, konuyla ilgili olarak*;Allah her asırda halk arasından padişahlık vasıfları ve övülmeye değer hasletleriyle bezediği birini seçer ve dünya işlerini halkın sulh ve sükûn içinde yaşamasını kendisine tevcih eder* mealindeki sözleriyle, Türk hükümdarının otoritesini doğrudan doğruya Allah'tan aldığını ve Allah adına saltanat sürdüğünü açık bir şekilde ifade etmektedir. Şu halde Türk halkları Müslüman olduktan sonraki devirlerde de kurmuş oldukları devletlere *evrensel hâkimiyet düşüncesini* taşımışlar ve bu düşünceyi hayata geçirmeyi de kendilerine verilmiş kutsal bir görev olarak bilmişlerdir. Tarihî devirlerde, farklı coğrafyalarda devletler kurmuş olan Türk hükümdarları arasındaki hâkimiyet mücadelesi ülke ve kişisel çıkarların ötesinde evrensel bir düşünce ile izah edilmektedir. Türk devlet geleneği, ilk olarak Mete Han döneminde Büyük Hun devletinde uygulanmış ve töre halinde günümüze kadar gelişerek devam etmiştir.

Kaynaklar

ASLAN, Mahmut, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasal Yapı*, İstanbul 1984.
DOĞAN, Nejat, "Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi", *Erciyes Ün. Sosyal Bilimler Enst. Der.,* Sayı 12, Kayseri 2002.
DONUK, Abdulkadir, *İbrahim Kafesoğlu*, İstanbul 1989.
ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1973.
GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul 1981.
İNAN, Abdulkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968.
KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*,5.baskı, İstanbul 1988.
KÖPRÜLÜ, M.Fuad, "Oğuz Etnolojisine Dair Notlar",*Türkiyat Mecmuası,* I, İstanbul 1925.
KÖPRÜLÜ, M.Fuad,*Les Orgines de l'Empire Otoman*, Paris 1935.
KÖYMEN, M.Altay, "Selçuklularda Devlet",*Belleten*,(1978),LT, Sayı 201.
Monghol-un Niuça Tobça'an-Moğolların Gizli Tarihi, trc. Ahmet Temir, Ankara 1948.
ORKUN, H.Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987.
ÖGEL, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982.
ÖGEL, Bahaeddin,*Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1987.
ÖGEL, Bahaeddin,*İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*,2. baskı, Ankara 1998.
TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*,11.baskı, C.I,İstanbul 1998.
Yusuf Has HACIB, *Kutadgu Bilig*, neşr. Reşid Rahmeti Arat, I (Metin), İstanbul 1947.
ARAT Reşid R., *Kutadgu Bilig II* (Tercüme),Ankara 1959.

БИЙЛИК, БИЛИМ, АКЫЙКАТ: ТҮРК ТАЖРЫЙБАСЫ

Жамгырбек БӨКОШОВ*

Түрк элдериндеги мамлекеттик башкаруунун тарыхы узак мезгилди кучагына алат. Ар кайсы доордо ар кандай түрдө, кейипте жашап, бирде биригип, достошуп, бирде ажырап, жоолошуп, бирде империяга айланып, бирде башка империянын курамына жутулуп түрк мамлекеттери элди башкаруунун, саясат жүргүзүүнүн бай каада- салтын калыптаган. Албетте, башкаруунун каада- салттары бизге жеткен маалыматтарда толук жана так сыпатталган деп айта албайбыз. Мамлекеттик башкарууга тиешелүү маалыматтарды ар кыл булактардан жыйноого жана иреттөөгө туура келет. Ошентсе да бул саясий- маданий жана метафизикалык мурас ар тараптан иликтөөгө татыктуу. Биз кыргыз- түрк рух мурасына таянып бийлик менен билимдин (чындыктын, акыйкаттын), падыша менен акылмандын, бек менен акындын карым- катышына байланышкан айрым маселелерге токтолмокпуз.

Жусуп Баласагын түрк элинин атактуу акыны- ойчулу. Анын «Кут билим» аталган чыгармасы дүйнөлүк поэтикалык- философиялык ойдун сонун үлгүлөрүнө кирет. Бул чыгармага арналган иликтөө- изилдөө эмгектери аттуу- баштуу окумуштуулардыкынан бери эсептегенде чоң- кичинеси болуп бир топ эле. Биз бу жерде мурунтан маалым нерселерди кайталап, кепти чоё бербей маанилүү бир маселеге басым жасашка аракет кылалы. Кеп мында. Менимче, али күнчө «Кут билимди» философиялык тутум, система катарында жетишерлик баалай элекпиз, тарырак- тайызырак түшүнүп келебиз. Мунун себеби, менимче, төмөнкүдөй: биринчиден, бул чыгарманы негизинен поэма, көркөм түзүм таризинде гана караганыбыз; экинчиден, байыркы түрк маданият- адабияты тиешелүү деңгээлде изилдене электиги; үчүнчүдөн, байыркы түрк тилин чечмелеп- түшүнүш ишиндеги кемтиктер, өксүктөр,байыркы түрк сөздөрүнүн маани- мазмунун так- таамай аныкташтагы кыйынчылыктар. Эми ушул ойду ачыкташка аракет этейин.

«Кут билимдин» баш каармандары төртөө:

1. Күнтогды (Күнтууду) илик - падыша, ал Адилет, Акыйкат, Калыс.
2. Айтолды (Айтолду)- Күнтуудунун вазири, ал Дөөлөт, Кут, Бакыт.
3. Өгдүлмиш – Айтолдунун уулу, атасынын ордуна кийин вазир болот, ал Акыл, Эс.
4. Одгурмыш- Айтолдунун бир тууганы, ал Канаат, Акыбет, Нысап.

Поэманын сюжетин алардын ич ара карым- катышы, сүйлөшкөн кеп- сөздөрү, жазышкан кат- кабарлары түзөт. Ал эми мазмуну жагынан көптөгөн маселелерди камтыйт…

Эмне үчүн ушул төрт каарман? Эмне үчүн автор аларга ушундайча ат берди? Ар кимиси эмненин белгиси, жышааны, символу? Бул суроолорго Жусуп Баласагын өзү чыгармасынын үч жеринде атайлап жообун берет. Биринчиси «Кириш сөзүндө», кара сөз менен берилген: «бу азиз китаб төрт улуг агыр ул өзе бина кылынмыш турур. Бир адил, икинчи девлет, үчүнчи акыл, төртүнчи канаат. Йана тегме биринге түркче бир ат бирмиш турур. Адилка күн тогды илиг ат бирип падишах орнынга тутмыш турур. Девлетка ай толды ат бирип везир орнынга кодмыш турур. Канаатка одгурмыш ат бирип везирнинг карындашы тип аймыш турур. Такы анлар ара муназара суали жевабы кечер тег сөзлер сөзлемиш турур. Окыглынынг көнгли ачылып мусанлифны едгү дуа бирле йад кылсун тип». Бул түп нускадан (Yusuf Has Hacib, 2007:А3В2С3-бет). Азыркы кыргыз тилине которгондо мындай болот: «Бу азиз китеп төрт улуу , баалуу негиздин үстүндө турат. Бири- адил, экинчи- дөөлөт, үчүнчү- акыл, төртүнчү- канаат. Жана ар бирине түркчө бир ат берилди. Адилге Күнтууду Илиг ат берилип, падыша ордуна коюлду. Дөөлөткө Айтолду ат берилип, вазир ордуна коюлду. Акылга өгдилмиш ат берилип, вазирдин уулунун ордуна коюлду. Канаатка Одгурмыш ат берилип, вазирдин иниси деп айтылды. Андан кийин алардын ортосунда суроо- жооп иретиндеги сөздөр айтылды. Себеби, окугандардын көңүлү ачылып, жазган кишини жакшы дуба менен эстесин деп…» Байыркы түрк тили боюнча мыкты адистин жардамы менен мен ушинтип котордум. Эми эмне үчүн түп нускасын кошо берип, котормосун баса белгилеп жатам? Эки жагдайга окурман назар төшөсө дегеним. Биринчиси- Жусуп Баласагын чыгармасын поэма түрүндө жазган. Демек, кыргызчагабы, орусчагабы которгондо көркөм чыгарманын бул түрүнө тиешелүү ченөлчөмдөр, белги- касиеттер (уйкаш, ыргык, сап эни ж.б.) сакталышы абзел. Натыйжада түп нусканын маани- мазмунуна доо кетиши, кайсы бир түшүнүктөрдүн маани- мазмуну так- таамай берилбей калышы ыктымал. Бул котормо ишине тиешелүү жалпы маселе болгону менен азыр муну ошо китептин орусча, кыргызча котормолорун түп нускага салыштырып окуп, анан айтып жатам. Ошондуктан изилдөө- иликтөө ишинде поэтикалык котормого гана эмес, түп нусканын маанилик котормосуна таянышыбыз кажет. Экинчиси- менимче, «Кут билимди» азыркы түрк тилдерине таржымалашта да орчундуу маселер бар. Башкасын билбейм, мен кыргызча котормолорун окуп алып, ушундай ойго келдим. Албетте, байыркы түрк тили менен азыркы кыргыз тилинин айрымасы чоң. Бирок, кээде сөзмө- сөз дал келип турса деле, маанилеш болуп турса деле башка сөздөр менен которгон учурлар кезигет. Натыйжада түп нускада айтылган ойду так- таамай түшүнүшкө кедерги болот. Маселен, «Кутадгу биликтин» түп нускасында «Кишике кишилик кишинин белгиси» деп турат. Азыркы кыргыз тилинин орфографиясына ылайык бир гана тыбышты өзгөртсөк бул «Кишиге кишилик- кишинин белгиси» болот. Баары кыргызча эле болуп турбайбы. Анан биздин котормочулар аны ойкутуп- кайкытып башкача сөздөр менен бергени кайсы зарылдыктан улам экенин айтыш кыйын. Кээде бул өзгөчө

* Проф. докт., Кыргыз-Түрк Манас университети, Гуманитардык факультет, Философия бөлүмү, Бишкек, Кыргызстан.

мааниге ээ болушу мүмкүн. Маселен, поэманын баш каармандарынын аталышын алалы. Түп нускада Айтолду- бул Дөөлөт деп турат. Кийин текстте «Кут» деп кошумчаланып айтылганы бар. Анда эмне үчүн орусча котормосун ээрчип («Счастье») Бакыт деп которушубуз зарыл? Албетте, «дөөлөттө» «бакыт» да бар. Бирок, байыркы түрк тилинде деле, азыркы кыргыз тилинде деле «дөөлөттүн» мааниси кең. Жусуп Баласагын Дөөлөт деп жазып жаткан соң, аны ошондой эле атаганыбыз оң эмеспи. Же Одгурмыштын аталышына кайрылалы- Канаат. Ошол сөз азыркы кыргыз тилинде ошол эле маанисинде бар эмеспи: «канааттанып» же «канаат кылбай» деп эле сүйлөп- жазып жүрбөйбүзбү. Эмне үчүн аны ошо Канаат бойдон калтырганга болбосун. Бул автордун оюн, көзкарашын так- таамай түшүнгөнгө тикеден тике тиешелүү болуп жатпайбы. Баш каармандардын аталышы туурасындагы маселеге кайра кайрылып келебиз. Эми мурунку сөздү улайлы.

Экинчиси «Кириш сөзүнүн» аягында, ыр түрүндө.

Йана бу китабнынг бейанын айур
Бу төрт ник шерифлер өзеле кылур.
Бириси ме адл ол көнүлүк өзе
Икинчи бу девлет кут икбал түзе.
Үчүнчи хиред ол улуглук биле
Төртүнчи канаат ве афийет биле
Бу тегме биринге ат урмыш өнгин
Бу йанглыг атыны атамыш кидин (64- 67- түрмөктөр).

Кыргызчасы:

Жана бу китептин баянын айтат.
Китеп бул төрт керемет баалуктун үстүндө курулат.
Биринчиси- адилет, адилеттүүлүктүн үстүндө.
Экинчиси бу дөөлөт, кут- жакшылыкты түзүүдө.
Үчүнчүсү акыл, ал улуулук менен.
Төртүнчү канаат жана топук менен.
Булардын ар бирине ар башка ат бериптир.
Кийин мындай аттарды атаптыр.

Үчүнчүсү поэманын негизги мазмунун баш жагында, «Бул китептин аталышы жана карылык жөнүндө баяндаган» 11- бөлүгүндө.

Китаб аты урдум кутадгу билиг
Кутадсу окыглыка тутсу елиг.
Сөзүм сөзледим мен битидим битиг
Сунуп ики ажунны тутгу елиг.
Киши ики ажунны тутса кутун
Кутадмыш болур бу сөзүм чын бүтүн.
Бу күн тогды илиг тидим сөз башы
Йөрүгин айайын ай эдгү киши.
Баса айдым эмди бу ай толдыны
Анынгдын йаруйур ыдук кут күни.
Бу күн тогды тигли төрү ол көни
Бу ай толды тигли кут ол көр аны.
Баса айдым эмди көр өгдүлмисиг
Укуш аты ол бу бедүтүр кишиг.
Анынгда басасы бу одгурмыш ол
Муны акибет тип өзүм йормиш ол.
Бу төрт ненг өзе сөзледим мен сөзүг
Окыса ачылгай йитиг кыл көзүг. (350- 358- түрмөктөр).

Кыргызчасы:

Китепке Кутадгу билик атын бердим.
Окугандардын колун тутуп кут берсин.
Сөздөрүмдү айттым, китебимди жаздым
Колдорун сунуп, эки дүйнөнү тутсун.

Эгер киши эки дүйнөнү тутса,
Бул сөздөрүмдүн баардыгы кут берген болот.
Сөздүн башы Күнтууду өкүмдар дедим.
Эй жакшы киши, анын жоруктарын айтайын.
Андан кийин бул Айтолдуну айттым.
Андан жаркырайт ыйык кут күнү.
Бул Күнтууду деген- адилет мыйзам.
Бул Айтолду деген- кут, аны көр.
Андан кийин өгдүлмүштү айттым, аны көр.
Ал акылдын аты, бийиктетет адамды.

Андан кийинкиси- бул одгурмуш.

Муну акыбет деп өзүм жорудум.

Мен сөзүмдү бул төрт нерсенин негизинде айттым.

Окуса көз ачылат, көздү жетик кыл.

Бул үч үзүндүнү кыргызчасын түп нускага салыштыра карап, мындай жагдайларга окурмандын зээнин бурмакчыбыз. Биринчиден, поэманын чыныгы каармандары: Адилет, Дөөлөт, Акыл жана Канаат. Ал эми Күнтууду, Айтолду, өгдүлмиш жана Одгурмыш алардын шарттуу аты, символу, сыягы, кейиптештирилген (персонификацияланган) элеси. Демек, киши кейпинде сыпатталганы менен, адамча сүйлөп, адамча басып-турганы менен, кеп дүйнөдөгү, адам жана коом турмушундагы белгилүү бир маани- маңыз, касиет- көрүнүш, шарт- байланыш туурасында. Экинчи нерсе, аларга социал макам- статус, коомдук- маданий даража ыйгарылып жатат: падыша, вазир, вазирдин уулу жана вазирдин бир тууганы. Үчүнчүдөн, аларга кошумча ат, синоним- ат берилип жатат: Күнтууду- Адил менен катар Илиг (өкүмдар), Мыйзам, Айтолду- Дөөлөт менен катар Кут, өгдүлмиш- Акыл менен катар Улук, ал эми Одгурмуш болсо- Канаат менен катар Акыбет, Топук. Албетте, поэмада бул жагдайлар дагы такталат, аныкталат, кеңейтилет.

Эми сөз улап, кеп жалгасак, бул жагдайларга атайлап токтолуп отурганыбыздын жөнү мындай. Албетте, мындан миң жыл илгери жазылган «Кут билимди» иликтеп- изилдөө ишинде илимпоздор, тюркологдор, адабиятчылар жамааты чоң кызмат өтөдү. Алардын мээнети макташка арзыйт, эмгеги жогорку баага татыйт. Деген менен бул чыгарманын философиялык маани- мазмунун түшүнүүдө дале болсо баамдап- баалаштын кыйырын тар алкакка камап, баркын тиешелүү деңгээлде биле албай, баасын так- таамай жана бийик сыпатта аныктай албай келе жатабыз деген ойдомун. Бери болгондо эки өксүктү белгилегим бар. Биринчиси- «Кут билимдин» баа- баркын, маани- маңызын негизинен мамлекетти башкарыш,бийлик жүргүзүштүн жол-жоболоруна гана такап, чыгармада айтылган ой- идеяларды ушу тегеректе гана чечмелеп келе жатабыз. Экинчиси- Адилет, Бакыт (Дөөлөт дешибиз эп), Акыл жана Токпейилге келгенде алардын биримдиги, бүтүндүгү, түпкү байланышы көз жаздымында калып, көбүнчө алардын маани- мазмунун өз- өзүнчө аныкташка оойбуз; байланышын карасак да коомдогу бийлик, башкаруу маселесине камап, тар жана тайыз түшүнөбүз. Ал эми иш жүзүндө биздин оюбузча Жусуп Баласагын кеңири алкакта ой толгоп, терең маани жайын айтып жатат.

Тактап айтканда, кеп дегеле адам баласы жашап жаткан дүйнөнүн түзүлүшү, куруму, туруму жөнүндө болуп жатат. Жогоруда (350- ыр түрмөгүндө) белгиленгендей, Жусуп Баласагын «эки дүйнөнү» тең бирдей алып сөз кылат. Ал эки дүйнө кайсы? «Бу дүйнө», «жалган дүйнө» , адам баласы өмүр сүргөн дүйнө жана «а дүйнө», «чын дүйнө», адам өмүрүн өтөп бүтүп, өлгөн соң түбөлүк жай тапчу дүйнө, бу дүйнөдө кылган-эткенине сурак берчү дүйнө. Айтмакчыбыз, демек, кеп бүтүндөй дүйнөнүн маани- маңызы туурасында бара жатат. Бизче айтканда, Жусуп Баласагын «саясат философиясы» же «этика» боюнча эмгек сунуштап отурган жок, ал Аристотелдин тили менен айтканда түрк элинин «биринчи философиясын» же «метафизикасын» түптөп отурат. Өзү атайлап баса көрсөткөндөй «Кут билим» бу түрк тилиндеги алгачкы ушундай кейиптеги эмгек, чыгарма, осуят- насаат, акыл- кеңеш. Анан ошондой эмгек чекене бир маселелерди козгомок беле. Жөнү, жүйөөсү (логика) боюнча ал адам баласы жашап жаткан жалпы дүйнөнүн болуш, жашаш, өнүгүш мыйзамдары, тартиби, ырааты жөнүндө болуш керек эле. Биздин айтып жатканыбыз- чынында да ошондой. Албетте, Жусуп Баласагын өзү белгилегендей бу тараптагы кытай, араб, перс ж.б. элдердин тажрыйбасына таянган. Албетте, ал чыгармасын түрк элдерине, кыргыздарга арнап жазган, башкача айтканда, ошолордун тили менен, ошолор түшүнө турган элес- образ, кеп- сөз, ой- түшүнүк аркылуу өз ниетиндегисин баяндаган. Бирок, негизги максаты элге жетерлик образ- элестер аркасында, белгилүү бир окуялардын тизмегинен сюжет куруп, жалпы дүйнөнүн турум- турпатын чулу көргөзүш, анын жашашынын, өсүп- өнүгүшүнүн башкы мыйзамдарын аныкташ, адам баласынын болуму кандай таризде- ушуну айкындаш болгон.

Эмне үчүн Адилдин аты Күнтууду? Түрк элинде, анын ичинде кыргыздарда «күн тууду»- бул таңдын атышы, жер жүзүнө жарыктын келиши, күндүн чыгышы. Бу дүйнөнү дүйнө кылып турган- Күн. Дүйнөнүн бир аты- Жарык. Ошон үчүн «бу жарыкчылыкта» деп айтылат. Күнтууду 824- 835- ыр түрмөктөрүндө өзүнүн эмне үчүн ушундайча аталганын минтип түшүндүрөт: Менин маани- маңызыма, кылган кызматыма карап, акылмандар атымы ушундайча койгон дейт. Күндү карачы- нурун төгөт, жарыгын чачат, бул түбөлүк. Менин ишим да түбөлүк. Күн элге, адам баласына жарык чачат. Мен да, менин мыйзамым да- адам баласы үчүн белек, тартуу. Күн жарыгын чачкан жер гүлдөйт. Менин бийлигим да ошондой- мыйзам күчтүү жерде ташка да гүл өнөт. Күн баарына- жакшыга да, жаманга да- бирдей тиет. Менин адилеттигим да баарына тегиз. Күндүн асмандагы орду, Зодиактагы орду- козголгус. Мен да өзгөргүсмүн. Биз Күнтуудунун айтканын сөзмө- сөз дээрлик кайталадык. Демек, Адилет- Күнтууду- бул Күн, күндөй. Адилет- бул Акыйкат, Чындык. Ушул мааниде ал Болумдун (Бытие) өзү, болумдун мыйзамы, маани- маңызы. Анткени, болум- бу чындык, акыйкат. Онтология ушундай аныктайт. Анан дагы Хайдеггердин тили менен айтканда, болум, биринчиден, барнерсенин баарын башкарат, бийлейт; дүйнөдө баары болумдун мыйзамына баш ийет; экинчиден, болум- бул адам баласына берилген белек, тагдырына жазган тартуу. Күнтууду да өзү жөнүндө сөзмө- сөз ушинтип айтып жатпайбы. Дагы терендесек: көптөгөн башка элдер сыяктуу эле түрктөр, кыргыздар да Күнгө сыйынгын. Күндү Кудай көргөн. Күн чыгып, дүйнөнү жарыкка бөлөп, асманды айланып барып, анан батат, уясына кирет. Күн- бул Асман. Ошондон- Көк Теңир. Айрым эмгектерде Теңирдин атын «тең», «теңчилик» дегенден чыгарып жүрүшөт. Менимче, бул натуура. Кудайдын аты- Теңир ошол айланма, тегерек Асмандан чыккан. Түбү барып «таң» менен киндиктеш болушу ыктымал. Элдик ырларда «Агарып таңдын атканы, кызарып күндүн батканы» деп кайталанат эмеспи. Ал эми Кудай- бул Болум. Жалаң теология жаатында гана эмес философиялык

окууларда да илгертен Кудай менен Болум жанаша аталат. Философия экөөнө тең кызыгат. Себеби, акыл- эстүү жан алар жөнүндө ойлонбой коё албайт, адамдын жашоо- турмушу ушул экөөнө жараша өтөт. Демек, биз Күнтуудунун образын Болумдун сыпаты деп айтып жатабыз. Эгер жогорто биз кыргыз онтологикасы тууралуу жазганыбызда болумга берилген сыпаттамаларды эске салсак, анда Адил- Күнтуудуда ошондой эле касиеттер барын көрөбүз. Арийне, «Кут билимдин» баш каарманын болумга теңештирип, болумдун символу, мыйзамы катары карап жатканда, ала качма, апыртма ой- кыялдан да сак болушубуз абзел. Маселен, С. Н. Ивановдун орусча котормосунда автор Теңирге жалынып- жалбарып, мындай дейт:

«Единство твое- вне бытийных начал,

Но сущее ты бытием увенчал» (Юсуф Баласагуни. 1990. 68- бет).

Онтологиядан анча- мынча кабардар окурман Жусуп Баласагын Мартин Хайдеггерче эле сүйлөп жатат го деп таң калышы мүмкүн. Анткени, немец философу болум (бытие) менен барнерсени (сущее) ажырата билишибиз зарыл деп, бул философияда «онтологиялык айрыма» деген ат алып, билген кишиге бул онтологиялык ой- түшүнүктүн мыйзамы эсептелет. Болум барнерседен тыш, андан ашып турат, бирок, барнерсе болумдун аркасында гана, анын жарыгында гана ошол нерсе катары бар деп ырастайт Хайдеггер. Албетте, «Кут билимдин» метафизикасы мынчалык болгон эместир. Албетте, биз котормочуга сын тагып отурган жерибиз жок. Тескерисинче, анын онтологиялык интуициясын, туюмун макташыбыз ылайык. Биздин айтайын дегенибиз, Күнтуудунун образын Болумдун мыйзамы, символу катары чечмелегенде, ошол доордун метафизикалык чен- өлчөмүн эске алышыбыз кажет, ашыкча «азыркылаштырып», модерндештин зарылдыгы жок. Бирок, ошол эле учурда Жусуп Баласагын тек гана бир адилет падышаны даңктап- даңазалап жазып жатпагандыгын, ал бийлик, башкаруу маселелери менен чектелбегендигин, «Кут билим» - бу метафизикалык трактат экенин, анда бир бүтүн, туташ дүйнөнүн туруму (модели) берилгенин, ошондой бир ойдогудай, талаптагыдай, бардык жагы шайма- шай жашоо- турмуштун турпаты сыпатталганын, анда фундаментализмдин, рационализмдин, гуманизмдин, утопизмдин жышаандары бар экенин баамдап- баалап билишибиз абзел.

Айтолдуга келсек. Поэманын 15- бөлүмү «Айтолду эликке өзүнүн Дөөлөт экенин айтып берет» деп аталат. Айтолду өзүнүн маани- маңызын ачат. Бут басыш үчүн жаралгандай, мен да тынбай баса берем дейт. Ким мени жетелесе, ошонун артынан ээрчийм дейт. Менин кулк- мүнөзүм кубулуп турат дейт. «Акар сув йорык тил бу кут турмады, ажун тезгинүрлер йорып тынмады» (669- ыр түрмөгү). Кыргызчасы: «Бу кут Аккан суу,кызыл тилдей бир орунда турбайт. Дүйнөнү кезип, айланып тынбайт». Бул кепти түрк акылманы айткан деп белгиленет. Кыргыз макал «Дөөлөт- тоголок, мээнет- жалпак» деп ырастайт. Дөөлөт дөңгөлөнүп качып кетиши мүмкүн, мээнет жармашып жатып калат. Кеп ошол Дөөлөттүн, Куттун кубулма касиети жөнүндө, такай өзгөрүп турушу жөнүндө. Демек, аны кармай билиш керек, күтө билиш зарыл. Муну Күнтуудуга Айтолду өзү айтып берип жатат. Кыргыздар «Жигитке дөөлөт өмүрдө үчжолу келет, аны качырбай кармап калышы керек» деп коёт. Айтолду да падышага өзү келет. Анан өзүнүн ким экенин түшүндүргөндө буларды белгилейт: байлык да, бийлик да, бакыт да, бардык жакшы нерсе Дөөлөттөн. Мен жок нерсе- өлүк дейт (677- ыр түрмөгү). Жакшылык мени менен келет, мени менен кетет. Ошентип, Дөөлөт айга окшош. Толот, кемийт. «Айдын он беши жарык, он беши караңгы». Турмуш ушундай. Ай толгондо күндөй нурун чачып, баарын жаркытат. Айлана сулуу, дүйнө көрктүү. Ай толгон түндүн өзүнчө шааниси, касиети, сыйкыры бар. Бекеринен кыргыз илгертен бери «Айдын бир толгон түнүндө» деп, муңканып, жыргап ырдабайт.

Эмки суроо- өгдүлмиш ким? Ал- Акыл. Атасы Айтолдунун керези боюнча анын ордун басып, Күнтууду падышага кеңешчи болот. Көптөгөн нерселер Акылдын элегинен өтөт. Акыл ар нерсени өз- өз ордуна коюп, кандай болушу керек, кандай турушу керек- баарына өз баасын берет.

Өгдүлмиш- Акыл падышага- Адилетке, Акыйкатка кызмат кылышка атасынын бир тууганы Одгурмышты чакырат. Одгурмыш- ким? Ал- Канаат (Канагат). Одгурмыш- элбезер, Теңирге сыйынып, тоо арасында жапжалгыз жашайт. Күнтууду мага кызмат кыл деп, эки жолу кат жазып чакыртса келбейт. Үчүнчүсүндө келип- кайра кеткенге макул болуп, падышага жолугуп, кеп- кеңешин айтат да, кайрадан тоого чыгып кетип, кийин бу дүйнө менен кош айтышат. Одгурмуштун сөзмө- сөз мааниси байыркы түрк тилинен которгондо «ойготуш». Бу да тегин жерден эмес. Күнтууду да, өгдүлмиш да Одгурмуш менен маектешип, акыл- насаатын уккан соң, «көзүм ачылды», көп нерсени «эми түшүндүм» деп моюнга алат. Башкача айтканда Канаат аларды «ойго+тот», мурун көрбөгөн нерсени көргөзөт, мурун баамдабаган нерсе тууралсында «ойлон+тот».

«Кут билимдин» баш каармандары жөнүндөгү ушундай кыскача маалыматтан кийин жогоруда айтылган пикирди бышыктаганга кайрадан киришсек. Арийне, Жусуп Баласагынга чейин да Адилет (Акыйкат), Дөөлөт (Кут, Бакыт), Акыл, Канаат (Нысап, Токпейил) жөнүндө көп айтышкан, көп жазышкан. Муну Жусуп өзү дагы «арабча, тажикче китеп көп экен» деп белгилейт. Алардын поэтикалык, логикалык, этикалык тажрыйбасына таянганы шексиз. Бирок, биздин оюбузча «Кут билим» бу түрк метафизикасын түзүштүн, түрк тилинде философиялык тутум (система) куруштун олжолуу тажрыйбасы. Бүтүндөй дүйнөнүн жашашы, турушу мыйзамга баш ийет. Бул мыйзам адилеттиктин, акыйкаттын, чындыктын мыйзамы. Башкача айтканда, кеп юридикалык мыйзам, укук мыйзамдары жөнүндө гана эмес, ири алдыда онтологиялык мыйзам, дүйнөнүн курулуш жана жашаш мыйзамдары тууралсында болуп жатат. Мындай мыйзамдын символу- Күнтууду. Калганы ошонун айланасында. Деген менен, чыгарма «Кут билим» (Кут берчү билим) аталат. Ал эми «Кут» китепте «Дөөлөттүн» түгөйү, экөө бир. Демек, Адилетке Дөөлөт керек. Адилет- Акыйкаттын өзү башкы дөөлөт, кут. Бирок ар нерсенин куту болушу керек, ар кандай иш дөөлөт күтүшү зарыл. Кут кетсе, дөөлөт качса, ал иш кыйрайт, жагдай жаман болот. Дүйнөдө баары түбү келип жакшы болушу керек. Түрктөрдүн «куту» орусчалап айтканда философияда байыртан ой- санаанын бутасы болуп келе жаткан «добро», «благо», метафизикалык

маанидеги «жакшы». Ал англис тилинде «гуд», немис тилинде «кут». Байыркы гректер (окурманды түйшүккө салбай орусча айтканда) «добро и истина одно, вместе» десе, түрк- кыргыздар да Адилет менен Кут бирге деп түшүнөт, ушундай болуш керек деп эсептейт. Албетте, метафизика муну менен бүтүп калбайт. Адилет (Акыйкат) Акылга таянат. Бардык иш акыл- эстин негизинде болушу керек. Адам баласы Акыл аркылуу Акыйкатты ачып, таанып- билет, Кутту баамдап- баалап түшүнөт, Жакшыны Жамандан айрып билет. Ал эми Акылдын теги- кут. Кут акылды жаратат. Бирок, Акыл дүйнөдө Адилет орноп, Акыйкат бийлик кылышы үчүн адам баласы Канаат кылышы керек, барга ыраазы болушу шарт, напсисин тыйып, нысап кылышы зарыл деп табат. Башкача айтканда, ар нерсенин чен- өлчөмү бар. Ошону билсең, ошону сактасаң, «канаат кылсаң», барга ыраазы болсоң, гармонияга жетесиң. Бирок, бул оңой эмес. Эмне үчүн Одгурмыш падыша сарайына түн жамынып келип- кетти? Биздин оюбузда бул бекеринен эмес. Автор бул сюжеттик окуяга сыр каткан. Балким, көрүнө дүйнө азгырат, алдайт, Канаат (Топук) кылыш үчүн, жарык дүйнөнүн жалгандыгын билиш керек, чыныгы дүйнөнүн, караңгы дүйнөнүн шарт- жагдайына көнүш керек дегенидир.

«Кут билимде» төрт саны сырлуу. Төрт баш каарман бар. Одгурмыш падышага жазган катында төрт өтүнүчүн баса белгилейт(3757- 58- ыр түрмөктөрү). Дененин бири- бирине карама- каршы төрт негизи бар дейт (5866- 68). Акыл Адилетке төрт милдет коёт (5903- 07). Бирок, Күнтууду өзүнүн маани- маңызын айтып бермек болуп Айтолдуну алдына чакырганда үч буттуу күмүш такта отурат. Айтолду «эмне үчүн үч?» деп сураганда, төрт бут олку- солку, үч бут ар кандай жерде бекем турат деп жооп узатат(801- 804). Ушундан улам Жусуп Баласагын өзүнө өзү каршы чыгып жаткан жокпу деген ой туулат. Жо-ок. Көрсө, андай эмес экен. Адилет ошол үч бекем тирөөчкө таянып турат экен: Дөөлөт, Акыл, Канаат. Бул үчөө тиреп турганда дүйнөдө Адилет-Акыйкаттын бийлиги өкүм сүрөт экен. Бирок, поэмада Айтолду менен анын бир тууганы Одгурмыш өлөт. Автор муну менен эмне айткысы келген? Дөөлөт (Кут, Жакшы) менен Канаат (Нысап, Топук, Ыраазы) мортпу, утурумдукпу? Туура, алар келиши мүмкүн, кетиши мүмкүн. Ал эми Акыйкат менен Акылчы? Аларды автор «өлүмгө ыраа көрбөй», аман алып калып жатпайбы. Мында да сыр бардай.

Кыргызда “Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол” деген кеп айтылат. Толубай сынчы тууралуу уламыш бар. (Ушундан улам белгилей кетчү бир жагдайга кайрылышты ылайык табам. Адабиятта “кыргыздын легендарлуу ойчулдары” деген түшүнүк колдонулуп жүрөт. Адегенде ким мындай аталышты сунуштаганы бизге белгисиз. Ким тапса да мунун, албетте, жүйөөсү бар. Бирок, мен кесиптештеримди бул түшүнүктү орду менен колдонушка чакырар элем. Анткени, “легендарлык” дегенде мындай мүнөздөмө чапталган нерсе жалган, чынында болгон эмес, уламышта гана айтылат кыязындагы ойго түртөт. Албетте, андайлар да болот. Ошентсе да, Толубай сынчы, Санчы сынчы, Кет Бука, Асан Кайгы ойдон чыккан образдар деп айтканга ооз барбайт. Алар тарых сүргөн инсан болушкан. Ошон үчүн алардын айткан- дегени, жорук- жоосуну, кылган иши эл ичинде аңыз кепке айланып, толук болбосо да, үзүк- кесиги сакталып, осуят- насаат катары баяндалып келген. Жазма тарыхыбыз жарды болгону менен оозеки маданиятыбыз бай экен, уламыш (легенда) кейпинде, аңызга айланып, бизге жетип отурат. Алардын тарыхый инсан экенинен шек кылганыбыз болбос. Ал эми “легендарлуу ойчулдар” деген сөз билбеген кишини адаштырат деп чочуганымды айтып жатам. Менимче, “легендарлуусу” жок эле аты аталган инсандарды кыргыз элинин “ойчулдары, акылмандары” деп билгенибиз ылайыктуу). Толубай сынчы туурасында Алыкул Осмонов айтылуу поэмасын жазып кеткен, ал эми белгилүү жазуучубуз Кубатбек Жусубалиев тамашачалыш көрүнгөн, бирок философиялык маани- мазмунга каньк татынакай чакан повесть жаратты.

Биз өз темабыздын айдыңында буларды белгилегибиз келет. Биринчиден, Толубай сынчы тек гана жылкы баласынын сырын билген, сынын тапкан саяпкер, сынчы эмес. Толубай- акылман, кыргыздын философу. Философиянын өзү- сын, кеп болуп жаткан нерсенин сын- сыпатын таамай- таасын аныктай билиш. Атактуу Канттын философиясы “сынчыл философия” аталарын, Кант философтордун философу экенин адистер жакшы билет. Кант “сынды” бир нерсенин айыбын ачып, кемтигин айтуу, “сын тагуу” маанисинде эмес, чындыкты таамай- таасын көрө билүү, тигил же бул нерсенин сын- сыпатын алаканга салгандай ачыктап- аныктап, жаңылыш ойго, жалган түшүнүккө алданбай, болгонун болгондой баамдап- баалаш деп түшүнгөн. Анын атактуу эмгектери- “Таза акыл – эске сын”, “Практикалык акыл- эске сын”, “Ой жүгүртүү жөндөмүнө сын”- ушундай таризде жазылган. Канттын жолун улагандардын учугу үзүлбөй,“сынчыл философиянын” деми азыркы философиянын өсүп- өнүгүшүндө кадимкидей көрүнүп турганы да бекеринен эмес. Ушу сыяктуу эле кыргыздар “сынчыны” тар маанисинде эмес, интеллектуалдык кең алкакта “акылман” деп эсептешкен. Кыргыздар жылкы гана сынатыш менен чектелген эмес. “Кийин кандай адам болот” деп балдарын сынатышкан. Башка нерселерди да билермандардын сынына коюшкан. Демек, Толубайды кыргыз философу деп караганыбыз толук жүйөөлүү. Менимче, кыргыз ылакабынын- “Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол”- куруму да буга күбө өтөт. Мында “ырчы” менен “сынчы” уйкаштык, коoздук үчүн эле катар коюлуп жаткан жок. Дүйнөлүк интеллектуалдык маданият мейкининде акын менен философ жанаша турган фигуралар. Экөө тең чыныгы болумду издегендер, дүйнөгө эки чокуда турушса да бир багытта баам салгандар, чындыкты сыпаттоонун эки башка шайман- жарактарын колдонушса да, тапкан маани- маңызы бир жерден чыккандар. Тажрыйба тастыктагандай, чыныгы акын философ болот, чыныгы философ сөзгө уста болот. Биз Толубай сынчынын аты акылман, ойчул кыязда Токтогул ырчы менен жанаша аталып жатканы ошондон деп түшүнөбүз.Экинчиден, бул кур сөз, ооз көптүргөн мактаныч эмес. Толубай жөнүндө бизге жеткен маалыматты териштирсек, эл аздектеген образды тигиле талдасак анын маани- маңызынкеңири алкакта караганга акылуу экенибиз айгине болот.

Бул чындык, бир болгон иш алда качан,

Эл түгөл, азая элек Чынгыш хандан.
Алтайдан Алай четин тегиз кымтып,
Ал кезде Азиз падыша хандык кылган.

Алыкул Осмонов поэмасынын башында тарыхый окуя жөнүндө кеп болуп жатканын айрым аныкталган жагдайларга байланыштырып, ушинтип сыпаттайт. Эл оозунда айтылып келген сюжеттин негизги түзүмүн, ыраатын сактап, поэзиянын тилинде сынчылык өнөр, акылман менен өкүмдардын, акыл менен бийликтин тиреши, көз менен көкүрөктүн айрымасы туурасында кызыктуу баян курат. Бул поэма кыргыз поэзиясынын мыкты үлгүлөрүнүн, жаркын берметтеринин бири.

Ал эми Кубатбек Жусубалиевдин чыгармасына кайрылсак, мен аны философиялык повесть деп атаар элем. Туура, жазуучунун өзгөчө баяндоо, сыпаттоо манерасы, стили бар. Башка чыгармаларындагыдай эле бул повестте да “өөн”учураган, “түшүнүксүз” көрүнгөн жерлер кездешет. Сөз кезеги келгенде белгилей кетчү нерсе- Жусубалиевдин шедеврлерин таамай түшүнүп, татыктуу баалагандар аз (биринчи кезекте адабиятчы, сынчыларды айтып жатканым). Улуу жазуучунун прозасын (мен аны “метапроза” деп баалайм, учуру келгенде бул маселеге атайлап кайрылам деген ниетим бар) мындай коёлу, “авангардические стишки” аталган чыгармаларын алигүнчө “түшүнө албай”, аларды көнүмүш адабий калыптарга камап, поэзиянын чен-өлчөмдөрүнө салып карап, “үтүр, чекити жок, грамматикалык каталар жайнайт, эмнелерди келжиреп жазып таштаган” деп кыйынсынган байкуш адабиятчылар четтен табылат. “Толубай сынчы” повести да Жусубалиевдин шедеврлеринин бири дээр элем. Азыркы кеп анын метафизикалык маани- мазмуну туурасында. Аңгемечи- окуянын күбөсү. Элдин атынан (“биз”, “эл”) сүйлөйт, баян кылат. Мартин Хайдеггердин “Man” атаган немесине окшогон жалпылама, ортоломо, жүзү бүдөмүк, бетин бекиткен образ тартылат. “Эл эмне дейт”, “элге кеп болобуз” деп коёт эмеспи кыргыз. Бирок, айтылуу окуяны аңгемелеген “эл өкүлү” болгон иштин жөн жайын “кийин түшүнсө” да, ишке сын көз менен карайт. “Осмо кетет каш калат, ооматы кетет баш калат- ов, бетеге кетет бел калат, бектер кетет бел калат- ов! Эл экенбиз, журт экенбиз- ов! Ортобуздан бирөө чыкса, жаш ордуна кан аккан көздөрүн колубуз менен аарчыбай тилибиз менен жалап, сооротуп алгандын ордуна ханыбыз менен кошо күлүппүз. Көз көргөндө кубанган, кулак укканга сүйүнгөн эл экенбиз, журт экенбиз- ов! Эпке келбеген, сөзгө келбеген, ортобуздан каяша айткан бирөө чыкса, анын сөзүн сүйлөбөй, хандын сөзүн сүйлөппүз, эл экенбиз, журт экенбиз- ов”.

Биринчи. “Көз алдайт. Көзгө ишенич жок”. Толубай жөнүндөгү аңыздын уютку мааниси ушунда. Жусубалиевдин текстинде да бул кашкайта белгиленет. Бул дүйнөлүк философиянын илгерки, өзөктүү темаларынан: көз жана көкүрөк, көз менен көргөн бир да, акыл менен тааныган башка, адам дүйнөнүн көрүнөр жана көрүнгүс жактарын ажырата албаса, нерсенин өзүн анын көлөкөсү менен чаташтырып алышы ыктымал. Платондун айтылуу “үңкүр жөнүндөгү аңызы”, философиялык метафорасы ушул маселеге байланышкан. Анда үңкүрдөгүлөр шам жарыгында нерселердин өзүн эмес, алардын көлөкөсүн чын көрүп, анан сыртка, жарыкка чыкканы көргөн көзүнө ишенбей, анан кайтып келип үңкүрдөгүлөргө көргөнүн айтып берсе, алар ишенбей, айтор, көлөкөлөр дүйнөсүндө жашагандар туурасында кеп болот эмеспи. Толубай да көрүнгөндү артында көрүнбөс барын эскертет, ошо көрүнбөстү ойго, эске алганда гана бет алдыбызда турган нерсени ошо нерседей көрө аларыбызды насааттайт. Падыша сынга тартып чубаткан күлүктөрдү карабайт, башын жерге салат (муну Осмонов да, Жусубалиев да баса белгилейт). Анан акырында күлүк аттуу калбай, жүк ташып жүдөгөн, чарчап-чаалыккан, аягын араң шилтеген чобурду алып келишкенде, тулпарды басыгынан таанып, “чыныгы тулпар ушу” деп, сүйүнүп- сүрдүгүп тура калат. Мени шылдыңдап жатат деп ойлогон падыша коюлган шартка такап, сынчынын эки көзүн ойдуруп таштайт. Дүйнө маданиятында бу да тааныш тема: акылман сокур болот же көзүнөн айрылат. Өзатасын өлтүрүп, өз апасына үйлөнгөн Эдип да, чындыкты көзүнөн айрылып, көр болгондон кийин билет (Байыркы гректердин трагедиясы, тагыраак айтканда, Софоклдун белгилүү чыгармасы тууралуу кеп баратат). Жусубалиев көз жана акылдын түбөлүк таймаш темасын дагы эки сюжеттик сызык менен күчөтөт. Бул- Сыдык көр бүркүтчүгө байланышкан окуя, балапандарын алдырып, ага өчөшкөн, кек кууган бүркүттөрдүн бири жыпжылаңач Толубайды көтөрө качат; жана Толубайдын аты аталбаган байбичеси, “жүз жылдан бери от жагам, бирөө басып келбейт”- деп ачууланат. Жүз жылдап жагылган улуу отту, караңгыны сүргөн жарыкты -Толубайдын насаатын, осуятын- эл көрбөйт, жакындап басып барбайт. Жарыктан көлөкөлөр дүйнөсүнө качышат. Ал эми от, жарык барды бардай көргөзгөн, ар нерсени орду- ордуна койгон болум (бытие). Муну Гераклит баштаган грек даанышмандары да, башкалар да айткан.

Экинчиси- бийлик менен акылдын, өнөрдүн кагышы, падыша менен Толубай. Жусубалиевдин өзү интервьюсунда минтип ырастайт: “Алыкулдун улуулугу ушунда- оо илгерки нукту таап, ошону калтырып кеткен. Мен Толубай сынчыны ушул Алыкулдан окугам. Бирок окуган бир башка да, түшүнгөн бир башка. Мен Толубайды өзүмдүн азап- тозогумдан кийин түшүндүм. Анда чоң идеялардын баары ичинде да, тышы кадимки эле кооз уламыштай эле болуп калган. Ичи чоң да.

Бул художник менен коомдун ортосундагы түбөлүктүү карама- каршылык турбайбы. Толубай сынчы деп коёт. Мунун маңызы – художник, акылман да, анын карама- каршылыгы илгертен бери эле келаткан коом менен художниктин ортосундагы бүтпөс конфликт. Бул улуу карама- каршылык”. Албетте, муну азыркы замандын жазуучусу, билимгөй, окумал интеллектуал айтып отурат. Бирок, айтылган маани Толубайдын аңызында катылып жаткан. Сыртына кептелип калбай, ичине кириш зарыл. Бийлик акылмандын көрөгөч көзүн ойсо, коом (эл) аны арачалагандын, коргогондун ордуна, бийликке кошомат (ооматына оомат кошуп, ооматын коштоп деген сөздөрдүн кыскарган кейпи) кылып, кошулуп күлөт. Андерсендин белгилүү жомогу эске түшөт. Падышанын кийимин мактай беришип, ал жылаңач калса да көрүшпөйт, кийгениң укмуш деп мактай беришет.

Кичинекей бала гана чындыкты көрүп, “падыша жылаңач турбайбы” деп кыйкырат. Акылман да, акын да дүйнөнү ошо балача көрүштү, наристе көздү сактай, баалай билгендер. Ал эми бийликке саясат, идеология керек, каралам калк болсо адаштырма ой, жаңылыш пикирлердин “көлөкөсүндө” калат. Акылман алысты көрсө, акын бетке чаап айтып турат. Толубай көзүнө кайыл, “көзү менен иши жок” (Жусубалиев). Анын ойлогону чындык, “чындык менен иши бар”, чындыктан баш тарта албайт. Падышанын күлүктөрүнүн бирин көргөзүп, көзүн сактап калса болмок, жанын сактап калса болмок. Бирөөгө калп айтса болот, бирөөнү алдаса болот, бирок, өзүнө өзү кантип калп айтат, оюу жеткен нерседен кантип баш тартат?

Үчүнчүсү. Толубайдын байбичеси учкашкан бойдон качып баратып, “үйүбүзгө баратабыз” – дейт. Эл түшүнбөйт. Кайып болуп кеттиби, деңизге түшүп кеттиби, асманга учуп кеттиби, айтор, ошонун алдында “үйүбүзгө баратыбыз” дегени кандай, кайсы “үй”? Бир нерсе бышык- бул кадимки, демейки үй эмес. Анда- кайсы? Немец акыны Новалис “философия- бул дүйнөнүн кайсы бурчу болбосун өз үйүн табуу” деген экен. Философия адамга дүйнөнү өз үйүндөй көргөнгө үйрөтөт экен. Эми Толубай байбичеси экөө буга жетпесе керек. Балким, Жусубалиевдин оозу менен ушуга жакын нерсени айтып жатышы ыктымал. Жазуучунун версиясы боюнча бүркүт көтөрүп кеткен абышкасынын артында калган байбиченин кеп- сөзү дүйнө- үй жөнүндөгү ойду бекемдейт деген ойдомун. Толубай байбичеси менен “бараткан үйдү” эки өңүттө караса болот: метафизикалык- онтологиялык (демейки турмуштагы үй- утурумдук, курулуп- бузулуп жок болчу үй, адамдын андан башка чыныгы, түбөлүк үйү болот) жана теологиялык (жалган дүйнөдөн чын дүйнөгө өтүш) жактары.

Төртүнчү. Кемпир дөбөнүн башына улуу от жагат. “Жүз жылдан бери от жагам, бирөө басып келбейт” дейт. “Биз басып келдик” дейбиз... “Жок, силер адамсыңарбы, силер адам эмессиңер” деди. Чымчык менен сүйлөштү. Биз менен сүйлөшпөй койду”. Бул повесттен. Көрсө, кеп адамдын адамдыгы жөнүндө болуп жаткан экен. Эгер Толубайды билбесек, эгер анын тагдыр- жазмышын талдап- түшүнбөсөк, ал жаккан улуу отту көрбөсөк, анда адамдыгыбыз кайсы? Айбанаттан айрымабыз кайсы? Кемпир сүйлөшкөн чымчык- эжекебээсаа. Жөн чымчык эмес, сүйлөгөн чымчык, кыргыз түшүнүгүндө “эжеке, бээ саа” деп айтышка жараган чымчык. Демек, Толубайдын тарыхы- бул адамдыктын тарыхы экен.

Бешинчи. Чындык кээде канга боёлот. Ал эми Ницше чыныгы чыгарма сыя менен эмес, кан менен жазылат дегени бар. Жусубалиевдин повести, Толубайдын баяны да ушуга басым коёт. “Эл” түштөн кийин “жаш ордуна кан аккан көздөрүн колубуз менен аарчыбай тилибиз менен жалап, сооротуп алгандын ордуна ханыбыз менен кошо күлүппүз” деп, бармагын тиштеп отурганы ошондон. Өткөндү угуп туруп билбейбиз, болгонду көрүп туруп көрбөйбүз, натыйжада, чындык кайрадан канга жуулат, кайрадан толубайлар чындык үчүн көзүнөн айрылат.

Албетте, Кубатбек Жусубалиевдин чыгармасы кыргыз философиясына тиешелүү трактат эмес, көркөм баян экенин жакшы түшүнөбүз. Деген менен, кыргыз акылманы болгон Толубайдын образын айкындаганга, кыргыз философиясын боюна сиңирген “Толубай сынчы” аңызын тереңдеп баалап- талдаганга тикеден тике тиешеси бар. Жазуучунун тогуз кайталап жазган чакан чыгармасынын саптарына каткан, четин көрүнөр- көрүнмөксөн кылып бекиткен, окурманды эрмек үчүн эмес, ойлонуп окуганга чакырган сыр- маанилери, жандырмагы купуя табышмактары арбын. Биз өз темабызга байланышкан жагын гана сөз кылдык.

Негизги суроо- “Толубай сынчынын” осуят- санаты эмнеде? Биринчиден, нукура чындыкты көрүш үчүн көз гана жетишсиз, курч акыл, кубаттуу ой керек. Экинчиден, ачылган чындыкты бузбай- буймалабай, төкпөй- чачпай айтыш үчүн эрк керек, жүрөк керек. Чындыкты бетке айткандын өзү- эрдик. Үчүнчүдөн, дүйнөнүн дүйнөлүгү, адамдын адамдыгы чындыктан баш тартпай, акыйкаттан жанбай, чындык- ушул, ушул жерде турам, ушул жерден жылбайм, эмне кылсаңар, ошо кылгыла деп, чындык үчүн жан кыйышка даяр, азап- тозокко кайыл адамдарга таянып турат.

Адабияттар

Бөкөшов Ж. 2013. Кыргыз философиясы. Бишкек.
Жусуп Баласагын. 1989. *Кут билим*. Бишкек.
Жусубалиев К. 1981. Толубай. Фрунзе.
Кант И. 1964. Критика чистого разума. Сочинения. Т. 3. Москва.
Осмонов А. 1999. Толубай сынчы. Бишкек.
Хайдеггер М. 1997. Бытие и время. Москва.
Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*. Ankara. 2007.
Babich B. E. 2006. Words in Blood, Like Flowers. Philosophy and Poetry in Nietzsche and Heidegger.

BAĞIMSIZ TÜRK CUMHURİYETLERİNDE DEVLETİN "ALTIN ÇAĞI"

Y. Emre GÜRBÜZ*

Sovyetler Birliğinin dağılması ve bağımsız yeni devletlerin ortaya çıkmasının üstünden yirmi yıldan fazla zaman geçti. Bağımsızlıklarının ilk yıllarında Türkiye ile Azerbaycan ve Orta Asya cumhuriyetleri arasında siyasi, ekonomik, kültürel alanlar dâhil pek çok alanda işbirlikleri kurulmaya girişildi. Bu girişimler, ortak tarihin yazılmasını da kapsıyordu. Okullarda okutulan tarih dersinin dünyayı algılamadaki etkisi bilinmektedir. Ortak bir tarih anlayışına sahip yeni kuşakların yetişmesinin ülkeler arası yakınlaşmayı da sağlayacağı açıktır. İkinci Dünya Savaşının sonunda Fransa ve Almanya arasındaki birbirine düşman yeni kuşakların yetişmesini önlemek için el atılan alanlardan biri tarih ders kitaplarının yeniden düzenlenmesi olmuştur. Yeni bir Avrupa savaşının çıkması engellenmeye çalışılırken, birbirlerine karşı yaptıkları savaşları, zafer ve yenilgileri öğrenerek milli kimlikleri inşa edilen gençler yerine, ortak konularla nefret ve düşmanlık duyguları beslenmeden yetişen gençler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Türkiye ve bağımsız yeni cumhuriyetler açısından ise, mesele düşmanlıkların kaldırılması değil, dilleri ve kültürleri birbirine benzeyen halkları yeniden yakınlaştırmaya tarih eğitimiyle de bir katkı sağlanmasıydı. Ne var ki, bağımsız devletlerin öncelikle kendi ulus-devletletlerini sağlam temeller üstüne oturtmaya yönelmeleri, ortak tarih arayışının gelişimini zayıflatmıştır. Burada öncelikle şu anki durum tesbit edilmeye çalışılacaktır.

Günümüzde, bağımsız Türk cumhuriyetlerinde "kendi tarihleri" olarak olarak benimsenen dönemlere bakıldığında, çok farklı anlayışlar olduğu görülmektedir. Geride bıraktığımız yüzyılda ulus-devletler ortaya çıkar ve onunla birlikte tarih çalışmaları gelişirken, Türk cumhuriyetlerinde en azından iki farklı yolun seçildiği görülmektedir. Türkiye'de 1930'lardan itibaren resmi tarih yaklaşımı saptanmış ve zaman içerisinde Türkiye'nin "kendi tarihi" olarak benimsediği tarihte değişiklikler yaşanmıştır. Bunların en açıklarından biri, resmi tarih tezi ilk oluştuğu dönemde ağırlık ilk çağlardaki Türkler ve Anadolu üstüne yoğunlaşmışken, son dönemde ağırlığın Osmanlı dönemine kaymasıdır.[1]

Diğer Türk cumhuriyetlerinde ise, Sovyet döneminde bilimler akademileri kendi SSC sınırları içindeki tarihi "kendi tarihleri" olarak kabul etmiş ve bu sınırlar içindeki tarihi gelişmeler incelenmiştir. Türkiye ile karşılaştırıldığında, Türkiye'de İç Asya'dan Türkiye'ye doğru ilerleyen Türklerin tarihi resmi tarihin odağına oturmuşken, diğer Türk cumhuriyetlerinde gelişen "memleket tarihi" (*teritoryal* tarih) olmuştur.[2] Türkiye'deki resmi tarih anlayışında değişim olduğu gibi, 1991'deki bağımsızlık sonrasında yeni cumhuriyetlerde de resmi tarihe bakışta farklılıklar yaşanmaya başlamıştır. Ülkenin önündeki meseleler ve bu meselelere tarihten yanıt arayışı son yirmi yılda tarihyazımında bir değişim yaratmıştır. Değişimle birlikte ülkeler arasında taihyazımında bir farklılaşma da ortaya çıkmıştır. Bu farklılaşmanın iki kaynağı olduğu söylenebilir: her bir ülkenin farklı bir "memleket tarihi" mirasıyla işe koyulması ve ulus-devlet inşası aşamasındaki her bir devletin önündeki farklı meseleler. Sonuçta günümüzde, yeni ülkelerin tarihyazımları arasında bağımsızlık öncesinde olduğundan çok daha güçlü bir ayrışma ortaya çıkmıştır. Türkiye dahil her bir ulus-devlet yeryüzündeki kendi bağımsız varlığını ortaya koymak istediğinden, bu anlaşılır bir süreçtir.

Döngüsel Tarih içinde "Altın Çağ" ve İlerlemeci Çizgisel Tarih

Bağımsızlık öncesi dönemle günümüz tarihçiliği arasındaki farklılaşmalardan biri, geçmişteki "altın çağ" ile ilgilidir. Bazı cumhuriyetler Sovyet döneminden keskin bir ayrışmayla geçmişte bir "altın çağ" ortaya koymaktadır. Bazıları ise, altın çağı günümüz olarak görmektedir. Bu anlamda memleket tarihleri metodolojik açıdan da ayrışmaktadır. Bu ayrışma, hem bağımsızlık öncesi dönem hem de ülkeler arasındadır.

Bağımsızlık öncesinde Sovyetler Birliğinde egemen olan tarihsel materyalizme göre, insanlık tarihi düz çizgisel bir ilerleme anlayışı içinde ele alınmaktaydı. Buna göre, insanlık sınıf savaşı ile ileriye, hep daha iyiye doğru gitmekteydi ve insanlık tarihinin bölündüğü beş aşamanın her biri bir öncekinden daha ileri, yani daha iyi kabul edilmekteydi. Bu modelde "altın çağ" geçmişte değil, gelecektedir. İnsanlığın ilk çağlarında "ilkel komünal toplum" içinde insanların eşit ve özgür olduğu bir tür "kayıp cennet" kurgusu yapılmışsa da, doğa ile mücadele devam ettiğinden, asıl "altın çağ"ın ilerde olduğu düşünülmüştür.

Bu çizgisel ilerlemeci yaklaşımın vücut bulduğu tek yaklaşım tarihsel materyalizm değildir. Marks ve Engels'in kurduğu sistem bu yaklaşımın en yaygın kabul görmüş hali olsa da bu, antik Yunan'a kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Ama insanlık tarihi boyunca da günümüzde de yaygın olan, döngüsel tarih anlayışıdır. Pek çok toplulukta, henüz tarih çalışmaları başlamadan önce dahi dünyanın daha huzurlu olduğu bir dönemle ilgili anlatılar vardır. Bu, mitoloji ve dinlerde de kendine yer bulmuştur. Babil, Yunan, Roma, Çin, Hint gibi antik uygarlıklarda örneklerini gördüğümüz bu yaklaşım Orta Çağda İslam dünyasında İbn Haldun, Avrupa'da Macchiaveli ile tekrar temsil bulmuş, Vico ve Pareto ile tarihçilikte kendine daha geniş bir yer edinmiştir.

"Altın çağ" da bu döngüsel tarih yaklaşımı içine oturmaktadır. Bura göre tarih, bir tekerrürden ibaret olan altın çağlar ve karanlık çağlar dizisi içinde anlaşılmaya çalışılmaktadır. Antik Yunan döneminde yaşamış Hesiod (M.Ö. 8-7

---

* Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü; Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi Başkan Yardımcısı. Bişkek, Kırgızistan.

[1] Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında 1931-93:Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 1998.

[2] Y. Emre Gürbüz, "In Search of New Historiographies for Ex-Soviet Turkic States: Azerbaijan, Uzbekistan and Kazakhstan", Birgit Schlyter (ed.), Swedish Research Institute in Istanbul, (2014 içinde yayımlanacak).

yy.) insanlığın çağlarını altın, gümüş, tunç, kahramanlık ve demir çağlarına ayırmıştı. Pisagor, İbn Haldun, Vico gibi daha sonraki pek çok düşünür, her bir medeniyet veya devletin tarihini kuruluş, yükselme, duraklama ve gerileme gibi adlandırılan dönemlere ayırmıştır. Bunun tepe noktasını "altın çağ" olarak adlandırabiliriz. Gerileme başladığında "altın çağ"a dönüş özlemleri de yükselmektedir; çare bulunamazsa bu çöküşle sonuçlanmaktadır.

Bunu günümüzde popüler hale getiren Rusya'da *Rossiya i Evropa*[3] (Rusya ve Avrupa) kitabıyla Nikolay Danilevski (1822-1885), Almanya'da *Der Untergang des Abendlandes* (Batının Düşüşü) kitabıyla Oswald Spengler[4] (1880-1936) olmuştur. Devrim öncesi Rusyasında iz bırakan Danilevski; Kalde, İbrani, Arap, Hint, Fars gibi on tarihi-kültürel tip olduğunu öne sürmüş ve bunları gençlik, yetişkinlik, yaşlılık ve son şeklinde insan hayatına benzer bir döngü içinde anlatmıştır. Spengler de yüksek kültürleri yaşayan organizmalara benzetmiştir. Günümüzde döngüsel tarih anlayışının dünya çapında yaygınlık kazanmasını sağlayan en önemli çalışmalardan biri Arnold J. Toynbee'nin (1889-1975) 26 uygarlığın yükseliş ve düşüşlerini incelediği 12 ciltlik *A Study of History* (Bir Tarih Çalışması) kitabıdır.[5]

Günümüzde yaygınlık kazanan bu dönemlendirme, örneğin ABD'de "artık zirveye ulaşıldı, bunun devamı gerilemedir" kaygısıyla yapılan çalışmalara ve tarihteki imparatorluklara yönelik canlanan ilgiye zemin hazırlamıştır. 1987'de çıkan *The Rise and Fall of the Great Powers* (Büyük Güçlerin Yükseliş ve Düşüşleri) kitabı Paul Kennedy'nin ABD ve SSCB'nin aşırı yayılmışlığı ile artan askeri giderleri ve bunun ekonomik çöküş getireceği öngörüsünün etkileri halen görülmektedir.[6]

Sosyalist ülkeler dışında pek çok ülkede yaygın olan bu döngüsel yaklaşım, 1991'den sonra eski Sovyet ülkelerinde de yayılmıştır. SSCB döneminde ilerlemeci tarih yaklaşımı egemenken, bugün bazı ülkelerde bir "altın çağ" düşüncesi ve bununla birlikte döngüsel yaklaşım görülmektedir. Bunun altında diğer ülkelerde de görülen ortak bir ihtiyaç olduğu söylenebilir. Bazı devletler tarihlerini yazarken, geçmişte görkemli işlerin başarıldığı bir dönem varsa, bunu kendi uygarlıkları ve güçlerinin büyüklüğünü göstermek için tarihte öne çıkarmaktadır. Geçmişte ulaşılan zirve, tekrar ulaşılabilecek sınırları gösterdiğinden, başarının mümkün olduğunu gösteren bir kanıt olarak görülür: Ataların başarmış olduğunu bugünkü kuşaklar da tekrar başarabilirler. Bu, geçmişte kalan görkemli dönem bir doğrudan "altın çağ" olarak tanımlanabilir, ancak bu dönem "altın çağ" diye adlandırılmasa dahi, resmi tarihte belli bir döneme ayrılan yer, devlet tarafından dikilen heykellerdeki tarihi kahramanlar, açılan müzeler, cadde isimleri gibi kamusal alan kullanımı geçmişe dönük artan ilgi hakkında bilgi vermektedir. Bu, popüler kültürde de belli bir dönemde yoğunlaşan kitaplar, çekilen diziler ve filmlerle, hatta çocuk ve işyeri isimlerinde yankı bulmaktadır.

Türkiye Cumhuriyetinde döngüsel yaklaşıma yakın bir tarih yaklaşım öne çıksa da, altın çağın ya da kayıp cennetin ne zaman, nerede yaşandığıyla ilgili farklı dönemlerde farklı fikirler ortaya atılmıştır. Orta Asya'da muhayyel bir iç deniz çevresindeki "kayıp cennet"te mutlu ve uygarlık içinde yaşayan Türkler, Anadolu uygarlıklarını kurmuş atalar, İslam öncesinde çok uygar adeta "çağdaş" bir hayat sürdüren Türkler ve son olarak Osmanlı Devletinin "muhteşem yüzyılı" geçmişteki bu altın çağlar arasındadır. Türkiye'de cumhuriyetin ilk yıllarında ortaya konulan tarih yaklaşımı, Türklerin barbar olmadığı, tarihte pek çok uygarlık kurdukları, insanlığa ciddi katkıları olduğunu gösterme ihtiyacından kaynaklanıyordu. Bu, dış dünyanın Türklerin barbar olmadığına ikna edilmesi için gerekli olduğu kadar, Türkiye vatandaşlarının uygarlık misyonunu benimsemeleri için de gerekliydi. Bununla birlikte Türkler yeniden güçlü bir devlet, köklü bir uygarlık kuracaklarsa, "muhtaç oldukları kudretin damarlarında olduğu"na ikna için bu kayıp dönemin varlığını ortaya koymak gerekliydi. Tam da bu nedenle bu kaybedildiği için üzülünecek değil, başarılabildiği için övünülecek ve yeniden ulaşılabilecek bir menzildi. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde yeni siyasi yapının kendini kabul ettirebilmesi için Osmanlı'ya soğuk bakılmıştır.[7] Ancak cumhuriyet oturduktan sonra daha dengeli bir tavır içinde Osmanlı'ya olan ilgi canlanmıştır. Bugün, basılan tarih kitapları arasında Osmanlı ile ilgili olan kitapların sayısındaki artıştan, tarih ders kitaplarında Osmanlı döneminin kazandığı ağırlığa, belgeseller, Osmanlı tarihçilerinin yer aldığı televizyon programları ve hatta popüler dizilere kadar her alanda Osmanlı Devletine yönelik ilginin zirveye çıktığı görülmektedir. Türkiye'de cumhuriyet dönemi boyunca altın çağın zamanı hakkındaki tahayyül değişmiş; sonuçta Osmanlı Devletinin yükselme devri bu tanıma oturmaya hak kazanmıştır.

SSCB'nin Dağılışından Sonra Yeni Arayışlar

SSCB'deki Azerbaycan, Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek SSC'de, tarihçilikte farklı bir yaklaşım egemendi. Tüm SSCB döneminde geçerli olan tarihsel materyalizme uygun olarak, geçmişte bir mutlu çağ yaşanmış, insanlar ilkel, komünal toplumlarda eşit ve özgür yaşamışlardı. Mücadeleleri doğanın çetin koşullarıylaydı. Sonraki toplumlarda eşitlik ve özgürlük ortadan kalksa da, her bir toplumsal aşamada insanlık doğaya ve diğer insanlara tutsaklıktan biraz daha kurtulmuş ve daha "ileri" bir duruma gelmişti. Ama bu yaklaşıma göre, asıl güzel günler gelecekte görülecekti.

Bağımsızlıktan sonra bu ilerlemeci yaklaşımın yerine ne konacağı boşlukta asılı kalmıştır. Artık gelecekte insanlığın ilerleyişinin kaçınılmaz sonucu olan mutlu, güzel günler yoksa gelecekteki güzel günler nasıl olacaktı? Bu arayış içinde bazı devletlerde SSCB döneminde bastırılan, geçmişteki güzel günlere dikkat çekmeye başlamıştır. Dönem, ayrıca bu cumhuriyetlerin ulus-devlet kurma dönemiydi ve bu ulus-devletlerin de görkemli geçmişlere ihtiyacı vardı. Rus Çarlığı öncesinde de görkemli bir geçmişleri olduğunu ve uygarlığı Rus "ağabeyleri" sayesinde

[3] Nikolay Yakovleviç Danilevski, *Rossiya i Evropa. Vzgald na kulturnıe i politiçeskie otnoşeniya Slavyanskogo mira k Germano-Romanskomu*, Sankt Petersburg, 1895; http://www.runivers.ru/bookreader/book10067/#page/2/mode/1up.

[4] Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes: Umrisse einer Mophologie der Weltgeschichte*, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1920; https://ia600502.us.archive.org/20/items/deruntergangdesa01spen/deruntergangdesa01spen.pdf.

[5] Arnold J. Toynbee, *A Study of History,*(12 cilt), Oxford: Oxford University, 1934-1961.

[6] Paul Kennedy, *The Rise and Fall of Great Powers: Economic Change and Military Conflict*, New York: Vintage Books, 1987.

[7] *Tarih 1Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri, (1931-1941)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.

öğrenmediklerini, kendi devletlerinin üstelik de görkemli bir devletlerinin olduğunu, devlet geleneklerinin sadece kesintiye uğradığını, dolayısıyla tekrar devlet kurabilecek kapasitede olduklarını göstermek önemlidir. Bu hem dünya, özellikle de muhatap oldukları Rus âlimler nezdinde hem de ülke içinde, vatandaşlara gurur duyabilecekleri bir dayanak vermek için elzemdir.

Geçmişte bulunan, öne çıkarılmaya değecek, gurur verecek bu "altın çağ" günümüzdeki ideal devletin nasıl görüldüğünün anlaşılması için de önemlidir. Öne çıkan bir altın çağın olmadığı durumlara da bakılması karşılaştırma için gereklidir. Bu bulguları, resmi tarihyazımının en açık ifadesini bulduğu tarih kitaplarına bakarak, saptamak mümkündür.

Bu çalışmada beş ülkeye bakılacaktır: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan. Bu ülkelerde günümüzdeki tarihyazımı iki parameter açısından incelenecektir. Bugünkü devlet inşası için bir anlamı olduğu düşünülen bu iki parametre, "memleket tarihi"ne bugün nasıl bakıldığı ve "altın çağ" konularıdır.

Bağımsızlık öncesinde Sovyetler Birliği tarafından çizilen sınırlar tarihin de sınırları olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle, her ülke için o sınırların içi memleket tarihinin başlangıcından günümüze kadarki tarihini oluşturmaktaydı. Bu sınırlar içinde yaşamış olan tüm halklar, kurulan devletler o ülkenin de tarihinin konularını oluşturuyordu. Bu sınırların dışındaki veya kenarındaki gelişmelerse, diğer ülkelerin tarihlerinin konuları olarak kabul edildiklerinden, olaylar, halklar veya devletler arasında bağlar olsa dahi, diğer ülkenin araştırma alanına giriyordu. Bağımsızlık sonrasında yeni devletlerin ilgi sahaları genişlerken, tarihe nelerin dâhil edildiği de değişmiş ve genişlemiştir. Bu genişlemenin neleri çalışma alanına dâhil ettiği, neleri dışarıda bıraktığı yine bu devletleri anlamak için önemlidir.

Bağımsızlık sonrasında Özbekistan için Emir Timur devri, Türkmenistan için Selçuklular devri altın çağ olarak özel bir önem kazanmıştır. Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'da ise, farklı nedenlerden dolayı henüz öne çıkan bir altın çağ yoktur. Burada kısaca bunlar hakkında bilgi verilecektir.

Özbekistan

Altın çağ örneğinin en açık olarak görüldüğü cumhuriyet Özbekistan'dır. Özbekistan'da Başkent Taşkent'in en merkezi meydanında, geçmişte sırasıyla Türkistan Valisi von Kaufman, Stalin ve Marks'ın bulunduğu yerde bugün Emir Timur'un heykeli görülmektedir. Onun karşısında da yakın zamanda yapılmış olan müzesi vardır. Müze, Emir Timur ve varislerinin teşhir edildiği, Tümuriler döneminin görkemini temsil eden resimler ve o dönemin mimari yapılarının maketleri ile bezelidir. Timur'un Semerkand gibi başka şehirlerde de heykelleri vardır. Tarih kitaplarında da en çok yer ayrılan bölüm Timuriler dönemidir. 12 yüzyıllık tarihi gelişmeleri (4-16. yy.) kapsayan sınıf tarih ders kitabının üçte biri (151 sayfanın 49'u), sadece 130 yıllık Timuriler dönemine ayrılmıştır.[8]

Emir Timur dönemi, hükümdarın hiç yenilmeyen bir fatih olarak her yöne başarılı seferler düzenlediği ve en geniş sınırlara erişilen dönemdir. Ayrıca, Venedik, Anadolu, İran ve Hindistan'tan gelen ustaların inşa ettiği mimari eserlerle Semerkand görkemli bir başkente dönüştürülmüştür. Timur kadar olmasa da bu dönemden öne çıkan bir başka tarihi figür Uluğ Beg'dir. Onun da Özbekistan'daki meydanlarda heykelleri görülmektedir ve çok doğru hesaplamalar yapan rasathanesi ile birlikte sitayişle anılmaktadır. 1420'lerde inşa edilen Ulug Beg'in rasathanesindeki hesaplamalarda bir yıllık zaman, günümüzdeki elektronik hesaplamalarla tespit edilen yılıl süresinden sadece bir dakika fazladır. Özbekistan'ta bu olgu da Özbekistan medeniyetinin görkemini gösteren bir kanıt olarak gösterilmektedir.

Özbekistan açısından sorun teşkil edebilecek bir durum; Özbeklerden önceki Özbekistan'da gerçekleşenlerin Özbek tarihinin parçası olarak kabul edilip edilemeyeceğidir. Özbek konargöçerlerin 1500-1510 yılları arasında bugünkü Özbekistan'a gelip, orada hâkimiyet kurdukları bilinmektedir.[9] Üstelik kendilerinden önce bölgenin hâkimi olan Timurileri bölgeden güneye iterek bunu başarmışlardır. Ancak Özbekistan açısından bakıldığında bu bir sorun teşkil etmemektedir. Özbekistan bu konuda gayet kesin bir tavra sahiptir. Konargöçer Özbeklerin Özbekistan'in tarihi ve kültürü üstünde etkili olmadıklarını, hatta tersine Özbekistan'da oluşmuş kültürel birikimin Özbekleri etkisi altına aldığını ileri sürmektedirler. Hatta Özbekistan ve Özbeklerin tarihini 1500'deki göçle başlatanlar, Özbekistan'ın uygar geçmişini inkâr etmek ve Özbekleri konargöçer bir topluluk olarak gösterip küçümsemekle itham edilmektedir.[10]

Türkmenistan

Türkmenistan'da memleket tarihi anlayışı kısmen devam etmekte ve en eski çağlardan günümüze Türkmenistan sınırlarında yaşananlar Türkmenistan tarihi olarak tarih dersinde anlatılmaktadır. Sovyet dönemiyle paralellik taşıyan bu yaklaşımda Sovyetlerin dağılışından günümüze bir farklılaşma da yaşanmaya başlamış ve tarihyazımının odağı Türkmenlerin tarihine kaymıştır. Bugün sadece Türkmenistan ile sınırlı kalmadan, bütün Türkmen devletleri tarihi mirasın bir parçası olarak görülmektedir. Tarih kitaplarında tüm bu devletler adlarının başında "Türkmen" ibaresiyle sunulmaktadır. "Oğuz Türkmenlerinin Büyük Hun Devleti", "Karahanlı Türkmenlerin Devleti", "Gazneli Türkmenlerin Devleti", "Büyük Selçuklu Türkmenlerin Devleti", "Köneürgenç Türkmenlerinin Devleti", "Türkmenlerin Tuluniler Beyliği", "Türkmenlerin İhşidler Beyliği", "Eyyübi Türkmenlerin Devleti", "Türkmenlerin Memluklular Devleti", "Osmanlı Türkmenlerin Devleti" gibi pek çok devlet veya "Türkmenlerin Hindistan'daki Hükümdarlıkları" gibi

---

[8] Muhammadjonov, A., & Q. Usmonov, *O'zbekiston Tarixi (Milodning IV Asrıdan XVI Asr Boshlarigacha), 7-Sinif*, Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, Devlet Ilmiy Nashriyoti, 2005.

[9] N. Elias, *A History of the Moghuls of Central Asia Being the Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammed Haidar, Dughlat*, London: Curzon Press, 1972: 272-273.

[10] Özbeklerin göçünün bugün Özbekistan'da nasıl değerlendirildiği hakkında bir yazı için bkz. Gürbüz, Yunus Emre, "One Migration Two Different Historiographies: The Migration of the Uzbeks and Kazakhs in the 15th Century," *Turkish Studies*, Cilt 8/5, Spring 2013: 321-329; http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5037.

başlıklar buna örnek gösterilebilir. Ayrıca tarihte adı anılan pek çok isim de "Türkmen" adı ile birlikte anılmaktadır: Oğuz Han Türkmen, Korkut Ata Türkmen, Türkmen Selçuk Bey, Alp Arslan Türkmen, Melik Şah Türkmen, Köroğlu Bey Türkmen, Sultan Sancar Türkmen, Tuğrul Bey Türkmen, Ertuğurul Gazi Türkmen, Uzun Hasan Bey Türkmen, Hindistan'dan Bayram Han Türkmen ve Abdirahim Han Türkmen vd.[11] Tarih kitaplarında "Türkmen" ibaresiyle yer bulan bu tarihi şahsiyetler, ayrıca Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'taki Egemenlik Meydanında da heykelleriyle onurlandırılmaktadır ve isimleri de burada anıldığı gibi yazılmaktadır.

Gerek tarih kitaplarına gerekse Egemenlik Meydanına bakıldığında, Türkmenistan'ın tarihindeki bir altın çağ yaşandığını akla getiren olgular mevcuttur. 10 ve 15. Yüzyıllar arası, Türkmenlik üstüne kurulu bir tarihçilik içinde altın çağ olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde pek çok Türkmen devletinin kurulduğundan, bu devletler Türkmenlerin devletçilik geleneğini kanıtlamaktadır. Aral Gölünden Hindistan'a, Doğu Türkistan'dan Balkanlar ve Mısır'a kadar uzanan geniş bir alanda devletler kurmuş olmak Türkmenlerin tarihteki en büyük başarısı olarak değer kazanmaktadır. Selçuklu Devleti parçalandıktan sonra bu geniş alanda tekrar bir merkezi devlet kurulmamış olsa da, Türkmenler tarafından geniş bir alanda farklı hükümdarlar altında kurulan idareler, Türkmenlerin devlet kurma başarısını kanıtladığından değerli bir olgu olarak sunulmaktadır:

> Türkmenlerin ataları dünyanın türlü yerlerine yayılarak, büyük devletler, hanlıklar, beylikler, atabeylikler kurup, Asya, Avrupa ve Kuzey Afrika'nın türlü yerlerinde devlet inşasında, medeniyette, ilimde büyük işler yapıp, insanlık tarihinde ölçüsüz iz bırakmışlardır.[12]

Bu nedenle bu parçalanma dönemi de Türkmenlerin geniş toprakları idareleri altına aldıkları bir dönem olarak olumlu değerlendirilmektedir. Başkent Aşkabat'taki Egemenlik Meydanında yer alan heykellerin de çoğu bu 10-15. yüzyılı kapsayan bu döneme aittir. Bu dönemde Türkmenlerin devlet kurmada büyük deneyim kazandıkları ve şöyle söylendiği belirtilmiş: "Devlet kuracak olursan, Türkmen'i çağır!"[13]

16. yüzyılın başında Türkmenistan topraklarının üç devletin idaresi altına girdiği ve böylece Türkmenlerin bağımsızlıklarını yitirdikleri anlatılmaktadır.[14] Tarih ders kitaplarında Selçuklulara ayrılan dönemler yükseliş ve dağılmayı aşamalarını yansıtmaktadır.

Tüm bu "altın çağ" çarışımlarının yanında, belirtmek gerekli ki, Türkmenistan devletinin resmi internet sitesi bize başka bir "altın çağ" işaret etmektedir. Devletin resmi Web sitesinde başlıkta yer alan logoda, "Turkmenistan" yazısının altındaki mottoda "altın asır" yazmaktadır.[15] Türkmenistan "altın çağ" olarak bugünü tanımlamaktadır. Ama bunun geçmişte başarılarla dolu, gurur duyulacak bir dönemin olduğu açıkça görülmektedir.

Azerbaycan

Azerbaycan'da altın çağ olarak öne çıkan belli bir dönem yoktur. Azerbaycan'daki ders kitaplarında çizgisel tarih anlayışı devam etmektedir. Tarihin ilk çağlarından günümüze Azerbaycan'da Azerbaycan milli kimliğinin nasıl geliştiği, bugünkü tarih anlatımının omurgasını oluşturmaktadır. Tarihsel materyalizmdeki sınıf savaşının yerini güçlenen milliyetçilikle birlikte artık bir milletin doğuşu, serpilip gelişimi almıştır.

Sadece çizgisel tarih anlayışı değil, memleket tarihi anlayışı da devam etmektedir, ama yine milliyetçiliğin etkisiyle açık bir farklılaşmayla... Öncelikle bu memleketin sınırları genişlemiştir. Tarih öncesi çağlardan günümüze Azerbaycan topraklarında yaşanmış her olay ve yaşamış olan herkes Azerbaycan tarihinin parçası kabul edilmektedir. Böylelikle, Azerbaycan'daki etnik Türk kimliğinin kökleri tarihin ilk çağlarına kadar uzatılmıştır. Azerbaycan'da ilk devleti kurmuş olan Albanların, bu dönemle ilgili tarih ders kitabında Türk kökenli oldukları belirtilmektedir. Albanların ilk hükümdarı Aran'ın adının Türkçe "eren" sözcüğünden geldiği[16], Albanların bir yerel yöneticisinin adının Sanatürk (290-338) olduğu buna kanıt olarak gösterilmektedir.[17] Halen Azerbaycan için çok yakıcı bir sorun olan Karabağ sorunu tarihte bu olguların öne çıkarılmasını gerekli kılmış olabilir. Nitekim Sanatürk'ün dışarıdan gelen Ermenilere karşı savaştığı vurgulanmakta, bir başka paragrafta da bugünkü, sorunlu Karabağ bölgesi hakkında şu bilgi verilmektedir:

> Tarihi Arsah bölgesi Albaniya'nın batı bölgelerinden biriydi (bugün Karabağ'ın dağlık kesimi ve Mil Vadisi). Bu bölgenin halkı Türk kökenli Albanlar, Karkarlar, Hunlar ve Hazarlardan oluşmaktaydı.[18]

Burada önemli olan Azerbaycan olarak anılan bölgeye, tarihi bir memleket olarak sahip çıkılması ve bu yapılırken, buradaki halkın "Türk kökenli" olduğu belirtilerek, buraya sahip çıkılmasıdır.

Azerbaycan'da memleket tarihi yaklaşımı devam etmekle birlikte, bu ülkenin ilgi alanı SSCB dönemindeki cumhuriyet sınırlarıyla sınırlı kalmamıştır. Tarih kitaplarında bahis konusu edilen ilgi alanı bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti dışında Ermenistan'ı ve İran Azerbaycanını da kapsamaktadır. Antik çağdaki Atropatena ve Albaniya

---

[11] O. Ekäýew, *Türkmenistanyň Taryhy 8: X-XVI Asyrlar*, Asgabat: Türkmen döwlet nesirýat gullugy, 2009.
[12] Ekäýew, 7.
[13] Ekäýew, 8.
[14] Ekäýew, 10.
[15] http://turkmenistan.gov.tm/_tmt.
[16] Yaqub Mahmudlu, Yusif Yusifov vd. (ed.), *Azərbaycan Tarixi 7-ci sinfi üçün Dərslik*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2002: 20.
[17] Mahmudlu, Yusifov 2002: 21.
[18] Mahmudlu, Yusifov 2002: 18.

devletlerinden başlayıp[19] günümüze kadar uzanan süreçte bağımsız Azerbaycan'ın yanısıra İran Azerbaycanı da anlatılmaktadır. Antik çağdaki Atropena ve Albaniya devletlerinin sınırları da bugünkü bağımsız Azerbaycan ve İran Azerbaycanıyla benzerlik taşımaktadır. Arada merkezi devletin kurulduğu ve parçalandığı pek çok dönem anlatıldıktan sonra, günümüze gelindiğinde bağımsız Azerbaycan anlatılırken, ona paralel olarak eşit uzunluktaki bir bölümde aynı dönemde "Güney Azerbaycan"da da nelerin yaşandığının anlatılması dikkate değer bir olgudur.[20]

Azerbaycan, memleket topraklarında ilk çağlarda yaşayan halkı Türk veya Türk kökenli olarak görmektedir. Azerbaycan tarihi anlatılırken de bu "Türk soylu" halkın "Azerbaycan" içindeki tarihi anlatılmaktadır. Tarihin ilgi sahası Sovyet döneminde olduğu gibi Azerbaycan sınırlarıdır, yani memleket tarihi anlayışı sürdürülmektedir. Ancak bu memleketçi yaklaşıma Sovyet döneminden farklı olarak Türkçülük de eklenmiştir. Bunun yanında memleket Azerbaycan olarak görülmekle birlikte, "Azerbaycan"ın kapsadığı alan SSCB dönemindeki sınırlarla kısıtlı kalmamıştır. Azerbaycan ama kendi geçmişine baktığında, kuzeyi ve güneyiyle büyük Azerbaycan'ı ilgi sahasına dâhil etmektedir. Burada memleket ve soy tarihi yeni bir sentezde, iç içe geçmiş olarak ifade edilmektedir.

Her ne kadar geçmişte yaşanmış bir "altın çağ" tasavvuru olmasa da, Azerbaycan tarih ders kitaplarına bakıldığında, "altın çağ" olarak öne çıkabilecek bir dönem vardır. Azerbaycan'dan çıkan, Tebriz'i başkent yapan, çok kısa sürede büyük fetihler gerçekleştirip, egemenliğini Semerkand'a kadar dayandıran Şah İsmail, Azerbaycan tarihinde görülen en başarılı hükümdar olarak kabul edilebilir. Ayrıca Türkçe şiirler yazmış olması hem ona duyulan hayranlığın artmasını hem de Türklüğünü vurgulamak açısından elverişlidir. Bunların yanı sıra Şiiliği Azerbaycan ve İran'da hakim mezhep yapmış olması da bugüne kadar etkisi uzanan kalıcı bir kültürel miras bırakmıştır. Bu, Azerbaycan halkı için tarihin kırılma noktalarından biridir. Nitekim Şah İsmail'in büstleri, Bakü şehrinde heykeli, tarih ve edebiyat ders kitaplarında başarılarına ayrılmış sayfalar vardır. Ancak yine de yirmi yıldır büyük bir fatih, şair, inanç adamı, yani tarihi bir kahraman olarak öne çıkamamaktadır.

Şah İsmail'in başarıları Azerbaycan'da Dünya Tarihi dersinde[21] okutulan "Orta Çağ Tarihi" ders kitabında şu şekilde anılmaktadır:

> Artık Safevi imparatorluğu yalnız Azerbaycan topraklarının değil, aynı zamanda bütün İran'ı, Arap Irakı'nı, ve Doğu Anadolu'yu yöneten kudretli Azerbaycan Türk İmperatorluğu idi. Safevi İmparatorluğunun kurulması, Azerbaycan tarihinde benzersiz bir hadise olup, ülkemizin devletçilik tarihinde yeni merhalenin başlaması, merkezileşmiş devletin meydana gelmesi, bütün Azerbaycan topraklarının tek devlette birleştirilmesi demek idi.[22]

Şah İsmail'in yaptığı büyük fetihlerle ne kadar önemli bir rolü yerine getirdiği ortadadır. Geniş sınırlara sahip bir devlet, merkezileşme ve Azerbaycan birliği bir tarihi düşün gerçekleşmesi gibi okunabilir. Ne var ki, kitaptaki bu değerlendirmeye eşlik eden nihai değerlendirmeler, neden Şah İsmail'in Özbekistan'da Emir Timur için olduğu gibi öne çıkarılmadığını açıklamaktadır:

> Azerbaycan Türk sülalesi olan Safevilerin Şiiliği resmi devlet dinine çevirmesi Türk dünyasını, sonra ise bütün İslam alemini iki cepheye parçaladı. Batı diplomasisi ise Doğuda hakimiyet kurmak için bundan maharetle istifade etti."[23]

Dışarıdan bir bakışla, Şiiliğin Azerbaycan kültürü ve kimliğinin şekillenmesinde temel bir öneme sahip olduğu düşünülebilir. Ancak burada görüldüğü gibi, Şiiliğinn kabulü Türk dünyasını böldüğünden olumsuz bir vaka olarak ele alınmaktadır. Türklüğün açıkça daha baskın bir kimlik olduğu görülmektedir.

"Azerbaycan Tarihi" ders kitabı, buradaki yaklaşıma biraz daha açıklık kazandırmaktadır:

> ... karşı karşıya gelen iki ordu sadece iki Türk imparatorluğunun savaş kuvvetleri değil, en aşırı din düşmanlığı ruhuyla terbiye edilip, birbirinin karşısına geçirilen ve şehit olmaya hazır silahlı fanatiklerdi. Çaldıran döüğüşü, tarihin en kanlı kardeş katliamı idi. Yavuz Sultan Selim için büyük zafer sayılan Çaldıran vuruşması, aslında Türk dünyasının umumi faciası, Batı diplomasisinin ise galibiyeti oldu.[24]

Şah İsmail ve Yavuz Sultan Selim arasındaki savaş kardeşin kardeşle savaştığı ve sonunda bundan başkalarının faydalandığı bir savaş olarak anılmaktadır. Şah İsmail'i yüceltmek bu düşmanlık ve savaşı yüceltmeyi de peşi sıra getireceğinden olsa gerek, Şah İsmail, Özbekistan'daki Emir Timur gibi bir konuma sahip değildir. Emir Timur ve Şah İsmail arasında birinin galip, diğerinin mağlup olması elbette bir farklılık yaratmaktadır, ancak Şah İsmail'in yenilgisinin bir dağılma getirmeyip sadece genişlemenin durduğu, devletinin baki kaldığı ve Şah İsmail'in bıraktığı kültürel mirasın halen devam ettiği de göz önünde tutulmalıdır.

Şah İsmail dönemi tüm Azerbaycan'ın geçmişinde öne çıkarılabilecek en etkili dönem olarak görülse de, Türkiye ile olumlu ilişkiler, Azerbaycan'da ortak Türk kimliğine verilen önem nedeniyle, ayrıcalıklı bir çağ olarak kabul

---

[19] Vəli Əliyev, Yusif Yusifov vd. (ed.) *Azərbaycan Tarixi, Ümumtəhsil Məktəblerinin 6-cı sinfi üçün Dərslik,* Bakı: Aspoliqraf, 2011.
[20] Tahir Qaffarov, Isaq Məmədov vd. (ed.) *Azərbaycan Tarixi, Ümumtəhsil Məktəblerinin 11-ci sinfi üçün Dərslik,* Bakı: Çaşıoğlu, 2009.
[21] Azerbaycan ve diğer cumhuriyetlerde iki tür tarih dersi okutulmaktadır: Dünya Tarihi ve Memleket Tarihi.
[22] R. Xəlilov, Y. Mahmudlu vd. (ed.), *Orta Əsrlər Tarixi, Ümumtəhsil Məktəblerinin 8-ci sinfi üçün Dərslik*, Bakı: Tahsil Nəşriyyat, 2009: 128.
[23] Xəlilov, Mahmudlu, 128.
[24] Yaqub Mahmudlu, Süleyman Məmmədov vd. (ed.), *Azərbaycan Tarixi, Ümumtəhsil Məktəblerinin 8-ci sinfi üçün Dərslik*, Bakı: Aspoliqraf, 2010: 138.

görmemektedir. Şah İsmail'in Şiiliğinin de yüceltilmediğini belirtmekte fayda vardır. Bu, Sovyet döneminde dinin etkisinin azalması, onun yerine seküler bir anlayışın egemen olması ile ilişkilendirilebilir. Ancak bunun Sovyet dönemi öncesine de giden bir geçmişi vardır. Azerbaycan'da Sovyet Devriminden önce modern düşünceler aydınlar arasında taraftar bulmuş ve gerek milliyetçi gerekse sosyalist aydınlar için Azerbaycanlılar arasındaki mezhep farkı bir engel olarak görülmüştür. Hem milliyetçi hem de sosyalist düşünceler, bu ayrımları aşarak halka birlik içinde bakabilmeyi sağlamıştır. Bu nedenle sadece Türkleri ayırmak değil, Azerbaycanlılar arasına da mezhep ayrımı sokmuş olarak görülmesi, Şah İsmail'in en önemli kültürel mirasını onun aleyhine döndürmektedir. Bu nedenle ideolojik bir hâle içinde ona anlam yüklemenin mümkün olmadığı, hatta tersine, ona anlam yüklenmemesinde ideolojik durumun etkisi olduğu söylenebilir.

Kazakistan

Kazakistan'da da geçmişte altın çağ olarak öne çıkan bir dönem yoktur. Buna uygun iki seçenek çıkarılabilir. Bunlardan biri yaklaşık iki bin yıl önce, "altın adam"ın yaşadığı dönemdir. Sakların egemen olduğu bu döneme tarih kitaplarında, Tarih Müzesinde ve eski başkent Almatı'nın merkezindeki meydanda özel bir yer ayrılmıştır. Ancak bu dönem Kazakistan için örnek alınacak bir altın çağ olmaktan ziyade başka bir anlama sahip görünüyor. Kazakistan'da uygarlığı ve yerleşik hayatın Ruslar gelmeden önce de varolduğu, hatta Rusya'da uygarlığın ilk izlerinin görülmesinden de önceye gittiğini kanıtlayabilmek için bu döneme ait arkeolojik kaltıntılar ve bu dönem hakkındaki bilgiler önemlidir. Kazakistan'da hep göçerlik olmadığı, Kazakların eski bir uygarlığın mirasçıları olduğu vurgusu sadece Rusya veya dünyaya karşı değil, Kazakistan'ın kendi vatandaşları için de uygarlık sahibi bir halk olunduğunun gösterilmesi açısından gereklidir.

Burada sorun yaratabilecek bir durum, Kazakistan'da iki bin yıl önce, yani Kazaklar gelmeden önce yaşamış halkların geriye dönük bir okumayla Kazak olarak kabul edilip edilemeyecekleridir. Kazaklar açısından bakıldığında bunun bir sorun yaratmadığı söylenebilir. Kazakistan tarihi bugünkü Kazakistan sınırları içinde yaşamış Andronov kültüründen topluluklar, Saklar, Sarmatlar ve Usunlardan başlayarak tüm halkları kendi tarihinin parçası kabul etmektedir.[25] Bunlar Kazaklar bu topraklara göç etmeden önce yaşamış olsalar dahi, Kazakistan'da yaşamış her halkın belki anne belki baba tarafından bir şekilde akrabaları olduğu görüşü benimsenmektedir.

Aslında sadece Kazakistan'da değil diğer Sovyet sonrası Türk cumhuriyetlerinde de bu yaklaşım görülmektedir. Sovyet döneminde yaşamış ama özellikle etnojenezle ilgili düşünceleriyle günümüzde de Orta Asya tarihçileri üstünde etkisi devam eden Lev Gumilev'in şu sözünde bu yaklaşım ifadesini bulmaktadır: "Bir atadan çıkan etnos yok; olmadığı gibi, olması da mümkün değildir. Her insanın babası ile anası olduğu gibi, tüm etnosların iki veya daha fazla atası vardır."[26]

Kazakistan açısından bir altın çağ itibarı görebilecek diğer bir dönem Kazak Hanlığı dönemidir. Nitekim Kazak etnojenezinin de ancak bu devirde, Kazak Hanlığı "etno-politik istikrar" sağladıktan sonra gerçekleştiği ifade edilmektedir.[27]

Ne var ki merkezi devletin zayıf olduğu, *cüz*ler ve hatta onların da altında boyların özerk hareket edebildiği Kazak Hanlığı dönemi, günümüzde merkezi otoriteyi korumaya çalışan Kazak devleti açısından örnek olarak sunulabilmekten uzaktır. Kaldı ki, Kazak Hanlığı hakkındaki yazılı bilgilerin azlığı, bize neler yapıldığı hakkında çok az bilgi sunmaktadır.

Bu iki seçeneği bir kenara koyacak olursak, aslında Kazakistan'ın en parlak dönemi olarak günümüzdeki Kazakistan Cumhuriyetini görebileceğimiz ortay açıkmaktadır. Kazakistan'ın en geniş sınırlara sahip olduğu, ekonomik olarak güçlü, modern, bağımsız ve merkezi otoritenin kurulduğu bir devlete sahip olunan bu dönem Kazakistan'ın en parlak dönemidir. Merkezinde Altın Adamın yer aldığı Almatı'daki meydanda Altın Adamın etrafında, Kazakistan tarihsel dönemlerinin kronolojik olarak sergilendiği on adet metal plaka vardır. Bu metal plakaların çoğunda Kazakistan'ın acıları göze çarpmaktadır. Son plakada ise, ön planda Cumhurbaşkanı Nazarbayev ve arkasında bugünkü modern, güçlü ve başarılı Kazakistan görülmektedir. Kazakistan'ın altın çağı için geçmişe bakmaya gerek yoktur. Tarihsel seyir, yine ilerlemeci bir çizgide bugüne uzanmaktadır ve gelecekte daha güzel günler getirecektir. Bu ilerlemeci yaklaşım, tarihsel materyalizmi çağrıştırsa da, bu sürekliliğin ülkenin tarihsel gerçekleri ve günümüzdeki durumu nedeniyle oluştuğu görülmektedir.

Kırgızistan

Kırgızistan'da da belli bir altın çağdan söz edilemezse de, öne çıkan iki dönem vardır: Büyük Kırgız Kağanlığı ve Karahanlılar Devleti. Büyük Kırgız Kağanlığı, günümüz Kırgızistan sınırları dışında, Yenisey Nehri çevresinde, dokuzuncu yüzyılda kurulmuştur. bu kağanlıkla ilgili öncü çalışmaları ünlü Rus şarkiyatçı V. V. Barthold henüz 1920'lerde yapmıştır.[28] Ne var ki Kırgızistan'daki resmi tarihçilik memleket tarihi anlayışını koruduğundan, Yenisey Kırgızları asıl bağımsızlık sonrasında güçlü bir şekilde Kırgızistan tarihçiliğinin çalışma alanına girmiştir. Bu sayede Kırgızların ilk devleti ve ilk yazıları Kırgızistan dışındaki Yenisey bölgesinde olduğundan, bunların Kırgızistan tarihine dâhil edilmeleri Kırgızistan'ın devletçilik ve yazılı kültür tarihinin de geriye götürülebilmesini sağlamıştır. Bugün, Kırgız devletçiliği 2.200 yıl öncesine (M.Ö. 201), Çin kaynaklarında ilk kez Kırgız adına rastlandığı yıla kadar geriye

---

[25] S. Joldasbaev, D. Babaev, *Orta Gasırlardagı KazakstanTarihı 7* [Orta Çağ Kazakistan Tarihi, 7], Almatı: Atamura, 2003: 124-125.
[26] Ö. C. Osmonov, A.A. Asankanov, *Kırgızstan Tarıhı: En bayırkı doordon azırkı mezgilge çeyin* [Kırgızistan Tarihi: En Eski Devirden Günümüze Kadar], Bişkek, 2003, s. 134.
[27] Joldasbaev, Babaev, 126.
[28] V.V. Bartold, *Kirgizy: İstoriçeskiy Oçerk* [Kırgızlar: Tarih Çalışmaları], Moskova, NIK, 1963: 471-543.

götürülebilmektedir. Bu vesileyle 2003 yılında "Kırgız devletçiliğinin 2.200. yılı" kutlanmıştır. Yine Yenisey Kırgızlarıyla kurulan bağ sayesinde, Kırgız yazısının ilk örnekleri dokuzuncu yüzyıla tarihlenen Yenisey Yazıtlarına dayandırılabilmektedir.

Ne var ki 2.200 yıl önceki Kırgızların ne tür bir siyasi yapıya sahip oldukları muğlaktır. Kırgız yazısının yazıldığı dönem ise hakkında biraz daha fazla bilgi sahibi olduğumuz Büyük Kırgız Kağanlığı dönemidir. Bu siyasi yapı, 840'ta Uygur Devletinin Kırgızlar tarafından yıkılmasının ardından kurulmuştur. Kırgız Kağanlığı kendinden önceki Türk ve Uygur devletleri gibi Doğu Asya'dan Orta Asya'ya uzanan çok geniş bir bölgeyi egemenliği altına almıştır. Ancak gevşek bir idari yapıya sahip olduğundan bugün Kırgızistan'da dahi Kırgız Kağanlığının bir devlet olup olmadığı tartışmalıdır.[29] Hükümdarlarının sırası, egemenlik alanlarının gerçekte nereye uzandığı, hatta gerçek bir egemenliğe sahip olup olmadıkları dahi bilinmemektedir. Bu kadar bilinmezlik ve gevşek siyasi yapı, bu dönemde bir altın çağın yaşandığının iddia edilmesini zorlaştırmaktadır.

Bağımsızlıktan önce memleket tarihi anlayışı içinde, günümüz Kırgızistan sınırlarında kurulmuş Karahanlılar Devleti Kırgızistan tarihçileri için önemli bir çalışma alanı sunuyordu. Kırgızistan'daki Özgön ve Balasagun şehirleri Orta Çağda Karahanlılara Kaşgar ile idari merkezlik yapmış belli başlı şehirlerdendi. Günümüze kalan birkaç tarihi yapıyla korunan bu kültürel miras Karahanlı dönemiyle bağ kurulmasını kolaylaştırmaktadır.

Ayrıca tarihe geçmiş bazı önemli yazarlar da Karahanlılar döneminde Kırgızistan'da doğmuştur. Bunların en bilinenleri Kırgızistan'daki Isıkgöl kıyısındaki Barskon'da doğan ve *Divanu Lügati't-Türk*'ü yazan Kaşgarlı Mahmud ile ilk Türk siyasetnamesi *Kutadgu Bilig*'i yazan, Balasagun doğumlu Yusuf Has Hacip'tir (Cusup Balasaguni). Günümüzde Kırgız parasında, 1.000 som üstünde Yusuf Has Hacip'in portresi vardır.

Gerek bugüne kalan tarihi eserler, gerekse tarihi şahsiyetler açısından bakıldığında, Karahanlılar Devleti dönemi Kırgızistan'ın en parlak dönemi olarak öne çıkmatadır. Ancak diğer devletlerde de gördüğümüz bir durum, burada da kendini göstermektedir: Kırgızlar gelmeden önceki dönemde Kırgızistan'da kurulmuş bir devlet ulus-devlet aşamasındaki Kırgızistan'da ne kadar sahiplenilebilir?

Bunun yanında, Karahanlılar döneminin bir altın çağ olarak kabulü açısından bir başka sorun daha vardır ki, o da Karahanlıların da merkezi bir devlet kurmamış olmalarıdır. Kırgızistan için de diğer ulus-devletlerde olduğu gibi, devletin istikrarlı bir merkezi siyasi yapıya sahip olması önemlidir. Sürekliliği sağlayan bu istikrarlı, merkezi yapıdır. Bunun Karahanlılardaki gevşek hali, Karahanlılar dönemini Kırgızistan'ın örnek olarak sunabileceği bir dönem olmaktan alıkoymaktadır.

Sonuç

Bugün yeni ulus-devletlerde ne yapıldığına içeriden bir gözle bakıp, anlamaya çalıştığımızda, bağımsızlık öncesinde 1924'te çizilen sınırların geçmişi, tarih çalışmalarının ilgi alanını belirlerken, bağımsızlıktan sonra bunun değişmeye başladığı görülmektedir. Artık bağımsız cumhuriyetler kendi tarihlerini modern çağda çizilmiş sınırlar içine hapsetmekten çıkmışlardır. Sınırların ötesindeki gelişmeler de elbette ki bu ülkelerdeki gelişmeler üstünde etkili olduğundan bunun tarih araştırmalarını daha verimli bir aşamaya taşıması beklenebilir. Şimdilik her bir ülke tarihin farklı bir dönemine, farklı devletlere, farklı tarihi şahsiyetlere yönelmiş görünmektedir. Bunun altında farklı memleket tarihleriyle işe başlamaları, farklı güncel sorunlarla uğraşmaları ve bunlara farklı tarihsel kesitlerden çözüm aramalarının yattığı söylenebilir. Adı "altın çağ" anılsa da, anılmasa da geçmişte farklı dönemlere yönelinmektedir.

Belli bir altın çağdan söz edilememesi, tarihin sadece siyasi ihtiyaçlar tarafından belirlenmediğini göstermekedir. Resmi tarih yapılırken dahi, ideolojik zorlamanın bir sınırı olduğu görülmektedir. Her ne kadar burada sözünü ettiğimiz, bağımsız ulus-devletlerin Sovyet sonrası dönemde, o dönemki güçlü ideolojinin yerini alacak güçte bir ideolojiye ve vatandaşlarına gurur duyacakları bir geçmişe ihtiyaçları varsa da, zorlama ile böyle bir dönem yaratılmadığı görülmektedir.

Bağımsızlıktan sonra her bir ulus-devlet kendi bağımsız varlığını pekiştirme arayışına girmiştir ve bunun içinde de farklı sorunsallarla farklı dönemlere, farklı ilgi odaklarına yoğunlaşmıştır Bu nedenle, bir ayrışmanın yaşanması, sürecin doğal bir aşaması olarak görülebilir. Bir ortaklığın tesis edilmesi için öncelikle iletişim gereklidir ve iletişim için diğer ortakları anlamak gereklidir. Aksi takdirde bu bir diyalog olmaz, bitimsiz bir monoloğa dönüşür.

Eğer ortak bir masa etrafında toplanılacaksa, kabul etmeli ki, herkes önce masadaki kendi konumunu sağlama alma ihtiyacı içine girer. Ortak bir tarihe de sahip olan bu halklar nihayetinde ortak bir masa etrafında bir araya gelecekse, şimdilik konular üstünde bir tür uzmanlaşma döneminin yaşandığı kabul edilebilir. Bugün her bir devlet farklı dönem, bölge ve devletleri ayrıntılı biçimde çalışmaktadır. Ancak bu çalışmaların karşılaştırmaları çalışmalarla da zenginleştirilmesi yerinde olacaktır. Bu nedenle, farklı konulardaki uzmanlaşmanın yanı sıra, bir masa etrafında ortak konu ve meselelerin konuşulması da tüm katılımcılar için faydalı olacaktır.

Kaynakça

Bartold, V.V., *Kirgizy: İstoriçeskiy Oçerk* [Kırgızlar: Tarih Çalışmaları], Moskova, NIK, 1963.

Copeaux, Etienne, *Tarih Ders Kitaplarında 1931-93:Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 1998.

Danilevski, Nikolay Yakovleviç, *Rossiya i Evropa. Vzgald na kulturnıe i politiçeskie otnoşeniya Slavyanskogo mira k Germano-Romanskomu*, Sankt Petersburg, 1895; http://www.runivers.ru/bookreader/book10067/#page/2/mode/1up

[29] Örneğin Kırgızistan'ın önemli tarihçilerinden Prof. Dr. Anvarbek Mokeev Kırgız Kağanlığını bir devlet olarak kabul etmemektedir.

Ekäýew, O., *Türkmenistanyň Taryhy 8: X-XVI Asyrlar*, Asgabat: Türkmen döwlet nesirýat gullugy, 2009.
Elias, N., *A History of the Moghuls of Central Asia Being the Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammed Haidar, Dughlat*, London: Curzon Press, 1972.
Əliyev, Vəli ve Yusif Yusifov vd. (ed.) *Azərbaycan Tarixi, Ümumtəhsil Məktəblerinin 6-cı sinfi üçün Dərslik,* Bakı: Aspoliqraf, 2011.
Gürbüz, Y. Emre, "In Search of New Historiographies for Ex-Soviet Turkic States: Azerbaijan, Uzbekistan and Kazakhstan", Birgit Schlyter (ed.), Swedish Research Institute in Istanbul, (2014 içinde yayımlanacak).
Gürbüz, Yunus Emre, "One Migration Two Different Historiographies: The Migration of the Uzbeks and Kazakhs in the 15th Century," *Turkish Studies*, Cilt 8/5, Spring 2013; http://dx.doi.org/10. 7827/TurkishStudies.5037.
Joldasbaev, S. ve D. Babaev, *Orta Gasırlardagı KazakstanTarihı 7* [Orta Çağ Kazakistan Tarihi, 7], Almatı: Atamura, 2003.
Kennedy,Paul, *The Rise and Fall of Great Powers: Economic Change and Military Conflict*, New York: Vintage Books, 1987.
Mahmudlu, Yaqub ve Süleyman Məmmədov vd. (ed.), *Azərbaycan Tarixi, Ümumtəhsil Məktəblerinin 8-ci sinfi üçün Dərslik*, Bakı: Aspoliqraf, 2010.
Mahmudlu, Yaqub ve Yusif Yusifov vd. (ed.), *Azərbaycan Tarixi 7-ci sinfi üçün Dərslik*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2002.
Muhammadjonov, A. ve Q. Usmonov, *O'zbekiston Tarixi (Milodning IV Asrıdan XVI AsrBoshlarigacha), 7-Sinif*, Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, Devlet Ilmiy Nashriyoti, 2005.
Osmonov, Ö.C. ve A.A. Asankanov, *Kırgızstan Tarıhı: En bayırkı doordon azırkı mezgilge çeyin* [Kırgızistan Tarihi: En Eski Devirden Günümüze kadar], Bişkek, 2003.
Qaffarov, Tahir ve Isaq Məmədov vd. (ed.) *Azərbaycan Tarixi, Ümumtəhsil Məktəblerinin 11-ci sinfi üçün Dərslik,* Bakı: Çaşıoğlu, 2009.
Spengler, Oswald, *Der Untergang des Abendlandes: Umrisse einer Mophologie der Weltgeschichte*, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1920; https://ia600502.us.archive.org/20/items/deruntergangdesa01spen/deruntergangdesa01spen.pdf.
Tarih 1Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri, (1931-1941), 2003,İstanbul: Kaynak Yayınları.
Toynbee,Arnold J., *A Study of History,* (12 cilt), Oxford: Oxford University, 1934-1961.
Xəlilov, R. ve Y. Mahmudlu vd. (ed.), *Orta Əsrlər Tarixi, Ümumtəhsil Məktəblerinin 8-ci sinfi üçün Dərslik*, Bakı: Tahsil Nəşriyyat, 2009.

İnternet Kaynakları:

http://turkmenistan.gov.tm/_t

TÜRK DEVLET YÖNETİM ANLAYIŞINDA İSYAN

Cüneyt KANAT*

İsyan, her hangi bir otoriteye ya da güce başkaldırmak ve onu tanımamaktır. Günümüz dünyasında yani içinde bulunduğumuz yüzyılda bile devlete ve devlet otoritesine karşı isyan edilebildiğini, özellikle son yıllarda şahit olduğumuz ve "Arap Baharı" olarak adlandırılan örneklerde de açıkça gördüğümüz gibi, halkın ve sivil toplum örgütlerinin özellikle totaliter ve dikta rejimlerinde isyana kalkıştıklarını ve zaman zaman da başarıya ulaştıklarını biliyoruz. Günümüzde gerçekleşen, bu tür isyanlar genellikle diktatörlere karşı ve sivil toplum örgütleri tarafından kitle iletişim araçları da kullanılarak organize edilen bir çeşit halk hareketleri, yani halk ayaklanmalarıdır. Kendi tarihimize dönüp baktığımızda da pek çok isyan örneğine rastlıyoruz. Ancak bizim inceleyeceğimiz dönemdeki isyanlar, günümüze göre daha farklı çevrelerden ve daha farklı sebepler ile ortaya çıkmaktaydı.

Sunumumuzda öncelikle Türk devlet yönetim anlayışında isyanın nasıl karşılanıp hangi çerçevede değerlendirildiğini gördükten sonra, Ortaçağ Türk devletlerinden seçtiğimiz bazı örneklerden hareketle isyan olgusunun nasıl geliştiğini anlamaya çalışacağız.

Türk devletlerinde iktidar ve güç, hükümdarın mutlak hâkimiyeti ile ilişkiliydi. Bir başka ifadeyle, hükümdar, halkı ve kendisine bağlı olanlar karşısında ne kadar güçlü olursa, devletine de o denli hâkim olurdu. Buna bağlı olarak hükümdarın hanedan mensupları da dâhil olmak üzere tebaası ve kendisine bağlı olan diğer devletler üzerinde mutlak bir kontrol sağlamış olması zorunluluktu. Her dönemde olduğu gibi Ortaçağ Türk devletlerinde de bu durum önemini korumuştur. Bununla birlikte her ne sebeple olursa olsun, ülke sınırları içerisinde çıkan isyanlar, hükümdarın otoritesinin sarsıldığını ve kontrolünün zayıfladığını gösteren önemli belirtilerden birisi idi. İsyanlar hükümdarın kişisel otoritesini ve iktidarını tehdit ettiği gibi, devletin geleceğine yönelik bir tehdit olarak da kabul edilmekteydi. Bu yüzden de hükümdarın, kendisine ve devlete karşı isyan edenleri en ağır biçimde cezalandırmasından daha doğal bir şey olamazdı[1].

Eski Türklerde devlet düzeninin karışması ya da halk arasında ayrılığın ve kargaşanın çıkması "*bulanma"* sözüyle karşılanıyordu. Fitne ve fesat için, "*bulgak*"; savaşta halkın paniği ve kargaşa için ise, "*bulgaş*" diyorlardı. Bu deyimler devlet düzeninin ifadesi bakımından çok önemliydiler. Büyük fitne için ise, "*yavuz bulgak*" yani "*bulanıklık*" diyorlardı[2].

Göktürkler bunlardan ayrı olarak isyan için "*bulanma*" ve "*tarkınç*" ifadelerini kullanıyorlardı[3]. "*Yerin ve Göğün Karışması*", Türklerde isyan anlayışını çok güzel ifade eden bir deyimdir. Çünkü devletin düzeni, yer ile göğün düzenine bağlı idi. Devleti veren Tanrı olduğu için devlete isyan olamazdı. Daha doğrusu Türk devlet geleneği bunu kolaylıkla kabullenmez ve reddederdi. Bu reddetme yaklaşımı, tabi ki, öncelikle hükümdara, dolayısıyla da devlete mutlak itaat beklentisiyle alakalı idi. Çünkü Tanrı tarafından görevlendirilmiş olan hükümdar yönetme hakkına sahip olan ve bu anlamda hiçbir tartışma kabul etmeyen bir konumda idi.

"*Yanılma*" Türkler tarafından isyan için kullanılan çok yerinde bir sözdür. Devlete bilerek isyan olamaz, sadece "*yer ile göğün düzeninin karışması*" nedeniyle başkaldırmalar olurdu! Türk devlet geleneği, Türk milletinin veya bir kişinin kendi iradesi ve isteği ile bağlı olduğu devlete isyan edip, başkaldıracağını asla kabul etmiyordu. Gerçeğin böyle olmaması ise başka bir şeydir. Eski Türklerde isyan edenlerin cezalandırılması, dünya tarihinde pek görülmeyen, ince ve manalı sözlerle, Kül- Tegin yazıtında şöyle anlatılıyordu: "*Bilmediği için! Yanıldığı için! Suç işlediği için! Kağanı öldü! Veziri, beyleri de öldü! On- ok milleti, (yani Türgeşler), çok zahmet ve acı gördü!*[4]*...*"

"*İl'e, devlete karşı suç işlemek suçu işleyenin başını yemesiydi. Bu durum Kutadgu Bilik de şöyle ifade edilmiştir:* '*Halk devlete karşı suç işlerse başı gider! Dili, sözle suç işlerse; dişi ufalanır'. 'Çok değersiz kişiler gördüm! Durup devlete karşı suç işlediler ve başları kesildi'*[5]".

Ortaçağ Türk devletlerinde de, isyan devlete karşı işlenen en önemli suçlardan birisi idi. Bu sebeple isyan edenlerin en ağır şekilde cezalandırılması gerekiyordu. Ancak bunun bir istisnası vardı. İsyan eden eğer bir hanedan mensubuysa, bazı durumlarda ve devletlerde ölümle cezalandırılmazdı. Fakat buna da her zaman uyulmadığı bilinmektedir.

Ortaçağ Türk devletlerindeki isyanları üç ana gurupta tasnif edebiliriz. Bunlardan birincisi; hanedan mensuplarının, çoğunlukla tahtta hak iddia etmeleri sebebiyle ortaya çıkan isyanlardır. İkincisi; devlet görevlilerinin ve tâbi hükümdarların isyanıdır. Üçüncüsü ise; halkın isyanıdır[6].

A. Hanedan Mensuplarının İsyanları

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, hanedan mensuplarının isyanlarında hükümdarlar mümkün olduğu kadar hoşgörülü olmaya çalışırlardı. Ancak bunun da bir sınırı vardı. Mesela Selçuklu Devleti'nde Kutalmış'ın isyanı sonrasında

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye.

[1] Cüneyt Kanat, *Ortaçağ Türk Devlerinde Suç ve Ceza*, 2. baskı, İstanbul 2013, s. 59. Bu bildirinin hazırlanmasında, "Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza" adlı kitabımın II. bölümünden büyük ölçüde istifade edilmiştir.

[2] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 4. baskı, İstanbul 2001, s. 454- 455.

[3] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 454–455.

[4] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 454–455.

[5] Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 396, 454–455.

[6] Cüneyt Kanat, *a.g.e.*, s. 60.

Kutalmış'ın çocukları hanedan mensubunun katledilmesi uğursuzluk getirir diye öldürülmemişti[7]. Bilindiği gibi Türk devlet geleneğinde devleti yönetme hakkına hanedan üyeleri ortaktır. Bu inanca göre her hanedan üyesinin temelde devleti yönetme konusunda hak iddia etmesi doğaldır. Buna bağlı olarak bu hak iddia edişler her ne kadar isyan olarak nitelendirilse de, başta söylediğimiz inancın bir gereği olarak hoşgörüyle kabul edilmeye çalışılmıştır. Bu kurala en fazla sahip çıkan ve bunu bir anlamda kanunlaştıran ise Timur'dur.

Tüzükât-ı Timur adlı eserinde Timur, aşağıda nakledeceğimiz, kendisinin koyduğu kurallara çoğunlukla uyduğu çeşitli örneklerde görülmektedir. Timur, Oğullar Torunlar, Akrabalar, Emirler, Vezirler'e Yönelik Siyaset Tüzüğü'nde Şöyle diyor:

"*Emrettim ki, eğer öz oğullarımdan herhangi biri saltanat talebinde bulunarak başkaldırırsa, onu vurup-dövüp öldürmeye veya azalarından birine zarar vermeye kimse cüret etmesin. Lakin bu yolundan geri dönünceye kadar onu tutuklukta saklasınlar ki, bu iş halk içinde bozgunluğa yol açmasın. Eğer torunlar, akraba karındaşlar asiliğe başvururlarsa, bunların aylıklarını keserek fakir etsinler*"[8].

Metinden açıkça anlaşıldığı gibi, hanedan üyelerinden birisinin tahtta hak iddia etmesi, yani daha açık ifadesiyle asi olması, onun sadece tutuklanıp hapishaneye koyulması ile cezalandırılıyordu. Öldürülmesi, dövülmesi, vücuduna herhangi bir zarar verilmesi açıkça yasaklanıyor ve böyle bir şeyin yapılması haddi aşma olarak tanımlanıyordu. Bununla birlikte, asinin bu tür hareketlere tekrar teşebbüs etmesine engel olmak için mali kaynaklarının kesilmesi, yani fakirleştirilmesi emrediliyordu. Türk devlet geleneğindeki inanışa göre, Tanrı tarafından kutsanarak yönetme hakkı verilmiş olan bir hanedan üyesine, Timur'un da kabul edip yasalaştırdığı gibi, doğal hakkını kullanmak istemesi sebebiyle ceza verilmesinden daha anlamsız ne olabilirdi!Ama ne var ki, pek çok Selçuklu sultanı Timur'dan farklı düşünecek ve tahtına göz dikip isyan edenler hanedan mensubu olsalar da gözlerini kırpmadan asiyi öldüreceklerdi. Ancak bir önemli ayrıntıyı asla göz ardı etmeyecekler, hanedan mensubu olan asinin kanı asla akıtılmayacak çoğunlukla yayının kirişi ile boğularak öldürülecekti.

İncelediğimiz devletler içerisinde bu konuda en az sorun yaşayan devlet Memlûklardı. Çünkü bu devlette hanedan olmadığı için hanedana mensup olmak ve buna bağlı olarak tahtta hak iddia etmek gibi bir durum da söz konusu olamazdı. Dünya tarihinde bu yanıyla çok orijinal bir özelliğe sahip olan Memlûk Devleti'nde hükümdar olmanın en önemli koşullarından birisi "*memlûk*" olmaktı. Yani satın alınma ya da esir alma yoluyla ele geçirilerek *tıbak* denilen askeri okullarda yetiştirilip sonra azad edilerek günümüzün lejyoner askerleri gibi orduya bir er olarak katılan bu askerler yetenekleri ölçüsünde yükselirler ve "primus inter pares", yani eşitler arasında birinci olan da devletin başına geçerek sultan olurdu. Bu sebeple de hükümdar, kendisine karşı isyan eden Emirler ortaya çıktığında, yapılan mücadele sonunda galip geldiğinde ve isyan edenleri ele geçirdiğinde en ağır şekilde ve öncelikle pek çok işkenceye maruz bıraktıktan sonra ölüm cezasıyla cezalandırırdı. Memlûk Devleti'nde hanedan olmamasına rağmen, eşitler arasında birinci olduğunu düşünen ve tahtta hak iddia eden Emirler her zaman olmuştur. Dolayısıyla bu emirlerin isyanları sultan tarafından bir şekilde bastırılmış ve daha sonra suçlular en ağır şekilde cezalandırılmıştır. Memlûklar'dan önce aynı coğrafyada hüküm süren, fakat hanedana bağlı sultanlar tarafından yönetilen Eyyûbîler devletinde de tahtta hak iddia eden hanedan mensuplarının aynı şekilde cezalandırıldıklarını biliyoruz.

Selçuklu Devletlerinde de devleti bir hanedan yönettiği için tahtta hak iddia etme olgusu sıklıkla yaşanırdı. Böyle bir örnek olay 1059 yılında yaşandı. Selçuklu Devleti'nin gerçek anlamdaki kurucularından birisi olarak kabul edilebilecek olan Tuğrul Bey'in kardeşi Yınal tahtta hak iddia ederek isyan etmişti. Yınal birden fazla kere isyan etmiş, ancak her defasında Tuğrul bey tarafından affedilmişti. Ancak 1059 yılındaki son isyanında hem kendisi hem de çocukları yapılan savaş sonrasında ele geçirildiğinde yaylarının kirişi ile boğdurulmak suretiyle öldürülmüşlerdi[9]. Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu tahtına geçen Alparslan ise, amcası Yabgu Herat'da isyan ettiğinde, duruma müdahale etmiş ve şehri kuşatmıştı. Bir süre sonra kuşatmaya dayanamayacağını anlayan Yabgu teslim olarak gelip yeğeninin huzuruna çıkmıştı. Alparslan da amcasına hiçbir şey olmamış gibi davranarak onu affetmişti[10]. Aynı şekilde oğlu Melikşah da kendisinden sonra tahta geçtiğinde, amcası Kavurd isyan edince onu ele geçirmesine rağmen öldürmek istememişti. Fakat daha sonra vezir Nizamülmülk'ün de etkisiyle, devletin bekası için amcasını yayının kirişi ile boğdurmak suretiyle öldürttü[11]. Yine Melikşah bir süre sonra isyan eden kardeşi Tekiş'i öldürmeyerek sadece gözlerine mil çektirmek ve bir kaleye hapsetmekle yetinmişti[12]. Selçuklu devletlerinin hâkimiyetleri boyunca tahtta hak iddia etmek amacıyla isyan eden hanedan mensupları genellikle bu minval üzere muamele görmüş, yani bazen affedilmiş bazen de ölümle cezalandırılmışlardır.

Timur ise kendisinin yönetimi esnasında, kendi koyduğu kurala uymuş ve hanedan mensuplarından başta oğlu Miranşah olmak üzere torunu Sultan Hüseyin'in isyanları ve yanlışlarında hep hoşgörülü davranarak onları affetmişti[13].

---

[7] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, 2. baskı, İstanbul 1984, s. 45–46.

[8] Sahibkıran Emir Timur Muhammed Toragay Bahadıroğlu, *Tüzükat-ı Timur-Timur'un Günlüğü ve Başarı Prensipleri*, İstanbul 2004. s. 68.

[9] Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşı, *Câmiu'd –Düvel, Selçuklular Tarihi IHorasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları,* yay ve çev. Ali Öngül, İzmir 2000, s. 23–24; Mehmed Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 58-63.

[10] Müneccimbaşı, *Câmiu'd –Düvel,Selçuklular Tarihi I*, s. 33; Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, III, 3. baskı, Ankara 1992, s. 43-44.

[11] İbn'ül-Esîr, *El-Kâmil fît-Târih*, çev. Abdülkerim Özaydın, X, İstanbul 1987, s. 82; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s. 28–39.

[12] İbn'ül-Esîr, *El-Kâmil fît-Târih,* X, s. 127–128; *Anonim Selçuknâme*, nşr. ve Tükçe çev. Faruk Nafiz Uzluk, Ankara 1952. s. 9; Müneccimbaşı, *Câmiu'd –Düvel,Selçuklular Tarihi I*, s. 56.

[13] Ruy Gonzales De Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1993, 103-104; W. Barthold, *Uluğ Beg ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, Ankara 1990, s. 44-46, 84-85; Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatihi*, çev. Zuhal Bilgin, İstanbul 2006, s. 101, 177; Justin Marozzi, *Timurlenk İslam'ın Kılıcı Cihan Fatihi*, İstanbul 2005, s. 298-303; Tacü's-Selmani, *Tarihnâme,* çev. İsmail Aka, Ankara 1989, s. 49–50; İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447),* Ankara 1994, s. 182.

Ancak kendisinden sonra Sultan Hüseyin yeni bir isyan teşebbüsünde bulununca, Şahruh babası Timur gibi hoşgörülü davranmamış ve asiyi ölümle cezalandırmıştı[14]. Şahruh'tan sonraki Timurlu hükümdarları da isyan eden hanedan mensuplarını bazen affetmişler bazen ise ölümle cezalandırmışlardır.

B. Devlet Görevlilerinin ve Tâbi Hükümdarların İsyanı

"*…Yazılan şey öyle emredici olmalıdır ki kimse ona el ve dil uzatmaya cesaret edememeli ve verilen Emirleri yerine getirmemezlik yapamamalıdır. Eğer bir kimsenin yüce divandan çıkan bir fermana hakaret ile baktığı, onu duymakta veya itaat etmekte gevşeklik ettiği anlaşılırsa, padişah için divandakilerle diğer insanlar arasında fark olmadığından bunlar sarayın yakınları da olsa açıkça cezalandırılırlar. Herkes padişaha ait, padişahla ilgisi olan veya padişahın emrettiği şeyi yapmak zorundadır. Yoksa boyun vurmak, el ayak kesmek, hadım etmek gibi cezaları padişahın tedip için vermesi gerekir. Diğerlerine örnek olması için onları cezalandırmalıdır*[15]."

Selçukluların bilge veziri Nizâmülmülk Siyasetnâme'sinde böyle yazmıştı. Buna göre, hükümdara çok yakın olmak ya da saray, yani devlet için çalışıyor olmak onları diğer insanlardan farklı kılmaz. Her kim olursa olsun herkes hükümdarın emrine kayıtsız şartsız uymak zorundadır. Eğer uymazsa kendisine uygun bir ceza mutlaka verilecektir. Verilen bu ceza da diğerlerine örnek olacak ve başkalarının suç işlemesini engelleyecektir.

Timur ise, Oğullar Torunlar, Akrabalar, Emirler, Vezirler'e yönelik Siyaset Tüzüğü'nde şöyle buyuruyor;

"*Emirler Noyanlar iş zamanı isyan gösterirlerse azletsinler. Eğer devlete ziyan gelecek iş yapmışsa, onu başka bir Emir'e tâbi kılsınlar. Eğer askeri işlerde tembellik yapmışsalar, işten alıp kâtip kılsınlar. Yine eksiklik gösterirse, onu ikinci defa hizmete almasınlar*[16]."

Timur, yukarıdaki metne göre devlet görevlilerine karşı hoşgörülü davranmayı öngörüyor ve işlenen ilk suçlarda çoğunlukla bağışlayıcı olmayı ya da hafif cezaları tercih ediyordu. Suçun tekrarı halinde ise sertleşiyor ve ilgiliyi görevden uzak tutuyordu. Ancak bu yaklaşımın prensipte böyle olduğu, uygulamada ise çoğunlukla ölüm cezası verildiği de bir vakıadır.

Aynı şekilde Eyyûbîler ve Memlûklar'da da devlet için çalışan görevlilerin işlediği isyan ile ilgili suçlar cezasız kalmıyordu. En hafif şekliyle onlar için hazırlanmış olan özel hapishanelerde, yani *sicn el cebb*'deki karanlık, havasızlık, pis kokular ve farelerin cirit attığı kötü koşullar içerisinde tarihçinin ifadesiyle; "*ölüm ya da ölümden daha beter bir durumu* " yaşıyorlardı[17].

Bütün bunlardan anlaşıldığına göre; Ortaçağ Türk devletlerinde, tarih boyunca şekillenmiş olan Türk devlet geleneği gereğince, devlet görevlilerinin de isyan ettiklerinde işledikleri suçların cezasını bir şekilde çekmeleri ve yaptıklarının bedelini ödemeleri gerekiyordu.

Bu tür isyanlar karşısında sultanların takındıkları tavırlar da genellikle yukarıda belirtilmiş olan kurallar çerçevesinde gelişmiştir. Mesela Selçuklu Sultanı Alparslan, kendi döneminde isyan eden Huttelan hakimi ile Çağaniyan Emiri Musa'yı ele geçirdiğinde ölümle cezalandırmıştır. Yine Alparslan, vasalı olan Kirman Selçukluları Devleti'nin başında bulunan kardeşi Kavurd kendisine karşı isyan ettiğinde onunla mücadele etmiş ve bu sırada kendi ordusunda bulunan bir grup kumandanın isyan etmiş olan Kavurd ile irtibata geçerek kendisine karşı hareket ettiğini sadık bir adamı vasıtasıyla öğrendiğinde, bu kumandanları tek tek yakalatarak ölüm ile cezalandırmıştır.

Eyyûbî Devleti'nin hükümdarı ve Haçlıların korkulu rüyası Selahaddin Eyyûbî zamanında, 1174 yılında Fatımi Devleti'ni yeniden canlandırmak amacıyla teşkilatlanan bir grup girişimde bulundu. Ancak aralarında çıkan görev paylaşımı konusundaki anlaşmazlık sebebiyle içlerinden birisi durumu Sultan'a anlatınca isyan girişimi deşifre oldu. Bunun üzerine Selahaddin isyan girişiminde bulunanları tek tek yakalatarak idam ile cezalandırdı.

Timur, isyan edenler hanedan mensubu olduğunda mümkün olduğunca hoşgörülü olmaya çalışırken, hanedan mensubu dışındaki isyancılara karşı sert ve acımasız olmuştur. Bir keresinde Semerkand'dan ayrıldığında oradaki Emirler onun yokluğunu fırsat bilerek isyan ederler ve muhalefete başlarlar. Timur bu durumu öğrendiğinde hemen geri döner ve kaçmaya çalışan bu Emirler'in hepsini yakalatarak idam ettirir[18]. Yine Lur-ı Kuçek hâkimi Melîk İzzeddîn asi olduğu için idam edilir ve daha sonra da derisi yüzülüp saman doldurularak diğer asilere ibret olsun diye teşhir edilir[19]. Timur, uzun seferlere çıktıktan sonra geri döndüğünde yolu üzerindeki şehirlerden geçerken oralarda yaşayan halkı dinler ve yokluğunda neler olup bittiğini öğrenmeye çalışırdı. Aynı şekilde Yedi Yıllık Sefer diye adlandırılan Batı seferinden dönerken, Horasan'dan geçtiği sırada buranın halkını da dinlemiş ve Canı Kurbanilerden olan Ak Boğa ve Kara Boğa'nın isyan ettiğini ve Hinduşah Şeyh'in de bunları yakaladığını öğrenmişti. Hiç tereddüt etmeden bu asilerin ölüm fermanlarını imzalar ve emir yerine ulaştığında suçlular hemen idam edilirler[20]. Timur'un bazen hanedan mensubu olmayan isyancılara da yumuşak davrandığı olmuştur. Özellikle hâkimler, daha önce devlete büyük yararlılıklar göstermiş ise kendilerine çoğunlukla ölüm cezası verilmezdi. Örneğin, Maveraunnehr'de Zindeheşâm adlı bir hâkim

---

[14] Tacü's-Selmani, *Tarihnâme,* s. 49–50; İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı* s. 182; Beatrice Forbes Manz, *a.g.e.*, s. 177; W. Barthold, *Uluğ Beg*, s. 84-85.

[15] Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987, s. 106–107.

[16] *Tüzükât-ı Timur*, s. 68.

[17] el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-'İtibâr bi-Zikr el-Hıtat ve'l Âsâr,* II, nşr. Mektebe es-Sakâfe ed-Dîniyye, 2. Baskı, Kahire 1987, s. 188–189, 213; İbn Tagriberdi, *en-Nucûm ez-Zâhire fî Mulûk Mısr ve'l-Kahire,* IX, nşr. Dâr el-Kutub el-Mısriyye, b.y. ve t.y, s. 92 not. 2; Alâ' Taha Rezzak Hüseyn, *es-Sucûn ve'l-Ukûbât fî Mısr Asr Salâtîn el-Memâlîk,* El-Harem 2002, s. 41-42.

[18] Muineddîn Natanzî, *Muntehâbi Tevârihi Muîni*, nşr. Jean Aubin, Tahran 1336 hş. s. 339–340; Şerefeddîn Ali Yezdî, *Zafernâme*, I, nşr. Muhammed Abbâsî, Tahran 1336 hş., s. 259.

[19] Yezdî, *Zafernâme,* II, s. 392.

[20] Yezdî, *Zafernâme,* II, s. 418.

Timur'a isyan ettiğinde o yakalanmış ve sadece Semerkand hapishanesine atılmakla yetinilmişti[21]. Timur, bir süredir yine Özbek vilayetindeki sevdiği emirlerinden Yayık Sofi'nin âsi olduğunu ve kendisine karşı muhalefet ettiğini haber aldığında derhal onu yakalayıp getirdiler. Suçlu Timur'un huzuruna getirildiğinde suçunu itiraf ettiği gibi kendisiyle birlikte hareket eden bir gurup isyancıyı da ihbar etti. Timur bu şahsı çok sevdiği ve daha önce devleti adına pek çok yararlılıklar gösterdiği için sadece hapsedilmesini, ancak onunla birlikte işbirliği yapanların ise idam edilmelerini buyurdu[22].

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Memlûk Devleti'nde hanedan olmadığından hanedan mensuplarının isyanlarına rastlanmaz. Ancak bunun yerine her biri sultan adayı olan Emirler zaman zaman yeterince güçlü olduklarını düşündüklerinde isyan ederlerdi. Emirlerin isyan etmesi durumunda onlara idam cezalarının yanı sıra sadece Emirler ve yüksek rütbeli subaylar için hazırlanmış olan yeraltı hapishanelerine hapsedilme cezası da verilirdi. Örneğin, 1295 yılında Emir İzzeddîn Aybek el-Efrâm isyan ettiğinde sultanın gönderdiği görevliler asi Emir'i yakalamış ve tutuklamıştı. Önce Kahire'de hapsedilmiş olan Aybek daha sonra İskenderiye'deki *Cebb Şerîf* diye bilinen yeraltı hapishanesine nakledilmişti[23]. Bazen isyan edeceğinden korkulan Emirler de bu hapishanelere koyulurdu. Sultan en-Nâsır Muhammed, Emir Baysari'yi isyan edebileceği korkusuyla Kaledeki *Sıcn el-Cebb* adındaki yeraltı hapishanesine müebbet hapis cezasıyla koydurmuştu. Bu Emir 1298 yılında bu hapishanede ölmüştür[24].

Memlûk Devleti sultanları kendisine tâbi olan çevredeki beylerin ve hâkimlerin isyanları ile de uğraşmak zorunda kalıyordu. Bunlardan Dulkadir Beyliği'nin kurucusu olan Karaca Bey Memlûk Devleti'ni çok uğraştırmıştı. Çoğunlukla Memlûk Devleti ile anlaşamayan Karaca Bey zaman zaman mûti olsa da, kısa süre sonra tekrar itaatten çıkıyor ve özellikle Halep bölgesine saldırılar düzenliyordu. Karaca Bey, 1353 Eylül'ünde yakalandı ve 48 gün hapiste tutulduktan sonra kalenin alt tarafına götürülerek işkence edilmek suretiyle öldürüldü. Cesedi ise üç gün boyunca bu tip işler için çok kullanılan Zuveyle kapısında teşhir edildi[25]. Bu olaydan yıllar sonra 1472 Ağustosunda bu kez Memlûk hükümdarı Kayıtbay, yapılan kuşatma sonucunda Zamantı kalesinde ele geçirilen Dulkadir Beyi Şehsuvar'ı ve kardeşleri ile Emirlerini Kahire'ye yine boyunlarından zincirlere bağlı oldukları halde getirtmişti. Kahire'ye getirilmiş olan asilerin cezalandırılmaları ise farklı şekillerde olmuştu. Şehsuvar Bey ve kardeşleri idam edilmiş, Emirler ise ortadan ikiye bölünmek suretiyle öldürülmüşlerdi[26].

Görüldüğü üzere, Ortaçağ Türk devletlerinin hemen hemen hepsinde devlete isyan eden emirler ve tabi hükümdarlar çoğunlukla ağır şekilde cezalandırılmışlardır.

C. Halkın İsyanı

Ortaçağ Türk devletlerinde, devlete ve hükümdara karşı isyan edenler bir şekilde mutlaka cezalandırılmıştır. Eğer bu isyan halk arasında ya da askerler arasında ortaya çıkarsa yine cezasız kalmamıştır.

Ortaçağ Türk devletlerinde, halkın devlete karşı isyanı çok sık yaşanan bir olgu değildi. Fakat zaman zaman ortaya çıkan bazı haksız uygulamalar ya da başka sebeplerden dolayı halkın da isyan ettiğini görüyoruz. Hükümdarın yönetimi altında bulunan ve devlete bağlı olan uzak eyaletlerde ortaya çıkan isyanlara ise daha fazla şahit oluyoruz. Bazen merkeze uzak olan bölgelerdeki yöneticilere, dolayısıyla da hükümdarın otoritesine karşı başkaldırılar olduğunda, başlangıçta başarıya ulaşmış gibi gözüken bu tür isyanlar, daha sonra hükümdarın müdahalesi ile önlenerek, suçlular en ağır şekilde cezalandırılıyor ve böylece asayiş en kısa sürede sağlanmaya çalışılıyordu.

Halk isyanları, bireysel isyanlara göre, hükümdar ve dolayısıyla devlet için çok daha tehlikeli görüldüğü için, her nerede ortaya çıkarsa hemen bastırılmaya çalışılmıştır.

Ortaçağ Türk devletlerindeki halk isyanlarına verilebilecek olan en dikkat çekici ve en bilinen örnek, II. Gıyaseddîn Keyhüsrev zamanında, 1240 da, Anadolu'da çıkan ve bir çeşit halk ayaklanması diyebileceğimiz Babâiler İsyanıdır. O dönemde her yeri istila ederek bölgeyi kasıp kavuran Moğolların önünden kaçan Türkmenlerin çoğunlukla toplandıkları ilk bölge Doğu Anadolu idi. Bu sırada yine Selçuklu, Harezmli ve Eyyûbî askerleri bu bölgede sık sık faaliyet gösteriyor ve bölge insanı bundan olumsuz etkileniyordu. Zor koşullar içerisinde yaşayan Türkmenlerin arasından çıkan ve Baba Resul lakabıyla anılan Baba İlyas, bu durumdan faydalanarak peygamberlik iddiasıyla ortaya atılıp, bahsedilen kötü şartlar altında yaşayan halkı etrafında toplamaya başlamıştı. Bir süre sonra bulunduğu yerden Amasya'ya giderek faaliyetlerine burada devam eden Baba İlyas, Sultan Gıyaseddîn'in askerleri tarafından Amasya kalesinde kuşatıldı. Bu sırada Adıyaman taraflarında yaşayan Baba İlyas'ın halifelerinden Baba İshak, bu durumu öğrenince isyanı başlattı ve müridlerini sultana karşı ayaklanmaya davet etti. Bu davet bir anda inanılmaz şekilde büyük bir halk topluluğu tarafından kabul gördü. İsyancılar önlerine çıkan her şeyi yağmalayıp talan ederek ilerliyorlardı. Bu hareketi durdurmak üzere karşılarına çıkan sultanın kuvvetlerini birden fazla kere mağlup ettiklerinde sayıları iyice artmış olarak, Baba İlyas'a kavuşmak üzere Tokat ve Amasya taraflarına ilerlediler. Sultan bu sırada daha güvenli olan bir yere doğru çekilirken Amasya Sübaşısı Armağan-Şah'ı asiler üzerine gönderdi. Armağan-Şah burada Baba İlyas'ı ortadan kaldırmayı başardı ise de,Baba İshak'ın kuvvetleri karşısında bozguna uğradı. Kendilerine liderleri Baba

---

[21] Natanzî, *Muntehâbi Tevaârihi Muîni*, s. 300; Yezdî, *Zafernâme*, I, s. 172.
[22] Yezdî, *Zafernâme,* II, s. 185.
[23] Bedreddîn el-'Aynî, *'Ikd el-Cumân fî Târîh Ehl ez-Zamân*, I, nşr. Muhammed Muhammed Emîn, Kahire 1987, s. 107-108; Alâ' Taha Rezzak Hüseyn, *a.g.e.*, s. 54.
[24] İbn Tagriberdi, *el-Menhel es-Sâfî ve'l-Mustevfî ba'de'l-Vâfî,* III, nşr. Nebil Muhammed Abdülaziz, Kahire 1986, s. 500-501; Alâ' Taha Rezzak Hüseyn, *a.g.e.*, s. 55,81.
[25] el-Makrîzî, *Kitâb es-Sulûk li-Ma'rifet Duvel el-Mulûk*, II-3, nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1956, s. 898; Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989, s. 16–19.
[26] Refet Yinanç, *a.g.e.*, s. 71–76.

İlyas'tan dolayı Babâi adı verilen bu insanlar buradan Konya'ya doğru yöneldiler. Kırşehir'in Malya ovasına geldiklerinde ise karşılarına altmış bin kişiden oluşan Selçuklu ordusu çıktı. Selçuklu ordusunun öncü kuvvetlerini oluşturan Frank askerlerinin ilk saldırıda başarılı olması üzerine, diğer kuvvetler de bu büyük kalabalığın üzerine bütün güçleriyle yüklendiler ve bu isyanı durdurmayı başarabildiler. Malya ovasındaki katliam korkunç oldu. Baba İshak'da dâhil genç yaşlı demeden sadece iki üç yaşındaki çocuklar hariç, orada bulunanların hemen hemen hepsi öldürüldü. İsyancılar böylece ağır bir şekilde cezalandırılmışlardı[27].

Timurlular döneminde ise, Timur, devletini kurduktan sonra Maveraunnehr'deki hâkimiyetini bütün Emirlere kabul ettirdiği zaman, Kıpçaklar, Celâyirliler ile birlikte 1375 yılında isyan etmişlerdi. Bu isyan sonucunda Celâyir boyu şiddetli bir şekilde cezalandırılmış ve bütün ulus dağıtılarak diğer Emirler'in hizmetine verilmişti[28]. Yine Timur'un Anadolu'dan göçürdüğü Kara Tatarlar otuz bin çadır oldukları halde İran'da Damgan'a geldiklerinde ayaklanmışlardı. Bu isyan teşebbüsleri Timur tarafından ağır bir şekilde cezalandırıldı ve üç bin Kara Tatar öldürüldü. Diğerlerine ibret olması için de daha sonra İspanyol elçisi Clavijo'nun da görüp seyahatnamesinde yazacağı üzere kellerden kuleler yapıldı[29].

Memlûk sultanı Baybars zamanında, sultanın Kerek'e naib olarak atadığı görevli oradaki halk tarafından öldürülüp yerine Eyyûbî hanedanından birisi geçirilmek istenince sultan çok sinirlenmiş ve bizzat kendisi Kerek'e gelerek suçluları cezalandırmak istemişti. Ancak komutanlarından bazıları altı yüz kişiden oluşan isyancılar lehine tavassutta bulununca hepsinin Mısır'a sürülmesine karar verildi[30]. Yine 1327 yılında, En-Nasır Muhammed zamanında İskenderiye'de bir halk ayaklanması olmuş ve suçlulardan otuz altısı ortadan ikiye bölünmek suretiyle öldürülerek cezalandırılmıştır[31].

Sonuç olarak, Ortaçağ Türk devletlerinde ortaya çıkan üç isyan tipine verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, hanedan mensupları ile ilgili bazı istisnaları bir kenara bırakırsak, verilen cezalar çoğunlukla ölüm şeklinde gerçekleşmiştir. Hanedan mensuplarına devlet üzerindeki hakları dikkate alınarak bazı durumlarda ve devletlerde hoşgörülü davranıldığını, ancak bu anlayışın, bu konuda açıkça prensipler koymuş olmasına rağmen Timurlu Devleti'nde bile yaygınlaşmadığını biliyoruz.

Devlet adamlarının cezalandırılması konusunda da mümkün olduğu kadar yumuşak davranılmaya bir eğilim olduğunu tespit etmekle birlikte, pek çok örnekte çoğunlukla ölüm cezasının verildiğini görmekteyiz. Bu eğilim muhakkak ki yetenekli bir devlet adamının kolay yetişmediği bilgisine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Fakat bu konudaki hoşgörü isteği, ceza pratiklerine pek fazla yansımamıştır. Bunun nedeni, en başta da ifade ettiğimiz üzere, Türk devletlerinde hükümdarın ve devlet erkinin, isyan girişimleri ile sorgulanmasına asla müsamaha gösterilmemesidir.

Halk isyanları ise, devlet düzeninin kökten sarsılmasına yol açması sebebiyle, bahsettiğimiz isyanlar içerisinde belki de en ağır cezaların verildiği isyan tipi olmuştur.İsyan etmek hükümdara ve devlete başkaldırmak anlamına geldiğine göre, devletin bekası için, ortaya çıkan isyanlar hangi çevreden beslenirse beslensin mutlaka bastırılmalıydı. Buna bağlı olarak incelediğimiz örnekler çerçevesinde Ortaçağ Türk devletlerinin bu konudaki tutumu da çoğunlukla bu yönde olmuştur. Çünkü Türk Devlet Yönetim Geleneği, devlete karşı her türlü isyanı temelde reddediyor ve böyle bir şeyin olabileceğine bile ihtimal vermiyor, vermek istemiyordu.

Kaynakça

Aka, İsmail, *Timurlular*, Ankara 1995.
Aka, İsmail, "Timur'un Ölümünden Sonraki Hâkimiyet Mücadelelerine Kısa Bir Bakış", *Makalele*r, I, Yay Haz. E. Semih Yalçın-Şerika Gedikli, Ankara 2005.
Aka, İsmail, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447),* Ankara 1994.
Anonim Selçuknâme, nşr. ve Tükçe çev. Faruk Nafiz Uzluk, Ankara 1952.
Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, I, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2004.
el-'Aynî, Bedreddîn, *'Ikd el-Cumân fî Târîh Ehl ez-Zamân*, I, nşr. Muhammed Muhammed Emîn, Kahire 1987.
Barthold, W, *Uluğ Beg ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, Ankara 1990.
Baypars Tarihi, Al-Melik al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, İstanbul 1941.
De Clavijo, Ruy Gonzales, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1993.
el-Makrîzî, *Kitâb es-Sulûk li-Ma'rifet Duvel el-Mulûk*, II-3, nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1956.
el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-'İtibâr bi-Zikr el-Hıtat ve'l Âsâr,* I-II, nşr. Mektebe es-Sakâfe ed-Dîniyye, 2. Baskı, Kahire 1987.
Forbes Manz, Beatrice, *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatihi*, çev. Zuhal Bilgin, İstanbul 2006.
İbn'ül-Esîr, *El-Kâmil fît-Târih*, çev. Abdülkerim Özaydın, X, İstanbul 1987.
İbn Tagriberdi, *el-Menhel es-Sâfî ve'l-Mustevfî ba'de'l-Vâfî,* III, nşr. Nebil Muhammed Abdülaziz, Kahire 1986.
İbn Bîbî, *El-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye (Selçuknâme),* I-II, Haz. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.
İbn Tagriberdi, *en-Nucûm ez-Zâhire fî Mulûk Mısr ve'l-Kahire,* XI, nşr. Dâr el-Kutub el-Mısriyye, b.y. ve t.y.

[27] İbn Bîbî, *El-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye (Selçuknâme),* II, Haz. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 49–53; Osman Turan*, Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 422–423; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi,* Ankara 1991, s. 150-151.
[28] İsmail Aka, "Timur'un Ölümünden Sonraki Hâkimiyet Mücadelelerine Kısa Bir Bakış", *Makalele*r, I, Yay Haz. E. Semih Yalçın-Şerika Gedikli, Ankara 2005, s. 32.
[29] Lavijo, *Timur*, s. 110; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1995, s. 30.
[30] *Baypars Tarihi, Al-Melik al-Zahir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi,* Çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, İstanbul 1941. s. 65-66.
[31] Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, I, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2004, s. 28-29.

Kanat, Cüneyt, *Ortaçağ Türk Devlerinde Suç ve Ceza*, 2. baskı, İstanbul 2013.
Köymen, Mehmed Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
Köymen, Mehmed Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, III, 3. baskı, Ankara 1992.
Merçil, Erdoğan *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989.
Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi,* Ankara 1991.
Marozzi, Justin, *Timurlenk İslam'ın Kılıcı Cihan Fatihi*, İstanbul 2005.
Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd –Düvel, Selçuklular Tarihi IHorasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları,* yay ve çev. Ali Öngül, İzmir 2000.
Natanzî, Muineddîn, *Muntehâbi Tevârihi Muîni*, nşr. Jean Aubin, Tahran 1336 hş.
Ögel, Bahaddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 4. baskı, İstanbul 2001.
Rezzak Hüseyn, Alâ' Taha, *es-Sucûn ve'l-Ukûbât fî Mısr Asr Salâtîn el-Memâlîk,* El-Harem 2002.
Tacü's-Selmani, *Tarihnâme*, çev. İsmail Aka, Ankara 1988.
Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, 2. baskı, İstanbul 1984.
Sahibkıran Emir Timur Muhammed Toragay Bahadıroğlu, *Tüzükat-ı Timur, Timur'un Günlüğü ve Başarı Prensipleri*, İstanbul 2004.
Yezdî, Şerefeddîn Ali, *Zafernâme,* I, nşr. Muhammed Abbâsî, Tahran 1336 hş.
Yinanç, Refet, *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989.

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЖАЗУУ ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕГИ МАМЛЕКЕТТИК-БАШКАРУУ ТУУРАЛУ МААЛЫМАТТАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ ЖАНА ТИТУЛДАР

Олжобай КАРАТАЕВ[•]

Түрк мамлекеттериндеги административдик-башкаруу системасы, өлкөнү башкаруунун салттары көөнө доорлордон бери карай калыптанган эволюциялык жол менен өнүгүп келди. Мамлекеттик-башкаруу терминдери жана ага негизденген титулдар илимде *социалдык детерминативдер* деген ат менен белгилүү. Социалдык ар кыл топтордон турган мамлекетти негиздөө, калыптандыруу, башкаруу-тескөө аппараттарын кармап туруу, аны өнүктүрүү аскердик-административдик башкаруу системасындагы өтө татаал, ары ар дайым мамлекеттик камкордукту, көзөмөлдү талап эткен маселелерден болгон. Согуштук-саясий кырдаалдардын бат пайда болуусу жана анын өзгөрүп туруусунан улам, мамлекеттик башкарууну аскердик нукта кармап туруу мезгилдин талабы болгон. Мамлекеттик бийликтин кызмат (аскердик-административдик) орундарындагы иерархияга (мамлекеттик башкаруу системасындагы кызмат тепкичтери) өтө катаал көзөмөл орнотулган. Кандайдыр бир титулга ээ болуу, саясий жана мамлекеттик башка кызматтарды алуу коомдо орун алган көп жагдайларга жана шарттарга байланыштуу болгондугу маалым (Махпиров, 1997: 135). Титулдар жана мамлекеттик ж.б. кызматтар өлкөнүн (кагандын) алдындагы сиңирген өзгөчө кызматы үчүн, тектүүлүгүнө, аскердик, башкаруучулук жөндөмүнө ж.б. сапаттарына карата берилген. Бул белгилер адамдын коомдогу ээлеген социалдык статусун да көргөзчү. Титулдар, наамдар ж.б. мамлекеттик кызмат орундары аркылуу орто кылымдардагы Түрк, Кыргыз, Уйгур каганаттарынын мамлекеттик-саясий структурасын, административдик-аймактык түзүлүшүн, башкаруу принциптерин, өлкөнүн калкынын социалдык катмарларынан, топторунан, чарбалык укладдарынан ж.б. кеңири маалыматтар алууга болору анык. Рангалар, наамдар (өзгөчө аскер наамдары), аскердик-административдик кызматтар адамдын өлкөдөгү бийлик системасындагы ээлеген ордун чагылдырган.

Байыркытүрк мамлекеттериндеги *социалдык терминология* ошол коомдордогу башкаруу системасынын дифференциялашуусун чагылдыруу менен бирге, ар түрдүү функцияларды аткарган коомдун мүчөсүнүн саясий иеархиядагы, административдик-башкаруу системасындагы ээлеген ордун, аскердик наамын, динияттык жана граждандык кызмат абалын айкындап турган. Ошол эле учурда кызматтык бир иерархияда турган адам экинчи иерархиядагы кызмат абалына ээ боло албай турган учурлар да кездешет. Айрым байыркы түрк титулдарынын грамматикалык мааниси жагынан чечмеленишинде чет элдик, өзгөчө кытай, фарси ж.б. тилдерден келип кирген терминдер да болуусу ыктымал. Аларды байыркы түрк диалектилерине таптакыр жат, сырттан келип кирген лексика катары караганга болбойт. Тескерисинче, мындай ой бир чети илимий негизсиз тыянак да болуп калат. Анткени, мамлекеттик-башкаруу терминологиясы, өзгөчө аскер терминдери интернационалдуу, туруктуу консервативдүү мүнөзгө ээ. Өз учурунда кошуна элдердин лексикасында кыргыз ж.б. түрк тилдүү элдердин терминдери да арбын колдонулганы илимге белгилүү. Айтмакчы, кыргыз, түрк, уйгур ж.б. элдердин, уруулардын Кытай династияларына мамлекеттик ж.б. элчилик сапары менен келген өлкө башчыларына, мамлекеттик чиновниктерине кытай императорлору ар кандай даражадагы титулдарды ыйгарганы маалым.

Каган (Qagan) - Кыргыз каганатында, Түрк жана Уйгур мамлекеттериндеги өлкөнүн жогорку башкаруучусунун, аскер жетекчисинин даражасы (титулу). Оболу, *«каган»* термини жуан-жуандардын (жужандар же аварлар) аскер башчысынын наамы катары кытай жыл баяндарында б.з. 312-ж. баштап эскерилет (Махпиров, 1997: 127). Мамлекеттик-башкаруу салты жогору даражада өнүгүп-өскөн кыргыздарда жана кыргыз коомунда бул мамлекеттик-башкаруу титулу б.з.ч. III к. эле белгилүү болгон. Анткени, «каган» даражасы (титулу) алгачкы Кыргыз мамлекети жана кыргыздар менен замандаш жашашкан хунну, савир, хазар, булгар, аварларда да белгилүү болгондугу илимде маалым. Бул мамлекеттик-башкаруу наамын б.з. VI-к. тартып уйгур, карлук башкаруучулары кабыл алышкан, «каган» - император, шахиншахка маанилеш эң жогорку мамлекеттик башкаруу титулу болгон. Байыркы мамлекеттик түзүлүштөрдө коомдун саясий негизи аскердик-саясий жана аристократиялык багытка таянган. Мындай мамлекеттик-саясий өнүгүүдө салттуу аристократиянын колуна коомду идеологиялык жактан башкаруу шыбагасы тийген (История первобытного общества, 1988: 230). Арийне, «аскердик демократия» принциптери үстөмдүк кылган коомдо мамлекеттин алгачкы пайдубалы болгон уруулук бирикмелерди элдик жыйналыш, аксакалдар кеңеши башкарган. Дал ушул шарттарда коомдун социалдык номенклатурасындагы эки топтун (аскердик жана аристократиялык-башкаруучулардын) милдеттерин бириктирүү менен акырындап уруунун, уруулук бирикменин жетекчиси бир эле учурда аскер башчылык милдетин аткара баштайт. Бул функцияны «каган» (мамлекет жана аскер башчысы) аткара турган болуп калган. VIII к. аягы - IX к. башынан XIII к. чейин Киев князьдары (Киев Русу) да «каган» титулун пайдаланышып, саясий жактан өздөрүн түрк тектүү Хазар хандыгынын кагандарына тең экендигин көрсөтүүгө аракеттенишкен. Арийне, мындай маалыматтар мурдагы советтик доордогу окуу, илимий басылмаларда чагылдырылбай келгендигин билебиз. Мисалы, 843-844 жж. Тан (Кытай) императорлорунун кыргыз кагандарына жазган мамлекеттик-расмий каттарынан эки өлкө тең өз ара легитимдүү бийликтерин тааныгандыктарын көрүүгө болот: «…*Падыша урмат менен Кыргыз каганына салам айтат. (Сизден) Ошкор Сангун келди,* (Сиз) белекке берген 100 жылкы, он бүркүтүңүздү тапшырып алдым…». Борборлошкон Монгол

[•] т.и.д., проф., Кыргыз-Түрк “Манас” университети, Гуманитардык факультет, Тарых бөлүмү, Бишкек, Кыргызстан.

мамлекетин негиздеген Темучин (Чынгыз-хан) да ушул наамды 1206-ж. кабыл алган. «Каган» термини мусулман булактарында тилдик өзгөчөлүктөргө жараша *“хан”, “хакан”* түрүндө пайдаланылган. Изилдөөчүлөрдүн айрымдары бул терминди байыркы кытай тилинен (Хань доору) кирип, “улуу башкаруучу” (кэ-хан) дегенди аныктарын белгилешет. *Qagan<kekuan*≈ улуу башкаруучу, көсөм маанисин туюнтат (Рамстедт, 1951: 62). Титул кыргыз ж.б. жазуу эстеликтеринде антропонимдердин (адам аттары) компоненттери катары кездешет: Бумын-каган, Ай-каган, Боз-каган, Билге-каган, Барс-бек каган ж.б. Кыргыз мамлекетинин башкаруучулары - *кагандар* бир эле учурда коомдогу *башкы шамандын жана башкы темир устанын* милдеттерин аткарышкан. Тарыхый маалыматтарга караганда байыркы Түрк каганатындагы (552-603 жж.) мамлекеттик бийликте кесиби темир уста болгон шамандардын (бакшылардын) коомдогу таасири өзгөчө күчтүү болгон. Япон чыгыш таануучусу Масао Мори өз иликтөөлөрүндө байыркы кыргыз (түрк) доорундагы каган бир эле убакта темир устанын функциясын аткарганын чагылдырган кытай булактарындагы (Чжоу династиясынын мезгили) уламышка токтолуп, муну шаман дининин өнүгүп, калыптанышынын алгачкы этабы катары карайт (Потапов, 1991: 123). Шамандардын жана темир усталардын генетикалык-ритуалдык байланышын байыркы түрк тилдүү уруулардын күндөлүк жашоо турмушундагы, чарбасындагы темир устанын ээлеген ордун тастыктайт. Уруулук коомдо бир эле мезгилде эки кесипти тең аркалагандар (шаман-темир усталар) Түштүк Тувада жакынкы мезгилдерге чейин жашап келди. От менен тыгыз байланышкан темир устанын кесиби ыйык эсептелип, замандардын түпкүрүнөн адамдардын эс-акылында адамдар коомунда жашап келе жаткан от кудайын кыйыр чагылдырат. Байыркы кыргыздарда темир иштетүү, зергерчилик кылуу жогорку деңгээлде онүккөндүгүн археологиялык табылгалар тастыктап келери бышык. Бүгүнкү Хакас-Минуса ойдуңунда эзелки кыргыздар иштеткен шахталардын эбегейсиз зор чалдыбарлары сакталып калганы буга далил. Түркүн металлдардан ширелип, жасалган зергер буюмдары *кыргыздардын өлкөсүнүн* ыраакы жерлерге да белгилүү эле. Буга кыргыздар өндүргөн сапаттуу темир металлын кытайлар жана түрктөр өзгөчө баалагандары далил боло алат. Кыргыз аскер куралдары өзгөчө сапаты, кооздолуп, ширетилген жасалгалары аркылуу айырмаланган (Каратаев, 2013: 267).

Кыргыз кагандары шаман дининин (Көк Теңирдин) урматына багышталган жамааттык диний-ритуалдарды өткөрүүдө башчылык кылышкан. Жамааттык сыйынуу жана түлөө өткөзүү ырым-жырымдары азыркы Хакасиядагы, Тувадагы, Түндүк Монголиядагы Хайрахан тоолорунун (кыргыздар массалык түрдө сыйынып, түлөө өткөрүп туруучу ыйык эсептелген бийик тоолуу чокулар) этектеринде өтө турган. Бул тарыхый маанилүү жерлер бүгүнкү расмий географиялык карталарда да дал ошол түпкү тарыхый аттарын сактап келет.

Кунчуйум (канчайым) - каныша. Qunchui - каныша, каныш кыз. Кунчуйумдар (*каныш кыздар, канышалар)* кагандар тегинен (кагандар династиясы) чыгышкан. *Qunchui*< кытайча *Qung - chu* - «каныша» маанисин туюнтат (Махпиров, 1997: 139). Улуг Кем (Тува, Енисейдин куймасы) суусунун жанынан табылган, кыргыздын Эл Туган Тутук аттуу аймак башчысына, мамлекеттик ишмерине багышталып тургузулган жазуу эстелигинде:«…Элим (өлкөм, мамлекетим), канышам (эстеликте, байыркы кыргыз тилинде - кунчуйум), уулум, журтум сизден алтымыш жаш курагымда айрылдым…»-деген маалымат бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982: 144). Уйук-Туран (Тува) суусунун жанынан табылган, тархан Үчүг Күлүк Тирикке багышталган кыргыз жазуу эстелигинде:«*…Өргөөдөгү канышама (кунчуйум), уулума бөкбөдүм (жетпедим?), алтын кемер тагындым, теңир жараткан элиме тойбодум…, …өлкөмүн келген тагдырына туура келдим…*»-деп жазылат. Кызыктуусу, эстеликтердин бир катарында текст *«канчайымдан айрылдым»* деп башталат. Мисалы, *кыргыз аскер башчысы (сангуну)* Ток Бөгүгө арналган эстелик:«…Өргөөдөгү канышам (кунчуйум)», аттигиниң, өз уулум сизден айрылдым. …Каныма (каганыма), элиме – тойбодум (кызмат өтөй албадым). …Калың журтум кайраттангын, эл (өлкө) заңын (мыйзамын) бузбагыла…» - деген мазмунда жазылган (Орхон-Енисей тексттери, 1982: 154). Ча-Холдогу (Тува) эстелик да ушундай мазмунда жазылган. Жогорудагы маалыматтардан Чур Күч Барс, Ток Бөгү, Эл Туган Тутук, Күлүк Тирик, Жарук Тегин (Ча-Хол, 1-эстелик), Алп Уругу (Ча-Хол, 2-эстелик), Чур (Чор) (Ча-Хол, 5-эстелик), Ынаң Уграч (Ча-Хол, 10-эстелик) ж.б. мамлекеттик жогорку чиндеги адамдар (аскердик-административдик) гана эмес, кагандардын жана алардын үй бүлөлөрүнүн күйөө балдары болгондугун байкоого болот.

Катун (хатун) - орто кылымдардагы түрк-монгол династияларында тектүү жерден чыккан аялдарга, ханышаларга өз аттарына “хатун” (“катун”) термини жалганып айтылган. Бул термин улуу даражалуулукту, тектүүлүктү аныктап турчу (Монгол орос толь, 1957: 519). Кыргыз каганаттарында хан тегинен чыккан ханыша-аялдар *«канчайым»* (кунчуйум) деп аталарын жазуу эстеликтери баяндайт. Енисей кыргыздарынын урпактары болгон сары уйгурларда “катын” - тектүү жерден чыккан аял, бийик даражалуу кызмат адамынын аялы маанисин туюнтат (Малов, 1957: 56). Туваларда “*кадын*” сөзү “*падыша аял*”, “*ханыша”* дегенди туюнткан (Тувинско-русский словарь, 1968: 217). Бул сөз кыргыздарда “улуу аял”, “байбиче” маанисин да түшүндүргөн.

Сангун (Sanggun). Бул мамлекеттик жогорку чин бери болгондо б.з. VI к. маалым. VI-XIII кк. чегинде Кыргыз каганатында термин *«ханзаада», «тактын мураскери», «кол башчы»* маанилерин туюнткан. Кытай императорлору кыргыз кагандарынан расмий элчиликке келген адамдарды мамлекеттеги ээлеген кызмат даражасына карата «сангун» деп аташкан. Тан доорундагы (VII-X кк.) кытай тилинде (дилектилеринде): *sanggun; xianggong* - “*ханзаада”, «принц»* маанисин берген жана хан (каган) тукумунан тарагандардын атына жалганып айтылган титул болгон. Барлыктагы (Тува, Элегест) кыргыздарга таандык жазуу эстеликте: ”*…Байна Сангун уулу Күлүг Чормун, муңсуз улгатым (улгайдым), Теңир берген күнгө, жердеги элиме бөкбөдүм (тойбодум), өргөөдө кунчайым (канчайым-каныша), уулум калды…*”-деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982: 149).

Ал эми, Улуг Кем - Күлү Кемдеги эстеликте Чочук Бөрү Сангун деген адам аты кездешет (аталган эмгек, 156-б.). Уйбат өрөөңүндөгү (Хакасия) үчүнчү эстеликте:"*…Теңирим (мени) жалгады (колдоду), калың журтуму, үч уулуму көрбөдүм, мен Тархан Сангунмун, мен Эл-Чур (Чор) элинин пайдасы үчүн күрөштүм…"*-деп жазылат (аталган эмгек, 176-б.). 843-ж. Кыргыз каганынан Тан династиясынын императорунун атайын мамлекеттик-расмий кабылдоосунда *кыргыздын тектүү элчилери Тапказ сангун (Чжу-у-Хэсу), Жоокусол сангун (Табу Хэцу), Ошкор сангун, Дадас Инанч Чорлор (Вэн-у Хэ)* болушкан. (Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары: 2003). Байыркы кыргыз (түрк) тилинде *Inanch* - ишенимдүү, ишеним жүктөлгөн адам («элчи» сөзүнүн синоними) маанисин туюнткан (Махпиров, 1997: 191). Ал эми биринчи элчиликти Кыргыз каганынын Тапказ(ж) аттуу элчиси жетектеп барган. *Tawgach*– байыркы кыргыз тилинде «кытай», «кытай адамы» деген маанини берген. Болжолу, Тапказ(ж) Кыргыз каганына ак дилден кызмат өтөгөн, теги кытай адамы болуусу да ыктымал. Анткени, мамлекеттеги тышкы иштер маселелеринде кошуна элдердин, маданиятын, үрп-адатын, тилин билген адамдар өзгөчө зарыл болгондугу маалым. Кыргыздар менен эң оболку дипломатиялык алакалар Тан династиясынын (мамлекетинин) "Сяцяцы ча гунту чжуан суй" ("Китепкана казынасы") аттуу жыл баянда чагылдырылат. Бул баян Кыргыз каганынан расмий иш сапары менен келген Тапказ (Чжу-у Хэсу) деген элчиден соң жазылган. *Кытай императору (Тан династиясы, IX к.):* "Падыша урмат менен Кыргыз каганына салам айтат. (Сизден) *Дадас Инанч Чор сангун* ордо шаарга (борборго) келди. Сиз жиберген катты окуп, тартууга келген эки ак боз аргымакты кабыл алдык…"-деп жазат. Болжолу, Кыргыз каганы Тан династиясына өзүнүн мураскерлерин же жакындарын элчи катары жөнөткөн болуу керек. Каттардын соңунда Тан императору:"*…Каган ден соолугуңузду жакшы күтүңүз, Сиз сангундарыңызга, жайсаңдарыңызга, ошондой эле бардык вазирлериңизге менден салам айтып коюңуз. Бул катта аларды бирден атап салам айтууга болбоду*"-деп жыйынтыктаган (Каратаев, Кытай императорлорунун кыргыз кагандарына жазган каттары, 2003: 43-44).

Элтебер (Elteber) – коомдогу башкаруучуларга, атактуу аскер башчыларына ыйгарылган титул. Элтебер кыргыздарга таандык эң байыркы эскерилген наам. Бул наамды кыргыз башкаруучусу, 642-ж. Тан императору Ли Шиминдин (Тянбао доору) кабылдоосунда болгон элтебер *Шибок(ц)юй Ачжан* алып жүргөндүгү тарыхый булактардан белгилүү жана кытай булактарында *сы-ли-фа-ши-бо-цюй-а-чжань* формасында берилген. В.В.Бартольддун белгилөөсүндө *«сы-ли-фа»* түрктөрдүн «элтебер» титулун туюнткан. Кыргыз синологу Г.П.Супруненко кыргыздардын элтебери *«ышбара»* деген кошумча наамды алып жүргөндүгүн жазган. Илимий адабияттарда элтеберлер «губернатордун милдетин аткарган» вассалдар, карлук, уйгур, аз сыяктуу элдердин жетекчилери болгон деген маалыматтар айтылат. Немис түркологу Г. Дёрфер: «элтеберлер теги жагынан башкаруучу үйгө таандык болушкан эмес, бирок алар мурда өз алдынчалыкка ээ болгон теги байыркы уруулук бирикмелердин өкүлдөрү болушкан. Болжолу, ал уруулар өз алдынчалыкка (автономияга) ээ болушкан сыяктуу». Атактуу уйгур аскер башчылары, ошол доорго замандаш Булгар (волгалык булгарлар) хандары да *«элтебер»* титулун алып жүрүшкөн. Бул пикирди М. И. Артамонов да колдойт. VII к. савирлерди жол башчы Алп Элтебер деген башкарса, VIII к. өзүн каган деп жарыялаган уйгурлардын ябгусу "элтебер" титулун алып жүргөн. X к. болгарлардын башчысы Алмуш-сын Шилки *"элтебер"* наамын менен катар *"славяндардын падышасы", "булгарлардын эмири"* деген титулдарды алып жүргөн. Аталган элдер "элтеберлиг будун" – "элтебери бар калктар" категориясына киришкен. Бул наам кыргыздар мамлекетин чыңдап, толук көз каранды болгондо колдонуудан чыккандыгын андан соңку булактарда эскерилбей калгандыгынан байкоого болот.

Элчи – Кыргыз каганатынын тышкы иштер маселесин тейлеген, ага көз салган мамлекет кызматкери, кагандын өзгөчө маселелер боюнча чабарманы, жакын жардамчысы, мамлекеттик ири чиновник. Бул термин *"бакшы", "шаман"* маанисин да туюнтушу ыктымал. Енисей кыргыздарынын түз мураскорлору болгон Фу-ю кыргыздарында жана сары югурларда бакшыны "элчи" деп аташары маалым. Кыргыз кагандарынын элчилери Кытай династиялары, Түрк (Батыш, Чыгыш, II Чыгыш Түрк каганаттары) Түрк, Түргөш, Уйгур каганаттары, Карлук, Тибет, Тангут мамлекеттери менен саясий-дипломатиялык үзгүлтүксүз алакаларды алып барышкан. Кыргыз каганаттарында *Inanch - «ишенимдүү адам», «ишеним жүктөлгөн чабарман»* маанисин туюнткан элчилик термин да колдонулгандыгын тарыхый булактар ырастайт. Дипломатиялык алакалар, өз ара мамлекеттик келишимдер түзүлгөн саясий кырдаалга карата өзгөрүп, өнүгүп турган. Өөк Тарлактагы (Тува) кыргыздарга таандык эстеликте: «*…Атым Эл Туган тутук (tutuk) мен теңри элимке (Теңир колдогон элдин элчиси) элчиси эртим, баг будунка (аймактык башкаруусу бар журтка) бек эртим (бек элем)…*» деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982: 144). Бул маалыматтардан аймак (баг) башчысы бек Эл Туган элчилик милдетти да аткарганын көрүүгө болот. Хакасиядагы Алтын-Көл аймагындагы Барс-бек каганга арналып тургузулган эстелик жазуудан алыс эмес жерден Тибетке ж.б. өлкөлөргө барган *Эрен Улук* аттуу кыргыз элчисине багышталган эстелик табылган: «…Большар уруусунан, күчтүү элден (кыргыздан) чыккан эр атым Эрен Улук…, Менин элим кайраттуу, мамлекетим (өлкөм) чоң (кубаттуу, күчтүү) болгондугу үчүн журт козголгон жок. Энем он ай көтөрдү, эр жеттим, дүйнөнү төрт кыдырдым (тегерендим), эрдигим үчүн *Ынанчу алп (*атагын) алдым. Большардан (байыркы кыргыз уруусунун аталышы) чыккан эрдигимен Эсин Алтын Капарга (Капкага ?) кирдим. *Эрдигим үчүн Тибет канына элчиликке бардым, олжо алып келдим…*» (Орхон-Енисей тексттери, 1982: 171-172). Бул кыргыз эстеликтериндеги маалыматтардан дипломатиялык иерархияда (кызмат тепкичтери) «элчилик» («элчи») термини менен катар, Inanch - кызматтык титул наамы колдонулгандыгын көрүүгө болот. Мисалы, Ынанчу алп ж.б.Ал эми, Кыргыз кагандарынын өргөөлөрү жайгашкан Уйбаттагы (Хакасия) биринчи жазуу эстелигинде: «…Эрдигим, каармандыгым үчүн Кара ханга бардым, элчи болуп барып, келбедиңиз, бегим…» деген маалыматтар жазылган. Кыргыз элчилери жөнүндө Тан

Кытайынын императору кыргыздардын каганына мындай деп жазган: «*…Мына бул жоокерлик мөөнөттө (убакыт чеги) сөзсүз убадага бек бололу. Каган толук ишенимде, биз менен бир аракет, бир максатта болот деп ойлоймун. Дадас Инанч Чорду (Чоро) (кыргыз элчиси) өзүм Ли ды гу сарайында кабылдагамын, кадыресе аны конок алып, оюн-шоок менен күттүк. Ошону менен бир убакытта Сиз жазган каттын талабы боюнча аны (элчини) көпкө жүргүзбөдүк…*» Байыркы кыргыздарда доорлорунда «элчи» термини «бакшы» маанисин туюнткан. Себеби, бакшылар көбүн эсе кат-сабаттуу, өз мезгилинин билги, коомдун кадырлуу адамдарынан болушкан. Ошондон улам, каганга жакын болгон билги бакшылар (шамандар) мамлекеттик өзгөчө маанилүү диломатиялык-саясий тапшырмаларды да аткарышкан.

Ябгу (Jabgu) – Борбордук Азиядагы (Түштүк Сибирь ж.б.) түрк тилдүү мамлекеттердеги кагандан кийинки башкаруучу, вице-каган, мамлекеттеги кагандан кийинки экинчи таасирлүү адамдын титулу. Хазарларда, булгарларда, батыш түрктөрдө (Чыгыш жана Батыш Түрк каганаттары болуп бөлүнгөндөн соң) алгач «ябгу» өлкөнүн башкаруучусунун титулу (мисалы, карлуктар, огуздар) болгондугу маалым. Бул мамлекеттик титулду *Кыргыз Кагандыгында* да пайдаланышкан. Маалыматтарга таянсак, оболу ябгу Каган тарабынан өз үй бүлөсүнүн ичинен дайындалган. Ябгулук бийлик мансабы кагандын дайындалган жатындаш кичүү иниси же өз уулуна таандык болгон. Изилдөөчүлөр титулдун келип чыгышын өз кезегинде кушандыктардын кийинки мамлекеттик-саясий салттарын уланткан эфталиттерден келип киргендигин белгилешет. *Jabgu<iawuga* - «башкаруучу», «буйрук берүүчү» маанилерин туюнтат (Махпиров, 1997: 128). Орхондогу жазуу эстеликтердеТоңйокук «бойла бага тарган», ал эми Мочжо жана Дусифу «шад жана ябгу» титулдарына ээ болгондуктары баяндалат.

Ынанчы (Inanch) - Кыргыз кагандарынын ишенимдүү жардамчылары, элчилери. Кыргыз жазма эстеликтеринде (V-XIII кк.), кытай жылбаяндарында бул термин энчилүү адам аттарына жалганып айтылат. Мисалы, *Inanchhan, InanchKairhan, DadasInanchChor, InanchiMengu, Inanchbek ж.б. Inanch - «ишеничтүү киши», «ишенич жүктөлгөн чабарман»* маанисин туюнткан. Демек, бул сөз (Inanch) дипломатиялык титулду, «элчи» термининин синонимин туюнтат. Абакан суусунун (Хакас-Минуса ойдуңу) оң жээгиндеги Ачура деген жерден табылган кыргыз жазуусунда: «…ил (эл) эгеси *Ынычу Билге ириг* өлүг ара…, улуңун аты Күч уры, өз атаңыз Уры бек (башкаруучу), өз элиңиз (мамлекетиңиз) үчүн жакшылык кылып, сиз (айрылдыңыз)…»-деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982: 166-167). Бул лексика бүгүнкү кыргыз тилинде «ынануу», «ынаным», «ынаным», «ынанымдуу», «ынанычтуу» формаларында сакталып калган.

Тутук (Tutuq) – Кыргыз каганатындагы (V-XIII кк.) аскердик-административдик титул. Изилдөөчүлөрдүн (Рамстедт, 1951: 75) тыянактарында терминдин келип чыгышы кытай тилиндеги *tutukchin* - «генерал» маанисиндеги берилиши илимий негиздүү (Махпиров, 1997: 131). Башка илимий булактарда *Tutuq*- «аймактын аскердик башкаруучусу» маанисинде чечмеленип жүрөт (ДТС: 593). Титул-компонент катары антропонимдерге (адам аттары) жалганып айтылат: *Abaktutuk, Alptutuk, Begututuk, TutukBeg*ж.б. Өөк Тарлак деген жерден табылган (Тува) кыргыз эстелигинде: «*…Атым Эл Туган тутук (tutuk) мен теңири элимке элчиси эртим, баг будунка бек эртим…*» деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей текстери, 1982: 144). Чаа-Көлдөгү (Тува) төртүнчү эстеликте: «…Мен Алп Уруңу Тутукмун, өргөөдөгү канышам, эки уулумдан, жалгыз кызымдан алыстадым (айрылдым), ал эми Означенная кыштагынын жанынан 1847-ж. табылган кыргыз эстелигинде: «*…Канышаман, курдашыман айрылдым, муңайып жоого кирдим. Күчтүү Күл Тутук сизден айрылдым, элим, каным сиздерден айрылдым, алтын кештен (кемер) айрылдым»* - деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей текстери, 1982: 165). Эң кызыктуусу, Барлыктагы экинчи эстеликте:«…Мен Күнү Тирик, үч жашымда атасыз калдым, мени даңктуу тутук *(Tutuq)* агам киши кылды, тарбиялады, өргөөдөгү канышамдан, өз энемден, эжелеримден айрылдым» – деген маалыматтар баалуу (аталган эмгек, 148-бет). Ал эми, Кежилиг-Хобудагы (Тува) эстеликте:«*…Эр атым Шубуш Инал, өз атым Күмүл Өгө*. Беш жашымда атадан, он тогузумда энемден айрылдым. Эр жетип, отузга толгондо мамлекеттик (каганга) кызматка кирдим. Кырк жыл мамлекеттик Тутук катары журтумду башкардым, тышкы душманды жоолодум, жеңдим…»-деп жазылганы илим үчүн маанилүү (аталган эмгек, 149-бет). «Өгө» - кадимки эле өгөнү туюнтат. Мисалы, «Күмүл өгөө» деген энчилүү кыргыз адам аты. Бул маалыматтар кыргыздардын мындай маанидеги атайын эскертүү жазуулары бар эстеликтер мамлекеттин (кагандын) алдында өзгөчө эмгеги сиңген адамдарга гана арналып тургузулгандыгын айкындайт.

Шад (Shad) – «улуу, башкы жетекчи» маанисин берген. Шад - Борбордук Азиядагы көчмөн элдерде кенен таралган мамлекеттик-башкаруу титулу. Шаддар көбүнчө мураскер ханзаадалардан дайындалып, мамлекеттеги эң жогорку административдик жана аскердик жооптуу функцияларды аткарышкан. Рун сымал жазуу эстеликтеринде Тоңйокук «бойла бага тарган», ал эми Мочжо жана Дусифу «шад жана ябгу» титулдарына ээ болушкандыктары баяндалат (Кляшторный, 1964: 31).

Тегин (Tegin) - орто кылымдар доорундагы Борбордук Азиядагы түркий тилдүү мамлекеттердеги кагандык тактын мураскеринин, ханзааданын синонимдеш аталышы. Изилдөөчүлөр титулдун кытай тилинен келип киргендигин белгилешет. *Tegin<кытайчаtek* – “улуу урматтуу, тектүү, жогорку”,*him* – «адам» же «жогорку тектүү адам, киши» маанисин туюнтат (Махпиров, 1997: 139). Чаа-Холдогу (Тувадагы кыргыз эстелигинде «Жарук тегин» деген адам аты эсерилет.

Күлүк (Külük) – мамлекеттин маанилүү башкаруучуларынын, аскер башчыларынын, кагандардын жакын тууган-туушкандарынын энчилүү аттарына жалганып айтылган. Бул терминдин баштапкы мааниси *Kulug* - “атактуу”, “тектүү” деген маанини туюнтат (Баскаков, 1986: 53,65,80). Кемчик-Хая Бажыдагы (Тува) аскадагы жазууда ошол доордогу кыргыз *Анныӊ* аттуу битигчинин (тамгачы, жазгыч, сабаттуу адам) жазгандарынын мазмунунда: “…Ынанчу Күлүк Чигши Бек Кара Сеӊирдеги эрдигим үчүн алты баг (аймак) элди, кыштымдарды

(баш ийген элдердин аталышы) башкардым… Сангун Бөдбү бул аймактын мыкты башкаруучусу, *Кыргыз каганы* аркылуу жазылды…”-деген саптар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982: 164). Бул маалыматтардан аталган мамлекеттик ишмердин көзү тирүү мезгилинде алган мансап наамдарын, даражаларын да байкоого болот. Кызыл-Чыраадагы (Тува) экинчи эстеликте:“…Учүн Күлүг Тириг(к) уулумун, Күлүк Туганмын. Теңир колдогон өлкө (мамлекет) үчүн тогуз эр (баатыр) өлтүрдүм…”- деген саптар бар (аталган эмгек, 187-бет). Жазуу эстеликтеринен төмөнкү энчилүү аттарды (наамдарды) байкоого болот: *Az kulug, kulug Chigsi, Kuluk Inanch Sachu Sangun, Kuluk Tiriq, Kuluk Tutuk, Kuluk Urungu* ж.б. Маалыматтар титул-терминдин байыркы Кыргыз каганатынын аймагында кенен таралган мамлекеттик-башкаруу титулу, ошону менен катар мансап ээлерине түбөлүк ыйгарылуучу энчилүү ат, антропокомпонент болгондугун тастыктайт.

Тарган (Tarqan) - Кыргыз каганатындагы жогорку мамлекеттик-башкаруу титулу, үлкөн таасирдүү кызмат даражасы, наамы, коомдогу өзгөчө укуктарга ээ болгон аскердик сословиени (кыргыз коомундагы өзгөчө социалдык катмар) аныктаган. Таргандар (Тархан) кыргыз коомунда өзгөчө социалдык статуска ээ катмар. Бул термин же башкаруу институту кийинчерээк Чынгыз-хан жана анын мураскорлору түптөгөн мамлекеттик-башкаруу системасында (XIII-XIV кк.) да кабыл алынып, колдонулгандыгы маалым. Кыргыз тилинде: 1. Согуштук куралдарды жасоочу уста; өтм. Мааниде: Ардактуу, касиеттүү, ыйык, кадырлуу, сыймыктуу дегенди туюнтат (КТТС: 239). Монгол тилинде төмөнкү манилерде чечмеленет: Дархан. 1. Уста, устакана: Дархан 1. ыйык, аяр, кол тийбес; 2. тарых. Мамлекеттин алдында аткарылуучу ар кандай милдеткерликтерден бошотулган эркин адам (Монгол орос толь 1957: 143). Бул мамлекеттик-башкаруу титулу, бийлик мансабы кыргыздарда эрте орто кылымдардан эле белгилүү болгон. Сужи-Давандагы (азыркы Монголия) кыргыз жазуу эстелигинде:«…*Мен кыргыз баласымын, буйрукмун, Бойла Бага Тарганмын*…» – деген маалыматтар бар. Бул титул Түрк каганатында да (VI-VII кк.) белгилүү болгон. Кыргыз кагандарынын өргөөсү жайгашкан Уйбат өрөөнүндөгү (Хакасия) үчүнчү кыргыз эстелигинде: “…Теңирим жалгады (колдоду), калың журтуму, үч уулуму көрбөдүм, мен Тархан Сангунмун, мен Эл-Чур (Чор) элинин пайдасы үчүн күрөштүм…”-деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982: 176). Дархандар орто кылымдардагы монгол хандарынын сарайында «кол тийбес укугуна ээ болушкан (Чареков, 1990: 73; Жанузаков, 1982: 136). Байыркы түрк доорунда темир уста бир эле учурда шамандык жана кагандык милдетти аткаргандыгын аныктаган фактылар бар. Булл мисал темир устанын коомдогу ээлеген ордун чагылдырган. «Манас» эпосунда даркан деген эпизоддук кейипкер, белгилүү уста баяндалат. Эпостун айрым варианттарында Манас үчүн Даркан ак болоттон кылыч жасап берет («Манас». Энциклопедия, I: 177).*“Tarqan”* – таанымал чыгыштаануучу Э.Пуллиблэнктин пикиринде титул катары эзелки хунну доорунан эле белгилүү болгон. Чындыгында эле, Кытайдын Хань династиясынын доорундагы хуннулардын «шаньюй» титулу кытай транскрипциясындагы *«“tarqan*” маанисине дал келет. Демек, «тарган» *(“tarqan”)* термини оболу «уруу бирикмесинин башчысы», «мамлекеттин жетекчиси» деген маннини туюнтат. Терминдин кытай тилинен келип чыгышын изилдөөчүлөр *«ta-t-»* -«көп билген»,»көп окуган» маанисине байланыштырышат (Махпиров, 1997: 131). Башка түрк тилдүү эстеликтерде *ApaTarhan, AltunTamganTarhan, AlpTarhan, HazarTarhan, TonTarhan* ж.б. маалыматтар бар. Монголиядагы Кошо-Цайдамдагы түрк кагандарына багышталып тургузулган эпитафиялык таш эстеликтеринде Тоңйокук «бойла бага тарган», ал эми Мочжо жана Дусифу «шад жана ябгу» титулдарына ээ болушкандыктары чагылдырылат (Кляшторный, 1964: 31). Этностук жана топонимикалык аталыштар катары Дархан (Тархан) кенен аймактык ареалды кучагына камтыйт. Тарган (Тархан) деген аталыш адегенде байыркы булган (болгар) урууларынын курамынан, ошол эле уруулук конфедерациядагы аристократиялык уруу катары белгилүү болгон. Айрым изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде этногенетикалык жактан «тархан» этнонимии дунай болгарлары, венгр, волгалык болгарлар, чуваш жана башкырлардын ортолугундагы этностук байланыштарды чагылдырат (Кузеев, 1974: 342-343). Этникалык аталыш «дархат» формасында ордостук монголдордо, казактарда жана туваларда, «дархан» вариантында бүгүнкү түркмөн жана башкырлардын уруулук курамынан кездешет (Потапов, 1965: 50). Ал эми чынгыз-хандын доорундагы монголдордо жана Алтан-хандардын тушунда таргандар өзгөчө сиңирген кызматы үчүн эркин көчүп-конуу укугуна ээ болушкан. Монгол чөйрөсүнө булл социалдык термин, мансап абалы кошуна жашаган кыргыздардан кабыл алынуусу толук мүмкүн. Жогоруда келтирилген айрым мисалдардан «дархан» сөзүнүн баштапкы мааниси «эркин», «кол тийбес», «милдеткерликтен бошотулгандар» дегенди түшүндүрөт деген тыянакка келүүгө болот. Демек, булл термин байыркы кыргыз коомундагы салыктан бошотулган, каганга жакын, эркин аскер адамдарынын өзгөчө катмарын (сословиесин), туруктуу аскер бөлүктөрүнүн мүчөлөрүн түшүндүргөн. Дархан – көл кылаасындагы айылдын аталышы катары да маалым.

Бага (Baga)- Кыргыз каганатындагы аскердик-административдик башкаруу титулу катары маалым болгон. Бул титул кыргыз жазуу эстеликтеринде “ƅaga” формасында кездешип (ДТС: 77), белгилүү бир аймактын акими, башчысы, кагандын наместниги, губернатору деген маанисин туюнткан Сужин-Давандан (азыркы Монголия) табылган кыргыз жазуу эстелигинде *«Мен кыргызмын,мен Бойла Бага Тарганмын*…»-деген маалыматтар катары илимде белгилүү. Өөк Тарлактагы (Тува) кыргыздарга таандык жазуу эстелигинде: «…Атым Эл Туган Тутук. Мен теңри элимке элчи эртим, алты баг будунгка бек эртим…»-деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982: 144). Мындан бек Эл Туган Тутук бир аймактын жетекчиси, кагандын элчиси экендигин байкоого болот. Барлыктагы (Тува, Элегест) эстеликте: «…Йигин Алп-Туран алты баг будунда үч жыйырма (23) жашымда адырылдым (айрылдым)…» - сыяктуу баалуу маалыматтар кездешет (аталган эмгек, 148-б.). Илтереш-кагандын өз амири менен Тоңйокукка («Юан-Чжэнь») «бойла бага тарган» деген титул ыйгарганы малым (Кляшторный, 1964: 31). Жазма ж.б. булактардан орто кылымдардагы Кыргыз мамлекети административдик-аймактык жактан алты бирдикке («баг») бөлүнгөндүгү тууралу даректүү

маалыматтар бар (Кызласов, 1965: 39). Бүгүнкү Өөк-Тарлактан (Тува. Е.1.) табылган кыргыз эстелигинде: «*…атым Эл туган Тутук бен (мен). ...алты баг будунгка (элге, журтка) эр(тим)* – деген саптар бар (Памятники… -Вып. III, 8-9). Багачы – кыргыздын мунгуш, моғолдор урууларынын курамдарындагы уруктар катары белгилүү.

Бойла - Кыргыз мамлекетинин байыркы жана орто кылым доорлорундагы мамлекеттик-башкаруу титулу. VII к. таандык түрк жазуу эстеликтеринде Тоңйокуктун (Тонюкук) демилгеси менен Кутлуг өзүн Илтериш-каган деп жарыялап, Тоңйокук “бойла бага тархан”, ал эми Мочжо жана Дусифу деген кенже инилери *“шад”, “ябгу” (“жабагы”)* наамдарына ээ болушкан.

Демек, *“бойла бага таркан”* кагандын башкы кеңешчиси, иш башкаруучу баш министр, бүгүнкү мамлекеттик-башкаруу аппаратынын жетекчиси титулуна дал келген. Арийне, Монголиянын Сужа-Давань деген жеринен табылган (Сужа жазуусу) рун сымал кыргыз жазуу эстелиги өтө баалуу тарыхнаамалык мааниге ээ. “*…Мен келдим, Уйгур жергесинде Яглакар-ханды жаа менен атып өлтүрдүм. Мен кыргыздын уулумун (перзентимин).Мен Бойла Кутлуг Тарганмын. Мен башкаруучу Кутлуг Бага Таркандын өкүмүн (буйругун) аткаруучумун. Менин даңкым күн чыгыштан күн батышка чейин угулду. Менин ондогон айылым, сансыз мал-жаным бар эле. Жети кичүү инилерим, үч уулум, үч кызым бар эле. Уулдарыма чарба, мал-жан, энчи бөлүп бердим, кыздарымы калыңсыз күйөөгө узаттым...* Демек, Кутлуг Ярган (таркан) - кыргыз аскер башчысынын энчилүү атын, ал эми “бойла” термини титулду аныктайт. Кыргыздын көрүнүктүү аскер башчысы Бойла Кутлуг Тарган (Тархан) кыргыз тартибинин Борбордук Азиянын аймактарына орношуна жетекчилик кылган. Бул жазуу эстелиги кыргыз тарыхын, анын байыркы тил маданиятын изилдөөсүнүн өтө баалуу булагы.

Инал (Энал) - байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздардын мамлекеттик-башкаруу системасындагы титул. Болжолу, XIII к. мамлекеттик бытырандылыкты (бир нече өз алдынча ээликтер) башынан өткөрүп жаткан кыргыздарда «каган» терминине синонимдеш сөз катары колдонулган. Азыркы Тувадагы (Оттук Даш, Е-5) кыргыздарга таандык жазуу эстеликтеринде (VI-X кк.) *“ынал” («инал»)* термини тууралу маалыматтар айтылат (Памятники др.-тюркской письменности Тувы, Вып. I-III, 1963: 23). Рашид ад-Дин (XIII к.) кыргыздар жөнүндө маалымат бергенде, алардын падышасы “инал” деп аталарын, кыргыздарды Урус-инал аттуу хан башкарарын жазат (Рашид ад-Дин, Т.I, Кн.I: 150). Чынгыз хан тарабынан жөнөтүлгөн Алтан жана Букра аттуу чабармандар менен бирге хандын өргөөсүнө (Чынгыз-хандын) кыргыз хандарынан расмий элчилер Урут, Уйгу, Элик Темир, Аткирактар келишти (көрсөтүлгөн эмгек, 150-б.). Бул маалыматтар кыргыздар жана алардын мамлекети кара кытай чабуулунан соң эки бөлүккө аргасыз ажырап калышкандыгын чагылдырары бышык. Абул Гази Бахадур-хан “Түрк санжырасында”(Шеджарай-и түрк) Кыргыз каганы Урус Инал Чынгыз-хандан келген Алтан жана Турамыш аттуу элчилери менен монгол өкүмдарына расмий элчилер тобун кошо жибергендигин жазат. Чынгыз-ханга тартуу кылынган белектердин ичинен эң кымбаты ак түстөгү алгыр куштар болуптур (Абул Гази, 1906: 76). Кыргыз-монгол согуштук саясий тыгыз мамилелери XIII к. баш чендеринен (1206-ж. кийин) жигердүү уланган. Чынгыз-хан такка мураскер уулу Огодойго (Угедей) Кыргыз каганынын Дачин деген кызын кудалагандыгы, ал эми Дачин-хатун хандын байбиче аялы болуп калгандыгы маалым (Бутанаев,Худяков, 2000: 123). МахмудКашгари “Сөздүктө” “инал” сөзүнө төмөнкүдөй аныктама берет: 1. Энеси хан тегинен, атасы карапайым жерден чыккан; тектүү, жогорку даражалуу. 2. Энчилүү ат, титул (Махмуд Кашгари, Индекс-сөздүк: 209). Ал эми ушул эле Туванын Көжелик Хову деген жеринде табылган [Е-45] кыргыздарга таандык жазуу эстеликте: “Баатырдык атым Шубуш-ынал, өз атым Күмүш өгө..., ...отуз жашка чыкканда акылым толду, мамлекетте тутуктук (башкаруучу) кылуу менен бирге, эл башкардым, тышкы душмандар менен согуштум, жеңдим...”-деп жазылат (Памятники..., Вып.II.: 44-46). Минуса музейинде (Тува эстелиги): «…Эр атым Ак-Баш атык, мен Ынал Өгө жетимиш жашымда кырк эки того (белги) менен сыйландым, жоодо отуз эрди өлтүрдүм»- деген маалыматтар бар (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 194). Ак-Юс дарыясынын боюндагы жардагы таш бетинде: «…Алту Шанга келдим, менин мамлекетим, менин элим…, менин улуу эр (баатырдык) атым Өгдөм Алп Ынал…»-деген кыргыз жазуусу чегилген (аталган эмгек, 180-б.).

Буйрук (Buiruk) же буйруктар - Кыргыз каганатындагы административдик-башкаруу системасындагы кызматтык функцияны аткарышкан. Түрк каганаты үч «ичкерки» жана алты «сырткары» буйруктарга бөлүнгөндүгү маалым (Махпиров, 1997: 131). Кытай жыл баяндарында бул административдик-башкаруу мансаптары министрликтер, тутуктар же жер-жерлердеги мандаты бар башкаруучулар деп жазылган.

Бектер – байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздардагы аскердик титул. Изилдөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү бул терминди мамлекеттик титул катары карашат. Ободу, байыркы түрк (кыргыз) коомунда (VI-X кк.) бектер каган менен карапайым элдин ортосундагы уруулук аристократияга кирген социалдык өзгөчө катмарды түзүшкөн. Бул титул байыркы айрым антропонимдерге жалганып жүргөнү маалым. Енисей кыргыздары бул титулду кечки орто кылымдарга чейин кеңии колдонушкан. Мисалга Алтысар улусунун жетекчиси, теги кыргыз Еренак “бек” титулун алып жүргөндүгү маалым. Еренак-бек кыргыз жоокерлерин жетектеп орустардын Түштүк Сибирге жылуусун узак убакыттар бою матап жылдырбай тургандыгы белгилүү.

VII-VIII кк. чектеринде Кыргыз каганатын атактуу Барс бек каган башкаргандыгы белгилүү. Мындан сырткары, эпитафиялык жазуу эстеликтеринен *Beg Arslan, Beg Bars, Beg Buqa, Urun beg, Bek Temur* ж.б. энчилүү аттарды жолуктурууга болот (Махпиров 1997, 132). “Бек” сөзү байыркы доорлордо эле “бекем”, “темирдей катуу, бекем” маанисин туюнтканын түркологдор белгилешет. Мисалы, *Irinchin beg, Nimasiri beg* ж.б. XVIII к. баш чендерине чейин энесай Кыргыз мамлекетинде бектер (бег) коомдогу өзгөчө аскердик башкаруучу катмарды түзүшкөн. Кемчик-Хая Бажы (Тува) аскасындагы жазуусунда Анның аттуу тамгачы (аскага жазуу түшүргөн) *кыргыз*:«…Сиздин улуу даражаңыз, Бул менин каганымын жана өлкөмүн

(мамлекетимин) Кара Сеңир тоосундагы түбөлүк калган эстелиги. Ынанчы Күлүк Чигши бек өлкөнүн (эстеликте - «үлкени») алты баг элине, кыштымдарына ээлик кылдым»- деп жазган (Орхон-Енисей тексттери, 1982, 164). Бек - “Манас” дастанында аскердик титул катары да эскерилери маалым (“Манас”.Энциклопедия. I: 142).

Адабияттар

Махпиров В.У., Имена далеких предков. Источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики. - Алматы, «Гылым», 1997.

Бутанаев В.Я.-Худяков Ю.С., История енисейских кыргызов. - Абакан, 2000.

Рамстедт Г.И., Введение в алтайское языкознание. –М., 1951.

Потапов Л.П., Алтайский шаманизм. -Л.:«Наука», 1991.

Каратаев О.К., Кыргыздардын теги, келип чыгышы, этностук-маданий алакалары. –Б., КТМУ, 2013.

Орхон-Енисей тексттери.-Фрунзе,1982.

Малов С.Е.,Язык желтых уйгуров. -Алма-Ата, «Гылым», 1957.

Монгол орос толь, М.: 1957.

Древнетюркский словарь (ДТС). - Л.: «Наука», 1969.

Кляшторный С.Г., Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии.-М., 1964.

Памятники др.-тюркской письменности Тувы, Вып. I-III, 1963.

Рашидад-Дин, Сборник летописей. Т.I. Кн.I. -М., 1952.

“Манас”. Энциклопедия. I-II томдору. - Бишкек, 1995.

Абул Гази,Родословное древо тюрков (пер. и предсл. Г.С.Саблукова). -Казань, 1906.

Махмуд Кошгарий, Девону лугат ит-тюрк. Индекс-словарь. -Ташкент, 1967.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). I-том, - Фрунзе, 1984.

КЫРГЫЗ КАГАНАТЫНДАГЫ БИЙЛИК АТРИБУТТАРЫ ТУУРАСЫНДА

Мурат КОЖОБЕКОВ*

Кыргыз мамлекетинин калыптанышында жана андагы саясий, потестардык мамиленин өнүгүшүндө бийлик атрибутикасы маанилүү роль ойногон. Бийлик атрибутикасы менен саясий ритуалдын кошулушу бийликтин тышкы антуражы катары кызмат өтөп, ошол эле убакта ал калктын ишеничин аныктаган идеологиялык көрсөтмөгө айланат. Атрибуттардын иштелип чыгышы аркылуу, бийликтин статусун аныктаган маркер пайда болот. Бийлик атрибуттары калктын мамлекетке болгон купуя ишеничин белгилөө менен бирге бийликтин сакралдык мүнөзүн аныктайт. Ошондой эле, ал бийлик өкүлдөрүнүн сакралдык статусун белгилөө менен бирге идеологиялык милдеттерди аркалайт. Бул жагынан алганда атрибуттур бийлик өкүлдөрү менен жөнөкөй калктын ортосундагы айырманы көрсөткөн белги катары кызмат өтөйт. Экинчи жагынан ал калк менен бийлик арасындагы байланышты көрсөтөт. Анын негизги себеби, бийлик белгилери коомдо иштелип чыгып, аны эки тарап тең кабыл алган байланыштан кабар берет. Белгилүү болгондой элита ар дайым коомдун катардагы өкүлөнөн сырткы көрүнүшү жана рухий баалулуктары менен айырмаланып туруш үчүн аракет жасаган. Башында ал ритуалдык – этикет тармагын камтыган. Мисалы, башкаруучунун башкалардан айырмаланган кийими же тышкы жасалгасында белгилүү бир өзгөчөлүк берилген тышкы келбет эсептелген. Башкаруучунун жашоо образы, коомдогу символдук белгилердин канчалык деңгээлде таасирдүү орун алгандыгын айгинелей турган көрсөткүчкө айланат. Социалдык жиктелүү күч алган сайын башкаруучунун сырткы келбети менен кийген кийими, анын жасалгасы, курал–жарагында айырмачылык тереңдей берет. Башкаруучуга карата өзгөчө мамиле системасы иштелип чыгып, анын жашаган жери сакралдык маани ала баштайт. Өлкө өкүмдары үчүн өзүнчө жашоо жайы жасалып, анын жүрүм–турумунан баштап, коом ичинде коштогон абал өзгөрөт. Башкаруучу үчүн өзүнчө тамак–аш жасалып, анын айрымдары табу абалына жеткирилет.

Башкаруучу үчүн айрыкча этикет формасы иштелип чыгарылган. Коомдогу идеалдаштырылган мамиледен улам, башкаруучунун статусу сакралдык мүнөз алат. Өкүмдар жалаң башкаруу бийлигин жетектеп, өз тегерегине башкаруу чөйрөсүндөгү адамдарды топтойт. Ал, өз кезинде башкаруу бийлик аппаратын жаратат. Өкүмдардын бийлик статусуна ылайык, анын карамагында жардамчылар, кызматкерлер, чоролор административдик аппарат пайда болот. Алар башкаруучуну катардагы коомдун өкүлдөрү менен жакындашуусун чектейт. Өкүмдардын карапайым калк менен жолугушуусу регламенттештирилиши үчүн атайын ритуалдык системалар иштелип чыгарылат. Мисалы, мамлекет башчысынын тагына эч ким отура алган эмес сыяктуу, табулар символдук маани алган. Бул өз кезинде коомдогу бийлик атрибуттарынын иштелип чыгышына түрткү берет. Аларга өкүмдар жашаган жер, так, өздүк тамгалар, туулар, кийимдеги өзгөчө белгилер, бийлик инсигниялары, титулдар, куралдардын түрлөрү, саясий ритулардар, ат жабдыктары сыяктуу атайын белгилер топтому кирет.

Аталган баалуулуктар кыргыз калкынын кылым түпкүрүнөн келе жаткан мамлекет куруу салтында орун алып, алар коомдук жана саясий талаптарга ылайык иштелип чыккан. Кыргыз калкынын мамлекет түптөө традициясы адегенде Енисей этабында башталган. Кыргыз каганатындагы мамлекеттик символ жана эмблемалары кыргыз элинин аалам аңдоо түшүнүгү менен дөөлөт куруу салтынын негизинде калыптанганын белгилөө зарыл. Атрибут жана символ демекчи, ал адам баласынын аалам аңдоо түшүнүгүнүн жана табият менен коомдо жүргөн кубулуш, өзгөрүштөргө болгон алардын мамилесинин, көз карашынын негизинде турукташат. Ушул өңүттөн караганда да 22 кылымдык кыргыз тарыхында мамлекет куруу жөрөлгөсү менен кошо, мамлекеттик символдор шайкеш пайда болгондугун байкоо мүмкүн. Кыргыз өлкөсү башында б.з.ч. 3-кылымдан – б.з. 5-к. чейин Чыгыш Түркстан аймагында орун алган[1]. Бирок жазма булак маалыматтарын тартыштыгына байланыштуу алардын мамлекеттик уюму жана белгилери туурасында жыйынтыктуу ой айтуу кыйын. Анткен менен айрым тарыхый фактылар Кыргыз өлкөсүндөгү мамлекеттик символдордун алар адеп тарых саптарында эскерилгенден баштап эле иштеп чыккандыгын айтууга негиз берет. Асыресе, символдор бир элди же кайсыдыр бир топту башкалардан айырмалаш максатында колдонулат. Жоокерчилик заманда калктардын кагылышы балким, күн алыс болуп тургандыктан согушкан тараптар өз адамдарын майдан талаасындагы калаймандан айырмалаш максатында да желек, тууларды колдонууга киргизишкен. Албетте, согуш аракетин кол башчы жетектегендиктен анын өзүнүн туусу, миң башчыныкы өзүнчө болуп, ал символдук системанын иштелип чыгышына түрткү бергендиги байклаат. Аскер жетекчилеринен өзгөчөлөнүш үчүн өкүмдар өзүнүн мамлекеттик белгилерин жараткан. Өлкө башчысынын жашаган жери, ордосу, туусу, тамгасы, кийими сыяктуу нерселер сакралдык маани алып, жүрө-жүрө алар жалпы коомдук түшүнүктөгү мамлекеттин символдоруна айланган.

Кыргыз тарыхына байланышкан айрым фактыларга сереп салсак биз, анда ушул өңүттөгү өнүгүү жүргөндүгүн байкайбыз. Б.з. 3-к. окуяларды чагылдырган кытайдын «Вэй лио» жазма булагына караганда

* т.и.к., доц., Кыргыз – Түрк Манас университети, Гуманитардык факультет, тарых бөлүмү, Бишкек, Кыргызстан.

[1] Боровкова Л. А. Запад Центральной Азии во II в. до.н.э. (историко – географический обзор по китайским источникам). – М., 1989. – Б. 61-62; Худяков Ю. С. Кыргызы в Восточном Туркестане// Источники по средневековой истории Кыргызстана и сопредельных областей Средней и Центральной Азии. – Б., 1991. – Б. 110.

Кыргыз өлкөсүнүн 30 миң аскери болгон[2]. Кыргыз калкынын өз аскерин күтүшү демек, анда жагоруда айтылган белгилердин колдонулгандыгын далилдейт. Мындан тышкаары, аскер өлкө чегин коргоп, ички бейпилдикти камсыз кылат. Аскер иши өлкө эркектери үчүн биринчи ыйык милдет саналган. Ар бир эресеге жеткен жигит «эр» саналып, колуна курал кармап, өлкө чегин коргогон[3]. Эрлердин башка калк өкүлдөрүнөн айырмасы тышкы келбети аркылуу белгиленген. Мисалы, эркектер кулагына сырга тагышкан. Кытай булактары алардын сыймыктуу жана туруктуулугун айрыкча белгилешкен[4].

Түштүк Сибирде Кыргыз каганаты курулгандан кийин мамлекеттик символдордун кадыресе иштелип чыккан. Жазма булак маалыматтары, археологиялык материалдар менен эпитафиялык эстеликтер көрсөткөндөй, Кыргыз каганатында татаал символдук система кабыл алынган. Енисей өрөөнүндө кыргыз ханы үчүн Кара тоонун этегинде өзгөчө ордо курулган. Ал жерге кагылган жоон кыска мамылар менен курчалган[5]. Мамлекет башкаруучусу үчүн өзүнчө обочолонгон территориянын бөлүнүшү, бийлик статусун эле белгилебезден, ал саясий бийлик иерархиясынын пайда болгондугунан кабар берет. Бийликтин мындай даражасына ылайык, мамлекеттин борбору сакралдык статус алган. Борбордук ордонун бекемделиши коргонуу жана коммуникациялык каражаттарга болгон муктаждыкты жаратkan. Ал биринчи кезекте, материалдык жана адам ресурстарына байланышкан объективдүү чыгым болсо, экинчиден–алардын ортосундагы байланышты камсыз кыла турган символдук системаларга болгон талапты пайда кылат. Ордонун өзүнчө орун алышы, атайын потестардык жана ритуалдык атрибуттардын иштелип чыгышына өбөлгө болгондугу байкалат. Мусулман авторлорунун белгилөөсүнө караганда, кыргыз каганынын көзүнчө жашы кырктан аша элек адамдар отура алган эмес[6]. Кытай булактарында: «Мамлекет жетекчиси Ажо аталгандыктан, Ажо деп чакырылат» деп айтылат[7]. Тарых илиминде Ажо термини туурасында ар кандай көз караштар бар. Айрым окумуштуулар, *ажэ* терминин кытай тилинен äńär түрүндө чечмелеп, аны байыркы түрк титулу ïnal менен жакындатышат[8]. Ал эми, кытайтаанычу Е. И. Кычановдун пикирине караганда, кыргыздардардын башкаруучу үйү, б.а. династиясы Ажэ аталган[9]. Балким, Ажо сөзү кыргыз коомчулугундагы бийликтин сакралдык мүнөзүн белгилөө максатында колдонулган термин болушу ыктымал. Ошондуктан, кыргыздар менен уйгурлардын мамилеси курчуган маалда, кыргыз Ажосу өзүн «каган», теги түргөш энесин ханыша, карлук ханынын кызы болгон аялын – ханайым деп жар салса керек[10]. Кыргыз калкы үчүн өкүмдардын бийлик статусу символдук маани алып, ага кадырлоо менен мамиле жасалгандыгы Ажэ терминининен байкалат. Мындан улам, башкаруучу бийлик өкүлү жана ал жашаган аймак кыргыз калкы үчүн ыйык символ катары эсептелген.

Башкаруучу орун алган ордонун обочолонтуп тигилиши бийликке болгон кадырлап урматто мамилесинин пайда болгондугунан кабар берет. Калк ордону бийликтин борбору катары кабыл алып, аны болгон күчү менен коргоого аракет жасагандыгы коммуникациялык курулуштан улам ачык байкалат. Кыргыз коому ордону бийлик атрибутуна айландырып, анда жашаган өкүмдардын бийлик ыйгарымын сакралдаштырган. Ажонун көзүнчө адамдардын отура албашы, жүрүм – турум этикетинин иштелип чыккандыгынан кабар берет. Мындай көрүнүш кыргыз коомундагы бийлик менен калк ортосундагы алаканын регламенттешкен мүнөзүн айгинелейт.

Ар бир символ өз мезгили үчүн маанилүү дегендей, Кыргыз мамлекетинин ордосу кагандык регалийге кирет. Регалий башында падышалык бийликтин атрибуту эсептелсе, кийин ал өзүнчө комплекстик символдук системага айланат. Алардын бири, өкүмдардын көзүнчө отурбоо этикети бийликтин иерархиялык негизде бөлүнгөн мүнөзүн көрсөтөт. Кыргыз коомунда өкүмдар үчүн өзүнчө орун камдалса керек. Балким, ал так болушу да толук ыктымал. Так элитанын айрыкча абалына аныктаган бийлик символу эсептелет жана ал байыркы мезгилден бери колдонулган бийликтин универсалдык мүнөзүн аныктаган белги болгон. Так коомдогу эле эмес, элита ичиндеги иерархиялык мамилени регламенттештирген. Өкүмдар атайын жасалган орундук же болбосо бир бийиктикте отурган. Мындай көрүнүш аны башка коом өкүлдөрүнөн эле айырмалабастан, тактын символдук атрибутикасы аркылуу бийликтин жогорку статусу аныкталган. Өкүмдардын тагы коомдогу кандайдыр бир жүрүм – турум этикасынын иштелип чыгышына түрткү бере турган объект болгон. Ал адегенде статустук мамилеге байланышып, так алдында жүгүнүү, таазим кылуу, тикесинен туруу, такка жакындабоо же өкүмдарга түз кайрылууга тыю салынуу сыяктуу нормативдик этикеттин кабыл алынышына негиз болуп берет. «Тайпин хуаньюй цзи» булагында карапайым калктын каган бар жерде баш кийимин ала тургандыгы кабарланат жана ал сарай этикетинин далили боло алат[11]. Өкүмдар үчүн жасалган так кыязы, кыргыз өкүмдары жашаган ордодо орун алган шекилди. Кыргыз ордосу Мидичжи аталып, ал тышы кийиз менен курчалган бир канча чатырлардан куралган[12]. Кыргыз элитасы бийликтин потестардык жана сакралдык мүнөзүн толугу менен кабыл алганы байкалат. Мисалы, кыргыздардын калган бийлик төбөлдөрү хан

---

[2] Супруненко Г. П. Некоторые источники по древней истории кыргызов// История и культура Китая (Сборник памяти академика В. П. Васильева). – М., 1974. – Б. 237.

[3] Кар.: Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. – М.; Л., 1959.

[4] Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавщих в Средней Азии в древние времена. – М.; Л., 1950. – Б. 351.

[5] Ошондо эле. – Б. 352; «Худуд ал-Алам» кол жазмасында «Хакан турган жерден башка аймактарда шаарлар да, кыштактар да жок» экендиги белгиленген// МИКК. К. 1. – Б., 2002. – Б. 64.

[6] Йакут ал-Хамави. «Муджам ал-булдан»// МИСЦА. Ташкент, 1988.. – Б. 82.

[7] Бичурин Н. Я. Ат. эмгек. – Б. 352.

[8] Яхонтов С. Е. Древнейшие упоминания названия «киргиз» // СЭ, 1970. - № 2. – Б. 119-120.

[9] Кычанов Е. И. Аппарат управление у енисейских кыргызов (по китайским сведениям) // ИСИКСОСЦА. – Б., 1991. – Б. 54.

[10] Бичурин Н. Я. Ат. эмгек. – Б. 355.

[11] Кюнер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сбири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М., 1961. – Б. 58.

[12] Бичурин Н. Я. Ат. эмгек. – Б. 352.

ордосунан обочолонгон жерге жайгашып, алар жашаган чатырлардын санжыргасы хандыкынан жупуну жасалган. Мындай көрүнүш кыргыз элитасынын бийлик таңуулаган сценарийге көнгөндүгүн көрсөтөт. Бийлик символу эсептелген ордо менен калган элита өкүлдөрү теңата болуп атаандашкан эмес. Байлык жана бийлик функцияларынын жетиштүү ресурстарына карабастан, элита мамлекеттин атрибуту саналган ордого аздектеп мамиле жасаганы анын сакралдык деңгээлге жеткирилгендигинен кабар берет.

Кыргыз коомунда өкүмдар менен мамлекттик бийлик бирдей даражада кадырлап–баркталган. Мисалы, мамлекетте кыргыз өкүмдары гана буудайдан жасалган шарап иче алган. Тамак – ашка киргизилген табу адам коомундагы архаикалык түшүнүктөргө жараша иштелип чыккан. Тыю салуу магиялык ритуал менен байланышат. Кыргыз коомундагы буудайдан жасалган шарапка табунун киргизилиши, каган колдонгон өсүмдүккө байланыштуу гомеопатикалык формадагы магиялык ритуалдын колдонулгандыгын айгинелейт. Анын негизги себеби, коомдо кабыл алынган магиялык элементке ылайык, ар кандай формадага тыю салуу жана табу эементтери иштелип чыккан[13].

Кыргыз каганы кышкысын киштин терисинен жасалган тумак, жайкысын төбөсү бийик, уч жагы бүктөлүп, кыры алтын менен кыргакталган калпак кийген[14]. Калган адамдардын кийизден жасалган жөнөкөй калпак колдонушу, кыргыз коомундагы ырааттуу иерархиянын киргизилгендигинен кабар берет. Кыргыз каганы үчүн атайын ордо тигилип, анын кийген кийими менен ичкен тамагынан тарта жүрүм – турум нормасына чейинки чектөөлөрдүн киргизилиши, мамлекетте сарай этикети орун алгандыгын билдирет. Калпактын жасалышы жана анын жасалгалык түрү кыргыз каганын башка калк өкүлдөрүнөн айырмалап турган. Калпактын бийик формасы бийлик статусун аныктаган жана анын ээсинин карапайым калктан жогору турган ордун көрсөткөн. Башка коом өкүлдөрү үчүн мындай баш кийим кийүүгө тыю салынышы, каган кийген калпактын мамлекеттик символдук маани алгандыгын айгинелейт.

Кыргыз каганатындагы негизги мамлекеттик символдордун бири – албетте туу эсептелген. Кыргыз туусунун түсү туурасында илимде ар кандай маалыматтар айтылып келет. Балким ал мамлекеттин этносаясий тарыхынын өнүгүү этаптарын да чагылдырышы мүмкүн. Руникалык эстеликтерде кыргыздардын туусу кызыл болгондугу белгиленет. Элегеш эстелигинин карманы «Köpт äl kan ал уруңу[15] – Мамлекетимдин кызыл кооз туусу», деп сыймыктануу менен туунун түсүн белгилейт.

Кытай булагында Ажонун туусу сайылгандыгы кабарланып, Н. Я. Бичуриндин эмгегин басмага даядаган Н. В. Кюнер менен А. Н. Бернштам шилтемеге «туу ак сарайдын эшигинин оозуна орнотулган» деген тактоо киргизишкен[16]. Кыргыз руникалык эстеликтериндеги кыргыз өкүмдарынын туусу кызыл түстө деген маалыматты кытайдын «Тайпин хуаньюй цзи» булагы да тастыктайт. Кытай авторлору кыргыз мамлекетинде желектер менен туулар колдонулгандыгын жана Ажэ штандарт орнотуп, анын алды кыпкызыл түстө экендигине көңүл бурушкан[17].

Араб автору Абу Дулефтин «Рисале» эмгеги X кылымда жазылып, автор анда кыргыздардын туулары жашыл түстө экендигин кабарлаган[18]. Айрым изилдөөчүлөрдүн пикирине караганда, туунун өңүнүн өзгөрүшү кыргыздардын IX к. экинчи жарымында Чыгыш Түркстанга чыгышына байланышкан саясий окуянын жыйынтыгы болушу мүмкүн[19].

Мында эки нерсеге айрыкча көңүл буруу зарыл. Биринчиден, кытай авторлорунун маалыматтары кыйла эрте мезгилге тиешелүү болсо; экинчиден, Абу Дулефтин жазганы IX-X кк. кыргыздар башынан кечирген окуяларды чагылдырган. Кытай авторлорунун кабарынан байкалгандай Кыргыз мамлекетинин туусуунун түсү асты кызыл, ал эми үстү жагы кандай түстө экендиги белгисиз. Балким, туунун өңүн сүрөттөлүш кабарына караганда, Кыргыз каганатынын мамлекеттик туусунун жогорку бөлүгү ак болушу да мүмкүн.

Анткен менен кыргыздар өздөрү жазган руникалык эстеликтерде өлкөнүн туусу чымкый кызыл болгондугу кабарланат. Жогоруда белгиленген Элегиш менен Чакуль эстеликтеринин каармандарынын эскерүүлөрү бири – бирине үндөшүп кетет. Акыркы карман өзүнүн бийлик статусун: «Ал уруңу тутуk bän» - «Мен кызыл туунун тутугу элем»[20] деп көрсөтөт. Демек, кыргыздар өз мамлекетинин туусун кызыл деп белгилешет жана буга кандайдыр бир деңгээлде кытай авторлорунунун маалыматтары да үндөшүп кетет. Кытай хронисттери жазган асты кызыл кыргыз туусу балким, өлкө өкүмдарынын хандык штандарты болушу толук ыктымал. Ал эми Абу Дулеф жазган жашыл түстөгү кыргыз туусу болсо, IX-X кк. өткөн саясий окуяларга жана кыргыз коомунда жүргөн кескин бурулушка байланыштуу болсо керек. Кыргыздар IX к. ортосунда Уйгур каганатын талкалагандан кийин, алардын бир бөлүгү мурдагы ата-бабаларынын жери деп эсептелинип келген Чыгыш Түркстанга жер которушкан.

Элдердин Улуу көчү жана кыргыз коомунда орун алган олуттуу өзгөрүүлөр туурасында Тахир ал Марвазинин «Табаи ал-хайаван» эмгегинде кабарланат. Чыгарма XII к. башталыш мезгилинде жазылып, анда кыргыздардын мусулман дининин таасирине кабылгандыгы көрсөтүлөт. Тахир ал-Марвази кыргыздардын байыркы ишениминдеги өзгөрүү жүргөндүгүн ачык жана так көрсөткөн. Анын айтымында, кыргыздар

[13] Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. – М., 1980. – Б. 39-40.
[14] Бичурин Н. Я. Ат. эмгек. – Б. 352.
[15] Малов С. Е. Енисейская письменность. – Б. 26.
[16] Бичурин Н. Я. Ат. эмгек. – Б. 352.
[17] Кюнер Н. В. Китайские известия. – Б. 60.
[18] Григорьев В. В. Об арабском автору X века, Абу-Долефе, и странствовании его по Средней Азии// ЖМНП, 1872. – Б. 34.
[19] Худяков Ю. С. Кыргыз туулары// Мурас, 1993. – № 5-6. – Б. 10.
[20] Малов С. Е. Енисейская письменность. – Б. 38.

«мусулмандарга коңшу жашагандан тарта өлгөн адамдарын көмө башташкан»[21].

Мамлекеттин символдорунун бири болгон туу хандык бийликтин негизги көрсөткүчү эсептелген жана ал Ички Азия калктарында кеңири колдонулган. Махмуд ал-Кашгаринин «Диван Лугат ат-турк» чыгармасында «түг - تُوغ - желек» дегенди билдирген. Айтылуу аалымдын айтымында, алар үчүн тогуз деген сан куттуу эсептелгендиктен, ээлик жана жогорку даражалар арбын болсо да туунун саны тогуздан ашкан эмес[22].

Академик В. В. Бартольд тууну хандык бийликтин тышкы белгиси катары көрсөткөн. Ошондой эле, ал Махмуд ал-Кашгаринин маалыматына таянып, тогуз туулу хандыкты эң кубаттуу бийлик деп эсептеген[23].

Туунун түсүнө байланышкан маалыматтарга караганда, Кыргыз каганатында алардын бир канча түрү колдонулган же болбосо, түстүк семантика кыргыздардын этносаясий тарыхындагы өнүгүү этаптарын чагылдырган көрүнүш болушу мүмкүн. Түстүк семиотика темасына кайрылган изилдөөчүлөр, калктын жашоосунда өң символикалык роль ойной тургандыгына көңүл бурушат. Казакстандык окумуштуу А. Ж. Мухатаева өң - туу, герб жана аскердик белгилерде чагылдырыла тургандыгын белгилейт. Окумуштуунун оюна караганда, казак эпосунда айтылган туунун түсүнө байланышкан маалыматтардын символдук мааниси бар. Мисалы, ак туу менен ак желек – «тынчтык жортуул», жашыл туу – «мусулмандардын тилектештиги», кара байрак – «чечкиндүү согуш» же «аза күтүү» белгисин билдирет[24].

Кыргыз тууларынын башында кызыл өңдө жасалганы байыркы мезгилден келе жаткан түстүк түшүнүккө байланышса керек. Алсак, байыркы перстер, скифтер менен массагеттер кызыл түстү аскердик каармандыктын белгиси катары санашкан. Римдик полководецтер болсо, триумф маалында денесин кызыл түскө, б.а. жеңиштин өңүнө боёшкон[25].

Кытай авторлорунун кыргыз туусунун алды жагы кызыл деп, үстүңкү тарабын белгилебей койгондугун биз, ал ак түстө болушу мүмкүн деп белгилеген элек. Байыркы кытайлыктар ак өңдү аза күтүүнүн түсү деп санашкан[26]. Балким, мындан улам кытай авторлору түстүк семантикага байланыштуу кыргыз туусунун бир жагынын өңүн көрсөтбөй коюшкан чыгаар.

Кыргыз туусунун кийинки өңүнүн өзгөрүшү кыргыздардын этносаясий тарыхына байланышкан көрүнүш. Казак окумуштуусу белгилегендей, Түркстан калктарында жашыл түс «мусулмандардын тилектештигин» белгилеген. Ошондуктан Тахир ал Марвазинин «Табаи ал-хайаван» эмгегиндеги маалыматты биз кыргыздардын Чыгыш Түрстандагы этникалык тарыхы менен байланыштыраар элек.

Мисалы, ушул мезгилде Чыгыш Түркстанда жашап жана жергиликтүү калктардын түстүк түшүнүгүн мыкты билген Махмуд ал-Кашгари, кызыл, сары өңдөгү туунун жакшылык жышааны деп саналаарын белгилейт[27]. Кыргыздардын кызыл түстөгү жакшылык белгини туюнткан туусун жашылга өзгөртүшү, күтүүсүз саясий кысым же атайын жасалган идеологиялык таасир болушу мүмкүн. Андай таасир тууурасында Тахир ал Марвази жетиштүү деңгээлде маалымат бериши биздин ойду бекемдей алат.

Кыргыздар тууну мамлекеттик символ да, аскерди башкаруу белгиси катары да колдонушкандыгын Түштүк Сибирдеги петроглиф эстеликтерден билсек болот[28]. Кыргыздар булл мезгилде туну кездемеден жасашкандыгы байкалат. Мисалы, Махмуд ал-Кашгари да туунун парча же жибектен жасалышына көңүл бурган[29].

Айрым окумуштуулар туу терминин кытайдын *tuγ* << *duk* сөзүнөн монгол-халхасчага *түг* «желек» болуп кабыл алынган деп эсептешет[30].

Кыргыз каганатынын бийлик атрибутикасына байланышкан суроолор топтому терминологиялык жана семантикалык проблемаларды камтып, ал этникалык жалпы маданиятты чагылдырат. Бийлик атрибуттарынны иштелип чыгышы менен башкаруу бийлигинин легитимдеши ортосундагы тыкыз байланыш бар. Ар бир саясий өнүгүү баскычында коомдун талабына ылайык ал өзгөрүп турушу ыктымал. Мындай кубулуш Кыргыз каганаты үчүн да мүнөздүү көрүнүш болгон.

---

[21] Sharaf al Zaman Tahir Marwazi on China, the Turks and India/V Minorsky - Arabic text (circa AD 1120) with an English translation, London 1942. – Б. 30.

[22] Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-турк. Алматы, 2005. – Б. 835.

[23] Бартольд В. В. Двенадцаь лекций по истории турецких народов Средней Азии. Т. V. М., 1968. – Б. 101.

[24] Мухатаева А. Ж. Этнолинвистическое изучение лексики казахского эпоса (сфера материальной культуры). Автореф. кан. дис. – Алма-Ата, 1989. – Б. 23.

[25] Будаева Д. Р. Цветообозначение в политическом дискурсе // Лингвокультурология, 2011. - № 5. – Б. 16.

[26] Немыкин. Символика цвета // Вестник АлтГТУ им. И. И. Ползунова, 2010. - № 1-2. – Б. 48.

[27] Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-турк. – Б. 835.

[28] Кар.: Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов VI-XII вв. – Новосибирск, 1980. – Б. 134-135.

[29] Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-турк. – Б. 835.

[30] Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. – Л., 1929. – Б. 159; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.; Л., 1051. – Б. 433; К. К. Юдахин тарабынан даярдалган сөздүктө да туу термини кытай тилинде желек дегенди туюнтаары көрсөтүлөт. Кар.: Кыргызча – орусча сөздүк. – М., 1965. – Б. 771.

BİR KEZ DAHA "ACO" ÜZERİNE,
YENİSEY KIRGIZLARININ HÜKÜMDAR UNVANI 阿熱 = İNÄL MIYDI?

RISBEK ALİMOV•

Если историю народа пишет историк, рожденный этим народом, пишет на родном языке, которому соответствует каждая буква и знак письменности, эта история, надо думать, не будет искажена. Если же историю одного народа пишет другой народ, то эта история уподобляется невольнику, связанному по рукам и ногам. От недостаточного знания языка, от несоответствия и отсутствия некоторых букв искажаются имена, слова, а, следовательно, и сам смысл. Много непоправимых нелепостей появляется при переписке»

(Из древней истории кыргызов. В кн.: Кыргызы. Источники. История. Этнография. Бишкек, 1996)

1. Giriş

Çağdaş Kırgızcada "devlet başkanı, devletin lideri" anlamında kullanılan aco (ажо) sözcüğü özellikle bağımsızlıktan sonra Kırgızcada yaygınlık kazanmış ve son yıllarda yayımlanan Kırgızca sözlüklerde de "1. Erken Ortaçağda Kırgız Kağanlığı hükümdarının unvanı; 2. Cumhurbaşkanı" anlamlarıyla kendine yer edinmiştir. İlkin Abdullayev ve İsayev'in (1969: 21) Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü'nde ажа [aca] şekliyle "тар. башкаруучу" [(tar.(ihî terim) hükümdar"] anlamında yer alan sözcük, daha sonra Karasayev'in (1986: 19) Özdöştürülgön Sözdör'ünde ажа/ажоо [aca/aco:] şekliyle görülür. Sözcük bilahare Krippes'in (1998: 14) Kyrgyz–English Dictionary'sinde, son olarak da Kırgızistan Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü heyeti tarafından yayımlanmış olan akademik Kırgız Tilinin Sözdügü'nde (2010: 32) ажо [aco] imlası ve mezkûr anlamlarla kaydedilmiştir.

Konuyla ilgili bir önceki yayımımızda aco'nun Kırgızcayla ilgili leksikografik çalışmalarda yer edinmiş bir hayalet sözcük (ghost word) olduğunu yazmıştık (bk. Alimov 2011: 43-50). Söz konusu yazımızda bu durumun Tang dönemine ait Çin kroniklerinde Kırgız hükümdarlık unvanı olarak geçen 阿熱 (Pinyin: ā-rè; IPA: á-ʐɛ̂/á-ʐɤ) sözcüğünün bu kaynakları Rusçaya kazandıran Biçurin'in, çevirilerinde Rusçaya uyarlayarak benimsediği ажо (IPA: aʐo) transkripsiyonunun Kırgızcaya ажо (IPA: adʒo) olarak keyfi uyarlanmasından kaynaklandığını ifade etmiştik Bununla birlikte aynı sözcüğün bazı Kırgız sözlüklerinde Kırg. aca/aca:(< ET. eçi) "hısım akraba, köy kasaba halkı arasında sözü geçer kimse, eşraftan bir kimse" sözcüğüyle de karıştırıldığı görülür.Halbûki Kırg. aca/aca: < ET. eçi (IÇ) "yaşça büyük kimse, ağabey, amca vd." (bk. EDPT 20ab). Üstelik Kırgızcada içseste ç>c ötümlüleşmesine hiç rastlanmaz, bu yüzden Kırg. yalnızca kuzey ağızlarında görülen aca/aca: sözcüğünün (bk. Mukambayev 2009: 79) diğer Türk dillerinden alıntı olmalıdır, krş. örneğin, Kaz. aca "id." (bk. Januzakov 1999: 17), Tuv. aca/aca: (bk. Tatarintsev 2000: 155-156).

Bu yazıda Çin kroniklerine göre Erken Ortaçağ Kırgız hükümdarının unvanı olarak gösterilen mezkûr sözcük ele alınacaktır. Yazar ajo/aco'nun yalnızca sözlük değil, aynı zamanda tarih araştırmaları açısından da bir fantom olduğu üzerinde duracak ve ilgili Çin kroniklerinde bu unvanı karşılayan 阿熱 karakterlerinin Orta Çinceye göre fonetik rekonstrüksiyonuna dayanarak onun Eski Türkçe hangi unvanın Çince transkribe edilmiş hali olduğunu ispatlamaya çalışacaktır.

2. Konunun Geçmişi

Tang dönemi Çin kroniklerinde 阿熱 olarak yer alan bu sözcüğün Kırgız tarihiyle ilgili Rusça kaynaklarda ajo şeklinde yer almasını Biçurin'e borçluyuz. . Biçurin, yukarıda da değindiğimiz gibi, Orta Asya halklarıyla ilgili Tang dönemi Çin kroniklerinden derlediği çevirilerinde Kırgız hükümdarının unvanını ajo olarak gösterir (bk. Biçurin 1851: 445).

Tarihî Çin kronikleri açısından Rus dilli tarihçiler için başlarda yegâne kaynak olmasının etkisiyle de olsa gerek, Biçurin'in Rusçaya olabildiğince uygun hale getirerek ajo olarak verdiği transkripsiyon Rusça ve büyük ölçüde Rusça yazılmış bilimsel kaynaklardan beslenen diğer dillerdeki tarih araştırmalarında artık "Çin kaynaklarına göre VII-IX. yy.da Kırgızların hükümdar unvanı" olarak yerini almıştır (örneğin, bk. Barthold 1963: 18; Butanayev-Hudyakov 2000: 71).

Tang dönemi Çin kronikleri dışında başka tarihî kaynaklarda görülmeyen bu unvan çok sayıda araştırmacının dikkatini çekmiş, bu yüzden de söz konusu sözcüğün kökeni ve anlamı üzerinde çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. İlk olarak Schott (1865: 434) sözcüğü ET. ata ile bağdaştırmaya çalışmış ve anlamının muhtemelen "baba" (ülkenin babası) olabileceğini iddia etmiştir. Tarihçi onu aynı anlamdaki Samoyedce (bugünkü Nenetsçe) ässe ve aetsea, Lappça (bugünkü Saami dili) aćće ve Moğolca eći (> ećige) "baba" sözcüklerinin bir farklı varyantı olduğu görüşündedir. L. Kızlasov da çeşitli zamanlarda (örneğin, 1992: 213-219) aynı sözcüğün Samoyedce ässe'den geldiğini ve anlamının da "ülke babası" olduğunu savunmuştur. Aslında onun bu görüşü Schott'un önerisinin bir tekrarıdır. Diğer yandan L. Kızlasov (1994: 29-48) ajo sözcüğünün Hakaslar arasında son zamanlara kadar kullanıldığını ve delil olarak da 1701 tarihli Rusça kaynaklarda geçen Hakasların Yezer boyuna mensup mahkeme hakimi Boti-ajo adını gösterir. Ancak daha Barthold'un (1963: 18) belirttiği gibi, bu görüşü ilk dillendiren N. N. Kozmin olup, onun kullandığı Rus arşiv kayıtlarında sözcüğün ilk imlası ojo (ожо; diğerleri ajo (ажо) ve oca (оджа) biçimindedir (bk. Kozmin 1925: 29-30). Üstelik Butanayev'in de (bk. Hudyakov-Butanayev 2000: 126) de belirttiği gibi XVIII. yüzyıla ait Hakaslarla ile ilgili

---

• Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin, Türkiye, alimoff@gmail.com

tarihî kaynakların hiçbirinde böyle bir unvana rastlanmaz. Tarihçi ayrıca Boti-ojo adındaki ikinci unsurun Çin kroniklerindeki ajo'dan değil, ET. eçi'den geldiği görüşündedir.

Konu üzerine eğilen araştırmacılardan biri de Bernştam olmuştur. Kendisi ajo'nun "sahip, efendi" anlamındaki Ketçe hiji~hije'den gelebileceğini, bunun paralelinin ET.de iḍi "sahip, iye" olduğunu belirtir (Berştam 1998: 201). Benzer görüşü Menges (1976: 101-110) de dile getirmiştir. Ona göre Çin kroniklerinde geçen mezkûr unvan ET. iḍi'nin farklı bir fonetik görünümünden başka bir şey değildir.

Butanayev-Hudyakov (2000: 57) ve Geng (2005: 159) ise aynı unvanda Az olarak bilinen tarihî Türk kavminin adını görmektedirler. Üstelik Butanayev ve Hudyakov'a göre Az'lar Yenisey Kırgızlarının iktidardaki boyu idi.

Görünen o ki konuyla ilgilenen araştırmacılar arasında görüş birliği yoktur. Aslında olmaması da tabiidir, zira adı zikrolunan araştırmacılar Çin kroniklerinde geçen 阿熱 unvanının doğru çağdaş telaffuzu bir yana (IPA: ά-ʐ̯ε̂/ά-ʐ̯ɤ), aynı unvanın, örneğin, Schott (1865: 434) tarafından aśe, daha sonra Koechner (1961: 58-59) tarafından aje olarak transkripsiyonlanmasını da göz ardı etmişlerdir.

Daha da mühimi, ister Biçurin'in, isterse Schott ve Koechner'in önerisi olsun, araştırmacılar bu üç okunuşun da çağdaş Mandarin Çincesine (Putonghua) göre olduğunu, oysa gerçekte söz konusu unvanın, kaydedildiği Tang dönemi Çincesine, diğer bir deyişle fonetik görünümü bakımından bugünkünden çok daha farklı olan Orta Çinceye göre okunması, kökeni ve anlamı üzerindeki yorumların da kaydedildiği döneme göre rekonstrüksiyonu yapıldıktan sonra yapılması gerektiği ilkesini önemsememiş, hatta tamamen ihmal etmişlerdir. Bu yüzden yukarıda görüşlerin hiçbiri 阿熱 karakterleriyle gösterilmiş tarihî unvan hakkında bizi gerçeğe götüremez.

Öte yandan, her ne kadar tarihçiler tarafından geniş destek bulmasa da, daha 1970'te Yahontov ve Suprunenko birbirinden bağımsız olarak bu unvanın Geç dönem Orta Çincesine göre rekonstrüksiyonunu önermişlerdir. Yahontov (1970: 110-120) bu unvanın añar/añär/añal/añäl veya V+ñar/V+añär/ V+añal/V+añäl şeklinde okunabileceğini söylerken, Suprunenko (1970: 79-81) ihtimalleri daha da daraltarak añat/añar/añal veya ayat/ayar/ayal önerisini sunmuştur. Her iki Sinolog da Reşidüddin'in Camiü't-Tevarih'indeki "...başka isimleri olmasına rağmen, onların (Kırgızların – RA) hükümdarlarına inal (اینال) denir." (bk Berezin 1858: 130-131) kaydından hareketle Biçurin'in ajo olarak verdiği unvanın ihtiyatlı da olsa aslında Erken Ortaçağ Türk devletlerinde yaygın kullanılan inal unvanının Orta Çince transkripsiyonlanmış biçimi olabileceğini ilave etmişlerdir. Gerçi Yahontov (1970: 119) ilgili çalışmasının sonuna, bu konunun tam olarak henüz aydınlanmadığı, farklı sonuçlara da ulaşılabileceği notunu da eklemiştir.

2. Çin Kroniklerinde 阿熱

阿熱 unvanı Tang dönemi Ortaçağ Çin kroniklerinden yalnızca üçünde görülür. Bu unvan 984-987 tarihleri arasında Yue Shi 樂史 (930-1007) tarafından yazılmış olan Tai Ping Huan Yu Ji (太平寰宇記) adlı çalışmada üç (s. 3823), 1060'ta Ouyang Xiu (歐陽修) ve Song Qi (宋祁) editörlüğünde bitirilen Xin Tang Shu (新唐书) kitabında on beş (s. 6147-6151), son olarak da yazımı 1084'te Sima Guang (司馬光) başkanlığında tamamlanan Zi Zhi Tong Jian (资治通鉴) vekayinamesinde de iki (s. 7947) kez geçer.

Kaynaklardan ZZHTJ'de 阿熱 karakterleri "Kırgız önderinin adı" olarak yer alır. Bu yüzden bazı araştırmacılar onun bir unvan olmadığı görüşündedir. Örneğin, Yenisey mezar yazıtlarının pek çoğunda hükümdar anlamında qan "han" unvanı görülürken, ajo şeklinde bir unvanın bir kez bile rastlanmamasına dikkat çeken Klyaştornıy (1959: 164), bu sebeple onun bir unvan değil, Kırgız hükümdarlarının birinin adı olarak kabul etmeye mecbur olduğunu söyler. Diğer yandan Drompp (2005: 135, dipnot 35) 阿熱'nin Kırgız hükümdarının unvanı mı, yoksa adı mı olduğu konusunda kararsızdır.

Ancak XTS'deki "Onların önderi 阿熱 olarak çağrılırdı, bu yüzden [kabilenin egemen kliği için] 阿熱 soyadını aldı (其君曰'阿熱'遂姓阿熱氏…)" (bk. XTS, s. 6147) ile TPHYJ'deki "Onların 阿熱'si bir bayrak dikti… (其阿熱建纛…) (bk. TPHYJ, s. 3823) şeklindeki kayıtlar 阿熱'nin daha çok bir unvan olduğunu düşündürmektedir.

Burada, konuyla ilgisi olduğu için, Ortaçağ Çin kroniklerine dair şu bilgiye yer vermekte yarar vardır. Malyavkin (1989: 106) Çin tarih yazıcılığında ilginç bir geleneğe dikkat çeker. Buna göre vakayinamelerden birinde geçen bazı pasaj veya kısa bilgiler diğer vakanüvislerce uygun görüldüğünde oradan aynen alıntılanabiliyordu, üstelik bu alışkanlık (bugünkü deyişle "kes-yapıştır") oldukça yaygındı. Tarih yazıcıları bazen ilgili pasajları hiçbir değişiklik yapmadan aynen alıntılarken, bazen de "mekanik" türden aşırı kısaltmalara maruz bırakabiliyorlardı. Suprunenko (1974: 238) da aynı sebeple Kırgızlarla ilgili bilgilerin özellikle Tang dönemi vakayinamelerinde birbirinin tekrarı olduğunu belirtir. Lung (2011: 118-120; 129) ise özellikle TPHYJ ve XTS'daki Kırgızlarla ilgili bilgilerin ortak olduğunu teyit etmekle birlikte her ikisinin de büyük ölçüde 843'te düzenlenmiş Kırgız Wanghuitu'suna dayandığını içerik kıyaslaması yaparak açıklar. ZZHTJ kronolojik olarak en son kaleme alınan eserdir, bu yüzden mezkûr kaynaktaki 阿熱 ile ilgili "Kırgız önderinin adıdır" bilgisi, büyük ihtimalle TPHYJ ve XTS'dan kısaltılmış "mekanik aşırma" olmalıdır.

3. **阿熱'nun Orta Çince Rekonstrüksiyonu**

Eski Türkçe kökenli unvan ve şahıs adları, belirli semantik yükü bulunmuyorsa, Ortaçağ Çin kroniklerinde istisnasız fonetik transkripsiyon yoluyla yansıtılmıştır. Bu yüzden söz konusu 阿熱 da aslında Eski Türkçe kökenli bir unvan veya adın aynı yöntemle Çince karakterlerle kaydedilmiş varyantından başkası değildir.

阿熱'nin geçtiği kaynaklar kronolojik olarak Erken Orta Çince (7-10 yy.) ve Geç Orta Çince (10-12 yy.) dönemleri arasına tekabül etmektedir. Söz konusu iki karakterin Eski Türkçe hangi sözcüğünün Çinceye uyarlanmış şekli olduğunu ortaya çıkarmak için Orta Çinceye dönük fonetik rekonstrüksiyon yönteminden yararlanılması gerekir.

Buna göre sözcüğü oluşturan 阿 ve 熱 karakterleriyle ilgili Çincedeki durum şöyledir:

Çince karakter 阿 熱

Kadim Çince Sözlük (古代漢語詞典)'üne göre karakterlerin telaffuzu (Pinyin sistemi) ve anlamı

ā Akrabalık ve takma adlara gelen önek. Örn. "阿爹 (P.: ā-diē) "baba" anlamındadır, (bk. s. 1). rè

1.Sıcak

2.Sıtma

3. Duygusal sıcaklık

4.Canlı

5.Yüksek bir mevki, yüce ve güçlü bir şeyin ifadesi için kullanılır (Bu anlam Tang ve Song hanedanlığı dönemi şiirlerinde geçer) (bk. s. 1311).

ē 1. Toprak yığından oluşmuş tepe; 2. Tepenin eğik kısmı; 3. Yamaç; 4. Yaranmak, memnun etmek; 4. Hafif ince ipek kumaş; 5. Soyad vd. (bk. s. 1)

Guo-xiliang'a (2010: 1, 32) göre karakterlerin 4-12 yüzyıllara ait muhtemel telaffuzu

ɑ

nʑǐɛt

Zheng Zhang-Shang Fang'a (2012) göre karakterlerin Orta Çincedeki muhtemel telaffuzu

ʔa

ȵiɛt/nʑiɛt

Karlgren'e (1940: 330, j notu) göre karakterlerin Tang dönemi (VII-X yy.)Çincesine göre muhtemel telaffuzu

'ā

ńźiät/ńiät

Baxter & Sagart'a (2011: 2, 108) göre karakterlerin Orta Çince (VII-XI yy.) muhtemel telaffuzu

'a

nyet

Pulleyblank'a (1991: 23, 265) göre karakterlerin Erken ve Geç dönem Orta Çinceye göre muhtemel telaffuzu

ʔa

ʔa

ɲiat

riat

4. Orta Çincedeki alıntılarda 阿 ve 熱 karakterleri

4.1. 阿Karakteri ve Alıntılardaki Durum

İlk karakter 阿 Orta Çincede kaydedilen alıntı sözcüklerde önseste /a/ ünlüsünü karşılamaktadır. Örneğin, Sanskritçeden Orta Çinceye geçen sözcüklerden San. arghya >阿伽 (OÇ. agĭa, P.: a-jiā) "(törensel) su", San. ānanda 阿難 (OÇ. a-nan; P.: a-nán) "Buddha'nın öğretilerinin koruyucusu olarak kabul edilen en gözde öğrencisinin adı" vd. (diğer örnekler için bk. Shu-fen Chen 2000: 415) veya Nesturîlere ait metinlerdeki Sür. ܐܕܡ ādām >阿談 (OÇ. ?a-tɦam; P. atán) "Hz. Adem" (bk. Takahashi 2013: 15). Çin karakterleriyle yazılmış Eski Uygurca adruq, apa, ašan, ata, ašuq, altun, arslan gibi sözcüklerin önsesi de aynı karakterle karşılanmıştır (bk. Hamilton 1955: 170, 8. karakter).

Söz konusu işaretin başka hangi sesleri karşılayabileceğini tespit etmek için önses pozisyonundaki diğer ünlülerle ilgili duruma bakılması gerekir. Orta Çince metinlerde yer alan Sanskritçe alıntılarda önsesteki dudak ünlüleri 鄔 (OÇ. u; P. wū), 和 (OÇ. ɣua; P. hè, huò, huó), 盂 (OÇ. jĭu; P. yú) gibi karakterlerle, düz-dar ünlüler ise 因 (OÇ. ĭěn; P. yīn) ile karşılanmıştır (örnekleri için bk. Shu-fen Chen 2000: 415-424). Nesturî metinlerindeki özel adlarla ilgili durum da benzerdir. Örneğin, Sür. ܐܘܪܫܠܡ Ōrişlem >烏梨師斂 (P. wū-lí-shī-liăn; GOÇ. ʔə̆-li-ʂɽ-liam) "Kudüs".

Orta Çincede Eski Türkçe unvan ve isimlere gelince, onlara ait önses konumundaki dar ünlüler 伊 (GOÇ . i; P. yī); 移 (GOÇ. ji; P. yí veya 乙 (GOÇ. ʔit; P. yĭ) gibi karakterlerle gösterilmiştir (örneğin, Bilge Kağan'ın halefinin adı İ-jan 伊然 (GOÇ. ɔji-rian; P. yī-rán), Bilge Kağan'ın selefi (Kapagan'ın oğlu) İnel kağan 移涅可汗 (GOÇ. ji-niat-kʰa´-xɦan; P. yí-niè-kĕ-hán) ve Batı Göktürklerin Dulu kolundan olan İrbis Dulu Kağan 乙毗咄陆可汗 (GOÇ. ʔit-pɦji-tɦun-liwk-kʰa´-xɦan; P. yĭ-pí-duō-lù-kĕ-hán). Bazen de Işbara Kağan 沙钵罗可汗 (GOÇ. ʂa:-puat-la`-kʰa´-xɦan; P. shā-bō-luó-kĕ-hán) örneğinde olduğu gibi benzer seslere sahip karakterler kullanılmıştır.

Dudak ünlüleri için ayrıca 回 (GOÇ. ɣwəj; P. huí) veya 乌 (GOÇ. ʔuə̆; P. wū) kullanılmıştır, örneğin, Uygur 回纥 (GOÇ. ɣwəj -ɣɛt; P. huí – hé; Ozmış Kağan 乌苏米施可汗 (GOÇ. ʔuə̆-ʂuə̆-mjiaj´-ʂi-kʰa´-xɦan; P. wū-sū-mĭ-shī-kĕ-hán). Hamilton (1955: 166-169) Eski Uygurca sözcükler için ayrıca aynı ünlüler için 嗚 (GOÇ. ʔuə̆ ; P. wū), 鹘 (GOÇ. xɦuə̆ P. hú), 屋 (GOÇ. ʔewk; P. wū), 預 (GOÇ. jiă`/jyă`; P. yù), 于 (GOÇ. ʔiă`/ʔyă; P. yú) gibi işaretlerin de kullanıldığını ekler.

Çincenin bir taraftan kendine özgü fonolojik özelliği, diğer taraftan ise kabaca logografik diye tanımlayabileceğimiz yazı sisteminden ötürü alıntı sözcüklerin kaynak dildeki fonetik görünümünün aynen yansıtılması mümkün olmamıştır. Yukarıdaki örneklere baktığımızda da konumuzu ilgilendiren Orta Çince döneminde, alıntılardaki önses ünlüleri yazıda benzer veya yakın telaffuza sahip karakterlerle karşılandığı görülür.

Bununla birlikte Türkçeyle ilgili değerlendirildiğinde, önsesteki yuvarlak ünlüler açısından düzlük-yuvarlaklık, düz ünlüler açısından ise darlık-genişlik karşıtlıklarının büyük ölçüde dikkate alındığı da görülmektedir. Bu yüzden 阿 karakterinin Eski Türkçe alıntılarda /a/ ünlüsünün yanısıra bu sesin öndamak varyantı olan /ä/ ünlüsünü da karşıladığını

söylemek teorik olarak mümkündür. Nitekim ET. bir kavim adı olan ädiz'in bu değerdeki ön ünlüsü OÇ. kaynaklarda 阿 ile karşılanır (阿跌(GOÇ. ʔa-dɛt; P. ā-dié); bk. Yahontov 1970: 120, 16'lu Çince karakter, ayrıca Karabalgasun I yazıtı (Çince yüzü, satır 14).

Bu durumda 阿 karakterinin ET. sözcük başı /a/ ve /ä/ ünlülerini göstermede kullanıldığını örneklerle sabit hale gelmektedir.

4.2. 熱Karakteri ve Alıntılardaki Durum

Sözcüğü oluşturan diğer karakter 熱 olup, karşıladığı hecenin Orta Çincedeki önsesi (initial) araştırmacılar tarafından yukarıda da gösterdiğimiz gibi/nʑ/, /ńź/, /ny/ ve /ɲ/ şeklinde verilmektedir . Çincede geleneksel olarak 半齒音 (P. bàn chǐyīn "yarım öndiş sesi") olarak anılan bu ses aslında Orta Çince döneminde öndamaksıl geniz (palatal nasal) /ɲ/ ünsüzüdür. Bu ses Pullyblank'ın (1991: 265) da belirttiği gibi GOÇ. döneminde /r/ sesine dönüşür ve 熱 önce riat, ardından ÇÇ.de olduğu gibi rè (IPA: ʐɛ̂) halini alır. Giles (1912: 708, 5649. karakter) 熱 sözcüğünün çağdaş Çin dillerinden Kantoncada (Cantonese) yt, Hakka Çincesinde (Hakka Chinese) ngiet, Wenzhou diyalektinde ngiet, Ningpo (Ningbo Chinese) diyalektinde jêh/ngih, Pekincede jê', Siçuan diyalektinde (Sichuan Chinese) ise je/ye telaffuzuna sahip olduğunu belirtir.

熱 aynı zamanda Orta Çince döneminde Korece, Japonca ve Vietnamca gibi dillere de geçmiştir. Yeri gelmişken bu dillerdeki Çince kökenli sözcüklerin büyük çoğunluğunun Orta Çince döneminde iktibas edildiğini, onların da ekseriyetle Orta Çincenin fonetiğini doğrudan yansıtan "donmuş" sözcükler olduğunu ve Orta Çince rekonstrüksiyonlarında kaynak olarak kullanıldığını hatırlatmakta yarar vardır. Sozcüğün Korecedeki telaffuzu yŏl(IPA: jəl), Japoncadakisi netsu (IPA: neʦɯ̥), Vietnamcadakisi ise ñyiet (bk. Giles 1912: 708, 5649. karakter) şeklindedir.

Bütün bu örnekler üzerinde durduğumuz konu açısından iki noktada önem arz etmektedir. İlki, Orta Çince döneminde bu ses /ɲ/ olmakla birlikte başka dillere ait sözcükleri Çince karakterlerle transkripsiyonlamada yalnızca (V2) + /n/ + (V2) pozisyondaki /n/ için kullanılmıştır denilebilir. Zaten 熱'in Orta Çincedeki fonetik çehresine ait çekirdek ünlü (nucleus) de buna işaret etmektedir.

Diğerine gelince, 熱'in Orta Çincede son ünsüzü (final/coda) araştırmacılar tarafından -t olarak gösterilir. Orta Çincede hecenin sonsesi (final/coda) durumunda belli sayıda ses veya ses grubu vardı ve bunlar –t dahil Ø,-w, -j, -i, -ng, -wng, -m, -n, -k, -wk, -p şeklinde toplam on iki adetti (Baxter 1992: 61). Ancak final durumundaki ünsüz sayısı ise yalnızca 6 olup, bunlar patlayıcı /p/, /t/, /k/ ve genizsi /m/,/n/, /ŋ/ sesleriydi (Barat 1996: 7). Shu-fen Chen (2000: 409) Orta Çince döneminde Sanskritçe alıntılar Çinceleştirilirken sonsesteki söz konusu altı ünsüzün haricindekilerin Çincenin fonetik ve yazım imkânlarındaki sınırlılık sebebiyle yazıda ya gösterilmediğini, ya da yukarıdakilerden bir benzeriyle karşılandığını kaydeder. Aynı durum yalnızca Sanskritçe değil, Orta Çince döneminde diğer dillerden yapılan alıntılar veya Çin karakterleriyle transkribe edilmiş yabancı özel ad ve unvanlar için de geçerlidir (örneğin, Süryanice adların (Tang dönemi) Orta Çince transkripsiyonu için bk. Takahashi 2008: 631-662; 2013: 13-24).

Bu söylenenler üzerinde durduğumuz 阿熱 ile karşılanan Kırgız hükümdar unvanının son sesi –t olmakla birlikte boğumlanma yönüyle ona yakın başka bir ünsüz de olabilir anlamına gelmektedir.

Ne var ki Luo (1933: 69) Orta Çince Quanwenzi (千字文) "Bin karakterli metin", Vajracchedikā-prajñāpāramitā-sūtra (金剛般若波羅蜜多經) "Elmas Sutra", Amitābha Sūtra (阿彌陀經) gibi eserlerin Tibetçe transliterasyonlarında, Çince –t sonsesinin Tibet yazısıyla istisnasız –r ile gösterilmesinden hareketle Tang ve Beş Hanedan dönemi (7-10 yy.) Kuzeybatı Çin lehçesinde –t'nin artık patlayıcı (plosive) değil, akıcı (liquid) bir ünsüze dönüştüğü iddiasındadır. Pullyblank de (1971: 138) de söz konusu –t'nin Tibet yazmalarındadüzenli olarak -r ile gösterildiğini teyit etmekle birlikte, ilaveten OÇ. döneminde yabancı sözcüklerdeki –r'nin de Çince transkribe edilirken–t ile karşılandığını belirtir. Luo gibi Pullyblank de bu durumu "Orta Çince döneminde –t'nin artık bir patlayıcı ünsüz değil, sürtüşmeli (fricative) veya benzer nitelik kazanmış olmasıyla açıklar (bk. Barat 1996: 8-9). Eski Uygurcadaki Çince alıntılar üzerine çalışan Shogaito ve Barat da Çince kökenli sözcüklerdeki –t'nin Eski Uygurcada -r ile karşılandığını belirtirler (örnekleri için bk. Shogaito 1987: 134-135; Barat 1986: 9). Barat (1996: 8) ayrıca Eski Uygurcada /t/ sesi ile onu karşılayan harfin yazıda var olduğunu, bu yüzden Çince sözcüğü doğru yazmak varken, onun yerine Orta Çincedeki final durumundaki –t'nin Eski Uygurcada -r ile karşılanmasıyla ilgili sorunun bizzat Çincede aranmasında gerektiğini belirtir.

Yahontov (1970: 115) da bu sebeple Orta Çince –t'nin büyük ihtimalle /r/ sesine yakın telaffuz edildiği konusunda diğerleriyle hemfikirdir. Benzer görüş ileri süren Dybo (2007: 768) ise Orta Çincede –t > -r ses olayının VII. yüzyıla kadar meydana gelmiş bir lehçe özelliği olduğunu belirtir.

Diğer taraftan üzerinde durduğumuz 熱'nin Korecedeki telaffuzu yeol (IPA: jəl) şeklinde olup son sesi /l/'dir. Bilindiği üzere, Orta Çinceden Eski Koreceye geçmiş sözcüklerin tamamında sonses durumundaki –p ve –k Korecede durumunu aynen korurken, bu örnekte olduğu gibi Orta Çincedeki -t finali Sino-Korecede –l'ye dönüşmüştür (bk. Miller 1967: 105–110; Kang–VanNess Simmons 2001). Lee–Ramsey (2011: 69) Eski Korecede dilin öz sözvarlığına ait sözcüklerde –t > -l değişmesinin kesinlikle görülmediğini, bu yüzden Orta Çince alıntılardaki –t'nin Koreceye –t olarak geçmesinin mümkün olamayacağını ve söz konusu denkliğin (Sino-Korece sözcüklerde OÇ. –t = EK. –l) Çince kaynaklı olduğu görüşündedir. Martin (1997: 263-271) de bu nedenle Orta Çincedeki final pozisyondaki -t'nin Korecede aslında çarpmalı /r/ sesine tekabül ettiğini ve sözcüğün –r'li haliyle Kuzey Çin lehçelerinden Eski Koreceye geçtiğini iddia eder.

Korecedeki Çince alıntılarla ilgili OÇ. –t (= OÇKL. –r) > EK. –l ses değişimi dikkate alındığında söz konusu ünsüzün Orta Çincede, en azından Chang'an lehçesinde, muhtemelen L-benzeri sürtüşmeli (lateral fricative) bir ses olma ihtimali artmaktadır.

Nitekim 781'de Doğu Kilisesi mensuplarınca Chang'an'da (bugünkü Xi'an) dikilen Nesturî anıtındaki Hristiyan dinî adlarının Çince imlası bu görüşü açıkça desteklemektedir. Söz konusu dikili taşta Çince karakterlerle transkribe edilmiş özel adlar arasında Süryanice aslında sonsesi –l olanlar da yer alır ve onların tamamı Çince karakterlerde –t ile gösterilir. Örneğin, 郍寧逸 (P. nuó-níng-yì; GOÇ na-niajŋ-jit), Sür. ܕܢܝܐܝܠDānī'el/Dānīyel "Hz. Danyal", 弥沙曳 (P. mí-sha-yè, GOÇ mji-□aː-jiat), Sür. ܡܝܫܐܝܠMīṣā'ēl "Hz. Mikail", 及烈 (P. jí-liè; GOÇ. kɦip-liat), Sür. ܓܒܪܝܐܝܠ Gabrī'ēl), "Hz. Cebrâil", 遥越 (P. yáo-yuè; GOÇ. jiaw-yat), Sür. ܝܘܐܝܠ Yō'ēl "Hz. Yoel" vd. (bk. Takahashi 2008: 640-654).

Üzerinde durduğumuz 熱'ye gelince, aynı sözcüğün Korecedeki durumu da dikkate alındığında sonsesin kesinlikle –t olamayacağı, yalnızca –r veya –l olabileceği ortaya çıkmaktadır.

熱 karakterinin ayrıca önsesi (initial) ve çekirdek ünlüsünün fonetik nitelikleri Türkçenin temel özelliklerinden biri olan kalınlık-incelik ünlü uyumuyla birlikte dikkate alındığında 阿熱 karakterlerinin karşıladığı Kırgız hükümdarının unvanının asıl şekli änär veya änäl olmalıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, sonsesin Orta Çincede L-benzeri olma ihtimali yüksektir, bu yüzden son varyant, yani änäl daha muhtemeldir.

Bu görüşü destekleyecek diğer bir kanıt da Çin kaynaklarında geçen aynı adla ilgilidir. Bilindiği üzere, II. Göktürk Kağanlığı hükümdarlarından Kapagan Kağan'ın oğlu Bögü (Çin kaynaklarında 阿史那匐俱, P. ā-shǐ-nà fú-jù) bilahare İnel Kağan unvanı almıştır. Çin kaynaklarında bu unvan 移涅可汗 (P. yí–niè kě-hán) olarak geçmektedir. Thomsen daha 1924'te bu tarihî kişiliğin Moğolistan yazıtlarından Ton. 31 ve Ton. 45'te yer alan inäl qağan ile aynı şahıs olduğunu ortaya koymuştur (bk. Thomsen 1924: 167) . Pullyblank sistemine göre EOÇ: ji-net-kʰa'-ɣan, GOÇ: ji-niat-kʰa´-xɦan olarak rekonstrüksiyonu yapılan bu karakter kümesinin Korece telaffuzu ise i-nyŏl-ga-han (IPA: i-yəl-ga-han)şeklindedir.

阿熱'nin ikinci karakteri (yani 熱) ile inäl'in aynı döneme ait transkripsiyonunu oluşturan 移涅 işaretlerinin sonuncusunun (yani 涅) Orta Çinceye göre telaffuzu birbirine çok yakın iken, Korecedeki telafffuzları ise tamamen örtüşmektedir. Bu durum da ayrıca 阿熱'nin final –t'sinin –r değil, –l ile karşılanması gerektiğini doğrular.

Böylece Yahontov'un (1970: 119) önerdiği 8 ve Suprunenko'nun (1970: 81) önerdiği 6 farklı varyant yerine karşımıza änäl şeklinde tek bir varyant ortaya çıkmaktadır.

5. 阿熱 = İnäl ~ Inal?

Peki 阿熱 ile karşılanan unvanın fonetik görünümü änäl değil de inäl veya ınal olamaz mı?

Orta Çincedeki Sanskritçe alıntılarla Eski Türklere ve Nesturîlere ait özel adların Çince karakterle transkribe edilişindeki durumu hatırlarsak böyle bir ihtimalin söz konusu olamayacağı kendiliğinden anlaşılmaktadır (bk. 4.1'deki örnekler).

ET.de, özellikle Yenisey Kırgızlarının addedilen Hakasya yazıtlarında,önseste ä~i nöbetleşmesinin sıkça görüldüğü dikkate alındığında, änäl'in Eski Türklerde yaygın kullanılan ve örnekleri Türk runik metinlerinde sabit olan inäl~ınal'ın bir fonetik dubleti olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu varyantın var olabileceğine ayrıca bugünkü Tanrı Dağı Kırgızlarında görülen inal~enal boy adı (bk. Karatayev 2003: 78) ve Güney İran'ın Fars bölgesinde yaşayan Türk soylu İnallu~Eynallu etnik grubunun adı da delalet etmektedir.

[Bununla birlikte söz konusu fonetik varyantın ortaya çıkmasına Tang sarayında tercümanlık yapan Soğd mütercimler de sebep vermiş olabilir.

Tang sarayındaki mütercim-tercümanlık faaliyetleri üzerinde çalışan Lung Çinlilerin Zhu-wu Alp Sol başkanlığındaki 2. Kırgız elçilik heyetinden Kırgızlar, onların hükümdarı, gelenek görenekleri, beslenmeleri ve yaşadıkları coğrafya vd. hakkında ayrıntılı bilgi alırken, tercümanların Çin kültüründe bir karşılığı olmadığı için özellikle Çinliler için yabancı sesler içeren kültürel içerikli terimlerin aktarılmasında onların gerçek telaffuzu konusunda pek de titiz davranmadıklarını belirtir (bk. Lung 2010: 101-103; Lung 2011: 128). Buna örnek olarak üzerinde durduğumuz 阿熱 yanısıra 甘(GOÇ. kam, P. gān = ET. qam "şaman") ve kayıtlarda geçen 3 Kırgız reisinin adları: 訖悉輩 (GOÇ. kit-sit-pɦi`; P. qì-xī-bèi = Kirsil Bek (?); 居沙波輩 (GOÇ. kiǝ̆/kyǝ̆- □aː-pua-pɦi`; P. jū-shā-bō-bèi = İki Çabış Bek (?)), 阿米輩 (GOÇ. ʔa-mjiaj´-pɦi`; P. ā-mǐ-bèi = Emey Bek (?))verilebilir. Bunun dışında, XTS'de (s. 6147) yer alan "Onların önderi 阿熱 olarak çağrılırdı, bu yüzden 阿熱 [kabilenin egemen kliği için] soyadını aldı (其君曰'阿熱'遂姓阿熱氏…)" cümlesindeki "Kırgız yönetici kliğinin soyad alması" gibi tuhaf bilgi da Soğd kökenli mezkûr mütercimlerden kaynaklanmış olmalıdır.]

Bu bilgiler aynı zamanda 阿熱'nin unvan mı, yoksa kişi adı mı olduğu sorusunun cevabını kesin olarak ortaya koymaktadır.

阿熱 unvanı Çin kroniklerinde yalnızca 840-847 yılları arasındaki Kırgız-Uygur savaşları ve Kırgız-Tang diplomatik ilişkileriyle ilgili geçer.

Yahontov ve Suprunenko'nun belirttiği gibi uzun geçmişe sahip bir unvan değildir.

Yahontov (1970: 119) 阿熱 unvanının Çinliler tarafından büyük ihtimalle VIII yy.dan önce, daha doğrusu 648 yılında biliniyor olması gerektiğini düşünür . VIII yy. ortalarından itibaren iki devlet arasında diplomatik ilişkilerin kesildiğine değinen Yahontov, bu tarihten çok geçmeden 阿熱'nin kağan unvanı aldığın belirtir. Halbûki 阿熱'nin kağan unvanını kendi kendine "Uygurlar biraz zayıflar zayıflamaz" aldığı tarihî kaynaklardan bellidir (bk. XTS, s. 6149, dikey satır 12). Bu tarih de Li Deyu'nun Tang imparatoru Wuzong'a verdiği notlara göre MS. 843'tür (bk. Drompp 2005: 136).

Diğer yandan Suprunenko (1970: 81) da aynı unvanın VII. yüzyıla ait olduğunu belirtir ve ZZHTJ cilt 9, s. 7946'a

atıfta bulunur. Halbûki ZZHTJ'nin ilgili kısmında böyle bir bilgi mevcut değildir.

Kronolojik olarak 阿熱 unvanı Çin kaynaklarında ilk olarak yaklaşık 820 tarihiyle ilgilidir. XTS'da (s. 6149, dikey satır 13) 阿熱'nin Uygurlarla 20 yıl mücadele ettiği ve nihayet 840'ta Uygur kağanının başkentini dağıttığı bilgisi yer almaktadır. Bununla birlikte XTS'da (s. 6149, dikey satır 11) yer alan 阿熱 Uygurlar tarafından 毗伽頓頡斤 (EOÇ. bji-kaɨ/kɛː-twənh-kɛt-kin; P. pí-gā-dùn-jié-jīn) "Bilge Tuŋ Erkin" unvanıyla onurlandırıldığı bilgisi de bu tarihlerle ilgilidir.

阿熱 (=änäl) unvanının Tang dönemi Çin belgelerindeki kaydı 16 Mart 843'te Chang'an'a gelen Zhu-wu Alp Sol başkanlığındaki 2. Kırgız elçilik heyetinin Diplomatik İlişkiler Odası mensuplarına verdiği bilgilere dayanır. Tang Hanedanı imparatoru Wuzong (唐武宗) adına başbakan Li Deyu (李德裕) kendi kançelaryasına bu heyetten, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kırgız halkının hükümdarları, yönetim düzeni, fiziki görünümleri, gelenek görenekleri, giyim kuşamları, inançları, tarım ürünleri, yaşadıkları coğrafyanın özellikleri ve ülkelerinden Çin'e geliş güzergâhları hakkında ayrıntılı bilgi almalarını ve tamamının kaydedilmesini, ayrıca heyet üyelerinin ve hükümdarlarının tasvir edilmesini emreder (bk. Suprunenko 1963: 71; Lung 2011: 128). O tarihte tutulan ve resmi adı 紇戛斯朝貢圖傳 (P. gē-jiá-sī-cháo-gòng-tú-chuán) "Kabul töreninde Kırgızlar tarafından hediye takdiminin tasvirli aktarımı" olan on bölümlük bu rapor günümüzde kayıptır, ancak Li Deyu'nun bu rapor ve tasvirlerle ilgili imparatora sunduğu notlar korunmuştur (Drompp 2005: 132-133, ayrıca bk. Suprunenko 1963: 79). Diğer yandan Diplomatik İlişkiler Odası mensuplarınca kaydedilen bu rapor en azından XI yy. başına kadar kayıp değildi, çünkü XTS'daki (s. 6146-6151) Kırgızlar ve onların hükümdarı 阿熱 ilgili bölümdeki bilgiler tamamen bu rapordaki verilere dayanmaktadır (Drompp 2005: 133, dipnot 29; Lung 2009: 210; 2011: 129).

Li Deyu'nun notlarında Uygurları yenen Kırgız 阿熱'sunun bunun karşılığı olarak Temmuz 843'te Wen-wu Alp başkanlığındaki elçi heyeti aracılığıyla Tang imparatoru Wuzong'dan kendisine kağan unvanı taltif edilmesini istediği yazılıdır. Yine Li Deyu'ya göre o tarihte (840-843 arası) 阿熱 kendisini zaten kağan ilan etmişti, imparatordan istediği ise kendisine uygun gördüğü Teŋri Qaġan unvanın (veya böyle bir ibare içeren benzer bir unvanın) yalnızca teyit edilmesiydi. Çin imparatoru adına Li Deyu tarafından kaleme alınan mektupta ise bu unvanın mağlup Uygur kağanına ait olduğunu, bu yüzden onların eski unvanının Kırgız hükümdarına yakışık durmayacağı belirtilir, bu yüzden çok eski zamanlarda (648'de) Çin'in başkentini bizzat ziyaret eden Kırgız reisine verilen 都督 dudu (> ET. tutuq "vali, bölge yönetici") unvanı üzerinde düşünülmesi istenir (bk. Suprunenko 1963: 67-81; Drompp 2005: 139-140).

Sonuç olarak Mayıs 845'te Tang sarayı Kırgız hükümdarını 宗英雄武誠明可汗 (P. zōng-yīng-xióng-wǔ-chéng-míng kě-hán "Kabilenin kahramanı, savaşçı, dürüst ve parlak kağan) onur unvanıyla taltif eder. 847'de de evvelki unvanı 阿熱 olan bu kağan tabiyetindekiler tarafından öldürülür (Drompp 2002: 706).

5. İnäl ~ Inal Kırgız Hükümdarlarının Unvanı mıdır?

Kononov (1958: 95-96, not 118), Yahontov (1970: 110-120), Suprunenko (1970: 79-81) gibi araştırmacıların kısmî önerisiyle tarih çalışmalarının çoğunda Ortaçağ Kırgız hükümdarlarının inal unvanı taşıdığı yazılır. Bu görüşün kökleşmesine Reşidüddin'in Camiü't-Tevarih'inde geçen " ...başka isimleri olmasına rağmen, onların (Kırgızların – RA) hükümdarlarına inal (اینال) denir." (bk. Berezin, 1858: 130-131) cümlesiyle, muhtemelen onun kaynaklık ettiği, Ebulgazi Bahadur Han'ın Şecere-yi Türk'ündeki "Qırġız ėli töresini ınal dėrler, Mogol <qaan> ve Tācīk pādşāh dėgen dėk" ibaresi (bk. Schott 1865: 460; Sablukov 1854: 41) de rol oynamış olmalıdır.

Peki, gerçekten de inäl Ortaçağ Kırgız devletinin veya halkının yöneticisinin unvanı mıydı? Öncelikle Türk runik metinlerinde inäl'ın Kırgız hükümdar unvanı olduğunu gösteren herhangi bir kaydın olmadığının belirtilmesi gerekir. Moğolistan'daki II. Göktürk Kağanlığından kalma yazıtlarda Kırgız hükümdarının unvanı yalnızca qaġan olarak geçmektedir. Örneğin, Qırqız qaġanda tarduş ınançu çor kelti "Kırgız kağanından Tarduş Inançu Çor geldi" (KT K13); Qırqız qaġanıġ balbal tikdim "Kırgız kağanını balbal olarak diktim" (KT D25, BK D20); Qırqız küçlüg qaġan yagımız boltı "Kırgızların güçlü kağanı düşmanımız oldu" (T 20). Şine-Usu (D 11) yazıtında ise bu unvan qan şeklindedir: Qırqız qanı Kögmen irinte…ermiş "Kırgız kağanı Kögmen'in kuzeyinde ….imiş".

Diğer yandan Kormuşin'in (1997: 25) kabaca IX yy. ikinci yarısına tarihlendirdiği Yenisey bölgesi yazıtlarında ınal unvanı 6 yazıtta rastlanır, fakat bunlardan hiçbiri Hakasya bölgesindeki yazıtlardan değildir. Oysa Mönsü çukuru (Минусинская котловина) olarak bilinen bu bölge IX. yüzyılda Kırgızların yaşadağı bir bölgeydi ve Çin kaynaklarına göre 840'da Uygurlara karşı aldıkları zafer sonucu Moğolistan platosunun tamamını kontrol altına almalarına rağmen, bu durum değişmemişti (bk. Suprunenko 1974: 139; Drompp 2005: 147). Güney Sibirya Türk runik metinlerinde görülen ağız özellikleri de mezkûr bölgede bulunan yazıtların Kırgızlara ait olduğunu teyit etmektedir (bk. Ponaryadov 2007: 127-132).

Hal böyleyken hem VIII yy.a ait Moğolistan, hem de bizzat Kırgızların olduğu düşünülen ve hakkedildikleri muhtemel tarih dikkate alındığında aslında 阿熱 (=änäl)'ın yaşadığı döneme denk gelen Hakasya yazıtlarında Kırgızlarla ilgili olarak inäl unvanının geçmemiş olması oldukça manidardır. Kronolojik bakımdan yine 阿熱 (=änäl)'ın yaşadığı döneme ait Uygur hükümdarı Tängridä bolmïs alp bilgä qaγan (iktidarı 808-821) anısına dikilen üç dilli Karabalgasun I yazıtında (Çince yüzü, satır 14 (15-18. işaretler) da Kırgızların yöneticisinden 堅昆可汗 (P. jiān-kūn-kè-hán) "Kırgız kağanı" olarak söz edilir (bk. Schlegel 1896: 84).

Bu durum aslında inäl ~ ınal unvanının genel olarak Ortaçağ Kırgız devleti hükümdarlarının değil, yalnızca 840'ta Uygurları yenen Kırgız hükümdarına özgü bir unvan olduğunu göstermektedir. Çin kaynaklarına göre (örneğin, XTS, s. 6149) 758-759 yıllarından itibaren Kırgız-Uygur savaşa patlak verir ve yukarıda sözünü ettiğimiz Karabalgasun I yazıtında da belirtildiği gibi Uygurlar "cesur, güçlü, bilge ve kudretli bir güce sahip savaşçı, ilk atışta okunu hedefini tutturan Kırgız kağanını öldürür, onun muazzam sayıda inek ve atlarını, dağ gibi yığılan silahlarını ele geçirip, halkını

yerinden ederler" (bk. Schlegel, 1896: 83-86; Kamalov, 2001: 194-197).

Yaygın bir kanıya göre, bu olaylar yukarıda belirtilen 758-759 tarihlerinde cereyan etmiştir, oysa Karabalgasun yazıtı son olayın açıkça Ediz hanedanından Teŋride Uluġ Bolmış Alp Qutluġ Uluġ Bilge Qaġan zamanında vuku bulduğunu söylemektedir. Mezkûr kağanın saltanatı da 795-805 yıllarına arasındadır (bk. Hamilton 1955: 153-154). Bu olaylar akabinde Kırgızlar tarihî kaynakların da kaydettiği gibi Uygurların himayesi altına girmiş ve vassal durumuna geçmişlerdir.

Öyle anlaşılıyor ki IX. yüzyılın hemen ilk yıllarında Uygurlar Kırgızlar üzerine kendilerine bağlı bir vekil yönetici tayin etmişlerdi. Bu vekilin unvanı da yaklaşık 15-20 sene Uygurlara tabi olan, ardından yaklaşık 20 sene onlara karşı mücadele edip, nihayetinde 839-840'ta zafere ulaşan 阿熱 änäl (inäl) idi.

ET. ile ilgili çalışmalarda Türk runik metinlerinde geçen inäl'in anlamı pek açık değildir. Araştırmacıların çoğu onu "bir unvan niteleyicisi" demekle yetinir (örneğin, Şirin User 2009: 524). Diğerleri ise, örneğin Kormuşin (2008: 306) onun, Yenisey yazıtlarıyla ilgili olarak, bir unvan özelliğini kaybettiğini, yalnızca iltifat amaçlı kullanılan "soylu, asil" anlamlarına gelebilecek bir unvan parçası olduğu görüşündedir. Halbûki Doerfer (TMEN IV: 196-199) tarihî metinlerdeki pek çok örneğe dayanarak inäl'in anlamını "Stellvertreter (eines höheren Würdenträgers) [(Yüksek mevki sahibi bir kimsenin) vekili]", diğer bir deyişle "naip" olarak vermektedir.

840'ta himayesinde oldukları Uygurları yenmesinden sonra da 阿熱 (=änäl)'ın hemen kendine kağan unvanı benimsemesi ve Tang imparatoru Wuzong'dan bu unvanın teyit edilmesini istemesi aslında onun artık bir naip değil, bağımsız kağan olduğunda ısrarıyla ilgili olmalıdır.

Bilindiği Kaşgarlı Mahmut inäl ~ ınal için "anası hatun (kökten), babası ortalık adamı olan bütün gençlere verilen unvan" anlamını verir (bk. DLT/ I: 122). Tekrar 阿熱'ya dönersek, XTS (s. 6149)'ya göre onun annesi Türgiş (突骑施) kağanının kızı, hanımı ise Karluk yabgusunun kızıydı. Uygurların bir başkasını değil de, sözünü ettiğimiz şahsı Kırgızlar üzerinde naip tayin etmelerinin ana sebeplerinden biri de onun bu özelliği olsa gerek.

6. Sonuç

Sonuç olarak şunlar söylenebilir:

1. Tang dönemi Çin kroniklerinde geçen 阿熱 Kırgız hükümdarının adı değil, unvanıdır.

2. Çince karakterlerin sahip olduğu telaffuzların Orta Çinceye göre rekonstüksiyonu ile Sanrkitçedende Orta Çinceye geçen alıntılarla Eski Türkçe ve Süryanice özel ad ve unvanların Çince transkripsiyonlarındaki uygulamalara dayanıldığında 阿 ve 熱 karakteriyle gösterilen unvanın aslında ET. inäl~ınal'ın änäl şeklindeki fonetik dubletini karşıladığı görülür.

3. Söz konusu unvan bazı tarihî kaynakların kaydettiğinin aksine Ortaçağ Kırgız hükümdarlarının (VII-IX yüzyıllardaki) daimî resmî unvanı olmayıp, yalnızca IX. yüzyılın ilk yarısından önce Uygurların Kırgızlar üzerinde naip olarak tayin ettikleri, ardından da onları yenerek Merkezi Asya'daki siyasi dengeyi değiştiren Kırgız yöneticinin geçici unvanıdır.

Kısaltmalar

BK	Bilge Kağan yazıtı
DLT	Divanü Lügati'-t Türk
E.	Yenisey yazıtları
EJ.	Eski Japonca
EK.	Eski Korece
EOÇ.	Erken Orta Çince
ET.	Eski Türkçe
GOÇ.	Geç Orta Çince
IPA	Uluslararası Fonetik Alfabe
Kırg.	Kırgızca
KT	Kültigin yazıtı
OÇ.	Orta Çince
OÇKL	Orta Çince Kuzey Lehçeleri
P.	Pinyin (romanizasyon sistemi)
San.	Sanskritçe
Sür.	Süryanice
Ton.	Tonyukuk yazıtı
TPHYJ	Tai Ping Huan Yu Ji
XTS	Xin Tang Shu
ZZTJ	Zi Zhi Tong Jian

Kaynakça

Abdullayev, E., İsayev, D. (ed.) (1969). Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü, Frunze: Mektep.

Alimov, R. (2011). "Bugünkü Kırgızcada bir hayalet kelime: Aco", III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (26-29 Mayıs 2010) Bildiriler Kitabı, 1. Cilt, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, s. 43-50.

Ancient Chinese Dictionary (1998). Edited by The Dictionary Editing Department, The Institute Of Language, Chinese Academy Of Social Science, Shanghai: The Commercial Press (古代漢語詞典編寫組編，古代漢語詞典，商務印書館, 1998).

Barat, K. (1996). “A Turkic Chinese Transcription System”, Proceedings of the 38th Permanent International Altaistic Conference (PIAC), Kawasaki, Japan: August 7-12, 1995 (ed. G. Stary), Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, s. 5-83.

Barthold, W. (1963). “Kirgizı. İstoriçeskiy oçerk”, Soçineniya, tom II, çast II, Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, s. 18-28.

Baxter, W. H. (1992). A Handbook of Old Chinese Phonology, Berlin-New York: Mouton de Gruyter.

Baxter, W. H., Sagart, L. (2011). Baxter-Sagart Old Chinese reconstruction, version of 20 February 2011 (http://crlao.ehess.fr/docannexe.php?id=1207).

Berezin, İ. (1858). Sbornik Letopisey. İstoriya Mongolov. Soçineniye Raşid-ed-dina. Perevod s persidskogo. Vvdeniyie. Sankt Petersburg.

Biçurin, N. (1851). İstoriya o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena 1/2, Sankt-Petersburg.

Butanayev, V. (1973). “Nekotorıye osobennosti hakasskoy leksiki”, Uçyonıye Zapiski HakNİİYaLİ, Vıpusk XVIII, Seriya Filologiçeskaya 2, Abakan, s. 145-148.

Butanayev, V., Hudyakov, Yu. (2000). İstoriya Yeniseyskih Kırgızov, Abakan.

Dıbo, A. V. (2007). Lingvistiçeskiye kontaktı rannih tyurkov: leksiçeskiy fond, protyurkskiy period, Moskva: Vostoçnaya literatura.

Doerfer, G. (1975). Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen IV Wiesbaden: Otto Harrasowitz = (TMEN).

Drompp, M. R. (2002). “Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları”, Türkler. İlk Çağ, cilt 2 (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Drompp, M. R. (2005). Tang China and the collapse of the Uighur Empire: a documentary history, Leiden: Brill.

Eom, Ik-sang (2002). “The Origin of Sino-Korean Coda -l”, Korean Linguistics, cilt 1, sayı 1, s. 101-117.

Geng, Shimin (2005). Studies of the old Turkic inscriptions, Beijing: Zhong yang min zu da xue chu ban she (耿世民. 古代突厥文碑铭研究 / 耿世民著. 北京市 : 中央民族大学出版社, 2005).

Giles, H. A. (1912). A Chinese-English Dictionary (2nd revised edition), Shanghai-London: Kelly and Walsh.

Guo-xiliang (2010). Chinese Ancient Pronunciation Guide (updated version), Shanghai: The Commercial Press (郭錫良編著，漢字古音手冊（增訂本），商務印書館，2010.

Hamilton, J. R. (1955). Les Ouïghours à l'époque des cinq dynasties d'après les documents chinois, Paris: Imprimerie nationale. Presses Universitaires de France.

Kamalov, A. K. (2001). Drevniye Uygurı. VIII-IX vv., Almatı: Naş Mir.

Kang, H., VanNess Simmons, R. (2001). “Comparison of initial and final endings in Sino-Korean, Mandarin, and Cantonese” The Rutgers Scholar, An electronic Bulletin of Undergraduate Research, Volume 3. (http://rutgersscholar.rutgers.edu/volume03/simmkang/simmkang.htm).

Karasayev, H. (1986). Özdöştürülgön Sözdür, Frunze: Kırgız Sovyet Entsiklopediyası

Karlgren, B. (1940). Grammata Serica. Script and phonetics in Chinese and Sino-Japanese, Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm, Vol.12, No. 1, 471 s.

Kırgız Tilinin Sözdügü (2010). (ed. A. Akmataliyev) Bişkek: Kırgız Bilimder Akademiyası Basması.

Kızlasov, L. R. (1992). O titule gosudarya hakasov “ajo” i vremeni isçeznoveniya runiçeskoy pismennosti na Yeniseye, Severnaya Yevraziya ot drevnosti do srednevekovya. Tezisı konferentsii k 90-letiyu so dnya rojdeniya Mihaila Petroviça Gryaznova, Sankt-Petersburg, s. 213-219.

Kızlasov, L. R. (1994). Novya otsenka jiznestoykosti drevnehakasskogo gosudarstva, Zemlya Sibirskaya (Stranitsı istorii i sovremennost), Vıpusk 1, Abakan-Moskva, s. 29-48.

Klyaştornıy, S. (1994). Drevnetyurkskiye plemennıye soyuzı i gosudarstva Velikoy Stepi, Stepnıye İmperii Yevrazii (ed. Klyaştornıy S., Savinov, D.), Sanktpeterburg: Farn.

Klyaştornıy, S. G. (1959). “İstoriko-kulturnoye znaçenie sudjinskoy nadpisi”, Akademiya nauk SSSR, Problemı vostokovedeniya, No. 5, s. 164-166.

Koechner, N. (1961). Kitayskiye İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Azii i Dalnego Vostoka: Moskova: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı.

Kononov, A. N. (1958). Rodoslovnaya turkmen, soçineniye Abu-l Gazi, hana hivinskogo, Moskva-Leningrad: İnstitut Vostokovedeniya AN SSSR.

Kormuşin, İ. (1997). Tyurskiye Yeniseyskiye Epitafii. Tekstı i İssledovaniya. Moskva: Nauka.

Krippes, K. A. (1998). Kyrgyz–English Dictionary, Maryland, Kensington: Dunwoody Press.

Lee, Ki-Moon, Ramsey S. R. (2011). A History of the Korean Language, Cambridge: Cambridge University Press.

Lung, R. (2009). “Interpreters and the Writing of History in China”, Meta: journal des traducteurs / Meta: Translators' Journal, Vol. 54, No. 2, s. 201-217. (http://www.erudit.org/revue/meta/2009/v54/n2/037676ar.pdf).

Lung, R. (2010) “Sogdian Translators in Tang China: An Issue of Loyalty”, Ritsumeikan Studies in Language and Culture, Vol. 22, No. 1, s. 95-109.
(http://r-cube.ritsumei.ac.jp/bitstream/10367/4136/1/LCS_22_1pp95-105_LUNG.pdf).

Lung, R. (2011). Interpreters in Early Imperial China, Philadelphia-Amsterdam: John Benjamins Publishing Co.

Luo, Changpei (1933). Tang and Five Dynasties northwest dialect (reprinted in 2012), Shanghai: The Commercial Press (唐五代西北方音).
Malyavkin, A. G. (1989). Tanskiye hroniki o gosudarstvah Tsentralnoy Azii. Tekstı i issledovaniya, Novosibirsk: Nauka (Sibirskoye otdeleniye).
Martin, S. E. (1997). "How did Korean get –l for Middle Chinese words ending in –t ?", Journal of East Asian Linguistics, Vol. 6, No. 3, s. 263-271.
Miller, R. A. (1967) The Japanese Language, Chicago: University of Chicago Press.
Modern Chinese Dictionary, the fifth edition, edited by The Dictionary Editing Department, The Institute Of Language, Chinese Academy Of Social Science, Shanghai: The Commercial Press, 2006 (中國社會科學院詞典編輯室編，現代漢語詞典，第五版，商務印書館, 2006).
Mukambayev, C. (1972). Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdügü, Frunze: İlim.
Pullyblank, E. G. (1962). "The Consonantal System of Old Chinese, Asia Major, sayı 9, s. 58-144.
Pullyblank, E. G. (1962). "The Consonantal System of Old Chinese. Part II, Asia Major, No. 9, s. 206-265.
Pullyblank, E. G. (1970). "Late Middle Chinese. Part I", Asia Major, No. 15, s. 197-239.
Pullyblank, E. G. (1971). "Late Middle Chinese. Part II", Asia Major, No. 16, s. 121-166.
Pullyblank, E. G. (1984). Middle Chinese: A Study in Historical Phonology, Vancouver: UBC Press.
Pullyblank, E. G. (1990). "The Name of the Kirghiz", Central Asiatic Journal 34(1/2), s. 98-108.
Pullyblank, E. G. (1991). Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese and Early Mandarin, Vancouver: UBC Press.
Radloff, W. (1893). Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, Erster Band, Die Vocale, Sankt Petersburg:İzdatelstvo Akademii Nauk.
Sablukov, G. (1854). Rodoslovnaya Tyrukskogo Plemeni. Soçineniye Abul-Gazi, Kazan.
Schlegel, G. (1896). Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun, Helsingfors: Société finno-ougrienne.
Schott, W. (1865). Über die ächten Kirgisen, Abhandlungen der König- lichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Aus dem Jahre. 1864, Berlin.
Sertkaya, O. F. (1995). "İnel Kağan mı - İni İl Kağan mı?", Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s. 96-97
Sinor, D. (1999). "The Kyrgyz and The Tangut (Eighth to Thirteenth Century)", History Of Civilizations Of Central Asia (ed. M. S. Asimov, C. E. Bosworth), New Delhi: Shri Jainendra Press, s.196-205.
Shōgaito, Masahiro (1987). "Chinese Loan Words in Uigur", Kobe City University of Foreign Studies International Studies Research, No. 3, s. 17-156 (庄垣内, 正弘, ウイグル文献に導入された漢語に関する研究, 神戸市外国語大学外国学研究, 1987-03, 17-156).
Shu-fen Chen (2000). "A Study of Sanskrit Loanwords in Chinese", Tsing Hua Journal of Chinese Studies, New Series, Vol. 30, No. 3, s. 375-426.
Suprunenko, G. P. (1963). "Dokumentı ob otnoşeniyah Kitaya s yeniseyskimi kırgızami v istoçnike IX. veka 'Li Vey-gun Hoyçan ipin tszi (Sobraniye soçineniy Li Vey-guna perioda pravleniya Hoyçan, 841-846 gg.')", İzvestiya Akademii nauk Kirgizskoy SSR, seriya Obşçestvennıh nauk, Vol. V, No. 1, Frunze: İzdatelstvo Akademii Nauk Kirgizskoy SSR, s. 67-81.
Suprunenko, G. P. (1974). "Nekotorıye istoçniki po drevney kırgızov", İstoriya i kultura Kitaya (Sbornik pamyati akademika V. P. Vasilyeva), Moskva: Nauka, s. 236-248.
Suprunenko, G. P. (1975). "İz istorii vzaimootnoşeniy tanskoy imperii s yeniseyskimi kırgızami", Sibir, Tsentralnaya i Vostoçnaya Aziya v sredniye veka, Novosibirsk: Nauka (Sibirskoye Otdeleniye), s. 59-64.
Suprunenko, G.P. (1970). İz drevnekırgızskoy onomastiki, Sovyetskaya Tyurkologiya, 1970/3, s. 79-81.
Şirin User, H. (2009). Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi. Konya: Kömen Yayınları.
Tai Ping Huan Yu Ji (2007). Beijing: Zhong Hua Shu Ju (太平寰宇記，樂史撰，王文楚點校，中華書局, 2007) (=TPHYJ).
Takahashi, H. (2009). Transcribed Proper Names in Chinese Syriac Christian Documents (2008, with corrections), Analecta Georgiana Series, Piscataway, New Jersey: Gorgias Press.
Takahashi, H. (2013). "Transcription of Syriac in Chinese and Chinese in Syriac Script in the Tang period", s. 253-274 (ön yayın). (https://www.academia.edu/2999589/Transcription_of_Syriac_in_Chinese_and_Chinese_in_Syriac_Script_pre-publication).
Takahashi, H. (2013). "Transcription of Syriac Names in Chinese-Language Jingjiao Documents (with corrections)", From the Oxus River to Chinese Shores. Studies on East Syriac Christianity in China and Central Asia (ed. Li Tang, D. W. Winkler), Zürich-Münster: LIT Verlag.
Tatarintsev, B. İ. (2000). Etimologiçeskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka, tom 1 (A-B). Novosibirsk: Nauka.
Thomsen, V. (1924). "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei", Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaf, Bd 78, H. 2, s. 121-175.
Xin Tang Shu (1995), 5 ed. Beijing: Zhong Hua Shu Ju (新唐書,中華書局，1975年第1版，1995年第5次印刷) (=XTS).
Yahontov, S. E. (1965). Drevnekitayskiy yazık, Moskva: Nauka.

Yahontov, S. E. (1970). Drevneyşiye upominaniya nazvaniya kirgiz, Sovyetskaya Etnografiya, 1970/2, s. 110-120.
Yudahin, K. (1965). Kirgizsko-Russkiy Slovar, Moskva: Sovyetskaya Ensiklopediya
Yudahin, K. (1988). Kırgız Sözlüğü (çev. A. Taymas), cilt 1 (A-J), Ankara: TDK Yayınları
Zheng Zhang Shang Fang, Lin Lian Tong (2012). Dictionary of Chinese Pronunciation Evolution, Beijing: Jiangxi Education.
Zi Zhi Tong Jian (1956). Beijing: Zhong Hua Shu Ju (資治通鑑) (=ZZTJ).

УЛУУ КЫРГЫЗ КАГАНАТЫНЫН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ

О. Ж. ОСМОНОВ

Кыргыз элинин көптөгөн кылымдарды карыткан тарыхындагы урунтуу окуяларынанын баарынан тең таалим-тарбия алууга болот. Эми IX кылымда түзүлгөн Улуу кыргыз кагандыгынын тарыхый маанисине токтололу. Биздин оюбузча алар төмөнкүлөр:

Биринчиден, Улуу кыргыз кагандыгы ошол кездеги кыргыз элинин, анын жол башчыларынын башка элдерди басып алып, аларды эзүүнүн натыйжасында бийликке жана байлыкка жетүүүчүн жүргүзгөн саясаттын натыйжасында түзүлгөн деген тыянак чыгарууга болбойт. Себеби кыргыздар ошол мезгилде Уйгур кагандыгынын агрессивдүү баскынчылык саясатына каршы, көз карандысыздык үчүн күрөшкөн башка элдердин да чоң таянычы болгон. Алар кыргыздарга эзүүдөнкуткаруучу, адилеттүүлүктү орнотуучу күч катары ишеним артышкан. Ушуга байланыштуу Уйгур кагандыгынын баскынчы саясатынан кутула тажаган элдердин бары биринин артынан экинчиси кыргыз мамлекети менен ынтымакта болушуп, айрымдары кыргыз өлкөсүнүн курамына кирген. Адилеттүүлүк үчүн күрөш баштаган кыргыздардын курамына кирген элдердин эсебинен кыргыздардын чек арасы кеңейип, калкынын саны боюнча уйгурлардан кийинки орунга чыккан. Тарыхый маалыматтарга ылайык ошол кезде кыргыздардын саны 500 миңге жеткен. Кыргыздар көз карандысыздык, адилеттүүлүк үчүн согуш баштагандауйгурлардын эң чоң, башкы яглахар уруусу кыргыздар тарапка өтүп кеткен. Анын соўунан Уйгур каганатындагыкөптөгөн майдауруулар да кыргыздарга тынчтык жолу мененбагынып беришкен. Демек, кыргыздардын уйгур каганатына жасаган «Чоң казаты» көз каранды элдердин азаттык үчүн жүргүзгөн күрөшүн колдогон адилет согуш болгон. Кыргыздар эч убакта тынч жаткан элге катылып, биринчи болуп кол салган эмес.

Экинчиден, Кыргыздардын армиясы уйгур армиясы менен гана беттешип, чабуулдун жүрүшүндө тынч жашаган калкка курал көтөргөн эмес.Тарыхта уйгур армиясынын Пан Тегин жетектегенчоң бөлүгү Чыгыш Түркстангабаш калкалаган. Ошол учурда кыргыздардынкүчүнөнкоркконКытай императору Кыргыз каганы менен тезирээк тынчтык келишиминтүзүүгө шашылган.Кытайга кыргыз каганынын элчиси катары барган кол башчы Тапу Алп Солду Кытай императору Вуцзун кастарлап тосуп алып, ал аркылуу Улуу кыргыз каганаты менен Кытай империсынын ортосунда тынчтык келишимин түзүп, Алп Солду баалуу белектер менен узаткан Тан императору кыргыз каганына Цзунин Хюн-Ву Чен-мин кан деген ардактуу наам ыйгарган. Ушул жерден кыргыздар өтө күчтүү армияга ээ болсо да жеңилген уйгурларга кыргын салуу саясатын жүргүзбөгөндүгүн баса белгилесек болот. Кытай императору Улуу кыргыз кагандыгыменен тынчтык келишимин түзгөн соң, кыргыз каганына жагалданып, байма-бай кат жөнөтүп турган. Кытай императорунун 840-845 жылдары жазган көптөгөн каттарынын он тогузу 2003-жылы кыргыз тилине которулуп басмадан чыккан. Ал каттарында Кытай императору кыргыз каганынануйгурларды тукум курут (геноцит) кылып кырып салууну кайра-кайра суранган. Бирок кыргыз каганы кытай императорлорунун байыртаданберикеле жаткан көчмөндөрдүн бирин экинчисинин колу менен жок кылуу саясатына макул болбой, кытай императорунун сунушунан кескин түрдө баш тарткан. Кыргыз каганатынын гумандуу саясатынын натыйжасында мекенинде калган уйгурлар да, Чыгыш Түркестанга качкан уйгурлар да тез арада элетынч турмушта жашай баштаган. Кыргыз каганы өзүнүн ставкасын уйгурлар көбүрөөк жашаганчөлкөмгө азыркы Тывага көчүрүп кыргыз эли менен уйгур элинин ынтымакта жашашы үчүнбардык шарттарды түзгөн.

Үчүнчүдөн, Улуу кыргыз каганатында жүргүзүлгөн адилет саясаттын натыйжасында мурда уйгур каганатынын доорунда жылдан-жылга уланып келген бүлдүргүч согуштар токтогон. Кыргыз каганатына коўшулаш жашаган көп сандаган элдер дайыма тынчтык бербей келген уйгурлардын кысымынан кутулуп, тынчтыкта жашай баштаган.

Төртүнчүдөн, жаңы жагдай кыргыз урууларынын өнүгүп-өсүшүнө жакшы шарт түздү. Борбордук Азиядагы бир нече майда уруулар кыргыздардын курамына сүңгүп киришип, өздөрүн кыргызбыз деп атап калышкан. Бул мезгилдеги кыргыздын этникалык курамынын кеңейиши «Манас» эпосундагы «Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым» деген саптардын чындык экендигин далилдейт. Бул факт ошол кезде эле кыргыз эли көптөгөн этникалык топтордон куралганын далилдейт. Туура жүргүзүлгөн этникалык саясаттын натыйжасында Улуу кыргыз кагандыгына киргенэлдердин баары тез арада кыргыздын каада-салттарын, маданиятын кабыл алып, кыргыз тилинде сүйлөп, өздөрүн кыргызбыз деп сыймыктануу менен атап калышкан. Өз кезегинде кыргыздар да өзүнө кошулган элдердин маданиятынын жакшы жактарын кабыл алып, алардын каада-салттарына урмат менен мамиле жасаган.

Бешинчиден. Дүйнөлүк тарыхтын тажрыйбасы тигил же бул мамлекеттин өнүгүшү мамлекеттик бийликтин натыйжалуу, калыс иштешине тыкыз байланыштуу экендигин эбак эле далилдеген. Улуу кыргыз кагандыгында башкаруу түзүмү ирээтке келтирилип,анын натыйжалуу иштешине кам көрүлгөн. Каганатты каган башкарган. Кагандын сөзүнө турбай эки сүйлөшүөлүмгө тете уят иш катары эсептелген. Кагандын буйругуна кайдыгер мамиле жасаган чиновниктер, каганга туура эмес кеңеш берген кеңешчилер, коомдук тартипти бузуп, жөнү жок чуу чыгарган бузуку адамдар дароо өлүм жазасына тартылган. Кагандан кийинки экинчи экинчи орундагы мансап – буйрук (кеңешчи) деп аталган. Кийинки мансап орду - бойла деп аталып ал

өкүм бекиткен. Мындан кийин - йарган бийлиги ээ болгон адам буйрукту аткарган.

Кагандын балдары – тегиндер (ханзадалар), иналдар (кагандын жээндери) ордонун мүчөлөрү катары эсептелип, бардык мүмкүнчүлүктөрүн каганаттын кызыкчылыктарына багыттоого, адал, ак кызмат өтөөгө милдетүү болушкан.

Борбордук бийликте жергиликтүү бийлик ээлери: тутуктар, таркандар, бийлер, тутүндөр баш ийген. Алар өздөрүнө тапшырылган аймактарды башкарууда бардык маселелер боюнча кагандын алдында керт башы менен жооп берген. Мамлекеттик казынага кол салган чиновниктер өлүм жазасына тартылган. Улуу кыргыз кагандыгында уурулук өтө жексур көрүнүш катары каралган. Эгерде баласы уурулук кылса анын башын кесип атасынын моюнуна илип коюшкан. Ал ууру баласынын башын бул дүйнөдөн көзүөткүчө моюнуна илип жүрүүгө милдеттүү болгон. Натыйжада Улуу кыргыз каганатында уурулук өтө эле сейрек кездешкен.

Алтынчыдан, тарыхый маалыматтар боюнча кыргыздар Борбордук Азиядагы маданияттуу жана сабаттуу элдерден болгон. Каганатын аймагында «орхон-енисей жазуусу» деп аталган кыргыз жазуусу кеңири пайдаланылган. Түндүк Кытайда, Тибетте билим алган кыргыз жаштарынын саны өскөн. Жогорку билимдүү кыргыз жаштары коңшу мамлекеттердин хан сарайларына кызмат өтөөгө чакырылганы жөнүндө маалыматтар бар.

Улуу кыргыз каганатынын өкүм сүрүүсү 80 жылга созулган. Х кылымдын биринчи чейрегинде гегомондук саясаттан, бийлик үчүн күрөштөн, мансапкорлуктанчыгармачыл, куруучулук эмгекти, руханий байлыкты артык көргөн кыргыздар бийлик кылган аймактарды таштап өздөрүнүн ата журтуна, бир бөлүгү Енисейге, экинчи бөлүгү Теңир-Тоого кайта баштаган. Ошол кездеги кыргыздардын мансапка караганда материалдык өндүрүшкө, чыгармачыл эмгекке, руханий байлыкка умтулушу, азыркы саясатташып кеткен коомубузга, бийликке умтулган мансапкорлорго үлгү, сабак болсо жакшы болмок.

Ошентип Улуу кыргыздөөлөтү Х кылымдын биринчи чейрегинде тынчтык жолу менен жоюлган. Улуу кыргыз каганатынын доору Кыргызстан тарыхындагы өтө орчундуу, өтө даңазалуу жана сыймыктуу мезгил. Бекеринен бул доорду Россия империясынын окумуштуулары «кыргыздын жылдыз жанган мезгил» деп аташкан эмес. Бул доордо «кыргыз» деген аталыш полиэтнонимге айланып, мындай атты алып жүрүү чоң сыймык болуп эсептелген. Бул ат менен Борбордук Азиянын башка элдери да өздөрүн атай баштаган. Тарыхый булактарда белгилегендей Улуу кыргыз каганатынын доорунда кыргыздар 60 уруу элдин башын бириктирип, алардын ынтымакта жашап, өнүгүүсүнө ыңгайлуу шарттарды түзүп берүүгө жетишкен. Бул ошол доордогу чоң феномен, азыркы мезгилге үлгү катары бааланат.

Жетинчиден, биз жогоруда белгилегендей кыргыздар б.з.ч. III кылымдан баштап эле Тянь-Шан менен Енисейдин аралыгындагы кеўири мейкиндикте бири-бири менен тыгыз байланышта жашап, өнүгүп келген. Ушундай чоң аймакта жашаган кыргыз элинде региондорго, жер-жерлерге, кокту-колотторго бөлүнүү деген түшүнүк болгон эмес. Улуу кыргыз каганатынын тушунда баш аягы болжол менен 6 миң чакырым мейкиндикти ээлеген ата-бабаларыбыздын региондорго бөлүнбөй «бир жакадан баш, бир жеўден кол чыгарып», түбү бир кыргызбыз деп ураан чакырып, ынтымакта жашашы азыркы Бишкектен Ошко чейинки 600 чакырым гана аралыкта жашаган бир элди түндүк-түштүк деп экиге бөлгөн оёндорду ойлонтпой койбос. Байыркы кыргыз элинин биримдиги орто кылымдарда Улуу кыргыз каганатын түзүүгө алып келген болсо, азыркы кыргыз элинин бөлүнүп-жарылуусу акыры Кыргыз Республикасынын жок болушуна алып бараарын ар бирибизэстен чыгарбашыбыз керек.

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ КАЗАХСКИХ ХАНСТВ

К. Ш. ХАФИЗОВА*

Исследование международных отношений Казахского ханства представляется сегодня весьма актуальным научным направлением отечественной истории, прежде всего, с точки зрениягосударственности кочевых народов Внешняя политика и международные отношения являютсянеотъемлемой и важной частью государственного управления. Нельзя недооценивать их влияние на историю образования государства, его существования и независимости.

Кроме того, накоплен противоречивый материал по истории отношений Казахского ханства с отдельными кочевыми и оседло-земледельческими государствами, настала пора их подытожить и привести в одну систему. В этом заключается историографическое значение проблемы. Практическое значение усиливается в связи с подготовкой 10 томов (20 книг) «Истории Казахстана» в новой редакции.

После образования Республики Казахстан история казахского государства нового и новейшего времени и, как сегодня говорят этнологи, - степных политийдревности,средних веков(если мы примем эту периодизацию) выступили на первый план. Результативность исследованиявнешнеполитических связей, кроме их констатации,зависит от определения типа государства, а для прошлых времен - прототипов социально-политических объединений номадов и системы управления ими. Международные отношения во все времена являлись прерогативой верховной власти, которая находилась в руках вождя, правителя, государя.

Полноценные международные отношения в современном понимании этого явления начались в нашем государстве лишь с последнего десятилетия XX века. Международные отношения республики за последние 20 лет с методологической точки зрения изучать легче, чем за прошедшие века. Категории международных отношенийсегодня стандартны, понятие феномена государства и его характеристика являются универсальными. Гораздо больше проблем предстоит решить с исследованием международных отношений Казахского ханства и их характеристикой. Попробую перечислить некоторые из них. Во-первых, в период образования территория ханства постепенно расширялась, а ее границы были весьма подвижными, некоторые части территории Казахстана входили в состав различных владений, международные приоритеты которых были не одинаковыми. Во-вторых, также подвижным было население, преимущественно занимавшееся скотоводством. Состав населения ханства изменялся, правители привлекали соседние племена, а некоторые роды откочевывали за пределы распространенияих власти. Связи между племенными союзами и их устойчивыми крупными объединениями можно рассматривать как прообразмеждународных отношений. Иначе говоря, характеристика международных отношений напрямую связана с генезисом государства. В четвертых, история Казахского ханства охватывает более пяти веков, если принять за дату его образования 1470 год. Властители степей имели достаточно широкие международные контакты с соседними народами, И здесь предстоит нелегкая работа для историков, чтобы охарактеризоватьпосольские, торговые и культурные связитех из них, кто управлял народами, проживающими в пределах границ современного Казахстана.

Нельзя сказать, что эти вопросы не изучались. Авторы истории каждого периода и отдельных государственных образований в зависимости от материала, рассматривали их внешнеполитическую деятельность. Теперь предстоит выделить общие и специфические черты в строительстве международных отношений кочевых государств, их дипломатии и дипломатических институтов. Кроме того, предстоит объяснить причины формирования устойчивых традиций политической культурына протяжении500 лет.

Следует обратить внимание на специфику осуществления международных связей кочевыми обществами и правителями кочевых народов. На то, каким образом действуют в системе международных отношений образ жизни и родоплеменные связи кочевников. Итак, изучение международных связей зависит от ответов на общие вопросы, которые присущикочевым империям иотдельным кочевым сообществам в зависимости от времени их образования, статуса, границ и культуры.

Международные связи прямо влияют на престиж правителя внутри ханства, укрепляют его авторитет среди соплеменников. Более того, они способствуют возвышению и воцарению конкретной личности в обход законным правителям и приводят к образованию новых династий. Поскольку большинство кочевых правителей были одновременно военными предводителями, они обладали правом заключать мир с противником и положить начало дипломатическим связям. Также, впрочем, как и отдельные крупные полководцы. Но как далеко распространялись их полномочия, кто их наделял этими полномочиями и до каких пределов? Ханский совет или правитель? Каким образом они достигали консенсуса?

Во все времена международные отношения являются прерогативой государя. В кочевом обществе основные направления внешней политики зачастую решались коллегиально. Какое жеместо занимали и какую роль играли в международной деятельности кочевых государств со-правители хана (кагана), вожди племен и военные предводители?Каким образом они могли влиять и влияли ли на политическиеконтакты и выбор их приоритетных направлений?

Какова была роль ханских советов в определении внешней политики ханств, в объявлении войны и

* д.ист.наук, Научно-исследовательский центр КНПУ им. Абая «Цивилизации Великой Степи», Казахстан. kkhafizova@gmail.com

заключения мира с противником? Каким образом и по каким критериям отбирались представители на курултаи, кто из них имел совещательный, а кторешающий голос? До сих пор мы не знаем точного количестваучастниковханских советов и их поименный список.

Известно, что спор шел между консервативно настроенными ханами и правителями, требующими учесть изменения международной обстановки, между «традиционалистами» и «новаторами», в какой-то степени, между проджунгарской, прорусской, процинской (прокитайской) и мусульманской «партиями». Следует также выяснить влияние дипломатических традиций тюрко-монгольских племен империи сюнну, тюркских каганатов,империи каракиданей, монголов, а также моголов и исламских среднеазиатских ханств. Для этого следует обобщить опыт формирования и развития международных связей за 2,5 тысячи лет, разделить их на периоды по общим признакам и научно обосноватьпериодизацию.

Казахское ханство имело достаточно регулярные связи с международным сообществом со времени своего образования до упразднения. Поскольку завоевание Российской империей Казахстана и присоединение его территорий происходило по частям и на протяжении более ста лет, международные связи казахских правителей не прерывались вплоть до конца 80-х годов Х1Х века. Наиболее продолжительными в силу международной обстановки были международные контакты правителей Семиречья.

В XIV - XV веке международными партнерами казахов были Мавераннахр, Моголистан и через посредство Тимуридов – Минская империя.

В XVI – XVII веках Казахское ханство установило отношения с Джунгарским и Калмыцким ханствами, Российской империей, Цинской империей, Ираном и среднеазиатскими ханствами (Бухарским, Хивинским, Кокандским ханствами). Но были и региональные связи с народами, находившимися на территории России. Правители Западного Казахстана воевали, мирились, вели переговоры о беженцах и пленных с ближайшими соседями: бащкирами, татарами, калмыками и прибегал к посредничеству их старшин дляустановления торговых и дипломатических отношений с Россией.

Наиболее интенсивный период посольских и торговых связей казахских ханов с северным, южным, юго-западными соседями приходятся на вторую половину ХУШ века. В дипломатической практикеказахских ханов проявляются тюркские, монгольские и тунгусо - маньчжурские традиции. Русская дипломатия до правления Петра 1 полностью еще не избавилась от дипломатических традиций татаро-монголов, поэтому редкие посольства кочевников не испытывали особых затруднений при исполнении формальностей церемониалов. Они также приспособились к европеизации русских дипломатических институтов после преобразований Петром 1 внешнеполитических структур империи. А русские власти относились с пониманием к старинным обычаям, но ввели обычай для кочевыхприносить клятву и присягать на Коране.

Правительства Российской и Цинской империйделегировалинекоторые внешнеполитические полномочия администрации своих пограничных провинций.

В первой четверти Х1Х века с упразднением ханств и введением российской административной системы, казахские султаны, официально получившие должности из рук царских властей, старались восстановить связи с Цинской империей, не прерывать отношений с Кокандским ханством, киргизами, уйгурами и своими соплеменниками в соседних государствах. Когда на территории Восточного Туркестана, отложившегося от Цинской империи во второй половине Х1Х века, образовались три ханства, султаны Семиречья, Северного и Центрального Казахстана довольно быстро установили связи и с ними.

Необходимо составить как можно более полный перечень посольств, других посланцев казахских ханов и влиятельных султанов, а также торговцев, часто выполнявших поручения политического характера. Автохтонных источников мало, но, к счастью, ценные сведения сохранились в иноязычных документах. В архивах зарубежных стран, большей частью России и Китая, хранятся оригиналы грамот и писем казахских правителей, пересказы их основного содержания, материалы о переговорах на разных уровнях, тщательно составленные расспросные списки. Это вместе с устными преданиями и историческими сказаниями помогает определить время, цели и задачи официальной и тайной дипломатии казахов, их результаты, а также именапослов.

Мы не всегда знаем критерий отбора послов казахскими правителями. Среди них были ближайшие родственники: сыновья, племянники, зятья, родственники их многочисленных жен, а также личности, известные в степи воинскими подвигами, умом и красноречием. Некоторые посольства формально возглавлялись юными сыновьями правителей, еще подростками. При них находились пользующиеся доверием опытные среднеазиатские купцы, джунгарские и татарские переводчики, писари, муллы.

Сами правители редко выезжали в другие страны и предпочитали встречаться и вести переговоры с представителями Москвыи Пекина, а также пограничной администрации этих стран на собственной территории. В этом отношении исключительный интерес представляют первые переговоры хана Абулмамбета и султана Абылая в 1740 г. с высокопоставленными чиновниками Оренбурга. Встреча правителей из Среднего жузапроизошлапри действеннойпомощи хана Абулхаира, но без его участия и не так, как он ожидал. Известные ханы и султаны обычно под благовиднымипредлогами отказывались от приглашения приехать для обсуждения острых проблем в приграничныегорода.

Хан Абулмамбет лично выезжал на переговоры с Галдан-Цэреном, но не ясно, где происходили переговоры:во временной ставке джунгарского хана на территории Казахстана, или вурге в Кульдже.

Состоялись также личные переговоры с джунгарским ханом у султана Абылая, оказавшегося у него в плену. Обстоятельства плененияdo сих пор точно не выяснены. Султан не был захвачен во время военного столкновения. Не исключено, что он добровольно выехал к Галдан-Цэрену для проведения сепаратных

переговоров, а слух о вынужденном пребывании в Джунгарии инспирировал сам. Жырау, акыныего времени подхватили этот слух и распространили по всей степи. Это событие отразилось в художественных произведениях современных казахских писателей, почерпнувшиз сведения в исторических песнях и прелаииях. Анализ обстоятельств освобождения султана их плена, его кипучей деятельности после возвращения, сопоставление фактов с материалами дневника. российского посла Карла Миллера в Джунгарию подтверждают нашу версию. Хан Абылай понимал важное значение пиара, часто прибегал к нему и получал желаемый результат. Механизмпропаганды Абылая достаточно верно изобразил наш выдающийся писатель – Ильяс Есенберлин. По моему мнению, следует заново и более тщательно исследовать биографию, а также каждую внешнюю и внутриполитическую инициативу султана. Облегчает их понимание достаточно прозрачные побудительные мотивы действий Абылая: властолюбие и желание возвысить свою фамилию (дом, семью). Он хотел стать во главеханства, распространить власть на все три жуза и на казахские племена Джунгарии и Средней Азии. Объективно его политикаспособствовала укреплению казахской государственности и поднятию международного престижа Казахского ханства в регионе. Во многом, благодаря его деятельности Семиречье осталось в составе казахского государства. Абылай придавал огромное значение внешнеполитическим связям, часто прибегал к дипломатическим маневрам. Этот хан, как и его знаменитый правнук Чокан. являются самыми сложными и загадочными личностями нашей истории. Несомненно однако, что каждый из них по-своемувнес вклад сохранение территориальной целостности казахского государства.

Приоритетным направлением политики хана Абулмамбета оставались джунгарское и среднеазиатское. Основные внешнеполитические интересы его наследника Болатаограничивались пределами Южного Казахстана и ханств Центральной Азии. Более успешной была политика его сводного брата Абулфеиза, обитавшего в Восточном Казахстане. Подвластные ему племена имели кочевья в Западной Монголии и Западном Китае. Внешняя политика казахских правителей постоянно находилась пол пристальным вниманием правительств Российской и Цинской империй, конкурирующих в Центральной Азии. В сложной международной обстановке, частично и полностью теряя политическую независимость, казахские правители, старейшины и предводители родов способствовали сохранению и формированию этническойтерритории.

Изучение международных отношений казахских правителейпомогают уточнить внешнюю политику казахских ханств, их интересы и дипломатию, хронологию их жизнии даты правления. Например, смерть Абылая датируется в «Истории Казахстана» 1781годом.[т. 3, 2000, 733], по русским и китайским источникам уже точно выяснено, что онапроизошла в 1780 г. Годом смерть хана Абулмамбета указан 1771г., очевидно, просто на том основании, что в том году был избран на ханство Абылай. Но у хана Абулмамбета былзаконный наследник, взявший бразды правления в свои руки.Не отрицаю и того, что у Абулмамбета и его старшего сына Болата руки и воля были более слабыми. Эти ханыявлялись приверженцами старинных традиций наследования власти, консервативными в делах управления государством и в выборе. дипломатических методов. Но их роль в сохраненииввласти над присырдарьинскими городами также очевидна.

Охрана рубежей страны, их безопасность напрямую зависят от международной обстановки в регионе и состояния международных отношений с соседними странами. Исследование организации пограничной службы кочевых владений являются белым пятном кочевниковедения. Ее специфика зависела от того, что кочевникина какое-то время покидали сезонные кочевья, а маршруты кочевок были достаточно длинными. Не было четкой линии границ в современном понимании этого слова, не было нужды держать отряды на всем их протяжении. Оставлялись лишьнебольшиеотряды на важных речных и горных переходах, караванных путях, которые служили одновременно маршрутами для военных походов. Самые близкие к границам стойбища кочевниковбдительно следили за появлением признаков появления чужих, тотчас отправляли курьеров в ту сторону, откуда доносился топот копыт, поднимались в небо дым и пыль. Пастухи, отгонявшие табуны коней подальше от аула, быстро обнаруживали пришельцев и посылали курьеров узнать о целях их приезда. Традиционно, старшины аулов отвечали за охрану земель и обязаны были незамедлительно информировать своих предводителей, Если пришельцы приезжали с добрыми намерениями, их кормили и отправляли дальше в сопровождении своих людей. Есличужие приходили с дурными намерениями, они первыми принимали удар. Проблемы охраны границ законодательнозакреплены в обычном праве и Уложениях кочевников.

Кочевники строили города и завоевывали их для развития торговли, ремесла, культурных связей, а также обложения налогами и пошлинами, чтобы получить прибыль. Россия, Китай, Кокандское ханство возводили крепости на пограничных землях, захватывали местах кочевок, рыли землянки и строилипомещения для военных и почтовых станции. Таким образом, оседло-земледельческие государства брали на себя ответственность за безопасность границ двух государств. В то же время, и большей частью,крепости становились опорными базами для продвижения вглубь степей и покорения кочевников.

На военные посты, крепости ипограничные города возлагались обязанности по поддержке посольских и торговых связей не только с непосредственным соседним государствами, но и странами региона. Пограничная администрация несла ответственность за сбор достоверных сведений об обстановке в Казахском ханстве, регулярно командировала к их старшинам, родоначальникам военных и гражданских чиновников. Она играла значительную роль в строительстве отношений с правителями соседних государств и формирования общей политики в регионе. Не говоря уже о том, что именно пограничные чиновники первыми принимали казахские, джунгарские бухарские, ташкентские, хивинские посольства и торговые караваны, отвечали за их безопасное препровождение в места мены и столицу. Они же принимали письмачужеземцев, грамоты их правителей, переводили и отвечали за быструю доставку корреспонденции во внешнеполитические ведомства своих стран,

присовокупляя к ним обширные аналитические справки и доклады. Сведения стекались в города и крепостиот своих подданных, от представителей соседних стран, военных и гражданских курьеров, посланцев, торговцев, а также пленных, беженцев, религиозных деятелей. Поток информации не прерывался. Казахским правителям стоило немалого труда сохранять свою тайную переписку с одними международными партнерами от других партнеров, а также письменные консультации с сородичами: правителями и вассалами. Рано или поздно, основное содержание переписки становилось известно третьей стороне. Ханам приходилось прибегать к дезинформации насчет своих истинных целей. В то же время, есть немало примеров того, как послы, возвратившиеся изКитая, вскоре направлялись ими в Россию и наоборот.

Пограничная служба Российской империи отличалась от среднеазиатских ханств, и все они вместе взятые - от аналогичной службы цинского Китая. Хорошо бы понять, каким образом реагировали на эти различия вожди казахских племен и их *торе*, как они повседневно охраняли пастбища и водоемы пограничных территорий по всем сторонам света.

В свою очередь, хронологическии территориально установление границ кочевых владений с соседними странами путем переговоров происходило поэтапно и под давлением держав. У Джунгарского ханства был опыт установления границ путем достаточно длительных обсуждений с Халха-Монголией и перепиской с императорами Цинской империи, выступавшей посредницей. Джунгарское ханство также вступило в переговоры с Россией.

На самом деле, обе державы делили на сферы влияния территорию Центральной Азии, пунктирно обозначали их пределы. Они двигались навстречу друг другу до тех пор, пока их границы не сомкнулись и в этом регионе. Начался второй договорный этап установления границы. Процесс территориального разграничения между державами произошел без какого бы то ни было участия тех, по чьей земле чертили границу.

Международная торговля казахских владений изучалась лишь с практической стороны. Подчеркивалось, что кочевники нуждались в продуктах земледелия и ремесла, если не получали желаемые товары, то прибегали к грабежам. Помимо получения товаров, экономическая политика ханов заключалась в том, чтобы играть посредническую роль в торговле России с Китаем, Джунгарским и среднеазиатскими ханствами, так как все удобные и короткие пути к ним проходили через их территорию. Посредничество давало стабильные доходы от международных торговых караванов, но не столько в виде денежных поступлений, сколько товаров. Пошлины, налоги от торговцев и подарки (пешкеш) поступалик правителям теми предметами, которые они везли для продажи в Россию и Китай. В регулировании поступления пошлинханы, султаны, старейшины родов прибегали к правилам, принятым в среднеазиатских ханствах. В регулировании количества подарков правители прибегали к традиционному правилу чингизидов и старались брать их «девятками» (часть престижной экономики). После получения требуемого, они брали караваны под свою опеку, выделяли охрану и проводников. Часто они отправляли с купцами своих торговцев под командой батыра. Торговые связи расширяли и укрепляли политические контакты ханов, поднимали их авторитет на международной арене. Перед нами стоит задача определить какое место в переговорах русского правительства и пограничной администрации с казахскими правителями занимали торговые интересы казахов и вопросы обеспечения безопасности торговли России в Центральной, Восточной и Южной Азии. И, наконец, какую часть занимали торговые вопросы в системе международных отношений кочевников.

Джунгары были главными конкурентами казахов в торговле скотом и продуктами животноводства в приграничных русских городах. Кроме того, у них был прямой выход на рынки Китая и Восточного Туркестана. Несомненно, пропуск казахских продавцов скота в Китай был не в интересах джунгар. Но главным было дальнее расстояние. При необходимости, джунгары и уйгуры закупали коней, овец у казахов и перепродавали их в Китае.

Казахско-китайская торговля открылась лишь после завоевания Цинской империей Джунгарского ханства. По географическим, политическим и экономическим причинам, она велась в провинции, образованной Цинами на его территории. Джунгарское ханство, Россия и Китай в целях предотвращения осложнений в отношениях с казахамипредпочиталиприбегать к услугам мусульманских купцов. Это является феноменом международной торговли в Евразии и предстоит научно объяснить его жизнестойкость на протяжении веков, начиная от правления каракиданей в Центральной Азии до конца X1X века, т.е за 900 лет.

В торговой политике казахов имеются субъекты, обязанности которых соответствовали обязанностям, возлагаемых государствами на торговых агентов, торговых консулов и консулов, защищающих интересы правителей и их подвластных на территориях царской России и цинского Китая. Естественно, они назывались по-другому: аманат, аксакал и т.п. Устойчивая торговля являласьважнейшей частью международных отношений казахских ханств, предметом постоянных переговоров их посольств и переписки с высокопоставленными чиновниками областей и городовдвух держав.

В дипломатических институтах и в способах регулирования «даннической» торговли казахов отражены древние традиции тюрков и монголов, чжурчжэней и маньчжуров, их исторический опыт и духовная культура, а также обычаи и нравы.

Исследование посольских, торговых и культурных связей ханства внесут существенные коррективы в историю Казахстан,хронологию важнейших событий в государстве, а также биографии и внешнюю политику правителей. Значительныесобытия придется формулировать с точки зрения политики и интересов казахскогогосударства и общего прогресса человечества. Посольские и торговые связи являются проводникамидиалога цивилизаций и убедительными свидетельством цивилизационного диалога.

KAZAKLARDA DEVLET YÖNETİM ANLAYIŞI

Osman YORULMAZ*

Kazaklar XV. yüzyılın ikinci yarısına doğru yeni bir siyasi yapı olarak tarih sahnesine çıktılar. Kazak Hanlığı'nın kuruluş tarihi kesin olarak belli olmamakla birlikte 1465'ler şeklinde bir ifade kullanmamız hatalı olmaz. Bu tarihten itibaren yaklaşık 360 yıl kadar tarih sahnesinde kalan Kazak Hanlığı, XIX. yüzyılın ilk yarısının ortalarında, tam ifade etmek gerekirse 1822-1824 yıllarında Rusya tarafından hanlık statüsünün ortadan kaldırılmasına bağlı olarak tarihten silindi. İşte bu bildirimizde dört asra yakın tarih sahnesinde kalan Kazak Hanlığı'nda han, hanlık seçimi, hanın yetki ve sorumlulukları ve yönetim ile toplum arasındaki ilişkiden genel hatlarıyla bahsedilecektir.

Kazak Hanlığı, Altın Orda'dan ayrılan ya da onun parçalanmasıyla kurulan bir devlettir. Dolayısıyla da devlet yönetim biçimi büyük oranda Altın Orda zamanındaki geleneklere ve uygulamalara dayanmaktadır. Kazak hanlığının kurucuları Kerey ve Canıbek, kimi kaynaklara göre Cuci'nin 13. oğlu Tokay Timur, kimilerine göre ise büyük oğlu Orda İçen soyundandır. Yani Kerey ve Canıbek'le başlayan ve Kazak yurdunu Rus işgaline kadar yönetecek olan Kazak hanları soyu[1] Cengiz Han'a dayanmaktadır.

Altın Orda ve Çağatay hanlıkları sonrası Cuci ve Çağatay ulusları sahasında tarih sahnesine çıkan diğer siyasi yapılarda olduğu gibi Kazak hanlığında da yönetme hakkı ancak ve ancak Cengiz soyuna ait bir hak olarak telakki edilmiştir. Bundan dolayı Kazaklar arasında "Töreler" adıyla ayrı bir soy teşkil etmiş olan Cengiz soyu dışında han olmuş ya da hanlık yarışına girmiş her hangi bir isimle karşılaşmıyoruz. Öyle ki, hanlığın iyice zayıfladığı ve kendi içinde pek çok parçaya ayrıldığı XVIII ve XIX. yy.larda bile uygun fırsatı bulmalarına rağmen gerçek iktidarı ellerinde tutan boy beylerinin hanlık iddiasında bulunduklarına rastlayamıyoruz.

Kazaklarda, hükümdar konumunda hanlığın başında bulunan kişiye "han", hanımına "hanşa", çocuklarına ise "sultan" deniliyordu. Hanşa, hanın bütün hanımlarının değil sadece birinci hanımının ünvanı idi ve hem han seçimine hem de yönetime etki edebiliyordu.

Kazak tarihinde hanlık söz konusu olduğunda üzerinde durulması gereken isimler kuşkusuz han, hanşa ve sultanlardı. Yeni han mutlaka sultanlar arasında seçilirdi, ancak hangi sultanın seçileceği ve sultanların hepsinin hanlık hakkı olup olmadığı konusu açık değildir. "Sultan" unvanı han çocuklarının daha doğuştan elde ettikleri bir unvandı. Hal böyle olunca doğal olarak "hangi sultan" sorusu akla gelmektedir. Açıkçası bu soruya verebileceğimiz net bir cevabımız yoktur. Kaynakların yetersizliğinden kaynaklanan bu duruma bugüne kadar yapılan çalışmalarda da açık ve anlaşılabilir cevaplar bulunabilmiş değildir.

Han seçiminde işletilen kurallarla ilgili kaynaklarda yeterli bilgi bulunmayışı haklı olarak araştırmacıları uygulamalardan ve örneklerden hareket ederek bir takım prensipler ortaya koymaya zorlamıştır. Fakat burada da hanlar ve faaliyetleri konusunda yetersiz bilgilerle karşılaşıyoruz. Yine de bazı tespitlerde bulunabiliriz.

1.*Veliaht bırakma ve vasiyet etme*: Veliaht bırakma geleneğiyle karşılaşılmıyor. Hanların kendilerinden sonra yerlerine geçecek isimleri vasiyet yoluyla işaret ettikleri de bilinmiyor.

2.*Cariyelerden doğan çocukların durumu*: Sultan unvanı taşımakla birlikte cariyelerden doğan çocukların hanlık hakkı bulunmuyor. 1742 yılında yaşanan bir hadiseye dayanarak bunu rahatlıkla söyleyebiliriz. 1731 yılında Çarlık Rusya'ya bağlanan Küçük Cüz hanı Ebulhayr (1710-1748), bağlılığın garantisi olarak Ruslara verdiği ve her yıl değiştirileceği anlaşmayla tespit edilen oğlu Hoca Ahmet'i değiştirirken yerine teklif ettiği Kalmuk cariyesinden doğan oğlu Çingiz, cariyeden doğduğu ve babasının yerine tahta geçme hakkı bulunmadığı için kabul edilmemiştir.[2]

3.*Diğer hanımlardan doğan çocukların durumu*: Hanlık hakkı hususunda asıl belirleyici olan Kazak hanlarının annelerinin pozisyonlarıydı. Hanşadan yani hanın birinci hanımından doğan sultanların hanlık hakları konusunda her hangi bir şüphe yoktur. Buradaki problem hanşa ve cariyeler dışındaki hanımlardan doğan çocukların hanlık hakları olup olmadığındadır. Örneklere baktığımızda han çocuklarından başka kardeşlerin, yeğenlerin, amcaların, hatta daha uzak etkili sultanların tahta çıktıklarını görüyoruz. Peki bunların hepsi hanşalardan doğan çocuklar mıydı? Maalesef konumuz açısından çok elzem olan bu durumu kayıtların yetersizliği nedeniyle bilemiyoruz.

Her ne kadar bütün annelerin pozisyonunu tespit edemez isek de bilhassa son dönem örneklerinden yola çıkarak sultanlar arasında önceliğin hanşadan doğan çocuklarda olduğu, onlar arasında ise, büyük oğulun ilk sırada bulunduğunu söyleyebiliriz. Anlaşıldığı kadarıyla hana "yakın ve büyük olan" prensibi vardı. Herhalde hanşadan doğan çocukların küçük yaşta olmaları, ruhi ve fiziki durumlarının (sağlıksız ve yeteneksiz oluş gibi) elverişsizliği, erkek çocukların ölmesi ya da olmaması gibi hallerde diğer sultanlar devreye giriyorlardı. Sonuncular arasında ise Kasım (1511-1518), İşim (1598-1613/14, ikinci defa 1627-1628) ve Abılay (1771-1781) örneklerinden hareketle "etkili ve nüfuzlu" sultanların ön plana çıktıklarını söyleyebiliriz.

Han seçimi boy beyleri, biyler (yargıçlar), aksakallar, batırlar, tarhanlar gibi ileri gelenlerin yanı sıra halkın da iştirak ettiği halk kurultaylarında yapılırdı. Kurultayın kimin tarafından toplandığı hususu ise açık değildir. Moğollarda

* Prof. Dr., Kırgızistan-TürkiyeManas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bişkek, Kırgızistan; Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edeb. Fak. Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye.

1 İlk Kazak hanı kabul edilen Kerey'den Tavke'ye kadarki Kazak hanları için bkz. T. Sultanov, *Podnyatıye na beloy koşme. Hanı Kazahskih Stepey*, Astana 2006, 131-233. Kazak Hanlığı'nın "üç cüz"e ayrılmasından sonra Ulu, Orta ve Küçük Cüz hanları şeceresiyle ilgili en sağlıklı rapor Rus elçisi A. İ. Tevkelev tarafından hazırlanmıştır. Bu rapor için bkz. *İstoriya Kazahstana v Russkih İstoçnikah XVI-XX vekov*, III, Almatı 2005, s. 300-301.

2 Bkz. *Kazahsko-Russkoe Otnoşeniya v XVI-XVIII.Vekah*, I, Alma-Ata 1961, s. 248-249; O. Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, Ankara 2013, s. 160-161.

görülen yeni han seçilene kadar yönetimi ele alan ve kurultayı toplayan naiplik sistemini Kazaklardaki uygulamalarda görmüyoruz. Ancak her kurultayın bir başkanı olduğunu bildiğimiz için han seçiminin yapıldığı kurultayları da idare eden bir kurultay başkanının olduğunu söyleyebiliriz. Genelde bu kişiler batırlar, tarhanlar, biyler ve aksakallar gibi toplumda sözü dinlenen isimler arasından çıkmıştır. Umumiyetle hanşa da kurultayda bulunur ve seçimde etkili olurdu.

Han seçimi için kurultay toplanması ne kadar gerekliyse, kurultayın büyük halk kurultayı olması da o derece elzemdi ve töre gereğiydi. Han seçiminde adayın mutlaka kurultayda hazır bulunması gerekirdi.

Han seçilen isim seçim sonrası mutlaka geleneğe uygun olarak beyaz bir keçe parçasında ileri gelenler tarafından havaya kaldırılıp (ak kiyizde köterüv) "han han han" diye naralar atmak suretiyle han ilan edilirdi.

Kazaklarda "töre"yi uygulamak ve gerektiğinde yeni yasalar neşretmek hanların en önemli görevlerindendi. Yasa neşretmek kadar ona uymak da bir o kadar önemliydi. Uymamak ciddi sorunlara yol açtığı gibi, yasayı koruyan ve yeni yasa neşreden hanlar, İşim (Esim) ve Tavke (1680-1713/1715) hanlar örneğinde olduğu gibi büyük saygı görüyorlardı.

Bozkır usulü devlet geleneğinin son temsilcilerinden olan ve esas itibarıyla konar-göçer hayvancılıkla geçimini sağlayan Kazaklar için kuşkusuz yaylak ve kışlaklar hayati önem taşımaktaydı. Bundan dolayı yaylak ve kışlakları korumak, genişletmek ve taksimatta adil davranmak hanların bir diğer önemli göreviydi.

Hanlar ordunun başında sefere çıkmakla da yükümlüydüler. Çağataylar, Şeybaniler, Cungarlar vd. devletlerle yapılan savaşlarda hanları ordunun başında görüyoruz. Savaş kararları hanların tek başına verdikleri kararlar değildi. Mutlaka kurultay toplanır, hem savaş kararı hem de ordunun sevk ve idaresiyle ilgili görevlendirmeler kurultayda kararlaştırıldı.

Bunlardan başka hanların komşu ülkelere elçi göndermek ve gelenleri karşılamak, antlaşmalar yapmak, sınır problemlerini çözmek, unvanlar dağıtmak (tarhanlık gibi) gibi daha pek çok görev ve yetkileri vardı.

İdareye gelince kuşkusuz en önemli organ kurultaydı. Anlaşıldığı kadarıyla handan başka sultanlar, boy beyleri, aksakallar, biyler ve batırlar, her türlü kararın görüşülebildiği kurultayın doğal üyeleriydi. Daimi olmayıp gerektiği zaman toplanan kurultaya, halktan arzu edenler de iştirak edebilirdi. Bunun yanında Orta Cüz hanı Abılay (1771-1781) dönemindeki uygulamadan hareketle hana yardımcı olan aksakal ve boy beylerinden oluşan bir istişare heyetinin var olduğunu ya da zaman zaman ihtiyaç halinde böyle bir heyetin teşkil edildiğini söyleyebiliriz. Kimlerin ve nasıl bu heyete alındıkları ise belli değildir.

Han çocuklarının çeşitli boy ya da boyların idaresiyle görevlendirilmesi yaygındı. Bu sultanların da hanlar gibi katipleri ve mühürleri olurdu.

Yargı işlerine "kadı mahkemeleri" ve "biyler mahkemesi" bakardı. Merkezi yapıyı güçlendirmek adına zaman zaman ölüm cezası gibi cezaları doğrudan kendi yetkilerine alan hanlar olmakla birlikte, Kazak hanlarının yargı işlerine pek müdahale etmedikleri görülür.

Kazak hanları yönetimde mutlak hakim değillerdi. Başta boy beyleri olmak üzere ileri gelenler gerek ülke yönetiminde gerekse han üzerinde büyük nüfuz sahibi idiler. Kurumsal olarak her boy beyini devlet idaresinde bir yere oturtamasak da Kazaklarda boylar hep etkili olmuşlardır. Alınan her kararda hanı etkileyebildikleri gibi istisnai durumlar hariç hanların nüfuz sahibi olmasına da kesinlikle izin vermemişlerdir. Töreyi uygulamak ve gerektiğinde yeni yasalar neşretmek, sınır problemleri başta olmak üzere komşularla sorunları çözmek, yaylak ve kışlak düzenlemesi yapmak, savaş kararı almak, komşu ülkelere elçi göndermek ve elçileri kabul etmek gibi kararların mutlaka halkın temsilcileri durumundaki boy beyleri ve aksakallarla istişare edilmesi gerekiyordu. Boy beylerinin etkilerini ve hanların yetkilerini göstermesi bakımından 10 Ekim 1731 tarihinde Küçük Cüz'de toplanan kurultay önemli ipuçları vermektedir. Boy beyleri ve diğer ileri gelenler, gizlice Rusya'ya bağlanma kararı alan ve bir hile ile Ruslarla temas kuran hanları Ebulhayr'ı hesaba çekip kendilerinden habersiz böyle bir işe girişmekle ölümü hakettiğini, böyle bir yetkisi olmadığını yüzüne söylemişlerdir.[3] Demek ki önemli kararları hanlar tek başlarına alamıyorlar, kurultayı toplayıp, ileri gelenlerle istişare etmeleri gerekiyordu.

Yabancı ülke elçilerinin kabulünde, ileri gelenlerden başka hanın hatunları ve sultanlar (bazıları) da hazır bulunurlardı. Kestl Chon'un çizdiği 1736 yılına ait kendisinin kabul töreninden çok açık görüldüğü üzere Ebulhayr'ın dört hanımı da kabulde hazır bulunmuştur. Yabancı elçiler handan sonra hanşa tarafından da ayrıca kendi çadırında kabul edilirdi.[4] Bu durumun sadece hanşa için geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Onun dışındaki diğer hanımların böyle kabuller yaptıklarına dair herhangi bir kayıt olmadığı gibi devlet yönetiminde ne gibi bir rolleri olduğuna dair de bilgi yoktur.

Gerek sultanların hanlık hırsı gerekse boyların etkinliği diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Kazak Hanlığında da ardı arkası gelmeyen taht kavgalarına yol açmış, merkezi yapının güçlenmesine hep engel olmuştur. Öyle ki bu yüzden Kazak tarihinde Kazak Hanlığı sınırlarının bütününe hükmeden han yok gibidir. Biraz Kasım ve Tavke hanlar döneminde merkezi yapı güçlenmiş gibi görünse de onların da tam olarak hükmettiklerini söyleyemeyiz. Han seçilemeyen sultanlar çoğu kez, arkalarına aldıkları boy ve uruglarla ya kendi hanlıklarını ilan etmişler ya da bağımsız hareket etmişlerdir. Kazak Hanlığı'nın XVIII. yüzyılın ilk yarısının ortalarında üç cüze ayrılarak parçalanması tamamıyla bahsedilen bu kavgaların neticesidir.

Kazak tarihindeki sosyal yapı günümüzde de devam etmektedir. Halen cüzler ve cüzleri oluşturan boylar çok canlı bir şekilde varlıklarını korumaktadır. O gün sultanları desteklemek suretiyle merkezi yapının güçlenmesine engel olan bu yapı bugün de Kazakistan'ı tehdit eden en önemli meseledir. Kazakistan devlet başkanı N. Nazarbayev zaman zaman bu duruma dikkat çekerek, birlik çağrısı yapsa da maalesef kolay kolay aşılacağa benzememektedir. Aynı durum

[3] Toplantıda hazır bulunan Rus elçisi A. İ. Tevkelev'in raporu için bkz. *Krasnıy Arhiv*, 5 / 78, Moskva 1936, s. 200.
[4] Dj. Kestl, *1736 Jılı Kişi Jüz Hanı Ebilkayırğa Barıp Kaytkan Sapar Turalı*, Almatı 1996, s. 21-23.

Kırgızistan için de geçerlidir. Bugün iktisadi şartların elverişli olması ve Nazarbayev'in dengeli yönetimi işlerin yolunda gittiği izlenimi verebilir. Ancak günümüzde dünyanın pek çok ülkesini karıştıran olası dış müdahalelerin ya da siyasi ve ekonomik sarsıntıların bütün problemlerin üzerini yeniden açacağı unutulmamalı, hiç vakit kaybetmeden bu meselenin çözümü yönünde ciddi çalışmalar yapılmalıdır.

ESKİ TÜRK TOPLUM YAPISI İLE KAZAK TOPLUM YAPISI VE DEVLET TEŞKİLATLANMASININ KARŞILAŞTIRILMASI

Hikmet DEMİRCİ*

Giriş

Bildiri, eski Türklerin toplum yapısı ile geleneksel Kazak toplum yapısının oluşumu, düzene girmesi ve gelişmesiyle oluşan yönetim ve örgütlenme modelleri üzerine odaklanmaktadır. Bildirinin amacı, birbirine benzeyen iki toplum teşkilatlanmasının karşılaştırılması yapılarak devletleşme süreci açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Aile ve toplum yapısının şekillenmesiyle birlikte devlet anlayışının ortaya çıktığı görülmektedir. Eski Türklerin, medeniyet tarihinde iki hususun etkili olduğu bilinmektedir. Bunlardan birincisi, ilk yurtları Orta Asya'nın son derece elverişsiz iklim ve çevre şartlarının bir sonucu olarak bozkır hayatında düzen gerçekleştirmiş olmaları; diğeri ise, sosyal ve siyasi yapıda yasalara ve törelere göre işlemesidir (Koca, 2003: 56). Bozkır hayatında düzen getirme "il" ve "töre" anlayışı ile mümkün olmuş, bu düzenin sonucunda teşkilatlanma ve devletleşme gerçekleşmiştir. Boyların, bir lider etrafında toplanmaları ve lider tarafından idare edilmeleri sonucu siyasi birliklerin oluşturulduğu söylenebilir.

Toplum yapısının devlet örgütlenmesine yaptığı etki üzerine şekillenen bildiri, şimdiye kadar elimizde bulunan eski Türklerin toplum yapısı hakkındaki bilgileri netleştirmemize, geleneksel Kazak toplum teşkilatlanması hakkında da önemli bilgilere erişilmesini sağlayacaktır. Geleneksel Kazak toplumunda bulunan yapı ve yönetim sistemi, eski Türklerin toplum düzenine de ışık tutacaktır. Siyasî anlamda yönetici vasfına sahip Ulu Han'ın oynadığı rol ile sosyal düzende yönetici vasfına sahip Kişi Han'ların, Ru' Başları, Auıl Ağalarının oynadığı rol hemen hemen aynıdır. Ayrıca, toplumda bulunan Aksakallar, Bi'ler (mahkeme) ve Batır'lar (askerler) devlet düzeninin oluşması ve gelişmesinde önemli olmaktadır.

1. Ülke-Otan

Eski Türklerde devletin sahip olduğu ve halkın üzerinde yaşadığı topraklar ülke, ülüş veya yurt gibi kavramlarla adlandırılmaktadır. Bunlardan "ülüş" toprakla birlikte halkı ifade etmektedir. Ülüş, hakanlar (devletleşme), boy beyleri (bozkır hayatının yöneticileri) arasında iktidar göstergesi olan yurtlarda sağladıkları teşkilat düzenleridir. Toplumsal ve ekonomik koşulların değişmesiyle siyasi gelenek de gelişmekteydi. Zeki Velidî Togan'ın üzerinde durduğu ülüş, yerleşik olmayan ve yerleşik siyasi yapının sahip olduğu zor kullanma gücüne dayalı değil, bağlılık ve işbirliğine göre işleyen sistem idi (Togan, 1981: 299). Yurt ise, sadece üzerinde yaşanılan ve geçim temin edilen bir toprak parçası değil; kendilerini koruyan ata ruhlarının[1] üzerinde dolaştıkları, vatan anlamındaki kutsal bir mekândır (Koca, 2003: 58-59).

Kazaklarda ise, bu durum yani vatan/yurt kelimesi 'otan' olarak adlandırılmaktadır. Otan' da en önemli birim *otbası* olarak tanımlanan ailedir. Aile; devlet ve vatan kavramlarının da çekirdeği olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumun çekirdeği olarak görülen aile kurumunun önemi, toplumun bütün kurumlarına ve bireylerin davranışlarına yansımasından kaynaklanmaktadır. Devletin çekirdeğini temsil eden aile, Bahaeddin Ögel'in deyimiyle; *Türk devlet anlayışının temeli aileye dayanmakta ve aileden gelen sosyal yapılanma sayesinde boy ve köy düzenlerinden oluşmaktaydı.Gök kubbe devletin; çadır ise, ailenin birer örtüsü ve kubbesi idi.* Eski Türklerde bozkır atlı göçebe kültürünün sosyal yapılanmasında da devlet ile aile düzeni arasındaki bağ konusunda benzerlikler görülmektedir (Ögel, 1981: 11-13; Ögel, 1971: 137). Eski Türklerde görülen devlet geleneği ve devletin çekirdeğini oluşturan aile kurumunun kutsiyetine olan inanç, Kazaklarda da görülmektedir. Kazak halkının aile anlayışı devlet/vatan düşüncesi ile birbirine bağlantılı olduğu kültürel kodlarla sözlerine yansımıştır. Bu sözlerde aile kurumu devletin çekirdeğini oluşturmuş ve aile kurumunun sağlamlığının devlete yansıyacağı ifade edilmiştir. Kazaklarda aile, toplumun ve devletin temeli olarak görülmüştür:

Kazaklarda , 'Otan'ım (devlet/vatanım) Otbası'ndan (ailesinden) başlar.' diye söz vardır. Ailem ve torunlarımla beraber yaşıyorum (Junar Hanım, 13.10.2010, Çimkent Kaytbas Auılu/Köyü), Ulu Cüz, 60 yaşında).

Kazaklarda 'Otbası (aile), doğru olsa; Otan'ın doğru olur.' diye söz vardır. Her 'Otbası'nın (ailenin) tütünü çıksa, 'Otan'ın (devlet/vatanın) güzelliğini, doğruluğunu göstermektedir (Nursulu Desinbekova, 16.11.2010, Almatı-Merkez, Kişi Cüz, Üniversite Mezunu, 51 yaşında).[2]

2. Halk

Eski Türklerde halka *kün*, *bodun* veya *el* (il) denmekteydi.Bunlardan *bodun*, boy kelimesinin çoğulu olup, boylar birliği anlamına gelmektedir. Çünkü *bodun* (halk) aynı soydan olan ve aynı dili konuşan boyların bir reis etrafında toplanmasından meydana gelmekteydi. Yine reis tarafından *bodun*ların bir araya gelmesiyle de Türk devleti (Türk eli/ili) ortaya çıkmaktaydı (Koca, 2003: 57).

Eski Türklerde, devlet en basit şekliyle, *il* adını alırdı. Doğu Türklerinde, büyüklü küçüklü siyasi olan her

* Yrd. Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. Kahramanmaraş, Türkiye. hdemirci@ksu.edu.tr.

[1] Türkistan'da yapılan derinlemesine görüşmeler esnasında Karlıkaş Hanım, kendi evinde atalarının ruhunun bulunduğunu saygıyla ifade etmesi, bu durumun günümüze yansımasının bir örneği olarak görülebilir.

[2] Bu bilgiler, 2012-1013 eğitim- öğretim döneminde Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı'nda Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı danışmanlığında hazırlanan "Sosyokültürel Değişim Sürecinde Kazak Ailesi ve Çocuk Terbiyesi (Sözlü Tarih Araştırması)" başlıklı doktora tezi için Türkistan, Çimkent ve Almatı şehir ve köylerinde yapılan derinlemesine görüşmelerden alınmıştır.

cemiyete *bodun* denilmektedir. *Bodun*, müstakil olduğu zaman halk manasında idi. Orhun kitabesinde müstakil olsun olmasın bütün milletlere de *bodun* adı verilmiştir. Mesela Çinliler, Hıtaylar, Tibetliler birer "budun" idiler. Müstakil olan Kırgızlar da bir *bodun* idi. Müstakil olmayıp Gök Türklere tabi olan Türgeşler bir *bodun* idiler. Gök Türklerin sağ ve sol kollarını teşkil eden Töles ve Tarduş gibi cemiyetlere de *bodun* ifadesi kullanılmaktadır. *İl* kelimesi 'Divan-ı Lügatit Türk' e göre, 'sulh' manasına gelmektedir. Eski Türklerde devlet, barış ve düzen ortamından doğduğu için, devlete de *il* adı verilmiştir. Ancak, *ak boduna* yani müstakil veyahut hâkim bir boduna il ifadesi kullanılmıştır. *İl* mutlaka *ak bodun*'dur (Gökalp, 1976: 166). Buradan anlaşılacağı üzere, *ak kemik* olan yönetici kesimin devletleşme manasına gelen siyasî bir anlamda kullanılmaktadır. *Ak bodun*, yöneticileri ifade ederken; *kara bodun* ise, ulus, oymak, gün anlamlarına gelerek kara kemikleri ifade etmektedir (Gökalp, 1976: 167).

Eski Türk toplum yapısı incelendiğinde, konar- göçer yaşam tarzını benimseyen Kazakların da bu yaşam tarzına benzer bir toplum yapısı oluşturdukları görülmektedir. Eski Türklerin ve Kazakların toplum yapısına bakıldığında toplum iki kesime ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi, halk *kara süyek*[3](kara kemik); diğeri ise, beyler, kağanlardan ibaret olan *ak süyekler* (ak kemik)dir. Hâkim ilin (devletin) fertlerine *ak süyek*, ona bağlı olan yönetilen halka ise *kara süyek* denmektedir. Kara kemiklerin aşiretlerine *ulus*, bunun kısımları olan boylara[4]*oymak* denilmektedir.

Demokratik siyasî yapılarda görülen yönetilenlere ait halk meclisleri bulunmaktadır. Mesela; tarihte Dokuz Oğuzlar, Uygurları hâkim olmuşlar, ancak daha sonra birbirine karışarak, böyle bir üstünlük söz konusu olmamıştır (Gökalp, 1981: 46-48; Winner, 1980: 7). Bahaeddin Ögel'e göre, eski Türk anlayışında *kara* sözü, halk için kullanılan bir tabirdir. Bir halk çocuğu veya hakanların halktan aldıkları evlâtlıkları da hanlık tahtına oturabilir; ancak hanlık tahtına oturunca onlara *Kara Han*demektedirler. Halk çocuğu olma, hanlık tahtına oturma için herhangi bir engel teşkil etmemektedir. Herhangi bir aristokratik üstünlük de söz konusu değildir (Ögel, 1971: 35-36). *Kara süyek* olan halktan birisinin liyakatine bakılarak *ak süyek* olabildiği de görülmektedir. Eski Türk topraklarında Moğolların hâkim olmasıyla, bu toplumlarda ilhanlıklar (devletler) teşekkül ettikten sonra, bu iki kesimin üstünde yeni bir kesim meydana gelmiştir. Kazaklarda da bunlara *altın süyek* (altın kemik) denilmiştir. *Altın süyek*ler Cengiz Han sülalesinden Cuci Ulusuna[5] mensuplardır. Türkistan ve Tibet'te sosyolojik bir seyahat yapan Fransız Etnograf F. Grenard (1898), Kaşgar dağlarında üç muhtelif renge malik çadırlar görülür. Kara Kırgızlar kara çadırlarda, Ak Kırgızlar ak çadırlarda oturur. Moğollar kızıl çadırlarda oturur. Kızıl çadırların altın otağlarla kaim olduğunu söylemiştir (Türkdoğan, 2004: 265). Buradan da anlaşılacağı üzere çadırlar, toplumda insanların hangi kesimden geldiklerini ifade eden simgeler olmuştur.

3. Boy ve Toplum Teşkilatlanması

Türk toplumunun temeli aile idi. Aileden sonraki büyük sosyal birlik *urug/ru* (sülale) ve soylar topluluğuna ise, *boy* denirdi. Boyların kendilerine ait kışlak ve yaylakları bulunmaktadır. Başlarında boy beyleri bulunur, boy beylerini ise ailelerin temsilcileri seçerdi. Boylar birleşerek bir siyasî birlik kurdukları zaman buna *budun* denirdi. Budun'un başında *han* bulunurdu. Budunların her zaman siyasi istiklali olmazdı. Çok defa birden fazla budun bir merkezden idare ediliyor ve buna *il* deniyordu ki, bugünkü devlet teriminin karşılığı oluyordu (Güngör, 2007: 53).

Kazak toplumu, çeşitli aile ilişkileri boy düzeninin temelini teşkil etmektedir. Kışın birkaç auıl ve aynı ru'un içindekilerle kombine edilmiştir. Kışın auıllarda ve düzenli sürülerle işbirliği halinde yürütülmüştür. Yazın aynı ru'un üyeleri, farklı yazlıklara dağılmasına rağmen ilişkiler kapalı şekilde (akrabalık üzerine) sürdürüldü. Kazaklar'da *Kara Süyek* olarak tabir edilen halk kesimi ise, bunlar toplumun büyük bir kısmını oluşturmaktaydı. Bu kesim kendi içinde *Ulu Cüz, Orta Cüz*ve *Kişi Cüz*adlı üç ana gruptan oluşmaktadır. Kazak toplumu, çeşitli aile ilişkilerine dayanan boylar şeklinde kombine edilmiştir. Bu *cüz*lerin altında ise idarî ve sosyal yapılanma bakımından *urug/ ru*[6]adıyla bilinen muhtelif boyların alt kolları bulunmaktadır. Ancak her *cüz*deki *urug/ ru* sayısı farklıdır. Bu cüzisimlerinden anlaşılacağı üzere en fazla *ru*lara sahip olan cüz, *Ulu Cüz* idi. Bunu *Orta Cüz* ve *Kişi Cüz* takip etmektedir.

Cüzlerin içerisinde bulunan boyların alt kolları olan *urug/ru*'lar ise, Kazaklarda *Tayfa,* Kırgızlar da *Gyrg* olarak adlandırılmaktadır. *Urug/ru*'lar bir boy düzeninde en büyük ailenin en yaşlı bireyleri olan *aksakallılar* tarafından yönetilmektedir. Kazak geleneklerini kapsayan, bütün bireylerin yedi jenerasyon içindeki ilişki çizgisidir. A. Vambery; *urug/ ru* (boyun alt kolu) içinde tanımlanabileceğinin, bir ailenin babası egemenliğinde duran ev sahipleri olarak görülebileceğini açıklamıştır(Winner, 1980: 5-6).Eğer bir *cüz*ü çınar ağacına benzetecek olursak, çınar ağacının gövdesi *cüz*ün kendisidir. Bu ağacın üstündeki dalları ve budakları ise, *ru*lar idi. Kazak toplumu, çınar ağacı dallarının birleşmesi sonucu oluşmuştur. *Cüz*leri oluşturan *ru*ların alt birimini ise, *auıl'*dur. Geleneksel yapılanma içinde yakın akrabalardan oluşan yedi veya on civarındaki aile, bir *auıl*ı teşkil etmektedir. Bir *auıl*da, soyları yedi ataya dayanan ailelerden meydana geliyordu. Bir *auıl*ın oluşmasında en azından yedinci ataya kadar bir soydan olmak önemli olmaktadır. Bu bağlamda bir *ru*nun ise on üç – on beş göbekten akraba olan insanlardan oluşmaktadır. Bu arada Kazak toplumu arasında bugün dahi geçen *aymak* tabiri, muhtemelen vaktiyle birkaç *auıl*ın veya *ru*nun yaşadığı bölgeyi içine almaktadır. Osmanlı döneminde nâdir de olsa Anadolu'daki bazı konar-göçer gruplarının 'oymak' adı ile ifade edilmesi, söz konusu 'aymak' tabirinin bu şekilde Anadolu'ya taşınmasının bir göstergesi olmalıdır (Kurmangaliyeva Ercilasun, 2008: 26).

---

[3] XIV. ve XV. yüzyılda Kazak toplumunu tanımlayan kelime 'Hara Buhara' (Siyah halk) veya 'Kara Kalık' (Kara Halk); seçkin kesimi ifade eden tabirler ise, 'Jaksılar' veya 'Ak Süyek'tir (Tolıbekov, 1971: 503).

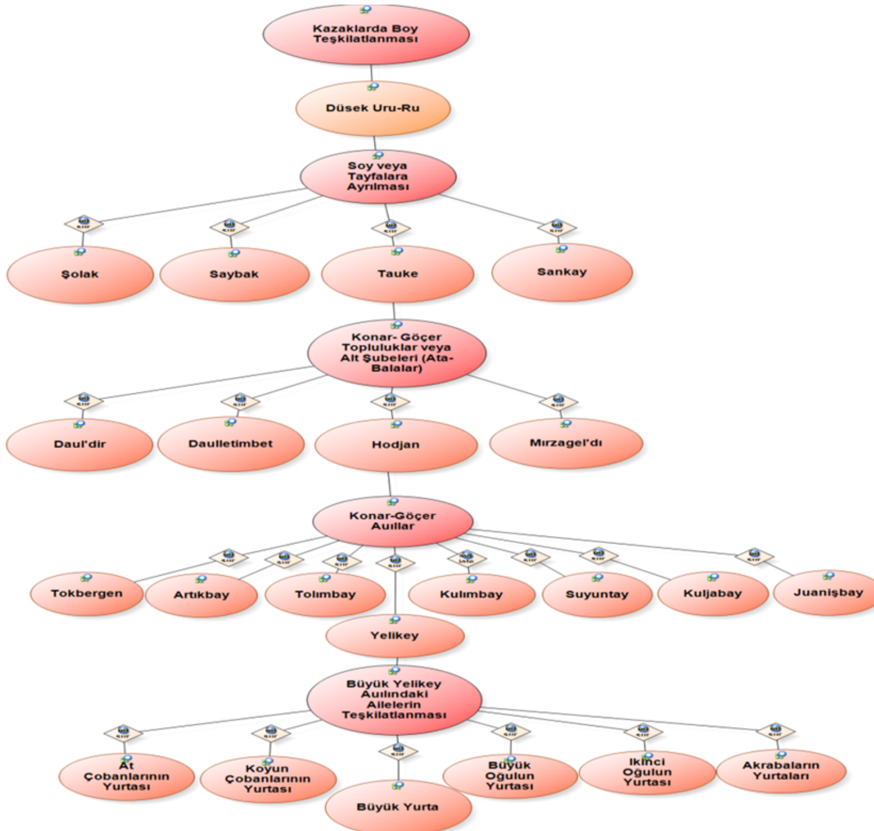
[4] Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lügati't Türk* eserinde *boy* kelimesi *ulus, kavim, boy, aşiret, hısım* manalarına gelmektedir (Gökalp, 1981: 3). Yazın, boyun üyeleri, farklı auıllara dağılmasına rağmen ilişkiler samimi ve bağımlı şekilde sürdürülmüştür.

[5] Moğollarda ulus tabiri, Moğol ve Türk boy birliklerine verilmektedir.

[6] Urug/ru; yedi göbek kan bağı ile birbirine bağlı akrabaları temsil eden boyların alt kollarına denilmektedir. Aileler birliği, geniş aile olarak ifade edilebilir.

Kazak aileler auıllarda toplanarak belli bir topluluğu meydana getirmişlerdir. Kışın birkaç auıl şeklinde kombine edilerek, kış mevsiminde topraklar ve düzenli sürülerin bakımı işbirliği/yardımlaşma içerisinde sürdürülmüştür. Sosyal bir teşkilatlanma olan auılların varlığı Kazaklar içerisinde birbirine sahip çıkma ve köklerini önemseme eğilimlerini artırarak devletleşme ve birlik haline gelmelerini kolaylaştıran önemli unsurlardan olduğu söylenebilir.

Kazaklar XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başlarına kadar yılın belirli zamanlarında göç ederek farklı yerlerde oluşmuş auıllarda yaşamışlardır. Konar-göçer auılların oluşması ise, belirli köken olan uru/ru'lar yedi göbekten akrabalardan meydana gelen yerleşim yerleri/köyleridir. Tolıbekov'un aktardığına göre, bu auıllara *auıl kıstaw* veya *göçebe auılı* denilmektedir. Auıl veya auıl kstay'ların bir ata-balaların (baba ve çocukların) oluşturduğu tamamen aile kökenli bir yapılanmadan oluşmaktadır. Bu ilkbahar ve kış auıllarının büyüklükleri de farklıdır. Mesela kışlak auıllar yani büyük auılların on ila yirmi arasında çadırdan meydana gelirken; yazlık auıllar iki veya yedi çadırdan oluşmaktadır. Düsek uru'ru'nun içerisinde de, tayfalar bulunmaktadır. İlk büyük tayfalar, üç-beş nesil sonra ailelerin uzak mesafelere dağılmaları sonucu oluşturmuştur. Bu auılların ekonomileri hayvancılığa dayandığı için auılların düzenlenmesi az hayvanlı liderlerin yönettiği köy yapısına dayanmaktadır. Tolıbekov, Kazak toplum teşkilat temelinin küçük topluluklardan yani tek eşli ailelerden meydana geldiğini söylemiştir (Kurılev, 1978: 136-140; Tolıbekov, 1971: 511-513).

Model Okuma: Tolıbekov'un vermiş olduğu modelde, Kazaklar XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başlarına kadar yaşadıkları sosyal teşkilat, konar-göçer hayatta bir auılın (köyün) oluşumunda gerçekleşen sistematik düzen gözler önüne serilmektedir. Bu modelde, Kazakların Orta Cüz'e ait Şömekey boyunun Düsek uru/ru'nun şekillenmesi anlatılmıştır. Kazak toplum yapılanmasında cüzlerin alt boylarını ifade eden uru/ru'lar içerisinde Düsek uru/ru'su bir dal iken, bu uru/runun içerisinde de birçok alt dalların bulunduğunu ve auılları meydana getirdiğini, auılların ise ailelerden müteşekkil olduğunu göstermektedir. Bu alt kolları ise, geniş aile olarak Düsek boyu olarak düşündüğümüzde, çekirdek (küçük) aileyi ise Yelikey ailesi görülmektedir. Yelikey ailesinin dayandığı boy ise, Şömekey boyunun Düsek Ru/uru'sudur. Yelikey ailesinde görüldüğü üzere belli bir auılda (yazlık ve kışlık) belli bir düzen içerisinde yurtaları (çadırları) ile yaşamakta ve bu aile bir auılın (köyün) içerisinde birlikte oturmaktadırlar. Konar-göçer toplumların en küçük yapı biriminde dahi herhangi bir düzensizlik olmadığı bu modele yansımaktadır.(Tolıbekov, 1971: 512).

Model 1: Boy Teşkilatlanması

Çeşitli uru/ru'ların bir araya gelmesiyle oluşan boylar ise, yine kendi içerisinde *ulu cüz*, *orta cüz*ve *kişi cüz*mensuplarına bağlıdır. Bu üç cüze birden hâkim olan han'a *ulu han* denmektedir. Hanların çocukları ise, *sultan* unvanını taşımaktadır. Sultanlar fiilî olarak yönetimde çok fazla bir yetkiye sahip değillerdir (Kurmangaliyeva Ercilasun, 2008: 26).

Kazaklarda boy ve cüz teşkilatlanmaları siyasi yapının oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Bu teşkilatlanmaların

içerisinde yönetici kesimin olduğu kadar askeri kesimin (batır) varlığı da göze çarpmaktadır. Herbir cüz, *Kişi Han*adıyla bilinenhan tarafından yönetilmektedir. Geleneksel Kazak toplumunda yönetici olan cüz yöneticileri (Kişi Han'lar) Cengiz Han soyundan gelen *Töre*lere mensupturlar. *Cüz*leri teşkil eden ve halk tabakasını (*kara süyek*) oluşturan *ru*ların yani boyların başında *ru bası*, oymakların başında *aksakal* ve *auıl*ların başında da *auıl ağası* yer almaktadır. *Auıl ağa*larından başlayarak yukarıya doğru uzanan yönetim zinciri ve halkın bu yönetimi kabullenmesi, düzensiz bir durumun ortaya çıkmasını engellemektedir. Bu esnek yapılanmanın doğal bir sonucu olarak sulh ve sükûnun sağlandığı zamanlarda özellikle küçük alt grupların liderlerinin çok etkin olduğu dikkati çekmektedir. Bu küçük alt grupların liderleri olan *auıl ağa*ları, bir *auıl*ı teşkil eden ve birbirine akraba olan seçkin bir aile reisinin arasından çıkmaktadır (Kurmangaliyeva Ercilasun, 2008: 27). Konar- göçer yaşamın bir sonucu olarak özgürlüklerine düşkün Kazaklar, yöneticilerinden memnun olmadıkları takdirde, auılları ve geniş aileleriyle birlikte başka bölgelere gittikleri bilinmektedir.

Kazakistan toplumunda çok fazla nüfusa sahip olmayan *ak süyek*'ler ise, kendi aralarında iki kesime ayrılmaktadır. Bunlardan biri *töre*; diğeri ise, *kojaları* (hocaları) kapsamaktadır. *Ak süyek*lerin temeli sayılan *töre*[7]ler, Cengiz Han'ın oğlu Cuci soyundan gelmektedirler. *Töre*[8]*'ler*, geleneksel töre ve yasayı düzenlemeleri, uygulamalarından dolayı seçkin bir kesimi oluşturmaktadır (Kurmangaliyeva Ercilasun, 2008: 24). Töre koyucular, eski Türk toplum teşkilatı ve düzeni hakkında bilgiye sahip olduğu için önemli bir güce sahiptir. Eski Türk toplumunda töreleri düzenleyen kişiler toplumun düzenini sağlayan kişiler olması sebebiyle toplum tarafından saygı gören ve belli bir kesimden gelen kişilerdir. Kazak toplumunda görülen *töre*'ler, eski Türk inanışı olan Göktanrı dinînin ve en eski Türk toplum yapısının emarelerinin bir yansıması niteliğindedir. Kazak toplumunda bulunan *töre*ler, yöneticiliğin Moğollara geçmesiyle *aksüyek*leri oluşturmuşlardır. Eski Türk toplum anlayışında var olan töre koyucu olan kesimin, Kazak toplumunda *Töre*lere ait olduğu görülmektedir. Kazak toplum yapısında bulunan kesimlere göre, ak süyek (yönetici) kesimi içerisinde bulunan *Töre* ve *Koja*(Hoca) kesimleri kendi içlerinde de anlamsal ve fonksiyonel farklılıkların olduğu söyleyebilir.

Ak Süyek kesiminden sonra ikinci zümreyi oluşturan *koja*ların(hoca'ların) ise, soyları sahabelerle (Araplara) ilişkilendirmekte ve atalarını, İslam dinînin vecibelerini halk içinde yaşayan ve anlatan önder kimseler olarak görmektedirler. Günümüzde *Koja*lar, kendilerinin Hoca Ahmet Yesevi soyundan geldiklerini ifade etmektedirler. *Koja*lar(hocalar), halk içerisinde saygı ve itibara sahip olmakla beraber, siyasî yetkileri de sınırlıdır. Eski Türk toplum yapısında olduğu gibi Kazak Türklerinde Ak Süyek'lerin aristokrat bir üstünlüğü bulunmamaktadır. Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun'un, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'a gelen Amerikalı Diplomat Eugene Schuyler'den aktardığı şu sözlerle durum ifade edilmektedir: "Kazak han ve sultanlarının seçiminde görülen özelliklerin dünyanın hiçbir yerinde görülemeyeceğini; doğuştan gelen aristokrat niteliğin göründüğü gibi önemli olmadığını söylemektedir. Şöyle ki, halktan herhangi birinin toplumu peşinden sürükleyecek kadar bir etkiye sahip olursa, bu onun ak süyek'ten, yani soyluluğundan değil, onun liyakatinden ileri geldiği"dir. Yönetici kesimin, sadece fiziksel özelliklerinden değil, kamusal faaliyet isteği, girişim ruhu, komutanlık ve liderlik vasıflarına da sahip olması gerekmektedir. Bu özelliklere sahip olması halinde *Kara Kemik*, yani halktan birisinin de aynı derecede yükselebileceğini belirtmektedir. Yine aynı şekilde XIX. yüzyılda Kazakların arasında yaşamış olan Aleksey Levşin, soylu sınıfın halk üzerindeki otoritesinin *kara süyek*ten, yani halk arasında olan *aksakal*, *bi* ve *batır*ların etkisi ile sınırlı olduğunu söylemektedir. Büyük halk toplantılarında boy beyleri tarafından Han'ın seçildiğini, bu seçime eli silâh tutan bütün boy mensuplarının katıldığını, seçilen Han'ın, keçe üzerine oturtulup havaya kaldırıldığı zaman ancak *Han* payesini aldığını söylemektedir. Bu toplantılarda Hansoyu ne kadar ak (asil) olursa olsun; eğer zekâsıyla, zenginliğiyle veya diğer nitelikleriyle kendine sadık olan bir topluluk oluşturmadıysa, önemli olmadığı bilinmektedir (Kurmangaliyeva Ercilasun, 2008: 24-25).

Kazak toplumunda görülen diğer önemli bir kesim ise, *Aksakal*lar idi. Türk- Hun imparatoru Mete Han'ın oğlunun bir unvanı da 'Yaşlı ve üstün veya yüce'dir. Kişinin yaşlılık ve sakalı; bilgisini, tecrübesini ve bilgeliğini göstermektedir. Türklerde *aksakal* sözü oldukça eski devirlerde; batıya yakın olan Oğuzlarda görülmektedir. Mesela Türk destanında anlatılan Dede Korkut da 250 yıl yaşamış, yaşlı bir bilgedir. Uygurca olan Oğuz Kağan Destanında, Oğuz Kağan'ın yanında, aksakallı, boz saçlı… bir yaşlı kişi bulunmaktadır. Kırgız ve Kazak Türklerinde ve *Uluya itaat ve bağlılık* temeliyle kurulmuş toplumlarda *aksakallar* bulunmaktadır (Ögel, 1982: 46). Aksakallar, yönetim düzeninde neredeyse en altta yer almalarına rağmen, son derece önemli ve alınan kararlarda etkili olmaktadırlar. Bu güç, onların mensup oldukları küçük toplulukların onlara duyduğu saygı ve hürmetten ileri gelmektedir. Aksakallar, toplumda herhangi bir problem oluştuğunda, problemi çözen kişiydi. Toplumda aksakallılar ve bilgelerden oluşan, bir boy veya boy şurası, küçük bir divan da bulunmaktadır (Ögel, 1982: 86). Yine Güljanat Kurmangaliyeva'nın Falk'tan aktardığı bilgilere göre, *aksakal*lar bölgelerinde çok zengin ve saygın insanlar olduğu için han birçok düzenlemeleri, ancak sözü dinlenen bu grup vasıtasıyla halka kabul ettirebilmektedir. Yani, halk içerisinde sözü geçen kişilerdir. *Aksakal*unvanını almak için zeki ve akıllı olmanın yanında, konar-göçer hayat tarzının özelliklerini iyi bilmek ve hayvancılıkla ilgili bilgi ve tecrübeye sahip olmak da önemliydi. Bu bakımdan *aksakal*ların sözünün toplumda ciddi bir ağırlığı bulunmaktaydı. Dolayısıyla *Ak sakallar*'ın emirleri toplum tarafından kabul edilip, yerine getirilmektedir. Bu emirlere uymayan kimseler, toplum içerisinde belli ağırlığı olan *aksakal*lar, kendi akrabaları (grubu) tarafından bile hoş görülmemektedir (Kurmangaliyeva Ercilasun, 2008: 27).

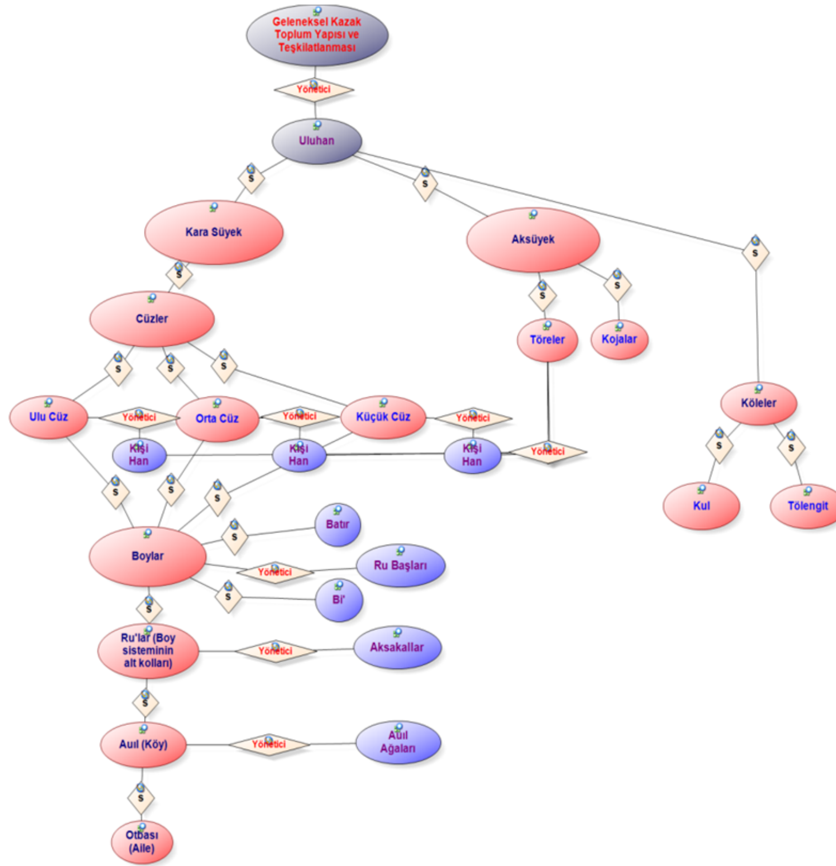
[7] Sosyolog Ziya Gökalp (1876-1924), Cengiz Han sülalesine mensup kişilere *Töre* demektedir; ancak *Töreler*'in *Altın Süyek*'ten olduğunu ifade etmiştir (Gökalp, 1981: 93).

[8] Bahaeddin Ögel ise, Türk töresini koyan kişinin, Oğuz Han'ın büyük oğlu Gün Han'ın veziri, Irkıl Ata veya Bilge Irkıl Hoca olduğunu yazmıştır. Kültür Tarihçisi Abdulkadir İnan (1889- 1976) ise, bu vezirin Türk mitolojisinde yarı şam, kam olabileceğini söylemiştir. Önemli olan nokta ise, töreleri koyan kişinin bilge olmasıdır ve eski Türk inancını ile bağlantısı olan bir kesimi ifade etmesidir (Ögel, 1982, 80-81).

Kazak toplum yapısında düzenin oluşması ve devam ettirilmesinde diğer önemli kesim, *Bi'*lerdir. *Bi'*ler, hukukî düzenlemeleri yapmak, anlaşılmazlıkları sulh ve sükûn içinde çözmek ve bir noktada kadı'nın görevini yerine getirmek vardır. *Bi'*ler bir anlaşmazlığı gidermek için iki tarafı da dinleyerek karar veren kimselerdir. *Bi'*ler, mal-mülk ilişkileri çerçevesinde özel bir hukuktan yararlanarak, davanın çözüme ulaştırılmasının bedeli olarak bir ücret veya hediye almaktadırlar. Bu ücret veya hediye, dava konusu olan malın veya mülkün onda biri kadar olabiliyordu. Bu uygulama, *bi*lerin halk nazarındaki görünümleri bakımından ilk anda olumsuz gibi görünse de, bunu adalet mekanizmasının hızla gerçekleşmesine dolaylı katkıda bulunduğu şeklinde de düşünmek mümkündür (Kurmangaliyeva Ercilasun, 2008: 28). Günümüz Kazakistan'ının Türkistan şehrinde yapılan derinlemesine görüşmeler esnasında Gülümova Hanım'ın ifadelerine göre, günümüz Kazak toplumunda halen böyle bir yapının olduğu ve bu yapı da kadınların aile içi problemleri olduğu zaman kadın *bibolis*'e giderek, problemler çözülmektedir:

O zamanlarda hâkim yoktu. 'Bibolıs' olurdu. Birileri kavga yaparsa 'Bibolıs' gidip bu davayı çözerdi. O zaman annem bibolıs'ın sekreteri gibiydi, boşanmayı kadın isterse, annem gidip problemi çözerdi. Şimdi ise, bu köydeki bunun gibi problemleri ben çözerim, annemin yerine geçtim (Gülümova Hanım, 22.09.2010, Türkistan- Merkez, Ulu Cüz, İlkokul Mezunu, 69 yaşında).

Buradan anlaşılacağı üzere, bozkır toplum yapısında aileden başlayarak büyüyen- genişleyen bir yapı göze çarpmaktadır. Bu yapıların her biri bir lider etrafında toplanarak ve askeri teşkilatları, adalet sistemleri (halk mahkemeleri) ile en yüksek yönetici olan Ulu Han tarafından yönetilen devleti meydana getirmektedir. Aşağıdaki modelden anlaşılacağı üzere, sistematik yapı ve hiyerarşi söz konusu olmaktadır.

Model 2: Geleneksel Kazak Toplum Yapısı ve Yönetim Sistemi

Model Okuma: Bu modelde, geleneksel dönem konar- göçer Kazak bozkır hayatının gereksinimlerini karşılayan bir teşkilatlanma düzenleri bulunduğu görülmektedir. Toplumda geleneksel idari ve sosyal yapısını oluşturan zümreler *kara süyek* ve *aksüyek* ve *köle*lerdir. Bu kesimlerin yöneticisi, Ulu Han'dır. Bunlardan *kara süyek*ler halk kesimini; *aksüyek*ler ise, toplumun yönetici kesimini oluştururlar. *Aksüyek*leri oluşturan kesimler ise, *Töre*ler ve *Kojalardır* (Hocalardır.) Geleneksel dönemde Töreler, siyasi yöneticileri ifade ederken, kojalar dinî ve sosyal kesim içerisindeki yönetici kesimi ifade etmektedir. *Kara Süyek*leri oluşturan halk kesimleri ise, *ulu cüz*, *orta cüz*, *küçük cüz*'dür. Bu üç cüzün her biri, kendi Kişi Han'ları tarafından yönetilmektedir. Kişi Han'lar ise, yönetici kesimi ifade eden ak süyek'lerden yani Töre'lerden seçilmektedir. Cüz'ler de kendi içerisinde farklı boylardan meydana gelmektedir. Bir Cüz'ün içinde bulunan her bir boyun içerisinde bulunan ru'lar, Ru' başları tarafından yönetilmektedir. Her bir boyun Batır (asker) ve Bi'leri (halk mahkemeleri) bulunmaktadır. Boyların içerisinde bulunan Ru'lara (aşiretler) ise, Aksakallar'ın sözü geçmektedir. Ru'lar ise, on üç- on beş göbekten akraba olan aileler oluşturmaktadır. Auıllar'ın oluşması: en az yedi atadan gelenlerin oluşturduğu auıl'lar ise, Auıl Ağa'ları tarafından yönetilmektedir. Diğer bir zümre ise, tarihte hanların hizmetini gören ve savaşta esir alınanların oluşturduğu Tölengit ve Kul'lardır. Tölengitler,

Hanların hizmetini gören kişilerdir. Kul'lar ise, çeşitli milletlerden (Rus, Fars ve Kalmuk gibi) Kazaklara esir düşen kimselerdir.

Sonuç ve Değerlendirme

Eski Türklerde devlet olgusu; belli bir toprak parçası üzerinde bulunan boyların ve boy beylerinin idaresi altında topluluğun kabullenişiyle oluşturdukları sosyal ve siyasî organizasyon; toplumsal teşkilatlanmadaki düzen ve hiyerarşi olarak ifade edilebilir. Bu düzen ve hiyerarşi, bozkır hayatının bir getirisidir. Bu teşkilatlanmaların çekirdeğini oluşturan aileler ve boy birlikleri arasındaki töre ve kurallar toplum düzeninde önemli rol oynamaktadır. Töre ve kurallar ise, toplum önder ve liderleri (sevilen- saygı gören kişiler) tarafından konulmuştur. Modellerden anlaşılacağı üzere, ailelerden başlayarak şekillenen toplum teşkilatlanmasında her birinin kendi içerisinde yöneticileri olduğu da göze çarpmaktadır. Sistematik yapı bu şekilde sağlanmış, düzen kurulmuştur. Sistematik yapı içerisindeki birlikler arasında sıkı ilişkiler ve kendi aralarında bağlantılar, düzenin ve teşkilatlanmanın oluşturulmasında önemli bir yere sahip olduğu görülmüştür. Bozkır hayatının yaşam alanları olan yaylak ve kışlaklar; hatta köyler (auıllar) de bile düzenin küçükten büyüğe doğru bir sistematik yapı oluşturarak, bütünlüğü/ birlikteliği bir çatı altında toplamıştır. Bu çatıyı ise, devlet teşkilatlanması sağlamaktadır.

Kaynakça

Gökalp, Ziya. (1981). *Türk Devletinin Tekâmülü*. (Haz. Kazım Yaşar Kopraman) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gökalp, Ziya. (1976). Türk Medeniyeti Tarihi. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Güngör, Erol (2007). *Tarihte Türkler.* İstanbul: Ötüken Yayınları.

Koca, Salim (2003). Türk Kültürünün Temelleri, C.II., Ankara: Odes Kültür Yayınları.

Kurmangaliyeva Ercilasun, Güljanat. (2008). *Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapıları (1854-1917)*. Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Bişkek.

Kyrılev, V. P. (1978). Semeyno- Radstvennıye Gruppı u Kazahov Kontsa XIX.- Naçala XX. V. 132-143. V Knige: *Sem'ya i Semeinıye Obryadı u Narodov Sredney Azii i Kazahstana* (Eds.Gleb Pavloviç, Snesarev). Akademiya Nauk SSSR Institut Etnografii İmeni N. N. Mikluha- Maklaya, Moskva.

Ögel, Bahaeddin. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Ögel, Bahaeddin. (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. C.1, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

Togan, Zeki Velidi (1981). Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Türkdoğan, Orhan. (2004). *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*. İstanbul: IQKültür Sanat Yayıncılık.

Winner, Thomas *(1980). The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*. Newyork: Newyork Times Company Arno Press.

Kaynak Kişiler:

Gülümova Hanım, 22.09.2010 Türkistan- Merkez, Ulu Cüz, İlkokul Mezunu, 69 yaşında.

Junar Hanım, 13.10.2010, Çimkent Kaytbas Auılu/Köyü, Ulu Cüz, 60 yaşında.

Nursulu Desinbekova, 16.11.2010, Almatı- Merkez, Kişi Cüz, Üniversite Mezunu, 51 yaşında.

ДИНАСТИЯЛЫК (САЯСИЙ) НИКЕЛЕР ЖАНА АЛАРДЫНМАМЛЕКЕТТЕР АРАЛЫК МАМИЛЕДЕГИ РОЛУ
(ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ТҮРКИЙ МАМЛЕКЕТТЕРДИН МИСАЛЫНДА)

С. СМАДИЯРОВ*

Кыргыз элинде "Алысты жакын кылган кыз, ачууну таттуу кылган туз" деген макал бар. Анын маанисин биз, көп учурда турмуштук деңгээлде гана кабыл алганыбыз менен, чындыгында саясий максаттагы никелешүү, кудалашуу фактылары дүйнөлүк тарыхта, анын ичинде түркий мамлекеттердин тарыхында кеңири практикаланып келген.

Тарыхый фактылар тастыктап тургандай, саясий никелер негизинен эки максатта ишке ашырылган.

Биринчиси, өлкө ичинде ар кандай себептер менен түзүлгөн оор саясий кырдаалда зордук жолу менен (куралдуу төңкөрүш, топтук күрөш) бийликке келген өкүмдар, салттык мураскердик башкаруучу династиянын өкүлү болбой калган учурда. Мында жаңы такты ээси өзүнүн бийлигин мыйзамдаштыруу, саясий кадыр-баркын өлкө ичинде жана эл аралык деңгээлде бекемдөөмаксатындабашкаруучу династия менен никелешип, тамырлашкан. Мисалы, Персия державасынын негиздөөчүсү Кир II көчмөн сактар тарабынан өлтүрүлгөндөн кийин, өлкөдө бир топ жыл бийлик талашуу күрөшү жүрүп, натыйжада бийликке Дарий I Гистасп келген. Падыша Дарий I бийлигин легитимдештирүү (мыйзамдаштыруу), саясий кадыр-баркын бекемдөө максатында Кир II нин Атосса жана Артистона аттуу эки кызына, небереси Пармиске нике кыйдырган. Пармис Кирдин Смердис аттуу баласынын кызы болгон. Бир эле учурда кызыктуу жана үрөйдү учурган факт, буга чейин падыша Кирдин улуу кызы Атосса, өздөрүнүн династиялык канына башкаларды аралаштырбоо, анын тазалыгын сактоо максатында бир тууган агасы Камбиске турмушка чыккан, ал эми Артистона "кыз" болгон[1].

*Экинчиси,*кайсы бирмамлекет башчысы өзүнүн аймактагы абалын турукташтыруу, алдына койгон саясий максатын ишке ашыруу: каршылашкан күчтүү душманынын (мамлекеттин) үстүнөн жеңишке жетишүү, бийлигин кеңейтүү, эл аралык кадыр-баркын бекемдөө максатында коңшу кудуреттүү башкаруучулар менен жакшы, достук мамиледе болууга умтулган, алардын колдоосуна ээ болууну көздөгөн. Бул максатта мамлекеттер аралык келишимдер түзүлүп, алар династиялык (саясий) никелер менен бекемделген.

V кылымдан VI кылымдын ортосуна чейин Борбордук Азияда жуан-жуандар үстөмдүк кылышып, бийлик жүргүзүп келишкен. Жуан-жуан каганатына Алтайды жердеген Ашина түрктөрү да баш ийишип, темир эритип, курал-жарак жасап, салык төлөп турушкан. VI кылымдын ортосуна карата Бумынь башында турган ашина түрктөрү өздөрүнүн аскердик күчүн бекемдешип, жуан- жуандардын бийлигин кулатуу багытында активдүү аракеттерге өтүшөт. Ушул мезгилде, Жужандардын эзүүсүнө каршы көтөрүлүшкөн көп сандагы теле уруулары да Бумынь тарапка өтүп, анын бийлигин таанышат. Бул албетте анын (Бумындын – С.С.) абалын дагы да бекемдеген. Бирок, ошентсе да, күчтөр али тең эмес болгон. Ошондуктан, Бумынь жужандардын душманы болгон Батыш Вэй империясынын башчысы Вэнь-ди менен антижужандык союз түзгөн. Бул союз династиялык нике менен бекемделип, Бумынь Вень-динин кызы, кытай каныкеси Чанлеге үйлөнгөн. Бул тарыхый окуя, ашина түрктөрүнүн башкаруучусу Бумыньдын кадыр-баркын көчмөндөр арасында биротоло бекемдеген. Аталган окуя 551-жылдын жай айларында болгон.[2] Ошондон көп өтпөй, 552-ж. кышындаБумынь жужандарга күтүлбөгөндөй тез кол салып, аларды талкалаган. Борбордук Азияда жаңы көчмөн мамлекет - Улуу Түрк каганаты түзүлүп, Борбор Азиянын тарыхында түрк доору башталган. Ашина түрктөрү болуп көрбөгөндөй кыска мөөнөттө, өтө чоң аймакта, чыгышта Сары деңизден, батышта Волгага чейин өздөрүнүн үстөмдүгүн орнотушкан.

Батыш багыттагы басып алууларды Улуу Түрк каганатынын негиздөөчүсү Бумынь кагандын иниси Истеми жүргүзгөн. Ал, Орто Азия аймагындагы "он ок элин" (он ок будун) баш ийдирип, жабгу-каган титулун алган. Бул мезгилде Орто Азияны эфталиттер бийлеп турган. Аларга Иран шахы да көз каранды болгон. 554-жылы акылман саясатчы Иран шахы Хосрой Ануширван жаңы талаа гегемонунун кудурети күч алып баратканын сезип, Жетисууга Истеми жабгу-каганга элчилерин жөнөткөн. Ошол кырдаалдагы Ирандын тышкы саясатындагы негизги максат эфталиттерге болгон көз карандылыктан кутулуу болгон. Анткени, перстер, шах Пероздун мезгилинен бери эфталиттерден көз каранды болуп, акыркыларга салык катары жыл сайын 40 миң алтын акча төлөп турган. Элчилердин ишмердүүлүгүнүн натыйжасында Истеми каган менен шах Хосрой Ануширван антиэфталиттик союз түзүшкөн. Ал, династиялык нике менен бекемделген. Иран шахы Хосрой, Истеми кагандын Койен аттуу кызына үйлөнүп, талаа ээсине күйөө бала болуп калган. Байыркы жана орто кылымдардагы салт боюнча, өнөктөшүнүн кызына үйлөнгөн тарап, статусу боюнча төмөнкү абалда деп эсептелинген. Ошентип, династиялык нике, Иран мамлекетинин Түрк каганатынан төмөнкү тепкичте турган статусун бекемдеген. Чындыгында, бул эки башкаруучунун келишим түзүлгөн учурдагы реалдуу статусу ар башка болгон. Истеми каган жаңы аймактарга өз үстөмдүгүн орнотуп, кудуреттүү талаа ээсине айланып баратса, Иран шахы эфталиттерден көз каранды абалда турган. Хосрой Ануширван түрк аялынан (Истеми кагандын кызы – С.С.) Ормизд аттуу уулдуу болгон. Ал атасы өлгөндөн кийин Иран тактысын ээлеген. Армян тарыхчысы Себеос, Ормизди: "атасы жактан атактуу, бирок, энеси жактан атактуураак жана жырткыч сымал

* Проф., Ош Мамалекеттик университети, Ош, Кыргызстан.

[1] Геродот. История. – Москва, 2006. – 208-б.

[2] Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – Москва, 1993. 28-б.

болгон” деп белгилеген[3]. Бирок, династиялык нике менен бекемделген Иран менен Түрк каганатынын ортосундагы келишимдин өмүрү кыска болгон. Эфталиттер талкалангандан кийин, кечээги союздаштар келишкис душманга айланышкан. Ошондой болсо да, саясий максатта түзүлгөн бул кудалашуунун эки мамлекеттин ортосундагы мамиледе таптакыр ролу болбогон деген ойду айтуудан алыспыз. Иран шахы үчүн бул союз анын мамлекетин эфталиттердин үстөмдүгүнөн арылтса, Түрк каганаты үчүн эфталиттерди аз жоготуу менен талкалоосуна өбөлгө жараткан. Анткени, жаңы талаа ээлеринин канчалык кудуреттүү болгондугуна карабастан, эфталиттер, аларга каршы турган Орто Азиядагы олуттуу күч болгон. Андыктан, Түрк каганы белгилүү деңгээлде Иран аскерлеринин колдоосуна муктаж болгон.

Ошондой эле, бул саясий туугандашуунун кийинки саясий окуяларда да түрк башкаруучуларына пайдасы тийгендигин белгилей кетүү абзел. Мисалы, 589-жылы ирандыктар менен түрктөрдүн ортосунда жүргөн согушта, Савэ хан жана анын баласы Пармуда (кийинки Нили хан – С.С.) башында турган түрк аскерлери Герат өрөөнүндө Иран аскер башчысы Бахрам Чубинден талкаланган. Савэ хан согуш талаасында курман болуп, Пармуда туткунга алынган. Бул мезгилде Ирандын шахы Хосрой Ануширвандын баласы, Истеми кагандын небереси Ормизд болгон. Ормизд шах энеси жактан тууганы туткун Пармудага чоң сый урмат көрсөтүп, эки мамлекеттин ортосунда тынчтык келишимине кол коюлгандан кийин, аны урмат мененмекенине узаткан. Мекенине кайткан Пармуда, өз ээлигин Нили хан деген титул менен башкарып турган жана 603 -жылы дүйнө салган.

VII кылымдын 80-жылдарында Борбордук Азиянын кең талааларында, мындан бир топ жыл илгери ата-бабаларынын бийлигин тарттырып жиберген Ашина түрктөрү Кутлугдун жетекчилигинде кайрадан өз бийликтерин тикелешип, экинчи Түрк каганатын түзүшкөн. Аларга каршы турган талаа көчмөндөрүн куралдын күчү менен кыска мөөнөттө баш ийдиришкен. Бирок, кырдаал түрктөр үчүн оор бойдон кала берген. Бул мезгилде түндүктө, Энесайда күчтүү Кыргыз мамлекетин Барсбек ажо башкарып турган. Барсбек Борбордук Азиядагы саясий окуялардын антитүрктүк коалиция тарабындагы активдүү катышуучусу болгон. Бул аралыкта Экинчи Түрк каганатынын негиздөөчүсү Кутлуг дүйнө салып, анын ордун иниси Капаган ээлеген. Капаган кагандын 693-жылдагы түндүк тараптагы антитүрктүк коалицияны жетектеп турган Кыргыз мамлекетине уюштурган согуштук жортуулу ийгиликсиз аяктайт. Кыргыз башкаруучусу Барс бек өзүн каган деп жарыялап, Ынанчу Алп Бильге тактылык наамын алат. Капаган каган Барсбектин кагандык наамын таанууга аргасыз болгон. Ошондой эле, Түрк каганы түндүктөгү коркунучту бейтарапташтыруу максатында, Барс бек каганды өзүнө тартууну, аны менен жакшы мамиледе болууну көздөп, Кыргыз каганы менен тынчтык келишимин түзүп аны династиялык нике менен бекемдеген.[4]

Белгилөөчү жагдай, биз сөз кылып жаткан доордо көчмөн түрк коомунда аял кишинин орду жогору, сыйлууболгон. Боз үйгө кирген уулу биринчи, энесине ийилип таазим кылып, андан кийин атасы менен учурашкан. Такты мураскеринин эне жактагы тегине да чоң маани берилген. Мисалы. 681-жылы Улуу Түрк каганатынын башкаруучусу Арслан Тобо хан өлгөндөн кийин, мураскердик тартип боюнча, улуу кагандын тактысын Мухан кагандын баласы Торэмен ээлеш керек болгон. Бирок, анын энесинин теги начар болгондуктан”, түрк ак сөөктөрү тактыга Амракты отургузушкан. Ал эми Торэмен болсо, түндүккө - Кыргыз аймагына Або хан деген титул менен башкаруучулукка жөнөтүлгөн. Аялдардын кадыр-баркы укуктук жактан да бекем корголгон. Мисалы, никелүү аялды зордуктоо байыркы түрктөрдө эң оор кылмыш деп эсептелинип, кылмышкер өлүм жазасына тартылган. Ошондой эле, аялынын күйөөсүнө болгон таасири күчтүү болгон. Ал жөнүндө тарыхчы Табари: “... аялдар аркылуу түрктөрдөн бардык нерсени алууга болот”[5] деп жазган. Ал эми, Түрк каганы Шаболионун (кыт.: “талоончу”- С.С.) аялы жөнүндө: “...хандын акыл-эсин жана сезимдерин каныке башкарат” деп жазышкан.[6] Биздин пикирибизче, мына ушул учурларды эске алып, Капаган каган кыргыз мамлекетинин башчысы Барс бек каганга карындашын, Экинчи Түрк каганатынын негиздөөчүсү агасы Кутлуг Эльтерис кагандын кызын күйөөгө берген. Түрк каникеси белгилүү аскербашчы Култегиндин жана Бильге кагандын (716-734жж.) бир тууган карындашы болгон. Максат, ушундай жол аркылуу күчтүү Кыргыз каганын Түрк каганатына баш ийдирүү эле.

Бирок, бул династиялык (саясий) нике Түрк башкаруучулары көздөгөн багытта өнүкпөй калган. Башкача айтканда, ал, Барс бек кагандын Борбордук Азияда саясий гегемонун орнотууну көздөгөн доосун жокко чыгара алган эмес. Кыргыз каганы ал оюун ишке ашыруу максатында Тан империясы, Түргөш каганаты менен кайын агасы Капаган каганга каршы үчилтик коалиция түзүүгө жетишкен. Бирок, союздаштарынын пассивдүүлүгүнүн айынан, Барс бек каган 710-711-жылдын кышында, ага каршы уюштурулган Экинчи Түрк каганатынын жортуулунда күчтүү душманга каршы жалгыз калып, жеңилүүгө дуушар болгон. Бул салгылашууда Барсбек каган курман болот.[7] Кыргыздардын үстүнөн толук жеңишке жетишкен Ашина түрктөрү, кантсе да Кыргыз мамлекетин биротоло жойгон эмес. Кыргыз мамлекети сакталган, атүгүл белгилүү деңгээлде өз алдынчалыгын да сактаган. Кыргыз мамлекетинин башкаруучусу болуп, Капаган кагандын жээни, Барсбектин уулу дайындалган деген пикир да бар. Жеңишке жетишкен Түрк башкаруучуларынын Кыргыз мамлекетине карата жасаган мындай мамилесинде Кыргыз-Түрк каганаттарынын ортосундагы династиялык нике чоң роль ойногондугун белгилөөгө болот. Белгилүү кыргыз тануучу Ю. Худяков Барс бек кагандын жесири, түрк

[3] Тер-Мкртичян Л. Армянские источники о Средней Азии. V-VII вв. – Москва, 1979. – 57-б.
[4] Юлий Худяков Кыргызы на просторах Азии. – Б., 1995. – 62-б.
[5] Лев Гумилев Дресние тюрки. – Москва, 2002. – 86-б.
[6] Ошол эле жерде, 125-б.
[7] Барс –бек кыргыздардын каганы. – Б., 2003. -39-б.

каникеси (принцесса), күйөөсүнүн өлүк көмүү жөрөлгөсүн жогорку деңгээлде уюштуруп, ага арнап, таш мамыга кошок жаздырганын (Барс бекке арналган эпитафия- С.С.) белгилейт.[8] Албетте, түрк каникесине оор тагдыр туш келген. Күйөөсү Барс бек каган абасы Капаган каган жана бир туугандары Култегин, Бильге менен согушуп, ал, эки оттун ортосунда калган.

VIII к. Кыргызстанда өкүм сүргөн Түргөш каганатынын эң күч алган мезгили Сулук Чабыш-чор кагандын (716-738жж.) башкарган мезгилине туура келет. Сулук каган өзүнүн адилеттиги жана жоомарттыгы менен көчмөндөр арасында бийик кадыр баркка ээ болгон. Ар бир жортуулдан түшкөн олжону, ал, өзүнүн бийлигиндеги уруулар менен тең бөлүшкөндүктөн, алардын баары каганга ак ниеттери менен кызмат өтөшкөн. Сулук Чабыш чордун мезгилинде Түргөш каганатына эки тараптан коркунуч келген. Батыштан араб аскерлери басып кирсе, чыгышта, Чыгыш Түркстанда орношуп алып, кытайлыктардын колдоосуна таянып, жоготкон бийлигин калыбына келтирүүгө тынымсыз аракеттенген ашина түрк урууларынын княздары коркунуч жаратып турган.

Мыкты дипломат Сулук Чабыш чор биринчи иретте чыгыштагы коркунучту бейтарапташтырууну чечкен. Бул максатын ал династиялык никелер аркылуу ишке ашырган. Анын биринчи аялы – Ашина династиясынын батыш бутагынын урпагынын кызы болгон. Мындай династиялык нике аркылуу ал, өз бийлигин мыйзамдаштырган. Ал эми, анын экинчи аялы Экинчи Чыгыш Түрк каганатынын каганы Бильге кагандын кызы болуп калган, ошол эле учурда Сулук каган өзүнүн кызын Бильге кагандын уулуна күйөөгө берген. Ошентип, Түргөш каганы, Экинчи Чыгыш Түрк каганы менен кайчылаш куда болгон. Мындай куда-сөөктүк мамиле эки мамлекеттин ортосунда түбөлүк достукту орноткон. Ошондой болсо да, Бильге каганга арналган жазуу эстелигинде: “Түргөш каганына мен чоң сый-урмат менен кызымды (аялдыкка) бердим. Түргөш каганынын кызын мен чоң сый-урмат менен өзүмдүн балама алып бердим”[9] деп айтылып, бул мамилелердин демилгечиси катары Бильге каган көрсөтүлгөн. Биздин пикирибизче, Бильге каганга арналган эстеликтин текстин жазган анын тууганы Йоллыг тегин, каган тууганынын кадыр баркын көтөрүү максатында бул чоң саясий мааниси бар окуяны Бильге каганга атайылап ыйгарып койгон болуу керек.

Ал эми, үчүнчү никеге Сулук каган Тибет падышасынын кызы менен турган. Албетте бул никелер эң ириде саясий–дипломатиялык максатта түзүлгөн жана өзүнүн олуттуу натыйжасын берген. Чыгыштагы династиялык никелер менен бекемделген дипломатиялык ийгиликтер, Сулук каганга бүт күчүн бир багытта, батыштатоптоп, араб баскынчыларына каршы ийгиликтүү согуш аракеттерин жүргүзүүгө мүмкүндүк жараткан. Натыйжада Сулук каган Орто Азия элдеринин арабдарга каршы күрөшүн жетектеп, көп ийгиликтерге жетишкен. Мыкты согушкердиги үчүн, арабдар аны “абу музахим” (сүзөнөөк) деп аташкан.[10] Аны, арабдардын Орто Азиядагы бийлигине коркунуч туудуруучу негизги күч деп эсептешип, Сулук каганды дипломатиялык жол менен ислам динин кабыл алдырууга да аракеттенишкен. Бирок, арабдардын бул аракеттерин Сулук Чабыш чор кескин четке каккан.

Ошол эле учурда, тарыхый фактылар тастыктап тургандай, ар кандай себептерге байланыштуу саясий максатты көздөгөн династиялык нике түзүү аракеттери ишке ашпай калган учурлар да арбын. Айтсак, Батыш Түрк каганатынын (603-704 жж.) башкаруучусу Тон жабгу каган (618-630жж.) эң активдүү тышкы саясат жүргүзгөн. Анын мезгилинде Батыш Түрк каганатынын аймагы бир топ кеңейтилген. Ал, Византия императору Ираклий менен келишим түзүп, Византия аскерлери менен бирге Закавказьеге жортуул уюштурган. Дербент, Партав, Тбилиси шаарларын алган. Тон жабгу кагандын ийгиликтеринин апофеозу катары, анын Тбилисидеги Ираклий менен жолугушуусун атоого болот. Бул жолугушууда Византия императору Батыш Түрк каганынын эрдигине ыраазы болуп, анын башына өз таажысын кийгизип, ага кызын берүүгө убада кылган. Бирок, кийинки саясий окуялардын татаалдашып кеткендигине байланыштуу айтылган убада аткарылбай калган.[11]

Жогоруда белгилегендей, саясий максатты көздөгөн династиялык никелер дайыма эле өз максаттарына жете берген эмес. Истеми жабгу-каган менен Иран шахы Хосрой Ануширвандын, Барсбек каган менен Капаган кагандын ортосундагы династиялык никелердин натыйжасы муну даана тастыктап турат. Ошентсе да, жакшы үмүткө жетеленген саясий ишмерлер,мамлекет башчылары, тарыхый өнүгүүнүн кийинки доорлорунда да династиялык никелерди түзүүнү уланта беришкен.Мындай маңыздагы никелер азыркы күндө да кездешет. Кыргыз Республикасынын тунгуч президенти Аскар Акаевдин үй-бүлөсү менен Казак Республикасынын президенти Нурсултан Назарбаевдин үй-бүлөсүнүн ортосунда түзүлгөн куда-сөөктүк мамиле мунун далили.Бирок, бул никенин өмүрү өтө эле кыска болуп калгандыгы баарыбызга белгилүү. Анын башкы себеби кудалардын саясий кызыкчылыктарына эмес, никеге тургандардын тарбиясына байланыштуу экендигин баса белгилөө абзел.

Адабияттар

Геродот, История. – Москва, 2006. – С.208.
Гумилев, Л. Н., Древние тюрки. – М., 1993. – С.28.
Тер-Мкртичян Л., Армянские источники о Средней Азии. V-VII вв. – Москва, 1979. – С. 57.
Худяков Юлий, Кыргызы на просторах Азии. – Б., 1995. – С.62;

[8] Ю. С. Худяков Сабля Багыра Вооружение и военное искусство средневековых кыргызов. – Москва, 2003. –91-92-бб.
[9] Источниковедение Кыргызстана (с древности до XIX в.). – Бишкек, 1996. – 93-б.
[10] Кадыров Т., Смадияров С. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхынын барактары (Б.з.ч. III к. аягынан монгол чапкынына чейинки доор). – Ош, 2003. – 72-б.
[11] Ошол эле жерде, 66-б.

Гумилев Лев, Дресние тюрки. – Москва, 2002. – 86-б.
Барс –бек кыргыздардын каганы. – Б., 2003. -39-б.
Худяков Ю. С., Сабля Багыра. Вооружение и военное искусство средневековых кыргызов. – Москва, 2003. – С. 91-92-бб.
Кадыров Т., Смадияров С. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхынын барактары (Б.з.ч. III к. аягынан монгол чапкынына чейинки доор). – Ош, 2003. – 72-б.
Источниковедение Кыргызстана (с древности до XIX в.). – Бишкек, 1996. – 93-б.

İSLAM COĞRAFYACILARINA GÖRE HAZAR HAKANLIĞI DEVLET YÖNETİM BİRİMLERİ VE SONRAKİ DEVLETLER ÜZERİNDE ETKİSİ

Mehmet KILDIROĞLU[•]

Giriş

Hazar Kağanlığı Doğu Avrupa topraklarında VII-XI. yüzyıllar arasında hâkimiyet kurmuş bir Türk devletidir. VII. yüzyıldan önce Hazarlar, Batı Göktürk Kağanlığı içinde yer almışlar, yani Göktürklerin Hazar Denizi'nden Don Nehri'ne kadar uzanan Batı kanadını oluşturmuşlardır. 630 yılında Göktürklerin hâkimiyeti kaybettiği Çin'e bağımlı olduğu dönemde Kırgız, Uygur, Karluk, Basmıl, Türgeş ve Oğuz gibi boylarla birlikte Hazarlar da bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Hazar Kağanlığından Rus, Ermeni, Bizans, Gürcü, Suriye, Yahudi, Hazar[1], Batı Avrupa ve Arap-Fars kaynaklarında söz edilmiştir. Bununla birlikte Hazarlarla ilgili en değerli bilgileri İslam Coğrafyacıları vermiştir. Bunun sebebi Hazarların hâkim olduğu dönemde İslam'ın yükselişte olması ve Müslümanların Maveraünnehr ve Kafkasları ele geçirmek istemesi, dolayısıyla İslam ordularının İslamı yaymak için Doğu Avrupa'ya ilgi duymasıdır. Çünkü Doğu Avrupa veya Karadeniz'in kuzeyi dediğimiz coğrafya Asya ile Avrupa'nın birleştiği kavşak konumundadır. Eğer İslam orduları Hazarlar karşısında başarılı olsalardı Müslümanlık belki de Batı Avrupa'ya kadar yayılma imkânı bulacaktı.

Hazarlardan, İbn Hurdadbih (öl. 886) başta olmak üzere el-Yakubi (öl. 897), İbn Rüsteh (öl. 913), İbn el-Fakih (öl. 913), İbn Fadlan (X. yüzyıl Kudame b. Cafer (öl. 948), Mes'udî (öl. 956), İstahri (öl.957), Makdisi (982), İbn Havkal (öl. 977) el-Makdisi (öl. 985), Hudud el-alem (yazarı bilinmiyor), el-Biruni(öl.1051), Gerdizi (öl. 1053), el-Bekri (1040-1094), Mücmel el-tavarih (1126), İdrisi(öl.1166), el-Granati(öl. 1169), Yakut el-Hamavi (öl. 1229), el-Kazvini (öl. 1283), el-Magribi(1214-1286), İbn Abbas, gibi coğrafyacıların eserlerinde söz edilmiştir. Bu eserlerden bazılarında Hazarlarla ilgili epey bilgi bulunmasına rağmen bazılarında sadece birkaç cümle vardır. İslam coğrafyacıları genellikle İbn Rüsteh ve İbn Fadlan'ın verdiği bilgileri tekrarlamışlardır. Bununla birlikte Hazarların devlet teşkilatı, ekonomisi ve sosyal durumu hakkında değerli bilgiler kaydetmişlerdir.

Devlet Teşkilatı

Hakan

İslam Coğrafyacılarının Hazarlar hakkında verdiği bilgilerden onlarda ikili bir yönetim düzeni olduğunu görüyoruz[2]. X. yüzyıl coğrafyacılarından İstahri Hazarların Ak ve Kara[3] olarak ikiye ayrıldığı yazmıştır[4]. Bu şekilde bir taksimat veya bölünme ta Hunlardan beri bilinmektedir. Hazarlarda da aynen Hunlar, Göktürkler ve Türgişlerdeki gibi ikili bir yönetim sistemi uygulanmıştır. Hazarlarda Devlet iki idareci tarafından idare ediliyordu. Bunlardan birisi Büyük Hakan, diğeri de İşa denilen yürütmeyi elinde tutan idareciydi. XI. yüzyıl coğrafyacılarından Gerdizi büyük Hakan'ı İlşad olarak kaydetmiş İlşad'ın ülkenin ve halkın işlerini idare ettiğini yazmıştır[5]. Fakat İslam coğrafyacılarının diğerleri İşa[6] terimini kullanmışlardır. İbn Rüsteh'in verdiği bilgilere göre Büyük Hakan halkın içine çıkmıyor. Devlet işlerine de fazla karışmıyordu. Hakan'ın halk içinde fazla görünmemesinin sebebi ona atfedilen kutsallıktan kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Otoritesini göstermek için de halkla arasına bir mesafe koymak istemiş olabilir. İbn Rüsteh'e göre devleti asıl idare eden İşa'dır. Hakanbeh'in naibi Kündür onun naibi de Cavşigir adlı birisidir. Hazarlarda bölgeler Tudun adlı valilerce yönetiliyordu. Buradan büyük Hakan'ın doğrudan doğruya devlet işlerine karışmadığını görüyoruz. Bir nevi sembolik olarak yönetime katılıyor. Bu durum günümüzdeki çağdaş yönetim sistemlerini andırıyor. Meselâ İngiliz Krallığı veya Almanya gibi ülkelerde devlet başkanlığı daha çok semboliktir. Hazalarda devlet idaresi İşa veya Hakanbeh'in elinde bulunuyor. Savaş açma, ülkeyi yönetme, orduya komuta etme gibi yetkilere sahip olan Hakanbeh'i Büyük Hakan gerektiğinde görevden alabiliyordu. 922 yılında Bulgar Hakanının Abbasi Halifesi el-Muktedir'den Bulgar ülkesine din adamı ve dini müesseseler yapacak ustalar göndermesini istemesi üzerine Bulgar ülkesine gelen İbn Fadlan da Hazarlar hakkında aşağı yukarı coğrafyacıların kaydettiği aynı bilgileri veriyor. O da Hazarların hükümdarına Hakan dendiğini gezinti için ancak dört ayda bir dışarı çıktığını, buna büyük Hakan, vekiline ise Hakan Beh dendiğini ve orduyu kumanda ve sevk edenin, memleketin işlerini yürütenin, halk arasına çıkan ve harbe gidenin Hakan Beh olduğunu yazmıştır[7]. Anlaşmalar ve tayinler yapmak, cezalar vermek, memleketin idaresiyle meşgul olmak Hakan Beh'in vazifesidir[8]. Bununla birlikte Mesudi nin verdiği bilgilerde Hakan olmadan Hazar hükümdarı devleti yönetemez. Ancak Hakan hükümet sarayında ve oturduğu sarayda bulunursa hükümdarın icraatı yürür deniyor[9].

Tıpkı eski Türklerde olduğu gibi Hazarlarda Kağanlık babadan oğula geçerdi ve Hakanların belli bir saltanat süresi vardı. 957 yılında öldüğü sanılan İstahri'nin eserinde Hazarların idareleri ve devlet düzenleri hakkında daha geniş

• Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bişkek, Kırgızistan.

1 P. K. Kokovtsov, *Evreysko-hazarskaya perepiska X veka*, L. 1932; N. Golb – O. Pritsak, *Hazarsko-evreyskiye dokumentı X v.*, M.-İerusalim 2000.

2 Akdes Nimet Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Devlet ve Kavimleri*, TTK, Ankara 1972, s. 35.

3 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, s. 141.

4 Şeşen, *a.g.e.*, s.151, 154, 160, 169.

5 Gerdizi İşa yerine İlşad terimini kullanıyor. Bu terim İşa terimine göre daha açık ve Türkçe bir unvan. Bkz: Şeşen, *a.g.e.*, s. 82.

6 Hudud el-âlem ve İbn Rusteh İşa terimini kullanmışlar. Sonraki coğrafyacıların eserlerinde bu terim tekrarlanmıştır.

7 Yakut el-Hamavi Mu'cem el-büldân adlı eserinde bu unvanı veya lakabı Bâk/Bek biçiminde kaydetmiştir. Bu söz bugünkü Bey sözüne çok benzemektedir. Bey unvanı Eski Türk Yazıtlarında hem idari hem de askeri bir unvan olarak geçmektedir. Örnek: Beg Çor (Talas III Yazıtı), Beg Er Tengriken (Hanita-Hat Yazıtı), Beg Inal (Uybat Yazıtı), Bars Beg (Köl Tigin Yazıtı, Bilge Kagan Yazıtı, Tonyukuk Yazıtı), Bilge Beg (Hoytu-Tamır IX Yazıtı), Kud Aruk Beg (Ayna I Yazıtı), Ur Beg (A-Çor Yazıtı), Yalsaka Beg (Hoytu-Tamir VI Yazıtı). Hazarlardan önceki ve sonraki Türk devletlerinde bu unvan kullanılmıştır. Bkz: Orhan F. Köprülü, Bey, DİA.

8 Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatneme*, s. 81.

9 Mesudi, s.47.

malumat bulmak mümkündür. Onun verdiği bilgilerde en büyük idareciye Hazar Hakanı dendiği belirtilmekte bu zatın en büyük hükümdar olduğu ancak Hakan'ı Hazar hükümdarının tahta çıkardığı zikredilmektedir. Bu tahta çıkarma olayı ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. İstahri eski Türk hükümdar seçimi geleneğinin bir benzerini anlatır. Bu anlatıma göre Hakan'ı tahta çıkarmak istedikleri zaman onu getirip iplikle boynunu sıkarlar. Canı çıkmaya başlayınca "Ne kadar müddet Hakanlık yapmak istersin?" derler. O da "Şu kadar sene." der. Bu müddet dolmadan ölürse ne âlâ. Aksi halde söylediği seneye varınca öldürürler. Hakanlık onlarda sadece meşhur bir aileye aittir[10]. Hakan'ın emir ve men etme yetkisi yoktur. Yalnız ona büyük bir hürmet gösterilir ve yanına girildiği zaman secde edilir. Bir iş münasebetiyle onun huzuruna hükümdar veya onun seviyesinde olan pek az kişiden başkası giremez. Onun huzuruna giren yüzünü toprağa sürer ve ona secde eder. Yaklaşmasına izin verinceye kadar uzağında durur. Başlarına büyük bir felaket gelince Hakan sarayından çıkarılır. Onu gören Türkler ve onlarla bir yerde yaşayan kâfirler geri döner, ona hürmeten onunla çarpışmazlar. Hakan ölünce gömülür. Onun kabrine uğrayan herkes hayvanından iner, ona secde eder. Kabri gözünden kayboluncaya kadar hayvanına binmez. Hazarların Hakanlarına o kadar itaatkâr oldukları söylenir ki, onlardan bir büyüğün idamı gerekirse ve hükümdar onun alenen öldürülmesini istemezse onun kendi kendisini öldürmesini ister. O da evine gidip intihar eder. Hakanlık fazla mal mülk sahibi olmayan tanınmış bir kabilededir. Reislik sırası bunlardan birine gelince onun hal ve vaktine bakmazlar, onu Hakan yaparlar. …Taht ve altın çadır sadece Hakan için kurulur. Şehrin dışına çıktıkları zaman Hakan'ın çadırları hükümdarın çadırlarından daha yüksekte kurulur. Hakan'ın şehirde oturduğu yer de hükümdarın oturduğu yerden daha yüksektir[11]. Hazar yönetiminde üçüncü kademede bulunan kişiye Kender, dördüncü kademedekine de Kenderin, vekiline de Javişgar denmekteydi. Yönetim hiyerarşisinde beşinci sırada Tarkan bulunmaktaydı. Görevi, Hazar ordusunda alay komutanlığı yapmak ya da yardımcı ordulara komuta etmekti. Tarkan aynı zamanda 8. yüzyılda Atil'in yerel valisinin de unvanıydı.703 yılında Timutarakan'ı 705-840 yılları arasında Cherson'u Babahuk adlı yöneticiler yönetmiştir. Balıkçı adı verilen güvenlik görevlileri de Babahuklar kadar etkiliydi. Kiev Knezliğinin yöneticisi Prens İgor'un İgor Destanında Kağan ünvanıyla zikredildiği bilinmektedir. Demek ki Hazarlar Kiev Knezliği üzerinde oldukça etkili olmuşlardır. El-Kazvini (öl. 1283) Hazarlar için hükümdarları 40 yaşını geçerse, yakın adamları onu azleder veya öldürürler diye kaydetmiştir[12]. Tahta çıkış olayını aynen İstahri gibi anlatır[13]. Aşağı yukarı İstahri ve el-Kazvini'deki bilgiler ayıdır. Her iki yazarın verdiği bilgilerden Hazarlarda Hakan'ın kutsallık derecesine sahip olduğu görülmektedir. İstahri (öl. 957) ve Kazvini'nin (öl. 238) verdiği bilgilerden Hazarlarda da Hakan katletme geleneğinin yaşatıldığı da görülüyor. Buna benzer bilgilere Mes'udi'nin (öl. 956) Muruc el-Zeheb adlı eserinde de rastlıyoruz. Hazar ülkesinde kuraklık olur, ülkenin başına bir felaket gelirse veya başka bir milletin saldırısına uğrarsa, idareci sınıf ve halk ayaklanıp Hazar hükümdarının yanına gidip ona Hakan'ın devrinin uğursuzluk getirdiğini, Hakan'ı öldürmesini veya teslim etmesini kendilerinin öldürmek istediklerini söylerler[14]. Devletin adalet ve iç işleri de Hakanbeh'in elindeydi. Hazarlarda ordusu yenilen komutanın kadın ve çocukları ve malları başkalarına dağıtılırdı. Bu diğer Türk devletlerinde pek rastlanmayan bir uygulamadır. Hazarlarda vilayetler Tudun denilen valiler tarafından yönetiliyordu. Bunlar Kağan tarafından atanırlardı ve daha çok vergi toplamakla gümrük işleriyle uğraşmakla mükelleftiler.

Hudud el-âlem'in verdiği bilgilere göre Hazar hakanları da Göktürkler Kağanları gibi (Ansa)Aşına sülalesinden geliyorlardı[15]. Hakanların mal ve mülkleri yoktu çünkü bütün ülke onların malı sayılıyordu. Hakan naipleri ise bazen başka topluluklardan seçilebiliyordu. Kaynakların verdiği bilgiye göre Hazar Hakanlığı 25 boydan oluşuyordu. Hakan'ın bu 25 boydan aldığı hanımları vardı. Böylece Hakan'la bağımlı topluluklar arasında akrabalık tesis edilmiş oluyordu. Hanedanlar arasındaki bu tür evliklere Hunlar zamanında büyük önem verildiği bilinmektedir. Bu tür evlilikler hem iki hükümdarın birbirine denkliğini hem de birliği yani gücü göstermektedir. Hazarlara bağlı diğer kavimler, merkezden gönderilen İlteber veya Tudun denilen kişiler tarafından yönetiliyordu. Hakanın eşine Hatun deniyordu. Hatun'un diğer Türk devletlerinde olduğu gibi protokolde yeri Hakan'ın yanıydı.

M.Ö. I. yüzyılda Asya Hunlarında, M.S. 293 yılına ait Paikuli'deki Sasani kitabesinde bir Hun reisinin "Hakan" unvanı taşıdığı kaydedilmiştir[16]. Daha sonraki Türk boylarından Karahanlılar ve Osmanlılar zamanında da bu ünvanın kullanıldığı bilinmektedir. Hakan unvanı Ruslar tarafından da kullanılmıştır. Yazarı bilinmeyen Mücmel el-tevarih adlı eserde doğu padişahlarının lalapları adlı bölümde Hazar Padişahına Hazar Hakan derler, Rus padişahına Hakan-ı Rus derler[17] denilmiştir. Bu da bize Rusların Türk devlet teşkilatından etkilendiklerini göstermektedir.

Hazar Şehirleri

Hazarlardan ilk bahseden İslam Coğrafyacısı İbn Hurdadbih (öl. 886) olmuştur. O el-Mesâlik ve'l-memâlik adlı eserinde Hazarların şehirlerinden bahseder. Semender şehrinin Hazarların elinde olduğunu zikredip Hanbalıg, Belencer ve el-Beyzâ'yı Hazarların şehirleri olarak sayar. İbn Hurdadbih, Hazarların Ruslardan vergi aldıklarını[18] da yazmıştır. İbn Hurdanbih'in bıraktığı malumatlardan özellikle Doğu Avrupa'da ticaretin hangi yollardan hangi şehirlerde yapıldığını görüyoruz

Hazar ülkesi önemli ticaret[19] merkezlerinin üzerinde bulunmakla birlikte, ekonomik bakımdan kendi çağındaki

[10] Şeşen, s. 160.
[11] Şeşen, s. 160-161.
[12] Şeşen, s. 151.
[13] Şeşen, s. 160.
[14] Şeşen, s. 47.
[15] Sezin Orhan Kurulay, *Hudud el-alem'e Göre X. Asırda Türk Boyları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 164.
[16] Ögel B., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi*, s. 265-266. http://dergilerdergiler/26/1056/12765.pdf
[17] Şeşen, *a.g.e.*, s. 35.
[18] Şeşen, İbn Hurdadbih, s. 186.
[19] Etienne De La Vassiere, *Les marchands d'Asie Centrele dans l'Empire Khazar*, s. 367-376.

devletlerin en güçlüsü idi. Hazarlara ait Semender[20], Belencer, Derbent, Hazar, Etil[21], Hanbalıg[22], Sarıgşın[23], Kerç, Sudak, Çufut-kale, Sarkel gibi şehirler o dönemin önemli ticaret merkezleriydi. Hazarların başkenti 720'de Belencer'di[24]. Daha sonra Semender ve İtil başkentleri oldu. Bugünkü Kiev şehri de Hazarlar tarafından kurulmuştur. Bu şehirler aynı zamanda stratejik öneme sahip topraklar üzerinde bulunmaktadır. Hazarlar stratejik öneme sahip şehirler yanında kaleler de inşa etmişlerdir. Kuzeyden yani Hazar Denizinin üzerinden geçen İpek Yolu Hazarların hâkim bulunduğu topraklardan geçiyordu. Doğu ve Batı arasındaki stratejik noktaları ve yolları ellerinde bulunduran Hazarlar ekonomik bakımdan zamanının en güçlü devleti olmuştur. Değişik dinlere mensup insanların bir arada yaşamasını belki de bu ekonomik sebepler sağlıyordu. Yazın başka kışın başka yerlerde yaşayan Hazarlar yerleşim ve yönetim merkezlerini de buna göre farklı yerlere taşımışlardır. Bunun sebebi göçebe kültürünü yaşatmak istemeleri olabilir. Hayvancılıkla iştigal eden topluluklar hayvanlarına daha iyi otlaklar bulmak için yazın başka kışın başka yerlerde yaşamışlardır. Hakanlar ayrı bir şehirde oturuyorlardı. Hakan'ın oturduğu şehirde başkası ikamet edemezdi. İstahri (öl. 957) Etil şehrinin iki kısma ayrıldığını hükümdarın nehrin batısında yaşadığını şehrin bir kısmının da nehrin doğusunda olduğunu zikreder. Semender şehri de Hazarların önemli şehirlerindendir. İbn Hurdadbih (öl. 886) Semender şehri el-Bâb'ın (Derbend) arkasındadır. Buraları Hazarların elindedir... Hazarların şehirleri Hanbalıg, Belencer ve el-Beyzâ'dır[25]diye yazmıştır. El-Bekri de(1040-1094) Etil şehrinde çeşitli milletlerden insanların yaşadığını, Semender'in İslam'ın başlarında Müslümanlar tarafından fethedildiğini sonradan tekrar Hazarlara geçtiğini zikrediyor[26]. Buna benzer bilgilere Mesûdî'nin (öl. 956) Muruc el-zeheb adlı eserinde de rastlıyoruz. Mesûdî Semender şehrinin Müslümanlar tarafından fethedilmesi sonucunda Hazar hükümdarının yedi günlük kuzeyde bulunan Amul (Atil) şehrine çekildiğini, Hükümdarın Etil'de oturduğunu, Etil şehrinin üç kısımdan oluştuğunu, nehrin ortasında bir ada bulunduğunu Hükümdarın buradan ülkeyi yönettiğini, hükümdarın sarayının da bu adanın kenarında olduğunu yazmıştır[27]. El İstahrî Hazar hükümdarının sarayının nehir kıyısından uzakta ve tuğladan yapılmış olduğunu, hükümdardan başka kimsenin tuğladan yapılma binada oturma hakkının olmadığından söz eder[28]. Bunun sebebi Hazar yöneticilerinin halkın hepsinin yerleşik hayata geçmesini istememesi olabilir. Çünkü göçebelerin evleri savaş zamanında kolay taşınabilen çadırlardır. Bundan dolayı yöneticiler dışında kimseye ev yapma hakkı verilmemiş olabilir. Hazarlar da ataları gibi tamamen göçebe bir hayat tarzını benimsememişlerdir[29]. Hazarların yaşadıkları topraklarda yapılan kazılar onların tamamen göçebe bir hayat sürmediklerini göstermiştir[30].

Adalet

İbn Fadlan Müslümanların başında Hazz adını taşıyan bir kişinin olduğunu Hazar ülkesinde oturan ve ticaret için buraya gelip giden Müslümanların hukuki işlerinin bu müslüman vazifeli tarafından yapıldığını ondan başkasının Müslümanların işlerine bakamayacağını ve aralarındaki anlaşmazlıklarda hüküm veremeyeceğini yazmıştır[31]. Osmanlıdaki uygulama da hemen hemen buna yakındır. Müslümanların davalarına kadılar bakarlardı. Osmanlı Devleti'ndeki zimmîler de, evlilik akdi, boşanma, çeyiz, mehir, nafaka gibi bugün için özel hukuka dâhil konuların[32] dinî alan kapsamında olması hasebiyle, bu konularda tamamen özerk idiler. Bu alana ilişkin davalarına kendi cemaat mahkemeleri bakardı. Ancak bu konudaki problemleri de, isterlerse, İslâmî mahkemelere götürebilirlerdi. Hristiyan ve Yahudi topluluklarına bağlı kişiler, patrik ya da hahambaşı tarafından kurulan cemaat mahkemelerinde yargılanırlardı. Ayrı cemaate mensup kişiler arasındaki davalar ise, ilgili cemaat başkanları tarafından hakemlik yoluyla çözülemezse şer'î mahkemelere getirilirdi. Ancak, şer'iyye sicillerinden, zimmîlerin özel hukuka ilişkin davalarını ve noterlik işlerini tercihen kadı önüne getirmişlerdir. Dinî şefler veya cemaat mahkemeleri tarafından verilen hükümler, onlar adına devlet tarafından infaz ve icra olunuyordu[33].

El Mes'udî Hazarların başşehrinde yedi kadının bulunmasının adet olduğunu bu yedi kadıdan ikisinin müslümanlara, ikisinin Tevrat'la hükmedip Hazarlara, ikisinin İncil'le hükmedip hristiyanlara, birisinin cahiliye ahkâmıyla hükmedip Slavlara, Ruslara ve oradaki putperestlere ait olduğunu yazmıştır[34]. Aynı bilgilere yazarı bilinmeyen Hudud el-âlem adlı eserde de rastlıyoruz[35]. Ayrıca, cahiliyye ahkâmının akıl ile konulmuş hükümler olduğunu, putperestler bilmedikleri bir mesele ile karşılaştıklarında Müslümanların kadılarına başvurduklarını, onların

---

20 Semender şehri Mes'ûdi'nin eserini yazdığı dönemde Hazarların başkenti olarak kaydedilmiştir. (Bkz: Şeşen, İCGTTÜ, s. 45)

21 Şimdiki Samosdelska şehrinin Saksın şehri olduğu sanılmaktadır. Bkz: Dimitri Vasilyev, *Volga Deltasındaki Antik Şehir*, çev. Mustafa Işık, SÜ Fen-Edebiyat Dergisi, 2008-1, s. 19.

22 Şeşen, *a.g.e.*, s. 71, 82, 175; Hazar Hâkanlığı'nın başşehri olan İtil şehrinin bir diğer adı Hanbalık'tı. Hatunun oturduğu şehre de Hatunbalık deniliyordu. Bunun yanında Asya'daki Karakorum ve Pekin şehirleri Hanbalık adıyla tanınmışlardı. Ayrıca bazı seyyahlar Pekin şehri için İlibalık deyimini de kullanmışlardır.

23 Şeşen, *a.g.e.*, s. 82.

24 Artamanov'a göre Hazar başkenti Belencer, bugün Dağıstan'da Sulak Irmağı üzerinde bulunan Endere Harabeleri'dir. Bkz: M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. A. Batur, İstanbul, 2004, s. 185.

25 *A.g.e.*, s. 186.

26 Şeşen, s. 206.

27 Şeşen, s. 45.

28 Şeşen, s. 158.

29 S. A. Pletneva, *Hazarı*, Moskva, Nauka, 1976, s. 25-34.

30 Dimitri Vasilyev, *Volga Deltasındaki Antik Şehir*, (Çev.: Mustafa Işık), SÜ Fen-Edebiyat Dergisi, 2008-1, s. 19.

31 Şeşen, *a.g.e.,* s. 83.

32 Fahri Fındıkoğlu, *Hukuk Sosyolojisi*, İÜY, İstanbul 1958, III/55.

33 Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Şer'iyye Sicilleri, İst., 1989, II/56-57; Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, TTKY, Ankara 1989, s. 23-24.

34 Şeşen, s. 46.

35 Şeşen, s. 70.

kararlarına göre hareket ettiklerini, İslam şeriatının gerektirdiği hükümlere boyun eğdiklerini kaydetmiştir[36]. Tüm inançların mahkemede temsil edilmesini sağlayan ve böylece hoşgörü ortamını da yaratan Hazarlar düzenli bir hukuk sistemi de kurmuşlardı. Başkentte 4 farklı inancı temsil eden 7 baş yargıç yüksek mahkemeyi oluşturuyordu. Atil'deki mahkeme esas olarak ticari davalara bakıyordu.

Hudûd el-âlem'de Etil: Etil nehri ile ikiye bölünen bir şehirdir. ...Bu şehirde yedi ayrı akideye bağlı yedi kadı (hâkim) bulunur. Her hangi bir anda bir dava ortaya çıkarsa, bu hâkimler krala başvurup talimat alırlar veya bu dava ile ilgili alınan karardan onu haberdar ederler." denmektedir[37]. Hazar Kağanlığında adli kararlar Töreye göre verilirdi. Yakut el- Hamavi kadı sayısını dokuz olarak kaydetmiştir[38].

Ordu

El İstahrî (öl. 957) Hazar ordusunun 12.000 kişiden oluştuğunu, askerin küçük bir kısmı hariç düzenli bir şekilde ücret almadığını, maaşlarını uzun vadelerle düzenli olmayan aralıklarla aldıklarını ve onlarda ücretli askerlerin olmadığını, şehirlerin savunmalarının gönüllüler tarafından yapıldığını IX. yüzyılın ortalarında ticaretin gelişmesiyle askerlik mesleğiyle uğraşanların sayısının azalmasının ücretli askerlerin sayısının artmasını da beraberinde getirdiğini yazmıştır[39]. İbn Rüsteh'in ve Gerdizi'nin[40] Hazarların bir kısmının hükümdardan maaş alan 10.000[41] süvari ile sefere çıktığı, bir kısmının zenginlerin yardımlarıyla geçindiği hakkındaki kayıtları bize Osmanlılardaki Kapıkulu askerlerini hatırlatmaktadır. Kapıkulları da maaşlı askerlerden oluşmaktaydı. Demek ki Hazarlardaki bu yapı kendilerinden sonra gelen devletlere de sirayet etmiştir. İbn Rüsteh'in yukarıda zikredilen kayıtlarından Hazarlarda bir kısım askerin zenginler tarafından beslendiği, bir sefer sırasında bunların bir araya geldikleri anlaşılmaktadır. Bu sistem de Selçuklulardaki İkta Sistemi[42] ve Osmanlılardaki Tımar Sistemi ile aynıdır. İkta her ne kadar Arapça bir söz olsa da bu sistem Araplarda kullanılsa da buna benzer bir uygulamanın Hazarlarda da olduğunu görüyoruz. Hazarlardaki uygulamanın Araplardan geçtiğine dair herhangi bir bilgi yok. Öte yandan, Harezm'den getirilen ve "Arsiya" adı verilen İran kökenli Müslüman askerler Hazar kağanının özel muhafızlığını yapmaktaydı. Hazar ordusunda bunlardan başka Slav Rusları da görev alıyordu. Ayrıca, Hazarların Hazar denizi kıyısında önemli şehirleri olmasına rağmen deniz gücü yoktu. Ancak "Balıkçı" adı verilen sahil güvenlik görevlileri vardı. Bazı şehirlerde tudunlar ve balıkçılarla aynı görevi üstlenen ve seçimle işbaşına gelen yöneticiler de vardı. Babaghuq (şehrin babası) adı verilen bu yöneticilerden birinin bildirimizin başında bahsettiğimiz Cherson'u 705-840 yılları arasında yönettiği bilinmektedir. Bir başka babaghuq da 703 yılında Tmutarakan'da yöneticilik yapmıştır[43]. Bazı ilim adamları Hazar Kağanlığının birden bire çöküşünü bu deniz gücünün olmamasına bağlamaktadır. Ruslar deniz gücüne sahip oldukları için Hazarlar üzerinde hâkim olmuşlardır. Yakût el-Hamavî'nin Mu'cem el-büldân adlı eserinde bu paralı askerlere verilen para ve malların yolların emniyetini temim etmek için alınan paralardan (vergilerden), deniz ve kara yollarından geçen ticaret mallarından alınan öşürlerden temin edildiği[44] kaydedilmiştir.

İbn Rüsteh hükümdar İşa'nın ülkenin zanginlerini mallarına ve refah derecelerine göre süvariler beslemekle mükellef tuttuğunu yazmıştır. Bu ifadelerdeki sistem Selçukludaki İkta ve Osmanlıdaki Tımar sistemine benzemektedir. Selçuklulara İkta sisteminin Farslardan geçtiği sanılmaktadır. Bu sistem İranlılardan Hazarlara geçmiş olabilir mi? Bu konuda hiçbir kaynakta en ufak bir iz yoktur. Osmanlı'daki Tımar sistemini onlara Selçukluların İkta sisteminin bir devamı olarak görmek lazımdır. Tımar sistemi Osmanlı'yı ayakta tutan en önemli müesseselerden biriydi.

Din

Müslümanlık

Hazarlar diğer Türk boylarına göre daha batıda oldukları için Çin'den ziyade Bizans'la yakın ilişki içinde olmuşlardır. Bunun sebebi o dönemde İslamiyetin yükselişte olması, İslam ordularının Kafkaslara doğru ilerlemeleri ve Arap ordularının Hazarların topraklarını işgal etmek istemesidir. Türgişlerin Maveraünnehr'de Araplara karşı verdiği mücadeleyi Hazarlar da Kafkaslar ve Hazar çevresinin Arap ordularının eline geçmemesi için vermiştir. Bununla birlikte Müslümanlık zamanla Hazar ülkesinde yayılmıştır. El-Bekri bu konuda şu bilgileri veriyor: *Hazar askerlerinin çoğu Harezm'den göçen Müslümanlardır. İslamiyetin ilk zamanlarında Harezm'de iç harp çıkmış ve bunlar Hazar ülkesine sürülmüşlerdir. Bu askerler kahraman oldukları için Hazarların yanında itibar görüp yanlarında kaldılar. Hazar hükümdarının veziri bunlardandır. Hazar hükümdarı Müslümanlarla harp ederse bu askerler harbe katılmazlar. Hazar ülkesindeki Müslümanların Camisi Hâkân'ın sarayına bakar*[45]. X. Asrın ikinci yarısında öldüğü sanılan El-Mes'udî de Müslümanların Hazar ülkesinde hâkim sınıfı oluşturduğunu, Hazar Hakanının savaşlarda onlara dayandığını kaydetmiştir[46].

---

[36] Şeşen, s. 46.
[37] Şeşen, *a.g.e.*, s. 70
[38] Şeşen, *a.g.e.*, s. 140.
[39] Şeşen, *a.g.e.*, s. 158.
[40] Şeşen, *a.g.e.*, s. 83.
[41] Mes'udi bu sayıyı 7000 olarak vermiştir. Yakut el-Hamavi, İbn Havkal da İstahri'nin verdiği rakamları (12000) tekrarlar. Şeşen, s. 46, 140, 167.
[42] İktâ "menşe'inde halifeler tarafından hukuki durumuna göre değişen vergilerini ödemek şartı ile *kimsenin mülkiyetinde bulunmayan toprakların* veya maktu bir hazine gelirini te'min ettikten sonra bir yere ait sadece vergilerin yahut da sonradan ve bilhassa Selçuklulardan itibaren, muayyen yerlere ait devlet gelirlerinin, *hizmet ve maaşlarına karşılık olarak* kumandan, asker ve sivil ricâle, menşûr, tevkî ve daha başka isimler alan vesikalar ile terk ve tahsisi manasında bir ıstılahtır". (Bkz. C. C. Aktan, İkta Sistemi, İslam Devletlerinde ve Selçuklu İmparatorluğundaki Uygulaması, web.ogm.gov.tr/ birimler/ bolgemudurlukleri/antalya/.../ikta.docsisteinin ilk defa Selçuklular ta rafından kullanıldığı biliniyor. Hazarlardaki sistmem bunun proto tipi olsa gerektir.
[43] Pritsak, *The Khazar Kingdom's*, Harvard Ukrainian Studies, 3(2), 1978, s. 278
[44] Şeşen, *a.g.e.*, s. 140.
[45] Şeşen, *a.g.e.*, s. 206, 46.
[46] Şeşen, *a.g.e.*, s. 46

Yahudilik ve Hristiyanlık

Diğer dinler Yahudilik ve Hristiyanlık da Hazar ülkesinde kendisine yer bulmuş, Hazar Hakanı Bulan Yahudiliğin Musevi kolunu kabul etmiştir. Böylece İsrail oğulları dışında Musevilik ilk defa başka bir toplum tarafından benimsenmiştir. Hazarların Museviliği neden kabul ettikleri hala tartışma konusudur. Doğan Avcıoğlu'na göre Hazar Kağanlığı Bizans ve İslam Halifeliğinin ideolojik heomanyası altına düşmemek için yahudiliği uygun bulmuştur[47]. Kabul konusunda sadece El-Bekri *Hazarlar Yahudi'dirler. Hükümdarları Harun el-Reşid devrinde Yahudi oldu ve bu dinde kaldı. Onların Yahudi olmasının sebebi şöyledir: Bizans imparatoru ülkesindeki yahudileri hristiyan olmaya zorladı. Onun ülkesindeki Yahudilerden bir kısmı Hazar ülkesine kaçılar. Hazarlara Yahudilik böylece geldi*[48] diye yazmıştır.

Bu konuda bir iki hikâyeden başka elde somut bir kaynak yoktur. O hikâyelerde meseleyi ilmi açıdan çözmekten çok uzaktır. Şimdilik El-Bekri'de bahsedilen Bizaslıların Hazarları Hristiyan olmaya zorlamaları sonucu onların Hazar ülkesine gelip burada Hakan ve çevresini etkileyerek onların Musevi olmalarını sağlamaları akla daha yakın geliyor. Ad-Dimaşki de Hazarların Museviliği kabul etmesinde Bizanslı Yahudi sığınmacıların etkili olduğunu yazmıştır[49]. Stratejik olarak Doğan Avcıoğlu'nun fikri de kabul edilebilir. Ancak İslam'a karşı oldukları için Museviliği kabul etmeleri pek mümkün görünmüyor. Eğer Hazarlar İslama karşı olsalardı, İslamiyetin kendi topraklarında yayılmasına müsaade etmezlerdi. Çünkü birçok İslam coğrafyacısının bıraktığı bilgilerde Müslümanların Hazar ükesinde çoğunluğu teşkil ettiği kaydedilmiştir[50].

Hazar Kağanlığı üç dinin mensuplarını birbirlerine karşı hoşgörü içinde yaşatmıştır. Yukarıda zikrettiğimiz gibi Musevi olmaları yanında Hazarları diğer Türk topluluklarından ayıran başka özellikler de vardır. Hazarlar Bizans'ın güvenilir müttefiki Arapların da amansız düşmanı olmuştur[51]. Bizans Sasani[52] ve Arap tehlikesine karşı zaman zaman onların yardımına başvurmuştur. Bu yardımı sağlamak için onlarla akrabalık ilişkileri kurarak bir bakıma onlara sırtını dayamış, bu sırt dayama olayı tersine de olmuştur. Yani daha çok Bizans Hazarların yardımına ihtiyaç duymuştur. Bizans Hristiyanlığı Hazarlar içinde yaymak için Hazar ülkesine zaman zaman misyonerler göndermişlerdir. Bizans içinde huzur bulamayan Yahudiler bir süre sonra Hazar ülkesine sığınmak zorunda kalmışlardır. Bu sığınmada Hazar ülkesinin huzurlu ve güvenli olması büyük rol oynamıştır. Hazar ülkesine sığınan bu Yahudilerin Hazar ülkesinde Museviliğin yayılmasına katkıda bulundukları da ileri sürülmektedir. Hazarlar Arap ordularına karşı bir set olmalarına rağmen Müslümanlığın Hazar ülkesinde yayılmasına engel olmamıştır. Hazar ülkesindeki bu dini hoşgörü bir dönem Hazar Barışı tabiriyle anılmalarına sebep olmuştur.

Hazar Saray teşkilatı da Osmanlı Saray tekilatı ile büyük benzerlik arz etmektedir. Osmanlı'da olduğu gibi Hazarlarda da Harem olduğu İbn Fadlan'ın şu ifadelerinden anlaşılıyor: Hazar Hakanı'nın adetlerinden biri de sarayında daima yirmi beş tane kadın bulundurmasıdır. Bunların ayrıca odalık olarak gayet güzel altmış cariyesi vardır. Hür ve cariye olan bu kadınlardan her birinin ayrı bir köşkü, sac ağacıyla kaplı kubbeli bir çadırı vardır. Her kubbeli çadırın etrafında başka bir adi çadır vardır. Bunlardan başka her cariyenin muhafızlığını yapan bir hadım bulunur... [53]. Osmanlı Sarayında kadın ve cariye sayısı Hazarlardakinden çok daha fazla olmuştur. İbn Fadlan hadımların durumu hakkında ayrıntılı bilgi vermiyor. Acaba saraydaki bu kişiler Hazarlar tarafından mı hadım edildi veya Osmanlı'daki gibi saraya başkaları tarafından hadım edildikten sonra mı geldiler.

Hadımlık Osmanlı saray çevresinde oluşmuş bir müessesesir. Başka Türk devletlerinde görülmez. Hazarlarda olması ilginçtir. Hadımlık aslında İslam'da olmayan İslam'ın caiz görmediği bir durumdur. Osmanlı İslam'ın hükmüne uymuş ve kendisi hiçbir zaman bir kişiyi hadım etmemiş, saraya gelmeden önce hadım edilmiş kişileri saraya almıştır. Bunlar XVII. yüzyıldan sonra Osmanlı sarayında önemli mevkilere yükselmişlerdir. İlk zamanlarda beyaz kölelerden seçilmelerine rağmen daha sonra Afrika'dan getirilen siyahi kölelerden seçilmişlerdir. Başlangıçta bu siyah köleler en aşağı rütbede hizmete başlarlar daha sonra da sırasıyla acemi ağası, nöbet kalfası, ortanca, hasıllı, on ikinci hasıllı, yaylabaşı gulamı, yeni saray baş kapı gulamı olurlar ve en başarılı olanları Kızlar ağası olarak atanırdı. Kızlar ağası XVII. Asırdan sonra önemli bir yer edinmiş protokolde 3. sırayı almıştır. Bunlar görevden alındıkları takdirde de Mısır'a gönderilir, ömür boyu bir maaş bağlanırdı.

Sonuç olarak Hazar Kağanlığı kendilerinden önceki Türk devletlerinin devlet yönetim geleneklerini yaşatmış, onlardan farklı olan bazı yönetim biçimleri geliştirmiştir. Hazarlardaki devlet yönetim geleneği bazı alanlarda Selçuklu ve Osmanlılarda da devam etmiştir. Bunda Türk Devlet yönetimi geleneğinin bir devamlılık-süreklilik gösterdiği görülmektedir.

Kaynakça

Aktan, Coşkun Can, *İkta Sistemi, İslam Devletlerinde ve Selçuklu İmparatorluğundaki Uygulaması*, web.ogm.gov.tr/ birimler/ bolgemudurlukleri /antalya/.../ikta.doc

Artamonov, M. İ., *Hazar Tarihi*, (çev. A. Batur), İstanbul 2004.

Avcıoğlu, Doğan, *Türklerin Tarihi*, C.II, Tekin Yayınları, İstanbul 1978.

Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, TTKY, Ankara 1989

[47] Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, C. II, Tekin Yayınları, İstanbul 1978, s. 880.

[48] Şeşen, *a.g.e.*, s. 206.

[49] Ad-Dimaşki,

[50] İbn Havkal,

[51] A.Taşağıl, Hazarlar, DİA,

[52] A.g.e.,

[53] Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatneme*, s. 81-82.

Coğ, Mehmet, “Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri”, *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring 2007.

De La Vassiere, Etienne, *Les marchands d’Asie Centrele dans l’Empire Khazar*, s. 367-76.

Fındıkoğlu, Fahri, *Hukuk Sosyolojisi*, İÜY, İst., 1958, III/55.

Gökbel, Ahmet, *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.

Köprülü, Orhan, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Bey Maddesi.

Kurat, Akdes Nimet, *Karadenizin Kuzeyindeki Türk Devlet ve Kavimleri*, TTK Yayınları, Ankara 1972.

Kurulay, Sezin Orhan, *Hudud el-alem’e Göre X. Asırda Türk Boyları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, İstanbul 2000.

Ögel, Bahattin, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi*, s. 265-266. http://dergilerdergiler/26/1056/12765.pdf

Pritsak, Omelyan, *The Khazar Kingdom's*, Harvard Ukrainian studies, 3(2), 1978.

Rasony, Lazslo, *Tarihte Türklük*, Örgün Yayınları, 2007.

Şeşen, Ramazan, *İbni Fadlan seyahatnamesi*, İstanbul 1995.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyazılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001.

Taşağıl, Ahmet, *Hazarlar*, DİA.

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Şer'iyye Sicilleri, İst., 1989, II/56-57

Vasilyev, Dimitri, Volga Deltasındaki Antik Şehir,(Çev: Mustafa IŞIK), SÜ Fen-Edebiyat Dergisi, 2008-1.

Плетнева, С. А., Хазары. Москва, "Наука", 1976.

Якубовский, А. Ю., О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX—X вв. Известия АН СССР. Серия истории и философии. № 5, 1946.

ATTİLA DÖNEMİ HUN İDARİ YAPISI

Ali AHMETBEYOĞLU[*]

Sınırları tam olarak tespit edilemese de bir ucu Atlas Okyanusu'na diğer ucu ise İran'a, belki de Altaylara uzanan geniş bir coğrafyaya hükmedilen Hun Devleti'nde Attila dönemi, devletin en kudretli zamanları olduğu gibi aynı zamanda değişim ve dönüşümü de ifade etmiştir. Savaşlar veya güç neticesinde birçok topluluğun hâkimiyet altına alındığı, Doğu-Batı Roma devletlerini vergiye bağlanarak adeta hareketsiz hale getirildiği Attila iktidarında, makam sahiplerinden boy beyleri ve geniş Hun toplumuna kadar her kesimde refah düzeyinin artması sonucunda cemiyet içerisinde aristokrat bir zümre oluşmaya başlamıştır. Nitekim arkeolojik buluntularda ele geçirilen silahlar başta olmak üzere altın kaplama at koşun takımları, yay vs. eşyalar bu sahip olunan zenginliğin bir göstergesi olmuştur. Özellikle özel gün ve merasimlerde taşınan altından yaylar, kılıçlar ve kamalar devlet içerisindeki askeri, siyasi gücün, rütbenin, mevkiinin belirtisi olmuştur. En üst makamdan en alt kademelere ve sıradana Hun insanına kadar görev paylaşımına delalet eden göstergeler ele geçirilmiştir. En üst makamdakilerin taşıdığı altın silahlar yanında daha küçük makamlarda bulunanlar kıymeti daha az gümüş gibi madenlerle kaplanmış ve taşlarla süslenmiş silahlar taşımışlardır. Hun devletinin kuruluş aşamasında Ammianus Marcellinus'un belirttiği gibi Hun Başbuğu Balamir birlikte hareket edilen bütün boyların hükümdarı olmayıp, müşkül durumlarda Primatus diye adlandırılan boy beyleri tarafından seçilen bir liderdi[1].

Atilla öncesi klasik dönemde Hun boyunun liderliğinde boylar birlikteliğinden devletleşme sürecini tamamlayan Avrupa Hun Devleti'nde Hun hükümdarları diğer boylar ve kabileler arasında *Primus İnter Pares* (eşitler arasında birinci) olarak kabul edilmiştir. Nitekim 412 yılında Doğu Roma Elçisi sıfatıyla Don civarındaki Hun merkezine giden Olympiodorus, Hun ülkesinde Reges (kuvvetle muhtemel kanat sorumluları) adı verilen birkaç kralın varlığından söz etmiş, hükümdar Karaton'dan ise İnter Reges Primum diye bahsetmiştir. Ayrıca kabile reislerini Phlarchoi, askeri komutanları ise Rix olarak adlandırmıştır[2].

Hunlar Avrupa coğrafyasında sınırlarını genişletip siyasi, askeri, iktisadi nüfuz ve güçlerini arttırdıkça Hun ismi bir boyun adı olmaktan çıkarak Göktürkler, Uygurlar gibi ülke sınırları içerisinde yaşayan ve tabi olan herkesi kapsayan bir hal almıştır. Nitekim esas Hun kütleleri Ostrogotlar ve Vizigotlarla harp ederken, Hunlar tarafından Gotlara karşı savaşmak üzere gönderilen Alanların karşılarında bazı Hun birliklerini bulması, Hunlar önünden kaçan Gotlar arasında üçretli asker olarak Hunların bulunması, bazı Hun gruplarının 378 yılında Doğu Roma İmparatoru Valens'e karşı harp eden Gotların safında yer alması, Macaristan'da dolaşan Hunların Sarmatlara katılması gibi ifadeler değişik kabilelerin Hun olarak adlandırılmasının, kabul edilmesinin bir sonucu olarak kaynaklarda yer almıştır.[3] Ayrıca Priskos'un Akatir kabilesinden Akatir Hunları, Attila tarafından hakimiyet altına alınan Skirlerin Kralı Edekon'dan Hun (İskit) Edekon diye bahsetmesi Hun isminin umumileşmesinin daha çarpıcı örneklerini oluşturmuştur. Buna paralel olarak Rua döneminden itibaren Hun hükümdarları da hakan, imparator olarak görülmeye başlanmıştır.[4]

Rua ile başlayan devletin yeniden tanzim edilmesi süreci Attila döneminde tekâmüle ulaşmıştır. Otoriteyi tesis edip içte mutlak surette hâkim olan Attila'nın[5] hükümdarlığına ilahi bir mana yüklenmiş ve Asya Hunlarında Tanrının kut vermesi anlayışının devamı olarak idare etme yetkisinin asil soydan gelen Attila'[6]ya tanrı tarafından verildiği düşünülmüştür[7]. Uldız zamanında (4.asrın ilk çeyreği) "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her tarafı zapt ederim" şeklinde dile getirilen cihan hâkimiyeti mefkûresinin ifadesi[8], Attila'nın dünyanın dört köşesindeki dört imparatorluğun hâkimi olduğu inancına dönüşmüştür[9]. Bu, Priskos'a atfen Jordanes'de şu şekilde yer almıştır: "Attila tabiatı böyle olduğu için büyük şeyler yapacağına inanan insandı. Onun kendisine güvenini kılıcı sağlıyordu. Bu kılıç İskit krallarının nezdinde daima kutsal addedilmiştir. Bir çoban, rananın topalladığını görünce, bu yaranın sebebini de

---

[*] Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye.

[1] Ali Ahmetbeyoğlu, 'Boylar Birlikteliğinden Devlete Geçiş Nişanesi ve Güç Sembolü Olarak Hun Altın Silahları', *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, İstanbul 2008, s. 121.

[2] A. Ahmetbeyoğlu, 'Romalı Tarihçi Olympiodorus'un Türk Tarihi Bakımından Önemi', *Türk Dünyası Araştırmaları,* cilt 104, sayı 206, 2013, s. 455.

[3] P.váczy, 'Hunlar Avrupa'da', *Attila ve Hunları*, Ankara 1982, s. 89-92

[4] Priskos'un eseri için bk. A. Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayında Bir Romalı*, İstanbul 2014, s. 71, 27. Hun ismini umumi manada Priskosdan sonra Malalas, Prokopios, Agathias gibi müverrihler de kullanmıştır. Bkz. Gy.moravcsik, *Byzantinoturcica*, I Budapest 1958, s. 214-217, 329-334, 489-500.

[5] Rua'dan sonra Hun tahtına Attila'nın ağabeyi Bleda çıkmışsa da, görünüşte Batı Kanadı sorumlusu olan Attila Devletin bütün işlerini yürütmüştür. Gerek ordu, gerekse devletin diğer organları Attila'nın emri ve kontrolü altındaydı. Zaten zayıf karakterli olan Bleda'nın hükümdarlığı öldüğü tarih 445 yılına kadar şekilden ibaret kalmıştır. Devletlerin muhatabı Attila olmuş, kararları o almış, anlaşmaları o imzalamıştır. Attila 445'e kadar hukuki olarak Hakan değilse de fiiliyatta devleti idare etmiştir. Bleda'nın ölümünden sonrada tahtın hukuki sahibi olmuştur. Bkz. A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, İstanbul 2013, s. 91-144.

[6] Attila; İstanbul'a elçi olarak gönderdiği Esla'ya Doğu Roma İmparatoru II. Theodosius'a, Theodosius ve Attila'nın parlak ve asil babaların oğulları olduğunu ve kendisinin (Attila) kendi babası Mundiuchus (Muncuk)'dan aldığı soyluluğu muhafaza ettiği fakat Theodosius'un babasından aldığı asilliği kaybettiğini, çünkü kendisine haraç ödediği için köle durumuna düştüğünü söylemesini emretmiştir. *Priskos*, s. 57-58.

[7] Attila'nın hükümdarlığının ilahi yönünü hatırlatacak Priskos'da şu kayıtlar mevcuttur: "Edekon'u ve refakatinde olan diğer barbarları öğle yemeğine davet etmeyi uygun bulduk. Yani halktan yalnız koyun ve öküz aldığımız için bunları kesip ziyafet verdik. Ziyafet sırasında barbarlar Attila'yı bizde İmparatoru methettik. Bu sırada Bigila, Attila insan Theodosius ise tanrı, tanrı ile insanı mukayese etmek mümkün değil dedi. Hunlar bunu duyunca çok kızıp öfkelendiler. Biz bu kızmayı yatıştırdık ve sohbeti başka bir konuya çevirdik'. '(Attila) Curidachus (bey)i huzuruna davet etti. Fakat Curidachus bir tuzak sanıp, insanın tanrı huzuruna çıkmasının zor bir iş olduğunu söyledi. Eğer insan güneşe bakamazsa tanrıların en büyüğüne nasıl bakabilir ki? Diyerek memleketinde kaldı." *Priskos*, s.30-36.

[8] Barrow, *Ecclesiaitica Historica* (neşr R. Hussey-R.Sozomenos), Oxford 1860, s. 892

[9] Jordanes, *Romano et Getica* (neşr. Th. mommsen) berolini 1882, s. 104-106; F. Altheim, *Liter tur und Gesellschaft im avs gehenden Altertum*, 2. Halle-saale 1950, s. 40-45.

bulamayınca endişeyle kan izlerini takip ediyor. Nihayet kılıca geliyor. Dana otlarken bu kılıcın üstüne basmış. Çoban işte bu kılıcı kazıp çıkararak hemen Attila'ya getiriyor. O, bu hediyeden dolayı teşekkür ederek kendisinin bütün dünyanın imparatoru tayin edildiğini düşünüyor ve Ares'in (harp tanrısı olduğuna inanılan Mars) kılıcı ile savaşlarda başarılı olmanın kendisine bahşedildiğine inanıyor''[10].

Kabileler konfederasyonu ve kanbağı, akrabalık üzerine kurulu ilk dönemin aksine Attila'nın iktidarında kabilelerin gücü kırılmış, akrabalığı esas alan yapılanmaya müsaade edilmemiş ve kabile beyleri merkezden uzaklaştırılmışlardır[11]. Avrupa'da hâkimiyet altına alınan kavimlere ise, vergi vermek, ihtiyaç anında belirli sayıda asker göndermek gibi mükellefiyetler yerine getirmek şartıyla iç işlerinde serbestlik tanınmış, Fakat Doğu ve Batı Roma başta olmak üzere başka devletlerle münasebet tesis etmelerine izin verilmemiştir.

Ayrıca tabii kralların bazıları ile yabancı uyruklu birtakım insanlar ise Hun başkentinde Atilla'nın hizmetine alınmış, makam ve mevkilerde görevlendirilmiştir. Farklı kavimlerden gelen bu kişiler Attila'nın diplomatik işlerini yerine getirmişler, ülkeye gelen yabancı elçilik heyetleri ile müzakerelerde bulunmuşlar, Attila'nın elçisi olarak İstanbul başta olmak üzere yabancı başkentlere gitmişler, tabii kavimler arasındaki nizamı sağlamışlar, vergi toplamışlar, ticareti ve ülkenin gıda ihtiyacının karşılanmasını organize etmişler, Attila'nın şahsi korumasını sağlamışlardır. Hun hiyerarşisinde belirli yeri, nüfuzu ve gücü olan bu kişiler ayrıca muayyen günlerde Attila'ya silahlı olarak eşlik etmişler, Attila'nı huzuruna direk çıkma ve görüşme hakkına sahip olmuşlar, Attila'nın oğulları yanında veya müstakil olarak sorumluluklarına verilen belirli bölgenin idaresini üstlenmişler, sefer zamanlarında emirleri altına verilen kıtaları ile asker göndermekle yükümlü tabii kavimlerin kuvvetlerine kumandanlık etmişlerdir. Kabilelerin nüfuzunu kıran Attila, hâkimiyet altına aldığı yabancı kavimlerden seçtiği bu insanlarla, yeni bir düzen ve şekle soktuğu devlette, kendisine sadakatle hizmet eden, gelecekleri yalnız kendisine bağlı olan aristokratik bir zümre teşkil etmiştir[12].

Attila döneminde Hun idari yapısında hükümdara yani merkeze bağlı olarak doğu ve batı olmak üzere iki kanat eligliği (Doğu ve Batı kanat yöneticiliği) mevcut idi. Doğu kanat eligi ilk başlarda Attila'nın oğlu İlek idi. Sonrasında kim olduğunu bilinmemektedir. Batı sorumlusu Attila'nın amcası Aybars, onun ölümünden sonra büyük oğlu İlek'ti. Merkezi idarede ise hükümdardan sonra yetkili olan ve orduya kumandanlık eden başbakan veya baş vezir konumunda birisi bulunurdu. Kanat eliglerinin hükümdar ailesine mensup olmaları mecburi iken başbakanın hanedandan olması şart değildi. Nitekim Attila devrinde bu makamda soyu tam tespit edilemeyen, Yunanca, Latince ve Hun dilini çok iyi bilen Onegesius bulunmaktaydı. O, Attila'nın en muteber adamlarından birisiydi ve komutan, diplomat olarak büyük kabiliyetlere sahipti. Kardeşi Skotta da kuvvetle muhtemel Tuna bölgesinde vezirdi ve Attila'nın yakın dostu olmakla ün kazanmıştı. Kaçaklar meselesi başta olmak üzere Doğu Roma ile aradaki meselelerin çözümü için İstanbul'a gönderilmişti. Bunların yanında hem savaş hem de barış zamanlarında yardım eden ve saray muhafızlarının kumandanı olan Skir asıllı Edekon Hun idari yapısında dikkat çeken isimlerden birisi olmuştur. Gepid Kralı Ardarik Attila'nın değer verdiği ve yanında bulundurduğu kişiler arasında yer almıştır. Got tarihçisi Jordanes, tarihinde onun hakkında şunları söylemektedir: "Ardarik, Attila'ya sadakati sebebiyle, onun görüşmelerine katılan en ünlü kraldı. Keskin bir zekâsı olan Attila, gerçekte bütün krallar arasında en çok ona güvenirdi. Ardarik'i sadakati ve nasihatleri meşhur yaptı"[13]. Ayrıca Hun Sarayında Attila'nın kâtipliğini yapan Rustikius, tercümanlık görevinde bulunan Pannonialı Konstantionus ile elçilik yapan Savalı Orestes de Attila'nın yakın çevresinde bulunan isimlerdi. Hunlar hâkimiyetleri altına aldıkları kavimleri iç işlerinde serbest bırakmışlardır. Bunlar kendi kralları tarafından idare edilmişlerdir. Bu tâbi devletler tespit edilen vergiyi ödemek, istendiği zaman askerî kuvvet göndermek, Hunların izni ve aracılığı olmadan dış münasebetlerde bulunmamak ile yükümlü tutulmuşlardır. Fakat isyan teşebbüslerinde bulunduklarında özerklikleri ortadan kaldırılarak, başlarına Hun idaresince yöneticiler atanmıştır[14].

Bu arada devlet idari olarak yeniden tanzim eden Attila'nın hükümet merkezinin (başkenti) neresi olduğu günümüzde halen belirsizliğini sürdürmektedir. Birçok tarihçi Attila'nın sarayının, Rua zamanında orduların bulunduğu Tisa çevresindeki aynı yer de olduğu, bazıları ise yerin tespitinin mümkün olmadığı düşüncesindedirler[15]. Hun başkentinin yeri tespit edilememesine rağmen Priskos birçok zahmetten sonra ulaştıkları merkezdeki Attila'nın sarayı hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Birkaç ırmak geçtikten sonra köye geldik. Söylendiğine göre, burada Attila'nın bütün sarayları arasında en muhteşemi bulunuyordu. Saray çok süslü, güzel, direklerle inşa edilmiş ahşap binalar şeklinde idi. Etrafı tahta çit ile çevrilmişti ki, bu müdafaa için değil, süs olmak üzere yapılmıştı. Kral sarayının yanında Onegesius'un sarayı bulunuyordu. Attila'nın sarayından sonra en muhteşemi onunki idi. Bu da tahta çit ile çevrilmiş ise de, Attila'nın sarayı gibi kulelerle süslenmemişti...."[16]. Mükemmel protokol kurallarının olduğu merkez teşkilatında müşavirler,

---

[10] Jordanes, *Romano et Getica* (neşr. Th. mommsen) berolini 1882, s. 105.

[11] Attila'nın Türk asıllılar başta olmak üzere bazı kabilelerin nüfuzlarını arttırmalarına müsaade etmeyip. Beyleri merkezden uzaklaştırmasının temel sebebi büyük ihtimalle, daha önceleri Amilsurlar, İtimarlar, Tonosurlar ve Boiscler gibi kabilelerin Doğu Roma ile münasebet kurup isyana teşebbüs etmiş olmalarından dolayı bundan sonra böyle hareketlere mani olmak içindi. Nitekim Doğu Roma ile yapılan antlaşmalarda buna özellikle dikkat etmiş ve herkese ibret olsun diye de Hun hükümdar soyundan olup İstanbul'a kaçan ve kendisine iade edilen Mama ile Attakam'ı Margus'da idam ettirmiştir. Bkz. *Priskos*, s. 19-21; *Jordanes*, s. 90; J. Harmatta, 'The Golden Bow of the Huns' *Acta archaeologica academiae scientiarum Hungaricae* I, 1951, s. 137; A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s. 91-94.

[12] I. Bona, *Das Hunnenreich*, Stuttgart 1991, s. 61-71; J. Harmatta, *aynı eser*, s. 142 vd, E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford, 1948, s.177 vd.; F. Altheim, *Attila et les Huns*, Paris 1952, s. 131 vd.; 158 vd.; R. L. Reynolds-R. S. Lopez, 'Odacer: German or Hun?' *American Historical Review*, 52, 1946, s. 48-53, B.szasz, *A. Hunak Törte'nete, Attila Nahykiraly*, Budapest 1943, s. 368vd., 389 vd.

[13] *Jordanes*, s. 125.

[14] B. Szász, *aynı eser,* s. 280-81; J. Harmatta, *The Golden Bow of the Huns,* AAH, I, 1951, s. 141-142.

[15] E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, s. 221; I. Bóna, *Das Hunnenreich,* s. 64-65.

[16] *Priskos,* s. 39-40. Attila'nın bu muhteşem sarayının kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir. Priskos'un Onegesius'un sarayını Sirmium'lu bir savaş esirinin inşa ettiğini belirtmesinden dolayı, Attila'nın sarayını da aynı kişinin yaptığı düşünülmüştür. Bunun da kimliği belirsizdir. Ayrıca S. Stragowski Slavlar, F. Vámos ise Alanlar tarafından yapıldığını söylemişlerdir. Fakat büyük bir alanı kaplayan sarayın inşa şeklinin Slav, Germen,

elçiler, saray muhafız komutanları, kâtipler ve komutanlar gibi siyasi-askeri erkân bulunmaktaydı. Attila'nın askeri, siyasi nüfus ve gücüne paralel protokol kurallarının geçerli olduğu Hun sarayında üst düzey erkânın mevkiini idare ettikleri bölgenin büyüklüğü, ehemmiyeti, vazife ve rütbelerinin derecesi tayin etmiş, giydikleri elbise ile taşıdıkları kıymetli silahlarda bununla orantılı olmuştur[17].

Hâtun da Hun devlet yönetiminde söz sahibi idi. Ayrıca hükümdarın ilk eşi olması, ondan doğacak çocukların geleceğin hükümdarı olması hasebi ile asil kandan yani Türk olması gerekirdi[18]. Nitekim Attila'nın birçok hanımı ve çocuklarının olduğu söylenirse de, yalnız ilk eşi Arıkan (Arıg-han)'dan olan oğulları taht üzerinde hak sahibi olmuşlardı. Hakkında bilgi sahibi olduğumuz Arıg-han, Attila'nın sarayında kendisine ait gayet süslü ve gösterişli bir köşkde oturuyordu. Kendi hizmetine bakan özel erkânı bulunmakta idi. Hun ülkesine gelen elçiler Attila ile birlikte kendisine de hediyeler getirmekte ve elçileri kabul ederek görüşmekteydi[19]. Hükümdarın ilk eşi olan hâtun'dan başka diğer kadınların da Hun devlet teşkilâtında yeri vardı. Nitekim Bleda'nın eşi kocasının ölümünden sonra, yaşadığı köyün sahibesi ve idarecisi idi. Asil olduğu bildirilen bu kadın da, şiddetli fırtına ve yağmurdan dolayı yollarını kaybederek köyüne gelen Bizans elçilik heyetini kabul ederek onlara çeşitli hediyeler göndermişti[20]. Bunun yanında diğer Hun kadınları da toplum içerisinde saygı ve itibar görmüşler, sosyal hayatta da aktif olmuşlardı[21]. Bunun en güzel örneğini de Priskos'daki şu kayıtlarda görmekteyiz: "Bu köye Attila yaklaştığı zaman kızlar karşılamağa çıktılar. Uzun beyaz tüller altında yedi kız ilerliyordu. Bu tüller o kadar uzundu ki, uçlarını da iki kız tutuyordu. Bu tül sırası da epey çok olup bütün kızlar İskit şarkıları söylüyorlardı. Yol o taraftan geçtiği için Onegesius'un evine doğru yaklaşınca, Onegesius'un hanımı birçok hizmetçi kızla beraber Attila'yı karşıladı. Selam verip, İskitler nezdinde çok büyük saygı ifadesi olmak üzere yanlarında getirdikleri yiyecek ve şaraptan almasını rica ettiler. Attila sevgili adamının karısının isteği üzerine atının üzerinde takdim edilenleri yedi ve o yerken onun etrafındaki barbarlar da gümüş tabakaları el üzerinde Attila'ya doğru tutuyorlardı. Kendisine verilen kadehi de içtikten sonra diğerlerinden daha yüksek bir yerde olan sarayına çekildi. Biz de Attila'nın oğlu ile seyahatten dönmüş olan Onegesius'un emri üzerine onun evinde misafir olduk. Hanımı ve akrabaları tarafından ağırlanıp öğle yemeğimizi yedik"[22].

Attila döneminde önem arz eden müesseselerin başında meclis gelmekteydi. Devlet idaresinin temelini oluşturan meclis, Asya Hun İmparatoru Mo-tun zamanından (m.ö. 209-171) beri eski Türk devletlerince bilinmekte idi. Bu meclislerde devletin ve tüm ülkenin meseleleri gündeme getirilip, görüşülerek karara bağlanırdı. Ayrıca hakanlık makamı boş ise, yeni hakan seçimi ve gerektiği takdirde töreye yeni hükümlerin ilave edilmesi de meclis tarafından yapılırdı. Hükümdarın başkanlığında toplanan meclise, meclis üyesi olan devlet yetkilileri, tâbi beyler, krallar ile yabancı zümrelerin temsilcileri katılırlardı[23]. Gerek katılanlar gerekse fonksiyonları bakımından en geniş bilgilere sahip olduğumuz Asya Hun ve Göktürk devletlerindeki meclis faaliyetlerine, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Avrupa Hunlarında da rastlanıldı[24]. Fakat Avrupa Hunlarında varlığını bildiğimiz meclisin yapısı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Yalnız tarihçi Priskos'un, kendisinin de dâhil olduğu Batı Roma elçilik heyetinin tekliflerini Attila'nın huzurunda müzakere eden ve logades diye adlandırdığı Hun ileri gelenlerinden bahsetmesi[25], Jordanes'deki Attila'nın yapacağı işlerde etrafına danışırdı kaydı[26], Hunlarda meclisin mevcudiyetinin delili olmuştur. Faaliyetleri hakkında başka kayıt bulunmayan Hun meclis toplantılarına katılanların kimliği hakkında da kaynaklarda birşey bilinmemektedir. Buna rağmen Attila'nın davetindeki harika protokolü anlatan Priskos'daki şu satırlar, meclis'in yapısına dair biraz bize ışık olabilir: "Çadırımıza döndüğümüz zaman Orestes'in babası gelerek Attila'nın bizi saat dokuzda (öğleden sonra üçte) yemeğe davet ettiğini haber verdi. Davet saatini bekleyerek saat dokuzda Batı Roma elçileri gibi davete icabet ettik. Kapının eşiğinde tam Attila ile karşı karşıya durduk. Oturmadan önce bunların örf ve adetlerine göre Attila'ya selam vermek üzere sâkiler elimize kadeh verdiler. Elimizde bu kadehle oturmadan önce selam verdik. Verileni içtikten sonra yemek sırasında oturmamız icap eden iskemlelere oturduk. İskemleler her iki tarafta ve duvarın yanında idiler. Ortada bir divanda Attila oturuyordu. Arkada bir divan daha vardı. Bunun arkasında ise bir kaç merdivenin üzerinde Attila'nın özel dinlenme ikametgâhı vardı. Burası işlemeli tül perdelerle süslenmiş ve örtülmüştü. Tıpkı Grekler ve Romalıların düğün evlerine benziyordu. Yemekte en hürmetli yer Attila'nın sağ tarafı idi. İkinci mevkii sol tarafı idi. Biz de bu sol tarafta oturduk. Fakat üstümüzde Berikhus adlı bir İskit reisi bulunuyordu. Onegesius Attila'nın sağ tarafına oturmuş, karşısında da iki oğlu yer almıştı. En büyük oğlu ise Attila'nın divanında ve belirli bir uzaklıkta oturmuş olup babasına saygıdan dolayı gözlerini öne eğmiş bulunuyordu. Hepimiz yerimize oturur oturmaz (oturduktan sonra) sakî geldi ve şarap dolu kadehi Attila'ya verdi. Attila bunu alıp sıraya göre ilk adamı selâmladı ve şerefine içti. Selamı alan, hemen ayağa kalkıyor ve içinceye kadar veya iade edinceye kadar bir yere oturmuyordu. Daha sona ayağa kalkan, şarabı içmeden Attila'ya sağlık diliyor sonra içip oturuyordu. Attila'nın şarapçısı gittikten

---

Hun veya mahallî mi olduğuna dair yeterli bilgi bulunmamaktadır. E. A. Thompson, '*The Camp of Attila'*, JHS, 65, 1945, s. 112-115.

[17] Attila'nın genellikle tâbi kavimlerden seçtiği üst düzey yöneticilerinden çok azının ismi ve görevleri tanınmaktadır. Bu sebeple Asya Hunlarında 24, Göktürklerde 28 olarak bilinen unvan ve makamları Avrupa Hunlarında açıklığa kavuşturmak mümkün olmamaktadır.

[18] İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Istanbul 1997, s. 258.

[19] *Priskos*, s. 46, 51-52.

[20] *Priskos*, s. 38-40.

[21] L. Hambis, *Attila et Les Huns*, Paris, 1971, s. 116-127.

[22] *Priskos*, s. 40.

[23] İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 246 vd.

[24] Nitekim ilk defa Ammianus Marcellinus, "ağırlıklı konular hakkında özen gösterildiğinde, bu mevzuda seçkin topluluğa (seçkinler meclisine) danışırlar." diyerek meclisin varlığına işaret etti. (*Ammianus marcellinus, III. books XXVII-XXXI*, *Excerpti Valescana*, J. C. Rolfe, London 1939 s. 384).

[25] *Priskos,* s. 50-52

[26] *Jordanes*, s. 106; B. Szász, *aynı eser,* s. 489.

sonra diğer şarapçılar geldiler. Çünkü herkesin ayrı ayrı şarapçısı vardı. Ertesi gün Attila bizi bir kez daha ziyafete davet etti. Evvelki görgü kurallarına uyarak girdik ve yemeğe başladık. Fakat bu sefer Attila'nın büyük oğlu bu ziyafette yoktu ve onun yerine Attila'nın amcası Oebarsius (Aybars) bulunuyordu..."[27]. Ayrıca ifa ettikleri vazife itibarı ile Edekon, Esla, Orestes, Skotta gibi şahıslarla tâbi kralları da göz önünde bulundurmak gerekmektedir[28]. Toplantıların yapıldığı yer, zamanı, üyeleri ve fonksiyonları hakkında bilgimiz olmasa da, Avrupa Hunlarında meclisin varlığına dâir bir başka delilimiz de, Hun Başveziri Onegesius'un ismidir. Attila'dan sonra Hun devlet teşkilâtının ikinci adamının adının Grekçe şekli olan Onegesius'un aslı "On-iyi-z (yani on-üge-z)" dir. Bu da meclisin üyesi, başbakan durumunda olan ve hükümdar katılmadığı zaman toplantılara başkanlık eden eski Türklerdeki üge (öge) tabiri ile alâkalıdır[29]. Belki bütün bunlar, Asya Hunları, Göktürklerdeki gibi gelişmiş meclis müesseselerinin, detaylı bilgiler olmasa da Avrupa Hunlarında da mevcut olduğunun göstergesidirler[30].

Sonuç olarak emperyal güç haline gelmeye başlayan Hun Devleti, yeniden yapılandırılarak ailelerin ve kabilelerin kan bağını esas Hun sisteminden, ülke genelinde idari bölümleri temel alan topluluk sistemine, teşkilatına dönüşmüş, Hunlar ülkeye ve tabii bütün kabilelere isimlerini vermiştir. Yönetimi tamamen elinde bulunduran Hunlar tarafından hiçbir kabilenin siyasi ve askeri yönden güçlenmesine fırsat tanınmamıştır. Bu yeni dönemde makam ve mevkilerde artık kabileler değil tabii kavimler ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu sayede bir kabilenin güçlenerek Hun iktidarı için tehdit unsuru olmasının önüne geçilmiş, hâkimiyet altına alınan yabancı kavimler ise devamlı kontrol edilebilmiştir. Böylece Attila'nın dolayısıyla Hunların güç ve otoriteleri tartışmasız hale gelmiştir.

[27] *Priskos*, s. 47-51.
[28] I. Bóna, *Das Hunnenreich*, s. 106-107.
[29] F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen*, IV, s. 284 vd.; A. Donuk, *Eski Türklerde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 54-55.
[30] B. Szász, *aynı eser,* s. 72; O.J. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, Wien-Köln-Graz, 1978, s. 145-152.

AK HUNLARDA DEVLET YÖNETİMİ

Müslüme Melis ÇELİKTAŞ*

Tarihimizde on altı büyük Türk devletinden biri olan, Çinlilerin *I-ta*, *Ye-ta*, Bizanslıların *Eftalit,* Arapların *Haytal,* Hayatile, Farsların *Khion*, Ermenilerin *Hun, Hün* ve Hintlilerin *Håõa* ya da *Sveta Håõa a*dlarını verdikleri Ak Hunlar'ın menşei ve tarihi halen tartışılmaktadır. Tanrı Dağlarının eteklerinden kopup batıya doğru gelen Ak Hunların yerleşmiş olduğu saha Türkistan'ın doğusu ve batısıyla beraber Hindistan'ın kuzey tarafları ile Amu Derya-Aral boylarına kadar ulaşır. Buradan İdil-Ural sahalarına geçip oradan, Avrupa Hunlarının temelini meydana getirir. Bu Avrupa Hun Devleti büyük bir ihtimalle Ak Hun-Avarlarının Doğu Avrupa'ya geçen kitleleri olduğunu gösterir.[1] Ancak onlar ilk etapta bugünkü Hindistan'ın kuzeyi, Afganistan ve Pakistan coğrafyalarını yurt tutarlar.

Batıya ilerleyen soydaşları gibi Ak Hunlar, ilk başlarda Kadis-Hun, Zavul (Zabul, Zabulistan), Çol ;(Çöl, Gurgan= Curcaniye Havalisinde), Kermikhon (Karmiş Hyon= Kızıl Hun), Askil= Eskil gibi küçük kabilelerden oluşur.[2] M.S. 400 yıllarında Juan-Juanların hâkimiyeti altında Kazakistan'ın güneyindeki Cungarya steplerinde bulunan ve V. Behram Gur'un (420-38) saltanatı sırasında Horasan bölgesine yerleşen Ak Hunlar, 425 yılında iyice güçlenerek Yüeh-chi topraklarını ele geçirir. Böylece Sasanilerin karşısına çıkarlar[3], ancak 427'de Behram Gur Ak Hunlara bir darbe vurur. Behram'ın halefi II. Yazgird (438-457) zamanında Ak Hunlar Semerkant, Buhara ve Belh havalisini zapt eder 460 yıllarında doğuda Tarım Havzası'nın batı bölümünde, kuzeyde Amu Derya ve Sir Derya arasındaki Sogd sahasından Tanrı dağlarına kadar olan yerlerde hüküm sürmeye başlar. Bu arada Sasanilerin iç işlerine karışan Ak Hun beyi Kun-kan himayesine aldığı Firuz'u Sasani tahtına çıkarır ve Kuzey Hindistan'daki Gupta devletini dağıtır (470). Bir süre sonra patlak veren anlaşmazlıklardan dolayı 484'te Amu Derya kıyılarında Sasani hükümdarı Firuz'u yenen Ak Hun kağanının adını, Bizanslı tarihçi Theophanes *Ephthalanos* şeklinde verir ki, onlara bazen tarihi belgelerde Eftalit denilmesinin sebebi bununla bağlantılıdır.[4] Ancak konu üzerine henüz kesin bir açıklama yoktur. Saadettin Gömeç'in ise bu konudaki görüşü onların *Apa Tölös*'ten gelebileceği yolundadır.[5]

Orta Asya'nın en güçlü kavimlerinden biri olan Ak Hunlar Sasanilere karşı elde ettiği güç ile zaman içinde ne kadar güçlü olduklarını ispatlar ve böylece tarih sahnesine çıkarlar. Çin yazarları, Ak Hunların ilk defa VI. yüzyılın başlarında Amu Derya civarlarında, Juan Juan şanyüsünün oğlu Shelun'un kardeşi ile birlikte batıya çekildiği esnada ortaya çıktıklarını söylerken;[6] ünlü ilim adamı Enoki ise onların ilk çıkış yerleri olarak Toharistan'ı gösterir ve daha sonra Amu Derya'yı geçerek Bakteria'dan Belh'e geldiklerini ifade eder. Ayrıca bu ilim adamına göre Ak Hunlar, Bakteria'da oturmakta olan Kushàn - Kidariteleri'ni güneye sürüp 456/457 senesinde Toba/Wei sarayına elçi göndermeleri ile Çin kaynaklarında yer alır.[7]

Çin Hanedan Tarihlerinden biri olan Liang Shu'da Ak Hunların Turfan bölgesine giren kabilelerden oldukları, Çin Hanlarının kuzey harpleri sırasında onlara destek verdikleri ve Yüan Wei'ler zamanında Sang-Chien yöresinde oturduklarını yazar. Liang Shu'dan başka T'o-ba (Wei) Shu'da Ak Hunlar'ın bir süre Çin Seddi'nin kuzeyinde oturdukları Kin Shan yolu ile Hotan'ın doğusuna, ardından da Sogdiana'yı yurt olarak seçtikleri anlatılır. Ak Hunların söz konusu coğrafyada diğer Hun boyları ile birlikte varlıklarını sürdükleri bilinir.[8]

Soğdiana'daki Hunlar ilk olarak Ammianus Marcellinus'ta *Chionitae* ismi ile batı kaynaklarında geçmekte olup çağdaş araştırmacılar tarafından Ak Hunlar olarak tanımlanır.[9] Gürcü ve Ermeni kaynaklarında yapılan araştırmalara göre Eftalit olarak bahsedilen Ak Hunların Kafkasya'da önemli rol oynadıkları görülür.[10] Z.V.Togan, J.Marquart'ın tetkiklerini esas alarak V. ve VI. yüzyılda Güney Kafkasya ve Azerbeycan'da *Haylandurk* diye bilinen Ak Hunların Mugan'da Balasagun ve Aras ırmağı yakınlarında ise Varasan gibi şehirleri olduğunu ileri sürer.[11]

Pek çok bölgeyi hâkimiyeti altına alarak bir İmparatorluk haline gelen Ak Hunlar'ın söz konusu toprakları elinde tutabilmek için merkeze bağlı yerel yönetimleri vardır. Çinli seyyah Sung Yun'e göre Ak Hunlar pek çok devletten vergi alır. Büyüklü küçüklü yirmi devletin tabi olduğu[12] ve Orta Asya'nın ipek ticaretinin büyük bir kısmını elinde bulunduran Ak Hunlar elbette dönemleri boyunca diğer devletlerin rakibi olur.[13]

Ak Hun devletinin merkez olarak seçtikleri şehirlerin başında Gur bölgesi gelir. Gur, bugünkü Afganistan'daki Herat Nehrinin doğu taraflarıdır.[14] Ünlü Buddhist Hacı Hsüan Tsang'ın seyahatnamesine bakıldığında Ak Hunların merkezi Amu Derya'nın güneyindedir ve ilim adamları buranın Kunduz havalisi olduğunu söyler. Hsüan Tsang

---

*Arş Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, melis644@hotmail.com.

[1] Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi,* Ankara 2009, s. 47- 49.

[2] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1986, s. 82; Edouard Chavannes, *Documents sur Les Tou-kiui (Turcs) Occidentaux*, Quebes 2006, s. 224.

[3] Enver Konukçu, " Ak Hunlar", *Türkler*, C.1, Böl. 6, Ankara 2006, s. 829.

[4] Ali Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios'da Türkler"*Tarih İncelemeleri Dergisi,*cilt XXVII, sayı 2, Aralık 2012, s. 544.

[5] Gömeç, *a.g.e*., s. 48.

[6] Enver Konukçu, "Kuşan ve Ak Hunlar Tarihi"*Doktora Tezi*, Ankara 1973, s. 54.

[7] Kazuo Enoki, "The Origine of The Ephthalit or White Huns", *East and West 3*, Bellinghom/ Wahington 1955, s. 231-236.

[8] Konukçu, *a.g.t.,* s. 73.

[9] Ammianus Marcellinus, *The Roman Empire of Amnious Marcellinus*, Çev. C. D. Yonge, New York 1894, s. 134.

[10] Louis Ligeti, " Atilla ve Hunlarının Menşei"*Atilla ve Hunları,* Neş. Gyula Nemeth, Çev. Şerif Baştav, Ankara 1982, s. 25.

[11] Margret Biro, "Hunların Kafkasya'daki Varlığı", Çev. S. Eğilmez, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 22, Erzurum 2003, s. 226.

[12] M. A. Litvisky, "The Hephthalite Empire", *History of Civilization of Central Asia*, Vol 3, Paris 1996, s. 149.

[13] Gömeç, *a.g.e*., s. 50-51.

[14] Konukçu, *a.g.t*., s. 60, 115.

döneminde tabiî ki söz konusu bölge Kök Türk Kağanlığının batı yabgularının denetimine geçer.[15] Hsüan Tsang'in seyahatnamesinde Huo diye adlandırdığı bölgenin Toharistan olduğu anlaşılır. Toharistan, muhtemelen Belh'in doğusuna düşen, Ceyhun Irmağı'nın güneyindeki Hulm, Kunduz, Iskamış, Talakan, Simingân, Baglan gibi yerleri içine alan bölge olarak bilinmektedir. Ayrıca çevrenin en önemli şehirleri arasında Belh ve Tirmiz'de vardır. Belh Kuzey Afganistan'da, Ceyhun Irmağının güneyinde, Dehas kolu üzerinde ve Kûh-i Babab Dağı'nın eteklerindeki Toharların dini merkezdir. Çinliler Fo-ho-lo/Fo-ko-lo, Po-ti, Süryaniler Balakh, Ermeniler Bahl, Arap ve Farslar Belh diye isimlendirirler.[16]

Tirmiz ise Belh'in doğusundadır ve aşağı yukarı Belh büyüklüğündedir. V. ve VI. yüzyıllar arasındaki tarihlerde Tirmiz ile ilgili çok az kalıntı vardır. Bu şehir dikdörtgen şeklinde ve etrafı duvarlarla çevrilidir. Yani büyük bir dış mahalleden oluşur ve şehre giriş yaklaşık 6 km uzunluğunda bir duvarla çevrilidir. Burada aynı zamanda büyük bir kale vardır.

Bölgenin diğer bir başkenti ise Hu-sha (ya da Vaksh)'dır. Bu kent de duvarlarla çevrilidir. Burada yöneticiler oturur. Hu-sha şehri dini bölge ve ticari saha olarak iki bölgeye ayrılmıştır. Orada aynı zamanda Kala-i Kafimigan gibi orta ve küçük boyutlarda şehirler mevcuttur.[17]

Ayrıca Ak Hunların merkezleri arasında Vaksh ile Badehşan'ın batısındaki Himatala'dan bahsetmekte de fayda vardır. Çinli seyyah Sung Yun buradan geçmesine rağmen hiç söz etmez. Fakat Ak Hun hükümdarı ile konuştuğu yer muhtemelen Himatala'dır. Bununla birlikte Himatala'nın tasvirini en güzel yapan yine Hsüang-Tsang'dır. Onun bu şehir hakkında bize aktardığı bilgiler şöyledir:

"*Hsi-mo-ta-lo memleketi eskiden Toharistan'ın bir parçasıdır. Çevresi 3000 li genişliğindedir. Orada birbirini takip eden dağlar ve ırmaklar vardır. Memleket verimlidir ve tahıl harmanı yapmaya müsaittir. Geniş bir bölgede tarım yapıldığı gibi, her tür meyve de yetiştirilmektedir. Deriden yapılmış kaba elbiseleri Türklerinkine (Tu-küe) benzer. Onların ataları güçlü bir devlet kurmuşlardır. Hükümdarlarının neslinin Saka kökenli olduğu söylenmektedir. Daha sonra Pamir Dağlarının batısındaki yerleri ele geçirmişlerdir. Komşu ülkelere baskınlar yapılmıştır. Buradakiinsanlar çadırlarda yaşarlar. Çi-li-şi-mi bunların batısında, Po-to-ç'ang-na ise doğularında kalmaktadır.*"[18]

Hsi-ma-ta-lo, Hsüan-Tsang tarafından Çin transkripsiyonuna çevrilmiş bir isimdir. Kelimenin aslı Sanskrit dilinde *Himatala'* dır. *Hima* 'kar'*, tala* 'etek, yamaç' anlamlarına gelmektedir. Tam anlamı ile *Himatala*[19], 'Karlıdağı'nın eteğinde yaşayanlar' manasına gelmektedir. Pek çok ilim adamı Hsüan-Tsang'ın kullandığı bu ismi Ak Hunlara verilen bir diğer ad olan Heftal'in değişik versiyonu olduğunu ileri sürer.[20]

Ak Hunların yaşam tarzları hakkında Çin vesikalarında çelişkiler vardır. Sui Shu'da ve Sung Yun'ün notlarında Ak Hunların yerleşik bir yaşam tarzlarının olmadığı öne sürülürken, bir başka Çin Hanedan Tarihi olan Chou Shu'da, Hsüan Tsang'in notlarında ve Bizanslı yazar Procopius'un *History of Wars*[21]adlı eserinde bu görüş kabul edilmez ve Eftalitlerin soydaşlarından farklı olarak yerleşik bir yaşam sürdükleri yazar.[22] Ak Hun devletinin yönetim sistemi, merkezi ve yerel olarak ikiye ayrılmakla birlikte devlet tek bir hükümdar tarafından yönetilmektedir. Devletin ayakta kalmasının en büyük yardımcısı sözlü kanun olan *Töre*'dir.[23] Çinli seyyah Sung Yun Ak Hun hükümdarlarından *Tigin* olarak bahsederken[24] Bizans kaynaklarında bu kelime *ΧΔΗΟ* ve *ΧΟΑΔΗΟ* (yabancı) kelimeleri ile karşılanır.[25] Ancak Genel Türk Tarihçilerinin önde gelen isimlerinden olan Gömeç'e göre *tigin* kağan'ı karşılamaz, söz konusu kelime Toraman yani Törümen'in hükümdarlıktan önceki sanıdır.[26] Hintli tarihçi Biswas'a göre *tigin* Brāhmī yazıtlarında geçen *Ṭhucina* ve Racatarangini'de geçen *Tuňcina* ise aynı olup söz konusu kelimeler *tigin*'in Sanskritleşmiş halidir. Biswas'a göre *tigin*, ya da *Tuňcina*, söz konusu metinlerde Toraman'ın babası olarak kullanılır.[27]

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Ak Hun devletinde de başkentte hükümdar, küçük kabilelerin başında ise komutanlar bulunmaktadır. Hükümdar, istisnai durumlar hariç barış dönemlerinde seçilir. Hükümdarın kim olacağının bilinmemesine rağmen bir Çin vesikasına göre hükümdarlık miras yolu ile geçmez; en yetenekli kim ise devlet ona teslim edilir.[28]

Toraman (Törümen) Sanskrit metinlerde Toramàõa olarak anılır.[29] Toraman, Orta Asya'dan Orta Hindistan'a kadar hâkimiyet kuran, Håõa (Sanskrit metinlerde Ak Hunlara verilen isim) Devletini imparatorluk haline getiren başarılı ve cesur bir hükümdardır.[30] Kausāmbī'de bulunan Hun tamgalarında yer alan bilgilere göre Hunların başında olan Toraman Ganj Nehri kıyılarına iner. Ganj'dan güneye doğru inildiğinde bu topraklara Hunların hâkim olduğunu gösteren ve Toraman'dan bahseden vesika M.S. 3. yüzyıla ait olduğu düşünülen Sanceli plakalarından biridir.

---

[15] Thomas Watter, *Yuan Chwang's Travel in India*, C. XIV, London 1904, s. 270.
[16] Konukçu, *a.g.t.*, s. 61-62.
[17] Litvinsky, a.g.m., s. 153.
[18] Watter, *a.g.e.*, s. 274.
[19] Himatala kelimesinin Sanskrit şekli "Hematāla"dır. Bu kelime Sir M. M. Williams'ın Sanskrit-İngilizce sözlüğünde de Kuzeyde dağlık bir bölge anlamındadır. Sir M. Monier Williams, *Sanskrit-English Dictionary*, New Delhi 2004, s. 1298-99.
[20] Konukçu, *a.g.t.*,s.64.
[21] Procopius, *History of Wars, Book I*, Trans. Henry Bronson Dewing, London 2005, s. 12-15.
[22] Kurbanov, *a.g.t.*, s.113-114.
[23] Litvinsky*, a.g.e.,* s. 147.
[24] S. Gömeç, *a.g.e.,* s. 50; Atreyi Biswas, *Political History of Hunas in India*, Delhi 1973, s. 53.
[25] Litvinsky, a.g.m.,s. 149.
[26] S. Gömeç, *a.g.e.*, s. 50.
[27] Biswas, *a.g.e.*, s.54.
[28] Litvinsky, a.g.m., s. 149.
[29] Gömeç, *Türk Hun Tarihi*, s. 371.
[30] Upendra Thakur, *The Håõas in India***,** Varanasi 1967, p. 94.

Rāstrakūta kralı III. Krishna'nın çağdaşı olan Somadeva, Hunların Citrakūta (günümüzdeki Chittaur) topraklarına katıp Rājasthān bölgesini hâkimiyetleri altına alır. Onun elde ettiği bu başarılar çeşitli Sanskrit vesikalarda anlatılmaktadır.[31] Bazı Sanskrit metinlerde Toraman "Shàha", "Shahi", Mahàràcadhiràca" gibi unvanlar ile anılır.[32] Ancak birçok ilim adamına göre bu unvan farklılıklarından dolayı iki farklı Toraman olduğu düşünülür. Ak Hun hükümdarları adına dikilen metinlerin bir kısmını tercüme eden Fleet, Stein ve Sircar tarafından verilen bilgilere göre söz konusu kaynaklardaki Toraman Håõa soyundandır ve Mihiragula'nın babasıdır.[33]

Hindistan'da Ak Hunlar ait üç büyük kitabe yer almaktadır. Bular: Eran, Kura ve Gvàliyar yazıtlarıdır.[34]

Bahsi geçen kitabelerde özellikle hem Toraman hem de Mihiragula'dan bahsedilir. Bunlardan Eran kitabesi *özellikle Toraman'ın Eran Kitabesi* olarak anılır çünkü birden fazla Eran Kitabesi vardır. Özellikle Toraman adına dikilmiş olan bu anıt M.S. 500-510 yıllarına aittir. Yukarıda bahsi geçen vesikalarda genel olarak Toraman *mahārācādhirāca*olarak görülür ve Toraman'dan şöyle bahseder:

Varshe prathame prihivīm prithu-kīrttau prithu dyutau mahārācādhirāca-srī-Toramānepraşāsati.

Krallar kralının ilk yöneticilik yılında çok büyük üne ve şerefe nail olan Toramana dünyayı yönetiyordu.[35]

Şrã Toramàniti yaþ prathito bhåcakrapaþ prabhåta guõaþ satyapradàna şauryyodyena mahãnyàyataþ sàstà.

(Çok erdemli bir dünya yöneticisi var ki kahramanlığı, doğruluğu ile ün salmış ulu Toramana ülkesini adaletli bir şekilde yönetiyordu.)[36]

Hindistan coğrafyasında Ak Hun hükümdarlarından bir başka önemli isim Toraman'ın oğlu olan Mihiragula'dır. Üç yazıttan özellikle bir güneş tapınağının üzerine Màtççeña (Màtçàcheta) adlı bir şahıs tarafın yazılmış olan Gvàliyar yazıtı Mihiragula'nın on beşinci hâkimiyet yılında yazılmış olup yazıtta adına övgüler bulunmaktadır. Ayrıca bu döneme ait vesikalarda söz konusu övgülerin yanı sıra onun Buddhist tapınaklarını yıktırdığından bahsedilmektedir.[37]

Tasyaudita Kula-kãrttaiþ putrotula vikramaþ patiþ pçthvyàþ
Mihirakuletikhyàto=bhaïgo yaþ paşupatim.

(Onun (Toramana) ve ailesinin namı oldukça yayılmıştı, oğlu Mihirakula eşsiz bir güce sahipti ve dünyanın kralı idi, Paşupati'deki tapınakları yıktırarak kötü ün kazandı.)[38]

Ak Hun devletinde diğer Hun devletlerinde olduğu gibi hükümdarın yanında hatun bulunur. Hatunlar resmi bir devlet kıyafeti giyer ve yanında en az üç nedimesi vardır. Nedimeler özel kıyafetler giyerler ve kafalarına 8 feet uzunluğunda, üzerinde 3 kırmızı mercan bulunan boynuz ve parlak renklerde takılar takarlar. Bu kadınlar dışarıya iki tekerlekli araba ile çıkarlarken evde etrafında dört aslan figürü olan altı beyaz fildişinden yapılmış yaldızlı bir sedire otururlar. Nedimeler dışında diğer kadınların başlarında da benzer başlıklar vardır ve bu nedimelerin hepsi peçe takarlar.[39]

Ayrıca bir bozkır kavimi olan Ak Hun Devleti güçlü ve kalabalık bir orduya sahiptir. Özellikle Sasaniler ile yaptıkları savaşlarla Ak Hunlar söz konusu devlete karşı pek çok kez üstünlük sağlar ve ordusunun ne kadar güçlü olduğunu ispatlar. Ak Hun ordusunun üstünlüğünü kabul eden Sasani şahları zaman zaman Hun hükümdarlarından destek birlik isterler.[40] Ayrıca güçlü bir orduya sahip olan Ak Hunlar, Hindistan'ın en büyük ikinci İmparatorluğu olan Gupta İmparatorluğu'na karşı da mücadeleler verir ve söz konusu devleti yıpratarak yıkılmasında büyük bir rol oynar.[41]

Ak Hun ordusu çoğunlukla süvarilerden oluşmaktadır ki bu Türk ordusunun en büyük özelliklerinden biridir. Cosmas Indicopleustes, Eftalitlerin genelde süvarilerden oluştuğunu ve yaklaşık iki bin file sahip olduklarını ifade etmesinin yanı sıra bazı ilim adamları söz konusu devletin diğer bozkır kavimlerinden farklı olarak sopa ve balta kullandıklarını belirtir.[42]

Sonuç olarak Ak hunlar, gerek Afganistan, gerek İran, gerek se Hindistan coğrafyasında yaşayan yerleşik devletleri, güçlü hükümdarları ve ordusu sayesinde yerlerinden etmiş ve bu coğrafyaları Türk toprakları içerisine katmayı başarmıştır. Her ne kadar menşeileri konusundaki tartışmalar devam etse de Ak Hun devlet yapısı, ordusu ve hükümdarları ünlü siyaset kitabı olan Kutadgu Bilig'de olması gereken gibidir.

---

31 Eran ve Kura Kitabeleri (J.F.Fleet, *Corpus Inscriptionum*, vol. 3 s. 92-93. Dinesh Chandra Sircar, *Select Inscriptions*, p. 345); Michael Willis, "Later Gupta History: Inscriptions, Coins and Historical Odeology", *The Royal Asiatic Society*, United Kingdom 2005, s. 146.

32 Eran ve Kura Kitabeleri (D. C. Sircar, *a.g.e.*, I. line 4, III. line 23-24.). Biswas*, a.g.e.,* s. 57.

33 Biswas, *a.g.e.,* 57-59.

34 Aradi, a.g.m., s.44; Konukçu, *a.g.t.*, s. 89; Aydogdy Kurbanov, The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis, *Phd Thesis*, Berlin 2010, s. 179.

35 Biswas, *a.g.e*., s. 56.

36 Biswas*, a.g.e.,* s. 69.

37 Kashi Prasad Jayaswal, *An Imperial History of India,* Lahore 1934, s. 64-65; Biswas, *a.g.e*., s. 78-79.

38 Biswas, *a.g.e*., s. 69.

39 Samuel Beal, *Travels of Fah-Hien and Sung Yun*, London 1964, s. 186.

40 Biro, a.g.m., s. 226; Sasani Şahlarından Yezgird'in ölümü ile Hürmüz ve Firuz kardeşler arasında taht mücadelesi yaşanır. Ölmeden önce oğlu Hürmüz'ü tahta geçiren Yezgird Firuz'u ise Sicistan valiliğine gönderir. (bkz. Konukçu, *a.g.t.,* s. 77; E. Aradi, "The History of White Huns", *Mikes International*, c.VIII, Den Haag 2001, s. 40; W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia,*North Carolina 1939, s. 411.) Kardeşinin tahta geçtiğini öğrenen Firuz ileri gelenleri de alıp Amu Derya'ya hücum etmek için Ak Hun hakanı Aksungur'dan yardım ister. Aksungur da bazı şartlar öne sürerek yardım etmeyi kabul eder ve 30 000 kişilik bir birlik gönderir. (bkz. Konukçu, *a.g.t.*, s. 77; Gömeç, *Türk- Hun Tarihi…,* s. 365) Bir başka yardım desteği ise Firuz'un 484 yılında ölümü üzerine Horasan sınırında bulunan Herat Yabgu Aksungur'un himayesi altına geçmiştir. Bu sırada meydana gelen Mazdek isyanı baş göstermiştir. Amcasını alt ederek tahta çıkan Kavad m Mazdek'e inanmış ve onun tarafından hapsedilmiştir. Kız kardeşinini yardımı ile tutsaklıktan kaçan Kavad (ya da Kubad) tahtı yeniden ele geçirebilmek için Ak Hunlara sığınmıştır. Ak Hunlardan 300 000 kişilik bir Türk gücü alan Kavad Mazdek taraftarlarını ortadan kaldırarak yeniden tahta hâkim olmuştur. (Bkz. Gömeç, *a.g.e.,* s. 369-370).

41 Ramesh Chandra Majumdar, *The Classical Age*, Bombay 1954, s. 44; Herman Kulke, Dietmar Ruthermund, *Hindistan Tarihi*, Çev. M. Günay, Ankara 2001, s. 145; Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul 2006, s. 126.

42 Kurbanov, *a.g.t.,* s. 216; Biswas, *a.g.e*., s. 74.

Kaynakça

Ahmetbeyoğlu, A., "Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios'da Türkler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, cilt XXVII, sayı 2, Aralık 2012.
Aradi, E., "The History of White Huns", *Mikes International*, c.VIII, Den Haag 2001.
Beal, S., *Travels of Fah-Hien and Sung Yun*, London 1964.
Biro, M., "Hunların Kafkasya'daki Varlığı", çev. S. Eğilmez, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 22, Erzurum 2003.
Biswas,A., *Political History of Håõas in India*, Delhi 1973.
Chavannes, E., *Documents sur Les Tou-kiui (Turcs) Occidentaux,* Quebes 2006.
Enoki, K., "The Origine of The Ephthalit or White Huns", *East and West 3*, Bellinghom / Washington 1955.
Gömeç, S., *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012.
Gömeç, S., *Kök Türk Tarihi*, Ankara 2009.
Jayaswal, K. P., *An Imperial History of India,* Lahore 1934.
Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü,* İstanbul 1986.
Konukçu, E.,"Ak Hunlar", *Türkler,* c.1, böl. 6, Ankara 2006.
Konukçu, E., "Kuşanlar ve Ak Hunlar Tarihi", *Doktora Tezi*, Ankara 1973.
Kulke, H.- Ruthermund, D., *Hindistan Tarihi*, çev. M. Günay, Ankara 2001.
Kurbanov, A., The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis, *Phd Thesis*, Berlin 2010.
Ligeti, "Atilla ve Hunlarının Menşei"*Atilla ve Hunları,* Neş. G.Nemmeth, çev. Ş. Baştav, Ankara 1982.
Litvinsky, B. A., "The Hephthalite Empire", *History of Civilization of Central Asia,* Paris 1996.
Majumdar, R. C., *The Classical Age*, Bombay 1954.
Marcellinus, A., *The Roman Empire of Amnious Marcellinus,*çev. C.D. Yonge, New York 1894.
McGovern, W. M., *The Early Empires of Central Asia,*North Carolina 1939.
Procopius, *History of Wars, Book I*, Trans. H.B.Dewing, London 2005
Roux, J. P.*, Orta Asya Tarih ve Uygarlık,* İstanbul 2006.
Watter, T., *Yuan Chwang's Travelin India,* C. XIV, London 1904.
Williams,M. M., *A Sanskrit-English Dictionary*, Delhi 2004.

TÜRK DEVLETLERİNDE HÜKÜMDARLIĞIN KAYNAĞI VE ÖZELLİKLERİ

Hayri ÇAPRAZ[•]

Türk devletlerinde kişinin hükümdar olabilmesi ve hükümdar olduktan sonra iktidarını ve meşruiyetini devam ettirebilmesi için bilgelik, adaletlilik ve alplik özelliklerine sahip olması gerekir. Tüm bunlardan da önce, kültürel anlayışa göre, Tanrı hükümdarlık için o kişiyi seçmiş olmalıdır. Dolayısıyla, hükümdarlığın ilk kaynağının ilahi olduğu yönünde bir vurgulama vardır. Göktürk yazıtlarında ve Türk devlet yönetimini en açık şekilde ortaya koyan eserlerden biri olan Kutadgu Bilig'de, hükümdarın yetki kaynağının ilahi olduğuna atıf yapan çok sayıda örnekler bulunmaktadır.

Göktürklerin Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında, Bumin ve İstemi Kagan'ın Tanrı tarafından Türk milletini yönetmek, töresini idare etmek üzere seçilmiş oldukları yazılmıştır[1]. Göktürkler güç kaybedip, devletlerinin bağımsızlığını kaybettikten (630) sonra, İlteriş Kagan'ın önderliğinde yeniden derlenip-toparlanıp devleti güçlendirmişlerdir. Göktürk yazıtlarında, İlteriş Kagan'ın bu başarısının arkasında yine İlahi gücün (Tanrı'nın) rızasına işaret edilmektedir: Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında, İl-teriş Kagan devletsiz ve kagansız bir milleti Tanrı izin verdiği için derleyip, topladığı belirtilmektedir: "Tanrı izin verdiği için illiyi ilsizleştirmiş, kaganlıyı kagansızlaştırmış, düşmanı tabi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş. Babam kagan bunca ili, töreyi kazanıp ölmüş"[2].

İktidarın kaynağının ilahi olduğu anlayışı, Kutadgu Bilig'de bir diyalogda şöyle gösterilmektedir: Hükümdar, Ögüldilmiş'e küçük-büyük, kötü-iyi, bilgili-bilgisiz, akıllı akılsız, fakir-zengin olmak üzere her çeşit insan olduğuna göre, nasıl bir bey bunların başına geçmeli ki, şöhretini dünyaya yaysın, halkı zenginleştirsin, memleketi düzene koysun? diye sorar[3]. Ögüdülmüş'de cevabında, Bey doğarken, beylikle doğar, görerek öğrenir. Tanrı kime bu beylik işini vermek isterse, ona işi ile uygun akıl, gönül ve kol-kanat verir, demektedir[4]. Türk tarihinin bu iki önemli yazılı kaynaklarına bakıldığında hükümdarlığın kaynağında ve hatta devamında meşruiyeti için ilahi rıza gereklidir. Yani, Tanrı tarafından seçilmiş kimseler hükümdar olabilirler.

Göktürk devletinde veya ondan önce ve sonra kurulmuş Türk-Türk kültürlü devletlerde hükümdarların unvanları, iktidarın kaynağında Tanrı'nın olduğunu göstermektedir. Hun kağanları Tengri kutu unvanını taşırlar ve mektuplarının başında Tanrı'nın tahta çıkardığı Hun milletinin büyük Tan yu veya Şanyü'sü ibaresini kullanırlardı[5]. Şanyü unvanı,"sonsuzluk ve bütün cihanı içine alan" gibi, geniş bir anlam ifade ediyordu[6]. Bizans elçisi Jordanes, Atilla'nın ilahi kudret tarafından dünyanın hükümdarı tayin edildiğine, kılıcını da bu kudretin idare ettiğine inandığını belirtir"[7]. Göktürkler'den Bilge Kagan'ın unvanlarında; Tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kagan ve Tengri teg tengri yaratmış Türk Bilge Kagan" ifadeleri görülür. Moyun Çor'un kaganlık unvanlarında "Tengride bolmuş il etmiş Bilge Kagan" ibaresi vardır[8]. Hükümdar için kullanılan bu ifade Tanrıda kut bulmuş, devlet sahibi olmuş Bilge Kagan anlamına gelmektedir. Göktürk devletinin arkasından 745 yılında yönetimi devralan Uygurlarda da benzer yaklaşım görülmektedir. Uygur devletinin kurucu beyi Kutlug Bilge Köl Kagan'ın ölümünden sonra oğulları Tay Bilge Tutuk ve Börü Kun (Moyun Çor) arasında iktidar mücadelesini, Börü Kun kazanmıştır. Börü Kun, "Tengride Bolmuş İl Etmiş Bilge Kagan" unvanı almıştır. Hatununa da "İlbilge Hatun" unvanı verilmiştir[9]. Tanrısal yetkiye dayalı iktidar anlayışı Uygurlar ile devam ettirilmiştir. Ayrıca hükümdarın hanımına verilen "ilbilge" unvanı da dikkat çekmektedir. Benzer şekilde, Göktürk devletini derleyip toparlayan İlteriş Kagan'ın eşinin unvanı da "ilbilge"dir.

Türk devletlerinde hükümdarların ilahi güce dayanan veya ilahi güçle bağlantılı olduklarını gösteren örnekler Uygurlardan sonra Asya'da ve Avrasya'da hâkim olan birçok Türk veya Türk kültürlü devlette görülmeye devam etmiştir. Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han, iktidara geldikten sonra "Abdülkerim" Satuk adını almıştır[10]. Büyük Selçuklu devletinin kurucu beylerinden biri olan Tuğrul Bey, kurultay'da hükümdar seçilmiş (1040-1041 yılında) ve Nişabur'da bastırdığı paralarda El-Emirül – Ecell (Yüksek Emir) unvanını kullanırken, daha sonra Rey'de bastırılan paralarda (1042-1043) ise, El-Emiri's-Seyid unvanını kullanmaya başlamıştır[11]. Tuğrul Bey'in lakabı "Rüknü'd-dünya ve'd-din" (dünyanın ve dinin temel direği), Selçuklularda bir diğer hükümdar Sancar'ın lakabı "Muizzü'd-dünya ve'd-din"dir[12]. Türk Kağanlığından (Göktürklerden) Osmanlı Devletine (Devlet-i Ali Osman) kadar uzanan süreçte din olgusu (ilahi güçten alınan yetki) iktidarın meşrulaşmasını sağlayan başlıca unsurdan biri olarak dikkat çekmektedir.

Türk devletlerinde hükümdarlığın bir diğer kaynağı soydur. Milleti yönetecek kişinin soy olarak da buna hakkı

[•]Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Uluslararası Üniversitesi, Tarih Bölümü, Türkistan, Kazakistan.

[1] "Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtında, yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış, insanoğlunun üzerine atalarım Bumin ve İstemi Kagan oturmuş; oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare etmiş, düzenlemiş". Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 2. baskı, Akçağ yay., Ankara 1999, s. 95.

[2] "Tengri yarlıkaduk üçün illigig ilsiretmiş, kaganlıgıg kagansıratmış, yagıg baz kılmış, tizligig sökürmiş, başlıgıg yükündürmiş. Kangım Kagan bunça ilig törüg kazganıp uça barmış". Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 84.

[3] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig II*, çeviri Reşid R. Arat, 7 Baskı, TTK 1998, söz: 1921 – 1929.

[4] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig II*, söz: 1930 – 1936.

[5] Ahmet Kamil Cihan, "Farabinin Siyaset Felsefesinde Türk Devlet Anlayışının İzleri", *Bilimname IV*, 2004/1, s. 27.

[6] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 579.

[7] Ahmet Kamil Cihan, a.g.m., s. 27.

[8] Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 86; *Tengride bolmuş, Gökte olmuş anlamına gelmekteydi. Türkler zaman zaman bu göğün nasıl olduğunu açıklamaya çalışmışlardır. Bu kutsal Gök, "Tengri-teg Tengri" yani Tanrı'ya benzer Gök" veya "Gök'e benzer" bir Gök idi*. Ögel, *a.g.e.*, s. 576.

[9] Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 4. baskı, Ankara 2011, s. 58

[10] Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, Selenge yay., İstanbul 2005, s. 197.; R. N. Bezertinov, *Tatarı, Tyurki – Potryasateli Vselennoy (istoriya velikih imperii)*, Novosibirsk "TSERİS", 2001, s. 106.

[11] Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Tarihi*, TTK, Ankara 1998, s. 55.

[12] Salim Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat", *Türkler*, cilt 5, s.152.

olması gerekir. Kutadgu Bilig'de de bu özellik vurgulanmıştır: Beylik için insanın ilk önce asil soydan gelmesi gerektir; Babası bey ise, oğul bey doğar; o da babaları gibi, bey olur[13]. Türk devletlerini çeşitli zamanlarda, çeşitli boylara mensup kişiler veya gruplar kurmuşlardır. Hunların başında Tu-ku, Göktürklerin ve Hazarların başında Aşina, Uygurların başında Yağlakar, Kırgızların başında A-jin, Peçeneklerin başında Kangar, Macarların başında Kabar, Bulgarların başında Dula, Karahanlıların kuruluşunda, Karluklar, Selçukluların kuruluşunda Kınık boyuna mensup beyler yer almıştır[14]. Her boy devlet kurmak için kendisini diğerine kabul ettirmiştir veya ettirecek şekilde soyuna atıf yapar tavırlar sergilemişlerdir. Bu konuda Türk tarihinde çeşitli örnekler vardır. Doğu Karluk Yabgusu Bilge Anucur, Uygurlar'ın yıkılışı üzerine kendisinin Afrasiyap (Alp Er Tonga) soyundan geldiğini öne sürerek, 840 yılında Kara Han veya Kadır Han unvanı aldı ve başkenti Balasagun olan Karahanlı Devleti'ni kurdu[15]. Bilge Anucur Kadır-Han komşu devletlerin hükümdarlarına birer mektup göndererek Hakanlar Hakanı Alp Er Tonga soyundan geldiklerine göre, Türk hâkimiyet töresine binaen devlet kurma hakkının kendilerinde olduğuna ilişkin nameler gönderdi[16]. Uygurlar'da görülen bu davranış şekli, Cengiz Han'da başka bir şekilde yasa ile ortaya konuldu ve Cengiz soyundan gelenlerin Han olabileceği kabul edildi. Timur, devletini kurarken (1360-1370), Cengiz soyundan son Çağatay Hanını uzun süre yanında meşruiyyet için tuttu.

Tanrı tarafından seçilip, soy olarak da kendisini kabul ettirmiş hükümdarın taşıması gereken özellikler vardır. Bu özellikler Göktürk yazıtlarında ve yine Türk tarihinin diğer kaynaklarında belirtilmiştir.

Öncelikli olarak kedisine kut verilmiş olması gerekir. Kut anlayışı yine Tanrı kaynaklı bir yetkidir. Eski Türkçe'de kut kelimesi, "devlet, ikbal, saadet, ruh, baht" gibi anlamlara gelmektedir. Kutadgu Bilig ise bu kelimeyi, fazilet ve talihin kaynağı, beyliğin yolu olarak nitelemektedir. Her şey kut'a bağlıdır[17].

Kut anlayışına göre, hükümdar olacak kişinin alp olması, hükümdarlığa giden dünyevi ilk yol gibi görünmektedir. Alplik, kişiye şan-şöhret sağlayan bir özelliktir. Türk devletlerinin kurucularının hemen hemen hepsinde görülen ortak bir özelliktir. Mete Han'dan Atatürk'e tüm devlet kurucuları öncelikli olarak askeri başarıları ile şan ve şöhret sahibi olmuşlardır. Göktürk Devletinin kurucusu Bumin Kagan, henüz kagan olmadan önce bulundukları bölgenin hâkimleri olan Juan Juanları yenmiştir. Şadlığı sırasında birçok savaşa katılmış ve şanlı-ünlü bir komutan haline gelmiştir. Onun gibi, Göktürklerin diğer komutanları da gerek içeride gerekse dışarıda zaferler kazanarak iktidarlarını ellerinde tutabilmişlerdir[18]. Uygur devletinin kurucusu Kutlug Bilge Köl Kagan ve ondan sonrakiler (Börü Kun (Moyun Çor) gibi)askeri başarıları ile şan ve şöhretini sağlamışlar iktidarları ellerine alabilmişlerdir[19]. Karahanlılar'da da durum çok farklı değildir. Satuk Buğra, babasının yerine geçen amcasından yönetimi devralmak için onunla savaşmak zorunda kalmıştır. Her ikisinin de yönetim hakkı olduğu halde, birbirlerine iktidarı bırakmak istemediklerinden, sonucu belirleyen askeri üstünlük olmuştur. Amcası Ogulcak'a karşı galip gelen Satuk Buğra, devletin başına Han olmuştur[20]. Türk tarihi, taht hakkı kardeşlerin ve akrabaların işbirliklerine dair çok sayıda örneğe sahipse de, birbirleriyle ve komşularıyla mücadelelerinin de örnekleri azımsanamayacak kadar çoktur. Bu mücadeleler onların alpliklerinin göstergesi olarak öne çıkmaktadır.

Türklerin kurdukları devletin, İslam kültürü yönü ağır bastıkça, hükümdarlara şan-şöhret sağlayan alplik özelliğinin yerini "gazilik" almıştır. Fuad Köprülü, Osmanlılar zamanında uç beylerinin şehir hayatına geçmeleriyle ve az çok medrese tesiri altına girmeleriyle, alp kelimesi yerine gazi lakabını almalarına değinmektedir. Öncesinde gazilikten belli ölçülerde daha farklı içeriğe sahip alplik unvanını kullandıklarını açıklamaktadır[21]. Bununla birlikte, Osmanlı tarihi hakkında bilgi veren ilk kroniklerde Osman Bey ve arkadaşlarının faaliyetleri gazilik ile örtüştürülerek anlatılmaktadırlar. Osman Bey için sadece gazi ve bey unvanı yer almaktadır[22]. İçerik olarak alplik ve gazilik belli ölçülerde ayrılsa da, devlet kurucularına şan-şöhret sağlayan askeri faaliyetleri de içeren bir olgudur. Nitekim bu unvan 1921 yılında, askeri başarılar kazanmış Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal'e de verilmiştir.

Hükümdarın meşruiyetini zafer kazanarak elde ettiği konusuna Akkoyunlular adlı eserinde, John Wood'da değinmiştir. Birçok Türk hükümdarının özelliğinde olduğu gibi önce dünyevi zaferler ve arkasından hükümdarın meşruiyetine dini-ilahi anlam kazandırma burada da vardır. Uzun Hasan'a tartışmasız meşruiyet ve evrenselliğini sağlayan Cihanşah, Ebu Said ve Hasan Ali karşısındaki büyük askeri zaferleridir[23]. Uzun Hasan'ın zaferleriyle beraber onun hareketleri dini olarak da meşrulaştırılmıştır. 1467'de Karakoyunlu Cihan Şah'ı yenmesinin Kur'an da kehanet edildiği zafernamede belirtilmekte ve ayetler sıralanmaktadır[24]. Devvani, Uzun Hasan'ı, Arznamesinin girişinde yüzyılın elçisi olarak tanımlamıştır[25].

Hükümdarın yiğit olması gerektiği Kutadgu Bilig'de şöyle vurgulanmıştır. "Cömert ol, bağışla, yedir ve içir; eğer malın eksilirse, tekrar vur, al ve eksileni tamamla. Kılıç, balta, ok, yay ile kuvvet ve cesaret varken, yiğit adam mal için

---

[13] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig II*, söz: 1949, 1950.
[14] Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilat", *Genel Türk Tarihi*, Cilt 2, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 341.
[15] Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, Selenge yay., İstanbul 2005, s. 184
[16] Ekber N. Necef, *a.g.e.*, s. 185
[17] Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 84
[18] Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 95
[19] Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, s. 57
[20] Bezertinov, *a.g.e.*, s. 106.
[21] Fuad Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, TTK, 6. Baskı, Ankara 1999, s. 88.
[22] Halil İnalcık, "Padişah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedesi*, Cilt 34, Ankara 2007, s. 141.
[23] John E. Woods, *Akkoyunlular*, çev: Sibel Özbudun, Milliyet yay., İstanbul 1993, s. 183.
[24] John E. Woods, *a.g.e.*, s. 180.
[25] John E. Woods, *a.g.e.*, s. 181.

endişe etmemelidir[26]". Eserde böyle bir vurgu vardır, ancak eserin diğer bölümlerinde hükümdarın bu yiğit karakteri, yine onun diğer özellikleri olan adalet ve genel anlamda erdemlilik ile denetim altındadır.

Türk kültür tarihinde, Hunlardan Türkiye Cumhuriyetine kadar (Mete Han'dan Atatürk'e) hükümdarlığın kaynağında yiğitlik-alplik-cesaret öne çıkan özellik olarak dikkat çekmektedir. Bu özellik, devlet kurmak ve onun devamlılığı için gereklidir.

Buraya kadar yapılan analizde, hükümdarların meşruiyetinin kaynağında ilahi yetki ve alplik temel olarak öne çıkmaktadır. Hatta alplik sonrasında gelen başarıya bağlı olarak, ilahi yetkiye yönelik inancın (söylem ve yazımlarda) güçlendirildiği ifade edilebilir. Bu durumda Tanrı yetkisi, iktidara gelmenin kaynağı olabileceği gibi, iktidarda kalmanın meşruiyetinde de önemli bir dayanak olarak önem kazanmaktadır. Ancak, Türk tarihinde çok sayıda devletin kurulup-yıkıldığı dikkate alındığında, iktidarın "devamlılığının sağlanmasında" ilahi meşruiyyet ve hükümdar arasındaki ilişki kapsamlı bir inceleme gerektirmektedir.

Türk devletlerinde, hükümdar olacak kişinin özelliklerden bir diğeri erdem sahibi olması gerektiğidir. Erdem, faziletli olmak demektir ki, bu da toplumun mutluluğunun kaynağı olma yeteneğidir. Hükümdar olacak kişide veya hükümdarda bulunması gereken erdemlilik özelliği, doğruluğu, yiğitliği, alçak gönüllülüğü, toplumsal ahlakın övdüğü insan olmayı, ölçülülüğü ve bilgeliği gerektirmektedir. Bilgi, Adalet ve Alplik üçü bir arada erdemin içini dolduran hükümdarda bulunması gereken özelliklerdir. İktidar olma yetkisini Tanrı'dan alan erdem sahibi insanın, hükümdar olduktan sonra bu hakkını toplum da kabul etmektedir. Bu anlayış onun dünyevi iktidarının ilk meşruiyetidir. Buradan hareketle halkın hükümdara itaati tamdır. Halk kendisinin adaletli yönetilmesini ve korunmasını bekler. Hükümdarın merhametli ve koruyucu yönü, onun baba gibi görünmesini de sağlar. Ancak bu tâbilik, hükümdarın vasıflarını koruduğu ve üzerindeki sorumluluğu yerine getirdiği sürece devam eden bir olgudur.

Toplumun hükümdara tam olarak itaati, devletin başına gelebilecek her türlü olumlu ve olumsuz gelişmede birinci derecede sorumlu olarak hükümdarı görmesi anlayışını da beraberinde getirir. Çünki, milletin nazarında hükümdar ve yönetimde ona en yakınlar devlet tavrını ve aklını temsil ederler. Yönetimde yanlışlık yapılması bilgelik, adaletlilik ve diğer vasıflarda hükümdarlığın yetersizliğini gösterir ki, bu da bir süre sonra iktidarın meşruiyetini kaybetmesine yol açar. Aksi ise, iktidarı devamlı kılar. Yani hükümdar etrafında merkeziyetçi ve birleştirici yapı korunur.

Hükümdarlığın vasıfları arasında olan bilgelik, toplumun yönetime itaatinde sürekliliği sağlayan önemli bir unsurdur. Türk devletlerinde hükümdarın unvanında bu söz bulunmaktadır. Nitekim Kutadgu Bilig'de de hükümdarın meşruiyetini koruyabilmesi için bilgelik önemli bir özellik olarak şöyle öne çıkarılmıştır: Hükümdar her işe bilgi ile başlar, akıl ile sonlandırır. Bilgi halkını yönetebilmesi, iktidarını daimi kılabilmesi için gereklidir. Bilgi olmazsa aklın bir anlamı yoktur[27]. Yönetici için tek başına akıl yetersizdir. Bilgi'den kastedilenin bilimsel yöntemlerle üretilmiş olan, uygulanabilir, güncellenen, başkalarına fayda sağlayan veya başkaları karşısında kendisini (milletini) korumasına yardımcı olan yeni şeyler (bilgiler) olduğu düşünüldüğünde, akıl bilgiden beslenmeden kendini yenileyemez ve geliştiremez. Dolayısıyla hükümdarın, iktidarını kalıcı hale getirebilmesine yardımcı olacak bilgelik özelliğini sürekli tutulabilmesi için bilgiden kopmaması gerekmektedir.

Hükümdarlık vasfını elde etmiş ve iktidara gelmiş kişinin, konumunu koruyabilmesinin diğer bir önemli yolu, halkı memnun etmekten geçmektedir. Halkın mutluluğu, hükümdarın iktidarının sürekliliği anlamına gelmektedir. Bunun nasıl olacağına dair Kutadgu Bilig'de bilgi verilmiştir: İktidarın kalıcı olması için hükümdarın bilgili insanlara (ilim sahibi), devlet işlerini gizli tutan kâtiplere (bürokrasiye) ve üçüncü olarak da cesur-yiğit kişilere (orduya) ihtiyacı vardır. Kılıç ile alınan memleket, kalem ve ilim ile elde tutulur."Kılıç kan damlatırsa memleket alır, kalem de mürekkep damlatırsa altın gelir"[28]. Hükümdarın kimlerle beraber olması gerektiği konusunda yapılan uyarı, aslında devletin olmazsa olmaz üç sağlam temel üzerinde yükseleceğini göstermektedir. İlim-Güvenlik-Ekonomi. Bu üçü bir arada olmazsa idarenin kurulamayacağı, kurulsa bile korunamayacağıdır. Devletin bu şekilde idare edileceğinin özeti Orhun abidelerinde, Siyasetname'de, İbn Bibi Selçuknamesi'nde ve daha bir çok eserde vurgulanmıştır[29].

Bilge, alp ve adaletli hükümdarın yönetimde dikkat etmesi gereken başlıca iki şeyden biri halkının hakkı olan kanunu, diğeri de hizmette bulunanlara ücretini vermesidir. Kanun korumasında halk sevinç içinde yaşamalı, hizmette bulunanların da ücretini alarak yüzü gülmelidir[30]. Hükümdar haklıyı haksızdan ayırmaktan ve adalet dağıtmaktan başka çaresi yoktur[31]. Eğer halk kanunla yaşamaz, servet kapanın elinde kalırsa memleket bozulur[32]. Hükümdar, il'ini (devletini) tehlikeye atar. Dolayısıyla hükümdar, her devire ve zamana uygun olarak toplumun düzeni için kanunlar yapmalıdır. Bilindiği üzere, Türk devletlerinde hükümdar kanunlara (töreye) uyduğu gibi, kendisi de kanun yapabilir. Bu yetki sayesinde, içinde bulunulan zamanın ve hayatın koşullarına uygun olarak toplumun adaletli-huzurlu yaşamasına imkân sağlar.

Türk devletlerinde, devletin varlığının devamı kanunların uygulanışı ile doğrudan bağlantılıdır. Türk milleti kanunlarını yazılı saklamamıştır, ancak töre hükümleri herkes tarafından bilinmektedir ve ona uyulmaktadır. Bozulan töreyi düzeltme işe ise, hükümdarın başlıca görevlerindendir[33]. Hükümdarlar atalardan aldıklarını sürdürmekle beraber, bizatihi kanun yapma yetkisine sahiptirler. Hükümdarın kanun (Töre) yapma hakkı sayesinde, egemenlik gelişen bir

---

[26] *Kutadgu Bilig II*, söz: 2053, 2055.
[27] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig II*, söz: 1961-1973
[28] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig II*, söz: 2703 - 2715
[29] Refik Turan, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat", *Türkler*, 7, s. 153.
[30] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig II*, söz: 2132-2137
[31] Nizam-ül Mülk, Siyaset-name, Haz. Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara 1999, s. 10.
[32] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig II*, söz: 2132-2137
[33] Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 98.

yapı şeklinde Türk devletlerinde birinden diğerine miras kalmıştır[34].

Töre, hükümdarların yönetim tarzını belirleyen, hatta onların kendilerini denetlemesine yardımcı olan kanun anlayışıdır. Töre, yüzyıllar boyunca halkın oluşturduğu değerlerden, gelenekten-göreneklerden meydana gelmektedir. Yüzlerce yıllık sürecin sonunda şekillendiğinden, kimse itiraz etmez. Hükümdar da buna uymak zorundadır. Halk, törenin koruması altındadır. Töre, hem hükümdarın hem de meclisin üstündedir. Bu nedenle kanun devleti anlayışı herşeyin üstündedir. Nitekim "il gider, töre kalır" atasözüyle de bu düşüncenin eski zamanlardan itibaren korunduğu anlaşılmaktadır. Töre zaman ve çevreye uygun olarak değişirken, amaçları değişmez: Adalet, iyilik, eşitlik bunlardandır. Türk devlet geleneğinde iktidarın belirtisi olan kut sahibi olma ve kut'u muhafaza etmenin ilk şartı töreye uymaktır[35].

Töre'ye uymamak, kanunla devleti yönetmemek, hükümdarın iktidarının sonunu hazırlar. Adaletsiz yönetilen, zulüm altında bulunan halk doğrudan sarayı, meclisi basmayabilir veya ayaklanmayabilir. Ancak böyle yönetilen bir halk sorumluluklarını (vergi, askerlik, kamu mallarını koruma vs.) yerine getirmeyebilir ki, bu da devletin zayıflamasını, hatta yavaş yavaş çöküşünü hazırlar. Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş şöyle der "Zulüm yanar ateştir, yaklaşanı yakar. Kanun, su'dur, akarsa bereket olur. Uzun süre hâkim olmak için, kanunu doğru yürütmeli. Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer; zulüm ile ülke eksilir ve dünya bozulur. Zalim zulmü ile birçok sarayları harap etmiş ve sonunda kendisi açlıktan ölmüştür[36]. Bu ifadelerden anlaşılan töreye-kanuna uymamak, adaletsiz davranmak, devletin ve hatta hükümdarın kendi sonunu hazırlayacak ceza ile sonuçlanmaktadır. Benzer yaklaşım Nizam'ül Mülk'ün Siyasetname isimli eserinde de görülmektedir[37].

Türk kültür yapısı, tarihte güçlü-iradeli hükümdarlar ortaya çıkarmıştır. Onların denetimi öncelikli olarak töre-kanun çerçevesindedir. Hatta devletlerin zaman içinde yapısal değişikliklerine bağlı olarak, hükümdarların kendilerini kurumlar aracılığı ile de denetlenmesi-engellenmesi söz konusudur. Ancak töreye uyduğunu iddia eden güçlü hükümdarları veya kurumların üstünde büyük güce sahip olan hükümdarları ne denetleyebilir veya zalimliklerinde onları ne durdurabilir? Gücünü halktan, töreden (kanunlardan) alıp iktidara gelmiş, ancak daha sonra bunların hepsini göz ardı edip kendi sonunu hazırlayacak olan hükümdarı ne engelleyebilir? Sonu felâkete giden bu "bey hastalığının" çaresi, Türk hükümdarlarının özellikleri arasında bulunması tavsiye edilen bilgeliktir-erdemliliktedir. Bu vasıflar paylaşmayı, alçakgönüllülüğü, iyiliği, ölçülüğü, adaleti gerektirdiğinden, hükümdarın kendisini denetleyebileceği en üst seviyedir. Yani çok yönlü vicdani hesaplaşma seviyesidir. Bu seviyeye ulaşmış güçlü hükümdarlar zulümden kaçındıkları gibi, kendilerinin ve halkının sonlarının felaketlere sürüklenmesini de engellerler. Buna hükümdarın "ölçülülük" özelliği de denilebilir. Modern devlet düzeninde, kurumların zayıflatılması halinde liderin mutlaka bu özelliğini öne çıkarması gerekir, aksi takdirde kendisinin ve devletinin felaketine sebep olabilir[38].

Türk hükümdarlarının vicdani hesaplaşma yapmalarına yardımcı olan bir diğer unsur dindir. Hükümdarların yönetimlerinden doğan ödül ve cezaların sadece bu dünya ile sınırlı tutulmadığını onlara hatırlatan eserlerde yazılmış ve kendilerine takdim edilmiştir. Nitekim Selçuklu Sultanı Melikşah'ın isteği üzerine veziri Nizamül Mülk'ün (1018-1092) devlet yöneticilerine tavsiyeler niteliğindeki eserinde (Siyasetname de) Hz. Ömer ve oğlu Abdullah arasındaki bir hikaye, yöneticinin yaptığı haksız uygulamalara yönelik hesaplaşmanın sadece bu dünyada kalmayacağına, adaletin öbür dünyada tecelli edeceğine işaret etmektedir. Kutadgu Bilig'de de hükümdarların öbür dünyada hesap vereceklerine dair hatırlatmalar vardır. Hükümdara yapılan tavsiyeler arasında öbür dünyadaki yerinin iyi olması için akıllı ve bilgili olması gerektiği hatırlatılarak, diğer dünyadaki hesaplaşmaya gönderme yapılmaktadır[39].

Hükümdarların ceza ve ödüllerinin sadece bu dünya ile sınırlı tutulmaması, onların daima vicdani bir hesaplaşma içinde olmaları gerektiğini ortaya koymaktadır. Bir hükümdar ki, beylerini kendisi seçmiş, kurultayı kendi istediği gibi yönetir olmuş, zaferler kazanmış, bilgi'den uzaklaşmış ve bir süre sonra her sözü kanun haline gelmiş biri olursa, onu yanlış yapmaktan ne kurtarabilir? Bilgelik veya erdemliliğin zayıf kaldığı bir durumda onu ne durdurabilir? Kutadgu Bilig'de, Siyasetname'de ve daha birçok eserde ortak olan yaklaşım, tüm aşamalardan sonra, en sonunda bir de öbür dünyada hesap verileceği uyarısı hükümdara yapılmaktadır. Dolayısıyla, vicdanî muhasebe bir hükümdarın bu dünyada kendisi için en son ve en üst mahkemesidir.

Modern devlet düzeninde vicdan muhasebesi bir yönetici için en üst hesaplaşma yeri olabilir. Ancak, bugün yönetici vicdan muhasebesi yaptıracak bilgeliğe veya daha üst denetleyicinin olduğu anlayışına sahip olmayabilir, bu nedenle çağdaş devlette bu tehlikenin önüne geçmek için devlet düzeninde mutlaka olması gereken bir diğer husus, yöneticiyi denetleyecek gücün ve bağımsızlığın milletten kaynağını alan devlet kurumlarına verilmesi gerektiğidir. Aksi takdirde devletin başı (İlbaşı) sadece kendisini değil, tüm devleti sıkıntıya düşürebilir. Bilindiği üzere, çağdaş devlet düzeni, sivil toplum kuruluşlarının yavaş yavaş etkiliği olduğu bir yapıyı aşama aşama yerleştiriyorsa da, esas olan hâla

---

[34] Refik Turan, a.g.m., s. 153.

[35] Abdülkadir Yuvalı, "Türk Devlet Felsefe*si"*, *Sakarya Üniv. Fen Edebiyat Dergisi*, 2008, vol 10, sayı 1, s. 127.

[36] *Kutadgu Bilig II*, söz: 2032-2035.

[37] Nizam-ül Mülk, Siyaset-name, Haz. Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara 1999, s. 10.

[38] Güçlü bir liderin kendisini ve halkını nasıl felakete sürükleyebileceğine dair yakın zamanda yaşanmış iki örnek Avrupa tarihide görülmüştür: Avrupanın meşhur lider ve komutanlarından Napoleon Bonaparte, 1799'da Fransa'yı cumhuriyet devraldı ve konsüllük yönetimi sırasında çok güçlü hale geldi. 1804 yılında kendisini imparator ilan etti. Fransız halkından aldığı yetkileri, başka milletleri de hâkimiyeti altına alarak imparatorluk sıfatına dönüştürdü. Fransa için yapılan savunma savaşını, bir taraftan ihtilalin fikirlerini yayayma, diğer taraftan da kendisinin imparatorluğunu sağlayacak olan saldırı savaşları haline getirdi. Ama sonuç 1814-15 yılında Fransa için faleketle bitti. Avrupa'dan bir diğer örnek Adolf Hitler'dir. Almanlara daha iyi bir hayat diye, 1939 yılında savaşa başladı. Savaş 1944 yılında Almanya için büyük felakete sebep oldu ve yenilgiyle bitti. Tarih güçlü yöneticilerin bir süre sonra sınırlanamayacağını göstermiştir. Dolayısıyla, sadece Türk hükümdarları için değil, genel anlamda tüm yöneticiler için bilgelilik-erdemlilik vasfı onların vazgeçilmezleri olması gerekmektedir.

[39] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig II*, söz: 1971-1973.

kurumlar aracılığı ile kanunlar üzerinden yöneticinin denetimini gerçekleştirmektedir. Kurumların korunması ise "Meclis" tedir (Kurultay'dadır). Buradan hareketle, Meclis'in oluşum şekli ayrı bir hassasiyet ve önem taşımaktadır.

Sonuç itibariyle, Türk devletlerinde hükümdarın bilgeliliği-erdemliliği, töreye uyması, vicdani hesaplaşma içinde olması gerektiği, onu daima halka hizmete yönlendiren başlıca değerlerdir. Bu değerler zalim ve zulmeden hükümdarın doğuşunu engelleyen, halkın güvencesini sağlayan, devletin istikbalini temin eden değerler olarak öne çıkarlar. Böylece devlet güçlü ve sürekli hale gelir, hükümdarın yönetim meşruiyeti de sağlanmış olur. Cumhuriyet Türkiyesinde ise bu özellikler, "millet adına güç kullanan" Meclise geçmiştir. Bu nedenle halkı temsil eden "Meclis"in üyelerinin seçimi özel itina gerektiren bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Cumhuriyet Türkiyesi öncesi devlet düzeninde özellikle lidere atfedilen özellikler (bilgelik, adaletlilik, alplik), yeni devlet düzeninde milletin temsilcileri olan Meclis üyelerinin de karakteri olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu da Meclis'in karakteri olacaktır.

Kaynakça

Bezertinov, R. N., *Tatarı, Tyurki – Potryasateli Vselennoy (istoriya velikih imperii)*, Novosibirsk "TSERİS", 2001.
Cihan, Ahmet Kamil, "Farabinin Siyaset Felsefesinde Türk Devlet Anlayışının İzleri", *Bilimname IV*, 2004/1.
Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, ikinci baskı, Akçağ yay., Ankara 1999.
Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi*, Dördüncü baskı, Ankara 2011.
İnalcık, Halil, "Padişah", *Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedesi*, Cilt 34, Ankara 2007.
Koca, Salim, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat", *Türkler*, cilt 5.
Koca, Salim, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilat", *Genel Türk Tarihi*, Cilt 2, Ankara 2002.
Köprülü, Fuad, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, TTK, 6.Baskı, Ankara 1999.
Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Tarihi*, TTK, Ankara 1998.
Necef, Ekber N., *Karahanlılar*, Selenge yayınları, İstanbul 2005.
Nizam-ül Mülk, *Siyaset-name*, Haz. Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara 1999.
Turan, Refik, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat", *Türkler*, Cilt 7.
Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstunbul 1988.
Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig II*, çeviri Reşid R. Arat, 7 Baskı, TTK 1998.
Yuvalı, Abdülkadir, "Türk Devlet Felsefes*i", Sakarya Üniv. Fen Edebiyat Dergisi*, 2008, vol 10, sayı 1.
Woods, John, *Akkoyunlular*, çev: Sibel Özbudun, Milliyet yay., İstanbul 1993.

ESKİ TÜRKLERDE HÂKİMİYET VE MİLLET ANLAYIŞI

Varis ÇAKAN*

Hâkimiyet Anlayışı

Eski Türklerde siyasi iktidar "Kut" kelimesi ile ifade ediliyordu. "Kut"un sahibi olan devletin de sahibi idi. Kut ise Tanrı tarafından seçilmiş kişilere bağışlanıyordu. Büyük Hun Tanrıkutu Batur(Mete) Han İmparatoruna gönderdiği mektubunda: "Tanrı'nın tahta çıkardığı Hun Devletinin Ulu Tanrıkutu" ibaresini kullanıyordu. Bu Hunlarda hâkimiyetin semavi menşeli olduğunu gösteren ilk vesika idi[1]. Orhun kitabelerinde ise bu anlayış : "Tengri yarlıkadukın üçün, özim kutım barüçün/Tanrı irade ettiği için kendi devletim 'Talihim' var olduğu için"[2]şeklinde ifade edilmektedir. Hükümdarlık yetkisinin yani kut'un Tanrı tarafından verildiğini biz Hun, Göktürk ve Uygur devletlerinin hükümdarlarının taşıdığı hükümdarlık unvanlarından da açıkça görebiliyoruz. Mesela: Mete/Mo-tun için "Batur Tanrıkut", Bilge Kağan için "Tengri teg Tengride bolmış Türk Bilge Kağan", Moyunçor için "Tengride Bolmış İl Etmiş Bilge Kağan" deniliyordu.

Türk hâkimiyet mefhumunun temelinde, Cihanşümul, yani bütün cihanı içine alan bir devlet fikri bulunurdu. Eski Türk düşüncesinde "Devlet-i ebed müddet" şuuru öyle işlemiştir ki, bu muazzam devletin de yeryüzünde bazı vazifelerinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani bu savaşçı kavmin görevi sadece kılıç sallayıp savaş yapmak değildi. Onun başlıca vazifeleri Tanrı'nın verdiği devlet ve güç ile Tanrı adına dünya nizamını sağlamak ve Tanrı adaletini dünyanın her tarafına yaymak idi. Bu hâkimiyet anlayışı Türklerde başlangıçtan bu güne kadar devam etmiştir. Eski Türk yazıtlarından biz Türk Cihan hâkimiyeti anlayışının en güzel örneklerini bulabiliyoruz.

İl'i yani devleti yönetme yetkisinin kişilere Tanrı tarafından bağışlandığı ve karizmatik bir yapıya da sahip olduğu gözden kaçmamaktadır. Bu da eski Türklerde "Yarlık" terimi ile ifade edilmiştir. Göktürk devletini İl-teriş Kağan devletsiz ve Kağansız bir milleti Tanrı izin verdiği için derleyip, toplamıştır. İl-teriş Kağan devleti kazandıktan, töreyi düzenledikten sonra yabgu ve şad tayin etmiştir. Yabgu ve Şad'ın tayini de Tanrının iradesi ile gerçekleştirdiğini yine kitabelerden öğreniyoruz. Eski Türklerdeki hâkimiyet anlayışının önemli hususiyetlerinden biri devlet başkanı vazifesinde liyakat göstermediği veya halkıyla ters düştüğü takdirde,karizmatik otoritesi de kaybolurdu ve "Kut" geri alınırdı. Yani Tanrıkutlar veya Kağanlar Tanrı tarafından kut sahibi kılındığı gibi bu göreve layık olmayanların da uzun süre başta bulunmaları mümkün değildi. Mesela Kapgan'ın oğlu İnel Kağan İl'i idare etme kabiliyetine sahip olmadığı için Tanrı Bilge'ye "Kut" lütfetti ve Bilge amcasının oğlu İnel Kağan'ı tahttan uzaklaştırarak Kut sahibi olmuştu.

Türk cihan hâkimiyeti anlayışının biri teorik, diğeri uygulama olmak üzere iki cephesi olduğu ileri sürülmüştür. Teorik cephesi, "Tört bulung (Dünyanın dört köşesi) üzerinde Türklerin kutsal hâkimiyetini sağlamak idi. Uygulama cephesi ise, "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" her tarafı Türk idaresi altına almak idi. Nitekim Oğuz Kağan Destanında bile, "Gök çadırımız, güneş ise bayrağımız olsun"[3] deniyordu. Gök kubbesinin altını tek bir Türk Devleti gibi görme düşüncesi, Türklerde çok eski ve köklüdür. Orta merkez olmak üzere, "Orta", "Doğu" ve "Batı" şeklinde görülen "Üçlü Devlet Düzeni" eski Türk devletlerinin üçlü devlet teşkilatı idi. Buna göre devletin gerçek sahibi ortadaki Tanrıkut veya Kağan idi. Bu sebeple de devlet teşkilatı, ortadan başlayıp doğu ve batıya (sağ ve sola) doğru, yelpaze şeklinde iki uçlu bir genişleme gösteriyordu.

Türkler milli, dini ve insani duyguların ahenkli bir terkibi sayesinde bir dünya nizami davasına bağlanırken bu esaslara göre Tanrı'nın cihan hâkimiyetini kendilerine emanet ettiğine ve zor anlarda kendilerine yardım ettiğine inanıyorlardı. Asya Hun Devleti yıkılarak parçalandıktan yaklaşık 90 sene sonra Çin'in parçalanması ile yaşanan kargaşalıktan yararlanmak isteyen bir Hun kumandanı M.S. 304'te Çin'in kuzeyinde Hun devletini tekrar kurmak için Hunların ileri gelenlerini gizlice topladığında şu konuşmayı yapar: "Tanrı Hun Devletini tekrar diriltmek istiyor. Eğer Tanrı bizim dirilmemizi istemeseydi büyük Tanrıkutumuzun soyundan olan Tu-ku'yı (Tuğluk) bu dünyaya gönderir miydi?" Bu konuşmanın tesiri ile Hun ileri gelenleri Çin'de ikamet eden Tuğluk'u Çin'den getirterek tahta geçirir ve Çinlilerin "Ön Chao Devleti" (M.Ö. 304-329) diye kaydettiği Hun Devletini kurar. Çin yıllıklarında yine Hunların esaret devrinde bile milli şuur ve gururlarını muhafaza ettiklerini ve Tanrının kendilerine yardımcı olduğuna inandıklarına dair kayıtlar bulunmaktadır. Onlardan biri savaşta mağlup olan ama teslim olmayı reddeden bir Hun hükümdarının şu ifadeleridir: "Biz bu savaşta yenilsek bile teslim olmadan sonuna kadar savaşıp ölürsek dünya durdukça kahramanlık şanımız yaşayacak Bundan ilham alan oğullarımız ve torunlarımız tekrar cihana hâkim olarak tüm insanların hükümdarı olacak". Bu ifadelerden biz Hunlardaki cihan hâkimiyet anlayışının ne derece derin ve köklü olduğunu görebiliyoruz[4].Hunlardaki bu anlayışın daha sonra Hunlarla beraber Avrupa'ya da geldiğini görüyoruz. Bizans elçisi Priskos Hunların, "Atilla'nın ilahi bir menşeden geldiğine inandıklarını, dünyanın kendilerine ait olduğu düşüncesiyle savaşlarda bulunduklarına inandıklarını söyler. Ondan sonra Avrupa Hunlarına elçi olarak gelen Jordanes de Atilla'nın Tanrı tarafından dünyanın hükümdarı tayin edildiğine, kılıcını da bu kudretin idare ettiğine inandığını belirtir. Bu yüzden Avrupalılar Atilla'yı "Tanrının kılıcı" olarak kabul eder ve günahlarından dolayı kendilerini cezalandırmak için Tanrı tarafından gönderildiğine inanmışlardı.

Hunların soyundan gelen Göktürklerde aynı anlayış ve düşünceye sahip olup, bu hususta pek çok yerli ve yabancı

---

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye. varis@gazi.edu.tr, variscakan@gmail.com

1 Osman, Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* İstanbul 1996, s. 83.

2 H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994, s. 27.

3 *Kadım ki Uygurların Tarihi Destanı Oğuznâme*, Geng Shi-men, T. Eyüp, Pekin 1980, s. 9.

4 L. Rasonyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara 1942, s. 34-35.

vesikalar bulunmaktadır. Göktürk dönemine ait Orhun kitabeleri ise baştanbaşa cihan hâkimiyeti anlayışı ve ideali ile doludur. Göktürk kitabelerinde yer alan: "*Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış, insanoğlunun üzerine atalarım Bumin ve İstemi Kağan oturmuş. Oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare etmiş, düzenlemiş, dört taraf hep düşman imiş. Atalarım, asker sevk edip dört taraftaki halkı itaat altına almış, tabi etmiş, Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş. Doğuda Kadırkan-Yış'a kadar batıda Temir-kapı'ya kadar milletini yerleştirmiş. İkisinin arasında pek teşkilâtlı Göktürkler böylece oturur imiş"* şeklindeki hitabı ile mefkûrelerini milletine ve dünyaya duyuruyor ve sonraki nesillere miras olarak bırakmaktadırlar.

Göktürklerin halefi olan Uygur kağanları da yaratılış destanlarına göre, semavi bir ışıktan yaratıldığına inandıkları[5] gibi hâkimiyetlerinin de Tanrısal menşeden kaynaklandığını ifade eden "Tengride Bolmış", Tengri'de Kut Bulmuş" gibi unvanlar kullanmaktadırlar. Arap seyyah Mervezi'ye göre Koçu İdikut Uygur Devletinin bir hükümdarı 1027'de Gazneli Sultan Mahmud'a gönderdiği mektubunda "Göklerin sahibi Tanrı yer yüzü ülkelerinin ve birçok kavimlerinin hâkimiyetini bize verdi" cümlesi ile başlamakta idi. Uygurların bu hanı bu devirde büyük bir devletin hükümdarı olmadığı halde bile yine resmi Türk cihan hâkimiyeti mefkûresine sahip olduğunu belirtiyor ve Müslüman olan Türk sultanına yay ile on ok gönderiyordu[6].

Daha sonra hâkimiyetlerini dünyanın çeşitli bölgelerine taşıyan Türkler atalarından kendilerine miras kalan bu emanete sahip çıkmak suretiyle hâkimiyeti altına aldığı çeşitli toplumlardan ve dinlerden olan herkesin hamisi ve koruyucusu oldukları düşüncesinden vaz geçmediler. Bu nedenle de Türkler tarafından ister İslâm öncesi kurulan devletlerde olsun ister İslâm sonrası kurulan devletlerde olsun millet, din ve sınıf farklılıklarından kaynaklanan mücadelelere rastlanmamaktadır. Türk Cihan Hâkimiyeti ve nizamının evrensel bir mahiyet kazanması işte bu insani esaslar üzerine kurulduğundan kaynaklanmaktadır.

Millet Anlayışı

Millet, bugün belirli bir bölgede bir arada yaşayan, müşterek dil, kültür ve tarih bağları ile iç içe geçen bir insan topluluğunun karşılığıdır. Eski Türklerin kullandıkları "Budun" sözü bu manada bugünkü milleti tanımlamaktadır.

Eski Türkler bugünkü millete "Bodun" veya "Budun" diyordu. Bu eski Türkçe'deki "bod" sözünden türemiş idi. "Bod" sözü Türkçe'deki "Boy" sözü ile alakalı olup; "Bağımsız, İl'li ve kağanlı" bir Türk toplumu anlamına geliyordu. Yani "Budun" deyimi "Bod" sözüne "un" denilen isim ekinin eklenmesiyle türemişti.

Eski Türkler "Bodun"u yani milleti, devletin esas kurucusu ve sahibi olarak kabul ediyorlardı. Oysa Uzak Doğu ülkelerinde ve Ortaçağ Avrupa devletlerinde hükümdar, her şeyin üstünde idi. Milletin adı bile geçmezdi. Fakat Türk tarihinde hükümdar millet için vardı. O, millete hizmet etmek için bizzat Tanrı tarafından gönderilirdi. Millet de işini ve gücünü vererek devlet kazanıyordu. Orhun kitabelerindeki "Kime il kazandırıyorum?" veya "Hangi kağana işimi gücümü veriyorum?" gibi haykırışlar işte bu anlayış ve inanıştan ileri geliyordu.

Göktürklerin millet anlayışında, "Tanrı" Türk milletinin koruyucusu idi. Tanrı, "Türk milleti yok olmasın, vatan toprakları sahipsiz kalmasın"diye, İl-Teriş Kağan ile Hatunu İl-Bilge'yi tepelerinden tutup, Türk milletinin başına getirmişti. Bilge Kağan ve Költegin yazıtlarında bu husus şu ifadelerle anlatılmaktadır: "Yukarıda Türk Tanrısı, Türklerin kutsal yer ve su'ları, Türk milleti yok olmasın diye, bir millet olsun, diye! İl-Teriş Kağan ve İl-Bilge Katun'u halk içerisinden çekip yükseltmiş."

Göktürklere göre bir millet, "İl'li Budun" ve "Kağanlı Budun" olmalıydı. Bununla beraber Karluk Türkleri gibi güçlü bir boya da, kağanları ve İl'leri olmamasına rağmen, yine de hem "Bod" ve hem de "Karluk Budun" denilebiliyordu. Çünkü onlar da tarih boyunca, Göktürklere nazaran daha küçük bir topluluk da olsalar bir budun halinde yaşamışlardı. Göktürklere bağlı olmaları, Türkçe konuşmaları ve Türk kültürüne sahip olmaları, onlara da ayrı bir "Budun" denmesi için önemli bir engel teşkil etmiyordu. Göktürk yazıtlarından geçen "Türk Budun" yani bugünkü manada"Türk Milleti" deyiminden, yalnızca Göktürk Devletini kuran asıl boylara "Türk Budun" dendiğini öğrenebiliyoruz. Sözü edilen asıl Türk boylarının çoğu batıda toplanmışlardı. Doğudakiler ise, daha az idiler. Batı Türklüğünün daha uzun yaşamış olmasının bir sebebi de, bundan dolayı idi.

Tonyukuk yazıtında bir de "Türk Sir Budun" deyimi geçmektedir. Bu herhalde, devletin temelini teşkil eden Türk kavimleri için söylenen deyim olsa gerek. "Türk Sir Budun" deyimindeki "Sir" sözünün anlamı Bahaddin Öğel'e göre "Birleşik" demek oluyordu. Yani "Türk Sir Budun" bugünkü manada "Birleşik Türk Milleti" anlamındaydı. Bilindiği gibi önemli Türk boylarından biri olan Tarduş Türklerine de zaman zaman "Sir-Tarduş" deniliyordu. 630 senesinden sonra bağımsız bir hâkimiyet kuran Tarduşlar güçlü döneminde birçok Türk boyunu kendilerine katmışlardı. Bu sebeple "Sir Tarduş" yani "Birleşik Tarduş"lar adını aldığını anlaşılıyor[7].

Türkleri yeryüzünden yok etmek isteyen düşmanlar Türklüğün mayasının kağanlar ile beyler değil de asıl Türk budunu olduğunu çok iyi bildiğinden siyasi ve askeri hedeflerini Türk budununun (milletimin) yok olmasına yöneltmişti. Bunu biz Bilge Kağan yazıtındaki şu ifadelerden görebiliyoruz:"Düşmanlarımız, Türk bodununu yok edeyim! nesilsiz bırakayım! der imiş ve yok etmeye de kadar varırmış!".

Türk kağanlarının millete hizmet etmek için ve milleti yüceltmek için Tanrı tarafından getirildiğini, Bilge Kağan yazıtındaki şu ifadelerden açıkça anlayabiliyoruz: "Türk milletinin adı ve ünü yok olmasın, diye: Babam Kağanı, annem Katun'u götürmüş Tanrı! İl veren Tanrı! Türk milletini adı ve ünü yok olmasın diye: Özümü tahta oturtan gerçek. O Tanrı!...".

---

[5] Vâris, Çakan, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Ankara 2009, s. 64-66.
[6] R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998, s. 97-112.
[7] B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* Ankara 1979, s. 204-207.

Göktürklerin millet anlayışına göre Türler yok olmasın diye onlara yardım eden ve onların yanında olan Tanrı, İline ve Kağanına karşı suç işlediği zaman "Ceza" da verirdi. Göktürklerin meşhur devlet adamı ve veziri Tonyukuk'un yazıtında bu husus şu şekilde dile getiriliyor: "Türk milleti kağansız olduğu zaman Çin'e tabi idi. Kendi Han'ı olmadığı için her tarafa dağıldı. Sonra düşmanına (Çin'e) tabi oldu. (bunun üzerine) Tanrı şöyle demiş; Sana Han verdim. Fakat sen Hanını bırakıp Çin'e gittin tabi oldun…, Türk milleti Çin'e tabi oldu diye Tanrı, onlara ceza vererek öldürdü! Türk milleti öldü! Tükendi! Yok oldu! Birleşik Türk milletinin yerinde (toprağında) bağımsız boy kalmadı!...". Bu ifadelerden anlaşıldığı gibi yanlış yaparak iline ve kağanına isyan eden ve terk eden boylar da Tanrı tarafından cezalandırılıyor ve yok ediliyordu. Aslında bu felakete sebep olan ve onları yok eden beceriksiz Türk Kağanları ve onun bürokrasileri idi. Fakat Türkler bunu böyle düşünmüyorlardı. Bundan dolayı halk tabakası ili ve halkı yönetemeyen kabiliyetsiz kağanlara gereken tepkini göstermeden kurtuluşu dışarıdan arayıp ilini terk etmişti. Böyle yaparak hem Gök Tanrıya hem de kutsal vatan topraklarına karşı suç işlediğinden kurnaz düşmanlarının eliyle Tanrı tarafından cezalandırılmıştı.

Kaynakça

Çakan, Vâris, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Ankara 2009.
Kadım ki Uygurların Tarihi Destanı Oğuznâme, (Uygurca, Yay. Haz: Geng Shi-men, T. Eyüp), Pekin 1980.
Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994.
Ögel, B., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* Ankara 1979.
Rasonyi, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.
Şeşen, R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998.
Turan, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* İstanbul 1996.

HÜKÜMDÂR ÜNVAN VE ELKABI BAĞLAMINDA TÜRK-İSLAM DEVLETLERİ GELENEĞİNDE ADALET-DÂD VE KIST KAVRAMLARI

Nejdet GÖK[*]

Giriş

"Adalet Mülkün Temelidir" sözü, Kutadgu Bilig'ten Osmanlı Kanunnamelerine, ordan Cumhuriyet'e tarih boyu Türk-İslam devletlerinin değişmeyen düsturlarının başında gelmiştir. Kuşkusuz, İslam öncesi Türk devlet yönetim felsefesi de bu esas üzerine kurulmuştur. Adaleti uygulayamayan, adil olamayan bir hükümdar meşru bir hükümdar olarak görülmemiş, tahtan uzaklaştırılması için yeterli sebep olarak kabül olunmuş, halkın huzur ve mutluluğunun esası olduğu vurgulanmıştır.

Hükumdar unvan ve lakabları dışında; vezir, beylerbeyi, kadıasker vb. üst düzey yöneticilere tevcih olunan berat gibi vesikalarda en önce dikkat çekilen husus, adaletin kâinatın yaratılma sebebi olduğu ve idarecinin adil olması gerektiği, ayet ve hadislerden alıntı yapılarak vurgulanmıştır.

Tarihin kaydettiği en büyük devletlerinden birisi olarak asırlar boyu dünyaya nizam vermiş Osmanlı Devleti'nin divan toplantıları "Adalet Kulesi" adı verilen çatının altında yapılırdı. Bugün bile Topkapı Sarayı'na dışardan bakıldığında ilk dikkat çeken yapı da bu kuledir.

Benzerleri Edirne ve Manisa saraylarında da yer alan bu yapıya Adalet kasrı da denilmiştir. Topkapı Sarayında Fatih Sultan Mehmet döneminde bağımsız bir kule şekline çevrilmiş, mahlası "adlî" olan Sulatan II. Mahmut ve Abdülaziz dönemlerinde de tadilatlar görmüş, adalet sembolü olarak bu güne kadar ulaşmıştır.

Adalet, Dâd ve Kıst Kavramları

Bu üç kelime; Osmanlı arşiv vesikalarında ve kroniklerinde biribirinin yerine, bazan tek başlarına, kimi zamanda birlikte kullanılıyor. Kelimelerin etimolojisi kısaca şöyle:

(عدالة- عدل):"adâlet": Adl kökünden türetilen bir kelimedir.

(داد) Dad ise; **إِنْصَافٌ (ج) إِنْصَافَاتٌ** "insaf" ; adil olmak, insaf, adalet, insaf etmek, her nesneyi yerli yerinde etmek ve hakkaniyet anlamlarına geliyor.

قَسَطَ الرَّجُلُ: "kasata er-racül" "Adam âdil oldu" demek. "Kıst" ise adalet anlamında masdar bir kelime. Yine buradan türetilen "taksîd" kelimesi de bir bütünü eşit ve adil bir şekilde bölmek anlamına geliyor. Bugün de yaklaşık aynı manada kullanıyoruz.

Adâlet; "tavır, davranış ve hükümlerde doğru olmak, hakk'a göre hüküm vermek, Hak sahibine hakkını vermek, haksızları terbiye etmek, insaf, eşit olmak, eşit kılmak" gibi anlamları taşıyan bir isim olmuş oluyor. Biribiri yerine kullanılmış olmakla birlikte; adâlet, bizzat adâletli davranıp zulmetmemeyi, "Dâd" ise başkalarının zulüm yapmasını engellemek ve bir zulüm yapılmışsa onu ortadan kaldırmayı ifade ediyor. Yine aynı kökten bir masdar-isim olan "orta yol, istikamet, eş, benzer, misil, bir şeyin karşılığı" anlamlarına gelen adl kelimesi, sıfat olarak kullanıldığında âdil kelimesi ile eş anlamlı oluyor. Adl, Allah'ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) da birisidir.

Adl; "her şeyi layık olduğu yere yerleştirmek, hakkı yerine koymaktır ki, azgınlığın, bir başka ifade ile haksızlık ve zulmün zıddıdır". Burdan hareketle müfessirler, "Şüphesiz ki, Allah, size adâleti, iyilik yapmayı (veya kendisini görüyormuş gibi ibadet yapmanızı-ihsan) ve yakınlara bakmayı emreder; hayâsızlıktan, fenalıktan ve azgınlıktan (fahşâ ve münker) nehyeder. Öğüt almanız için size böyle öğüt verir." (Nahl 90) âyetindeki adâlet kavramını şu şekilde izah ederler:

Adâlet; insaf, haklılık ve doğruluk anlamlarını kapsayan bir dengelemedir ki, terazinin dili gibi ifrat ve tefrit (aşırı uçlar) arasında bir birleştirme noktası ve bir eşitlemedir. Bu özelliği sebebiyle adâlete, mîzân (terazi, ölçü, tartı) adı da verilir. Bu ayet her hafta Cuma hutbesinde tekrar edilen ayet-i kerimelerden biridir.

Adaletle İlgili Ayet ve Hadisler

Adaletle ilgili ayet ve hadislerin sayısı oldukça fazladır. Biz burada bir iki tanesine işaret edip geçiyoruz: Selçuklu ve Osmanlı menşur ve beratlarında da sürekli tekrarlanan hadis-i şeriflerden birisi de şudur:

"Bir saat (veya bir gün) adaletle hükmetmek, bir sene veya altmış sene nafile ibadetten hayırlıdır"[1] Bir başka hadis cennetlikleri sıralar:

"Cennetlikler üç gruptur. Bunlar, adil ve başarılı devlet başkanı, yakınlarına ve müslümanlara karşı merhametli ve yufka yürekli olan kişi, ailesi kalabalık olduğu halde haram kazançtan sakınıp kimseden bir şey istemeyen adamdır."

Adalet Dairesi veya Dârü'l-adl

Ortaçağ İslam devletlerinde yaygın olan devlet kurumlarından birisi de "Darü'l-Adl" veya adalet dairesidir.

Büyük Selçuklular devleti'nin Haleb Atabeyi Nurettin Zengi (öl. 1174), Zulme uğrayan halkın şikâyetlerine bakmak için Şam'da böyle bir daire kurmuştu. Divanü'l-Mezalim görevini yapan bu dairenin görevi halkın şikâyetlerini araya hiç bir aracı koymaksızın doğrudan dinlemektir[2].

---

[*]Doç.Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü Başkanı. Konya, Türkiye.

[1] Acluni, *Keşfu'l-Hafa,* II, 58, 172; Zeylâî, *Nasbu'r-Raye,* IV, 67'den naklenhttp://www. Sorularla islamiyet.com

[2] İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi,* Ankara 1980, s. 40-44.

Selçuklulardan sonra başka İslam devletlerinde de benzeri daireler kurulmuştur. Örneğin; Eyyübiler Mısır'a hâkim olunca bu mahkemeler için özel konak inşa etmişler ve buna "Dârü'l-adl" adını vermişlerdir. Eyyubi Halifeleri de Selçuklu idarecileri gibi, bizzat adâlet dairesinde bulunarak halkın şikâyetlerini dinleyip, araştırırlar ve çözüme kavuştururlardı. Daha sonra gelen Memluk valileri de aynı şekilde hareket ettiler.

Eyyübiler'de olduğu gibi bir çok Türk-İslam devletinde de bu dâvâların görülmesine ve halk arasında hak ve adâletin yerleşmesinin öneminden dolayı bizzat hükümdarlar *meclis-i kaza*'ya (mahkeme-i kübra) özel bir saygı gösterirlerdi. Mezâlim davalarına baktıkları zaman saltanat tahtı üzerinde değil, hemen onun yanı başında ayakları yere değecek mütevazı bir kürsü üzerinde otururlardı. Onun sağ tarafına dört mezhebin baş kadıları ve önünde hazine vekili ve diğer memurlarıyla muhafızlar, özel hizmetliler yer alırlardı. Bu arada şikayetleri sultana okuyacak zat da mecliste hazır bulunurdu. Şikayetler okundukça sultan kadılara veya komutanlarıyla ilgili konuları teker teker teyid ettirdikten sonra uygun gördüğü hükmü verirdi.

Adaletleriyle ün yapmış hakan veya sultanlar ve onların valileri halk tarafından sunulan şikayetleri görüp gözetmek ve haksızlık suçlaması kendileri veya öz çocuklarının hakkında olmuş olsa bile o zulmü kaldırıp yok etmeye olağan üstü gayret ederlerdi. Hemen hepsinin değişmeyen kuralı «Adalet mülkün temelidir» esası idi. Halk da şikayetlerini belli günlerde halife veya sultanlarına arz etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdi. Üstelik bunu farz bir görev kabul ederlerdi. Bu yüzden halife veya sultan belli günlerde bir kez veya birkaç kez dâvâları dinlemek için halkın karşısına çıkmazsa, halk telaşlanır söylenmeye başlarlardı.

Mezalimin önemi ile ilgili bir kaç örnek vermek gerekirse;

Adaletiyle ünlü Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz, hakkında şikâyette bulunan bir valiye "şikâyetçilerin çoğaldı, memnun olan azaldı. Ya adâletle hareket edersin, ya da çekilirsin vesselâm." Tevki''ini gönderirken, bir başka valisinin, bir şehrin binası için izin isteğini içeren yazısına da; "şehri adâlet temelleri üzerine binâ et. Yollarını zulümden temizle" Cevabını yazmıştı.

Yedinci Abbâsî halifesi el-Me'mûn'un sözü ise tüm zamanlar için geçerli bir vecize niteliğindedir: Bir konuda zulm yapıldığını bildiren ve İbni Hişam tarafından sunulan mektubun altına: "mert ve şerefli adam kendinden üsttekilere zulm eder, aşağısındakilerden zulm çeker. Bu çeşit adamlardan hangisisin?" [3] tevki'ini yazmıştır.

Osmanlı Öncesi Türklerde Adalet Anlayışı

Eski Türklerde; "İl" (el);örgütlenmiş siyasi toplumu ifade eden "devlet" demektir. Orhun kitabelerinde, Kutluk ve onun veliahtları tarafından bir birlik ve hâkimiyet oluşturulduğu ifade olunur:"O, halk içinde barış ve emniyeti sağladı" cümlesiyle de fethedilen topraklarda adalet anlayışının hâkim olduğu anlatılır (Atalay, 2002: 869). Orhun kitabelerinde adalet kavramını ifade eden başka kelimelerin olduğu da ileri sürülmüş, üzerinde yorumlar yapılmıştır. Onlarda da mülkün veya devletin temeli, barış ve emniyeti temini demek olan adalettir.

İslam öncesi Türk devlet geleneğini temellendirip şekillendiren kavramlardan birinin, hatta en başta geleninin "kut" inancı olduğu ortada olan bir gerçektir. Bu inanç, İslami devir Türk-islam devlet anlayışını da, belli ölçüde tayin etmiş ve biçimlendirmiştir. Buna göre; devleti yönetme yetkisi Tanrı tarafından Türk Kağanına gökten indirilen ilahi bir nur, yüce bir lutuf ve ihsandır. Buna göre kut; bilgisiz, kötü ahlaklı kimselerde duramaz. Ayrıca Orhun Yazıtları'nda "Kut" kelimesinin "Tanrı" anlamında da kullanıldığı da görülmektedir.

Kutadgu Bilig'de "Beyliğin temeli adalet yoludur" (bu beglik köki ol könilik yolı) (b. 821). Diğer prensipler sırasiyle şunlardır: "Devlet" "hired" (akıl) ve "kanaat". Devlet, vezir Ay-toldı'dır. Akıl ise onun oğlu Ögdülmiş'dir. "Kanaat" vezirin akrabasından Odgurmış tarafından temsil edilir. Hükümdarın vazifeleri şunlardır: 1. Para ayarını temiz tutmak, 2. Halkı adil kanunlarla idare etmek, 3. Haydutları ortadan kaldırmak, 4. Yolları açık ve emin tutmak, 5. Herkese mertebesine göre muamele etmek.[4] Yine Kutadgu Bilig'de hükümdar; "Benim beğenmediğim şeylerden biri yalandır. Ondan sonra zulüm edenler (adaletsiz davrananlar) gelir" demiştir.

Kutadgu Bilig'de şöyle açıklanmaktadır "Kutun doğası hizmet, özelliği adalettir... Fazilet ve kısmet Kut'tan doğar... Ey hükümdar sana Tanrı Kut verdi... Beyliğe (hükümdarlığa) yol ondan geçer. Her şey Kut'un eli altındadır, tüm istekler onun aracılığı ile gerçekleşir... Tanrı kimi iktidar sahibi yaparsa o her iki dünyada mesut olur... Bey (hükümdar), bu makama sen kendi gücün ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar" (Hacip, 1991: 221–250). [5]"Zulme uğrayarak kapıma gelen ve adaleti bulan kimse benden tatlı tatlı ayrılır. Benim sertliğim zalimler içindir. Kanun karşısında herkes eşittir. (b. 812; törü bulsa mindin kapugka kelip; burada kapı Osmanlılarda kullanıldığı gibi hükümdarın hükümet işlerine başkanlık ettiği yer, yani divandır)"[6].

Kaşgarlı Mahmut'un *Divan-ı Lügati't Türk*'ünde "adâlet" kelimesinin; "kanun" ve "törü" ile aynı anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Dâire-i Adliyye- Erkân-ı Erbaa veya Hakkaniyet Çenberi[7]

Eski Hind ve İran geleneğinin ürünü olan *Pend-nâme, Siyâset-nâme* ve *Nasihat-nâme'*lerde yer alan ve ısrarla tekrarlanan temel felsefeye göre bir toplumdaki aksaklık ve bozuklukların sebepleri ve onları ortadan kaldırarak huzurlu

[3] C. Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi, I,* çev. Nejdet Gök, İletişim yay., İstanbul 2004, s. 648 vd.

[4] Halil İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri".

[5] Yusuf Cem Şencan, "İslamiyet Öncesi Türk Devlet Geleneği", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2007, s.135.

[6] İnalcık, *Gösterilen Yer.*

[7] Geniş bilgi için; Nejdet Gök, "Türk-İslam Kültüründe Adalet Anlayışı ve Osmanlı Uygulamalarından Örnekler", *Türkler*, c. XI, 61-70, Ankara 2002, s. 61.

ve güçlü bir devlet oluşturmanın çaresi *dâire-i adliye ve erkân-ı erbaa* yı gerçekleştirebilmektir. Buna göre; Tüm problemlerin gerçek sebebi, adâletsizliktir. Adâletin olmadığı yerde rüşvet iş yapar. Böylece *eâlî* (yüksek vasıflı kişiler) *edânî* (vasıfsız, kalitesiz kişiler) derekesine indirilmiş, bu suretle düzen alt üst edilmiş olur. Bir hükümdarın kuvvet ve kudreti hazineye bağlıdır, hazineyi doldurabilmek için halka rıfk ve adâletle muâmele etmek gerekir. Ve bu adâlet hükümdarın mutlak otoritesi, af ve bağışlaması ile gerçekleşir.

Diğer taraftan Türk-Moğol devlet geleneği, adâleti, değişmez bir *töre* veya *yasa*'nın tarafsızca uygulanması şeklinde kabül eder. Bu anlayış, eski İran devlet anlayışıyla bağdaşarak Orta-Doğu'da kurulmuş Türk-İslam devletlerinde de hâkim olan anlayıştır[8]. Orta-Asya'da Kaşgar, Türk-İslam kültür ortamında yazılmış olan *Kutadgu Bilig'* de, Nizamülmülk ve Gazzâli'nin eserlerinde açıkca ifade edilen, İran'da ve diğer İslam ülkelerinde ve Osmanlı'da sık sık tekrar edilen "adâletle idâre etme" anlayışı, "dâire-i adliyye" yani "adâlet dâiresi" veya "hakkâniyet çenberi" denilen şu formülle açıklanmıştır. Bu unsurların birbiriyle ilişkileri,-daha önce de belirttiğimiz gibi- kökü eski Hind siyasi felsefesine dayanmaktadır ve İslâm siyasi düşüncesine ünlü *Kelile ve Dimne (pançatantra)* ile girmiştir. Bu kavram, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kınalızâde Ali Efendi' (öl.1572) nin *Ahlâk-ı Alâî*'sinde Aristo'ya atfen şöyle ifadelendirilir:

Adldir mûcib-i salâh-ı cihan; cihan bir bağdır dîvâr-ı devlet; devletin nâzımı şeriattır; şeriata hâris olamaz illâ melik; melik zabteyleyemez illâ leşker; leşker-i cemidemez illâ mal; malı cem' eyleyen reâyâdır; reâyâyı kul eder pâdişâh-ı âleme adl[9]

Nâimâ'nın meşhur *Tarih*'i[10] gibi birçok eserde tekrar incelenerek yorumlanan bu formüle göre;

1. Dünya barışı *adâletle* sağlanabilir; 2.Dünya, -duvarı *devlet* olan- bir bahçedir; 3.Devletin düzenleyicisi *kanun*lardır;4.Kanunların koruyucusu *mülk (hükümranlıktır)* tür; 5.Devlet ve mülke yani iktidara sahip olmak için sağlam bir *ordu* gerekir. 6.Bu orduyu oluşturmak ve beslemek için de hükümdarın *servet* ve mal sahibi olması gerekir. 7.Hükümdarın zengin olabilmesi için de *halk*ın zengin ve refah içinde olması gerekir. 8.Halkın zengin ve refah içinde olması, bolluk ve huzur içinde yaşaması, adâletle yönetilmesine bağlıdır.

Osmanlı anlayışına göre de, yukarda sıralanan hakkâniyet çemberinin halkalarını oluşturan *adâlet, devlet, kanun, hükümranlık, ordu, servet, halk* toplum yapısının temel dinamikleridir. Bunlardan biri yok olunca her şey yok olur, ne devlet kalır ne de iktidar[11].

Selçuklu, Osmanlı ve daha önceki devletlerin kitabe veya vesikalarında rastladığımız; "zıllullahi fi'l-arz" (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) tabiri "kut" inancının Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi devam ettiğini göstermektedir. Hanedan kutsaldır ve Allah tarafından insanları yönetmeleri için seçilmiştir.

Osmanlı öncesi Türk-İslam Devletlerinde Adâlet Anlayışı

Halil İnalcık, Selçukluların eski İran devlet anlayışına kendilerine özgü, yeni bir anlayış getirdiklerini adalet bağlamında şöyle izah etmektedir:

"Özellikle, Selçuklu sultanının askerî-siyasî otoritesi, o zaman İslâm dünyası ve Hilafetin içine düştüğü anarşiden kurtarılması için hayatî bir zarûret olarak karşılanmıştır. Böylece mutlak otorite ve adalet kavramlarına dayanan eski İran devlet anlayışı, müslüman siyaset teorilerinde yaygın hale gelirken, güçlü Türk hanedanları devlet idaresinde fiilen bir kuvvet ayrılığı prensibi getirmişlerdir. Onlar, Orta Asya Bozkır devletinin beg-kagan ve törü-yasa geleneklerini yürürlüğe koydular ve bunu, Ortadoğu topraklarında kurdukları devletlerde hükümdar otoritesinin temeli yaptılar"[12].

Selçukluların İslam dünyası ve hilafetin kurtarıcıları olarak karşılandığı, yeni bir ruh getirdikleri doğrudur. Ancak fiili olarak "kuvetler ayrılığı" prensibi getirdiklerini iddia etmek, Selçuklu ve onun takipçisi olan Osmanlı hukukunun laik olup olmadığı tartışmasını ortaya çıkarır.

Selçuklu hükümdarları, diğer yöneticilerle birlikte, bellli günlerde halkın huzuruna çıkar ve şikâyetleri bizzat dinlerdi. Buna mezalim denilirdi. Vezir Nizamü'l-Mülk, *Siyâsetnâme*'de bu divanın amacını şöyle açıklar: Padişahlar için kaçınılmaz bir vazife şudur: *"Onlar haftada iki gün halkın şikâyetlerini (mezâlim) dinleyeler ve haklının hakkını haksızdan alalar, adâleti yerine getireler. Aracı olmaksızın kendi kulaklarıyla halkın sözlerini dinleyeler... Bundan maksat, bu haberin memleket içinde yayılması ve zalimlerin kötülük yapmaktan çekinmeleridir"*[13].

Anadolu Selçuklu sultanları da, eski Sâsânî hükümdarları gibi senede bir defa şer'î mahkemeye gider, sıradan bir vatandaş gibi kadı karşısında ayakta durur, kendisinden davacı olan var ise, şer'-i şerîfe göre kadının verdiği hüküm yerine getirilirdi.

---

[8] İnalcık, gösterilen yer.

[9] Osmanlı siyâsî düşüncesinin temel konuları ve problemleri çerçevesinde ele alınan, belli başlı eserlerle ilgili yorum ve değerlendirmeler için bkz. A. Yaşar Ocak, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi,* ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 1999, c. I, s. 164 vd.

[10] Zeki Arslantürk, *Nâima'ya Göre Osmanlı Devleti'nin Çöküş Sebepleri,* Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s. 44-45 vd.

[11] Geniş bilgi için bkz. S.M.Arsal, "Kudatgu Bilig", *İ.Ü.Hukuk Fakültesi Mecmuası,* (1947, s.2), s. 657-683; Taşköprülüzâde, *Ahlâk-i Alâî,* II, 49, İstanbul 1284; Tusun Bey, *Tarihu Ebi'l-Feth,* (nşr. M.Tulum), 10 vd, İstanbul 1977; O.Turan, *Türk Cihan Hakimiyyeti Mefkûresi Tarihi,* 334 vd. 2. baskı, İstanbul 1974; H. İnalcık, a.g.m., s. 49; Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* c. XII, s. 306-307; *Osmanlı Devleti Tarihi II,* Ed. E.İhsanoğlu, Feza Gazatecilik, İstanbul 1999, s. 443-444. Ancak, Osmanlıcada adâlet ile hakkaniyet zaman zaman bir birinden biraz farklı anlamda kullanılmıştır. Adâlet, devletin çıkardığı yasaya göre doğruyu yanlıştan ayıran yazılı bir yargı ve esastır. Hakkaniyet ise iyiyi kötüden, doğruyu eğriden ayırmak üzere Yaratıcı'nın bizlere, kullarının bilinç ve vicdanlarına koyduğu duygudur. Balasagunlu Yusuf Kutadgu Bilig'de *kϙni* demekle "adalet"i değil "hakkâniyet"i anlatmak istemiştir. bkz. A. Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi,* s. 149, TDK., Ankara 1995.

[12] İnalcık, *İslamiyât,* s.137.

[13] H. Darke neşri, Tahran 1962'den naklen İnalcık, gösterilen yer.

Osmanlı ve Sonrası

XV. asırda, Osmanlı klasiklerinden Aşık Paşazâde (öl.1481) Osman Bey'in icraatlarını kendine özgü üslûbuyla anlatırken adalet anlayışına şu şekilde dikkat çeker:

"Kadı konuldu. Subaşı konuldu. Pazar kuruldu ve hutbe okundu. Bu halk kanun ister oldular. Yine aynı kaynakta Orhan Bey'in adalet anlayışı da şu satırlarla ifade olunur: "Orhan Gâzî, oğlu Süleyman Paşa'yı Taraklı (Tarakçı) Yenice'sine gönderdi. O memleketlerin hepsi Orhan Gazi'nin adâletini işitmişti. Her aldıkları yerde adâlet gösterdiler. Alınmayan memleketler dahi onların nasıl davrandıklarını öğrenmişlerdi. Süleyman Paşa Taraklı Yenicesi'ne varınca hisarı andlaşarak verdiler. Göynüğü ve Mudurnu'yu dahi öylece aldılar. Süleyman Paşa dahi o kadar adâlet gösterdi ki: 'Ne olurdu? Eski zamandan beri bunlar bize beğ olaydılar' Çok köyler bu Türk kavmini gördüler. Müslüman oldular."[14]

Fatih dönemi tarihçisi Tursun Bey adaletin önem ve lüzumu konusunda şunları söyler: "*Ve dimişlerdür ki, temâmet-i tavâyif-i muhtelife adle muhtacdur. Meselâ, uğrılar ve yol basıcular ve erbâb-ı müşâtarat ve gayrühum aralarında bir mümtâz şahs olup, 'eddi külle zî-hakkın hakkahû' emrini ikâmet etmeyince bir gün işleri muntazam olmaz.*"[15]

Kısaca açıklamak gerekirse: Her grup veya millet mutlaka adalete muhtaçtır. Hırsız, yankesici, haydut ve eşkiya takımı bile kendi aralarından adalet sahibi birini "her hak sahibine hakkını veriniz" emrine uyarak, yetki sahibi yapıp işlerini ona bırakmadıkça iş ve düzenleri muntazam olamaz. Eşkiya bile olsa kendi aralarında işin ehli adil birini seçmeleri gerekir. Bu daha önce açıklamaya çalıştığımız: "küfür devam eder, zulüm devam etmez" hadisinin de bir başka izah şeklidir.

Adâletnâme Geleneği[•]

Adâletnâme kısaca: *"Devlet otoritesini temsil edenlerin, reâyâya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adâlete aykırı tutumlarını olağanüstü tedbirlerle yasaklıyan beyânnâme şeklinde bir pâdişâh hükmüdür"* şeklinde tarif edilmiştir. İnalcık'a göre; Adaletname geleneği eski İran şahlarına kadar uzanmaktadır:

"Devlet, hükümdarın kuvvet ve kudretinden ve devletin gayesi de bu kudreti arttırmaktan ibârettir; fakat halkın huzursuzluğu ve hoşnutsuzluğu, halkın fakirliği, bu gayeyi tehlikeye düşüren bir şeydir. Bu devlet anlayışına göre, bu durumdan ancak padişahın "âdil" olmasiyle, yani halkın üzerinden zulmü gidermek, kuvvetlinin zayıfı ezmesine meydan vermemek, tebaanın can ve malını emniyyette bulundurmakla kaçınmak mümkündür"[16].

Hükümdarlar bazı durumlarda, birtakım haksızlıkların ve özellikle haksız vergilerin kaldırıldığını ilân eden hükümler çıkarır ve bu hükümler eyâletlerde herkesin görebileceği yerlere, büyük camilerin duvarlarına veya şehrin giriş kapılarına asılır bazan da taş-kitâbe halinde sabit bir şekilde yerleştirilirdi.

Osmanlı Klasik Dönem Kaynaklarına Göre Adalet Anlayışı

Hz. Peygamber (SAV) in "ben âdil hükümdar zamanında doğdum" diyerek kendisini övdüğü, adaletiyle bir efsane halini almış, I.Hüsrev veya bilinen meşhur lakabı ile Nûşirevân-ı Âdil (Khusrov I Anushirvan) (531-578)[17]tarih boyunca İslam ve Türk-İslam hükümdar ve diğer idarecilerinin değişmez model ve ideali olmuştur. Kanuni de dâhil hükümdarların ulaşmak istedikleri son nokta, adaleti bizzat Hz.Peygamber tarafından tasdik olunmuş olan Hüsrev gibi âdil bir sultan veya hükümdar olmaktır.

Örneğin Kanûnî Sultan Süleyman'ın Fransa kralı Fransuva'ya gönderdiği meşhur mektubunda (Ocak 1526) da "Hüsrevani" (Hüsrev gibi, Hüsrev'e yakışır) anlamında şu şekilde vurgulanmıştır:

"*Ben ki sultanü's-selatin ve burhanu'l-havakin tac-bahş-i husrevan-i ruy-i zemin zıllullah fil ardeyn, Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Karaman'ın ve Rum'un.... dahi tiğ-ı ateşbar ve şemşir-i zafer-nigarı ile feth eylediğim nice diyarın sultanı ve padişahı...*"[18]

Yine Kanuni dönemine ait(h.970/ 1562) olup, I. Selim'in annesine Gazze sancağı remle nâhiyesinde bazı köylerin temliki için verilmiş bir mülknamede de şu örneği görüyoruz:

---

[14] Gök, *a.g.m.,* s.63.

[15] Tursun Beğ (1977), *Târih-i Ebu'l-Feth*, (Haz. Mertol Tulum), Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1977, s.18.

[•] Günümüz diline de çevrilerek tahlili yapılmış adâletnâmeler için bkz. A.Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri,* c. I, s. 99-100; c. III, s. 23, 24, 27 ve aynı ciltte s. 182-190 da Menteşe Sancağı Adâletnâmesi; s. 457'de ve c. V, s. 379-380'de Semendire Sancağı adâletnameleri (İnalcık, Osmanlıca olarak neşretmiş) , c. VI, s. 313'de "Rumeli eyâleti Para Voyvodaları Yasaknâmesi" (İnalcık bu yasaknâmeyi, adı geçen makalede daha önce Osmanlıca olarak neşretmiştir), c. VIII, s.99-103; yine aynı cilt s. 613-630 da III. Mehmed devri adâletnameleri, c. IX, s. 555-577.

[16] H. İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belleten,* c.II, s.3-4 (1965), s.49; Ayrıca, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600,* London: Weidenfeld and Nicolson, 1993, 65-69; a.mlf., *Essays in Ottoman History,* Eren Yay., İstanbul 1998, shf. 120 vd.; "State and Ideology under Sultan Süleyman I", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire,* Bloomington 1993, 69 vd.

[17] Kaynaklarda ismi Nuşirevân ya da Nuşinrevan olarak geçmektedir. I.Hüsrev olarak bilinir. Sâsânî Devletinin 20. hükümdarıdır. Nuşirevân Hz.Peygamber'in (a.s.m.) doğduğu yıllarda İran kisrasıdır. Doğum gecesi, İran'da Kisrâ'nın sarayının eyvan ve kubbeleri çökmüş, Sava Gölü'nün suları çekilip kurumuş, ateşperestlerin kutsal mabetlerinde yanan ateş sönmüştü. Bütün bu hâdiselerden dehşete kapılmış ve konunun araştırılması için elçilerini zamanın en büyük kâhini olan Satih'e göndermişti. 531 yılında babası Kabad'ın yerine tahta geçti. Başta Rumlar olmak üzere, Turanlar ve Hintlerle çeşitli savaşlara girdi. Cezire, Şam ve Kafkasya'yı ele geçirerek İran Devletinin sınırlarını Akdeniz ve Karadeniz sahillerine kadar genişletti. Bizans imparatoru Jüstinyen'i elli yıl haraca bağladı. Ülkenin sınırlarını yaklaşık bin kat genişletmiş, adaletiyle şöhret bulmuştu. Büzürcmehr isimli veziri kendisine adaletin tesisinde en büyük yardımcısı olmuştu. Bunun dışında yine ilim adamlarından oluşan büyük bir danışma kurulu vardı. (Risaleforum.net). Rivayetlere göre: Nuşirevan zulme uğrayanların kendisine kolayca ulaşmalarını sağlamak için sarayının kapısına bir çan asmış, çanı da bir zincire bağlamış. Gelenler zinciri çekerek Nuşirevan'ı haberdar ederlermiş. Birçok Osmanlı şairi onun adaletini vurgulayan kasideler yazmış, sultanlara takdim etmişlerdir. Bkz. Mahmut Kaplan, "Şair Gözüyle Adalet ya da Kaside ve Nasihat-Namelerde Adalet Kavramına Dair", *Köprü Dergisi,* Sayı: 92, (Güz 2005) (http://www.koprudergisi.com)

[18] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II, 503.

"*...Zikr olunan karyeyi iş bu sene ...mümâ-ileyhâ'ya temlîk ve ihsan eyleyüb bu mülknâme-i hümâyûn-ı mekremet-meşhûnı virdüm ve buyurdum ki...Ol babda cevâhir-i esdâf-i hilâfet ve kâmrânî ve kevâkib-i bürûc-i saltanat ve cihanbânî ve usûl-i şecere-i...ve fürûğ-i devha-i husrevânî ve urûğ-i saâdet-i fürûğ-i Osmânî yani benim evlâd-ı emcâd-ı devlet-medâr ve ensâb-ı i'kâb-ı haşmet-şiâr ve vüzerâ-yı âlî-mikdâr ve ümerâ-yı nâmdâr....*"[19]

Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin adâlet anlayışlarını çarpıcı bir şekilde yansıtan bu giriş cümlelerinden sonra adâlet teriminin anlam ve kapsamı üzerinde durmak gerekir.[20]

[27 S. 980 / 9 Temmuz 1572] tarihinde, Sultan II.Selim (1566-1574) 'in, Tatar Hanı (I.Devlet Giray Han: 1551-1577) 'na yazılan ve küffara karşı yapılacak cihadda Osmanlı ordusuna yardım etmesinin en mühim dini bir görev olduğunu hatırlatan ve onu askeriyle birlikte yardıma davet eden nâme-i hümayun'da, İstanbul önce; *"Âsitân-ı devlet-âşiyân"* sonra da; "*Âsitân-ı adâlet-bünyân*" (Adaletin bina edildiği tekke veya dergâh) olarak şöylece vasıflandırılıyor:

"*Tatar hanı hazretlerine yazılan nâme-i şerifdir*[21]. *El-hâletü hâzâ âsitân-ı devlet-âşiyân ve dûdmân-ı saâdet-unvânımıza ki, melce' ve melâz-ı selâtîn-i âlîşân ve mence' ve me'âz-ı havâkîn-i devrândır- mekâtîb-i sadakat-esâlîbiniz vârid olup.....Cenâb-ı Hazret-i Hakk'a tevekkül ve itimad ve Sultan-ı enbiyâ aleyhi efdalü't-tahiyyâtın mu'cizât-ı kesîretü'l-berekâtına tevessül ve istinâd eyleyip niyet olunan cihad-ı zafer-mu'tâda teveccüh ve azîmet mühimmât-i din ü devletdendir. Ümiddir ki ibtidâsı mübarek ve meymûn ve intihâsı envâ'-ı feth u zafer-makrûn olmuş ola. İnşaallahü'l-e'azz fırsat ve nusret ile gânim ve sâlim müracaat müyesser oldukda ol cevânibe müteferri' olan ahvâl-i mahal iktizâ etdiğine göre münasib olduğu üzere görülür. Gerekdir ki; nâme-i hümâyûn-ı meserret-makrûnumuz vüsûl buldukda kadîmü'z-zamandan ilâ-hâze'l-ân Âsitân-ı adalet-bünyân ve hânedân-ı izzet-nişânımıza olan vüfûr-ı mehabbet ve ihlâs ve fart-ı meveddet ...*"

Sonuç

İslam öncesi Türk devlet anlayışının temelini oluşturan "kut" inancı, Türklerin İslamiyeti kabül etmelerinden sonraki dönemlerden günümüze dek varlığını sürdüren bir inançtır. Buna göre devlet de onu yöneten hanedan da kutsaldır. Onun için sadece Allah için kullanılan; "ebed-müddet" sıfatı kullanılır. Bu inançtan dolayı hükümdar; "Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir".

Türk-İslam devletlerinde, zaman zaman "kıst" veya "dâd" kelimeleriyle de ifade olunan adâlet anlayışı, Türklerle birlikte, eski Hind-İran, Moğol ve Arablar da dahil doğu milletlerinin hemen hepsinde ortak bir inanç olup; "adâlet mülkün temelidir" sözüyle formüle edilmiştir. Bununla birlikte; kan ve ırka bağlı imtiyaz veya üstünlüğü temelden reddeden İslam inancıyla birlikte, Türk örf ve geleneklerinde de yeni bir dönem başlamış, "örf ve şer'" kavramları birlikte kullanılmış, İslam'ın bir mahzur görüp yasaklamadığı örf veya töre tarih boyunca devam ettirilmiştir.

II. Murad'ın Evranos Bey'e sancak beyliği ve emirü'l-ümeralık görevi vermesiyle ilgili beratta yer alan şu ifadeler Türk-İslam adalet anlayışının bir özetidir: "...bir âdem bir memlekette beg olmak iki kefelü terazüye benzer ki, bir kefesi cennetde ve bir kefesi cehennemdedir… Heman neylersen eyle, şunlardan olagör ki, onların gözleri uyusa kalpleri uyanık ola… Cümlenin ser-çeşmesi adâlettir. Anı idegör ki, Peygamber ânın bir gününü altmış yıl ibâdetten saymıştır."[22]

Kaynakça

Arsal, S. M., "Kudatgu Bilig", *İ.Ü.Hukuk Fakültesi Mecmuası,* İstanbul1947.

Arslantürk, Zeki, *Nâima'ya Göre Osmanlı Devleti'nin Çöküş Sebepleri,* Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.

Documents from Islamic Chanceries, editor:S.M.Stern, Harvard University Press*,* Cambridge, Massachusetts 1965.

Fermanlar Kataloğu, TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı) ve DPA (Arnavutluk Devlet Arşivi) işbirliği ile hazırlanmış. Tiran-Arnavutluk 2005.

Feridun Bey, *Mecmua-i Münşeât-i Feridun Bey,* (veya *Münşeâtü's-selâtîn*) I-II, Takvimhâne-i Âmire, İstanbul 1848.

Gök, Nejdet, "An Analysis and Comparison of Firman and Berat in Ottoman Diplomatics" (with Kürşad Akpınar), *Bulgarian Historical Review,* 3-4, 2007.

Gök, Nejdet, "Türk-İslam Kültüründe Adâlet Anlayışı ve Osmanlı Uygulamalarından Örnekler", *Türkler,* Ankara 2002.

Gök, Nejdet, "Introduction of Berat in Ottoman Diplomatics, *Bulgarian Historical Review*, v.3-4, 2001, 38-49.

Gök, Nejdet, "Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatikasında Berat Formu", Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul 1997.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600),* İstanbul 2003.

İnalcık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet,* Eren yay., İstanbul 2000.

İnalcık, Halil, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", Reşit Rahmeti Arat için, Ankara, TAKE, 1966.

Kayaoğlu, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi,* Ankara 1980.

Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili-Diplomatik*, İstanbul 1994.

Ocak, A.Yaşar, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, c. I, İstanbul 1999.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880,*Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

[19] *Münşeât,* Millî Ktb. MFA (A), nr. 4955. vrk.3.
[20] Gök, "Türk İslam Devletlerinde Adalet Anlayışı...", s.63.
[21] A. DVNS. MHM, 19/387; *Osmanlı Belgelerinde Kazan,* Devlet Arşivleri Genel Müdürl. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2005, s. 6.
[22] Gök, "Türk İslam Devletlerinde Adalet Anlayışı...", s.64.

Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Muâhedenâmelerden Örnekler, Devlet Arşivleri Genel Müd. Yayını, Ankara 2000.
Osmanlı Belgelerinde Kazan, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2005.
Osmanlı Fermanları, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1994.
Tursun Beğ, *Târih-i Ebu'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1977.
Zeydan, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi, I-II,* çev. Nejdet Gök, İletişim Yay, İstanbul 2004.

TÜRK HÂKİMİYET ANLAYIŞINA GÖRE ESKİ TÜRK HUKUKU VE ÖZELLİKLERİ

Erhan YOSKA*

İslamiyet Öncesi Türkler yargıda eşitliği temel alan, hızlı işleyen, herkesin kolayca anlayabileceği, adil bir hukuksal düzen kurmuşlardır. Aile ve mülkiyet hukukundan uluslararası hukuka kadar, toplumun tüm sorunlarını kapsayan yasal düzenlemeler olarak ifade edebileceğimiz töre, kendi dönemi kadar, sonraki dönemleri de etkilemiş ve hemen tüm Türk devletlerine esin kaynağı olarak, köklü bir toplumsal ahlak anlayışı ve hukuk kuralları oluşmasına sebep olmuştur.

Bozkır hayatının bir gereği olan göçebe yaşam tarzına bağlı olarak Türk Hukuk Sistemi, yaşamın sürdürülmesine ilişkin kurallardan meydana gelmiştir. İslamiyet Öncesi Türk Hukukunun temeli Töre adı verilen onlarca asırlık gelenek ve göreneklere göre şekillenmiştir. Törenin belirlediği adalet sistemi, bozkır kültürünün yaşayış biçimine uygun olarak İslamiyet Öncesi Türk toplumlarında sosyal hayatı düzenlemiştir. Türk Töresi, Kağan da dâhil olmak üzere tüm toplumca mutlak suretle uyulması gereken hukuk kurallarının toplamını ifade etmiştir[1]. İslamiyet Öncesi Türklerde Töreye atfedilen önem o kadar büyük olmuştur ki, etkin hukuk kurallarının konulması ve bunlara eşitlik ve adalet ilkeleri çerçevesinde riayet edilmesi, hem kağanın iktidarının, hem de devletin sürekliliği için en önemli koşullar arasında olmuştur. Ayrıca İslamiyet Öncesi Türklerde Kurultay toplantılarında alınan kararlara göre töreye yeni hükümler dâhil edildiği gibi, toplumun yaşayışındaki değişime göre de, ihtiyaçların karşılanmaması durumlarında töre kuralları içerisinde değişiklikler yapılabilmiştir[2].

Türk hâkimiyet anlayışına göre göçebe Türk toplumunu yönetmek ve onu her zaman disiplin altında tutmak kağan için önemli bir görev sayılmıştır. Bu çerçevede, Türk kağanının sahip olduğu en önemli yetki, etkin hukuk kurallarının oluşturulması ve bunların gereği gibi uygulanmasının sağlanması olmuştur.[3] Eski Türklerde "Töre" daha çok devletin kuruluşu ve işleyişi ile ilgili kuralları ifade etmekte ise de, Türklerde aile yaşantısı açısından da bu kavram kullanılmıştır. Bu anlamda töre "görenek" demektir. Türk Töresi, Kağan da dâhil olmak üzere tüm toplumca mutlak suretle uyulması gereken hukuk kuralları toplamını ifade etmiştir. Töreye atfedilen önem o kadar büyük olmuştur ki; etkin hukuk kurallarının konulması ve bunlara eşitlik ve adalet ilkeleri çerçevesinde riayet edilmesi hem kağanın iktidarının, hem de devletin sürekliliği için en önemli koşullar arasında gösterilmiştir. Bu sebeple de, kaynaklarda törenin çok önemli olduğu, hatta devletten bile önde geldiği, töresini kaybetmiş bir ulusun yok olmuş sayılacağı hatırlatılarak, kağanlardan her zaman töreye uygun davranmaları istenmiştir. Kağanlar da bunu çok önemli bir görev sayıp, kendilerini her zaman halka karşı sorumlu hissetmişler ve icraatlarıyla ilgili olarak topluma adeta hesap verici açıklamalarda bulunmuşlardır.

İslamiyet Öncesi Türk Hukuku'nda törenin kaynağı her şeyden önce kağanlar olarak kabul edilmiştir. Bundan başka kurultaylarda alınan kararlar da törenin bir parçasını oluşturmuştur. Toplum içinde, kendiliğinden ve yavaş yavaş ortaya çıkan gelenek görenek kuralları yani yosun ise, törenin bir başka kaynağı olarak kabul edilmiştir. İşte şüphesiz bu nokta da, törenin oluşumunda Türklerin Orta-Asya'daki göçebe yaşam tarzının da etkisi göz ardı edilmemelidir.

Töre, eski Türkler de devlet adamlarının ve halkın günlük yaşamda uymaları gereken sosyal ve siyasal kurallar bütünüdür. Töre, eski Türk devlet hukukunun dayandığı sözlü geleneğin anayasasıdır.[4] Töre kelimesi, "türemek" kökünden gelmektedir.[5] Kelime anlamı olarak devlet düzeni, yasa, hukuk, geçerli adet, tören anlamlarını ifade etmektedir.[6]Türk Lügatinde Töre; "Usul, kaide, kanun, nizam, adet, yasa, tedip, adalet, mücazat"şekillerinde ifade edilmektedir.[7]Kaşgarlı Mahmud, töre kelimesinin karşılığı olarak görenek(töre) ve insaf "er-Resm vel-İnsaf" kelimelerini kullanmıştır[8]. Sadri Maksudi Arsal' a göre Töre, Türkler' de toplumsal hayatı düzenleyen, yerine getirilmesi mecburi kuralları ifade etmektedir.[9] İbrahim Kafesoğlu'na göre ise Türkler, töre tabiri ile içtimai hayatı düzenleyen mecburi kaideleri ifade ediyorlar ve umumiyetle "kanun, nizam" manasında kullanıyorlardı. Töre, Türk örf ve geleneklerinin kesin hükümleri birliği idi.[10] Ziya Gökalp ise; Töreyi yazısız yasa, kanun veya yazılmamış teamüller, gelenekler olarak tanımlamakta, Hukuki Töreden başka, dini ve ahlaki törelerinde var olduğunu ifade etmektedir.[11]

Orhun Abidelerinde "Töre" kelimesi hep "il" (devlet-millet) ile birlikte veya onunla ilişkili olarak kullanılmıştır[12]. Orhun abidelerindeki; "…Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecektir? "Öyle kazanılmış, sokulmuş ilimiz, töremiz vardı.", "…Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yatarmış, yetiştirmiş.", "Babam kağan öylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş.", "O töre üzerine amcam kağan oturdu."[13] "İlini töresini tutu vermiş, düzenleyivermiş"[14], "Devleti

---

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kayseri, Türkiye.e-posta: eyoska@erciyes.edu.tr

1 Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler*, Cilt 2, Ankara 2002, s. 823.

2 Bahaddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s. 15.

3 Halil Cin- Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yay., Konya 2003, Cilt I, s. 42.

4 Sedat Veyis Örnek, *Türk Halk Bilimi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s. 126.

5 Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Yay., İstanbul 2005, s. 45.

6 Doğan Aksan, *En Eski Türkçenin İzlerinde*, Simurg Yay., İstanbul 2000, s. 62.

7 Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lügati*, Simurg Kitabevi, Cilt 2, İstanbul 1928, s. 182.

8 Hikmet Tanyu, "Türk Töresi üzerinde Yeni Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 23, S.1/1979, s. 103.

9 Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ötüken Yay., İstanbul 1947, s.287.

10 İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980, s. 22.

11 Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Toker Yayınları, İstanbul 1992, s. 9.

12 Kitabelerde "töre" kelimesinin on bir yerde geçmesi ve bunların altısında "il" ile beraber, beş yerde ise "ir" ile alakalı olarak kullanılmış olması da buna delildir. Hatta hanedan ve devlet ileri gelenleri Museviliği kabul etmiş olan Hazarlar da dahi hukuk, töre hükümleri çerçevesinde düzenlenmiştir.

13 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1958, s. 22.

yönetip yasaları düzenlemişler”, [15] şeklindeki sözler, Törenin devletin ve toplumun düzenlenip, teşkilatlanmasındaki rolünü ve hakanların kanun çerçevesinde başa geçtiklerini göstermektedir.

Dilimizin en eski kültür terimlerinden olan töre tabiri, bugün elde bulunan vesikalara göre, ilk defa Tabgaç Türk dilinde görülmektedir. Tabgaçların, Asya Hunları'nın çocukları olduğu ve atalarının geleneklerini devam ettirdikleri düşünülürse, Asya Hun İmparatorluğu'nda da töre geleneğinin varlığı kabul edilebilir. Bu devletin büyük ve muntazam teşkilatı da bunu açıkça ifade etmektedir.[16] Göktürklerde ve Uygurlarda da mevcut olan Töre geleneği XI. yüzyıl Türklüğünde de çok kuvvetli şekilde yaşanmıştır.[17] İslamiyet Öncesi Türkler töreyi, devletin temel kuruluş düzeni olarak kabul edip, bir devletin ve milletin varlığını veya bir millet olarak kalışını, o düzenin, törenin varlığına ve kalıcılığına bağlı olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca eski gelenek ve düzenin kolayca yıkılması mümkün değildi.[18] Töre, eski Türklerde, devleti ilgilendiren alanlarda geçerli olan bir kanun olarak görülmemiştir. Töre, devleti ilgilendiren sosyal ve ahlaki konularda geleneğin, göreneğin, âdetin ve teamülün hükmünü de işlemiştir.[19] Bu haliyle töre, eski Türk devlet ve geleneğinin anayasası durumundadır. Kaynağını ise geleneksel kültürden ve eski Türk dini ve geleneğinden almaktadır. Yani “Eski inanç ve inanış pratikleri ile geleneksel kültür, törenin dayandığı sütunlar konumundadır dememiz” yanlış olmaz.

Türklerde devletin amacı, yalnız vergi toplamak, emniyet-asayiş değil, özellikle adaleti sağlamaktır. Adalet, Türk ilinin hedefi ve varlığının devamı için şarttır. Yazıtlarda, devletin yıkılma sebebi olarak, beylerin adalet esasından sapmış olmaları gösterilmektedir.[20] Türk devletinde adalet Töre ile sağlanmaktadır. Töre, devletten bile önce gelmektedir. Türk töresini kaybetmiş halk, yok olmuş, ortadan kalkmış bir halk olarak görülmekteydi. Töre hükümleri bütün toplum için geçerliydi. Devletin yönetimi, hakanın başa geçişi de töre hükümlerine göre olmaktaydı. Devleti yöneten kişi “ Gökteki en büyük güç olan Tanrı tarafından, onun izni ve emri ile tahta çıkarılmıştı.” Hun hakanı Mo-tun aynı şekilde tahta çıkarılmıştı. Mo-tun M.Ö. 176 yılında Çin imparatoruna gönderdiği mektupta “ Tanrı tarafından tahta çıkarılmış, Hunların büyük Şanyüsü” demek suretiyle kendisinin Tanrı tarafından görevlendirildiğini belirtmektedir.[21]

Töre'nin olduğu yerde “Kut” da vardır. Nitekim “Kut” tabiri Hun tanhusu Mo-tun'un unvanlarından biriydi. İslamiyet Öncesi Türklerde, töre ile ilgili olarak, kanun ve nizamın, örf ve âdetin beylerden geldiği düşüncesi hâkimdi.[22] Bu durum kanunları ve örf hukukunu düzenleme vazifesinin eski Türklerde kut ile birlikte Türk hükümdarına verildiğinin bir göstergesidir. Töre, eski Türk devlet geleneğinde, Tanrı' ya dayanan hâkimiyetten, kuttan ayrılmazdı. Bilhassa devlet kuran her kağan mutlaka bir yasa koymaktaydı. Her büyük tarihi olaydan ve yeni bir sülale tahta geçtikten sonra töre tekrar gözden geçirilmiş ve bazı hükümlerin tartışması yapılmıştır.[23] Törede, yaşanılan çevre ve imkânlara göre gerekli yenilikler de yapılabilmekteydi. Kağan, meclisin de onayını alarak töreye yeni hükümler getirebilirdi.[24] Törenin değiştirilebilir olması veya töreye eklemeler yapılabilmesi durumu, devletin değişmeyen teorilerle değil, fakat toplumun ihtiyaçları doğrultusunda yeniden biçimlendirilebilen kurallarla idare edildiğini göstermektedir. Mesela İlteriş Kağan başa geçince, Türk ulusunun ülkesini ve töresini yeniden düzenlemiştir. Ancak burada, başa geçen kağanın töreyi tamamen değiştirdiği düşünülmemelidir. Asıl olan, atalardan gelen töredir; kağan sadece gerekli olduğunda, töre üzerinde değişiklik yapmaktadır. İşbara Kağan'ın 588' de Çin' e yazdığı mektupta “Bizim adet ve geleneklerimiz çok eski çağlardan beri olmuştur. Bundan dolayı onları değiştirmeye benim gücüm yetmez”[25] demesi ataların koyduğu törenin önemine işaret etmektedir. Töreye göre Türk kağanları, Tanrı tarafından seçilip Türklerin üzerine kağan yapılmış özel, kutlu kimseler olmalarına rağmen, bu dönemde diğer milletlerde bulunmayan bir fark dikkatleri çekmektedir ki o fark, Töre'nin kağanları dahi bağlayıcı olmasıdır. Kağanın başkanlık ettiği siyasi mahkemelerde töre'nin hükümleri hiç şaşmadan uygulanırdı. Töreye hükümdar da karşı gelemezdi; tersine, töre'ye aykırı düştüğü için kağanlar tahtlarından indirilir, hatta idam edilirlerdi.[26] Töre'nin kağandan dahi üstün tutulmamasında ana neden; eski Türklerde töresiz bir devletin yaşayamayacağına olan inançtan ve geleneksel kabullenişten gelmektedir. Töre kazanma hususu kabullenilebilir bir hususken, Töre kaybetme hususu eski Türklerde kabullenilecek bir husus değildir.

Eski Türklerde “Töre kazanma”, milletin zenginliği, refahı ve halkın iyi yurtlara yerleştirilmesi ile ilgili bir düzenin kurulması gibi anlaşılıyordu. Milletin devlete bağlanması, devlet düzenince yaşaması da “ töre kazanma” demekti.[27] Töreyi kazanmak, devleti kurmak demekti. Bu nedenle törenin kaybedilmemesi gerekmekteydi. “İl bırakılır törü bırakılmaz” sözü buradan gelmektedir. Türklere göre, “ Türk törüsin ıçgınmış budun”, yani ne il ve ne de devlet kalabilirdi.”[28] Genelde Türk kağanlarının yakınmaları da bu çerçevede olmaktadır. Çünkü Türk devletini yıkacak güç, ancak Türklerin töreden ayrılması ve avareliğe düşmesi ile olmaktadır.

Eski Türklerde kağanın töreye bağlı kalması, devletin ve milletin bekası bakımından önemlidir ancak yeterli

---

[14] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 20.
[15] Egin, *Orhun Abideleri*, s. 14.
[16] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 247.
[17] Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig…* s. 22.
[18] Bahaddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1988, s. 477.
[19] Ögel, *Dünden Bugüne…*, s. 477.
[20] Arsal, s. 267.
[21] Ahmet Onat, “Kuzey Çin' de Kurulan Hun Devletleri”, *Türk Tarih Dergisi*, Sayı 1, Ankara 1987, s. 34.
[22] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu-Bilig*, (nşr. Reşit Rahmati Arat), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 1931.
[23] Abdulkadir İnan, *Yasa, Töre-Türe ve Şeriat (Makaleler ve İncelemeler)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991b, s. 222.
[24] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 248.
[25] Mehmet Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Yay., İstanbul 1996, s. 223.
[26] Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yay., İstanbul 2003, s. 57.
[27] Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2001, s. 471.
[28] Ögel, Dünden Bugüne…, s. 471.

değildir. Çünkü gerçek bir devlet kurucu kağan, aynı zamanda töreyi derleyen toplayan ve yeni töreler de yaparak devleti kuvvetlendirecek olan kağandır. Bir kağan özellikle de devlet kurucusu Türk kağanı, mutlaka bir törü (töre) koymalıdır. Kök-Türk devletinin kurucusu Bumin Kağan tahta oturunca "Türk milletinin ülkesini, Törüsünü, Tanzimedivermiş", ondan sonra dört tarafa hâkimiyetini yaymış ve imparatorluğu kurmuştur.[29] Eski dönemde töreyi egemen kılmanın belli başlı zorlukları da vardır. Öncelikle töreyi yapacak olan kağanın şahsi yeterlilikleri ve kudreti şarttır. Bunların dışında eski töre geleneğinde, kağan olacak kişinin asil bir soydan geliyor olması gerekmekteydi. Kutadgu Bilig de asil soydan gelme şartı şöyle ifade edilmektedir: "Beylik için insanın ilk önce asil soydan gelmesi gerekir. Babası bey ise oğlu da bey olur. Bey bilgili ve akıllı olmalıdır. Cömert ve yumuşak huylu olmalıdır. Cesur, kahraman, kuvvetli ve yürekli olmalıdır".[30] Töre nesilden nesile intikal ederken, hakanlar ve beyler bunlara kendilerinden bazı şeyler ilave etmişlerdir. Her büyük tarihi olaydan sonra ve yeni bir sülale tahta geçtikten sonra töre, kurultayda gözden geçirilmiş ve bazı hükümlerin münakaşası yapılmıştır. Halkın ihtiyaçları ve çağın gerekleri doğrultusunda yeniden düzenlenebilme esnekliğine sahip olan, kağan ve kurultay tarafından örfi hukuk esas alınarak düzenlenen töre, Türk devletindeki adalet sisteminin temelinde yer almaktadır. "Adalet, Türk ilinin hedefi ve varlığının şartı olmuştur."[31] "Kandaş hayat tarzının gereklerini yerine getirmek ve içerisinde bulunan aşamanın sürekliliğini sağlamak için töre ye uymak gereklidir.[32] Törenin bu üstün değerini, Türk topluluklarının dağınık, hareketli geniş bir coğrafyaya yaygın hayatıyla açıklamak mümkündür. Bu hayatta var olabilmek, ayakta kalabilmek için devlet otoritesinden önce, güçlü bir düzen fikrine,[33] yani töreye ihtiyaç duyulduğunu ifade etmek doğru olacaktır.

Törenin Özellikleri

Kuruluşundan itibaren Türk topluluklarının yaşayış kurallarını belirleyen ve Türk Devletinin işleyiş düzenini sağlayan töre değişmez hükümler değildi. Türk hükümdarları yerine ve zamanın icaplarına göre, meclislerin tasvibini almak kaydıyla töreye yeni hükümler getirebiliyorlardı. Mesela Asya Hunlarında Mo-tun, Gök-Türklerde Bumin ve İlteriş, Tuna-Bulgar devletinde Kurum Han'lar böyle yapmışlardı.[34]Kutadgu Bilig'de töre hükümdar tarafından temsil edilmekteydi. Kutadgu Bilig'e göre kanun hükümdarlıktan üstündü:"Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır".[35] "Bey ne kadar doğru olur ve iyi hareket ederse, halk için o kadar mes'ud bir devir ve hayat başlar" [36]"Halkın işini insaniyet ile tanzim ederse, o iyi insan ne kadar mes'ud bir bey olur".[37] "Dünya halkı onu duyunca onu arzuladı ve ona yakınlık göstererek, etrafına üşüştü ve toplandı". "Bak, dünyaya tam bir saadet kuşağı bağladı; kurt ile kuzu bir arada yaşadı."[38]

Türk töresi bugünkü gibi yazılı kanunlar halinde değildi; örf ve adet şeklinde çok sağlam olarak yerleşmişti. Her konuda töre'nin ne olduğunu küçükler büyüklerden öğrenerek yetişirdi. Gerek kağanın başkanlık ettiği siyasi mahkemelerde, gerek öbür yargıcıların idare ettiği diğer mahkemelerde, töre'nin hükümleri hiç şaşmadan uygulanırdı. Töreye hükümdar da karşı gelemezdi; tersine, töre'ye aykırı düştüğü için kağanlar tahtlarından indirilir, hatta idam edilirlerdi. Türk töresi oldukça sert ve kesin hükümler ihtiva ederdi. Cezalar ağırdı; ama töre, Türk cemiyetinin belkemiğini teşkil ettiği için hiç kimse bu cezaları haksız ve adaletsiz görmezdi. Töre'nin daima doğru ve adaletli olanı emrettiğini herkes baştan kabul ederdi. Çünkü töre, milletin yüzlerce yıllık hayat tecrübesinden süzülmüş kaidelerden ibaretti.[39]

İslamiyet Öncesi Türk topluluklarına ait dönemde, Töre'nin hususi ve cezai hükümleri ile eski Türklerde yargı, usul ve şekilleri hakkında bilgimiz azdır. Yabancı kaynaklarda rastlanan dağınık bilgilere göre, suçlar oldukça şiddetli bir şekilde cezalandırılmakta idi. Adam öldürmenin cezası idamdı; soygun, hırsızlık ve hayvan kaçırma kesin surette yasaktı. Ele geçirilen soyguncu, suçüstü yakalanan hırsız öldürülür, malları müsadere edilir, ailesi efradının hürriyeti kısıtlanırdı. Ciddi bir tehlike ile karşılaşmadıkça ok-yay kullanmak yasaktı. Barış zamanında başkasına kılıç çekmenin cezası da ölümdü. Zinanın cezası da idamdı. Irza tecavüz en ağır suçlardan sayılırdı. Bu da bazen iki taraf arasında uzlaşma olmazsa idamı gerektirirdi. Ordudan kaçanlar ve vatana ihanet edenlerin cezası da ölümdü. Hafif suçlar, on günü aşmamak üzere hapsedilirdi.[40]

Türkçe sözlüklerde adalet kelimesi, hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme, doğruluk, "türe" anlamlarına gelmektedir.[41] Şemseddin Sami, lügatinde adaleti, "ihkakı hakk, bir hakkı usulü dairesinde yerine getirme", diye tarif etmiştir.[42] Kaşgarlı'nın eserinde ise, Törü şeklinde yazılan ve görenek, adet anlamlarıyla ifadelendirilmiş olan kelime, bu günkü manasıyla hukuk anlamında kullanılmıştır.[43] Yusuf Has Hacip ise, Kutadgu Bilig adlı eserini dört iyi temel üzerine kurmuştur. Bunlardan biri adalet, doğruluk üzerinedir. İkincisi devlet olup, saadet ve ikbal demektir. Üçüncüsü akıl olup, ululuk ifade etmektedir. Dördüncüsü ise, kanaat ve afiyettir. Bunların her birine ayrı-ayrı adlar vermiş ve

---

[29] Halil İnalcık, *Kutadgu Biligde Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 21.
[30] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, s. 83.
[31] Arsal, s. 267.
[32] Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, Alan Yay., İstanbul 2000, s. 110.
[33] Nevzat Köseoğlu, *Eski Türklerde, İslam' da ve Osmanlı' da Devlet*, İstanbul 1997, s. 49.
[34] Nevin Güngör Ergan, "Bozkır Türklerinde Töre ve Sosyal Kontrol", *Polis Bilimleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, 1999, s. 3.
[35] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, s. 454.
[36] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, s. 457.
[37] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, s. 461.
[38] Yusuf Has Hacip, s. 43.
[39] Güngör, s. 57.
[40] Kafesoğlu, Türk…,s. 280.
[41] *Türkçe Sözlük I*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1988, s. 13.
[42] Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*,..İstanbul 1318, s. 929.
[43] Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-it-Türk III*, çev. B. Atalay, Ankara 1992, s. 237.

bundan böyle bunları bu adla zikretmiştir. Adalete "Kün toğdı" adını vererek onu hükümdar yerine koymuştur. Devleti "Ay-Toldı" ismi ile zikrederek bunu onun veziri saymıştır. Akıla "öğdülmiş" adını vermiştir.[44] Öğdülmiş, hükümdara memleketi tanzim etme usulünü söylerken Türk devlet geleneğindeki adalet anlayışını biraz daha açmıştır. "Zalim olma, zulmü kötülere karşı tatbik et; bütün memleketi kötülerden temizle… Kötüyü, ceza vererek, doğru yola getir; kötüye kötü muamele layıktır, sen de öyle yap. İyinin serbestçe dolaşabilmesi için, kötünün ya zincirde veya zindanda olması lazımdır, ey metin yürek…"[45] İfadelerini kullanmıştır. Bunun yanında;

"… O (Bey)… memleketine ve halkına kanun yoluyla nizam altında bulundurur."[46]

"Kanun doğruluk ile tatbik etti ve halk zenginleşti. O, iyi bir devirde, iyi bir nam bıraktı."[47]

"Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu tatbik etmek lazımdır."[48]

"Kanun karşısında benim için hepsi birdir. Bey veya kul olarak ayırmam. İster oğlum yakınım veya hımsım olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun."[49]

"Halka kanunu doğru ve dürüst tatbik et ki, kıyamet gününde bahtiyar olasın."[50]

Eğer devamlı ve ebedi beylik istiyorsan, adaletten ayrılma ve halk üzerinden zulmü kaldır."[51]

"Kötü teamül kurma, iyi kanun koy, kötü kanunlarla dünyada hükmedilmez."[52]

"Bu beylik işini hep beyler bilir; kanun ve nizam, örf ve adet onlardan gelir."[53]

"Beyler kanunlara nasıl riayet ederlerse, halk da aynı şekilde riayet eder."[54]

Fakir, dul ve yitimleri kolla; bunları korumak, kanunu gerçekten uygulamak demektir."[55]

"Kendi menfaatini arama, halkın menfaatini düşün. Senin menfaatin halkın menfaati içindedir."[56]

"Halka adil kanunlarla idare et, birinin diğerine tahakküme kalkışmasına meydan verme; onları koru."[57]

"Halka adil kanunlarla idare et, birinin diğerine tahakküme kalkışmasına meydan verme; onları koru."[58]

"Halka uygulanan kanunlar daima iyi olursa, Tanrı da bu beyliği her vakit ayakta tutar."[59]İfadelerinde de Törenin önemine vurgu yapmıştır.

Töre, "örgüt kuralları" anlamının yanı sıra "adalet" anlamında da kullanılmıştır. Töre dışında "adalet" olarak belirtilebilecek ayrı bir kavramın gelişmesi hayli geç dönemlerde olmuştur. Devletin yerleşik niteliğiyle uygarlık kurumlarını geliştirmesi, örgütsellik dışında bağımsız bir adalet kavramının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Uygurlar ve Karahanlılar bu gelişmenin öncüsü olmuşlardır. Göktürklerde ve sonrası yarı yerleşikte töre, bütün kural ve uygulamaları kapsamıştır.[60] Hükümdarın devletini yönetirken başarılı olabilmesi açısından koyduğu Kanunlarda ve uygulamada adaletli davranması gerektiği Türk töresinde hükümdara gösterilen görevlerinden biridir. Avrupa Hun Devleti hükümdarı Atilla bu konuda şunları söylemiştir: "Komutanlar, kanunların ruhunun, yazılı halinden daha güçlü olduğunu anlamalıdır"."Suçsuzları asla suçlamayın, yenilgiyi onların omuzlarına yüklemeyin.", "Başkalarının başarılarından ilgisi olmayan kişilerin pay koparmalarına asla izin vermeyin" [61] sözleri ile adaletli olmayı, adaleti ilke edinmeleri gerektiğini dile getirmiştir.

Bir insanın "Beğ" yani yönetici olması için temel şartlardan birisi adil olması, adaleti sağlayabilmesi, haklı ile haksızı fark etmesidir. Türk insanı herhangi bir haksızlığa uğradığında veya böyle bir duyguya kapıldığında, bizzat beğe, hana, kağana şikâyet edebilirdi. Türk insanın bir arada mutlu yaşayabilmesi için oluşan kuralların bütününe biz Türk Töresi demekteyiz. Türk Devletinin çok geniş bir coğrafyada başarılı olmasının temel sebebi, adalet kavramına ve gerçeğine verdiği büyük önemden gelmektedir. Ayrıca Eski Türk devletlerinde, devletin başına geçen kağandan istenen, iyi kanun yapması ve bu yaptığı kanunların hukuk kurallarına uygun olması, kendi de dâhil olmak üzere uygulaması ve adaleti sağlamsıydı. Şu halde, Türk toplumunda adalete ne derece önem verildiği açıkça ortadadır. Herkes kanun önünde eşittir. Hüküm verilirken insanlar arasında fark gözetilmeyecektir. Kanunlar mutlaka uygulanacak, haklıya hak ettiği verilecek, doruluktan ayrılan ceza görecektir. Devletin temeli doğruluk ve adalettir. Hükümdarlar doğru olurlarsa, tüm dünya huzura kavuşacaktır[62].

Eski Türk hukuku ile ilgili üzerinde durulması gereken bir özellikle de Uzluk'tur. Kanun "iyi" yani topluluk yararına ve cemiyeti meydana getiren fertlerin faydasına olmalıdır. Fert hukukunu korumayan, topluluk için elverişli olmayan bir kanun da devleti sarsmak için yeterlidir. Töre'ye ait üzerinde durulması gereken bir diğer özellik de "Tüz'lük" yani eşitliktir. Töre'nin ortaçağ zihniyeti ile bağdaştırılması güç özelliklerden sayabileceğimiz Tüz'lük,

---

44 Yusuf Has Hacip, s. 7.
45 Yusuf Has Hacip, s. 395 vd.
46 Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.286.
47 Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.291.
48 Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.454.
49 Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.809.
50 Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.1374.
51 Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.1435-1436.
52 Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.1456.
53 Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.1931.
54 Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.1931.
55 Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.5302.
56 Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.5353.
57 Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.5576.
58 Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig, B.5576.
59 Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig, B.6266.
60 Ümit Hassan,*Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, Alan Yay., İstanbul 2000, s. 31.
61 Ögel, s. 583.
62 Adem Tutar, "İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı", *Türkler*, Cilt 2, Ankara 2002, s. 1528.

Kutadgu Bilig'de çok çarpıcı bir biçimde geçmektedir. Kutadgu Bilig' de Töre "oğlu ile yabancıyı ayırmadığını" ve nazarında " bey ile kulun farklı olmadığını söylemektedir. Törenin, herkes için tüz, eşit olarak uygulanması Türklerin çağdaş devletlere göre, ulaşmış oldukları medeniyet gelişmişliği göstermesi açısından dikkate değer bir husustur[63].

Töre'de insanlık, yani cihanşümul fikri de yer almaktadır. "Kanun güneşi bütün insanlara ulaşmalı, bütün cihan aydınlanmalıdır." Zira "insanoğullarının aslı birdir, onları ayıran yalnız bilgi dereceleridir. Kanun ne ölçüde insanlığı kuşatırsa, o nispette halk mesut ve devlet payidar olur.[64]

Törenin Kaynakları

İslam öncesi Türk devlet geleneğinde töre, Tanrısal kaynaklı egemenlikten (kuttan) ayrılmamıştır. Devlet kuran her kağan, yeni bir töre koymuştur.[65] Her büyük tarihi olaydan ve yeni bir sülale tahta geçtikten sonra töre tekrar gözden geçirilmiştir. Törede yaşanılan çevre ve imkânlara göre gerekli yenilikler yapılabilir. Kağan meclisin de onayını alarak töreye yeni hükümler getirebilir.[66] Törenin değiştirilebilir olması veya töreye eklemeler yapılabilmesi durumu, devletin değişmeyen teorilerle değil, fakat toplumun ihtiyaçları doğrultusunda yeniden biçimlendirilebilen kurallarla idare edildiğini göstermektedir. Kültigin Yazıtı'nda, İlteriş Kağan'ın başa geçince, Türk ulusunun ülkesini ve töresini yeniden düzenlediği ifade edilmektedir. Ancak burada, başa geçen kağanın töreyi tamamen değiştirdiği düşünülmemelidir. Asıl olan, atalardan gelen töredir; kağan sadece gerekli olduğunda töre üzerinde değişiklik yapmaktadır. İşbara Kağan'ın 588'de Çin'e yazdığı mektupta "Bizim adet ve geleneklerimiz çok eski çağlardan beri oluşmuştur. Bundan dolayı onları değiştirmeye benim gücüm yetmez"[67] demesi ataların koyduğu törenin önemine işaret etmektedir.

Orhun abidelerinde, birçok yerde töre ve öneminden bahsedilmekte ve şöyle denmektedir:

"Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş".[68]

"Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş".[69]

"Babam kağan öylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş".[70]

"Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti ilini, tören, kim bozabilecekti?"[71]

"Töreyi kazanıp, Küçük kardeşim Kül Tigin kendisi öylece vefat etti".[72]

Eski Türkler de, törenin sahibi kağandı. *"Kağan töresi"* anlayışı Orhon Yazıtlarında ifade edilmektedir. *Ana töre*, devleti kuran ataların, "eçüm apam" denilen Bumin ve İstemi Kağan tarafından kurulmuştur. Ana törenin amacı, devlet içinde protokol ve disiplin sağlanmasıdır. Yazıtlarda Tanrı ile töre arasında bir ilişki görülmez. Töre devletin kurucusu olan kağan tarafından ortaya konur ve millettin geleneklerine dayanır.[73]

Sadri Maksudi Arsal, Türk Devletinde törenin üç kaynaktan doğduğunu söylemektedir:

1. Halk: Doğrudan doğruya halk içinde ortaya çıkan, anane şeklinde bir sonraki kuşaklara geçen kaidelere örfi hukuk (yosun) denir.
2. Kurultay: Beylerin kurultayda aldıkları kararlardır.
3. Han (Kağan): Kağanın girişimleriyle ortaya çıkan kurallardır.[74]

İslam öncesi Türk kamu hukukunun temeli olan törenin malzemesi, Orta Asya Türk toplumunun siyasal ve sosyal düzeninde var olan "örfi hukuk" yani yosun'dur. Yosun, kağanın iradesi marifetiyle töre halini alır. Kağan kendi emirlerini töreye ekler ve devleti yeniden düzenler.[75] Türklerde özel hukuk alanında hâkim olan yosun, dine karşılık gelen işlerde de kabul görmüştür. Bu sahada kağan ve kurultay değişiklik yapmaya cesaret edememişlerdir. Törenin oluşmasında veya şekil değiştirmesinde kurultay önemli bir yere sahiptir. Kağanın koymak istediği kanunların geçerli olabilmesi için kurultayın onayı gereklidir.[76] Töre genellikle halka veya beylere danışılarak düzenlenmektedir.[77]

Görüldüğü gibi eski Türk devletlerinde töre çok önemlidir. Devletin kuruluşundan yönetilmesine ve toplumda düzenin sağlanmasına kadar ülkenin en iyi şekilde idare edilmesi töreye dayandırılmıştır ki, bu da niçin eski Türk kağanlarının töreye bu kadar önem verdiklerini açıkça ifade etmektedir. Eski Orta-Asya Türk toplumunda hukuk kurallarının ortaya çıkışında üç yoldan bahsedebiliriz:

Kağan Tarafından Hukuk Kurallarının Konulması

İslamiyet öncesi Türk toplumlarında Kağan, yasamanın bir kaynağı sayılırdı. Bu yetki Gök-Tanrı'dan gelen egemenlik yani kut ile açıklanabilirdi. Devlet kuran ve yöneten her kağan bunu törelerle gerçekleştirirdi. Örneğin, Gök-Türk Devleti'nin kurucusu Bumin Kağan, tahta oturduktan sonra Türk ulusunun ülkesini ve töresini düzenlemiş,

---

[63] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 238.
[64] Nevin Güngör Ergan, "Bozkır Türklerinde Töre ve Sosyal Kontrol", *Polis Bilimleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, 1999, s. 18.
[65] Mahmut Arslan, " İslamda Devlet Düşüncesi ve Kutadgu Bilig", *Tarih Enstitüsü Der.*, Sayı XIII, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, s. 52.
[66] Kafesoğlu, *Türk Milli*…, s. 247.
[67] Mehmet Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Yay., İstanbul 1996, s. 223.
[68] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 15.
[69] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 23.
[70] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 25.
[71] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 26.
[72] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 18.
[73] Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 330-333.
[74] Arsal, *Türk Tarihi*…, s. 288.
[75] Mahmut Arslan, *Kutadgu Biligdeki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1987, s. 53.
[76] Arsal, *Türk Tarihi*…, s. 289.
[77] Osman Kaşıkçı, "Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık", *Türkler*, Cilt 2, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 889.

ardından da dört tarafa egemenliğini yayarak siyasi hâkimiyet oluşturmuştur. Gök-Türk Devleti'ni yeniden bağımsızlığına kavuşturan Elteriş Kağan da, Töresi bozulmuş olan Türk ulusunu atalarının töresince tekrar diriltmiş ve töreye canlılık kazandırmıştır.[78] Bilge Kağan ise, "…Ben tahta çıktıktan sonra bunca önemli yasayı dünyanın dört bucağındaki halka verdim"[79] sözleriyle, yasa koymanın önemini dile getirmiştir. Görüldüğü gibi, kağanın hukuk kuralları koyması, getirilen kuralları töre haline getirmesi, kağanın yasası Türk toplumunun töresi olmaktadır.

Yasama, yürütme ve yargı yetkilerini şahsında toplayan kağan, devleti yönetirken; gelenekleri, halkın isteklerini göz önüne almak, onun ihtiyaçlarını gidermek, devlet içinde güven ve barışı sağlamak, yasa koymakla yükümlüydü.[80] Eski Türk devlet sisteminde kağanın hukuk kuralı koyma görevi, ülkeyi tanzim- idare etme ve halkı düzene sokma ödevinin bir sonucudur.[81] Kağanın bu görevi ile ilgili olarak Orhun Yazıtları ve Kutadgu Bilig'de önemli ifadeler yer almaktadır. Örneğin Orhun yazıtlarında geçen "…Amcam Kağan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti"[82] "…İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş, Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzenleyivermişler" [83] ve"…bu alan içindeki pek çok halkı ben düzene soktum"[84] cümlesinden de anlaşılacağı üzere kağanın hukuk kuralları koymasının gerekçelerini ifade etmektedir. Göçebe Türk toplumunu yönetmek ve onu her zaman disiplin altında tutmak kağan için önemli bir görev sayılmıştır. Bu çerçevede, Türk kağanının sahip olduğu en önemli yetki, etkin hukuk kurallarının oluşturulması ve bunların gereği gibi uygulanmasının sağlanmasıydı. Hareketli ve dinamik göçebe toplumunu bir arada tutabilmek ve kabileleri kendi otoritesine bağlayabilmek için kağanın çok önemli yetkilere sahip olması şarttı.[85]

Kutadgu Bilig'de de konuyla ilgili şu sözler yer almaktadır:

"Beyler memleketi tanzim ve idare etmek, halkı düzene sokmak için atanmışlardır".[86] "Ey hükümdar! Sen bugün bir hekimsin, halkın ise sana muhtaç olmanın hastasıdır."[87] "Eğer sen bunlara ilaç vererek tedavi etmezsen, halk için hayat felaketi olursun."[88] "Sen her vakit doğrulukla hükmet, beylik kanun ile ayakta durur."[89] "Ey Bey! Gücün yettiği kadar kanunu tatbik et ve halkın hakkını vermeye çalış."[90]"Benim bu kanunum hangi memlekete erişirse, o memleket-baştanbaşa taşlık ve kayalık dahi olsa-hep düzene girer."[91] Kanun sudur, akarsa nimet yetişir. Ey hâkim! Memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın. Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer.[92]

Bu tür cümlelerden, kağanın ana görevlerinden biri olan ülkeyi ve halkı idare etmenin ancak kanunlara ve törelere uygunlukla, adaleti sağlamakla uygulanabileceği vurgulanmak istenmiş ve kağanın her zaman hukuk kurallarına uyması istenmiştir. Kağanlarda bunu çok önemli bir görev sayıp, kendilerini her zaman halka karşı sorumlu hissetmişler ve icraatlarıyla ilgili olarak topluma adeta hesap verici açıklamalarda bulunmuşlardır. İslamiyet öncesi Türk hukukunda törenin kaynağı her şeyden önce kağanlar olmuştur. Töreye uygun davranmayan veya yönetimde başarı sağlayamayan kağanların görevlerine devam edemedikleri görülmektedir. Söz konusu ifadelerde, o dönemde doğal olarak adı konmayan bir "Hukuk Devleti" anlayışının altının çizilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Kurultay Tarafından Hukuk Kurallarının Konması

İslamiyet öncesi Türk devlet yapısında gelenekselleşen danışma usulü, tarihi belgeler ile Oğuzname ve Dedem Korkut gibi destan özelliği taşıyan eserlerden anlaşılacağı üzere Türk devlet teşkilatı içerisinde önemli bir yere sahiptir. Hunlardan itibaren hemen her Türk devletinde, adı, yapısı, kalıntıları, yetki ve görüşme konuları farklı da olsa, devlet işlerinin görüşüldüğü"danışma ve karar alma" özelliğine sahip bir kurul var olmuştur. Eski Türklerde kurultaylarca alınan kararlar da törenin bir kaynağı olarak görülmüştür. Orhun Yazıtlarında geçen "Beyler de, ulusu da birbirine uygun imişler, o yüzden ülkeyi o kadar iyi koruyabilmişler, ülkeyi koruyarak yasalar düzenlemişler"[93] sözleriyle, yasama işlerine geldiği zaman boy ve oymak beylerinin de katılabildiği anlatılmaktadır. Devlet teşkilatı içerisinde hakandan hemen sonra gelen, hatta bazı yetkileri ile hakandan daha önemli bir konuma yükselen bu meclisler, yasama ve yürütme yetkilerine sahiptirler. Eski Türklerde adeta kurumsallaşmış, toplantı zamanları önceden belli olan üç kurultay toplantısından söz edilebilir. Bunlardan birincisi yılın ilk ayında, yani Ocak'ta kağan'ın sarayında yapılan ve daha çok dini niteliğe sahip olan bir kurultaydı. Bu toplantıda atalara kurbanlar verilir, bazı önemli ve hukuki kararlar alınırdı.[94]

Yılın beşinci ayında toplanan ve "Büyük Kurultay" adı verilen kurultayda dini törenler yapılır, kurbanlar kesilir,

---

[78] Mahmut Arslan, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi", *Fırat Üniversitesi Tarih Metolojisi ve Türk Tarihinin meselesi Kollokyumu*, Elazığ 1990, s. 226.
[79] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 27.
[80] Kafesoğlu, *Türk Milli…*, s. 253.
[81] Arslan, s.225.
[82] Ergin, *Orhun Abideleri*, s.16.
[83] Ergin, *Orhun Abideleri*, s.23.
[84]Thomsen, *Çözülmüş Orhun Yazıtları*, çev. Vedat Köken, TDK Yay., Ankara 1993, s. 16.
[85] Aybars Pamir, "Orta- Asya Türk Hukukunda Töre Kavramı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 58, Sayı 52, 2009, s. 359.
[86] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.4009.
[87] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.5241.
[88] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.4245.
[89] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.5285.
[90] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.5288.
[91] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.830.
[92] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.2032.
[93] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 23.
[94] Arsal, *Türk Tarihi…*, s. 204.

Kağan'a bağlılık ve sadakat yemini yapılırdı. Bu toplantıya katılmayan beyler Kağan'a isyan etmiş sayılırlardı.[95] Büyük Kurultay'da idari kararlar da alınırdı, ayrıca törede yapılması düşünülen değişiklikler tartışılırdı.[96]

Üçüncü Kurultay toplantısı ise Sonbahar'da Eylül ayında yapılan "Savaş ve Sayım Kurultayı" idi. Yine dini törenlerin yapılıp kurbanların kesildiği bu kurultayda asker ve at sayımları yapılır, onların savaş kabiliyetleri tespit edilir, savaşa dair konular konuşulur, askeri talim ve manevralar yapılırdı.[97]Bu kurultayda savaş ile ilgili işler görüşüldüğünden dolayı bu kurultaya "Askeri Kurultay" da denilmekteydi.[98]Görüldüğü gibi, ilk iki kurultayın, hukuk kuralı hazırlanmasında ya da mevcut törede bazı değişiklikler yapılmasında rolü bulunmaktadır. Üçüncü kurultayda ise savaş hazırlıkların yapılması, atların sayılması vb. şeylerin sebebi, artık savaş zamanının gelmesidir.

Kurultayın önemli görevlerinden biri de, Gök-Tanrı tarafından kut verildiğine inanılan üyeleri arasından yapılan kağan seçimi işiydi.[99] Eğer vefat eden kağanın ailesinden yeni kağan seçilebilecek hiç kimse kalmamış ise, kurultayın yeni bir bey ya da kahramanı kağan olarak seçebilmesi mümkündü. Ayrıca, bir savaşın kaybına neden olan, kağanlık görevinde başarı sağlayamayan, halkına refah temin edemeyen, kanunlara ve töreye aykırı hareket eden kağanın diğer hükümdar adaylarının veya kabile reislerinin çabalarıyla görevinden uzaklaştırılabilmesi, hatta öldürülebilmesi mümkündü.[100] Bunun tipik örneği Gök-Türk tarihinden verilebilir. 692 yılında Kutluk Kağan'ın ölümüyle boşalan kağanlık tahtına oturan Kaphan Kağan, 24 yıl süren kağanlığı süresince diğer boy ve budunları Gök-Türk hâkimiyeti altına almış ve devleti dönemin en güçlü devleti haline getirmiştir. "Kapgan" unvanının "Fatih" anlamına gelmesi de zaten bu yüzdendir. Çin'i en fazla korkutan, en çok zafer elde eden Gök-Türk Kağanı olarak Kapgan Kağan'ın sert ve kararlı yönetimi, bir süre sonra ülke içinde çeşitli huzursuzluklara neden olmuş ve ülke içinde, bazen fetihleri de engelleyen isyanlar çıkmıştır. Bu arada Çin İmparatorları da Gök-Türk Devleti'ni zayıf tutmak için asi kabilelere sürekli destekle bulunmuş, onlara çeşitli hediyeler sunmuş ve bazı Çin unvanlarını bile vermekten çekinmemişlerdir. Sonunda Kapgan Kağan'ın asi bir kabile olan Bayırkular'ın şefi tarafından öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Onun ölümünden sonra, Gök-Türk tahtına atadığı oğlu İnel geçtiyse de, Kutluk Kağan'ın küçük oğlu Kül Tegin amcasının bu atamasını tanımamış. İnel ve ailesini tümden ortadan kaldırarak ağabeyi Bilge Şad'ı kağan olarak tahta geçirmiştir.[101]

Ayrıca İslamiyet Öncesi Türk toplumunun yapısını incelediğimiz zaman kurultayın, kağanın aldığı kararları denetleyici bir rol de üstlenerek kağanın egemenliğine bir sınır teşkil ettiği düşünülmektedir. Ünlü Gök-Türk hükümdarı Bilge Kağan'ın Gök-Türk şehirlerinin surlarla çevrilmesi ve Budizm ile Taoizm'in öğrenilmesi yolundaki iki teklifinin kurultay tarafından kabul edilmemiş olması bu konuda önemli bir örnektir.[102]

Devlet başkanlarının kanun teklifi ve önemli kararların, beylerden oluşan kurultay tarafından kabul edilip onaylanması gerekirdi. Kurultayın kanun koyucu olarak da yasama ile ilgili önemli bir konumu vardır. Önemli kurultay kararları töre haline gelebilir veya yerleşmiş töre hükümleri kurultay kararı ile değiştirilebilirdi.[103]Kurultay tarafından hukuk kurallarının konmasının bir amacı da kağanı kontrol etmekti. Kağanın toplantılarda töreye uygun hareket edip etmediği kontrol edilir, gerekirse tahttan indirilirdi. Çünkü eski Türk hukukunda kağan, sorumlu bir şahıs ve töreye bağlı yüksek bir memur telakki edilmekteydi.[104] Görüldüğü gibi Kurultay, ulusun birleşmesi, kaynaşması ve din ile devlet gücünün tek elde birleşmesini sağlayan toplantıdır. Kurultay tarafından konan hukuk kuralları sayesinde idari, askeri, sosyal ve kültürel vb. birçok alanda Türk toplumunu birleştirmiş ve Türk toplumuna yararlı kurallar ortaya konmuştur.

Toplumda Kendiliğinden Ortaya Çıkan Yosunlar

Törenin oluşmasında karşımıza çıkan üçüncü kaynak Yosun'dur. Toplum içinde geleneksel olarak, yavaş yavaş ve kendiliğinden oluşan kurallar, kağanın kabul ettiği nispette Türk Töresi sayılırdı.[105] Hiç şüphesiz bu biçimde, toplumun adeta bağrından çıkan Yosun Hukuku kağan tarafından kabul edilmek şartıyla ve kabul edildiği oranda Türk Töresinin bir parçası haline gelmiştir. [106]Ancak Yosun'un töre haline gelebilmesi için, kurucu kağanın iradesi şarttı. Kağan, iradesiyle kabul ettiği bu kurallara kendi emirlerini ve varsa kurultayca alınan kararları da katarak toplumun hukuk düzenini oluşturmuştur.

Eski Türklerde, özel hukuka ait kurallar, özellikle de Şahıs, Aile ve Miras Hukuku kuralları bu şekilde oluşmuştur. Yine din ile alakalı konularda da yosun hukukunun uygulandığı görülmektedir. Töre her ne suretle ortaya çıkmış olursa olsun, tüm toplumu hatta hükümdarı da bağlayıcı nesnel hukuk kuralları toplamıdır. Orhun yazıtlarında da töresiz bir devlet düzeninin düşünülemeyeceğinden söz edilmektedir. Nitekim Bilge Kağan "…Ben tahta çıktıktan sonra bunca önemli yasayı dünyanın dört bucağındaki halka verdim"[107] sözleri bu gerçeği dile getirmiştir. Aynı anlayışı Kudadgu Bilig' de de bulabilmek mümkündür. Bu ünlü eserin yaratıcısı Yusuf Has Hacip "Devlet silahla kurulur, ancak kalem ve

---

[95] Ögel, "Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 2, Ankara 2002, s. 875.
[96] M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım Yayın, İstanbul 2012, s. 13.
[97] Ögel, *Devlet Meclisi…*, s. 875.
[98] Arsal, *Türk Tarihi…*, s. 204.
[99] Bu görevin Sonbahar'da toplanan Kurultay'da gerçekleştiğine dair bilgi için bkz. Saim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı" , *Türkler*, Cilt 2, Ankara 2002, s. 832.
[100] Halil Cin- Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınevi, Konya 2003, s. 40.
[101] Pamir, *Orta-Asya Türk Hukukunda…*, s. 367.
[102] Kafesoğlu, " Eski Türklerde Devlet Meclisi- Toy", *Birinci Milli Türkoloji Kongresi*, İstanbul 1980, s. 206.
[103] Arsal, *Türk Tarihi ve…,* s. 289.
[104] Babaoğlu, *Türk Hukukunda…*, s. 66.
[105] İnalcık, *Osmanlı'da Devlet*, Hukuk ve Adalet, s. 21.
[106] Pamir, s. 368.
[107] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 34.

yasayla yönetilir"[108] demek suretiyle bu gerçeğin altını çizmiştir. İslamiyet Öncesi Türklerde Yosun Hukuk Kuralları zaman içinde toplumdan topluma aktarılarak oluştuğu için oldukça sert ve kesin hükümleri ihtiva etmiştir. Cezalar ağır olmasına rağmen, bu hukuk kuralları Türk cemiyetinin belkemiğini teşkil ettiği için hiç kimse bu cezaları haksız ve adaletsiz görmezdi. Törenin daima doğru ve adaletli olanı emrettiğini herkes baştan kabul ederdi. Çünkü töre milletin yüzlerce yıllık hayat tecrübesinden süzülmüş kaidelerden ibaretti.[109]

Sonuç itibariyle Tarih boyunca en eski medeniyetlerden birini oluşturmuş olan Türklerin, devlet ve toplum hayatında yer almış en önemli öğelerinden biri *töre* kavramı olmuştur. İslamiyet Öncesi Türklerde töre, oldukça sert ve kesin hükümler ihtiva etmiştir. Cezalar ağır olmakla birlikte, Eski Türkler de Töre, Türk sosyal hayatının bel kemiğini oluşturduğu için hiç kimse bu cezaları haksız ve adaletsiz bulmamıştır. Törenin daima doğru ve adaletli olanı emrettiği herkes tarafından kabul edilmiştir. Eski Türklerde toplumca Hukuk Kurallarına Töre ve adalete bahşedilen değer ve kuralların bağlayıcılığı Türklerin İslamiyet'i kabul ettikten sonra kurdukları devletlerde de temel ilke olarak devam etmiş ve hükümdarların egemenlik yetkilerinin sınırlanmasında bir dereceye kadar rol oynamıştır. Nitekim Türk-İslam devleti hükümdarları, zamanla mutlak hale gelen egemenliklerine rağmen, genelde İslam hukuku kurallarına aykırı davranmamayı ilke edinmişler, öte yandan kendi iradeleriyle meydana getirdikleri Örfi Hukuk kurallarına uyulmasını da titizlikle takip etmişlerdir.

Eski Türklerde hukuk kuralları; kağanlar tarafından konulan, kurultayca getirilen ve toplum içinde yavaş yavaş ortaya çıkarak oluşmuştur. Bu yollarla meydana getirilen hukuk kuralların adalete uygun olması ve kağanlar da dâhil olmak üzere töreye tüm toplumca riayet edilmesi zorunluluk sayılmıştır. Türk tarihine ait en eski kaynaklarda yer alan bilgilerden de anladığımız kadarıyla adaletin sağlanması, Kut anlayışının hükümdarlara yüklediği temel sorumlulukların başında gelmiştir. Çünkü İslamiyet Öncesi Türklerde devletin bekası ve hükümdarlığın devamı ancak adil bir yönetimle ve hukukun gözetilmesiyle mümkün olmuştur.

Kaynakça

Aksan, Doğan, *En Eski Türkçenin İzlerinde*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000.

Arsal, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1947.

Arslan, Mahmut, *Kutadgu Biligdeki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987.

Arslan, Mahmut, " İslamda Devlet Düşüncesi ve Kutadgu Bilig", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı XIII, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987.

Arslan, Mahmut, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi", *Fırat Üniversitesi Tarih Metolojisi ve Türk Tarihinin meselesi Kollokyumu*, Elazığ 1990.

Aydın, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım Yayın, İstanbul 2012.

Cin, Halil - Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınevi, Konya 2003.

Ergan, Nevin Güngör, "Bozkır Türklerinde Töre ve Sosyal Kontrol", *Polis Bilimleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, 1999.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1958.

Gökalp, Ziya,*Türk Töresi*, Toker Yayınları, İstanbul 1992.

Güngör, Erol, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.

Hassan, Ümit, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, Alan Yayıncılık, İstanbul 2000.

Hüseyin, Kazım Kadri, *Türk Lügati*, Simurg Kitabevi, Cilt 2, İstanbul 1928.

İnalcık, Halil, *Kutadgu Biligde Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

İnan, Abdulkadir, *Yasa, Töre-Türe ve Şeriat (Makaleler ve İncelemeler)* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Kafesoğlu, İbrahim, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980.

Kafesoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi-Toy", *Birinci Milli Türkoloji Kongresi*, İstanbul 1980.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-it-Türk III*, çev: B. Atalay, Ankara 1992.

Kaşıkçı, Osman, "Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık", *Türkler*, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Koca, Saim, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı, Türkler, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Köseoğlu, Nevzat, *Eski Türklerde, İslam' da ve Osmanlı' da Devlet*, İstanbul 1997.

Niyazi, Mehmet, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996.

Onat, Ayşe, "Kuzey Çin' de Kurulan Hun Devletleri", *Türk Tarih Dergisi*, Sayı 1, Ankara 1987.

Ögel, Bahaddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

Ögel, "Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 2, Ankara 2002.

Ögel, Bahaddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001.

Örnek, Sedat Veyis, *Türk Halk Bilimi*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 2000.

Pamir, Aybars, "Orta- Asya Türk Hukukunda Töre Kavramı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 58, Sayı 52, 2009.

Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, İstanbul 1318.

Tanyu, Yusuf, Hikmet, "Türk Töresi üzerinde Yeni Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 23, S.1/1979.

---

[108] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, B.2711.

[109] Güngör, *Tarihte Türklük*, s.57.

Thomsen, Vilhem, *Çözülmüş Orhun Yazıtları*, çev, Vedat Köken, TDK Yayınları, Ankara 1993.
Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
Tutar, Adem, "İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı", *Türkler*, Cilt 2, Ankara2002.
Türkçe Sözlük I, Türk Dil Kurumu, Ankara 1988.
Yusuf Has Hacib, *Kutadgu-Bilig*, neşr. Reşit Rahmati Arat, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

КЫРГЫЗДАРДЫН КОҢШУ ЭЛДЕР МЕНЕН БОЛГОН ЭТНОСАЯСИЙ, ТАРЫХЫЙ БАЙЛАНЫШЫ

Т. К. АРЗЫБАЕВ•

Рашид ад-Диндин «Кыргыз уруусу» тууралуу «Жылнаамалар жыйнагында» буларды кабарлайт: «Кыргыз менен Кэм-Кэмжиут» - жанаша жашаган эки дубан эл, экөө биригип бир бийликти (мамлекетти) түзөт. Кэм-Кэмжиут – чоң суу, бир жагынан монголдордун дубаны (Могулистан) менен, экинчи тарабынан Селенга дарыясы менен чектешкен тайжнуттар менен коңшу турушат; үчүнчү тарабы Анкара-мурэн дарыясынын бассейнинен Ибирь-Сибирь аймагына чейин созулат. Кэм-Кэмжиуттун бир жагы тоо-түздү мекендеген наймандарга да коңшу. Ошондой эле Баргужин-Токум деген жерди ээлеген, айрымдарынын түпкү теги монголдордон чыккан кору, баргы, тумат (түмөт), баяут (баят ?) уруулары дагы кыргыздар менен жанаша аймакта жашашат. Бул дубандарда шаарлар жана айыл-кыштактар көп, көчмөн калк андан көп. Алардын өкмөт башчыларынын өз энчилүү аттары болсо да «инал» аташат, ал эми дубанга белгилүү жана сыйлуу адамдарын «иди» дешет. Башка бир дубандын (областтын) аталышы – Эди-Орун, алардын башчысын Урус – Инал деп атайт[1].

Рашид ад-Динде найман эли жөнүндө Иртыш суусунун жээгиндеги Ирдыш – мурэн жана ушул суу менен кыргыздарды бөлүп турган тоолордун арасын жердешет деп айтылат. Андан ары наймандар Он-хан башкарган Могулистандын бир дубаны менен да коңшулаш жашап, бул эки элдин ортосунда ар дайым кагылышуулар болуп турган. Найман журтунун бир жагы, ошондой эле, кыргыздар менен чектешип, бир капталы чөл тарапкасозулуп, уйгурлар менен жанаша жерлерде жашашкан[2]. Бул найман уруулары көчмөн турмуш өткөрүп, тең калкы тоо аралап, теңи түздөрдө көчүп-конуп жүрүшкөн[3].

Рашидад-Диндин маалыматтары боюнча кыргыз өлкөсүнүн аймагы Обь менен Эртыш дарыяларынын ортосу болгон түндүк-батыш Алтай, Жогорку (Тува) жана Ортоңку (минусун ойдуңу) Енисейди камтыйт. Болжолу «Кэм-Кэмжут» дубаны (области жогоруда аталган Жогорку жана Ортоңку Енисейди, ал эми «Кыргыз дубаны» кыргыздын батыш райондорун (аймагын) Иртышка (Эртыш) чейин ээлеп турган окшойт. Же болбосо «Кыргыз» дубаны Обь-Эртыш сууларынын ортосун бүт ээлеп, андан ары чыгышты көздөй созулуп. Ортоңку Енисейди (минусун ойдуңун) камтып, ал эми «Кэм Кэмжиут» - Жогорку Енисейди (Тува) жерлерине ээлик кылып турган болуу керек. Кэм-Кэмжиут дубанына кирген аймак дагы түздөн-түз көз каранды болбосо да кыргыздардын бийлиги астында же кайсы бир деңгээлде алардын таасиринде турган. «Кэм-Кэмжиуттун» бир тарабы Селенга суусуна чектешип, «тайжиут» уруусу жердеген жерге чейин созулат»[4] деген Рашид ад-Диндин кабары анык болсо, анда бул жерлер дагы Кэм-Кэмжиут дубанынын (областынын) карамагында болгон. Айтмакчы, Риттердин маалыматтарына таянып, И. В. Березин дагы «Кэм-Кэмжиуттун» Кем, кемчик, кичи кем сууларынын атынан келип чыккан дейт[5]. Андай болгон соң «кыргыз» областы «Орто Азиялык» жана «Чыгыш» кыргыздарынан жана дагы уруктардан жана уруулардан болушу мүмкүн. Кандай болгондо да «ОртоАзиялык» кыргыздар «Кыргыз областынын» батыш аймактарын ээлеп турган болуу керек. «Си-ши-изиде» (XIII к) кыргыздар тууралуу сөз болгондо Эртыш мененАлтай аймагынын эки катары сүрөттөлөт[6]. Бул маалыматтар «Орто Азиялык» кыргыздарга тиешелүү болушу толук мүмкүн.

Рубруктун (1253-1254-ж) маалыматтарында «Керкис» аттуу өлкө жана анын элдери, алар «түндүгүрөөк жакта, токойлуу жерди жердеген» түндүк элдеринин ичинде «бир дагы шаары жок» «малчылыкты кесип кылган керкис аттуу эл, ошол эле жерде лыжа тээп жүгүргөн «оренгойлор» башкача айтканда «оренхайлар», «уранкайлар» Рашид ад-Диндин эскерилген, кыргыздарга чыгыш тарабынан коңшу жайгашкан кури, баргут (баргы ?) жана түмөттөр болгон; ошол доорлордо кыргыздын түштүгүрөөк тарапта тургандыгы тууралуу бул автордон жолуктурбайбыз[7]. Сыягы, мында биринчи кезекте «Орто Азиялык» көчмөн кыргыздар жөнүндө сөз болуп жатса керек. Бул маалыматтар боюнча алар кыргыздар өлкөсүнүн батыш жана түштүк-батыш тарабындагы токойлуу жерди мекендеп турушкан.

Рашид ад-Диндин «Жылнаамалар жыйнагында» урасыт (?), төлөнгүт жана куштеми урууларын дагы «токой уруулары» деп аташат, себеби алар кыргыз өлкөсү жана Кэм-Кэмжиуттар менен чектешкен токойлордо жашашат»[8]. Рашид ад-Диндин бул кабарында кыргыздар өлкөсү Кэм-Кэмжиуттардан бөлөкчө, өз алдынча мамлекет катары айтылып жаткандыгы кызык факт.

Бул жогоруда айтылган «кыргыз» дубаны кыргыз өлкөсүнүн батыш тарабын жана минусуну, ал эми Кэм-

---

• Тарых жана маданий мурас институтунун байыркы мезгилден XIX к. акырыначейинки Кыргызыстандын тарыхы бөлүмүнүн илимий кызматкери.

[1] Рашид ад-Дин. Сборник летописей. М.-Л. 1952.Т.1. Кн. 1, с. 150.

[2] Рашид ад-Дин. Сборник летописей. М.-Л. 1952.Т.1. Кн. 1, с. 136-137.

[3] Рашид ад-Дин. Сборник летописей. М.-Л. 1952.Т.1. Кн. 1, с. 136.

[4] Рашид ад-Дин. Сборник летописей. М.-Л. 1952.Т.1. Кн. 1, с. 150.

[5] Сборник летописей. История монголов. Соч.Рашид ад-Дина. Введ.: о тур. и монг. племенах. Перев.с перс.И. В. Березина. Труды Вост. отд. И.А.О., часть пятая. Спб. 1858, стр. 218 примеч. 4.

[6] Н.В. Кюнер. Новые китайские материалы по этнографии кыргызов (хакасов) VII-VIII вв. //Хакасский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории. Записки. Выпуск II. 1951, с. 5-6.

[7] В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. М. 1963.с.509.

[8] Рашид ад-Дин. Сборник летописей. М.-Л. 1952.Т.1. Кн. 1, с. 122-123.

Кэмжиут дубаны Жогорку Енисейден Селенгага чейинки Кыргыздар үстөмдүк кылып, же күчтүү таасирин тийгизип турган аймакта жашашкан.

Рашид ад-Дин «боз үйлөрү (демек, айылы) токойдун арасында болгон уруулардын бардыгы токой уруулары болгон»[9].

«Юань-Шинин» маалыматтарына караганда «»Кянь-Кянь Чжоу» областы кыргыздар өлкөсүнөн түштүк-чыгышка, ошол эле маалда «Кем б.а. Енисей суусунан батышта жайгашкан»[10].

1123-жылы кытай кечили Чан-Чунь Алтай жергесинде болуп, «Кянь-Кянь Чжоу» (Кэм-Кэмжиут) өлкөсү ал жерден түндүк-батышка 1000 метрден ашык (500 верстке жакын) алыстыкта» экендигин уккан[11].

Мында бизге түндүк-батыш Алтай жергеси кыргыздарга тиешелүү болгондугу маанилүү маалымат. Бул маалымат кыргыз өлкөсүнүн батыш бөлүгү Эртыш жээгине (Обь-Эртыш сууларынын ортосу) чейин созулгандыгын тастыктайт. Чань-Чунь эскерген бул аймак кандай аталышта болгондугуна карабастан «кыргыз» областына кирген кыргыздардын мекени экендиги анык.

Айтмакчы, наймандар 1199-жыл Чингизхан жана «анын ошол кездеги союздашы Ван-хан кереиттен (кереиттер дагы монгол урууларынан, наймандардын чыгыш тарабындагы коңшусу болгон) талкаланып, жеңилип «Кэм-Кэмжиут» өлкөсүнө качышкан[12]. Наймандардын «Кэм-Кэмжиутка качкандыгын, анын Тувада жайгашкандыгы далилдейт. Ал эми найман уруусу болсо – «Кэм-Кэмжиуттун» түштүк тарабында, ага чектешкен аймакта жайгашкан.

«Юань-Шиде» «меркиттердин кол башчысы Тухте-бики (Токто-бек) жазында (болжолу 1202-ж.) Кем суусуна чейин барып (сыягы суу үстүн муз каптап турган болсо керек), бир нече күндөн кийин кыргыздар өлкөсүнө (киликистер) жетип, «алардын беш уруусун тең басып алды»[13]. Демек, ал кыргыздардын чыгыш тарабына барып «Чыгыш» кыргыздарын каратып алган болуу керек.

«Юань-Шиде» кыргыздар «абдан аз санда; болгону (9000) тогуз миң түтүн эл экендиги» айтылат[14]. Бул албетте, чындыктан алыс маалымат. Кытайлардан алынган кабарлар жалпысынан алганда ар кыл, айрым учурда бири-бирине карама-каршы. Жогоруда көрсөтүлгөн цифра деле кыргыздардын кичине эле бир бөлүгүнө гана тиешелүү болуу керек. Белгиленип өткөндөй, Рашид ад-Диндин жазып кеткенине караганда кыргыздар өлкөсүндө жана ага жанаша жайгашкан областтарда (дубандарда) көчмөндөр дагы «айыл-кыштак, шаарлар» дагы көп[15]. «Юань-Ши» боюнча кыргыздар «анчалык деле дыйканчылык кылышпайт, бирок эгин эгишет» деп айтылат[16].

Чань-Чунь айткнына караганда «Кянь-Кянь Чжоу» өлкөсү жөнүндө «жакшы темирди иштетишет жана тыйын чычкандары абдан көп; буудай эгишет; кытай кол өнөрчүлөрү көп санда: алар жибек, парча, флер жана гүлдүү кездемелерди токушат[17]. Мунун бардыгы Туыада же Мөңү-Сууда болушу мүмкүн дагы, Об-Эртыш сууларынын ортосундагы аймакта жана Алтайда болушу мүмкүн эмес.

«Юань-Шиде» кыргыздар өлкөсүнө байланыштуу Ус, Хань-Хэнь жана Йиланчжоу (Жылан-Жолу) деген үч дубан эскерилет. Ус дубаны «кыргыздардан чыгышыраак, Кянь (Кем, Енисей) суусунан түндүгүрөөк ьжакта жайгашып, дубандын аталышы Ус суусунан улам пайда болгон.

Андан чыгышыраак тушта Кем суусу агып өткөн жерде Хан-Хэн дубаны турган. Бул жерде эки ашуу өтүп, кышкысын лыжа менен катташчу. Йилангчжоу (Жылан-Жолу) дубаны чоң жыландын (сыягы ажыдаар го) атынан ушундай аталып, бул өлкөнүн жайгашы тууралуу аныктоолор жок»[18].

Жыйынтыктап айтканда бул доордон Улуу Кыргыз каганаты (державасы) түзүлгөнгө чейинки «Тан» доорундагыдай эле кыргыз урууларынын ээлик кылган жерлерин, мекендеген тоо-сууларын, алар менен чектешип, а түгүл кыргыздардын үстөмдүгүндө жашаган уруулардын жайгашышы тууралуу маалымат алдык. Эске алуучу учур – өзүнүн саясий кызыкчылыгын көздөп жазылган «Тан» эпохасынын тарыхый булактарына караганда монгол доорундагы маалыматтар кыргыздардын ээлеген жерлери, таралуу масштабы жөнүндөгү маалыматтар бир кыйла так жана чындыкка чукул. Бул өзгөчө кыргыздар өлкөсүнүн батыш бөлүгү тууралуу кабарлардан жакшы көрүнөт.

«Бей-ши-узиде» (XllI к) кыргыздар жөнүндө маалымат «или» дарыясынын жанынан эскерилет[19]. Болжол менен «Бей-ши-узидеги» маалыматтарга караганда ал XII к жарымында «Орто Азиялык» кыргыздар ошол жерлерде жашагандыгы толук мүмкүн деп берилет.

Ушундан кийин кара-кытайлардын Гурханы «…кыргыздар тынчын алгандыгы үчүн аскер жиберип жана Бешбалыкты алышкан». «Орто Азияляк» кыргыздар түндүкө карай Иртыш-Алтай жака көчүрүлгөн же көчүшкөн. Мүмкүн ушундан улам өзүнүн «чыгыштагы» урууларынан айырмаланып батыш жака Алтай менен Иртыштын тегерегиндеги аймактарга отурукташып калышкан.

[9] Рашид ад-Дин. Сборник летописей. М.-Л. 1952.Т.1. Кн. 1, с. 123.
[10] В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. М. 1963.с. 503.
[11] Ошол эле эмгекте...504-б.
[12] В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху ... Соч. Т. 1. М. 1963.с. 505.
[13] Ошол эле эмгекте...505-б.
[14] Ошол эле эмгекте...505-506-бб.
[15] Рашид ад-Дин. Сборник летописей. М.-Л. 1952.Т.1. Кн. 1, с. 150.
[16] В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху … Соч. Т. 1. М. 1963.с. 503.
[17] Ошол эле эмгекте...504-б.
[18] Ошол эле эмгекте...505-б.
[19] Н. В. Кюнер. Новые китайские материалы по этнографии кыргызов (хакасов) VII-VIII вв. // Хакасский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории. Записки. Выпуск II. 1951, с. 5-6.

Рашид ад-Диндин маалыматына караганда Чыңгызхандын алгачкы мезгилинде наймандардын башчылары болуп Наркыш-Таян жана Эният-каана болгон. Кыргыздардын урууларын кыйраткан соң, Эният-каан өзүнүн Наркыш-Таян агасынын астына келбейжана белек берген эмес»[20].

Орто Азиялык кыргыздардын Алтайга көчүшүнүн себеби катары Найман (батыш монголиядагы кичи эл) менен кагылышуусу да четке кагылбайт жана жогоруда айтылган Наркыш-Таян менен Эният-каандын чабуулунан кыргыздар элеген жерин таштап кетишкен. Белгилей кетүүчү нерсе болуп Рашид ад-Дин «кыргыз уруу» деп эскерет[21]. Ошон үчүн жогорудагы сөздөн соң Наркыш-Таян менен Энияt-каан жеңген кыргыз уруулары же мамлекети болушу мүмкүн.

Аскер кагылышууларынан соң «Орто Азиялык» кыргыздардын оң канаты көчүп кетишти же Монголистандын ички аймагына кирип кетишкен жана моголдор деп аталып калышкан. Алгачкы маалыматтар XV к. жазма булактарында камтылган. Шафар ад-Дина Йездинин «Зафар-наме» аңгемесинде (XV кылымдын баш жагында) «Тимурдун аскери Джетеге каршы кеткени жөнүндө» сөз бар ошондогу кыргыздар или дарыясынын аркасында кара талаада эл же улус болуп турушкан. Ошол мезгилде алардын башында Инга-Төрө турган[22]. Маалыматтарга караганда Инга-Төрө «Иль жана улус» Кийас жергесинде колго түшөт[23].

Инга-Төрөнүн санжырасы «Маджму ат-таварихте» келтирилет, анын биринчи бөлүгү кыргыздардын оң канатынын санжырасына окшош келет[24]. Анал-Хакка, Лур-хан, Гуз-хан, Арслан-бий, Кул-бий жана Мары бийден кийин Анга-Төрөгө келип үзүлүп калат[25]. Мүмкүн ушул убакта алар кыргыздардын оң канатынын катарына «моңолдор» деген ат менен кирген.

Анга-Төрөнүн баласы «Маджму ат-тарикхте» Мухаммед-бек болгон. Чакырган аты Кек-Бука. Айрым санжыралардын берилишинде моңолдор уруусунун башчысын (Наалынын күйөөсү – Адигине менен Тагайдын карындашы) Кеке дешчү жана чакырган аты Кек-Бука[26]. «Маджму ат-таварихте» берилген боюнча, Мухаммед-бектин тукуму мындай аталган: Кувай (төртүнчү тукуму), Ку-Суек (сегизинчи тукуму), Сейид-Казы (Гази) (тогузунчу тукуму). Мындан тышкары Бай Могол жана анын тукуму Чолок-Тукаме менен Кире. Бардык аттар дал келишет (айрымдары кол жазмада бузулган) уруу башчылардын аттарына жана моңолдор уруусунун бөлүкчөлөрүнүн аттары менен, төмөнкүлөр жаңы санжыраларда бекитилген[27].

«Орто Азиялык» көчмөн кыргыздар убак-убагы менен жашаган жерлерин которуп турушкан. Мухаммед Хайдердин «Тарих – и Рашиди» эмгегинде «Орто Азиялык» кыргыздар азыркы жайгашкан жерлеринде XVI к. эскертилгендиги жөнүндө маалымдайт. Бирок мурунку убактагы ар кандай көчүп-конуулар жөнүндө автор маалымат бербейт[28]. Н.Н.Тумановичтин жазганына караганда, Монголистандын алгачкы тарыхында кыргыздар эскертилбейт. XVI к. биринчи чейрегиндеги болуп өткөн окуяларда алар (кыргыздар) моголистандын негизги калкы катары – Талас өрөөнүнөн тартып батышка карай чыгышка чейин жана чыгышта Турфанга чейин, түштүктө Кашкар, түндүктө болсо «иле» чөлкөмдөрүндө жайгашкан. Негизги жашаган аймагы катары Ысык-Көл эсептелинет. Бирок кыргыз уруулары ар кандай шарттарга байланыштуу батыш жакта Талас жана чыгышыраак жакта Турфан аймактарында көчүп-конуп жүрүшчү. XVI к. башында кыргыздар моголдордун жеринде үстөмдүк кылып аларды Кашгар жакка сүрүп чыгарышат. Саид-Хандын аскер жоокерлери пайда болуп жиберилген убакта кыргыздар чачырап жана моголистандын эң ыраак аймактарында кайрадан пайда болушкан[29].

«Орто Азиялык» кыргыздар бул жерлерде XV кылымдын экинчи жарымында көчүп жүрүшчү эле. Мунун бирден-бир себеби болуп калмактар менен кагылышуусун божомолдойт.

Кыргыздарды Мухаммед Хайдер «Моголистандын токой (жапай) жолборстору»[30] деп атаган. Мындай айтылгандын себеби мүмкүн «Орто Азиялык» кыргыздар Тянь-Шандын тегерегиндеги токой аймактарында жашагандыгын көргөзгөн.

«Орто Азиялык» кыргыздардын Моголистандын ички аймагына жана батыш-чыгыш жака көчүшү кандайдыр-бир деңгээлде уруу, уруктардын баш ийиши эле. XVI кылымда же кийинчерээк болжолу менен «алгачкы ичкилик» тобу пайда болгон, жана кийинчерээк «ичкилик» деп аталып, кыргыздын бир бөлүгү катары таанылган. Бул бирикменин негизин Бул(а)гачы түзүшү мүмкүн.

Шараф ад-Дина Йездинин «Зафар-наме» китебинде (XV к. биринчи жарымы) «Тимурдун жоокерлерин моголистандын бардык тараптарына жиберилиши, Джете улусун жоготконго багытталган» Худайд Хусайин менен Мубашшир-бахадурдун жоокер башчылары «Кумартакуну жол көргөзгүч кылып, Уручку аркылуу 20 миң курама жоокери менен жолго түшкөн. Бикут деген жерге жеткенде алар Бул(а)гачы–вилкар эли менен

---

[20] Рашид ад-Дин. Сборник летописей. М.-Л. 1952.Т.1. Кн. 1, с. 135-136.
[21] Ошол эле эмгекте...150-б.
[22] Материалы истории Кыргызы, Кыргызыстана. Ф.1973. с. 155.
[23] Ошол эле эмгекте...с.155.
[24] Ошол эле эмгекте...с. 207-208.
[25] Ошол эле эмгекте...с.208.
[26] С. М. Абрамзон. Киргизы и их этногенетическиеикуль-ые связи. Ф. 1990. с. 61-62.
[27] Ошол эле эмгекте...62-б.
[28] Н.Н. Туманович. Сочинение мирзы Мухаммеда-Хайдер "Тарих-и Рашиди" - как источник по истории кыргызов Киргизии. В сб.: Арабо-персидские источники о тюркски народах. Ф. 1973. С.75.
[29] Н.Н. Туманович. Сочинение мирзы Мухаммеда-Хайдер "Тарих-и Рашиди" - как источник по истории кыргызов Киргизии. В сб.: Арабо-персидские источники о тюркски народах. Ф. 1973. С.84-85.
[30] Н.Н. Туманович. Сочинение мирзы Мухаммеда-Хайдер "Тарих-и Рашиди" - как источник по истории кыргызов Киргизии. В сб.: Арабо-персидские источники о тюркски народах. Ф. 1973. С.79.

жолугуп чоң согуш болду»[31]. Ушул маалыматтарга таянсак Бул(а)гачы Или дарыясынын аймактарында жайгашкан, жана ушул эле булактарда айтылгандай Тимурдун буйругу мененанын Эмирлери «Или дарыясын кечип өтүп», бул(а)гачы элин издешкен, «ошол аймактардын бардыгын карап чыккыла»[32]-деген талап койгон. «Маджму ат-таварих» бир нече ирет бул(а)гачи урусун эскертет, көбүнчө уруунун аттарын: бостон, тейит, жоо-кесек, дөөлөс, кыдырша жана кан(г)ды. Бул кыргыздардын урууларынын негизин түзөт. Кийинчерээк бул топ «ичкиликтер» деп аталган[33].

«Маджму ат-таварихте» Бул(а)гачиндердин уруу башчысы Салус-бек Бул(а)гачы (Ак-Огуланын) Ак-уулдун баласы катары сүрөттөлөт. Мүмкүн, Бул(а)гачы өзүнүн келип чыгышында кыргыздардын оң канаты менен байланыштуу б.а. ошолордон келип чыккан. Же Бул(а)гачы урусунун топтору кыргыздардын оң канатынын карамагында болуп ага баш ийишчү.

Дагы бир нерсени эскерте кетсек бул(а)гачы кытай булактарында белгиленген моуло урусу болушу мүмкүн, алар болсо VII к. Тянь-шань тоо тизмегинин Боро-Хоро тоосунун аймагында турушчу[34]. Моуло кытай булактарында булаг деп берилет. «Матла» «ас-са» дайн ва маджма аль-бахрайн» Абу ар-раззака Самарканди» белгилегендей «Тимурдун могулистанга аттангандагы (болжолу менен 1388-89-жж) аңгемесинде «бул(а)гачы-викале»[35]мүмкүн булагалар менен согушкандыгы жөнүндө айтылат. «Маджму ат-таварихте» бул(а)гачиндин уруу башчысы болуп Салусбек бул(а)гачи аталат. Ошону менен бирге VII к. орто ченинде карлук бирикмесинин ичинде, кытай булактарына таянып: чжисы же пофу уруулары эскерилет. Алар болсо булагтар менен ташлыктардын ортосунда жайгашкан «түштүк жакта Джунгардын чөлдүү аймактарына чейин». Чжисы же пофукытай булактарында чигил же себек[36] деп берилет.

Дагы «Зафар-наменин», «Тимурдун Тохтамышка чабуул салган» аңгемесинде бул(а)гачи менен катар салучи эли жөнүндө маалымат берилет. Мындай деп айтылат: Тимурчулар «жолго түшүп бул(а)гачи жана салучи жөнүндө маалымат угалы дешкен[37]. «Матла ас-са дайн ва маджма аль-бахрайн», «Тимурдун моголистанга жортуулу (1388-89 жж) деген аңгемесинде, бул(а)гачи-салучи»[38].

Салус же салу (же Салусбек) болушу мүмкүн, Себек менен Салучи мааниси бир байыркы этникалык аты же сөз, жана жогоруда белгиленген уруулардын топтору, анын ичинде булаг, бул(а)гачи бири-бири менен байланыштуу. Булгаджи (мүмкүн, бул(а)гачи), Мухаммед Хайдердин («Та рих-и Рашиди») эскертилет, Ысык-Көл жакка жакын жерде[39] деп.

«Ичкилик» деген аталма, байыркы түрктүн «ичик» - салмактуу (ортого) сөзүнөн келип чыгышы мүмкүн жана «народ» - эл, б.а., ичик – эл (иль)-лик, ичкилик, кыргыздардын оң жана сол канатына) эль. Жана ушул уруулардын мындай аталышы алардын ички аймакта жайгашып, кыргыздардын оң жана сол канатынын ортосунда ичкиликтерден түндүккө, чыгышка, чыгыш-түштүккө карай жайгашышкан. Жыйынтыгында, ички эл ичкилик деп аталышы мүмкүн эле, кыргыздардын оң жана сол канаты (ичкиликтер тарабынан) – аркалыктар деп, б.а. тышкы эл деп (ичкиликтерге).

Б.Солтоноевдин жазганына караганда, кыргыздардын оң жана сол канатына бөлүнүшү жөнүндө бабалардын айтканы боюнча Сатыке (Сатука ?) эки балалуу болот. Улуусунун аты Агул (Ак уул), кичүүсү Кубул (Куу уул)[40].

Биринчи варианты боюнча «Агул оң жагында жаткандыктан анын тукуму оң болуп аталсын» Кубул сол жагында жаткандыгы үчүн сол жана анын тукуму сол аталсын» деп энеси айткан.

Колдонулган адабияттар

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. М.-Л. 1952.

Сборник летописей. История монголов. Соч.Рашид ад-Дина. Введ.: о тур. и монг. племенах. Перев.с перс. И. В. Березина. Труды Вост. отд. И.А.О., часть пятая. Спб. 1858.

Н. В. Кюнер. Новые китайские материалы по этнографии кыргызов (хакасов) VII-VIII вв. // Хакасский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории. Записки. Выпуск II. 1951

В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. М. 1963.

Материалыистории Кыргызы, Кыргызыстана. Ф.1973.

С. М.Абрамзон.Киргизыиихэтногенетические икультурные связи. Ф. 1990.

Н. Н. Туманович. Сочинение мирзыМухаммеда-Хайдер "Тарих-и Рашиди" - как источник по истории кыргызов Киргизии. В сб.: Арабо-персидские источники о тюркски народах. Ф. 1973.

История Киргизской ССР. Т. 1. Ф., 1968.

Белек Солтоноев. Казак-кыргыз тарыхы. (Рукопись отдела истории. 1057).

[31] Материалы истории Кыргызы, Кыргызыстана. Ф.1973.с. 140.
[32] Материалы истории Кыргызы, Кыргызыстана. Ф.1973.с. 140-141.
[33] История Киргизской ССР. Т. 1. Ф., 1968. с. 204.
[34] История Киргизской ССР. Т. 1. Ф., 1968. с. 204.
[35] Материалы истории Кыргызы, Кыргызыстана. Ф.1973. с. 156.
[36] История Киргизской ССР. Т. 1. Ф. 1984. с. 250.
[37] Материалы истории Кыргызы, Кыргызыстана. Ф.1973.с. 109.
[38] Ошол эле эмгекте... 156-б.
[39] Н. Н. Туманович. Сочинение мирзы Мухаммеда-Хайдер "Тарих-и Рашиди" - как источник по истории кыргызов Киргизии. В сб.: Арабо-персидские источники о тюркски народах. Ф. 1973. с. 96.
[40] Белек Солтоноев. Казак-кыргыз тарыхы. (Рукопись отдела истории. 1057). 122-123-бб.

XIX КЫЛЫМДЫН ОРТОСУНДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН БОРБОРЛОШТУРУЛГАН МАМЛЕКЕТИНИН БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫ

Дөөлөтбек САПАРАЛИЕВ*

XIX кылымдын биринчи жарымында кыргыз элинин бирдиктүү мамлекети жана анын саясий абалы жөнүндө көбүнчө орус архив документтеринен ынанымдуу маалыматтарды алабыз. Анда эмесе жаңы табылган жана мурдатан эле жарыяланган, бирок жаңыча талданган документтердин маазмундарына назар салалы.

1847-жылы 22-августа түзүлгөн архивдик маалымат боюнча «бүткүл кыргыз эли оң менен сол деп аталышат. Оң уруулар эки негизги сарыбагыш жана солто урууларынан турат... . Бул кыргыздар Или дарыясынын ары жагындагы Ала-Тоо тоолорундагы ***эч кандай (башка - Д.С.) өкмөткө таандык эмес*** жерлерди ээлешет жана аларды ата бабаларынын менчиги катары эсептешет. Эч кимдер менен (саясий көз карандылык - Д.С.) алакалары жок жана эч кандай алым (дань) төлөшпөйт, ***эч кимге көз-каранды эмес (ни от кого не зависимы)***. Сол уруулары - 10 уруудан турат: саяк, бугу, черик, басиз, адигине, багыш, кушчу, саруу, кытай. Бул кыргыздар кытай мамлекетине тиешелүү жерлерге маал-маалы менен барып көчүп конушат. Ал үчүн (арендага – Д.С.) акы төлөшөт. ***Бирок алар кытай төбөлдөрү эмес, эч кимден көз каранды эмес»***[1].

1851-жылы Императорлук орус география коомунун баяндамалары деген расмий журналында жарыяланган дарексиз автордун «Жапайы тоолук кыргыздар деген» макалада алардын саясий коомдук ахвалы (статусу – «орда») «ордо»[2] деп аныкталган, бул көптөгөн орус архив документтеринде 1848-1859-жылдар аралыгында такай,[3] кийиичерек 1863-1865-жылдарда сейрек жолугат[4]. 1856 - жылы кыргыздардын арасында болгон окумуштуу Шокан Уалихановдун «Кыргыздар жөнүндө» деген эмгегинде да ушул аныктама берилген[5]. Ошол эле жылдары дагы бир орус аскер адамы, котормочу Иван Бардашев (1831-1868-жж. жашаган) тарабынан жазылган маалыматында да ал жолугат[6] экен.

Махмут Кашгаринин XI кылымда түзүлгөн сөздүгүндөгү аныктамада «орду» бул «каган отурган шаар»[7]. XX кылымда түзүлгөн байыркы түрк сөздүктөрдө ал «хан турган жер» (орусча – резиденция хана)[8] делет. Белгилүү чыгыштаануучу Вениамин Юдинин (1928-1983-жж.) аныктамасында «орда» сөзүнүн орус тилиндеги бир мааниси «талаа көчмөн бирикмеси жана көчмөн мамлекти» («степное кочевое объединение, кочевая держава»)[9]. Ал эми белгилүү болгондой Борбордук Азияда орто кылымда көптөгөн көчмөн мамлекеттер ордо деп аталганы баарыбыздарга белгилүү, маселен Алтын ордо, Ак ордо, Көк ордо, Ногой ордосу, Чоң (Большая), Орто (Средняя), Кичүү (Малая) ордолор[10], Казак (Казачьи) ордосу[11].

Жогоруда айтылган «Жапайы тоолук кыргыздар деген» макаладагы маалымат боюнча "негизинен карталарда **жапайы тоолук кыргыз ордосунун** аймагынын чек араларын Ысык-Көл көлүнүн жээгиндеги карлуу кырлары менен тегерек келген жерлерди белгилейт. Бирок кыргыздар ал чектерди таанышпай, тоскоолсуз көчүп жүрө беришет. Ысык-Көл көлүнүн батышынан Кытайдын Кулжадан Аксууга кеткен чеп турган жолго чейин, түштүктө Бадахшан менен Каратегин көз карандысыз ээликтерине чейин, батышта Кокон менен Ташкентке карай, ал эми түндүктө бийик Ала-Тоонун күнгөй тарабында Чарын дарыясынын башталышына чейин»[12].

XIX кылымдын биринчи жарымында бытырандылыктын азабын тартып жаткан кыргыз элинин башын кайрадан бириктирип, алардын байыркы мезгилдегидей борборлоштурулган бирдиктүү мамлекетин калыбына келтирүү жараянын өткөрүп официалдуу түрдө легитимдештирүү талабы пайда болгон. 1841–жылы күзүндө Бухара эмирлиги да борбордук бийликти бекемдеш максатында, көп жылдар бою атаандашып келген Кокон хандыгын басып алып мамлекетин жоюп, өзүнүн тууганы Ибрагим датканы башкарычуу (наместник) кылып дайындаганы белгилүү[13]. Ушундай окуя кийин 1866-жылдын жазында да болгонун билебиз[14]. Ал эми, 1837-

---

* Проф. докт., Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Гуманитардык факультет, Тарых бөлүмү, Бишкек, Кыргызстан. saparalievd@mail.ru

[1] Караңыз: Республика Казакстан Борбордук Мамлекетттик архиви (Мындан ары кыскартылганы : РКБМА). Ф. 374. Оп.1. Д. 1669. Л. 129-133.

[2] Сведения о дикокаменных киргизах // Записки императорского русского географического общесства. Т. 5. Спб.,1851. С.141.

[3] Джамгечинов Б. Очерки политической истории Киргизии XIX века (первая половина). Фрунзе,1966. С.115, 140, 143.; Кыргызстан – Россия: история взаимоотношений (XVIII-XIX вв.). С.142, 145, 146.161,-163,176; КРБМА. Ф. 3. Оп. 1. Д. 3. Л. 35; РКБМА. Ф. 3. Оп. 1. Д. 11. Л.14-37; Өзбек Республикасынын Борбордук Мамлекетттик архиви (Мындан ары кыскартылганы : ӨРБМА). Ф. И. 715. Оп. 1. Д. 12. Л. 142, 147

[4] Кыргызстан – Россия: история взаимоотношений (XVIII-XIX вв.). С. 287, 299; РКБМА. Ф. 3. Оп. 1. Д. 86. Л.38; РКБМА Ф. 44. Оп. 1. Д. 562. Л.23; ӨРБМА. Ф. И. 715. Оп. 1. Д. 25. Л. 329; ӨРБМА. Ф. И. 715. Оп. 1. Д. 27. Л. 3. 202, 204.

[5] Валиханов Ч. Записки о киргизах // Собр. соч. в 5-ти томах. Вып. 2. Т. 2. Алма- Ата. 1985. С. 7-82.

[6] Сведения о Дикокаменных киргизах, собранные толмачем Бардашевым // Россиянын Мамлекеттик борбордук Аскер тарыхий архиви. Ф. Аскер Окумуштуулар Архиви. Оп. 1. Д.18551. Л.1, 15, 19. 20, 25.

[7] Beşim Atalay Divani Lugatit-Turk. C. 1. Ankara, 1939. S. 124.

[8] Древнетюркский словарь/Ред.: *В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак.* Ленинград: наука, 1969. С.170; Севертян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. Москва, 1974. С.470-471.

[9] Юдинин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая...// Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI- XVIII вв. Алма-Ата, 1983. С.119.

[10] Юдинин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая...С. 106-165э

[11] Россиянын Мамлекеттик байыркы актылар архиви. Ф. 214. Оп. 3. Д. 1155. Л. 3, 15; Жана башкаларда да жолугат.

[12] Сведения о дикокаменных киргизах // Записки императорского русского географического …. С.141.

[13] Халфин Н. Россия и ханства Средней Азии. Москва, 1974. С. 301; Сапаралиев Д.Б. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX вв. Бишкек, 1999. С.123-124.

[14] Джамгечинов Б. Очерки политической истории Киргизии XIX века. Фрунзе, 1966. С.265.

жылдан бери Россия империясынын баскынчыл саясатына каршы көтөрүлүштү жетектеп келген Кенесары Касым уулу 1841-жылдын июль айынан даярдыктарды жүргүзүп ошол жылдын октябрь айларында казак жүздөрүнүн (ордолорунун) уруу башчыларынын Иргиз дарыясынын башатындагы Кара Тоонун этегинде өткөрүлгөн курултайында ак кийизге отургузулуп бүткүл казактардын ханы деп жарыяланган эле[15].

Ушундай, бул региондо жалпы жүрүп жаткан саясий жараяндын ыргагына жараша, кыргыз эли да 1841–жылы күзүндө Ысык-Көлдүн батышындагы Кызыл-Токойдо (Тармал-Сазда) кыргыз элинин элитасынын Курултайын өткөзүшүп Ормон хан Ниязбек уулун (1792-1855) бүткүл кыргыздардын ханы деп жарыялашкан. Тарыхчы Саул Абрамзондун маалыматы боюнча ал курултайда Жангарач Эшкожо уулу (солто уруусунан), Медет Байтүгөл уулу (саяк, кыргыз уламыштары боюнча ал 1839-жылы курман болгон[16]), Балбай Эшкожо уулу (бугу), Жантай Карабек уулу (сарыбагыш) жана Кыргызстандын түштүгүнөн (Кокон ханынын өкүлү катары) да бийлик ээлери катышышкан[17], профессор Кушбек Усенбаев буларга кошумча Боронбай Бекмурат уулу (бугу), Муратаалы Пирназар уулу (бугу), Аалыбек Кетрекей уулу (саяк), Шорук бий, Ажыбек Алчыкен уулу (саруу-кушчу), жана Алымбек Асан уулунун (адигине - Алай, Анжыян тараптан) да катышканын белгилейт.[18] Элдик уламыштардын маалыматында бул аземге дагы Качыке Түлкү уулу (саяк), Ажыбек баатыр (черик), Медербек (жетиген)[19], Тогуз-Тородон Карбоз Манаке уулу (саяк) катышышкан.[20] Тарыхчы Осмонаалы Сыдыковдун маалыматында Ормон хан “убагында хандык кылып, Ысык-Көл, Чүй, Ат-Башы, Нарын, Иле, Олуя-Ата, Наманган жакта болгон калкты сурап турган”[21].

1852-жылы 23-мартта Россиянын падышасы Николай I ге Ормон хандын жазган катында анын өз таасириндеги кыргыздардын жер аймактары жана ал ээликтин аталышы жөнүндө төмөндөгүдөй таасын маалыматтарды келтирген, “ Ысык-Көлдүн Күнгөй, Тескейи жана Чүй өрөөнү, ошондой эле Жумгал, Кочкор, Нарын жана Кетмен-Төбөдөгү кара кыргыздары менен карым-катнаштарым бар..., биз кара кыргыздарбыз...”[22]. Демек, мындан биз Ормон хандын бийлиги бир топ эле кенен аймакка тараганына жана мамлекетиннин аталышы ***Кара кыргыз хандыгы*** экендигине ынанабыз. Анткени анын башында расмий жол менен тандалып, шайланган хан турган.

Кызыл-Токойдогу хан котоРуу аземи байыркы көчмөн элдеринин салттарына ылайык Ормонго кызыл тебетей кийгизилип, ак кийизге отургузулуп, «хан» деп жарыяланган. Аземге катышуучулардын ант берүүсү (С. Абрамзондун маалыматы боюнча-чырпык кесүү) менен 9 ак боз жылкы курмандыкка чалынып, бүткүл кыргыз ханынын жогорку бийлиги мыйзамдаштырылган эле. Ошол мезгилдеги түзүлгөн орус архивдик документтерде Ормон Ниязбек улуун бул даражасы алардын баамында “Главный манап кара кыргызский” – “Кара кыргыздардын башкы манабы,”[23] деп сыпатталыптыр. Ошол эле учурда Жантай Карабек уулу “главный манап кара кыргызского рода”[24] – “Кара кыргыздардын уруусунун башкы манабы”, башкача айтканда сарыбагыш уруусунун башчысы делет.

Жакында, Ормон Ниязбек уулунун хандык бийлике келиши тууралуу архивдик документтен өтө маанилүү маалыматтар табылды. 1861-жылы 15-сентябрда сарыбагыш уруусунун өкүлдөрү Ормондун инилери орус генералы Г.А. Колпаковскийге жазышкан каттын түп нускасын которуп окуганыбызда, төмөндөгүдөй сүйлөмдөр келтирилген: «Йене де Сизге айткаман, **ханыкылыни** (б. а. кыргыздарды башкарып хан бийлигин жүргүзүүнү – Д.С.) бизге берингиз. Кече амирни вактинде (сөз Бухара эмири Насрулла 1841-жылдын күз айларынан 1842-жылдын жаз мезгилине чейин Кокон хандыгын басып алып турган учуру жөнүндө болуп жатат – Д.С.) хэм сураб алганмыз, кече кыпчакни вактынде (Кокон хандыгынын башчылыгында жаш хан Худаярдын кайынатасы кыпчак уруусунун өкүлү Мусулманкул 1844-1853 жылдарда аталык даражасында башкарып турган учур - Д.С.) хэм сураб алганмиз. Сиздан хэм сурадым. Көнглүмүз йакындан **ханыкылыни** бизге берингиз»[25] Мындан көрүнгөндөй, жогоруда айтылгандай ошол мезгилде, Бухара мамлекетинин эмири Насрулла Кокон ханы Мадалинин (1822-1841 жж. бийликте болгон) башын алып, жазалоо менен бул мамлекетти өзүнө каратып, убактылуу жойгону белгилүү.[26] Мүмкүн ушундай кырдаалда, Бухара эмири бул аймактагы мусульмандардын лидери катары чыгыштагы кыргыздардын өз алдынча борбордоштурулган мамлекетинин кайра жаралып, чыңдалышына колдоо көрсөткөн.

Пишкек уездинин башчысы Александр Талызин 1898 –жылы жарык көргөн “Пишпек уезди” деген макаласында, Ормонду эки жерде хан титулу менен эскерип, анын кокондуктардан «кыргыздарды өз алдынча

[15] Россиянын Мамлекеттик борбордук Аскер тарыхий архиви (Мындан ары кыскартылганы : РМБАТА). Ф. Аскер Окумуштуулар архиви (Мындан ары кыскартылганы : АОА). Оп. 1. Д. 1201 .Л. 5-8; РКБМА. Ф. 4. Оп. 1. Д.1997. Л. 2-3; Абджанов Х.М. Казахское ханство и мировое историческое пространство// Отан тарыхы. Гылыми журналы. 2015. № 3. С.15
[16] Кенчиев Ж. Медет датка. Бишкек, 1996. С. 69.
[17] Абрамзон С. У истоков манапства/Экспидиционный очерк//Советская Киргизия. 1931. 1 апреля. С. 2-3.
[18] Караңыз: Усенбаев К. Ормон хан. Бишкек, 1999. С. 30-31
[19] Караңыз: Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX кылымдын ортосу-XX кылымдын башы). Бишкек, 2003. С.40.
[20] Орунбеков Б. Карбоз ата жана бабалары. Бишкек, 2014. 3-б.
[21] Сыдыков Осмонаалы «Муктасар тарых Кыргызия», «Тарых кыргыз Шадмания». Бишкек, 2014. 41 – б.
[22] Караңыз: Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России. Москва, 1959 С. 139-140; Плоских В., Усенбаев К., Сапаралиев Д. Кол беришүү//Ала Тоо.1989. №1. 109-111-бб.
[23] Караңыз: РКБМА. Ф. 374. Оп. 1. Д. 2920. Л.46.
[24] Караңыз: РКБМА. Ф. 374. Оп. 1. Д. 2920. Л.42.
[25] РКБМА. Ф. 3. Оп. 1. Д. 484. Л. 7.
[26] Караңыз: Сапаралиев Д.Б. Этнополитическая история Оша … С.123-127

башкаруучулук кылгандыгын» баса белгилейт[27]. Орус аскерий дипломатиясында кызмат өтөгөн, белгилүү казак окумуштуусу 1856 – жылы эле Шокан Уалихановдун “Ормандун башкаруу доорунда сарыбагыштар Орто Азиядагы уруулардан күчү жагынан эң алдынкылары болгон”[28] деген корутундусун эске алсак, Ормон хандын (1841-1855 жж.) башкаруучулук мезгили өзүнчө доор деп баса белгилениши биз үчүн өтө маанилүү, анткени бул кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүш жолундагы дагы бир өзгөчө монархиялык баскычы экендигин ырастайт. Орус окумуштуусу Пётр Румянцевдин баамында “ак кийизке көтөрүлгөн хан, салыштырмалуу чоң согуш аракет учурунда гана реалдуу түрдө бийликке ээ болгон, калган мезгилде элди аксакалдар, бийлер менен баатырлар башкарышкан”[29]. Бул жагдай архив дакументи менен ырасталат. Казактардын Улуу жүзүнүн султаны Камбар Аланов орус генералы Вишневскийге 1847-жылы жазган катында: “кара кыргыздардын оң жана сол канаттын көптөгөн жоокерлери чогулушуп 100000 (бул, алыбетте өтө апыртылган сыяктанат – Д.С.) жакындаган санда Кенесары менен эки же үч күн мылтыктар менен атышышып, жеңишке ээ болушту,[30]” делген.

Ормон хандын негизги саясий ишмердүүлүгүнөн багыты – уруулар арасындагы ынтымакты бекемдөө жана күчтүү борборлоштурулган кыргыз мамлекетин кайра түзүүгө багытталган эле. Ал эң оболу кыргыз коомундагы мыйзамдуулукту орнотууга киришип, бекем тартипти сактоо иретинде байыркы үрп-адатка негизделген жаңы мыйзамдарды иштеп чыгып, чоң түшүндүрүү иштерин жүргүзгөн. Ал элдин эсинде «Ормон окуу» деп сакталган.

Ушуга ылайыктуу мамлекеттик башкаруу аппарат жаңыча түзүлүп, анын атрибуттары жанданган эле. Ормондун негизги кеңешчиси болуп кыргыз элинин белгилүү акылман ойчулу Калыгул Бай уулу дайындалган. Хандын алдында чоң жана кичи кеңеш курамы уюшулган. Биринчисинде: Калыгул Бай уулу, Жангарач Эшкожо уулу, Жантай Карабек уулу, Шамен Куттуксейит уулу, Миңназар, Ажыбек, Жаманжээн жана башкалар болгон. Кичи кеңеште: Медербек менен Миңназар туруктуулукта көбүнчө сот иштери менен алектенип, аткаруучулук багытта иш алып барышкан. Аскер башы, ички жана тышкы иштерди тейлөөчү башкаруучулар (бүгүнкү министрлер) дайындалган. Алардын бири, алгачкы аскер башчылыгына (Коргоо министри) Алыбек баатыр Кетирекей уулу (Ормондун бир тууган жездеси[31]), кийин Ормондун жакын инилеринен Адыл, Төрөгелди баатырлар дайындалган. Тышкы иштер министринин милдетин Байсерке аткарган. Атайын ыйгарымдуу элчилери катары, Чал Түлөберди (архив документинде - Түгөлбай[32]) уулу, Саза молдо Калча уулу жана сабаттуу Байгабыл Мышыкбай уулу деген адамдар эле.[33]

Мыйзамдарды бузган адамдарды жазалоочу жайы – даргасы болуп, анда ар убакта күнөөгө тартылгандардын денелери илинип турганын тарыхый булактар ырастайт[34]. Ормон хандын жасалгаланган хан тахтысы, өздүк мөөрү жана туусу[35] болгон, булар эгемендик мамлекеттин атрибуттары экендиги белгилүү.

Кыргызстандын чек араларында бажы кызматчыларын дайындап келген соодагерлерден мамлекет аймагына киргизилген же алынып өтүлгөн буюмдарынан бажы үстөктөрүн (таможенная пошлина) чогултууну колуна алган.

Ормон хан мамлекетти башкарууда элибиздин түпкүрлүү бай тарыхый традициялуулугуна зор маани берип, атайы билимдүү адамдарга кыргыздардын өткөн тарыхын «Жооп-наме» деген эмгекке түшүрткөн. Өзү да элинин өткөн тарыхын терең билүүгө умтулган жана элдик нарктуу каада-салтты бекем туткандыгы менен айырмаланып, олуя - көсөмдүк сапаттарга да ээ болгондугу элдин эсинде айкын сакталган.

Көбүнесе өзүнүн бийлигинин мыйзам ченемдүүлүгүн жана кыргыз элинин биримдигин камсыз кылуу максатында элибиздин санжырасын жаңы нукта түздүргөн. Бул «Жооп-нааме» аталыштагы чыгарманын толук мазмуну жоготулган. Мүмкүн ушул чыгармада Ормон Ныязбек уулу кыргыздардын хан болуу бийлигин өзүнүн уруусуна жеке таандык (династиялык) кылуу аракетин жасаган сыяктанат. Бул багытта ал монголдордун Чыңгыс ханына таандык «алтын урук» (б. а. Төрөлөр - чыңгыситтер), Казак хандарынын тукуму (б. а. султан[36] – ак сөөк, чынгыситтер), кокондуктардын Шахрух бийинин тукумдары – мингдер (б. а. сейиддер), Россиядагы Романовдун тукумдары царлар (б. а. князьдар) сыяктуу XVII кылымда жашап өткөн, сарыбагыш уруусунун өкүлү өзүнүн түздөн-түз жетинчи атасы, өкүмдар адам Манап Дөөлөс уулунун тукумдарына жаңыдан кайра борбордоштурулган кыргыз мамлекетиндеги жогорку бийликти биротоло ыйгарууну самаган окшойт.

Казак окумуштуусу Шокан Уалиханов XIX кылымдын ортосунда кыргыздардын арасынан чогулткан

---

[27] Караңыз: Талызин А. Пишпекский уезд. Исторический очерк (1855-1865)//Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета на 1898 г. Т. 2. Верный, 1898. С. 26, 29.

[28] Валиханов Ч. Записки о киргизах//Собр. соч. Т. 2. Алма-Ата, 1985. С.81.

[29] Румянцев П.П. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользавания в Семиреченской области. Петроград, 1911. Т.1. С. 40.

[30] ӨРБМА. Ф. И. 715. Оп.1. Д. 40. Л. 154.

[31] Караңыз: Хасанов А. Экономические и политические связи Киргизии с Россией. Фрунзе, 1960. С.35.

[32] РМБАТА.Ф. 38. Оп.8. Д.19.Л.43.

[33] Караңыз: Жолдошев Р. Ормон хан бааны//Аалам. № 9 (май). 1992. 4-б.; Усенбаев К. Ормон хан. Бишкек, 1999. С. 27; Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу. С. 47-55.

[34] Валиханов Ч. Записки о киргизах // Собр. соч. в 5-ти томах. Вып. 2. Т. 2. Алма- Ата, 1985. С. 38.

[35] Россиянын Мамлекеттик Борбордук Аскерий тарых архиви. Ф. ВУА. Оп. 1. Д. 18551. Л. 16.

[36] Айтмакчы, ушуга байланыштуу Россия империясынын Сенаты 14 март 1776 ж. кабыл алынган чечим боюнча Түрк султаны, Крым ханы, Хива, Бухара жана Казак хандарынын балдарын жана туугандарын аталган элдердин тилинде «султанати» деп аталгандар орустардын «князь» урматына теңелген экен (Караңыз: Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. Алма-Ата,1958. С. 188-189).

маалыматтары боюнча: «Биринчи манаптар, жергиликтүүлөрдүн түшүндүрүлүшүндө, күчтүү кол жеткис зулумдар, жакында эле жана да алгачкылардан болуп сарыбагыштардан чыккан. Сарыбагыштардын Манап ысымдуу бийи эң алдыңкы зулум болгон. Манапчылык бөлөк урук (тагыраагы – уруу – Д.С.) бийлерине жаккандыктан, манап азыр кыргыздардын ар бир урук башчысынын жалпы аталышы болуп калды"[37]. 1869 - жылы ысыккөлдүк кыргыздарда болгон чыгыштаануучу Василий Радлов да манап аталышы сарыбагыштардын бийинин ысымынан тараган деген маалыматты калтырган экен[38]. Ал эми 1847-жылдагы архивдик документте «бий Ормон Ниязбеков манап..., бий Джантай Карабеков манап..., бий Төрөгелди Абайдуллин манап..., бий Калыгул Надырбеков манап...»[39] деп кош аталышта (биринчиси - бийлик же кызмат даражасы, экинчиси - социалдык абалы) берилиши да, жогорудагылар менен бирге, Ормон хандын өз үй-бөлөсүнө манапчылык аркылуу хандык бийликти тукум куумалык (династиялык) ахывалга алып келип, монархия мүнөздөгү 1841-1867 жж. - 26 жыл өмүр сүргөн борбордоштурулган кыргыз мамлекетин түзгөндүгүн ырастайт.

Ормон хандын чечкиндүү борборлоштуруучулук саясаты өз алдындачылыкка көнгөн уруу башчыларынын каршылыгына алгач тымызын, кийин ачыктан ачык кабыла баштады. Албетте, ал ар кандай өзүнүн дооруна жараша башкаруу, көбүнчө традициялуулук ыкмаларды колдонгон, кээде катуу кыяматтыкка барганы да эл оозунда «Ормон опуза» деген ылакапка айланганы белгилуу.

Ормон хандын саясий ишмердүүлүгү тууралу орус окумуштуусу Александр Бернштам 1945-жылы эле жазган эмгегинде: «Ормон хандын тартынбай адепсиздике баруу менен тоскоолдуктарды жеңиш үчүн баардык ыкмаларды колдонуп кыргыз урууларын борборлоштуруу аракети жекирүүгө эмес, аны алкоого арзыйт, анткени, ал Россия тарыхындагы Иван Грозныйдын заманындагы ахывалды чакан мерчеминде кайталады»[40], деп белгилеген. Ошентсе да, мындагы окумуштуунун “борборлоштуруу аракети”, деп бул жараяндын өтөсүнө чыккан эмес, деген сыяктуу оюна, биз макул боло албайбыз. Анткени, кыргыздардын борборлоштурулган мамлекетин калыбына келтирүүдөгү формалдуу жагы, жогоруда көрүнгөндөй 1841-жылы эле аягына чыгарылган. Бул кыргыз мамлекетининин өзүн өзү сактоого жөндөмдүүлүгүн 1845-1847 жылдардагы казак ханы Кенесары Касым уулунун Кыргызстанга жасаган жортуулдарынын мизин кайтарып, алардын жоокердик күчтөрүн жеңиши менен ырастаганы көпчүлүккө белгилүү[41]. 1847-1848 - жылдары Ормон хандын жоокерлери Кыргызстанга жортуулга келишкен Кокон ханынын аскерлерин эки жолу жеңилүү ызасын тарттырышкан[42]. Кашгарда көтөрүлүш аркылуу жаңы бийликке убактылуу келишкен “Жети кожолор” мамлекети менен саясий байланышта болушкан.[43]

Ошол мегилдеги татаал эл аралык ахывалдын ыргагында Ормон хан өзү түптөгөн кыргыз мамлекети коңшу мамлекеттер менен теңтайлаш саясат жүргүзүүгө жөндөмдүүлүгүн көрсөткөн. Ал 22-август 1847-жылы Копал шаарында, Россия империясынын өкүлдөрүнүн ортомчулугунда, кыргыз-казак тынчтыкта достошуу келишимин иш жүзүнө ашырып, алар менен чек ара маселелерин чечүүнүн үстүндө болду.

Жогорудагы келишимде түзүлгөн докумунттерди баамдасак алар ошол кездеги эл аралык мамилелерде колдонулган укук нормаларына толугу менен жооп берет. Келишим эки бөлүктөн турат, биринчиси - кыргыздарга таандык, экинчиси - казактарга. Өзгөчө биздин көңүлдү бурганы, бул келишимдердеги биринчи жана экинчи беренелеринин маазмундары. Анын кыргыздарга тийешелүүсүндө, «1. Россия мамлекетинин төбөлдөрү болгон Улуу жана Орто жүз казактары менен достукта жана тыччылыкта барымта, каракчылык жана өлүм жаратуучулукту жасабоого милдеттенебиз, ортобуздагы маанилүү эмес талаштарды, биздин талаа мызамдарыбыздын негизинде, экитараптык макулдашуулукта чечишип канааттандырышабыз.

2. Бул келишимдердеги шарттарды ыйык сактоого кепилдик беребиз жана аны биз бузбайбыз, эгер биз кичине эле жерден аларды аткарбасак, анда Кудайдын каарындагы жоопкерчиликте болобуз»[44], деп аяктайт. Демек, бул жагдай, мындан башка да тарыхый маалыматтардан көрүнгөндөй эле, кыргыз элинин ошол тапта, кудайдан бөлөк эч кимге көз каранды эмес, эгемендүү көчмөн мамлекетке эгедер экендигин айдан ачык күбөлөндүрөт.

Сөз болуп жаткан келишимдин демилгечиси жана анын иш жүзүнө ашырылышына ортомчулукту аткарган Россия империясы, кыргыздардын Ормон хан Ниязбек уулу башкарган эгемендүү борборлоштурулган мамлекетинин болгондугун жана алардын Борбордук Азиядагы эл аралык мамилелерде толук кандуу субъектиси катары дааналап тааныгандыгын ачык айкындайт.

1852-жылы 23-мартта Ормон хан Кыргыз мамлекетинин жер аймактарын тактоого аракеттенип, казактар менен чектеш Или дарыясынын оң тарабын ээлеп, байтактысын ошол тарапка көчүрүүгө аракеттенип Россиянын падышасы Николай I ге кат менен кайрылганы да бизге маалым[45].

Кыргыздардын борбордоштурулган мамлекети Ормон хандын башкаруучулугунда 14 жыл толук кандуу

---

[37] Валиханов Ч. Записки о киргизах//Собр.соч.Т.2.Алма-Ата,1985.С.38.
[38] Караңыз: Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. М.,1989.С.359.
[39] Караңыз: КРБМА. Ф.374. Оп.1Д.1669.Л.129.
[40] Бернштам А.Н. Из истории международных и военных отношений кыргызского народа// Избранные сочинения. Бишкек, 1997. Т. I. С. 445.
[41] Караңыз: Сапаралиев Д. Кыргыз–казак элдеринин 1847-жылдагы достошуу келишими//Кыргызстан жана Казакстан: достуктун жана ынак коңшулаштыктын чек арасы. Бишкек, 2004. С. 6-8
[42] Караңыз: Ормон хан илимий эмгектерде жана архивдик материалдарда. Бишкек, 2002. 70-71-б.
[43] Караңыз: Ормон хан илимий эмгектерде жана архивдик материалдарда.. 69-б.
[44] Сапаралиев Д. Мир испытанный временем//Ормон хан илимий эмгектерде …106-10-б.
[45] Караңыз: Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России. Москва, 1959 С. 139-140; Плоских В., Усенбаев К., Сапаралиев Д. Кол беришүү//Ала Тоо.1989. №1. 109-111-бб.

өкүм сүргөн, андан соң, анын уулу Үмөтаалынын жетекчилигинде дагы 12 жыл болгон. Ормон хандын уулу Үмөтаалынын атасынын хандык бийлигин мурас катары ээлегендиги жөнүндө мурдагы изилдөөлөрдө эле белгиленген, алсак 1856 – жылы Ш. Уалиханов[46], 1856 - жылы П. П. Семенов[47]. Жакында архивден табылган анын ысыккөлдүк кыргыздардын башчыларына 1861 – жылдын башталышында жазган катынын мазмунунан да мунун растыгын билсек болот. Анда, Үмөтаалы өзүнүн замандаштарына, «**Дөөлөтимүз (б. а. мамлекетибиздин – Д. С.)** журт жакшылары көчмөндөргө алекиме дувай салам» айтып, мындайча буйрук бериптир: «Мусулман уулу болсо Кудай бар, Расул Пайгамбарды ак билсе, анда кошуун жигитлерине жигиңизди бузбай камчы болуп, аспап жана жарагыңды түзөдтүп туруп, мусулман кылычын чабып, кафырга ок атып, **хан хазретиме чын көңүлүң менен өзгөчө кылып кызмат кылгын**. Эгер жок десең улуу бахарда ислам лашкерлерин үстүңдө көруп алгын. Орус кафырыны коюп сага казат кылармын.... Эл болсоң, элчиңи жибер **урдага мага хан хазретимизге алып берип арысыхлас пенделик сөзүн айтсын.** Эгер жок десең мага дайын болсун» делген.[48]

Кара кыргыз хандыгынын аймагын жаңы келген орус баскынчылардан согуштук акциялар аркылуу бошотууну ушул Үмөтаалы Ормон уулу уюштуруп аракеттенгени белгилүү[49]. 1863-жылы 18-июнда ал жоокерлери менен Нарын тарапка бара жаткан орус почто кызматчыларына кол салып, бирөөсүн опат кылган[50] ал эми анын эртеси 19-июнда Уметаалы өзүнүн туугандары жана саяк уруусунун манабы Осмон Тайлак уулунун жана башка уруу башчыларынын колдоосу менен Нарын суусунун боюнда Курткага жакын Экичат деген жерде, миңдеген жоокерлерди топтоп кыргыз байрактарын желбиретип, добулбстардын коштоосунда подпоручик Зубарев кол башчылык кылган ок-дары, тамак-аш алып келе жаткан 40 солдаттан турган орус жоокерлерин үч күн курчоого алып аткылашып жатканда, орустарга капитан Проценконун кошууну жардамга келиши менен курчоого алгандар чегинип кетишкен[51]. Ушул кагылышуусунда орус кошуунунан бир офицер, жети солдат жарадар болуп, эки адамы курман болгон[52]. Кийин Үмөтаалы Россия империясынын бийлигин таанып, өз жайыттарына келиш максатында, 1867-1881 - жылдардагы Туркестан генерал-губернатору жарым падыша атанган Константин Петрович Фон Кауфмандын (1818-1882 жылдары жашаган) 20-октябрь 1867-жылкы буйругу менен, ал орус өкмөтү тарабынан мунапыс бериш үчүн, ошол окуяда жапа чеккендерге кун (штраф, тагыраагы - контрибуция) төлөөгө мажбурланган. «Эки өлгөн орус үчүн – ар бирине 75 жылкыдан, жарат алгандарга: офицерге – 100 жылкы, беш солдатка – ар бирине 25 жылкыдан. Баардыгы 375 жылкы, же болбосо жылкынын баасы 20 рублдан эсептегенде 7500 рубль төлөйсүң» деп губернатор өкүм кылыптыр[53]. 1868-жылы Үмөтаалы кундун 5231 рубль 42 копейкасын берген, калган суммасы кийинчерээк өндүрүлгөн[54].

Демек, баардыгы болуп 26 жыл бою өмүр сүргөн кыргыздардын борбордоштурулган мамлекети, 1867-жылы гана Россия империясынын басып алуусуна мойун сунган, Үмөтаалы Ормон уулунун орус бийлигинин өкүлдөрүнө тил кат берүүсү менен жоюлганга шарт түзүлгөн[55]. Ошондо да 1868-жылдын май айында Россияга каратылган Токмок уездинин башчысы майор Загряжский Г. С. Нарын боюндагы Тогузторого волосторду уюштуруу иштери боюнча барганда анын кошуунуна Үмөтаалынын досу жана өнөктөшү Осмон Тайлак уулу кол салып, биртоп мүлкүн тоноп, жанындагылардын кээ бирөөлөрүн туткунга алып, Көкартты ашып Андижанга кетип каршылыктарды уланткан[56].

Кыргыздардын борборлоштурулган мамлекетинин башчысы Ормон хан Казак, Кокон, Бухара хандыктары жана Россия, Цин (Синьцяндагы бийлик) империялары менен ымалага кирип тең даражадагы мамиле түзүүгө жетишкен. Демек, бул жагдай да кыргыздардын эгемендүү борборлоштурулган мамлекети - Кара кыргыз хандыгы Борбордук Азиядагы эл аралык мамилелерде толук кандуу субъектиси болгон экендигин даана жана ачык айкындайт.

---

[46] Валиханов Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль // Собр. соч. в 5-ти томах. Вып. 1. Т. 2. Алма- Ата. 1985. С. 324

[47] Семенов П.П. Поездка из укрепления Верного через горный перевал у Суюк Тюбе и ущелье Буам к западной оканечности Иссык-Куля в 1856 году// Записки русского географического общества по общей географии. СПб., 1867. Т.1. С. 207.

[48] Караңыз: РКБМА. Ф.3. Оп.1. Д. 365. Л.10-12.

[49] Караңыз: Хасанов А. Экономические и политические связи Киргизии с Россией. Фрунзе, 1960. С. 75; Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России. …. С. 259-260.

[50] Караңыз: РКБМА. Ф. 44. Оп.1. Д. 5463. Л.120об-122об

[51] ӨРБМА. Ф. И. 715. Оп. 1. Д. 26а. Л. 32-36.

[52] РКБМА. Ф.44.Оп.1. Д. 5463. Л.8.

[53] РКБМА. Ф.44.Оп.1. Д.5463. Л.8об.

[54] РКБМА. Ф.44.Оп.1. Д.5463. Л.49

[55] Караңыз: Хасанов А.Х. Избранные труды. Очерки по истории Киргизии. Москва, 2004. С. 97.

[56] Караңыз: РКБМА Ф. 44. Оп. 1. Д. 29125. Л. 47-60.

КОКОН ХАНДЫГЫНДАГЫ БИЙЛИКТИ МЫЙЗАМДАШТЫРУУ МАСЕЛЕСИНИН ИЗИЛДЕНИШИ

Жээнбек АЛЫМБАЕВ[•]

Дүйнөлүк тарыхта бийликти легитимдешдирүү маселеси ар дайым актуалдуу, ошол эле учурда опурталдуу маселелердин бири болуп келгендиги талашсыз. Бийлике келген адам өз бийлигин эл таанып, легитимдүү кылып, ошол эле учурда анын урпактары мураскор болууга укуктуу экендигин закондоштуруу аракетин жасаган. Мындай көрүнүш монгол баскынчылынан кийин XIV-XVIII кк. Орто Азия аймагында пайда болгон мамлекеттерддин көпчүлүгүнө (азыр деле айрым өлкөлөрдө кайталанып жатат)таандык көрүнүш. Ошол эле учурда, мамлекет башчысына (падыша, хан, эмир, князь ж.б.) элдин ички биримдигин, мамлекеттин тышкы бейкутчулугун сактоо үчүн идеология да зарыл болгон. Тарыхый маалыматтарга таянсак, кырдаалга жараша, бийликти лигитимдештирүүнүн диний жана тарыхый (салттуу) нормалары колдонулган.

Дүйнөлүк тарыхты карасак бийликти легитимдештирүү системасы татаал жана оор эволюциялык жолду басып өткөнүн байкоого болот. Биринчи жолу немецтик окумуштуу М.Вебер легитимдештирүүнүн үч негизги формасын атап өткөн:салтуу, харизмалык, жана рационалдык[1]. Легитимдештирүүн салтту формасына диний мүнөздөгү, жеке инсанга, элдин, уруунун, социалдык катмардын арасында калыптанган, салтка айланган көрүнүштү айтууга болот. Харизмалык лигитимдештирүү болсо жеке инсанга байланышкан. Рационалдык лигитимдештирүү болсо, акыл-эске негизделген: калк бийликти колдойт, жэ колдобойт. Легитимдештирүүнүн негизи лозунгу куру сөз берүү эмес, мамлекеттик органдардын элдин жыргалчылыгы үчүн иштөө, закондордуу сактоо ж.б.

Ал эми маңгытттардын тарыхын изилдеген немецтик чыгыштаануучу Анке фон Кюгельген өз изилдөөсүндө бийликти легитимдештирүүнү 6 катагорияга бөлөт: а) кудайга байланыштырып бийликти легитмдештирүү; б) генеологиялык жактан легитимдештирүү; в) электоралдык легитимдештирүү; г) бир образды үлгү катары туурап карап легтимдештирүү; д) нормаларды сактоо жолу аркылуу легитимдештирүү;ж) өзгөчөлөнгөн күчтүн жардамы аркылуу легитимдештирүү[2]. Бийликти легитимдештирүүнүн өзөгүндө, коомдун материалдык жана руханий жыргалчылыгы мамлектеттеги өкүм сүргөн тартипти сактоого байланыштуу, ал тартип элдин кызыкчылыгына шайкеш келет, мамлекеттеги тартипти жеке инсандар, коомдук ишмерлер гана камсыздандыра алат деген ишеним жатат.

Орто Азиянын тарыхында 167 жыл өкүм сүргөн Кокон хандыгынын тарыхында бийликти легитимдештирүү маселеси кандай жүргөн. Фергана өрөөнүндөгү көчмөн жана отрукташкан калк тарабынан түзүлгөн хандыкта, хан тактысы ар дайым талаш болуп келгени белгилүү. Эки атаандаш тараптын (үчүнчү тарапта болгон) так талашуудагы саясий күрөшүндө чагымчылдык, кутумчулдук ыкмалар колдонулуп, ордо төңкөрүшү талап-тоноочулук, кандуу кагылышуу менен бүткөнү белгилүү. Бийлике жетүү үчүн өз жакындарын (бир тууганын, куда-сөөктөрүн ж.б.) курмандыка чалуу кадимки көнүмүш адат катары бааланган. Так талашуу процессинин натыйжасында Кокон хандары "ордо оюндарына" кабылышып, "сарай төңкөрүшүнүн" курмандыгы болушкан. Маселен, хандыктын тарыхында 18 хан бийлик жүргүзгөн болсо, анын айрымдары 11 күн, 3 ай, 1 жыл гана башкарашып, буйрутма өлүмгө кабылышкан.Үч ирет бийликке келген Кудаяр хан гана чет мамлекеттке качып кетүүгө аргасыз болгон.

Демек, сартиййа менен иллатиййанын ортосундагы тынымсыз күрөштө мамлекеттин бейпилдигин, туруктуулугун сактоо, эң башкысы бийликти легитимдештирүүнүн идеологиясын иштеп чыгуу актуалдуу маселе болгон. Хандар үчүн өз бийлигин сактап калуу гана эмес, мураскорлук маселеси да маанилүү болгон.Демек, бийликти легитимдештирүү үчүн кандайдыр бир элдик ишенимди жаратуу тарыхый зарылдык болгон.

Кокон хандыгындагы бийликти лигитимдештирүү маселеси бир катар окумуштуулар тарабынан изилдөөгө алынган.Революцияга чейинки доордогу белгилүү чыгыштаанучулар В. Бартольд, В. П. Наливкин Н. И. Веселовскийдин[3] эмгектеринде "Алтын Бешик" туурасындагы легенда чагылдырылган. "Алтын Бешик" легендасына байланышкан бийликти легитимдештирүү маселеси азыркы белгилүү окумуштуулар Т. Бейсембиев, Б. Бабаджановдордун[4] эмгектеринде чагылдырылган. Акыркы эки окумуштуу жергиликтүү кокон тарыхнаамасына кеңири анализ жүргүзүшүп, бийликти закондоштуруудагы тектик (генеологиялык) мифологиялык идеологиянын ролуна кеңири токтолушкан.

Өз үчүрүнда Түркстан тарыхына кайрылган В. Бартольд Ортоазиялык династияларда монгол баскынчылыгынан кийин бийликти закондоштууруун: чыңгызиддер жана сайиддер (сайиддер- мусулман дүйнөсүндө Мухаммед пайгамдардардын кызы Фатимадан жана пайгамбардын аталаш тууганы Али ибн Абу

• Доц., докт., Кыргыз-Түрк "Манас" университети, Гуманитардык факультет, Тарых бөлүмү, Бишкек, Кыргызстан.

1 Вабер М. Политика как призвание и профессия. //Избранные произведения.-М., 1990.

2 Анке фон Кюгельген Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII–XIX)-Алматы, 2004.-с.54 - 58.

3 Бартольд В. Теократическая идея и светская власть в мусульманском государстве || В. Бартольд. Соб соч.Т.6.; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханст ва. -Казань., 1886; Веселовский В. Новые материалы для истории Кокандского ханства. // Журнал Министерство народного просвещения.-СПб., 1886.

4 Бейсембиев Т. К Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней АзииXVIII–XIX веков.- Алматы., 2009; Бабаджанов Б. М. Кокандская ханство: власть, политика, релегия.-Токио-Ташкент.-2010.

Талибтен таргандар сайиддер деп аталган) менен туугандык байланышта болгон эки булагы колдонулуп келгендигин белгелеген[5]. Орто Азиядагы ири мамлекеттерден болгон Бухара, Хива, жана Кокон хандыктарынын башкаруу чөйрөсүндө "чыңгызиддердин" салтуу укуктары менен катар шариаттын нормалары да отурукташкан, көчмөн калктардын арасында сакталып келгендигин көп тарыхый булактар тастыктап турат.

Жогорудагы тарыхнаамалык булактарга таянып Кокон хандыгында бийликти легитимдештирүү маселеси кандайча ишке ашырылгандыгына салыштырма анализ жасап көрөлү.

Хандык бийликти легитимдештирүүдө миң династиясына байланышкан "Алтын Бешик" жөнүндөгү легенда, андагы башкы фигуралар Чыңгыз хан, Амир Тимур туурасындагы тектик мифология башкы ролду ойногон. Кокон хандыгы боюнча көлөмдүү эмгек жараткан чыгыштаанучу В. Наливкиндин эмгегинде "Алтын Бешик" туурасындагы легенданын мазмуну кеңири сүрөттөлөт. Легенданын негизги мазмуну төмөнкүдөй: 1709 жылы Кокон хандыгын негиздеген Шахрух бий генеологиялык жактан Бабур, Тимур менен туугандык байланышта болгондугу сүрөттөлөт. Шейбаниддерден качкан Бабур Самарканддан Фергана аркылуу Индияга жол тарткан. Ходжент менен Канибадамдын аралыгында баратканда аялы Сейдафакдын толгоосу кармап, Бабур балалуу болот. Наристени жанындагы баалу буюмдары менен (алтын бешик, куру ж.б.) жолго жолго таштап кетүүгө аргасыз болот. Бул аймакта *кыргыз, кырк, кыпчак, миң* уруулары жашап тургандыгы эскертилет. Наристени жергиликтүү тургундар асырап алышат. Баланын жанындагы калтырылган баалуу буюмдар анын тектүү жердин баласы экендигинен кабар берип турган. Наристеге *Алтын Бешик* ысымын беришип, миң урусуундагылар тарбиялай баштаган. Жетилгенде ага төрт уруудан төрт аял алып беришет. Алтын бешиктин миң уруусундагы аялы уул төрөп, атын Теңир Яр коюшат.Теңир-Ярдын урпактары Кокон хандарынын династиясын негиздөөчүлөр болот[6]. Тарыхый легенданын кыскача мазмуну ушундай.Легендада белгиленгендей өзбектердин миң уруусу Алтын Бешик жана анын урпактары менен никелик жактан гана туугандык байланышта болгондугун белгилеп жатат.

Мусулман авторлорунун эмгектерине тарыхнаамалык анализ жүргүзүшкөн Т. Бейсембиев, Б. Бабаджановдор "Алтын Бешик" туурасындагы легенданын бир канча варианттары бар экендигин белгилешет.

Тарыхый фактыларга кайрылсак, бийликти легитимдештирүү маселеси Кокон доорунда эле жарала калган эмес, монгол чабуулунан кийин түптөлгөн бир катар мамлекеттерге таандык көрүнүш экендигин байкоого болот. Алгач, Чыңгыз хан, Тимурга байланышкан генеологиялык айрым бир фактыларга токтолуп көрөлү. Монгол доорундагы тарыхый булактардын бири Рашид ад-диндин эмгегинде Чыңгыз хандын теги туурасында, төмөнкүдөй легенда айтылат: Алангоа(Чыңгыз хандын түпкү чоң энеси) түндүктөн түшкөн нурдан боюна бүтүп, нурдан Бугу-хадаги, Бухату-Салджи, Боданчар аттуу үч уул төрөгөн. Түндүктөн түшкөн нур "кудайдын нуру" катары эсептелип[7], Чыңгыз хандын уругу "алтын урук" (*золотой род*) катары бааланып, "алтын уруктан" таргандар гана хан тактысына укуктуу деген түшүнүк салтка айланган.Чынгызиддердин урпагы болуу, хан тактысына ээ болуу укугунун кепили эле. Кандай гана башкаруучу болбосун ал чынгызхандын тегинен таркаган болуш керек деген ишеним коомдук аң-сезимде бекем калыптанган. Т. Бейсембиев белгилегендей Осмон башкаруучуларынын бийлиги кулаган соң, Гирейлер династиясынын урпактары,(Хаджи Гирей Крым хандарынын династиясын негиздөөчү, бул династия XVк. -1783 жылга чейин Крым мамлекетинде бийлик жүргүзүшкөнү белгилүү) Чыңгыз хандын улуу баласы Джучинин урпактары деп эсептелген Крым хандары такка келет деген ишеним Осмон империясында гана эмес, Европада кеңири таркаган[8]. Өзүнун тегин Чынгыз хандын урпактары менен байланыштырган генеологиялык бутак жаратып, бийлике келүү, бийлигин закондоштуруу салты монгол чабуулунун кийин түзүлгөн көп мамлекеттерге таандык көрүнүш экендигин байкоого болот.

Ушундан улам өзү чынгызиддерге жезде "*гурхан*" катары бааланган Амир Тимурдун түпкү тегин да Чыңгыз хан менен байланыштырган тектик мифология да жаралган. Маселен, Амир Тимур доорунда жазылган тарыхый булактардын бири Шараф ад-дин Али Йаздинин "Зафар-нама"- аттуу эмгегинде, Тимурдун тегин Алангоа аркылуу Чыңгыз хан менен байланыштырат. Анын пикири боюнча Алангоанынаалыскы урпактары болгон бир туугандар Каджули жана Кабул хандан Амир Тимур жана Чыңгыз хандын ата-теги тараган[9]. Ушуга үндөш версияны казактын белгилүү санжырачысы Шакирим Кудайберди уулунун санжырасын байкоого болот. Алсак, анын санжырасы боюнча Боданчардын урпагы Түмендин Кажул, Кабул атуу эки эгиз баласы болгон. Кабулдан Чыңгыз хандын, Кажулдан Тимурдун теги тараган[10]. Демек барластардын теги Кажулдан, Чыңгыз хандын теги Кабулдан, Кабул жана Кажул Тумандын эгиз балдары болушкандыгы жөнүндөгү тектик легенданы Тимур доорундагы башка булактардан да кездештирүүгө болот. Ошентип,Чынгыз хандын тегинен болбогон Амир Тимур, өз бийлигин легитимдештирүү үчүн, ата-тегин Алангоадан тараган деген версия жаралганын белгилеп кетүүгө болот.

Бирок, кийин Амир Тимурдун кабыр ташындагы (эпитафия) жазууга маанилүү өзгөртүү киргизилип, жаңы версия жаралган. 1941 жылы Самарканддагы Амир Тимурдун, анын балдары Мираншах, Шахроха жана неберелери Улукбек жана Мухаммед султандын көрүстөнүн ачуу боюнча мамлекеттик комиссия түзүлүп, комиссиянын курамында чыгыштаанучуу А. А. Семенов болгон. А. А. Семенов Тимурдун анын урпактарынын

---

[5] Бартольд В. Теократическая идея и светская власть в мусульманском государстве || Сочинение. Т.3-М., 1965., - с. 262-266.
[6] Наливкин В. В. Краткая истори Кокандского ханства - с. 48-51
[7] Рашид ад-дин Сборник летописей-Т.1.кн.2.-М.,1952.- с. 145.
[8] Бейсембиев Т. К Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней АзииXVIII–XIX веков- с. 222.
[9] Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть,политика, религия.- с. 308.
[10] Шкрим Кудайберды- улы Родословная тюрков, казахов, киргизов.Династии ханов.-Алма-Ата., 1990.- с. 90-94.

кабыр таштарын ачуу мезгилинде, мүрзө таштагы Тимуриддердин генеологиясына байланышкан араб тилинде жазылган тектсти көчүрүп алып, аны жарыялоого жетишкен.[11] Кабыр таштагы жазууда Тимур менен Чыңгыз хандын ата-теги бир болгон төмөнкүдөй версия келтирилген: көрүстөн- Амир Тимур “гургендин” көрүстөнү. Тарагайдан Баргул, андан Айлангир, андан Иджил, андан Караджар Нойон, андан Сугуджиджин, андан “барлас” Ирдамчи, андан Качулайдын баласы Туман тараган. Мүрзө таштагы жазуу ушул жерден ажырап, Чыңгыз хандын генеологиясы уланат. Есукейден тарган Чыңгыз хандын урпактары Бартан, Кабул, Туменай, Байсунгур, Кайду, Тутумтин, Бука, Бузанджирдин аттары аталат. Боз үйдүн түндүгүнөн нур аркылуу кирген адамдын аты белгисиз болуп, аялдын аты Алан Кува (Алангоа) аталып, ал нур “арстан Аллахтын” нуру болгон, тагыраак айтканда Али ибн Аби Талибандын нуру болгон деп жазылат.[12] Демек, Тимурдун тегин энелик тараптан чыңгызиддер менен байланыштырса, аталык тараптан пайгамбардын теги менен байланыштырып, тимуриддерди шейиттер кылып көрсөтүүгө аракет жасагандыгы көрүнүп турат. Экинчиден, көрүстөндөгү жазуу Чыңгыз хан менен Тимурдун түпкү ата-бабалары бир тууугандар Качулдан, Кайдудан тараган- деген генеологиялык версияны ырастап жатат.Демек, бийликти легитимдештирүүдө чыңгызиддик жана исламдык моделдин колдонула баштаганын байкоогго болот.

Жогорудагы мамлекеттик бийликти легитимдештирүүнүн чыңгызиддик жана исламдык салттын Кокон хандыгында да кайталангандыгын байкоого болот. “Алтын Бешик” легендасынын жаралышына анализ жүргүзгөн. Б. Бабаджанов хандардын көрсөтмөсү менен легенданын мазмуну улам толукталып, анын 6 варианты иштелип чыкканын белгилейт[13]. Качан жана ким тарабынан миң династиясынын бийликти легитимдештирүү идеясы көтөрүлгөнү белгисиз. Т. Бейсембиев “Алим хандын хан титулун алышы менен Алтын Бешиктен таргандар кокон хандыгын бийлөөгө акылуу деген укук өзүнүн калыптануу чегине жеткен”[14] - деп эсептейт. Бирок, Б. Бабаджановдун пикиринде хандардын ичинен биринчилерден болуп, Омор өз бийлигин легитимдештирүүгө аркет жасаган.Алсак, хандын тапшырмасы менен ордодо кызмат өтөгөн Абд ал-Керим Намангани “Умар-нама”- аттуу поэмасында, миңдер династиясы тектик жактан Бабур менен туугандык байланышта экендигин биринчи жолу эскерет. Бирок, Абду ал-Керим Наманганинин чыгармасына нааразы болгон хан Мирза Каландар Исфараги аттуу адамга өзүнүн генеологиясынын жаңы версиясын түзүүгө көрсөтмө берет.[15] Түзүлгөн жаңы варианттын негизги сюжети миң династиясынын генеологиясы чыңгизиддик жана исламдык жактан тектик туугандык байланышта экендигин далилдөө болгон. Чындыгында Омор хан Исфарагинин алдына “сайиддик” жактан тектик байланыштыруу көрсөтмөсү оор тапшырмалардын бири болгон. Ага карабастан Исфараги кыйын кырдаалдан жол таап, миңдердин генеологиясын сайиддер менен Тимуриддер аркылуу байланышкан тектик мифологияны түзөт. Исфараги Омор хан бир элу учурда энелик да, аталык да тараптан сайиддерден таргандыгы тууралуу тектик бутакты жаратат.[16] Омор хандын теги сайиддерден тарган деген версия Хаким хандын “Мунтатахаб-ат таварих” аттуу эмгегинде да сүрөттөлөт.Кийинки тарыхчылар болсо, бул божомолду толукташкан.Ошентип чыңгызиттик генеологияга алымсынбаган Омор хан, өзүнүн ордодогу тарыхчысы аркылуу энелик тек боюнча сайиддердин урпагы болоорун жарыя кылган. Демек, Омор хандан баштап бийликти легитимдештирүүнүн чыңгызиддик гана эмес диний((исламдык) ыкмасы колдонула баштаган. Б.Бабаджановдун пикири боюнча, бийликти закондоштуруунун диний идеясынын демилгечиси, заказчиги Омор хан болгондугун белгилейт[17].” Демек, Омор хан бийликти легитимдештирүүдө монголдук салтты гана эмес, диний исламдык салтты колдонулгандыгын далилдөөгө аракет жасаган. Т. Бесембиев, Б. Бабажановдор белгилегендей Алтын Бешкиктен тарагандар Кокон хандыгын бийлөөгө укуктуу деген тектик мифологиялык идеология -бийликтин булагы катары кызмат кыла баштаган.

Академик В. Бартольд өз мезгилинде “монгол империясынын салты акырындап ислам маданиятынын таасирине өтө баштаган”[18] -деп жазат. Бирок, “законду бийликтин” исламдык модели- бийликти законоштуруунун чыңгызиддик булагын, салтын жойгон эмес. Жогоруда байкалып тургандай Кокон хандыгында бийликти легитимдештирүүнүн эки булагы тең колдонула берген. Тарыхый кырдаалга жараша бийликти легитимдештирүүнүн ар кандай жолдору иштелип сунушталган. “Социалдык көрсөтмөнү” аткарууда ордодо кызмат өтөгөн акындар, тарыхчылар, жылнаамачылар башкы ролу ойношкон. Бийликтин ыйыктыгын (сакралдуулугун) даңазалап, эң оболу генеологиялык бутак түзүп, “тектик мифолигиялык идеологияны” элдин аң-сезимине сиңдирүү, мураскорлук бийлик салттын калыптандыруу опурталдуу да, актуалдуу да маселе болуп келген.

Алтын Бешик легендасынын мазмунунан саясий, социалдык-этникалык мүнөздөгү идеологияны табууга болот. Алсак, легенда боюнча бешике орологон баланын буюмдарын ошол аймакта жашаган түрк уруулары тарабынан ич ара тең бөлүнүштүрүлөт. Биринчиден, бири бешикти, бири баланы, бири алтын курга ээ болуусу, уруулардын биримдигин, достугун, сактоого багытталган символ катары кароого болот.Экинчиден, Алтын Бешикти ошол аймактагы эл таанып, ага баш ийиши- бийликтин туруктуулугун сактоочу символдук көрүнүш.

---

[11] А. А. Семенов Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и-Эмире// Эпиграфика востока-II.-М., 1948, - с.52.
[12] А. А. Семенов Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и-Эмире// Эпиграфика востока-II.-с. 53, 58.
[13] Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть,политика, релегия.-с. 2010.
[14] Бейсембиев Т.К Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней АзииXVIII–XIX веков.- с. 222.
[15] Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть,политика, релегия.- с. 338.
[16] Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть,политика, релегия.- с. 315-324.
[17] Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть,политика, релегия.- с. 365-388.
[18] Бартольд В. Теократическая идея и светская власть в мусульманском государстве- с. 303-319.

Легенданын этникалык мааниси да терең. Легендадагы башкы фигуралардын бири Бабур, Фергана өрөөнүндө өз бийлигин жоготкону менен Индияга барып кайрадан бийлик жүргүзөт. Бул идеяны берүү менен миңдер династиясынын өкүлдөрү кайрадан бийлике келүүгө укуктуу, акылуу деген ой айтылып жатат. Экинчи символикалык фигура Тимур. Ошол доордогу элдин аң-сезиминде- ал баша аламандыктан тарип орноткон каардуу образ, ошол эле учурда акыйкат башкаруучунун символун алып жүрүүчү инсан.

Бийликти легитимдештирүүнүн мейкиндик категориясы катары, хандардын мамлекетти территориялык жактан кеңейтүүгө жасаган аракеттерин кошууга болот. Алсак, Алим бек Ташкент, Курама аймагын каратып, хандыктын территориясын эки эсе кеңейткен соң, жез тыйын чыгара баштаган. Акча чыгаруу биринчиден, экономикалык өз алдынчалыктын белгиси болсо, экинчиден толук кандуу өз алдынча мамлекттин түзүлүшүн билдирген белги. Алимдин доорунда хандык Бухара хандыгы менен тең-ата мамиледе боло баштагын орус булактарында белгиленет. Алимге чейинки бийлөөчүлөрдүн баары *бий* титулун алып жүрүшсө, Алим “хан” титулун кабыл алууга жетишкен. Так ушул жогорудагы окуядан кийин “хан титулун” легитимдештирүү идеясы жаралып, Алим баштаган демилгени иниси Омор ишке ашырылган.

Ошентип исламдык норманы сактоо менен бийликти легитимдештирүүнүн бир версиясы иштелип чыгат. Эмне үчүн бийликти закондоштуруунун монголдук традициясы Орто Азиянын тарыхында көпкө чейин сакталып калган. Б. Бабаджановдун пикири боюнча: “алардын көз алдында Чыңгыз хандын каратып алган жерлери анын муундары үчүн “олжо” катары бааланган.Ошондуктан Чыңгыз хандын укугу бийликтин легитимдештирүүнүн булагы катары каралып кала берген”[19] -деп эсептейт. Ошентип Кокон тарыхында бийликти легитимдештирүүнүн чыңгызиддик жана исламдык нормалары айкалыштырып колдонулган. Жыйынтыктап айтканда, Миңдердин үстөмдүгүн легитимдештирүү маселеси таттаал жолду басып өткөн. Мифтин түпкү максаты миң династиясынын бийлик жүргүзүшү укуктуу, табигый көрүнүш экендигин, тактап айтканда закондуу экендигин далилдөө болгон.

Каралып жаткан доордо көчмөн кыргыздар өз алдынча маклекет түзүп, хандык бийлик орнотууга аракет жасадыбы? Кокон хандыгына Кыргызстандын түндүк жана түштүк аймагынын баш ийүүсү бирдей болгон эмес. Кокон хандыгында 1841 жылы Мадали хан өлтүрүлүп, бийлик бухаралыктарга өткөн учурда кыргыздар бийлике жетүүнүн амалын көрө баштаган. Кыргызстандын түндүк бөлүгүндө сарбагыш уруусунун манабы Ормон 1842ж “Балыкчынын башындагы Карала-Сазда же Кочкордон чыга бериштеги Орто-Токойдо” кыргыздардын ири уруу бирикмелеринин топко чакырган.[20] Хан көтөрүү салтынын бардык жол жобосу аткарылып, ушул жыйында Ормон хан көтөрүлөт. Ормон хандын чечкиндүү аракеттеринин аркасында мамлекеттүүлүктүн айрым негизги белгилери, атрибуттары калыптана баштаган[21]. Борбордошкон мамлекет түзүү зарылчылыгы болгонуна карабастан, көчмөндүүлүк шартта, андай мамлекет түзүлгөн деп айтуу татаал.

Кокон хандыгынын түптөнүшүнө түздөн-түз катышып, анын саясий турмушунда олуттуу ролду ойногон түштүк кыргыздар үчүн бийлике жетүүнүн шарты да, жолу да башка болгон. Мадали хан каза болгондон кийин, кыргыздын аксөөк билермандары бийликти алуунун жолун издей башташкан.Алтын Бешиктин урпактары менен байланышы жок кыргыздар үчүн, энелик тараптан туугандык байланышта болгон миң династиянын өкүлү аркылуу гана бийлике жетүү жолу бар эле. Тарыхый булактарда маалым болгондой Нарбото бийлик жүргүзгөндөн баштап, миңдер династия өкүлдөрүнүн кыргыздар менен никелик байланышта болушкан. Алсак, Нарботонун аялы кыргыз, анын иниси Хаджи бийдин аялы Чаткалдык кыргыздардан болсо, Шералынын аялы Жаркынайым Аксылык саруунун кызы экендиги маалым[22]. Түштүк кыргыздардан ордо ишине түздөн-түз арлашып жүргөн Нүзүп бул саясатты мыкты түшүнгөн. Нүзүптүн хан болууга лидердик сапаты, эл арасындагы аброю, эрки, аскердик тажрыйбасы да, жетишерлик эле(кыргыздардын арасынан Нүзүп гана эмес). Бирок, Нүзүп хан болуу укугуна ээ болгон Алтын Бешиктин урпактарынан эмес эле. Салтка айланган мамлекеттик бийликке жетүүнүн тектик “мифологиясы” Нүзүп өңдүү кыргыздардын хан тактысын элөө укугунан ажыраткан.Хан ордосундагы“ордо оюндарын” жакшы түшүнгөн Нүзүп баш болгон кыргыздын аксөөк билермандары “кыргыздашкан”миң династиясынын өкүлүн бийлике алып келүү амалын издей башташкан.

Артка кайрылсак, Нарбото көз жумган соң, салт боюнча такка анын иниси Хаджы бий (анын балдары Алим, Омор жаш болгондуктан)келиш керек эле. Бирок, Алимди такка олтургузууну каалаган тарап уюштурган кутумдун натыйжасында Хаджы бий көз жумган. Бул туурасында В. Наливкин минтип жазат: «1808-ж. Алим хан өзүнүн агасы Хаджы бийди өлтүртөт, анын эки улуу Улукбек жана Шералы атасы өлгөн соң Чаткалга качып кеткен. Улукбек капысынан эски тамдын урандысы басып каза болгон. Ошол кезде 14 жаштагы Шералы болсо, андан ары Таласка качып барып ал жерде бир ооккаттуу кыргыздыкында жашап, үйлөнгөн».[23]Ч. Валиханов болсо, өзүнүн “Записка о Коканском ханстве” деген макаласында кыргыздар менен тууганд ашкан Шералы жашында эле “саруулардын бийи Аджибайдын колунда” жүргөнүн белгилейт.[24] Ал эми белгилүү тарыхчы Д. Сапаралиев: «...Өзүнүн ата-тегинин салтын уланткан Шералы Жаркынайым (саруу) жана Сонно

[19] Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть,политика, релегия.-с. 311.

[20] Өмүрбеков Т. Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду. XIXкылымдын ортосу- XXкылымдын башы.- Б., 2003.,- 43-44 -бб.

[21] Өмүрбеков Т. Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду. XIXкылымдын ортосу- XX кылымдын башы.- 285-б.

[22] Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть,политика, релегия. -с. 211; В. Наливкин Краткая история Кокандского хансва., с. 109; Р. Н. Набиев Из истории Кокандского ханства.-Ташкент, 1973.,- с. 30, 282.

[23] Наливкин В. Аталган эмгек. – с. 145.

[24] Валиханов Ч. Записка о Коканском ханстве.- Собр. соч. - А. 1985, Т.3, - с. 321

Айым (багыш) аттуу эки кыргызга үйлөнүп, 35 жыл куугунтуктоодон жашырынып, таластык уруу башчыларынын бири Ажыбек бийдин колунда турган».[25] -деп Ч.Валихановдун оюн ырастайт.Демек, миң династиясынын өкүлү Шералы тарыхый кырдаалга байланыштуу Таластык кыргыздардын арасында жашап калган. Шералыны алыс жерде асырап, кези келгенде, хан көтөрүү максатын көздөгөндөрдүн бири Нүзүптүн атасы Эсенбай болгон. Алимдин куугунтугунан сактап, 14 жаштагы Шералыны Таласка алып барып жайгаштырат.Шарты келгенде баланы такка олтургузууну күтүп жүргөн кыргыздар, Шералы менен тыгыз байланышта болгон.Бул туурасында В.Наливкин:"өзгөчө намангандык, чусттук кыргыздар 35жылга жакын Таласта жашап жаткан миң династиясынын өкүлү Шералы менен тыгыз байланышта болушкан"[26] -деп белгилейт.

Ошентип, Нүзүптүн демилгеси менен Тасаласта жашап жаткан Шералыны хандыка көтөрүү идеясы көтөрүлөт. 1842-ж жай айында Нүзүп баштаган делегация Таластан Шералыны алып келүүгө жөнөгөн. Шералыны үй-бүлөсү менен Аксы районунун Кара-Суу айлындагы Жаркынайымдын атасынын үйүнө көчүрүп келет. 1842-жылы Нүзүн бийдин жетекчилиги астында, Сафид-Буланда чогулган аксылык кыргыздар Шералыны хан көтөрүшөт. Коконду алуу үчүн Нүзүптүн буйругу менен Чаткал, Ала-Бука, Аксы аймактарынан аскер, курал-жарак топтолуп, Алайлык кыргыздарга да кабар жиберилет. 1842-жылы Нүзүптүн жетекчилиги астындагы кыргыздар ордону алууга аттанган.Коконду курчоого алып, Бухара эмиринин марионеткасы Ибрагим хайал тактан кулатылат.Ордону ээлеген кыргыздар Шералыны Кокон ордосундагы хандык такка олтургузушат. Нүзүп миң башылык кызматты ээлейт. Хандыктагы бийликтин башка орундарын кыргыздар ээлешет. Ошентип Кокон хандыгындагы 1840-1842 "коогалаңдуу жылдардагы" саясий кризистин натыйжасында, кыргыздар саясий аренага кайрадан чыгышып, Кокон хандыгын башкарууга активтүү катыша башташкан.

Биз жогоруда сөз кылып жаткан бийликти легитимдештирүүнүн айрым үлгүлөрү кыргыз коомчулугунун саясий турмушунда болгонбу деген законченемдүү суроо жаралат. Көчмөн кыргыз элинде хандык бийлик орнобой Россия империясына каратылганага чейин элди манап, бийлер башкарып келишкени белгилүү. Чоң бийлердин арасынан манаптар социалдык катмар катары кыргыз коомчулугунда XVIIIк. бөлүнүп, социалдык тепкичтин эң жогорку бөлүгүн түзүшкөн. Административтик функцияны аткарышкан манаптар бир катар иммунитеттерге ээ болушкан. Кыргыз тарыхнаамасында бүгүнкү күнгө чейин "манап" термини кайдан келип чыкканы окумуштуулардын арасында бир катар пикирлерди жаратып келүүдө.Алсак, эгемендүүлүк доорунда эле мапапчылык маселесине арналып О. Осмонов, А. Жумагулов, А. Жуманалиев, Д. Сапаралиев сыяктуу окумуштуулардын макалалары жарык көрдү.[27] Манап тукумдары өз бийлигин легитимдештирүү үчүн, "тектик мифологиянын" диний ыкмасын колдонушу мүмкүн. Манап аттуу инсан өз бийлигин легитимдештирүү үчүн өзүнүн тегин диний фактор менен байланыштырышы да мүмкүн. Айрым фактыларды келтирели.

Кыргыз окумуштууларынын көпчүлүгү "манап" терминин жаралышын болжол менен XVII кылымда жашап өткөн Манап (адам аты) бийдин ишмердүүлүгү менен байланыштырышат. "Манапчылык термини жана титулу XVII кылымдан тарта кыргыздардын коомдук-саясий аренасына жаралып, XIX кылымда болсо Кыргызстандын түндүгүнүндөгү уруулар арасында социалдык-сясий институт катары калаптанган"- деген пикирди А. Жуманалиев белгилейт. Анын пикиринде манаптар бир эле учурда бийлердин, аксакалдардын, баатырлардын тарыхый мураскору катары, функцияларын өзүнө алып, алардын статусун чектешкен.[28] Окумуштуу А. Жумагулов алгачкы кыргыз тарыхчысы Б. Солтоевдин эмгегинде белгиленген элдик уламышка таянып, "манап" этимологиясынын кайдан жаралгандыгын далилдөөгө аракет жасайт. Санжырага ылайык Манап бийдин энеси Асылкан (кээ бир уламыш боюнча ысымы Жезбийке)[29]. Дөөлөстүн байбичеси Меншек төрөлгөн баласын тартып алганда, балага ысым берүүнү суранган.Асылкан(Жезбийке) намангандык олуя-кожонун кызы болгондуктан, ислам дини пайда болгонго чейинки мезгилдеги арабдардын идолдорунун ысымдары ага белгилүү болгон. Ошондо Асылкандын сунушу менен баланын аты –Манаф болгон.[30] Кийинчирээк тилдик өзгөчөлүктөрдүн негизинде Манаф-Манап болуп өзгөрүлүп кеткен. А. Жумагулов "манап" терминин тамырын ошол байыркы араб урууларынын исламга чейинки сыйынган идолдорунан издеген. Тарыхый документалдык материалдарга кайрылсак, Манаф-байыркы араб уруулары Курайш жана Хузаилдердин сыйынган идолу катары кездешет.[31] Ошондуктан курайшиттер өздөрүнүн балдарына "Абдулманаф" ысымын көп беришкен, бул "манафтын кулу " деген мааниге келет.

А. Жумагулов "байыркы араб урууларынын ысмы Манаф, сарыбагыш уруусунун феодалы Манаптын ислам динине киришинден улам берилген"[32] -деген бутумго келген. Тарыхтан белгилүү болгондой ислам дини монотеисттик дин катары, исламга чейинки политеисттик мүнөздөгү ишеничтин атрибуттарын миссионердик иштердин жүргүзүлүшүндө колдонууга тыюу салган. Буга мисал катары Мухамед пайгамбар 630-жылы

---

[25] Сапаралиев Д. Этнополитическая история Оша и его окрестностей сXVI досередины XIX века, -Б., 1995.-с. 88.

[26] Наливкин В. Краткая история Кокандскогоханства. – С.14

[27] Осмонов О. Манап бий. ||Кыргыздар. -6-бөлүк.- Бишкек, 2003; Джумагулов А. Термине манап// Известия АН КР, Общественные науки. №4.- Бишкек, 1991; Джуманалиев А. Политическая история Кыргызстана.- Бишкек, 2002; Сапаралиев Д.Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эн жогорку титулдары жөнүндө // Кыргыз тарыхынын маселелери.-№2-Бишкек, 2006; Ормон хан илимий эмгектерде жана архивдик материалдарда.-Бишкек, 2002.

[28] Джуманалиев А. Политическая история Кыргызстана.-с. 49-53.

[29] Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы.-Бишкек, 2003., -112-б

[30] Джумагулов А. О термине манап// Известия АН КР, Общественные науки. №4.- с. 65

[31] İslam Ansiklopedisi, 7 cilt.- Eskişehir 1997, s. 761.

[32] Джумагулов А. О термине манап// Известия АН КР, Общественные науки. №4.- с. 68

Меккеге Мединадан келгенде, Каабадагы 360 идолдун айкелдерин жок кылууну буйрук кылган.[33] Ошондой болсо да, Мухамед пайгамбардын генеологиясында бул ысымдын сакталып калгандыгы белгилүү, анын толук ысмы Muhammed b. Abd Allah b. Abd al-Muttalib b. Haşim b. Abd Manaf.[34]

Манапка байланышкан ысымдар А. Жумагулов белгилегендей өзбек, казак, түрк, Түндүк Кавказдын мусулман элдеринде кеңири таралгандыгы белгилүү. Балким,бул ысымдын аталышын байыркы идолго байланыштырып койбой эле, кыргыз коомчулугунда жогорку социалдык катмарын түзүшкөн манаптар бийлигин легитимдештирүү максатында өз тегин Мухамед пайгамбардын жакындары менен байланыштырышы мүмкүн. Алсак, Мухаммед пайгамбардын чоң атасынын аты Абд Манаф ибн Кусай болсо, пайгамбардын апасы Амин бинб Вахбдын атасынын аты- Вахб ибн Абд аль-Манаф болгон. "Манаф" Түндүк жана Борбордук Аравияда байыркы гректердин мифологиясындагы асман кудайы Зевс менен катар баалаган байыркы араб ысмы Балким,"манап" ысым катары сарыбагыш уруусунун бийине, Мухаммед пайгамбардын чоң атасы Абд Манаф ибн Кусайдын атынан аздектеп коюлушу ыктымал. Abd-Menaf- кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө ылайык Манап деп өзгөрүшү толук мүмкүн. Алгач Сарыбагыш уруусунун ичинде таралса, кийинчирээк аймактык-территориалдык жактан жакын жайгашкан урууларга таралып, XIXк. болсо социалдык катмар катары калыптанган. Демек, Кокон хандары бийликти легитимдештирүүнүн булагы катары өздөрүн чынгызиддик жана исламдык тектик мифология менен байланыштырса, кыргыздын башкаруучулары манаптар тегин пайгамбар менен байланыштырып, исламды бийликтин булагы катары колдонушу толук ыктымал.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы салыштырма тарыхый анализден көрүнүп тургандай бийликти лигитимдештирүү масесели социалдык-экономикалык, сасий-укуктук, нравалык, диний көрүнүштөр менен айкалышкан өзгөчө феномен болуп саналат. Кандай гана бийлик болбосун, легитимдештирүү, ар бир доордун талабы, муктаждыгы болгон. Калың эл тараптан легитимдүүлүктү колдоо бийликтин туруктуулугуна, бекемдигине шарт түзгөн. Ошондуктан, тарыхый кырдаалга жараша, жалпы эл ишеним арткан легитимдештирүүнүн ар кандай формалары колдонулуп келген.

Колдонулган адабияттар

İslam Ansiklopedisi. 6 cilt.- Eskisehir, 1997.
İslam Ansiklopedisi. 7 cilt.- Eskisehir, 1997.
Анке фон Кюгельген Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII–XIX)-Алматы, 2004.
Бабаджанов Б. Кокандская ханство: власть, политика, религия.-Токио-Ташкент, 2010.
Бартольд В. Теократическая идея и светская власть в мусульманском государстве//В. Бартольд. Соб соч.Т.3.-Москва, 1965
Бейсембиев Т. К Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней АзииXVIII–XIX веков.- Алматы, 2009.
Вабер М. Политика как призвание и профессия. //Избранные произведения.-Москва, 1990.
Валиханов Ч. Записка о Коканском ханстве.- Собр. соч. - А. 1985, Т.3.
Веселовский В. Новые материалы для истории Кокандского ханства // Журнал Министерство народного просвещения.-СПб., 1886
Джумагулов А. О термине манап// Известия АН КР, Общественные науки. №4.- 1991.
Джуманалиев А. Политическая история Кыргызстана.- Бишкек, 2002
Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства.-Ташкент,1973.
Наливкин В. В. Краткая истори Кокандского ханства – Казань, 1886.
Ормон хан илимий эмгектерде жана архивдик материалдарда.-Бишкек, 2002.
Осмонов О. Манап бий. // Кыргыздар. -6-бөлүк.- Бишкек, 2003.
Өмүрбеков Т. Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду. XIX кылымдын ортосу- XX кылымдын башы.- Бишкек, 2003.
Рашид ад-дин Сборник летописей-Т.1.кн.2.-Москва,1952.
Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эн жогорку титулдары жөнүндө // Кыргыз тарыхынын маселелери.-№2-Бишкек,2006.
Сапаралиев Д. Этнополитическая история Оша и его окрестностей cXVI досередины XIX века, -Бишкек, 1995.
Семенов А. А Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и-Эмире// Эпиграфика востока-II.-Москва, 1948.
Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы, Бишкек, 2003.
Шакрим Кудайберды- улы. Родословная тюрков, казахов, киргизов.Династии ханов.-Алма-Ата, 1990.

[33] İslam Ansiklopedisi. 6. Cilt, Eskişehir 1997, s. 385-386.
[34] İslam Ansiklopedisi. 7. Cilt, Eskişehir 1997, s. 761.

GAZNELİ DEVLETİNİN YAPI VE ÖZELLİKLERİ

Hanefi PALABIYIK[*]

Giriş

Gaznelilerin tarih sahnesine çıktıkları bölge Horasan, Tus, Nişabur, Nesa, Herat, Merv ve Belh civarlarıdır. İran'ın tamamının İslâmlaşması ve mezkûr yerlere İslâmî tebliğin ilk gidişi dört Halife zamanında olup, bu yayılma Emevîler döneminde gelişerek Maveraünnehr ötesine ulaşmıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde fetihlere aynı hızla devam edilemediği gibi, fethedilen her yerde de tam bir hâkimiyet sağlanamamıştır. Azerbaycan, Kazvîn, Hemedân, Rey, Merv, Belh ve Nişâbûr dâhil bütün Horasan (21-22/641-642) ile Kirmân, Mekrân ve Sîstân, Halife Ömer zamanında fethedilmiştir (23/643).[1] 44/664 yılında Afganistan ve Pencap'ın fethinden[2] sonra akınlar biraz kuzeye yönelerek, 87/705-97/715 yılları arasında, Buhara, Semerkand, Fergana dâhil bütün Maveraünnehr, Kaşgar ile bazı Afgan ve Hint şehirleri fethedilip Multan içlerine kadar girilmiştir.[3]

Fetih yılından (22/642) itibaren valilerle idare olunan Horasan eyaleti, önce Tâhirîler (206/821-261/875), sonra Saffârîler (253/867-906/1500) ve daha sonra da Sâmânîlerin idareleri altında yönetilmiştir,[4] Fâtımî Halifesi 'Aziz'in bir miktar askerle gönderdiği İbn Şeyban, 367/977 yılında Multan'ı alarak burada hutbenin Fâtımî Halifesi adına okunmasını sağlamıştır.[5]

Türkler Hindistan'da, ilkçağlardan itibaren görülse de, İslamiyet'in girişi Emevîler zamanında Muhammed b. Kâsım'ın Sind fetihleriyle başlamıştır (92/710). Fakat bölgede İslamiyet'in kalıcılığı Türk Gazneli Devleti (392-583/1001-1187) sayesinde olmuş ve Bâbürlüler Devleti'nin (933-1275/1526-1858) bölgenin hâkimiyetini İngilizlere bırakmasına kadar 858 sene devam etmiştir.

Bölgede kurulan devletlerin bir kısmının Türk olup olmadığı hakkında bir takım tartışmalar varsa da,[6] buradaki Müslüman hâkimiyeti, XIII/XIX. yüzyılın ortalarına kadar hemen hemen hep Türk devletleri aracılığıyla sağlanmış ve bölgedeki dinî, ilmî, mimarî, kültürel ve sosyal faaliyetlerin neredeyse tamamı bu Müslüman Türk devletleri sayesinde gelişmiştir. Bugün Hindistan'ın ve oradaki Müslümanların, varlıklarını ve medeniyetlerini tamamen Türklere borçlu oldukları açıktır. İslamiyet açısından baktığımızda da, Hint İslamî mirasının hemen tamamının, Türk devletlerinin katkısıyla oluşması da bu iddiamızı desteklemektedir.

Gazneli Devleti, Ortaçağda kurulmuş olan diğer Müslüman Türk devletleri gibi, kuruluş, devlet ve teşkilat, sosyal yapı, iktisadî hayat, idarî ve askerî yönler kadar, dil, edebiyat ve sanat itibariyle de, hem Türk ve hem de İslam devlet yapı ve telakkilerinin izlerini taşımaktadır.

Gazneliler Devlet'inde Hükümdar Ve Hükümdarlık

Gazneli Devleti tipik Ortaçağ Müslüman Türk devletlerinden biri olmak özelliğini hâizdir. Buna göre devletin başında *mutlak otorite* olarak bulunan hükümdar, yeryüzünde Tanrı'nın gölgesi (zıllullah fil ard), ülkenin ve tebaanın sorumlusu/sahibiydi. O dönemlerde tüm devletlerde söz konusu olan kuvvetler birliği yani yasama, yürütme ve yargı gücünün hükümdarda toplanması Gazneli Devleti için de geçerliydi.[7] Mutlak hükümdar olan Gazne Sultanı, vezirleri ve divân reisleriyle istişare ederdi, fakat onların tekliflerine sadece öğüt nazarıyla bakar, isterse uymayabilirdi.[8] Böyle bir durumda faaliyet gösteren istişare meclisi, sırf bir meşveret ve düşünmeye zemin hazırlama yeriydi. Yoksa sultanın sorgu, sual ve sunulan teklifleri kabul ile mükellef ve yetkilerinin sınırlanmış olması düşünülemezdi.[9] Ancak sultanın yetkilerini töre, şeriat ve padişahlık anlayışının kısıtladığını göz ardı etmemelidir.

Gazneli hükümdarları özellikle Mahmud, *sultan* lakabıyla anılırdı. İslam âleminde *sultan* lakabını ilk kullananın Mahmud olduğu tartışmalı olmakla birlikte, bu kanaati benimseyen tarihçiler vardır ve kaynaklarımızın çoğu onun için sultan lakabını kullanmışlardır.[10]

Saltanatın intikali, yine klasik Türk devlet geleneğinde olduğu gibi verasetle olmakta yani babadan oğula veya hanedanın başka bir üyesine geçmekteydi. Devletin kurucusu sayılan Sebüktegin öldükten sonra oğulları Mahmud ile

---

[*] Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, 75000, Ardahan, Türkiye. e-mail: hanefipalabiyik@ardahan.edu.tr; hanefim@ yahoo.com

[1] Bkz. Öztuna s. I, 77.

[2] Bkz. Öztuna, s. I, 80, 105; Uslu, s. 1-3.

[3] Bkz. Öztuna, s. I, 108; Souvaget, s. 14-15; Mantran, s. 110. Ayrıca bkz. Arnold, s. 209-221, 256-296; Kitapçı, s. 87; Pani Pati, s. 614-619.

[4] Bkz. Öztuna, s. I,160, 706-712. Tahiriler hk. bkz. Hasan Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002. ve Samaniler hk. bkz. Aydın Usta, *Samaniler Devleti'nin Kuruluş Devri*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv., Sos. Bil. Enst. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1999; Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni*, İstanbul 2008.

[5] Bkz. Bayur, *HT*, s. I,94; Haig, s. VIII,578; Yurdaydın, s. 265-266; Ocak, s. 33-45.

[6] Bkz. Öztuna, s. I,823-885; Konukçu, s. 1177-1181; Cöhçe, s. VIII,689-730; Sıddıqui, s. XIV,207-211; Haqqi, s. 24; Kutupşahiler hakkında bkz. Aziz Ahmed, s. 76.

[7] Curfâdekânî, "Mukaddime", s. 11; Meninî, s. I,21; N. Mülk, s. 18, 55-56, 59, 80, 90 vby.;Nazım, *Sultân Mahmûd*, s. 126; Taneri, *Türk Dev. Gel.,* s. 106-107; Genç, s. 66-73; M. Niyazi, s. 49-50; Yıldız-Merçil, s. 344; Kramers, s. XI,24; Donuk, *Türk Hükümdarı,* s. 38-42. Ayrıca bkz.: Bahattin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*; *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*; İsmet Parmaksızoğlu, *Türklerde Devlet Anlayışı*; Donuk, "Türklerde Hakimiyet Anlayışı", s. 29-56.

[8] Gerdizî, s. 198, 200-201; Beyhakî, s. 512-513, 608, 625, 698-704; N. Mülk, s. 75-76, 80-81 vby.; İbnu'l-Esîr, s. IX,424; Râvendî, s. I,91-92; el-Hüseynî, s. 2-3; el-Bundarî, s. 3; Ahmed b. Mahmud, s. I,6-7.

[9] Nazım, *Sultân Mahmûd*, s. 129.

[10] Meninî, s. I, 311, 317. İbnu'l-Esîr; s. IX,130'da, bu ünvanı "ilk" alanın Mahmud olduğunu söyler. Aynı iddia N. Mülk'te de görülür, s. 61-62. Ayrıca bkz.: Zeydân, s. I,156-157; Kramers, s. XI,24-28; Bosworth, "The Titulature", s. XV/222-224; Kafesoğlu, s. VII,175; Pakalın, s. II,749-750.

İsmail arasında, Mahmud'un tahtı ele geçirmesiyle sonuçlanan; onun ölümüyle de oğulları Mesud ile Muhammed arasında, Mesud'un galibiyetiyle sonuçlanan *taht mücadeleleri* olmuştur.[11] Benzer kavgalar daha sonraki kardeşler arasında da yaşanmıştır.

Tabii olarak bütün saltanat davalarında olduğu gibi, Gazneliler'de de tahta çıkmak için, vezir, komutan ve ileri gelenlerin *destek ve onayı* alınmalıydı.[12] Bunun yanında, ileride de temas edeceğimiz gibi, halifenin de desteğini almak gerekiyordu. Çünkü bu, sultan için halkın nazarında itibarının artması ile kendisinin madden ve manen moral ve destek bulması, en önemlisi de saltanatının meşruiyeti açısından önemliydi.

Gazneli Sultanı bilgili, akıllı, cesur, doğru, cömert, alçak gönüllü, uyanık, sabırlı, merhametli, siyasette mahir, muttaki ve savaşçı olmak gibi vasıfları taşırken,[13] memleketi tanzim ve idare ile milletine hizmet etmek, adaleti tatbik ile halkı ve hakkı korumak, devlet işlerini ehliyle yürütmek, âlimleri himaye etmek, fetihler yapmak ve vergileri toplamak gibi görevlerle yükümlüydü. Bunun yanında halkın da sultana karşı bir takım vazifeleri vardır ki, onlar, sultanın emirlerine itaat ve gereğini ifa etmeleri, vergilerini zamanında ödemeleri ve sultanın dostunu dost, düşmanını da düşman bilmeleridir.[14]

Gazneli Sultanlarının Hâkimiyet Alametleri

Gazneliler'de hükümdarlık, Türk, İslam ve İran devletlerinin özelliklerini taşımaktaydı. Bu yüzden bir sultanın taşıması gereken alamet ve hususiyetleri, Gazneli hükümdarları da taşımakta ve kullanmaktaydılar. Resmen olmasa da, çağdaş ve sonraki tarihçiler tarafından sultan lakabı yanında Mahmud-i Gaznevi, daha Samanîler'in sipehsâlârı iken "Seyfu'd- Devle" lakabını,[15] padişahlığı esnasında da halifeden "Yemînu'd- Devle ve Emînu'l-Mille" lakabı[16] ile "Veliyyu Emiru'l-Muminin",[17] "Nizâmu'd- Din" ve "Nâsıru'l-Hakk" lakaplarını almıştır.[18] Somnat seferi dönüşünde halifenin, Sultan Mahmud'a "Kehfu'd- Devle ve'l-İslâm", çocukları Emîr Mesud'a "Şihâbu'd- Devle ve Cemâlu'l-Mille", Emîr Muhammed'e "Celâlu'd- Devle ve Cemâlu'l-Mille" ve Sultan Mahmud'un kardeşi Emîr Yusuf'a "Adudu'd- Devle ve Müeyyedu'l-Mille" lakaplarını verdiğini kaynaklar zikretmektedir.[19]

Sultan Mesud için tarihçiler, "Nâsır Dînillâh", "Hâfız'İbâdillâh" (Hâfız Gıyârillâh[20]), "Zahîr Halîfetillâh",[21] "(el-)Hâfız (Li)'ibâdillâh", "el-Muntakim min A'dâillâh", "Zahîr Halîfetillâhi Emîri'l-Mu'minîn" ve benzeri[22] lakaplarını zikretmektedirler.

Kaynaklarda Sultan Mevdûd'un "Şihâbu'd- Dîn ve'd- Devle", "Kutbu'l-Mille" "Şihâbu'd- Devle ve Fahru'l-Umme" ve "Şihâbu'd- Devle ve Kutbu'd- Dîn" lakapları görülürken,[23] Sultan Ali b. Mesud'un lakabı olarak sadece "Bahâu'd- Devle" görül-mektedir.[24] Sultan Abdürreşid b. Mahmud'un ise, "Şemsu Dînillâh", "Seyfu'd- Devle", "Cemâlu'd- Devle", "Sultân-ı Mu'azzam" ve diğer birkaç lakabı zikredilmektedir.[25] Sultan Ferruhzâd b. Mesud'un lakapları ise; "Sultan-ı Muazzam", "Sultan-ı Buzurg", "Sultan-ı Adil"ve diğer birkaçı zikredilir.[26] Sultan İbrahim b. Mesud'un lakapları olarak "el-Meliku'l-Müeyyed", "Radiyyu'd- Din", "Sultân-ı Mu'azzam", "Veliyyu'n- Ni'am", "Nasîru'd- Devle ve Zahîru'l-Mille" ve benzer diğerleri yer almaktadır.[27] Sultan III. Mesud b. İbrahim'in "Celâlu'd-Din", "Celâlu'd-Devle", "Alâu'd- Dîn", "el-Kerîm" ve başka lakapları mevcuddur.[28] Sultan Şîrzâd b. III. Mesud'un lakapları ise "Adudu'd- Devle" ve "Kemâlu'd- Devle" olarak zikredilmektedir.[29] Sultan Arslan Şâh b. III. Mesud'un ise

[11] Curfâdekânî, s. 123 vd.; Meninî, s. I,272; Reşiduddin, s. 90 vd; Gerdizî, s. 194-196; Beyhaki, s. 1 vd.; İbnu'l-Esîr, s. IX,398-400.
[12] Curfâdekânî, s. 123 vd.; Meninî, s. I,272; Reşiduddin, s. 90 vd; Gerdizî, s. 194-196; Beyhaki, s. 1 vd.; İbnu'l-Esîr, s. IX,398-400; İbn Hallikan, s. V,177.
[13] Curfâdekânî, s. 135; N. Mülk, s. 88, 135, 138; Şebânkârei, s. 168a-169a; Merçil, "Pendnâme", s. 229-232; İbnu'l-Esîr, s. IX,398; Devletşâh, s. I,150; Genç, s. 84-99; Donuk, *Türk Hükümdarı*, s. 84-99.
[14] Curfâdekânî, s. 129; Beyhakî, s. 2, 20-2, 430-431, 468-9, 581-3, 729; 917-8; Şebânkâreî, s. 168b-169a; Merçil, "Pendnâme", s. 230-232; N. Mülk, s. 12, 81-83; İbnu'l-Esîr, s. X,139, 167-168, 487; Devletşah, s. I,55 vd.;Şibli-i Nu'mânî, s. I,38-46; Firişte, s. I,39; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 395, 401, 706; Fasîh-i Hâfî, s. II, 221; el-Kuraşî, s. III,438-439;Genç, s. 99-114, 19-125; Donuk, s. 27-38; Yıldız-Merçil, s. 344.
[15] en-Narşahî, s. 146; Curfâdekânî, s. 93; Gerdizî, s. 170; *Mucmelu't- Tevârîh*, s. 387; İbnu'l-Esîr, s. IX,103; Fahrî Mudebbir, s. 267; Cüzcânî, s. I,227; Reşiduddin Fazlullâh, s. 59; Fasîh-i Hâfî, s. II,93, Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 386-389; İbn İsfendiyâr, s. II,6; İbn Hallikân, s. V,175; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, s. 137, 139; Firişte, s. I,21.
[16] Curfâdekânî, s. 138; Gerdizî, s. 175; Reşiduddin Fazlullâh, s. 106; N. Mülk, s. 192-202; Sâbî, IV,430-434; s. İbnu'l-Esîr, IX,146-147; Cüzcânî, I,24; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 391; İbnu'l-Cevzî, s. XV,211; Fahr-i Mudebbir, s. 311; İbn Hallikân, s. V,177; Fasîh-i Hâfî, s. II,103; Firişte, s. I,23; Nizâmuddîn-i Ahmed, s. I,8; el-Bâşâ, s. 218, 544.
[17] Gerdizî, s. 175.
[18] Beyhakî, s. 391; İbnu'l-Cevzî, s. XV,211; İbnu'l-Esîr, s. IX,244; Cüzcânî de Sultan'ın bu lakabını kullanmaktadır; s. I,225, 228; el-Bâşâ, s. 534.
[19] Gerdizî, s. 191; Firişte, s. I,35; Nizâmuddîn-i Ahmed, s. I,17.
[20] Poole, s. II,156.
[21] Gerdizî, s. 196.
[22] Beyhakî, s. 26, 28, 53, 116, 391, 472, 473; *Mucmelu't- Tevârîh*, s. 428; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 397; İbn Hallikân, s. V,181; Cüzcânî, s. I,232; el-Bâşâ, s. 529, 544.
[23] Beyhakî, s. 781; Firişte, s. I,44; Gerdizî, s. 205; *Mucmelu't- Tevârîh*, s. 429; Fahr-i Mudebbir, s. 253; Cüzcânî, s. I,234; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 398; Nizâmuddîn-i Ahmed, I,27; Poole, II,163-164.
[24] *Mucmelu't- Tevârîh*, s. 429; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 399; Fasîh-i Hâfî, s. II,169.
[25] Gerdizî, 174; İbnu'l-Esîr. IX,559; *Mucmelu't- Tevârîh*, 429; Hamdullâh-ı Müstevfî, 399; Fasîh-i Hâfî, II,169; Cüzcânî, I,235; Firişte, I,47; Poole, II,165.
[26] Beyhakî, s. 132, 175, 358; *Mucmelu't- Tevârîh*, s. 429; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 400; Hândmîr, *Habîbu's- Siyer*, s. II,396; Cüzcânî, s. I,238; Firişte, s. I,47; Fasîh-i Hâfî, s. II,170; Poole, s. II,166-167.
[27] Beyhakî, s. 483; *Mucmelu't- Tevârîh*, s. 429; Sa'd-ı Selmân, s. 29, 124, 255; Hamdullâh Mustevfî, s. 400; s. Fasîh-i Hâfî, II,174; s. II,396; Firişte, s. I,48; İbnu'l-Esîr, s. X,167; Cüzcânî, s. I,238; Fahr-i Mudebbir, s. 102, 104, 149; Bedâyûnî, s. I,35; Poole, s. II,168-173.
[28] İbnu'l-Esîr, s. X,168, 348-349; Cüzcânî, s. I,240-241; *Mucmelu't- Tevârîh*, s. 429; Sa'd-i Selmân, s. 125, 136 vby.; Fahr-i Mudebbir, s. 52, 109, 156 vby,; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 400; Mîrhond, s. IV,138; Fasîh-i Hâfî, II,176, 219; Bedâyûnî, s. I,38; Nizâmuddîn-i Ahmed, I,33; Poole, II,174-176.
[29] Sa'd-i Selmân, 90, 563; Cüzcânî, s. I,240; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 400; Fasîh-i Hâfî, s. II,219

"Sultânu'd- Devle" ve "Sultânu'd- Devle Melik" lakapları gözlenmektedir.[30] Behrâm Şâh b. III. Mesud adına kesilmiş sikkelerde ise, Halife Müsterşid Billâh ve'Adudu'd- devle Sencer'in ismi ile Behrâm Şâh'ın "es-Sultânu'l-A'zam Yemînu'd- Devle"[31] ve daha başka lakapları bulunmaktadır.[32]

Behrâm Şâh 1186 yılında Gazneli tahtına geçtikten sonra, Selçuklular'ın yani Sencer'in hâkimiyetini tanımış ve bunun alameti olmak üzere sikkeleri üzerinde Halifenin isminden sonra onun ismini de bastırmıştır. Gazneliler, yalnız Hindistan'daki imparatorluklarında Selçukluların nüfuzundan uzak kaldıkları için, Behrâm Şâh'ın buranın başkenti olan Lahor'da bastırdığı sikkeler üzerinde Sencer'in ismine tesadüf edilmez.[33] Sultan Hüsrev Şâh b. Behrâm Şâh'ın lakabı olarak da "Yemînu'd- Devle ve'd- Dîn", "Mu'izzu'd- Devle, Sultân-ı Halîm", "Nizâmu'd- Dîn" ve "Zahîru'd- Devle" kullanılmaktadır.[34] Sultan Hüsrev Melik b. Hüsrev Şâh'ın lakabı da "Tâcu'd- Devle Sultân-ı Halîm"[35] olarak zikredilir. Hüsrev Melik adına kesilmiş sikkelerde ise, "es-Sultânu'l-A'zam Sirâcu'd- Devle" ve "Tâcu'd- Devle" lakapları görülmektedir.[36]

Sultanlar için bolca lakaplar zikredilmesi ve kaynaklarımızda bunlara yer verilmesi lakaplanma geleneğinin[37] Gazneliler'de izlendiğinin göstergesi olarak zikredilebilir.

Gazneli sultanlar diğer bir hâkimiyet alameti olan sikke basımı için, Gazne, Sîstân, Fervân, Soğdia, Belh, Cüzcân, Nişabur, Rey, Herat, İsfehân vb. şehirleri merkez olarak seçilmişlerdir. Sebüktegin'den başlayarak tüm sultanlar için basılmış sikkeler, çeşitli sikke koleksiyonlarında yer almaktadır.[38]

Gazne sultanları devletin, bilhassa Mahmud zamanındaki güç ve ihtişamından dolayı civar ülkelere yazılan mektuplar, gönderilen elçiler ve yapılan antlaşmalarla *hutbenin Gazne sultanı adına okunup, haracın da kendilerine gönderilmesini* teklif ve tatbik etmişlerdir.[39] Mesela Sultan Mahmud tarafından Hârezm'e gönderilen habere, devlet erkânının itiraz ederek Hârezmşah Me'mûn'a isyan ettiği malumdur.[40]

Gazne sultanları halifelerden *hil'at* aldıkları gibi kendileri de vezir ve komutan gibi ileri gelen devlet adamlarına hil'at vermişlerdir.[41]

Gazneli Devleti'nde sultanlar her türlü emirlerini *menşûrlarla (misâl)* verirler ve bu menşurları *tevki'* ederlerdi.[42]*Mucmelu't Tevârih*, bazı Gazneli Sultanlarının tevkî'âtını (imzalarını) toplu olarak şu şekilde vermektedir:

Sultan Mahmud'un imzası	: Vallâhu Huve'l-Mahmûd
Sultan Muhammed'in imzası	: Tevekkeltu 'Alellâh
Sultan İbrahim'in imzası	: Billâhi'l-Kerîm Yesiku İbrâhîm
Sultan III. Mesud'un imzası	: Sa'ide Billâh Mes'ûd
Sultan Melik Arslân'ın imzası	: Billâhi'l-Mennân Yesiku Arslân
Sultan Behrâm Şâh'ın imzası	: İ'teseme Billâh Behrâm Şâh[43]

Tüm devletlerde olduğu gibi Gazneliler'de de *bayrağın* önemle kullanıldığı bilinmekle beraber, bayraklarının renk ve şekilleri hakkında çok açık malumat bulunmamaktadır. Sadece *siyah* olmasına ilaveten, bayrakların *arslan, küçük mızrak* ve *hilal* resimlerini taşıdıklarına dair bilgiler bulabilmekteyiz.[44] Keza Gazne sultanlarının taşıdıkları *çetr*in kırmızı[45] ve siyah[46] renkli oldukları görülmektedir.

Gazne sultanları *başkent/dârulmülk* olarak Belh, Gazne, Nişabur, Herat ve Lahor'u kullanmışlardır.[47] Yine saltanat alametlerinden olan hükümdarlık *saray*ı, bizzat sultanların olduğu gibi,[48] vezir ve şehzâdelerle diğer devlet büyükleri için de söz konusuydu.[49] Gazne sultanları saraylarında görkemli *taht*[50] üzerine *taç*larıyla[51] birlikte kurulurlardı.

---

[30] *Mucmelu't- Tevârîh*, s. 429; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 400; Hândmîr, *Habîbu's- Siyer*, s. II,398; Firişte, I,49; Fasîh-i Hâfî, s. II,219; Poole, s. II,176.
[31] Poole, s. II,177-178.
[32] Sa'd-i Selmân, s. 70; Senâî, s. 249; *Mucmelu't- Tevârîh*, s. 429; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 401; Fasîh-i Hâfî, s. II,221; Cüzcânî, s. I,241; Firişte, s. I,50; Fahr-i Mudebbir, s. 42, 378-380; Mîrhond, s. IV,150; Hândmîr, *Habîbu's- Siyer*, s. II,398-399; İbn İsfendiyâr, s. I,107.
[33] Köprülü, "Kay Kabilesi", s. 433n1
[34] Cüzcânî, s. I,242; İbnu'l-Esîr, s. XI,188; Fahr-i Mudebbir, s. 446; Hamdullâh Mustevfî, s. 402; Firişte, s. I,52.
[35] Cüzcânî, s. I,243.
[36] Poole, s. II,179.
[37] N. Mülk, s. 192-202; el-Hârezmî, s. 62-78; Kalkaşendî, *Subh*, s. V,399-484, VI,3-179 ve *Meâsir,* s. I,217, II,253.
[38] Miles, s. IV,377; Artuk, s. X,626; Ahmed Tevhid, s. 40-52; Ahmed Ziyâ, s. 128-129; Köprülü, "Kay Kabilesi", s. 433n1; Poole, s. II,128-180
[39] Curfâdekânî, s. 35, 39, 154, 155-157, 206, 223, 346-347; Gerdîzî, s. 175, 198-199; İbnu'l-Esîr, s. VIII,685, IX,146-147,239, 372, 402; Reşiduddin, s. 11, 16, 125, 128, 174, 187; Nizâmuddin-i Ahmed, s. I,7; Fasîh-i Hâfî, s. II,104, 108; *Târîh-i Sîstân*, s. 302-303, 350-351, 357-358, 363; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 420-421; İbn İsfendiyâr, s. II,14; Key Kâvûs, s. 82-83; Devletşâh, s. I,77-78; Fahr-i Mudebbir, s. 254.
[40] Curfâdekânî, s. 240; İbnu'l-Esîr, s. IX,264; Reşiduddin, s. 199.
[41] Curfâdekânî, s. 138; Gerdîzî, s. 175, 194, 200; Beyhakî, s. 24-26, 56, 189-190, 195-197, 347, 351-352, 654; İbnu'l-Esîr, s. IX,398; N. Mülk, s. 146-147; Reşiduddin, s. 106-107; *Târîh-i Sîstân*, s. 302-303; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 392; İbn isfendiyâr, s. II,14; Fahr-i Mudebbir, s. 311.
[42] Curfâdekânî, s. 108, 114, 129, 208-209, 218; Gerdizî, s. 175, 186, 191, 196; Beyhakî, s. 17-19, 147-148,163-166, 177, 180, 452; N. Mülk, s. 202; Key Kâvûs, s. 120; İbnu'l-Esîr, s. IX,139, 244; Reşiduddîn, s. 75, 97, 177; Fahr-i Mudebbir, s. 311; Cüzcânî, s. I,124; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 391.
[43] *Mucmelu't-Tevârih*, s. 428-429.
[44] Beyhakî, s. 355; Unsurî, s. 59, 209; Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, s. 563; Köprülü, *Bizans Mües. Osm. Mües. Tesiri*, s. 158; Kurtoğlu, s. 47; Khan, s. 81-82.
[45] Cüzcânî, s. I,227.
[46] Ferruhî, s. 22, 490, 664; Bedâyûnî, s. I,43; Khan, s. 82-83.
[47] Curfâdekânî, s. 31, 111, 116, 120, 124, 160 163, 219, 256; İbnu'l-Cevzi, s. 15,133; İbnu'l-Esîr, s. VIII,685, IX,130, 140, 146, X,507; Reşiduddin, s. 6, 79, 83, 91, 105, 131-132; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 391; Fasîh-i Hâfî, s. II,103; Firişte, s. I,52; Fahr-i Mudebbir, s. 480 vd.; Dames, s. IV,744.
[48] Curfâdekânî, s. 117-118, 250; Beyhakî, s. 651-652; Key Kâvus, s. 120; Reşiduddin, s. 85; İbnu'l-Esîr, s. IX,459, 583; Nizâmuddîn-i Ahmed, s. I,10.
[49] Curfâdekânî, s. 218; Beyhakî, s. 178; N. Mülk, s. 276; Şibli-i Nu'mânî, s. I,57.
[50] Beyhakî, s. 655; Gerdizi, v180.

Gazneli sultanların saraylarında ve çeşitli törenlerde *nevbet* çalındığı gibi, sultanlar da yüksek görev verdikleri bir takım şahıslara *tabl ve âlem* verirlerdi.[52] Ayrıca geçit törenleri,[53] önemli karşılamalar[54] ve herhangi sevinçli bir haberin duyurulmasında da tabl (davul), kös ve boru çalınırdı.[55]

Gazne sultanları diğer saltanat alametleri arasında sayılan *yüzük*[56] ile *ğâşiye*yi[57] de kullanmışlar ve halifeden menşurla birlikte *altın kemer, altın toka, altın kabzalı kılıç ve altın eyerli at* aldıkları[58] gibi, kendileri de tayin ettikleri vezir ve diğer emirlere mezkûr alametleri vermişlerdir.[59]

Gazneli sultanlar, herhangi bir zafer münasebetiyle Abbâsî Halifelerine *fetihnâmeler* gönderdikleri gibi, bütün imparatorluk içindeki vasal hükümdarlara ve diğer civar devletlere de fetihnâmeler yazmışlardır.[60]

Gazne Sultanlarının Abbasî Hilafetiyle Münasebetleri

Gazneli Devleti sultanları, o zamanki telakkilere göre, kendilerini İslam ümmetinin bir parçası saydıkları için, bu ümmetin başı ve Hz. Peygamber'in nâibi olarak gördükleri halifeye son derece bağlı ve hürmetkârâne davranmışlardır. Yukarıda saydığımız saltanat alametlerini, hem kendilerinin meşruiyetini halka göstermek, hem de arkalarına tüm ümmetin desteğini almak kastıyla halifelerden temin etmişler ve bununla da gurur duymuşlardır.[61] Hutbeler halifenin adına okunduğu gibi,[62] sikkelerde de onların adları basılmış[63] ve çeşitli zaferlerin fetihnâmeler yoluyla onlara duyurulması[64] ve elde edilen ganimetlerden onlara hediyeler takdim edilmesi[65] ihmal edilmemiştir. Hatta sultanlar çok kez halifelerin arzularını kırmamış, ciddi manada onlara itaat etmişlerdir.[66]

Gazneli sultanların Abbasi halifeleriyle düzenli ve dostane ilişkiler içinde olmalarının bir diğer nedeni de, dinî siyaset olarak onların Sünnî mezhebe katı bir bağlılık politikası sürdürmeleridir. Bu vesileyle Gazneli sultanları da askerî fetihler için büyük bir manevi destek bulmuşlardır. Ayrıca Sultan Mahmud ve Mesud'un, Abbasîler'in önceden Mısır'da hâkimiyet kurmuş olan Fatımîler gibi düşmanlarıyla herhangi bir ilişkide bulunmayı kat'i olarak reddettikleri de malumdur.[67]

Gazneliler Devleti'nde Saray Teşkilatı

Gazne sarayı, Orta Asya ve Mısır'da kurulan diğer Türk devletleri gibi, geleneksel Abbasî-Sasânî sistemiyle teşkilatlandırılmıştı. Yani Sasanî, Bizans ve Emevî sarayını veraseten örnek almış bulunan Abbasî saraylarını taklit etmekteydi.[68] Saraylar bir mahalleyi andıracak kadar geniş ve karmaşık, teşrifat usul ve kaideleri çok ve sıkı, devlet ve hükümet merkezi olması nedeniyle yoğun, sultanın özel çevresi olması nedeniyle de debdebelidir. Saray teşkilatında göz önünde bulundurulan en önemli nokta, haşmet ve nizamdır. Bu nizamın gayesi Sultanı, içe ve dışa karşı haşmetli göstermek ve bu haşmet dekoru içinde her şeyi önceden tertip ve tanzim ederek, düzenin aksamadan işlemesini temin etmektir.[69] Bütün bu sebeplerden dolayı saraylar, buradaki hizmetleri yürütecek görevlilerle doludur. Burada bizim ele alacağımız görev sahipleri, vezaret, risâlet, ordu, maliye vs. birimlerinde görevli ve bizzat ya sarayda yaşayan veya vazifesi itibariyle sarayda bulunan, daha doğrusu görevi doğrudan doğruya sultana bağlı olan görevlilerdir. Burada, bu görevlilerin gördükleri işler, saraydaki konumları, sultan ve diğer görevlilerle irtibatları kısaca ele alınacaktır. Bu görevlilerin bir kısmı bizzat sultana yönelik hizmet verirken, diğer kısmı da saray içerisinde hizmet görmektedirler.

Mükemmel bir saray teşkilatına sahip olan Gazneli Devleti'nde sarayda görev yapan memurlar arasında en başta *hacipler* vardır. Hacipler bilhassa Türk gulâmlarının yetişmiş ve nüfuzlu olanlarından seçilir ve sultanla devlet görevlileri ve halk arasında iletişim görevinde bulunurdu. Vezirden sonra en yüksek sivil mevkiyi işgal eden haciplerin, valilik ve komutanlık gibi yüksek makamlara getirildiği de olurdu.[70] Sultanın hususi yüksek dereceli hizmetçisi olarak hacipler gibi görev yapan bir başka saray memuru da *agaci* idi.[71]Yine sultanın özel emirlerini gereken yerlere ulaştıran, divân vb. toplantılarda sultanın emrettiği kişileri çağıran, sultanın diğer emirlerini ifa etmek ve sarayın kapısında asılı duran perdeyi kaldırmak suretiyle sultanın huzur için hazır bulunduğunu ima eden görevinden dolayı da *perdedâr* unvanını alan bir başka saray görevlisine rastlamaktayız.[72]

---

[50] Beyhakî, s. 713, 732. Gerdizî'nin, 429/1038 tarihinde vukuunu yazdığı olayda zikrettiği, galiba aynı saraydır, s. 200; İbnu'l-Esîr, s. IX,459.
[51] Gerdizî, s. 175, 200; Beyhakî, s. 469-474, 713; Mesud-i Sa'd-i Selmân, s. 490, 664; Bedâyûnî, s. I,43; Khan, s. 82-83.
[52] Beyhakî, s. 196-197, 654; Gerdizî, s. 200.
[53] Beyhâkî, s. 40.
[54] Beyhâkî, s. 52.
[55] Beyhâkî, s. 18, 48, 558, 592, 629.
[56] Beyhakî, s. 191, 477, 503, 592; N. Mülk, s. 85, 88; İbnu'l-Esîr, s. IX,486; Abû'l-Farac, s. I,297.
[57] Beyhakî, s. 455-459; Merçil, "Gâşiye", s. 337.
[58] Beyhakî, s. 189-190, 469-474.
[59] Beyhakî, s. 24-26, 196-197, 347, 351-352, 641; İbnu'l-Esîr, s. IX,478.
[60] Curfâdekânî, s. 35, 38, 155, 244; Beyhakî, s. 560, 764; Reşiduddin, s. 10, 15, 126, 204; *Mucmelu't- Tevârîh*, s. 404; İbnu'l-Cevzî, s. XV,84; Sâbî, s. IV,430-434; İbn Hallikân, s. V,178-179.
[61] Uzunçarşılı, s. 14-15.
[62] Curfâdekânî, s. 190; İbnu'l-Esîr, s. IX,146; Reşiduddîn, s. 159.
[63] Poole, s. II,128-180; Ahmed Tevhid, s. 40-45; Ahmed Ziyâ, s. 128.
[64] *Mucmelu't- Tevârîh*, s. 404; İbnu'l-Cevzî, s. XV,84; Sâbî, s. IV,430-434; İbn Hallikân, s. V,178-179.
[65] N. Mülk, s. 192-202; Köprülü, *Bizans Mües. Os. Mües. Tesiri,* s. 183-184.
[66] Key Kâvûs, s. 119-120; İbn Cevzî, s. XV,171; İbnu'l-Esîr, s. IX,340, 350; Merçil, *GDT,* s. 47-48.
[67] Curfâdekânî, s. 237-238; İbn Cevzî, s. XV,171; İbnu'l-Esîr, s. IX,340, 350; Zehebî, s. XII,486, XV,133, XVII,492; Yıldız-Merçil, s. 344;Merçil, *GDT,* s. 47-48.
[68] Barthold-Köprülü, s. 165; Yıldız-Merçil, s. 344-345.
[69] Köymen, s. III,89.
[70] Gerdizi, s. 160 vd.; Beyhakî, s. 64, 196-197, 752; Köprülü, "Hâcib", s. V_1 ,30-32.
[71] Beyhakî, s. 208, 439, 613, 668-670, 792, 800-801, 876, 881, 884; Sümer, s. I,447.
[72] Beyhakî, s. 163, 471, 882; N. Mülk, s. 152.

Gazne Sultanları bir yeri ele geçirdikten sonra o bölgeye veya bir yerden ayrılırken o beldeye *nâib* veya *vekîl* bırakırlardı.[73] Sultanların gençlik hatta çocukluklarından beri yakın dostluğunu yapmış, daha sonra da onun sohbet, içki, av, eğlence ve savaş arkadaşları olan *nedîmler*i vardı.[74] Gazneliler'de saray ve çevresinin emniyet ve muhafazası ile sultanın emriyle saray büyüklerini tutuklama ve infaz görevi, *emîr-i hares* tarafından sağlanmaktadır.[75]

Selçuklular'da *emîr-i silâh* veya *silâhî* denen ve merasimlerde sultanın silahını taşıma, huzur merasimlerinde sultanın tahtının yanında ayakta durma, *zerrâdhâne* denilen silahhâne veya cephaneliği[76] muhafaza etme gibi görevleri icra eden memuriyetin,[77] detaylı malzeme olmamakla birlikte aynen Gazneliler'de de olduğu düşünülebilir.[78] Yine Gazneli Sultanlarının etrafında *candâr* veya *silahtâr* denen silahlı olarak hazır bulunup, hem koruma hem de diğer özel hizmetleri gören sultanın gulâmlarından bir görevli de vardır.[79]

Sultan ve vezirin kararını vilayet hâkimleri ve ümera vasıtasıyla ifa eden görevli olarak karşımıza çıkan *kethüdâ*[80] aynı zamanda şehzâde, vezir ve diğer yüksek görevliler için de mevcuttur.[81]

Tüm Türk devletlerinde görülen bilhassa yüksek dereceden görevlilerin aralarından seçildiğini bildiğimiz *gulâmân* veya *gulâmân-ı saray* ve *gulâmân-ı hâsse,* Gazneli sultanlarının bizzat eğitimleriyle yakından ilgilenip seçtiği özel askerlerdir. Bunlar zamanla daha üst seviyedeki askerî ve sivil görevlere getirildikleri gibi, seferde ve barış zamanlarında sultanın ve sarayın muhafızlığını da yaparlardı. N. Mülk gulâmların yetiştirilmeleri ve derecelendirilmelerine tahsis ettiği 28. fasılda onlar için cârî olan usulleri anlatmaktadır.[82] Görevlerini komutanlarıyla birlikte ifa eden gulâmân-ı saray, altın ve gümüş kemer kuşanırlar ve maaşlı (bistgânî) olarak çalışırlardı.[83] Bazen özel görevlerle vazifelendirildikleri gibi,[84] kabul merasimlerinde de huzurda saf tutarlardı.[85] Sayıları 4000[86] veya 6000[87] olarak kaydedilen saray gulâmları genellikle Türkler'den müteşekkildi.[88] Bu seçkin askerler iştirak ettikleri savaşın seyrini değiştirebilecek kadar iyi (profesyonel) yetişmişlerdi.[89] Müessese olarak *atabeylik* kurumuna açık olarak rastlanmamakla birlikte, benzer görevi yürüten *yardımcı*[90] ve *mürebbiler*in[91] bulunduğu kaynaklarımızda yer almaktadır.

Etraf vali ve ümeraya bağlı olup Gazne sultanının sarayında ikamet eden ve o ümeraya ait işleri yürütmek, onlara nezaret etmek ve gerektiğinde kendilerine ait durumları sarayına bildirmekle görevli olan *vekil-i der*,[92] aynı zamanda Selçuklu ve Memluklu Devletleri'nde görülen *üstâddâr*'ın görevlerini de yürütmektedir.[93]

Yine sarayda ve sultanın etrafında türlü görevler ifâ eden *serheng* denen küçük rütbeli askerlere de rastlanmaktadır.[94]

Elçileri karşılamak ve onlara ait her türlü hizmeti yerine getirmekle görevli olan *resûldâr,*[95] sarayın teşrifat işinden sorumlu olan *mertebedâr,*[96] sarayın hazine ve kasalarının muhafaza ve himayesinden sorumlu olan *haznedâr,*[97] güvenilir gulâmlardan seçilen ve sultanların elbiselerinin bulunduğu daireyi gözeten ve idare eden kişi olarak *câmedâr*[98] daimi görevlidirler.

Yine saray görevlileri arasında *ferrâş,*[99]*şarâbdâr,*[100]*çâşnîgîr,*[101]*emîr-i şikâr,*[102] gibi görevliler yanında bir takım yazı işlerinin yürütülmesini üstlenen *devâtdâr,*[103] eğlence meclislerinin vazgeçilmez unsurları olan *mutribler*[104]ve diğer birçok görevli memurlar ve hizmetçiler de[105] sarayda mevcuttur.

---

[73] Curfâdekânî, s. 35, 160, 231, 235; Beyhakî, s. 557, 649-650; İbnu'l-Esîr, s. IX,175, 372, 433; Kirmânî, s. 40-41; Cüzcânî, s. I, 234; Reşiduddin, s. 10, 130, 194; Nizâmuddîn-i Ahmed, s. I,12; İbn İsfendiyâr, s. II,18.
[74] Beyhakî, s. 658; N. Mülk, s. 56, 114; Ferruhî, s. 81; Kirmânî, s. 57; Devletşâh, s. I,79, 119; Şibli-i Nu'mânî, s. I, 47, 49, 59, 75.
[75] Beyhakî, s. 292-295, 561-563, 744, 893, 924-925; N. Mülk, s. 174-175; Bosworth, *The Ghaznavids,* s. 138.
[76] Gazneliler'de de zerrâdhâne olduğunu bilmemize rağmen -Beyhakî s. 7-8 - şimdilik özellik, muhafaza vs.si ile ilgili hiçbir malumata sahip değiliz.
[77] N. Mülk, s. 153, 156; Uzunçarşılı, s. 34-35; Ş. Turan, s. X,640 vd.
[78] Beyhakî, s. 473; Cüzcânî, s. I,236; Hamdullâh-ı Müstevfî, s. 399.
[79] Beyhakî, s. 64, 151, 473, 664; Nuhoğlu, s. 210.
[80] Gerdizî, s. 197; Beyhakî, s. 275, 469, 555, 609, 616; Enverî, s. 259; Barthold, *Türkistan*, s. 249-250.
[81] Beyhakî, s. 65, 108, 156-157, 191, 445, 705 vby. *Tarih-i Sîstân*, s. 354; Enverî, s. 259.
[82] N. Mülk, s. 134 vd.
[83] Beyhakî, s. 348; Köprülü, "Kay Kabilesi", s. 450.
[84] Key Kâvûs, s. 133.
[85] Gerdizî, s. 182; Beyhakî, s. 714; Key Kâvûs, s. 120, 134; Cüzcânî, s. I,230; Nizâmuddîn-i Ahmed, s. I,11; Köprülü, "Kay Kabilesi", s. 449.
[86] Beyhakî, s. 382, 688; Cüzcânî, s. 230.
[87] Beyhakî, s. 591, 743, 753.
[88] Köprülü, "Kay Kabilesi", s. 424-425, 431, 433, 446-447. Köprülü, bu kıymetli makalesinde, "Gazneli saray ve ordusunda bulunan muhtelif Türk kabilelerine mensup gulamlar" hakkında geniş bilgi vermektedir.
[89] Beyhakî, s. 77-78; Gerdizî, s. 182; Nizâmuddîn-i Ahmed, s. I,11.
[90] Curfâdekânî, s. 215; Fahr-i Mudebbir, s. 43; İbnu'l-Esîr, s. IX,485; Nazım, "Mevdud" s. VIII,162; Parmaksızoğlu, "Mevdûd" s. XXIV, 79.
[91] Curfâdekânî, s. 235; Beyhakî, s. 133, 134, 145.
[92] Beyhakî, s. 359, 402-404; N. Mülk, s. 139; Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 138; Enveri, s. 46.
[93] Nuhoğlu, s. 194-195.
[94] Beyhakî, s. 78, 159, 294, 384, 471; Cüzcânî, s. I,238.
[95] Beyhakî, s. 50-53, 281, 379-380, 471, 645, 727; Enverî, s. 247; Merçil, "Resuldârlık", s. II, 703-709.
[96] Beyhakî, s. 24-25, 148, 216, 471, 549, 714; Enverî, s. 261.
[97] Curfâdekânî, s. 223; Beyhakî, s. 179, 281, 312, 339; Gerdizî, s. 197, 199; N. Mülk, s. 273, 276; Reşiduddin, s. 184; İbnu'l-Esîr, s. X,506; Kirmânî, s. 46; Fahr-i Mudebbir, s. 104-106; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ,* s. 141; Enverî, s. 33, 95-96.
[98] Beyhakî, s. 325, 351-352; Key Kâvûs, s. 47; N. Mülk, s. 133-134.
[99] Beyhakî, s. 12, 158, 290, 563, 597, 652, 656, 873, 882, 891; Gökbilgin, "Saray", s. X, 205.
[100] Beyhakî, s. 4; N. Mülk, s. 133, 154-155; Fahr-i Mudebbir, s. 49-50; Enverî, s. 214.
[101] Beyhakî, s. 527, 656.
[102] Beyhakî, s. 378, 460, 654, 659 vby.; Süslü, s. 179.
[103] Beyhakî, s. 200, 203, 388, 565; Nuhoğlu, s. 207.
[104] Beyhakî, s. 290, 359; Nuhoğlu, s. 220.
[105] Bkz.: Nuhoğlu, s. 221-227; Palabıyık, *Gaz. Dev. Saray Teş.*, s. 202-207.

Merkez Teşkilatı

Gazneliler kendilerinden önceki Samanîler Devleti teşkilatına varis oldular ve hiç ıslah ve değişiklik gözetmeden bu teşkilatı aynen kabul ettiler. Merkez, divânlardan oluşan teşkilatlanma altında idi ve devletin merkezî teşkilatında söz konusu olan divânlar şunlardı:

1. Divân-ı vezâret, 2. Divân-ı risâlet, 3. Divân-ı istifâ, 4. Divân-ı işrâf, 5. Divân-ı arz, 6. Divân-ı berîd ve 7. Divân-ı vekâlet.

Sultanlar genellikle vezir, sipehsâlâr, hâcip ve kendilerine "sâhib" denen bu divân başkanlarıyla yani, sâhib-i divân-ı arz, sâhib-i divân-ı risâlet ve diğerleriyle istişare ederdi.[106] Bu önemli divânların görevleri açıkça belirlenmiş idi. Bunlar,

1. Divân-ı Vezâret

Tüm İslam devletleri gibi Gazneliler'de de vezir, sultandan sonra devletin en yetkili kişisi ve başında bulunduğu yönetim birimi de en yetkili birimdir.[107] Vezirin tayini bizzat sultana aittir. Vezirler vazifeye atanmadan önce sultanla aralarında bir sözleşme (muvâdaa) yapılırdı. Gerçi tüm vezirlerle sözleşme yapıldığına dair bilgiler yoksa da, biz normal olmayan durumlarda (mesela vezirin daha evvelden geçirdiği kötü bir tecrübe gibi) veya sözleşme yapılmasını isteyen vezir için sözleşme yapıldığını düşünebiliriz.[108] Bu sözleşme vezirin daha rahat icraatta bulunabilmesi ve aleyhindeki entrikalara karşı güven içinde çalışabilmesi için gerekli teminatları ve bazı sorumlulukları istediği gibi yerine getirebileceği bir zemin oluşturması amacıyla yapılmış görünmektedir.[109]

Gazneli Devleti'nde istihdam edilen 13 vezir vardır[110]

Hükümdarlardan sonra devletteki en önemli şahsiyet olan vezirin çok nazik bir pozisyonu vardı. Onun devlet işlerinin tümünü geniş salahiyetlerle kontrolu altında tutması ve parasal konularla ilgilenmesi kendisini aynı zamanda sultanın iradesine karşı çıkmaya ve onu kızdırmaya maruz bırakmıştı. Makamının gücü ve saygınlığına rağmen çoğu insan vezirlik makamını kabul hususunda tereddüt eder ve onu reddederdi.[111] Çünkü vezirlerin sonu çoğunlukla hapis veya idamdı.

Kaynaklarımıza bakıldığı zaman, genellikle vezirlerin daha önceleri devletin çeşitli birimlerinde çalışmış, özellikle tahsilli (kalem erbabı) kişilerden seçildiği müşahede edilecektir. Ayrıca Abbasî ve Selçuklular'da görüldüğü gibi[112] Gazneliler'de de vezirler İran asıllı idiler. Bunun da sebebi Beyhakî'nin ifade ettiği gibi, onların okuma-yazma işinde daha mahir olmalarıydı.[113]

Vezirlerin seçiminde babaları da göz önüne alındığı gibi, bir vezir birkaç defa da seçilip azledilebilirdi. Nitekim Sultan Mahmud'un, zamanında görev vererek daha sonra hapse attığı veziri Meymendî'yi, oğlu Mesud vezarete getirmişti.[114]

Yapılan sözleşmede (muvâdaa) de görüldüğü gibi, her türlü malî konularla ilgilenen vezirler, komutanlıkla da görevlendirilirdi.[115] Vezirin sembolleri hil'at, tıraz, yüzük, divid ve sarıktır.[116] Bazen sultanlar divân toplantılarına katılmazdı. Vezirin başkanlık ettiği böyle toplantılarda alınan kararlar sultana yazılı olarak sunulurdu.

1. Divân-ı Arz

Ârız veya Sâhib-i Divân-ı Arz başkanlığındaki bu divân askerî konularla ilgili işlerden sorumluydu. Askerî kayıtları, askerî organizasyonları, erzak tedarik ve dağıtımı ile askerlerin maaşlarının ödenmesi onun işleri arasındaydı.[117]

Sultanın divân toplantısına asil üye olarak katılan Ârız, kendisiyle ilgili konularda görüş beyan ederdi.[118] Ordunun geçit resimlerine hazırlanmasına ve sultanın katıldığı resimlerde denetlenmesine nezaret ve eşlik ederdi.[119] Eyaletlerde Sâhib-i Ârızın yardımcısı olarak görev yapan Ârızlar vardı.[120]

Ârız orduya ait her türlü defteri tutar ve istediği esnada sultana arz ederdi.[121] Asker maaşlarının ödenmesini takip etmek ve yürütmek vazifesi de çok sıkı kayıtlarla takip edilirdi.[122] Sultanların ileri gelenler gibi bazı büyük komutanlara da ıktalar verdiği olurdu.[123]

Ârız sultana özel işler için de komutanlar tavsiye edebilirdi. Mesela, Hârezmşâh'ın öldürülmesi için

---

[106] Bkz.: Beyhakî, s. 689 vd.; Kirmânî, s. 43.
[107] Beyhakî, s. 190, 477.
[108] Beyhakî, s. 183 vd.; Ukayli, s. 178 vd., Fasîh-i Hâfî, s. 151 vd.
[109] Nazım, *Sultân Mahmûd*, s. 130-131.
[110] Ukaylî, s. 150-196; Kirmânî, s. 39-47; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, s. 137-147; Nuhoğlu, s. 228-231.
[111] Yıldız-Merçil, s. 345.
[112] Taneri, "Vezirlik", s. 84.
[113] Bkz.: Beyhakî, s. 388, 467-468, 479; Nazım, *Sultân Mahmûd*, s. 131, Nuhoğlu, s. 321-322.
[114] Beyhakî, s. 181 vd.; Ukayli, s. 178 vd.; Fasîh-i Hâfî, s. 151 vd.; Nazım, *Sultân Mahmûd*, s. 135-136.
[115] Beyhakî, s. 519 vd.
[116] Nuhoğlu, s. 239 vd.
[117] Köprülü, "Kay Kabilesi", s. $447_{n2.}$
[118] Beyhakî, s. 108, s. 506, s. 615, s. 698 vd, 831; Kirmânî, s. 43.
[119] Curfâdekânî, s. 125; Beyhakî, s. 354, 555, 658; Gerdizî, s. 186, 189, N. Mülk, s. 148; Reşîduddin, s. 93.
[120] Beyhakî, s. 156, 685.
[121] Beyhakî, s. 555.
[122] Beyhakî, s. 555, 634, 650; Köprülü, *Bizans Mües. Osm. Mües. Tesiri*, s. 33_{n};*Türkiye Tarihi*, s. 58; Uzunçarşılı, s. 52-54, 58, 102.
[123] Curfâdekânî, s. 207-209; Reşiduddin, s. 177-179.

görevlendirilebilecek meşhur komutanların isimlerini tek tek saymıştı.[124]

Diğer yandan Ârızlar, ganimetlerin dağıtım, gözetim ve toplanmasından da mesuldür.[125]

Ordu

Ortaçağın tüm Müslüman Türk devletleri gibi gaza/cihad politikası izleyen Gazneli Devleti de güçlü ve büyük bir orduya sahipti. Hakkında yeterince açık ve detaylı bilgiye erişebildiğimiz Gazneli ordusu, yukarıda ifade ettiğimiz gulâmân-ı saray denen profesyonel bir savaşçı grubuyla, bilhassa Mahmud döneminde zamanının en iyi ordularından biriydi.

O dönemki yapılanma gereği ordu devamlı savaşa hazır durumda olmalıydı. Ayrıca sayıları 100 binlerle ifade edilen bu ordular, isyan ve kargaşaya yol açmaması ve merkezde veya bulundukları yerde sivillere zarar vermemesi için, mümkün olduğu kadar meşgul edilmekteydi. Ayrıca işleri savaşmak olan ve geçimlerini ganimete bağlayan bu büyük kitle savaşçı özelliğini de korumalıydı.

Gazne ordusu farklı kavimlerden karma bir özellik gösterir ve Türkler kadar diğer milletlerden de askerler bulunurdu. Nizamü'l-Mülk'ün ifadesine göre,[126] "bütün ordu bir soydan olduğu zaman bundan tehlikeler doğar; çok çalışmazlar. Ordunun her soydan olacak şekilde karışık bulunması gereklidir." Bu yüzden Gazne ordusunda Türkler, Horasanlılar, Araplar, Hintliler, Deylemliler ve Gurlular yer almaktaydı.[127]

Gazne ordusu aşağıdaki unsurlardan ibaretti.

1. Gulâm askerler (Gulâmân)
2. Düzenli askerler
3. Eyalet askerleri
4. Paralı askerler
5. Gönüllüler

Çoğunlukla Türkler arasından seçilmiş olan gulâmân, Gazne ordusunda yaklaşık 4000-6000 kişiyi bulurdu. Fakat daha sonra Hintli ve Taciklerden de bu gruba alınanlar olmuştur. Gulâmânın safları arasında Gulâmân-ı Hâssa ve Gulâmân-ı Saray da denen sultanın özel muhafızları vardı. Aslan sembollü kendi bayraklarını taşıyan[128] gulâmânın komutanı Sâlâr-ı Gulâmân diye adlandırılırdı.[129] Gazne devletinin yıkılmasına kadar, Gulâmân gücü, Gazneli ordusundaki önemini sürdürmüştür.[130]

Gazneli ordusunun savaş düzeni, Ortaçağ boyunca Müslüman ve Türk ordularının savaş düzeninde olduğu gibidir: Merkez (leşker-i kalb), sağ kanat (meymene), sol kanat (meysere), ileri koruma (mukaddeme, tâlia veya pişdâr) ve artçı koruma (saka).[131] Ayrıca seferler sırasında orduda rehberler,[132] kazıcılar, yol yapımcıları, taşçılar, ağaç kesiciler ve demirciler[133] de kullanılırdı.

Daha sonraları 'kazasker' adını alacak olan 'ordu müftüsü' denebilecek kişiler yani âlimler de sefer esnasında orduya iştirak ederlerdi.[134]

Devletin düzenli ordusuna eyaletlerden alınan askerler iştirak ettirildiği gibi,[135] gönüllüler de savaş için seferlere katılırdı.[136] Seferlerin durumuna göre daha büyük ve daha uzun süreli hazırlık yapıldığı da olurdu. Mesela Sultan Mahmud'un Somnat seferi için daha güçlü ve daha zengin bir ordu teçhizine girdiği hatırlanmalıdır.[137]

Gazneliler ordusunun Mahmud, Muhammed ve Mesud zamanlarında *bistgânî* yani maaş aldığı, saray kölelerine *tımar* verilmediği bilinmektedir.[138] Gönüllüler de sadece ganimetten pay almaktadırlar. Savaş esnasında Sultanın da bizzat harbe iştirak ettiği çokça vakidir.[139]

Gazneli ordusunun önemli bir kısmını süvariler teşkil etmekteydiler. Onların yanında sadece kuşatmalarda kullanılmak veya kalelerin muhafazası için toplanmış olan yayalar da mevcuttur. Savaş alanında piyade, çoğunlukla hızlı hareket eden develeri kullanırdı. Deve sürücüleri ok ve yay, savaş baltası, sopa, mızrak, kalkan, kılıç veya bir kılıç çeşidi olan kalacûr taşırdı. Piyadelerin silahları ise ok ve yay, gürz, balta, kısa kılıç ve mızrak idi. Piyadeler zırh giyer ve kalkan taşırdı. Kale duvarlarını dövmek için de mancınıklar kullanılırdı.[140]

Savaş esnasında her gece[141] ve bir de zafer elde edilince kös ve davul çalınırdı.[142] Savaş sonunda ordunun yağma

---

[124] Beyhakî, s. 402-403.
[125] Nazım, *Sultân Mahmûd*, s. 138.
[126] N. Mülk, s. 129 (XXIV. bab, bu bahse tahsis edilmiştir.)
[127] Curfâdekânî, s. 39, 184; Gerdizî, s. 199; N. Mülk, s. 129; Reşîduddin, s. 16, 152; İbnu'l-Esîr, s. VIII,687, IX,191; Fahri Müdir, s. 133.
[128] Beyhakî, s. 355.
[129] Beyhakî, s. 94, 159, 285, 346, 381.
[130] Yıldız-Merçil, s. 349.
[131] Curfâdekânî, s. 184, 210; Gerdizî, s. 182-184; Reşîduddin, s. 180; Nizâmuddin-i Ahmed, s. I,11; Bayur, "Ortaçağda Türkler ve Hindistan", s. 131; Yıldız-Merçil, s. 351.
[132] Cüzcânî, s. I,229-230; Fahri Müdir, s. 316.
[133] Gerdizî, s. 185.
[134] Curfâdekânî, s. 212; Reşîduddin, s. 182.
[135] Curfâdekânî, s. 108, 182, 207; Reşîduddin, s. 75, 175; İbnu'l-Esîr, s. IX,147, 188; İbn İsfendiyâr, s. II,14; Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 114, 117, 127
[136] Curfâdekânî, s. 242; Reşîduddin, s. 202; İbnu'l-Esîr, s. IX,266
[137] Bayur, *Hin. Tar.*, s. I,177; Merçil, *GDT*, s. 26.
[138] Beyhakî, s. 348; Köprülü, "Kay Kabilesi", s. 450.
[139] Curfâdekânî, s. 101, 178, 185, 187; Gerdizî, s. 198-199, 203; Reşîduddin, s. 67, 145, 153, 155; Fahri Müdir, s. 267-272.
[140] Curfâdekânî, s. 208, 346; *Tarih-i Sîstân*, s. 357; Fahri Müdir, s. 267-272; Yıldız-Merçil, s. 351.
[141] Curfâdekânî, s. 184, 243; Reşîduddin, s. 203.
[142] Beyhakî, s. 569; Tarih-i Sîstân, s. 350-351.

yaptığı da olurdu.[143]

Hindistan'dan haraç olarak alınanve çok amaçlı olarak kullanılan savaş filleri Gazne ordusunun önemli bir özelliğiydi.[144]

Gazneli ordusundaki kumanda zincirinin en düşük halkası, muhtemelen 16 kişilik atlı birliğin kumandanı olan Hayltaş idi. Kâid 100 atlının kumandanı iken Serheng 500 atlıya kumanda ederdi.[145]

Gazne ordusunun gücüne gelince, o, Sultan Mahmud zamanında muhtemelen yüz bin civarındaydı. Aslında kayıtlar onun, 1016 yılındaki Hârezm seferi esnasında Belh'e yürüdüğü zamanki sayıyı vermektedir. 1023'de Şâbahâr'da ordusunu denetlediği zaman, ordusu elli dört bin kişiden müteşekkildi. Tabiatıyla bu sayı, savaş zamanında gönüllü ve eyalet kuvvetlerinin iştirakiyle oldukça büyümekteydi.[146]

Savaş sanatı açısından deha olarak görünen Sultan Mahmud, Catlar'a karşı verdiği savaşta 1400 gemilik bir donanma yaptırmış ve bu gemileri de çeşitli şekillerde donatarak zafere ulaşmıştı.[147]

2. Divân-ı Risâlet

Sâhib-i Divân-ı Risâletin başkanlığındaki bu divân, devletin dâhilî ve haricî bütün yazılı haberleşmelerinden ve gerekli evrakın hazırlanmasından sorumlu olan divândır.[148]Bu divânda edîp, fasîh, ahlaklı ve bilgili kişiler çalıştırılırdı.[149] Bu kişilerin doğru ve dürüst olmaları da oldukça önemli bir unsurdu.[150] Müstevfî ve kâtipler kendi çocuklarını ilerde istihdam edilmek üzere bu divânda çalıştırarak yetiştirirlerdi.[151]

Divâna gelen yazılar görevlilerin isim ve maaşları yazılarak saklanırdı.

Gazneli Devleti'nde istihdam edilen Sâhib-i Divân-ı Risâletin bazıları ismen bilinmektedir.[152]

Sâhib-i Divân-ı Risâletin edîp, dürüst vs. olması yanında, devlet ve divân tecrübesinin bulunması ve yaşının olgun olması istenirdi. Nitekim Beyhakî, küçük yaştan beri divânda bulunmasına rağmen Bû Nasr-ı Müşkân'ın ölümünden sonra, divân-ı risaletin başına geçmesine gençliğinden (yaklaşık 45 yaşında) dolayı itiraz edilmişti.[153]

Divânda halifelere, komutanlara ve komşu hükümdarlara mektuplar yazılırdı.[154]Bazen önemli mektupların bizzat sultan tarafından yazdırıldığı da vakidir.[155]

Divâna bazen şifreli mektuplar gelir ve bu mektuplar deşifre edilerek Sultana sunulurdu. Bazen de şifreli mektuplar yazılırdı.[156]

Divân-ı risâletten sâdır olan evraklar şunlardır:

1. Menşûr, 2. Fermân, 3. Kuşâdnâme, 4. Sevgendnâme, 5. 'Ahidnâme, 6. Biadnâme, 7. Fetihnâme, 8. Nâme, 6. Mülettefe, 9. Ruk'a, 11. Müşâfehe, 12. Muvâdaa[157]

Tüm devlet görevlileri gibi, Sâhib-i Divân-ı Risâlet de hil'atla taltif edilmekle beraber, alamet olarak divit taşımaktaydı.[158]

3. Divân-ı İstifâ

Nuhoğlu'na göre, bu divân müstakil bir divân olmayıp, divân-ı vezarette muamelatı deftere kaydetmekle görevli olan bir divândır.[159] Devletin gelir ve giderlerinin hesabını tutmaktan sorumlu olan[160] bu divânın başkanı müstevfî, diğer birimlerin amirleri gibi vezire karşı sorumludur.

4. Divân-ı İşrâf

Bu birim ülkenin başından sonuna kadar birçok istihbarat memurunun çalıştığı gizli haber alma servisidir.[161] Ayrıca malî işlerin sorumluluğu, hazineye giren çıkan her türlü mal ve para bu divân tarafından takip ve teftiş edilirdi.[162]

Bû Sehl-i Hamdûy'un işrâf-ı memleket vazifesine tayinini detaylandıran Beyhakî, bu tayin esnasında onun maiyetine verilen yardımcılar ve diğer saray müşriflerinin birlikte sultana bağlılık arz ettiklerini, sultandan bir takım

---

[143] Curfâdekânî, s. 92-93, 208; Gerdizî, s. 170; Reşîduddin, s. 58-59; Ahmed b. Mahmud, s. I,10; el-Hüseynî, s. 3.
[144] Yıldız-Merçil, s. 350.
[145] Yıldız-Merçil, s. 350.
[146] Yıldız-Merçil, s. 351.
[147] Gerdizî, s. 191-192; Nizamuddin-i Ahmed, s. I,17-18.
[148] Yıldız-Merçil, s. 346; Nuhoğlu, s. 246.
[149] Beyhakî, s. 88, 886; Kirmânî, s. 41.
[150] Beyhakî, s. 800.
[151] Beyhakî, s. 356-357; Nuhoğlu, s. 246.
[152] Nuhoğlu, s. 248-251.
[153] Beyhakî, s. 800; Nuhoğlu, s. 250-251.
[154] Beyhakî, s. 88, 433-434, 452, 455.
[155] Beyhakî, s. 417.
[156] Beyhakî, s. 417, 564-565, 887.
[157] Nuhoğlu, s. 255-261.
[158] Beyhakî, s. 175.
[159] Nuhoğlu, s. 269.
[160] Beyhakî, s. 339.
[161] Yıldız-Merçil, s. 347.
[162] Beyhakî, s. 296, 336.

tavsiyeler aldıklarını söyler. Daha sonra Bû Sehl, Divân'a gitmiş ve vezir kendisini soluna oturtarak tebrikler etmiştir.[163]

Devletin malî idaresini en üst seviyede kontrol ile mükellef olan işraf dairesi başkanı müşrif, bu görevi emrindeki aynı adı taşıyan görevlilerle icra etmekteydi. En yüksek makam olması itibariyle eyalet müşrifleri de buna bilgi verirlerdi.[164]

Casusluk ve istihbarat vazifesi olarak da, sarayın ve ülkenin her yanında görev yapan müşrifler, sarayda vezir ile diğer devlet görevlilerini ve şehzâdeleri ve hatta birbirlerini gözetmekte ve gözetletmekteydiler.[165] Bu arada hâciblerin[166] ve şehzadelerin de casusları olduğunu görmekteyiz. Onlar, bu casusları vasıtasıyla, kendilerine karşı kurulacak bir komplo veya suikastı haber alabiliyorlar veya babalarının kendileri ile ilgili düşüncelerini öğrenebiliyorlardı.[167] Diğer yandan, sultanların haberdar oldukları veya olmadıkları bir takım yabancı ülke veya vasal hükümdarların casusları da Gazne sarayında bulunmakta idi.[168]

5. Divân-ı Berîd

Yukarıda ifade edilen bir kısım istihbarat görevlerini yürüten görevlilerin 'müşrif' adını alması, onları, bu divânın mensubu saymamıza mani olmuştur. Fakat bu divânın da ülkenin devlete ait işlerinin haberleşmesini açık veya gizli yürütmekten sorumlu olduğu görülmektedir. Bir bakıma 'berîd' adıyla da istihbarat görevi yürütülmektedir.[169] Birçok vilayette teşkilatlanmış olarak berîd teşkilatının yetkilileri (sâhib) ve elemanları vardı.[170]N. Mülk padişahların vazifelerini sayarken, onun uzak yakın ordu ve raiyenin halini bilmesi, sorup soruşturması ve her türlü olan bitenden haberdar olması için mutlaka posta ve istihbarat teşkilatı kurması gerektiğini ifade eder. Çünkü zalimlerin kontrol altına alınabilmesi, mazlumların gözetilmesi ancak bu suretle mümkün olabilecektir.[171]

Gazneli Devleti teşkilatını örneklendirerek Selçuklu Devletini teşkilatlandıran N. Mülk, her tarafa tüccarlar, seyyahlar, sufiler, dervişler ve satıcılar kılığında casusların gitmelerini, her gördüklerini sultana bildirmelerini, hiçbir hadisenin gizli kalmaması gerektiğini ısrarla söyler. Zira birçok zaman olmuştur ki, valiler, ıkta sahipleri, memurlar ve emirler isyan ve muhalefete girişmeyi, padişah aleyhine komplo düzenlemeyi planlamışlardır. Bu haberlerin padişaha bir an önce gelmesi, istenmeyen durumların önlenmesi ve devletin selameti için gereklidir.[172]

Eyaletlerden gönderilen haberlerin şifreli veya şifresiz olduğu ve şifreli ise, bu şifrenin divânda çözüldükten sonra padişaha sunulduğunu söylemiştik.[173]Haberleşmeşin şifreli yapılması gibi, gizli suretlerde yapılması da mümkündür. Mesela, mektubun bal mumuyla kapatılıp atın eyerinin altına gizlenmesi,[174] baston veya bir aletin sapının içi oyularak mektubun içine konması[175] suretiyle merkeze ulaştırılması vakidir."Resmî muhaberât *kâsıd, eskűdâr, peyk, rikâbdâr, hayltaş* ve *tâzend* diye adlandırılan haberci memurlarla sağlanırdı."[176]

Bilhassa Mahmud zamanında olmak üzere bir devre damgasını vuran ve dünyada 200 küsur yıllık bir süre sahne alan Gazneli Devleti, siyasî ve dinî alanda olduğu gibi ilmî ve kültürel sahalarda da, İslam Medeniyetine oldukça katkılarda bulunmuştur.

Sonuç

Kendilerini İslam Halifesine bağlı birer Müslüman emîr (kumandan-idareci) kabul eden[177] hükümdarlar tarafından İran ve kuzey Hindistan'da kurulan Gazneli Devleti'nin temel rolü, daha çok Hindistan sefer ve fetihleri ile meşgul olmasıdır.[178]

Hükümet teşkilatı ve ordu kuruluşunda esas itibariyle Türk ve İslam-İran geleneğini devam ettiren Gazneli Türk Devleti, Büyük Selçuklulara, Türkiye Selçukluları'na, Osmanlılara ve dolayısıyla sonraki bütün Türk-İslam siyasî teşekküllerine idarî bakımdan olduğu kadar kültür bakımından da ileri toplumlar devretmişler ve örnek olmuşlardır.[179]

Meşruiyetini hilafet makamı ve kendi içyapısından alan hükümdar, hâkimiyetini temsil eden tüm alametleri taşımakta ve devletlerarası ilişkilerde de bunu göstermektedir.

Mükemmel ve şaşaalı bir saray teşkilatına sahip olan Gazneli Devleti, merkez ve taşra teşkilatında da, tam, yerleşmiş ve gelişmiş bir yapıya sahiptir. Vezaret, arz, risalet, istifa, işraf ve beridden müteşekkil zengin bir teşkilata sahip olan Gazneli Devleti, kendi zamanının en güçlü ve en büyük ordularından birine sahiptir.

Abbasiler döneminin ilmî ve diğer kültürel her türlü faaliyetini bu bölgede Gazneliler üstlenmişler ve hem devlet teşkilatı hem de kültür ve medeniyet açısından kendinden sonraki Türk devletlerine örnek olmuşlardır.

---

[163] Beyhakî, s. 196.
[164] Nuhoğlu, s. 272.
[165] Curfâdekânî, s. 237; Gerdizî, s. 169, 189, 201; Beyhakî, s. 765; N. Mülk, s. 88, 140; Reşiduddin, s. 169.
[166] Beyhakî, s. 71.
[167] Beyhakî, s. 78-79, 160.
[168] Gerdizî, s. 169.
[169] Nuhoğlu, s. 279.
[170] Beyhakî, s. 177, 432, 720.
[171] N. Mülk, s. 79-81.
[172] N. Mülk, s. 94.
[173] Beyhakî, s. 717-718, 869.
[174] Beyhakî, s. 29.
[175] Beyhakî, s. 695.
[176] Nuhoğlu, s. 284.
[177] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 346.
[178] Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,* s. I,173.
[179] Uzunçarşılı, s. 19, 24; Kafesoğlu, "İslamî Türk Devletlerinde Kültür ve Teşkilat",s. I,351-382; Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, s. 55.

Kaynakça

Abû'l-Farac, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi I-II*, (Çev. Ö. Rıza Doğrul, 2. Baskı), Ankara 1987.
Ahmed b. Mahmud, *Selçuk Nâme I-II*, (Haz.: E. Merçil), İstanbul 1977.
Ahmed Tevhid, *Müze-i Hümâyun Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katoloğu Kısm-ı Rabi',* Kostantıniyye 1321.
Ahmed Ziyâ, *Meskûkât-ı İslâmiyye Takvîmi,* İstanbul 1328.
Arnold, T. W., *İntişârı İslâm Tarihi,* (Çev. Hasan Gündüzler, 2. Baskı), Ankara 1982.
Artuk, İbrahim. "Sikke" mad., *İslâm Ansiklopedisi (İA)*,X,622-640.
Aziz Ahmed, *Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları*, (Çev. Latif Boyacı), İstanbul 1995.
Barthold, W.-Köprülü, M. Fuad, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (6. baskı),Ankara 1984.
Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Çev. H. D. Yıldız), Ankara 1990.
el-Bâşâ, Hasen, *el-Elkâbu'l-İslâmiyye fi't- Târih ve'l-Vesâik ve'l-Âsâr*, Kahire 1409/1989.
Bayur, Hikmet, *Hindistan Tarihi I-III*, (2. baskı), Ankara 1987.
_______, "Ortaçağda Türkler ve Hindistan", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1943.
el-Bedâyunî, Abdu'l-Kâdir b. Mulûk Şâh, *Muntehâbu't- Tevârih I-II*, (Translatedby George S. A. Ranking), Calcutta 1898.
el-Beyhakî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyn, (*Târîh-i Beyhakî (Târîh-i Mes'udî*), (Tashîh: Ali Ekber Feyyâz), Meşhed 1350/1931.
Bosworth, Clifford E., *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Edinburg 1963.
el-Bundarî, İmaduddin el-Katip el-İsfehanî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (Zubdetu'n- Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*), (Çev. Kıvameddin Burslan), İstanbul 1942.
Cöhçe, Salim, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", *Türkler*, Ankara 2002, s. VIII,689-730.
Curfâdekânî, Ebû'ş- Şeref Nâsıh b. Zafer b. Sa'd, *Tercüme-i Târîh-i Yemînî* (el-'Utbî), (Tashîh ve Tahşiye: Ali Kavîm), Tehrân 1334/1915.
el-Cüzcânî, Ebû'Amr Minhâceddin Osman b. Sirâceddin Muhammed, *Tabakât-ı Nâsırî I-II*, (2. baskı, Tashîh ve Ta'lik: Abdu'l-Hayy Habîbî), Kabil 1963.
Dames, M. Longworth, "Gazneliler" mad., *İA*, IV,742-748.
Devletşâh, Semerkandî, *Tezkire-i Devletşâh I-II*, (Çev.: Necati Lugal), İstanbul 1990.
Donuk, Abdülkadir, "Türklerde Hâkimiyet Anlayışı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 10-11, 1979-1980.
_______,*Türk Hükümdarı*, İstanbul 1990.
Enverî, Hasen,*Istılâhât-ı Divânî-i Devre-i Gazneli ve Selçûkî*, Tehrân 1355/1936.
Fahr-i Mudebbir (Mudîr), Muhammed b. Mansûr b. Sa'îd Mübârek Şâh, *Adâbu'l-Harb ve'ş- Şuca'a (Âdâbu'l-Mulûk ve Kıyâfetu'l-Memlûk*), (Tashîh: A. Süheyli Hânsârî), Tehrân, 1346/1927.
Fasîh-i Hâfî, Ahmed b. Celaluddin Muhammed, *Mucmel-i Fasîhî I-II*, (Tashîh: Mahmud Ferruh), Meşhed 1341/1922.
Ferruhî-i Sîstânî, *Divân*, (Neşr.: Muhammed Debîr Siyâkî), Tahran 1335/1916.
Firişte, Muhammed Kâsım Hinduşâh, *Târih-i Firişte (Gülşen-i İbrâhimî) I-II*, Taşbaskı, by., ts.
Genç, Reşat*, Karahanlı Devleti Teşkilatı*, İstanbul 1981.
Gerdîzî, Ebû Sa'îd 'Abdu'l-Hayy b. ed-Dehhâk b. Mahmûd, *Zeynu'l-Ahbâr*, (Tas.: Abdülhayy Habibi), İrân, 1347/1928.
Gökbilgin, M. Tayyib, "Saray" mad., *İA,* X,205-206.
Haig, T. W, "Multan" mad., *İA,* 1979, VIII,578.
Haqqi, S.A.H., *Hindistan'daki Türk Tesiri İlk Dönem 1206-1414*, (METU Yay.), Ankara, 1984.
Hamdullâh-ı Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, (Tahkik: A. Nevâî), Tehran 1336-9/1917-1920.
Hândmîr, Gıyâsuddin-i Humâmuddin el-Hüseynî, *Dustûru'l-Vüzerâ*, (Tas.: Sa'îd Nefîsî, Tehrân) 1317/1899.
el-Hüseynî, Sadrettin Ebû'l-Hasen Ali b. Nâsır, *Ahbâru'd- Devleti's- Selçûkiyye,* (Çev.: Necati Lügal) Ankara 1943.
İbn Hallikan, Ebû'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefâyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z- Zemân I-VIII*, (Tah.: İhsân 'Abbâs), Beyrût 1968.
İbn İsfendiyar, Bahaeddin Muhammed b. Hasen Kâtip, *Târih-i Taberistân I-II*, (Tashîh: Abbas İkbal, İhtimam: Muhammed Ramazânî), Tehrân 1320/1902.
İbnu'l-Esir, İzzeddin Ebû'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Abdi'l-Kerim b. Abdi'l-Vahid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't- Târih I-XIII*, (Neşr: Carolus Johanes Tornberg), Beyrut, 1385/1965.
İbnu'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Umem ve'l-Mulûk I-XVIII*, (Tah.: Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ ve Mustafa 'Abdulkâdir 'Atâ), Beyrût 1412/1992.
İkbal, Muhammed, *Râhatu's- Sudûr-Râvendî-* (Çev. Ahmed Ateş), Ankara, 1957, Haşiye ve İlaveler Kısmı, II.
Kafesoğlu, İbrahim, "Mahmud Gazneli" mad., *İA*, VII,173-183.
________, "İslamî Türk Devletlerinde Kültür ve Teşkilat",*Türk Dünyası El Kitabı I-III*, (2. Baskı), Ankara 1992.
________, *Türk Milli Kültürü*, (6. Baskı), İstanbul 1989.
Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşa I-XIV*, (Tah.: Muhammed Hüseyn Şemsuddin), Beyrut 1407/1987.
________,*Meâsiru'l-İnâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe I-III*, (Tah.:'Abdussettâr Ahmed Ferâc, 'Alemu'l-Kutub), Beyrut, ts.
Key Kâvûs, Unsuru'l-Me'âlî b. İskender b. Kâbûs b. Vaşmgîr, *Kâbûs-Nâme (Nasîhât Nâme)*, (Neşr ve Tahkik: Reuben Levy, E. J. W.Gibb Memorial Series), London 1951.
Khan, Ghulam Mustafa. "A History of Bahram Shah of Ghaznin*", Islamic Culture*, 1949, C. XXIII.

Kirmânî, Nâsıruddîn-i Münşî, *Nesâimu'l-Eshâr min Letâimi'l-Ahbâr der Târih-i Vuzerâ*, (Tashîh: Mîr Celâleddin Hüseyn Ermevî), Tehrân 1378/1958.

Kitapçı, Zekeriya, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler,* Konya 1988.

Konukçu, Enver, "XIII-XVI. Yüzyıllarda Hindistan'da Türk Kurucular ve Hanedanlar", *Erdem*, c. IX, sy. 27, 1997, s. 1177-1181.

Köprülü, M. Fuad, "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar",*Belleten*, C. VIII, sayı: 31 (Temmuz 1944).

_______, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (Haz., Orhan Köprülü, 2. Baskı), İstanbul 1986.

_______, "Hâcib" mad., *İA,* V_1,30-36.

Köprülü(zade), M. Fuad,*Türkiye Tarihi,* İstanbul 1923.

Köymen, M. Altay,*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I-III-V*, Ankara, 1989.

Kramers, J. H., "Sultan" mad., *İA*, XI,24-28.

el-Kuraşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrullâh b. Sâlim b. Ebî'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye I-V*, (Tah.: Abdulfettâh Muhammed el-Halû, 2. Baskı), Riyâd 1413/1993.

Kurtoğlu, Fevzi, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldız*, (3. Baskı), Ankara 1992.

Makrizi, Takiyyuddîn Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ali, *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr I-II*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdâd, ty.

Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar),* (Çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981.

Mehmet Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul 1993.

el-Menînî, Şeyh Ahmed, *el-Fethu'l-Vehbî'alâ Târîhi Ebî Nasr el-'Utbî I-II*, Kahire 1268/1869.

Merçil, Erdoğan, *Gazneli Devleti Tarihi (GDT)*, Ankara 1989.

_______, "Sebüktegin'in Pend-Nâme'si (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçe Tercümesi)", *İslâm Tetkikileri Enstitüsü Dergisi*, C. VI, Cüz: 1-2, 1975.

_______, "Gaşiye ve Selçuklular'da Kullanılışına Dair Bazı Örnekler", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, TTK yay., Ankara 1985.

_______, "Gazneliler'de Bir Saray Memuriyeti: Resuldârlık", *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler I-II*, Ankara 1981.

Miles, G. C., "Numismatics", *The Cambridge History of İran I-VIII, c.IV: The Period from The Arab Invasion to The Saljuqs,* (Ed.: R. N. Frye), Cambridge 1975.

Mîrhond, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hâvend Şâh, *Târih-i Ravzatu's- Safâ I-XI*, Tehrân 1338/1919-1339/1920.

Mucmelu't- Tevârih ve'l-Kısâs, (Tashîh: el-Meliku'ş- Şu'arâ Behâr, Himmet-i M. Ramazan), Tehrân 1318/1900. (Gazneliler kısmı 386-406 arasındadır.)

en-Narşahî Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târîhu Buhârâ*, (Farsça'dan Arapça'ya Tercüme ve Tahkîk: E. Abdülmecid Bedevî ve N. Mübeşşir et-Tırâzî), Kahire 1385/1965.

Nazım, Muhammed, *The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna*, Cambridge 1931.

_______, "Mevdud" mad., *İA,* VIII,162-163.

Nizâmu'l-Mülk, Hasen b. Ali b. İshâk et-Tûsî, *Siyâset-Nâme (Siyeru'l - Mulûk)*, Hazırlayan: M. Altay Köymen, Ankara 1982.

Nizâmuddin-i Ahmed, Hâce, *Tabakât-ı Ekberî I-II (Tabakât-ı Ekber- Şâhî, Tabakât-ı Nizâmî)*, (Tashîh: M. A. I. C. S.), Calcutta 1927.

Nuhoğlu, Güller, *Beyhaki Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1995.

Ocak, Ahmet, "Karmatîlik ve Hindistan'a Yayılması Karşısında Gazneliler",*Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, Malatya,sayı: 1 2001.

Ögel, Bahattin, *Türklerde Devlet Anlayışı (XIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar),* Ankara 1982.

_______, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (3. Baskı), İstanbul 1988.

Öztuna, Yımaz, *İslâm Devletleri Devletler ve Hanedanlar I-V*, Ankara 1989-1996.

Pakalın, M. Zeki,*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*, MEB Yay. İstanbul tsz.

Palabıyık, M. Hanefi, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*, (Doktora Tezi), Erzurum 1996 (*Valilikten İmparatorluğa Gazneliler-Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yay., Ankara 2002).

_______, "Gazneliler Devletinde Teşkilat ve Kültür",*Yeni Türkiye DergisiTürkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı*, c. III, sayı: 45, Ankara, 2002.

_______, "Gazneliler'de İlmî Faaliyetler",*Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, yıl: I, sayı: 1, Malatya, Ocak-Haziran 2001.

Pani Pati, Mevlânâ Şâh Muhammed İsmail, *İslâm Tarihi*, (Çev. Ali Genceli), İstanbul 1992.

Parmaksızoğlu, İsmet, *Türklerde Devlet Anlayışı (İmparatorluk Devri 1299-1789)*,Ankara, 1982.

_______, "Mevdûd" mad., *Türk Ansiklopedisi*,XXIV,76.

Poole, Stanley Lane, *Catologue of Oriental Coins in The British Museum I-X, II. cilt: The Coins of The Muhammadan Dynasties in The British Museum, Classes III-X*, (Ed. R. Stuart Poole), London, 1876.

Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatu's- Sudûr ve Ayetu's- Surûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti) I-II*, (Çev. Ahmed Ateş), Ankara 1957.

Reşiduddin Fazlullâh, *Câmi'u't- Tevârih,* (c. 2. cüz 4), (Sa'y ve İhtimam: Ahmed Ateş), Ankara 1957.

es-Sâbî, Hilal, Ebû'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim es-Sâbî,*Zeylu Tecâribu'l-Umem III-IV*, (Ed.: H. F. Amedroz), Bağdad 1337/1919.
Sa'd-ı Selmân, Mes'ûd-i, *Divân*, (Tashîh: Reşîd Yâsimî), Tahran, by., ts.
Senâî-i Gaznevî-i Hakîm Ebû'l-Mecd Mecdûd b. Adem, *Divân,* (Tashîh: Müderris Rızavî), Tahran 1341/1922.
Sıddıqui, İqtidar Husain, "Gurlular" mad., *DİA*, 1996.
Souvaget, Jean, *İslâm Dünyası Kısa Kronolojisi*, (Çev. F. Reşit Unat-S. Kemal Yetkin, 2. Baskı), Ankara 1963.
Sümer, Faruk, "Agâci" mad., *DİA*, I,447.
Süslü, Özden,*Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Ankara 1989.
Şebânkâreî, Muhammed b.'Ali, *Mecma'u'l-Ensâb fi't- Tevârîh*, İstanbul Yeni Cami Kütüphanesi, No: 909.
Şibli-i Nu'mânî-i Hindî, *Şi'ru'l-'Acem ya Târîh-i Şuarâ ve Edebiyât-ı İrân I-V,* (Farsça'ya Tercüme: S. Muhammed Takî Fahr Dâ'î Geylânî, 2. Baskı),Tahran 1335/1916.
Taneri, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. V, sayı: 8-9, Ankara 1967.
Taneri, Aydın, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün,* İstanbul 1993.
Târih-i Sîstân, (Tashîh: Meliku'ş- Şuarâ Bahâr), Tehrân 1314/1896.
Turan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi I-II*, (6. Baskı), İst. 1993.
Turan, Şerafeddin. "Silâhdâr" mad., *İA*, X,640-642.
Ukaylî, Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm, *Âsâru'l-Vûzerâ*, (Tas.: Mîr Celâleddîn Huseynî Ermevî, Tehrân) 1337.
'Unsurî-i Belhî,*Divân*, (Neşr.: Muhammed Debîr Siyâkî), Tahran 1342/1923.
Uslu, Recep, *Sind'de İslâm Fetihleri (15-240/636-854)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1990.
el-'Utbî, Ebû'n- Nasr Muhammed b. Abdulcebbâr (v. 432/1040). *(Tercüme-i) Târîh-i Yemînî*, (Farsçaya çeviren: Ebû'ş-Şeref Nâsıh b. Zafer b. Sa'd Curfâdekânî, Tashîh: Ali Kavîm), Tehrân 1334/1915.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, (4. Baskı),Ankara 1988.
Yıldız, H. Dursun-Erdoğan Merçil, "The State Organizatin of The Gaznawids" s.: 344-351, *A ShortHistory of Turkish-Islamic States (Excluding The Ottoman State)*, TTK Yay., Ankara 1994.
Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *İslâm Tarihi Dersleri,* (3. Baskı), Ankara 1988.
Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmu'n-Nübelâ I-XXV*, (Tah.: Şu'ayb el-Arnavût ve Muhammed Na'îm el-'Araksûsî), Beyrût 1403/1983.
Zeydân, Corcî, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî I-V,* (Dâru Mektebeti'l-Hayât), Beyrut, ts.

TÜRK TARİHİNDE HANEDAN KURULUŞ GELENEĞİ VE TİMURLU HANEDANINDAKİ TEZAHÜRÜ

Hayrunnisa ALAN*

Timur ve veya Timurlular hakkında bir şeyler öğrenmek isteyen herkes herhalde büyük tarihçi Barthold'un *Uluğ Bey ve Zamanı*[1] adıyla Türkçeye çevrilen eserini okur. Eserin hemen başında *"Timur da tıpkı Cengiz Han gibi, herhalde Kazagan'ın ölümünden sonra baş gösteren kargaşalık yıllarında olsa gerek, bir eşkıya çetesi reisi sıfatı ile faaliyet meydanına atılmıştı*[2]*"* şeklindeki ifadesi bu konuda Türkiye dâhil bütün batı tarihçiliğinde yaygın bir kanaat olarak kabul edilegelmiştir. Timur'un hanedanını kurma süreci ve gücünü pekiştirmek için idarî ve askerî sistemi nasıl kullandığını meselesine odaklanan ve Türkçeye çevrilen Manz'ın *Rise and Rule of Tamerlane*[3] çalışmasında da Timur'un başarısında onun şahsi çabası ve zekâsı ön plana çıkmaktadır. İsmail Aka'nın *Timur ve Devleti*[4] kitabı yazılış amacı doğrultusunda ana çizgileriyle siyasi tarihi derli toplu olarak veren sağlam bir kitaptır. Ancak bu eserde de Timur'un 40 yıl içinde sefer düzenlediği alanın genişliği ve sefer sayısı ön plana çıkmakta ve sürekli sağa sola sefer düzenleyen, savaşan bir Timur ve onun ölümü ile adeta gücü sona eren bir yapı algısı oluşmaktadır. Hüseyin Baykara ve dönemine odaklanan Subtelny'nin çalışmasında da yine Weber'in karizma teorisi üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Timur ve Timurlu özelindeki bu durum aslında genel olarak Batı literatüründe ve Türkiye de "Türklerde muayyen bir saltanat veraseti usulü yoktur, kılıca güvenen hükümdar olur" yaygın fikri'nin bir uzantısı gibidir. Hatta büyük bir arşivi günümüze ulaşan dolayısıyla hakkında daha fazla bilgimiz olan Osmanlı Devleti bile bu algının dışında kalamaz ve "yağmacı konfederasyonu" olarak açıklanmaya çalışılır.

Bütün bu maruf tarihçilerin emeklerine saygı duymakla birlikte şu sorularımızın bizi tatmin eden cevaplarını bulmamız lazım.

1. Devlete ya da hanedana dönüşen bir başka çete örneği varmıdır?
2. Türkler Avrasya coğrafyasında 120 civarında irili ufaklı devlet/ hanedan kurmuşlardır. Bunların idarî ve askerî teşkilâta sahip olduklarını da biliyoruz. Bunlardan Hunlar, Göktürkler, Karahanlılar, Timurlular gibi bazıları Asya'nın büyük kısmını idare altına almayı başardılar[5].Söz konusu hanedanların saltanat süreleri ve hakim oldukları coğrafya göz önüne alındığında bu yapılar bir eşkıya çetesi tanımlamasından fazlasını gerektirmez mi?
3. Herhangi bir yönetim kültürü yoksa (Türk dilli/soylu halklar/topluluklar/boylar hangi terimi kullanırsak kullanalım) Asya tarihini biçimlendiren bu insanlar Çin, Hind, İran, Bizans gibi köklü medeniyetlerle karşılaştı ve nasıl yok olmadı?

Devlet kavramı üzerindeki teorik tartışmalara girmeyeceğim. Bu teorik tartışmalardan haberdar olmanın tarih araştırmalarına bir noktaya kadar katkı sağladığını kabul etmekle birlikte kendimizi teorilere hapsetmeden kaynakların önümüzü açtığı ölçüde ne olduğunu anlamaya çalışarak daha sağlıklı sonuçlara ulaşabileceğimizi düşünüyorum. Bu bakış açısından hareketle Emir Timur ve soyundan gelenlerin tahta geçme biçimleri üzerinde duracağım. Onların Bozkır Kültürüne mensup yapılar ile örtüşür şekilde tarih içinde tekrarlayan bir modele uygun davrandıklarını göstermeye çalışacağım. Bunun için önce Bozkır Kültürüne mensup yapılarda hanedan kuruluşuna kısaca değinmek istiyorum.

Aşağıda Asya tarihinde etkili olan ve çok geniş alanları idare altında toplamayı başaran bozkır kültürüne mensup sayabileceğimiz hanedanların isimleri ve bunların kuruluşundaki etkin boyları görebiliriz.

Hanedan/ Devlet Adı	Dönemi	Taşıyıcı Boy
Hunlar	(MÖ 3-MS 5)	Tu'ku e
Göktürkler	(6- 8. yy)	A-si-na[6]
Uygurlar	(8.yy)	Uygur- Basmıl
Karahanlı	(10-12.yy)	Yağma- Karluk
Selçuklu	(11-13.yy)	Kınık
Timurlu	(14- 15.yy)	Barlas
Osmanlı	(13-19.yy)	Kayı

Tabloda görüldüğü üzere her hanedan da boy beyi sülalesini hanedana dönüştüren bu uğurda destekleyen adeta hanedanı ve aslında sistemi (devleti) taşıyan bir boy mutlaka vardır. Burada adı geçen hanedanlardan gulam sistemini kullanarak boylar dışında köle kökenli asker istihdam eden Selçuklular ve yeniçeri kullanan Osmanlı hanedanları diğerlerinden biraz farklılık arz eder. Gulam ve yeniçeri merkezileşmeye geçildiğinde boyların hanedan üzerindeki tahakkümünü azaltan bir unsur olarak işlev görüyor. Gulam ya da yeniçeri sisteminin olmadığı yerlerde yeni bir boy devreye giriyor ve hanedan değişimi mümkün oluyordu. Yukarıdaki örneklere bakılırsa (ki bu manada incelenirse bu

* Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye. hayrunnisa.alan@gmail.com

1 "Ulugbek i ego vremya" adlı (1918 Petrograd)

2 Barthold, *Uluğ Beyve Zamanı*, çev. İsmail Aka, Ankara 1990, s. 19.

3 Betrice Forbes Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*, 1993; *Timurlenk (Bozkırların Son Göçebe Fatihi)*, çev. Zuhal Bilgin, İstanbul 2006.

4 İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

5 İsenbike Togan, "Türklerde Devlet Devlet Oluşum Modelleri: Osmanlılar'da ve Timurlular'da", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 71. Bu makaledeki evrensel ve yerel yapılar ayırımı konumuz açısından ufuk açıcıdır.

6 Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I*, Ankara 2003, s. 10. Diğer taraftan kağanların muhafız kıtasında bulunanlar, sadece, A-shih-na ailesinden geliyordu ve bunlar kendilerine "böri" (Çince Fu-li, bazen Pu-li) diyorlardı. A shih-na bilindiği gibi aynı zamanda Gök-Türk hanedanının kabile adıdır.

örnekleri artırmak da mümkündür) Asya coğrafyasının önemli bir kısmında bu sistem yaklaşık iki bin yıldır benzer şekilde tekrar etmektedir[7].

Masao Mori'nin "Hsiung-nu'ların toplumundaki asıl rekabetin "*köle sahipleri" ile* "*köleler" arasında değil soy sülalesi ve doğum usulüne dayanan, "aristokrat ve idareci sınıflar"Shan-yü soyu ve onunla evlenme ilişkilerinde bulunan soylar ile idare edilen kabileler arasında olduğunu söyleyebiliriz*." şeklindeki tespiti bizim için bir model oluşturabilecek bir tespittir. Mori'nin Hunlar özelinde söylediği bu durumun bin yıl sonra Timurlu hanedanında da benzeri şekilde işlediği görüşündeyiz.

Timurlu Hükümdarı	**Hizmetindeki emîrlerin mensup olduğu boylar**
Emir Timur Güregen (1360-1405)	Barlas, ulus-i İlçigiday, Bilkut, Duglat, Celayiz, Sancar-i Türkmen, Sulduz, Yasavuri, Tarhan
Mirza Şahruh Bahadır b. Timur (1405-1447)	Barlas, Tarhan, Alike ailesi, Sancar-i Türkmen, ulus-i İlçigiday, Bilkut, Duglat, Arlat, Özbek
Sultan Ebu Said (Miranşah kolu) (1451-1469)	Argun, Barlas, Tarhan (yeni), ulus-i İlçigiday, Bilkut,
Hüseyin Baykara (Ömerşeyh kolundan) (1469-1506)	Barlas, Argun, Arlat, Sancari Türkmen, ulus-i İlçigiday, Calayir, Kongrat

Yukarıdaki tabloda Timurlu hanedanına mensup olup Timurlu tahtının tamamına hâkim olan hükümdarlar ile onların döneminde devlet idaresinde etkili olan emirlerin çoğunlukla hangi boylardan geldiklerini göstermektedir.

Emir Timur Güregen'de kadim bozkır kültürüne mensup yapılarda olduğu gibi önce kendi boyu, sonra kendisine benzeyen diğer boylar, daha sonra yerleşik alanları hâkimiyeti altına almıştır. Devletinin merkezî toprakları diyebileceğimiz Maveraünnehir, Harezm ve Horasan'da durumunu kuvvetlendirdikten sonra daha geniş alanlara uzanan seferler düzenlemiştir. Bu işleyiş Hunlar (Hiung-nu), Göktürkler, Uygurlar ve Cengiz Han ile birlikte Moğollarda da aynı şekilde olmuştu. Mesela Cengiz Han önce kendi Moğol boyunu toparlamış sonra diğer Moğolları idare altına almış arkasından "tüm çadırda yaşayan halkı" sonra da yerleşik alanları idare altına almıştı[8]. Gizli Tarih'te Moğol olup olmaması değil hayat bu şekilde vurgulanması dikkat çekicidir. Hunlar ve Göktürler ile ilgili olarak Çin kaynaklarında geçen "bütün yay çekenler" tanımı adeta "çadırda yaşayanların" karşılığı gibidir. Anlaşılan Bozkır kültürüne mensup yapılarda önce hükümdarı içinden çıkaran boy, sonra diğer çadırda yaşayanlar, sonra da yerleşik alanlar idare altına alınıyordu. Bunların hepsinde hanedanın içinden çıktığı boy çekirdek gücü oluşturuyor diğer boylar bunun etrafında sisteme dâhil oluyorlardı. Hatta bu yapı İslami devirde hanedanı Türk olan devletlerde de devam etmişti. Selçuklular Kınık, Osmanlılar Kayı boyunun liderliğinde kurulmuşlardı. Benzeri bir şekilde Emir Timur Güregen de Barlas boyuna dayanarak hükümranlığını kurmuştu. Arap kaynaklarına göre Timur'un ordusu yüz elli bin kişilikti ve bunun en sağlam muharip kısmı yirmi-yirmi beş bin kişiydi[9]. Bu da konargöçer geleneklere ve atlı süvariye dayalı boylardan gelen çekirdek kısımdı. Timur'un maiyetinde yer alan, devlet ve askeri işlerde ön planda olan, emirlere baktığımızda Barlas nisbeli emirlerin diğer boylara mensup emirlere oranla daha çok olduğunu görürüz[10]. Bu yukarıda söylediğimiz hususu onaylar bir durumdur.

Timur'un mensup olduğu Barlaslar ile Cengiz Han zamanının Barlasları aynı değildi. Aradan geçen üç asır içinde yaşadıkları coğrafyanın değişmesiyle birlikte konuştukları dil, inançları ve hayat tarzlarında da bazı değişmeler olmuştu. Timur döneminde Barlaslar Çağatay Türkçesi konuşuyorlar, İslam dini benimsemişlerdi. Konar- göçer geleneklere sahiptiler ancak yerleşik hayattan da bihaber değillerdi. Clavio'nun bildirdiğine göre Çağataylar çadırlarda yaşıyorlardı, yazın akarsuyu olan ovalara inerler, pamuk, buğday ekerler kavun yatakları hazırlarlardı. Bunların yetiştirdikleri dünyanın en büyük ve lezzetli kavunlarıydı[11].

Timur'un bir lider olarak diğer boy beylerinden daha ön plana çıkmasında kişisel karizması, yönettiği gruplar arasında güç dengesi kurması şüphesiz göz ardı edilemez[12]. Burada mühim olan husus boy beylerinin kendilerini diğer boy beylerine kabul ettirmeleri koşuluyla lider olabilecekleri fikrinin ve davranış tarzının bir gelenek olarak kabul edilmesidir. Yukarıda gösterdiğimiz üzere Asya tarihinde farklı boyların liderliğinde farklı zamanlarda değişik hanedanlar, aynı tarzda kurulmuşlardı. Dolayısıyla "Bozkır Kültürü"ne sahip yapılarda politik gelenek olmadığı, zekâ ve savaşçılık yeteneği olan herkesin lider olup hanedan kurabileceğini düşünmemek lazım gelir. Klasik İslam Tarih yazıcılığında olaylar hanedan değişimi olarak algılanır ve biri biter diğeri onun yerini alır bakış açısıyla anlatılır. Umumi Tarih tarzındaki eserlerin kurgusu budur. Bunların dışında bir hükümdarın veya bir dönemin tarihi olaylarını hükümdar merkezli anlatan kaynak eserler vardır ki bunlara zafernâme, şeceatnâme veya hükümdarın adı çağrıştıracak biçimde Selimnâme, Süleymannâme, Şeybaninâme, Hümayunnâme gibi isimler verilirdi. Bu tür eserlerde de hükümdar

---

[7] Bu yapıda boylar arasındaki güç dengesi bir boyun güçlenerek diğerlerine hâkimiyetini kabul ettirememesi durumunda güç boylar arasında adeta paylaşılıyor ve Altın Orda'da ve Kırım Hanlığı örneğinde olduğu gibi "Karaçu Beyler" olarak kurumsallaşmış şekilde karşımıza çıkabiliyordu. Bu konuda bk. Hayrunnisa Alan, "Altın Orda Hanlığı'nda Hâkimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı" *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* s. 55 (2011/2) İstanbul 2012, s. 1-20.

[8] Cengiz Han'ın Asya'da meşru bir idare kurması ve kabul görmesinde bu boyların bildiği meşru kabul ettiği bir davranış tarzı ile hareket etmesinin rolü olduğunu düşünüyoruz. Bunun nasıl işlediği hususunda bk. Hayrunnisa Alan, "Cengiz Han Sonrası Asyasında Politik Geleneğe Dair", *Türkler,* 8, Ankara 2002, s.287-297.

[9] Cüneyt Kanat, *Memluklu Timurlu Münasebetleri*, Ege Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, s. 64.

[10] Shiro Ando, *Timuridische Emire Nach dem Mu'iz al- ansab*, Berlin 1992, s. 281.

[11] Clavio, *Kadisten Semerkand'a Seyehat*, çev. Ö. Rıza Doğrul, Tarihsiz, s. 18.

[12] Timur'un boy beyleri arasında yükselmesi ve başarılı kariyeri için bk. Beatrice Forbes Manz, *Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge 1993.

ve hanedan bütüncül yapıdan (gelenek'ten) kopuk olarak anlatılmaz[13]. Oysa modern araştırmalarda ve çalışmalarda bu bütüncül yapı bir şekilde gözden kaçırılmaktadır. Bu durum günümüz okurunda bu dönemde mafyavari (mafyöz) bir yapının hâkim olduğu fikrini uyandırmaktadır.

Hanedanın soylu bir aileye dayanması geleneği Timurlu dönemi Asya'sında da vardı[14]. Bu konuda biz modern devir araştırmacılarının kafasını karıştıran husus saltanatın intikalinde hanedanın en yaşlısı ya da gencinin başa geçmesi gibi kesin ve tek adayı işaret eden bir kuralın olmamasıdır. Bunun yerine hanedana mensup her erkeğin tahta geçme hakkı vardır ve tahta kimin çıkacağı ilahi takdire açıktır. Bu anlayış bir kuralsızlık değil tam tersine tahta kimin geçeceği konusunda tabana (hanedana mensup adaylarla sınırlanmak koşuluyla)bir seçim/ alternatif hakkı sunmaktadır. Bu alternatiflerden birinin tahta geçmesi aslında adaylar üzerinden, onları destekleyenler arasında geçen bir mücadele sürecinden sonra olmaktadır. Bu mücadele süreci adayların gücüne ve taraftarlarının verdiği desteğe bağlı olarak kısa veya uzun olabilmektedir. Bu yapının geçerli olduğu toplumlarda hükümdar, yerine bir veliahd tayin etse bile bu veliahd tayini çok belirleyici olmuyordu.

Timur, yerine torunu Pir Muhammed'i veliaht tayin etmişti ancak gelişmeler vasiyetin aksine oğlu Şahruh'u ön plana çıkardı[15]. Bunun nedeni üzerinde bir iki cümle ile durmak istiyorum. Timur öldüğünde oğulları Şahruh ve Miranşah hayattaydı. Oğullarından Miranşah daha önce geçirdiği bir kaza sonucu akli melekelerini yitirmişti[16]. Timur diğer oğlu Mirza Şahruh'u ve Horasan bölgesinin valisi olarak iş başında olmasına rağmen veliahd göstermemişti. Şahruh kişilik olarak sakin, dindar, yoksullara sadakalar dağıtan, yardımsever biri olarak tarih kitaplarına geçmiştir. O'nun eşi Gevher Şad, Cengiz Han'ın Tarhan yaptığı Kişlik'in soyundan Gıyaseddin Tarhan'ın kızı idi. Gıyaseddin Tarhan'ın oğulları da Şahruh'un maiyetindeki emirler arasında yer alıyordu. Timur zamanında iş başında olan emirler ve özellikle Tarhanî emîrler, Şahruh zamanında da konumlarını korudular. Timur'dan sonra da hem gelenekleri hem de yeni değerleri bünyesinde barındıran sakin karakterli biri olarak Şahruh başa geçmişti. Bu tahta geçiş sürecinde o bir saltanat iddiacısı olmak için bütün imkânlara sahipti. Ölen hükümdar babasıydı, yani meşru bir adaydı. Bir bölgenin idarecisiydi ve idaresi altında teşkilatlı bir ordu, bürokratik yapı, kendine ait hazinesi vardı. Başka bir deyişle sınırları belli bir alanın yarı müstakil yöneticisiydi, tecrübe ve oturmuş sistemi vardı. Oysa Şahruh'tan (1405-1447) sonra Timurlu tahtına geçmeyi başaran Sultan Ebu Said (1451-1469) söz konusu olduğunda durum bundan çok farklıydı. Ebu Said akli dengesini yitirdiği için maiyeti ve idare ettiği yerler elinden alınıp oğullarına verilmiş olan Miranşah'ın soyundan geliyordu. Miranşah ve oğullarından Ebu Bekir ile Ömer Mirzalar Kara Koyunlular karşısında yenilerek önce hâkim oldukları yerleri arkasından da hayatlarını kaybetmişlerdi. Miranşah'ın diğer oğullarından olan torunları ise her hangi bir yerde idareci değildiler. Dolayısıyla maiyetlerinde ordu ve geniş hazineleri yoktu[17]. Tam tersine hanedana mensup kuzenler olarak iktidardaki diğer kuzenlerin himayesinde yaşıyorlardı.

Ebu Said'in babası Muhammed bu şekilde himaye altındaki kuzenlerden biriydi. O vefat etmeden önce oğlunu Mirza Uluğ Bey'e emanet etmişti. Tahta geçme isteği olan bir mirza hanedan üyesi olmak dışında bir özelliği yokken nasıl tahta geçebildi. Bunun için gerekli desteği nasıl buldu. Bu sorunun cevabı aslında bozkır kültürüne mensup yapılar dışındaki çevreler (şehirliler) yönetici halkaya nasıl dâhil olabiliyor sorusunun cevabıdır. Ebu Said bu süreci

---

[13] Nizamüddin Şami'nin Zafernamesi'nin mukaddimesinde "Sahip Kıran Emir"'in İslam kültürü ve Cengizi gelenek olmak üzere iki zaviyeden meşrulaştırılması son derece başarılıdır. Dört Halife döneminden sonra "milleti devlet ile takviye ve dini padişahlık ile idare ettiler ve hükümet işlerinin halli ve akdi ve kabz-u basatını kâmkâr sultanların büyüklerine ve namdâr meliklerin ileri gelenlerinin eline verdiler. Şeriatin yürütülmesini keskin kılıcın mahabetine havale kıldılar" diyerek hilafetten saltanata geçişi anlatır ve hemen arkasından Timur'un kişilik özelliklerini belirterek seyyidlere karşı özenli olduğu, acizlere, reayaya, tacirlere, çifçilere insaf ve adaletle muamele ettiğini vurgular ve hükümdar olmaya layık biri olduğunu ihsas ettirir. Müteakiben onun haseb ve neseb şerefine sahip olduğunu belirtir. "*haseb o şereftir ki insanlar kendi çalışmalarıyla hasıl ederler, neseb de insanların babalarından tevarüs ettikleri şerefe denir*" diyen Şami kitabın baştan başa onun kazandığı mertebeleri konu edindiğini vurgular ve "neseb cihetine gelince" Cengiz Han'ın oğlu Çağatay zamanında onun askerleri arasında en seçkinlerinden olan Barlas Kavminden Karaçar'ın mülk'ün işlerini yürüttüğü, yasak ve yosun'un onun akıl ve dirayetine havale edildiğini işte bu Karaçar'ın Timur'un büyük atası olduğunu anlatarak Timur zamanında etkili olan Cengizi gelenek ile bağlantısını kurar. Böylece Şami, Timur'un yaşadığı dönemde geçerli iki gelenek olan İslam ve Cengizi gelenek bakımından Timur'u meşru bir hükümdar konumuna oturtur. Şami, Zafername, çev. N. Lugal, Ankara 1987, s. 4-13.

[14] Timur döneminde han olma hakkı yani meşru hanedan Cengiz Hanedanı idi. Barlasların bulunduğu Maveraünnehir-Horasan bölgesinde Cengizi gelenek ile birlikte İslam kültürü de etkindi ve burada hükümranlık ve meşruiyet meselelerinde Cengiz geleneği ve hanlık dışında kavramlar, değerler vardı. Bu değerlere sahip nüfus ve onların boylar arasındaki güç dengelerine katkısı veya etkisi söz konusuydu. (bu konuda bk., Hayrunnisa Alan, "Timurlu Döneminde Hükümranlık Anlayışı", *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslar arası Sempozyumu*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bildiriler, Ed. A. Kara- Ö. İşbilir, İstanbul 2007 s. 13-23.

Hâkimiyet ve meşruiyet meseleleriyle ilgili olarak Cengizî gelenek dışında bu kavramların etkin olduğu bir nüfusun olmasının Timurlu hanedanının tesis edilebilmesinde önemli bir dayanak olduğunu düşünüyorum. "Hanlık" yerine meşru hükümdarı tanımlayan "emirlik", "sultanlık" gibi kavramlarla Timurlu hükümdarları meşru hükümdarlar olarak hareket edebilecekleri sosyal zemin (tebaa) buldular. Altın Orda sahasında sosyal yapı (boy) ve kültürel tema hanlık dışında bir kavram üretemediği için "han olma hakkı cengiz nesline aittir" kuralı değişmedi. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi boy beyleri'nin konumu karaçu beyler olarak müesseseleşti. Boy beyleri hükümdarın (han) kim olacağını belirleyecek kadar güçlü ama yeni bir hanedan kuramayacak kadar güçsüz bir noktada kaldı. Emîr Timur'u yetiştiren Barlas'ların insan gücü bakımından Mangıtlardan veya Kongratlardan, çok daha güçlü olduklarını söyleyebilecek durumda değiliz ancak Barlasların Cengizli geleneğin yanı sıra yeni meşru kavramlar ve kurumlar ile hareket edebilecekleri bir coğrafyada olduklarını söyleyebiliriz. Timur bir yandan Cengizli gelenekle bağı güregen (damat) olarak ve kukla han bulundurarak sürdürdü öte yandan "bey", "Turanın Sultan" gibi ünvanlar hükümdar olarak ona meşru hareket alanı sağladı. (Timur'un kendini Turan'nın sultanı Temür Beg olarak ifade ettiği kitabe için bk. Osman F. Sertkaya, "Timür Bek'in Toktamış Han'a 793=1391'de Yapmış Olduğu Seferin Arap ve Uygur Harfli Kitâbeleri (Karsakpay Yazıtı)", *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, Ed. A. Kara - Ö. İşbilir, İstanbul 2007, s. 31-39.

[15] Timur'un ölümünden sonra yaşanan saltanat mücadeleleri ve Şahruh dönemi için bkz. İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK Ankara 1994.

[16] Bkz. *Muizzü'l- ensab'da* Miranşah'ın isminin altında hiçbir emir kayıtlı değildir. Oysa bu mirza önce Horasan daha sonrada Hülagu Tahtı olarak tarif edilen Irak-ı Acem ve Arab'ın idaresine getirilmişti. *Muizzü'l-ensâb*, Paris Biblioteque Nationale, no. 67, 222. Miranşah'ın 1393'de Azerbaycan valiliğine tayin edilişi ve 1396'da attan düşmesi meselesi için bkz. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 22-23.

[17] Masao Mori, Eski Bozkır Devletlerinde Teşkilat, İstanbul Ünv. Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 9, 1978, s. 209-226.

görebildiğimiz iyi bir örnektir[18].

Ebu Said kendine ait hazinesi, askeri ve idari yapı içinde herhangi bir unvanı olan bir hanedan üyesi değildi. Aslında şöyle dersek çok yanlış olmaz. Timur'un torunu olmak hasebiyle dönemin anlayışına göre tahta geçme hakkına sahip bir mirza olmaktan başka bir imtiyazı yoktu. Timurlu kaynaklarının anlatımına bakarsak onun Uluğ Bey'in ölümünden sonra Semerkand'da yaşanan saltanat mücadelesinde tahta geçmeye çalışan bir aday olarak görüldüğü ve bu yüzden takibe uğradığı, Yesi'ye kaçmak zorunda kaldığı, Türkistan tarafında Argun kavmi arasında bir süre kaldığı belirtilir. Burada mirzanın Argun[19] kavmi ile yollarının kesişmesinin nasıl olduğu görülüyor. Bu başlangıçtan sonra Argun kavminden gelen emirler Ebu Said'in saltanatı boyunca hep yanında olmuştur. Ebu Said'in saltanatı sırasında devlet idaresinde en ön planda Argun boyuna mensup emirlerin olması, hatta Şahruh döneminde etkin olan Tarhan emirlerin devre dışı bırakılarak yerlerine Argun emirlerin gelmesi bunların Ebu Said'in saltanatında ne kadar etkin olduklarını gösterir. Timurlu kaynaklarının ifade ettiğine göre Ebu Said, Mirza Şahruh (1405-1447) döneminde Timurlu başkenti haline gelen Herat şehrine girince emirlerden Şir Hacı ona Şahruh'un eşi ve Gıyaseddin Tarhan'ın kızı olan Gevher Şad hayatta olduğu sürece Herat'a hâkim olamayacağını belirtmişti. Herat şehrinin devlet merkezi olması nedeniyle bu durumu devlete hâkim olamayacağı şeklinde anlamak mümkündür. Gevher Şad, Tarhani emirlerin odak noktası (merkezi) gibiydi. Ebu Said şehre girince Gevher Şad'ı ziyaret etmiş ve onunla görüştükten sonra öldürülmesi için emir vermişti. Görüşmenin içeriğini kaynaklardan takip edemiyoruz ancak Ebu Said de hakikaten onu varlığını saltanatı için bir tehdit olarak görmüş olmalı ki Timurlu döneminde başka bir örneği görülmeyen bir şekilde hanedana mensup bir hanımı öldürtmüştür[20].

Gevher Şad'ın öldürülmesinden sonra Tarhani emirlerin gücü kırıldı. Argun boyundan gelen emirler Tarhan emirlerin yerine geçmiş oldu. Bu durum Hsiung-nu örneğinden hareketle Masao Mori'nin " *Hsiung-nu'ların toplumundaki asıl rekabetin, "köle sahipleriyle" ile "köleler" arasında değil, doğum usulüne dayanan, "aristokrat ve idareci sınıflar" Shan-yü soyu ve onunla evlenme ilişkilerinde bulunan soylar- ile idare edilen kabileler arasında bulunduğu*" şeklindeki tespitinin Timurlu döneminde de geçerli olduğudur. Bu denklemde Şan-yü soyu ile evlenme ilişkisi kurarak konum değiştiren tabanı görüyoruz. Ebu Said ile idare Timur soyundan gelen bir mirzadan başka bir mirzaya ve onunla birlikte başka bir boyun mensuplarına geçti böylece Barlas ve Arlat emirlerin yerini Argun emirler almış oldu. Bu şekilde bir hanedan üyesinin liderliğinde boy mensupları idari güce ulaşmış oluyordu. Öte yandan hanedan üyesi ise bir boyun desteğini almakla rakipleri karşısında kendisini koruyacak, hükümranlığı için çalışacak nihayet kurduğu yapıyı ayakta tutacak destek bulmuş oluyordu. Timurlu hanedanı içinde hükümdarların bir boyu diğerlerinden daha yakınlarında bulundurmaları durumu askeri yapı bakımından da önemlidir. Bu boylardan gelen askerler devletin bütün ordusu içinde çekirdek vurucu gücü oluşturuyordu, bu vurucu gücün de hükümdara sadakati, yakınlığı bilinen bir boydan gelmesi hükümdarın icraatını mümkün, yani fermanının geçerli olmasını sağlıyordu. Peki, her şey kadim bozkır kültürüne uygun, bilinen bir gelenek doğrultusunda yaşanıyorsa Hace Ahrar'ın rolünü nasıl açıklayabiliriz?

Yönetici aile Barlas boyuna dayanıyordu, bunların dışında adı kaynaklarda geçen başka boylar da vardı. Ancak artık bu boyların özelliklerini tarif ederken sadece bozkır kültürü kavramı yeterli olmuyordu. Tarımla uğraşan, yerleşik hayata daha yakın, İslam dinini kabul etmiş bir nüfus söz konusuydu. Bu sosyal değişimi tespit etmek konumuz açısından önemlidir. Bu alt yapının varlığı, bize nasıl olup ta bir birinden çok farklı gibi görünen iki unsurun (konar-göçerler ile şehirliler) aynı şahsın saltanatı için birleşebildiği sorusunun cevabını verebilmektedir. Ebu Said'in tahta geçebilmesini sağlayan iki unsurdan birisi Ubeydullah Ahrar'dır[21] diğeri ise Argun kabilesidir.

Hace Ubeydullah Ahrar bir tasavvuf ehli ve Nakşibendi tarikatı şeyhidir. Tarikatları çok yoğun dini motifler içeren sosyal bir kulüp olarak basitçe ifade edebiliriz[22]. Bunların temel amacı İslam dinini yaşamak ve manevi olarak yükselmek isteyen bireye yol göstermektir. Tarikata mensup olanlar birbirlerine ihvan /kardeşi olarak bakar. İhvan kelime olarak sadık, candan, samimi dost anlamına gelir. Aynı şeyhe bağlı olanlar şeyhin müridi, bir birlerinin ihvan kardeşidir. Şeyh tarikat mensuplarının her türlü zorluklarını gidermede yol gösterici, büyük saygı duyulan ve manevi olarak belirli bir noktaya erişmiş bir kişidir. Bir şeyh müridlerinin çokluğu oranında güçlüdür. İslam dininden referans alarak müridlerinin yani takipçilerinin her türlü problemine çözüm bulmaya çalışır. Bu haliyle yani etrafında toplananların her türlü problemiyle ilgilenen biri olarak şeyh, bir boy beyinden çok da farklı değildir. Hükümdardan farklıdır, yükümlülük olarak vergi toplamaz, askerlik hizmeti talep etmez. (Bu sebeple hükümdarlar tarafından rakip olarak algılanmazlar.) Daha yumuşak yaptırımlar ve gönüllülük esasıyla kendine bağlı kişiler arasında yardımlaşma ve dayanışmayı sağlar. Tarikata mensup olanlar adeta bir yetişkinler okulundaymış gibi İslami ve edebi bilgi öğrenir, kişisel gelişimi sağlayan bir sohbet ortamı ve bir sosyal çevre edinir. Bu sosyal çevre onun gündelik yaşam alanını da elbette belirleyip biçimlendirir. Bu haliyle tarikatlar büyük şehirlerde ya da kasabalarda yaşayan ancak aynı boy veya

---

[18] Hayrunnisa Alan, *Sultan Ebu Said Devri Timurlu Tarihi (1451-1469),* Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Doktora Tezi İstanbul 1996.

[19] Argunlar hakkında bk. Alan, "Argun: Bir Türkmen Boyu", *Tarih Dergisi*, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, 37, İstanbul 2002, s. 7-27.

[20] Bu hanım ve Tarhani emirler hakkında bk. H. Alan, " Bir Timurlu hanımı Gevherşad Ağa ve Tarhani Emiriler", Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, İzmir 1999. Sultan Ebu Said saltanat mücadelesi sırasında sadece bu hanımı değil Timurlu sülalesine mensup bazı mirzaları da öldürttü. Özellikle Mirza Üveys'in isyanı esnasında tutuklattığı 11 mirza arasında Hüseyin Baykara'da vardı ve o annesi Firuze Begüm'ün çabalarıyla Ebu Said'in elinden kurtulmuştu. Alan, a.g. tez, s. 108.

[21] Joe Ann Gross, Khoja Ahrar: *A Study of the Perceptions of Religious Power and Prestige in the Late Timurid Period*, Basılmamış Doktora Tezi, New York University October 1982; J. A. Gross - A. Urunbayev, *The Letters of Khwaja Ubeydullah Ahrar and his Associates*, Leiden 2002.

[22] Tasavvuf Tarihi ve tarikatlar hem Dinler Tarihi hem Düşünce Tarihi içinde ayrı bir alan olup bu konuda Türkiye de özellikle İlahiyat Fakülteleri bünyesinde görevli akademisyenlerce yapılmış nitelikli çalışmalar olduğu malumdur. Bizim burada yaptığımız basit ve çok yüzeysel tespit konu bütünlüğünü sağlama amaçlıdır.

millete mensup olmayan, fakat ortak bir kültür geliştiren insanların oluşturdukları, kan bağına değil inanç birliğine dayalı geniş gruplar olarak değerlendirilebilir. Bu grubun lideri olarak şeyh kendisine bağlı kişilerin ihtiyaç ve problemlerini çözmek için gerekli çabayı gösterir. Hoca Ahrar'ın menakıbını anlatan Farsca kaleme alınmış olan *Reşahat aynü'l Hayat*'ta manevi gücü ve öngörüsünü göstermek amacıyla anlatılan iki olayı zikretmek istiyorum. Ahrar bir mesele görüşmek üzere Semerkand da tahta çıkmış olan Mirza Abdullah ile görüşmek ister. Sarayına gider ancak mirzanın adamlarından biri Hoca'yi "bizim mirzamız pervasız biridir, her isteyen onunla görüşemez" diyerek kaba bir şekilde geri çevirir. Bunun üzerine Hace Ubeydullah Ahrar "pervasız olanı giderirler pervalı olanı getirirler" diye mırıldanarak oradan uzaklaşır. Bir başka anektod şu şekildedir. Bir mecliste otururken Hoca Ubeydullah Ahrar bir kâğıt ister ve kâğıda Ebu Said'in adını yazarak sarığının kenarına iliştirir. Bir müddet sonra Ebu Said'in adı duyulur ve Semerkand'da tahta oturur. Bu iki hikâye bize Hoca Ahrar ile Ebu Said'in yollarının nasıl kesiştiğini veya boy yapısı dışındaki sosyal hayatın yani şehirlerde yaşayan ahalinin politik yapıya nasıl etki ettiklerine işaret eder. Bunlardan başka Hoca Ahrar ile Ebu Said'in birlikte hareket ettiklerinin en önemli ve çarpıca örneği Semerkand'da olmuştur. Ebu Said, Özbek Hanı Ebu'l Hayr Han'dan destek alarak Semerkand'ı ele geçirir ve iyi bir manevrayla Ebu'l Hayr Han'ın ve beraberindeki Özbeklerin şehri yağmalamasına fırsat vermeden, yeterli hediyeler göndererek onların yurtlarına dönmesini sağlar. Bu esnada *Reşahat*'teki kayda göre Hoca Ahrar'ın müridleri -ki sayıları 4- 5 bin civarındadır- Ebu Said'in yanında yer almıştır. Ebu Said'in Semerkand'ı ele geçirmesi için sunulan bu desteğin daha sonra da devam ettiğini görüyoruz.

Ebu Said Semerkand'da tahta çıkmıştır ancak kedisini Şahruh kolundan mirzalar karşısında pek güçlü görmemektedir. Şahruh'un torunu Mirza Ebu'l Kasım Babür'ün Semerkand'ı kuşatmak üzere Ceyhun'u geçtiği haberi gelince Ebu Said şehirden kaçıp Türkmen Argun kavmi arasına gitmek istemişti. Hoca Ahrar ona" kaçıyor musunuz buna gerek yok müşkilinizi burada halledebilirim" diyerek cesaret vermiş ve şehri savunması için ikna etmiştir. Hoca Ahrar'ın menîkıbnîmesinde bu şekilde anlatılan olay Timurlu sarayına yakın tarihçilerin eserinde "şehir halkının sultana bizi bırakmayın şehrimizi birlikte savunalım dedikleri" şeklinde kayd edilmiştir. Horasan'dan gelen Ebü'l- Kasım Babür'ün ordusuna karşı Semerkan'ın müdafaasında şehir halkıda yer almıştır. Bu değişik ve yeni bir durumdur. Genellikle şehirler mirzalar arasında el değiştirirken şehirde sakin ahali bu savaşlarda taraf olmaz şehri ele geçirenler karşısında yağmaya maruz kalmak ve ekstra vergi vermek zorunda kalırdı. Bu defa şehirde yaşayanlar şehrimizi savunalım teklifi ile taraf tutmuş ve irade ortaya koymuş oldular. Hakikaten şehrin savunmasında burçlarda Türkler ve Tacikler birlikte yer aldılar. Bu olaydan sonra Ubeydullah Ahrar'ı Ebu Said'in saltanatı boyunca her kritik durumda ya bir tavsiye ve moral veren ya da bir arabulucu, elçi sıfatıyla görüyoruz. O, Ebu Said'in saltanatı boyunca son derece saygın konumunu muhafaza etti. Çok geniş alanları tarıma uygun hale getirdiğini ve vergisini Sultan'ın divanına gönderdiğini biliyoruz.

Bütün bunlar bize Ubeydullah Ahrar'ın boy geleneği dışında yaşayan; daha çok tarım ve ticaretle meşgul olan nüfusun temsilcisi gibi bir işlev görerek bu kesimin taleplerini hükümdara taşıyan aracı bir şahsiyet olduğuna işaret etmektedir. Hükümdarların mutasavvıflarla âlim ve şairlerle görüşmesi durumu şüphesiz sadece Ahrar ve Ebu Said örneğinde görülen bir durum değildir. Hükümdarlar âlimler, mutasavvıflar gibi kişilerle sohbet meclislerinde buluşmuşlar ve onları dinlemişlerdir[23]. Hoca Ahrar'ın Ebu Said'in yanında yer alması Ebu Said'e taraftar ve teba kazandırmış; Ebu Said'e yakın olmak Hoca Ahrar'ın güç ve prestijini artırmıştır. Timurlu dönemi kaynaklarında Türkmen Argun kavmi olarak geçen boy ise Ebu Said'in ihtiyacı olan askeri gücü sağlamışlardı.

Anlaşılan Toplumsal dinamiklerin ihtiyaçları ya da beklentileri aynı hanedana mensup farklı hanedanzadeler aracılığı ile politik olarak hayata yansıyordu. Hanedan üyeleri iktidara geldiklerinde, gücü ve nimetlerini kendilerini destekleyenlerle paylaşıyordu. Böylece daha önce pasif görünen boylar ön plana çıkabildiği gibi, boy yapısı dışındaki sosyal yapılarda güce ortak olabiliyorlar, iktidarda olanlarda güç kaybedebiliyorlardı. (Bu manzaragünümüzde partilerin iktidara gelmeleri ve iktidara gelince kendilerine yakın çevreler ile yönetim gücü ve nimetlerini paylaşmaları manzarasını hatırlatmaktadır.)

Gerek Timur'un saltanatını kurması ve gerekse Timurlu hükümdarlarının tahta geçişleri bize saltanat veraseti konusunda değişen toplumsal yapıya bağlı olarak yönetimin nasıl değişebildiğini gösteriyor. Hanedanın en büyüğü ya da küçüğü başa geçer gibi kesin bir yargının olmaması sayesinde aslında bir anlamda hem süreklilik hem de tabanın beklentilerine göre değişim mümkün oluyor. Bu durumu kuralsızlık olarak değil değişime/ paylaşmaya açıklık olarak değerlendirebileceğimizi düşünüyorum.

---

[23] Timurlu hükümdarlarının dini hayatları konusunda bkz. M. Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Ankara 2009.

ALTIN ORDA HANLIĞI'NDA HANLIK MAKAMI

Derya Derin PAŞAOĞLU*

Cengiz Han'ın ve oğullarının 13. yüzyılın başında Asya'yı ve Doğu Avrupa'yı hâkimiyeti altına almasıyla kurulan Moğol İmparatorluğu'nun sınırları içinde, Cengiz'in sağlığında yaptığı toprak ve ulus taksimatı ile Büyük Kağanlığa bağlı halef devletler kurulmuştur. Hâkimiyetini bozkır kültürü üzerine tesis eden Cengiz Han hâkimiyeti altına aldığı toprakları, her birini bir ulus tabir ederek dört sınıfa ayırmış ve ilk eşi Kongrad Bahadır Noyan'ın kızı Börte Kuçin Bigim'den olan dört oğluna taksim etmiştir. Büyük oğlu Cuçi'ye, Karakum ve Uluğorda (Uluğyurt) dâhil bütün Deşt-i Kıpçak sükkânı olan göçer halkı ve Hazar halkını suyurgal etmiştir.[1] Kıpçakların oturduğu sahayı ifade eden Deşt-i Kıpçak tabiri, doğuda İrtiş Irmağı'ndan başlayıp, Batı Sibirya'yı ve Hazar Denizi ile Kara Deniz'in kuzeyindeki bozkırları da içine alarak batıda Karpat Dağları'na dayanmaktadır. Güneyde Kırım'ı içerisine alan Deşt-i Kıpçak, Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek Irmakları sınır olmak üzere Hazar Denizi'ne, Aral Gölü'ne ve Sir-Derya boylarına kadar uzanmaktadır.[2] Altın Orda Hanlığı, Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuçi'ye söz konusu taksimatla bırakılan Deşt-i Kıpçak coğrafyasında Doğu Avrupa'ya genişleyerek, Cuçi'nin oğlu Batu tarafından tesis edilmiş siyasi bir teşekküldür.

Hanlığın sahip olduğu kuvvetli siyasi ve askeri gücün yanı sıra devletin devamlılığını sağlayan sağlam bir devlet teşkilat ve düzeni vardır. Söz konusu devlet teşkilatı temellerini Cengiz Han'dan gelen Moğol ananelerinden almışsa da ananelerin Asya göçebe-bozkır kültüründen beslenmesinin yanı sıra, Moğol Devlet teşkilatlanmasının Uygur Türklerince tesis edilmiş olması hasebiyle Türk-Uygur devlet yönetimi ve terminolojisi benimsenmiştir. 14. yüzyılın başından itibaren resmi dil olarak Moğolca yerini Türkçeye bırakmış, Altın Orda Devleti'nin asıl bünyesini oluşturan Türk nüfusun fazlalığı ve Kıpçak coğrafyasındaki Türk kültürü İslâmiyet'in de kabul edilmesiyle Türkleşme sürecini hızlandırmıştır.[3]

1. Altın Orda Hanlığı'nda Veraset Sistemi

Türk hükümranlık telâkkisi karizmatik (hükümdarlık yetki ve kudreti Tanrı tarafından bağışlanan) tip olarak kabul edilmiştir.[4] Türk devlet geleneğinde siyasi iktidar kavramı olan "kut"[5], Kutadgu-Bilig'de "*Kutun tabiatı hizmet, şiarı adalettir… Fazilet ve kısmet kuttan doğar… Beyliğe yol ondan geçer… Bey, bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi… Hükümdarlar iktidarı tanrıdan alırlar*" ifadeleriyle tanımlanmıştır.[6] Karizma (Kut) kan vasıtasıyla babadan (-hatundan doğan-) oğulların hepsine intikal etmektedir.[7] Kaynağı Gök-Tanrı inancına bağlanan bir diğer yönetim unsuru ise ikili yönetim anlayışıdır. Eski Türklerdeki *iki'li (doğu-batı, sağ-sol) teşkilat* anlayışına göre; Türk Devleti'nin mekânını oluşturan, gök ve dört yön olarak gerçekte devlet yeryüzündedir. Gök-Tanrı'yı hâkimiyetin sahibi ve kaynağı bilen Türklerin zihninde, iktidar Tanrı'dan (Gök'ten) aşağıya doğru intikal ettiği için, devlet içinde mevkiler de yukarıdan aşağıya sıralanır ve sağa, sola yayılır. Sağ ve sol istikametleri umumiyetle doğu-batı yönleridir.[8] Göktürklerde doğunun rengi gök, batının rengi ak, kuzey kara, güney kızıl ile belirtilmiştir. Kağan devletin merkezinde yer alır, rengi sarı veya altındır.[9] Öte yandan *birbirine paralel iki hükümet icra eden iki hükümdar* şeklinde ayrı ayrı iktidarı temsil eden, Urallar, Moğollar, Tibetliler, Orta Afrika kabileleri arasında görülen ve *çifte krallık* olarak ortaya atılan nazariyeden farklı olarak, *Türklerde hâkimiyette bir paralellik değil mutlak bir tarafın üstünlüğü söz konusudur*.[10]

Altın Orda Hanlığı, bozkır devlet geleneğine göre, ikili devlet teşkilatına sahip bir siyasi oluşumdur. Teşkilatlanmanın ilk aşaması söz konusu ikili yönetim anlayışıdır.

> *Cuçi'nin ölümünden sonra Cuçi oğulları Sayın (Batu) ve İçen (Orda) tahtı birbirlerine bırakırlar. Sayın, İçen'e; "sen büyüğümüzsün sen geçmelisin" der, İçen ise; "sen babamızın irge oğlusun ve hem sen küçüksün benim hanlık vakarıma tahammül edemeyebilirsin, ben büyüğüm sana tahammül ederim" der. Karar veremeyince dedeleri Cengiz Han'a giderler. Cengiz Han torunlarını misafir eder ve üç torununa üç örke (otağ) kurdurur. Atabe-i Sayın Han örkesine altun safha, atabe-i İçen Han örkesine gümüş safha ve atabe-i Şiban Han'a pûlad safha hazırlatmıştır. Biraz nasihat ettikten sonra ümerasıyla müşavere edip,* ***sağ kol olarak İtil Şehri ve sahray-ı vâside bulunan Tatar, Moğol, Başkurt, Saksin, Alatır, Mukşi ve Kazak kabile ve aşiretlerin tamamının hanlığını Sayın Han'a vermiştir. Sol kol olarak ise, Sir Derya semtlerini İçen'e vermiş*** *ve Şiban Han'ı ve Cuçi'nin odalıklardan doğma 17 oğlunu Sayın Han maiyetine vermiştir. Küçük olan Berke ise Moğol geleneklerine uygun olarak, hacer terbiyesine verilmiş ancak emir-i kebirlik rütbesinde görevlendirileceği tembihlenmiştir.*[11]

---

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon, Türkiye.derinderya@ktu.edu.tr

[1] Abdülgaffar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, H. 1160, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Yazmalar Koleksiyonu, no: 2331, varak. 245-b.

[2] Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığı Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 11.

[3] A. Melek Özyetgin, *Orta zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yay., İstanbul 2005, s. 11-12.

[4] İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004, s. 248.

[5] Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 54.

[6] Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 250; Yusuf Has Hacip, *Kutagdu Bilig*, haz. Reşit Rahmeti Arat, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1999, beyit:461, 674, 676, 5469, 1433, 1434, 5947.

[7] Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 275.

[8] Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 252.

[9] Gömeç, *a.g.e.,* s. 64.

[10] Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 274.

[11] Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009, s. 31, v. 38-a; Kırımî, v. 258-a/b. Sıklıkla kullanılacak olan Abdülgaffar Kırımî'nin eseri, Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki kabile aristokrasisi hakkında ayrıntılı bilgiler veren yerli bir kaynaktır. Müellifin soyu Canıbek

Böylece Deşt-i Kıpçak coğrafyasına hâkim olan Cuçi Ulusu'nda, sol kolda olmak üzere Doğu Deşt-i Kıpçak Orda-İçen Han'a, sağ koldaki Batı Deşt-i Kıpçak Sayın-Batu Han'a verilmiştir. Ancak bu ayrışma iki ayrı hanlık şeklinde değil ikili yönetim şeklinde tanzim edilmiştir. Ak Orda ve Gök Orda adları ise; altın safhalı (busagalı) Ak Orda'nın, Sayın-Batu Han sülalesi için, gümüş safhalı (busagalı) Gök Orda, Orda-İçen Han sülalesi için sembol olarak kullanılmasından gelmiştir. Böylece Altın ve gümüş sembollerinin değerleri ile hâkimiyetin sahibi belirtilirken, Şiban'ın, Berke'nin ve odalıktan doğma oğulların hâkimiyetinin Sayın Han'a verilmesi ile de durum teyit edilmiştir. Ak Orda adının ilim âleminde yerini Altın Orda'ya bırakmasının gerekçesi; Altın busagalı cadırın yanı sıra, altın renginin Türk Devlet geleneğinde, devletin merkezinde yer alan kağanın rengi olmasında da aranmalıdır.

Söz konusu taksimatın Ak Orda ve Gök Orda ayrımında Kazvinli Kadı Ahmed Gaffarî'nin Tarih-i Cihan-ı Ârâ'da ve Mu'iniddin Natanzi'nin Tarih-i Mu'ini'de yapmış olduğu isimlendirme hataları ile bu eserleri kullanan yabancı araştırmacıların düştükleri hatalar, Umdetü't-Tevârih ve Ötemiş Hacı tarihine yaptığı atıflarla Kafalı tarafından izah edilmiştir.[12]

İkili yönetim taksimatı öncelikle Deşt-i Kıpçak coğrafyasının *yurt* olarak taksimi ve bu topraklar üzerinde yaşayan *kabilelerin paylaşılması* esasına dayanır ve devletin idari teşkilatlanmasının temelini oluşturur. Nitekim sağ kolda olup Cuçi ulusunun hâkimiyetini elinde bulunduran Batu Han, Cuçi'nin odalıktan olma 17 oğluna *Zaysan beyleri* olarak makam verip, il ve nöker tayin ederek, birer yurt göstermiştir. Şibanoğullarını ise bunlardan üstün tutarak daha fazla il ve nöker tayin edip rahat yurtlar vermiştir. Şiban Han'ın terfi-i şanı konusunda verilen karar; kendisine otuz bin asker tahsis edilerek aldığı toprakların kendisinin olması şeklinde uygulanmıştır.[13] Böylece şehzadelerin her birinin yurtları, kendilerine bağlı uruğları ve askerleri olmuştur.[14] Nitekim Özbek Han'ın tahta çıkışında dahî Sayın Han'ın (Batu Han'ın) vasiyeti üzere, Özbek Han tarafından CuçiHan'ın odalıktan olma oğlanlarına ve Şiban Han'ın torunlarına iller ve nökerler verilip, makam tayin edilmiştir.[15]

Hanlığın kurucusu ve hâkimiyetin sahibi olan Batu Han zamanında Büyük Kağan'a olan bağlılık devam etmiştir. Çağatay ve Ögeday'ın birbiri ardına 1241 yılında ölmeleri üzerine dört ulus içerisinde yaş ve itibar bakımından Cengiz Han'ın en itibarlı torunu Batu Han olmuştur. Kurultaylarda ve toplantılarda onun reyinin hilafına teklifte bulunulmayacak kadar nüfuz kazanmıştır. Bu kuvvet ve kudrete rağmen *kağanlık* makamına hürmetkâr kalmış, darp ettirdiği paralarda sadece kağanın ismi zikredilmiştir.[16] Ögeday'ın ölümünden sonra oğlu Giyük ve ardından Batu Han'ı desteğiyle Tuli oğlu Menggü büyük kağan olmuş[17] ve Batu Han kendisine gelen elçi Carpini[18] ve Rubruck'u[19] Moğolistan'a büyük kağana göndermiştir.[20]

Hanlığın kuruluşundan sonra veraset sisteminin işleyişinin diğer aşaması, han seçimidir. Eski Türklerde tahta geçecek yeni hükümdarın kim olacağı konusunda kesin bir hüküm yoktur. En büyük oğlun tahta çıkması her zaman uygulanmamıştır. Bu hak genellikle hükümdar ailesi içerisinden en dirayetli ve liyakatlisine verilmek istenmiştir.[21] Oysa Moğol İmparatorluğu'nda hanın ölümünden sonra yenisinin seçiminde uzun müzakerelerin ardından bütün han sülaleleri tarafından tanınması ve bağlılık bildirilmesi için büyük kurultay toplanıp, tören düzenlenmesi gerekmektedir. Bir kaç yılı alan bu süreçte ölen hanın hanımı *naib*lik makamında bulunup yönetimi elinde tutmuştur.[22]

Altın Orda Hanlığı'nda veraset siteminin uygulanması; tahta çıkanların *kut'u* taşımaları veya kut'u taşımanın yanı sıra *han soyundan* olması gerekliliği üzerine tesis edilmiştir. Batu Han'dan sonra Berdibek Han'ın ölümüne (1360) kadar hâkimiyet; Batu (Sayın) Han'ın başında bulunduğu Ak Orda hanedanında, yani kut'a sahipler arasından sadece *han soyunda* devam etmiştir. Batu Han'ın ölümünden sonra Büyük Kağan Menggü Han'ın yarlığı ile tahta çıkan Batu oğlu Sartak'ın ve ardından diğer oğlu Ulakçı'nın[23] ölümü ile Batu (Sayın) Han soyu sahipsizlik tehlikesi ile karşılaşmıştır. Şöyle ki Batu'nun diğer oğlu Togan çok küçük olduğu için devletin ileri gelen beyleri İlhanlı hükümdarı Hülagü'ye, Moğol âdetine göre *kılıçsız kın ve yakasız gömlek* göndererek, Cuçi Ulusu yurdunun sahipsiz kaldığına işaret etmişlerdir.[24] Bu arada Harezm bölgesinde Şeyh Seyfeddin Harezmî'nin yanında bulunan Cuçi oğlu Berke'nin tahta çıkmasıyla sorun çözülmüştür.[25]

Han'ın kızı Bisulu Hanuş ile Kıyat Mamay Bey soyuna dayanır. Büyük dedesi Murtaza Şirin baş beyi Kutlu Giray bin Hacı Bey'in beslemesi olmuştur. Kırımî, v.282-b, 283-a; Derya Derin, *Abdulgaffar Kırımî'nin Umdetü'l-Ahbâr'ına Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003, s.16; Söz konusu eser ve müellif hakkında İnalcık, "…idareci sınıfa dâhildi ve Şirinlerin hizmetindeydi. Bu önemli eser günümüz ilim adamlarının dikkatini çekmemiştir. Necip Asım yayını çok kifayetsiz olduğundan yeni bir yayıma ihtiyaç vardır" şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. Halil İnalcık, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Han Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, 135 (Mart-Nisan), İstanbul 1983, s. 53.

[12] Kafalı, *a.g.e.,* s.19, 118.

[13] Kırımî, v. 258-b, 259-a; Ötemiş Hacı, v. 40-a/b, 324.

[14] Kafalı, *a.g.e*., s. 119, (Reşidüddin'e atıfla)

[15] Kırımî, v. 262-b, şehzadelerin hâkimiyeti konusundaki örnek için bkz. Johan de Plano Carpini, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon 2000, s. 70.

[16] Kafalı, *a.g.e.,* s. 52.

[17] İbni Fadullahil Ömeri'nin Mesalikü'l-ebsar fi Memalikil Emsar'ından, W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 395.

[18] Carpini, *a.g.e*., s. 109.

[19] Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012, s. 64, 86.

[20] Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007, s. 39.

[21] Mehmet Seyidanlıoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi 'Toy' Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Faültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* cilt: 28, Sayı: 45, 2009, s. 7.

[22] René Grousset*, Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1999, s. 261, 265.

[23] Bazı eserlerde Ulakçı Han, Sartak Han'ın oğlu gibi nakledilirse de Reşidüddin'in ifadesi sarihtir. Kafalı, *a.g.e*., s. 54.

[24] Kırımî, v. 259-b.

[25] Kırımî, v. 260-a

Han soyunun devamlılığı ilkesinin hassasiyetle korunduğunu gösteren en önemli uygulama Tuda Müngge Han dönemindedir. (1282-1287) Müngge Timur Han'ın ölümünden sonra hanın çocuklarının küçük olması hasebiyle kardeşi Tuda Müngge, divane[26] olmasına rağmen ümera tarafından zaruri olarak tahta çıkarılmıştır. Nümizmatik kaynaklara göre 1282-1287 yılları arasında yaklaşık 5 yıl tahta kalmış ve devlet idaresinde herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Han'ın divaneliğine ilişkin örnekler; Çağatay Hanlığı elçilerinin kabulünde durumu elçilere fark ettirmemek için devlet adamlarının tedbirler alması ve Özü Irmağı boyuna yapılan sefer sırasında ordunun başında sergilediği (dağ bizi takip ediyor diye küsüp, yola devam etmemesi gibi) davranışların devlet adamlarınca telafi edilmesi han soyunun kutsiyetine gösterilen ihtimamın delilidir.[27]

Moğol ananesinde görülen naiblik uygulaması Altın Orda Hanlığı'nda uygulanmamıştır. Berke Han'ın ve Tuda-Müngge'nin tahta çıkmaları sırasında veliahdların küçük olması hasebiyle naiblik makamının işleyebileceği ortamlar hâsıl olmasına rağmen sorun, vefat eden hanların kardeşlerinin tahta çıkarılması ile çözülmüştür. Hanlık makamında hatunların yeri meselesinde; Moğollarda Ögeday'ın ve Giyük'ün ölümünden sonra büyük kağanlık seçimi yapılıncaya değin, şehzadelerin anneleri Töregene Hatun (1241-1246), ve Oğulkaymış Hatun'un (1248-1251) 3 ila 5 yıl gibi bir süre naiblik makamında iktidarı ellerinde tuttukları görülmektedir.[28] Gerek Berke Han'ın gerekse Tuda Müngge Han'ın tahta çıkışında, Altın Orda Hanlığı'nda hatunların naibliği uygulaması söz konusu olmamıştır.

Hatunların h*âkimiyeti veya yönetimi elinde tutma* gücünü ortaya koymada başarıya ulaşan örmeklerine de rastlanmamaktadır; Tayduğlu Bigim'in girişimleri sonuçsuz kalmış,[29] Müngge Timur Han'ın eşi Çiçek Hatun'un Emir Nogay gibi güçlü bir ismin karşısında çok fazla şansı olmamıştır**.**[30]Berdibek Han'ın, atalık Tulibay'ın tahrikiyle veliahtı dışında bütün akrabalarını ve oğullarını katletmesi, veliaht oğlunun da eceliyle kendinden önce ölmesi sonucu Berdibek Han'ın ölümünden sonra Batu (Sayın) Han soyu bitmiştir. Umera, Özbek Han'ın eşi, Canıbek Han'ın annesi Tayduğlu Bigim'i han yapmak istemişse de *şer'an ve kanunen taht Şiban neslinindir*, görüşü kuvvet bulmuş ve hatunun hanlığı fikri kabul edilmemiştir.[31] Bunun üzerine Tayduğulu Bigim, Mengıtay oğlu Hızır oğlanı tahta çıkarmış ve onunla evlenmek istemiştir hatta Özbek Han'dan yadigâr kalan "Altun atabelü terme ev"i örke salmıştır. Ancak Hızır Han'ın atalığı Nayman Kabilesi'nden Kutlu Boğa Bey evliliğe rıza vermemiş ve Hızır Han terme evi nökerlerine pay etmiştir. Tayduğlu Bigim ise beylerle ittifak kurup, Hızır Han'ı azlettirip Pazarcıoğlan'ı tahta çıkarmıştır. Tayduğlu Bigim, kontrol edebileceği bir han, itaat eden beyler istemiştir ki, kendine itaat etmeyeceğini düşündüğü oldukça nüfuzlu bir bey olan Secut Ali Bey'i öldürtmüştür. Ali Bey'in oğlu Hasan Bey ise dayısı Harezm valisi Kongrat Konunday oğlu Ak Hüseyin'e giderek, şikâyette bulunmuştur. Ak Göl bölgesine çekilmiş olan Hızır Han'ı tahrik edip yanına alan Ak Hüseyin Bey, Harezm ordusu ile İdil'e gelmiş, Pazarcıoğlan kaçmış, Tayduğlı Bigim öldürülmüş ve Hızır Han ikinci kez tahta çıkarılmıştır.[32]

Hâkimiyet dışında hatunlar, törenlerde hanın sağ yanında yerlerini almaları, elçi kabul etmeleri gibi Türk Devlet geleneğinde görülen statülerini muhafaza etmişlerdir.[33]

Toktağa Han'ın ölümü üzerine atalık Bacar Tokboğa'nın tahtı ele geçirmesine itiraz etmeyen Cuçi'nin odalıktan doğma oğulları, atalığın öldürülmesi ile tahtı ele geçiren Özbek Han tarafından "*kara kişiye boyun eğdiniz, cümlenizi İstay Bey'e koşın verdim*" sözüyle, esir mesabesinde Sîrderya boyuna gönderilmiştir. Özbek Han'ın tavrı, hâkimiyetin han soyundan olmayan birinin eline geçmesi ve han soyundan olanların buna itiraz etmeyip, karşı koymamalarına verilen cezadır.[34]

Hanlık makamı, Berdibek Han'ın ölümünden sonra, 1360 yılından itibaren, Batu (Sayın) Han soyu kesilmiş olması hasebiyle, kuta sahip olanlardan, Cuçi oğlu Tokay-Timur neslinden gelen hanlara geçmiştir. Altın Orda Hanlığı'nın bakayası olan Kırım Hanlığı (1783) ve Kazan Hanlığı (1552) Rus hâkimiyetine geçinceye değin Tokay-Timur neslinden gelen hanlar tarafından yönetilmişlerdir.[35] Bu tarihten sonra yoğun olarak yaşanan taht mücadelelerinin ardında, yönetimde söz sahibi olmaya çalışan emirlerin ve beylerin kendi nüfuzlarını artırma gayreti ve bu uğurda sözünden çıkmayan şehzadeleri tahta çıkarma eğilimi hanlık makamının mukadderatını belirleyen unsur olmuştur.

2. Altın Orda Hanlığı'ndaki Ulus Yapısı ve Kabilelerin Hanın Belirlenmesindeki Rolleri

X-XII. Yüzyıllarda eski Moğol oymakları daima hareket halinde bulunmuşlar, muayyen bir cesameti muhafaza edemeyip, yeni yeni kabilelerin teşekkülü için birleşmişlerdir. Kan birliğine dayanan soy, kabile birliğinin dağılması, bazı ailelerin (çadırların) kendi tâbileri ile beraber yeni oluşumlar teşkil ederek şubelenmeleri; ferdi göçebe iktisadî durumu güçlendirme temayülüne ve hayvan sürüleri ile zengin göçebe ailenin kendi çobanlarıyla beraber müstakil ve serbest yaşama ihtiyacına dayanmaktadır.[36] Yani kabileler daima ayrılma, dallanma ve yeni kabileler meydana getirme

---

[26] Divaneliği konusunda bütün kaynaklar ittifak etmektedir. Kafalı, *a.g.e.,* s. 62.

[27] Han'ın divaneliğine rağmen hanlık yapması, *kendü bilmediğine göre, bilenler anı yoldan saptırmamışlardır*, sözüyle ifade edilmiş ve bir kimseye beddua edilecekse "*kendin bilme, bilenlerin sözünü dahî dinleme*" sözü böylece meşhur olmuştur. Hikâyelerin ayrıntıları için bkz. Kırımî, v. 261-a/b/derkenar.

[28] René Grousset, *a.g.e.,* s. 261, 265; Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yay., İstanbul 2001, s. 298, 314.

[29] Tayduğlu Bigim, eşi Özbek Han devrinde tek başına yarlığ verecek kadar devlet meselelerinde hüküm sahibidir. Kafalı, *a.g.e.,* s. 120.

[30] Rizaeddin Fahreddin, *a.g.e*., s. 49.

[31] Kırımî, v. 264-b.

[32] Kırımî, v. 265-b, 266-a.

[33] Kafesoğlu*, a.g.e.,* s. 269. Özbek Han'ın hatunu Taytuğlu Hatun örneği için bkz. Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, c. I, çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2010, s. 476. Berke Han'ın merasimlerinde yanında en büyük kadını bulunuyordu. s. 134.

[34] Kırımî, v. 262-b.

[35] Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı*, çev. Doktor Rıza Nur, Sadeleştiren: Yunus Yiğit, İstanbul 2010, s. 189.

[36] Boris Yakovleviç Vladimirtsov, *Moğolların İctimaî Teşkilâtı*, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay., Ankara 1995, s. 93,126, (Moğolların Gizli Tarihi'ne

eğilimindedirler. Ayrılan bir şube, bir aile veya bir ocaktan ibaretken daha sonra büyük bir aileye ve yeni bir isim ve lakap ile kabileye dönüşmektedir.[37] İktisadi bakımdan zayıf zümrelerle mücadele sonunda, ferdi göçebe iktisadiyatı üzerinde bozkır aristokrat zümresi teşekkül etmiştir. Aristokrat ailelerin ve kabilelerin başında her yerde ve her zaman mahsus başbuğlar veya şefler bulunmuştur. Bu başbuğlar, kabilenin büyüğü ve soyun reisi sıfatıyla değil, kuvvetli, becerikli, idareli ve zengin adam olduklarından dolayı hâkimiyeti elde etmişlerdir.[38] Bozkır Aristokrasisinin ortaya çıkışı Cengiz Han'dan önceye dayanmaktadır ve Cengiz Han döneminde de devam ettiği görülmektedir.[39]

Moğol kabileleri arasında Kıyatların ve Kıyat soyundan olanların özel bir yeri vardır. Bu özel olma hali Moğolların türeyiş efsanelerine dayanmaktadır.[40] Efsanelerden ilki, Moğolların atası olarak kabul edilen Yıldız oğlu İlhan, nesli Efridun'dan olan Turbin Efridun ile mücadelesinde ölünce oğlu Kıyat Han, Ergenekon'a sığınmış ve burada çoğalmıştır.[41] Ergenekon'dan çıkış rivayetinde Kıyat'ın yanında bulunan diğer kabileler de *Kıyat Kabilesi* olarak ifade edilirken, Çengiz ve oğulları zamanında *Kıyat Börçegin* adı Yesügey'in çocuklarına denmiştir. Sadece *Kıyat* adı ise, Yesügey'in kardeşi Mungdu-Kıyan neslinden gelenlere söylenmiştir. Buna göre *Kıyat* tabiri hanedandan hâkim olan kısma has olarak kullanılmış eskiden ayrılan kollar ise Kıyat'tan değilmiş gibi başka isimler almışlardır.[42] Diğer bir efsane ise; Kıyat neslinden Korlas uruğundan Alan-Kova-Bigim adlı hatun kocası öldükten sonra, Katagan, Salcut ve Buduncar adlarında babasız üçüz erkek çocuk doğurmuştur ve çocuklar geceleri hatunun hanesine inen ışıktan (Ay'dan) olmuştur. Cengiz Han, Buduncar'ın dokuzuncu kuşaktan torunudur.[43] Cengiz Han'ın zaferinden sonra Moğol aşiretlerini, Kıyatlara mensup olanlar ve olmayanlar olarak ikiye ayırmak geleneği yerleşmiştir. Kıyatlara mensub olanlar, ışığın oğullarını, saf olanları, Nirunları[44] teşkil ederler ve Tayici'ut, Uru'ud, Mangkud, Cacirat, Barlas, Ba'arin, Dörben, Salci'ut ve Katakin'lerdir. Diğerleri ise daha az bir şöhrete sahip Dürlükinler olup Arulat, Baya'ut, Korlas, Süldüs, İkires ve Kongrat'[45]lardır.[46]

Altın Orda Hanlığı'nda han ve han soyundan gelenler ile kabile aristokratları arasında paylaşılan yönetim sisteminin işleyişini açıklayan kavram; *kazak çıkmak* tır. İnalcık, kavramı, *Cengiz Han soyundan bir prens veya kabile reisi olan liderin nökerleriyle birlikte bozkıra kaçışını ifade eder*, şeklinde izah etmiştir.[47] Söz konusu kaçış, kaybedilen gücün yeniden toparlanması amacıyla uzaklaşmaktır. Kazak çıkmada gidilecek yerin seçimi, başarıyı belirleyen yolun seçimi anlamına gelmektedir. Han soyundan gelenler için söz konusu yerler; bazen atalık ve kabilesi[48] bazen karaçi beylerinden biri olurken bazen komşu topraklardaki kardeş uluslar[49] veya Leh ve Rus müttefikler[50] dahi olmuştur. Uygun destekleyici bulamayanlar ise, bozkırda yılkı sürüp, asker toplamaya çalışmışlardır.[51] Öte yandan taht mücadelesi sonucunda tahtın boş kalması ihtimalinde Karaçi beylerinin kazak çıkan şehzadeleri araştırıp, uygun kişiyi bulmaya çalıştıkları, hatta şehzadelerden uygun aday bulununcaya dek boşluğu doldurmak amacıyla Cuçi neslinden gelen oğlanlardan ulaşabildiklerini tahta çıkardıkları görülmüştür.[52]

Deşt-i Kıpçak coğrafyasına gelen Moğol kabileleri yerli Türk unsurlara nispeten çok az olmalarına rağmen Moğol beyleri Cuçiulusunun hâkimiyetini ellerinde tutmaya çalışmışlardır. Uygur Bacırtık-Tokboğa ve Kanglı-Tulibay gibi kuvvetli Türk beyleri zaman zaman hâkimiyet üzerinde etkin olmuşlarsa da yekûn teşkil edememişlerdir. Ancak gücünü bozkır aristokrasisinden alan Moğol kabilelerinin başbuğlarından Kıyat Burultay Bey, Kıyat İstay Bey, Secut Alatay

---

ve Reşidüddin'e atıfla).

[37] Vladimirtsov, *a.g.e.,* s. 110.

[38] Vladimirtsov, *a.g.e.,* s. 114.

[39] Grousset, *a.g.e.*, s. 218.

[40] Ebu'l Gazi Bahadır Han, *a.g.e.,* s. 59. Ancak söz konusu efsaneler ve Moğolların menşe'ini veren eserlerin başında Reşidüddin'in *Camiü't-Tevârih'i* ve *Moğolların Gizli Tarihi* gelmektedir. Malumdur ki Reşidüddin, Türk ve Moğollara dair verdiği malumatı hazinede saklanan *Altan Depter'den* aldığını kaydetmiştir. Abdülkadir İnan, "Moğolların Gizli Tarihi", *Makaleler ve İncelemeler, c.* I, Ankara 1998, s. 512. Söz konusu kaynakların Cengiz Han'ın Moğol siyasi birliğini sağlayıp, hâkimiyetini ilan etmesinde sonra yazılmış olmaları göz önünde bulundurulmalıdır.

[41] Kırımî, v. 243-b (Ravzatü's-Safa'dan rivayeten).

[42] A. Zeki Velidî Togan, *Moğollar, Çingiz ve Türkler*, İstanbul 1941, s. 25, 26.

[43] Efsane ile ilgili ayrıntılar için bk. Kırımî, v. 244-a; Ebu'l Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 59.

[44] *Niron*, Türkçe *pak nesil* demektir. Ebu'l Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 59.

[45] Grousset, Kongrat Kabilesi'ni Reşidüddin'e atıfla Dürlükin'ler arasında vermişse de Ebu'l Gazi Bahadır Han, Kongratların Kıyan neslinden olduğunu ifade eder. Ebu'l Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 60; Grousset, *a.g.e.*, s.190. Cuçioğulları Harezm'in kendilerine ait kısımlarının (batı ve kuzey Harezm'in) idâresini Kongrat Kabilesine vermişlerdir. Kongratlardan Hüseyin Sufi ve oğlu Yusuf Sufi Emir Timur zamanında bölgenin yöneticisidirler. İsmail Aka, *Timur Devleti*, Ankara 2000, s. 7; Cuçi'nin ilk eşi ve uluğ hatun olan Orda-İçan'ın annesi Serkan Hatun ve üçüncü eşi Batu Han'ın annesi Erkin-Kuçin (ögey-Kuçin) Hatun, Kongrat Kabilesi'ndendir. Mustafa Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", *Türkler*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.398; Uli Schamiloglu, "Altın Ordu", *Türkler*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 414. Kongrad Haydar Bey, Emir Edigü ile Kadirberdi Han arasındaki mücadelede Şirin Rektemür oğlu Tekene Bey ile birlikte Han'ın yanında yer almıştır. Kırımî, s. 273-b.

[46] Grousset, *a.g.e.*, s.190. (Eserde Nirun ve Dürlükin kabilelerinin listesi Reşidüddin'e atıfla verilmiştir.)

[47] İnalcık, a.g.m., s. 58. Emir Edigü 18 yaşında mirza iken (Hz. Ebu Bekir soyundan olması hasebiyle) nökerlik yapmaktan ar edip birkaç kez, kazak çıkmışsa da yakalanmıştır. Kırımî, v.270-a.

[48] Toktamış oğlu Celaleddin başa geçince, öncelikle kendi kardeşlerini dışlamıştır. Kardeşlerinden Kebek ise atalığı olan Rektemür oğlu Yahşi Hoca'nın yanına gidip, onun desteğiyle tahtı ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. Kırımî, v. 272-b.

[49] Toktamış'ın Timur'a sığınması ve Timur'un desteğiyle geri dönmesi ve Ursu Han ile mücadele etmesi. Şerefüddin Ali Yezidî, *Emîr Timur (Zafername),* çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 118, 121.

[50] Kırımî, v. 275-a; Martin Bronevskiy, *Kırım*, çev. Kemal Ortaylı, Ankara 1970, s. 42. Kırım Hanlığı'nda da benzer tablolar yaşanmıştır. Canıbek Giray Han'ın hanlığını kabul etmeyen Mehmed Giray ve Şahin Giray, han ile girdikleri mücadeleyi kaybedince Mehmed Giray diyar-ı Acem'e, Şahin Giray ise Moskova'ya sığınmıştır. Abdullah İbn Rıdvan, *Tevârîh-i Deşt-i Kıpçak 'An Hıtta-i Kırım veya Tevârîh-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, Hazırlayanlar: Akif Erdoğru, Selçuk Uysal, İzmir 2012, s. 38, v. 18-a.

[51] Toktamış Han'ın Urus Han karşısında güçlenmek için destek araması hakkında bk. Kırımî, v. 267-b, 268-a.

[52] Örnek; Uluğ Muhammed Han'ın tahta çıkışı (Kırımî, v.274-a) ayrıca Edigü oğlu Mansur'un Gıyaseddin bin Şadıbek ölünce yerine Küçük Muhammed'i ve Barak'ı han ilan etmesi (Kırımî, v. 276-a) Sirderya boyunda Kara Nogay Han'ın han olması, (Kırımî, v.265-a/b) Edigü'nün Seyid Ahmed ve Çekre'nin ölmesi üzerine Derviş'i han yapması. (Kırımî, v.273-a)

Bey, Emir Nogay, Kıyat Mamay Bey, Kıyat Çerkutlu oğlu Tengiz-Buka Bey, Emir Edigü, Şirin Rektemür, Kongrad Haydar Bey gibi beyler Altın Orda tarihinde, hâkimiyetin sahibini belirleyen amiller olmuşlardır. Adı geçen beyler, atalık, tümen beyliği ve uluğ beylik gibi makamlarda bulunup, mensubu bulundukları kabileyle yönetimde etkin rol oynamışlardır.

Atalıklar

Şehzadelerin yanında yer alan, onların gelişme ve hareketlerinde yönlendirici rol oynayan, kabilesi ile birlikte şehzadenin güçlenmesinde askeri ve siyasi dayanağı olan kişilere *atalık* adı verilmiştir.

Taraklı-Kıyat Kabilesi'nin noyan beylerinden Yesugay neslinden Buraltay Bey, Şiban Han'a atalık verilmiştir.[53] Atalığıyla birlikte Şiban, kendisine tahsis edilen askerle Kırım'a sefere çıkıp, Mangup Kalesini kuşatıp, daha sonra ele geçirip bir yıl Kırım'da kalmıştır. Ardından Lehistan üzerine yürümüş, Leh hâkimiyetini ele geçirmiştir. Saksonya dükası Nal-Kıran Leh hâkimiyetini ele geçirinceye kadar kral olan Kurunnu Boyarları Şiban neslindendir.[54]

Atalıklar zaman zaman hanlık makamını tehdit eden unsurlar olmuşlardır. Toktağa Han'ın atalığı Uygur aşiretinden Bacar Tokboğa'dır. Atalık Bacar Tokboğa, Kabartay Çerkesi arasında bulunan Özbek Han'ın getirilmesi sırasında Toktağa Han'ın ölmesi üzerine, han olmak üzere harekete geçmiştir. Kabilesinin çokluğu ve kuvvetine dayanarak, kabile reislerinin ittifakıyla tahta çıkmış ve hanlığını ilan etmiştir. Hatta hanın sarayını, hazinesini ve hatunlarını almıştır. Özbek Han'ın annesi olan Toktağa Han'ın dul eşi Gelin Beyalın'la[55] dahî evlenmiştir. Kabartay Çerkesi'ndeki Özbek Han'ı getirmekle görevli olan Kıyat umerasının serdefteri ve Noyan Karaçan'ın mihteri olan İstay Bey[56] ile Secut Kabilesi'nden Alatay Bey dönüşte durumu öğrenip, atalık Bacar Tokboğa'yı öldürerek Özbek Han'ı tahta çıkarmışlardır.[57] Ayrıca Bacar Tokboğa'nın tahtı ele geçirmesine itiraz etmeyen Cuçi'nin odalıktan doğma oğullarına kızan Özbek Han, "*kara kişiye boyun eğdiniz, cümlenizi İstay Bey'e koşın verdim*" diyerek, esir mesabesinde teslim etmiştir.[58]

Özbek Han'dan sonra tahta çıkan Canıbek Han'ın oğlu Berdibek'in atalığı ise Kanınglı kabilesinden Tulibay'dır ve Berdibek Han onun sözünden çıkmamıştır. Canıbek Han'ın hanlığı sırasında Atalık Tulibay'ın soygunculuk yapan oğlu şer'en katledilmiştir. Atalık Tulibay bunun kinini taşıyarak, beslemesi Berdibek'e sürekli nasihat edip, tahtını koruması amacıyla bütün akrabalarını ve veliahtı dışında bütün çocuklarını katlettirmiştir. Veliaht oğlu da eceliyle vefat edince Sayın Han soyu kesilmiş, bu nedenle Berdibek Han'a *Kökin kırgan köten han* denmiştir.[59] Berdibek Han döneminde yaşanan söz konusu karışıklıktan perişan olan Özbek halkından[60] sağ kol halkını Kıyat kabilesinden İstay Bey'in biraderzadesi Mamay Bey[61] Kırım'a göçürmüştür. Özü Nehrinden çıkan Aral, Samar ve Yılkı Suyu'ndan Turla Nehri'ne kadar olan bölgede yaylamışlardır. Boğdan, Eflak, Macar ve hatta İspanya'ya kadar bâc ve haraç almışlardır. Moskova ise kendilerinin mahsus reayalarıdır. Yine Kıyat İstay Bey'in oğlu Çer-Kutlu oğlu Deniz Boğa Bey ise, sol kol halkını alarak Sir-derya boyuna göçürmüştür.[62]

Atalık unvanının teşkilatlanmada siyasi bir rolü yokmuş gibi görünse de atalıklar taht kavgalarının ardında yatan en önemli amillerden olmuşlardır. Özellikle kazak çıkan şehzadelerin yeniden güçlenip tahtı ele geçirmek üzere harekete geçmesinde gücün merkezini, atalık ve mensubu bulunduğu kabile oluşturarak hanlığın mukadderatını etkilemişlerdir.

Toktamış Han'ın oğlu Kebek Han'ın atalığı Emir Rektemür'ün oğlu Yahşi Hoca Bey'dir. Kebek, Toktamış Han'ın ölümünden sonra tahtı kardeşi Celaleddin'in ele geçirmesi üzerine atalığı Yahşi Hoca'ya sığınmıştır. Atalıktan aldığı destekle güçlenerek, Celaleddin Han'ın üzerine gitmiş, onu tahttan indirmişse de tahtı diğer kardeşleri Kerim-berdi ve Cebbar-berdi ele geçirmiştir. Ancak bu iki kardeşin birbirini ortadan kaldırmasıyla Kebek tahta çıkmıştır.[63]

Kabile (Aristokrat) Beyleri

Altın Orda Hanlığı'nda han soyundan gelenler, han olabilmek için güçlü bir aristokratın desteğine (askeri, siyasi,

---

[53] Kırımî, v. 259-a.

[54] Nesl-i Şiban'ın Leh hâkimiyetini Şeyh Ahmet Han Özbekî tafsilan tahrir etmiştir. Kırımî, v. 259-a.

[55] Gelin Beyalın Toktağa Han'ın kardeşi Tuğrul'un cariyesidir, Özbek Han Tuğrul'un oğludur. Toktağa tahtını ve oğlu İlbasar'ın geleceğini güvence altına almak için kardeşi Tuğrul dâhil han soyundan olan herkesi katletmiştir. Hamile olan Gelin Beyalın doğan çocuğunu gizlice Kabartay Çerkesi içinde olan İnal Bey'e göndermiştir. Kırımî, v. 261-b. Kabartay ve Çerkes coğrafyasına besleme göndermek Kırım Hanlığı zamanında yaygınlaşmıştır. "Cesaretleri, asaletleri ve sosyal nizamlarıyla şöhret bulan Kabartay ve Çerkezistan Kırım Hanları'nın nazarı dikkatini celb etmiştir." Abdullah Soysal, "Kırım Hanzâdelerinin Kafkasya'dan Talim ve Terbiyesi", *Emel*, no:36, İstanbul 1966, s. 17. Kırım'da hüküm süren han ve sultanlardan, kalgay, nureddin ve Şirin mirzaların oğul ve kızları dünyaya geldiğinde Çerkes kabileleri içinde aynı unvandaki bir emir etrafını toplar, yüz elli kişilik süvari bölüğüyle Taman Adası'na, oradan Azak Denizi Boğazı'ndan Kırım'a geçerler. Çağırıldığı evde üç gün misafir olup, doğan bebeği beslemek için teslim alırlar. Kesbi Haşim Mehmed Efendi, *Ahval-i Anapa ve Çerkes, Anapa ve Çerkesya Hatıraları*, haz. Mustafa Özsaray, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 45.

[56] Özbek Han'ın uluğ beyi Kıyat Astay Bey, Kıyat beylerinin en meşhurlarından olup, sağ ve sol kol beyleri ona bağlıdır. Kırımî, v. 262-b.

[57] Kırımî, 261-b, Ötemiş Hacı, v. 246-a,b, 247-a,b.

[58] Kırımî, v. 262-b.

[59] Kırımî, v. 264-b.

[60] Özbek Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesiyle birlikte emirleri, askerleri ve halkı (Turgavut ta'bir edilen Tatarlardan Kalmak adı verilen bir taife dışında) Müslüman olmuştur, bu nedenle O'nun zamanında İslâm ehli olan Tatar'a Özbek Halkı denmiştir. Kırımî, v. 263-b.

[61] Canıbek Han'ın kızı, Berdibek Han'ın kız kardeşi olan Bisulu-Hanuş, Mamay Bey'in eşidir. Kırımî, v. 268-b.

[62] Kırımî, v. 264-b. (İlbars Han'ın Harezm Tarihi'ne atıfla) Şiban neslinden şehzadelerin tamamı Özbek Han'ın tahta çıkışı sırasında atalık Bacar Tokboğa'nın tahtı ele geçirmesine boyun eğdikleri gerekçesi ile Özbek Han tarafından, tahta çıkışını sağlayanlardan biri olan Kıyat Kabilesinden İstay Bey'e koşun verilmiş ve esir mesabesinde teslim edilmiştir. İstay Bey ise Şiban neslinden olanların sadece nökerlerini ve Birlak ve Karluk adlı illerini alarak kendi mekânlarına göndermiştir. Diğer oğlanları ise koşun tarzında elinde tutmuştur. Kırımî, v. 265-a.

[63] Kırımî, v. 272-b.

ekonomik ve sosyal gücüne) ihtiyaç duymuşlardır. Nitekim Toktamış'ın, Urus Han'a karşı yürüttüğü hanlık mücadelesinde gücünü artırmak için ilk çabası Kırım'da güçlenen Kıyat Kabilesi'nden Mamay Bey'i hâkimiyeti altına alıp Kırım coğrafyasını ele geçirmek olmuşsa da Mamay Bey üzerine yaptığı ilk yürüyüşte başarılı olamamıştır. Daha sonra, birkaç kez daha mücadele etmişlerse de her iki tarafta birbirine üstünlük sağlayamayıp sulh yapmışlardır. Toktamış, hedefe barış yoluyla ulaşmayı denemiş ve Mamay Bey'den kendi hanlığına rıza vermesini istemişse de Mamay Bey; *Urus Han sağ iken, Toktamış'ı han olarak tanımam ancak aramızda kavga olmasın, şehzademizdir. İdil içerisinde noyanlar arasında yoluna devam etsin, inşallah zamanla Urus Han ile barışırlar ve vakti gelince de han olur*[64]demiştir.

Söz konusu dönemde her devlette karşılaşılan siyasi sorunların ilki varisler arasında yaşanan taht mücadelesi olmuştur. Nitekim Altın Orda Hanlığı'nda da bu sorun sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Ancak sorun genelde varislerden birinin diğerlerini bertaraf ederek başa geçmesiyle aşılırken Altın Orda Hanlığı'nda sorun boyut değiştirmektedir. Şöyle ki; tahtı ele geçirmeyi başarabilen şehzade mutlaka *Karaçi Beyleri'*nden ve mirzalardan bir veya bir kaçının desteğini alarak bu başarıya ulaşmıştır. Söz konusu destekçi beylerin ve mirzaların amacı ise; yönetimde söz sahibi olabilmek, etkin rollerini artırabilmek ve kendilerine ihsan edilen suyurgalleri[65] artırmaktır. Tahta çıkan şehzade sağlam ve dirayetli karakterde olup, bu beyleri kontrol altında tutabildiği oranda merkezi otoriteyi sağlayabilmiştir. Aksi takdirde sembolik hale gelmiş ve yönetim beylerin ve mirzaların güçlerinin çarpıştığı sahaya dönüşmüştür.

Altın Orda Hanlığı'nın parçalanmasına ve başta Kırım Hanlığı olmak üzere diğer hanlıkların kurulmasına neden olan siyasi istikrarsızlığın ardında yatan tek sebep; aşağıdaki örnekte de görüleceği üzere göçebe aristokrasisinden gelen yönetime katılma güçlerini kullanmak isteyen beylerin ve mirzaların, rekabetlerinden doğan mücadeleler ve yetkilerini kullanabilmeyi meşrulaştırma gayreti ile yapılan han değişiklikleridir. Nitekim Toktamış Han'ın vefatından sonraki dönemde rekabetin güçlenen ismi Emir Edigü olmuştur.[66]

> *Toktamış Han'ın ölümünden sonra oğlu Celaleddin başa geçer ancak kardeşi Kebek onun hanlığını tanımaz ve Atalığı olan Rektemür oğlu Yahşi Hoca Bey'in yanına gider, topladığı güçle hanın üzerine yürür ve yapılan mücadelede han ölür. Kebek gelmeden Toktamış'ın diğer oğulları Kerim Berdi ve Cebbar Berdi tahtı ele geçirseler de bir süre sonra aralarında çıkan husumet sonunda ikisi de ölür ve Kebek tahta çıkar. Aynı yılın kışında Emir Edigü, Türkistan'da bulunan Şiban neslinden Çekre oğlanı han ilan eder ve Kebek'in üzerine yürüyüp, onu ortadan kaldırır. Üç yıl müstakil hanlık yapan Çekre, Emir Edigü'nün tahakkümünden kurtulmak istemişse de durumu fark eden Emir Edigü, Müyesser oğlu evladından Seyyid Ahmed adlı oğlanı han ilan edip, Çekre'yi Türkistan'a kovalamıştır. Ancak Emir Edigü dönmeden Seyyid Ahmed eceliyle ölmüş, Türkistan'a ulaşan Çekre de ölünce, Müyesser oğlan neslinden Derviş adlı, akılsız ve na-temiz bir oğlan bulunup han ilan edilmişse de münasip bir han araştırılmaktadır. Kerim Berdi ile Cebbar Berdi'nin öldüğü Kebek'in han olduğu sırada kardeşleri Kadir Berdi kazak çıkmış ve yanında Şirin, Barın, Argun, Kıpçak vesayir uruğlardan çok sayıda beylerle Kırım ile Kabartay taraflarında Tatartop adlı yere yerleşmiştir. Emir Edigü'nün hanlıkla oynamasını uzaktan izleyen Kadir Berdi, etrafındaki beylerle durumu değerlendirmiş ve Edigü'ye karşı harekete geçmiştir.*[67]*Yapılan mücedelede Emir Edigü yaralanmış, Kadir Berdi ölmüş ve hanlık yönetimi Kadir Berdi'nin etrafında bulunan beylerden, Kongrat Haydar Bey ile Şirin Rektemür oğlu Tekene Bey'in eline geçirmiştir. Han yapmak üzere Kadir Berdi Han'ın küçük kardeşi (Toktamış'ın oğlu) Gıyaseddin'i aramışlarsa da bulamamışlardır. Toktamış'ın babası Toy Hoca oğlan'ın kardeşi Çağay oğlan oğlu İçkili Hasan'ın oğlu Muhammed'in (Uluğ Muhammed Han) askerler arasında olduğunu gören Kongrad Haydar Bey ve Şirin Tekene Bey, "Toktamış Han'ın amcazadesidir, bunu han yapsak olmaz mı, zaruret vaktidir, düşman üzerine gitmek gerekir" demişler ve Muhammed'i han ilan etmişlerdir. Yaralı Emir Edigü'yü bulup öldürerek, Edigü oğullarını sürmüşlerdir.*[68]

Seçilecek hanın belirlenmesi ve seçilen hanın yetkilerini kullanması konusunda beylerin ve mirzaların fiili olarak ön plana çıktığı görülmektedir. Fiiliyatta kullandıkları gücün ve etkinin devamı konusunda birbirleri ile rekabet ve mücadeleden çekinmemişlerdir. Hatta zaman zaman durumdan rahatsız olan hanların tepkilerine ve beylerin etkisini sınırlandırma isteklerine karşı hanlarla mücadeleye dahi girmişlerdir. Ancak Türk Devlet geleneğinden aktarıla gelen *Han soyunun tahta çıkması (kut taşıma)* ilkesini asla ihlal etmemişlerdir.[69] Emir Edigü tarafından tahta çıkarılan Temür Kutluk Han'ın vefatından sonra vasiyeti üzerine tahta çıkarılan Şadıbek Han da ölünce Emir Edigü'nün oğlu Nureddin Mirza babasına *yasen han ol ya da ruhsat ver ben han olayım* demişse de Emir Edigü kendilerinin hanlık makamında

---

[64] Kırımî, v. 268-b.

[65] Uygurca suyurgamak sözünden gelir. Hükümdarın bir kimseye bağışta veya hibede bulunması demektir. Suyurgalin en belirgin özelliği irsen intikal etmesidir. Suyurgal sahibi bütün vergi ve resimlerden muaf tutulmuş ve daha önce devlet hazinesine ödenmekte olan vergileri toplama hakkını kazanmıştır. Suyurgal sahipleri topraklarında tam bağımsızdırlar ve suyurgalin en önemli yapı taşı mali dokunulmazlıktır. Kazım Paydaş, "Moğol ve Türk-İslâm Devletleri'nde Suyurgal Uygulaması", *Bilig*, sayı: 39, Güz 2006, s. 195.

[66] *Edigü Mirza'nın etkili olduğu zamanlarda hanların görevi sadece "piyon" olmaktan ibaretti, çünkü gerçek güç mirzanın elindeydi ve kendi çıkarlarını her zaman toplum çıkarlarının önünde tutan Edigü Mirza Aksak Timur'u ikna edip, Altın Orda'ya karşı savaşmasını sağlayarak Müslüman birliğinin dağılmasına yol açmıştır*. Rizaeddin Fahreddin, *a.g.e.,* s. 77.

[67] Tamamen donmamış İdil Nehri kıyısında beklemeyi öneren beylerine sarf ettiği şu sözleri Özbekler arsında ünlü bir darb-ı mesel olmuştur. İdil donsa kim ötemes, Edigü ölse kim almas, İdil nice donmas burın geçmek gerek, Emir Edigü nü ölmes, burın almak gerek. (İdil nehri donsa kim geçmez, herkes geçer, Edigü vefat etse yurdunu kim almaz, herkes alır, Lakin erkek olanlara, İdil buz olmadan geçmek gerek, Edigü vefat etmeden katl-i vefat ile yurdunu almak gerek.) Kırımî, v. 272-b-273-b. Kadir Berdi'nin söz konusu kararlılığı, kendilerine bağlı olması gereken bir emir tarafından han soyunun bu şekilde kullanılmasını ar sayıp, bunun sorumluluğunu kendinde bilmesinin sonucudur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kırımî, v. 273-a,b.

[68] Kırımî, v. 273-a,b.

[69] Kırımî, v. 271-a.

olmadıklarını belirterek, oğluna izin vermemiştir.

Uluğ Muhammed Han'ın tahta çıkışı ile sürülen Emir Edigü oğulları Mansur liderliğinde yanlarına Gıyaseddin (Han) bin Şadıbek'i alarak, Uluğ Muhammed Han ve destekçileri Rektemüroğlu Tekene Bey ile Kongrad Haydar Bey'e karşı mücadele başlatmıştır. Askeri mücadeleyi Mansur Mirza'nın kazanması sonucu Uluğ Muhammed Han halkını batıya Kırım'a göçürmüş ve İdil tahtına Gıyaseddin Han bin Şadıbek Han çıkmıştır. İki buçuk yıl sonra Gıyaseddin Han vefat edince Mansur Mirza, Temür Han'ın oğlu Küçük Muhammed Han'dan başka şehzade olmadığı için onu tahta çıkarmıştır ancak onun hanlığını beğenmemektedir. Urus Han oğlu Barak (Han), Mansur Mirza'nın annesinin kardeşi olması hasebiyle Barak'ı han yapmak istemiş ve bu kendi hizmetinde bulunan Cantemür adlı âkil ihtiyara danışmıştır. İhtiyar Canetemür; "*Muhammed Han yaşbutadır, eğerçe hazırda araba çekmeğe bolmas amma özige rahat bulgay, Barak Han küçlü boradur arabağa tartar amma caradıkda seni tizi astına alur bolgay*" demiştir. Yani Muhammed Han devenin gevşeği gibidir, araba çekme işine yaramaz ama zararı yoktur. Barak Han kavi, kuvvetli erkek devedir amma devenin sarhoşluk gibi kudurması vaktinde seni ayağı altına alır çiğner demiştir. Mansur Mirza, ihtiyarın bu temsilini dikkate almayıp, Barak Han'a itaat etmiş ancak yedi ay gibi kısa bir süre sonra müstakil hareket etmek isteyen Barak Han, bir işret meclisinde Mansur Mirza'yı katletmiştir.[70]

Beylerin ve mirzaların, *han soyunun tahta çıkması* ilkesini uygulamada göstermiş oldukları itina, han veya han soyundan gelen şehzadeleri yönetimden uzaklaştırarak hatta öldürerek ortadan kaldırmalarına engel olmamıştır.[71]

Berdibek Han'ın ölümüyle Batu (Sayın) Han soyunun kesilmesi üzerine, Özbek Han'ın eşi Canıbek Han'ın annesi Tayduğlu Bigim, Mengıtay oğlu Hızıroğlan'ı sağ kolda tahta çıkarmıştır. Sol kolun yönetimi Kıyat İstay Bey oğlu Çerkutlu oğlu Deniz-Buka Bey'in elindedir. Daha önce de ifade edildiği üzere Özbek Han zamanında atalığın tahtı ele geçirmesine tepki göstermeyen Cuçi oğulları İstay Bey'e koşın mesabesinde verilmiştir ve Deniz-Buka döneminde ise söz konusu oğlanlara han soyu gibi değil kul mesabesinde ve zulümkâr davranmıştır. Berdibek Han'ın ölüm haberinin ulaşmasıyla Deniz-Boga Bey, Kara Nogay oğlanı yanına almış ve diğer oğlanları öldürmeyi planlamış, ancak oğlanlardan Buğra Hacı Ahmed oğlan ve Saygısın Ertak Sipahi oğlan durumu fark edip, Kara Nogay ile ittifak yaparak, Deniz-Boga Bey'i ortadan kaldırıp, Kara Nogay'ı sol kolda tahta çıkarmışlardır.[72]

Bozkır ananesinde yer alan evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi tesis etme Deşt-i Kıpçak coğrafyasında da varlığını devam ettirmiştir. Özbek Han'ın 4. Eşi Urducâ Hatun, ulus başı (ulus emiri) Emir İsa'nın kızıdır. Emir İsa ise Özbek Han'ın kızı İt Küçücük ile evlidir.[73] Canıbek Han'ın kızı Berdibek Han'ın kız kardeşi, Bisulu Hanuş Kırım'da bulunan Kıyat Mamay Bey'in eşidir, Mamay Bey'in ölümünden sonra Rektemür Bey'in eşi olmuştur.[74] Siyasi birliğin, kabileler ile han arasındaki ilişki sayesinde korunduğu coğrafyada siyasi bağlar genellikle evlilik yoluyla sağlamlaştırılmaktadır.[75] Kırım Hanları da, kabile aristokratlarının lideri olan Şirinlerin desteğini sağlamak için kızlarını onlarla evlendirip akrabalık bağları tesis etmişlerdir.[76] Toktamış Han'ın Emir Timur ile mücadelesi sonunda hayatını kaybetmesi sırasında Emir Edigü, Toktamış Han'ın kızı Canıbek Hanuş'u kendi oğlu Celaleddin'e eş olarak saklamıştır.[77] Karaçi beyleri ve kabileleri arasında evlilik yoluyla tesis edilen akrabalıklara saygı gösterilip önemsendiği görülmektedir. Rektemüroğlu Tekene, eşi Emir Edigü'nün kızı Turan Hanuş'un hatırına Edigü oğlu Mansur'la mücadeleden geri durmuştur.[78] Şirinlerin yanı sıra Mangıtların-Mansuroğullarının da evlilikle akrabalık tesisinde aktif oldukları görülmektedir. Edigü oğlu Mansur'un validesi, Rus (Urus) Han oğlu Barak Han'ın kız kardeşidir.[79]

Gücünü kabile aristokrasisinden alan söz konusu yönetim kültürü, hanlığın sükûtundan sonra bakayalarında da varlığını devam ettirmiştir. Kırım Hanlığı'nda Karaçi Beyleri olarak adlandırılan aristokrat kabile beyleri, sosyal, ekonomik, askeri ve siyasi güçleri ile yönetimde söz sahibi olan liderlerdir.

Tümen Beyleri

Tümen beyi, on bin kişinin başındaki komutandır. Tümen makamında bulunup, hanlık makamını elinde tutan iki isim ön plana çıkmaktadır; Emir Nogay ve Emir Rektemür.

Emir Nogay; Cuçi oğlu Moğol'un torunu[80] veya Cuçi oğlu Bo'al'ın oğludur[81], Berke Han'ın yeğenidir. 1255-56 Terek Savaşı'nda askeri kabiliyeti ile kendini gösteren Emir Nogay yaklaşık kırk yıl hanlığın mukadderatında etkin rol oynamıştır. Her ne kadar Cuçi neslinden gelmekte ise de meşru hâkimiyeti Sayın Han soyu temsil ettiği için[82] han unvanını kullanmamış ve emir olarak anılmıştır. Emir Nogay, Müngge Temür (1266-1280) ve özellikle Tuda-Müngge (1280-1287) devirlerinde ve Tokta'nın (1290-1312) ilk döneminde Altın Orda Hanlığı'nın bütün siyasi gücünü elinde toplamıştır. Yakubovsky'nin ifadesiyle; *hanlardan beğenmediğini tahttan indirip, dilediğini tahta çıkarmış, hanlar onun elinde oyuncak olmuştur*.[83]

---

[70] Kırımî, v. 276-a.

[71] Temür Kutluk Han'ın oğlu Polad Han'ın öldürülmesi, Kırımî, v. 271-b. Emir Edigü'ün Kebek'i öldürüp, Çekre'yi tahta çıkarması, Kırımî, v. 273-a, Baki Bey'in İslâm Sultan'ı katl etmesi, Kırımî, v.280-b. Ağaş Ağa'nın Sahip Giray ve Gazi Giray'ı katl etmesi, Kırımî, v. 351.

[72] Kırımî, v. 265-a/b.

[73] İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 479.

[74] Kırımî, v. 268-b.

[75] Schamiloglu, a.g.m., s. 427.

[76] İnalcık, a.g.m., s. 56.

[77] Kırımî v.272-a.

[78] Kırımî, v. 275-b.

[79] Kırımî, v. 276-a.

[80] Osman Bavbek, "Noğay Türkleri", *Türk Kültürü XXIV*, sayı: 275, Mart 1986, s. 160.

[81] Uli Schamiloglu, a.g.m., s. 416.

[82] Mehmet Alpargu, *Nogaylar*, İstanbul 2007, s. 14.

[83] A. Yu. Yakubovsky, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 1992, s. 48.

1260'lardan itibaren Hanlığın Don Nehri'nden Tuna'ya kadar batı illerinin mutlak hâkimi olmuştur ki Rus yıllıkları onu çar (han sözcüğünün Rusça çevirisi) olarakifade edip, Altın Orda hanlarının dengi olarak tanımlamıştır.[84] Bu tanımlamaya zemin hazırlayan Emir Nogay'ın han gibi davranması olsa gerektir. Emir Nogay, H. 669 (1270-71) yılında Sultan Baybars'a gönderdiği mektubunda İslâm yolunda olduğunu ifade edip, "*Biz senin ile elin parmakları gibiyiz, sana uygun olana biz de uygun oluruz, karşı gelene de karşı geliriz*", demiştir.[85] Tümen Bey'inin Memlûk Sultanına elçi ve mektup gönderme, meşrû hâkimiyeti temsil etme yetkisi yoktur, yetki Sayın Han evlâdına aittir.[86]

1280'de Bulgar Çarının Nogay tarafından tahttan indirilip, yerine Kıpçak Türkü olan Yorgi Terterii'nin geçirilmesi,[87] Büyük Rus Knezliği için yapılan mücadelede Nogay'ın desteğini alan Dimitri'nin başa geçmesi, Emir Nogay'ın bölgedeki politik gücünü göstermektedir. Öte yandan divane olan Tuda-Müngge'nin (1282-1287) tahta çıkması Emir Nogay'ın büsbütün güç ve kudret kazanmasına imkân sunmuştur. 1280'den sonra Emir Nogay'ın ve büyük oğlu Çaka'nın, Aşağı Tuna'daki nüfuzunun oldukça arttığını gösteren en önemli delil bölgede yapılan kazılarda adlarına basılmış gümüş sikkelerin varlığıdır.[88]

Tuda-Müngge'den sonra Altın Orda tahtına çıkan Tula-Buka, hanlığının ilk yıllarında Körel memleketine sefer hazırlamış ve sefere katılması için de Nogay'a adam göndermiştir. Planlanana uygun bir şekilde birleşen bu ordu seferi başarıyla tamamladıktan sonra memleketlerine dönerken birden kış bastırmış, Nogay ayrılarak kışlağına dönmüş ancak Tula-Buka Han kışın şiddetinden dolayı ordusuyla birlikte yolunu şaşırmış, soğuktan ve erzaksızlıktan ordusunun bir kısmı helak olmuştur. Bu sonucu, Nogay'ın kendisini perişan etmek için hazırladığı hile olarak yorumlayan Tula-Buka, kendi tarafına geçen Müngge-Timur evladıyla Nogay'a bir suikast hazırlamış ve meşveret bahanesiyle onu nezdine çağırmıştır. Güngörmüş tecrübeli bir kurt olan Nogay, karşı bir plan ile davete icabet etmiştir ve Tula-Buka'nın validesine bir mektup göndererek; *Oğlun genç ve tecrübesiz handır, ona öğüt vermek ve devlet meselelerine dair bazı şeyleri öğretmek ve bazı sırları kendisinden başkasının muttali olamayacağı tenha bir yerde kendisine tevdi etmek boynumun borcudur* demiştir. Hatun bu mektup üzerine oğluna, Nogay ile buluşmasını, onun tavsiyelerini dinleyip, hakkındaki hissiyatından vazgeçmesini telkin etmiştir. Sükûnet bulan Tula-Buka, topladığı askerleri dağıtmıştır. Nogay ise Tula- Buka'ya muhalif olan Müngge-Timur oğullarından başta Tokta olmak üzere Bürlük, Saray-Buka ve Tüdan'a haber göndermiş ve hazırlanmalarını istemiştir. Nogay'a iltihak eden bu hanzâdeler, buluşma yerine yakın bir mahalde pusuya yerleştirilmiştir. Nogay, askerlerinin çoğunluğunu onların yanında bırakarak kendisi az bir muhafızla buluşma yerine gelmiştir. Tula-Buka kendinden emin ve mutmain olarak, yanında Nogay'a suikast tertibinde kendisiyle hem fikir olan Müngge-Timur'un diğer oğulları, Alguy, Tuğrulca, Malagan, Kadan ve Kutugan ile birlikte Nogay'ı karşılamıştır. Tula-Buka tertipten habersiz Nogay ile konuşmaya daldığı bir sırada, pusuda bulunan hanzâdeler baskın verip hepsini yakalamışlardır. Bundan sonra Nogay, Tokta'ya hitaben Tula-Buka için "*Bu adam babanın hanlığını ele geçirip, seni ondan mahrum etti*, *Bu oğlanlarda (hanzadelerde) seni tutup öldürmek hususunda onunla anlaştılar. İşte ben sana hepsini teslim ediyorum, dilediğin gibi öldür*" der ve bu söz üzerine, Tula-Buka, Alguy, Tuğrulca, Malagan, Kadaan ve Kutugan'ın başları örtülür ve omurgaları kırılarak katledilirler (1291).[89]

Bu olaydan sonra Bürlük, Saray-Buka ve Tudan'ı Tokta'nın yanına bırakıp "*işte senin hizmetini görecek kardeşlerin, onlara iyi muamele et*" diyerek yurduna dönen Nogay, 1293 yılında karısı Baylak Hatun'u bir mektup ile Tokta Han'a göndermiştir. Han tarafından izzet ve ikramla karşılanan hatunun ziyaret sebebi ise, "*Nogay'ın 'Tokta'nın hanlığının yolunda biraz diken kalmıştır, onları temizlesin"isteğini iletmek*" olduğu anlaşılmış ve "diken" diye tavsif edilenler ise Tula-Buka'ya sadık kalarak Nogay'a karşı cephe alan; Kilitkay, Yotuk, Karaküyük, Macar, Barin-Tokta, Kübi, Yoku, Tura-Timur, Al-Timur, Toka, Baytara, Bay-Melik-Timur, Bay-Tok-Timur, Bay-Gur-Aktacı, Baruh, Malcaka, Burulgu, Küncük, Sudak, Karaçin, Haçeri, Apuşka, Bayancı adlı beylerdir. Baylak Hatun, sözkonusu beylerin Tokta Han tarafından katledilmesinden sonra Nogay'ın yanına dönmüştür.

Nogay ertesi yıl (1294) Müngge-Timur'un hanımı Çiçek Hatun'u boğdurmak suretiyle öldürtmüş, Çiçek Hatun'un mütehakkim oluşu ve bazılarına eziyet ettiği ileri sürülmüşse de Münge-Timur'un Nogay'a muhalif evlatlarının katlinden sonra sıra onların annelerine gelmiştir. Çiçek Hatun ile birlikte onun emrinde çalışan Baytara Beğ de öldürülmüştür. Çiçek Hatun'a tahakkümisnat eden Nogay'ın, hanlık otoritesini hiçe sayması dikkate şayandır. Bu gelişmelerden sonra, han olurken yardımını gördüğü Nogay ve oğullarının[90] tahakkümünden bunalan Tokta Han, kendinden kaçan bazı hanların Nogay'a sığınması ve Nogay'ın bu beyleri iyi karşılayarak, onlara yer, yurt vermesi üzerine, beyleri Nogay'dan ister ancak olumsuz bir cevap alır. Tokta'nın elçisi ikinci defa Nogay'a "*bir avuç toprak, bir sapan ve bir ok*" ile gönderilmiştir. Bunun anlamı, ok ile gökyüzüne çıksanız, bu ok ile ben sizi yere indiririm, yer altına girseniz, sizi bu sapan ile çıkarırım, toprak ile de elimden kurtulmanız mümkün değildir, demektir. Nogay ise elçiyi geri gönderir; "*Tokta'ya söyle atlarımız susamıştır, onları Ten suyundan sulamak istiyoruz*" der. Bu söz üzerine süratle ordusunu toplayan Tokta Han, Nogay'ı karşılamak üzere harekete geçer. 1298 Özü Irmağı boyunda karşılaşan iki ordudan bozguna uğrayan Tokta Han'ın ordusu Ten Irmağına doğru çekilmiş ve burada tutunamayarak Saray şehrine kadar gerilemişlerdir. Nogay, Tokta'yı takip etmemiş, sadece esir ve ganimetlerle yetinmiştir.[91] Torunu Ahtacı'yı

---

[84] István Vásáry, *Kumanlar ve Tatarlar, Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, YKY, İstanbul 2008, s. 84, 85.
[85] Tiesenhausen,*a.g.e.*, s. 169.
[86] Kafalı, *a.g.e.,* s. 60.
[87] Grousset, *a.g.e*., s.380.
[88] Alpargu, *a.g.e*., s. 13.
[89] Kafalı, *a.g.e*., s. 65.
[90] Nogay'ın üç oğlundan Çaka ve Taka, Baylak Hatun'dan olmuştur. Diğer oğlu Turay'ın annesi ayrıdır. Ayrıca Toğluca adlı bir de kızı vardır ve emirlerden Müncük oğlu Taz ile evlenen bu kızından Ahtacı adlı torunu olmuştur.(Baybars) Kafalı, *a.g.e*., s. 67.
[91] Kafalı, *a.g.e*., s. 67.

Kırım'a vergi toplamak üzere göndermiş ancak Ahtacı Kefe'de hile ile öldürülmüştür. Bunun üzerine Nogay, Kefe'ye emirlerinden Maci komutasında bir ordu göndermiş ve şehri yağmalatmış ve çok sayıda Müslüman, Frenk ve Alanlar'dan tacir esir edilmiş, malları ganimet olarak alınmış, Sarı-Kerman, Kırkeri (Çufutkale), Kerç ve Suğdak şehirleri yağma ve talan edilmiştir.[92]

Öte yandan 1298 yılı içinde her biri tümen beği olan Kurmuş oğlu Abacı, Karçin ve Yancı, Nogay'ın oğulları Çaka, Taka ve Turay (Börü)'ın baskılarına dayanamayarak Nogay'ın safından ayrılarak Tokta Han'ın yanına gitmek istemişlersede Nogay'ın oğulları durumu fark edip onları aldatarak geri çevirmişlerdir**.** Abacı ve Karaçin görüşmek üzere dönmüşlerse de Nogay oğullarının tuzağına düşüp, katledilip ve tümenleri yağmalanmıştır. Yoluna devam eden Yancı kurtulmuştur. 1299 yılında, Nogay'a kırılan beğlerden Maci, Sadan, Utraç, Akboğa ve Tayta maiyetlerindeki otuz bin atlı ile Tokta Han'a iltihak etmişlerdir. Bu katılımlarla daha da kuvvetlenen Tokta, kardeşlerinin ve çevredeki diğer tümen beğlerinin de desteğini alarak Nogay ile mücadeleye hazırlanmıştır. Nogay da oğulları ve tümenleri ile harekete geçmiş ve şiddetli bir muharebenin akşamında Nogay'ın ordusu bozguna uğramıştır. Oğulları kaçmayı başarsa da, kendisi ilerlemiş yaşı sebebiyle kaçamayıp, Tokta ordusundan bir Rus askerine yakalanmıştır. Rus askerine "*Ben Nogay'ım beni öldürme ve Tokta Han'a götür*" demişse de bu sözü dinlemeyen Rus, başını keserek Tokta Han'a götürmüş ve "işte Nogay'ın başı" demiştir. Nogay'ın başı olduğunu nereden biliyorsun diye sorduğu zaman "*kendisi söyledi, öldürülmemesini istedi ise de kulak asmadım işini bitirdim*" diyerek cevap vermiştir. Tokta Han Rus'un şöhretli bir kimseye bu tarz muamele etmesine sinirlenmiş ve bir daha bu gibi fiillere kimsenin cesaret etmemesi için Rus'u öldürtmüştür. Bu zafer sonunda çok sayıda esir ve ganimet ele geçiren Tokta Han, rakipsiz bir iktidara sahip olmuştur.[93]

Urus Han'dan sonra 1379 yılında başa geçen Toktamış Han döneminden itibaren Emir Rektemür ve oğullarının hanlık yönetimindeki etkisi ön plana çıkmaktadır. Emir Rektemür, Şirin Kabilesi'nin ileri gelenlerinden olan Dangıbay (Danıngıbay) oğludur.[94] Şirin Kabilesi, Çumuç tamgalı As Kabilesi'nden bir şubedir ve aslen Toy Hocaoğlan oğlu Toktamış (Han) oğlanın baba ve dedelerinden kalma mahsus nöker illerinden bir tanesidir. Rektemür her zaman han sarayında bulunarak, *saklav* tabir edilen görevle, ihtiyaç duyulan işlerde istihdam olunmuştur.[95]

Barikoğlanzade Urus Han tahta çıktığı zaman Çağatay Hanlığı'na elçi gönderilmesi gerekmiştir. Urus Han, Kengaş Koygan beyzade Dervişek Mirzayı ve kabilesinden birkaç yiğit genci Çağatay topraklarına elçi göndermiştir. Bu elçi grubunda Rektemür'de vardır. 7-8 ay sonra elçilik grubu, görüşmeden dönerken, kış yaklaştığı için Urus Han ordasının Sirderya sahiline indiğini öğrenip, yola İdil sahili boyunca devam etmişlerdir. Yolda Rektemür, kamışlık arasında yatmakta olan birini görmüş, ancak kimseye bir şey söylemeyerek, bir süre sonra Mirzalara; "Han'ın Ordası yukarıda imiş benim evim aşağıda kaldı ve sizler hizmet sahibi büyüklersiniz, bizler hizmetkârız, han huzuruna varmamız gerekli görülmez, izniniz olursa ben ayrılayım" demiştir. Mirzalar, hoş gelen bu ifadelere teşekkür edip, biraz suyurgal ederek göndermişlerdir. Kamışlığa tekrar giden Rektemür çıplak ve yaralı birinin ölmek üzere olduğunu görmüş, kendini tanıttığı yaralının Toktamış oğlan olduğunu öğrenmiştir. Toktamış'ın, "*... ben sizin mahsus töreniz, Toktamış oğlanım, Urus Han 4 gün önce sahradaki ordamı bastı, ben vuruşarak dışarı çıktım, ancak çok kalabalıklardı. Mecburen Sirderya'ya atladım, üzerime ok yağdırdılar, benim boğulduğumu düşünüyorlar. Yaralarım su içinde cerahat oldu, 3-4 gündür aç, soğuk ve ilaçsız kaldım. Seni bana Allah ulaştırdı, gerisini sen bilirsin…"* şeklideki yardım talebine, memnuniyetle cevap veren Rektemür; "*…gayretim yettiğince senin gibi bir atazâdeye bir musibet ulaştığı zaman madden, manen ve ruhen hizmet etmeyi murad etmişimdir. Bütün uruğum yok oluncaya dek senin yolunda çalışırım. Eğer muradına ulaşırsak beni unutmayasın…"*, şeklindeki cevabına karşılık Toktamış ise *yemin edip (4 kitab, 100 suhuf, Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün enbiyalar ve özellikle Allah'ın adı üzerine), kendisi ve evladından son kişi tükeninceye kadar devam edecek olan devletine müşterek olmaları konusunda söz vermiştir.* [96]

Gerek Rektemür'ün hizmetleri gerek sonrakilerin sadakatiyle *Tümen Beyi* tabir edilen bir makama ruhsat verilmiştir. Hatta her büyük emirde han yarlığı icabınca Şirin Beylerinin dahi senedi olmadıkça uygulamaya girmemesi kanun olmuştur. Han tuğrasından küçük bademi bir mühür taşımışlar, sahh[97] çekmişlerdir. Bu durum Mengli Giray Bey'e kadar devam etmiştir. Mengli Giray'dan sonra yetkiler biraz daraltılmıştır. Rektemür'ün önceki eşinden olan oğlu Yahşi Hoca babasından sonra Tümen beyi ve cümlenin beyi olmuştur.[98]

Sonuç

Altın Orda Hanlığı Türk-Moğol devlet ve veraset geleneği çerçevesinde Cengiz Han'ın kurduğu Büyük Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olarak tarih sahnesine çıkmış ve devlet güçten düşünce aynı geleneğin etkisiyle parçalanarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Elbette burada modern anlamda devletten bahsedilmemektedir. Hanın sülalesinin şahsında sembolleşen devlet, onun mensup olduğu hanedanın ortak malı olması veya yönetme yetkisinin tek bir ailenin tekelinde olması devletin hem gücü hem zaafı olmuştur. Hanın yönetimi altında özerk güç odağı haline gelen göçebe kabile aristokrasinin yönetimde etkin pay elde etmek istemesi devletin istikrarını bozan en önemli etkenlerden biri olmuştur. Cengiz Han'ın Altın Orda iktidarını Cuçi'nin oğulları arasında pay etmesi örneğinde olduğu gibi han otoritesinin çok sağlam olduğu dönemlerde, yeni hanın belirlenmesi aile içi bir mesele olmuş ve Baba (han)'ın sarsılmaz iktidarı sorunu kolayca çözümlemiştir. Ancak devlet büyüyüp, her hanedan mensubu erkek, kendi bulunduğu bölgede

---

[92] Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 48; Kafalı, *a.g.e.*, s. 67; Alpargu, *a.g.e.,* s. 20.

[93] Kafalı, *a.g.e.,* s. 64; Akdes Nimet Kurat, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara 2002, s. 129.

[94] Kırımî, v. 318-a

[95] Kırımî, v. 318-a.

[96] Kırımî, v. 266-b.

[97] Sahh: Doğruluğunu onaylayan işaret.

[98] Kırımî, v. 318-b.

bir otorite haline gelip kendine bağlı atalıklar, yeni nökerler, kabile reisleri vb. elde ederek güç odağı haline gelince merkezdeki hanın hakem otoritesi işlevsiz hale gelmeye başlamıştır. Bu nedenle özellikle yeni hanın belirlenmesi sürecinde bu kabile aristokrasi arasındaki dengelerin gözetilmesi önemli bir husus haline gelmeye başlamıştır. Bununla birlikte bozkırın bu hür, sert ve kural tanımaz savaşçıları istedikleri kişinin han ol(a)maması durumunda yeni hana itaat etmemiş ve sürekli onun aleyhinde bulunmuşlardır. Bu ise devletin her han değişikliğinde büyük bir tehdide muhatap olması anlamına gelmiştir. Şüphesiz bunda kimin han olacağı ile ilgili sağlam esasların bulunmaması da çok etkili olmuştur. Yani en dirayetli olanın han olmasını ima eden bozkır yaklaşımı, bu en dirayetlinin seçimini genelde adayların taraftarlarını yanlarına alarak birbirileri ile girdikleri sert mücadeleye bırakmıştır. Bu mücadele devleti her açıdan tahrip etmiş, üstelik her zaman en iyi olanın iktidar olmasıyla da sonuçlanmamıştır. Bazen kabile güçlü kabile aristokrasisi en yetenekli olanın değil, kendi çıkarlarına en çok hizmet edecek olanın yanında yer almış ve Nogay ve suyurgallar örneğinde olduğu gibi handan kendine sınırsız imtiyazlar kopararak güç haline gelmişlerdir. Bu ise yönetimin fiilen hanedan kabile aristokrasisine, atalıklara, kabile şeflerine geçmesi sonucunu doğurmuştur.

Sonuç olarak Altın Orda Devleti'nde hanlık makamı bozkır devlet anlayışının tipik bir örneği idi. Bu nedenle bozkır yaşamının her türlü zaaf ve avantajlarını yanında taşımaktaydı. Hanlığın kuruluş döneminde, kardeşlik, kan kardeşliği, nökerlik, atalık vb bağlarla birbirine sıkı sıkıya bağlı, onları hanlık dâhil her türlü birbirine bağışlayacak bir bağlılığa sahip bulunup, biri diğeri için hiç çekinmeden canını verebilecek durumda tutan Halduncu tabirle asabiye ortadan kalktıkça, iktidar mücadelesi bütün bu değerlerle birlikte feragatin de önüne geçmiştir. Nihayetinde Altın Orda Devleti de böyle bir süreci yaşamış bağlılıkla kurulup büyümüş, iktidar mücadelesi ile parçalanıp çökmüştür.

Kaynakça

Abdullah İbn Rıdvan, *Tevârîh-i Deşt-i Kıpçak 'An Hıtta-i Kırım veya Tevârîh-i Tatar Hânân-ı Kadîm ve Ahvâl-i Deşt-i Kıpçak*, Hazırlayanlar: Akif Erdoğru, Selçuk Uysal, İzmir 2012.

Abdülgaffar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, H. 1160, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Yazmalar Koleksiyonu, no: 2331.

Aka, İsmail, *Timur Devleti*, Ankara 2000.

Alpargu, Mehmet, *Nogaylar*, İstanbul 2007.

Bavbek, Osman, "Noğay Türkleri", *Türk Kültürü XXIV*, sayı: 275, Mart 1986.

Bronevskiy, Martin, *Kırım*, çev. Kemal Ortaylı, Ankara 1970.

Carpini, Johan de Plano, *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, çev. Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon 2000.

Derin, Derya, *Abdulgaffar Kırımî'nin Umdetü'l-Ahbâr'ına Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.

Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı*, çev. Doktor Rıza Nur, Sadeleştiren: Yunus Yiğit, İstanbul 2010.

Gömeç, Saadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.

Grousset, René*, Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1999.

İbn Battuta Tancî , Ebu Abdullah Muhammed, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, c. I., çev. A. Said Aykut, İstanbul 2010.

İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, İstanbul 2009.

İnalcık Halil, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Han Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, 135 (Mart-Nisan), İstanbul 1983.

İnan, Abdülkadir, "Moğolların Gizli Tarihi", *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, Ankara 1998.

Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığı Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976.

Kafalı, Mustafa, "Altın-Orda Hanlığı", *Türkler*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Kafesoğlu İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004.

Kesbi Haşim Mehmed Efendi, *Ahval-i Anapa ve Çerkes, Anapa ve Çerkesya Hatıraları*, haz. Mustafa Özsaray, Kafkas Vakfı Yay., İstanbul 2012.

Kurat Akdes Nimet, *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, Ankara 2002.

Ötemiş Hacı, *Çengiz-nâme*, Hazırlayan: İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009.

Özyetgin, A. Melek, *Orta zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.

Paydaş Kazım, "Moğol ve Türk-İslâm Devletleri'nde Suyurgal Uygulaması", *Bilig*, sayı: 39, Güz 2006.

Rizaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007.

Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yay., İstanbul 2001.

Rubruk, Wilhelm von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012.

Schamiloglu, Uli, "Altın Ordu", *Türkler*, c. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Seyidanlıoğlu, Mehmet, "Eski Türklerde Devlet Meclisi 'Toy' Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* cilt: 28, Sayı: 45, 2009.

Şerefüddin Ali Yezidî, *Emîr Timur (Zafername),* çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

Tiesenhausen, W. De, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

Togan, A. Zeki Velidî, *Moğollar, Çingiz ve Türkler*, İstanbul 1941.

Vásáry, István, *Kumanlar ve Tatarlar, Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, YKY, İstanbul 2008.

Vladimirtsov, Boris Yakovleviç, *Moğolların İctimaî Teşkilâtı*, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay., Ankara 1995.

Yakubovsky, A. YU, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK Yay., Ankara 1992.

Yusuf Has Hacip, *Kutagdu Bilig*, Hazırlayan: Reşit Rahmeti Arat, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1999.

THE CONCEPT OF STATE SOVEREIGNTY AMONG THE ANCIENT TURKS

Charles F. CARLSON*

Abstract

Aristotle writing about nine centuries before the Turkic ancestors of the modern Turkic nations first appeared on the scene classified the governments of the Greek city states into a monarchy, between oligarchy and aristocracy, and between democracy and polity.But he did not make a distinction between the community and what we translate today as the state (polis), the separation of the two being a necessary condition of the notion of state sovereignty.However, what will be brought out in this paper is that between 682 and 740 the ancient Turkic ancestors in the Second East Gök Turk Khanate under two princes of this kingdom – Bilge Khagan and his younger brother Prince Kültegin–did make this distinction,almost achieving state sovereignty before their demise.

In the summer of 1990 the five Central Asian nations declared themselves to be sovereign states. Basic to the declarations of sovereignty were equal rights for all citizens, their own constitutions, direct presidential elections, economic independence (market economy, privatization), the right to form and conduct their own foreign policy, and the preservation of the territorial integrity of the regions involved, all based on sovereignty of the state, sovereignty of the people and economic sovereignty.

However, there were events in Central Asia several hundred years earlier during which it could be said that state sovereignty was almost achieved.

The history of the concept of state sovereignty goes back to ancient times beginning with the Greek city states of Aristotle, the Hellenistic monarchies, the Roman Empire, and moving further east, the Byzantine Empire and the lands occupied by the ancestors of the modern Turkic states, including the Kazakhs and the Kyrgyz.- up until the time the concept of sovereignty re-emerged in the form of declarations of sovereignty in the Central Asian countries following the collapse of the Soviet Union. Other political systems that were contemporaneous with Aristotle – the Kingdom of Macedon, the Empire of Archaemenids, the Empire of Alexander the Great – experienced an internal development whereby a distinct gap appeared between the absolute rulers and the communities and associations beneath them, thus passing the first stage in the emergence of the notion of sovereignty.

A further step in the emergence of the notion of sovereignty was taken in the Occidental world in the 3rd century B.C. by the Hellenistic monarchies with the territorialization of imperial rule and a narrowing of the gap between community or association and state, resulting in the greater role on the part of the association in administration and the army.

It was only towards the end of the 1st century B.C. that the essential elements in the theory of sovereignty first appeared in the ancient world – this time in the Roman Empire in conjunction with the notion of *imperium populi Romani.* The emperor in this system was a single central authority with complete power but nevertheless a ruler who was at least theoretically elected by a senate representing the people. He was therefore a constitutional emperor who evolved from the community or association and was not imposed on the community by conquest.

The Roman conception of sovereignty was the Emperor's *imperium* over the empire. This was transmitted in the Middle Ages to the political system in Byzantium and to the states in Western Europe. However, in Western Europe there was a decline in the standards of Roman central administration, and religious communities arose where the role of God was above that of man and where the selection of the king as well as his reign were subject to Papal approval.

However, the emperors of Byzantium managed to preserve the notion of their sovereignty over a unified empire. They were elected by the Senate or the Army, and the choice was ratified by the people.Although they too became associated with God, they still functioned as elected rulers of the society or association.

It was during the period when the Byzantine Empire was at its height that the Turk Empire founded by the ancestors of the modern Turkic nations became consolidated in the sixth century, parallel with the Yenesei Kyrgyz Khanate, under two brothers – Bumin and Istemin. The Turk Empire, that was undoubtedly bifocal from its inception, stretched from Mongolia and the northern frontier of China as far as the Black Sea, the eastern part being centered in Mongolia, the traditional cradle of a number of nomadic empires.

The Turk Empire was chosen as the starting point in the history of sovereignty in the Altaic world since it is likely that there were descendants of the empire directly involved in the formation of the Kazakh Khanate in the mid-fifteenth century, and undoubtedly contributed to the formation of the Kyrgyz Yenesei Khanate in the 9-12 centuries.There was also reference in the Kazakh press during the last years of the Soviet period to the Turks of the sixth-century Turk Khanate being direct ancestors of the present-day Kazakhs.

Turkic runic Orkhon Inscriptions dating from the eighth century record events that took place in the Second East ('Blue') Turk Khanate in the same area between 682 and 740 under two princes – Bilge Khagan and his younger brother Prince Kültegin. It was the Turkish Cooperation and Development Agency (TIKA) that began a project to protect the Orkhon Inscriptions, which are the first written monuments in which the word *Turk* is used. The first signals of Turkish culture and language are given in these inscriptions, which were carved from rocks and marble and are considered to be the beginning of the Turkic family tree.

The inscriptions highlight Bilge Khagan's accomplishment of uniting his people. As one passage reads, "By the will of Heaven, and because I was greatly deserving and it so brought it about, I brought the dying people back to life;

*Prof. Dr., Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Bishkek, Kyrgyzstan.

for the naked people I found clothing, the poor people I made rich, the scanty people I made numerous. I have made the other, which has a kingdom and a kagan, to stand higher. All the peoples in the four quarters of the world I have brought to keeping the peace and making an end of hostilities; they all have obeyed me, and serve me."

Very little is known about the internal political and social structure of the early Turk state or the precise meanings of the officials' titles and their relationships with one another, except that they carried on trade relations in silk with the Byzantines. It is conceivable that the Turks borrowed ideas of government from the Byzantines after allying themselves with the latter against the Sassanids in the second half of the sixth century.

But the few references to social relations and political life contained in the Turkic monuments lead to the conclusion that the Second East Turk Khanate was a political nomadic state (*el)* with institutions and an unwritten code of law. The Khanate consisted of loosely organized tribal confederations, membership in which was determined by shared political interests, mutual loyalty and obligation, in addition to descent from a common ancestor, and where hierarchical relationships between families and groups developed because of the need for leadership in protecting pastures and water-holes from aggressive neighbors. The confederations were each led by a khan whose rule, according to Brockelmann, attained legitimacy from the nobility of the *bägs* to whom the masses of the people (*bodun*) were subordinate, and not necessarily only through lineage.

As the Khanate became consolidated, the term *el* acquired the meaning 'the community, the association, the people of the realm', replacing the word *bodun*. Even later, when the Turks became involved in international politics, *el* started to assume an international character with the meaning 'organized international relations'.

It may further be inferred that the individual khans were bound together under a supreme military ruler, an independent warlord, the *khagan*, who was sovereign ruler of the territory occupied by the state (*ulus*).In theory the rule of the *khagan* was formally sanctioned since he was chosen by an assembly of the Turkic aristocracy and, like the Byzantine emperor, received his mandate from the people. However, judging from the texts of the Turkic monuments, the right of the khagans was at the same time derived through lineage. Like the Byzantine emperor, the khagan was able to preserve the notion of his sovereignty over a unified empire, consisting of people "linked together by a common language and a shared cultural heritage."However, the power of the khagan was limited and seen as a family rather than a personal possession, much in the same manner as power was regarded by the Mongols who were to follow in the area.

Next in rank to the khagan were the viceroys (*shads* and *yabgus*) , the close relatives of whom, younger brothers or sons helped administer part of the khagan's dominions.(What is not clear is whether the viceroys were the same as the individual khans referred to above and described by Brockelmann. But according to Clauson, *khagan* and *khan* first designated essentially the same title, *khan* later being used mainly for a subordinate ruler. Although both terms are used in the Old Turkic monuments, the title *khan* occurs infrequently.)

Ministers (*buyruk*), who were charged by the khagan to perform specific duties, civil or military, were next in line. Like the Emperor of Byzantium, although the khagan of the Turk Khanate was considered sacred (having gained his power from the highest shamanistic being, the heaven as God (*teŋgri*), he was not considered divine. In the Turk khanate, the organization of functions and institutions already showed the definite beginnings of an unwritten code of law (*törö*), which became an expression of the nationalism of the Khanate. It was under this code that the Khanate was administered by the khagan. The code, which was further used as a guide in relations with other foreign occupied territories, was later borrowed by the successors of the Khanate.

According to Klyashtornyi, the Orkhon inscriptions display a certain political orientation determined first of all by the social ideals of the aristocracy, the ruling class of the Turkic tribal union. This social ideal in the inscriptions, says Klyashtornyi, "is embedded in the 'Eternal El of the Turk people', i.e. the Empire created by the Turks. The guarantee of the prosperity of the 'Eternal El' was the Khagan elected by the people, so the principal condition of its existence was declared to be the loyalty of the bägs and the 'whole people' to the Khagans." "For the sake of the 'Turk El', Klyashtornyi writes, "the Khagan must 'acquire (i.e. conquer lands till he exhausts himself completely', he must 'neither sleep or sit idly at the daytime'.War and peace, battle and treaty, everything is decided by the will of the Khagan, for the sake of the Turk El'."

The inscriptions constantly record certain of his actions and define the Khagan's place in the administrative system. The Khagan a) settles and resettles the *conquered tribes, i.e. fixes the borders of their lands; b) settles the Turks in the conquered lands dividing them among the tribes. A more detailed analysis of the Khagan's* actions in the Orkhon inscriptions will definitely add many other features to the image of the ruler of the Turks, determining his position in the social system and the state.

From the monuments we read that, "there were Kök ('Blue') Turks between the two boundaries, having neither rulers nor masters. Wise kagans were they. Great kagans were they. Their buyruqs (officials), too, were wise and brave, indeed. They were great too. Both the lords and people were straightforward and honest. For this reason, kagans were able to rule the state.

'ïdï oqsuz: Kök Türük: anča: olurur ermis: bilge: qaγan ermis: alïp qaγan ermis: bujruq jeme: bilge ermis erinč : alïp ermis erinč : begleri jeme: budunï jeme: tüz ermis: anï üčünElig: anča tutmus: erinč: Elig tutup: Törüg: etmis: üze anča :'

However, the inscriptions also highlight Bilge Khagan's accomplishment in uniting his people. As one passage reads, "By the will of Heaven, and because I was greatly deserving and it so brought it about, I brought the dying people back to life; for the naked people I found clothing, the poor people I made rich, the scanty people I made numerous. I have made the other, which has a kingdom and a kagan, to stand higher. All the peoples in the four quarters of the world I have brought to keeping the peace and making an end of hostilities; they all have obeyed me, and serve me."

In the Orkhon inscriptions we read: ‘When the blue sky above and the brown earth below were created, between them a human being was created. Over the human beings, my ancestors Bumin Kagan and Istemi Kagan ruled. They ruled people by Turkish laws, they led them and succeeded.’

‘Öze Kök: Teŋiri: asïra: yaγïz: Jer: qïlïntaquda: ekin ara: kisi: oγulï: qïlïnmïs: kisi: oγulïnta: öze: ečüm apam: Bumïn qaγan: Estemi qaγan: olurmïš: olurupan: Türük: buduniγ: Elin: törüsün: tuta: bermis: iti: bermis:’

From the manuscripts it may be concluded that the Turk Khanate was a nation in search of its own sovereignty, self-determination and independence. In foreign policy the Gök Turks seemed to have an ambivalent attitude towards the Chinese. On the one hand, it may be concluded from the manuscripts that they despised the Chinese; but on the other hand, Bilge Khagan makes repeated recommendations in the manuscripts to distinguish his people from the Chinese and seek independence from them in order to remain a strong independent society and to maintain a Turkic identity, with a separate *khagan,* unique Turkic institutions and a foreign policy all indicating that the Second Turk Khanate was well on its way to becoming a sovereign state.

In the inscriptions Bilge Khagan even reprimands those Turks who were influenced by the attempted globalization by a foreign culture such as the Chinese and who adopted a Chinese way of life, writing that, “We had such well-acquired and well-organized state and power. You, Turkish and Oguz lords and peoples, hear this! If the sky above did not collapse, and if the earth below did not go away, what could destroy your state and power? O Turkish people, regret and repent!”

‘anča: qazγanmïs: etmis: Elimiz: törümiz: erti: Türük: Oγuz: begleri: budun: esidiŋ: üze Teŋiri: basmasar: asra Jer: tilinmeser: Türük: budun: Eliniŋ: törüsün: kim: artatï /udač...ï: Türük: budun: ert...’

But the manuscripts also reveal a degree of diplomacy with the neighboring Chinese, as evidenced by Bilge Khagan’s statement, "While I have ruled here, I have become reconciled with the Chinese people. The Chinese people, who give in abundance gold, silver, millet, and silk, have always used ingratiating words and have at their disposal enervating riches.”

As was the case in the fifteenth-century Western Europe and in the Mongol Empire, the concept of sovereignty in the Turk Khanate was closely associated with the integration of the individual communities or associations, which were each administered by a viceroy or khan. The khan was delegated by and subordinate to the khagan – the sovereign ruler of the empire.The nation of sovereignty of the khagan was further based on the delegation of administrative powers over the individual communities to the individual khans, who in turn derived their authority from the rich landowners (*bägs*) and the code of law used to administer the Khanate. As in Byzantium, both the khagan and his khans were primarily military leaders.

The Turk Khanate declined after repeated conflicts with the Chinese and under the Uighur component within the empire emerged victorious around 745.

“Then, Turkish common people said as follows: ‘I had a state. Where is my state now? Who do I give my state to? I had kagans. Where is my kagan now? Who do I give my deeds and services to?" So they became hostile to the Chinese emperor.”

‘budun: anča temis: Ellig: budun ertim: Elim: ïmtï qanï: kimke: Elig: qazγanurman: ter ermis: qaγanlïγ: budun: ertim: qaγanïm qanï: ne qaγanqa: isig küčüg: berürmen: tir ermis: anča tep: Tabγač: qaγanqa: yaγï bolmïs:’

The collapse of the Turkic empire marked the beginning of a long period of instability on the steppe that did not end until the rise of the Mongol Empire in the 12th century. There are indications in the Orhon inscriptions that had the empire not collapsed Bilge Khagan's plans for his people even included the gradual abandonment of nomadism and construction of a walled city.

Closing:

When the blue Heaven above and the brown Earth below were created,
Between the two the child of Man was created.
Above the children of Man were seated my ancestor and my Father,
Bumin Qaghan and Istemi Qaghan.
Enthroned, they managed and directed the state and law of the Türk people.
The four directions held many enemies;
Campaigning with the army, they took, they made subject
Many peoples in the four directions.
They made those with heads to bow,
They made those with knees to kneel.
They settled eastward as far as the Qadïrqan Heights, westward as far as the Iron Gates.
Between these they established the formerly tribeless Blue Türks.
They were wise Qaghans, they were brave Qaghans.
Their councilor, too, must have been wise, must have been brave.
Both their lords and their people were peaceful.
For this reason, it is said, they managed the state thus.

The early Kyrgyz were subjects of the Gök Turks and Uyghurs, but in 840 the Kyrgyz defeated the Uyghur Khanate. With this victory, the Kyrgyz expanded their territory to include a large swathe of land in the middle of Central Asia.The Kyrgyz maintained control over much of this land until the 12th and 13th centuries, when Genghis Khan and the Mongols exploded out from their homeland to the northeast of Kyrgyz territory and conquered much of

the known world. The Mongolian expansion forced the Kyrgyz to begin migrating south, into the Tien Shan mountains.

The Kazakh Khanate, founded at the end of the fifteenth century on the territory of present-day Kazakhstan, was another attempt in Central Asia to achieve a sovereign state. The Kazakh Khanate lasted for most of the sixteenth century; it was a political union comprising mostly disparate clans and tribes of Turkic and Mongol origin that broke away from the Uzbek Khanate – a tribal confederation descendant from the Mongol White Horde. As the Kazakh Khanate grew in strength, it attracted other tribes of Nogay, Uzbek, and Mongol origin all looking for additional pasture lands for their livestock. With the acquisition of new territories, the Kazakh Khanate grew to occupy the whole territory of present-day Kazakhstan by the last quarter of the seventeenth century.

Bibliography

"Alash' Partiyasiniŋ programmasiniŋ jobasi'", *Qazaqstan kommunisi*. May 1990.
Allworth, Edward.*Central Asia – A Century of Russian Rule*.New York 1967.
Bennigsen, Alexandre. "Panturkism and Panislamism in History and Today."*Central Asian Survey*, Vol. 3, No. 3, 1985.
Bennigsen, Alexandre and S. Enders Wimbush.*Muslim National Communism in the Soviet Union*. Chicago 1979.
Brockelmann, Carl. *History of the Islamic Peoples*. London 1948.
Carlson, C.F. and Hasan Oraltay."Kül Tegin:Advice for the Future?" *Central Asian Survey*, Vol. 2, No. 2, September 1983.
Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Centuiry Turkish*. Oxford 1972.
Grousset, René.*The Empire of the Steppes*. New Jersey 1970.
Hinsley, F. H., *Sovereignty.* Cambridge 1986.
Klyashtornyi, Sergei G. "The Image of the Qaghan in Orkhon Monuments", *Kinship in the Altaic World, Proceedings of the 48th PIAC*, Harrassowitz Verlag, 2006.
Krader, Lawrence. *Peoples of Central Asia*. Bloomington 1963.
Olcott, Martha. *The Kazakhs*. Stanford 1987.
Oraltay, Hasan. *Alash.* Istanbul 1973.
Sinor, Denis.*Inner Asia – A Syllabus*. Bloomingtoin 1969.
Tekin, Talat. *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington 1968.

İSLAM ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE ARİSTOKRAT CUMHURİYET

Selçuk DUMAN*

Giriş

İnsanlık tarihinde bir araya gelme ve millet haline dönüşme önemli bir aşamadır. Çünkü millet; ortak bir geçmişe sahip, dil, kültür ve ülkü birliği ile birbirlerine bağlı vatandaşların oluşturduğu siyasal ve sosyal birliktir.[1] Türk Milleti'nin oluşmasında geniş anlamda; siyasal varlıkta birlik, dil birliği, yurt birliği, ırk ve köken birliği, tarihi yakınlık ve ahlaki yakınlık etkilidir.[2] Millet olmayı takip eden ikinci aşama, devlet haline dönüşmedir. Ancak devlet kurmak için sadece millet olmak yeterli değildir. Milletin yanında ülke, egemenlik ve politik örgütlenme de gereklidir.[3] Yani egemenliğimizi kullanacağımız bir alana ihtiyacımız vardır.[4] Bu çerçevede Devlet; insanların milletleşme sonucu bir araya gelerek belirli bir coğrafya üzerinde siyasi örgütlenmeye gitmesidir. Devleti oluşturan milletin bağrında egemen olan kuvvet, bireysel olarak hiç kimse tarafından verilmiş değildir. O bir siyasal egemenliktir. Devlet bu gücünü halkın güvenliğini ve düzenini sağlamak için kullanır.[5] Bugün geldiğimiz çağda devletin oluşması medeniyet yolunda önemli olsa da yeterli bir ölçü değildir. Önemli olan devletin nasıl yönetildiğidir. Yani devlet hangi usuller çerçevesinde yönetilmektedir ve bu yönetim şeklinin devleti kuran milletin menfaatlerine uygun olup olmamasıdır. Çünkü önemli olan milletin mutluluğu, refahı, huzuru ve güvenliğidir. Zaten demokratik yönetimler ile anti demokratik yönetimler arasındaki temel ölçü, karar verme yetkisinde tek kişinin değil ortak aklın etkili olması, görüşlerin açık bir şekilde tartışılması ve idare edenlerin hukuka göre hareket etmesidir.[6]

Türklerde Aristokrat Cumhuriyet Uygulamaları

Bu girişten sonra bir yönetim şekli olarak karşımıza çıkan Aristokrat Cumhuriyeti ve bunun Türklerdeki uygulama şekillerini açıklayalım. Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki, Aristokrat Cumhuriyet; seçkinci, oligarşik, baskıcı bir grubun idare şekli değildir. Aristokrat Cumhuriyet, monarşiden, tiranlıktan ve hatta demokrasinin ilk aşamalarındaki kötü yönetimden kurtulmak için başta Sokrates, Eflatun ve Aristoteles gibi önemli düşünürler tarafından ileri sürülen ve demokratik toplumların oluşmasında son derece etkili olan bir sistemdir. Bu açıklamadan sonra sistemin tarihi sürecine dönecek olursak, bilindiği üzere Cumhuriyet rejiminin daha çok Yunan şehir devletlerinde ortaya çıktığına inanılır. Oysaki M.Ö. 500'lerde Kuzey Hindistan'da, Cumhuriyet rejimi görülmektedir.[7] Ancak orası ile ilgili yeterli bilgi olmadığı için biz Yunan Şehir Devletleri üzerinden sistemi açıklayacağız.

Eski Yunan siyasal teşkilatı olan Polis; aile, genos ve fraderi aşamalarından sonra siyasi yapısını tamamlamıştır. Daha sonra kralların yönetimde zor durumda kalmaları ile birlikte önemli konularda kabile şeflerine veya aile reislerine danışmaya başlanmıştır. Bu danışmalar zaman içinde alışkanlık haline gelmiş ve Aristokrat sınıf oluşmuştur. Ancak Aristokratların sonraki süreçte keyfi uygulamalara gitmeleri, yani oligarklaşmaları sonucunda iç karışıklıklar meydana gelmiş ve M.Ö. 650-600 yıllarında Dragon ve Solon yasaları doğmuştur. Hatta bir ara çözüme ulaşılamadığı için tiranlık rejimi hâkim olmuştur. İşte toplumun içine düştüğü bu açmazdan kurtulması için Herakleitos, Sokrates, Eflatun ve Aristoteles gibi düşünürler yönetimde erdeme dayalı halkın yararına çalışacak kişilerin rol almasını yani akıllı azınlığın etkin olmasını savunmuşlardır.[8] Sokrates; toplumu halkın çoğunluğu değil bilgili, erdemli bir azınlığın yönetmesini istemiş ve yönetecek azınlığın soya dayalı değil, bilgiye dayalı olmasını önermiştir.[9]

Eflatun Devleti; insanların kendine yetmemesi sonucu başkalarının yardıma ihtiyaç duyması gereğinden doğan bir oluşum olarak tanımlamış ve ideal devletin en iyilerin yönettiği devlet olduğunu söylemiştir.[10]Eflatun; aklın üstünlüğünü ve yönetimin akla ait olduğunu felsefi düzeyde kanıtlamaya çalışmış, insanın nesne ve düşünce olarak iki kısımdan oluştuğunu, düşüncenin bedeni yöneteceğini eklemiştir. Aklın her insanda eşit düzeyde olmadığını söyleyen Eflatun, bu nedenle akıllı insanların devleti yönetmesi gerektiğini, böyle olmadığı takdirde kötü sonuçların ortaya çıkabileceğini ifade etmiştir.[11]

Aristoteles; gerek birey ve gerekse devlet için en iyi ve en etkin yaşam ruhun iyiliğini sağlamaya çalışan erdemli bir yaşamdır diyerek, bir toplumda erdemli olanların devleti yönetmesi gerektiğini bu şekilde en iyi yönetimin olacağını açıklamıştır.[12]

Ancak bütün bu uyarılara rağmen o tarihte Yunan yönetim yapısında güç ve yetkiler sınırlı bir topluluk tarafından kullanılmış, halkın egemenliği ve bireylerin eşitliği mümkün olmamıştır.[13] Bu yüzden Aristokrat Cumhuriyet rejimini etkin olarak kullanan Romalılardır.

---

* Prof. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Öğretim Üyesi, Tokat, Türkiye. Email: selcuk.duman@gop.edu.tr

[1] A. Afetinan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazmaları*, Ankara 2000, s. 28.
[2] Afet İnan, *Mustafa Kemal'den Yazdıklarım*, İstanbul 1971, s. 57.
[3] Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, İstanbul 1993, s. 81.
[4] Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği,* s. 103-104.
[5] Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazmaları*, s.38.
[6] David Spitz, *Anti-Demokratik Düşünce Şekilleri*, çev.: Şiar Yalçın, İstanbul 1969, s. 5.
[7] Toktamış Ateş, *Cumhuriyet,* İstanbul 1986, s. 13.
[8] Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler,* İstanbul 1986, s. 3-4.
[9] Alaeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ankara 2004, s. 135.
[10] Mehmet Dikici, *Türklerde Devlet*, Ankara 2005, s. 12.
[11] Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s. 143.
[12] Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s. 176.
[13] Hamza Eroğlu, *Atatürk ve Cumhuriyet*, Ankara 1998, s. 5.

Roma'da M.Ö. 509 yılında Etrüsk Kralı'nı ülkeden kovan ve yönetimi ele geçiren "Patriciler" (Babalar) krallık kurumuna duydukları öfkeden dolayı Cumhuriyeti kurmuşlardır. Bu Cumhuriyet, Aristokrat Cumhuriyettir. Bunu takiben M.Ö. 450 yılında, "On İki Levha Yasaları" kabul edilmiş, M.Ö. 447'de ise, "Plep Meclisi"(Halk Meclisi) senato gibi kanun yapma hakkı elde etmiştir. Böylece halkın yönetimde etkinliği sağlanmıştır.[14] Zaten Eflatun, devletin tüm sınıfların mutluluğu için kurulduğunu, yoksa bir sınıf mutluluğu için olmadığını, devlette doğruluğun esas olduğunu, devletin iyi bir düzenle yönetilmesi ve akıllıca yönetilmesi gerektiğini, böylece büyük devlet olacağını belirtmiştir.[15] Diğer yandan Eflatun, devletin; iyilik, bilgelik ve doğruluğu temel değerler olarak kabul etmesi gerektiğini ortaya koymuştur.[16]

Aristoteles de; devletin sınırları içerisinde yaşayan herkesin mükemmel olamayacağını ifade ederek, canlı varlıklar gibi farklı parçaların olduğunu, ruhun nasıl akıl ve arzudan mürekkepse yönetimin de böyle olduğunu[17] bu nedenle devleti kendi kentlilerinin yönetmesi gerektiğini belirtmiştir.[18] Sistemin genel olarak ne olduğunu ve neyin amaçlandığını bizzat sistemi ortaya atan kişilerden aktardıktan sonra şimdi Türklerin uygulamalarına dönebiliriz.

İslam öncesi Türklerde sosyal yapı; oguş (aile), urug (aileler birliği), bod-boy (bir siyasi teşkilata bağlı), bodun (beyler birliği, siyasi yönden müstakil veya değil), il (müstakil topluluğun oluşturduğu devlet)[19]şeklindedir. Kaşgarlı Mahmut Divanu Lügati't-Türk'de devleti barış anlamında tanımlamıştır.[20] Bu çerçevede bakıldığı zaman Türk Devletlerinin genel niteliği de ortaya çıkmaktadır. Türk Devletlerinde temel yapı boylardır. Boylar, ailelerin bir araya gelmesiyle oluşur ve beyler tarafından yönetilirdi. Beyler, boydaki iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerekirse silahla boyun menfaatlerini korumakla görevliydi.[21] Beylerin başa gelme şekli ise, aile temsilcilerinin seçimi ile olurdu.[22] Bu neden ile Türk Devletlerini bir beyler konfederasyonu şeklinde ifade edebiliriz.[23] Boyların askeri gücü de olduğu için devlet içerisindeki etkinliği oldukça önemlidir. Bu nedenle bir konfederatif yapıdan bahsetmek doğrudur.[24]

Türk Devletlerinin temel anlamda niteliğini ifade ettikten sonra devleti yöneten kişiyi açıklayalım: Devletin başında "Hakan", "Kağan", "Han" gibi unvanları olan kişiler bulunurdu. Bu kişiler, beyler ve diğer üst düzey devlet memurları, hatta halkın katıldığı kurultaylarda seçilirdi. Burada önemli olan iki nokta vardır. Birincisi; kut verilen aileye mensup olmak, ikincisi; gerekli özellikleri taşımak.[25] Yani sadece kut verilmesi yeterli değildi. Örneğin, M.Ö. 60 yılında Hun tahtına kurultayda Sağ Bilge Tigin çıkarıldı. Yine Uygurlarda Kutluk Bilge Kağan(795-805) kurultay tarafından tahta çıkarıldı.[26] Zaten Kut'un sahibi olan hükümdar; kurt ile kuzunun birlikte yaşayacağı şekilde adil ve yöneten,[27] Tanrıdan aldığı güç ile idare eden,[28] adaletli, asayişi sağlayan, milletini eşit gören ve refahını sağlayandı.[29]Aynı zamanda halkını doyuran,[30] kanun yapan[31] ve yasaya önce kendi uyan kişi idi.[32] Bu nedenle hükümdarın mutlaklığı söz konusu değildir. Burada temel belirleyici olan nitelikler ve töredir. Yani meşruiyeti töreye uyduğu sürece devam eder. Yoksa kut dahi çekilirdi.[33] Türk Hükümdarlarının niteliğine gelince; kişi bilge olmak, erdemli olmak, cesaret sahibi olmak ve alp olmak zorundadır.[34]

Kutadgu Bilig'de; bilginin nam ile büyüyeceğini, bilgisizlikle devletin yönetilemeyeceğini,[35] doğrulukla devletin ayakta kalabileceğini belirtmiştir.[36] Divanu Lügati't-Türk'te ise, Türk Hükümdarı'nın en önemli özelliği olarak erdem gösterilir.[37] Türk Hükümdarlarının görevleri de şu şekilde belirtilmiştir; Tanrı varlık verdiği için özünde kutu var olduğu için hükümdar olan kişi; milletin birliğini sağlamak, fakir milleti zengin kılmak ve nüfusunu çoğaltmakla görevliydi.[38]

Türk Hükümdarları, "Tanhu" unvanını kullanırlar ve Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak algılanırlardı. Ancak ne Tanrı iddiasında olmuşlardır ne de gökten inmişlerdir.[39] Kesinlikle halka mutlak doğruları dayatmazlar, aksine halka uygulamakla yükümlü olduğu töreleri bile halka sorarak oluştururlardı. Töreler, kurultaylarda devlet ileri gelenleri ve halkın katılımı ve özgürce fikrini söylemesiyle ortaya çıkardı. Bu da hükümdarın monarklığını engellerdi.[40]

---

[14] Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s. 185-189.
[15] Eflatun, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz, İstabul 1980, s. 109-110.
[16] Eflatun, *Devlet*, s. 122.
[17] Jonathan Barnes, *Aristoteles*, Çev. Bahadır Öcal Güzgören, İstanbul 2002, s. 119.
[18] Kaan H. Ökten, *Aristoteles*, İstanbul 2007, s. 453.
[19] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1992, s. 215.
[20] Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Sadeleştiren: Yalçın Toker, İstanbul 1995, s. 137.
[21] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 217.
[22] Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, İstanbul 1989, s. 53.
[23] Nevzat Kösoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul 1991, s. 36.
[24] Kösoğlu, *Devlet*, İstanbul 1997, s.39.
[25] Osman Kaçıkçı, "Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık", *Türkler*, C. 2, Ankara 2002, s. 889.
[26] Kürşat Koçak, *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri*, Gazi Üni. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 25.
[27] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, Fikri Silahtaroğlu, Ankara 1996, s. 48.
[28] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, s. 126.
[29] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, s. 446.
[30] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, s. 429
[31] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, s. 128
[32] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, s. 179.
[33] Kösoğlu, *Devlet*, s.47-48.
[34] Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler*, C.2, Ankara 2002, s. 830.
[35] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, s. 149.
[36] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, s. 416.
[37] Kaşgarlı Mahmut, *Divanu Lügati't-Türk*, çev. Besim Atalay, C.4, Ankara 1992, s. 188.
[38] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I,* İstanbul 1971, s. 24.
[39] Atilla Özer, *Türklerde Devlet Anlayışı ve Demokratik Rejim*, Ankara 1982, s. 245.
[40] Kaçıkçı, "Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık", s. 889.

Eski Türk Devletlerinde hükümdarlara insanüstü bir varlık değeri bu nedenle atfedilmez, hâkimiyetleri sınırlı olup, töreye göre hareket etmeleri gerekirdi.[41]

Diğer yandan hükümdarların keyfi davranması mümkün değildi. Çünkü "İl gider Töre kalır[42]" sözüyle devlet yönetiminde törenin ne kadar önemli olduğu ve her şeyin üstünde olduğu ifade edilmiştir. Türk tarihi incelendiği zaman başarılı Türk Hükümdarları; Mete, Atilla, Bilge ve Kültigin kardeşlerin töreyi en iyi uygulayan hükümdarlar olduğu görülmektedir.[43] Türk sosyal yapısı nedeniyle baskıcı, anti-demokratik uygulamaların devletin devamında sakınca yarattığı gibi dağılmasına da neden olmuştur. Bu nedenle Türk milli hukuku olan törenin uygulanması devletin başarısında etkin olmuştur. Töre; Türk sosyal hayatını düzenleyen mecburi kurallardır. Hükümdarın, bireylerin ve toplumun hak ve hukukunu belirler ve cezai hükümleri vardır.[44] Töre; Türk devlet telakkisinin temel taşıdır.[45] Diğer yandan yukarıda da ifade ettiğimiz gibi töre hükümdar adlarıyla anılsa da beylerin, devlet büyüklerinin ve halkın katılımı sonucu kurultaylarda belirlenirdi.[46]

Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacip, töreyi uygulayabilecek devlet başkanının niteliklerini; bilgili, Türk soylu, dürüst, ulusta seçilmiş alp, cesur, doğru söyleyen, halkla uyumlu, akıllı, cömert ve iyiliksever olarak tanımlamıştır.[47] Kaşgarlı Mahmut Divanu Lügati't-Türk'te ise; hâkim, bilgili ve akıllı olması üzerinde durmuştur.[48] Bahaeddin Ögel de kahramanlık ve cesareti öne çıkarmıştır.[49] Ötüken Türk Kitabelerinde, bu durum töreyi uygulayan hükümdarın bilge ve alp olması, doğru düşünmesi, düşündüğünü uygulaması, cesur, realist ve halkın düşüncesine önem veren kişi olması şeklinde ifade edilmiştir.[50] Türk Hükümdarlarının karizmatik bir yapıya sahip olması da üzerinde durulan konudur.[51] Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, iktidar sahiplerinin Türk Devlet Yönetimi'nde milleti temsil etmesi ve millete göre hareket etmesi önemli olmuş, emredici gücünü kamu yararına kullanması, adil olması ve erdemli olması ön plana çıkmıştır.[52] Bunun aksi yani töreye uymayan, Türk Milleti tarafından kabul görmeyen hükümdarlar; iktidardan düşebilirler ve kut'u yok sayılırdı.[53]

Türk Devletlerinin yönetim sistemine bakılacak olursa, kendilerine has ve çağlarına göre oldukça ileri düzeydedir. Ancak Batılı kavramlar ile anlatılmadığı için bugün uluslararası literatürde hak ettiği yeri alamamıştır. Öncelikle Türk Devletlerinin yönetim sisteminde hükümdarlar yalnız değildir. Bilge kişiler hükümdarların yanında mutlaka bulunmuştur. Örneğin Göktürklerde hükümdarın en üst düzey danışmanları "Aygucu" ve "Bilge" unvanını kullanırdı.[54] Yine Uygur Devlet Sarayı'nda hükümdara yol gösteren ve fikir veren "Tayanç" ve "Kengeşçi" denilen danışmanlar vardı.[55] Yani hükümdar devleti yönetirken mutlaka yakınında bulunan bilge adamlardan faydalanır, onların görüşlerini dikkate alır ve ortak akılla hareket ederdi. Ancak Türk Devlet Yönetimi'nde ana unsur, kurultaylar yoluyla toplanan meclislerdir. Bu meclisler; Büyük Hun Devleti'nde Mete, Avrupa Hun Devleti'nde Atilla, Göktürk Devleti'nde Bilge ve Kültigin kardeşler döneminde etkin olarak kullanılmış ve Hazar Devleti'nde, Peçeneklerde, Tuna Bulgar Türk Devleti'nde ve Kıpçak Türklerinde de görülmüş olup, etkin bir şekilde yönetime katıldığı tespit edilmiştir.[56] İbrahim Kafesoğlu, Avrupa Hunlarında; "Seçkinler Meclisi", Tabgaçlar da; "Devlet ve Nazırlar Meclisi " , Hazar Hakanlığın da; "İhtiyarlar Meclisi", Peçenekler de; "Kararlar Meclisi" ve Tuna Bulgarların da; "Millet Meclisi"nin olduğundan bahsetmektedir.[57]

Bu meclisler; senede 3 defa toplanmakta olan kurultaylar aracılığıyla meydana gelir ve burada; devlet işleri görüşülür, dini törenler yapılır ve çeşitli etkinlikler gerçekleştirilirdi. Bunlardan ilki; senenin ilk ayında hükümdarın sarayında yapılmakta olup, dini niteliklidir. İkincisi; ilkbaharda beşinci ayda (bize göre Haziranda) yapılırdı. Kurbanlar kesilir, at yarışları yapılır, güreşler tertip edilir, hükümdarlar tespit edilir, ülke meseleleri hakkında gerekli müzakereler gerçekleştirilirdi.[58] Üçüncüsü ise güzün yapılırdı. Bu törenler de halk ile beyler hükümdardan davacı olabilirlerdi.[59]

Özellikle bahar aylarında yapılan kurultaylara; prensler, devlet büyükleri, boy beyleri, Türk Devleti'ne bağlı krallar katılırlar, devletin yapacağı işler planlanır ve tartışılırdı. Sonbahardaki kurultay ise sayım kurultayıydı. Elbette ki bu kurultaylar ve ortaya çıkan meclisler bugünkü meclisi karşılamaz. Ancak milletin birleşmesini ve kaynaşmasını sağladığı gibi törenin belirlenmesini ve hükümdarın da hesaba çekilmesini sağlardı.[60]Hatta Göktürk ve Uygurlardaki bu meclisler, hükümdarı tasvip veya gerekçe göstererek reddedebilirdi.[61] Bu nedenle demokratik toplum öncesi sistem için oldukça önemlidir.

---

[41] Yusuf Tekin, "Türk Devlet Geleneğinde Hâkimiyet ve Devletin Başı Sorunu", *Yeni Türkiye*, sayı 45, Mayıs-Haziran 2002, s. 21.
[42] Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s. 38.
[43] Mehmet Saray, *Türk Devletlerinde Meclis, Demokratik Düşünce ve Atatürk*, Ankara 1999, s. 5-7.
[44]Saray, *Türk Devletlerinde Meclis, Demokratik Düşünce ve Atatürk*, s. 7.
[45] Taneri, "Adalet ve Türkler", *Makaleler II,* Yay. Haz. Semih Yalçın-Saadet Güleci, Ankara 2006, s. 81.
[46] Ögel, "Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler,* C.2, Ankara 2002, s. 876.
[47] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 168.
[48] Kaşgarlı Mahmut, *Divanu Lügati't-Türk*, C.1, s. 428.
[49] Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982, s. 245.
[50] Ali Öztürk, *Ötüken Türk Kitabeleri*, İstanbul 1973, s. 39-40.
[51] Abdülkadir Donuk, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", *İ.Ü. E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 10-11, 1979-1980, s. 30.
[52] Bülent Atalay, "Türk Devlet Geleneğine Göre Devlet Adamlarında Bulunması Gereken Asgari Hususiyetler", *Türkler*, C.2, Ankara 2002, s. 860.
[53] Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", s.828.
[54] Hayrettin İhsan Erkoç, *Eski Türklerde Devlet Teşkilatı*, Hacettepe Üni. Sos. Bil.Ens. Yüksel Lisans tezi, Ankara 2008, s. 224.
[55] Mehmet Kandır, "Kutadgu Bilig'e Göre Türklerde Devlet Yönetimi", *Yeni Türkiye*, Sayı 45, Mayıs-Haziran 2002, s. 8.
[56] Saray, *Türk Devletlerinde Meclis, Demokratik Düşünce ve Atatürk*, s.5-13.
[57] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 247.
[58] Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 246.
[59] Ögel, "Devlet Meclisi ve Kurultay", s. 875.
[60] Ögel, "Devlet Meclisi ve Kurultay", s. 875-879.
[61] Saray, *Türk Devletlerinde Meclis, Demokratik Düşünce ve Atatürk*, s. 13.

Türk Devletlerinde halk devlet için değil devlet halk içindir.[62] Bunu ifade ederken birbirine rakip ya da az-çok önemli anlamında değildir. Aslında Türk Devletlerinde; "Devlet", "Vatan" ve "Millet" kavramları birbirinden ayrılması mümkün olmayan kavramlardır. Bu açıdan bakıldığı zaman Devlet; baba, Vatan; ana, Millet; çocuklardır.[63] Türk Devlet Yönetimi'nde bu dengenin korunması son derece önemliydi. Bu çerçevede meclisler dengenin korunmasında önemli bir yere sahipti. Meclis başkanlığını Kağan yapar, meclis üyelerine "Toygun" denilirdi. Hükümdar olmadığı zaman ise meclis başkanlığını, "Aygucu" ve "Öge" unvanlı devlet danışmanları yapardı.[64]

Devlet meclisleri, yeni kurulan devletin töresini tespit etmek, hükümdar değişikliğini bildirmek, bayram ve toylarda toplanmak, savaşa karar vermek ve büyük davalarda hükümdarın başkanlığında bir araya gelmekle görevliydi.[65]

Diğer bir önemli konu ise Türk yönetim sisteminde seçkin sınıfın ya da soya dayalı bir yapının bulunmamasıdır. Yöneticiler görevlerini yaptığı ve becerilerini sergiledikleri sürece kutsaldırlar.[66] Zaten devletin temelinin oluşturan boyun toplumsal yapısı eşitlikçidir. Diğer yandan toplanan mecliste bütün unsurları temsil eden kişiler bulunmaktadır.[67] Bu nedenle gerek yönetimde gerekse halkın genelinde eşitlikçi bir yapının olduğunu söyleyebiliriz.

Türk Devlet Yönetimi'nde önemli bir özellik de, halkın hükümdara bakması değil, hükümdarın halka bakması konusudur. Bu çerçeve kanunla belirlenmiş, olmazsa olmaz olarak yer almış birlik ve güvenliğin sağlanması da buna eklenmiştir.[68] Bu şekilde çağdaşlarında olduğu gibi hükümdarların; halkı soyan, ağır vergiler ile ezen, ailesi ve kendi menfaatlerini düşünen hükümdar olmaktan uzak tutmuştur.

Türk Devlet idaresinde hükümdar, hiçbir sınıf farkı gözetmez ve bu durumu şu şekilde ifade ederdi: "İster oğlum, ister yakınım ya da hımsım olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun; kanun karşısında bunların hepsi birdir.[69]" sözüyle bugünkü demokratik modern devletlerin bile olmazsa olmazı olan halkçılık prensibini en iyi bir şekilde uygulamıştır. Türk Hükümdarı'nın yönetim uygulamasıyla devletin sürekliliği yakın ilişkilidir. Örneğin, Kutadgu Bilig de; "Bey iyi olursa ulus düzelir.[70]Ey kanun yapan kişi, kötü kanun yapan ölüp gitti. Dünya düzeni kötü kanunla sağlanamaz.[71]" denilmiş ve beyliğin ancak birlik ve doğrulukla ayakta kalabileceği üzerinde durulmuştur.[72]

Görüldüğü üzere, Türk Devlet yönetiminde hâkimiyetin kaynağı halkın memnun edilmesidir. Merkezi iktidar, toplumun eğilimlerine uymakla yönetebileceği gerçeğine dayanır.[73] Demek ki, Türk yönetim sisteminde temel dayanak Adalet "Kün Togdı", Devlet "Ay-Toldı", Akıl "Ögdülmüş", Kanaat ve Afiyet "Odgurmuş" olmuştur.[74] Bu şekilde ideal devletin yakalanabileceği amaçlanmıştır. Yusuf Has Hacip de; "İdeal Devleti; ahlak, fazilet, zekâ, bilgi ve kültürüyle yükselmiş ve aynı zamanda içinde yaşadığı toplumun ihtiyaçlarına ve isteklerine cevap verebilen insanların yönetebileceğini ortaya koymuştur.[75] Bu şekilde bir yönetimin de ancak adet, gelenek, töre ve faziletle olabileceğini yineleyelim. Yani Türk hukuk sisteminde mümkündür. Türk Devlet teşkilatının temel taşı da budur.[76] Buraya kadar anlattıklarımızdan görüldüğü üzere, Türk Devlet Yönetimi uygulamaları, yukarıda ifade ettiğimiz düşünürlerin görüşlerine uygun. Hatta birçok konuda demokratik kurallar ile daha yakın ilişkilidir. Atatürk bu durumu şu şekilde ifade etmiştir; "Türk Milleti, en eski tarihlerinde, meşhur kurultaylarıyla, bu kurultaylarda devlet reislerini seçmeleri ile demokrasi fikrine ne kadar bağlı olduklarını göstermişlerdir." demektedir.[77]

Sonuç

Türk devletleri kurumsal anlamda ne batıdaki çağdaşlarıyla ne de doğu da kurulan devletlerle eşdeğerdir. Tamamen halk için kurulan bu devletler, hukukun üstünlüğüne dayanmıştır. Diğer yandan kurultaylar yoluyla toplanan danışma meclisleri halkın haklarını koruma altına almıştır.

Türk Hükümdarları, batıdaki krallarla bizdeki sultan ve padişahlar ile İslam dünyasındaki devlet başkanlarıyla karşılaştırılamaz. Zaten kanaatimizce hata burada yapılmaktadır. Çünkü gerek batıdaki krallar, gerek bizdeki sultanlar ve padişahlar, gerekse İslam devletlerinde görev yapan kişiler monark bir yapı arz etmektedirler ve mutlaktırlar. İslam dünyasındaki ve bizdeki devlet başkanlarının bir diğer yönü ise dini kuralların ekseninde yer almalarıdır. Türk Hükümdarları, ne mutlaktırlar, ne vazgeçilmezdirler, ne de ilahi dokunulmazlıkları vardır. Halkını korumak, onun ihtiyaçlarını karşılamak ve kanunları uygulamakla görevli kişilerdir. Halkına hizmet ettiği sürece ve hukuka uygun hareket ettiği anlamda başta kalabilirler. Yoksa kurultaylar yoluyla görevden alınabilmektedirler. Diğer yandan kurultaylar; boy beyleri, devlet ileri gelenleri ve halkın katıldığı, devletin önemli konularının konuşulduğu yerlerdir. Kurultaylar, hukukun tespitini yaptığı gibi hükümdarı sorguya çekebiliyor, hükümdarı onaylıyor ya da hükümdarın görevden alınmasına neden olabiliyordu. Elbette bütün bunların yapılmasında sistem kendi içerisinde fren

[62] Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", s. 831.
[63] Mustafa Kafalı, "Devlet, Vatan ve Millet", *Makaleler I*, Yay. Haz. Semih Yalçın, Süleyman Özbey, Ankara 2005, s. 265.
[64] Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", s. 831.
[65] Koçak, *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri*, s. 78.
[66] Ünal Sığrı-Yavuz Erci, *Türklerde Yönetim Gelenekleri ve Türk Yönetim Tarihi*, İstanbul 2007, s. 23.
[67] Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, s. 242.
[68] Sığrı-Erci, *Türklerde Yönetim Gelenekleri ve Türk Yönetim Tarihi*, s. 80.
[69] Ali F. Karamanlıoğlu, "Türklerde İçtimai Adalet Fikri", *Türk Kültürü*, S.4, 1963, s. 8.
[70] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, s. 83
[71] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, s. 128, 149.
[72] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, s. 416.
[73] İhsan Dede, *Tarih Sürecinde Türklerde Yönetim*, İstanbul 2005, s. 43.
[74] Adem Tutar, "İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı", *Türkler*, C.2, Ankara 2002, s. 869-870.
[75] Dikici, *Türklerde Devlet*, s. 268.
[76] Taneri, "Adalet ve Türkler", s. 73, 81.
[77] Afetİnan, *Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım*, s. 69.

mekanizmaları oluşturmuştur. Örneğin, kut ile hükümdar her ne kadar koruma altına alınsa ve kutsansa da kutun bir karşılığı olduğu töre ile ortaya konmuştur. Bu karşılığı yerine getirmediği an da kut düşmüştür. Töre dediğimiz yapı Türk hukuk sistemi olup, Türk Hükümdarı'nın keyfi hareket etmesini engellemiştir. Diğer yandan bu hukuk sistemi, kurultaylarda onaylandığı için Türk Devletlerinde kanun devletinin ötesinde hukuk devleti niteliği ön plana çıkmıştır.

Boy beylerinin askeri gücü ve toplum içerisindeki etkinliği, diğer yandan konfederatif bir şekilde devlete bağlılıkları hükümdarın kendi başına buyruk hareket etmesini istese de engellemiştir. Son olarak Türk Devlet yapısında soya ve seçkinciliğe dayalı bir sınıf olmadığı için iyi olan, töreyi doğru uygulayan, milleti doğru yönetebilen kişiler kabul görmüş ve hükümdar olma yolları açılmıştır. Bu nedenle gerek doğu Türklerinde gerek Batı Türklerinde onlarca değişiklik yapıldığı görülmektedir. Her ne kadar biz bunları ayrı devletlerin kurulması olarak nitelesek de, işin doğrusu bu devletler benzer coğrafyalarda aynı toplumu yönetmek için oluşturulan siyasi teşkilatlar olup, yukarıda ifade etmiş olduğum çerçevede görev değişikliği yapan Türk Hükümdarlarıdır. Yani devlet, aynı devlettir.

Kaynakça

Afetinan, A., *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazmaları,* Ankara 2000.

Afetinan, A., *Mustafa Kemal'den Yazdıklarım*, İstanbul 1971.

Atalay, Bülent, "Türk Devlet Geleneğine Göre Devlet Adamlarında Bulunması Gereken Asgari Hususiyetler", *Türkler*, C.2, Ankara 2002.

Ateş, Toktamış, *Cumhuriyet*, İstanbul 1986.

Barnes, Jonathan, *Aristoteles*,Çev. Bahadır Öcal Güzgören, İstanbul 2002.

Dede, İhsan, *Tarih Sürecinde Türklerde Yönetim*, İstanbul 2005.

Dikici, Mehmet, *Türklerde Devlet*, Ankara 2005.

Eflatun, *Devlet*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz, İstabul 1980.

Erkoç, Hayrettin İhsan, *Eski Türklerde Devlet Teşkilatı*, Hacettepe Üni. Sos.Bil.Ens. Yüksel Lisans tezi, Ankara 2008.

Eroğlu, Hamza, *Atatürk ve Cumhuriyet,*Ankara 1998.

Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi* (Sadeleştiren: Yalçın Toker), İstanbul 1995.

Göze, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler,* İstanbul 1986.

Güngör, Erol, *Tarihte Türkler,* İstanbul 1989.

Kaçıkçı, Osman, "Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık", *Türkler*, C.2, Ankara 2002.

Kafalı, Mustafa, "Devlet, Vatan ve Millet", *Makaleler I* (Yay. Haz. Semih Yalçın, Süleyman Özbey) , Ankara 2005.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1992.

Kandır, Mehmet, "Kutadgu Bilig'e Göre Türklerde Devlet Yönetimi", *Yeni Türkiye*, S.45, Mayıs-Haziran 2002.

Karamanlıoğlu, Ali F., "Türklerde İçtimai Adalet Fikri", *Türk Kültürü*, Sayı 4, Şubat 1963.

Kaşgarlı Mahmut, *Divanu Lügati't-Türk*, çev.: Besim Atalay, C.1-4, Ankara 1992.

Koca, Salim, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler*, C.2, Ankara 2002.

Koçak, Kürşat, *Eski Türklerde Devlet Gelenekleri ve Törenleri*, Gazi Üni. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

Konuk, Abdülkadir,"Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı", *İ.Ü. E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi,* S.10-11, 1979-1980.

Kösoğlu, Nevzat, *Devlet,* İstanbul 1997.

Kösoğlu, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi ve Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul 1991.

Ögel, Bahaeddin,"Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler*, C.2, Ankara 2002.

Ögel, Bahaeddin,*Türklerde Devlet Anlayışı,* Ankara 1982.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I,* İstanbul 1971.

Ökten, Kaan H., *Aristoteles,* İstanbul 2007.

Özer, Atilla,*Türklerde Devlet Anlayışı ve Demokratik Rejim*, Ankara 1982.

Öztürk, Ali, *Ötüken Türk Kitabeleri,* İstanbul 1973.

Saray, Mehmet, *Türk Devletlerinde Meclis, Demokratik Düşünce ve Atatürk,* Ankara 1999.

Sığrı- Erci, Ünal-Yavuz, *Türklerde Yönetim Gelenekleri ve Türk Yönetim Tarihi*, İstanbul 2007.

Spitz, David, *Anti-Demokratik Düşünce Şekilleri*, çev.: Şiar Yalçın, İstanbul 1969.

Şenel, Alaeddin, *Siyasal Düşünceler Tarihi,* Ankara 2004.

Taneri, Aydın, "Adalet ve Türkler", *Makaleler II*, Yay. Haz. Semih Yalçın - Saadet Güleci, Ankara 2006.

Taneri, Aydın, *Türk Devlet Geleneği,* İstanbul 1993.

Tekin, Yusuf,"Türk Devlet Geleneğinde Hâkimiyet ve Devletin Başı Sorunu", *Yeni Türkiye,* S. 45, Mayıs-Haziran 2002.

Tutar, Adem, "İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı", *Türkler,* C. 2, Ankara 2002.

Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, Günümüz Türkçesine aktaran: Fikri Silahtaroğlu, Ankara 1996.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLET YAPISI VE TÖRENİN ETKİSİ

Murat KÖYLÜ*

Giriş

Türkler ilk çağlardan itibaren Orta Asya'dan başlayarak Hindistan'a, Ön Asya'ya, Orta Avrupa'ya ve Balkanlara büyük çapta göçler yapmışlardır. Asya bozkırlarında at üstünde ilden ile gezip hayvanlarına otlak arayan bozkır insanı, tarihin çeşitli dönemlerinde muhtelif siyasi örgütler kurmuştur. Müslüman olmadan önce ve Müslüman olduktan sonra batıya ve güneye doğru ilerleyen Türklerin çeşitli boyları devlet şeklinde örgütlenip, siyasi ve idari sistemler oluşturmuş ve çeşitli devletler kurmuşlardır.[1] Bu devletlerden en büyük ve en önemlileri Hunlar, Gök-Türkler, Selçuklular ve Osmanlılardır.

Orhun Abidelerinde "il" kelimesi devlet anlamında kullanılmış olup, Kaşgarlı Mahmut'un lügatında da "il" sulh ve barış anlamında kullanılmıştır. İl kelimesinin bu iki değişik anlamı eski Türklerde devlet ile barış arasında kurulmuş olan sıkı bağı göstermektedir.[2] Devlet kelimesi Latince'de, durmak, yerleşmek, ikamet etmek anlamlarında kullanılmıştır. Arapça da ise devlet, hareket ettirmek, döndürmek anlamlarına gelmektedir. Buradan, Latin kökenli insanların devlete statik (durgun) bir anlam, Müslüman kökenli olanların ise dinamik (hareketli) bir değer atfettiklerini görmekteyiz.[3] Devlet tâbiri eski Türklerde genellikle "tutmak" fiiliyle söylenirdi. "İl tutmuş", günümüzün Türkçesi ile devlet idare etmiş anlamıyla karşımıza çıkmaktadır.[4]

Türklerde devlet kavramı, Türk tarihi ile beraber ortaya çıkmıştır. Gök-Türk'ler milleti, devletin kurucusu olarak kabul etmişlerdir. Bu sebeple milletin içinden çıkan devlet başkanı milleti korumakla, halkın hayatını düzenlemekle yükümlüdür. Yani Türkler, "hizmet devleti" anlayışına sahiptiler.[5]

İslâmiyet öncesi Türklerde siyasal hayat, devlet-millet işbirliğine dayanmaktaydı. Toplumların geleceğinde bu tür işbirliğinin önemli yeri olduğundan, bu gerçeğe uyan milletler güçlü devletler kurabilmişlerdir. Devlet millet işbirliğinin kurulmasında aile yapısının, örf ve âdetlerin çok önemli yeri vardır. Türklerde büyüğe saygı küçüğe sevgi şeklinde beliren bu anlayış siyasal hayata yansıyarak önemli bir yönetim ilkesi haline gelmiştir. Bu özelliklerinden dolayı milletin devlete isyan etmesi, devlet adamlarının da millete ihanet etmesi Türk milletince hiçbir dönemde kabul görmeyen bir durum olarak karşımıza çıkmıştır.[6]

Devlet yapısı üzerindeki en önemli belirleyici, coğrafyaydı. Yaklaşık üç bin kilometrelik bir alan boyunca uzanan bozkır, yine de pek çok yerde yerini farklı ama daha az çetin olmayan yer şekillerine bırakmaktaydı. Örneğin Ural-Altay dağ silsileleri, Takla Makan ve Gobi çölleri sadece insanların değil devlet gibi büyük organizasyonların dahi imkânlarını kısıtlamaktaydı. Bozkır toprağının tarıma elverişsizliği, coğrafya insanının hayvancılıkla uğraşmasını kaçınılmaz kılmıştır. Ancak iklimsel koşulların değişkenliği ve hayvanlar için gerekli çayırlık alanların sınırlılığı, göçebeliğin hayat tarzı olarak belirlenmesine yol açmıştı. Bu nedenledir ki göçebe çoban toplumları ömürlerini, yağışlı ve çayırlı bölgelerin bitmek bilmez arayışı içerisinde geçirmekteydi. Coğrafyanın sertliği ve kaynakların kısıtlılığı, paylaşım mücadelesine, bu ise savaşçı bir karaktere davetiye çıkarmıştır.

Mücadele alanının genişliği nedeniyle at, göçebe hayatın vazgeçilmez bir parçası hâline gelmiştir. İri kemikli Taki ile küçük ama hareketli Torpan cinsi atlar, OrtaAsya'dan Avrupa'ya değin Türklerin kaderine damgasını vurmuştur. Mesafelerin uzaklığı, anlık hava değişimleri ve düşman kabilelerin baskınları nedeniyle at kullanı mında üstün bir yetenek sergileyen bozkır toplulukları, yine aynı gerekçelerle hayatlarına hiçbir şekilde uymayan ev tipinden uzak kalarak çadır ve at arabalarını kendilerine yuva bellemişlerdir. At üstünde geçen hayat, göçebenin beslenme tarzını da belirlemişti. Et ve süt temel besin maddesiydi. Kurutulmuş et, pastırma, yoğurt ve kısrak sütünün mayalanmasıyla elde edilen kımız öğünlerin demirbaşıydı.

Zamanın Çin elçisi de Hun toplumunu şu şekilde anlatmıştı;

"Kendi sürülerini yerler ve süt ile kımız içerler. Ayrıca hayvanlarının derilerini de giyinirler. Sürüleri, otla beslerler. Kendileri de onların sütlerini içerler. Bunun için mevsimlere göre sürülerini izleyerek şuraya veya buraya giderler. Tehlikeli zamanlarda, gerekirse herkes atına biner ve oklarını kullanırlar. Savaş geçip, barış gelince de herkes yeniden mutlu olur ve rahatlığa kavuşur. Hakan ile vezir arasındaki ilişkiler basit değildir. Bütün bir devletin idaresi adeta tek bir vücut gibidir".

İlk devlet örgütlenmesinin, yani bozkır imparatorluğunun temelini atacak gelişmeler ise M.Ö. 400'lerde yine Çin kaynaklarında görülmeye başlandı. Kuraklık, boylar arası bitmek bilmez çatışmalar ve Çin'in istila hareketleriyle kesiştiği bir zamanda Hunların lideri Mete, çevre boy ve klanları kendi liderliği altında toplayarak imparatorluğunu ilan etmişti (M.Ö. 210 - 174). Kabile veya boya değil de kişiye / hanedana sadakat ekseninde bir araya gelen bu ilk siyasi örgütlerin en önemli özelliği; yüksek bir disipline ve tamamen askeri bir yapıya sahip olmasıydı.

Başına buyruk ve kayda değer ölçüde eşitlikçi bir tarzı olan boyların bir liderin sancağı altında hiyerarşik ve merkezî bir sisteme geçişi uzun ve kanlı bir süreç içerisinde gerçekleşti. Patenti Çin'e ait olan "çanyü" sözcüğü yerine "kağan" unvanı ilk olarak, bahsedilen değişimin hemen sonrasında Hunlar tarafından kullanı ldı. Çin kaynaklarında

---

* Yrd. Doç. Dr., Toros Üniversitesi Öğretim Üyesi, Mersin, Türkiye.

[1] Davut Dursun, *Siyaset ve Toplum,*Emre Yay., İstanbul 1996, s. 71.

[2] Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 1996, s. 21.

[3] Niyazi, *a.g.e.*, s. 25.

[4] Niyazi, *a.g.e.,*s. 22.

[5] Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*,Millî Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1997, s. 433.

[6] Metin İşçi, *Genel Olarak ve Türkiye'de Siyasal Değişme*,Der Yay., İstanbul 1998, s. 111.

"ko-han" şeklinde geçen "kağan" kelimesi köken olarak Türkçe değildir.

Hun kağanı kendisini Çin imparatoru gibi "Göğün Oğlu" saymaktaydı. Bu, o kadar etkili ve inandırıcı bir nitelemeydi ki İslamiyet'e kadar beylikten imparatorluğ a neredeyse tüm yöneticilerin başlıca referans noktası olacaktı.

Devletin temellerini atan kağan, tahta gök-tanrının (tengri) ihsanıyla çıktığını savunurken, yıl içinde düzenlediği kurultaylarda davasının meşruiyetini bodunları n ileri gelenlerine ettirdiği yeminlerle de sağlamlaştırıyordu. Hun kağanının altında Doğu ve Batı'nın bilge prensleri bulunuyordu. "Tu-ki" (doğru) unvanlı bu veliaht prensler veya hanedan mensupları, tahta yakınlığına göre imparatorluğun doğu ve batı yarısının başına atanıyordu. Hun yönetim hiyerarşisinde daha sonra sağ ve solun "ku-li" beyleri, sağ ve solun başkomutanları, sağ ve solun valileri, binbaşı, yüzbaşı ve onbaşıları gelmekteydi. Devlet teşkilatı toplumla özdeşleşmiş ve adeta sürekli seferde olan bir ordu görünümündeydi[7].

Türkler çok geniş alanlarda, at sırtında, devamlı bir hareketlilik içinde yaşamışlardır. Türk insanına çok geniş ufuklar kazandıran bu hayat tarzı devlet anlayışının şekillenmesinde de çok büyük rol oynamıştır. Türk insanının karakterini de şekillendiren bozkır hayatı ile yerleşik hayat arasında temel bazı farklar vardır. Yerleşik kültür insanı (özellikle ilk devirlerde) sadece aile fertlerinin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar sınırlı topraklarla meşgul olmuşlar, ellerindeki bu küçük arazi parçasıyla yetinmeyi öğrenerek bir çeşit tevekküle bürünmüşlerdir. Ekonomik faaliyet açısından daha çok oturmaya mahkûm olmuş, atıl kalmış ve sınırlı aile menfaatlerinden başka bir savunma problemleri olmamıştır. Buna karşın bozkır insanı aile fertlerinden başka yüz binlerce hayvanı ve otlaklarını düşünmek zorunda olduğu için, başlangıçtan itibaren yaygınlık özelliği sergilemiştir. Daima hareketli bir hayatın takipçisi olmuştur. Bozkır insanı kalabalık sürülerini kışın ayrı, yazın ayrı otlaklara kayıp vermeden, türlü şekillerde sevk etmek, onlara bol su sağlamak, su kaynaklarını ve otlakları muhafaza etmek, yazlık ve kışlıklarda sürüleri barındırmak, sürüleri birbirinden ayırt edebilmek, onları hastalıklara karşı korumak ve tedavi etmek zorunda kalmışlardır. Otlakları ve su kaynaklarını kullanma konusunda problem çıktığı zaman tarafsızlığı herkes tarafından kabul edilmiş ve sistematize edilmiş bir hakem kurumu tarafından çözümüne başvurmak zorunda kalmıştır. Rekabet söz konusu olduğun da oradaki kabilelerin toplanarak birbirlerini himaye etmesi ve daima mücadeleye hazır tutulması zorunluluğu ile karşı karşıya olmuştur. Böylece "sevk ve idarenin" öğrenilmesi yoluyla bozkır insanı hem bambaşka bir dünya görüşü kazanmış hem de günlük hayatta yoğun olarak yaşadığı emretme ve hakim olma özelliğini muhafaza edebilmiştir. Türklerin hayat tarzını da özetleyen, bozkır hayatının bahsedilen bu etkileri toplumsal, ekonomik ve hukuki açılardan "medeniyetin" doğmasında da esas kabul edilen "sosyal organizasyonun" temelidir[8]

Devlet Yönetiminde "Töre"nin Etkisi

İslamiyet'ten önceki dönemde Orta Asya Türk devlet ve topluluklarında, töre hukuku ile *töre hukuku kökenli* kanunlara dayalı siyasal-sosyal bir düzen yürürlükte bulunmuş, devletin düzeni ve toplumun maddi-manevi kültür değerleri bu düzen çerçevesinde şekillenmiştir. Eski Türk hukukunun geleneksel kültür kökenli olması neticesinde ise Türk milletine has bir *hukuk kodu*ortaya çıkmıştır ki bu hukuk kodu "*töre*"dir ve töre, eski Türk devlet yönetme geleneğinin iskeleti konumundadır."Bilinen en eski Türkçe metinlerde "törü olarak geçen ve sonraları töre-türe biçimlerine girdiği görülen "töre", eski Türk toplumlarında bu günkü "hukuk" demekti" diyerek konuyu hukuka getirmektedir[9]. "Bu suretle Türk toplum kültürünün bir ürünü, onun bir çeşit tezahürü olarak tecelli eden ve tarihin akışı içinde gelişen bu hukuk, en geniş manasıyla *töre* denilen kanun ve sosyal normlar bütününde, mutlak ifadesini bulmuştur"[10]. Türk devlet yönetme geleneğini ele alan pek çok araştırmada da üzerinde yoğunlaşılan hususun töre ve yasa hususu olduğu görülebilmektedir. *Töre geleneği*, eski Türklerde daha çok siyasi bir nüfuza sahipken, günümüz şartlarında bu siyasi nüfuzun yerini, örflerde olduğu gibi, sosyal normların aldığını görmekteyiz.

Töre, eski Türklerde devlet adamlarının ve halkın günlük yaşamda uymaları gereken sosyal ve siyasal kurallar bütünüdür. Töre, eski Türk devlet hukukunun dayandığı sözlü geleneğin anayasasıdır. "Bazı araştırmacılara göre *Türk* kelimesi, *Töre* kelimesinden türetilmiş bir kelimedir ki, *Törük*ten bozularak *Türk* haline gelmiştir. *Törük*, *Töreli*, Töre sahibi" demektir. Eski Türklerde Töre, kaynağını *Türk Dini* diyebileceğimiz eski Türk inanç ve telakkilerinden alan topluluk hayatını tanzim eden hukuk normlarından ibarettir"[11]. "Sözcüğün aslı Türkçe'dir ve Türe'den gelmektedir; örf, âdet, yol, kural, gelenek, görenek, yasa ve kut tören = (ayin) anlamlarını karşılamaktadır"[12]. "Eski Türkler *Töre* sözünü, *Törü* şeklinde söylerlerdi. Türklerin *Töre* deyiminin ifade ettiği anlamlar, çok geniştir. Eski Türklere göre *Törü* daha çok, "Devletin kuruluş düzeni ve işleyişi" idi. *Törü* sözü Uygur çağında ise artık doğrudan doğruya "kanun" anlamına kullanılmağa başlanmıştı. Göktürkler daha gerçekçi idiler. Bu sebeple, *Törü*, sözünü yalnızca devlet düzeninin kaideleri için kullanıyorlardı"[13]. Ancak Töre eski Türklerde sadece devleti ilgilendiren alanlarda geçerli olan bir kanun olarak görülmemiştir. Töre eski Türklerde, devleti ilgilendiren kanuni hususlarda bir anayasa hükmünde olmasının yanında, budunu ilgilendiren sosyal ve ahlaki konularda geleneğin, göreneğin, âdetin ve teamülün hükmünü de işletmiştir. Bu haliyle töre, eski Türk devlet ve topluluklarında, devletin ve milletin dâhil olduğu o büyük kamusal alanda, tek söz

[7] R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu,* çev.: M. R. Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 46.

[8] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Tarihi*, Yaykur Açık Yüksek Öğr. D. Yay., Ankara 1976, s. 9.

[9] Ali Rıza Önder, "Geleneksel Halk Hukuku", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, IV. Cilt Gelenek-Görenek ve İnançlar, Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırması Dairesi Yay.. 21, Seminer Kongre Bildirileri Dizisi: 6, Ankara 1976, s. 225.

[10] Feda Şamil Arık, "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 17 Sayı 28, Ankara 1995, s. 1.

[11] Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yay., 10. Baskı, İstanbul 2003, s. 12.

[12] Sedat VeyisÖrnek, *Türk Halk Bilimi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s. 126-127.

[13] Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 4. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2001, s. 469.

sahibi olan sözlü geleneğin anayasası durumundadır. Kaynağını ise geleneksel kültürden ve eski Türk dini ve geleneğinden almaktadır. Yani eski inanç ve inanış pratikleri ile geleneksel kültür, törenin dayandığı sütunlar konumundadır. Bu doğrultuda töre geleneği, sonraki nesillere ve yeni kurulan Türk devletlerine geçerek egemenliğini sürdürebilmiştir. Halil İnalcık, töre geleneğinin devamlılığı hususunda[14] "Orta Asya'da Türk ve Moğol kavimleri arasında, Mete'den Timur'a kadar binlerce yıl, esas hatları aynı kalmış bir Töre mevcut olmuştur. Bu Töre veya Yasa, devlet teşkilatının ve hanlık hâkimiyetinin temelini teşkil etmiş, onun yanında bağımlı kavimlerin gündelik işlerini idare eden yerel kanunlara, hanlık hukuku ile çatışmadığı ölçüde, izin verilmiştir" diyerek mevcut törenin üstelik uzun asırlar boyunca değişmeden geldiğine vurgu yapmıştır.

Törede en dikkat çeken ve sonraki asırlarda örf-i sultâninin de doğmasına neden olan asıl husus, Türk devlet kağanlarının hâkimiyet anlayışlarının (mutlak egemen kağan), üstünlüğünün (asil soy-kağanlık soyundan gelme) ve seçilmiş (metafizik manada seçilmişlik) bir lider olduğunun tartışılmazlığıdır. Bu önemli bir husustur çünkü Türkler tarihin her döneminde, Türk kağanının bu erkini sürdürme konusunda azami gayret göstermişlerdir. Bu durumun İslam ile değişmemesi ise Türk devlet yönetme geleneğinin ayrıcalıklı tarafına delalettir. Kül Tigin Abidesi doğu yüzünde, Bilge Kağan Töre ile devleti kurmasına dair bazı sözler sarf ederken bu üstünlükten ve seçilmişlikten de bahsetmektedir. Kül Tigin Abidesi doğu yüzünde bu husus şöyle geçmektedir: "Tanrı buyurduğu üçün, kendim devletli olduğum üçün, kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Yoksa bu sözümde yalan var mı"[15]. Törenin egemen kılınmasında Tanrı‟nın inayeti ile kağanın kudreti dile getirilerek kağanlık makamı kutsanmakta ve yüceltilmektedir. Böylelikle kutsal ve mutlak egemen kağan figürü gerçekleşmektedir. Geleneksel Türk devlet töresine göre, kağanın kutsal meşruiyet hususunu "Türkler, kendilerinin Dünya'yı idare etmekle görevli olduklarına inanırlardı[16]. Bu görevi onlara Tanrı vermişti. Zaten kendi kağanlarının kutsal olduğuna, ilahi bir kaynaktan geldiğine inanıyorlardı. Orkun Abideleri'nden de anlaşıldığına göre, Türk kağanlarının yaptıkları işlerin Tanrı'nın iradesiyle olduğu inancı vardır. Hun İmparatorları‟na, mesela Mete'ye "Gök Tanrı'nın tahta çıkardığı Tanrı Kut'u "Tanhu" denirdi. Bu yüzden Türklerde asilzadelerin ve hükümdarların idam edilmelerinde kanları akıtılmaz, yay kirişiyle boğulurlardı, çünkü kanları kutsaldı. Bu uygulama Osmanlı Türklerinde de devam etmiştir" şeklindeki ifadeleriyle açıklamaya çalışmıştır. Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Türk Kağanları Tengri tarafından seçilmiş asil soya mensup kutsal kişilerdir. Bu kişiler sahip olduğu bu özellikler ile devletlerini idare edecek, aç-fakir milleti doyuracak, düzenin korunması için çaba sarf edeceklerdir. Bu vazifeler onlara Tengri tarafından verilen vazifelerdir. Eski Türk devlet töresindeki var olan bu muhteviyat, İslamdan sonra Türk sultanları tarafından da aynı şekilde uygulanmaya devam edilecektir. Hatta İslam ulemasının muhalif durduğu bazı hallerde dâhi, sultanlar eski geleneğe dayanarak hükümlerini uygulamaya koymuş ve bu hükümlere umum ulemanın da icazet vermelerini sağlamışlardır. Mesela Fatih‟in kardeş katlini hükmeden fermanı ile vakıf arazilerini miri araziye çeviren fermanı, bu durumu ifade eden iki güzel örnektir. İslam şeriatında vakıf arazilerinin miri araziye çevrilmesi uygun değilken, Fatih bunu gerçekleştirmekten çekinmemiştir. Aynı durum kardeş katlinde de geçerlidir.

Töreye göre Türk kağanları, Tanrı tarafından seçilip Türklerin üzerine kağan yapılmış özel, kutlu kimseler olmalarına rağmen, bu dönemde diğer milletlerde bulunmayan bir fark dikkatleri çekmektedir ki o fark, Töre'nin kağanları dahi bağlayıcı olmasıdır. Buna göre Töre'ye karşı gelen kişi kağan dahi olsa cezasız kalmamaktadır. "Gerek kağanın başkanlık ettiği siyasi mahkemelerde, gerek öbür yargıcıların idare ettiği normal mahkemelerde töre'nin hükümleri hiç şaşmadan uygulanırdı. Töreye hükümdar da karşı gelemezdi; tersine, töre'ye aykırı düştüğü için kağanlar tahtlarından indirilir, hatta idam edilirlerdi"[17]. Töre'nin kağandan dahi üstün tutulmasında ana neden; eski Türklerde töresiz bir devletin yaşayamayacağına olan inançtan ve geleneksel kabulleniştan gelmektedir. Töre kazanma hususu kabullenilebilir bir hususken Töre kaybetme hususu kesinlikle kabullenilebilecek bir husus değildir.

Sonuç

Türk devlet anlayışının kaynağı ve unsurları incelendiğinde, her dönemde Türk devletinin vatan, millet, bağımsızlık,egemenlik esaslarına dayandığı görülmüştür. Türkler, devletin maddi unsuru olan ülkeyi, vatan olarak adlandırmış ve onu kutsal sayarak korumuşlardır. Türklerde vatan anlayışının, eski Türklerden beri çok fazla bir değişikliğe uğramadan günümüze kadar ulaşmış olduğu, günümüzün vatan anlayışına temel oluşturduğu anlaşılmıştır. Devletin beşeri unsuru millettir. Millet belli bir ortak geçmişe ve amaca sahip insanların oluşturduğu topluluktur. Milleti oluşturan bireyler arasındaki dayanışma, devletin varlığı ve devamı için çok önemlidir. Türk insanı için bağımsızlık, asla vazgeçilemeyecek bir toplumsal olgudur. Türk insanı bağımsızolmadığı toprağı hiçbir dönemde vatan saymamıştır.

Türk devlet anlayışının çekirdeği noktasında Türk ailesinin olduğu görülmüştür. Ailenin gelişmesi ve çeşitli sosyal değişimlerden geçmesi sonunda Türk devletinin şekillenmeye başladığı anlaşılmıştır. Hatta devlet, ailenin en geniş hali olarak düşünülmüş olup, aile içi yardımlaşma ve dayanışma devlet hayatına yansıtılmış ve bu özellik bir gelenek halinde tüm Türk devletlerinde varlığını hissettirmiştir. Devlet başkanlarının günümüzde bile baba olarak anılmasının temelinde bu anlayışını var olduğu görülmüştür.

İslamiyet öncesi Türk tarihi; destanlar ve aynı bölgede yaşamış, Türklerle temas kurmuş tüm diğer ulusların günlükleri ve izlenimleri üzerine kurulmuştur. Türkçe yazılı kaynakların azlığı nedeniyle Türklerin toplumsal yapısı, yaşayışı, kültürü, örgütlenmesi konuları ikinci elden kaynaklardan elde edilebilmiştir. Araştırma kaynaklarının temelini

[14] Halil İnalcık, "Türk Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği", *Osmanlıda Devlet Hukuk Adâlet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 29.
[15] Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 26. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 2000, s. 7.
[16] Güngör , *a.g.e.,* s. 54.
[17] Güngör, *a.g.e.*, s. 57.

Çin günlükleri oluşturmaktadır. Bu nedenle tarafsız, objektif görüşler olmayacağı varsayılmalıdır.

İslamiyet öncesi tüm Türk devletleri neredeyse benzer yaşayış tarzları gösterdiği gibi, devlet işleyişi ve kurumlarıyla da ortak özellikler gösterir. Bu ortak yaşayış özellikleri göstermesinin temel nedeni aynı coğrafi bölgelerde yaşanması ve bu coğrafi bölgelerin de çok cömert olmamasıdır. Coğrafi şartların ağır olması, Türklerin çevresinde yaşayan diğer boylarla birlikte aynı yaşam tarzına zorlanması, hayatta kalma ve varlığını devam ettirme savaşına dönüşmüştür.

Bu ağır coğrafi şartlar Türklerde ortak yaşama isteği gösteren, zor şartlara dayanıklı, bireylerin eşit ve özgür olduğu toplumlar yaratmalarına neden olmuştur. Aileden başlayarak devletin oluşumuna kadar özdeş bir nitelik gösteren sosyal ilişkiler, ortak kültür, örgütlenme geleneği, hoşgörü, dayanışmacı ve demokratik yapı, Türklerin ön plana çıkan özellikleridir. Bu özellikler bugün dahi takdir edilecek düzeydedir. Herhangi bir siyasal akımdan etkilenmeden, dışarıdan yapay olarak oluşturulmamış ve dayatılmamış bu oluşumlar o dönem için devrim niteliğindedir.

İslamiyet öncesi Türkler coğrafi şartlar ve ihtiyaçlar sonucu aile içi demokrasiyi geliştirmiştir. Eşit bireylerin oluşturduğu bu temel birimi, devamlılığını sağlayacak en güçlü ve bilgili aile bireyi yönetmiştir. Bu temel birimler coğrafi imkânların elverdiği ölçüde bir araya gelerek boyları, boylar birleşerek boylar birliğini, boylar birliği birleşerek devletleri oluşturmuştur. Ailedeki yapı en üst birliğe kadar devam ettirilmiş, özdeş bir yapı oluşturulmuştur.

Hükümdar; boylar birliğinin, boyların, ailelerin onay verdiği bir kişidir. Her ne kadar soylu hanedan aile mensubu da olsa, bu aile içindeki devlet ve yönetim tecrübesi olan en yetenekli kişi hükümdar olabilmektedir. Gösterdiği başarısızlık sonucunda tahtını kaybedebilmektedir. Tüm monarşilerde görüldüğünden farklı olarak, hükümdar veya hanedan mensubu halkın ve toprakların sahibi değildir. Toprakların sahibi halktır. Hükümdar yönetimindeki devlet topraklarından, topraksız boylara, ailelere toprak verebilmektedir. Bu yöntem toprak reformu niteliğindedir. Türkler, bu konuda aynı bölgede yaşayan uluslara da ilham kaynağı olmuştur.

Devlet iki anlamda kullanılmıştır. Birinci anlamda kurumsal anlamında birlikteliği anlatmakta, ikinci anlam olarak barışı temsil etmektedir. Bu anlayış sonucu devlet, ülkeyi, düzeni sağlayan ve işleyen bir varlık haline getirmektir. Ülke içinde ve dışında emniyet ve barış sağlanamadığı sürece devlet anlamını yitirmektedir. Hükümdar öncelikli olarak, bu işleyişin yasalarını töre ile belirlemekte, daha sonra düzeni bozan unsurları etkisiz hale getirmektedir. Dış barışın sağlanması da aynı derecede önemlidir. Çevresel dengesizlikler iç barışı da etkilemekte, devletin işleyişini bozmaktadır.

Töre, hükümdarın da bağlı olduğu, geleneklere göre oluşturulmuş yazılı olmayan kuralların tümüdür. Hükümdarın, daha önceki devlet tecrübelerine dayanarak, devletin ileri gelenleri ile birlikte oluşturduğu kurallar anayasa niteliğindedir. Devletin ve sosyal yaşamın düzenlenmesi de aynı şekilde sağlanmıştır. Kuralların bulunması, hükümdarın ve devlet yönetiminde bulunanların keyfi yönetimini de önlemiştir.

Ülke ve halk geniş olarak düşünülmüştür. Dünya ülke, tüm insanlar halk kabul edilmiştir. Bu dünyayı ele geçirme ve onu yönetme olarak algılanmamalıdır. Tüm insanların ayırt edilmeksizin sahiplenilmesi, halkı olarak kabul edilmesi ve tüm dünyada barışın, düzenin sağlanması düşüncesi bulunmaktadır. Türklerin anlamsız ülke işgalleri ve baskı unsurlarının kullanılması gibi geleneği veya eylemi bulunmamaktadır. Çevre ülkelerde olan düzensizlikleri önlemek amacıyla işgalleri olmuş, düzeni ve devlet yapılandırmasını sağladıktan sonra geri çekilmişlerdir.

Türkler bağımsızlıklarına düşkün bir ulustur. Bağımsız olmadığı toprak parçasını ülke dahi kabul etmemişlerdir. Bağımsızlıklarını kaybedeceklerini düşündükleri zaman topraklarını terk etmişler, bağımsız olacakları bölgelere göç etmişlerdir. Yüzyıllarca göçebe topluluk olarak kabul edilen Türklerin, göç etmelerinin bir nedeni de bağımsızlık düşüncesidir. Göç etmelerinin diğer bir büyük nedeni ise yaşadıkları coğrafyanın yaşamın sürdürülmesine engelleyecek seviyede yetersiz olmasıdır. Kaynakların yetmemesi durumunda göç etmişler, imkânları daha çok olan bölgelerde tutunmaya çalışmışlar ve bu bölgeleri ülke toprağı olarak kabul etmişlerdir.

Hiçbir ulus keyfi nedenlerden dolayı göç etmemiştir. Coğrafi, iklimsel ve düşman zorlamaları sonucu yapılan göçler, olağanüstü bir örgütlenme kültürü ile yapılmıştır. Hükümdarın başında olduğu bu planlı ve organize eylemler, kültürlerini, yapılarını koruyarak, hatta karşılarına çıkan unsurları da içine alarak uzun mesafelerde yapılmıştır. Bu eylemin adı zorunluluktan dolayı göç, göç eden Türklere de göçebe değil göçmen denilmelidir.

Bu zorlu şartlar ve sosyal yaşam Türkleri disiplinli, liderlik yetenekleri yüksek, çocukluğundan beri bu zorlu şartlarla baş edebilecek bireyler yetiştiren bir ulus haline getirmiştir. Zorlu şartlarda her birey işini kendisi yapmaktadır. Yapılan iş ve elde edilen çıktı ihmal edilemeyecek kadar önemlidir. Kölelik oluşmamıştır. Dayanışmayla elde edilen ürün, boyun ve ailenin hayatta kalmasını sağlamaktadır. Boyun veya bireyin payı elde ettiği başarıya göre artıp azalmaktadır. Başarı toplum için elde edilen faydaya göre değişiklik göstermektedir. Güçlü olanın değil, toplumu güçlendirenin üstün sayıldığı sosyal bir düzen oluşturulmuştur.

İslamiyet öncesi Türk devletlerinin oluşumu, örgütlenmesi ve işleyişi ilgili günümüze aktarılacak, uygulanacak gelenekleşmiş birçok kural ve eylem vardır. Benzer topluluklar oluşturmuş, aynı kültürü geliştirerek günümüze kadar aktarmış Türk ulusu kendi bünyesine uygun devlet yönetimini de oluşturacak birikime sahiptir. “İslamiyet öncesi Türk devlet geleneğinin bilinmesi ve özümsenmesi günümüz devlet yapılanmasına ve yönetimine önemli katkılar sağlayacaktır” tezi doğrulanmaktadır.

İslamiyet öncesi Türkler; bozulmamış, emperyalist dayatmalardan uzak kalmış, yönetim başarısı göstermiş, kendilerine özgü bir toplum düzeni oluşturmuşlardır. Bu gelenekte bugün de toplum içi huzursuzlukları ve küresel emperyalist dayatmaları engelleyecek ipuçları bulunmaktadır.

Kaynakça

Taneri, Aydın, *Türk Devlet Geleneği,* MEB Yay., Ankara 1997.
Dursun, Davut, *Siyaset ve Toplum,* Emre Yay., İstanbul 1996.

Ergin, Muharrem,*Orhun Abideleri*, 26. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 2000.
Grousset, R., *Bozkır İmparatorluğu*. Çev. M. R. Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 2000.
İnalcık, Halil, “Türk Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği”, *Osmanlıda Devlet Hukuk Adâlet*, Eren Yay., İstanbul 2000.
Niyazi, Mehmed, *Türk Devlet Felsefesi,*Ötüken Neşr., İstanbul 1996.
İşçi, Metin, *Genel Olarak ve Türkiye’de Siyasal Değişme,* Der Yay., İstanbul 1998.
Ögel, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 4. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2001.

TÜRK HÜKÜMDARLIK GELENEĞİNDE KUT ANLAYIŞI

Yunus Emre TANSÜ[•]

Giriş

İnancın hâkimiyet anlayışında etkili olması hemen her devlette görülebilen bir durumdur. Bu durumu Türk milletinin çeşitli dönemlerde kurdukları devletlerde bariz bir şekilde görmek mümkündür.

Eski çağlardan bu yana Türklerde hâkimiyet anlayışının tanrı tarafından verildiği anlayışı genel kabul görmüş bir gerçektir. Bu gerçeği eski Türk devletlerinin yönetim şekillerinden yöneticileri seçim şekillerine kadar ki safhaların tamamında görmek mümkündür. İdarecinin seçimi sırasında alınan sözler yapılan ayinler bizlere tanrının hâkimiyet anlayışı üzerindeki etkilerini göstermektedir.

Bu konuda Çin arşivleri bizlere eski Türk boyları ve devletleri ile ilgili önemli bilgiler vermesi açısından değerli kaynaklardır. Bu bağlamda Türk adıyla kurulan ilk devlet olma özelliğine sahip Göktürk devleti, tanrının yönetimdeki etkisini görmemiz açısından güzel bir örnektir. Özellikle A. Taşağıl‟ın yaptığı değerli çalışmalar neticesinde Göktürkler ve eski Türk boylarındaki gerek inanç gerekse yönetim şekillerini detaylı bir şekilde incelemek mümkündür.

Tanrı tarafından yönetim yetkisinin hükümdara verilmesi inanışı Türk devlet geleneğinde eski dönemlerden beri var olan bir gerçektir. Hükümdarın tahta çıkması güçlü kuvvetli olmasının yanında tanrı tarafından da seçilmiş olması gerekmektedir. Burada hükümdarın somut anlamda kuvvetli olmasının yanında soyut manada da bir dayanak noktasının olması gerektiğini görmekteyiz.

Türk Hakanları, kendilerinin Tanrı tarafından görevlendirildiğine, böylece Tanrı'nın Türk Milletini tuttuğuna tam bir samimiyetle inanıyorlardı. Ayrıca hükümdarlık yetki ve kudreti Tanrı tarafından bahşedilmiş, anlayışı hâkimdir. Bu bağlamda eski Türk devlet hükümdarlarından Mete‟nin unvanı "Gök Tanrı"nın, güneşin tahta çıkardığı Tanrı Kut‟u Tanhu", Attilâ‟nın ise "Tanrı'nın Kılıcı" şeklinde tanrının adeta yeryüzünde birer yansıması olarak kabul görülmüştür. Bu da Kut inanıcının Türkler arasında ne kadar yaygın ve hükümdarlık geleneği ile ne kadar bağlantılı olduğunu göstermektedir (Ögel, 1982) Bundan başka Bilge Kağan da hükümdar oluşunu aynı ilâhî kökene bağlayarak; "Türk Tanrısı Türk Milleti'nin adı sanı yok olmasın diye babam kağan ile anamı tahta oturttu. Ben de Tanrı irade ettiği için, Kut'um olduğu için kağan oldum. Öte yandan milletleri nizama soktuk. Tanrı güç verdiği için Türk askerleri kurt gibi, düşmanlar koyun gibi idi." (www.turkmeclisi.04.05.14) demektedir. Aynı anlayış Uygur ve İtil Bulgar Türklerinde de hâkim idi. tarihi kaynaklardan anlaşıldığı üzere Türk Devletlerinde siyasi iktidar kavramı Kut tabiri ile ifade ediliyor; Kut'un kan vasıtasıyla da babadan oğula geçtiği kabul görülüyordu. Kabul görmüş bu anlayış hükümdarın ölümünden sonra evlatları arasında devam ettiği için taç ve taht kavgalarının da sebebi olarak görülmüştür. Öyle ki bu durumdan ötürü birçok padişah kardeşini katletmek mecburiyetine düşümüştür. Kut inancının kardeş katli üzerindeki etkisi göz önüne alındığında Fatih Sultan Mehmet'in; (www.turkmeclisi.04.05.14) "Evladımdan her kimesne (kime) saltanat müyesser (nasip) ola, karındaşların Nizam-ı Âlem (dünyanın düzeni) için katl etmek münasiptir (uygundur). Ekser-i ulema (âlimlerin geneli) dahi tecviz vermiştir (caiz görmüş, onaylamıştır). Anınla amil olalar (böyle uygulasınlar)." (www.turkmeclisi.04.05.14) diyerek kardeş katlini Nizam-ı Âlem için kanunlaştırmış olması olağan bir durum olarak görülebilir.

Kut, Tanrı'nın bir vergisi olması nedeniyle oldukça kutsal kabul edilmiştir. Ayrıca Şamanizm'de Kut'un insan ruhu olarak çocuğa ana karnındayken verilmiş olduğu inancı hâkimdir. Kut ve kutluk, Türk düşünce ve günlük hayatının temellerinden birisi olmuştur. Bu inanış ve anlayış, halk inançlarında gelişerek yüksek bir devlet düşüncesi ve felsefesi olmuş, ondan sonra da olgunlaşarak, büyük devlet kurmuş olan Türklerde, halk kitlelerinin ruhlarına kadar inmiş ve onların günlük hayatını düzene sokar olmuştur (Ögel, 1982). Kut'un özellikleri ve nazari cephesi Yusuf Has Hacip'in Kutadgu-Bilig adlı eserinde açık bir dille şöyle anlatılmıştır; "Kut'un (hükümdarın) tabiatı hizmet, şiarı adalettir. Fazilet ve kısmet Kut'tan doğar. Beyliğe (hükümdarlığa) yol ondan geçer. Her şey Kut'un eli altındadır. Bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşebilir. Tanrısaldır… Bey bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi. Hükümdar iktidarı Tanrı'dan alırlar."(www.turkmeclisi.04.05.14)

Bu bağlamda Tanrı tarafından İl (devlet) ve Kut verilen hükümdarlar ve tebaası eğer Tanrı yolundan çıkarsa, kut ve ili elinden alınarak cezalandırılırdı. Onun için Türkler, başarı ile felaketlerini tanrının bu yasamasına bağlıyorlardı. Eğer hükümdar veya millet içerisinden birileri devlete karşı isyan eder ya da buna yönelik girişimlerde bulunurlarsa Türk yönetim anlayışına göre bilmediği için, yanıldığı veya kandırıldığı için isyan ettiği kabul görülüyordu ki bu konu ile ilgili Kül Tiğin yazıtında; "Bilmediği için, yanıldığı için, suç işlediği için kağan öldü. Veziri ve Beyleri öldü. On Ok Milleti (Türgişler) çok zahmet ve acı gördü." şeklinde bir ifade yer almaktadır (www.turkmeclisi.04.05.14). Türkler, Tanrı'nın cihan hâkimiyetini kendilerine emanet ettiğine yürekten inanmışlardır ki bunun örneklerini Kaşgarlı Mahmut'un Türkleri Tanrı'nın ordusu sayan rivayeti Türk, Moğol ve Osmanlı hükümdarlarının yazdıkları mektuplar ve fetihnamelerde görmekteyiz. Bundan başka İlhanlı hükümdarı Hülâgü'nün Mısır sultanına, Fatih'in Cihanşah'a, Yavuz Sultan Selim'in ve Kanuni'nin diğer Müslüman ve Hıristiyan hükümdarlara gönderdiği mektuplarda askerlerinin "Allah'ın galip ordusu" olduğu şeklinde yazılması bu inançtandır. Öte yandan Türk Devletlerinde devam eden "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" dünyanın töreye göre, Türk hükümdarı tarafından idare edilmesi inanç ve düşüncesi Osmanlı Türklerine kadar uzanmaktadır(Gökalp, 1976).

[•] Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Gaziantep, Türkiye.

Kut ve Tahta Çıkma

Siyasi otorite veya siyasi iktidar kavramı "kut" kelimesinin çeşitli anlamları üzerinde durulmuştur: W. Radloff; A. Vambery, V. Thomsen kut sözünü "saadet", tabiri iptidai cemiyetlerdeki "mana"ya benzeten Z. Gökalp; "mukaddes", F. Köprülü; "saadet" olarak almışlardır. W. Barthold; "saadet" ve "baht" ifade ettiğini söylediği kut kelimesinin Kutadgu Bilig'de "haşmetmeab" (majeste) mefhumunu karşıladığını kabul etmiştir. Reşit Rahmeti Arat; "kutlu ve mesut olma", K. H. Menges; "saadet, baht", F. Altheim; "şans, talih", A. V. Gabain; "saadet", R. Giraud, "talih, mutluluk", L. Rasonyi; "saadete ulaşma", A. Bombacı; "şans, kader, talih", A. Caferoğlu; "saadet, devlet, ikbal", T. Tekin; "talih" anlamında anlamışlardır (Donuk, 1979: 51; Gökalp, 1976: 49; Barthold, 1975: 182; Karakaş: 29).

Hükümdarın koltuğu olarak bilinen taht yükseğe çıkmak, oturmak, yer anlamına gelmektedir. Ayrıca hükümdar olmak tahta çıkmak olarak bilinmektedir (Kaşgarlı Mahmûd, 2006 /III: 222; Clauson, 1972: 233). Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-ı Türki* adlı eserinde; "Taht hükümdarın egemenliğinin sembolü olan koltuktur." şeklinde ifade etmektedir. Bunlara bağlı olarak hükümdar olmak için yapılan törene de tahta çıkma töreni denilmektedir. Tahta çıkma töreni İslamiyet'ten önceki Türk devlet gelenek ve törenleri içerisindeki önemli törenlerden birisidir. Türkler yeni hükümdarlarının tahta çıkışını tarihi, dini, siyasi, askeri ve sosyolojik özellikleri olan muhtelif tahta çıkma törenleri ile gerçekleştirmişlerdir. Tahta çıkma töreni, Türklerde çok eski çağlardan beri yapılmaktaydı, bu törenin kökleri eski çağlara kadar uzanmakla beraber ilk olarak hangi devlet ve hükümdar zamanında yapıldığı bilinmemektedir. Bu bağlamada tahta çıkma töreni ile ilgili elimizde ilk uygulandığına dair yazılı bir kaynak olmamasına karşın Herodotos'un nakletmiş olduğu bir İskit efsanesini paylaşmak konu ile alakalı olacaktır. Bu efsaneye göre İskit hükümdarının üç çocuğu bir arada gezerken gökten altın nesneler düşer. Ancak bu altın nesneler kor halinde el vurulamayacak derecede sıcaktırlar. Büyük kardeşler bu ateşten kor halindeki altın nesneleri ellerine alamazken, küçük kardeş yaklaşınca bu nesneler soğuyor ve en küçük kardeş bunları eline alıyor. Bu duruma atfen büyük kardeşler, Tanrı tarafından iktidar kutunun küçük kardeşe verildiğini düşünmüş olmalıdırlar. Bu efsanevi minval üzerine İskitlerde, küçük kardeşten doğanlar tahta çıkmışlardır (Herodotos, 2006: 295; Tarhan, 2002: 608).

Bundan başka Hun devletinde de Tahta çıkma töreninin varlığını bilmekteyiz. Hun devletinin devamı olduğunu kabul ettiğimiz Göktürk devletinde de tahta çıkma törenleri hakkında Çin kaynakları önemli bilgiler kaydetmişlerdir. Tahta çıkma töreni ile ilgili kaynakların bildirdiği ilk töreni, Çin kaynakları Tabgaç (To-ba) devletinde kaydetmiştir. M.S. 532 senesinde Büyük Hun devletinin torunlarından olan To-ba'ların, hükümdarı tahta çıkmış ve bunun için şehrin dışında bir tören yapılmıştır. Yedi kişi, keçeden yapılmış bir halının altına girerek halıyı tutmuşlar ve yeni hükümdar bunun üzerine çıkarak yüzünü batıya dönmek suretiyle, saygı duruşunda bulunmuştur (Ögel, 2003: 295: Koçak, 2011: 106). Yine Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre; Göktürklerde yeni bir hükümdar seçilince, topluluğun en yüksek rütbeli kişileri onu, bir keçe örtünün içinde taşıyarak, güneş yönünde dokuz kez döndürürlerdi. Her dönüşte, bütün tebaa onun önünde eğilirdi. Döndürmeler ve eğilmeler sonunda, hükümdarlarını ata bindirerek dolaştırırlardı. Bu sırasında kağanın boğazı bir parça ipekle neredeyse bayılana kadar sıkılırdı. Sonra yarı baygın haldeki kağanın ağzından çıkan hırıltılı sözler dikkatle dinlenir, bu sözlerden de onun hükümdarlık süresinin ne kadar olacağına ilişkin bir yorum çıkartılırdı(Liu Mau Tsai, 2006: 591; Taşağıl, 1995: 97). İpek bezle hükümdarın boğulana kadar boğazının sıkılması, hükümdara adil olması ve adaletten ayrılmaması yönünde bir uyarı işareti idi Aynı zamanda bu durum, hükümdara dünyanın ölümlü olduğunu hatırlatmak amacıyla yapılırdı. Hükümdara tahtın sonsuza kadar kendi mülkü olmadığını ve iktidarının sonu olduğu yönünde bir uyarıydı (Ögel, 1982: 66; Koca, 1990: 38; Koçak, 2011: 106-107).

Bu bağlamda Hükümdarın keçe üzerinde döndürülmesi esnasında devlet adamları her dönüşte saygı ile eğilirlerdi. Devlet adamlarının hükümdar huzurunda eğilmeleri, hükümdara itaatlerinin ve ona bağlılıklarının bir göstergesi idi. Bu tören tahta çıkan hükümdarın iktidarı halk ve devlet adamları tarafından tanınır ve onaylanırdı. Göktürk devri Türk devletleri gelenek ve törenlerinin en iyi bir biçimde uygulandığı ve kayıtlara geçtiği bir dönemdir. Bu devirde dikilen yazıtlarda tahta çıkma ile ilgili bol miktarda bilgi bulunmaktadır. Tahta çıkma töreni ile ilgili en çok kelime ve tabiri Göktürk devri yazıtlarda tespit etmekteyiz. Göktürklerde tahta çıkma, "Kötürmek, götürmek, yükseltmek, yüceltmek', oturmak" gibi deyimlerle ifade edilmiştir. (Ögel, 1982: 48, 69, 70).

Türk Devlet anlayışına göre iktidar gökten (Tanrı'dan) aşağıya doğru intikal ettiği için, devlet içindeki mevkiler de yukarıdan aşağıya doğru sıralanıyor ve sağa, sola doğru yayılıyordu. Türk inancında güneş ve aya verilen ehemmiyetten anlaşılıyor ki, bu sağ ve sol istikametleri umumiyetle doğu ve batı cihetleri idi. Güneşin doğduğu taraf Türklerce kutsal yön sayıldığından, hükümdar otağının doğuya açılması, hakanların tahtta doğuya yönelik oturmaları gibi. Öteki cihetler güneşin gökyüzündeki seyrine göre sırlanıyordu. Bunlar; İleri, gündoğusu, beri, gün ortası (güney-sağ taraf), geri, gün ortası, yukarı, gece ortası (kuzey-sol taraf), diye isimlendirilmekteydi.

Hükümdar Olma-Tahta Çıkma Gelenekleri

Türk hâkimiyet anlayışına göre tahta kimin oturacağı devleti kimin yöneteceği birkaç yöntem ile belirlenmekteydi. Bunların başında tanrı tarafından belirlenen kişinin (kut verilen) tahta oturması gelmektedir. Tanrı'nın tahtı bağışladığı, tahta çıkmasına rıza gösterdiği, ona güç ve kuvvet ihsan ettiği kişi tahta oturmak için hak kazanıyordu. Hükümdarlık ise kut verilen hanedan üyeleri arasından seçilmekteydi. Kut hanedan üyelerine kan yolu ile geçmekteydi. Hanedan üyeleri tahta çıkma konusunda eşit haklara sahipti. Türklerin hâkimiyet anlayışında tanrının tahtı bağışladığı kişiyi seçimini dolaylı yoldan işaret ettiğini görmekteyiz. Tanrı güçlü, zeki ve çevik olanın tahta çıkması gerektiğini söyler bu da ancak hanedan üyeleri arasında yapılacak olan taht mücadelesi ile belli olabilirdi. Tanrının kimi işaret ettiği ise mücadele sonucunda kazanan kişi olarak bilinirdi. Dolayısıyla böyle bir anlayışın hâkim olduğu eski Türk devletlerinde hanedan üyelerinin mücadele etmesi kaçınılmaz bir hal almıştı. Öte yandan bu mücadelelerin Tanrı'nın işareti ile başladığını düşünen halk, taht mücadelelerini meşru görüp olağan bir mücadele ve çatışma olarak algılamıştır. Çetin ve uzun süren

bu mücadelelerin iyi ve kötü sonuçları olmuştur, devlet yönetimi en güçlü hanedan üyesinin eline geçmesine karşın mücadelenin uzun ve kanlı olması, ayrıca milletinde mücadele içinde olması devleti zayıflatmış ve hatta yıkılmasına sebep olmuştur. Yaşanan bu olumsuz olaylara karşın, hükümdarın hayatta iken veliaht tayin etmesi dahi mücadeleyi engellemeye yetmemiştir. Bu taht mücadelelerine sebep olan anlayış olarak eşit haklara sahip hanedan üyelerinin bu haklarından vazgeçmek istememesi gösterilebilir. Haklarından vazgeçmeyen üyeler haliyle kaçınılmaz bir mücadeleyi de başlatmış oluyorlardı (Koçak, 2011: 107).

Bir diğer tahta çıkma yöntemi ise devletin ileri gelenleri tarafından oluşturulan kurultayların kimin tahta geçeceğini Türk töre ve geleneklerine göre karar vermeleridir. Türk devletlerinde kurultaylar güçlü kurumlardır ve gereğinde hükümdarın seçiminde etkin rol oynamışlardır.

Diğer bir yöntemde Türk devlet anlayışına göre hükümdarın egemenliğin kaynağı ilahi olduğundan Tanrı kendi gücünün temsilcisi olarak yeryüzünde hükümdarı seçmiştir. Tanrının seçtiği hükümdar, yüksek bir başarı göstererek dağınık durumdaki Türk boy ve kavimlerini kendi idaresi altında toplar, daha sonra da idaresi altında topladığı boy ve kavimleri devlet haline getirirdi. Kendisi de devlet kurucusu olarak tahta çıkardı (Koçak, 2011: 107). Kurucu hükümdarlık geleneğine örnek olarak Oğuz destanından örnek verebiliriz. Oğuz doğduktan sonra üstün yetenekler göstermiştir. Oğuz büyüdükten sonra ise kudreti sayesinde kendi boyu ve yakınları ona itaat etmiştir. Oğuz Han birçok seferler düzenleyerek boy ve kavimleri idaresi altına almış ve büyük bir toy tertip ettikten sonra kendini Hükümdar olarak ilan etmiştir. Ayıraca Çin kaynakları ve Orhun yazıtlarına göre 552 yılında Göktürklerin tahtına oturan ve kurucu unvanı alan Tuman (Bumin) Kağan, Uygur devletinin kurucu kağanı 744 yılında devleti kuran Kutluğ Bilge Kül Kağan olmuştur. Bu kağan Çin imparatoru tarafından tanınmıştır (İzgi, 1987: 14; Gömeç, 2000: 25). Kurucu olarak hükümdar olma yönteminde örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Türk hâkimiyet anlayışına göre kurucu olarak hükümdar olmaktan başka veliaht tayin edilmek suretiyle de tahta oturmak mümkündür. Hükümdarlar daha sağlıklarında kendilerinden sonra hâkimiyetlerinin kime intikal edeceğine karar verirler ve tahta çıkacak veliahdı tayin ederlerdi. Tayin edilen bu veliahtlar devlette çeşitli görevlerde bulunurlardı. Genellikle devletin idaresi ile ilgili görevler alan bu veliahtların emri altına tümen genişliğinde askeri birliklerde verilirdi. Yönetim ile ilgili görevlerde eğitimini alan veliahtlar daha sonra gelecekleri hükümdarlık görevine tecrübeli olarak başlarlardı. Buradaki uygulamanın asıl amacı devleti yetkin ve becerikli veliahtlara bırakmaktı (Koca, 2003: 80). Hükümdar olmak için uygulanan yöntemlerden en yaygın olanı ise yukarıda az da olsa bahsettiğimiz hükümdar ailesinin kendi aralarında taht mücadelesine girişmesidir. Mücadele yöntemiyle tahta oturmak, hükümdar olmak yaygın bir Türk hâkimiyet anlayışıdır. Bu anlayış halk tarafından da kabul görüldüğü için eski Türk devletlerinde bu uygulamanın yaygın olarak görülmesi olağandır. Ayrıca bu uygulamanın yaygın şekilde görülmesi hükümdar olacak kişinin halk tarafından da desteklenerek seçilmesini sağlamıştır. Hâkimiyet anlayışına göre Türkler güçlü hükümdarın tahta oturmasında bir sakınca görmezken zayıf hükümdarın tahta oturması onlar açısından istenmeyen bir durumdu. Bu istenmeyen durumu ortadan kaldırmak içindir ki Türkler en güçlü kişinin tahta çıkmasını istemişler tahta çıkmak için tek kişiyi işaret eden hükümler koymaktan kaçınmışlardır. Hükümdarlık mücadelesinde güçlü olanın kazanmasını isteyen halkın bu yaklaşımı bir bakıma hanedan üyeleri arasında muhtemel bir taht mücadelesini teşvik edici nitelikte olmuştur. Buradan anlaşıldığı üzere halkın da taht mücadelesinde payı vardır. Kısmen de olsa tahta kimin çıkacağı yönünde etki eden mekanizmalarından biriside halktır.

Sonuç

Halkın da kabul gördüğü hükümdarın tahta çıkması eski Türk devletlerinde yönetici sınıf ile halk arasında bağlantıların kopuk olmadığını göstermektedir. Dönem dönem halk tarafından tahttan indirilen hükümdarların olması halkın yönetime etkisinin göstergesidir. Buna bağlı olarak kut inanışının halk arasında yaygın bir şekilde kabul gördüğünü söylemeliyiz. Hükümdarın halkın onayını da alarak tahta oturması, halk tarafından kut inancının kabul görüp özümsendiği manasına örnek olarak gösterilebilir.

Uzun yıllar farklı isimler altında devlet kurup hüküm süren Türk devletlerinde kut inancının izlerine rastlamak, bu durumun ilk kurulan devletten bu yana sürdürüldüğünü göstermektedir.

Özellikle İslamiyet öncesi dönemlerde bariz bir şekilde görülen kut inancı, Türklerin İslam dinini kabul etmelerinden sonra da devam etmiştir. Tek tanrılı bir din anlayışının hâkim olduğu Türk milleti, gök tanrının yönetim gücünü kendi istediğine verdiği anlayışını İslam dinine girdiklerinde de bırakmamışlardır.

Hükümdarlık alametleri içerisinde somut varlıkların dışında soyut anlamda da olması gerekenler bulunmaktadır. Bunların başında yönetim gücünün tanrı tarafından bahşedilmiş, seçilmiş kişi, kut verilmiş hükümdar gelmektedir. Tanrı kendi gücünün bir temsilini yeryüzünde göstermek için Türk milletini kutsal kılmıştır ve yönetim erki yine tanrının seçtiği kişiye verilmelidir.

Türklerde hâkimiyet anlayışı içerisinde önemli bir yeri olan kut inanışının 1923 yılı Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar devam ettiğini söylemek belki de yanlış olmayacaktır. Mustafa Kemal Paşa'nın, İsmet İnönü'nün dönemleri incelendiğinde Kut'un izlerine rastlamak mümkün olacaktır. Yapılan araştırmalar, incelenen tarihi bulgular üzerinden çıkarılan analizler neticesinde bir manevi güç olarak niteleyebileceğimiz kut inanışının, Türklerin genlerine işlemiş bir anlayış-inanış olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

Barthold, V. V.,*Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Kâzım Yaşar Kopraman- Afşar İsmail Aka, Ankara 1975.
Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary Of Pre Thirteenth Century Turkish*, Oxford At The Clarendon Pres 1972.
Donuk, A., "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", *TED*, Sayı: X-XI, 1979- 1980.

Kâşgarlı Mahmûd; *Divanü'l Lugati't- Türk I, II, III*, Terc. Besim Atalay, Ankara 1996.
Koca, S.,*Türk Kültürünün Temelleri I*, Damla Neşriyat, İstanbul 1990.
Koca, S.,*Türk Kültürünün Temelleri II*, Ankara 2003.
Koçak, K., "İslamiyet'ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı 4, Haziran, Gümüşhane 2011.
Karakaş, S., *Kut-Tanrı İlişkisi Bağlamında Türklerde Yönetim Erkinin İlahi Temelleri*, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara.
Liu Mau Tsai, *Doğu Türkleri(Çin Kaynaklarına Göre)*, Terc. Ersel Kâhya- Deniz Banoğlu, Selenge Yay., İstanbul 2006.
Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, hazırlayan: İ. Aka- K. Y. Kopraman, İstanbul 1976.
Ögel, Bahaeddin; *Türk Mitolojisi*, I, II, T.T.K. Yay., Ankara 2003.
Ögel, B., *Türklerde Devlet Anlayışı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1982.
Gömeç, S.,*Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yay., Ankara 2000.
Herotodotos Tarihi,Çev. Müntekin ÖKMEN, İş Bankası Yay., İstanbul 2006.
Tarhan, M. T., "Ön Asya Dünyası'nda İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara 2002.
Taşağıl, A., *Gök Türkler*, I, Ankara1995.
İzgi, Ö.,"XI. Yüzyıla Kadar Orta-Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler," *İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, cilt IX, 1978.

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA DEVLET ADAMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Mehmet ERSAN[•]

Gazi Süleymanşah tarafından kurulan, sosyal ve siyasal anlamda Büyük Selçuklular ile aynı kaynaklardan beslenen Türkiye Selçuklu Devleti, onlarla önemli ölçüde benzerlikler arz eden bir idari yapılanma biçimine sahipti. Büyük Selçuklu Devleti gibi, Türkiye Selçuklu Devleti de Türkmenler tarafından kurulmuştu. Türkiye Selçuklu Devletini kuran Kutalmış oğlu Süleymanşah'ın dayandığı kuvvet, başta Arslan Yabgu'ya bağlı olanlar olmak üzere Türkmen zümreleriydi. Türkmenler tarafından kurulmuş olan Türkiye Selçuklu Devleti'nin ilk zamanlarında yönetim kademesinde görev alanlar, Süleymanşah'ın emrindeki askerlerle yanında yer alan Oğuz beyleriydi. Dolayısıyla başlangıçta aşiret geleneklerinin baskın olduğu devlet teşkilatında hâkim unsurun Türkmen beyleri olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, ilerleyen zamanlarda, devletin bütün kurum ve kuruluşlarıyla oluşması, huzur ve asayişin sağlanması, hâkimiyet alanlarının genişlemesi, Türkiye Selçuklu Devleti'nin üst yönetiminde farklı etnik unsurların istihdam edilmesi sonucunu doğurmuştur.

Bildirimizde, Türkiye Selçuklularının tarihsel gelişimi içerisinde devlet kadrolarında görev yapan devlet adamlarının nasıl bir profile sahip olduklarını netleştirme çabası içerisinde olacağız. Askeri anlamda Türkmen gücüne dayanan ve erken dönemlerde idari kadrolarda Türkmen ağırlığının bulunduğu Türkiye Selçuklularının gelişimine paralel olarak sayıları artan farklı etnisitelere mensup devlet adamları tarafından ortaya konulan faaliyetlerin devlet idaresine nasıl yansıdığı meselesine odaklanacak ve farklı etnik kökenleri temsil eden bu devlet adamlarının Türkiye Selçuklu yönetiminde işgal ettikleri konumu ve üstlendikleri rolü irdeleyeceğiz.

***

Türklerde devlet yönetimi geleneğinin tartışıldığı ve değerlendirildiği bu kongrede, Selçukluların büyük Sultanı Alparslan'ın, devlet hizmetinde görev alacak kimseler ile ilgili yaklaşımına dikkat çeken bir anekdot aktararak sözlerime başlamak istiyorum. Bir tür vasiyet ya da nasihat olarak görülebilecek olan bu yaklaşım, daha çok erken dönemlerde Selçukluların devlet idaresinde bir bütünlük ve istikrar tesis edebilmek adına son derece ciddî bir idari perspektife sahip olduklarını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Devlet kademelerinde, elbette dönemin tehdit algılayışı çerçevesinde "bozuk fikirli" insanlara görev verilmesine tıpkı amcası Tuğrul Bey gibi sıcak bakmayan, Selçuklu Sultanı Alparslan'a bir gün bir şikâyet gelmiş, kendisine, Emir Erdem'in Hurdabe isimli bir *râfizî*yi özel kâtipliğine getirdiği bilgisi ulaştırılmıştı. Erdem'i huzuruna çağıran ve azarlayan Sultan, o sırada ona ve orada bulunan diğer kimselere şu sözlerle hitap etmişti:

Ben defalarca sizlere dedim ki, sizler Horasanlı ve Maveraünnehrli Türklersiniz. Bu diyara yabancısınız. Türk ile Deylemliler arasındaki düşmanlık ve ihtilaf bugüne ait değildir. Aziz ve celil olan Allah, Deylemlilere musallat oldukları için Türkleri yüceltmiştir. Aziz ve celil olan Allah'ın lütfu ile Türkler hem Müslümandırlar hem de temiz dinlidirler. Deylemliler bid'at ile uğraşırlar. Türkler karşısında aciz kaldıkları müddetçe itaat gösterirler. Türklerin işlerinde zayıflık zuhur ederse, onlar kuvvet kazanırlar, Türklerden öç almaya çalışırlar. Bunlar tek tek Türkler arasına girip memuriyetleri ellerine geçirir. Türklerin ahvaline vakıf olduklarında kısa bir zamanda Irak'ta bir isyan zuhur eder veya Deylemliler memlekete hücum ederler, bunlar da gizli veya açıktan açığa onlarla bir olurlar. Türkleri helak etmeye çalışırlar. Sen Türksün ve Horasan ordusundansın. Senin kethüdanın ve hizmetkârlarının hep Horasanlı olması gerekir ki, işine bozukluk gelmesin[1].

Bu sözleriyle döneminin tehdit algısına dikkat çeken ve devlet idaresinde istikrarın sağlanması açısından memur seçimi esnasında dikkat edilmesi gereken temel ölçüye işaret eden Selçuklu Sultanı, esasında güçlü bir öngörü ortaya koyuyordu. Selçuklu siyasetinin temel fikrî motivasyonu olan Sünnî anlayışa sahip olmayan, bir başka ifadeyle, devletin fikrî referanslarını benimsemeyen kadroların, bir süre sonra devletin üzerinde yükseldiği ideolojik zemini tahrip edeceği uyarısında bulunuyor ve bu türden bir tehlike ihtimaline karşı önlem alınması gerekliliğine işaret ediyordu. Nitekim Sultan'ın sözlerinin tarihî olarak doğru bir öngörüye karşılık geldiğini, işaret ettiği önlemlerin alınmamasından dolayı, onun tabiri ile devletin "*işine bozukluk geldiğini*" bugün biliyoruz.

Selçuklu Sultanı Alparslan'ın önlem alınması gereken bir tehlike olarak işaret ettiği idarî kadroların dejenerasyonu noktasında en bariz örneklerden biri, Türkiye Selçuklularının siyasî çözülme sürecinde ortaya çıkmıştır. Bir başka ifadeyle, Türkiye Selçukluları tarafından takip edilen memur alımına yönelik politikalar, devletin siyasî zafiyet devirlerinde önem kazanmış ve siyasetin kaderi bakımından da belirleyiciliğe sahip bir pozisyon elde etmiştir. Neticede bu durum Türkiye Selçuklu Devleti yönetimine yansımış, şu ya da bu biçimde devlet görevlerine getirilen devlet adamları bireysel özellikleri ile ön plana çıkmaya başlamışlardır. Bunun doğal bir sonucu olarak, dirayetli sultanların dönemlerinde siyasî istikrar kolaylıkla temin edilebilir iken, kendi çıkarlarını devletin âlî menfaatlerinden üstün tutan bazı devlet adamları, Türkiye Selçuklu siyasetini çöküşe sürüklemiştir. Dolayısıyla, Türkiye Selçuklularında devlet adamı profili üzerine tarihsel nitelikli bir değerlendirme yapmak, siyasî çözülmenin dâhilî dinamiklerine dikkat çekebilecek bir malzeme sağlaması ihtimali açısından değerli olacaktır.

Büyük Selçuklu Devletini kuranlar ileailevi rekabet içerisinde bulunan Arslan Yabgu'nun torunu Süleymanşah tarafından 1075 yılında Bithynia bölgesinde İznik merkezli olarak kurulan Türkiye Selçukluları idaresinde, en azından

---

[•] Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İzmir, Türkiye.

[1] Nizamülmülk, *Siyasetname*, Haz.: Mehmet Altay Köymen, Ankara 1999, s. 115-117; 172-174.

erken dönemlerde görev yapanların kahir ekseriyeti, devletin kurucularına bağlı olan Türkmen zümreleri idi. Süleymanşah'ın yanındaki Oğuz beyleri ile emri altındaki askerlerden müteşekkil olan söz konusu Türkmen zümrelerinden hareketle, erken devirlerde devlet teşkilatı içerisinde aşiret geleneklerine mensup Türkmenlerin ağırlıklı kesimi oluşturduğunu söylemek mümkündür. Fakat zamanla gerek siyasî egemenlik gerek hâkimiyet sahası açısından devletin gelişimine paralel olarak bu durumun değiştiğini unutmamak gerekir. Türkiye Selçuklularının giderek bütün kurum ve kuruluşları ile temayüz eden bir devlet olmalarıyla birlikte idarî kademelerde yer alan memurlar ve memuriyetler çeşitlenmiş, farklı etnisitelere mensup devlet adamları üst yönetim kadrolarında görevlendirilmeye başlanmıştır.

Temelde sosyal ve siyasal anlamda önemli ölçüde Büyük Selçuklular ile benzer bir idarî yapılanma biçimine sahip olan Türkiye Selçukluları, devletin kuruluş dönemlerindeki hatırı sayılı Türkmen ağırlığına rağmen, daha Süleymanşah döneminde idarî kademelerin kapılarını Türk dışı unsurlara da açmışlardı. Örneğin, Sultan I. Süleymanşah'ın vezirliğini yapan Hasan b. Tâhir İranlı idi ve muhtemelen devlet yönetimini yürütmekte olan memurlar arasında başka İralılar da vardı. Bu dönemde İran kökenli bürokratların isimlerine kaynaklarda yer verilmemesi, Türkiye Selçuklu idaresinde çok da etkin ve belirleyici olmadıkları şeklinde değerlendirilebilir. Nitekim Süleymanşah, I. Kılıçarslan, Şahinşah ve I. Mesud'un hükümdarlıkları süresince, bir başka ifadeyle, kuruluştan 12. yüzyılın ortalarına kadar uzanan süreç içerisinde kaynaklara ismi yansıyan üst düzey devlet görevlilerine bakıldığında, bunların ağırlıklı olarak Türkmen oldukları görülmektedir. Çağdaş kaynaklarda bulunan kayıtlardan kendileri ile ilgili bilgi sahibi olabildiğimiz Ebû'l-Kâsım, Ebû'l-Gâzî Hasan Bey, Karatekin, Arslantaş, Bozmış, Uluğ Sâlâ'î, İlarslan, Monoluğ, Erikmez, Başara gibi önemli beylerin Türk olması, devletin bu dönemlerdeki karakterinin sahip olduğu Türkmen niteliğini herhangi bir kuşkuya mahal kalmayacak şekilde ortaya koymaktadır.

Anadolu'da siyasî birliği sağlayan Sultan II. Kılıçarslan dönemine kadar aşiret geleneklerine bağlı Türkmen beylerinin esas unsur olduğu Türkiye Selçuklu Devleti'nin üst yönetiminde, bu tarihlerden itibaren söz konusu özelliğini kaybetme sürecine girdiği söylenebilir. II. Kılıçarslan döneminden itibaren, Anadolu'nun Müslüman olmuş yerli unsurlarının da devlet hizmetinde etkin olmaya başladığı görülmektedir. Bu minvalde zikredilebilecek en dikkate değer örneklerdin biri, Sultan II. Kılıçarslan'ın vezirliğini de yapan ve bir Ermeni-Bizans ailesi Taronitesler'e mensup İhtiyâruddîn Hasan bin Gavras'dır[2]. Yine papaz kılığında İstanbul'a gönderilen ve burada sürgün hayatı yaşayan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'i tahta çıkarmak için Konya'ya getirmekle görevlendirilen; rivayetler eğer doğruysa Anadolu'da konuşulan beş dili bilen Hâcib Zekeriyyâ[3] da Anadolu'nun yerlilerinden olmalıdır.

Bir diğer husus, erken dönemlerde faaliyete geçmiş olması gereken gulamhaneler, Türklerin yanında, Anadolulu Türk dışı unsurları da devlet hizmetine hazırlamıştır. Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev devrinin önde gelen devlet adamlarından olan Emir Seyfeddîn Ayaba ve Mübârizuddîn Ertokuş gibi isimler, II. Kılıçarslan devrinde yetişen önemli Türkkökenli *gulâm*lardandır[4]. Türk kökenlilerin dışında gulâmhânelerden yetişerek üst yönetimde görevlendirilen devlet erkânı arasında Rum kökenli Çaşnigir Mübarizeddin Çavlı, Emir Celaleddin Karatay, Şemseddin Altunaba, Üstadüddar Lala Cemaleddin Ferruh, Şemseddin Hasoğuz gibi isimler sayılabilir[5].

Yine Sultan II. Kılıçarslan devri, devlet yönetiminde aynı zamanda İranlıların da ağırlık elde etmeye başladıkları bir dönemdir. Türkiye Selçuklularının Anadolu'da siyasî hâkimiyet tesis etmiş oldukları bu dönemde, sivil teşkilatta düşük rütbeli bir memur olarak işe başlayan ve görevde yükselenlerin yanında, İran coğrafyasından Anadolu'ya gelen yetişmiş kimseler de devlet idaresinde istihdam edilmeye başlanmıştır. Selçuklu bürokrasisine dâhil olan bu İranlılar ile birlikte bürokratik farklılaşma derinleşmiş, daha sonraki dönemlerde Türkiye Selçuklularının siyasî iradesini tahrip edeceği bilinen Moğol istilasının da etkisiyle I. Alâeddîn Keykubad devrinden itibaren zirve noktasına erişecek olan bir İranlılaşma süreci hız kazanmıştır. Selçuklu şehzadelerine İran kültürünü yansıtan isimlerin verilmesine kadar gidecek olan söz konusu İranlılaşma süreci bağlamında I. Keykavus'un veziri Mecdeddin Ebubekir, vezir Mahmud, Şemseddin Mehmed İsfehani, Mühezzibüddin Ali, Fahreddin Ali gibi isimler, devlet bürokrasisinin en üst katmanlarına kadar ulaşmış İranlılara birkaç örnektir[6]. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Selçuklu bürokrasisinin Türk dışı unsurlara açılma sürecini besleyen başka bir hat, kendisini, sultanların gayrimüslim hanımlarla yaptıkları evliliklere bağlı olarak gerçekleşen tayin ve atamalarda göstermiştir. Mesela I. Gıyâseddin Keyhüsrev, gurbet hayatı yaşadığı İstanbul'da kızı ile evlendiği Mavrozomes'i ve onun yakınları ile emrindeki adamları önemli makam ve mevkilere getirmiş, onlara üst düzey vazifeler vermiştir[7]. Niketas'ın vermiş olduğu bilgilerden Denizli, Honaz ve Menderes nehrinin denize kadar uzanan kısımlarının idaresi ile görevlendirildiği anlaşılan[8] Mavrozomes'in ya da onun yakınlarının devlet hizmetine alınması tekil bir örnek değildir. 1221 yılında Alâiye Kalesi'ni fetheden I. Alâeddîn Keykubad, buranın hâkimi olan Kyr Varit'in kızı ile evlenmiş, daha sonra Müslüman olup Mahperi Hatun adını alan ve II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in de anası olan bu hanımın babasına Konya

---

2 Gregory Abu'l-Farac Bar Hebraesus, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, İngilizce'den Türkçe'ye çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara, s. 450; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Türkçe çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984, s. 209; Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devleti'nin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü-I", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II, Sayı 2-3, Ankara 1964, s. 122; Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, İstanbul 1995, s. 40.

3 İbn Bîbî, *El-Evâmirü'l- Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, (Tıpkıbasım) Hazırlayan A. Sadık Erzi, Ankara 1956, s. 77; Türkçe çev. Mürsel Öztürk, *El-Evâmirü'l- Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuknâme)*, I, Ankara 1996, s. 97.

4 Kaymaz, " İdare Mekanizmasının Rolü-I", *a.g.e*., s. 119-120.

5 Erdoğan Merçil, "Gulam" mad., *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 183.

6 Turan, *Hükümet Mekanizması*, s. 42 vd.; Kaymaz, "İdare Mekanizmasının Rolü-I", *a.g.e*., s. 154.

7 *İbn Bibi*, s. 90, Türkçe çev. I, s. 110.

8 Niketas Khoniates, *Historia*, Türkçe çev. Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)*, İstanbul 2004, s. 226; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s. 280-281.

Akşehir'in menşurunu vermekte bir sakınca görmemiştir[9].

Yine II. Gıyâseddîn Keyhüsrev de Konyalı bir Hıristiyan'ın Berduliye Hatun isimli kızı ile evlenmiş, bu hatundan dünyaya gelen (II.) İzzeddîn Keykavus'un siyasî hayatı üzerinde dayılarının büyük etkisi olmuştur[10]. II. Keyhüsrev'in diğer eşlerinin de Hıristiyan olduğu bilinmektedir. Bunların ilki (IV.) Kılıçarslan'ın annesi olan Konyalı bir Hıristiyan, diğeri ise Gürcü Kraliçesi Rosudan'ın, (II.) Alâeddîn Keykubad'ı dünyaya getiren kızı Thamara'dır[11]. Türkiye Selçuklu tarihinde Gürcü Hatun olarak bilinen bu Hatuna eşlik etmek üzere Selçuklu sarayına geldikleri bilinen kalabalık Gürcü topluluğundan pek çok kimse yüksek makamlara tayin edilmiş, kendilerine zengin iktâlar tahsis edilmiştir. Bir süre sonra Selçuklu sarayında etkin bir konuma geldiği görülen Gürcü Hatun, çeşitli yollarla şefaatine nâil olan birçok kişinin devletin önemli askerî ve sivil makamlarına tayin edilmesine vesile olmuş, bu şekilde Selçuklu başkentindeki Gürcü etkisi artmıştır[12].

Selçuklu sultanlarının Hıristiyan hanımlarla yapmış oldukları evliliklerin bürokratik kademelerde meydana getirdiği etkiler, doğal olarak birtakım olumsuz sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin, II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in biri önce *kondistanbl* (*emîr-i âhur*), daha sonra *beylerbeyi*, diğeri ise *emîr-i meydân* olan Hıristiyan dayıları Kir Haye ve Kir Kedid, kendilerine verilen görev ve sorumluluk alanının sınırlarını aşarak devlet idaresine müdahale etme girişimde bulunmuş, idarî işleyiş üzerinde yıkıcı etkiler bırakmışlardır. Sultan ile kardeşi Rükneddîn IV. Kılıçarslan'ın arasını açmaya çalışan bu Hıristiyan dayılar, üst yönetimde iktidar kavgalarının ortaya çıkmasına da sebep olmuşlardır. Kardeşi IV. Kılıçarslan'ı Borgulu Kalesi'ne hapsederek kale muhafızı olarak da dayısı Kir Haye'yi görevlendiren II. İzzeddîn Keykavus'un[13] Moğollar ile Selçuklular arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi ve ülke üzerindeki Moğol etkisinin azaltılması yönündeki fırsatları değerlendiremeyişinde kendisini doğru yönlendirmeyen dayılarının etkisi bulunmaktadır. Ülkesinin Moğol hâkimiyetindeki güney bölgelerini vermeyi taahhüt ederek, Moğolların Anadolu'dan çıkarılması için kendilerinden yardım talep ettiği Memlûkler ile ilişkilerine bakıldığında, I. Alâeddîn Keykubad gibi bir güvenlik sistemi kurma arzusunda olduğu anlaşılan II. İzzeddîn Keykavus, devlet üzerindeki yetersiz hükmünden dolayı bu konuda da başarılı olamamıştır[14]. Moğollar karşısında çaresiz kalan Sultan II. İzzeddîn'in, kendisini himaye etmeyi taahhüt eden Memlûk hükümdarına değil de dayılarının etkisiyle İstanbul'a sığınmış olması, Selçukluların toparlanabilmesine ve Anadolu'nun yeniden kontrol altına alınabilmesine dönük umut ışığının da heba edilmesi anlamında[15], Hıristiyan devlet adamlarının Selçuklu iktidarı üzerindeki yıkıcı etkilerinin bir sonucu olarak okunmalıdır.

Türkiye Selçuklu yönetiminde özellikle İranlı unsurların üst düzey mevkilere getirilerek hatırı sayılır bir etkinlik edinmiş olmakla birlikte, zaman zaman sistem dışından Türk beylerinin göreve getirildikleri görülmektedir. Mesela Sultan II. Süleymanşah ve I. Alâeddîn Keykubad dönemlerinde üst yönetimde kendilerine yer bulan Türk beylerinin varlığı bilinmektedir. II. Süleymanşah, taht mücadelesine giriştiği kardeşi I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in Konya'dan ayrılmasını sağladıktan sonra, II. Kılıçarslan döneminden itibaren devlet idaresinde ağırlık kazanan ve I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in ilk saltanatı döneminde dikkate değer bir etkinlik elde eden üst yönetim mensuplarını tasfiye etmiş, melikliği sırasında Tokat'ta kendi hizmetinde bulunan Türkmen beylerini bürokrasinin önemli kademelerine getirmiştir. İbn Bîbî'nin, aralarında Nuh Alp, Emir Mende ve Tüz Bey gibi isimleri zikrettiği bu Türkmen beyleri, II. Süleymanşah'ın ölümünden sonra Selçuklu tahtına küçük yaştaki oğlu III. Kılıçarslan'ı geçirmiş, I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in yeniden tahta çıkışına kadar devlet idaresinde etkili olmayı sürdürmüşlerdir[16].

Yine I. Alâeddîn Keykubad döneminde de önemli Türkmen beyleri üst yönetime getirilmiş, Türk olduğu bilinen tek Türkiye Selçuklu veziri Ziyaeddin Karaarslan, bu dönemde vezirlik yapmıştır[17]. Yine bu dönemde Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Anadolu'da başıboş dolaşan Kayır Han, Bereket Han, Küçlü Sengüm ve Yılan Boğa gibi Harezmli Türk beyleri Selçuklu bürokrasisinin güçlü isimleri haline gelmişlerdir[18].

Zaman içerisinde devlet memurluklarındaki ağırlığın İranlılar ve gulamhanelerden yetişenlerin lehine değişmesine bağlı olarak, önceleri yalnızca sivil işlerde görevlendirilen gayri Türk unsurlar, zaman içerisinde kategorik olarak Türkler tarafından doldurulmuş olan askerî sahada da etkin olmaya başlamış, bu şekilde adetâ devletin yönetimini ele geçirmişlerdir[19].

Selçuklu bürokrasisinin İranlılaşma eğilimleri sergilemesi, kısa vadede devlet mekanizmasının işleyişi ve tecrübeli devlet adamlarının idarî yapıda görev alması açısından olumlu sonuçlar üretmiş olsa da, uzun vadede bürokrasideki Türk unsurun gerilemesi gibi bir sonuç meydana getirmiştir. Bir yandan Mübârizuddîn Ertokuş, Celâleddîn Karatay, Muîneddîn Pervane ve Fahreddîn Ali gibi birçok önemli devlet adamı yetişip Selçuklu iktidarının gelişim ve kurumsallaşmasına büyük katkı ve hizmetler sunarken, diğer yandan Türkmenler devletin üst kademeli

[9] *İbn Bibi*, s. 247-248; Türkçe çev., I, s. 266; Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 337 dpnt. 19.
[10] Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 458.
[11] Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 458.
[12] *İbn Bibi*, s. 485; Türkçe çev., II, s. 38.
[13] Turan, *Türkiye Tarihi*, s. 474-475.
[14] Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, XXX, Kahire 1992, s. 57; Baybars el-Mansurî ed-Devadâr, *Zübdetü'l-Fikre fi-Tarihü'l-Hicre*, nşr. D. S. Richards, Beyrut 1998, s. 75; Yununî, *Zeyl Miratu'z-Zaman*, Haydarabad 1955, II, s. 160-161; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'înü'd-Dîn Süleyman*, Ankara 1970, s. 88; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, 1969, s. 34; Mehmet Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, Ankara 2010, s. 88 dpnt. 273.
[15] Krş. Ersan, *a.g.e.*, s. 88.
[16] *İbn Bibi*, s. 75; Türkçe çev., I, s. 96; Kaymaz, "İdare Mekanizmasının Rolü-I", *a.g.e.*, s. 125.
[17] Turan, *Hükümet Mekanizması*, s. 42.
[18] *İbn Bibi*, s. 435; Türkçe çev.,433-434.
[19] Kaymaz, "İdare Mekanizmasının Rolü-I", *a.g.e.*, s. 103-104.

memuriyetlerinden sistematik bir biçimde dışlanmıştır. Özellikle Moğol istilâsının önünden kaçarak Anadolu'ya gelen ve Konya, Kayseri ve Sivas gibi devletin idarî merkezleri addedilebilecek şehirlerde artan İranlı nüfusuna paralel olarak sayıları artan ve adetâ devleti ele geçirmiş olan İran kökenli devlet adamları,[20] kendi iktidarlarını Türkmen beyleri ile paylaşma konusunda pek de istekli olmamış, onları olabildiğine sistem dışına itme gayreti içerisinde olmuşlardır. Sultan II. Süleymanşah tarafından Tokat'tan getirilerek devlet idaresinde görevlendirilen Türkmen beylerinin I. Gıyâseddîn Keyhüsrev döneminde tasfiye edilmeleri ve I. Alâeddîn Keykubad döneminde devlet hizmetine alınan Harezmli Türk beylerinin bürokratik yapıda Sultan'ın suikasta kurban gitmesine kadar uzanan büyük bir rahatsızlık meydana getirmesi[21] gibi örnekler bu hat üzerinden okunabilir.

Öte yandan daha önce söz etmiş olduğumuz gibi sultanların evlilik ilişkileri sonucunda saraya alınan Hıristiyan "akrabalar" da bürokrarik kademelerde kimi zaman görevlendirilmiş, bunlar devlet yönetiminde sayıca az olmakla birlikte, Türkiye Selçuklularının yıkılışında hiç de göz ardı edilemeyecek ölçekte pay sahibi olmuşlardır.

Devlet kadrolarında tarihsel değişim ve dönüşümün kaynaklarına bu şekilde dikkat çektikten sonra, Türkiye Selçuklularında üst yönetim mensubu olarak vazife yapan devlet adamı profilinin esas itibarıyla devletin kuruluş ve gelişiminde baş aktör olup askerî ve idarî anlamda belirleyici bir pozisyona sahip bulunan Türkmenlerden başlayıp sonraki dönemlerde devlet kadrolarına büyük ölçüde hâkim olan İranlılara ve yerli gulamlara dönüşen bir hat üzerinde işlediğini ifade edilebiliriz. Bu değişimin temel nedenini bir yandan, devletin büyüme ve genişlemesine paralel olarak sultanlar tarafından ilişki kurulan ve devlet makamlarında istihdâm edilen siyaset geleneğine sahip İranlı devlet adamlarının etkili politik birikimlerine, öte yandan sosyal ve siyasal anlamda temsil ettikleri geleneksel yapının doğal sonucu olarak "tehlikeli" addedilen[22] ve hükümdarın mutlak iradesinin ortaya konulmasının önünde engel olarak görülen Türk beylerinin bilinçli bir biçimde yönetim kademelerinden uzak tutularak bu şekilde onların siyasî ve toplumsal baskılarından kurtulmak istenmesine bağlamak mümkündür.

Sonuç olarak denilebilir ki, Türkiye Selçuklularının özellikle üst yönetim kademelerinde görev yapan ve merkezî otoritenin güçlü olduğu dönemlerde hükümdara sadıkâne bir biçimde hizmet sunmakta herhangi bir kusur etmeyen Türk dışı ve elbette ağırlıklı olarak gulâmlıktan gelme İranlı memurlar, devletin yıkılış sürecinin başlıca aktörleri olarak göze çarpmaktadırlar. Bunun temel nedeni, devlet adamlarının kendi kişisel çıkarlarını devletin geleceğinin önüne geçirmiş olmalarıdır. Devlet ile olan ilişkilerini devletin temsil ettiği manevî karakter, devletin üzerine kurulduğu fikrî zemin ya da devlete yüklenen millî anlamın değil de hükümdarların, bir başka ifadeyle "efendilerinin" zâtı üzerine inşâ eden devlet adamları, Moğolların gelmesi ile birlikte onları yeni efendileri olarak benimseyip eski itaat ve sadakatlerini onlara bağlamakta herhangi bir beis görmemişlerdir. Kendi bireysel çıkarlarını ön planda tuttukları yeni sadakat ilişkileri kuran devlet adamları ellerini ovuşturarak devletin çözülüşünü seyretmiş, devlet açısından değil de kendi kişisel güven ve çıkarları açısından tehdit olarak gördükleri unsurları şu ya da bu biçimde bertaraf etme yoluna gitmişlerdir. Bu durum, esasında Sultan Alparslan tarafında tarif edilen tehlike algısının Türkiye Selçukluları devrinde bozulmuş ya da değişmiş olmasının uzun vadede "*işlerde bozukluk meydana getirmiş*" olduğunu da sarahaten göstermektedir. Dolayısıyla şunu söyleyebiliriz: Türkiye Selçukluları döneminde Türkmenlerin tehlike olarak görülüp dışarıda bırakılmış olması, uzun vadeli olarak düşünüldüğünde kanaatimizce yanlış bir siyasî tercih olmuş, bu sözde tehlikeye karşı bir önlem olarak ortaya konulan istihdam şekli, bir örümcek ağı gibi üst yönetim kademelerini sararak devletin yıkılışında birinci derecede rolü üstlenen esas tehlikeyi oluşturmuştur.

---

[20] Krş. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *a.g.e.,* s. 6-7.
[21] Ersan, *a.g.e.,* s. 51 vd.
[22] Kaymaz, "İdare Mekanizmasının Rolü-I", *a.g.e*., s. 104.

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLET GELENEĞİNDE MEŞRULAŞTIRICI BİR SİYASAL ARAÇ OLARAK İSLAM (TEORİK BİR YAKLAŞIM TECRÜBESİ)[*]

Ahmet Yaşar OCAK[**]

Giriş

Ne hikmettir bilinmez, bizim tarih yazıcılığımızın –şu kongrenin adının da gayet açık bir şekilde gösterdiği gibi- genellikle hep devleti merkeze alan, devletin gözünden, devlet açısından bir tarih yazıcılığı olması, başlı başına bir problemdir. Bunun için bizim tarih yazıcılığımız, başta bizatihi toplumun tarihi olmak üzere bilim, düşünce ve kültür tarihi, hele hele zihniyet tarihi, hatta gerçek bir sosyal tarihçilik açısından hala çok zayıf bir tarihçiliktir. Ama bu defa bizim devletçi tarih yazıcılık geleneğimize uygun olarak ben de böyle bir bildiri konusu seçtim.

Bu bildirinin amacı, Müslüman Türk devlet geleneğinde İslam'ın meşrulaştırıcı bir siyasal araç (politik bir enstrüman) olarak kullanılması vakıasını bir tarih sorunsalı olarak tartışmaya açmaktır. Bu sorunsalın, Müslüman Türk devletlerinin tarihini iyi anlamamız ve değerlendirmemiz açısından şahsen çok önemsediğim bir konu teşkil ettiğini münhasıran belirtmek isterim. Çünkü bu mesele, tarihçiler için her şeyden önce bilimsel ve entelektüel bir merak konusu olduğu kadar, bunun da ötesinde, fiilen günümüzde Türkiye dahil, bütün Türki Cumhuriyetlerde ve İslam dünyasında elan hayatiyetini sürdürmekte ve hep sürdürecek olup, Batı dünyasında bugün *İslamofobi* denilen "korku algısı"nın altında yatan temel bir meseledir.

Bu problemi layıkıyla tartışabilmek için ilk aşamada, sadece Türk tarihini değil, daha İslam'ın Medine döneminden başlayarak, Emevi ve Abbasi dönemlerini, *tavaif-i mülûk* dediğimiz, Abbasi İmparatorluğu'nun desantralizasyon sürecini, Türklerin İslam'ı kabulüyle Karahanlı Devleti'ne kadar uzanan tarihsel süreci göz önüne almak olduğuna, özellikle dikkat çekmek isterim.

Ancak bundan sonra ikinci aşamada bu sürecin tedkikinin sağladığı verileri de kullanarak Karahanlılar, Gazneliler, Harezmşahlar, Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Timurlular, Memlükler, Safeviler, Babür İmparatorluğu'nda ve nihayet yalnız İslami dönem Türk tarihinin değil, bütün bir İslam tarihinin en büyük, en uzun süreli ve en medeni devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıanın nasıl tezahür ettiğini anlayabiliriz. Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam'ın içeride ve dışarıda meşrulaştırıcı bir siyasal araç olması meselesi, zihniyet, metot, araçlar, uygulama ve sonuçlar olarak çok boyutlu, başlı başına bir sorunsaldır. Malzemesinin bolluğu ölçüsünde de zordur.

Kavramsal Çerçeve

Gerekli gördüğüm bu girişten sonra, "Müslüman Türk devlet geleneğinde İslam'ın siyasal bir araç olarak kullanılması" ifadesinden, ne kastettiğimi açıklamak isterim. Bu ifadeyle kısaca Müslüman Türk devletlerinin İslam'ı sadece bir inanç, ibadet, muamelat ve ahlak sistemi, değil, aynı zamanda bir kendini meşrulaştırma, siyaset etme, yönetme ve başka devletlerle ilişki kurma aracı olarak kullanmalarını ve bunun zihniyet ve metot boyutlarını kastediyorum. Aslında sadece Türkler değil, İslam tarihindeki bütün devletler için İslam'ın bir siyaset aracı olarak fonksiyon icra ettiği tarihsel bir gerçekliktir. Buradaki "kullanma" tabirini pejoratif manada değil, sosyolojik manada kullanıyorum. Bu manada İslam bizatihi bir din olmanın ötesine geçerek devletin bizzat kendisine, kendini algılama biçimine, yönettiği topluma, uluslararası ilişkilerine adeta şekil ve düzen veren siyasal bir mahiyet kazanmaktadır, ki asıl mühim olan bunun nasıl ve hangi şartlar dahlinde meydana geldiğini anlayabilmektir.

İslam bu fonksiyonunu daha Medine döneminden itibaren bizzat Peygamber'in hayatında icra etmeye başlamış ve devletlerarası münasebetlerde bilfiil göstermiştir. Bu dönemden itibaren Müslüman Araplar Hicaz mıntıkasından dışarı taşarak yaklaşık elli yıl gibi kısa bir süre çinde Münbit Hilal denilen toprakları fethedip yerleşmek suretiyle iki büyük İslam imparatorluğu, dolayısıyla büyük bir medeniyet yaratmışlardır.

Bu, İslam'ın bir fetih ve iskân, bir yönetim ve hukuk düzeni tesis etmek suretiyle bir devlet düzeni oluşturma aracı olduğunu da gösteriyor. İslam'ın bu siyasal niteliği onu Hıristiyanlık'tan ve Musevilik'ten çok farklı bir düzleme yerleştirir.Kanaatimce bugün Batı dünyasındaki İslam korkusunun altında da esasında İslam'ın bu vasfı yatmakta ve hep endişe kaynağı olmaktadır. İslam bu karakterini, bizatihi bir din olmasından değil, fakat ortaya çıktığı topraklardaki "devletsizlik" ortamı şartlarında zorunlu olarak edinmiştir. Medine'ye hicret eden Peygamber, bu ortamda ister istemez bir devlet kurucusu olmuş, İslam bu "devletsizlik" ortamının tabii neticesi olarak yavaş yavaş siyasal bir karakter de kazanmaya başlamıştır.

Kısmen Emevi fakat asıl Abbasi dönemi artık devlet ve İslam'ın birbirinden ayrılmayan, birbiri içine geçmiş bir yapıya dönüştüğü çok önemli bir dönemdir. Mâverdî'nin 11. yüzyılda "*ed-dinü ve'd-devletü tev'emâni lâ yefterikân*", yani "din ve devlet birbirinden ayrılmaz ikizlerdir" şeklindeki meşhur veciz formülasyonu, aslında *de facto* bir durumu tespit etmenin ötesinde bütün bir İslam dünyasında geçerli olacak bir siyaset teorisinin temelini atmıştır. Artık İslam bundan böyle Osmanlı İmparatorluğu dahil, bütün orta ve yeniçağların müslüman devletlerinde cari olacak olan bir siyaset aracı hüviyyetiyle zamanımıza kadar gelecek, mesela İran'da önce 1501'deki Safevi devletiyle, zamanımızda ise 1979'daki ihtilalle tam manasıyla bir siyasal araç olarak kullanılışının en çarpıcı örneklerinden birini sergileyecektir.

Devlet ve İslam'ın bu iç içe geçişi, İslam öncesi dönemden beri Gök Tanrı'nın bahşettiği kut sayesinde halkın saadeti için hükümran olduğuna ve bizzat Gök Tanrı tarafından seçildiğine inanılan kaan veya hakanı, İslam'ın kabulüyle "*es-sultânu zıllulâhi fi'l-âlem ye'vî ileyhi kullü'l-halâik*", yani "bütün mahlûkatın kendisine sığındığı Allah'ın

---

[*] Başlıkta belirtildiği üzere bu bildiri teorik bir yaklaşım tecrübesi olduğu için dipnot kullanılmamıştır.

[**] Prof. Dr., TOBB Üniversitesi, Ankara, Türkiye.

yeryüzündeki gölgesi" yapmıştır. Artık Türk sultanları, Timur'un türbesinin iç duvar kuşağındaki muhteşem altın yaldızlı sülüs hatta vurgulandığı üzere, "*kendilerine itaatin Allah'a itaat, kendilerine isyanın Allah'a isyan*" sayıldığı, aynı zamanda yüce bir manevi otorite, bir adım sonrasında ise Allah'ın halifesidirler. Bu, Peygamber'in ve dört halife döneminin sonrasında oluşan, İslam siyaset düşüncesinin tarihindeki en büyük kırılmadır ve müslüman hükümdarlara Peygamber'in olduğundan çok daha üst bir mahiyet kazandırarak adeta bir İslami inanç mahiyetini almıştır. Bu zihniyetin bütün bir İslam kamu oyunda köklü bir tarzda yerleşmesi, hükümdarların İslam adına hareket etme konusunda yetki ve tasarruf alanlarını –zaman zaman bazı mekanizmalarca kontrol edilse bile- güçlü hükümdarların elinde olabildiğince genişletmiştir. Bu noktadan sonra İslam artık Türk devletleri için mültifonksiyonel bir siyaset aracı olarak esas itibariyle şu üç şekilde belirgin olarak ortaya çıkacaktır:

İslam, Müslüman hükümdarların kişisel karizmasını ve kamu oyu nezdindeki meşruiyyetini, dolayısıyla hem dünyevi hem dini otoritesini inşa etmiştir.

Hükümdarlar ne kadar dindar olurlarsa ulema, sufiyye ve halk nazarında o kadar itibar görürler. Yaptırdıkları abidevi camiler, medreseler, tekkeler, sair sosyal yapılar, dindarlıklarının bir göstergesi, hükümdar olarak sorumluluklarının bir gereği olduğu kadar, belki daha temelde tebaalarına İslam'ı bizzat kendi şahıslarında temsil ettiklerini ve bu sebeple tebaalarından mutlak itaat beklediklerini hergün hatırlatan bir meşruiyyet aracı olarak da düşünülmelidir. Türk hükümdarlarının bizim muhafazakâr tarihçiliğimizde sadece dindarlıklarının göstergesi olarak yorumlanan ulema ve sufi çevrelerle ilişkilerinin, biraz daha dikkatli bakıldığında, bir açıdan da tarafların karşılıklı olarak maddi ve manevi statülerini pekiştiren siyasal bir ittifak olduğu görülecektir. Tuğrul Bey'in hükümdar olur olmaz Baba Hemşa ve Baba Tahir-i Uryân-ı Hemedânî'yi ziyareti, ellerini öperek hayır dua ve nasihat istemesi, onların da ona genel geçer tanıdık nasihatlar etmesi, bu henüz müslüman olmuş kudretli göçebe hükümdarın kamu oyundaki siyasal otoritesinin tasdikidir.

Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Dede Garkın ve Baba İlyas gibi geçimsiz göçebe sufilere toleranslı ve saygılı yaklaşımı, onlara vakıflar tahsis etmesi, İslam dünyasından gelen ulema ve sufilere büyük imkânlar sağlaması, esasında tam anlamıyla politik bir tavırdır. Amacı, ülkesinin bilimsel ve kültürel zeminini inşa etmek olduğu kadar, onların desteğini arkasına alarak otoritesine meşruiyyet kazandırmak gibi bir hedefe de yönelik olduğu görülmelidir. Osman Gazi'nin Şeyh Edebalı ile yakınlığı, onun kızını alması,kendi açısından nasıl konar göçer Türkmen taifesinin nabzını tutmayı ve kendine bağlılık ve itaatlerini sağlamayı amaçlıyorsa, diğer yandan bu ünlü şeyhin bu genç ve kudretli gaziyi desteklemesi de onun sayesinde şahsi nüfuz ve itibarına kalıcılık sağlamayı hedefliyordu. Orhan Gazi'nin Geyikli Baba'ya karşı tavırları, bu yaşlı Vefai şeyhinin bütün istiğnasına rağmen sonunda onu pes ettirerek kendine yaklaşmaya ikna etmesiyle sonuçlanmış, böylece Orhan Gazi de ona vakıflar bağışlayıp tekke yaptırarak beylik topraklarındaki isyancı Babai dervişlerinin itaatını garanti altına almış oluyordu.

İslam, Türk hükümdarların fetihçi, yayılmacı siyasetlerine "cihad ve gaza" ideolojisi vasıtasıyla bir meşruiyyet sağlamıştır.

İslam'ı kabul eden Satuk Buğra Han, kendi soydaşları üzerinde gerçekleştirmek istediği hakimiyetini, onları ihtida ettirerek fiiliyata geçirmiştir. Olcaytu Hüdabende, hakimiyetini kabul ettirmek istediği Gilan'ı, halkını Müslüman olmağazorlayarak sağlamak istemiştir. Osmanlı sultanları topraklarına el koymak istedikleri Anadolu Beyliklerini, kendilerini arkadan vurarak Balkanlardaki cihad ve gaza hareketlerini engelledikleri gerekçesiyle ortadan kaldırmışlardır. Timur Anadolu'yu tarümar edip yağmalamasına, Yıldırım Bayezid'in cihad ve gazayı bırakıp Müslüman beylerin topraklarına saldırdığı ithamını gerekçe göstermiştir. Fatih Sultan Mehmed'in Kostantiniye'yi ısrarla fethetmek istemesinin temeldeki hedefi, Peygamber'in müjdesine mazhar olmanın çok ötesinde evrensel bir hakimiyet gerçekleştirmek olduğu, bizi şaşırtmamalıdır. Yavuz Selim ve Şah İsmail arasındaki müthiş siyasal mücadelenin zahirdeki gerekçesi, birinin "halkının inançlarının ifsad edilmesini" engellemek, ötekinin ise "Yezid'in tahtını başına geçirmek" arzusu olmuştur.Ama Yavuz'un amacı "bir cihan imparatorluğu kurmak", Şah İsmail'inki ise, Osmanlı devletinin toplumsal yapısını çökerterek yeni kurduğu devletini bu güçlü devlete karşı emniyete almaktır. Sultan Abdülhamid'e izafe edilen *ittihad-ı İslam* (panislamizm) politikasının amacı, İslam dünyasını siyaseten birleştirmek değil, hilafetin nüfuzunu kullanarak emperyalist Batının hegemonyasındaki Müslüman ülkeleri uyanışa ve direnişe sevketmektir.

3-*İslam*, *Siyasal iktidarların egemenliklerine yönelik kişisel veya toplumsal muhalefet hareketlerini bastırmada "zendeka ve ilhad" yahut "rafz u ilhad" gibi çok etkili bir silaha dönüşmüştür.*

Yalnız Türk hükümdar veya sultanları değil, halifeler ve bütün müslüman hükümdarlar, tebaaları içinde oluşan kişisel veya toplumsal muhalefet hareketlerini *zendeka ve ilhad* silahını kullanarak kamuoyu önünde mahkûm etmiş ve aslında bütünüyle siyasi olan ağır cezalarla cezalandırmış, hatta çoğu zaman ölüme mahkûm etmişlerdir. Abbasi Halifesi Me'mun'un kurduğu *Mihne* teşkilatı bu politikanın bir ürünüdür. Osmanlı döneminde, 16. yüzyıldakiMelami ve Gülşeni şeyhlerine uygulanan cezalar, bu politikanın en çarpıcı örneklerini oluşturur. Anadolu'da aynı yüzyılda Safevi propagandasıyla başlayan Kızılbaş Türkmen muhalefeti, *rafz u ilhad* ithamıyla İslami açıdan mahkûm edilmeğe çalışılmıştır. Bu mücadelenin İslami gerekçesini oluşturmakla vazifelendirilen müftü Sarı Görez Hamza'nın ve İbn Kemal'in verdiği fetvalar İslam kamuoyu önünde Kızılbaşları mahkûm etmeye yönelik bütünüyle siyasal fetvalardır.

Öte yandan madalyonun bir de muhalif çevrelerle ilgili yüzü vardır. Onlar da aksi İslami gerekçeleri kullanarak kitleleri siyasal iktidara karşı harekete geçirmişlerdir. Onların kullandığı gerekçe ise sultanların Allah'ın ve Peygamber'in yolundan saparak zulüm ve baskı yoluna sapmalarıdır.

Buraya kadar ancak ve ancak satır başlarıyla temas etmeğe çalıştığım "Müslüman Türk devlet geleneğinde İslamın siyasal bir araç olarak kullanılması" sorunsalı, görüldüğü gibi belki ilk bakışta Kristof Kolomb'un yumurtası gibi basit görünen, ama temelde Türk devletlerinin iç ve dış politikalarında önemli rolü olan bir meseledir. Yüzyıllara yayılan uzun soluklu bir tarih sorunsalı sıfatıyla zihniyet, kullanılan araçlar, uygulanan yöntemler ve elde edilen sonuçlar olarak ciddi bir şekilde analiz edilmeyi hak ediyor.

X. YÜZYIL İSLAM DÜNYASINDA BÜYÜK BUHRAN VE TESİS EDİLEN SELÇUKLU PAKTI

Refik TURAN[*]

İslam Dünyasında Yaşanan Büyük Yükseliş ve Arkasından Yaşanan Buhran

Miladi VII. Yüzyılda Mekke'de doğan İslamiyet, Hz. Peygamberin liderliğinde Medine'de kabul gördü ve kendi iktidarına sahip oldu. İslamiyet, öncelikle son vahiy dini olup itikat, ibadet ve ahlak sistemiydi. Bunun yanı sıra hukuk, siyaset ve hayat tarzına dair ortaya koyduğu temel prensiplere sahipti. İnsanların ihtiyaç duyduğu dünyevi ve uhrevî atmosferi oluşturacak niteliklerden oluşuyordu. Hz. Muhammedin olağanüstü mücadelesi sonucunda İslami nasların yeryüzüne inmesi tamamlanmış, Medine merkezli bir İslam devletikurulmuştu. Hz. Peygamber döneminde yaşanılan olağanüstü İslam gelişmesi, onun 632'de ölümünden sonra da devam etti. Otuz yıllık bir zaman sarfında büyük gelişme gösteren İslam siyasi organizasyonu, geniş ülkeleri ve toplulukları içine alan milyonlarca kilometrekarelik siyasi bir birlikteliğe dönüşmüştür. Bu muazzam devletin sınırları içinde, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Arabistan, Irak, İran ve Horasan gibi önemli coğrafi mıntıkalar bulunmaktaydı (Ahmet Hilmi-Aksun, 2010: 306-307).

İslam hareketinin bu fevkalade yükselişi Hz. Muhammed sonrası iktidarları olan Râşit Halifeler, Emeviler ve Abbasiler döneminde de devam etti. İlk vahyin geldiği andan itibaren 350 yıl zarfında Müslümanlar, kendi iktidarlarıyla ve askerî güçleriyle üç kıtada önemli hâkimiyet sahaları edindiler. Hâkimiyet, özellikle jeopolitik değeri yüksek olan Orta Doğu'da kurulmuştu. Kurulan hâkimiyet sadece askerî ve siyasi boyutlu değildi. İslamiyet'in esaslarıyla şekillenen hukuk, bilim teknik düşünce, edebiyat ve hayat tarzı Anadolu hariç tüm Ortadoğu'yu tutmuştu (Ahmet Hilmi-Aksun, 2010: 23 ve dv.).

Ortadoğu'da belirlenen bu kültürel şekillenme, İslam dininin etkili atmosferiyle yepyeni ve orijinal kurumlar ortaya koyarak yeryüzünde farklı bir gelişmişlik eseri olarak kendisini kabul ettirmişti. Ortadoğu'da Doğu Roma Bizans Medeniyetinin dışında yeni ve dinamik bir medeniyet olarak İslam Medeniyeti, doğmuştu. Hatta bu medeniyet, kısa zamanda yakaladığı gelişmişlik düzeyiyle kıdemli medeniyet Bizans'ı pek çok konuda arkada bırakmıştı. Özellikle miladi 750'de iktidara gelen Abbasîler döneminde başlayan bilim hamlesi; matematik, kelam, tıp, astronomi, astroloji, kimya geometri, tarih, edebiyat ve dil alanında muazzam bir inkişaf göstermiş, İslam Medeniyetini insanlığın nazarında imrenilecek bir mevkiye çıkarmıştı (Doğuştan Günümüze İslam Tarihi 3, 1986: 375 ve dv.).

Dört bir tarafta yükselen, kurumların her türünde kendi kimliğini ortaya koyan bu medeniyet, X. yüzyılın ortasından itibaren süratli sayılabilecek bir duraklamaya girmişti.

Büyük Abbasî Halifeliği, Atlas Okyanusu'ndan Orta Asya'ya, Kafkaslar ve Güney Anadolu'dan Hint Okyanusu'na kadar geniş bir Coğrafyaya hükmederken X. yüzyıldan itibaren büyük bir siyasî parçalanmaya maruz kaldı. Müslümanların hâkim olduğu Mısır Afrika'nın en değerli bölgesini oluşturuyordu. Mısır'a Fatîmî hanedanı hakîm olmuş ve kendi devletlerini kurmuşlardı. Bunun yanında Kuzeybatı Afrika'da İdrîsîler, Murabıtlar, Muvahhitler ve Merînîler gibi devletler de kurulmuştu. Abbasîlerin Merkezi olan Irak'ta Büveyh oğulları hâkimiyet sağlamışlardı. Büveyh oğullarının etrafında, Mirdasîler, Mervaniler, Ukaylîler, Şeddâdiler, Yezidîler, Haşimîler, Tahîrîler ve Bâvendîler ayrı idarî birimlere sahiptiler. Horasan ve Türkistan sahasında Sâmânlılar, Karahanlılar ve Gazneliler bulunmaktaydılar (Doğuştan Günümüze İslam Tarihi 5, 1987: 19 ve dv.).

Dini ve Sosyal Parçalanmada Gelinen Nokta:

İslam Dini, çıkış noktası ve kaynağı itibariyle vahdaniyet diniydi. İnsanları temel inanç ve kurallar çerçevesinde birliğe çağırıyordu. Hz. Peygamber ve sonrasında onu takip eden üç nesil bunda başarılı olmuştu. Bazı siyasi anlaşmazlıklar olmakla beraber Müslümanlar dünyanın en kudretli siyasi birliğini kurmanın yanı sıra, en gelişmiş medeniyetine de sahip olmuşlardır. Buna rağmen Müslümanlar X. Yüzyılın başından itibaren dehşetli bir mezhebî ve sosyal ayrışmanın içine düşmüşlerdi (Ebu Zehra, 7-22).

Hz. Ali zamanının siyasî olaylarıyla taban tutmaya başlayan Şii inancı daha sonraki yıllarda meydana gelen Kerbela vakasının insanların belleklerinde bıraktığı derin ızdırabla daha da genişlemiş, yıllar içinde medeniyetin yaşadığı siyasî krizlerden güç alıp, bazı dinî ibadet ve uygulamalarda farklı yorumlar ortaya çıkmıştı. İslam dünyası "Ehl-i Sünnet" ve "Ehl-i Şiâ" diye iki mezhep grubuna ayrılmıştı. Ehl-i Sünnet, kendi içinde Hanefî, Şâfi, Maliki, Hanbalî gibi itikadî mezheplere bölünmüştü. Ehl-iŞiâ'da kendi içinde Caferiye, Batınîye, Nusayriye, İmamiye gibi mezheplere bölünmüştü (Ebu Zehra, 24, 250). Bunların yanında Haricîlik ve Sabiîlik gibi devamlılığı olmayan mezhepler de bir dönem yaptıkları faaliyetlerle toplum hafızasında derin izler bırakmıştı. Ortadoğu'da da bu parçalanmışlığa ek olarak eski Arap kültüründeki "kabilecilik", bölünmenin, parçalanmanın tetikleyicisi olarak varlığını sürdürmekteydi.

Bütün bunların sonucu olarak mezhepler arasındaki anlaşmazlık yer yer ağır münakaşaya dönüşüyor, münakaşanın sonu da kavgaya uzanıyordu. Tarihçi İbnu'l Esir, mezhep çatışmalarına eserinde yer vermiştir. O miladı 1051 yılında Bağdat'ta bir olaydan bahsederken, "Bu sene Safer ayında Bağdat'taki Sünnîlerle Şiîler arasındaki kavga ve fitne eskisine oranla birkaç kat daha büyük zuhur etti." (İbnu'l-Esir 9, 1991: 436) demektedir. Yine bu olaydan iki yıl sonra Bağdat'ın KerhBölgesinde meydana gelen Sunnî-Şiî çatışmasında bölgenin çarşı ve dükkânlarının yakılıp, tahrip edildiğinden söz etmiştir (İbnu'l-Esir 9, 1991:436). Verilen bilgilerden Sünni-Şii çatışmasının sadece bir zaman aralığında değil, geniş bir zaman içinde olduğunu söyleyebiliriz.

Kavga sadece Sunilerle Şîîler arasında olmamaktadır. Aynı zamanda Sunnî mezheplerin kendi içindeki çatışmaları da sıkça tekrarlanmaktadır. Aynı senelerde Bağdat'taki Şâfiî fukahasıyla Hanbeli fukahası anlaşmazlığa düşmüş

[*] Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye. rturan@gazi.edu.tr

anlaşmazlık halk arasında çatışmaya dönüşmüştür (İbnu'l-Esir 9, 1991: 466). Büyük Mezhep çatışmalarıyla ilgili örnekler, İbn Kesire ait el- Bidâye ve'n-Nihaye adlı eserde de sıkça verilmiştir (İbn Kesir. 12, 1995: 163-170).

XI. Yüzyılın ilk yarısında özellikle Irak ve Suriye şehirleri dini kavgalara sahne olmaktaydı. Yer yer sokak ve mahallelerde kıyasıya silahlı çatışmalar oluyor, insanlar birbirlerini acımadan öldürüyorlardı. Dikkat çekilmesi gereken husus kavga eden, öldürülen ve öldüren taraflar Müslümandı. İki taraf da İslam adına kavga edip, öldürüyordu.

İslam dünyasında bu asayiş bozukluğu ve düzensizlik, Müslümanların beş önemli şart ibadetinden biri olan "haç" ibadetinin engellenmesine bile sebep olabiliyordu. Bir keresinde Azerbaycan, Horasan, Taberistan ve diğer bölgelerden gelen hacı adayları, Ermenya'dan geçerken bir grup Ermeni eşkıya tarafından saldırıya uğramıştı, (İbnu'l- Esir 9, 1991: 343). Bu saldırılar ve yol güvensizliği sebebiyle bazen bir bölgeden Mekke'ye hiç hacı gidemiyordu.

XI. Yüzyılın başında Ortadoğu bölgesinde hâkim olan siyasî iktidarlar Mısır'da Fâtimîler, Irak'ta Büveyhoğullarıydı. Her ikisi de Şiâ mezhebinin temsilciliydiler(Köymen, 1993: 233-239). Her iki devlet de iktidarda bulundukları bölgelerde azınlık iktidarlarıydı. Sunnî İslamın temsilcisi Abbasi halifesi Bağdat'ta bulunuyordu. Zira Bağdat, Abbasi Devleti'nin başkenti olmuş büyük bir şehirdi. Ancak Büveyhoğulları'nın hâkimiyetiyle Abbasî halifesi, bu iktidarın gözetimine geçmiş, adeta yarı esir konumuna gelmişti. Bilimin, kültürün, refahın merkezi Bağdat, koyu ve despot bir idarenin ellerinde karanlık bir ortama bürünmüştü. "Bin bir Gece Masallarının" geçtiği, insan hayallerini süsleyen "Medinetu's-selam" ünvanlı mutluluk şehri, cefanın, zulmün, savaşın, ölümün şehri olmuştu. Bağdat mutluluk sembolü belde olmaktan çıkmış, ümitsizliğin odağı haline gelmişti (Kara, 2007: 216-217).

İslam Dünyasında Deprem Yapan Bir Harekât: Batınîlik

Batınîlik hareketi, İslam dünyasında kapsadığı sosyal siyasî dini ve tarihi boyut açısından çok hacimlidir. Irak, Arabistan, Yemen, Kuzey Afrika, Suriye, İran, Hindistan gibi sahalarda uzun yıllar etkili olmuştur. Zaman zaman şiddet ve terör yöntemini kullanan ideolojik bir karakter arz etmiştir. Ortaçağ İslam dünyasında etkilemediği ülke, insan ve devlet yoktur. Topluluklarda bıraktığı tesir, ortaya çıktığı dönemden başlar, günümüze kadar devam eder. Bu çerçevede Batınî hareketini, diğer İslamî mezhep ve cemaat hareketlerinden ayrı görmek ve ayrı incelemek icabetmektedir. Ortaya çıkışı Selçuklulardan üç yüz yıl önceye dayanmakla birlikte Selçuklu dönemini de kapsayan hatta sonrasına uzanan uzun soluklu bir harekettir. İslam dünyasında genelde müesses nizama aykırı bir hareket olduğu için, insanların huzurunu ve güvenini bozan anarşik bir özelliğe sahip olmuştur (İlhan, 1992: 191).

Bâtınilik hareketi Ehl-i Şiâ Mezhep hareketinin içinden kopma bir harekettir. Şiilerce altıncı imam olarak kabul edilen Cafer-i Sadık'ın ölümünden sonra yedinci imam, oğlu Musa Kazım kabul edilmiştir. Ancak bir grup Şii bunu kabul etmemiş yedinci imam olarak Cafer-i Sadık'ın sağlığında ölmüş büyük oğlu İsmail"i kabul etmişlerdir. Yedi İmamcılar ve İsmailîler olarak tanınan bu grubun yolu, on iki imamcılar denilen diğerlerinden ayrılmıştır. İsmaililer daha sonra Kur'an ayetlerine getirdikleri bâtın (gizli) anlam dolayısıyla Bâtînîler olarak da isim kazanmışlardır. İsmaililer veya Batınîler, İslamiyetin itikad, ibadet ve ahlak konularına getirdikleri çok farklı yorum ve uygulamalarla diğer Müslümanlara hiç benzemeyen özelikler kazanmışlardır. Kullandıkları en önemli yöntem, zayıf olduklarında düşünce ve niyetlerinde takiyye göstermeleri ve kendilerini gizlemeleridir. Güçlü olduklarında insanlara zor kullanarak fikirlerini dayatmaları ve şiddet kullanmalarıdır. Taraftar bulup bir bölgede güç toparladıklarında, siyasî organizasyon kurmuşlar, hatta "Fatimîler" örneğinde olduğu gibi devlete dönüşmüşlerdir. Irak ve Arabistan sahasında İsmaîli kaynaklı Karmatîler, tabir caisse bölgenin altını üstüne getirmiştir. Örnek olarak 930'da Mekke'yi basan Karmatiler, binlerce insan katlederek kutsal Kâbe'nin nişanesi olan Haceru'l-Esved'i alıp Bahreyn'e götürmüşlerdi (Hizmetli, 2001: 510-514). Haceru'l Esved yıllarca Kâbe'den ayrı Bahreyn de kalmıştı (İlhan, 1992: 190-194).

İslam memleketlerinin dört bir tarafında Batînî Dâileri faaliyet gösterip taraftarlarını arttırma gayretine düşmüşlerdi. Bu Dâilerin en yeteneklilerinden biri olan Hasan Sabbah Mısır'da yetişmiş, İran'da faaliyet göstermiş, kendisi açısından çok da başarılı olmuştu. Liderlik ve teşkilatçılık özelliklerine de sahip olan bu Bâtıni dâisi İslam tarihinin Parlak Çağı Selçuklular dönemine isabet etmişti. Sultan Alparslan döneminde Selçuklu Devleti içine sızan bu Batinî önderi, Melikşah ve sonraki dönemlerde Selçuklu Devleti bünyesinde etkili faaliyetlerde bulunmuştu. Batınîler, emirleri, kanunları, devleti tanımıyorlardı. Dinî nasları ve kuralları kendilerine göre yorumluyorlardı. Genelde dinin ibadet kısmı yoktu. Tabiatıyla devlete vergi de vermiyorlardı. Hasan Sabbah, tesirli kimliğiyle bir teşkilat oluşturmuş, Selçuklu Devletine muhalif bir istikamet de belirlemişti. Teşkilatı, kendine bağlı fedâî denilen müridlerden oluşuyordu. Hasan Sabbah, kendine ters gelen devlet adamlarını tehdit ediyor, alacağını alamazsa fedailer vasıtasıyla hançerletip öldürtüyordu. Selçuklu Devleti, Orta Doğu'nun bu tehlikeli ve ölümcül yapısını, istenmeyen bir miras olarak içine almak zorunda kalmıştı (Kara, 2007: 126-153).

İslam dünyasındaki bu dinî ve mezhep parçalanması, arkasından meydana gelen iç çatışmalar, sosyal barışı ve güvenliği bozmuştur. Milyonlarca kilometre karelik ülkelerde insanlar güvensiz ve huzursuz bir vaziyetteydi. Bu durum bölge bölge insanların ekonomilerini ve sosyal refah seviyelerini de altüst etmişti. Bazı yerlerde insanlar aşırı yoksulluğa sürüklenmişler, yer yer açlıklar baş göstermişti. Açlık yüzünden insanlar, ölü hayvan eti, böcek, hatta insan eti yemek zorunda bile kalmışlardı (İbn Kesir, 12, 1995: 119).

İslam dünyasının içine düştüğü bu derin parçalanmışlık ve karışıklık halinden dışarıdaki hasımlar ve rakipler, istifade etmekte gecikmemişlerdi. Endülüs'te Müslümanlar Puvatya Savaşında yenilerek yarımadada geri çekilmişlerdi. Bizans, Anadolu üzerinden yeniden taarruza geçmiş ve İslam arazisi olmuş bazı toprakları geri almıştır. Müslümanların atak olduğu tek bölge ise Türkistan sahasıydı. Bölgede taarruz Doğu'ya doğru devam ediyordu. Bununla birlikte bu bölgede de birlik, düzenlik ve ideal bir devlet otoritesi yoktu. Karahanlılar, Gazneliler, Samanlılar ve mahalli bir takım güçler, kendine özgü iktidarlarıyla varlıklarını sürdürüyorlar, çoğu zaman da aralarında savaşıyorlardı. İslam memleketlerini bir araya getirecek yeterli otorite ve iktidar gücü bir türlü oluşmuyordu.

İç barışın kaybolduğu, huzursuzluğun hâkim olduğu yerler sadece İslam memleketleri değildi. Bizans İmparatorluğu içindeki topluluklar da büyük bir huzur ve güven bunalımı yaşıyorlardı. Bizans topraklarında Rumların dışındaki halk grupları, bu kıdemli imparatorluğun yönetiminden oldukça şikayetciydi. Batılı bir kronik kitapta Meşhur Ermeni Kaynağı Urfalı Mateos'un Vekayîname'sinde bu konuyla ilgili dikkate değer ifadeler bulunmaktadır. Mateos, kitabında "İktidarsız ve kadınlaşmış iğrenç Rum milleti Ermenistan'ın en cesur evlatlarını yurtlarından koparıp, dağıttılar. Milletimizi tahrip edip Türklerin istilasını kolaylaştırdılar." demektedir (Turan, 1971: 18). Bizans, Doğu Anadolu'daki Ani ve Vaspurakan Ermeni krallıklarını yıkmış, içindeki Ermenilerin bir kısmını tehcir edip, bir kısmını da katliam yapmıştı. Urfalı rahip Mateos yukarıdaki ifadesinde bu durumu kastediyordu. Yine aynı parelelde Süryani Mihael'in de "bu devirde Rumlar bizim milletimize ve Ermenilere zulum yapıyorlardı. Çıkarılan bir emirname ile batıl mezheplerini bizi kabul etmeye zorluyorlar. Bizi ezmeye uğraşıyorlardı. İstanbul Patriği, kiliselerde bulunan mukaddes kitapları (ortadoks olmayan eserleri) yaktırdı." (Turan, 1971: 191) şeklindeki ifadeleri son derece dikkate şayandır.

Görüldüğü gibi İslam dünyası, hatta Bizans dünyasındaki, siyasî, sosyal ve dini düzensizliğe dayalı buhran büyüktü. Orta Doğu'da buhrandan menfi şekilde etkilenen insanlar büyük bir beklentinin içindeydi. Buhranı sona erdirecek, insanların sıkıntısını giderecek bir gücün ufuklarda belirmesi pek çok gönülde yatan niyet ve düşünceydi.

Başta Bağdat olmak üzere Orta Doğu'nun kültür merkezleri şehirlerinin beklediği ümit ışığı nihayet Doğu'da belirdi. Horasan'dan gelen haber, özellikle Sünni İslam Dünyasını memnun etti. Uzun ve müthiş bir mücadelenin sonucunda Selçuk Bey'in torunları Tuğrul ve Çağrı, Horasan'ın Dandanakan Ovasında Gaznelilere karşı inanılmaz ve muhteşem bir zafer kazanmışlardı. Bu zafer meşhur Dandanakan Savaşı'ydı (Köymen, 1995: 53). 1040 yılında kazanılan bu zafer, Selçukluların 80 yıllık mücadelerinin harika bir semeresiydi. Bu zafer, bölgede kurulacak yeni devletin ve öncekilerden çok daha üst seviyede olacak olan yeni düzenin temeliydi. Ayrıca Ortadoğu'da parçalanmış bir vaziyette, daha da parçalanmaya devam eden İslam dünyasını yeniden ihya edecek, beklenen güçtü. Bizans karşısında durmuş ve geri çekilmeye başlamış İslam Dünyasının merkezine yerleşmiş yeni enerji merkeziydi. İran, Irak ve Suriye'de azınlık iktidarları altında adaletsizlikten yılmış halk gruplarının hatta Bizans yönetiminden yılmış Ermeni ve Süryani gibi halk gruplarının kurtuluş ümidiydi. Sönmekte olan İslam medeniyet dalgasının yeniden başlayacağının habercisiydi.

Selçuklular Öncülüğünde İslam Medeniyetinin Yeniden İhyası

Nitekim bütün bunları hissedip bir bakıma geleceği iyi tahmin eden o zamanki Bağdat Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah, Nişapur'da yeni kurulan devletin sultanı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti. Sultan Tuğrul bu davete olumlu cevap verdi. Ancak Bağdat'a varış tam 15 yıl sonra oldu. Bu 15 yıl içinde Selçuklu Sultanı fevkalade işler başardı. Devletin iç müesseselerini devrin ihtiyaçlarına göre kurdu. Ordusunu yeniden oluşturdu. Özellikle bilim, adliye ve maliye teşkilatlarını zamanın en gelişmiş kurumları olarak tesis etti. Arkasından bütün İran'ı, Kafkasya'yı, Kuzey Irak'ı aldı. Anadolu'ya sefer düzenledi. 1055 tarihinde fatih bir ordunun hiç yenilmemiş bir sultanı olarak Bağdat'a geldi. Bağdat dışında bir yere Tuğrul Bey şehri adıyla bir saray yaptıran Selçuklu Sultanı, ordusuyla beraber Bağdat'ta bulunduğu sürece bu sarayda kaldı. Tuğrul Bey'in Bağdat ve Irak'a yönelik siyasî düzenlemesi 5 yıl sürdü. Tuğrul Bey bu süre içinde Büveyh oğulları Devleti'ne son verdi. Irak'a kısmen Suriye'ye hâkim oldu. Bağdat Abbasi Halifesi ile anlaşarak uhrevî yetkileri halifeye bıraktı, her türlü dünyevî yetkileri kendi üzerine aldı. Halifeyi siyasî ve askerî otorite olmaktan çıkardı, manevî otorite olarak bıraktı. Hutbede ve parada onun adını başa yazdı. Ayrıca kendisi de büyük hürmet gösterdi. Böylece İslam Tarihinde halifelik kurumuna yeni bir şekil verdi (Köymen, 1976: 47-54).

Tuğrul Bey'in esas başarısı, bölgede parçalı iktidarları bir araya getirmesi, buralarda hukuka dayalı bir otorite sağlamasında oldu. Özellikle mezhepler arasındaki şiddetli çatışmaları sona erdirdi. Adalete dayalı bir düzen sağladı. Ayrıca mezhep takipçilerinin İslam büyüklerine yönelik karşılıklı nahoş sözler, hakarete varan tezyif edici dua ve bedduaları önledi. Bu şekilde dış fetihlerden daha önemli olan iç barışı, insanı şaşırtan bir süratle ve maharetle tesis etti. Tuğrul Bey'den sonra Alparslan ve Melikşah dönemlerinde de aynı başarılı yükseliş devam etti. 1092'de Melikşah öldüğünde Ortadoğu'da Türklerin önderliğinde yeniden bütünlüğünü sağlamış bir İslam Dünyası vardı. Bu yapı, dünyanın diğer bölgelerindeki güçlerden daha üstün, mali yönden daha zengin, daha müreffeh, insanı daha mutlu yapan bir yapıydı. Selçuklu, bir siyasî iktidardan, bir devletten daha çok bir medeniyetin adıydı. O zamanki İslam medeniyetinin bir yansımasıydı (Turan, 2012: 54-55). Üstelik bu medeniyet, Bizans'la sürdürdüğü savaşı galip bitirmiş bir medeniyet olarak tarihe geçmişti.

Kaynakça

İlhan,Avni, "Batınıyye Maddesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt V, İsatnbul 1992.
Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, III, V, İlmi Müşavir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1986.
İbnu'l Esir, *El-Kamil fi't- Tarih*, Cilt IX, Tercüme Mehmet Keskin, İstanbul, 1995.
İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Cilt XII,TercümeMehmet Keskin 1995.
Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara,1993.
Muhammed Ebu Zehra, *İslamda Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, Tercüme: Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, Abdülkadir Şener, İstanbul.
Hizmetli, Sabri, "Karmatiler Maddesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXIV İstanbul 1992.
Kara, Seyfullah, *Büyük Selcuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul 2007.
Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1976.
Şehbenderzade Ahmet Hilmi- Ziya Nur Aksun, *İslam Tarihi I,* İstanbul 2010.

OSMANLI SİYÂSET LİTERATÜRÜNDE ADÂLET

Fahri UNAN*

Bu kongre vesîlesiyle *Türklerde Devlet Yönetimi* konusu çok çeşitli yönlerden ele alınıp incelendi, incelenecektir. Böyle bir konunun ilmî bir toplantıda tartışılması kadar tabiî bir durum olmasa gerektir. Çünkü târih boyunca muhtelif Türk boylarının önderliğinde, bir çırpıda sayılamayacak kadar çok devlet kurulmuştur. Târihin, bu nitelikte ikinci bir *milleti* göstermekte zorluk çekeceği yine bir hakîkattir. Adları *Türk* olarak anılmasa bile, Türklüklerinden şüphe edilmeyen bu devletler içerisinde meselâ Hunların siyâsî ömürlerinin dörtyüz yıldan aşağı olmadığını biliyoruz. XVI. yüzyılın ilk yarısından XIX. yüzyılın ortalarına kadar, yâni üçyüz elli yıl boyunca Hindistan'da hüküm sürmüş olan Bâbürlülerin, bâzı tereddütler ileri sürülse bile, siyâsî kadro olarak Türklüklerinden şüphe edilmemesi gerekir. XVI. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Îran'da hüküm süren hânedânların etnik olarak Türklükleri konusunda da bir dereddüt bulunmamaktadır. İrili ufaklı diğer Türk devletleriyle ilgili de benzer değerlendirmeler yapılabilir. Dolayısıyla şu hükmü vermekte fazla zorlanmamamız gerektiğini düşünüyoruz: Türkler, *millet* olarak varlıklarını yaşlı dünyâya kabûl ettirdikleri devirlerde, bugün âleme nizâm verme iddiâsında bulunan nev-zuhûr milletlerin kendileri değil, ataları bile târih sahnesinde bulunmuyorlardı.

Bugün *Osmanlı Devleti* olarak isimlendirdiğimiz devlet de işte yukarıda zikrettiğimiz Türk devletlerinden biridir. Osmanlı Devleti, hiç şüphesiz, Türklerin kurdukları devletler arasında en uzun ömürlü olanıdır. Bir devletin uzun süre ayakta kalabilmesi, varlığını sürdürebilmesi, sâdece askerî açıdan güçlü olmasına bağlanamaz. Bu sebeple, Osmanlı Devleti'nin altıyüz yılı aşkın bir süre târih sahnesinde varlığını sürdürmesinin temel sebeplerinden birisi de, kanaatimizce, teşkilâtlı bir *hukūk devleti* olmasıyla yakından ilgilidir.

Şu hâlde *hukūk* nedir? Kısa bir târif yapacak olursak *hukūk, cemiyetin umûmî menfaatini veyâ fertlerin ve cemiyetin müşterek saadetini te'mîn maksadıyla konan ve devlet gücüyle desteklenen kāide, hak ve kānûnların bütünüdür,* diyebiliriz. Daha kısa bir ifâde ile *hukūk*u, *adâlete yönelmiş ictimâî hayat düzeni* şeklinde de tanımlayabiliriz.

Bilindiği üzere *hukūk* kelimesi Arapça menşe'li *hakk* kelimesinin çokluk hâlidir ve *haklar* demektir. Fakat *hukūk* şeklini aldığında, ıstılâh durumuna geçtiğini ve kelimenin mânâ bakımından genişleyerek aynı zamanda felsefî bir boyut da kazandığını görürüz. Hukūkun târifi içinde zikrettiğimiz *kānûnlar* ise, onun sâdece belirli bir yönünü anlatabilir. Bunu şuradan anlıyoruz: Bugün sık sık karşılaştığımız *kānûn devleti* ve *hukūk devleti* ifâdeleri, *kānûn*un *hukūk*la aynı şey olmadığını gösteriyor olmalıdır. Gerçekte her devletin *kānûnları* vardır; fakat bugün kānûnları bulunan her devlet, *hukūkdevleti* olarak kabûl görmemektedir. Çünkü *kānûn* tek başına haksızlık ihtivâ edebilir; *zulmü* câiz görebilir; bir sınıfın, bir zümrenin veyâ belirli insanların çıkarlarını gözetiyor olabilir. Hâlbuki *hukūk*, yukarıda zikrettiğimiz kısa tanımda da olduğu gibi, *adâlet* zemînine oturmuş bir ictimâî hayat düzenini öngörür. Öyleyse, *kānûn* mühim olmakla birlikte, onun *hukūk*un şemsiyesi altına girip gerçek mânâsını kazanabilmesi için *âdil* olması gerekir.

Bu mülâhazalar dikkate alındığında, *adâlet*i gözönünde bulundurmayan *kānûn*ların, cihân-şümûl geçerliliği olan bir *hukūk* çerçevesinde değerlendirilmesi zorlaşır. Osmanlı siyâset literatürüne bu açıdan baktığımızda, *adâlet* mefhûmu üzerinde ısrarla durulduğunu görürüz. Meselâ XIV. asır yazarlarından Şeyhoğlu Mustafa'nın şöyle bir ibâresiyle karşılaşırız: "*Pâdişâhlık bâkî olur küfr-ile adl olıcak ve illâ bâkî olmaz îmân-ıla zulm olıcak*[1]." Bu kısa ibârenin mânâsı şudur: *Adâlet*eriâyet eden bir devlet, yöneticileri ve halkı kâfir bile olsa, varlığını sürdürebilir; fakat *adâlet*e riâyet etmeyen, *zulme* göz yuman bir devlet, yöneticileri ve halkı Müslüman bile olsa, ayakta kalamaz. Başka bir ifâde ile bu cümle, bir devletin varlığını sürdürmesini veyâ yıkılmasını, halkının ve yöneticisinin Müslüman yâhut kâfir olmasına değil, sâdece *adâlet*le yönetilip yönetilmemesine bağlamaktadır.

Aynı *adâlet* vurgusunu, XVII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan ünlü risâleci Koçi Bey'de de görürüz. Şu cümle de ona âittir: "*Küfrile dünyâ durur, zulmile durmaz*[2]." Şu kısa ifâdede söylenen şeyle Şeyhoğlu Mustafa'nın söyledikleri arasında hiçbir fark yoktur. Bugün Türkiye'de mahkeme duvarlarını süsleyen "*adâlet mülkün temelidir*" sözünün, bu anlayışın tabiî bir devâmı olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Zîrâ burada sözü edilen *mülk*, Şeyhoğlu'nun zikrettiği *"pâdişâhlık*", daha doğrusu *hükümdarlık*tır; hükümdârlık ise ancak *devlet* üzerinde icrâ olunur. Öyleyse bir devletin varlığını sürdürebilmesi için, *adâlet*i *kānun*larının ayrılmaz parçası, *hukūk*unun da temel direği yapması gerekir.

Adâlet mefhûmuyla hemen hemen aynı sıklıkta kullanılan bir başka kelime de *îtidâl*dır. *İtidâl*i kısaca *orta yol* diye târif edebiliriz. Aslında *adâlet*le *îtidâl* aynı kökten türetilmiş kelimelerdir.Kaynaklarımız *îtidâl*den *adâlet*e ulaşırken, insan *beden*i ile insanlardan oluşan *cemiyet*i birbirine benzetir ve şöyle bir muhâkeme yürütürler: Gerçekte *adâleti* te'sîs edecek olan hükümdar, başka bir ifâdeyle yöneticidir; hükümdar mütehassıs bir *tabîb*e benzer; yönetilen insanlar (*reâyâ*) ise *beden* gibidirler. Tabip, nasıl ki bedenin husûsiyetlerini, hastalıkları, bunların belirtilerini, sebeplerini, tedâvî yollarını, kullanılacak ilâçları bilmek mecbûriyetinde ise, hükümdar da idâre ettiği ülkenin sıhhat durumunu, hastalıklarını; ortaya çıkan siyâsî ve sosyal düzeni tehdit edici problemleri ve böyle bir durumla karşılaştığı takdîrde ne

---

* Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bişkek, Kırgızistan.

[1] Kemal Yavuz, *Sadru'd-dîn Şeyhoğlu, Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (İnceleme-Metin-İndeks)*, Ankara 1991, s. 106-107. Şeyhoğlu'nun bu çerçevedeki görüşlerinin geniş bir şekilde tahlil ve değerlendirmesi için bkz. Fahri Unan, "Bir XIV. Yüzyıl Yazarının Kaleminden Çağının 'Devlet İdâresi ve İdeal Devlet Adamı' Anlayışı", *Koomduk İimder Jurnalı/Sosyal Bilimler Dergisi* (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek), Sayı 2 (2001), s. 314-339;ayrıca bkz. Nizâmü'l-Mülk (Ebû Ali Hasan Tûsî), *Siyerü'l-Mülûk veya Siyâset-nâme*, 1 (orijinal metin), (nşr. M. Altay Köymen), Ankara 1976; *Siyâset-nâme* (trc. M. Altay Köymen), Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., 1000 Temel Eser, Ankara 1982.

[2] Koçi Bey (Göriceli), *Koçi Bey Risâlesi*, Ecdad yay. (nşr. Yılmaz Kurt), Ankara 1994, s. 62.

tür tedbîrlere başvuracağını bilmek zorundadır. Devlet dediğimiz siyâsî mekanizma ancak üzerindeki insanlarla mânâ kazanır. Dolayısıya *cemiyeti* oluşturan tabakalar arasındaki dengenin sağlanması ve bunun korunması gerekir. Bu da ancak *îtidâl*li davranmakla mümkündür. *İtidâl*li davranmak, aşırılığın da eksikliğin de devre dışı bırakılması, orta yolun bulunması demektir. Bunu başarmak isteyen bir devletin herkese eşit mesâfede durması veyâ eşit şekilde davranması lâzımdır. Bu da sâdece ve sâdece *adâlet*le mümkün olur. Çünkü hakîkî *adâlet,* insanlar arasında dengenin kurulup muhâfaza edilmesi adına, iyiveyâ kötü, hak edenin hakkını elde etmesi veyâ kişi neyi hak ediyorsa onun karşılığını görmesidir.

Burada bir noktanın anltını çizmekte fayda vardır: Bu anlayış, sâdece Osmanlı yönetim felsefesinin ve *hukūk* anlayışının ürünü değil, Osmanlı kültür atmosferinin tamâmının olduğu gibi, onun siyâset ve devlet anlayışının da târihî arka-plânını oluşturan klâsik İslâm dünyâsının kültür ve gelenek çevrelerinin ortak düşüncesidir. Aynı anlayışı, meselâ *Siyâset-nâme*'nin yazarı ünlü Selçuklu vezîri Nizâmü'l-Mülk'te de[3], meşhûr tefsîr ve fıkıh âlimi *Ahkâmu's-Sultâniyye* müellifiMâverdî (d. 974- ö. 1058)'de[4] görürüz. Ebû Mansur es-Seâlibî'nin şu cümlesi, Şeyhoğlu Mustafa ve Koçi Bey'in yukarıda zikredilen ifâdeleri ile hemen hemen aynıdır:"*Hükümdarlık ve devlet küfür üzere varlığını sürdürebilir, ama zulüm üzere asla!*[5]".

Siyâset-nâmelerimizdeki *adâlet* vurgusu, sâdece iyi insanlar için söz konusu edilmez. Dîni, milliyeti, kültür çevresi, ahlâkî karakteri, *fazîlet* ve *kemâl* bakımından durumu ne olursa olsun, başka bir deyişle ister *mutî'* (itaat eden) ister *âsî* herkes için geçerlidir. Nitekim Fâtih Sultan Mehmed'in târihçisi Tursun Bey, bu düşünceyi şöyle dile getirir: "*Ve demişlerdir ki, muhtelif tâifelerin tamâmı adâlete muhtacdur. Meselâ uğrular, yol kesiciler, soyguncular ve akla gelebilcek bütün suçları işlemiş olanlar dahi adâlete muhtaçtır. Dînin "her hak sâhibine hakkını ver" emri tam mânâsıyla yerine getirilmedikçe, yöneticilerin işleri aslâ yoluna girmez;"* başka bir ifâdeyle, devletin ve cemiyetin düzeni sağlanamaz.

*Adâlet*in te'sîsi esasta iki şarta bağlanmıştır: Bunlardan birincisi *eşitlik*, ikincisi ise *hak edene hakkının verilmesi*. Aslında ikinci şartın bile başlı başına *adâlet*i sağlayacağı söylenebilir. Çünkü *hak edene hakkının verilmesi*, aynı zamanda *eşitlik* mânâsına da gelir. Zîrâ gerçek *eşitlik*, bir şeyi herkese aynı mikdârda vermek değil, kişinin ortaya koyduğu çabayla orantılı olarak vermektir. Bu bakımdan, herkese hakkının verilmesi, kim neyi hak ediyorsa onun karşılığını görmesi *adâlet*i sağlayacaktır; bu, suçlar için de mükâfâtlar için de geçerlidir. Başka bir ifâdeyle, bir suç işleyen kişinin göreceği cezâ, ne eksik ne fazla, suçunun tam karşılığı olmalıdır; zîrâ eksiklik dürüst ve haklı insanlara, fazlalık ise suçlunun kendisine zulümdür. Aynı şekilde, hizmetler ve mükâfâtlar da bu mantık üzerine oturtulur. Yâni, bir hizmetin karşılığı olarak kişi neyi hak ediyorsa, yine ne eksik ne fazla, tam karşılığını görmelidir. Hakkın eksik verilmesi hak sâhibine, fazla verilmesi ise diğer insanlara zulümdür[6].

Hak edene hakkının verilmesinden, dolayısıyla *adâlet*in te'sîsinden sonra, sıra *ihsân*a *gelir*. *İhsân*, kişiye hak ettiğinden fazlasını vererek teşvîk etmektir; bir lütuftur. Çünkü kişinin hak ettiği, kendi hakkıdır; bu hakkın üzerinde daha fazlasını vermek ise, bir hükümdarın cömertliğinin göstergesidir[7]. Ancak hükümdârın, başka bir deyişle yöneticinin bu konuda da dikkatli olması, saçıp savurmaması gerekir. Bu bakımdan sultanın, herkesin durumunu ve kābiliyetini dikkate alarak, kim neyi hak ediyorsa, öncelikle onu kendisine eksiksiz vermesi îcâb eder. İhsân, ancak bundan sonra devreye girebilir. XVI. yüzyıl yazarlarından Kınalı-zâde, *ihsânı* aynı zamanda *hayrât* olarak da değerlendirir ve onu *selâmet*, *emvâl* (mallar) ve *kerâmet* (ikrâm, iyilik) olmak üzere üçe ayırır. Kınalı-zâde'ye göre, her insâna, bu üç *hayır* türünden hangisine müstahak ise, onu eksiksiz vermek gerekir; bir kaç def'a vurgulandığı üzere, eksik vermek kişinin kendisine, fazla vermek ise başkalarına zulümdür[8]. Aynı mevkide veyâ pozisyonda bulunan akrân ve emsâl arasında ayrım yapmak; birisine az, diğerine çok vermek, pek muhtemeldir ki, kendisine az verilenin düşmanlığına yol açar veyâ işinde gayret göstermesine engel olur; çalışma şevkini ve isteğini kırar. Bu sebeple, uyanık bir pâdişah, son derece titiz olmalı, kim neyi hak ediyorsa, ancak o kadarını vermelidir. Meselâ bir hükümdârın, '*ihsân ve nîmet benimdir; istediğim kimseye istediğimi, hattâ fazlasını veririm; başka birisinin hakkını eksik vermediğime göre, kimi ilgilendirir?*' diyemez. Zîrâ bu hem eşitliğe ve *adâlet*e aykırıdır; hem de akrân ve emsâl arasında husûmete sebep olur. Esâsen hükümdârlar, herkese hak ettiği kadarını vermekle mükelleftirler; zîrâ *adâlet* esâsen bu demektir. Kezâ, mansıp ve makam taksîmi husûsunda istihkāka riâyet etmemek de zulüm ve dalâlettir. Nitekim "*Allâh size emânetleri ehillerine vermenizi emrediyor*,"[9] âyetini tefsir eden müfessirler, "*tevzî'-i manâsıb ve tevcîh-i merâtib dahi ehline edâsı vâcib olan emânâtdür*" demişlerdir[10]. Yâni devlet kadrolarını gerçekten hak edenlere, gerçekten o işin ehli olanlara vermeyip eşe-dosta, yakınlara, akrabâya veyâ kendi taraftarı olanlara vermeye kalkışmak, gerçekte Allâh'ın *emâneti* hükmündeki bir alanda, emânete ihânet etmek olur. Tabiî böyle bir durumda *adâlet*ten de söz edilemez.

---

[3] Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, Farsça metin, s.12; Türkçe metin, 15.

[4] Ebu'l-Hasan Habib El-Maverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniye* (çev. Ali Şafak), Bedir Yayınevi, İstanbul 1994; Harun Han Şirvânî, *İslamda Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar* (trc. Kemal Kuşçu), Ankara 1965, s. 131-132; Muhammed Kameruddin Han, "Mâverdî" (trc. Yusuf Ziya Cömert), *İslâm Düşüncesi Tarihi*, II (ed. M. M. Şerif), İstanbul 1990, s. 347-360.

[5] Ebû Mansur es-Seâlibî,, *Hükümdarlık Sanatı* (*Âdâbu'l-Mülûk*), (trc. Sait Aykut), İnsan yay., İstanbul 1997, s. 52.

[6] Böyle bir cümleye Fârâbî'de de rastlarız (bkz. Bayraktar Bayraklı, *Fârâbî'de Devlet Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 57).

[7] Şu satırlara dikkat: "*Yeryüzündeki bütün hükümdarların yoldaşı, dostu, arkadaşı ve karındaşı diyebileceğimiz vasıflar cömertlik ve hayadır. Biri çıkıp da 'bu iki vasıf hükümdarlık vasfıyla öylesine iç içe geçmiştir ki bir bedenin uzuvları nasıl birbirleriyle bağlantılı, ten ile et nasıl yan yana ise durumları öyledir' dese kesinlikle bu sözün doğru olduğunu söyleriz*" (es-Seâlibî, *a.g.e.*, s. 213).

[8] Böyle bir cümleye Fârâbî'de de rastlarız (bkz. Bayraklı, *a.g.e.*, s. 57).

[9] *Kur'ân-ı Kerîm*, Nisâ: 58 [4/58].

[10] Kınalı-zâde Ali, *Ahlâk-ı Alâ'î* (üç cilt bir arada), Bulak /Kahire, 1248, , III, s. 13-14. Kınalı-zâde'nin devlet ve siyâset anlayışı ile bu çerçevedeki *adâlet* ile ilgili görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Fahri Unan, *İdeal Cemiyet, İdeal Devlet, İdeal Hükümdar*, Lotus Yayınları, Ankara 2004 (Üçüncü ve Dördüncü Bölümler. Ayrıca bkz. Fârâbî, *El-Medinetü'l-Fazıla* (trc. Ahmet Arslan), Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s. 77-78.

Osmanlılara gelinceye kadarki İslâm kültür ve siyâset çevrelerinde kaleme alınan pek çok eserde, bu minvâl üzere sultanlara sayısız nasîhatler edildiğini görürüz. Yine bu minvâlde yüzlerce örnek vermek de mümkündür. Sözü fazla uzatmamak için biraz önce ismi geçen es-Seâlibî'nin şu cümlelerini dikkatlerinize sunmayı yeterli yörüyoruz:

"*Gökler ve yerler adâlet ile var olur, kıvâmını bulur. Adâlet, tüm fırka, din, mezhep hattâ Arap ve Acem devletleri nezdinde de inanç, mülk ve kudretin temeli, siyâsetin beynidir. Adâlet için, en ulu siyâset, en yüksek fazîlet diyebiliriz. Adâletli hükümdârın sâhip olduğu meziyetleri kim sayabilir? Böyle bir hükümdârın yönettiği halkın durumunu, yaşadığı âsâyiş ve huzûru hangi kalem tüm boyutlarıyla tasvir edebilir? Hiç kimse kuşku duymaz ki, bir hükümdar adâleti zulme tercih edip, kararlı davranarak hakka riâyet ederse, ondan daha yüksek derecede bulunan pâdişâh ve sultânlar kendisine saygı gösterecek, akrânları onu sevecek, düşmanları ondan korkacak, fedâîleri ve dostları gözü kapalı ona boyun eğecek, onun yönetimi altında bulunmayan halklar dahi onu isteyecektir. Böyle bir hükümdârı halkı nasıl sevmesin? Zîrâ onu hiç görmemiş adamlar onun hakkında hayır konuşacak, ona dâir bir çift lâf işitenler, işittiklerini tellâl gibi her tarafa yayacaklardır. O, adâlet vasfına sâhip olarak dünyânın en gözde nîmetlerini, âhiretin en güzîde makāmlarını elde edecektir. Ama bir de adâletten sapar, zulüm ve azgınlığın sembolü hâline gelirse, vay onun hâline! Her şey tersine döner; siyâseti çamura saplanır. Adâlet malı, parayı ve gücü nasıl çekiyorsa, zulüm ve cefâ da bu nîmetleri bir bir elden çıkarır, artmalarını önler!*"[11].

Bir devlet veyâ bir hükümdar için yâhut konuyu günümüze uyarlarsak devlet yöneticileri için *adâlet* niçin bu kadar mühim görülmüştür? Böyle bir sorunun en kısa cevâbını, Müslüman düşünürlerin Aristo'ya nisbet ettikleri[12] fakat hemen hemen bütün Orta-Doğu devlet geleneklerinde karşımıza çıkan ve kısaca *dâire-i adliye* (*adâlet çenberi*) olarak bilinen şu formülde bulabiliriz:

"*Adldür mûcib-i salâh-ı cihân,*
Cihân bir bâğdur dîvârı devlet,
Devletün nâzımı şerî'atdür,
Şerî'ate olamaz hîç hâris, illâ mülk,
Mülk zabt eylemez, illâ leşker,
Leşkeri cem' idemez, illâ mâl,
Mâlı cem' eyleyen ra'iyyetdür,
Ra'iyyeti kul ider pâdişâh-ı âleme adl".

Dikkat edilirse bu kısa formül, *adâlet*le açılıp *adâlet*le kapanır. Türk-İslâm siyâset literatründe sık sık karşımıza çıkan bu formül, bize şunları söyler: Dünyâ düzeninin sağlanması adâletle mümkündür; dünyâ, duvarı devlet olan bir bahçe gibidir. Devlet işleri ancak kānûnlarla düzene konabilir; kānûnlar ise sâdece devlet veyâ onu yönetenler tarafından uygulanabilir. Çünkü elinde meşrû yaptırım gücü bulunan sâdece devlettir. Devletin veyâ yöneticilerin bunu yapabilmeleri için askere, orduya, kolluk kuvvetlerine ihtiyâcı vardır; bunları toplamak, eğitmek, beslemek ise ancak parayla olur; devlet parayı bizzat kazanamayacağına göre, yönettiği insanlardan vergi toplayacak demektir. İnsanların vergi verebilmeleri ise, çalışıp kazanabilecekleri bir barış ortamının kurulmasına bağlıdır. Böyle bir düzenin sağlanması sâdece ve sâdece *âdil* bir yönetimin te'sîs edilmesi, insanların bugünlerinden ve yarınlarından emîn oldukları bir ortamın oluşturulmasıyla mümkündür. Bu ortam sağlandığı takdîrde, o ülkenin insânları bunu sağlayan hükümdârın, daha doğrusu yöneticinin kulu, kölesi olmaktan kaçınmazlar. Tabiî burada kullanılan *kul, köle* sözlerini olumsuz mânâda anlamamak gerekir.

Yukarıda zikrettiğimiz formül, kısaca "*mülk* (hâkimiyet, hükümdarlık, yâni devlet] – *asker* – *hazine* – *reâyâ* – *adâlet*" şeklinde daha kısaltılmış olarak da verilir ki[13], bizce, çemberi açıp kapayan temel mefhûm olması açısından, sonda yer alan *adâlet*i, başa da koymak yerinde olacaktır[14]. Buradan çıkarılacak en net netîce ise, bir devlet veyâ bir idârî mekanizma ayakta kalmak, varlığını ilâ-nihâye sürdürmek istiyorsa, mutlakā yukarıda çerçevesi çizilen adâlete riâyet etmek mecbûriyetindedir.

---

[11] es-Seâlibî, bkz. *a.g.e.***,** s. 95-96.
[12] Bkz. Kınalı-zâde, *Alâk-ı Alâî*, III, s. 49.
[13] Bkz. Halil İnalcık, "State and Ideology under Sultan Süleyman I", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire-Essays on Economy and Society*, Bloomington 1993, s.71.
[14] Ayrıca bkz. A. Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1998, s. 77.

KLASİK DÖNEM OSMANLI DEVLET YÖNETİMİNİN TEMEL İLKELERİ

Mehmet ÖZ*

İslam devletlerinde, devlet yönetimi hakkında yazılan eserlerin genel adı *siyaset-nâme*'dir, ama bu tür eserlerin çeşitli adları olabilir (*Nasihat-name*, *Nasihatü'l-Mülûk/Selâtin* vb.). Sultanlar, vezirler veya bütün yöneticiler için yazılan eserler vardır[1]. Siyasetname literatürü genel ahlâk kitapları içinde mütalaa edilmekle birlikte bazen salt hükümdar ve yöneticilere öğütler niteliğindeki eserler bu başlık altında incelenmektedir.

Osmanlı klasik dönemindeki bilim anlayışı ve bilimlerin tasnifi konusundaki en önemli eser olan Taşköprülüzade'nin *Mevzuatü'l-Ulûm*'una göre, yedi ana ilim grubundan birisi *Amelî Hikmet* olup onun da dört şubesi vardır. İlk üç şube şunlardır:

İlm-i ahlâk (pratik-felsefî ahlâk),

ilm-i tedbiri'l-menzil (ev yönetimi bilgisi),

*ilm-i siyaset (*yönetim ve siyaset bilimi).

Dördüncü şube amelî hikmetin dört dalından müteşekkildir: *ilmü âdâbi'l-mülûk*(hükümdarların davranışları bilgisi), *ilmü âdâbi'l-vezaret* (vezirlerin davranışları bilgisi), *ilmü'l-ihtisab* (beledi hizmetler bilgisi), *ilmü kûdi'l-asakir ve'l-cüyuş* (komutanlık bilgisi)[2]. Ahlâk kitapları genelde amelî hikmetin ilk üç şubesini içerirken, siyasetnamelerde ise daha ziyade "ilm-i siyaset" ve "ilmü âdâbi'l-mülûk" ağırlıklı bir muhtevaya rastlarız.[3]

Beylikler ve erken Osmanlı döneminde, çoğu alanlarda olduğu gibi siyasetname literatüründe de işe çeviri veya telif-çeviri karışımı eserlerden başlanmıştır. Devlet kurma ve yönetme beyler/hükümdarlar açısından öncelikli sorundu ve onlar da kalem erbabından bu alandaki eserlerin Türk diline çevirmelerini talep ediyordu. Osmanlı beyliğinin devletleşme sürecinde I. Murat için *Kelile ve Dimne*'nin tercüme edildiği, yine 14. yüzyıl ortalarından 1432'ye kadar *Kabus-nâme*'nin Türkçe'ye altı kez çevrildiği ve bunların üçünün Osmanlı kültür çevresine getirildiği malumdur[4]. Bu çerçevede, II. Murat'ın meşhur *Kabus-name*'yi Mercimekoğlu Ahmet'e çevirttiği de iyi bilinen bir husustur.

Klasik dönemde, İslam siyaset ve ahlâk literatürünün örnek eserlerinin (*El-Medinetü'l-Fazıla*, *Ahlâk-ı Nasırî*, *Ahlâk-ı Muhsinî*, *Ahlâk-ı Celalî* vb.) izinde yazılmış en meşhur ahlâk kitabı hiç şüphesiz Kınalızâde Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı Alâî*'sidir. Bu eserin birinci kitabı teorik ahlâk bilgisine ve bireysel ahlâka, ikincisi aile ahlâkı, adab-ı muaşeret ve çocuk eğitimi, ikincinin son üç babı ile üçüncüsü ise devlet ve toplum yönetimi konularına tahsis edilmiştir[5]. Bu ve sonraki yüzyıllarda telif nasihat eserlerinin yanında tercümeler de devam etti.

16. yüzyıl, Kınalızâde'nin eseri yanında, Osmanlı siyasi düşüncesinde özgün bir takım katkıların belirginleştiği, siyâset-nâme ve ıslahat lâyihası türlerinde kayda değer eserlerin yazıldığı bir dönemdir. Esasen bazı eserlerin hem siyaset-nâme/nasihat-nâme kategorisine hem de ıslahat-nâme kategorisine uyan özellikleri olduğu gibi bu iki türü kesin sınırlarla ayırmak da zordur. Mesela XVI. yüzyılın önemli bürokrat ve düşünürü Gelibolulu Mustafa Âlî'nin (ö. 1600) meşhur *Nushatü's-Selatin* adlı yapıtının ilk kısmı siyasetname, ikinci kısmı ise ıslahatname özellikleri taşır.[6]

Âlî'nin, otuz iki hanedanın kuruluş ve yıkılış sebeplerini anlattığı *Fusûlü'l-hall ve'l-akd* adlı eseri ile *Mevâidü'n-Nefâis*'de[7], konunun -Osmanlılar bakımından- daha ziyade teorik cephesini ele aldığı söylenebilir. Ancak bu eserlerde bazı somut problemlere değinilmiştir.

Bu yüzyıldan itibaren telif, tercüme ve telif-tercüme karışımı pek çok siyasetname kaleme alınmıştır. Bunların önemli bir kısmı daha ziyade ıslahata yönelik fikirler ileri sürdüğünden ıslahatnameler başlığı altında ele alınmaları uygundur. Bununla birlikte salt teorik anlamda ahlâk ve siyaset eserlerinin yazılması veya tercüme edilmesi de devam etmiştir[8].

Siyasetname yazarları, genellikle ulema ve ümera mensubu kişilerdir[9]. Bunların bir kısmı hamilerinden veya yöneticilerden gelen emir üzerine eserlerini kaleme almışlardır -ki ıslahata müteallik eserlerde bu daha sık görülür-, kimileri de devlet ve toplum hakkındaki fikirlerini yöneticilere duyurmak ve belki de bu yolla arzuladıkları mansıpları elde etmek saikiyle hareket etmişlerdir.

Özellikle siyasetnameler ve ahlâk eserlerinde yazarlar görüşlerini ve hükümlerini ortaya koyarken çeşitli araçlardan yararlanırlar. Bunlar öğreticihikâyeler, tarihî olaylar, Kur'an ayetleri, hadisler, hikmetli sözler, atasözleri, şiirler vb.dir. Özellikle ulema mensuplarının eserlerinde ayet ve hadislere daha fazla yer verildiği söylenebilir, ancak gerek siyasetnamelerde gerekse ıslahat layihalarında, ideal yönetimin nitelikleri ve toplum hayatının esaslarını izah ederken kullanılan ayet, hadis ve atasözleri ortaklaşa kullanılır. Mesela, Kur'an-ı Kerim'de adalet ve emanetlerin ehline verilmesine (4/58), bir halkın düzeninin bozulmasına (13/11) dair ayetler en çok atıfta bulunulanlar arasındadır.

---

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Beytepe, Ankara, Türkiye.

1 Bkz. Agah Sırrı Levend *"Siyaset-nâmeler", TDAY-Belleten,* (1962), s. 167-194.

2 Fahri Unan, "Taşköprülü-zâde'nin Kaleminden XVI. Yüzyılın 'İlim' ve 'Âlim' Anlayışı", *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, (1997), ss. 238-239.

3 Esasen ahlâk ve siyaset kitaplarını kesin sınırlarla birbirinden ayırmak pek mümkün değildir. Genel olarak ahlâk kitaplarını ele alan incelemelerde siyasetnamelere (Aynî 1993) veya tersine (Bursalı 1332) tesadüf etmek olağandır.

4 Pal Fodor, "State and Society, Crisis and Reform, in 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes", *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungricae*, XL (2-3), (1986), 220-221.

5 Unan, Fahri *İdeal Cemiyet İdeal Hükümdar İdeal Devlet- Kınalı-zâde Ali'nin Medîne-i Fâzıla'sı*, Ankara 2004, s. XXIV.

6 Anderas Tietze, Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mustafa 'Ali's Counsel for Sultans of 1581 (Nushatü's-Selâtîn),*(İngilizceye tercüme ve transliterasyon), 2 Cilt, Wien 1979-1982.

7 Mehmet Şeker, *Gelibolulu Mustafa 'Âlî ve Mevâidü'n-Nefâis fî Kavâ'ıdi'l-Mecâlis,* Ankara 1997.

8 Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyaset-nâmeleri,* Kayseri 1988.

9 Uğur, a.g.e., s. 104-109.

Hadisler arasında ise “Hepiniz çobansınız ve sürünüzden sorumlusunuz.”, “Sultan Allah’ın yeryüzündeki gölgesidir.” en çok zikredilenler arasındadır. Düzenin bozulmasının sorumluluğu konusunda “Balık baştan kokar.”, adaletin önemini vurgulamak için “Zulm ile dünya durur, küfr ile durmaz.” gibi atasözü ve vecizeler de sıkça kullanılır.

Osmanlı siyasî düşüncesinde çeşitli anahtar kavramlar vardır. Biz burada temel kavram ve ilkeleri kısaca izaha çalışacağız.

Devletin ve Saltanatın Gereklilik ve Mahiyeti

Halil İnalcık Tursun Bey’in fikirleri çerçevesinde Osmanlı siyaset ve toplum anlayışını gayet özlü bir biçimde ortaya koymuştu. Tursun Bey devletin kökenine dair fikirlerini, Hâce Nâsıruddin Tûsî, (öl. 1273)’nin *Ahlâk-ı Nâsırî*ve Fârâbî (öl. 950)nin *el-Medinetü’l-Fâdıla*adlı eserlerinden naklen ortaya koymuştur. Yine Celaleddin Devvanî’nin *Ahlâk-ı Celalî* adlı eseri de Osmanlı siyasî düşünce eserlerinin en yoğun biçimde yararlandığı kaynaklardan birisidir. Tursun Bey, devrinin telâkkilerine uygun olarak insanlar arasındaki nizamı korumak ve her insanı kendi kabiliyetine uygun bir mevkide tutmak için bir padişahın şart olduğu görüşünden hareket eder:

> “Ve bu nev’-i şerif, bunca kemâlât ile, Fâil-i muhtâr ihtiyâriyle müdeni bi’t-tab vâkı’ olmıştur; ya’ni emr-i inti’âşında ve ahkâm-ı ma’âşında ictimâ’î –ki ana temeddün dirler ki, örfümüzce ana şehr ve köy ve oba dinilür-. Anı tabi’atten ister, ve nice istemeye ki yardımlaşmak içün birbirine muhtâçdur.”[10]

Kısaca, insanlar medenî tabiatlıdır ve topluluk halinde yaşamaları gereklidir; bu topluluğun düzenini sağlayacak bir otoriteye ihtiyaç vardır. Zira, eğer insanlar tabiatları gereği bırakılsalar pek çok düşmanlıklar meydana gelir ve düzenin devamının şartı olan yardımlaşma gerçekleşemez. Benzer ifadeler aynı kaynaklara (Tusi-Devvani) dayanan Kınalızade’de daha ayrıntılı olarak mevcuttur. Esasen hayvanlar arasında da (arılar, kuşlar) yardımlaşma vardır ama insanların bir arada yaşamaları şuur ve tefekküre, hayvanlarınki içgüdüye dayanır. İnsanların yardımlaşma ihtiyacı bir araya toplanmayı gerektirir ki temeddün de budur.İdeal düzen yardımlaşmayı gerektirdiğine göre de herkes en iyi yaptığı işle sınırlandırılmalı, başka alan/mesleklere müdahale etmesi engellenmelidir.

İşte bu yüzden *tedbîr* gereklidir; *tedbîr* ise kaynağı itibariyle *siyâset-i ilahî*(şeriat) ve *siyâset-i sultânî*(*yasağ-ı padişâhî* veya *örf*) olmak üzere iki çeşittir: Tursun Bey’in ifadesiyle,

> “Ve eğer şöyle ki bu tedbîr ber-vefk-i vücûb ve kâ’ide-i hikmet olursa-...-ana ehl-i hikmet siyâset-i İlâhî dirler ve vâzı’ına nâmûs dirler. Ve ehl-i şer’ ana şerî’at dirler, ve vâzı’ına şâri’ ıtlak iderler ki, peygamberdür. Ve illâ, ya’ni bu tedbîr ol mertebede olmazsa belki mücerred tavr-ı akl üzere nizâm-ı âlem-i zâhir içün, meselâ tavr-ı Cengiz Han gibi olursa, sebebine izâfet iderler, siyâset-i sultânî ve yasağ-ı pâdişâhî dirler ki, örfümüzce ana örf dirler.”[11]

Esasen her devirde bir peygambere gerek yoktur, çünkü bir peygamber ilahî mesajı getirdikten sonra o mesaj geçerliliğini sürdürür; ancak insanların düzenli bir hayat sürmesi için her zaman bir padişahın vücuduna ihtiyaç vardır. Yine Tursun Bey’in *siyaset-i sultanî* veya *yasağ-ı padişahî*kavramına yaptığı vurgu da önemlidir; bu bağlamda Cengiz Han’a atıfta bulunması ise, örfî hukukun seküler kaynaklara dayandığının farkında olduğunu göstermesi bakımından, bu önemi bir kat daha arttırmaktadır

Tursun Bey ve Kınalızade gibi Osmanlı yazarlarının bu fikirleri esas itibarıyla Tusi ve Devvani’den alınmıştır. Kınalızade de toplumsal düzen açısından tedbirin gerekliliğini ifade eder: “(bu) siyaset-i uzmadur ki bununla içtima mümkün ve fesad mündefi olur.”[12] Bunu gerçekleştirmek için üç şeye ihtiyaç vardır:

1-Namus-ı Şari. Bu Kınalızade’ye göre şeriat-ı ilahidir. Ancak o insan yapısı kanunları da tamamen göz ardı etmez. Tursun Beyden farklı olarak bu konuda çekinceleri vardır. Vâzı-ı siyaset olan bir hükümdar ve onun evladı onun koyduğu hükümleri icra edebilir (cengiz Han örneğini o da verir). “amma âdet-i rüzgar ve kanun-ı havadis leyl ü nehar” değişmektedir. Halbuki, “şeriat-ı mutahhara ve kavaid-i ahkam-ı münevvere-i din-i Ahmedî ve şer’-i Muhammedî .. ruy-ı alemi münevver… ideli bin yıla karib” olmuştur.

2-Hâkim-i Mani: Önleyici hâkim/yönetici, Allah tarafından desteklenmiş olmalıdır. Bu kişiye filozoflar hâkim, sonradan gelen ulema halife Şiiler ise imam demişlerdir. Daha sonra bir hadise atfen hilafetin 30 yıl süreceği zikredilir. İdeal devlet yöneticisi (Hükümdar, melik, sultan) üzerinde durulur. Tursun Bey gibi o da her devirde bir peygambere gerek olmadığını ama hükümdara gerek olduğunu vurgular (sahib-i kudret). İslam âlimlerinin zıllullah ve halifetullah dedikleri işte bu sahib-i devlettir. Böyle bir hâkim Allah’ın ahlakıyla ahlâklanmalıdır, işte o zaman nizam-ı alemi sıhhat ve itidal üzere devam ettirebilir.

3-Dinar-ı nafi: faydalı para, kazanç. İnsanşların bir araya gelmeleri, karşılıklı alışverişi gerektirir. Bu ilişkiler ise adalet üzere olmalıdır. Bu noktada paranın düzen açısından rolü de vurgulanmış olmaktadır. Daire –i adalet formülündeki gibi…Tusi ve Devvani gibi Kınalızade de parayı adil-i sâmit (adaleti sesszice sağlayan güç) olarak görür.[13]

Padişahların düzendeki merkezî rolü bütün yazarlarca vurgulanır. Meselâ Kınalızadeye göre kalb nasıl vücut

---

[10] Tursun Beğ, *Târih-i Ebu’l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 12; Krş. Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, yay. M. A. Köymen, Ankara 1982, s. 11; İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. S. Uludağ, c. I, İstanbul 1982, s. 271 vd.

[11] Tursun Bey, aynı yer.

[12] Fahri Unan, *İdeal Cemiyet İdeal Hükümdar İdeal Devlet- Kınalızâde Ali’nin Medîne-i Fâzıla’sı*, Ankara 2004, s. 101.

[13] Unan, *a.g.e.*, s. 118.

ülkesinin hâkimi ve merkez organı ise hâkim-i mani de devletin merkezinde yer alır.[14] Mustafa Âlî, sultanların işleri ehil ve layık olanlara vermesi ve vekillerin halinden haberdar olmamanın sual gününde özür kabul edilmeyeceğini belirtir. 15 Kadı ve şair Veysî de Hâb-nâme adlı eserinde padişahın önemini şöyle belirtir: "pâdişahlar âlemin kalbidir, kalb ki müstakimü'l-ahval olmayub hadd-i itidalden münharif ola, beher-hal beden ihtilâl-pezîr olur."[16]

Bütün bu fikirler her toplumda mutlak otoriteye sahip bir idarecinin varlığı gereğini ispata yöneliktir ve bu yönüyle klâsik İslam yazarlarının görüşleri doğrultusundadır. Bu idarecinin koruduğu değerler ise sosyal nizam ve adâlet altında emniyetin sağlanması idi.[17]

Nizâm-ı âlem

Devlet düzeni ve padişahın vücudu kavramlarını birlikte mütalaa etmemiz gereken bir kavram da *nizâm-ı âlem* tabiridir. Dünyanın düzeni anlamındaki bu kavram ile Osmanlılar esas itibariyle kendi ülkelerindeki kamu düzenini kastetmişlerdir. 16. Yüzyıl sonlarından itibaren gözlemlenen değişiklikleri, bozulma ve karışıklık olarak yorumlayan Osmanlı yazarları bu hususu "nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâyâ ve berâyâya infial gelmesi" biçiminde ifade ettiler.[18] Fatih Kanun-nâmesinde saltanat makamına geçen hanedan mensubunun "nizâm-ı âlem" için kardeşlerini katletmesinin meşru sayılması da burada kastedilen düzenin Osmanlı ülkesinin düzeni olduğunu açıkça gösterir. Bu kavram gerek yukarıda bahsedilen devlet(veya mülk) ve padişahlık kurumları ile gerekse aşağıda ele alacağımız dört unsura dayalı toplum düzeni ile birlikte değerlendirilmiştir. Dünyanın düzeninin sağlanması açısından hükümdarın âdil olması, emanetlerin ehline verilmesi birinci derecede önemli faktörler addedilir.[19]

Düzendeki değişikliklerin kargaşa, bozulma veya çürüme (Osmanlıların tâbirleriyle *fetret* ve *ihtilâl*) olarak değerlendirilmesi de Osmanlı siyasî düşüncesindeki temel bir anlayışı yansıtmaktadır. Burada âlemin ezelî ve ebedî yani değişmez bir düzeni olduğu en azından zımnen varsayılıyor gibidir. Geçmişte var olduğu sanılan ideal bir düzende-bu ister batılıların altın çağı, ister Müslümanların asr-ı saadeti, isterse Osmanlıların selâtin-i maziye devri olsun-meydana gelen değişmeleri olumlu görmek mümkün olamazdı. Osmanlı yazarlarının bu tür bağlamlarda Kur'an-ı Kerim'deki"Bir kavim kendi halet-i ruhiyesini değiştirmedikçe Allah onların halini değiştirip bozmaz" mealindeki ayete (Ra'd, 13/11) atıfta bulunmaları da bunun bir göstergesidir. Mesela Mustafa âli de bu ayeti zikrettiği kısımda Sultanların bu ayetin hikmetine göre davranmaları halinde Allah'ın onların "mülklerine zeval ve memleketlerine fetret ve ihtilali reva" görmeyeceğini belirtir. Ancak bazı yazarların değişiklikleri olağan karşıladığını ve toplumdaki bozulma ve karışıklıkların her devirde görülebildiğini yazdığını da eklemeliyiz. Bu bakımdan Veysi çarpıcı bir örnektir.

Adalet

Osmanlı yönetim felsefesinin temel kavramlarından biri ve belki de en önemlisi *adalet* kavramıdır. Tabiî bu Osmanlı'ya özgü bir kavram değil, gelenekten alınan bir kavramdır. Bugün `Adalet mülkün temelidir' şeklinde özellikle mahkemelerde görüyoruz ama mahkemelere has bir özdeyiş değildir bu; bir yönetim felsefesidir. Esasen *nizâm-ı âlem* de ancak adaletle sağlanabilirdi. Bu temel kavram bir daire biçiminde izah edilir. Buna Osmanlı literatüründe `daire-i adliye' denir, yani `adalet dairesi', `adalet çemberi'. Adalet olursa *mülk* ayakta durur. Bunun zıddı ise zulümdür. Koçi bey'in de zikrettiği bir vecize bunu şöyle belirtir[20]: "Küfr ile dünya durur, zulmile durmaz." Yani, kafir bir devlet bile varlığını sürdürebilir yeter ki adaletli olsun; ama zalim bir devlet Müslüman da olsa ayakta duramaz. 14. yüzyılda Şeyhoğlu Mustafa'da da benzer bir ifade var: "padişahlık baki olur küfr ile-adl olıcak ve illa baki olmaz iman ile-zulm olıcak".(Unan 58)

Tursun Bey adaletin öneminden bahsederken adaletin eşkıya arasında dahi gerekli bir ilke olduğuna şu sözlerle değiniyor:

> "Ve dimişlerdür ki, temâmet-i tavâyif-i muhtelife adle muhtacdur. Meselâ, uğrılar ve yol basıcular ve erbâb-ı müşâtarat ve gayrühum aralarında bir mümtâz şahs olup, "*eddi külle zî-hakkın hakkahû*" [Her hak sâhibine hakkını ver.] emrini ikâmet etmeyince bir gün işleri muntazam olmaz."[21]

Kelile ve Dimne'nin Arapça'ya çevrilmesinden sonra İslamî dönem siyaset-nâmelerinde de görülen ve *daire-i adliye* olarak adlandırılan bu formül, Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî'*sinde Aristo'ya atfedilir:[22] Günümüz Türkçesiyle: Adalet dünyanın kurtuluşunu sağlar; dünya, duvarı devlet olan bir bağdır; devleti düzenleyen şeriattır; hükümdar olmadan şeriat korunamaz; askersiz hükümdar duruma hakim olamaz; mal olmadan hükümdar asker toplayamaz; malı toplayacak olan halktır; halkı padişaha kul eden ise adalettir. Daha özet versiyonlarından hareketle adalet dairesinin birbirine bağlı temel kavramlarını şöyle ifade etmek gerekir: Mülk[devlet, egemenlik, hükümdarlık]-Asker-Hazine-Reâyâ-Adalet. Bu bağlamda, iktidar ile adâlet arasında karşılıklı bir bağımlılık mevcuttu ve iktidarın keyfî bir şekilde kullanılması gayrı meşru addedilirdi.[23]

---

[14] *A.g.e.*, s. 114.
[15] *Counsel for Sultans(Nushatü's-Selatin)*, s.91 vd.
[16] Veysî, *Hâb-nâme*, Kahire 1252, s.5.
[17] Tursun Bey, s. 15-18. Bu görüşleri Fârâbî, Tusî, Devvanî gibi klasik yazarlarda işlenmiş bir biçimde görmekteyiz. Bkz. Rosenthal, *aynı eser*.
[18] Mehmet Öz, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 1997, çeşitli sayfalar.
[19] Bkz. M. İpşirli, "Hasan Kâfî el-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait eseri: Usûlü'l-Hikem fî Nizâm'l-Âlem", *İÜEF Tarih Dergisi*, 10-11 (1979-80), 251 vd.
[20] *Koçi Bey Risalesi*, yay. A. K. Aksüt, İstanbul 1939, s. 42.
[21] Tursun bey, s.18.
[22] Ahlak-ı Alâî, Kahire 1248, c. III, s. 49. Adldir mûcib-i salah-ı cihan; cihan bir bağdır dıvarı devlet; devletin nâzımı şeriattır; şeriata hâris olamaz illâ melik; melik zapteylemez illâ leşker; leşkeri cem' edemez illâ mal; malı cem' eyleyen reâyâdır; reâyâyı kul eder padişah-ı âleme adl.
[23] Bkz.H. İnalcık, "State and Ideology under Sultan Süleyman I", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire-Essays on Economy*

Erkân-ı Erbaa (Dört Direk)

Klasik İslâm siyaset felsefesinin temel kavramlarından birisi de toplumu oluşturduğu varsayılan dört ana sınıfın temel fonksiyonlarını ve bunların birbirleri ile münasebetini izah eden *erkân-ı erbaa* (bazen *anasır-ı erbaa)* kavramıdır. Meselâ Devvanî bedenî mizacın dört unsuruna karşılık toplumda mevcut dört sınıftan, yani ilim ehli, savaşçılar, tüccar-esnaf-zanaatkârlar ve çiftçilerden bahseder. Ancak bu dört sınıfın karşılıklı yardımlaşması ile oluşan denge siyasî hayatın güvenliğini sağlayabilir.[24]

Böyle bir toplum tasavvuru her sınıfın kendi mevkiinde tutulmasını, herkesin kendi işiyle meşgul olup başkasının alanına geçmemesini gerektiriyordu; herhangi bir meslek gurubuna kanuna aykırı bir şekilde *hariçten ecnebi* girmesi *nizâm-ı âlem*in bozulmasının sebepleri arasında sayılırdı. Meselâ, Lütfi Paşa'ya göre[25], mansıp sahipleri tüccarlık ve esnaflık ile uğraşmamalıdır. Aynı şekilde ata ve dededen sipahizâde olmayanlar sipahi yapılmamalıdır. Çünkü bu yol açılırsa herkes sipahi olmak ister ve *raiyyet* kalmaz. Bu ise toplumun nizamının altüst olmasına yol açar. Açıkça görülüyor ki Paşa toplum düzeni için, *erkân-ı erbaa* yani dört sütun olarak adlandırılan sınıf mensuplarının (asker, ulemâ, tüccar ve esnaf ve reâyâ) kendi yerlerinde kalmalarını savunmuştur.[26] Osmanlı siyaset düşüncesinde temel bir ilke olarak ifade edilen bu hususun çokça vurgulanması pratikte buna aykırı durumların sıklıkla vuku bulduğunun da bir işareti sayılmak lazımdır. Nitekim Osmanlı siyasi düşünce ve pratiğinde bu durumun çarpıcı bir örneği Metin Kunt tarafından zamanında ortaya konmuştu. Çeşitli vilayetlerde valilik (Şam, Halep, Anadolu, Bosna, Bağdat) yapan ve kısa bir süre de veziriazamlık görevinde bulunan paşanın ticari faaliyetleri ve bu faaliyetlerden elde ettiği servet çok dikkat çekicidir. Ona atfedilen ve fakat İbn Haldun'dan alıp tersyüz ettiği anlaşılan fikirleri incelendiğinde paşanın o dönemin şartlarında kapısını güçlü tutabilmek için kendi tarikının dışında iktisadi faaliyetlere girişmesinin mantıki temellere dayandığı söylenebilir[27].

Erkân-ı erbaa teorisinin bir özelliği de, tabiatta var olan dört temel unsur olan su, ateş, toprak ve havanın toplumu oluşturan unsurlara benzetilmesidir. Devvânî ve benzerlerini izleyen Kınalızade Ali bunları şöyle eşleştirir: 1) Ulema, kadılar, kâtipler, muhasebeciler, tabibler, şairler, müneccimler vb. den oluşan ehl-i kalem su karşılığıdır. Su vücudun hayatı için nasıl gerekliyse ilim de insanların ruhu için öyle gereklidir; 2) Düşmanlara karşı ülkeyi koruyan kumandan ve askerlerin oluşturduğu kılıç erbabı ise ateş gibidir; 3) Tüccar ve zanaatkârlar hava gibidir,halkın ihtiyaçlarını karşılarlar; 4) İnsanların yiyeceklerini karşılayan çiftçiler ise toprak gibidir, cümlenin menfaati bunlardan hasıl olur. İnsan vücudunun sağlığı açısından da toplum açısından da dört unsur dengeli bir şekilde bir arada bulunmalıdır, aksi takdirde hastalıklar zuhur eder.[28]

Kâtip Çelebi ise devleti insana benzeterek devletlerin ömrü ile insanların ömürleri arasında paralellik kurar ve İbn Haldun etkisinin açıkça görüldüğü bu yorumunda güçlü bedene sahip kişilerin olgunluk ve yaşlılık çağının uzun sürmesine benzer bir şekilde güçlü devletlerin olgunluk ve çöküş dönemlerininuzun olduğundan bahseder[29]; yazar ayrıca dört sınıfı insan vücudunda bulunan dört unsura benzetir. Ulema bedendeki kana, asker balgama, tüccar safraya ve reâyâ ise sevdaya denktir. Bunların fonksiyonlarını ayrıntılı bir şekilde açıklayan Kâtip Çelebi, kadim anlayışı tekrarlayarak, bedendeki dört *hılt*ın birbirinden yararlanması gibi dört toplum sınıfının da birbirinden yararlanmasıyla toplum ve devlet düzeninin sağlık bulduğunu ve bu unsurların dengeli bir şekilde bulunması gerektiğini belirtir.[30]

Kanun-i Kadim

Bir başka temel kavram *kanun-i kadim* kavramıdır. Osmanlı yönetim sisteminde iki temel kavram çok merkezî bir yer tutar: Şeriat ve kanun. Burada söz konusu olan kanun hükümdarın yasama hakkının bir ürünüdür, fakat bunun kökeni geleneğe dayanır. Bir başka deyişle bu, öteden beri, uygulanan kuralların kanunlaştırılmasıdır. Buna şartlara göre yeni bir şekil veriliyor ama bu temelde gelenekten gelir, örften gelir. Buna da kanun-i kadim denir ve Osmanlı literatüründe şöyle açıklanır: Kadim oldur ki ne zaman başladığını kimse hatırlamaz.[31]

Gelibolulu Mustafa Âlî hakkındaki monografisinde C.H. Fleischer, 16. Yüzyılda Osmanlı bürokrat-aydınları arasında yaygın ve kuvvetli bir kanun bilincinin varlığına işaret etmektedir. Bu kişiler özellikle değersiz veya hak sahibi olmayan kişilerin bir takım görevlere getirilmesini eleştirirken sık sık kanun-i kadim kavramına baş vururlar.[32]Mustafa Âli'nin *Nushatü's-Selâtin* adlı eserinin ikinci babı *"fî zamanına hilâf-ı kavânîn zuhûr iden ihtilâl-i mevfûr*"a hasredilmiştir.[33] Burada yazar kanuna aykırı gördüğü uygulamaları somut örneklerle açıklar. 17. Yüzyılda yazılan Koçi Bey Risalesi ve benzeri eserlerde de kadim kanunların ihmalinin ne gibi bozukluklara yol açtığı uzun uzun anlatılır. Bu eserler arasında yalnızca *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*'de bu kavrama itiraz edilmekte ve

---

and Society, Bloomington 1993, s.71.

[24] E.J. Rosenthal, *Ortaçağda İslâm Siyaset Düşüncesi*,(çev. A. Çoksu), İstanbul 1996, s.318.

[25] Ahmet Uğur, "Âsaf-nâme-i Vezir Lütfi Paşa", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi,* IV (1980), s. 248.

[26] Köprülü bu anlayışın Sâsânîlerden miras kaldığına işaret eder: Bizans Müesseselerinin.., s.168-170, not 308.

[27] İ. Metin Kunt, "Müteşebbis Bir Osmanlı Veziri: Derviş Mehmed Paşa", *Toplum ve Bilim*, sayı 2 (1977), s. 31-46.

[28] *Ahlâk-ı Alaî*, c.III, s.7-8. Ayrıca bkz. Tadaşi Suzuki, "Osmanlılarda Organik Bir Yapı Olarak Toplum Görüşünün Gelişmesi-Osmanlı Sosyal Düşünce Tarihinin Bir Yönü"" *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 14(4), 1987, ss.374-377.

[29] *Düsturü'l-amel li ıslahi'l-halel, İstanbul 1280*, ss.122-123. Kâtip Çelebi'nin bu konudaki görüşleri Suzuki'nin önceki notta anılan makalesinde etraflıca incelenmiştir.

[30] *Düstur*, ss. 125-126. "Bu ahlât-ı erbaa kesr ü inkisar ile biri birinden müntefi' olub mizac-ı beden sıhhat bulduğu gibi esnâf-ı erbaa dahi medenî bi't-tab olmak hasebiyle biri birinden müntefi' olub nizâm-ı cem'iyet ve mizâc-ı devlet sıhhat bulmuşdur. Ve ahlât-ı erbaa itidal üzere olmak vâcibdir ta ki mizâc-ı beden muhtell olmıya."

[31] Kavram, özellikle 17. Asır nasihat literatürünün geçmişin bozukluklarını yorumlarken kullandığı merkezî bir kavramdır. Bozulmalar hep kanun-i kadimin ihmal veya terk edilmesine bağlanır. Krş. Öz, *Osmanlı'da Çözülme*, çeşitli yerler.

[32] *Tarihçi Mustafa Âli-Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1996, ss.199 vd.

[33] *Counsel(Nushat),* s.163 (transliterasyon).

zamanın geçmesiyle kanunlarda da değişiklikler olabileceği belirtilmektedir:

"Evvelden olıgelmemişdir dimek fâide virmez, ol zamân bu zamâna uymaz(...)her husus zamânına göre olmak evlâdır."[34]

Osmanlı sultanları geleneklere, kanun-i kadime önem vermekle beraber şartlara göre bu gelenek ve kanunlarda değişiklikler yapmaktan geri kalmamışlardır. 17. yüzyıl nasihat-nâme yazarlarının kanun-i kadim kavramına gereğinden fazla ehemmiyet atfetmeleri ise sadece onların gelenekçiliğine atfedilebilecek bir husus değildir; bu konuda yapılan bazı araştırmalarda da dikkat çekildiği üzere, bu tutum bir ölçüde, bazı elit guruplarının kanun-i kadimden sapılması yüzünden menfaat ve imtiyazlarının haleldâr olmasından kaynaklanmış olmalıdır.[35]

Emanetleri Ehline Vermek

Osmanlı yönetim felsefesinin bir başka önemli ilkesi de emanetlerin ehline verilmesidir. Adalet ilkesi gibi emanetlerin ehline verilmesi de evrensel bir ilkedir; bunlar aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'den kaynaklanan ilkelerdir. Kur'an'ı Kerim'de bunların ikisiyle de alâkalı ayetler vardır.(Mealen 'Gerçekten Allah, size emanetleriehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hüküm vermenizi emreder' (Nisa, 4/58) Emanetin ehline verilmesi, devletin yükseliş ve gelişmesi bakımından çok önemli bir kavramdır.

Lütfi Paşa'ya göre,Veziriâzam kul taifesinetedbirli ve zâbıt kimseleri ağa, akıl ve idrâk ehli olanları kâtip tayin etmelidir; çünkü kul mazbut olamayınca vezir rahat edemez.[36]Devlet idaresinde bulunanlar için rüşvetin "marâz-ı bî-ilac" olduğunu belirten Paşa, buna karşı kanaatkârlığı tavsiye eder. Bir başka husus da veziriâzamın gerek ehl-i divanıngerekse ulamânın meseleleriyle yakından ilgilenmesi ve *erbâb-ı menâsıb*'ın, yani devlet görevlilerinin hiyerarşisini bilmesi gereğidir. [37]

Mustafa Âlîde bu mesele üstünde özellikle durur. Ona göre düzendeki bozulmanın en önemli sebebi aşağı kimselerin (*edanî*) yüksek makamlara getirilmesidir. Liyakat ve ehliyet esas alınmalı, rüşvet ve kayırma ile hak etmeyen kişiler mansıplara getirilmemelidir. Yazar, kanuna aykırı bozulmaların birkaç yolla vuku bulduğunu belirttikten sonra ilk olarak bir çok kişinin ehliyetve liyakatlerinin çok üzerinde mevki ve mansıplara göz dikmesini gösterir ve bunun sonucunda hak sahiplerinde yani layık kişilerde huzurun kalmadığını, değersiz kişilerin ise mal ve para saçarak zorbalığa başladığını belirtir.[38]

Yukarıda belirtildiği üzere, padişahlığın düzenini sağlayan temel unsurlar olarak adalet ve emanetlerin ehline verilmesini ön plana çıkaran Bosna Akhisarlı Hasan Kâfî de, bozulmaların temelinde mansıpların ehil olmayanlara verilmesinin yattığını belirtir.[39]

Reâyâ: Vedayi-i Halık-ı Kibriya

Adalet kavramında reâyâya adil davranmanın devlet düzeninin temelini teşkil ettiği yeterince vurgulanmıştır. Esasen halk padişaha Tanrının bir emanetidir. Ancak reâyâya bakışı sadece adâlet kavramının ışığında değil aynı zamanda erkân-ı erbaa anlayışı çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Bu açıdan bakıldığında reâyâ kendi görevi olan üretimle uğraşmalı ve yönetici sınıfa geçmeye çalışmamalıdır; yani toplum düzenindeki yerini bilmeli ve ona göre davranmalıdır. Bu davranış tarzı, yöneten-yönetilen ilişkisinde statüye ve onun göstergelerine büyük önem atfeden Osmanlı siyaset anlayışına göre giyim-kuşama da yansımalıdır.

Meselâ, Lütfi Paşa'ya göre, reâyâya kaldıramayacağından fazla yük yüklenmemelidir; Paşa, ayrıca, reâyâdan biri hizmetleri karşılığında sipahi veya danişmend olsa bile akrabasının yine raiyyet kalması gerektiğini savunur. Aslında reâyâya fazla yüz vermemelidir. Malı çok olabilir, buna bir şey denemez; ancak "*libâsda ve esbâbdave atda ve emlâkde sipahi gibi tezyin ettirmemek*" gerekir.[40] Bu görüşlerin, statüye esas alan bir anlayışın yansımaları olduğu izahtan varestedir.

Burada esas aldığımız eserinin girişinden sonraki ilk faslını reâyâya Kâtip Çelebi, insan organizması ile toplum sınıfları arasında kurduğu benzerlikte hazineyi mideye benzetir. Mide hazımdan bir müddet sonra karın açlık hissetmesin diye sevda denilen bir madde salgılar; sevda makamında olan reâyâ da, hazinenin gıdası olan mal hazineye ulaşmadığı zaman malını dökerek hazinenin boş kalmaması için çalışır. Özellikle rüşvetin ve Celâli zulmünün halk üzerindeki olumsuz etkileri üstünde duran Kâtip Çelebi oluşan ortamda reâyânın hazinenin ihtiyacını karşılayamayacak derecede takatten düştüğü kanaatindedir[41].

Sonuç

Sonuç olarak şunlar söylenebilir: Osmanlı siyasî düşüncesinin ürünlerinin, yararlandıkları İslam siyaset kitapları kadar parlak bir felsefî derinliğe sahip olmadıkları genelde kabul edilen bir husustur. Bu, Osmanlı siyasî düşüncesinin felsefî olmaktan ziyade pratik ve pragmatik olmasına bağlanabilir.

---

[34] Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara 1988, ss.46-47.

[35] R. Murphey, "Mustafa Ali and the Politics of Cultural Despair", *International Journal of Middle east Studies*, 21(1989), ss.243-255; R. Abou Hadj, "The Ottoman Nasihatname as a Discourse over Morality", Mélanges Prefesseur Robert Mantran-*Revue D'Histoire Magrebhine*, 47-48 (1987), ss. 17-30. Ancak, çöküş teorisini tamamen imparatorluğun özellikle kâtipler sınıfının-veya başka gurupların- kendi kendini koruma güdüsüyle açıklamak doğru değildir. Bkz. D. A. Howard, "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of Asian History*, 22 (1988), s. 54.

[36] Uğur, "Âsaf-nâme", s. 245.

[37] A.g.m., ss. 246-47.

[38] *Counsel (Nushat),* c. I, s. 96-97, 163 vd.

[39] İpşirli, ss. 255-256.

[40] Uğur, "Âsaf-nâme", s. 252.

[41] *Düstur*, s. 126.

Osmanlı devlet anlayışı temelde toplum nizamının devamı için bir padişahın gerekliliği ve bu padişahın ülkeyi, İslam dininin esaslarına ve-en azından teorik olarak- bu çerçeveye uygun olarak tedvin edilen örfî kanunlara uygun olarak, adâletle yönetmesi fikrine dayanır. Yine nizamın devamı için toplum tabakalarının kendi işleriyle meşgul olması ve tabakalar arasında kanun ve kurallara aykırı geçişlerin olmaması şarttı. Tabiatıyla bu teorik görüşlerin uygulanmaya aynen yansıyıp yansımaması bir başka meselesidir. Siyasî düşünce ile ilgili olarak söylenebilecek bir başka husus ise bu konuda yazanların eserlerini belirli ideolojik ve meslekî kaygılardan arınmış olarak yazmadıklarıdır. Özellikle 17. Yüzyılda yazılan ıslahata yönelik eserlerde bu durum daha belirgin bir şekilde tezahür eder. Ancak bu konu ayrıca değerlendirilmesi gereken bir husustur.

YAKIN ÇAĞLARDA OSMANLI DEVLETİNDE BEYLERBEYLERİNİN YÖNETİM İÇERİSİNDEKİ YERİ

İbrahim YILMAZÇELİK[*]- Ali Gökçen Özdem[**]

Giriş

Osmanlı devleti ilk dönemlerden itibaren, bir bölgeyi yönetmek için her idarî birime iki yetkili atamıştır. Bunlardan ilki askerî sınıftan olup, sultanın yürütme yetkisini temsil eden "Beylerbeyi ve Sancakbeyi"; diğeri de sultanın hukukî yetkisini kullanan ve ilmiye sınıfına mensup "Kadı" idi. Beylerbeyi, Kadı'nın hükmü olmadan ceza veremezdi. Kadı da hiçbir kararını kendisi icra edemezdi. Bu güç ayrımı, adil bir yönetimin temeli olarak görülmekteydi[1].

Osmanlı Devleti'nin ilk döneminde sadece bir tane beylerbeyi bulunmaktaydı. PadişahAnadolu'dayken Rumeli bölgesini yöneten kişiye "Rumeli Beylerbeyi" denmişti. Sonradan "Anadolu Beylerbeyliği" oluşturulmuş ve buna yapılan fetihlerle yeni eyaletler katılmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerde 40'ı aşkın beylerbeyliği ve bunları yöneten beylerbeyleri bulunmaktaydı. Beylerbeyi, Osmanlı döneminde bir eyaletin yönetiminden sorumlu olan kişiye verilen addır. Vali sözcüğü de Osmanlı tarihinin çeşitli dönemlerinde beylerbeyi sözcüğüyle eş anlamda kullanılmıştır. İlk devirlerde Beylerbeyi bütün ordu işlerinden sorumluydu. Devlette hükümdardan sonra sözü geçen kişi durumunda idi. Bu dönemde Orhan Bey'inoğlu Süleyman Paşa, hem ordu kumandanı hem de beylerbeyi idi. Vefatından sonra bu görev Lala Şahin Paşa'ya verilmişti. I. Murad devrinde vezir Halil Hayrettin Paşa'nın ordu kumandanlığını da eline alması üzerine, beylerbeylerin önemleri bir dereceye kadar azaldı ise de nüfuzları yine de devam etti[2]. Fetihlerin Rumeli'de genişlemesi üzerine, hem Anadolu ve hem Rumeli'nin bir beylerbeyi ile idaresi mahzurlu görüldüğünden, beylerbeylik Rumeli ve Anadolu beylerbeyliği olarak ikiye ayrıldı. Daha sonraki tarihlerde ise Beylerbeylerin hem adedi arttı ve hem de sorumlulukları azaltıldı. Bununla birlikte eyaletlerinin en yüksek askerî kumandanlığını muhafaza etmişlerdir. Beylerbeyilerin iki tuğları ve has denilen dirlikleri bulunmaktaydı. Sefere hareketlerinde, eyalet denilen Beylerbeylik mıntıkasında bütün sancak beyleri ile tımarlı sipahileri maiyetine alarak, emir olunan yerde orduya katılırlardı. Fakat ilk devirlerde Şehzadelerin, Anadolu'da sancak beyi olmaları sebebiyle, Anadolu Beylerbeyinin nüfuzu Rumeli beylerbeyi kadar değildi. İlk dönemlerde, Beylerbeyinin sancak beyleri üzerindeki nüfuzu umumi bir teftişten ibaretti. Sancak beyleri doğrudan doğruya merkezle muhabere ederlerdi. Fakat seferlerde Beylerbeyleri, eyaletlerinin kumandanı durumunda idi. Beylerbeyi yalnız merkez sancağının idaresinden sorumluydu[3].

Eyalet deyimi, XVI. yüzyıl sonlarında Beylerbeylik yerine kullanılmaya başlanmıştır. Ancak Beylerbeylik tabiri de beraberinde devam etmiştir. Eyaletleri idare eden devlet adamlarına, Beylerbeyi veya bunun mukabili olarak, Mir-i Miran veya Vali de denilmekteydi. Eyaletlerin askerî idaresinden sorumlu idiler. Beylerbeyinin idareleri altında bir takım sancaklar bulunmaktaydı. Buraların idaresi de sancakbeylerine aitti. Beylerbeyi olmak için çeşitli yollar bulunmaktaydı. Bunların en önemlisi sancakbeyliğinden gelmekti. Bundan başka sarayın herhangi bir hizmetinden, gelmek suretiyle de Beylerbeyi olunabilirdi[4].

İlk dönemlerde Beylerbeyliğinde derecelendirme vardı. En yüksek Beylerbeyliği Rumeli olup, daha sonra sora Anadolu Beylerbeyliği gelmekteydi. Rumeli Beylerbeyi terfi ederse, küçük vezir yani divan-ı hümâyunda sonuncu vezir olurdu; Anadolu Beylerbeyi ise terfi ederse Rumeli Beylerbeyi olmaktaydı. Ancak kanunî şekil bu olup, vezir olan herhangi bir Beylerbeyi de görülmüştür. Kanunî Sultan Süleyman zamanında, Mısır müstesna olmak üzere eyaletlerde vezir vali yoktu. Hepsi Beylerbeyi idi. Daha sonraki tarihlerde en önemlilerinden başlayarak, eyaletlere tedricî surette vezir valiler tayin edilmiştir. Beylerbeyileri arasında hangi beylerbeylik daha önce kurulmuşsa, onun teşrifatta daha önce gelmesi kuralı vardı. Beylerbeyilerinin hasları yani dirlikleri çeşitli idi. Beylerbeyilerin iki tuğları, sancak beylerinin ise bir tuğları vardı. Bir sancakbeyinin Beylerbeyi olması için senelik has miktarının en az dört yüz bin akçe olması gerekmekteydi. Beylerbeyi vilâyet merkezinde oturmakta olup, kalabalık maiyeti bulunmaktaydı. Adlî ve hukukî işler eyalet merkezindeki kadıya aitti. Beylerbeyinin riyaseti altında bir divan bulunmaktaydı ve buraya ait yazı işleri divan efendisi tarafından görülürdü[5].

Beylerbeylerinin görev süreleri XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. Yüzyılın ilk yarısında yani Yeniçağlarda ortalama olarak 2-3 yıl arasındadır. Hatta 1568-1574 yılları arısında bu süre 3 yıldan da fazladır. Beylerbeyleri 1578-1588 yılları arasında ortalama olarak 2-3 yıl görevde kılırken, 1632-1641 tarihleri arısında bu süre 1-2 yıla düşmüştür[6].

Osmanlı taşra yönetimi XVII. Yüzyıl sonlarından itibaren kısmi değişikliklere uğramıştır. 1695 tarihinden itibaren bazı mukataalar geliri daha önceden alınmak üzere şahıslara devredilmiş ve böylece İltizam usulü başlamıştır.

---

[*] Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Elazığ, Türkiye.iycelik@hotmail.com veya iycelik@firat.edu.tr

[**]Dr., Intenational Plato Universty, Vice-President, Bishkek, Kyrgyzstan, agozdem@hotmail.com, aligokcenozdem@umd.edu.kg

[1] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1360-1600),* Çeviren: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay. İstanbul 2003, s.108.

[2] Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezî Otorite ve Taşra Teşkilatı", *Osmanlı Ansk. Teşkilat*, Cilt 6, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 112.

[3] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1360-1600*), Çev.: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay. İstanbul 2003, s. 108; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar) ",*Osmanlı Ansk. Teşkilat*, Cilt 6, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 77-78; Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezî Otorite ve Taşra Teşkilatı", *Osmanlı Ansk. Teşkilat*, Cilt 6, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 112-113.

[4] Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997, s. 6-7.

[5] Nejat Göyünç, " Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar)", *Osmanlı Ansk. Teşkilat*, Cilt.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 78-79.

[6] İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1560 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s. 23-26.

Mukataaları devralanlar yani Mültezimler yaşadıkları sürece Malikâne sistemi adı altında, bunları ellerinde bulunduracaklardı. Bu ise çeşitli yerlerde, yönetimin ayanların eline geçmesine yol açmıştır. Beylerbeyileri atandıkları yere gitmeyerek görevlerini mütesellimler vasıtası ile yürütmeye başlamışlardır. Öte yandan fermanlarda Beylerbeyi, sancakbeyi dışında mütesellim ve ayan da kendilerine hitap edilen yöneticiler arasına katılmışlardır[7].

Yakınçağlara gelindiğinde, III. Selim ile birlikte idarî alanda da bazı düzenlemeler yapılmış, Eyaletlerin başına birer vezir rütbesinde Vali yani Beylerbeyi atanmış ve bunların en az üç yıl görevde kalmaları esası kabul edilmiş olmakla birlikte bunu uygulamak mümkün olmamıştır[8]. II. Mahmut zamanında da idarî alanda bir kısım düzenlemeler yapılmış, valilere maaş bağlanarak, merkezi yönetimin ücretli bir memuru haline getirilmişlerdir. Tanzimat dönemi ile birlikte idari alanda daha önemli değişimler gündeme gelmiştir[9].

Yakınçağlarda Diyarbekir Eyaleti

Bu incelemede, Diyarbakır Eyaleti esas alınarak, Beylerbeyilerinin yakınçağlarda Osmanlı Devletinde yönetim içerisindeki yerleri incelenmiştir. Osmanlı Eyalet teşkilatı, Osmanlı Merkez teşkilatının küçük bir örneğini teşkil etmekteydi. Bu sebeple yetkileri azaltılmış olmakla birlikte, Osmanlı Taşra teşkilatının en önemli idarecisi konumunda bulunan beylerbeylerinin bu dönemdeki yönetim içerisindeki yerlerinin tespit edilmesi büyük bir önem taşımaktadır. Ancak konu açıklanmadan önce kısaca Diyarbakır Eyaleti'nin Osmanlı dönemindeki idarî durumunun ortaya konulması gerekmektedir.

Osmanlı devletinin idarî taksimatı incelendiğinde; bunun kendisinden önce, kurulan devletlerden izler taşıdığı görülecektir. Eyalet-Sancak şeklinde karşımıza çıkan klasik Osmanlı idarî yapısında, ilk sırayı alan eyaletlerin oluşturulmasında, en başta güdülen amaç ise bunların iktisadî yönden kendi kedine yeterli olması idi. Her eyalet devlet için üzerine düşen görevleri yapmak zorundaydı. Diyarbakır eyaleti, Osmanlı idarî taksimatı içerisinde, kurulduğu tarih olan 1515'ten itibaren büyük bir önem taşımıştır. Eski çağlardan itibaren önemli bir askerî, siyasî ve kültürel merkez olan Diyarbakır, bu önemini Osmanlı döneminde de muhafaza etmiştir[10]. XVl. ve XVII. yüzyıllara ait Diyarbakır eyaleti idarî taksimatı incelenecek olursa; ilk dönemlerde Safevî devletinin etkisiyle bütün Doğu Anadolu'nun, Diyarbakır eyaleti içerisinde teşkilatlandırıldığı görülecektir. Daha sonraki dönemlerde Erzurum, Van ve Rakka eyaletlerinin teşkil edilmesi ile Diyarbakır eyaletine bağlı olan sancaklardan bir kısmı bu eyaletlere bağlanmıştır[11].

Osmanlı idarî taksimatı içerisinde, Doğu Anadolu'da bulunan eyaletlerin, sancak sayılarının fazlalığı dikkat çeken bir diğer husustur. Fakat Diyarbakır eyaletinde de görülen bu durum, bu sancakların bazılarının *klasik sancak yapısı*ile farklılık göstermesinden kaynaklanmaktadır. Zira Osmanlı idaresinin, imparatorluğa dâhil ülkelerde coğrafî, sosyal, ekonomik ve etnik yapıya göre değişen farklı yönetim modelleri uyguladığı bilinmektedir[12]. İmparatorluk her ne kadar merkeziyetçi bir karaktere sahipse de, fethedilen ülkeler halkının Osmanlı idaresine ısındırılması ve diğer bazı faydalar bakımından, eski idareler zamanında geçerli olan bir kısım hukuk mevzuatı ile örf ve âdetlerin bir süre daha devam ettirildiği ve bunlardan Osmanlı kanunlarına ters düşenlerin bile ancak yavaş yavaş ortadan kaldırıldığı malumdur[13]. Bu meyanda Diyarbakır eyaleti içerisinde bazı sancakların idarî statülerinde görülen farklılık, hemen dikkat çekmektedir. Genel olarak *Yurtluk -Ocaklık*ve *Hükümet* olarak zikredilen ve Diyarbakır eyaleti içerisinde de yer alan bu sancakların sayıları zamanla azalmıştır[14]. Aşiret beylerine verilen sancaklar *Liva*olarak adlandırılmakla beraber, bunlar gerçek Osmanlı livası olmayıp, birer *Zeamet* olarak nitelendirilebilir. XVIII. yüzyıl içerisinde "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet" tabir edilen sancakların bu yüzyılda da Diyarbakır eyaleti'nin idarî yapısı içerisinde yer aldığı gözlenirken, bu tür sancakların sayılarının azalması, bu uygulamanın zayıfladığının emareleri olarak kabul edilmelidir.

Yakınçağın hemen başlarında 1780-1850 tarihlerin Diyarbakır eyaletinin idarî taksimatına bakıldığında, XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki durumun, uzun bir dönem ettiği söylenebilir. 1785 yılında Diyarbakır eyaleti şu sancaklardan meydana gelmekteydi[15]:

Amid (Paşa Sancağı), Kulb, Siverek, Atak(Y), Çermik, Siird, Meyafarikın (H), Bakos Boşat, Hasankeyf, Savur (H), Beşiri, Eğil(H), Tercil(H), Karakeçülü, Behramki, Çapakçur, Hani(Y), Mihrani, Çıska, Musul-ı Atik ve Cedid, Telbisme, Çemişgezek, Mardin, Sağman, Salat, Derik, Birazı, Ergani, Birecik, Çüngüş.

Diyarbakır eyaletinin idari taksimatına bakıldığında sancak sayısının devamlı olarak değiştiği, bazı sancakların

---

7 Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'da Ayanlık*, Ankara 1977, s.78-80.
8 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt. V,Ankara 1995, s.70-71.
9 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt. V,Ankara 1995, s.154-155.
10 Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyıl İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdarî Yapısı ve İdarî Teşkilatlanması", *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, Ankara 199, s. 217-237.
11 Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyıl İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdarî Yapısı ve İdarî Teşkilatlanması", *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 29, Ankara 199, s. 217-237.
12 Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezî Otorite ve Taşra Teşkilatı", *Osmanlı Ansk. Teşkilat*, Cilt6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 116-117.
13 Ö. Lütfü Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Türkiye'de Toprak Meselesi,* İstanbul, 1980, s. 548.
14 *Yurtluk-Ocaklık Sancaklar:* Fetih sırasında hizmet veya itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş ve sancak beyliğinin belli bir sülâlenin mülkiyetinde olduğu sancaklardır. Sancakbeyi herhangi bir ihanet veya itaatsizlik dışında ölünceye kadar beylik yapmaktadır. Bu sancaklarda tahrir yapılmakta, tımar ve zeamet de bulunmaktadır. Diyarbakır eyaleti içerisinde bu tür sancaklara Sağman, Kulb, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik ve Miyâfârikin örnek olarak verilebilir. *Hükümet Sancaklar:* Bunlar da sahiplerine fetih sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı mülkiyet üzere tasarruf etmeleri için tevcih edilmiştir. Yurtluk-Ocaklık sancaklardan tek farkı "Hükümet" sancaklarda tahrir yapılmayışıdır. Bu yüzden tımar ve zeamet yoktur. Sefere çağırıldığında kendisine bağlı aşiret kuvvetlerini alarak beylerbeyinin sancağı altına girer. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezî Otorite ve Taşra Teşkilatı", *Osmanlı Ansk. Teşkilat*, Cilt 6, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.116-118; Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık deyimleri hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 269-277; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Parlamenter*, yıl 2, sayı 19 (1993), s.23-26.
15 Diyarbakır Şer. Sic, No: 352, s. 27 (4 Aralık 1785), s. 25 (4 Nisan 1785); No: 313, s. 30 (1785).

Diyarbakır eyaletinden ayrıldığı, bazılarının ise ilave edildiği görülmektedir. Bunun yan sıra idarî yapıda *"Kaza-yı Karakeçülü"* gibi yeni idari birimlerin oluşturulduğu dikkat çekmektedir. Bu da Osmanlı idarî yapısı içerisinde Türkmen aşiret hayatının bir sonucu olarak ortaya çıkan ve gerçek manada bir *"Kaza"*dan ziyade, *"Obalar Birliği"*manasına gelen ve malî zaruretlerin ortaya çıkardığı bir uygulama olup[16], Diyarbakır eyaletinin idarî yapısında yer alması dikkat çekicidir.1792 yılına ait vergi tevzii ile ilgili belgelerden yukarıdaki sancakların yanı sıra[17], *Sincar*[18], *Harput, Palu* ve *Çarsancak* kazalarının da, Diyarbakır eyaletine bağlı olduğu anlaşılmaktadır[19]. 25 Mart 1798 tarihli Diyarbakır Voyvodalığı hesap defterinde *Mahal* kazasının da, Diyarbakır eyaletine bağlı olduğu görülmektedir[20]. Dolayısı ile dönemin başlarında, Diyarbakır eyaletinin toplam olarak 35 sancaktan ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

Yakınçağın başlarında Diyarbakır eyaleti oldukça geniş bir alanı ihtiva etmekteydi. Bu tarihlerde idari taksimatta Diyarbakır eyaletine bağlı olan *Palu, Çarsancak, Harput, Eğil, Çermik, Ergani ve Çüngüş* kazaları, *Maden-i Hümâyun merbutatından*sayılıyorlardı[21]. Söz konusu kazalar mali açıdan "Maden-i Hümâyun"a bağlı olmakla birlikte, Diyarbakır eyaletine bağlı olma statülerini de devam ettiriyorlardı[22]. Maden-i Hümayun'a bağlı olan kazalardaki halkın ve madencilerin bütün işlerinin Maden Eminleri tarafından görülmesi ve buna karşı gelenlerin cezalandırılacaklarına dair sık sık gönderilen fermanlar, söz konusu kazaların idarî statülerinin tam olarak aydınlanmamasından kaynaklanmış olmalıdır[23]. Diyarbakır eyaleti valilerinin çeşitli tarihlerde aynı zamanda *"Maden-i Hümayun Emini"* olmaları da, söz konusu karışıklığın, belki de diğer bir sebebini teşkil etmekteydi[24]. Mesela 12 Mayıs 1797 tarihli bir takrirde, Maden-i Hümâyun merbutâtından olan Çarsancak, Harput ve Çemişgezek kazalarında mutasarrıfları bulunmayan ve mülazımına teklif edilecek zeamet ve tımarların, Diyarbakır valisi Salih Paşa'ya iltizam olunduğu görülmektedir[25]. Sonuç olarak XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Diyarbakır eyaletine bağlı olan kazalardan bir kısmı *Maden-i Hümâyun Emaneti* tarafından idare edilmekle beraber, *Diyarbakır eyaletine* bağlı olmaya devam etmişlerdir, denilebilir.

Bütün bu değişikliklere rağmen, Diyarbakır Eyaleti'nin idari taksimatında, bu dönemde de esaslı bir değişiklik söz konusu değildir. Esasen Diyarbakır eyaletinin bu idarî taksimatı *Müşirliklerin ihdasına kadar* devam etmiştir. Bu döneme gelinceye kadar, idarî taksimatta görülen değişiklikler hakkında şunlar söylenebilir:

1834 tarihinden önce *Mardin Kazası*Diyarbakır vilayetinden ayrılarak, Bağdat Eyaleti'ne bağlanmış, ancak Mardin'in Bağdat'a olan uzaklığı sebebiyle 1834 tarihinde yeniden Diyarbakır eyaletine bağlanmıştır[26]. Bu uygulamanın 1839 tarihinden önce tekrar edildiği görülmektedir. Bu sefer de Mardin kazası, Musul vilayetine bağlanmış ancak Mardin'in *"...Musul'a ba'diyeti ve Diyârbekir'e kurbiyet ve münâsebeti olarak sâbıkı üzre yine oraya ilhakı..."*na karar verilerek, Temmuz 1839 tarihinde yeniden Diyarbakır'a bağlanmıştı[27].

Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde 8 Temmuz 1834 Redif Nizamnâmesinin yürürlüğe girmesiyle önemli değişiklikler olmuştur. Bu değişikliklerin hemen başında müşirliklerin kurulması gelmektedir. 1836 yılında ilk etapta 6 müşirlik kurulmuş[28], zaman içerisinde diğer eyaletler de bu uygulamaya dâhil edilmişlerdir. Bu uygulamaya paralel olarak, Takvim-i Vekayi sayı: 172'de yer alan bir kayda göre 21 Ekim 1838'de (2 Şaban 1254) *Diyarbakır Müşirliği* kurulmuştu[29]. Böylece bu tarihe kadar Maden-i Hümâyun Emâneti, Diyarbakır ve Urfa eyaletleri, Sivas Müşirliğine bağlı iken, 1839 tarihinden itibaren Diyarbakır ve Urfa eyaletlerine Sadullah Paşa'nın müşir olarak tayini ile Diyarbakır eyaleti de bu uygulamaya dâhil edilmiştir[30]. Diyarbakır Müşirliğinin kurulması ile birlikte gerek Diyarbakır merkez sancağının ve gerekse Diyarbakır Eyaleti'nim idarî taksimatında önemli değişiklikler yapılmıştır. Diyarbakır eyaletinin idari taksimatında 1839 yılında önemli değişiklikler meydana gelmiştir[31].

Diyarbakır Eyaleti'nde 1840 yılına ait idarî taksimat, eyaletinin 1847 yılında yeniden yapılmasına kadarki geçen süre içerisinde, bazı küçük değişikliklerle devam etmiştir. Ancak 1838 yılında Diyarbakır Müşirliğinin kurulması ile "Maden-i Hümâyun Emaneti'nin bu müşirlik içerisinde olduğunu belirtmemiz gerekmektedir[32]. Bu durum 1845 yılına kadar devam etmiştir. 1845 yılına gelinceye kadar Maden-i Hümâyun emanetinin, Diyarbakır Müşirlerine tevcih edildiği ve dolayısı ile idari bakımdan, Diyarbakır Müşirliğine bağlı olduğu görülmektedir. (1839-1840) tarihleri arasında *Diyarbakır Müşirliği* yapan Sadullah Paşa (1841-1842), Süleyman Paşa (1840), Zekeriya Paşa (1840-1841), Vecihi

---

[16] Mustafa Akdağ, bu konuda "....hiçbir kasaba veya şehir olmaksızın, sırf köyler gurubu halinde teşkil edilmiş kazalar da az olmakla beraber mevcut idi...". "...Bir merkez kasabası bulunmayan bu türlü kadılıklar, eski yerli idari bölümden kalma olmayıp, büyük ihtimalle, Türk göçebe hayatının bir icabı idi..." demektir. Bkz. M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi,* C. II, İstanbul 1979, s. 83.

[17] Diyarbakır Şer. Sic, No: 626, s. 1 (29 Nisan 1792), s. 23 (19 Ağustos 1792), s. 32 (19 Ekim 1792).

[18] Diyarbakır Şer. Sic, No: 626, s. 21 (8 Nisan 1792).

[19] Diyarbakır Şer. Sic, No: 626, s. 20 (2 Eylül 1792).

[20] BOA, Cevdet Dâhiliye, No: 2645.

[21] Palu, Çarsancak, Harput, Eğil, Çermik, Ergani, ve Çüngüş kazalarının idarî taksimatta Diyarbakır eyaletine bağlı olmaları konusunda bkz.BOA., Cevdet Dahiliye, No: 2645, Diyarbakır Şer. Sic, No: 626,s. 20.

[22] BA., Cevdet Tımar, No: 4860.

[23] BA., Cevdet Darphane ve Meskukat, No: 2441 (27 Aralık 1788), No: 2398 (19 Ocak 1792); Diyarbakır Şer. Sic, No: 626, s. 37-38 (Ağustos 1792).

[24] BA., Cevdet Timar, No: 464.

[25] BA., Cevdet Timar, No: 3304.

[26] *Takvim-i Vekayi,* Defa: 95/2, H. 1250.

[27] BA., Cevdet Dahiliye, No: 6747.

[28] Musa Çadırcı, *Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler 1826-1856,* AÜDTCF. Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara, 1979. s. 17.

[29] Mübahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif-i Asâkir-i Mansure", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı: 12, İstanbul 1982, s. 128.

[30] Takvim-i Vekayi,Defa 182, H, 1255.

[31] Diyarbakır Şer. Sic., No: 607, s. 3 (19 Temmuz 1840), s. 15 (Mart 1840), s. 59 (25 Aralık 1840), No: 352, s. 47 (1840).

[32] Takvim Vekayi, Defa: 182, H. 1255.

Paşa (1841-1842) ve İsmail Paşa aynı zamanda *Maden Eminliği*görevini de yürütmüşlerdi[33]. Bu müşirlerden bazılarının Amid, "Paşa Sancağı" olmasına rağmen çeşitli tarihlerde, Harput'ta ikamet ettikleri görülmektedir[34]. Bu durumun Maden-i Hümâyun ve Diyarbakır eyaletinin idaresi konusunda kolaylık sağlaması açısından tercih edildiği söylenebilir.

Maden-i Hümâyun'un Diyarbakır Müşirliğine bağlı olma statüsü 1845 yılına kadar devam etmiş ve bu tarihte "... *Cesâmeti cihetiyle Harput kazâsı ve Ma'den-i Hümâyun kazâları ve mülahakâtı ayrılıb mutasarrıflık suretiyle başkaca ihale olmak...*" uygun görülmüştür[35]. Aralık 1847 tarihinde Diyarbakır eyaletinin idarî taksimatında önemli bir değişiklik yapılmıştır. Buna göre, Diyarbakır eyaleti, Van, Muş, Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarından oluşan yeni bir eyalet olarak teşkilatlandırılmış ve Amid yani Diyarbakır, bu eyaletin merkezi olmuştur[36]. Aralık 1847 tarihinde yeni teşkil edilen Eyalet; 1- Mardin 2- Siirt, 3- Diyarbakır, olmak üzere üç livâdan meydana gelmekteydi. Bununla birlikte 15 Ocak 1848 tarihli bir belgede yer alan *"...Diyârbekir Eyâleti..."* ifadesi, söz konusu uygulamanın henüz yürürlüğe konulmadığını göstermektedir[37].

Yeni kurulan eyalet içerisinde ise *Diyarbekir Livâsının* idarî taksimatını 1848 ve 1856-1857 tarihlerine ait iki belgeden takip etmek mümkündür. Bu belgelerden ilki 1848 (H. 1264) tarihli, "*Diyârbekir Livâsının sınıflara ayrılmış Cizye defteri*"*dir*[38]. Diğeri ise "H. 1273 yılı Devlet Sâlnâmesi"nde yer alan ve 1856-1857 yılları arasında "Diyârbekir Livâsına" bağlı kazaları gösteren idari taksimat listesidir[39].

Bu listelerden de anlaşılacağı üzere, Diyarbakır'ın idarî taksimatında 1840 tarihinden itibaren yer almaya başlayan kaza ve nahiyelere, 1847 sonlarında oluşturulan yeni idarî düzenleme içerisinde de rastlamak mümkündür. Dolayısı ile yeni idarî düzenleme Diyarbakır bölgesinin idarî taksimatında pek fazla bir değişikliğe yol açmamıştır, Buna bakarak, Diyarbakır eyaletinin de dâhil edilerek, yeni bir eyalet teşkil edilmesinin sebebini izah etmek mümkün değildir. Bölgenin yeniden teşkilatlandırılmasında *"Tanzimat'ın uygulanmasında görülen güçlüklerin"*ağırlık taşıdığı, Diyarbakır eyaletinde 1845 yılında "Tanzimat'ın uygulanmaya başlanması" ile Yurtluk ve Ocaklık olarak toprak tasarruf edenlerden büyük bir tepki geldiği görülmektedir. Cizre ve Hakkâri bölgesinde mütesellimlik yapan Bedirhan Bey'in sebep olduğu ve 1847 yılında bastırılan ayaklanmadan sonra[40], bölgede yeni bir idarî düzenlemeye gidilmiş ve bu idarî düzenlemenin esas gayesini, bölgede Tanzimat'ın uygulanmak istenmesi teşkil etmiştir[41]. Bu idarî düzenlemeye 1864-1867 yılları arasında idarî sahada yapılan ıslahatla son vermişlerdir[42].

Yakınçağlarda, Diyarbakır eyaletinin idarî taksimatına bir bütün olarak bakıldığında, söz konusu tarihler arasında idarî taksimatta önemli değişiklikler olduğu görülecektir. Zira bu dönemde özellikle Tanzimat'ın ilanı ve bunu takip eden idari düzenlemeler, ülke genelinde önemli değişiklikleri de beraberinde getirmiştir[43]. 1842 tarihinden sonra ülke yönetiminde *Sancak-Kaza*biçiminde yeni bir düzenlemeye gidilmiş[44] ve bu uygulama Diyarbakır eyaletinde de yürürlüğe konulmuştur. *Muhasıllığın* kaldırılmasından sonra "*Kaza Müdürlükleri*" oluşturulmuş ve *kaza* tabiri *idarî*bir birim olarak, şekillenmiştir. Osmanlı devletinin kuruluşunda başlangıçta *idarî-adlî*daha sonraları ise sadece *adlî*bir ünite olan *kaza*tabiri, 1842 tarihinden sonra yeniden *idarî*bir ünite haline gelmiştir[45]. Diyarbakır eyaletinde 1780-1840 tarihleri arasında idarî teşkilatta ülke genelinde olduğu gibi, önemli bir değişiklik görülmemektedir. Ancak 1842 yılındaki idari düzenlemeye paralel olarak, Sancak-Kaza biçimindeki yeni düzenlemenin bu eyalette de yürürlüğe konulduğu ve 1847 yılında eyalette yapılan yeni idari düzenleme ile bu uygulamanın tam manasıyla uygulandığı söylenebilir. 1845 yılında Harput ve Maden-i Hümayun Emanetinin, Diyarbakır eyaletinden ayrılarak, *Harput eyaletinin teşkil edilmesi*ise idarî sahada bu konudaki meseleleri tamamen ortadan kaldırmıştır[46]. Zira XIX. yüzyılda idarî taksimat içerisinde Diyarbakır eyaletinin özellikle Maden-i Hümayun Emaneti ile oldukça fazla münasebeti olup, bazı kazaların gelirlerinin Maden idaresine bırakıldığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu durum idarî taksimat içerisinde çoğu zaman bazı meselelere de sebep olmuştur. Harput eyaletinin teşkili bu açıdan önem kazanmaktadır.

Yakınçağlarda Diyarbakır eyaletinin idarî taksimatı incelendiğinde, söz konusu dönemde Diyarbakır eyaletinin geçmiş yüzyıllara nazaran küçüldüğü söylenebilir. Ancak eskisi kadar olmamakla birlikte Diyarbakır eyaleti, bu dönemde de önemini korumuştur. XIX. yüzyıldaki idarî taksimat içerisinde en önemli meselelerden bir tanesi,

---

33 BOA., Diyarbakır Ahkâm Defteri, No: 7, s. 89, BOA., İrade Dahiliye No: 2317, Cevdet Askeri: 39995, Milli Kütüphane Arşivi, Diyarbakır Şer. Sic, No: 607, s. 28 ve 36. Takvim-i Vekayi, Defa: 289, H 1261

34 18 Mayıs 1842 tarihli Kemah, Kuruçay, Gürcanis ve Arabgir kaza naibleri vesaireye gönderilen buyrulduda geçen "... Divân-ı Müşiri Eyâlet-i Hümâyun ve aramgâh-i Harput'dan iş bu buyruldu..." ifadesi (bkz. Ankara Et. Müz. Eğin Sicili No: 5, s. 68, b. 105) ve 1842 tarihinde Diyarbakır müşiri İsmail Beğ'in Diyarbakır kazalarının çeşitli işlerini görmek üzere Harput'tan Diyarbakır'a gitmesi ile Maden işleri için yerine kethudası Hüseyin Ağa'yı nasb etmesi ve "...bu bâbda müşir-i Eyalet-i Diyârbekir'den ve emânet-i Maden-i Hümâyundan ve aramgâh-ı Harput'tan iş bu buyruldu..." ifadesi, çeşitli tarihlerde Diyarbakır Müşirlerinin, Harput'ta ikamet ettiklerini göstermektedir, (bkz. Eğin sicili, No: 6, s. 31, b. 69).

35 *Takvim-i Vekayi,* Defa: 293 (H. 1261)

36 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara 1988,s. 125.

37 Diyarbakır Şer. Sic. No: 352, s. 119-120-121.

38 BOA., Cevdet Maliye, No: 17268.

39 Söz konusu belge Tuncer Baykara tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Tuncer Baykara, *a.g.e.,* s. 254-255.

40 Bedir Han Bey'in sebep olduğu ayaklanma hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Çadırcı,*Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler 1826-1856,*s. 48, vd. Ayrıca krş.: Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri,* Ankara 1982, s. 61 vd.

41 Musa Çadırcı, *Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler 1826-1856,*s. 48-49-50-51. Ayrıca bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Belleten*, LII/203, (1988), s. 615-617.

42 Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi,* c. VII, Ankara 1983, s. 157.

43 Tanzimat öncesi eyalet ve sancak yönetimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz, Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları,* Ankara 1991, s. 10-22 ve 23-28.

44 M. Çadırcı, *a.g.e.,* s. 225.

45 M. Çadırcı, *a.g.e.,* s. 240-241.

46 Harput eyaletinin teşkili konusunda bkz., İbrahim Yılmazçelik, "1840-1850 Yıllarında Harput", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* sayı: 52, Şubat 1988, s.128.

belgelerde *Yurtluk-Ocaklık*veya *Hükümet*olarak tabir edilen sancakların durumudur. Bu dönemde idarî teşkilât açısından belirtilmesi gereken başlıca özelikler, sancak sayısının çokluğu, *Yurtluk-Ocaklık, Hükümet* denen yönetim biçimlerinin varlığı ve bunlardan "Yurtluk-Ocaklık" uygulamasının zamanla oldukça azalmasıdır. Buna ilâve olarak yine idari teşkilâtta, Aşiret beylerine verilen ve liva denilen sancakların birer *Zeamet* niteliğinde olduğu ve "Obalar Birliği" sayılacak kimi "kazaların bulunmasını da belirtmek gerekir.

XIX. yüzyılda Eyalet teşkilâtında ilk önemli değişiklik 1838'de Diyarbakır Müşirliğinin oluşturulması ile yapılmış, 1847 yılında ise eyalet yeniden teşkilâtlandırılmıştır. 1847 yılında yapılan bu yeni düzenleme, 1838 yılındaki düzenleme göz önüne alındığında, Diyarbakır eyaleti ve merkez sancağının idarî yapısında önemli bir değişiklik yapmamıştır, denilebilir.

Yakınçağlarda Beylerbeylerinin Yönetim İçerisindeki Yeri

Klasik Osmanlı idarî sisteminde ülke *Vilâyet* veya *Eyalet* diye adlandırılan büyük idarî ünitelere bölünmüş olup, eyaletleri ise *Sancaklar* oluşturmaktaydı. Eyalet ve sancakların merkezi durumunda olan şehirler, böylece aynı zamanda idarî bir merkez olma özelliğine sahiptirler. Ülke yönetiminde gerek eyaletlerde ve gerekse sancaklarda görev yapan kimseler, aynı zamanda şehir idaresinden de birinci derecede sorumlu idiler. Bu sebeple Osmanlı idarî yapısında meydana gelen değişmeler, doğrudan şehir idaresine de tesir etmiştir.

Klasik Osmanlı idarî yapısı içerisinde Beğlerbeyi, kendisine verilen eyaletin hem *mülkî*, hem de *askerî* şefi olup, *Paşa Sancağı* adı verilen ve eyalet merkezi olan Sancaklardaki şehirlerde oturmuştur[47]. Kuruluş ve gelişme döneminde beylerbeyinin sancakbeyileri üzerinde, özellikle askerî denetimi söz konusu olup, yönetim bakımından Paşa Sancağın'da Bey olmaktan öte bir yetkisi bulunmamasına rağmen, 1550 yılından itibaren, bu durum değişmeye başlamış ve kapuhalklarının artmalarına paralel olarak, sancakların iç yönetimine de karışmaya başlamışlardır. Bu arada Tımar sisteminin bozulup, yerini iltizamla idareye bırakması ülke yönetiminde de önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir[48].

XVII. Yüzyıldan itibaren ülke yönetiminde, Vezir rütbesindeki paşaların çoğalması sonucu, bunların ünvanlarına uygun görev bulma zorluğu ortaya çıkmış ve bazı sancaklar bu paşalara *arpalık* olarak tevcih edilmiştir. Kendilerine arpalık olarak sancak gelirleri verilen kimseler, buraların idarelerini *Mütesellimler* vasıtası ile yürütmeye başlamışlar ve XVIII. Yüzyılda Sancakbeyleri büyük ölçüde yerlerini "Mütesellimlere" bırakmışlardır[49]. III. Selim'in ülke yönetiminde yapmak istediği reformlara kadar mülkî sistemde fazla bir değişiklik olmamış, "III. Selim'in vali ve mütasarıfları dürüst kimselerden seçmek" şeklinde özetlenen idarî yapıdaki düzenleme çabaları çeşitli sebeplerden dolayı sonuçsuz kalmıştır[50]. II. Mahmud döneminde ise eski mülkî taksimatın 1836 yılına kadar devam ettiği görülmektedir. Bu tarihe gelinceye kadar, Osmanlı idarî yapısında, 1- Mukataat Hazinesine bağlı olup, idarecileri bu hazinece atanan eyalet ve sancaklar, 2- Bu yerler dışında kalan ve her yıl tevcihi yapılan eyalet ve sancaklar vardı. Diyarbakır eyaleti de bu ikinci guruba dahil olup, bu gruba dâhil eyaletler içinde bulunan sancakların müteselimleri, Valilerce yani Beylerbeyi tarafından atanmaktaydı. Ancak bu düzenin devamlı olmadığını da hemen belirtmek gerekir[51]. 1836 Yılında Müşirliklerin ihdası ile birlikte bu idarî yapıda önemli değişiklikler yapılmıştır. 21 Ekim 1838 tarihinde ise "Diyarbekir Müşirliği" kurulmak suretiyle, Diyarbakır da bu yeni idarî düzenlemeye dâhil edilmiştir[52].

Diyarbakır şehri, Osmanlı hâkimiyetine geçtiği tarih olan 1515 senesinden itibaren eyalet merkezi yani *Paşa Sancağı* olmuştur. Şehrin bu statüsü yakınçağlarda da devam etmiştir. Dolayısı ile şehir yönetiminden birinci derecede sorumlu olan kişiler, Diyarbakır Eyaleti Beylerbeyleri yani Valileri veya onlar adına çeşitli tarihlerde bu görevi sürdüren Mütesellimler olmuştur. Yakınçağlarda, Sancakta görev yapan ve şehir yönetiminde de bir dereceye kadar söz sahibi olan bir diğer görevli ise Kadı veya Naib'dir. Naibler idarî ve askerî şahsiyetleri söz konusu olmamakla birlikte, kaza ve şeriatı temsil ettiklerinden dolayı, idarî işlere de yardımcı olmuşlardır[53].

1780-1838 tarihleri arasında yani 58 yıllık bir dönemde, Diyarbakır eyaleti beylerbeyliği toplam 58 defa tevcih edilmiştir. Bu da çok az istisnası olmakla birlikte bir valinin en fazla bir sene görev yaptığını göstermektedir. Herhangi bir hazineye bağlı olmayan ve her yıl tevcihi yapılan eyaletler arasında olan, Diyarbakır eyaletinde valilerin bir kısmı bir yıl dahi bu görevde kalamamışlardır. Diyarbakır Eyaleti Valilerinin bazılarının ise, Diyarbakır eyaletine gelmeden görevlerini mütesellimler vasıtasıyla yürüttükleri görülmektedir[54].

Şehir yönetiminde birinci derecede rol oynayan Beylerbeyi yani Vali veya onun adına görev yapan mütesellimlerin yetki ve sorumlulukları, aşağıda ayrıntılı olarak verilecektir. Bunun dışında kalan ve özellikle şehir yönetimini alâkadar eden meseleler ise kısaca şöyle özetlenebilir:

Yakınçağlarda diğer eyalet valileri gibi, Diyarbakır eyaletinin tevcih edildiği kişiler de *Vezâret Rütbesi* taşımaktaydı. Bu ise eyalet yönetiminde görev yapacak kişilerin mutlaka vezir olması gerekliliğini ortaya koymaktadır[55]. Kendilerine Vezirlik rütbesi ile eyalet tevcih edilen kişilerin, mutlak suretle eyalet merkezine gitmeleri

---

[47] Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 23.
[48] Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlânı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839", *Belleten*, 11/201(1987), s. 1215-1216.
[49] Musa Çadırcı, "II. Mahmut Döneminde Mütesellimlik Kurumu", *AÜDTCF. Dergisi*, XXVIII/3-4, (1970), s. 287-288.
[50] Musa Çadırcı, *Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi*, AÜDTCF., Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1972, s. 25-26.
[51] M. Çadırcı, *Tanzimat'a Girerken*, s. 27-28.
[52] Mubahat Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmut Devri Yedek Ordusu Redif-i Asâkir-i Mensûre", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 12, (1982), s. 128.
[53] Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı", Studies on Turkish Arab Relatioıns, Annval 1986, p. 224-228 de, Arapça olarak yayınlanan bu makalenin çevirisi Mustafa Öztürk tarafından yapılmıştır. *Belleten*, C. LIV, Sayı: 211, s. 1234.
[54] Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Journal of Social Science)*, C.:10, Sayı:1, Elazığ, 2000, s. 233-287.
[55] 1700-1750 tarihleri arasında da Diyarbekir Eyaletinin tevcih edildiği Valiler yani Beylerbeyileri Vezaret rütbesini taşımaktaydı. Orhan Kılıç, 18.

kural olmayıp, kendilerine tevcih edilen eyaleti, mütesellimleri vasıtası ile idare edebildikleri de görülmektedir. 1780-1838 yılları arasında bu uygulamanın örneklerine sık sık rastlanmaktadır. Meselâ Şubat 1787 tarihinde *Hanya Muhafızlığı* kendisine tevcih edilen Ebubekir Paşa "…daire ve hayvanatının perişan olmaması için Silistire Muhafazasında bırakılması…" hakkındaki arzı üzerine, Silistre Muhafazası şartı ile kendisine Diyarbakır eyaletinin tevcih edildiği görülmektedir[56]. Yine 1787-1788 tarihli (H. 1202) bir takrirde ise Ebubekir Paşa'nın bu sefer "Bağdat Başbuğu" olduğu ve aynı zamanda Diyarbakır eyaleti valiliğinin devam ettiği anlaşılmaktadır[57].

1791 tarihinde ise Diyarbakır eyaleti "Sinop ve havalisi başbuğluğunda" bulunmaya devam etmek üzere, Süleyman Feyzi Paşa'ya tevcih edilmişti[58]. 30 Aralık 1792 tarihli bir arzda, kendisine Sivas valiliği tevcih edilen Süleyman Feyzi Paşa'nın "…Diyarbekir mansıbı uhdesinde iken…" mütesellimi İbrahim Ağa'nın alacaklarınını tahsili için ferman gönderilmesi ricası da, bu tarihte Diyarbakır'ın mütesellim vasıtası ile idare edildiğini göstermektedir[59]. Yine 1793-1794 tarihleri arasında Diyarbakır Valiliği yapan Yusuf Ziya Paşa'nın, bu görevini mütesellimi vasıtası ile yürüttüğü ve kendisinin ise "Maden-i Hümâyün Emanetini" idare ettiği görülmektedir[60].

Yusuf Ziya Paşa tarafından 11 Haziran 1796 tarihinde devrin padişahına gönderilen mektubtan, Diyarbakır eyaletinin 4 Ekim 1794 tarihinde *Bender Muhafızı Hasan Paşa*'ya ve 1796 tarihinde ise *Hotin Muhafızı* Ebubekir Paşa'ya tevcih edildiği anlaşılmaktadır[61].

XIX. yüzyılın hemen başlarında da Diyarbakır eyaletinin yine mütesellim vasıtası ile idare ettirildiği görülmektedir. 1805-1806 (H.1220) tarihli bir tahrirat hülasasına göre, Diyarbakır eyaleti, Maden-i Humâyün Emini Abdi Paşa'ya tevcih edilmiş, ancak"... *Diyârbekir eyâleti Ma'den-i Hümâyün'a otuz saat kârib bir eyâlet olub ekser kazâları Ma'den merbutâtından ve mütesellim ile idaresi kâbil olacağına mebnî...*"Abdi Paşa'nın Maden-i Hümâyün emanetini bizzat idare ederek, Diyarbakır Eyaletini mütesellim ile idaresi istenmiştir[62].1807-1809 tarihlerinde Diyarbakır Valisi olan Hüsrev Mehmed Paşa'nın da, Diyarbakır eyaletini yine mütesellimi vasıtası ile yönettiği görülmektedir[63]. 22 Temmuz 1809 tarihli bir hükümde, Hüsrev Mehmed Paşa'nın "Mesûrî Muhafızı" olduğu ve Diyarbakır eyaletinin bu hizmetine karşılık, kendine tevcih edildiği kayıtlıdır[64].

II. Mahmud döneminde eyalet valilerinin bizzat kendilerine tevcih edilen eyaletlere gidip, idareyi üzerlerine almalarına dikkat edilmişse de[65], 6 Ocak 1819 tarihli bir takrirde, Diyarbakır eyaletinin Bağdat muhafazası şartı ve Diyarbakır'ı mütesellim ile zabtetmek üzere Maraşlı Ali Paşa'ya verildiği görülmektedir[66]. Kasım ortaları 1821 tarihinde Diyarbakır Valisi olan Mehmed Emin Paşa'ya Mürür tezkeresi hakkında gönderilen fermanda "... *Hâlâ Ma'den-i Hümâyün Emini ve ilhâken Diyârbekir valisi ve bi'l-istiklâl Şark cânib-i Ser-Askeri....*" hitabında bakılırsa, bu tarihte de, Diyarbakır'ın mütesellim ile idare edildiği söylenebilir[67]. Diyarbakır Eyaletinin Şark cânibi Ser-Askeri Mehmed Emin Paşa tarafından idaresi uzun sürmemiş ve 1822-1823 yılları arasında İran'a karşı yapılacak sefer hazırlıklarında Mehmed Emin Paşa'nın hizmetinde bulunmak şartı ile Gevranlı-zâde Mehmed Paşa'ya tevcih edilmiştir[68]. Mehmed Paşa'nın da 1822-1823 tarihleri arasında Diyarbakır Eyaleti mutasarrıfı olmak üzere, eyaleti mütesellimi vasıtası ile idare ettirdiği görülmektedir[69]. Mehmed Paşa, Ekim 1823 tarihinde görevinden alınmış ve yerine Hüseyin Paşa tayin olunmuştur[70]. Hüseyin Paşa'nın, eyalet idaresini bizzat yürütmesine rağmen yerine tayin edilen Salih Paşa, Diyarbakır eyaletini 1824-1825 tarihleri arasmda tekrar mütesellim ile idare etmeye başlamıştır[71]. 12 Mayıs 1826 tarihinde Diyarbakır eyaleti bu sefer de Mehmet Emin Paşa'ya tevcih edilmiş ve Mehmet Emin Paşa da bu görevini mütesellimi vasıtası ile yürütmüştür[72]. Bunu takiben Diyarbakır eyaletinin tekrar Salih Paşa'ya tevcih edildiği ve Paşa'nın 1826-1829 tarihleri arasında, Diyarbakır eyaletini mütesellimi vasıtası ile idare ettiği görülmektedir[73].

Salih Paşa'dan sonra Diyarbakır Valisi olan Yahya Paşa, 1829-1830 tarihleri arasında eyalet idaresini bizzat yürütmüş, ancak Nisan başları 1831 tarihinde iktidarsızlığına binaen azledilmiş olup, bölgenin durumu sebebiyle yeni valinin göreve başlaması zaman alacağından, Diyarbakır eyaleti aynı tarihte, Haleb-Bağdat-Basra ve Şehr-i Zor Valisi olan Ali Paşa'ya tevcih edilmiş ve... *Diyarbekir eyâletinin şimdilik muktedir mütesellim ile zabt...* edilmesi istenmiştir[74].

Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı, Elazığ, 1997, s. 158-159. Ayrıca bkz. Fehameddin Başar, Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730), Ankara 1997, s. 105-106.

56 BOA., Cevdet Askeri, No: 41564; No: 42267.

57 BOA., Cevdet Dahiliye, No: 11618.

58 BOA., Cevdet Maliye, No: 962; Cevdet Dahiliye, No: 10125.

59 BOA., Cevdet Dahiliye, No: 10748.

60 BOA., Cevdet Darphane ve Meskükat, No: 474; No: 1742.

61 BAO., Cevdet Dahiliye, No: 9479.

62 BAO., Hatt-ı Humâyün Tasnifi, III. Selim, No: 4488.

63 BAO.,Cevdet Dahiliye, No: 10640.

64 BAO.,Cevdet Dahiliye, No: 6657.

65 M. Çadırcı, Tanzimata'a Girerken, s.38.

66 BOA, Cevdet Maliye, No: 6466.

67 Milli Kütüphane Arşivi, Harput Şeriyye Sicili, No: 398, s. 149.

68 Milli Kütüphane Arşivi, Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 22.

69 Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 4-2.

70 Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 30. BOA., Cevdet Dahiliye, No: 10089.

71 Diyarbakır Şer. Sic, No: 361. s. 36-44-45.

72 Diyarbakır Şer, Sic, No: 331, s. 12.

73 Harput Şer. Sic, No: 398, s. 20. 8 Nisan 1829 tarihli Şark Ordusu için Eğin'den Asker istenmesine dair, Salih Paşa tarafından gönderilen buyrududa "...Divan-ı Maden-i Hümâyun ve Eyalet-i Erzurum ve Diyarbekir ve Rakka ve liva-i Bozok ve Malatya ve Gümüşhane ve Şark Ser-askerîsinden iş bu buyruldu...", ifadesi adı geçen tarihler arasında Salih Paşa'nın görev yaptıgı yerleri açıkça göstermektedir. bkz. Eğin Sicili, No: 2, s. 59, b. 192. Ayrıca bkz. BOA., Cevdet Askeri, No: 25968 (Eylül 1828 tarihli Hüküm)

74 BOA.,Cevdet Dahiliye, No: 10899.

1832 tarihinde ise "Diyarbakır eyaleti ve ilhâken Maden-i Hümâyün emaneti vezaret tevcihi ile" Çöteli-zâde İbrahim Ağa'ya tevcih edilmiştir[75]. Diyarbekir eyaletine yapılan bu tevcihat uzun sürmemiş, Çöteli-zâde İbrahim Paşa'nın vefatını takiben, İbrahim Paşa'nın damadı olan Hacı Ishak Paşa'ya "... *rütbe-i vezâretle Ma'den-i Hümâyün emâneti ile ber-vech-i muhassıllık Diyarbekir eyaleti...."* tevcih edilmiştir[76]. 7 Şubat 1833 tarihine Rakka eyaleti valiliği de kendisine tevcih edilen Ishak Paşa[77], bu göreve Mart 1834 tarihine kadar devam etmiştir[78]. Mart 1834 tarihinde *ber-vech-i muhassıllık,* Sivas, Çorum ve Divriği sancakları mutasarıfı olan Mehmed Reşid Paşa'ya, aynı tarihte Maden-i Hümâyün emaneti ve Diyarbakır valiliği de tevcih edilmiştir[79]. 12 Ocak 1836 tarihli bir buyrulduda yer alan... *Eyâlet-i Sivas ve Diyârbekir ve Rakka ve elviye-i Muş ve Çorum ve Amasya ve Divriği ve Emanet-i Maden-i Hümâyün ve Arâmgâh-ı Harput'dan bu buyruldu...* ifadesi, Reşid Paşa'nın görevli olduğu yerleri göstermesinin yanı sıra bu tarihte Harput'da ikamet ettiğini göstermektedir[80]. 7 Temmuz 1834 tarihinde Mehmet Reşid Paşa'nın Diyarbakır'a gitmesi gerektiğinden Harput'a vekil tayinine bakarak, görev süresi içerisinde daha ziyade Harput'da ikamet ettiği söylenebilir[81]. Reşid Paşa, Diyarbakır'ı mütesellim ile idare etmiş olmasına rağmen, 11 Kasım 1836 da Diyarbakır'da vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir[82].

XIX. yüzyılda Osmanlı ülke yönetiminde *Müşirliklerin ihdâsı* önemli bir yenilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Redif askerî örgütünün oluşturulmasından sonra ortaya çıkan meseleleri çözümlemek amacıyla, 1836 yılında ülke yönetiminde yeni bir düzenlemeye gidilmiş ve ülke yönetim birimleri yeniden yapılandırılmıştır. Söz konusu uygulamanın gerekçesini ise *... çok dağınık olan Redif Taburlarını birleştirip tek elden yönetilmelerinin sağlanarak, halkın huzur ve güven içinde geçinip gitmelerine yardımcı olmak...* teşkil etmekteydi[83]. Bu anlayıştan hareketle 1836 yılında ilk etapta 6 müşirlik kurulmuştu[84]. 1836 yılında ilk başlangıçta Müşirlikler içerisinde "Sivas Müşirliği" bulunmamasına rağmen, Kasım sonları 1836 tarihli bir fermanda Hafız Mehmed Paşa'ya vezaret tevcihi ile *"...Asâkir-i Mansüre-i Eyalet-i Sivas Müşirliği ünvanıyla Diyârbekir ve Rakka ve ber-vech-i muhassıllık Sivas Eyâletleri ve Devriği Sancağı ve Ma'den-i Hümâyün Emaneti..."* nin tevcih edildiği görülmektedir[85]. Böylece Kasım 1836 tarihinde Sivas Müşirliğinin oluşturulduğu ve Diyarbakır eyaletinin de, bu müşirliğe dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Bu uygulama Ekim 1838 tarihinde "Diyarbakır Müşirliğinin" kurulmasına kadar devam etmiştir[86]. Diyarbakır Müşirliği 1834 yılında kurulmuş olmakla beraber, 1834 yılında "Meclis-i Şura" da kurulmasına karar verilen ve 1836 yılında işlerlik kazanması için yeni bir idarî düzenleme gerektiren *Redif Askeri* teşkilatının[87], 1836 tarihinde Diyarbakır Eyaletinde de teşkil edildiği görülmektedir[88].

1780-1838 tarihleri Diyarbakır valilerinin bir kısmı eyalet idaresini bizzat yürütmeyerek, bu işi mütesellimleri vasıtası ile yapmışlardır. Dolayısı ile söz konusu tarihler arasında şehir yönetiminde *Mütesellimler* söz sahibi olmuşlardır. Bu durum ise Diyarbakır şehri de dâhil olmak kaydıyla, bölgede pek çok meselenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ağustos başları 1803 tarihli Diyarbakır valisi El-Hâc Mehmed Paşa'ya gönderilen bir fermanda, Diyarbakır ahalisinin sık sık itaatden çıktığı belirtilerek, Diyarbakır valilerine başka bir eyalet tevcih edildiğinde, yerlerine mütesellim tayin ederek hemen gitmemesi, halefî gelmeden Diyarbakır'dan ayrılmaması, hükümet idaresini teslim ve ahalinin durumu anlatıldıktan sonra, Diyarbakır'ı terk etmeleri hususu hatırlatılmaktadır[89]. Ancak buna rağmen uygulamada, yukarı da söz konusu edilen hususlara uyulmadığı görülmektedir. Nitekim 15 Mart 1811 tarihli Diyarbakır valilerinden Şeyhzâde İbrahim Paşa'nın layihasında da belirtildigi üzere; bölgede asayişin sağlanamamasının en önemli sebeplerinden bir tanesi de Diyarbakır valilerinin sık sık azl edilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Şeyhzâde İbrahim Paşa söz konusu layihada, bölgenin durumunu özetledikten sonra *...İsyan olan elviye ve kazâlar ahâlileri müdâm-ı şekâvetden temâm ve mağrûr olmaları hesâbiyle bir defa beş defa mağlûb olmalarıyla mütennebbih olmayub bu vali dahî ya 'azl olur, ya mağlûb olur ya fetür getürür hâliyasından halî olmayacakları....* şeklinde ifade ettiği durumun, yakınçağlarda yönetimin en önemli zaaflarından bir tanesi olduğu söylenebilir[90].

Osmanlı devletinin son dönemlerinde, Diyarbakır valilerine, görevlerine ek olarak aynı zamanda özellikle Rakka

---

[75] Takvim-i Vekayi Defa: 36, H. 1248.
[76] BOA.,Cevdet Dahiliye,No: 4440.
[77] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 15925.
[78] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 7927. Aynca bkz. Cevdet Dahiliye, No: 13232; Cevdet Maliye, No: 8760.
[79] Harput Şer. Sic.,No: 398 s. 109. Ayrıca bkz. Diyarbakır Şer. Sic., No: 594, s. 2.
[80] Eğin Sic., No: 4, s. 37. B.
[81] Harput Şer. Sic.,No: 218 s. 3.
[82] Reşit Paşa'nın mezarı Kale Camii yanında olup, mezartaşındaki tarihten, Gurre-i Şaban 1252, 11 Kasım 1836 da vefat ettiği anlaşılmaktadır. bkz. Abdulgani Bulduk, *El Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, II. Kısım: Diyarbekir'inAcemlerden Fethini Müteakib Gelen Valilerin Terâcim-i Hâllerini Mübeyyin Tarihçe, Tarihsiz Yazma, Diyarbekir (Abdulsetar Hayati Afşar'ın Özel Kütüphanesinde). s. 380; Ayrıca bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuât*, III-IV, Hazırlayan: Neşet Çağatay, Ankara, 1979. s. 274-275.
[83] Musa Çadırcı, *Osmanlı Türkiyesi Yönetimde Yenilikler*, s. 17.
[84] 1836 Yılında ilk etapta kurulan 6 Müşirlik şunlardı: 1-Hüdavendigâr, 2-Konya, 3-Ankara, 4-Aydın, 5- Erzurum, 6-Edirne Müşirikleri. Bkz M. Çadırcı, *a.g.e.*, s. 17-18.
[85] Harput Şer. Sic, No: 218, s. 78. Kasım sonları 1836 tarihinde Hafız Mehmet Paşa'ya Sivas Müşirligi tevcih edildikten sonra, Aralık sonları 1836 tarihinde gönderilen bir fermanla görevinin yenilendiği anlaşılmaktadır. bkz. BOA. Cevdet Dâhiliye, No: 2275.
[86] M. Kütükoglu, a.g.e., s. 128.
[87] M. Çadırcı, Tanzimat Girerken, s. 19.
[88] 6 Nisan 1836 tarihli bir tahrirât hulasasından bölgedeki "Mahmut Paşa Livasının", Diyarbakır ve Rakka eyaletlerinden teşkil edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısı ile 1836 tarihinde Redif Askerî teşkilâtının, Diyarbakır eyaletinde de kuruldugu söylenebilir (bkz. BOA., Cevdet Askeri, No: 28099).
[89] "... Diyarbekir'den hareketin günü müktezâ-yı cibilliyetlerini icrâya mübaderet idecekleri ve mütesellim zabt ve rabtına kadar kâdir olmayacağı ve Vali gelinceye kadar nice nice kaza hatta ibtidâr idecekleri aşikâr olduğu beyâniyle hâlefi duhûl itmedikçe salefî Diyarbekir'den hareket etmemek ve salef makarr-ı hükümetini hâlefine teslim ve muktezî olan kefiyatı ifâde ve tefhim iyledikten sonra mahalline 'azimet eylemek üzere nizâma ve rabbta tevsik olunması iltimâs olmağla..." Ayrıntılı bilgi için bkz. Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 52.
[90] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 3582.

Eyaletininde tevcih edildiği görülmektedir. 14 Mayıs 1784 tarihli bir hükümden ise Diyarbakır valisi Abdi Paşa'ya, Halep Eyaletinin *ilhaken* verildiği ve Abdi Paşa'nın söz konusu eyaleti mütesellim vasıtası ile yönettiği anlaşılmaktadır[91]. Yakınçağlarda Diyarbakır Eyaleti valilerinin başta Maden-i Humâyûn Eminliğiolmak üzere, başka görevler de yaptıkları görülmektedir. Ağustos ortaları 1820 tarihli bir hükümden, Diyarbakır valisi ve Maden-i Hümâyûn emini olan Seyyid Ahmed Paşa'nın aynı zamanda "*Bozok Sancağı Mutasarrıfı*" olduğu da anlaşılmaktadır[92]. Yakınçağlarda Diyarbakır eyaleti valileri, daha ziyade Rakka Eyaleti valiliğini de yürütmüşlerdir. 1796-1798 yılları arasında Ali Paşa[93], 1803-1804 tarihleri arasında Veliyüddin Paşa[94], 1815-1816 tarihleri arasında Kalender Paşa[95]. 1816 tarihinde Pehlivan Paşa[96] ve 1823-1824 tarihleri arasında Hüseyin Paşa[97], Diyarbakır eyaleti valiliği yanı sıra aynı zamanda Rakka eyaleti valiliği de yapmışlar ve bu görevlerini Diyarbakır'da sürdürmüşlerdir.

Diyarbakır Eyaleti Beylerbeyleri yani valileri icrâ görevlerini, kapılarında barındırdıkları Kapu halkıvasıtası ile sürdürmüşlerdir. Diyarbakır Eyaletinin oldukça geniş bir alana yayıldığı gözönüne alınacak olursa; valillerin "Kapu halkı"nın oldukça fazla olması normal karşılanabilir. Bununla birlikte bu sayının oldukça fazla olmasının, zaman zaman bir kısım şikâyetlere yol açtığı da görülmektedir. Mesela Haziran ortaları 1802 tarihinde, Diyarbakır eyaleti valiliğine tayin olunan Mehmed Paşa'ya hitaben gönderilen fermanda, Mehmed Paşa'nın Diyarbakır'a gönderdiği buyrulduda ikametine ayrılmış olan sarayın tamiri ve 300 miktarı kapu halkı ile Diyarbakır'a geleceğini bildirmesine rağmen, Diyarbakır ahalisinin, Diyarbakır'ın harabiyetinden bahisle beldenin 300 miktarı kapu halkını besleyemeyeceğini belirtmeleri üzerine,"*...Diyârbekir'in derun ve birünu aşâir ve ekrâd makûleleriyle memlû olub eyâlet-i merkümenin zabt ve rabtı ve sekene-i memleketin himâyet ve siyâneti....*"için300 nefer kapu halkının fazla olmadığı belirtilmiştir[98]. Aynı konuda Amid kadısı ve saireye gönderilen Haziran sonları 1803 tarihli fermanda ise "*... Diyârbekir valileri 300 mikdârı kapusuhalkıyla makarr-ı vülât olan mahalde ikâmet eylemeleri....*" hususu hatırlatılarak, Mehmed Paşa'nın ikâmeti için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir[99]. Diyarbakırvalileri kendilerine bağlı olan sancakları "Kapu Halkları" arasından seçtikleri mütesellimler vasıtası ile idare etmişler, bazı kazalar ise yine Diyarbakır valileri tarafından tayin edilen subaşılar vasıtası ile yönetilmiştir[100]. Bu tür kazaların dışında kalan *Yurtluk-Ocaklık* veya *Hükümet* tabir edilen Hani, Atak ve Tercil gibi kazalar ise eski statülerine uygun olarak "*Mahalli Kaza Beğleri*"tarafından yönetilmeye devam etmiştir[101].

Diyarbakır Şer'iyye Sicillerinde yer alan "*Diyarbakır Eyaleti Valilerinin ikâmetine tahsis kılınmış saray*" ilgili belgelerde, valilerin "kapu halkı" içerisinde yer alan kişilerin önde gelenlerinin, *Tütüncü Ağa, Kapıcılar Kethüdası, Şamdan Ağası, Baş Çavuş Ağa, İç Çukadar Ağa, Kaftan Ağa, Silâhdar Ağa, Alemdar Ağa, Hazinedar Ağa, İmam Efendi, Haytabaşı, Çamaşur Ağası, Miftah Ağa, Peşgir Ağası, İbrikdar Ağa, Mimarbaşı Aga, Kahya, Kethüda Ağa, Delilbaşı, Baş Çukadar Ağa, İkinci Kavvas, Divan Efendisi ve Mütesellim* şeklinde sıralandığı görülmektedir[102]. Bu kişiler daha ziyade eyalete bağlı olan sancaklarda görev yaparlarken, Mütesellim, Voyvoda, Yeniçeri Serdarı gibi kişiler de şehir idaresinde Diyarbakır eyaleti valilerinin yanında görev yapmışlardır[103].

Beylerbeyi ve Mutasarrifin Atanması ve Görevleri

Diyarbakır'ın Osmanlı devletine bağlandığı tarih olan 1515 senesinden itibaren, *Eyalet merkezi* yani *Paşa Sancağı* olduğu ve bu özelliğini yakınçağlarda da devam ettirdiği görülmektedir. Dolayısı ile Eyalet Beylerbeyleri hem Eyaletin hem de şehirin yönetiminden birinci derecede sorumlu tutulmuşlardır. XIX. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır eyaleti *Vezir rütbeli Valiler*tarafından idare edilmiştir. Paşa sancağı olması dolayısı ile Diyarbakır Sancağı'nın da, Diyarbakır eyaleti valilerince idare edildiği görülmektedir.

Diyarbakır ile ilgli belgelerde Diyarbakır Eyaleti Valileri için daha ziyade *Diyarbekir Valisi*tabiri kullanılırken[104], zaman zaman *Diyarbekir Mutasarrıfı, Mir-i Mirân* ve bazen de *Diyarbekir Beğlerbeği*gibi tabirlerin kullanıldığı dikkat çekmektedir[105].

Diyarbakır Eyaleti tevcih edilen bazı valiler, bu görevlerini müteselimleri vasıtası ile sürdürmüşlerdir. Diyarbakır eyaleti mutasarrıfları, padişah tarafından fermanla atanmakta idiler. Söz konusu fermanlarda, Diyarbakır eyaletinde bulunan kadı ve naiblere ve diğer görevlilere, Diyarbakır eyaletine mutasarrıf olarak tayin edilen Paşa'nın ismi ve tayini hatırlatıldıktan sonra, bütün görevlilerin yeni mutasarrıfa itaat etmeleri ve emirlerine uymaları istenmekte idi[106]. Bu

[91] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 16709.
[92] BOA., Mühimme, No: 238, s. 224, Hüküm: 1095.
[93] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 9373, No: 1216
[94] BOA., Mühimme No: 221, s. 79, Hüküm: 278 ve s. 8, Hüküm: 24.
[95] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 10549
[96] BOA., Hatt-ı Hümâyün Tasnifi, II. Mahmud, No: 16390; No: 16498
[97] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 12490.
[98] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 2011.
[99] Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 45.
[100] BOA., Cevdet Tımar, No: 1482 (29 Aralık 1818 tarihli hüküm)
[101] BOA., Cevdet Askeri, No: 16540 (Aralık ortaları 1800 tarihli Tahrirat Hülâsası)
[102] Diyarbakır Şer. Sic, No: 590, s. 39-40 (13 Mart 1818),-No: 299, s. 5 (7 Haziran 1801).
[103] 1669-1671 tarihleri arasında Diyarbekir Beylerbeyi olan Vezir Silahdar Ömer Paşa'nın, kapu halkının daimi ve geçici olarak ikiye ayrıldığı ve devamlı hızmete bulunanların sayıların 220 kişi olduğu görülmektedir. Bkz. İ. Metin Kunt, Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri, İstanbul 1981, s.23-26.
[104] Diyarbakır Eyaleti Valileri için kullanılan tabir genelde "Diyarbekir Valisi" olup, konu ile ilgili pek çok belgede bu tabire rastlandığından, bütün bu belgelerin tamamının künyesini verme imkânı yoktur. Bununla birlikte örnek teşkil etmesi açısından bkz. BOA. Cevdet Askeri, No: 25968, Cevdet Dâhiliye, No: 10089, 16252: Milli Kütüphane, Diyarbakır Şer. Sic, No: 299, s.11.
[105] Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 25; No: 351, s. 10-20-30.
[106] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 10899; Cevdet Askeri, No:41564; Milli Kütüphane, Diyarbakır Şer. Sic, No: 631, s. 45.

şekilde atanan Mutasarrıfın ek görevinden dolayı, Eyalet idaresini Mütesellimi vasıtası ile yürütmesi istenmekte[107], Mutasarrıf da şehir ileri gelenlerinden, Kadı, Müftü, Serdar ve diğerlerine gönderdiği buyruldu ile Mütesellim olarak tayin ettiği kişinin kendi işlerini yürüteceğini bildirmekte idi[108]. Bu şekilde mütesellim tayin olunan kişi ayrıca bir buyruldu ile durumu ilgililere bildirmekte ve emirlere itaat edilmesini istemekteidi[109]. Yakınçağlarda Diyarbakır eyaletinin mutasarrıflarca idaresine sık sık rastlanmakla birlikte; Tanzimat'tan önce *bir eyalet veya sancağın hem valiliğini yapan, hem de hasılatını toplayan kimse* olarak idarî teşkilâtta görülen[110]*"Muhassıllık"*idaresine fazla rastlanmamaktadır. Sadece 28 Eylül 1832 tarihinde....*rütbe-i vezâretle Ma'den-i Hümâyün Emaneti...* kendisine tevcih edilen Çöteli-zâde Hacı İshak Paşa'ya, Diyarbakır Eyaleti de aynı tarihte... *ber vech-i Muhassıllık...* olarak tevcih edilmiştir[111]. Ancak bu uygulama fazla uzun sürmemiş Mart 1834 tarihinde İshak Paşa, Diyarbakır valiliğinden alınarak, bu uygulamaya da son verilmiştir[112]. Esasen Muhassılık gibi Mutasarrıflık idaresine de genel olarak, Tanzimatı takiben son verilmiştir[113].

Diyarbakır eyaletine vali olarak tayin edilen paşalardan bazıları, eyalet merkezi olan Diyarbakır'a gelerek, bu görevi bizzat kendileri yürütmüşlerdir. Padişah tarafından fermanla tayin edilen Valilerden bu fermanlarda; halka zülüm etmemeleri, fakirin hakkının korunmasıve memleket idaresini zabtederek, üzerlerine düşen görevleri yapmaları istenmekteydi[114]. Valiler de tayin edildikleri Diyarbakır Eyaleti merkezi olan Diyarbakır şehrine geldiklerinde, ilk iş olarak Diyarbakır kadısı ve eyalete dahil olan diğer kaza kadılarına ve diğer görevlilere hitaben gönderdikleri buyruldularda, padişahın fermanı ile atandıklarını bildirdikten sonra, memleket işlerinin âdil olarak görüleceğini ilgililere duyuruyorlardı[115]. Bu arada eyalet valiliğine tayin edilenlerin eski görev yerleri veya bulundukları yerler, Diyarbakır eyaletine uzak ve gelmeleri zaman alacaksa, gelmelerine kadar yerlerine Mütesellim tayin ediyorlardı[116]. Eyalet valilerinin gönderdikleri buyruldularda....*vusülümüze kadar eyâlet-i mezkürenin hüsn-i idâresi için tarafımızdan mütesellim nasb ve tayini lâzım gelmiş olub...* şeklinde eyalet idaresini devrettikleri mütesellimler[117], padişahın onayı ile bu göreve tayin edilmekte idiler. Nitekim 1 Ekim 1801 tarihinde kendisine Diyarbakır eyaleti tevcih edilen Zühdü İsmail Paşa, Diyarbakır'a gelmesine kadar geçecek süre içerisinde bir mütesellim tayini icab ettiğinden, bu görev için Diyarbakır Voyvodası Hacı Emin Ağa'yı teklif etmiş[118] ve kabul edilerek söz konusu kişi 7 Haziran 1802 tarihine kadar mütesellimlik yapmıştı[119]. Eyalet idaresini bizzat yürüten valiler, göreve gelinceye kadar, yerlerine mütesellim tayin ettikleri gibi, aynı zamanda başka bir görev için bir yere gitmeleri icab ettiğinde de, yerlerine mütesellim tayin etmekte idiler. Mesela 12 Mayıs 1823 tarihinde Diyarbakır valisi Mehmet Paşa, Bağdat'a gitmesi icab ettiğinden yerine kardeşi İsmail Beğ'i mütesellim tayin etmiştir[120].

Eyalet valileri görev yaptıkları eyaletin olduğu kadar, şehrin de en yüksek idarî ve malî âmiri durumunda olup, bütün mukataaların denetimi ve iltizam işleri, şehirde bulunan dinî-sosyal yapıların ve su yollarının tamiri, tabii âfet durumunda temel ihtiyaç maddelerinin temini ve ihtiyaç duyulan görevliler için merkeze arz yazılması gibi görevleri ifâ etmekte idi[121]. Ayrıca eyaletin idarî ve askerî bakımdan en önde gelen görevlileri olduklarından, çağrıldıkları vakit gerek kapu halkları ve gerekse diğer sancaklardan emirlerine girecek olan askerlerle savaşa gitmeyeyükümlü idiler[122].

Diyarbakır şehrinde valiler, çeşitli tarihlerde Divân-ı Hümâyünun küçük bir modeli durumunda olan *Divânlar*[123] kurmak suretiyle şehirde meydana gelen çok değişik hadiseleri burada çözümlemişlerdir. Meselâ 1802 yılında Diyarbakır'da meydana gelen karışıklığı takiben, Diyarbakır valisi Mehmet Paşa, Ağustos 1803 tarihinde Diyarbakır eski ve yeni Müftüsü, Diyarbakır Müdderrisleriden 5 kişi, Hanedan-ı Amid'den 3 kişi, Amid Serdarı, Ocaklıdan 11 kişi ve bir Mahkeme Kâtibi olmak üzere toplam 24 kişiden oluşan *Diyarbakır Divânını* toplamış ve söz konusu karışıklığa sebep olan *31 Ortası* bu divan sonucunda kaldırılmıştı[124]. Yine aynı tarihtegörülen bu divânda mahalle imamlarının da görüşüne başvurularak; hadiselere karıştığı tesbit edilen kişilerin Diyarbakır'dan sürülmeleri ve eğer geri gelirlerse *Nezir bedelinin* mahalle imamları ve ihtiyarlarından alınmasına karar verilmişti[125]. 1802 yılında meydana gelen hadiseler sırasında *Diyarbakır Mengenehanesi* de tahrip olduğundan, 1803 yılında toplanan bu divana Diyarbakır'da bulunan

---

[107] 1805 yılında Diyarbakır eyaleti kendisine tevcih edilen Abdi Paşa'dan Diyarbakır Eyaletini Mütesellim ile yönetmesi istenmişti (bkz. BOA., Hatt-ı Humâyün Tasnifi III. Selim, No: 4488). Yine Nisan 1831 tarihinde Diyarbakır Mutasarrıfı olan Ali Paşa'dan "...Diyarbekir Eyaletinin şimdilik bir muktedir Mütesellim ile zabt..." edilmesi istenmekte idi (bkz. BOA., Cevdet Dahiliye, No: 10899). Ayrıca bkz. Cevdet Maliye, No: 6466.

[108] Diyarbakır Şer. Sic, No: 631, s. 45-46.

[109] Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 30-31.

[110] Musa Çadırcı, Tanzimat'a Girerken, s. 43.

[111] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 4440.

[112] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 7927. Diyarbakır Valiliğinden azledilen İshak Paşa, Harput'da ikamete tabi tutulmuş ve 17 Haziran 1834 tarihinde vezaret rütbesi de lağv olunarak kendisine kapucubaşılık tevcih edilmiştir (bkz. BOA., Cevdet Dahiliye, No: 13232)

[113] Musa Çadırcı, Tanzimat Girerken, s. 42-43.

[114] Diyarbakır Şer. Sic, No: 299. s. 13. BOA., Cevdet Maliye, No: 28480, Cevdet Dahiliye, No: 1625.

[115] Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 26-27-28-29; No: 299, s. 13

[116] Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 13-4; No: 351, s. 29-34; No: 631, s. 12.

[117] Diyarbakır Şer. Sic, No: 631, s. 12.

[118] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 4591.

[119] Diyarbakır Şer. Sic, No: 299, s. 13.

[120] Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 4.

[121] Diyarbakır Şer. Sic., No: 590, s. 2, No: 299, s. 3, No: 351, s. 5-16-17-18, No: 625, s. 37-38, No: 346, s. 10, BOA., Cevdet Dahiliye, No: 12518, Cevdet Timar, No: 3304.

[122] BOA., Cevdet Askeri, No: 44446, No: 16540, No: 40064, Cevdet Dahiliye, No: 1216; Diyarbakır Şer.Sic, No: 299, s. 11; No: 351, s. 10.

[123] Rıfat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1986, s. 146. Diyarbakır Beylerbeyiliği Divanı'nın toplanması ile ilgili ilk hüküm 9 Ekim 1568 tarihine aittir. Bu hümüme göre, Diyarbakır'da Divan olduğu gün Çavuşlar Kethüdası ile Çavuşlar gelip ümerayı, defter kethüdasını, defterdarı ve alaybeylerini karşılıyacaklardır. Bkz. Nejat Göyünç, " Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar), *Osmanlı Ansk. Teşkilat*, Cilt.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 79.

[124] Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 36.

[125] Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 79.

Esnaf Şeyhlerinin dâhil edildiği toplantı sonunda, esnafın Mengenehaneyi tamir etmesi ve 30 bin kuruş nezre bağlanması da kararlaştırılmıştı[126]. Diyarbakır Divanı'nın 1802 yılından sonra 1817 yılında da teşkil edildiği ve 22 Şubat 1817 tarihinde Diyarbakır Divanı'ndan çıkan bir buyruldu da, esnafın bir müddetten beri *"...nesh ve imâl eyledikleri beyazlı ve gâzi ve kutni ve sa'ir enva'-i meta'anın mikyâs-ı tül ve arz-ı lâzımesinden noksan olarak imâl eyledikleri..."* belirtilerek bunun önlenmesi istenmiştir[127]. Yakınçağlarda son olarak Diyarbakır Divanının 1823 yılında toplandığını tesbit etmekle birlikte, daha sonraki yıllarda da bu uygulamanın devam etiği söylenebilir. Eylül 1823 tarihinde Diyarbakır'da *"...Ulemâ ve Sulehâ ve Esnaf şeyhleri ve Ocaklu ve sâir ahalinin..."*katıldığı divanda, şehir esnafı*"...mütesellim ve âyân ve eşrâf-ı ahalinin...."*esnaftan aldığı malların parasını vermediklerini beyan etmeleri üzerine, bunun önlenmesi kararlaştırılmıştı[128].

Diyarbakır'da oturan eyalet valilerine, Diyarbakır şehrinde bulunan *Saray*[129]tahsis edilmiş olup, kapu halkı ile burada ikamet etmekte idi[130]. Diyarbakır Eyaleti valiliğine tayin olunan vezirler, daha göreve başlamadan önce gönderdikleri buyruldularda ikametlerine ayrılmış olan dairelerinin tanzimini istemekte idi. Vilâyet masraf defterlerinde, Diyarbakır'da valilerin ikametine aynlan İç kale'deki *Saray*'ın sık sık tamir ettirildiği görülmektedir[131]. Bunun yanı sıra valilerin kapu halkının oldukça kalabalık olması da zaman zaman bazı sıkıntılara yol açmakta idi. Öte yandan valiler tayin edildikleri eyalete gidinceye kadar yol üstünde bulunan kazalar halkının, valilerin kapu halkını misafir etmek için büyük sıkıntılara düştüğü görüldüğünden bunun önlenmesi için sık sık fermanlar gönderilmiş ise de uygulamada fazla tesirli olmamıştır[132]. Mart başları 1796 tarihinde Diyarbakır Valisine gönderilen bir fermanda da bu hususun dile getirildiği görülmektedir[133]. Bununla birlikte asıl sıkıntıyı, valilerin ikâmet ettikleri şehir halkı başta olmak üzere, görev yaptıkları eyalette bulunan kaza halkı çekmekte idi. Nitekim 1803 tarihinde 300 kadar kapu halku ile Diyarbakır'a gelen Mehmet Paşa'nın maiyetinde bulunan kapu halkının fazla olması ve şehrin bunları besleyemeyeceği bildirilmiş ise de, bu istek dikkate alınmamış ve Mehmet Paşa 300 kişilik kapuhalkı ile gelip, Diyarbakır'da göreve başlamış idi[134].

Eyalet valilerinin kapu halklarının kalabalık olması, bunların çeşitli ihtiyaçlarından doğan masraflarının tevzi'ini gerektirmiş ve çeşitli tarihlerde yapılan bu tevzi'ler halka oldukça büyük bir yük olmuştu. Bu konuda Diyarbakır Sicillerindeoldukça fazla belge vardır. Mesela 8 Temmuz 1802 tarihli bir belgede, Diyarbakır Valisi Es-Seyyid İsmail Paşa'nın *...dâiresinde bulunan hayvanât için....* gerekli 115 kantar samanın Diyarbakır'ın Şark ve Garb köylerine tevzi edildiği[135], Ekim 1817 tarihli bir belgede ise söz konusu tarihte Diyarbakır Valisi Ebubekir Paşa'nın *dâ'ire-i devletleri* için gereken 150 kile Arpa'nın *ashâb-ı mâlikâneye* tahamüllerine göre tevzi edildiği görülmektedir[136]. Ağustos sonları 1817 tarihli bir tevzi'de de yine Ebubekir Paşa'nın mevcut hayvanları için lâzım olan 200 kantar samanın Diyarbakır'ın Şark ve Garb köylerine tevzii edildiği anlaşılmaktadır[137]. Görüldüğü üzere, valilerin çeşitli masrafları halk tarafindan karşılanmakta, bu da büyük bir sıkıntıya yolaçmakta idi. 30 Nisan 1818 tarihinde Diyarbakır'a gelerek, Eyalet valiliğini üstlenen Zeynel Abidin Paşa'ya 3 günlük zahire parası olarak, 18 bin kuruş verildiği ve bunun ise halktan karşılandığı göz önüne alınacak olursa, halkın ne kadar büyük bir yük altında olduğu görülecektir[138], Bu arada bu dönemde, Diyarbakır Eyaleti valilerinin sık sık değiştiğini de hemen hatırlatmak gerekmektedir.

Kendilerine Diyarbakır eyaleti tevcih edilen valilerin gelir kaynakları ise senede iki taksit halinde bütün eyalet kazalarına tevzi edilen 20 bin kuruşluk *İmdâd-ı Hazariye* den ibaret idi[139]. 1 Ekim 1803 tarihli Diyarbakır valisi Mehmed Paşa'nın buyruldusunda yer alan.... *Öteden berü taksitin ile vüzerâ-yı i'zâm hazarâtına tahsis olunan İmdâd-ı Hazariyenin taksid-i sânisi ma'lümü'l-mikdar mebâliğin vakt-ı tevzi'i...* ifadesisöz konusu gelir kaynağının çok önceleri Diyarbakır valilerine tahsis edildiğini göstermektedir[140]. Bu dönemde Diyarbakır Eyaleti Mutasarrıfları[141] veya Eyalet idaresini bizzat yürüten valiler yani beylerbeyleri, gönderdikleri buyruldularda[142] valilere tahsis edilen "İmdâd-ı Hazariye"nin tahsilini istemekte, bunu takiben ilk veya ikinci taksit olan 10 bin kuruş Diyarbakır eyaletinde bulunan bütün kazalara tevzii edilmekte idi[143]. İmdâd-ı Hazariye'nin tevzi'inde, tevzi'den kaza veya köy halkının payına düşen miktarın üzerine *Hizmet-i mübaşiriye, Harc-ı İmza, Harc-ı bâb* gibi vergiler ve Alaybeyi, kâtip gibi görevlilere verilen

---

[126] Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 85.
[127] Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 19.
[128] Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 19.
[129] Beylerbeylerinin oturduğu ve aynı zamanda resmi görev mahalli olarak kulandıkları binaya Paşa Sarayı adı verilmekteydi. Beylerbeyiliğinin merkez sancağında ve İç Kale'de bulurdu. Saray'ın zamanla oluştuğu ve zaman içerisinde yeni ilaveler yapıldığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi Diyarbekir merkez sancağı olan Amid'deki Sara'ın 150 odası olduğunu kaydetmektedir. Bkz. Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar), *Osmanlı Ask. Teşkilat*, Cilt.6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 82.
[130] Diyarbakır Şer. Sic, No 590, s. 39; No:299, s. 5.
[131] Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 5, No: 299, s. 3, No: 346, s. 10, No: 356, s. 37-53.
[132] M. Çadırcı, Tanzimat'a Girerken, s. 41.
[133] Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 5-6-7.
[134] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 2011, Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 45.
[135] Diyarbakır Şer. Sic, No: 299, s. 24. Ayrıca 13 Eylül 1802 tarihli Vilâyet Masraf Defterinde Zühdü İsmail Paşa'ya 1 günlük zahire parası olarak 1500 kuruş verildiği kayıtlıdır. bkz. Diyarbakır Şer. Sic. No: 299, s. 29.
[136] Diyarbakır Şer. Sic, No: 590, s. 8.
[137] Diyarbakır Şer. Sic, No: 590, s. 50.
[138] Diyarbakır Şer. Sic, No: 590, s. 40.
[139] Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 6-25-36, No: 313, s. 7.
[140] Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 59. Ayrıca bkz. BOA., Mühimme, No: 212, s. 205, Hüküm: 902.
[141] 1825 tarihinde Diyarbakır Eyaleti Mutasarrıfı olan Salih Paşa'nın Ekim 1825 tarihinde Mütesellimi Mehmet Salih Efendi'ye gönderdiği buyruldu, Eyalet Mutasarrıflarının da "İmdâd-ı Hazariye" aldıklarını göstermektedir. bkz. Diyarbakır Şer. Sic, No: 631, s. 30.
[142] Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 36, No: 356, s. 25.
[143] Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 2, No: 590, s. 11, No: 352, s. 27.

ücretler de dâhil edildikten sonra tevzii yapılmakta idi[144]. Söz konusu uygulamanın 1842 tarihine kadar devam ettiği görülmekle birlikte[145], 1840 tarihinden sonra Müşirlerin maaş aldıklarına bakılarak, bu uygulamanın Müşirliklerin ihdası ile sona erdiği söylenebilir[146].

Diyarbakır Eyaleti Beylerbeylerinin kendilerine gelir kaynağı olarak tahsis edilen İmdâd-ı Hazariye'nin yanı sıra, sefere gittikleri zaman *İmdâd-ı Seferiye* adı altında miktarı değişebilen bir diğer gelir kaynaklarının bulunduğunu da belirtmek gerekmektedir[147]

Yakın çağlarda Diyarbakır eyaletinde görev yapan Beylerbeylerin yani valilerin görev süresini kesin olarak tesbit etmek mümkün olmamakla birlikte; bu sürenin 1 sene civarında olduğu anlaşılmaktadır. Her yıl tevcihi yapılan ve hiçbir hazineye bağlı olmayan Diyarbakır eyaletinde, valilerin bazıları ise 1 sene bile görevde kalamamışlardır[148]. Bu durumu, Diyarbakır eyaletine yapılan tevcihlerle ilgili belgelerden de takip etmek mümkündür. 3 Ekim 1801 tarihinde kendisine valilik tevcih edilen eski Karaman valisi Zühdü İsmail Paşa'nın[149], bu görevi 19 Mayıs 1802 de yenilenmiş[150] ve 7 Haziran 1802 tarihine kadar eyaleti mütesellim ile idare eden İsmail Paşa, bu tarihten sonra bizzat valilik yapmaya başlamıştır[151]. Zühdü İsmail Paşa'ya 17 Eylül 1802 tarihinde Sivas eyaleti tevcih edilmiş ise de[152], 13 Eylül 1802 tarihinde Diyarbakır'da vefat ettiğinden bu görevine başlayamamıştır[153]. Zühdü İsmail Paşa'dan sonra Diyarbakır eyaletinin 1 Kasım 1802 tarihinde Es-Seyyid Mehmed Paşa'ya tevcih edildiği ve 28 Ocak 1803 tarihinde bu tevcihâtın yenilendiği görülmektedir[154]. Mehmed Paşa, Nisan 1803'de Diyarbakır valiliğini bizzat yürütmeye başlamış[155] ve bu tarihe kadar eyalet idaresini mütesellimi vasıtası ile yürütmüştür[156]. 16 Ocak 1804 tarihinde ise Sivas Valisi Veliyüddin Paşa'ya Diyarbakır eyaleti; Mehmed Paşa'ya ise Sivas Eyaleti tevcih edilmiştir[157]. Zühdü İsmail Paşa bir sene, Mehmed Paşa ise bir seneden biraz fazla görevde kalmasına rağmen, Veliyüddin Paşa 10 ayı tamamlamadan görevden alınmış ve Ekim 1804 de Eyalet Valiliği Hüsrev Mehmet Paşa'ya tevcih edilmiştir[158].

Osmanlı devletinin son dönemlerinde 1809-1813 tarihleri arasında valilik yapan aslen Diyarbakırlı Şeyhzâde İbrahim Paşa'nın durumunun; Eyalet valileri içerisinde görev süresi bakımından istisnai bir durum teşkil ettiği görülmektedir[159]. Bu istisnai durumun, Diyarbakır eyaletinde görev yapan diğer valiler için geçerli olmadığı da bir gerçektir. Nitekim 23 Ocak 1818'de Diyarbakır eyaleti valiliğine getirilen[160] ve 28 Nisan 1818 de bu görevine başlayan[161] Zeynelabidin Paşa Ağustos 1818 de "vezareti alınarak Ermenek kazasına" sürgün edilmiştir[162]. Zeynelabidin Paşa 8 ay kadar görevde kalmasına rağmen, kendisinden sonra vali olan Maraşlı Ali Paşa'yı takiben Diyarbakır eyaleti valiliğine getirilen Behram Paşa ise bu görevde ancak 5 ay kalabilmiştir[163].Öte yandan Mart 1831 de Diyarbakır valisi olan Yahya Paşa'nın[164] Nisan 1831 de "*...liyâkat ve iktidârı....*" uygun görülmediğinden "*vezâreti dahi ref'le Tokat'da ikâmete me'mür kılınmış...*" 2 ay görevde kaldığına bakılarak, valilerin bazen 1 sene bile görevde kalmadıkları söylenebilir[165].

Diyarbakır eyaleti valilerinin azledilmelerinde, Yahya Paşa örneğinde olduğu gibi eyaleti iyi idare edememeleri en

---

[144] Ekim başları 1825 tarihli Tevzi Defterinde, Diyarbakır'ın Şark ve Garb köylerine söz konusu tarihteki İmdâd-ı Hazariye'nin tevziinden 350 kuruş isabet ettiği görülmektedir. Ancak bunun üzerine 100 kuruş Hızmet-i Mübaşiriye, 30 kuruş Harc-ı bâb, 40 kuruş Alay beyine, 10 kuruş katibe ve 40 kuruş Harc-ı imza-yı defter eklendikten sonra, bu miktar 584.5 kuruşa yükselmiştir. bkz. Diyarbakır Şer. Sic, No: 631,s.30-31.

[145] 17 Ağustos 1842 tarihli Diyarbakır eyaleti kaimmakamı es-Seyyit Ahmed Bahri buyruldusunda "...iki taksit ile bâ-emr-i ali vüzerâ-yı İzâm hazarâtına mahsus olan 20 bin guruş İmdâd-ı Hazariyenin taksid-i evveli olan 10 bin guruşun tevzii..." istenmektedir. İmdâd-ı Hazeriye konusunda eldeki engeç tarihli belgemiz bu olup, söz konusuuygulamanın 1842 yılında da devam ettiğini göstermektedir. bkz. Diyarbakır Şer. Sic, No: 346, s. 22

[146] Ocak 1840 tarihli Diyarbakır Eyaleti Müşiri Sadullah Paşa'nın kapu kethudası İsmail'in mühürünü taşıyan bir belgede, Sadullah Paşa'ya "...bâ-irade-i seniyye tahsis edilen 50 bin guruş maaşın Şevval ayına mahsuben mukataat hazinesinden ita'sına..." dair kayıt, Valilerin söz konusu tarihte maaşa bağlandıklarını göstermektedir. bkz. BOA., Cevdet Maliye, No: 2129.

[147] BOA., Cevdet Maliye, No: 962, No: 11618.

[148] Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Journal of Social Science)*, C.:10, Sayı:1, Elazığ, 2000, s. 233-287.

[149] BOA, Cevdet Dâhiliye, No: 4591.

[150] Diyarbakır Şer.Sic.,No: 299, s. 15.

[151] Diyarbakır Şer.Sic.,No: 299, s. 13.

[152] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 13784.

[153] Zühdü İsmail Paşa'nın vefatını Musul'dan Diyarbakır'a gelen Tatar haber vermiş (bkz. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. (Emir). 8486) ve bunun üzerine eşyaları Hasan Paşa Hanın'da toplanarak, muhallefatının defteri ile birlikte İstanbul'a gönderilmesi hususunda ferman gönderilmiştir (bkz. Diyarbakır Şer. Sic, No: 299, s. 46).

[154] Amid kadısı Diyarbakır eyaletinde vaki' sa'ir kazaların kadı ve Naiblerine Mart 1803 tarihinde gönderilen İmdad-ı Hazariyye tahsili hakkındaki fermanda "...Diyârbekir eyâleti işbu 1217 senesi Recebin 5. gününde Avâtıf-i aliyye-i Şahâneden Düstür-ı mükerrem vezirim es-Seyyid el-Hâc Mehmed Paşa'ya tevcih ve badehü ve yine sene-i mezbûre Şevvalinin dördüncü gününde vezir-i mumâ-ileyhin uhdesine kâme-kân ibkâ ve takrir..." kılındığı belirtilmektedir. Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 26.

[155] Diyarbakır Şer. Sic. No: 356, s. 28-29, Ayrıca bkz. Diyarbakır Şer.Sic. No: 356, s. 31-45.

[156] Diyarbakır Şer. Sic. No: 356, s. 13-14. Haziran Ortaları 1803 tarihinde Mehmet Paşa'ya gönderilen bir fermanda "...Diyarbekir'in derün ve birûnu aşa'ir ve ekrâd makûleleriyle memlü olub eyalet-i merkûmenin zabt ve rabt ve sekene-i memleketin himâyet ve siyâneti...." için Eyalet idaresinin mütesellime verilmeyerek, bizzat yürütülmesi istenmiştir (bkz. BOA., Cevdet Dahiliye, No: 2011)

[157] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 1625

[158] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 2844

[159] 1809-1813 Yılları arasında İbrahim Paşa'nın görevinin yenilendiği (bkz. BOA., Cevdet Dahiliye, No: 3488), 1813 yılında ise ihtiyar ve mübtela olduğu hastalığı sebebiyle görevini yerine getiremediği için Diyarbakır Eyaleti Valiliğinin Emin Paşa'ya tevcih edildigi anlaşılmaktadır. (bkz. Topkapı, E., No: 8486)

[160] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 13932.

[161] Diyarbakır Şer. Sic, No: 590, s. 36.

[162] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 3005.

[163] A. BULDUK, El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi, s. 375, II. Bölüm, Valiler, s. 128.

[164] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 7925.

[165] BOA., Cevdet Dahiliye, No: 10899.

başta gelen sebep olmakla birlikte; 1819 daki Behram Paşa hadisesinde görülen, şehir ileri gelenlerinden Mütesellim, Müftü ve Yeniçeri Serdarının "*...Diyârbekir'de vali ikâmeti istemeyerek, mütesellimlikle idare olunub da mütesellimlik umurunu kendilerine hasretmek...*" sebebiyle yol açtıkları aşayişsizlik de, valilerin görevden alınmalarında önemli bir rol oynamıştır[166]. Ancak bunlardan da önemlisi valilerin halka yaptıklan zulümler olmuş ve birçok vali bu sebeple azledilmişlerdir. Nitekim 1822-1823 tarihleri arasında valilik yapan Gevranlı-zâde Mehmed Paşa[167], 1823-1824 tarihleri arasında vali olan Hüseyin Paşa[168] ve 1826 da vali olan Mehmed Paşa ahaliye yaptıkları mezalimden dolayı azledilmişlerdir[169].

1838 tarihinde Diyarbakır Müşirliğinin kurulması ile birlikte, eyalet valileri *Müşir* ünvanını taşımaya başlamışlar ve Tanzminat fermanını takiben kazalarda "kaymakamlar" idarî bakımdan oldukça etkili bir duruma gelmişlerdir. Bununla birlikte özellikle malî alanda yetkileri kısıtlanan Müşirlerin, Diyarbakır şehri eyalet merkezi olması sebebiyle, şehir idaresinde de etkili oldukları söylenebilir. Diyarbakır eyaletinde Müşirliğin ihdası ile birlikte kendilerine Müşirlik tevcih edilen Sadullah Paşa[170] (1839-1840), Zekeriyya Paşa[171] (1840-1841) ve İsmail Paşa[172] (1843-1845) eyalet idaresini Harput Sancağı'ndan yönetmişlerdir. Böylece Diyarbakır şehrinde kaimmakamlarşehir idaresinde oldukça tesirli bir duruma gelmişler ve bu durum 1845 tarihine kadar devam etmiştir. 1845 tarihinde Diyarbakır eyaletinin Tanzimat'a dahiledildiği[173] ve İsmail Paşa'nın Müşirlikten azl ile birlikte, Harput kazasının Mutasarrıflık olduğu ve kendisine Diyarbakır Eyaleti tevcih edilen Izzet Paşa'nın Diyarbakır şehrinde oturmaya başlayarak, eyalet idaresini tekrar Diyarbakır'dan yönetmeye başladığı görülmektedir[174].

Eyaletlerde görev yapan beylerbeylerinin görevlerinden bir tanesi de devletin önemli gelir kaynaklarından olan mukataaların iyi idare edilmelerini sağlamaktı.Yakınçağlarda Diyarbakır Voyvodalığı mukataası, Darphâne-i Amiretarafından zapt ve idare edilmekte idi. 12 Temmuz 1802 tarihli bir belgeden bu hususu tesbit etmek mümkün olduğu gibi[175], 23 Ağustos 1822 tarihli bir hükümde yer alan"*...Darphâne-i Amire tarafından zapt ve idâre edilen mukata'attân Diyârbekir Voyvodalığı....*" ifadesi de, Diyarbakır Voyvodalığının, Darphane-i Amire hazinesince idare edildiği göstermektedir[176]. Bunu takiben 28 Mart 1823 tarihli Diyarbakır Mutasarrıfı Mehmed Paşa'ya gönderilen fermandan[177] ve 26 Temmuz 1826 tarihli Diyarbakır valisi Salih Paşa'ya gönderilen fermandan[178] da, voyvodalığın, Darphane tarafından idare edildiğini tesbit etmek mümkündür. Bu şekilde idare olunan Diyarbakır Voyvodalığı, Diyarbakır hazinesinin en önemli gelir kaynakları arasındaydı[179]. İrad-ı Cedid Hazinesinin kurulmasından sonra, Diyarbakır hazinesi gelir kaynaklarından olan bazı mukataalar, bu hazineye bağlanmış olmakla birlikte, voyvodalığın, darphane târafindan idaresine devam edilmişti[180]. Osmanlı Devleti'nin önemli gelir kaynakları arasında olan, Diyarbakır voyvodalığı mukataasının bazı tarihlerde Emanet usulü olarak, Diyarbakır eyaleti valilerine tevcih edildiği görülmektedir. Mesela 1818-1819 (H. 1234) tarihlerinde Ali Paşa[181], 1822 tarihinde Alaeddin Paşa[182], 1826 tarihinde Salih Paşa[183], 1833 tarihinde İshak Paşa[184], 1834 tarihinde Reşid Paşa[185] ve 1840 tarihinde Sadullah Paşa[186], hem Diyarbakır eyaleti valiliği yapmışlar ve hem de Diyarbakır Voyvodalığı mukataasını idare etmişlerdir. Diyarbakır Voyvodalığı mukataasının, eyalet valileri tarafından idare edildiği tarihlerde, Diyarbakır Voyvodaları bazen eyalet valileri tarafından tayin edilmekteydi. Mesela 8 Mart 1826 tarihinde Diyarbakır eyaleti valisi Salih Paşa, zapt ve idaresi üzerinde olan Diyarbakır Voyvodalığına bir sene müddetle kethüdası İbrahim Ağa'yı getirmiş idi[187]. Yine 11 Nisan 1834 tarihli bir hüccette, Diyarbakır Voyvodası Mehmed Sabir Beğ'in, Eyalet valisi Reşid Paşa tarafından bu göreve getirildiği görülmektedir[188].

---

[166] Ahmed Cevdet, Tarih-i Cevdet, C. XI, Dersaadet, H. 1301-1309. s. 65. vd.; 1819 Yılında Behram Paşa'nın valiliği sırasında Diyarbakır'da meydana gelen hadiseler hakkında ayrıca bkz. Şanizâde Mehmet Ataullâh, Şanizâde Tarihi, C. 3, Istanbul, 1291.
[167] İran Seferi sırasında Şark-Cânib-i Seraskeri'nin hizmetinde bulunmak şartı ile (1822-1823) kendisine Diyarbakır eyaleti tevcih edilen Gevranlı-zâde Mehmed Paşa, Diyarbakır'da bulunduğu süre içerisinde halka çok eziyet etmiş ve Diyarbakır ulemasından ilmi ile meşhur Abdulhamid Efendi başta olmak üzere birçok kişiyi sebepsiz yere öldürdüğünden 7 Eylül 1823 de azledilmiştir. Bunu takiben Bağdat'da hapsedilerek bütün malına el konulmuş ve idamı hakkında ferman gönderilmiştir. (bkz. Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 22-30. Ayrıca bkz. BOA., Cevdet Dahiliye, No: 10089.
[168] Hüseyin Paşa da halka yaptığı zulüm sebebiyle azledilmiş ve vezareti alınarak Bursa'ya sürülmüştür. bkz. A. Bulduk, El-Cezire, s. 378.
[169] Ahaliye yaptığı mezalim sebebiyle vezareti alınan ve valilikten azledilen Mehmed Paşa, Tokat'a sürülmüştür. bkz. BOA., Cevdet Dahiliye, No: 10599.
[170] Diyarbakır Şer. Sic, No: 603, s. 30.
[171] Diyarbakır Şer. Sic, No: 607, s. 44.
[172] Harput Şer Sic, No: 392, s. 4.
[173] BOA., İrade Dahilye, No: 5179.
[174] Takvim-i Vekayi, Defa: 293 (H. 1261).
[175] BOA., Cevdet Darphane ve Meskukat, No:1010.
[176] Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 16-17.
[177] 26 Temmuz 1826 tarihli fermanda, 1818-1819 (H. 1234) tarihleri arasında Diyarbakır Voyvodalığının Diyarbakır Eyaleti valisi Ali Paşa'nın uhdesinde olduğu ve bu tarihte de Darphane-i Amire tarafından zabt ve idare edildiği anlaşılmaktadır. bkz. Harput Şer. Sic, No: 398, s. 20.
[178] BOA., D. BŞM. DBH., No: 16803.
[179] 14 Mart 1803 ve 4 Eylül 1803 tarihli fermanlardan Diyarbakır mengenehanesi ve Diyarbakır Avârız gelirinin, İrâd-ı Cedid Hazinesine bağlı olduğu görülmektedir. bkz, Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 17-71.
[180] Diyarbakır Şer. Sic, No: 352, s. 22-23.
[181] Harput Şer. Sic., No: 398, s. 20.
[182] BOA., Darphane ve Maskukat, No: 1010.
[183] Diyarbakır Şer. Sic., No: 631, s. 44.
[184] Diyarbakır Şer. Sic., No: 603, s. 15.
[185] Diyarbakır Şer. Sic., No: 594, s. 5.
[186] Diyarbakır Şer. Sic., No: 607, s. 46.
[187] Diyarbakır Şer. Sic., No: 631, s. 44.
[188] Diyarbakır Şer. Sic., No: 594, s. 5.

Sonuç

Kuruluşundan itibaren Beylerbeyilerinin, Osmanlı teşkilat tarihi içerisinde önemli bir yere sahip oldukları görülmektedir. Osmanlı fetihleri ile birlikte sayıları artmış, bununla birlikte başlangıçtaki yetki ve sorumluluklarında önemli azalmalar olmuştur. Ancak XIX. Yüzyılın ilk yarısının sonlarına kadar, Osmanlı idarî yapısı içerisinde özellikle daha sonraları Eyalet olarak adlandırılan Beylerbeyliği sınırları içerisinde en önde gelen askerî şahsiyet olma özelliklerini sürdürmüşlerdir.

Osmanıl Devleti'nin klasik dönemlerinde görev süreleri üç yıldan fazla iken yakınçağlarda bu süre bir yıl ve hatta daha aşağıya düşmüştür. Osmanlı devletinde Beylerbeyileri uzun bir dönem vezir rütbesini üzerlerinde taşımakta idiler. Bu sebeple kendi beylerbeyilik sahalarını ilgilendiren meselelerle ilgili olarak, gerek Payıtaht'da ve gerekse kendi eyaletlerinde teşkil olunan Divanlara iştirak etmişlerdir. Osmanlı Devletinde Beylerbeyi veya Eyalet Valisi konumundaki kişiler bu göreve tayin olduktan sonra Vezir rütbesine yükseltilmişler ve görevleri süresince bunu muhafaza etmişlerdir.

Yakınçağlarda Eyalet valilerinin yani beylerbeylerinin görev ve yetkileri azaltılmış olmakla beraber, bulundukları eyaletlerin en yüksek askeri şahsiyeti olarak gerek eyalet idaresi ve gerekse bulundukları Paşa Sancağının en yüksek devlet görevlisi olarak hizmette bulunmuşlardır. Yakınçağlarda Osmanlı devlet teşkilatında diğer sahalarda da görülen "Vekâlet" şekli, bu alanda da kendisini göstermektedir. Eyalet Valiliğine atanan kişi, bu göreve gitmeyerek, görevini vekil vasıtasıyla sürdürmüştür. İdarede vekâlet, şeklinde adlandırabileceğimiz bu uygulama sonucunda eyalet merkezlerinde önemli meseleler çıkmış ve halk bu durumdan oldukça şikâyetçi olmuştur. Yakınçağlarda Eyalet valisi yani beylerbeyi makamına atanan kişilerin en az 300-400 civarı kapu halkı bulunmakta olup, görevlerini bunlar vasıtasıyla sürdürmekteydiler. Bir valinin bir yerden bir yere gittiği zaman bütün masrafları, tayin edildiği eyalet halkı tarafından karşılanmaktaydı. Yakınçağlarda Beylerbeyilerinin görev süreleri bir yıl veya daha az olduğundan, bu masrafları karşılamak halk için büyük bir yük olmaya başlamıştır.

Klasik dönemde görülen beylerbeyiliklerinin merkezin küçük bir kopyası olması, yakınçağlarda da devam etmektedir. Buna bağlı olarak, Eyalet merkezlerinde görev yapan beylerbeyilerinin, padışahın maiyetinin bir benzeri olarak yanında pekçok sayıda görevli bulunmaktadır. Buna ilave olarak, beylerbeyileri, eyalet merkezindeki Paşa Sancağı'nda ikametlerine ayrılmış *saray* adı verilen ve 100 odadan aşağı olmayan yerlerde oturmuşlardır.

Eyalet valisi olarak atanmış kişilere hitaben yazılmış olan fermanlarda, en önemli husus olarak, halka zulüm etmemeleri hususu önemle hatırlatılmaktaydı. Bununla beraber uygulamada buna dikkat edilmemiş ve pekçok vali halka zulüm ettikleri için görevden alınmıştır. Eyalet valileri bu dönemde, görev yaptıkları eyaletin olduğu kadar, şehrin de en yüksek idarî ve malî âmiri durumunda olup, bütün mukataaların denetimi ve iltizam işleri, şehirde bulunan dinî-sosyal yapıların ve su yollarının tamiri, tabii âfet durumunda temel ihtiyaç maddelerinin temini ve ihtiyaç duyulan görevliler için merkeze arz yazılması gibi görevleri yapmaktaydılar. Ayrıca eyaletin idarî ve askerî bakımdan en önde gelen görevlileri olduklarından, çağrıldıkları vakit gerek kapu halkları ve gerekse diğer sancaklardan emirlerine girecek olan askerlerle savaşa gitmeye yükümlü idiler. Yine bu dönemde eyelet valilerinin bu görevlerine ek olarak, büyük bir ekseriyetle başka görevlerde de bulundukları görülmektedir. Bu da yukarıda da belirtildiği üzere idarade vekalet döneminin yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Vekalet görevini yürütenlerin yerli ailelere mensup olmaları ve uzun bir dönem bu görevde kalmaları da büyük sıkıntıların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yakınçağlarda Diyarbekir Eyaleti esas alınarak, eyalet valileri yani beylerbeyilerinin durumları, bütün yönleri ile ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Sonuçta Yakınçağlarda Beylerbeylerin yönetim içerisindeki yerleri hakkında şunlar söylenebilir: XVII. Yüzyıldan itibaren ülke yönetiminde, Vezir rütbesindeki paşaların çoğalması sonucu, bunların ünvanlarına uygun görev bulma zorluğu ortaya çıkmış ve bazı sancaklar bu paşalara "arpalık" olarak tevcih edilmiştir. Kendilerine "arpalık" olarak sancak gelirleri verilen kimseler, buraların idarelerini *Mütesellimler* vasıtası ile yürütmeye başlamışlar ve XVIII. Yüzyılda Sancakbeyleri büyük ölçüde yerlerini *Mütesellimlere* bırakmışlardır. III. Selim'in ülke yönetiminde yapmak istediği reformlara kadar mülkî sistemde fazla bir değişiklik olmamış, ancak idarî yapıdaki düzenleme çabaları çeşitli sebeplerden dolayı sonuçsuz kalmıştır. II. Mahmud döneminde ise eski mülkî taksimat 1836 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihe gelinceye kadar, Osmanlı idarî yapısında, 1- Mukataat Hazinesine bağlı olup, idarecileri bu hazinece atanan eyalet ve sancaklar, 2- Bu yerler dışında kalan ve her yıl tevcihi yapılan eyalet ve sancaklar vardı. Diyarbakır eyaleti de bu ikinci gruba dahil olup, bu gruba dâhil eyaletler içinde bulunan sancakların müteselimleri, Valilerce yani Beylerbeyi tarafından atanmaktaydı. Ancak bu düzenin devamlı olmadığını da hemen belirtmek gerekir.. 1836 Yılında Müşirliklerin ihdası ile birlikte bu idarî yapıda önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu tarihten sonra eyelet idaresinden de sorumlu, Müşirlerin devletin maaşlı memuru haline geldiği görülmektedir.

MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE BALKANLARDA OSMANLI YÖNETİM ANLAYIŞI

Yusuf SARINAY*

13. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar dünya tarihinde yer alan Osmanlı Devleti, devlet olma yolunda en önemli gelişmeleri 15. yüzyılda kat etmiştir. Klasik bir ifade ile Osmanlı'nın gelişme dönemi olarak adlandırılan bu süreçte, bir taraftan beylikten devlet olma yolunda atılan adımlar, teşkilatlar ve devlet kurumları ortaya çıkıp belirginleşirken bir taraftan da sınırları fetihlerle genişleyen bir büyüme sürdürülmüştür. Osmanlı Devleti'nin büyüme ve gelişme siyaseti, sınırlarının olduğu tüm yönlerde devam ederken, Balkanlar da aynı siyasete tâbi tutulmuştur. Osmanlıların Balkanlarda yerleşmesi ve yapılan fetihler belirli bir olay üzerine başlamamış, daha çok Bizans gücünün Balkanlarda çözülmesinin tabii bir sonucu olmuştur[1]. Bizans İmparatorluğu'na ait olan yerlere Romania adını veren batılı gezginlerin bu isimlendirmesi kısa zamanda tüm Balkan yarımadası için kullanılır hale gelmiş, Osmanlılar da Bizans'tan fethettikleri Balkan Yarımadası toprakları için Romania'dan esinlenerek Rum-ili adını kullanmışlardır[2].

Osmanlı Devleti'nin Balkanlara ilk geçişi Şehzade Süleyman Paşa'nın Rumeli'deki Çimpe Kalesini fethi ile olmuştur.[3] Çimpe Kalesi'nin fethi Osmanlıların Balkanlarda yerleşmesini sağlayan bir dönüm noktasıdır. Rumeli'deki bu ilk yerleşmeyi 1363'te İstanbul Viyana yolu üzerinde bulunan ve askerî bakımdan Bulgaristan'a karşı en önemli hareket üssü durumunda olan Filibe'nin fethi; 1371'de Çirmen'de Türklere Makedonya kapılarını açan Sırp ordularının mağlubiyeti; 1385'te Türkler'in Arnavutluk sınırına kesin olarak yerleşmesini sağlayan Ohri'nin fethi; 1389'da Birinci Kosova Zaferi, 1448'te İkinci Kosova Zaferi, 1459'da Sırbistan'ın tamamen Osmanlı topraklarına katılmasını sağlayan Semendire'nin fethi; 1463'te Bosna krallığının fethi ve 1521'de Kanuni'nin Belgrad kalesini fethi izlemiştir.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki genişlemesi üç koldan yürütülmüştür. Bunlardan birinci kol, sahil üzerinden Tekfurdağı, Çorlu ve İstanbul'a doğru, ikinci kol; Malkara, Hayrabolu ve Vize istikametinde, üçüncüsü ise Meriç Vadisi'nde İpsala Dimetoka ve Edirne istikametinde yapılan fetihlere üs olmuştur. Bütün Rumeli'nin fethinde bu uç sistemi korunmuş ve fetihler ilerledikçe uçlar üç koldan daha ileri bölgelere kaydırılarak devam etmiştir. Uçlardaki bölgeler fetihler yapıldıkça ileri uç olma özelliğini kaybetmiş fakat kalabalık ve medeni Türk şehirleri haline gelmiştir. Fethedilen yerlerde, vakıf anlayışına dayalı olarak oluşturulan dini ve ticari müesseseler bu şehirlerin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Edirne, Filibe, Serez, Üsküp, Sofya, Silistre, Tırhala, Yenişehir, Manastır bu şekilde gelişmiş uç merkezlerindendir.[4]

Osmanlı'nın gelişme dönemine tekabül eden tüm bu fetihler birçok yeri imparatorluk sınırları içerisine dâhil ederken, aynı coğrafya üzerinde yaşayan Müslim ya da gayrimüslim diğer birçok halkın da Osmanlı toplumuna katılmasına sebep olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümü sırasında bugün dünya haritası üzerinde yer alan Türkiye, Kırım, Ukrayna, Moldavya, Romanya, Macaristan, Sırbistan, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Slovenya, Arnavutluk, Kosova Yunanistan, Bulgaristan, Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail, Suudi Arabistan, Yemen, Mısır, Libya, Tunus, Cezayir, Osmanlı ülkesi içerisine bulunmaktaydı. Yeni fethedilen topraklarda yaşayan farklı din ve ırklardan insanların katılmasıyla, kuruluş dönemlerinde daha çok Müslüman Türklerden oluşan Osmanlı toplumu, zamanla daha karmaşık bir hale gelmiştir. Farklı kültürlere mensup bu insanlar çok uluslu bir toplulukta tabii olarak kültür etkileşimlerine maruz kalmışlar, fakat kendi iradeleri dışında değişim ve dönüşümlere uğramaksızın yüzyıllar boyunca barış içinde yaşamasını da bilmişlerdir.[5]

Balkanlarda Osmanlı ilerleyişi, bölgenin o dönemdeki siyasi parçalanmışlığı nedeniyle kolay olmuştur. Ancak, vaktiyle Büyük Roma ve Bizans imparatorlukları içerisinde önemli bir konuma sahip olan ve imparatorluk geleneklerini tecrübe etmiş olan bu coğrafyada tutunabilmek, Osmanlı yönetim sisteminin özel beceri ve başarısının sonucudur. Bu başarının ardında, Türk-İslam yönetim anlayışının bölge koşullarına en iyi derecede uyarlanabilmiş olması yatmaktadır. Şöyle ki, Osmanlılar öncelikle, İslam'ın gayrimüslimler için tanımış olduğu zimmî hukukunu en esnek hali ile uygulayarak gayrimüslimleri Müslüman tebaadan ayrı tutmamışlardır.[6] Osmanlı literatüründe istimalet olarak adlandırılan siyaset gereği, devlet, gayrimüslimlerin canlarını ve mallarını korumayı ve hoşgörüyü temel politika yaparak, bütün tebaanın gönlünü kazanmayı hedeflemiştir. Balkanlardaki hızlı ilerleyiş ve yüzyılları bulan Osmanlı hâkimiyeti, bu siyasetin başarılı bir şekilde uygulandığının doğrudan ispatıdır.

Balkanlardaki Osmanlı siyasetinin bir diğer unsuru, devletin Ortodoks kilisesine karşı koruyucu tutumudur. Bu siyaset sayesindedir ki, Balkan halkları Osmanlıların kendi dinlerini ortadan kaldırmayı amaçlamadıklarını, aksine koruduklarını görerek, bu yeni yönetime karşı koymamışlardır. İstimalet dediğimiz bu siyasetinin bir sonucu olarak devlete bağlılıkları sağlanan Balkan halkları, Osmanlı Devletine karşı düzenlenen Haçlı ordularına destek vermemişlerdir. Dahası, on yedinci yüzyıla kadar Balkanlarda köylü isyanlarına pek rastlanmamıştır.[7] Bunlar şüphesiz Osmanlı yönetiminin uzlaşıcı, koruyucu ve hoşgörülü siyasetinin yansımalarıdır.

---

* TOBB ETÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara Türkiye. ysarinay@etu.edu.tr

[1] Halil İnalcık, "Rumeli", *İslam Ansiklopedisi*, *c. 9*, MEB, İstanbul 1988, s. 767.

[2] İnalcık, "Rumeli," s. 766.

[3] İsmail H. Uzunçarşılı,*Osmanlı Tarihi*, *c.1*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2003, s. 156.

[4] İnalcık, "Rumeli," s.769.

[5] Bahaeddin Yediyıldız,"Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış", *Türkler*, *c. 10*, ed. H. C. Güzel, S. Koca - K. Çiçek, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 183-215.

[6] Halil İnalcık, "Türkler ve Balkanlar", *Balkanlar,* İstanbul, Eren Yay., 1993, s. 16.

[7] Halil İnalcık, "Türkler ve Balkanlar", s. 17.

Osmanlılar, fethedilen Balkan topraklarında yaygın olan örf ve kanunlara kanunnamelerinde yer vererek bölge halkını radikal dönüşümlere zorlamamışlardır. Köylü üzerindeki feodal vergileri ve angaryaları kaldıran Osmanlı Devleti; kilise mensupları, askeri sınıflar ve büyük toprak sahibi feodaller için de çekici bir ortam geliştirmiştir. Söz konusu bu sınıfların Osmanlı idare sistemi içerisinde yer bulabildiğini Osmanlı arşiv belgelerinde açıkça görebilmekteyiz. Özellikle tımar sistemi, Balkanlarda, Hıristiyan unsurların da tımar sahibi olabileceği bir esneklikle uygulanmıştır. Kendi dinlerini terk etmeden, Osmanlı devlet organizasyonu içerisinde yer alabilmeleri ve farklı bir muamele görmemeleri sayesinde, Balkanlardaki gayrimüslim sınıflar Müslüman olma ihtiyacı hissetmemişlerdir. Balkanlarda İslamlaşmanın 17. ve 18 yüzyılda artmış olması, bunun doğrudan kanıtıdır.[8] Yine, Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyetinin bölgede barışı sağlayarak ticaret ve şehirleşmeyi geliştirdiği, Balkan tarihçileri tarafından ortaya konulmuştur.

Osmanlı Devletinin yukarıda değinmiş olduğumuz Balkan siyasetinin somut örnekleri, Osmanlı arşiv belgelerinde ve özellikle Mühimme Defterlerinde görülebilmektedir. Mühimme Defterleri, Dîvân-ı Hümâyûn'da tutulan ve devletin idarî, siyasî, askerî, şer'î, malî ve ictimaî meseleleriyle ilgili mühim kararların kaydedildiği defterlerdir. H. 961-1323 (1553-1905) yılları arasındaki 266 defterden ibaret olan Mühimme Defterleri'ndeki bilgiler sayesinde, Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra teşkilâtlarının işleyiş tarzlarını; devletin askerî-hukukî, idarî yapısını; toplumun ahlâkî, sosyal, iktisadî, kültürel ve dinî vaziyetini tanımak ve tahlil etmek mümkündür. Tebliğin bundan sonraki bölümünde, yukarıda tahlilini yapmaya çalıştığımız Osmanlı Balkan siyaseti, söz konusu Mühimme Defterlerinde yer alan hükümlerle örneklendirilmeye çalışılacaktır.

Yukarıda da değinildiği gibi, Osmanlı yönetimi Müslim ve gayrimüslim reayanın her türlü haksızlığa karşı korunması, daha genel bir tabirle, adaletin her an temin edilmesi, Osmanlı yönetiminin en temel özelliği olarak bilinmektedir. Nitekim bu tebliğde esas kaynak olarak faydalandığımız Mühimme Defterleri de bu gerçeği en somut haliyle önümüze koymaktadır. Örneğin, 12 Ağustos 1567 tarihli bir Mühimme kaydında, Vidin, Niğbolu ve Silistre'deki bey, kadı, naib, voyvoda, züema ve timar sahiplerinin teftiş edilmeleri konusunda bir hüküm bulunmaktadır. Teftiş emrinin gerekçesi de bizi doğrulamaktadır. Mühime kaydından anlaşıldığına göre, reaya ile yönetici sınıf arasındaki davalarda kanuna aykırı olarak reaya aleyhine kararverilmiştir. Şumnu ve Hezargrad kadılarına gönderilen söz konusu hükümde kadı ve naiblerin haksız karar verdikleri davaların yeniden görüşülerek, kanuna uygun şekilde sonuçlandırılması emredilmektedir.[9] 24 Ağustos 1567 tarihli başka bir hükümSemendire ve Belgrad kadılarına gönderilmiştir. Hükme konu olan Yagodine Voyvodası'nın halka zulmetmesi ve iki kişiyi mahkeme izni olmadan cezalandırmasıdır. Burada zikredemediğimiz pek çok örnekte olduğu gibi burada da, kanunların uygulanması ve yöneticilerle reaya arasındaki sorunların çözülmesi noktasında hassas olan Osmanlı yönetimi, haber aldıkları haksızlıklara anında müdahale etmiştir. Böylelikle yerel yöneticilerin halka eziyet etmeleri önlenilmeye çalışılmış ve tebaanın refahına yönelik tehditlerle mücadele edilmiştir.[10]

Halkın kendi arasında çıkan problemlerde de aynı şekilde hassas bir denge tutturulmuştur. Örneğin 26 Aralık 1568 tarihli kayda göre, Çirmen Kazası'na bağlı Yeniderbent köyünde meydana gelen yaralama vakasında, suç işleyen kişinin hapsedilmesi için Çirmen kadısına bir hüküm gönderilmiş ve yaralının ölümü halinde kısas yapılması emredilmiştir[11]. Tüm bu hükümlerin uygulanmasında Müslim ve gayrimüslim farkı gözetilmemiş, adaletin herkese uygulanmasına gayret edilmiştir.

Boğdan'dan gelen şikâyetler üzerine, Osmanlı Devleti 20 Nisan 1568 tarihinde Kapucubaşı Sinan Ağa'ya bir hüküm göndererek; bir an önce Boğdan'a gitmesini vesorunları yerinde tespit ederek halkın durumunu ayrıntılı olarak saraya bildirmesini istemiştir.[12] Yine, Bosna ve Hersek sancaklarındaki kadı naiblerinin, sancakbeyi voyvodalarının ve knezlerin reayaya çeşitli haksızlıklar yaptıklarının tespit edilmesi üzerine, 20 Aralık 1567'de,Bosna ve Hersek sancakları beylerine ve kadılarına; *siz ki kadılarsınız, bundan sonra yerli nâib istihdâm itmeyip hâlihazırdaki yerli nâibleri kaldırın. Bundan böyle nâiblerinizi ve subaşılarınızı re'âyâ üzerine gezdirmeyip, mahkemenize mürâcaat edenlerin davalarını görün. Şöyle ki; bir yer özel olup mahallinde görülmek lâzım ise kendiniz bizzat varıp veyâ güvenilir naibler gönderip, onlara da gereği gibi tenbîh edin ki, reâyânın yemini, yemeğini bedava almasınlar ve hâneden hâneye akçe almasınlar ve knezler dahi beyler için reâyâdan hiçbir şey toplamasınlar. Siz ki beylersiniz, bundan sonra işe yaramaz adamlardan voyvoda yapmayın ve bazı knezler dahi elleri altında olan reâyâdan haksız yere para toplayıp zulm ediyorlarmış. Reayanın bazı haklarını ellerinden alıyorlarmış. Bunları dahi yakalayıp, reayanın sabit olan haklarını geri verip, knezlere reayayı ezdirmeyin* şeklinde emir gönderilmiştir.[13] Halkın huzur ve refahının sağlanmasına diğer bir örnek Eflak Voyvodasına; vilâyetin muhafazası hususunda durmaksızın çalışılması ve halkın emniyet ve refahının temin edilmesi için gönderilen emirdir. 30 Ekim 1569 tarihli emirde; "Varır varmaz vilayetin korunup muhafaza altına alınması hususunda bir dakika beklemeyip, fesatçılara ve zulmedenlere göz açtırmayıp, reayanın refah ve istirahatını temin edin. Bu konuda gerekli ihtimamı gösterin." denilerek gerekenlerin yapılması sert bir şekilde tembihlenmiştir.[14] Benzer şekilde, 10 Temmuz 1567 tarihli ve yine Eflak Voyvodasına gönderilen bir diğer hükümde de, reayanın ve memleketin koruması için gayret gösterilmesi emredilmektedir.[15]

---

[8] Halil İnalcık, "Türkler ve Balkanlar", s. 19-20.
[9] BOA, A.DVNS.MHM.d., 7, hk: 47.
[10] BOA, A.DVNS.MHM.d., 7, hk: 107.
[11] BOA, A.DVN.SMHM.d., 7, hk: 12.
[12] BOA, A.DVNS.MHM.d., 7, hk: 1303.
[13] BOA, A.DVNS.MHM.d., 7, hk: 496.
[14] BOA, A.DVNS.MHM.d., 3, hk: 466.
[15] BOA, A.DVNS.MHM.d., 3, hk: 1329.

Yine 15. ve 16. yüzyıl yönetim modellerinde pek rastlanılmayacak şekilde, Osmanlı Devletinin reayaya, talep ve şikayetlerini iletebileceği dilekçe hakkı da sunduğunu görmekteyiz. Mühimme Defterlerinde rastlanan bazı hükümler bize bu hakkın gündelik hayatta nasıl işlediğini göstermektedir. Vize beyine, Vize, Hasköy, Pınarhisarı ve Kırkkilise kadılarına gönderilen 28 Nisan 1568 tarihli bir emir, reayanın şikayet ve dilekçe hakkını göstermesi bakımından ilginçtir. Emirde Hasköy kadısının gönderdiği bir mektuptan bahsedilmektedir. Mektup, Sultan Mehmed Gazi evkâfından olan Hasköy'deki Eskipos Mukâtaası'nın halihazırdaki yöneticisinden alınarak, talibi olan kişiye bırakılmasından dolayı halkın şikayetini bildirmektedir. Verilen emir, halkın şikayetinin önemsendiğini ifade etmesi açısından son derece önemlidir. Emirde; "re'âyâdan ve il kavminden teftîş edip görün. Reâyâ bu ikisinden hangisine razıdır. Hangisi daha faydalı ise hakikati ile bilgi edinin" denilmiş, haksızlık yapılarak herhangi bir tarafa meyl edilmemesi, kanunlara mugayir iş yapılmaması tenbih edilmiştir.[16] Şikayet hakkının Mühimme Defterlerindeki bir diğer örneği de 21 Ağustos 1564 tarihli Ilıca ve Radomir kadılarına gönderilen hükümdür. Dobniçe kadısı, mektup göndererek Dobniçe'ye bağlı iki köy ahalisinin şikayetlerini iletmektedir. Bu iki köy halkı, Samakov kadısının mirî işlerin aksayacağı bahanesiyle kendi köylerini Samakov'a bağlattığını ifade ederek, şikayetçi olmuşlardır[17]. Benzer şekilde, İlbasan'a bağlı muhtelif köylerden topladığı adamlarla Debri Kazası'na bağlı Martiş köyüne tecavüzde bulunan, halka zulmedip, mallarını ve hayvanlarını gasp eden bir sipahi de köylüler tarafından şikayet edilmiştir. Söz konusu hüküm ile, kadıların şikayetleri araştırması, eğer gerçeklik payı varsa reayanın mallarının kendilerine iade edildikten sonra bu fiilleri işleyenlerin cezalandırılması emredilmektedir.[18].

Mühimme Defterleri'ndeki kayıtlar, yukarıda da zikredildiği üzere, Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda kendisinden önceki siyasi düzeni, yerleşik gelenek ve teamülleri dikkate aldığını açıkça göstermektedir. Osmanlı Devleti, bu anlayış doğrultusunda, 1568 yılında ölen Boğdan voyvodasının yerine, Boğdan ileri gelenlerinin isteğiyle oğlunu voyvoda tayin etmiştir[19].

Osmanlı yönetimi, fethedilen yerlerdeki gayrimüslimlerin kamu düzenini ilgilendiren davalarını Osmanlı hukukuna göre sonuçlandırırken; aile, miras ve bir kısım ticaret hukuku konularında ise onları kendi inançlarından kaynaklanan özel hukuk kurallarıyla baş başa bırakmıştır. Bu da insan haklarına, inanç ve vicdan hürriyetine saygılı olma açısından 16. yüzyıl şartlarında oldukça ileri bir uygulamadır.

Mühimme Defterlerinde reayadan gelen şikayetlerin tahkik edildiğine dair de çok sayıda hüküm bulunmaktadır. Bu hükümlerden birine göre; Narda reayası tarafından voyvodaya isnad edilen suçları teftiş etmek üzere 1564'te Narda ve Angelikasrı kadılarına verilen emirde; "*Emrim elinize geçtikten sonra bu hususları bizzat kendiniz teftiş edin. İsnâd olunan şeyler doğru mudur? Reâyânın kızları kendi istekleri ve velîlerinin izinleri olmadan mı evlendirilmiştir? Kaç kişinin kızı evlendirilmiştir ve bunlardan Yahudilere esir olarak satılan var mıdır? Varsa satılan kaç kişidir ve kimin kızlarıdır? Reayadan kanuna aykırı olarak para toplanmış mıdır? Kimler ne kadar almışlardır? Reayaya zulmetmişler midir? Reayanın durumu nedir? Bunları gereği gibi teftiş edip, malumat edinin ve asla bir maddesini dahi atlamadan yazıp, bildirin*"denilerek olayların tahkik edilmesi ve doğru bilgi edinilmesi istenmiştir[20]. Silistre kadısına gönderilen 1560 tarihli başka bir hükümde ise; yanına müfsitleri toplayarak karışıklık çıkardığı bildirilen subaşı hakkında tahkikat yapılması emredilmiştir.[21]

Günümüzdeson derece kolay telaffuz edilebilen kişilik haklarının korunması için 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlıların göstermiş olduğu gayret ilgiye şayandır. Mühimme Defterlerinde yer alan bu husustaki kayıtların çoğunluğumaddî konularla ilgili hükümlerdir. Mesela, 22 Mart 1567 tarihli bir hükme göre, Tımışvar'ın fethinden sonra iltica veya hicret eden zımmîlere verilen muafiyet tezkirelerine ait kayıt defterlerinin gönderilmesi için Tımışvar beylerbeyine emir verilmiş ve bu şekilde söz konusu kişilere daha önce tanınmış olan bir hakkın kaybolmaması sağlanmıştır. Zira, bazı görevlilerin muafiyet tezkirelerini defterlere kayıt etmeyerek sahte mühürlü evrak tanzim etmelerinin yanındailtica veya hicret edenlerden yeniden vergi talep edilmesine sebep oldukları bilinmektedir.[22]

Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti'nde yaşayan halk, yönetici sınıf ve reaya olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır. Kanunnamelerde de belirtildiği gibi reaya, yönetici sınıftan farklı kurallara tabi, ayrı bir zümreyi teşkil etmektedir. Reayanın yönetici sınıfa göre, vergilendirme ve fazladan bazı yükümlülükleri olmasına rağmen hukukun uygulanışında böyle bir fark gözetilmemiştir. Aksine Osmanlı Devleti'nde reaya, daima devletin teminatı ve koruması altında olmuştur. Böyle bir yapı, devletin adalet vasfının ön plana çıkması ve zulüm yasağının getirilmesi, yargı tekelinin devlete ait olması ve bu yetkinin hiçbir kimse ya da zümreye devredilmemesi ve reayanın devletten adalet talep etme hakkının olmasının doğal bir sonucudur.[23] Yukarda adaletin uygulanışının farklı yönlerine ve reayanın şikayet ve dilekçe hakkına dair örnekler vermiştik. Bunlardan başka dikkat çeken diğer bir husus, Mühimme Defterlerinde, yöneticilerin halka adaletli davranarak zulmetmemeleri konusunda uyarılmaları ve reayanın korunmasına dair hükümlerin çokluğudur. 1559'da Çirmen Beyi Hızır Bey'e gönderilen emirde; bir kişinin evini basıp, malını yağmalayanların sicillerini tahrif eden naibin İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir[24]. Yine 1559 tarihinde babası Voyvoda Mirço'nun ölümüyle tahta geçen Petri'ye gönderilen hükümde; devlet hizmetinde adaletin tam ve sürekli olarak

[16] BOA, A.DVNS.MHM.d., 7, hk: 1338.
[17] BOA, A.DVNS.MHM.d., 6, hk: 46.
[18] BOA, A.DVNS.MHM.d., 6, hk: 460.
[19] BOA, A.DVNS.MHM.d., 7, hk: 1123.
[20] BOA, A.DVNS.MHM.d., 6, hk: 1007.
[21] BOA, A.DVNS.MHM.d., 3, hk: 721.
[22] BOA, A.DVNS.MHM.d., 3, hk: 801.
[23] Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri", *Osmanlı, c.4*, ed. K. Çiçek, G. Eren, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 40-54.
[24] BOA, A.DVNS.MHM.d., 3, hk: 1070.

uygulanması, halkın emniyetinin sağlanması emredilmektedir[25]. Reayanın korunması ile ilgili olarak da 8 Temmuz 1568 tarihli, Eflak Voyvodası Petre zamanında halka zulmedenlerin hapsedilmelerine dair yazılan hüküm örnek gösterilebilir. Emirde, reayaya zulmeden yöneticilerin, reayanın hakları alındıktan sonra hapsedilmek suretiyle cezalandırılmaları şerhi düşülmüştür.[26] 2 Ekim 1568 tarihli bir başka hükümde, İstanbul'dan Bosna'ya kadar yol üzerinde olan kazalara haraç toplamaya gelen görevlilerin, reayadan ellerindeki beratlardan fazla akçe almaları konu edilmiş ve reayanın korunması için;'' *hazineye ait olan vergiden başka kendileri için berâtlarında belirlenen akçeden fazla bir akça aldırmayın. Vergileri emir olunduğu gibi toplayın''* şeklinde emir verilmiştir.[27]

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti her cemaate örf ve adetlerine göre bir düzen kurma imkânı vermiş ve onları her türlü dini işlerini düzenlemede serbest bırakmıştır.

Geliştirilen bu sistem sayesinde Osmanlı ülkesinde yaşayan çeşitli din, mezhep ve ırka mensup insanlar asırlarca varlıklarını koruyabilmişlerdir. Kuruluştan itibaren ele alınacak olursa, fethedilen yerlerde diğer dini unsurların serbestce yaşamasına izin verdiği bilinen ilk belge, Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra zımmilere verdiği ahitnamedir. Ahitnamede, bu dînî serbestlik "ve kiliseleri ellerinde ola, okuyalar ayinlerince" sözü ile belirtilmiştir.[28]

Osmanlı Arşivi'nde fethedilen bölgelerde ve özellikle Balkanlarda toplulukların inanç serbestisini gösteren birçok belge vardır. Bunlardan biri 1478'de Fatih Sultan Mehmet'in Bosna ruhbanlarına inançlarını serbestçe yaşayabileceklerine dair vermiş olduğu fermandır. Fermanda, Bosna'daki rahiplere hitaben; "...kiliselerinizde korkusuzca ibadet ve memleketimizde korkusuzca ikamet edin ..." denilmektedir.[29] 1617 tarihli ve Boğdan voyvodasına gönderilen bir başka hükümde ise; vladika, metropolit ve papazların ibadetlerine karışılmaması emredilmiştir.[30] Bu kapsamda gösterilebilecek bir diğer örnek, Hıristiyanların kutsal ibadet gününde (yortu gününde) kurulan Yenişehir-i Fener (Larissa) pazarının bir başka gün kurulmasına dair Hıristiyan halktan gelen talebin kabul edilerek, 30 Mart 1847 tarihli emir ile pazar gününün değiştirilmesidir.[31] Yine Osmanlı sultanları tarafından kilise inşasına yapılan yardımlar[32] vekilise etrafında içki içerek Hıristiyanların kutsal mekânlarına saygısızlıkedenlerin engellenmesi[33] Osmanlıların Balkanlardaki yönetim anlayışına dair diğer önemli örneklerdir.

Bu belgeler içerisinde Tuzla (Bosna) halkının kendilerine verilen dini serbestlikten dolayı teşekkürlerini içeren mektuptan da bahsetmek gerekir. İzvornik Piskoposu Agasenfelos, İzvornik, Briçka, Kalesiya, Modriça ve Byelina isimli kasaba ahalileri tarafından kaleme alınan 20 Mayıs 1853 tarihli mektupta; Tuzla şehri ve bütün havalisi ile ilgili emirlerinizi uygulayan kullarınız olduğumuzu beyan ederiz. Burada uygulanan politikalar neticesinde uzun zamandır beklediğimiz refah ve huzurun artmasına sebep olan Sultan Abdülmecid Han efendimize sonsuz müteşekkir olduğumuzu bildiririz. Rumeli Müfettişi Kâmil Paşa ve Bosna Valisi Hurşid Paşalar da Padişahımızın emirlerine uygun olarak İzvornik metropolidi ve piskoposu aracılığıyla inanç ve adetlerimiz üzerine tam bir serbestlik vermişlerdir. Padişahımıza Allah'ın uzun ömürler ihsan eylemesi için her zaman dua etmekteyiz. Bu uygulamaların ileriki zamanlarda da devam etmesini Sultan'ımızdan niyaz ve temenni ederizdenilmektedir.[34]

Arşiv belgelerinden ve özellikle Mühimme Defterlerinden verilen bu örnekler Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki yönetim anlayışının doğasını ve hangi temellere dayandığını ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti, Balkan halklarına kendi geleneksel kurum ve adetlerini korumaları için tam bir serbestlik vererek, tarih sahnesinde kaldığı uzun yıllar boyunca, farklı din ve milletten toplulukların bir arada yaşamalarına imkân sağlamıştır. Bu sayede fethedilen bölgelerde yaşayan toplumlar, kendi kültürel özelliklerini ve inançlarındaki zenginlikleri günümüze kadar taşıyabilmişlerdir.

Yapılan araştırmalar ve Osmanlı Arşivlerinde bulunan milyonlarca belge göstermektedir ki, Osmanlı yönetim anlayışı esas itibariyle farklılıkları hoş görme düşüncesi üzerine kuruludur. İnanç farklılıklarının zenginlik olarakalgılandığı Osmanlı mozaiğinde, bu farklılıklar yasalarla korunmuş, çatışmanın önüne geçmeye çalışılmıştır. Bu mozaiği korumaya gayret gösteren Osmanlı yönetim anlayışı sayesinde, Balkan halkları yüzyıllarca bir arada barış içerisinde yaşayabilmişlerdir.

---

[25] BOA, A.DVNS.MHM. d, 3/402.
[26] BOA, A.DVNS.MHM.d., 7, hk: 1711.
[27] BOA, A.DVNS.MHM.d., 7, hk: 2190.
[28] Hikmet Özdemir, "Azınlıklar İçin Bir Osmanlı-Türk Klasiği: 1453 İstanbul Sözleşmesi", *Osmanlı., c. 4*, ed. K. Çiçek, G. Eren, C. Oğuz, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 223-228.
[29] BOA, A.DVNS.DVE.d, 14/2_1.
[30] BOA, A.DVNS.MHM.d, 82/87.
[31] BOA, Tahvil Defteri 30, s. 610.
[32] BOA, İrade Hariciye, Nu: 14039, 15049.
[33] BOA. A.DVNS.MHM.d, 82/277.
[34] BOA, İ.HR., 4860/2.

KANUNİ'NİN ŞİİRLERİNE DEVLET YÖNETİMİNİN YANSIMASI

Burhan KAÇAR*

Türklerde İslamiyetten önceki devirlerden beri hükümdar olmanın bazı şartları vardır. Sultan sultan olmanın bütün şartlarını taşısa bile; devlet yönetiminde başarılı olması, halk tarafından desteklenmesi, adının devletiyle birlikte anılması için, birtakım izlenmesi gerek yol ve yöntemler vardır. Bildirimizde Kanuni Sultan Süleyman'ın şiirlerinden hareketle devlet yönetimi hakkında bilgi vereceğiz. Devlet yönetimi ile ilgili görüşlerine girmeden önce Kanuni'den bahsedeceğiz.

Kanuni Sultan Süleyman kimdir?

Yavuz Sultan Selim Han'ın oğlu olan Kanuni Sultan Süleyman 1494'te Trabzon'da doğdu. Annesi Hafsa Sultan'dır. Osmanlı kaynaklarında kanun koyuculuğu ile Kanuni, batı kaynaklarında "Magnificent", "Magnifigue", "Grand Turc", "Der Prochtige" ünvanlarıyla geçer.

İsimlerin gökten indiği hakkındaki inanışa uyarak Kur'andan faydalanılmış açılan sahifedeki "İnnehu min Süleyman" ayetinden alınarak kendisine Süleyman adı verilmiştir. İlk öğrenimini Trabzon'da tamamlamış, on beş yaşında Karahisar sancakbeyi amcası Ahmed'in itirazı üzerine Bolu sancakbeyi olmuştur. Sonra Kefe'ye(1509) nakledilmiş, daha sonra bir müddet İstanbul'da kaymakam olarak kalmıştır. 1513'te Saruhan sancakbeyliğine gönderilen Kanuni, babasının ölümü üzerine 1520'de padişah olmuştur.

Sine tablın dögerem ben olmuşam şâh-ı zaman
Ahım olmuşdur âlem leşker bana eşk-i revân

M.D. 637/ G 2164-1

Kanuni beyitte tahta çıkışını resmediyor. Zira eski Türk devletlerinde hükümdarlık alametleri şunlardı: Otag (hakan çadırı örgün taht), tuğ, davul, Kotuz(sorguç). En büyük evladın tahta geçmesi kesin değildi. Liyakat ön planda tutulmuştu. Devleti en iyi idare edecek kişinin tahta geçmesi tavsiye ediliyordu. Devlet dizginlerinin hükümdar ailesinden en dirayetlisine verilmesi sağlanmıştır (Kafesoğlu, 1977: 229). Kanuni Sultan Süleyman hem dirayetli hem de bilgili olmasının yanı sıra payitahtın tek sahibi olması sebebiyle tahta geçmiştir. Kendisi de yukarıdaki beyitte padişah oluşunu ifade etmektedir.

Daha doğrusu davul ile çalınan diğer musiki aletleri takımı nevbet/mehter ki hükümdar adına çalındığı için mehtere de "tuğ"denirdi (Divan-ı Lugati't-Türk, III: 127). "Ordu birliklerinde ve gerekli yerlerdeki bayraklar başka idi." Muhibbi beyitte şah, davul, bayrak gibi unsurları bir araya getirmiş.

Diğer taraftan Türk hükümdarlarının tahta çıkışında, onun bir keçe seccade veya halıya oturtularak ya da kalkan üzerinde havaya kaldırılması tören gereği idi (Kafesoğlu, 1977: 230). (Cülus töreni)

Kanuni'nin devlet idareciliği, kanun yapıcılığı, muhteşem hükümdarlığı ve her biri bir büyük hadise değerindeki çok sayıda seferleri ve zaferleri hakkında bahsetmeyi konumuz dışı olduğu için lüzumsuz sayıyoruz. Ancak 46 senelik saltanatı içinde on seneden fazla bir zamanın seferde geçtiği ve bu ülkeleri maddi ve manevi imarı, Kanuni'nin bütün hayatını kapladığını söylemek yerinde olur kanaatindeyim.

Devrinde gösterdiği adalet örnekleri saltanatının kanun ve nizam devri olarak başlayıp sürdüğünün ısbatı olmuş kanunsuz ve haklı sebebe dayanmayan hiçbir muamele yapmadığı tezkire ve tarihi kaynaklarda ifade edilmektedir.

Kanun ve nizam devri olarak başlayıp sürdüğünün isbatı olmuş, kanunsuz ve haklı sebebe dayanmayan hiçbir muamele yapmadığı tezkire ve tarihi kaynaklarda ifade edilmektedir.

1566 yılında 13. ve son seferine çıkan Kanuni Zigetvar'da kalenin alındığını görmeden vefat etmiştir. Şiirlerinde Muhibbi veya herhalde vezin gereği nadiren Muhib mahlasını kullanır.

Yuvarlak çehreli, ela gözlü, arası açık kaşlı, doğan burunlu olarak tasvir edilen Kanuni, uzun boylu mevzun ve yakışıklı idi. Söz ve hareketleri ölçülü, son derece nazik idi. Âlim, şair ve hekimlerle bulunmaktan hoşlanır, kısacası maddi ve manevi bütün hasletleri şahsında toplayan bir kişidir. Kırk altı yıllık saltanatı, zaferleri imparatorluğun nizam ve adalet esasları dâhilinde idaresi onun halk üzerinde çok büyük saygı ve sevgi uyandırmasına sebep olmuştur. Aşağıdaki beyitte de Kanuni ecel rüzgârı bedenini toprak yapacağını adaletli olması gerektiğini dile getirmektedir.

Hoş geçür ömrü Muhibbi dâd ile
İtmeden bad-ı ecel cismin türâb

M.D. 88/ G 164-5

Muhibbi cihan hâkimi sultanlardan biri olmasaydı, bir şair olarak edebiyat tarihimiz içinde yer alması gereken şairlerden biri olurdu. Onun şiirlerini muhteva ve üslup bakımından üç gruba ayırmak mümkündür.

1. Hükümdarlığını ve sultan şahsiyetini ve havasını yansıtan veya hamasi yönü olan şiirler
2. Hikemi fikri ta'limi mahiyette, öğüt verici tasavvufi dini türden şiirler
3. Âşıkane ve rindane

Onda, cihan padişahı oluşunun kibir ve gururunu görmüyoruz. Muhibbi mümkün olduğu kadar tevazuyu elden bırakmamış, Hakk'ın kulu olduğunu ve dünyanın faniliğini hiç unutmamıştır. Kulluğunun bilinci içindedir. Zahiren padişah olduğunu bilmektedir.

Ol İrem bağı gülünün yine biz bülbülüyüz
Zahiren padişehiz ma'nide amma kuluyuz

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Tokat, Türkiye.

M.D. 854/G 20-1

Padişah halkın sevip saydığı, destek verdiği, halka nasıl davranacağını bilen kişi olmalıdır. Aşağıdaki beyitte halkı için gözyaşı döken, halkına Allah'ın rahmetini isteyen bir Kanuni görmek mümkündür.

Geceler zarılık ile dök gözünün yaşların
Rahmetinden dur kılma kulların yâ Rabbena

M.D. 60/G 65-3

Hükümdarın öfke ve hiddetine sahip olması gerekir. Muhibbi aşağıdaki beyitte saf kalpli olunmasını, kimseye kin tutulmaması gerektiğini dünyanın övüncü Hazreti Peygamberin bir hadisine telmih yaparak din ve kin bir yerde bulunamayacağını ifade eder.

Saf kalb ol kimseye tutma sakın kalbinde kin
Didi sığmaz fahr-ı âlem kin ile bir yerde din

M.D. 851/ TB 3-1

Hükümdarın her konuda dürüst ve doğru olması gerekir. Maiyeti altında olanlara hoşgörülü davranmalıdır. Aşağıdaki beyitte Cenab-ı Hakkın insanoğlunun yüzbinlerce ayıbını örttüğünü, kendisinin birinin ayıbını görüp de bunu ortaya çıkarmamasını kendine tavsiye eder.

Kimsenin aybını görüp kılma zinhâr âşikâr
Günde yüz bin 'aybun örterken İlâhü'l-âlemîn

M.D. 851/ TB 3-3

Hükümdar mütevazı ve alçakgönüllü olmalıdır. Kanuni sefer ve zaferlerinin, fütuhatın tarihte birçok hükümdarda görüleceği üzere şahsi bir dünya saltanatı şeklinde olmadığını görüyoruz.

Feth edip Tebrîzi geçtik çünki Sultâniye'den
Taze düştü bir heves fethetmeğe Bağdat için
 Gayret-i İslam içindir kıldığım azm-i sefer
 Hak bilir kim etmedim ben anı mülk ü dâd için

M.D. 851/ TB 4-2,3

Hükümdarlar sürekli fetih yapmalı, güçlü bir orduya sahip olmalıdır. Aşağıdaki dörtlükte Muhibbi bu duyguyu dile getiriyor.

Yârâna dîn azm eylesün
A'dâ ile rezm eylesün
 Kanlar içüp bezm eylesün
 Olsun kılıçlar bî-gılâf

M.D. 835/ TB 8-13

Hükümdarın iyi ve kötüyü ayırt etmesi gerekir. İnsanoğlu bu dünyada her şeyi zıddıyla tanımıştır. Zira Allah her şeyi zıddıyla kaim kılmıştır. İbret almak için Kanuni bu durumu aşağıdaki beyitte şöyle ifade ediyor.

Aç gözin ibret al dünyadasın
Ahirette olasın sağda sen

M.D. 870/ Beyit 150

Hükümdar kimlerle arkadaş ve dost olmalı, bu şahısların özellikleri, hükümdarla dostluğun ne kadar zor şey olduğu bilinmelidir. Zira hükümdarlar sözü ve özü doğru dost ararlar. Muhibbi bu durumu dile getiriyor.

Bulmadım bir yâr-ı hem-dem kim ola ahdi bütün
Nice yıllar aradım gezdim cihânın kûşesin

M.D. 658/ G 2236-4

Hükümdar kendini sürekli olarak ihtiyaç sahiplerine ve şikâyetçilere açık olmalı ve kolay ulaşılabilir olmalıdır. İhtiyaç sahipleri reddolunmamalıdır. Adil padişahlığın şartı budur. Aşağıdaki beyitte bu fikirlerini açıklıyor.

Sürme kapıdan Muhibbî gelse arz-ı hal için
Şah-ı âdil dergehinden olamaz hiç kimse men

M.D. 417/ G 1342-5

Padişah böyle bir iktidarı ve insanların kendisine itaat etmesini sağladığı için şükretmesi gerekir. Kanuni bu fikrini şu mısralarla ifade ediyor. Yaratılışın gereği de bu olur diyor.

İbadet et koma tevhîdi elden
Bular içün seni yaratmış yaradan

M.D. 621/ G. 2101-2

İster kız ister erkek olsun edep dâhilinde yetiştirilmelidir. Muhibbi de edepten gayrı bir şey olmadığını söyler

Edep çün tac-ı devlettir Muhibbi götürür başa
Bulunmaz nesne âlemde ola hergiz edepten yeğ

M.D. 474/ G 1559-5

Padişahın halka iyi davranması gerekir. Hiddeti de gazabı da sınırlı olmalıdır. Aşağıdaki beyitte bu nasihati yapıyor.

Cevr ekip umar mısın kim ola gendüm hâsılın
Ey Muhibbi her ne kim ektinse anı biçesin

M.D. 658/ G. 2236-5

Padişah her işinde temkinli olması gerekir. Mal ve mülk ile gururlanmamalıdır. Ben gibi yoktur dememelidir. Alçakgönüllü olmalıdır.

Mal u câha gırra olma deme yoktur ben gibi
Sür yüzin yere tevazu' ehli ol damen gibi
M.D. 795/G 2748-1

Hükümdar mert olmalı, fesat olmamalı, şen olmalıdır. Aşağıdaki beyitte de Kanuni bütün insanları mert olmaya davet ediyor.

Meydane girip pây-birehne çün olam şen
Merd ola kişi kendiye idinmeye çevşen
M.D. 869/Beyit 145

Sultan hased olmamalıdır. Aşağıdaki beyitte hasedin ateşli bir ağrı olduğunu, can yaktığını belki farkında olmadan dünyayı yakabileceğini ifade eder.

Hased bir renci sûzân cânı yakar
Ne cân belki cihânı ânı yakar
M.D. 862/ Beyit 46

Hükümdar tok gözlü (kanaat sahibi) olmalıdır. Aşağıdaki beyitte Kanuni kanaatın bir hazine olduğunu, ucu bucağı olmadığını, aç gözlülüğün dert olduğunu ifade ediyor.

Kanaat gencüdür pâyânı yokdur
Tama' bir derd verdür yanı yokdur
M.D. 862/ Beyit 46

Sabır güzel huyların önünde gelir. Kanuni aşağıdaki beyitte sabrı ele almaktadır. Bugün dert ve eleme sabredenin yarın cennetin merkezine ulaşacağını ifade eder.

Bugün sabr eyleyen derd ü eleme
İrişür irte cennât-ı nâ'ime
M.D. 857/Beyit 43

Hükümdar Allah'a yönelip şükretmelidir. Ona kulluk etmesi, uzak durmaması, ölüm gelmeden ölüme hazır olması, hayatta Tanrı'nın emirlerini yerine getirmesi, ibadette kusur etmemesi gerekir. Aşağıdaki beyitte de Tanrı'nın emirlerini yerine getirememekten kaynaklanan yalvarmayı Muhibbi'nin beyitlerinde görmekteyiz.

Cürm ü isyanum başımdan aşdı yüzi kareyim
Padişahım sen dururken ben kime yalvarayım
M.D. 849/ Beyit 29

Kulun Tanrı'ya inanması, O'na kulluk etmesi, günahtan uzak durması vb. konularda nasihat eden Kanuni kendisinin de günahkâr olduğunu kereminden ümit kesmediğini ifade etmektedir.

'Alimâ râzıkâ perverdigânâ
Hüdavenda hâkimâ girdikâra
…
Kereminden lutfını kıl bana hem-râh
Yoluma gelmeye şeytân-ı gümrâh
M.D. 808/ G 2795-257

Hükümdar sır tutmasını bilmelidir. Bu bilhassa idareci için daha önemlidir. Muhibbi bunu kuvvetle vurgulayıp bu durumu idarecinin kendisinden dahi gizlemesini ifade etmektedir.

Kimseye râzın deme sinede sakla râzını
Ehl-i dünya ile hergiz eyleme sen ihtilâl
M.D. 410/ G 1317-3

Hükümdar halka iyi davranmalıdır. Zulm etmemelidir. Bir padişah maiyetine zulm ile yaklaşırsa halk arasında iyi bir ad bırakmaz. Muhibbi bu durumu;

Gözin yaşın fakirin zulm ile kahr eyleme
Padişah-ı dehr olmaktansa yeğdür yahşi ad
M.D. 131/ G 321-3

beyitiyle ifade ediyor.

Padişah etrafındaki insanların dertlerini dinlemelidir. Padişahların çevresindeki insanların dertlerini dinlememesi uygun düşmez.

N'oldı bilmem kim figânum pâdişâhum dinlemez
Pâdişâh olan revâ mıdur ki ahum dinlemez
Bir başka beyitte
Bugün fazl ile irfân ol ko cehli eyleme pîşe
Ki yarun dest-i mazlumda bulunmaya girîbânun
M.D. 474/ G 1560-3

Bugün diye Muhibbi 16. asrı kastediyor. Maiyetinde bulunanların fazilet ve irfan sahibi, bilgili olmalarını istiyor. Çünkü devlet idaresi bilgili olmayı gerektirir. Bilgili idareci devletin yükselmesini sağlar. Halk bu takdirde refah içinde yaşar. Halk kendilerini düşünmeyen idarecilerden hesap sorar.

Ehl-i irfanun ayağına yüzün sür dâyimâ
Devlet istersen eğer varup meta'-ı himmet al
M.D. 542/G 1750-4

Muhibbi'nin ehl-i irfandan kastı mürşid-i kâmillerdir (arifler). Mürşid-i kâmiller İlahi(ledünni)bilgiye sahip

kişilerdir. Himmet sahibidirler. Devlet kelimesini yücelmek, yükselmek anlamında kullanarak onlardan hayır dua alınmasını tavsiye ediyor.

Ölüm gelmeden ölüme hazırlanılmasını ve Tanrının emirlerinin yerine getirilmesi ibadette kusur edilmemesini tavsiye etmektedir.

Umarsın çünki andan şefaat sen
Muhibbi koma dilde kibr ü kîne
Çıkarma dâyimâ tevhîdi dilden
Anunla varasın ola ki sîne

M.D. 725/ G 2488-6,7

Padişah ihsan sahibi olmalıdır. Aşağıdaki beyitte Muhibbi bu durumu dile getiriyor.

Payuna düşüp eğer dâmânun öpsem yok dime
Padişah olan eder ihsan ihsan üstüne

M.D. 705/ G 245-4

Padişah hikmet sahibi olmalıdır. Hikmet sahibi olmak için gereken özelliklerden biri takva sahibi olmaktır. Hz. Peygamber karşısında ondan şefaat isteyen bir hükümdarın duasını aşağıdaki beyit dile getirmektedir.

Habib oldun çün Rabbül âlemine
Şefaat senden umar bu kemîne

M.D. 697/G 2383-1

Şiirin son beyitinde ise bir hükümdarın ayağının toprağını başına tac etti. Onu mücevherden taşa değişmez diyen mütevazi bir padişahın duyguları dile gelmektedir.

Muhibbi hâk-i pâyun efser itdi
Virür mi anı tac-ı cevherine

M.D. 697/ G 2383-5

Devlet işlerinde en zor ve meşakkatli görev padişahındır. Bir bey hiçbir zaman rahat aramamalıdır. En meşakkatli olaylardan biri de sefere çıkmaktır. Aşağıdaki beyitte küfür ehli İslam'a kastettiği için Macaristan'a savaş yaptığını dile getirmektedir.

Beni asgar hatun İslâma kasdun
İşitdük azm itdük Engurus'a

M.D. 694/ G 2370-6

Muhibbi, kendi hedef göstererek maiyetindekilere ibadet etmesini inançla kalbinin huzurlu olmasını, gönül temizliğini şöyle dile getiriyor.

Zikr ü tevhid ile gel kalbüni mesrûr eyle
Kalmasun dilde keder zulmetini dûr eyle

M.D. 682/ 2327-1

İyi bir padişah gerek yönettiklerine, gerekse hizmetkârlarına bağışlayıcı olmalıdır. Aşağıdaki beyitte Kanuni bu durumu dile getiriyor.

Gelen kuldan egerçi hatâdur
Efendin velî işi atadur

M.D. 188/ G 523-1

Muhibbi kendisini örnek göstererek yönettiklerine dünyanın gelip geçici olduğunu, güzelliğine aldanılmamasını, dünyada günlerin sayılı olduğunu, sayılı geçen günlerin çabuk geçeceğini, asıl Yaratanın aranılması gerektiğini aşağıdaki beyitinde dile getiriyor.

Görüp aldanma dünyaya müzeyyen nakş u tasvirin
Bu fanidür giçer tezcek arayıp iste Nakkaşın

M.D. 672/ G 2290-2

Osmanlı Devletinin yüzyıllar boyu düşmanları eksik olmamıştır. Her milletten düşmanları vardır. Hristiyan, Yahudi, Ateşetapan… Bunlar Osmanlı'ya karşı hep birleşmişlerdir. Mohaç bunun en güzel örneğidir. Kanuni beyiti tevriyeli kullanarak aşağıdaki beyitte sevgiliyi kastederek rakiplerinden bahsetmişlerdir. Sevgili vatan topraklarıdır. Rakipler ise bu topraklar üzerinde emelleri olanlardır. Aşağıdaki beyit bu durumu dile getirmektedir.

Kimi Nasrânî kimi didi Yehudi kimi Mecus
Ben rakîbün bilmedüm 'âlemde nedür milletün

M.D. 663/ G 2256-4

Sonuç olarak diyebiliriz ki beyit, kıta ve bendlerin bir padişahın kaleminden çıktığı, onun şahsiyetini yansıttığı görülmektedir. Ziya Paşa'nın dediği gibi "Bed asla necâbet mi verir hîç üniforma". Üniformanın bazı kişilerin asaletine asalet kattığı doğrudur. Ancak üniformanın sorumluluğunu idrak edememiş eksik yaratılışlı insanlarda asalet değil zulüm etkisi olabilir. Kanuni Sultan Süleyman'da birçok hükümdarda görülecek şahsi saltanat hırsı değil asaletini buluyoruz. Cihan padişahı oluşunun kibir ve gururunu görmüyoruz. Mümkün olduğu kadar devlet idaresinde gösterdiği tevazuyu halka yansıttığını buluyoruz.

İmparatorluğu zirveye çıkarmış bir şair padişahın yönettiği toplumla bütünleştiğini görüyoruz. Belki halktan biri oluşu, halkıyla bütünleşmesi, imparatorluğun zirvede kalmasını sağlamıştır.

Demek ki devlet-i ebed-müddet olmadaki sır buradadır.[*]

[*] Metinlerde Coşkun Ak'ın "Muhibbi Divanı" esas alınmıştır. Beyitlerin altındaki numaralar, sahife, gazel sayısı ve beyitleri belirtmektedir.

Kaynakça

AK, Coşkun, Muhibbi Divanı, KTB Yay. 712, Ankara, 1987
KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, TKAEY. 46, Ankara, 1977
UÇMAN, Abdullah, Fatih Sultan Mehmed'e Nasihatler, İstanbul ?
ÜNSEL (Kürkçüoğlu), Kemal Edib, Fatih Şiirleri, Ankara 1946.

Kısaltmalar

KTBY: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
TKAEY: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

DEMOCRACY AND POLITICAL PROCESS IN KYRGYZSTAN: AN INDIAN PERSPECTIVES

Shiv BHAWAN[•]

The word 'democracy' comes from the Greek words demos means 'the people' and 'kratos' meaning 'power'. Literally, it means people's power. In the words of Abraham Lincon, democracy is government of the people, by the people and for the people. After the disintegration of the USSR the five Central Asian republics emerged as independent sovereign states Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan in the region. In the aftermath of the collapse of the Soviet system, each of the Central Asian countries has been facing enormous problems. One of the major problems was to establish democratic political system in the region. In this regard the countries of the region have responded in different ways. Since the demise of the erstwhile USSR, the leaders of the Central Asian states have introduced liberal measures in their economic sectors and democratic values in political systems. During the Soviet period there was single party system and opposition political parties were not allowed to operate in the country. But after getting independence, the Central Asian republics have introduced multi-party system and periodic elections, etc. Some of the leaders of the Central Asian countries have showed their apprehension that the drastic political liberalization would promote political instability in the region.

The term 'political process' refers to the activities of people in various groups as they struggle for and use power to achieve personal and group purpose. It generally appears in the shape of conflicts of political parties, factions, cliques and leaders to attain formal positions of legitimate authority in the various levels of governments such as federal, national and local. Under the democratic political system every member of the society is expected to play some role in the political process (Badan, 2001).

Initially democratic development in Kyrgyzstan had been outcome of the Mikhail Gorbachev's policy of Perestroika and Glasnost which had a proper understanding of democratization process in Kyrgyzstan. Soon after the disintegration of the erstwhile Soviet Union, Kyrgyzstan emerged as an independent, sovereign, unitary, democratic republic constructed on the basis of the legal, secular state. Though Kyrgyz political affair before the Soviet disintegration were completely dominated by the communist party which suddenly lost its control in the wake of newly found democratic atmosphere under Gorbachev's policy. After independence, Kyrgyzstan declared both its adherence to democratic values and desire to build social system based on democratic principles. In 1993, the country adopted its new constitution, determined the directions of development of Kyrgyz- society and legal framework for its political system.

The disintegration of Soviet Union has provided an opportunity to the Kyrgyz society to introduce democratic norms in its political system. Soon after independence, the Kyrgyz president, Askar Akaev, played an important role in promoting the idea of democracy in the country. He also made an attempt to create a state based on rule of law, separation of power and strengthening the importance of constitutional order in Kyrgyzstan (Singh 2002). The president of the republic also made efforts to create multy-party system in the republic which raised the hope for democratization.

Political Institution is an institution dealing with the governance of state and its relationship with the people. Sometimes it's referred to as political system or polity. The institutions which are essential for the development of democratic political system such as separation of powers, multi-party system, free, fair and periodic elections, independent and powerful judiciary, independent mass media, professional bureaucracy and rule of law, etc. have not been nurtured. The size of middle class which is the backbone of democracy is also small in number.

Gorbachev's policy of openness Glasnost brought some changes in the Kyrgyz Communist Party when a number of their old leaders were removed. A. Musaliev became the secretary of the party and Askar Akayev was brought to the Central Committee. The Communist Party of the Republic managed to survive the wave of Kyrgyz nationalism, which swept the republic in 1989-1990, by declaring Kyrgyz as the national language. The Communist won the first election (multi-candidate) which was held in 1990 (Badan, 2001).

In the process of democracy building in Kyrgyzstan with strong institutions, political pluralism is broadly understood as the principle of social and political development based on the existence of several or many independent political parties. This definition presumes the existence of political parties with strong and clear ideological platforms and programs, their member's decisions and actions compatible to party platform and program, and presentation of the people interest and their participation in the government of state through those parties. During the first decade of independence Kyrgyzstan focused on transforming the Soviet one-party political system into a pluralistic and democratic society. President Akayev's regime declared that it had chosen western liberal democracy as a 'model', attempting to build western style political institutions and civil society in the republic (Rafis Abazov, 2004).

Among its first steps as a newly independent nation the Kyrgyz Republic introduced a broad range of political reforms and set up political institutions. This inevitably included dismantling the Soviet-style one party political system, building institutions of a sovereign state, preparing a new constitution, and enhancing the legitimacy of the *Jogorku Kenesh* and the presidential power and, in Gregory Gleason's words, "seeking to develop European-style democratic institutions (Gleason, 1997: 94). In addition, there was a need to establish political equilibrium among various political

---

[•] Centre for Russian and Central Asian Studies, School of International Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India.Email-shivbhavan@gmail.com

parties and nationalist movements in order to avoid a civil war similar to that of Tajikistan and to build a national consensus over the direction of the future development of the republic (ibid).

The introduction of reforms policies in the Kyrgyzstan led to the emergence of the new political parties and groups, and the end of the monopoly of the Communist party. At the same time it was seen that the Communist party became weak and lost its old glory and dominance in the whole Soviet society. The movement with other groups (*Ashar, Ashaba and Erkin*) had been involved in the struggle for land distribution and in other economic and political reforms. After the liquidation of Communist party, the Democratic Movement of Kyrgyzstan (DMK) was founded in May 1990, and it became the country's leading force. The Democratic Movement of Kyrgyzstan (DMK) played crucial role in the Democratization of the Kyrgyzstan. During the formative years it supported the multiparty system, civil and political right along with economic freedom to develop a stability and democracy of the republic.

The political parties in the Republic of Kyrgyzstan have power in politics and freedom to campaign. There are 25 political parties in the country:

1. Agrarian Labour Party of Kyrgyzstan,
2. Agrarian Party of Kyrgyzstan,
3. Ak zhol,
4 Alga Kyrgyzstan Party,
5. Ar-Namys Party,
6. Ata-Jurt,
7. Ata-Meken Socialist Party supports the democratic reforms of political system and market based economy,
8. Banner National Revival Party,
9. Beren,
10. Communist Party of Kyrgyzstan,
11. Democratic Movement of Kyrgyzstan. The party believes in ideals of democracy and its main aim is to "campaign for civil liberties".[16]It also propagates land reform and its privatization. The party supports economic and political reforms in the country.
12. Democratic Women's Party of Kyrgyzstan,
13. Erkin Kyrgyzstan Progressive and Democratic Party,
14. Justice Party,
15. Movement for the People's Salvation,
16. Mutual Help Movement,
17. My Country Party of Action,
18. National Unity Democratic Party,
19. Communist Party of Kyrgyzstan,
20. Party of the Veterans of the War in Afghanistan,
21. Peasant Party,
22. People's Party,
23. Republican party of Kyrgyzstan. It believes in democracy,
24. Social Democratic Party of Kyrgyzstan. The party believes in the ideal of democratic reforms and market-oriented economy,
25. Union of Democratic Forces.

All the Central Asian republics have adopted their own Constitutions. The power structure of these states is formally based on the principle of "separation of power," but in practice the presidents are the centre of all the powers in all the Central Asian Constitutions. There is no place for Vice-Presidents.The first post-Soviet constitution of Kyrgyzstan was introduced in May 1993. The constitution declared that Kyrgyzstan was a sovereign, unitary, democratic Republic, constructed on the basis of a legal secular state. The constitution set major principles, such as the supremacy of the rule of law, guarantees of human rights and freedoms, distribution of power, and others. The constitution also declared the president as the head of the state, whose powers were balanced and checked by the legislature and judiciary.

As far as the Constitutional development of Kyrgyzstan is concerned On May 1993, the supreme council of the republic adopted a new constitution which expressed the legality of state structure and the political system. The Constitution declares Kyrgyz republic as a sovereign, unitary, democratic republic built on the principle of law based secular state (Article-1). Kyrgyzstan is an area with little tradition of either constitutionalism or democratic politics. Until the Soviet era none of the five states comprising this region had any experience of written constitutions. Democratic principles are given much importance which is marked by an extensive civil and basic right to the citizens including freedom of thought, freedom of press and broadcast, and dissemination of information (Article-16.2).

Human dignity is absolute and everyone has birthright for rights and liberties, protected by law. The minority groups are not given any special status in the Kyrgyz republic, though the Constitution is accommodative toward non-Kyrgyz population. Equal rights have been guaranteed to all citizens irrespective of their race, nationality, language and religion. Though Kyrgyz has been declared as official language of the republic but development and preservation of Russian language is emphasized by the constitution.

In the aftermath of the mass-mobilization in 2010 the interim government was established in Kyrgyzstan. The interim government decided to pursue the referendum in June 2010, in which Kyrgyz citizens voted in the favour of the introduction of a parliamentary democracy and Constitutional change, including curbing presidential power. It would

also give legitimacy to the new government. According to the new Constitution, no political party can be created on religious or ethnic grounds, and members of armed forces, police and the Judiciary are not allowed to join a political party. Another significant change is that the president has lost the right to appoint all 13 members of the Central Election Commission.[1] Thus, it can be said that the country has become now the first parliamentary democracy in Central Asia.

Central Asian society is commonly referred to in the terms of tribe and clans. In other word it can be said that a group is formed on the basis of an idea of common descent. The notion of a clan in terms of Kyrgyzstan is an informal social institution in which actual or notional kinship based on blood or marriage forms the central bond among members. Kyrgyz national identity is represented by its history, culture, regionalism, tribalism, ideology, language and ethnicity.

The clans can act as alternate of political organizations and they play critical roles in the political arena, as well as in the social and economic sphere in Central Asia in general and Kyrgyzstan in particular. Kyrgyz identity in both public and private life is largely determined by clan affiliation. There are basically three clan groupings in Kyrgyzstan, commonly referred to as 'wings'. One either belong to the right wing (Ong) or the left wing (Sol), the wing that is neither rightnor left called Ichkilik (Khamidov 2004). The Ong wing includes seven clans from the north and the west. Each of the seven has consistently fought with the others for influence over the wing. The Buguu clan, for example, dominated the Ong wing historically, providing most of the first Kyrgyz administrators in the early Soviet period (ibid). But, Stalin's purges in the 1930s basically annihilated this leading clan and allowed another one, the Sarybagysh, to come to prominence.

Kyrgyzstan was created by the Soviet Union to give a sense of ethnic identity to its nationalities. Identity separation between Uzbek and Kyrgyz groups has been blurred in the last decade. Both identities encompass complex amalgamations of regional, clan, tribal and religious affiliations. The interethnic conflict in southern Kyrgyzstan was an associated element of political instability since the power change in April 2010, which is violent anti-government demonstration. During the events ethnic violence in Osh and Jalal-Abad in June 2010, regional divisions between the North and South became more significant in the political sphere. This will have a key impact on the upcoming presidential elections, as candidate platforms and political agendas will take a back seat to the importance of regional associations. Such regional games will undoubtedly overshadow any meaningful attempts to improve political processes.

Apart from ethno-clan problem, Kyrgyzstan presently facing the increasing menace of religious radicalism, as it is threatening the unity and stability of the republic. It is hindering the process of democratization in Kyrgyzstan. The nationalistic character of the authoritarian rule is growing role of the Islamic factor in state politics. Traditionally, the Kyrgyz are less devoted to Islam than the Uzbeks and Tajiks, but in conditions of ideological vacuum, caused by the rejection of Soviet-style communism, Islam has become an important ideological, cultural and spiritual tool in the republic. It may be noted that earlier Kyrgyzstan was considered as a peaceful republic compared to Tajikistan and Uzbekistan.

However, the Batken incident which took place in 1990 and subsequent incursion by radical Islamic militants in the summer of 2000, created concern in Kyrgyzstan regarding dangers from radical Islamic militant groups. The two radical Islamic parties, the Islamic Movement of Uzbekistan (IMU) and Hizbt Tahrir Al Islami, (HTI) are quite strong in Uzbekistan and are in recent years trying to expend their base in Kyrgyzstan, especially in the southern part of the country. According to the Kyrgyzstan's interior Ministry, in the first six months of 2001, the law enforcement agencies registered 46 cases of inciting religious feuds and instituted 32 criminal proceedings. Subsequently, police arrested 83 persons in connection with the illegal activities of HTI (Sukhov 2001).

At the same time, Islamization remains only a cover for the complex processes in domestic politics, which are based on contradictions, tribalism and sub-ethnic interests (Kavalskii 2001). Thus, if we analyze the situation; it seems that the question of nationality will prevail over the Islamic factor in the state scale of values.

In recent years, Central Asia itself has witnessed numerous political and social conflicts. The societies in the region faced serious stresses, social and economic dislocation and other forms of threats and challenges. The ancient cities of Andijan and Osh, in the Fergana Valley have been volatile since the Soviet collapse. India had uninterrupted links with the Fergana Valley through ancient, mediaeval and contemporary times. It was a transit town and a cross-point on the Great Silk Road connecting India, China and Europe. Buddhism once flourished here during the Sogdian period. Zahir-ud-Din Babur was born in Andijan (1483) but lived in Osh until he came to India and established the Mughal Dynasty (1526-27) (Monk sir's book).

Conclusion

The politics and the issue of democracy in Kyrgyzstan always remained a dynamic process. The country has though seen fairly good amount of political reforms in the last few years. A vibrant political culture including the culture of protests by civil societies and political groups exist today in Kyrgyzstan. The country also has a free media. Those who advocated democratic system believed that the presidential election would consolidate parliamentary system. In that sense, presidential election was a peaceful transition of power and a victory for democracy. In fact, in a conference on *Parliament's role in the Development of Kyrgyzstan* held in October 2011, President Otunbayeva cited significant achievements made by the country in building democratic institutions and the rule of law. She said that the

[1] European Forum for Democracy and Solidarity, www.europeanforum.net/country/kyrgyzstan

path was chosen following the success of democracy in Mongolia but it was still a long way to reach the achievements made by India. India does not believe the exporting and importing democracy in any country, democracy should be established by the native people not by the external forces.

Finally, I would like to say that the Kyrgyzstan has been taking the steps for the creation of the modern democratic political system and to explore the democratic space. The democratic movements or mass-mobilizations and protesting culture are strengthening in the republic which is very important to promote the idea of democracy. The republic got independence 22 years back, which is very short period for establishing democratic system in a country. It is also important to understand that the Central Asian republics are passing through transition period. So, they need some more time for the nurturing democratic political system in the republic.

Primary Sources:

* Akaev's views on Democracy and other concerns, FBIS-Literaturnaya Gazeta, no-43, 26 October 1994, pp.194-97.
* Amendments to the law on the constitutional court of Kyrgyzstan (2008), URL: http://www.venice.coe.int/docs/2008/CDL(2008)065-e.pdf
* Code of Ethical Conduct of Political Parties in Elections in the Kyrgyz Republic, Bishkek 2010 at: http://www.osce.org/bishkek/71167
* European commission for democracy through law (Venice Commission) "Draft law on political parties of the republic of Kyrgyzstan" at: http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL(2009)099 e.pdf
* Law of the Kyrgyz republic on bodies of judicial self-regulation/self-government (2008), URL:http://legislationline.org/documents/action/popup/id/15667
* Kyrgyzstan: Civic Participation and Parliamentary Development Program USAID Cooperative Agreement No. 116-0007-A-00-9014-00 Project, July 25, 1999-2004, URL: http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PDACF170.pdf

References:

Singh, Mahavir (2002), "Democratisation and Political Development in Kyrgyzstan", *Contemporary Central Asia*, VI (1-2):32-41.

Badan, Phool (2001), *Dynamics of Political Development in Central Asia,* Delhi: Lancers Books.

Abazov, Rafis (2004), *Historical Dictionary of Kyrgyzstan,* Maryland and London:Lanham.Constitution of Kyrgyzstan, http:// www.kyrgyzstan.org/law/constitution.htm-87k

Khamidov, Alisher (2004), Kyrgyzstan's Unrest Linked to Clan Rivalries, at http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav060502.shtm,accessed4january2004

Sukhov, Alexi (2001), "Hizb-ut-Tahrir (H.T.I.) in Kyrgyzstan", *The Times of Central Asia*, p. 5.

Kavalskii, V. F. (2001), Democratic Declarations and Political Realities, in Alexie, Vassiliev (ed), *Political and Economic Challenges in the Post Soviet Era,* London: Saqi Books.

Stobdan p. (2014), *Central Asia: Democracy, Instability and Strategic Game in Kyrgyzstan,* New Delhi: Pentagon Press.

ПРОБЛЕМЫ УКРЕПЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Тынчболот ЖУМАНАЛИЕВ*

Для понимания феномена традиционного общества необходимо дать более глубокийего прошлому, пройденному эволюционному этапу в своей истории. За время длительного исторического процесса наше общество стало традиционным, законсервированным.Веками накопленный балласт в поведениях и в сознаниях людей приостановил развитие, в их образе жизни сохранились архаические элементы, патронимические отношения между людьми, основанные на обычном праве, при отсутствии закона и порядка и т.д. В последующем, сохранившие архаические элементы в той или иной форме "дожили" до наших дней. Сегодня, эти элементы в той или иной степени оказывают влияние на общественную жизнь, на сознания людей, прямо или косвенно оказывают воздействие на политическое настроение общества, некоторые политики пытаются использовать этот процесс в свою пользу.

Исторически традиционное общество условно делится на два типа: оседлого и кочевого типов. В эволюционном развитии эти два типа противостояли друг другу, вели борьбу за политическое господство в регионе, укрепляли свою власть, пытались вытеснить соседей.Однако, эти два типа существенно отличались между собой в организации хозяйственной и политической системы,где структурообразующими выступали иные противоположные элементы, в перспективе они привели к другим последствиям, также противоположным (Федоров, 1991: 205, 213).

Первый от второго отличался тем, что он на протяжении своей истории вел интенсивный тип хозяйства, который кардинально менял образ жизни, мышления людей. Данный тип общества отличался целенаправленной природно-преобразовательной деятельностью, осваивая и обрабатывая новыеземли, пустоши, занимаясь строительством гигантских каналов, архитектурных сооружений, постоянно совершенствуя орудия труда, производства, организации труда,и т.д., которые впоследствии дали совершенно иные потрясающие результаты. Преобразовывая окружающий мир, менялись сами люди, их мышление, менталитет, отношение к труду, производству и т.д. (Андрианов, 1978: 73-74).

Что касается второго кочевого типа, то он был основан на экстенсивном типе хозяйства, где в силу кочевого образа и за счет введения пастбищного хозяйства осваивали новые пространства, где не требовалось интеллектуального, духовного и физического напряжения, каких-то особых организаций труда и социально-экономических отношений. За счет освоения новых пастбищ удавалось выживать кочевникам, но со временем с увеличением кочевого населения и сокращением пастбищных хозяйств, вытеснением кочевников из обжитых районов оседлыми народами, население обнищало и деградировало (Андрианов, 1985: 59-61; Владимирцов, 1934: 36-37).

На протяжении тысячелетия кочевое общество жило традициями, обычаями, ими были пронизаны все сферы деятельности, они оказали существенное влияние на образ жизни, на поведение и психологию людей, на их сознание и мышление т.д.

Традиционное общество является ярким примером влияние окружающей среды на простоту и состояние кочевого образа жизни.

Под традиционным обществом в собственном смысле этого слова понимается комплекс взглядов, представлений, основанных на традициях, обычаях племени, рода, регламентирующего частную жизнь индивида, все его действия, находившихся под контролем соплеменников, соблюдения которых необходимо для продолжения рода, укрепление родоплеменной солидарности (Гиренко, 1991: 25).

В традиционном обществе во главу угла ставили кровнородственные отношения, спаянность и монолитность рода, ибо от этого зависела судьба каждого члена рода, существования самого рода и племени. Инстинкт продолжения рода занимал особое место в сообществе, поскольку каждый род стремился, как можно максимально расширить свою сферу распространения, господства и подчинения других соплеменников. Этот феномен является источником и главным факторомсуществования рода, клана, в современном представлении трайбализма.

Само общество зиждилось на крепко взаимосвязанныхкровно-родственными узами отношениях, поскольку род и племя выступали как социальный организм, необходимость сохранения потомства и продолжения рода признавалось кочевым сообществом, в этом члены рода находили смысл и целью своего существования. Члены рода не представляли себя вне рода и племени, свою повседневную жизнь, свое будущее, где каждый соплеменник чувствовал себя комфортно, безопасно и может быть оказана необходимая помощь и защита. Человек, изгнанный из рода, становился изгоем, его могли убить либо продать в рабство. В условиях бесконечных межродовых и межплеменных войн, в набегах за скот, за пастбища каждый член рода мог оказаться объектом нападения, поэтому он всегда нуждался в защите своих соплеменников (Алексеев, 1999: 210; Морган, 1935: 38-40, 46-47).

Длительное существование человека в рамках рода сказывалось на формирование его характера, целеустремленности, проявления воли, на его душевную структуру, мироощущения и миропонимания и т.д. В родовом обществе невозможно было статьличностью, быть самодостаточным, отличаться индивидуальностью

---

* Проф., докт., Институт истории Академии наук Кыргызская Республика, Бишкек, Кыргызстан.

от других соплеменников, поскольку все его желания и стремления, талант и творчество были подчинены желаниям и воле рода, племени. Он жил только интересами рода, выступал от имени и в защиту рода. Существовал долг и обязательства сохранения рода между членами рода как единственного социального организма, защищавший их существование и комфорт.Ответственность перед родом, перед кланом была важнее, нежелиперед Отечеством и государством. Человек зажатый в тисках рода, подчиненный интересам рода не получал духовного и творческого развития, не оставлял никаких перспектив для развития индивида. Принцип эгалитаризма соблюдался всеми членами рода как один из равных и не более.

Для традиционного общества характерны самоизоляция, замкнутость, косность, в эволюционном развитии цикличность в рамках рода, племени. Все это отражалось на поведении, на менталитете, на образе жизни и на характере народа, в целом на всем кочевом обществе.

На определенном историческом этапе трайбализм сыграл в рамках рода и племени интегрирующую роль, когда род и племя находились на стадии становления и развития, именно на ранней стадии кочевого общества консолидация родов и племени была очень важна. Она происходила по кровнородственным и генеалогическим признакам, когда родам и племенам постоянно нависала угроза извне поглощением или ассимиляцией чужим племенем или народом. Кроме того, в условиях беспрерывных межродовых и межплеменных столкновений и войн члены рода и племени могли выжить под защитой того же рода или племени в целях сохранения своего потомства, хотя это не всегда удавалось, поскольку многие маломощные рода и племена поглощались и растворялись среди могущественных племен (Морган, 1935: 39, 126-127; Морган, 1983: 47; Энгельс, 1982: 79). Следует отметить, что это был неизбежный процесс, такова была природа развития общества.

Выживаемость рода состоит из нескольких аспектов и определяется уровнем развития системы родства и родственных отношений, чем слабее эти отношения, тем слабее состояние рода или племени, есть большая вероятность растворения данного рода и племени среди других родов и племен. В данном случае, распад рода или племени сопровождался лишением его политического и общественного статуса, ущемлением его прав среди равных, в частности, выбора лучших пастбищ, размещения своих кочевий, лишения участия в решении военно-политических вопросов и т.д.

Объектом межродовых и межплеменных войн или столкновений выступало пастбище, место кочевания, граница котороголегитимизировалась адатом, т.е. обычным правом, нарушение его сопровождалось вооруженным конфликтом. Все попытки присоединить данный объект, в данном случае чужим племенем или центральной властью, оказывалось упорное сопротивление всем родом или племенем, отсюда племенной или родовой сепаратизм, племенная и родовая раздробленность и разобщенность, отсюда родоплеменной эгоизм. Одна из форм пассивного сопротивления ханскому режиму являлась откочевка или миграция всего рода или племени (Абрамзон, 1951: 124; Абрамзон, 1970: 98).

Само кочевое общество представляет собой гетерогенный элемент, оно не было однородным в этническом отношении, постоянная волна миграций, разбавление чужеродными элементами, либо эндогамность рода приводили рода или племени к вырождению. Состав родов и племен не были равнозначными ни по количеству, ни по качеству. Однако, благодаря существованию рода и племени, архаическим формам внутриродовых и межродовых взаимоотношений и социальной организации, которые законсервировали кочевое общество, оставалось изолированным, более приспособленным к природе и со временем оно оказалось неадаптированным к изменениям, к новым условиям. Неадекватно воспринимали свои недостатки, не искали альтернативного пути развития, коллективно не рассматривали перспективу выхода из тупика. В результате данный род, племя или этнос оказался в эволюционном тупике и становился реликтовым и со временем исчезал как отдельная ветвь человеческого вида (Гиренко, 1991: 112; Крадин, 1992: 136-138; Крадин, 2001: 121).

Первобытная и кровнородственная связь в кочевом обществе является той пуповиной, которая сдерживает становление кочевника как личность, индивидуума, именно она не позволяла идти вперед, совершать человеку величающую историю, препятствовала производит селекцию, естественного отбора.

Дело в том, что род и индивид не был разделен в морально-этическом понимании, поскольку ответственность перед обществом за те или иные поступки выступали одновременно род и индивид. В свою очередь индивид обязан защищать свой род и его интересы, выступать от его имени.

Индивиды, которые противостояли роду, племени и подрывали устои и основу племенной организации своим поведением, неуживчивостью, самовольностью, или совершали поступки, несоответствующие этическим нормам рода, таким образом, ослабляли племенную силу, тогда соплеменники выражали им неприязнь, выживали их, изгоняли из рода и они вынуждены были покинуть свой род (Крадин, 1992: 116-117).

Каждый кочевник не мог представить себя вне рода и племени, так как он ещё не индивид, не самостоятелен,не личность, он ещё крепко связан родственными узами, родовой пуповиной. Он ещё полностью зависим от рода, ему легче разделить свои проблемы с родом, возложить их на всех членов рода, нежели самому решать, в свою очередь род готов принять их и решить вместе с ним. Он во всем полагался и надеялся на поддержку своего рода или клана, особенно когда речь идет карьерного роста или доступа к быстрому обогащению. Кочевник вне рода как индивид никто. Ему сложно выживать в новых условиях, ему не хватало профессионализма, воли и целеустремленности. Он ни отличался стратегическим мышлением, рационализмом, творческим подходом, здравым смыслом.В трудовой деятельности не было системности и интенсивности, добросовестности и скрупулезности, он не испытывал интеллектуального и физического

напряжения, не стремился познавать глубину вещей.Он нетерпим ко всякому инакомыслию, критике, был далек от самокритики. В этих условиях архисложно появиться в обществе харизматических и творческих личностей.

В кочевом обществе не было необходимости индивиду заниматься самосовершенствованием, познавать себя и окружающий мир, проявлять свои способности и талант, ставить перед собой какие-то цели, укреплять свой моральный дух, стремиться нравственному очищению и т.д. Обществом это не поощрялось, наоборот, это воспринималось как чудачество или его просто не понимали (Алексеев, 1999: 205-206; Гиренко, 1991: 46; Золотарев, 1964: 189; Тумаркин, 1970: 67).

В экономическом отношении кочевое общество относится к экстенсивному типу хозяйства, где за счет освоения новых пастбищ, количественного роста поголовья скота, с примитивным способом производства, не требующих никаких новшеств, применений технических средств и т.д.,не связанный ни с рынком и ни товарным производством. По своей сути кочевое хозяйство было автаркичным, т.е. каждая семья, каждый род производил столько сельхозпродукций, сколько необходимо для самопотребления,направленные на поддержания своей семьи и рода. Примитивность и неинтегрированность хозяйств создали условия и экономическую базу для родоплеменного сепаратизма, межродовым и межплеменным войнам. Автаркичность хозяйственной системы, не способствовал объединениюдаже на элементарном межродовом и межплеменном уровне, наоборот, углублял тем самым разобщенность хозяйства, социально-экономических отношений между ними (Андрианов, 1992: 43; Куббель, 1998_1: 148; Куббель, 1988_2: 85; Марков, 1976: 302; Петров, 1961: 79).

В политическом отношении для кочевого общества была характерна внутренняя разделенность по признаку рода, племени и генеалогии, разобщенность экономической системы. Все роды и племена преследовали свои эгоистические интересы в ущерб этническим объединениям, интересам этнической консолидации и государственного строительства.

Исторически кочевое общество сопровождалось борьбой двух политических тенденций: так называемые “традиционалисты”, представители центробежных сил с одной стороны, сторонников центральной власти с другой. Если первые ратовали за сохранение кочевых традиций, укрепление родоплеменных отношений, выступали за сепаратизм племен, проявляли родоплеменной эгоизм, то вторые выступали за сотрудничество с земледельческим населением, за укрепление центральной власти, за возрождение городов и селений, торговли и ремесла (Строева, 1958: 207-208).

В конечном итоге “традиционалисты” одержали победу над центростремительной силой, исторический процесс оказался в тупике, т.е. кочевое общество оказалось вне зоны устойчивого цивилизационного развития.

Объединение кочевников происходило в иных условиях, имело иную специфику. Политические объединения происходили спонтанно, носили конфедеративный характер, ничему не обязывающие, при отсутствии централизованной формы правления, сохранявшие за родами и племенамиавтономность. Как правило, в качестве объединителя выступал могущественный род или племя, вокруг которого консолидировались другие племена и роды, его именем называлось новое государство.Маленькие роды и племена не могли противостоять могущественным племенам, объединялись в орды или в “эль”, со временем при распаде создавали свои орды и протогосударства. Названия этих племен и орд постоянно менялись, в зависимости от того, кто или какое племя возглавляло эту орду и протогосударство (Морган, 1935: 37-39; Джуманалиев, 2007: 116-117). Длительность стабильного существования кочевых государств охватывала не более 30 лет, а затем наступала бесконечная родоплеменная междоусобица, внутридинастийная борьба за власть и т.д. Последствия братоубийственных войн в политическом отношении оказались невосполнимыми, в лучшем случае многие племена становились подданными соседних государств, вскоре они ассимилировались, в худшем случае племена истреблялись и навсегда покидали историческую авансцену. В исторической памяти и в фольклореупоминаются названия десяток и сотен племен и родов. В социально-экономическом отношении кочевое хозяйство надолго оставалось заторможенным, деградированным, людские и другие ресурсы оказались истощенными, для их восстановления требовались десятки лет при мирном и стабильном условиях.

Кочевые протогосударства представляли собой рыхлые и эфемерные, отсутствовала устойчивая бюрократическая и управленческая система, атрибуты и элементы государственности были примитивными и неустойчивыми, достаточно было внешнего толчка или удара - все рушилось (Джуманалиев, 2007: 15).

Этническая консолидация в условиях кочевого образа жизни, при господстве родоплеменных отношений была невозможной, поскольку социально-экономические и идеологические факторы оказались второстепенными, а политический фактор стал главенствующим и, благодаря емуэтническая консолидация сложилась. Другими словами, этнический процесс протекал не на основе языковой, культурной и идеологической идентичности, консолидация базировалась на военно-политической основе (Мокеев, 1991: 121; Перщиц, 1958: 49; Кычанов, 1992: 190; Кун, 1947: 41). Со временем, в силу отсутствия внутреннего экономического и политического единства родов и племен, когда при неблагоприятных исторических и политических обстоятельствах, за распадом конфедерации или государства, одновременно последовал этнический распад, дробление племен на множество мелких родов. Именно такой этнополитический расклад был характерен для кочевого общества.

Для номадов доступ к власти был достаточно легким, поскольку у номадов на пути к власти не существовали такой жесткой иерархической системы,прямой наследственной власти, установленные и признанные всеми сакральными институтами, как у оседлых народов. Достаточно было тому или иному вождю продемонстрировать свою военную мощь или нанести поражение претенденту и этого хватало, чтобы

прийти к власти. По своей сути авантюризм и узурпация власти всегда существовал у номадов, кочевое общество постоянно страдало от этих бесконечных междоусобных братоубийственных войн, внутридинастийной борьбы за власть и т.д.Поэтому часто к власти приходили случайные и никчемные люди, которые только думали о быстром обогащении за счет народа, неудивительно, что экс-президенты оказалисьименно такими.

Истоки этих бед и страданий находились в самой системе кочевого общества, где напрочь отсутствовала сословная иерархия, табель о рангах, вассальные отношения и связанные с ними этические и юридические нормы. Существовавший адат, т.е. обычное право, не был универсальным, юридическим документом, признанным всеми родами и племенами, скорее он был этическим документом в рамках определенного рода.

Идеалами традиционного общества выступали всемерно поддерживаемые кровнородственные связи на уровне семьи, рода и племени, периодически организовываемые различные традиционные праздники, куда, как правило, приглашали всех ближайших и дальних родственников, несших ответственность за каждого члена рода, защищавших его семью и детей, поддерживающих его во всем. Глубокое сознание принадлежности к данному роду и племени, знание места своего рода в исторической ретроспективе, стремление занять в перспективе особое главенствующее место в кочевом сообществе, приложить усилие в укрепление своего рода и т.д. Знание каждого члена рода своей генеалогии до седьмого колена, всячески восхвалять значимость и превосходство своего рода среди других родов, максимально отражать героическую эпоху в своих эпических произведениях, всегда выделять связь своего рода с ханским родом, или с лицами из его окружения. На обыденном уровне представитель рода должен занимать почетное место на курултаях (это может быть собрание, съезд или ханский совет), на тоях (традиционные праздники: семейные, общеродовые либо племенные) или на поминках и т.д.

Таким образом, все вышеназванные исторические, социально-экономические и политические условия стали главными объективными факторами сохранения родоплеменных отношений, патронимических организаций, стали истоками монолитности родов, кланов, без этих условий член рода, сам род или племя не могли выжить.

В традиционном обществе сами по себе не могут быть изжиты архаические родоплеменные элементы, исчезнуть патронимические отношения - это очень длительный исторический процесс, поскольку наше общество перепрыгнуло две ступени: феодальную и капиталистическую. Именно на этих вышеназванных стадиях архаические элементы, родоплеменные и другие отношения должны были стереться, эти грани к этому времени не должны были сохраниться.

В связи с этим, учитывая особенности традиционного общества, важно, чтобы государство и его институты взяли на себя обязательства и ответственность по реформированию общества, если это необходимо проводить реформу в жесткой форме в интересах общества, в целях сохранения единства народа и целостности государства.Давать гарантию своим гражданам достойной жизни не потом, а сейчас, обеспечить их безопасность, всячески развивать и укреплять духовно-нравственные отношения в обществе, особенно среди молодежи.

Список литературы:

Абрамзон С.М., Родовое общество. Формы родоплеменной организации у кочевников Средней Азии // ТИЭ. - Новая серия. - Т. XIV. – М., 1951.

Абрамзон С.М., Некоторые вопросы социального строя кочевых обществ.// СЭ. – 1970. - № 6.

Алексеев В.П., Першиц А.И., История первобытного общества.5-е изд.испр.-М., 1999.

Андрианов Б.В., Земледелие наших предков. М.: Наука, 1978.

Андрианов Б.В., Неоседлое население мира.-М., 1985.

Андрианов Б.В., Природные условия и хозяйственные зоны // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время.-М.: Наука, 1992.

Аристов Н.А., Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей // Живая старина.-Вып. Ш-IV.-СПб., 1896.

Бернштам А.Н., История кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен домонгольского завоевания // Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана.-Т. II.-Бишкек, 1997.

Владимирцов Б.Я., Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм-Л.: Изд-во АН СССР. 1934.

Гиренко Н.М., Социология племени.-Л.: Наука, 1991.

Джуманалиев Т., Очерки политической истории кочевников Притяньшанья с древности и до конца XVII века. - Бишкек, 2007.

Золотарев А.М., Родовой строй и первобытная мифология.-М., 1964.

Крадин Н.Н., Кочевые общества. - Владивосток, 1992.

Крадин Н.Н., Империя Хунну. - М., 2001.

Куббель Л.Е., Возникновение частной собственности, классов и государства // История первобытного общества. - М., 1988.

Куббель Л.Е., Очерки потестарно-политической этнографии. - М., 1988.

Кун В.Н., Черты военной организации средневековых кочевых народов Средней Азии // Ученые записки Ташкент.педагог. и учительск. института им. Низами.- Вып. 1.- Ташкент, 1947.

Кычанов Е.И., Формы ранней государственности у народов Центральной Азии // Северная Азия и соседние территории в средние века. -Новосибирск: Наука, 1992.

Марков Г.Е., Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации.- М.: Изд-во МГУ, 1976.

Масанов Н., Кочевая цивилизация казахов.- Алматы, 1995.

Массон В.М., Политогенез степных обществ и кочевые империи// Проблемы политогенеза кыргызской государственности.- Бишкек, 2003.

Морган Л., Древнее общество. – Л., 1935.

Морган Л.Г., Лига Ходеносауни, или Ирокезов.- М.: Наука, 1983.

Мокеев А.М., Этапы этнической истории и социальной организации кыргызского народа на Тянь-Шане в XVI-серед.XVIII вв.//Известия АН Республики Кыргызстан.- 1991.- № 4.

Перщиц А.И. Пережитки дуальной организации в родоплеменной структуре арабов // СЭ.- 1958.- № 3.

Перщиц А.И., Хазанов А.М. Община у кочевых скотоводов //НАА.- 1979. -№ 2.

Петров К.И., Очерки феодальных отношений у киргизов в XV-XVIIIвв. -Фрунзе, 1961.

Строева Л.В., Борьба кочевой и оседлой знати в Чагатайском государстве впервой половине X1Vв. // Памяти академика И. Ю. Крачковского.- ЛГУ, 1958.

Толстов С.П., Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен // Проблемы истории докапиталистических обществ.- 1935.- № 9-10.

Тумаркин Д.Д., К вопросу о сущности рода // СЭ.- 1970.- № 5.

Федоров М.Н., Кочевники и оседлое население в Караханидском каганате //Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом шелковом пути.- Алма-Ата: Гылым, 1991.

Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры. М.: Наука, 1985.

Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства.-М., 1982.

ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУ ЖАНА ЕВРАЗИЯДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК ИНТЕГРАЦИЯ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Ж. О. ОМУРОВА•

Евразия чөлкөмү Европадан - Азияга чейинки ири территориялык мейкиндикти ээлеп, географиялык ландшафты, бай фауна флорасы, дүйнөдөгү жаратылыш ресурсынын кең катмары жайгашкан өзгөчө аймак катары дүйнөлүк жана эл аралык уюмдардын өтө кызыгуусун жараткып келет. Бул чөлкөм адам баласы толук өздөштүрө элек ири территориялык аймактары жана улуттук коммуникациясы, өнүккөн технологиялык потенциалы менен айырмаланат. Евразия дүйнөдөгү калктын эң жыш отрукташкан жери катары белгилүү. Ошону менен катар аталган ири территориялык мейкиндикте беш тарыхый цивилизациялык өнүгүүнү камсыздап келген индус, конфуций, ислам, батыш-христиан, православ-словяндардын көп улутуу өкүлдөрү жашайт.

Адамзаттын жашоосунда эң маанилүү тарыхый окуяларга бай, акыл ой-ордонун чордону болгон Евразиядаабдан татаал этникалык, диндик, территориялык ж.б. чечилбеген маселелери бул чөлкөмдүн тынчтыкта жашоосуна жана интеграциялык жактан өнүгүүсүнө кедергисин тийгизүүдө. Алсак, азыркы күндө дүйнөдөгү эл аралык чыр-чатактар жана локалдык согуштардын 80% Евразия чөлкөмү менен байланыштуу экендиги белгилүү[1].

Интеграция маселеси илимде экинчи дүйнөлүк согуштан кийин колониялык ээликтеринен ажырап калган Европа мамлекеттеринин экономикалык ж.б. өнүгүп кетүүсүнө эң ынгайлуу жол катары таанылган. ХХ к. экинчи жарымынанмамлекеттер аралыкэл аралык мамиледе, элчилик байланыштарда интеграция процесси акырындап жайылтыла баштаган. Башталгыч интеграция процесси экинчи дүйнөлүк согуштан кийин талкаланган оор кризис мезгилинде экономикалык гана алкакта ишке аша баштаса, кийинчерээк социалдык, маданий, согуштук, саясий ж. б. областарга тараган. Европа чөлкөмүндө жалпы интегациялык өнүгүүнүн эффективдүү жолуна жетүү үчүн бир нече жылдар жана этаптар талап кылынган. Ошону менен катар экономикалык жагынан бирдей өнүкпөгөн Европа мамлекеттеринин ортосунда каржы ж.б. маслелери боюнча карама-каршылыктар болгондугу интеграциялык өнүгүүнү кечеңдеткен. Ошондой болсо дагы ЕСтин экономикалык интеграциясынын эффективдүү өнүгүүнүн жыйынтыгына жетүүгө ири иш аракеттер жүргүзүлүп келет.

Интеграция дүйнөдөгү чарбалык процесстерден айырмаланат. Мында бир чөлкөмдөгү мамлекеттердин экономикалык бири-бирине болгон көз карандылыгын калыбына келтирүүдө, чөлкөмдүн жалпы муктаждыгын, товар, капитал, жумушчу күчү, тейлөө процесстерин, ички бир базарды түзүү, бириктүү эмгек өндүрүмдүүлүгүн жана чөлкөмдө жашаган калктын жашоо деңгээлинин жогорулатуу ж.б. ишкердүүлүктүн негизинде ишке ашырылат[2].

Чөлкөмдүк экономикалык интеграция – бул бир чөлкөмдөгү бир нече мамлекеттин экономикалык жактан жакындоо процессинин негизинде, бириккен чарбалык бүтүндүүлүгүнүн уюшулушу жана толук бириккен абалга келүү жөндөмдүүлүгү. Мында мамлекеттердин экономикалык мамилеси бири-биринен айырмасы болбойт жана экономикалык саясатта өзгөчө бир мамлекеттин жетегинде болбостон, бардыгы үчүн тең укуктуу болгон интеграциялык түзүм башкаруу органы катары кызмат кылат.

Ал эми чөлкөмдөк интеграция системасы эки негизги жагдайга байланыштуу. Биринчи жагдай, бири-бирине көз каранды болгон улуттук айыл чарба системаларынын чар-жайыт, чачыранды процесстеринин көбөйүшү, мамлекеттердин бири-бирине көз каранды болгон экономикалары, эл аралык эмгектин бөлүнүүсүнүн тереңдешине алып келсе. Экинчи жагдай, мамлекеттердин бирдиктүү ишмердүүлүгү өз ара экономикалык байланыштын жөнгө салынуусу менен интеграциялык процесси башкарууда жана өнүктөрүүдө улуттук түзүмдөрдү түзүү жөндөмдүүлүгүн артырат.

Бирок, чөлкөмдүк интеграция процессинин жайылышы ал чөлкөмдө жашаган мамлекеттердин ички жана тышкы маселелерине толук көз каранды. Алсак, саясий, маданий улуттук, тилдик, этникалык жана территориялык ж.б. карама-каршылыктардын болушу көйгөй жаратат.

Интеграция маселесин кароодо ар бир чөлкөмдүн геосаясий, экономикалык ж.б. өнүгүү потенциалын, ал территорияда жашаган калктын тарыхый салттуу маданият өзгөчөлүктөрүн, тилдик, социалдык жашоо шартынын абалын эске алуу көйгөйлүү маселелерден. Анткени, инеграция маселеси бир чөлкөмдө жашаган калктын өз ара биригүү, жумурлашуу, ж.б. кыймыл аракетине жараша болоору шексиз.

Акыркы мезгилдерде Евразия жанаБорбордук Азия чөлкөмүндөгү өлкөлөрдүн бири – бири менен эриш-аркак өнүгүшү үчүн экономикалык интеграция керек экендигин көптөгөн жергиликтүү жана КМШ окумуштуулары, жазып келүүдө.Евразия мейкиндигинде интеграция маселеси экономикалык жактан стабилдүү өнүккөн мамлекеттердин саясатына жана иш аракетине жараша болоору шексиз. Алсак, Европа чөлкөмүндө ЕСтин негизги экономикалык интеграциясынын күчү Германия экендигин тастыктап келишет. Ал эми Евразия интеграциясынын локомотиви катары Кытай жана Россия таанылып жаткандыгын тастыкташууда. Айрыкча

• т.и.к., доцент.Чөлкөмдүн тарыхы жана маданияты кафедрасы,тарых жана чөлкөм таануу факультети, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети. Jamyikat2012@gmail.com

[1] Интернет-журнал "Новое Восточное Обозрение11.11.2012 г. http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1352634120

[2] Интернет-журнал "Новое Восточное Обозрение".22, 25.11.2011http://www.centrasia.ru/ newsA.php?st=1322198160

Азия чөлкөмүндө XX к. аягы XXI к. башында Азия Тынч океан аймагындагы стабилдүү экономикалык өнүгүүсү боюнча Кытай дүйнөдө экинчи орунда жанаэң ылдам өсүп жаткан экономикасы менен айырмаланып, "Азия ажыдаарларынын" эң башкы катарын толуктаган мамлекет.

Ал эми Россия мамлекети Евразияда кең территориялык мейкиндикти ээлөө менен бул чөлкөмдүн экономикасында интеграциянын кыймылдаткыч күчү катары таанылууда. Анткени, Россия ири улуттук коммуникациясы, өнүккөн технологиялык, транзиттик потенциалы ушул чөлкөмдө жашаган мамлекеттерден алда канча жогору[3]. Эми Россия менен Кытайдын Евразия мейкиндигиндеги экономикалык интеграциясындагы көйгөйлүү маселелерине токтолсок.

Жогоруда белгилеп кеткендей, Евразия мейкиндигинин чордону катары белгилүү Борбордук Азия чөлкөмү байыркы мезгилден азыркы күнгө чейин Кытай мамлекетинин ири кызыгуусун артырып келет. Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн баамында Кытай өз таасирин Шанхай Кызматташтык уюму (ШКУ) аркылуу ишке ашып жаткандыгын тастыкташууда. ШКУга кирген өлкөлөрдүн жалпы территориясы 30 млн. км. кв., тактап айтканда, Евразиянын 60% түзүп территориялык жактан абдан кең мейкиндикти ээлейт[4]. Ал эми Борбордук Азия территориясынын жалпы аянты 3995,9 миң кв.км., калкы 53,2 мил. адамдан ашуун жашайт[5].

XX кылымдын аягында СССРдин кулашы Борбордук Азия өлкөлөрүнүн эгемендүү мамлекет катары таанылуусунда абдан кыйын оор процесстерди башынан өткөргөн. Бул чөлкөмдө жайгашкан мамлекеттер мурда тоталитардык шарттагы бир саясий-экономикалык системадан,эгемен көз каранды эмес саясий-экономикалык системанын орношу күтүлбөгөн тарыхый кырдаалга туш кылган.Ошону менен катар экономикалык жактан бири-бири менен жипсиз байланган ар бир республика эгемендүүлүктүн башталгыч жолунда эле ички интеграциянын калыптануусуна бир нече факторлор болгондугу аныкталган, алсак:

-чөлкөмгө олуттуу коркунуч туудурган тышкы фактор - Ооганстан чыр чатагынан улам Кытай менен Россия ж.б. мамлекеттер менен жакындашуу иш аракеттеринин жүрүшү;

-географиялык фактор – чөлкөмдөгү жалпы союздук экономиканын кулашы жана бул өлкөлөрдүн өтө жай темп, көптөгөнкыйынчылык менен дүйнөлүк базар экономикасына кирүүсү. Ошону менен катар Борбордук Азия чөлкөмүндө бири-бири менен атаандашып өнүгүүгө туруштук бере турган бир да жергиликтүү ишканалардын жокко эсе болушу,өз ара табыгый ресурстарын чийки зат катары алмашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондугу;

- мурунку советтик эл чарба комплексинин сакталып калышы –жалпы коммуникация, транспорт артетиялары, жалпы энергетикалык система, нефть -газ түйүндөрү жана экономикалык өз ара көз карандылык азыркы күнгө чейин Борбордук Азия өлкөлөрүн бири-бири менен тыгыз байланыштырып турушу;

- демографиялык фактор –бул чөлкөмдө жалпы жумушчу күчбазарынынкалыптанбагандыгы. Ушул себептен катто институтнун ишине кедергисин тийгизүү менен миграция маселеси улуттук мыйзамдуу түрдө иштелип аягына чыга электиги. Республикалардагы миграциялык агын күбө болгондой эмгек базарынын калыптаныш тенденциясы чөлкөмдөн тышкаркы аймактарда жүрүп жаткандыгы;

- конфессионалдык фактор - Борбордук Азиянын бардык территорияларында сунниттик исламдын таралуусу;

- этникалык фактор – бул чөлкөмдө жашаган улуттар, улуттук азчылык катары ар бир республикада жашап келиши, мындай кырдаал ар бир мамлекетти кошумча байланыштын болушун ырастаган;

- өткөндөгү тарыхый жалпылыгы – азыркы мезгилдеги Борбордук Азия республикалары бир бөлүгү Бухара эмиратына, бир бөлүгү Кокон хандыгына, XIX кылымдын аягында толук бойдон Оруссия империясына карамагына баш калкалап келиши.

Жогоруда келтирилген факторлор ички интеграциянын калыптануусуна өбөлгө түзгөнү менен анын андан ары өнүктүрүүгө ар бир мамлекет тарабынан ийгиликтүү иш чаралар колдоого алынбай келет. Кээ бир окумуштуу изилдөөчүлөрдүн ой пикиринде бул чөлкөм мурун эгемен жашоону башынан өткөрбөй дагы да ири мамлекеттердин жетегинде калган чөлкөм катары «Борбордук Азия –борборлошуунун вакууму, тактап атканда «көндүм адатка айланып калган» кандайдыр бир борборлошкон мамлекеттердин карамагында жашоо (Мисалы: Чыңгызхандын, Тамерландын, Александыр II, же Сталиндин) мейкиндиги. СССРдин кулашы менен бытыранды беш өз алдынча мамлекеттик бирикме катары, чек ара маселелери чечилбеген, этностук биркмелери баш аламан, аралашма маданиятын негизинде жашаган, «жакшы же жаркын жашоого болгон» үмүтү табигий ресурстарын (Батышка) экспорттоонун жана тышкы инвестициянын көлөкөсүндө жашоосун улантып жаткан, дагы эле болсо ири империялардын таасири астында жашоосун улантууга даяр чөлкөм» деп мүнөздөйт[6].

Азыркы күндө жогорудагыдай ой-пикирди Борбордук Азия мамлекеттерин иликтеген көптөгөн саясат таанучулары да колдошот. Анткени 20-жылдан ашуун эгемен тарыхы бар Борбордук Азия республикалардын саясий, экономикалык жана социалдык өнүгүүсү жогорудагыдай көз караштын болушун ырастап келет. Бул чөлкөм XX к. акырына чейин дүйнөлүк коомчулуктун кызыкчылыгынан тышкары жашап келген өзгөчө бир дөйнө болсо, азыркы мезгилде дүйнөлүк жанааралык уюмдардын ири кызыгуусун жараткан чөлкөм катары таанымал.Ошондуктан экономикалык интеграция маселеси эл аралык уюмдардын, донорлордун кызматташтыгында, тактап айткандаири мамлекеттердин кызыкчылыгында же демилгеси менен уюшулган

---

[3] Значения Китая и ШОС для России должны расти. // Центральная Евразия – Форум. 27.07.2012 http://www.easttime.ru

[4] Шанхайская Организация Сотрудничествоhttp://www.sectsco.org/

[5] Шукуров Э. Центральная Азия: проблемы и факторы регионального сотрудничества. // Центральная Азия: новое пространство для сотрудничества- Б.: 2000. С.14

[6] Плешаков К. Сквозь заросли мифов. – Pro et contra. Т.2 номер2, 1997.с.68-69

уюмдар аркылуу ишке ашып келет. Мунун чындыгы интеграциялык өнүгүү маселеси эгемендүүлүктүн жолуна түшүп жаткан Борбордук Азия республикаларынын жашоосунда ири мамлекеттердин же эл аралык уюмдардын таасирисиз өнүгүп кетүүсү мүмкүн эместигине көз жеткирген болобуз.

Алсак, Борбордук Азияда бир нече эл аралык мамлекеттик уюмдар бар. Алардын арасында ШКУ уюмунда ганаКытай мамлектинин ишмердиги байкалат. Ошондуктан, ШКУнун түзүлүшүн көптөгөн жергиликтүү жана чет элдик изилдөөчүлөр Кытай мамлекетинин кызыкчылыгында жана демилгеси менен уюшулган уюм катары жазып келишет[7]. Мындан тышкары ШКУнун уюшулушун Кытай менен Россия мамлекеттери АКШнын Борбордук Азиядагы кызыкчылыгын чектөө максатында түзүлгөндүгүн ырасташат[8]. Дагы бир булактарда "Кытайдын Борбодук Азияга кайтып келиши" деген аталышта ШКУнун уюшулушун, байыркы мезгилден XIX к. биринчи жарымына чейин Кытай менен түздөн-түз байланышта болуп келген Борбордук Азия чөлкөмү Россия империясынын кийин СССРдин курамында жашап, XXк. аягында гана тышкы байланышка жеткендиги менен да байланыштырышат[9]. Мындан тышкары ШКУ уюшулушунун бир нече жагдайланына да токтолуп өтсөк:

Биринчиден, Шанхай форуму же Шанхай бештиги 1996-жылы оруссия-америка жана америка-кытай мамилелеринин начарлап турган мезгилинде негизделген. Анткени, ошол мезгилде социализм системасы кулаган Евразия мейкиндигинде айрыкча Чыгыш Европада (Балкан жарым аралындагы согуштар, Косово маселеси) жана Борбордук Азиядагы этникалык ж.б. чыр-чатактар Россия менен Кытайдынжакындашуусуна түрткү болгондугу байкалган[10].

Экинчиден, ШКУ 2001-жылда уюшулушу АКШнын терорризмге каршы туруу саясатын жайылтуу мезгили менен туура келген. Ошону менен катар бул уюмда тышкы күчтөрдүн таасирин таанымбаган, чөлкөмдөгү бирден-бир интеграциялык бирикме катары ишмердүүлүгүн уланта баштаган.

Үчүнчүдөн, ШКУнун демилгечиси катары таанылган Кытай мамлекетинин Евразия аймагындагы экономикалык өнүгүү стратегиясынын жайылтылышы, "атлантизм" багытын колдогон мамлекеттердин бул чөлкөмдө таасирдүүлүгүн бекмемдөөсүнөтоскоолдуктарды жараткан.

Бирок, ШКУнун ичинде экономикалык жана стратегиялык тоскоолдуктар да абдан күчтүү. Алсак, Кытайдын көз карашында ШКУ аркылуу территориясын кеңейтүү менен өз таасирин "асман алдындагы" бирден бир күчтүү мамлекет катары таанылуусун каалайт. Россия болсо тескерисинче, ШКУ аркылуу Кытайдын чөлкөмдөгү таасирин көп жактуу байланыштын негизинде сиңирилип кетишине кызыктар. Мындай саясаттын негизи Россия Евразия мейкиндигинде Кытайдын таасиринин жогорулашына жана орун алышына жол берүүнү каалабай дегенди түшүндүрөт. Бирок, Россия Евразияда таасирдүүлүгүн бекемдөөгө багытталган саясатында Кытай менен болгон мамилеси Батыш мамлекеттерине караганда жакын, ишеничтүү десек жаңылышпайбыз. Анткени, постсоветтик мейкиндикте ишке ашып жаткан интеграцияда Кытай негизги тышкы партнер катары таанылып келүүдө. Ушул негизде Кытай ШКУ аркылуу Еразиянын коопсуздугун камсыз кылууга болгон багыттарга бирдиктүү программаларды иштеп чыгууга жөндөмдүүлүгүн көрсөтүү менен бардык долбоорлорго катышууда.

Мындан тышкары Кытай ШКУ Борбордук Азия мамлекеттери аркылуу геосаясий, геостратегиялык жана экономикалык өз ара байланышты түзүү менен Евразия чөлкөмүндө каржы-экономикалык маселени чечүүдө ийгиликтүү жетишкендиктерге жетүүнү каалайт. Дагы Кытай АТР аймагында экономикалык, стабилдүү экспорттук өнүгүү саясатынын болушун өз таасири астында болушуна кызыктар экендигин жашырышбайт[11]. Ошону менен бирге Кытай мамлекетинин тышкы саясатынын негизи милдети Евразиядагы интеграциялык процесстерге активдүү катышууда, партнерлук долбоорлордо жөн гана катышуучу катары эмес алдынкы же орчунудуу орунду ээлегиси келет. Борбордук Азиядагы ири мамлекет катары Кытай Евразия интеграциялык долбоорунда башкы жетектөөчү ролдо болууну көздөйт. Мындай милдеттердин бири Евразия мейкиндигинде ШКУнун Банкын түзүү идеясы менен коштолгон. Бирок, Кытайдын жогорудагыдай максаты Россия сыяктуу Евразияда жайгашкан эгемендүү мамлекеттердин баарынын толук колдоосуна ээ болоору күмөн. Анткени, жаңыдан өз алдынча өнүгүүгө түшүп жаткан мамлекеттер кытайлашуу жана юанизация саясатынын күч алышына жол берүүнү каалашпайт[12].

Бирок, Евразиядагы интеграциялык процесстердин натыйжалуулугуна жетүүдө Кытайдын катышуусу жок ишке ашыруу өтө кыйын. Кытай – континенталдык интеграциянын эң керектүү архитектуралык элементи катары белгилүү. Практикада интеграциянын экономикалык түшүндүрмөсү же өз ара байланышы ар түрдүү транзиттик чектешкен инфраструктура менен тыгыз байланыштуу. Аларнефть-газ түйүндөрү, темир жол жана унаа транспорттук коридорлор, эффективдүү чек ара өтмөлөрү жана чек ара соода зоналары ж.б. биригелешкен элементтер Евразияда эркин соода кыймылын түзүүгө шарт түзүүсү керек. Жогорудагыдай ой пикирди ШКУга мүчө Борбордук Азия республикалары да колдоп келишет. Бул жагынан алып караганда келечекте постсоветтик интеграциядагы Кытайдын катышуусу абдан маанилүү экендигин аныктайт.

---

[7] Параманов В., Строков А. Китайский дракон в центре Евразии и историческая миссия России // Центральная Евразия – политика. 09.07.20011. http://www.easttime.ru

[8] Парамонов В.,Строков А., Столповский О. Экономическое присутствие Китая в Кыргызстане. Часть 1. Центарльная Азия – экономика.25.08.2010.http://www.easttime.ru

[9] Там же..http://www.easttime.ru

[10] Интернет-журнал "Новое Восточное Обозрение11.11.2012 г. http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1352634120

[11] Интернет-журнал "Новое Восточное Обозрение11.11.2012 г. http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1352634120

[12] Евразийская интеграция и Казахстан.Экспертный форум http://www.easttime.ru

Кытай 2002-жылы “үч кадамдан турган стaратагия” иштеп чыккан. 1) соодадагы формалдуулукту жөнөкөйлөтүү 2) техникалык, экономикалык кызматташтыкты чыңдоо. 3) тейлөө жана технология, капитал, жүктөө айлануу эркиндигин жөнгө салуу. Кытай экономикасына мындай стратегия ыңгайлуу жана ШКУга тиешелүү. 2010-жылы ШКУ өлкөлөрү менен Кытайдын ортосундагы соода айлануу 83,97 млрд. долларды түзүп, 2000-жылга салыштырганда 8 эсеге жогору болгон. Мында Россия менен соода көбүрөөк болуп салыштырмалуу салмак 55,45 млрд. долл. түзсө, Борбордук Азия республикалары менен 28,52 млрд. долл. (2000-жылга караганда 14,81 эсе жогору) болгон. Кытай ШКУга 10 жыл ичинде 12 млрд. долл. ашык инвестиция салган. Кытай тарабынан соодадагы ШКУнун импроттоо жөндөмдүүлүгүн стимулдаштыруу иш чаралары дайыма көрүлүп келет. Алсак, ШКУ аркылуу Борбордук Азия өлкөлөрүнө 2004-жылы 900 млн. доллар өлчөмүндө жеңилдетилген кредиттер берилсе, 2008-2010 жылдары 10 млрд. долларга жеткен[13].

Дүйнөлүк тарыхый өнүгүү эволюциясы айгенелегендей ар бир аймактын өнүгүшү, ошол чөлкөмдөгү бир же бир нече мамлекеттердин эффективдүү жүргүзгөн экономикалык саясаты менен байланыштуу болоору толук мүмкүн. Мисалы, XX к. аягында АКШнын экономикасынын жогорку темпте өнүгүүсү коңшу жашаган Канада жана Мексиканын экономикалык өнүгүүсүнө таасирин тийгизген. Ал эми СССРдин кулашынан кийин Кытайдын стабилдүү экономикалык өнүгүүсү постсоветтик мейкиндиктеги коңшу жашаган мамлекеттердин жашоосуна таасирин тийгизээри толук мүмкүн. КЭРдин өнүгүүсүнүн бардык параметр боюнча Евразия мамлекеттеринин экономикалык потенциалын көтөрүүгө түрткү бериши ыктымал.Мындан тышкары Кытайдын башкы максаты ШКУ өлкөлөрүндө интеграцияны Улуу Жибек жолун жандандыруу менен Борбордук Азиядан Персия булуңуна чейинки транспорт коридорун өнүктүрүүнүн негизинде ишке ашыруунун зарылчылыгын көздөйт[14].

Эми, ШКУга мүчө мамлекеттердин ой пикирин карап көрсөк. Алсак, Казахстан регионалдык борборунун божомолдоолоруна ылайык: – азыркы Кытай Азиядагы экономикалык потенциалы жогору өнүгүп жаткан ири мамлекет экендигин белгилөө менен ааламдашуу мезгилинде лидер болууга баардык мүмкүнчүлүгү жетиштүү. Эң ири өсүп келе жаткан аскердик күчү, болуп көрбөгөндөй экономикалык өсүшү, миллиардаган адамдык ресурстары менен бүт дүйнөгө Кытай цивлизациясын жайылтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ дейт[15].

Мындан тышкары Өзбекстандагы“Борбрдук Азия” долбоорунун жетекчисинин пикиринде постсоветтик мейкиндиктеги интеграциянын башкы стратегиялык багыты жана реалдуу негизги Евразияда жалпы ири интеграциясынын түзүү, мында негизги катышуучулардын локомотиви катары Кытай экендигин белгилейт. Бирок, азырынча мындай багыт негизсиз анткени, постсоветтик мейкиндик дезинтеграциялык абалда экендигин ырастайт[16].

Юлий Юсупов (Өзбекстан), көз карандысыз серепчи: “Кытайдын мурунку советтик республикалары менен экономикалык интеграция ар кандай формаларында болгон байланышында катышышы эч кандай жагымсыз болбошу керек. Анткени, Кытай экономикасы экспортоого багытуу жана эмгек ашымдуу. Ошондуктан, товар жана жумушчу күчүнүн кыймыл аракет жолунда ар кандай тоскоолдуктарды четке кагуу кытайлыктар тарабынан колдоого ээ болушу мүмкүн. Мында товар жана тейлөө кыймыл аракетинин деңгээли кытай экономикасынын жогорку интеграциясы дүйнөлүк чарбада маныздуу болууда. Кытай товарлары азыркы күндө дүйнөнүн бардык булуң-бурчунда жергиликтүү жана чет элдик өндүрүшкө конкуренция болууда” дейт[17].

Бирок, Кытай менен терең экономикалык интеграциянын болушун Россия каалабайт. Бүгүнкү күндө Кытай экономикасы көлөмү боюнча дүйнөдө экинчи орунда болуу менен эң ылдам өсүп жаткан экономика болуп эсептелет.Ошондуктан, Кытай кайсыл гана мамлекеттер менен экономикалык интеграцияда болбосун дайыма орчундуу, башкы орунду ээлейт. Мында Россия, Кытай жана бир нече майда экономикалык биригүү эмес, тескерисинче, Кытайдын тегерегинде кичине жана орточо экономикалык биригүү болоорун айтышат.

Ал эми экономикалык интеграциянын эң жөнөкөй формасы катары бажы союзун алсак, алардын ичинен экономикалык жактан күчтүү делген Россиянын продукциялары да Кытай продукциясына конкуренция болууга жөндөмсүз. Мунун негизи бир нече факторлор менен байланыштуу, Россия үчүн валюта курстарынын ылайык келбеши же ынгайлуу эместиги, салым жана салым эмес чыгымдар боюнча көбүрөөк айырмачылыктары бар.

Игорь Пиляев (Украина) серепчи: “Постсоветтик мейкиндикте Кытай эч кандай чочубай эле койсо болот. Биринчиден, эгерде Евразия экономикалык союзу түзүлгөн күндө да Кытайдын экономикалык потенциалынан ашып түшө албайт. Экинчиден, Кытай Евразияга экономикалык жол менен экспанциясын ишке ашырат, ал эми РоссияЕвразия мейкиндигиндеги экономикалык депрессиядан чыга элек майда мамлекеттерди өз көзөмөлүндө кармам туруууга аракет кылат” дейт[18].

Негизинен, Кытай Азиядан Европага чейинки экономикалык интеграция чегинде трансконтиненталдык, кургактыктагы унаа коридорлорунун жана инфраструктуралардын өнүгүшүнө таасирдүү түрткү берүүгө жөндөмдүү.

Эми ШКУ экономикалык интеграциясындагы Россия мамлекетинин көйгөйлүү маселелерин карасак:

Евразия мейкиндиги Европа-Россия-Кытай комплекстүү өнүгүүсү үчүн системалык жарылуу же биригүү керек. Мында ички постсоветтик Евразия мейкиндигинде жашаган мамлекеттердин ички жана тышкы

[13] Евразийская интеграция и Китай: виртуальный экспертный форум 25.11.2011 http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1322198160
[14] «Алиби» № 17 от 17.09.2013 / стр. 2
[15] Евразийская интеграция и Казахстан.экспертный форум http://www.easttime.ru
[16] Евразийская интеграция и Китай: виртуальный экспертный форум 25.11.2011 http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1322198160
[17] Интернет-журнал "Новое Восточное Обозрение".22, 25.11.2011 http://www.centrasia.ru/ news
[18] Интернет-журнал "Новое Восточное Обозрение".22, 25.11.2011http://www.centrasia.ru/news

өнүгүүсүндө биргелешкен Евразия интеграциялык экономикалык мейкиндикти түзүү идеясы болушу керек. Мындай идеяны турмушка ашырылышы постсоветтик экономикалык интеграциянын башында турган Россия мамлекетине көз каранды экендиги белгилүү. Анткени, Россия постсоветтик Евразиядагы келечектүү интеграциянын стратагиясын жана тактикасын ишке ашыруу процессин колго алуу менен КМШ, Кытай, Турция жана ЕС мамлекеттеринин өз ара байланыштарында интеграциялык долбоор абдан керектүү экендигин түшүндүрүү менен андагы ыңгайлуу шарттарды ачып көрсөтүүсү зарыл дешет[19].

Мындай интеграциялык өнүктүрүү планында Россия Кытай менен көбүрөөк жакын, тактап айтканда, Европага караганда стратегиялык жактан жетиштүү жана ишеничтүү мамилилери бар. Постсоветтик мейкиндикте жана постсоветтик интеграцияда Россия Кытайды негизги тышкы партнер катары таанып, ар кандай интеграциялык долбоорлордо, көп багыттагы байланыштарда Евразиянын бардык комплекстүү өнүгүүсүнө системалык жарылууну камсыздоосуна жол ачып берүүсү керек. Мында Кытайдын таасири менен постсоветтик мейкиндикте транзиттик байланыштын мааниси ылдам эле көтөрүлүп кетет дегендик эмес. Акырындык менен Азия менен Европа экономика, саясат, коопсуздук сферасында байланышуу активдүүлүгү жогорулатмак. Ушул себептен, Россиянын колдоосу менен Кытайдын Евразия интеграциялык мейкиндигинде активдүүлүгүн жогорулатууда ШКУнун аянтын кенейтүүгө мүмкүнчүлүк берүү максатуу. Мында Европа менен Азия ортосунда мамлекеттик байланышты гана чыңдабастан эл аралык уюмдардын биргелешип иштөөсүнө негиз түзүү, ШОС менен ЕСтин кызыкчылыктарын бириктирүүчү жалпы пландарды иштеп чыгуу жана аларды координациялоо керектигин ырасташат[20].

ШКУдагы экономикалык интеграция маселесин карасак, 2002-жылы Кытай ШКУну1,5 млрд. адамды камтыган ири соода айлануусунакиришкен. Кытайдын мындай аракети чөлкөмдү экономикалык жактан экспанциясынын ылдамдашына жана көп багыттуу иш аракеттеринин болушун үмүттөндүргөн[21].

2003-жылы 20 жыл аралыгындагы көп тараптуу соода-экономикалык байланыш Программасы кабыл алынган. Бул программанын негизги милдети чөлкөмдөгү эркин соода зонасын түзүү каралган. Бирок, азыркы күнгө чейин мындай милдеттер иш жүзүнө ашпай келет. Мында мүчө мамлекеттердин социалдык-экономикалык модели, өндүрүштүк структурасы, экономикалык өнүгүү деңгээли ар кандай экендиги эске алуу зарыл. Улуттук приоритеттердин айырмачылыктары, улуттук экономикалык интеграциялык процесстердин болушуна тоскоол болууда.

Азыркы мезгилде Евразияны аналитикалык денгээлде бириктирүү аракеттери практикалык жактан ишке ашпай келет. Мындай болуунун негизги себеби, Евразиянын мейкиндигиндеги негизги күчтөрүнүн координациялык иш аракеттеринин жоктугу, тышкы багыттарга болгон ар кандай жана көп жагдайлуу чар жайыт, узак эмес, тактикасы тар улуттук кызыкчылыктардын болгондугу анык.

Бүгүнкү күндөКытайдын соода интеграциясы эң ыңгайлуу позицияда ишке ашып жаткандыгы белгилүү. Россия жана Борбордук Азия мамлекеттеринин экономикасы Кытай үчүн чийки зат даярдап берүүчү гана ролду аткарып калуу коркунучу бар. Мындай абал Борбордук Азия өлкөлөрү үчүн эң көйгөйлүү маселелерден.Алсак, Борбордук Азия өлкөлөрү менен Кытайдын ортосунда ар бир жылдагы соода экономикалык товар айлануунун көлөмү 46,94 млрд. долларга барабар болсо, ал эми Борбордук Азиядан Кытайга ташылып кетүүчү товардын көлөмү 5 млрд.долларды түзүп жалаң гана чийки зат түрүндө чыгат. Мындан КЭР соода сальдосу бул мамлекеттин тышкы саясатынын стратегиялык принцби “Кытайдын даяр продукциясы Борбордук Азиянын арзан чийки заттары менен алмашуусу” деген пикирди туудурат дешет[22].

Эгемендүүлүктүн жылдарында Кытай Борбордук Азия республикаларынын ишенимдүү соода-экономикалык шериктеши катары таанылуу мененӨзбекстан, Таджикстан жанаКыргызстандын соода шериктеши катары Кытай үчүнчү орунга чыкса, Казахстан и Түркменстан үчүн ири соода партнеру катары таанылууда.Келечекте бул мамлекеттердин экономикасын Кытай өз экономикасынын нугуна багыттап жаткандыгы мүмкүн дешет. Салыштырмалуу анализ ирээтинде КЭРдин ар бир жылдагы Борбордук Азия өлкөлөрү үчүн багытталган инвестициясынын көлөмү 15 млрд. долларды түзсө, Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бирөөсү да КЭРде инвестициясы жокко эсе же ишке ашырылбайт[23].

Жыйынтыгында, Борбордук Азия жана Евразия чөлкөмүндөгү интеграциянын ишке ашырууда көйгөйлүү маселелери:

1. Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү ички жана тышкы коопсуздука болгон коркунучтун болушу, республикалардагы ички саясий-экономикалык стабилдүүлүктүн жоктугу.

2. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн экономикасы жаңы технологияны жана инвестияны тартууда ачык айкын карама-каршылыкка жөндөмдүүлүгүнүн жоктугу жана ички коорупциялык тоскоолдуктардын болушу.

3. Чөлкөмдөгү өлкөлөрүнүн саясий маданияты, экономикалык өнүгүү стратагиясы, геосаясий ориентациясы туура келбестигинен улам чөлкөмдүк интеграцияда карама-каршы жагдайлардын болушу.

4. Чөлкөмдөгү республикалардын улуттук (трайбализм) сезимдеринин күчөшү жана бул мамлекеттерди

[19] Значения Китая и ШОС для России должны расти. // Центральная Евразия – Форум. 27.07.2012http://www.easttime.ru
[20] Интернет-журнал "Новое Восточное Обозрение".22, 25.11.2011http://www.centrasia.ru/ news
[21] Марлен Ларуэль, СебастьенПейрузРегиональные организации в ЦентральнойАзии: характеристики взаимодействий,дилеммы эффективности. Доклад № 10, 2013. С. 36
[22] Фроленков В. С. Современные торгово-экономические отношения КНР с центрально-азиатскими странами – членами ШОС: Автореф. дис. … канд. экон. наук. – М., 2008. – С. 18 // URL:http://www.ifes-ras.ru/old/aspirant/Frolenkov-avtoref.pdf /
[23] Эксперт: торгово-экономическое сотрудничество Китая со странами Центральной Азии продолжится на высоком уровне (10-06-2013) // URL: http://russian.cri.cn/841/2013/06/10/1s471591.htm /,.

бирдиктүүгө жоопкерчиликтүү идеологиянын жоктугу.

5. Мамлекеттер аралык абдан кооптуу болгон чек ара, суу ж.б. меселелеринин чечилбей келиши.
6. Эмгек миграциясынын, бажы өтмөлөрдүн ортосундагы келишпестиктеринин жөнгө салынбашы.

Евразия чөлкөмүндө интеграцияны ишке ашыруунун негизги жолдору жана сунуштар:

- Европа мисалында алсак, чөлкөмдүк интеграциянын ишке ашышы абдан татаал жана көпкө созулган процесс, бир нече өткөөл мезгилди камтышы мүмкүн. Ушуга байланыштуу Борбордук Азия өлкөлөрүндө чөлкөмдөк саясатта бийлик башына жогорку деңгээлдеги жөндөмдүү, жоопкерчиликтүү жаңы муундун келиши гана мамилекет жана улуттар ортосундагы интеграциянын ишке ашышына көмөк көрсөтөт.
- Евразия мейкиндигиндеги бирдиктүү экономикалык интеграцияны түзүү жана ишке ашыруу жалгыз гана Кытайдын саясаты менен байланыштуу болбошу керек.
- Интеграция маселесинде тышкы эл аралык акторлор өзүлөрүнүн жеке геосаясий ж.б. таасирдүүлүгүн артыруу менен жеке кызыкчылыгы үчүн иш аракеттерин токтотушу зарыл.
- Россия ШКУну алкагында ишенимдүү жана таасирдүү мамилеге өтүүсү маанилүү.
- Кытай менен Россия ШКУнун алкагында Турция жана ЕС мамлекеттери менен ишеничтүү мамиле түзүү менен Евразиядагы экономикалык интеграциянын жайылышына жол ачуусу керек.
- ШКУга мүчө мамлекеттердин ортосундагы ишеничтүү тең укуктуу мамиленин болушу, жөн гана мүчө катары таанылбастан, ар бир мамлекеттин кызыкчылыгындагы мамиленин камсыздалышы чөлкөмдөгү интеграциянын стабилдүү өнүгүү жолуна түшүшүнө ыңгайлуу шарттарды жаратат.

ПУТИ УКРЕПЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Кадри АГГУН[•]

"Кыргызская государственность переживает один из самых драматичных периодов своей более чем двухтысячелетней истории. В результате судьбоносных перемен XX века народ Кыргызстана получил возможность построить самостоятельное государство. Однако первые два десятилетия независимостиоказались временем упущенных возможностей. Установление коррумпированного и сросшегося впоследствии с криминалом семейно-кланового режима привело к дискредитации институтов государственной власти и масштабному разграблению национальных богатств. В 2009 году Кыргызская Республика была признана самой бедной страной СНГ. Уровень доверия государству со стороны граждан оказался ниже критического минимума. Открыто говорилось о недееспособности кыргызского государства и перспективах его перехода в разряд несостоявшихся…

Другой серьезной проблемой, препятствующей решению масштабных задач стратегического развития Кыргызстана, остается неэффективная система государственного устройства и управления. Она дает сбои по вертикали и горизонтали, характеризуется отсутствием баланса функций и полномочий органов государственной власти, слабыми коммуникациями между центральными и местными органами управления…

Настало время переходить к решительным шагам по укреплению государственности и единства народа, привлечению новых людей и особенно молодежи к управлению политическими организациями и государством, повышению правовой культуры граждан Кыргызской Республики. Повышение собственной персональной ответственности за выполнение реальных дел по укреплению государственности и подчинение всей своей повседневной деятельности национальным интересам Кыргызстана должно стать главной задачей руководителей государственных органов, органов местного самоуправления, государственных и муниципальных служащих в это судьбоносное для страны время…"

Задачи образования в меняющемся обществе. «Облегчение социализации в рыночной среде через формирование ценностей: ответственности за собственное благосостояние и за состояние общества через освоение молодыми поколениями основных социальных навыков, практических умений в области экономики и социальных отношений». Косвенным подтверждением того, что университетский диплом совсем не является подтверждением активной гражданской позиции его обладателя, а даже наоборот, служат результаты исследования А. Колева (Kolev, 1998): среди опрошенных людей с университетским образованием, занятых в неформальном секторе экономики оказалось больше, чем незанятых, как среди мужчин, так и среди женщин. См. также: (Нуреев, 2000; 2001).

К сожалению, в нормативных документах образования лишь упомянуто в качестве цели формирование личных убеждений и представлений, которые бы способствовали укреплению общественных ценностей, необходимых для воспроизводства социально-экономической системы, ее прогрессивного развития. Безусловно, одного этого будет недостаточно. Системные проблемы и должны решаться системно. Причем относится это должно не только ко всей системе образования, но прежде всего к воспитательной и образовательной деятельности, направленной на всестороннее развитие отдельной личности.

Однако и в прежние времена, и сегодня ученые, исследующие феномен образования, называют две противостоящие друг другу тенденции в организации учебного процесса: специализацию и энциклопедичность. И та и другая представляют серьезную опасность в деле образования. Однако, если в начале века сильнее звучала критика системы образования (особенно высшего) за излишнюю энциклопедичность, что вело к поверхностному усвоению знаний, непрактичности образования, то в конце XX в. ее больше критикуют за чрезмерную специализацию. Здесь, очевидно, сказывается и объективный фактор. Информационный взрыв не только увеличил общее количество информации, но и уменьшил ту долю, которую человек способен получить и понять. В результате продуктом образования становится человек, больше, чем ранее, информированный, но все менее знающий и понимающий.

Разрешением диалектического противоречия между требованиями специализации и энциклопедичности служит системный метод образования. Основные его требования могут быть сформулированы в следующих принципах:

1) представления и знания учащегося о явлениях должны формироваться на уровне системы, пусть и локальной (в рамках отдельного предмета); развитие системы представлений и знаний происходит от простого к сложному по спирали, без «квантовых скачков» - необоснованных переходов от одного уровня к другому;

2) учащийся должен обладать умениями и навыками решения профессиональных задач в типичных и нестандартных ситуациях;

3) образование должно быть процессом социализации индивида, включающим в себя взаимообусловленные сопроцессы: 1) развитие прогнозирующего, системного типа мышления, видения предмета в системе связей и отношений с другими предметами, а также 2) воспитание личности индивида путем формирования мировоззрения, сопряжения его интересов и стремлений в сфере познания, общественной

[•] КУУнун магистранты. Бишкек, Кыргызстан.

и профессиональной деятельности с ценностями общества, высшими духовными благами.

Как можно заметить, в названных принципах отражены идеи Л. Выготского о ближайших зонах развития учащегося, А. Маслоу о решающей роли метамотивов в образовании индивида (причем в понятие образования А. Маслоу органичным образом включал и здоровье человека) (Маслоу, 1977 и др.).

Особенностью современного этапа развития теорий образования и институционального развития является усиление влияния психологических факторов. Различие же подходов психологов и экономистов в определении рациональности заключается в том, что у экономистов рациональность проявляет себя на этапе оценки полезности результата, а психологи считают, что рационален процесс принятия решения и экономического действия. Изменение акцента в оценке качества образования в сторону психологии, таким образом, будет заключаться в том, что объектом оценки должен стать не результат образовательного процесса, а сам процесс. Вернее, комплекс процессов.

Пример реализации концепции прогрессивного самоподдерживающегося развития (социально-экономической генетики) находим в исследовании Н.Н. Калининой и Б.К. Тебиева. Авторы особо подчеркивают то, что коммерческие училища в XIX и начале XX в. (появившиеся как результат общественного движения) были «первыми и единственными в России учебными заведениями, где осуществлялся принцип академической автономии» (Калинина - Тебиев, 1999: 120-128). Более современные примеры можно обнаружить в образовательной практике системы международного бакалавриата.

Типология знания в организациях представлена в работе А. Лэма (Lam, 1998). Он описывает многомерное пространство знания, выделяя эпистемологическое и онтологическое измерения. При этом четырехмерная типология знания представлена как на уровне индивида, так и на уровне организаций, в соотношении с их типами, а также общественными институтами.

Таблица 1
Классификация передаваемых и принимаемых объектов

Содержание передаваемого	Возможность использования	Отношение к ценностям передающей и принимающей стороны	Условия передачи-приема
Знания	Может быть использовано непосредственно с целью получения благ	Общие ценности, представления, убеждения	Наличие когнитивных способностей у «приемника» и обучающих - у «передатчика»
Информация	Для получения благ должна быть интерпретирована с помощью знания	Ценности похожи, представления, убеждения могут быть различны	Наличие носителя информации
Данные	Могут стать информацией при условии соответствия целевым критериям	Ценности, представления, убеждения не имеют значения	Наличие носителя

Указав в качестве первоисточника работу Г. Коллинза, и вслед за профессором Кентского университета Алисом Лэмом, сформулируем следующие определения типов знания:

Осознанное (embrained) - знание, производное от мыслительных навыков и познавательных способностей индивида; это формальное, абстрактное или теоретическое знание, имеющее рациональную и дедуктивную природу; это гомогенное нормативное (a priori) знание; оно может быть получено в результате формального обучения - «обучения посредством изучения», его можно стандартизировать и внедрять в логичной последовательности; осознанное - книжное знание, традиционно имеет привилегированный статус в европейской цивилизации, в Европе, как правило, звание ученого более почетно, чем звание инженера; не случайно, пытаясь завоевать более высокое положение в глазах англо-американской общественности, инженеры этих стран стараются особо подчеркнуть значимость теоретических аспектов своей исследовательской деятельности.

Навыки (embodied) - знание, ориентированное на действия (action oriented); know-how или техническое знание; создается оно в результате «обучения в процессе деятельности»; это знание неустойчиво, идиосинкретично, требует полного вовлечения индивида в контекст деятельности.

Кодированное (encoded) - этот тип знания имеет смысл обозначить термином «информация»; оно представлено и сохранено в виде печатных текстов, инструкций, баз данных и т.п.; это знание может быть воспринято и в отсутствие «знающего субъекта», тем самым снижая зависимость индивида и организации от этого самого субъекта; именно на этот тип знания опирается система «научного менеджмента»; однако кодированное знание по необходимости упрощено, избирательно и не способно подсказать решение в нестандартных ситуациях.

Социально обусловленное (embedded) - коллективная форма неявного знания, сохраняющая себя в организационных рутинах, практиках, разделяемых большинством членов организации нормах и правилах; это знание основано на представлениях, общих для большинства, на определенном уровне доверия и понимания; это «ситуационное знание», требующее наличия определенного опыта совместного взаимодействия членов организации; это эмерд-жентная форма знания, способная поддерживать различные паттерны взаимодействий даже в отсутствие формальных правил; однако оно также «липко» и «зависимо от выбранного пути» (sticky and

path dependent): его генерация и развитие могут быть ограничены организационными принципами и социальными паттернами.

Информационные технологии возникают и используются в сфере социального. При кодировании информации задействована, как правило, формальная логика. Хотя следует иметь в виду, что при создании знаков и символов участвует образное мышление. Не случайно кодированное знание доминирует в основном в европейских и англосаксонских странах. Ведь о знании, записанном с помощью иероглифов, сложно сказать, что оно «закодировано». Оно, скорее, зарисовано и представлено в виде образов.

Таким образом, граница между информационными технологиями и обучением в результате взаимопроникновения образов, представлений, норм и правил организации и общества довольно условна. И, как уже было сказано, роль организации заключается в том, чтобы в процессе ее деятельности в результате взаимодействия явного и неявного знания появилось новое - выраженное в новых свойствах продукта, услуги, новой информации.

То есть организацию можно назвать системой социальной координации, обеспечивающей условия для взаимодействия различных типов знания с целью достижения общественных целей, и в том числе - создания нового знания.

Заметим, что в такой формулировке, в новых понятиях, интерпретируется Марксова идея опредмечивания и овеществления.

Роль образования в решении проблем социализации. Известно, что управляемое развитие институциональной структуры общества может осуществляться двумя способами: 1) копирование формальной структуры успешной экономики (путем легализации и импорта соответствующих институтов); 2) построение собственной формальной структуры, ориентируясь по контурам существующей неформальной (социально-экономическая генетика) (Кузьминов, 1999; Олейник, 2000; Пястолов, 1996).

В первом случае результатом усилий будет неорганичная система, между элементами которой существуют структурные связи строения (классическая машина), основные свойства частей в этом случае будут определяться их внутренней структурой, а не структурой целого.

Части оказываются способны к самостоятельному существованию, изменение связей в системе не вызывает в них качественных изменений. Характерным примером такого рода развития является появление анклавов в реформируемых экономиках слаборазвитых стран (Латинская Америка, Юго-Восточная Азия, Россия). Для придания реформируемой экономике черт успешной необходимо переделывать и ее неформальную структуру.

Так школа начальная, средняя и высшая стала готовить специалистов-предметников, оценивая их знания, умения и навыки. Критерием качества знаний, умений и навыков чаще всего становится соответствие некоему образцу, выбираемому, как правило, субъективно. В результате кыргызская школа все более превращалась в систему обучения, но не образования. Основные положения, отличающие обучение от образования, перечислены в табл. 2.

Мышление специалиста-предметника ориентировано на решение задач, а не проблем. От не подготовлен к тому, чтобы предугадать появление проблемы и предотвратить ее. Ведь в ходе обучения он получил информацию, усвоил определенные навыки, однако понимание того, что такое человек вообще, как он связан с культурой и природой, осталось за рамками большинства курсов. Само понятие «понимание» просто отсутствует в российских ГОСах, там представлены лишь «знания - умения - навыки». Причем знание, по сути, сведено к информации.

Таблица 2
Основные отличия обучения и образования

Обучение	**Образование**
«Обучение и его средства - подчиненный цели образования инструмент, одностороннее развитие которого может оказаться даже вредным» (И. Г. Песталоцци)	Образование - гармоничное и равновесное развитие в процессе воспитания и обучения всех сил человека - нравственных, умственных и физических. Образование есть творческий процесс, который продолжается в течение всей жизни человека, - «образуется» личность
Обучение = передача информации	Образование = процесс социализации
Обучение - это усвоение знаний, культурных норм, жизни в «предметной» форме	Образование - индивидуальная самостоятельная мыследеятельность и предметное творчество
Обучение еще не делает человека самостоятельной, цельной, творческой, духовной, нравственной личностью, понимающей и принимающей проблемы и запросы своего времени	Образование не может сводиться только к просвещенности и культурности. Оно предполагает и готовность работать над собой, умение изменить свои стереотипы
Обучение - осознание структуры деятельности и ее предмета	Образование - осознание себя как субъекта деятельности, а также сфер деятельности и мира как ее окружения
Обученный человек, даже знающий, способный и умеющий, как правило, действует традиционно и не способен действовать целерационально. «Невозможно принять оптимальное решение в предметном знании» (А. Рапопорт)	Образованный человек способен действовать ценностно- и целерационально. Образованность человека (этимологически) - принятие человеком образа мира, собственной личности, прошлого и будущего, добра и зла. Образоваться - значит понять других, себя, свою ответственность перед жизнью, перед культурой

* Сост. по: (Спицнадель, 2000).

Способность к будущему творению начинает развиваться с понимания своего места в системе вещных и предметных отношений, с понимания естественных и общественных законов развития. Но ввиду того, что само понятие знания в большинстве случаев редуцируется к понятию информации, учащиеся получают лишь представления об изучаемых предметах, а умения сводятся к выполнению отдельных профессиональных операций. Лишь в младшем возрасте психика ребенка устроена так, что он, порой вопреки воле педагога, считает, что все происходящие вокруг события имеют отношение к нему лично. Но именно такое восприятие действительности является основным принципом социализации.

Список литературы

http://www.vb.kg/260076Указ «Об объявлении 2014 года Годом укрепления государственности».

Бим-Бад Б.М., Петровский А.В. Образование в контексте социализации // Педагогика. 1996. № 6.

Давыдов В.В., Философско-психологические проблемы развития образования / Под ред. В.В. Давыдова. М.: Педагогика, 1981. С. 146-169.

Калинина Н.Н. - Тебиев Б.К., Люди дела: Очерки истории подготовки предпринимательских кадров в России XVIII - начала XX века. М.: МПА, 1999.

Кузьминов Я.И., Курс лекций по институциональной экономике. М.: ГУ-ВШЭ, 1999.

Маслоу А., Новые рубежи человеческой природы. М.: Смысл, 1999.

Нуреев Р.М., Экономика развития: модели становления рыночной экономики: Учебное пособие для вузов. М.: ИНФРА-М, 2001.

Олейник А.Н., Институциональная экономика. М.: Вопросы экономики; ИНФРА-М, 2000.

Пястолов С.М., К проблеме оценки качества образования // Экономика в школе. 1998. № 2. С. 46-50.

Саймон Г., Рациональное принятие решений в бизнес-организациях (Нобелевская лекция) // Психологический журнал РАН. 2001. № 6.; 2002. № 1.

Спицнадель В.И., Основы системного анализа. СПб.: Бизнес-пресса, 2000.

Aoki M. What are Institutions? How Should We Approach Them? 1999.www.stanford.edu.org.

Arrow KJ., Economic welfare and the allocation of resources of invention // National Bureau of Economic Research (ed.). The Rate and Direction of Inventive Activity: Economic and Social Factors. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1962. P. 609-625. Cowan R., David P.A., Foray D. The Explicit Economics of Knowledge Codification and Tacitness. A TIPIK project paper, Strasbourg. Stanford University, 1999; e-lib.

www.stanford.edu. Cox T.Jr., Smolinski C. Managing Diversity and Glass Ceiling Initiatives as National Economic Imperatives. The Un. Of Michigan.

The report for the US Department of Labor (order B94347717). Jan. 31, 1994; http:// www.ilr.cornell.edu. Education at a Glance - OECD Indicators 2001. Grossman G.M., Helpman E. Innovation and growth in the global economy. Cambridge, Copenhagen Business School (web site), 1996. Mintzberg H. The Structure of Organizations.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В РАЗВИТИИ ОБРАЗОВАНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Саламат МАЛАБАЕВ•

В годы Великой Отечественной войны советское государство не оставляло без внимания и сферу образования, которая была одной из стержневой в социалистической системе. Однако следует отметить, что перед войной в 1940 году в СССР была введена плата за обучение. В постановлении СНК СССР от 2 октября 1940 года отмечалось: «Учитывая возросший уровень материального благосостояния трудящихся и значительные расходы советского государства на строительство, оборудование и содержание непрерывно возрастающей сети средних и высших учебных заведений, Совет Народных Комиссаров СССР признал необходимым возложить часть расходов по обучению в средних школах и высших учебных заведениях СССР на самих трудящихся» [Советская Киргизия:2]. В связи с этим постановлением союзного правительства 13 ноября 1940 года правительство Кыргызстана принимает постановление «О выполнении постановления Совета Народных Комиссаров СССР», а2 октября 1940 года - «Об установлении платности обучения в старших классах средних школ и высших учебных заведений в СССР», которое гласило: «Обязать наркома просвещения, председателей областных, городских, районных исполкомов немедленно обеспечить выполнение постановления СНК СССР от 2 октября 1940 года о введении платности обучения в старших классах средних школ и высших учебных заведений» (Постановления СНК Киргизской ССР…:л.3). В постановлении от 6 ноября 1940 года «Об установлении платности обучения в старших классах вечерних средних школ и вечерних высших учебных заведениях по Киргизской ССР» устанавливалась следующая оплата за обучение: для учащихся 8-10 классов вечерних средних школ, вечерних педучилищ и техникумов: в городе Фрунзе – 100 рублей в год; в остальных городах и сельских местностях – 75 рублей в год. В вечерних высших учебных заведениях: в городе Фрунзе – 200 рублей в год; в остальных городах республики – 150 рублей в год (Советская Киргизия: 2). Вместе с тем, властями, в целях поддержки социально уязвимых слоев населения, было принято постановление «Об освобождении от платы за обучение учащихся-инвалидов и их детей и воспитанников детских домов», в котором отмечалось: «Освободить по Киргизской республике от платы за обучение во всех средних и высших учебных заведениях инвалидов-пенсионеров и их детей в том случае, если получаемая ими пенсия является для них единственным источником средств к существованию, а также учащихся инвалидов (слепых, глухонемых и других инвалидов), не получающих пенсии и направленных на учебу органами социального обеспечения. Сохранить для воспитанников детских домов и детей, находящихся на патронате, бесплатность обучения в техникумах, педучилищах, медицинских, сельскохозяйственных школах, политпросветшколах и 8-10 классах средних школ» (Постановления СНК Киргизской ССР…: л. 64).

В связи с героическими действиями кыргызстанцев на боевых фронтах, особенно Панфиловской дивизии, правительство СССР несмотря на тяжелое экономическое положение принимает 16 октября 1942 года постановление «Об освобождении в Киргизской ССР студентов-киргизов от платы за обучение в высших учебных заведениях и обеспечении их стипендиями», в котором говорилось: «1. Освободить с 1 октября 1942 года студентов-киргизов от платы за обучение в вузах. 2. Зачислить на стипендию нуждающихся киргизов-студентов вузов Киргизской ССР, успевающих по всем предметам» (Приказы и директивные указания…: л. 30).

Советское государство в предвоенные годы оформилось как командно-административную систему и его население подлежало тотальному контролю. В связи с этим учащиеся вузов и других учебных заведений были мобилизованы в связи с военными действиями на сельскохозяйственные работы и эта практика продолжалась вплоть до распада СССР. В связи с участием учащихся в уборке урожая вышел приказ Всесоюзного Комитета по делам высшей школы при СНК СССР от 18 августа 1942 года, который гласил: «перенести начало занятий 1942-43 учебного года на 1 октября, соответственно продлив на один месяц сроки приема заявлений от вновь поступающих, а также приемных испытаний» (Приказы и директивные указания…: л. 48).

Нужно отметить, что социалистическое государство предоставляло льготы во всех сферах социально-уязвимым слоям населения и в области образования. В результате тяжелых военных действий СССР потерял свыше 20 млн. человек, среди которых был значительный процент военнослужащих, для семей которых предусматривались льготы. Так, 5 декабря 1944 года было подписано распоряжение СНК СССР в котором говорилось: «Освободить с 1 сентября 1944 года от платы за обучение в 8-10 классах средних школ, техникумах и высших учебных заведениях детей офицеров-инвалидов Отечественной войны и детей погибших, пропавших без вести и умерших вследствие ранений, контузий, увечий и заболеваний, полученных на фронтах войны» (Постановления и распоряжения Совета…: л. 48).

Вследствие войны в СССР оказались и депортированные и перемещенные лица, в числе которых были и польские дети, для которых государство выпустило распоряжение от 3 января 1945 года, в котором говорилось: «Разрешить СНК союзных республик открывать по отдельным ходатайствам наркомпросов союзных республик школы-интернаты для польских детей с содержанием их за счет государства» (Постановления и распоряжения Совета…: л. 59). Это решение советского правительства свидетельствует о том, советская система государственной власти, несмотря на командно-административную систему была всё-таки социалистической

• Кандидат исторических наук факультета истории и регионоведения КНУ им. Ж. Баласагына.

как по внутреннему, так и внешнему содержанию.

Несмотря на войну, тяжелое социально-экономическое положение правительство обращало внимание повышению заработной платы административному составу учебных заведений. В связи с этим от 22 февраля 1945 года вышло распоряжение СНК СССР повысить оклады директорам вузов: 1 категории – 2500 рублей, 2-категории – 2300 и 3-категории – 2000 рублей [Постановления и распоряжения Совета…: л. 64].

В предвоенные годы 1 сентября 1939 г. в г. Фрунзе состоялось открытие Кыргызского Государственного Медицинского Института, который сыграл позитивную роль в увеличении числа врачей из числа кыргызов. При советской власти кыргызов стали активно привлекать во все сферы общественной жизни, в том числе и на образование и эта политика продолжалась и во время войны. Так, 21 апреля 1943 года председатель СНК Кыргызстана Т. Кулатов подписал постановление «Об организации подготовительных курсов для киргиз на 1943 год при Киргизском Государственном Медицинском Институте», в котором говорилось: «1. В целях обеспечения в 1943 году набора в институт студентов-киргиз, организовать пятимесячные подготовительные курсы с контингентом в 40 человек; 2. Обязать Наркомфин Киргизской ССР предусмотреть в республиканском бюджете ассигнования на содержание курсов в сумме 21 тыс. рублей, в том числе на стипендию 10 тыс. рублей» (Постановления СНК…: л. 26).

В социалистическом государстве, несмотря на временные установки платы за обучение, социально-уязвимые слои не только освобождались от платы, но и обеспечивались всем необходимым. В 1944 году проверкой со стороны органов власти, отмечалось, что на местах отсутствует должная забота о своевременном обеспечении нуждающихся детей обувью, одеждой, горячими завтраками, не организован подвоз далеко живущих детей к школам, не уделяется внимание детям-спецпереселенцев. В связи с этим председатель СНК Т. Кулатов подписал постановление «О мероприятиях по улучшению дела народного образования в республике», в котором приказывалось: «1. В целях предупреждения отсева учащихся, принять оперативные меры к обеспечению нуждающихся учеников одеждой, обувью, горячими завтраками за счет местных ресурсов; 2. Принять во внимание к вовлечению детей спецпереселенцев в школы, создав для них там, где нет русских школ, группы с преподаванием на русском языке. Наркомпросу организовать курсы по изучению русского языка для учителей-спецпереселенцев» (Приказы, распоряжения и постановления СНК…: л. 4,5).

Государство стремилось также развивать физическую культуру среди образованной молодежи, особенно это стало актуально в связи с военными действиями, и армия нуждалась в физически подготовленных кадрах. В связи с этим 10 ноября 1944 года нарком просвещения Кыргызстана Рыскулбеков подписывает приказ, который гласил: «Ввести ежедневно 15-минутную утреннюю физическую зарядку для всех курсов и факультетов» (Приказы, распоряжения и постановления СНК…: л. 2).

СССР был пролетарским государством и одним из ведущих классов был рабочий класс, который более дифференцированно получал больше льгот чем другие слои населения. Однако в годы войны социалистическое правительство немало внимания уделяло и студенчеству. 30 октября 1944 года нарком торговли СССР А. Любимов подписал приказ «Об улучшении снабжения студентов продовольственными и промышленными товарами», в котором говорилось: «отоваривать продовольственные карточки студентов в первоочередном порядке наравне с отовариванием продовольственных карточек рабочих ведущих отраслей промышленности» (Приказы, распоряжения и постановления СНК…: л. 21).

Таким образом, нужно отметить, что, несмотря на тяжелые годы во время войны социалистическое государство обращало внимание, развитию образования, открывая учебные заведения не только для детей кыргызов но и детей спецпереселенцев. Несмотря на самую кровавую войну, правительство освобождало социально-уязвимое население от платы за обучение, уделяло внимание продовольственному обеспечению студентам, что характеризует СССР как социально-ориентированное государство.

Список использованных источников:

Советская Киргизия, 4 октября 1940 г., № 231.

Постановления СНК Киргизской ССР №№ 901 по 950. Центр. гос. арх. Кырг. Респ., ф. 350, оп. 1, д. 102. – 94 л.

Приказы и директивные указания Всесоюзного комитета по делам высшей школы. Центр. гос. арх. Кырг. Респ., ф. 1725, оп. 1, д. 784. 17. 05. 1942 -29.09.1942 г. - 150 л.

Постановления и распоряжения Совета Министров СССР и Кирг. ССР. Центр. гос. арх. Кырг. Респ., ф. 1725, оп. 1, д. 782. – 379 л.

Постановления СНК и коллегии Наркомпроса Кирг. ССР. Центр. гос. арх. Кырг. Респ., ф. 1725, оп. 1, д. 781. – 95 л.

Приказы, распоряжения и постановления СНК и коллегии Наркомпроса Кирг. ССР. Центр. гос. арх. Кырг. Респ., ф. 869, оп. 10, д. 12. – 246 л.

КЫРГЫЗСТАНДЫН МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮК МАСЕЛЕСИ ЖАНА Д. БАБАХАНОВ

Зухра АЛТЫМЫШОВА•

Алгы сөз

Совет бийлиги орногондон кийинки 1920-жылдар коомдо социализмди куруу жолунда түмөн-түйшүк жараткан оор жылдар болгон. Башка Орто Азия республикалары менен бирге Кыргызстандын мамлекеттүүлүк маселеси да негизги актуалдуу маселердин бири эле. 1922-ж. Тоолуу Кыргыз Областын куруу демилгеси ишке ашпай калган. Бир топ талаш-тартыш, талкуулардын соңунда 1924-жылы 14-октябрда Москвада өткөн Бүткүл Союздук Борбордук Аткаруу Комитетинин Советтеринин II сессиясынын чечимине ылайык РСФСРдин курамында Кара Кыргыз автономия Облусу (ККАО) түзүлгөн. Жогорку мамлекеттик бийликтин убактылуу органы-ККАО Ревком түптөлгөн. Кара Кыргыз автономия Облусунун облустук революциялык комитетинин төрагалыгына И. Айдарбеков, партиялык жетекчилигинеИ.Каменский бекитилген. Кара Кыргыз автономия Облусунун түзүлүшү менен кыргыз эли формалдуу, чектелген түрдө болсо да өзүнүн мамлекеттүүлүгүнө ээ болгон. Ал эми өз кезинде тарыхый мааниси чоң бул окуянын 1991-жылы толук көз карандысыздыктын жарыяланышына өбөлгө түзгөндүгүн белгилей кетүү абзел.

Ошол кездеги мамлекеттик кызматта турган жетекчилер, чыгаан кыргыз саясий ишмерлери, алдыңкы интеллигенция өкүлдөрү Кыргызстандын мамлекеттүүлүк маселеси боюнча альтернативдүү көз караштарын билдиришкен. 1920-жылдарда Кыргызстанда А. Сыдыков жана Р. Худайкулов баштаган эки топтун ортосунда саясий таасир үчүн жаатчылык күрөш жүргөн. Эки топтун ортосундагы күрөш Тоолуу Кыргыз Облусун жана Кара Кыргыз автономия облусун түзүү маселесинде да курч түрдө улантылган. Аталган мезгилде өз замандаштары менен бирге жогорку мамлекеттик-жооптуу кызматтарды аркалап турган инсандардын бири Дүйшөналы Бабаханов (1898-1938) эле. Д. Бабаханов Худайкуловчулар менен бирге 1927-жылы жоопко тартылып, эркинен ажыратылган, 1938-ж. репрессияга кабылган. Тилекке каршы, 1920-жж. Кыргызстандын коомдук саясий турмушундагы анын орду, коомдук-саясий ишмердүүлүгү толугу менен изилдене элек.Тарыхый тактык үчүн бул инсандын ким болгондугу, өмүр баяны кызыгуу туудурат, Д.Бабахановдун кызы Күлбара Душеналиеванын биз менен бөлүшкөн маалыматтарын пайдаланып, анын өмүрүнүн айрым урунттуу учурларын ачып берүүгө белсендик.

1. Дүйшөналы Бабахановдун ата-теги, өмүр жолу, үй-бүлөсү

Дүйшөналы Бабаханов 1898-жылы Пишпек уездинин Лебединов болуштугуна караштуу Ысык-Ата айлында төрөлгөн. Солтонун Байсейит урууcунан чыккан. Чоң атасы Абеилде Байбото уулу баатыр, айылдын мыктысы, манап, Байтик жана Төрөгелди баатырлар менен чогуу жүрүп, алар менен куда-сөөк даболгон. Туугандарын чогултуп, Байтик баатырга кошулуп, Кокон хандыгындагы окуяларга активдүү катышкан. Абеилденин таластык аялынан Бабахан төрөлөт. Манаптын тукуму Бабахан орто чарба, оокатка тың, калыс, жоош киши болгон, жергиликтүү падыша бийлигинин старчын кызматында турган.Бизге жеткен маалыматтарга караганда Бабахан өзү элди башкарууга анчалык кызыккан эмес, тескерисинче агасы Мамыт мансапты көздөгөн, эл бийлеген киши болгон экен.

Дүйшөналы Бабаханов тогуз жаш курагында ата-энеси, агасы Шаршен жана карындашы чечек оорусунан каза табышат, ал атасынын агасы Мамыттын колунда калат. Бир жылдан кийин Мамыт аны Канттын Дмитриевка кыштагындагы Потап жана Семен Мальцев аттуу орус бир туугандарга малайлыкка берет. Кийинчерээк Дүйшөналы Мальцевдердин көмөгү менен Пишпектеги орус тузем-мектебине келип кирет. Ал жерден орус тилин жакшы өздөштүрөт. Окууну бүтүрүп, «Эсиркемиш» Байсейит болушунда катчы болуп иштей баштайт. 1918-жылыКомпартиянын мүчөлүгүнө кабыл алынган. Кийинчерээк өз ыктыяры менен Кызыл Армияга катталып, 1920-жылы орус кулактары тарабынан совет бийлигине каршы уюштурулган Нарын козголоңун басууга катышкан.

1921-1922 жылдары Токмок волосттук ревкомунун торагасы,1924-ж. «Кошчу» союзунун[1] Жети-Суу обкомунун төрагасынын орун басары, РКП (б) БКнын Орто Азия бюросунун мүчөсү болгон. 1924-жылы майда Москвада өткөнРКП (б)нын XIII съездине Жусуп Абдрахманов менен бирге Түркстандан делегат болуп шайланып катышып келген.

Д. Бабаханов 1924-1926 жылдары ККАО ревкому жана оргпартбюронун, партиянын Кыргыз обкомунун жана кыргыз областтык аткаруу комитетинин мүчөсү болгон, партиянын Пишпек жана Каракол округдук комитетинин катчысы, РКП(б)нын Кыргыз обкомунун жооптуу катчысы, Кыргыз облустук жер башкармалыгынын башчысы, ВКП (б) Кыробкомдун экинчи жооптуу катчысы жана Кыргыз облустук аткаруу комитетинин төрагасынын биринчи орун басары болуп иштеген.

Д. Бабаханов адегенде Машакан Төкөй кызына үйлөнүп, Күлбара аттуу кыздуу болгон. Кызынын айтымында, алар кийинчерээк эркек баласы жок болгондуктан өз ара макулдашып, ажырашып кетишкен. 1933-ж. Жамбылда Антонина Ивановна Капкина деген Чимкенттик орус аялга үйлөнүп, андан Арстанбек Марат аттуу эки уулдуу болгон. Д. Бабахановдун кызы Күлбара Душеналиева 1924-жылы төрөлгөн. Фрунзедеги

• Доц. м.а., докт., Кыргыз-Түрк Манас Университети, Гуманитардык Факультет, Тарых Бөлүмү. zaltymyshova@yahoo.com

[1] "Кошчу" союзу-1920-ж. түзүлгөн Орто Азия жана Казакстандагы эмгекчи дыйкандардын уюму. "Кошчу" союзу социалдык-агрардык саясатты ишке ашырууда Совет бийлигине көмөктөшкөн. 1929-ж. "Жарды-жалчы уюму болуп өзгөртүлгөн."

финансылык техникумун аяктаган. 1950-жылдан тартып жергиликтүү өнөр жай министрлигинде экономист, админстративдик-чарбалык бөлүмдүн башчысы, 1957-жылдан кийин Промстройматериалда, Киргизэнергодо дээрлик 30 жыл кадрлар боюнча башкы инспектор, кадрлар бөлүмүнүн башчысы болуп иштеген. 1986-жылы пенсияга чыккан. Эмгектин ардагери, СССР Энергетикасынын отличниги, СССРдин Ардактуу Энергетиги наамдарына, Ардак Белгиси орденине татыктуу болгон. Совет мезгилинде репрессияланган атасынын айынан Күлбара Душеналиева да запкы тарткан. Мисалы, партияга өтүүдө тоскоолдуктар болгон, үчүнчү жолу аракет кылып, 1960-жылы гана партияга мүчөлүккө араң алынган.

Дүйшөналы Бабаханов, 1925-ж.

Д. Бабаханов камалганда аялы Антонина эки баласы менен Казакстанда калат. Биринчи аялы Машакан Төкөй кызы 1970-жылы кайтыш болгон, экинчи аялы Антонина 1965-жылы дүйнөдөн өткөн. Күлбара Душеналиева Казакстандагы инилерин сураштырып издеп жүрүп араң 1990-жж. Бир иниси Арстанбек менен кат аркылуу кабарлашып, байланышкан. Маалыматтарды жыйнап, тактоодо Күлбара Душеналиева бизге көп жардам берди, ага терең ыраазычылык билдирүүнү инсандык парзым деп эсептейм. Тилекке каршы Күлбара Душеналиева азыр арабызда жок, 2013- жылы көз жумду.

2. Соттолушу

1926-жылы Дүйшөналы Бабаханов жаатчылык күрөшкө, «Ур-Токмок» террористтик уюмун түзүүгө катышкан деп күнөөлөнүп, партиядан чыгарылып, камалган. Анынсот процесси 1927-жылы Фрунзе шаарында өткөн. Адегенде Фрунзеде *чоң түрмө* аталган азыркы Логвиненко менен Токтогул көчөлөрүнүн кесилишиндеги түрмөдө жаткан, 1927-жылы Москвадагы Лефортово түрмөсүнө которулган.Күлбара Душеналиева энеси экөө 1928-жылы жана 1929-жылы кыш айларында атасын көргөнү Москвага эки жолу барышкан. Күлбара Душеналиеванын маалыматына таянсак, Москвада аларга Жусуп Абдрахманов чоң жардам берген, Жусуп Абдрахмановдун сунушу жана кеңеши менен энеси ошол кездеги СССРдин Борбордук Аткаруу Комитетинин төрагасы Калининге арыз жазган. Арыздын жыйынтыгында Д. Бабаханов Лефортово түрмөсүндө поселениеге чыгып, ал жерде жабдуудa, фабрикада иштеген. К.Душеналиеванын айтымында Москвада Ж.Абдрахманов түн ичинде атасын көргөнү барган. Д. Бабаханов 1929-жылдын аяк ченинде түрмөдөн боштондукка чыгып, Чимкентке келген. Репрессияга чейин Казакстандын Чимкент, Жамбыл шаарларында заводдун директору жанаобласттык ички соода бөлүмүнүн башчысы болуп иштеп турган.

Жусуп Абдрахмановдун Д.Бабахановго баргандыгы тууралуу маалымат анын күндөлүгүндө да кездешет. Абдрахмановдун 1928-жылы 13-октябрда жазган күндөлүгүндө: *«Шубриков*[2] *мени Худайкулов жана Бабахановго баргандыгым үчүн жемеледи. Анын пикиринде бул чоң саясий кылмыш жана бул маселени ал бюрого койгону жатат. Мен мындан саясий иш жасасаңар отставкага кетем деп айттым. Маселенин маани-мазмуну албетте менин баргандыгымда эмес, алардын бул сыяктуу майда кыйкым табуулардын жардамы менен мени унчукпай калуугамажбурлоодо жатат. Эчтеке чыкпайт, болжолдогондору туура эмес.»* - деген саптар жолугат. Кайра эле 3 күндөн кийин 16-октябрда: *«Эртең менен областтык кеңештин бюросунун жабык заседаниеси болду. Саат 3.00кө чейин отурдук. Худайкулов жана Бабахановго баргандыгым үчүн мага*

[2] Шубриков. В. П., - 1927-1929 жж. партиянын Кыргыз обкомунун биринчи катчысы.

эскертүү беришти. Бул менин партиянын катарында турган 10 жыл ичиндеги биринчи партиялык жазам.» - деп кагазга түшүргөн.[3]

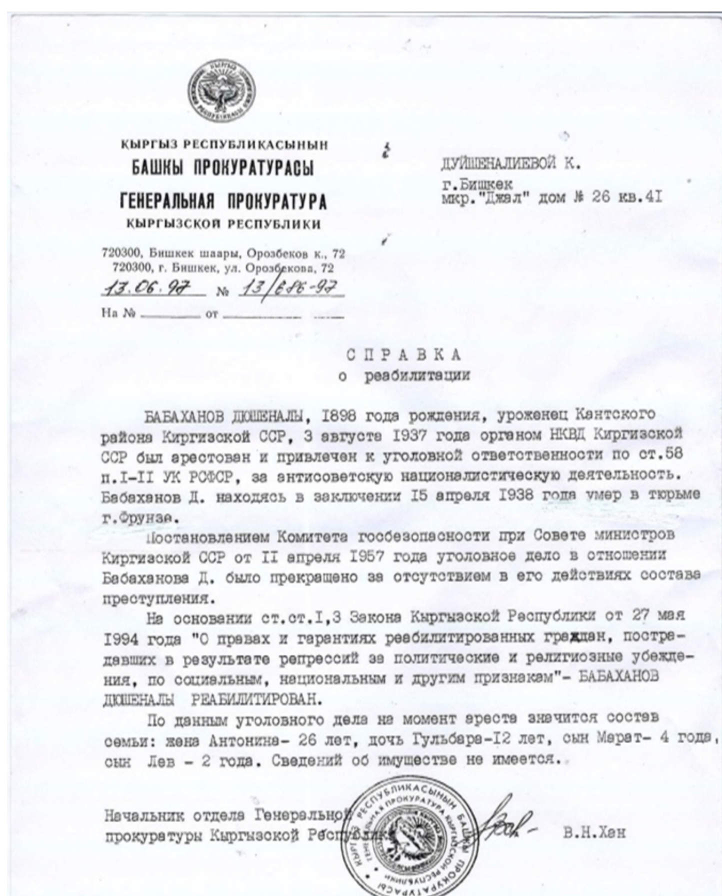
Ал эми 1926-жылы ОГПУнун Кыргыз областтык бөлүмүнүн башчысы Ф. Кекин Кыробкомго, жеке Узюковго өтө жашыруун билдирүүсүндө Д. Бабахановдун тергөө учурунда ал жаатчылык күрөштө болгону Ж. Абдрахмановдун жолун жолдооочу экендигин, бирок тескерисинче жаатчылык күрөшкө бай-манаптарды тартууда өзүн күнөөлүү деп эсептебегендигин, бул Абдрахмановдун иши деп айткандыгын көргөзгөн.[4] Бул маалымат ойдон чыгарылган жалаа болушу да толук мүмкүн.

3. Репрессияланышы

Күлбара Душеналиева атасынын репрессияга кабылгандыгын төмөнкүдөй эскерет:*«Атам менен ажырашкандан кийин энем экөөбүз Фрунзеден үй сатып алып, 1933-ж. шаарга көчүп келип, Красноармейская 7 дарегинде жашап жатканбыз. Репрессиянын астында Б. Исакеев апама «күйөөңө айт Кыргызстанга келбесин, саясий абал жаман» - деп айттырат. Атам ага карабастан 1926-жылдан бери келбегендиктен 1936-жылы кышында эл менен учурашканы Жамбылдан Фрунзеге келет. Бабахановдун үстүнөн Совет өкмөтүнө каршы агитация кылды, Туран партиясынын уюштуруучусу, элди уюштуруп атат деп арыз түшөт. Ошондо Бабаханов ким менен отурганын, кайсы жерде конок болгонун баарын тизмектешиптир. Айылдаш агалары Капас Иманалиев, Токтогул Мусулманкулов Бабахановду конок кылышкан экен, аларды камап, сабашыптыр. 1937-жылы атамды Казакстандан кармашты. Атам бизге да келип учурашып кеткен эле, ошондо мени да суракташты. Кайсы жылы туулганымды, канчанчы класста окуганымды сурашты. «Атаң жардам береби?» - деп сурашканда ошо келгенде бир пальто сатып бергенин айтканым эсимде. Атамдын так дарегине жана үйгө келгенде эмнени сүйлөшкөндүгүнө кызыгышты, «билбейм» деп жооп бердим.»*

4. Реабилитацияланышы

Күлбара Душеналиева 1956-жылы Тазабек Саманчин аркылуу Ворошиловго арыз жазган. Ал арыз КГБга өтүп, 1957-жылы апрелде кызына справка келген. Анда Д.Бабахановдун 1937-жылы 3-августта кармалып, 1938-жылы 15-апрелде түрмөдө өлтүрүлгөндүгү көрсөтүлүптүр. 1937-жылы камалган мезгилде Чимкент областтык ички соода бөлүмүндө иштеп жаткан экен. Бул справкада Кыргыз ССР Министрлер Советине караштуу Мамлекеттик Коопсуздук Комитетинин 1957-ж. 11-апрелиндеги токтомунун негизинде Д.Бабахановдун иши кайра каралып, кылмыштын жоктугуна байланыштуу токтотулгандыгы маалымдалат.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БАШКЫ ПРОКУРАТУРАСЫ
ГЕНЕРАЛЬНАЯ ПРОКУРАТУРА
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

720300, Бишкек шаары, Орозбеков к., 72
720300, г. Бишкек, ул. Орозбекова, 72
13.06.97 № 13/686-97
На № ______ от ______

ДУЙШЕНАЛИЕВОЙ К.
г.Бишкек
мкр."Джал" дом № 26 кв.41

СПРАВКА
о реабилитации

БАБАХАНОВ ДЮШЕНАЛЫ, 1898 года рождения, уроженец Кантского района Киргизской ССР, 3 августа 1937 года органом НКВД Киргизской ССР был арестован и привлечен к уголовной ответственности по ст.58 п.I-II УК РСФСР, за антисоветскую националистическую деятельность. Бабаханов Д. находясь в заключении I5 апреля I938 года умер в тюрьме г.Фрунзе.

Постановлением Комитета госбезопасности при Совете министров Киргизской ССР от II апреля I957 года уголовное дело в отношении Бабаханова Д. было прекращено за отсутствием в его действиях состава преступления.

На основании ст.ст.I,3 Закона Кыргызской Республики от 27 мая I994 года "О правах и гарантиях реабилитированных граждан, пострадавших в результате репрессий за политические и религиозные убеждения, по социальным, национальным и другим признакам"- БАБАХАНОВ ДЮШЕНАЛЫ РЕАБИЛИТИРОВАН.

По данным уголовного дела на момент ареста значится состав семьи: жена Антонина- 26 лет, дочь Гульбара-I2 лет, сын Марат- 4 года, сын Лев - 2 года. Сведений об имуществе не имеется.

Начальник отдела Генеральной
прокуратуры Кыргызской Республики В.Н.Хен

Д. Бабахановдун акталгандыгы боюнча маалымдама, 1997-ж.

[3] Абдрахманов. Ю., 1916. Дневники. Письма к Сталину, Фрунзе 1991, 111-112 бб.
[4] Кыргыз Республикасынын Саясий Документтер Борбордук Мамлекеттик Архиви, фонд.10, опись.1, дело.28, лист.219.

К.Душеналиева 1958-жылы атасынын КПССке мүчөлүгүн калыбына келтирүүнү суранып, Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин ошол кездеги биринчи катчысы Раззаковго кайрылган, бирок жыйынтык болгон эмес.1997-жылы Д.Бабаханов КРнын «Саясий, диний көз караштары, социалдык, улуттук жана башка белгилери боюнча репрессиядан жапа чегип, акталган атуулдардын укуктары жана кепилдиктери жөнүндө» мыйзамынын (1-3 статья. 27-май, 1994.) негизинде Башкы Прокуратура тарабынан акталган.

Жыйынтык

Өзгөчө 1920-жж. Кыргызстандын саясий турмушунда мамлекеттик түзүлүш боюнча альтернативдүү көз караштар, жергиликтүү партиялык жетекчиликке каршы оппозициялык кайрылуу жана чуулгандуу сот процесси («Ур-Токмок» иши) сыяктуу саясий окуяларга бай. Арийне, бул темалар Совет мезгилинде бир беткей чагылдырылган жана идеологиялык жактан тыюу салынган маселелерден болгон.

Ошол 1920-жылдарда А. Сыдыков жана Р. Худайкулов баштаган эки топтун ортосунда саясий таасир үчүн жаатчылык күрөш жүргөн. Бул күрөш уруулук мүнөздө болгон эмес, анткени бир эле уруунун өкүлдөрү эки топто да болушкан. Ошол эле мезгилде эки топту да антисоветтик деп баалоо туура эмес, бул идеялык жактан күрөш болгон. Худайкуловчулардын баары “Кошчу” союзунун мүчөсү болушкан же аталган союзда иштешкен. Эки топтун ортосундагы күрөш Тоолуу Кыргыз Областын, Кара Кыргыз автономия областын түзүү маселесинде да курч жүргөн. Тилекке каршы,борбордон Кыргызстанга жиберилген ошол мезгилдеги Кыробкомдун биринчи катчысы И. Каменский Р. Худайкуловдун тобун колдоп, Сыдыковдун жактоочуларын негизги жетекчилик кызматтардан түшүргөн. Натыйжада Каменскийдин мындай позициясынан улам 1925-ж. жай мезгилинде 30 жооптуу кызматкер РКП (б) БК Орто Азия Бюросуна Кыробкомдун жетекчилигине каршы арыз менен кайрылышкан. Отузчулардын арызын иликтеген комиссия алардын Кыробкомду сындаган жүйөөлөрү туура экендигине карабастан антипартиялык деп баалаган жана аларга ар кандай партиялык жазалар берилген.

1925-жылы сентябрь айында Каменскийдин ордуна Н.Узюков дайындалган. Каменскийден айырмаланып, Н. Узюков Кыргызстандагы абалды жөнгө салууга жетишкен. Бул убакта Д. Бабаханов эң жогорку жетекчилик кызматтарга көтөрүлгөн эле. Кезегинде ошол эле КаменскийКыргыз облустук аткаруу комитетинин төрагасы Орозбековдунордуна Д. Бабахановду алып келүү боюнча аябай аракет кылган. Каменский Худайкуловго караганда сабаттуураак, ыкка тез көнгөн, илбериңки Д. Бабахановду көбүрөөк жактырган, бирок Каменскийдин бул ниети ишке ашкан эмес. 1925-жылы Д. Бабаханов Кыргыз облустук аткаруу комитетининтөрагасынын биринчи орунбасары болуп дайындалган.[5] 1926-жылы кезек Р. Худайкуловчуларга келип жеткен. “Кошчу” союзунун төрагасы Р. Худайкуловго 1925-ж. августта мыйзамсыз “Ур-Токмок” уюмун түздү деген күнөө коюлган. Камакка алынган Ур-Токмокчулар бай-манаптар менен байланышта болгон, кедейлерди коркутуп үркүтүп, өз тобуна кошушкан, шайлоо мезгилинде каршы тарапты уруп-токмоктоп, бийлик органдарына өз кишилерин шайлоону камсыз кылышкан жана башка күнөөлөр менен айыпталышкан.

Худайкуловчулар менен бирге Д. Бабаханов жоопко тартылып, ал өзүнчө соттолгон. Анын сот процесси 1927-жылы 5-январда Фрунзеде болуп өткөн. Ал киши өлтүрдү деп күнөөлөнгөн,күнөөсү далилденген эмес, ошентсе да соттун чечими менен 3 жылга эркинен ажыратылган. Аталган мезгил боюнча адис, тарыхчы З.Курманов белгилегендей, Д. Бабахановго жазанын жумшактыгы, ага карата демейде худайкуловчуларга коюлган паракордук, калкка өтө оор салыктарды салуу, уруп-таяктоо, бай-манаптар менен байланыш сыяктуу калыптанган айыптоолордун жоктугу Кыробкомдун жаңы жетекчилигинин Д. Бабахановго катуу жазаны берүүнү каалабагандыгын көрсөтөт. З. Курмановдун ою боюнча Борборго Кыргызстанда күрөш жүргүзүлүп жаткандыгын көргөзүү үчүн гана Д. Бабахановдун үстүнөн сот процесси жүргүзүлгөн.[6]

Кыргыз мамлекеттүүлүгүн калыбына келтирүүдө Р. Худайкуловдун пикири белгилүү, Р. Худайкулов 1924-ж. Кара Кыргыз автономия облусун *түзүүдө*Казак АССРинин курамына кошулушун жактаган, Абдыкерим Сыдыков, Жусуп Абдрахманов баштаган топ РСФСРдин курамында болушун жакташкандыгы белгиленип жөрөт. Ал эми Д. Бабаханов Р. Худайкуловдун пикирин колдогондугу айтылып жүрсө да бул маселеде анын так саясий көз карашын толук чагылдырган маалыматты азырынча кездештире алган жокпуз. Д. Бабаханов 1920-жж. Кыргызстандагы саясий процесстердин активдүү катышуучусу болгондугун жана мекенге аздыр-көптүр эмгек сиңиргендигин тана албайбыз. Д. Бабаханов Совет бийлигин орнотууга катышып, оор мезгилдерде Совет өкмөтүнө ак ниет кызмат кылган. Анын бөлүп жарып, кыңк этпей башкаруу принцибин карманган большевиктер тарабынан уюштурулган саясий оюндун курмандыгы болуп кеткендиги айдан ачык. Эң аягында 1930-жж. аяк ченинде арааны ачылган коммунистик репрессия оңчулдарды да солчулдарды да ылгабай алардын ичинен Д. Бабахановду, андан кийинки жылдарда маанилүү жетекчилик кызматта турушкан муунду кошо кыргыздын чыгаан кыйын ишмерлерин *«эл душманы»* жарлыгы менен баарын тегиз революциянын баталгасына салып жалмаган.

Жогоруда баяндалган маалыматтарды анализдеп, жыйынтыктап айтканда Дүйшөналы Бабаханов совет режиминин алгачкы жылдарында кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалын түптөөгө өз салымын кошкондугу айкын. Анткени ал башка чыгаан кыргыз саясий ишмерлери сыяктуу эле өз алдынча Кара-Кыргыз автономия облусунун курулушу үчүн болгон дараметин жумшаган эле. Ошондуктан Д. Бабахановдун саясий ишмердүүлүгүнө баа берүүдө тарых илиминде буга чейин илээшип келе жаткан бир беткей пикирден баш тартууга мезгил жетти деп эсептейбиз.

---

[5] Курманов.З., Политическая борьба в Кыргызстане 20-е г., Бишкек 1997, 173-200бб.
[6] Курманов.З., аталган эмгек, 240-241 бб.

KIRGIZİSTAN'DA PARLAMENTER SİSTEMİN YERLEŞTİRİLMESİ

Seyit Ali AVCU[•]

Giriş

Siyasi partiler modern siyasetin temelidirler; sadece demokrasiler için değil, aynı zamanda sadece gücün geçerli olduğu en otoriter ülke için de gereklidir. Ancak, siyasi partiler on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan yeni bir olgudur. Demokratik çok partili sistemlerde, siyasi partilerin varlık nedenleri iktidarı elde etmek için yapılan yarışın bir parçaları olmalarıdır ve siyasi partiler demokrasiler için vazgeçilmezdirler (Lipset 2000). Partiler, kamu görevi için adayları önerir, hükümetin eylem programlarını formüle eder, seçimlerde oy için rekabet eder ve eğer şanslıysa görevden düşene kadar yürütme yetkisini elinde tutar. Devlet ile toplum ve hükümet kurumları ile toplum içindeki grup ve çıkarlar arasında hayati bir bağ niteliği taşımaktadır (Sartori 1976). Bu nedenle, siyasi partiler toplum ve çıkar grupları tarafından ifade edilen ve ileri sürülen fikir ve çıkarları süzüp birleştirirsek uygulanabilir politikalar haline getirmesi gerekir ki siyasal sistem bunları uygulayabilsin.

1990'lardaki demokratikleşmenin üçüncü dalgasında, dünya çapında demokrasinin yayılmasına şahit olduk. Bu gelişmeye paralel olarak, siyasi partiler gelişmekte olan demokrasilerde de kurulmuştur. Ancak siyasi partiler bu ülkelerde saygı duyulan kurumların en sonunda yer almıştır çünkü partiler yolsuzluğa batmış ve dolayısıyla toplunun saygı ve desteğinden mahrum kalmıştır. Bunun dışında, siyasi partiler ya çok zayıf, ya lidere ve kişilere bağlı veya otoriter hükümetler tarafından oldukça kısıtlanmış olarak algılanmışlardır. Bir genelleme yapmak zor olsa da, Sovyetler Birliğinin çöküşünden sonra bağımsızlığını kazanan ülkelerde güçlü ama otoriter veya demokratik ama zayıf partiler kurulmuştur.

Kırgızistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız bir ülke olarak ortaya çıkmıştır ve Orta Asya'nın en demokratik ülkesi olarak gösterilmiştir. Cumhurbaşkanlarının görevden alınmasıyla sonuçlanan iki devrimden sonra, Kırgızistan resmen parlamenter demokrasiye geçtiğini duyurarak siyasi sistemi değiştirdi ve rejim değişikliği sonrası Ekim 2010 yılında ilk seçimler yapıldı.% 5 ülke barajını geçen beş parti parlamentoda koltuk kazandılar. Ancak hiçbir parti tek başına hükümet kurmak için yeterli çoğunluğu kazanamadı. Kırgızistan parti sistemi kuramsallaşmamıştır ve oldukça parçalıdır. Parti kurumsallaşmasının önündeki engeller ise Kırgızistan'ın siyasi parti sistemi son derece parçalanmıştır ve bu parçalanmada hem anayasal ve siyasi parti yasaları ve seçim sistemi gibi yapısal faktörler, hem de sosyal ve siyasal bölünmeler gibi kurumsal faktörler, önemli rol oynamaktadır (Avcu, 2013). Bu makale de ise Kırgızistan'daki önemli partilerin kurumsallaşması incelenecektir. Bu çalışmanın tezi, Kırgızistan siyasal partileri her ne kadar tam olarak kurumsallaşmasalar da parti sisteminden daha çok kurumsallaşmıştır. Kırgızistan siyasi partilerinin kurumsallaşamamasının nedenleri, demokrasi geleneğinin yeni olması, siyasi ve sosyal çalkantıların çok olması, otoriter siyasal kültür, yasa ve anayasanın çok sık değiştirilmesi, sivil toplumun zayıflığıdır.

Bu makale aşağıdaki gibi düzenlenmiştir. Öncelikli olarak, teoride siyasal parti kurumsallaşmasının boyutları ve göstergeleri incelenmiştir. İkinci olarak, literatürde Kırgızistan siyasal partilerinin kurumsallaşmasının nasıl incelendiğini araştırılmıştır. Üçüncü bölümde Kırgızistan'da siyasal partilerin ve seçimlerin tarihi göz önüne serilmiştir. Son olarak da teori ışığında Kırgızistan'da parti kurumsallaşmasının seviyesi analiz edilmiştir.

Siyasal Parti Kurumsallaşması

Siyasal Partilerin girişte bahsedilen işlevlerini yeterince ve kesintisiz sürdürebilmeleri için kurumsallaşmaları zorunludur. Literatürde parti kurumsallaşmasının ve parti sistem kurumsallaşmasının demokrasinin yerleşmesinde önemi konusunda birçok çalışma yapılmıştır. (Diamond 1988; Mainwaring 1998). Ancak literatürde parti kurumsallaşması ile parti sistem kurumsallaşması tam olarak ayırt edilmemiştir. Gerçekte tek tek partiler ve parti sistemi birbirinden farklı olgulardır ve ayrı ayrı analiz edilmeleri gerekir(Randall and Svåsand, 2002). Bireysel olarak bir partinin kurumsallaşması, parti sisteminin kurumsallaşması anlamına gelmemektedir.

Siyaset Biliminde kurumsallaşma kavramının babası olarak kabul edilen Samuel Huntington (1968: 12)'a göre siyasal kurumsallaşma organizasyonların ve prosedürlerin değer ve istikrar kazandığı bir süreçtir. Ona göre kuramsallaşmanın dört boyutu vardır: Adapte olabilme, organizasyonun gelişmiş olması, özerklik ve içsel uyumluluk. Adapte olabilme, partinin yaşı, kurucularından sonra yasayabilmesi, muhalefetten iktidar olmaya adapte olabilmesi ile ilgilidir. Organizasyon yapısı ne kadar gelişmiş ise o kadar kurumsallaşmış sayılır. Özerklik ise kurumun diğer kurum ve prosedürlerden bağımsız olarak ayakta kalabilmesidir. İçsel uyumluluk ise organizasyon içinde uzlaşma seviyesi ve anlaşmazlıkları çözebilme seviyesidir.

Parti sistem kurumsallaşması ise partiler arası yaraşmanın doğası ve kurallarının belli olması ve istikrar olması, ana siyasal aktörlerin secim surecinin ve partilerin meşruiyetine inanması, partilerin toplumda sabit köklerinin olması ve parti organizasyonunun sağlam olmasıdır(Mainwaring ve Skully, 1995). Yukarda belirtildiği gibi parti sistem kurumsallaşması partilerin tek tek kurumsallaşmasından farklıdır. Hernekadar tanımı konusunda bir anlaşma olması da parti kurumsallaşması sistemdeki partilerin tek tek organizasyonla istikrar ve değer kazanmaları olarak tarif edilmiştir. Parti kurumsallaşmasının boyutları ise toplumda köklerinin olması, özerklik, organizasyon ve içsel uyumluluktur. Toplumsal köklerin göstergeleri dört başlık altında toplanabilir: parti yası, son iki seçimlerde parti oylarındaki değişiklik ve sivil toplum organizasyonları ile bağlantısı.

[•] Ph. D. University of Virginia, USA; Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Orta Asya Araştırmaları Merkezi Başkanı, Bişkek, Kırgızistan.

Partinin içindeki kişilerden ve toplumsal gruplardan göreli olarak bağımsız olması olarak tanımlanan özerkliğin göstergeleri ise yine dört başlık altında toplanmıştır: Parti liderliğindeki değişiklik sayısı, parti lideri değiştikten sonra seçmen desteğindeki değişiklik, kişilerden ve toplumsal gruplardan bağımsız olarak karar verme özerkliği, bir partinin toplumsal kabul görmesi. Organizasyon ise partinin sürekli çalışan ve çıkarlarını gözeten bir bürokratik yapıya sahip olmasıdır. Parti kurumsallaşmasının organizasyonlu boyutunun göstergeleri ise üyelik gücü, düzeni parti kongresi, para ve insan kaynakları, ülkenin her tarafında olabilme ve secimler dışında varlığını hissettirmedir.Partinin birlik içinde çalışan iç uyumluluğu olan ama belli bir parti içi muhalefeti de tolere eden uyumluluk boyutunun göstergeleri ise, parlamento grubunun birliği, üyelikten ayrılmaların veya parti aleyhine oy kullanmaların olmaması, parti içi muhalefetin birbiri ile uyum içinde çalışması ve parti içi muhalefetin tolere edilmesidir (Basedau &Stroh, 12).

Literatür Taraması

Kırgızistan'da siyasal partiler kurumsallaşmadığı genel kabul görmüş bir konudur. Yalnız bu kurumsallaşamamamın gerisinde yatan kurumsal ve yapısal faktörler yeterince irdelenmemiştir. Mesela Alkan-Eroğlu Kırgızistan'da diğer Orta Asya ülkelerine göre hâkim bir devlet partisi oluşturulamadığını yazarlar:

Kırgızistan'da ise hâkim, yönlendirici bir devlet partisi oluşturulamadığı gibi, siyasal partiler pratikte birbirleri ile rekabet halindeki bölgesel liderlerin birer politika aracına dönümülerdir. Ülkede çok sayıda siyasal parti bulunmasına rağmen, ulusal düzeyde örgütlü program partileri gelişme gösterememiştir. Bu ortamda partiler siyasal hayatin isleyişinde merkezi bir rol edinememiş, zayıf bölgesel örgütler olarak kalmışlardır. (Alkan & Eroğlu 2011: 69)

Her ne kadar yukardaki ifade doğru olsa da eksiktir. Hem Akayev hem de Bakiyev diğer Orta Asya ülkelerinde olduğu gibi kendilerine bağlı hâkim partiler oluşturmaya çalışmışlardır. Mesela, 2007 seçimlerinden hemen önce Bakiyev'in oluşturduğu Ak-Jol (Ak Yol) Partisi buna en güzel örnektir. Fakat her ikisi de başarılı olamamış, ne partilerini kurumsallaştırabilmişler ne de partileri vasıtasıyla iktidarlarını koruyabilmişler. Asıl bunun araştırılması gerekir. Bu makalede Orta Asya ve özellikle Kırgızistan'da siyasi partilerin ve parti sistemlerinin açıklanmasında kurumsal ve yapısal faktörler incelenecektir. Bu çalışmanın tezi: Zengin doğal kaynakların varlığı ya da yokluğu siyasal parti kurumsallaşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Eğer ülke doğal kaynak bakımından zengin ve sivil toplum gelişmiş ise "Azerbaycan ve Kazakistan'da olduğu gibi, hâkim bir devlet partisi ve onun etrafında kümelenmiş bulunan ve lider tarafından kontrol edilen uyumlu küçük partilerin siyasal hayatta belirleyici olduğu, buna karşılık muhalefet partilerine sınırlı bir alanın tanındığı ülkelerdir." (Alkan & Eroğlu, 2011: 69) Çünkü bu ülkelerde liderler kendi iktidarlarını sağlamlaştıracak partiyi kurmak ve ayakta tutmak için gerekli maddi kaynaklara sahiptirler. Diğer yandan muhalefeti tamamen devrimci bir yola sevk etmemek için kontrollü muhalefete izin verilmiştir. Sonuç olarak Azerbaycan ve Kazakistan liderleri buy yolla hem partileri sürekli hale getirmiş hem de iktidarlarını korumuşlardır.

İkinci kategori ise, doğal kaynak bakımından zengin ama sivil toplumun gelişmemiş ülkelerde mutlak tek parti iktidarı mevcuttur. Bu ülkelerde liderler kendi partileri aracılığıyla iktidarlarını koruma ve sağlamlaştırma yoluna gitmişler, muhalefeti ise tamamen ezmişlerdir. Diğer bir deyişle ılımlı muhalefete ihtiyaçları yoktur. Bu kategorinin örnekleri Özbekistan ve Türkmenistan'dır. Diğer yandan doğal kaynak bakımından fakir ülkeler ise ikiye ayrılmaktadır. Eğer ülkede sivil toplum güçlü ise, lider tek parti iktidarını sürdürüp korumayı gerçekleştirememiştir ve ülke zorunlu olarak demokrasiyi seçmiştir. Sivil toplumu güçlü ülke Kırgızistan, iki devrim sonucunda parlamenter sisteme geçerek zayıf da olsa demokratik ülke kategorisine girmiştir. Başka bir deyişle demokrasi Kırgızistan için bir tercih değil bir zorunluluktur. Diğer yandan doğal kaynak bakımından fakir ama sivil toplumu zayıf ülke ise önce iç savaşla çalkalanmış sonra ise yine tek parti diktatörlüğüne yönelmiştir. Bu noktada Tacikistan Türkmenistan benzerliği verilerek doğal kaynağın önemli olmadığı, asil sivil toplumun önemli olduğu ileri sürülebilir. İki ülkenin de otoriter olduğu doğrudur ama Türkmenistan doğal kaynaktan gelen zenginlikle bedava gaz vererek halkını pasifize etme imkânı dolayısıyla otoriter rejimi ayakta tutma şansı yüksektir. Tacikistan ise yine her an iç savaşa sürüklenebilir.

Kırgızistan'da Siyasal Partilerin Tarihi

Orta Asya'nın ilk siyasal parti ile tanışması 20. Yüzyılın başında olmuştur. Orta Asya ve Kırgızistan 19. Yüzyılda Rusya'nın egemenliğine girdikten sonra Türkistan olarak adlandırılmıştır. 1917'deki Ekim Devriminden sonra Rus Komünist partisine bağlı olarak 1918 Haziranında birçok Cedidinin katılımıyla Türkistan Komünist partisi kuruldu. 1918'den 1924'e kadar Türkistan Özerk Sovyet Socialist Cumhuriyetinin içinde önde gelen parti olmuştur. 1924 yılında Türkistan ÖSSC'nin yıkılması ile kaldırılmıştır. Partinin üyeleri ise Türkmenistan ve Özbekistan Komünist Partisi'ne katılmıştır. Türkistan ÖSSC Kırgızistan Özerk Cumhuriyetinin parçalara ayrılması ile 14 Ekim 1924'de şimdiki Kırgızistan toprakları içinde Kara-Kırgız Özerk Bölgesi kuruldu. 5 Aralık 1936 ise Kırgız Sovyet Socialist Cumhuriyetine donuştu. Sovyetler döneminde, Kirgiziya Komünist Partisi (CPK), Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) bir dalı olarak hükümetin oluşumunu belirleyen ve siyasi süreci tamamen kontrol eden bir organdı.

Sovyetler Birliğinde Gorbaçov *perestroyka* ve *glasnost* ile birlikte örgütlenme önündeki engellerin azaltılmasıyla siyasal partilerin nüvelerini oluşturan birinci asama başlamıştır. 1980ler ve 1990lar boyunca Gorbaçov reformları ile birlikte, SSCB ülkelerinin çoğunda ulusal canlanma, toplumun demokratikleşmesi, bağımsızlık gibi oldukça geniş hedefler koyan siyasi kurumlar, ulusal cepheler, hareketler örgütlenmeye başlamıştı. Bu yeni ortaya çıkmaya başlayan demokratik güçlerin çabalarıyla 12 Nisan 1990 yılında Komünist Partisinin yönetici konumunu belirleyen SSCB Anayasasının iptal edilmesi sonucunda söz konusu kurum ve hareketler mevcut resmi yapıların muhalifi olagelmiştir. Adı geçen Anayasanın iptal edilmesinden hemen sonra Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (KSSC) Yüksek Konseyi tarafından Kırgızistan Komünist Partisini yönetici ve yönlendirici güç rolünü yitirmesi hakkında yasa kabul edilerek tek partililik sisteminin yerine çok partililik gelmiştir (Elebayeva, 2002: 93). Yeni kabul edilmiş mevzuata göre

KSSC vatandaşları komünist parti altında birleşme veya herhangi bir toplumsal-siyasi kurum kurma ya da kitle hareketlerine katılma hakları kazanmışlardı. Böylece Kırgızistan'da 1989-1990 yy. ilk demokratik hareketler ortaya çıkmıştır (Niyazov, 1995: 50).

Sovyetler birliğinin dağılmasıyla Kırgızistan siyasal hayatın gelişimi ve evrimi diğer Sovyetler Birliği devletleriyle benzerlikler gösterir. Gorbaçov döneminin sonuna doğru muhalefete izin verilmesiyle bütün Sovyetler Birliği ülkelerinde muhalefet halk cepheleri olarak bilinen geniş komünizm karşıtı şemsiye organizasyonların altında birleşmişlerdir. Kırgızistan'da ise bu hareketin ismi Demokratik Kırgızistan Hareketi (DKH)'dir. DKH demokrasi ve komünizm karşıtlığı altında farklı siyasal güçleri bünyesinde barındırmıştır.

Ülke sorunlarını çözme amacıyla gençler tarafından kurulan "Aşar", "Oş Aymağı" (Oş Bölgesi) birliği gibi örgütler, sonradan ortaya çıkan ve ulusal demokratik özellik taşıyan "Asaba" (Bayrak), "Atuulduk Demilge" (Vatan İnisiyatifi) birlikleri ile birleşerek daha büyük Demokratik Kırgızistan Hareketi (DKH) hareketi oluşturmuştur. 1990 yılının Mart ayında gerçekleşen DKH'nin ilk kuruluş kongresinde 30'dan fazla kurum söz konusu harekete üye olmuştur. Bu hareketin sosyal tabanı öğrenci ve gençlerden, yöneticileri ise sanat ve bilimsel-teknik alanındaki aydınlardan oluşarak komünist sisteminin bir muhalifi olduklarını ve bağımsız bir Kırgız toplumu kurmayı amaçladıklarını programlarında belirtiyordu.

1991 yılında SSCB'nin dağılması ve Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra ilk Devlet Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in 21 Ağustos 1991 yılındaki №276'lu kararnamesi ile çok partili sisteme izin verilmiş ve siyasi partilerin çalışma kuralları yürürlüğe konmuştur (Elebayeva, 2009: 69). Çok Partili hayata geçiş sekli su andaki parti sistemi üzerinde etkisini devam ettirmektedir ve partilerin ve parti sisteminin kurumsallaşmasının önünde engeldir. Bunlardan birisi parti çıkar ya da baskı grubu ayrışmasının kesin olmamasıdır. Diğeri ise parti sayısındaki fazlalıktır.

Diğer Sovyet ülkelerinde olduğu gibi DKH de bağımsızlık kazanıldıktan sonra ve çok partili hayata geçildikten sonra birliğini koruyamamıştır. DKH Kırgız Cumhuriyeti'nin bağımsızlaşma ve demokratikleşmesi için etkili çalışmalar yapmış, fakat 1991-1992 yılları hareket birbirinden bağımsız "Ata Meken" (Ana Vatan) ve "Asaba" (Bayrak) partilerine ayrılmıştır. 29 Mayıs 1993 yılında ise DKH hareketinin yeniden yapılandırılması ile ilgili karar alınmış ve partinin Yüksek Konseyinin Başkanı olarak C. Cekşeyev atanmıştır. Resmi verilere göre 1991 yılında Komünist Partiye alternatif olarak"Erkin Kırgızistan" (Bağımsız Kırgızistan) adlı Kırgızistan'ın bağımsızlık sonrası ilk siyasi partisi kurulmuştur.

DKH bir süre varlığını devam ettirse de bünyesindeki güçler farklı siyasal partiler ya da dernekler olarak ayrılmışlar ve siyasal spektrum genişlemiştir. Kırgızistan yeni bir döneme girmiş ve NGO'lar ve dernekler yaygınlaşmıştır. Daha çok savaş gazileri, yaslılar gençler gibi baskı ve çıkar grupları olan dernekler siyasal arenada direk temsil ile partileri by-pass ederek yerlerini almışlardır. İlerde anlatılacağı gibi, çıkar grupları kendi rollerini yani çıkar ve fikirlerini siyasal partilere iletmek işlevini görmemişler ve bunun sonucu olarak da siyasal partiler gelişememiştir. Çünkü siyasal partilerin işlevlerinden birisi çıkar agregasyonudur, yani siyasal partiler çıkar ve baskı grupları, sosyal hareketler ve diğer toplumsal güçler tarafında dile getirilen konuları birleştirerek yani gruplandırıp sentezleyerek belli toplumsal güçleri temsil etmektedirler. Çıkar agregasyonu sonucunda partiler politikalar üreterek ülkenin sorunlarını çözmek için yönetime talip olmaktadırlar. Kırgızistan'da çıkar gruplarının siyasal arenada direkt temsillerine izin verilerek siyasal partilerin kurumsallaşması engellenmiştir. Simdi Bunun nasıl yapıldığına bakalım.

Kırgız Cumhuriyeti Anayasası siyasal partilerin siyaset yapmasını sadece aşağıdaki yollara indirgemişti: Cogorku Kenes seçimlerinde, devlet pozisyonlarına ve yerel yönetim organlarına aday göstermek ve temsil organlarında grup oluşturmak. Bütün derneklerle birlikte sendikalar ve siyasal partileri de içine alan Dernekler kanununda ise siyasal partiler işlevi sadece parlamentoya aday göstermekle sınırlandırılmıştı. Ancak, 22 Ekim 1994 de Akayev bir genelge ile derneklerin de parlamentoya aday gösterebilmesine izin verdi. Bu genelgenin sonucu olarak dernekler de seçimlerde aday gösterebildiler ve bir siyasal parti gibi hareket ettiler bu da siyasal partilerin güçlenmesini engelledi.

Akayev'in seçimlerde derneklere de aday gösterme hakkini vermesi mevcut Anayasaya aykırı idi. Yukarda bahsedildiği gibi Anayasa bu hakki sadece siyasal partilere vermişti ve derneklerden bahsetmemişti. Parlamentonun üretkenliği ve demokrasinin geleceği güçlü siyasal partilerin oluşmasına ve gelişmesine bağlıydı. Derneklere seçimlerde aday gösterme hakkinin verilmesi, siyasal partilerden seçimlerde aday gösterme hakkına sahip kurumlar olma hakkinin elinden alınmasıyla güçlerinin zayıflatılması ve sonuç olarak onları asil amaçları iktidara gelmek olmayan kurumlarla rekabet etmeye zorlamıştır. Bu siyasal partilerin benzer çıkar ve ideolojileri birleştirme cabalarını baltalayarak siyasal partilerin gelişmesine ve kurumsallaşmasına büyük bir darbe vurmuştur ve hala siyasal sistem üzerimde etkisini hissettirmektedir. Diğer taraftan bu genelgeyle dernekler, çıkar ve baskı grupları da zayıflatılmıştır çünkü onlar da oy kaygısızıyla kendi özel çıkar ve amaçlarından taviz vermek zorunda kalmışlardır.

İkinci aşama ise 1991-1999.yy kapsamaktadır. Bağımsızlığından sonra gerçekleşen yıkılma, ortadan kalkma gibi doğal süreçler sonucunda Kırgızistan'da 1994 yılı itibariyle 8 siyasi parti sayılıyordu. 2000 yılına kadar parti sayısı sürekli yükselerek 25 Aralık 1999 yılı itibariyle toplam 27 siyasi parti kaydolmuştur. Bu partilerin içinden on beşi Siyasi Partiler Kanununa uygun olarak 2000 yılındaki parlamento seçimlerine katılma olanağı kazanmıştı (Elebayeva, 2002: 95). Bu sırada 25 Haziran 1999 yılında Siyasi Partiler Kanunu ve 29 Mayıs 1999 yılında Kırgız Cumhuriyeti'nin Seçimler Mevzuatı kabul edilmesi ile birlikte siyasi partilerin rolü tamamen değiştirilmişti. Bu kanunlara göre artık partiler, parlamento seçimlerine katılma ile sınırlanmadan gelecekte koalisyonlar oluşturarak devlet başkanı seçimlerinde de aday gösterme olanağı kazanmıştı. Devletin yönetim organlarına aday gösterme olanağı sağlayan yeni Anayasanın kabul edilmesiyle parlamentonun yasama organı için 15 siyasi parti adaylar göstermiş ve toplam 134 aday olarak 9 siyasi parti seçimlere katılmıştır. Söz konusu seçimler sonucunda Kırgızistan Komünist Partisi % 65 oy ile ve 5

sandalye, Demokratik Güçler Birliği % 18.64 oy ile 4 sandalye, Kırgızistan Kadınlarının Demokrat Partisi % 12.69 oy ile 2 sandalye, Afganistan Savaşı ve Diğer Yerel Askeri Çatışmaların Katılımcıları Partisi % 8.03 oy ile 2 sandalye, "Ata Meken" Sosyalist Partisi % 6.47 oy ile 1 sandalye, "Moya Strana" (Benim Ülkem) Partisi % 5.01 oy ile 1 sandalye kazanmıştır (Elebayeva, 2009: 71).

Kırgızistan'da siyasi partilerin gelişmesindeki üçüncü aşama, 2003 yılında gerçekleşen referandum sonucunda karma nispi çoğunluk seçim sisteminin kaldırılarak onun yerine salt çoğunluk sisteminin tekrar yürürlüğe konması ile sonuçlanmıştır (İsabekov, 2009: 39-40). Bu seçimlerde adayların parti listeleri olarak değil de bireyler olarak aday gösterilmeleri kuralı getirilmiştir. Bu değişiklik parti kurumsallaşmasına en büyük darbeyi vurmuştur. Her ne kadar adaylar partilerden çıksa da partiler değil kişiler ön plana çıkmıştır. Bu dönem 2007 yılına kadar sürmüştür. Anayasada köklü değişikliklerden ve seçim sisteminin değişmesinden -tek kamaralı meclisin 75 milletvekillinin tek üyeli secim bölgelerinden salt çoğunluk sistemi ile seçilmesi- sonra yapılan 27 Şubat 2005 seçimlerde Akayev taraftarı iki parti Alga Kırgızistan ve Adilet adayların % 65'ini çıkarmışlardır. Bu dönemde Kırgızistan'da 47 siyasal parti vardır ama birçoğu çok az üyeli ve küçük bölgelerle sınırlanmıştır. Bu 44 muhalefet partisi 4-5 secim ittifakı ile seçimlerde yarışmışlardır. Muhalefet birlik olamamış ve birbirleri ile yarışmışlar ve ittifaklar hızla değişmiştir.

Dördüncü aşama, 2007 yılındaki Anayasanın yürürlüğe girmesiyle nispi seçim sistemi benimsenerek Cogorku Keneş'in parti listelerine uygun olarak oluşması sürecini kapsamaktadır. Kırgızistan'da ilk defa parlamento seçimleri tamamen parti listelerinden seçilmiştir. Bu gelişmeler siyasal partilerin kurumsallaşması yönünde olumlu bir adimdir. Bakiyev parlamentoyu dağıtarak yeni secimler yapılmasını istemiştir. Kırgızistan birçok kişiye bağlı partiye sahipti. Sunulabilir bir programlarının ve organizasyonlarının olmaması, birçok küçük partinin erken seçimlere hazırlıksız yakalanmasına neden olmuş ve birçoğu Bakiyev'in yeni oluşturduğu parti Ak-Col'a katılmıştır. Ata-Curt, El-Kelechegi, Moya Strana (benim ülkem), Bütün Kırgızistan, Jany Kyrgyzstan(Yeni Kırgızistan) gibi birçok parti bunlar arasındandır. Kırgızistan'da çok rastlanan bir durum olarak birçok politikacı da parti değiştirmiştir. 16 Aralık 2007'de yapılan seçimlerde, yeni Anayasada öngörülen tek kamaralı ve 90 milletvekilinden oluşan parlamentoyu Ak-Col (Ak Yol) Partisi 71 ve Kırgızistan Sosyal Demokrat Partisi 11 sandalye Kırgızistan Komünist Partisi 8 sandalye kazanan parti adayları oluşturmuştu (Ormonbekov, 2007: 24). Ata-Meken partisi oy oranında ikinci olmasına rağmen Oş şehrinde% 0,5'lik oy oranına ulaşamadığı için milletvekili çıkaramamıştır.

Ülkede gerçekleşen son dönüşümler sonucunda Kırgızistan parlamenter yönetim sistemini benimsemiş ve dolayısıyla siyasi partilerin önemi daha çok artmıştır. 2010 yılında gerçekleşen siyasi olaylar sonucunda 2005 yılında iktidara gelen Kırgızistan'ın bağımsızlığından sonraki ikinci cumhurbaşkanı Kurmanbek Bakiyev'in yönetimine son verilmiştir. Bu olaylar arkasından siyasi reformlara başlatılarak tamamen devlet yönetim sistemi değiştirilerek başkanlık sistemini kaldırılmış ve referandum yolu ile parlamenter yönetim sistemi benimsenmiştir. En son gerçekleşen 2010 parlamento seçimlerinde parlamento beş siyasi partiden oluşarak partilerin toplumdaki ve siyasetteki konumu belli olmuştur. Bu seçimler sonucunda ülke çapında en çok oy alan, fakat parlamentoda çoğunluğu sağlayamamasına rağmen ülke çapında etkisi her gün daha çok artan KSDP ülkenin en önemli partisi konumuna gelmektedir. Dolayısıyla geniş bir seçmenler tabanı ve netleşmiş çalışma stratejisiyle birlikte ülkeyi geliştirme programlarını bulunduran söz konusu parti, Kırgızistan'da siyasi kültürün gelişmesiyle beraber küçük partileri birleştiren kurumsallaşmış bir parti olduğu açıktır.

Kırgızistan Siyasal Partilerin Kurumsallaşması

Kırgızistan, bağımsızlığını kazanmasından itibaren 1990, 1995, 2000, 2005 ve 2010 olarak toplam 5 defa parlamento seçimleri yaşamıştır. Bu bölümde parti kurumsallaşmasının dört boyutu ışığında Kırgızistan siyasal partileri değerlendirilecektir. Toplumsal köklerin göstergeleri dört başlık altında toplanabilir: parti yaşı, son iki seçimlerde parti oylarındaki değişiklik ve sivil toplum organizasyonları ile bağlantısı. Parti yaşı bakımından Kırgızistan Siyasal partileri değişiklik göstermektedir. Bağımsızlıktan sonra kurulan partilerden sadece iki tanesi günümüze kadar gelebilmiştir: Ata-Meken (23 yaşında) Partisi ve Kırgızistan Sosyal Demokrat Partisi (21 Yaşında). 2010 yılında parlamentoya giren partilerden Ar-Namus 15 ve Ata Curt 11 yıl önce kurulmuşlardır. En genç parti ise seçimlerden hemen önce kurulan Respublika'dır. Secimler arasında partilerin oy oranlarında büyük farklılıklar vardır. 2007 seçimlerinde en büyük parti olan Ak-Jol Bakiyev'in devrilmesiyle ortadan kalkmış ve 2010 seçimlerinde yoktur. Ata-Meken ve Sosyal Demokrat Parti bütün seçimlere katılarak varlığını göstermişlerdir.

Eski Meclis başkanı Ömürbek Tekebayev tarafından kurulan ve hala liderliğini sürdürdüğü Ata-Meken Sosyalist Partisi Kırgızistan'ın en eski ve en çok kurumsallaşmış partilerindendir. Daha çok kuzeyden oy alan parti 2007 seçimlerinde Oş şehrinde % 0,5'lik yerel barajı geçememiştir. Ancak kurulduğundan beri ayni kişi tarafından yönetildiği ve liderle özdeşleştiği için özerklik testini henüz aşamamıştır. Tekebayev'den sonra partinin kaderinin ne olacağı bilinmemekledir. Parlamento birliği konusunda ise zayıftır. 2010 seçimlerinde kayıtlı oyların % 5,6'unu alarak 18 milletvekilliği elde etmiştir.

Kırgızistan'ın en eski partilerinden olan Sosyal Demokrat parti şüphesiz en çok kurumsallaşan parti görünümündedir. Kurulduğu 1993 yılından beri ülke siyasal gündeminde varlığını sürdürmüş, toplumsal bağları kuvvetlidir. Her ne kadar kuzeyde daha güçlü ise de güneyde de önemli oy desteği vardır. Sivil toplum özellikle is çevreleri ile bağları vardır ve üyelerinin çoğunluğunu işadamları oluşturmaktadır. Bu da partinin Sosyal Demokrat ismi ile tezat teşkil etmektedir. Ancak bütün Kırgızistan partileri ideolojik ve program acısından birbirinden çok ayrışmamışlardır. Özerklik açısından diğer bütün partilerden ilerdedir. Yani kurulduğundan beri üç defa lider değiştirmiş ve siyasi yaşamına devam etmiştir. Abdıganı Erkebaev'in ilk liderliğini yaptığı parti, 1999 yılında Almazbek Atambayev tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Atambayaev'in 2011 yılında Cumhurbaşkanı olması

nedeniyle Çınıbey Tursunbekov tarafından yönetilmektedir. Ancak uzun yıllar Atambayev ile özdeşleştiği için hala Cumhurbaşkanının parti üzerinde etkisi vardır. Para ve insan kaynakları bakımından zengin ve gelişmiş olan parti secimler dışında da varlığını devam ettirmektedir. Parti disiplini ve parlamento birliği açısından da diğer bütün partilerden daha kurumsallaşmıştır. 2010 seçimlerinde kayıtlı oyların % 8.04'unu alarak 26 milletvekili çıkarmıştır. 2010 seçimlerinden sonra parlamentoda milletvekili sayısını koruyan tek partidir.

2010 seçimlerinde Ar-Namus partisi kayıtlı oyların % 7.74'ünü almış ve 120 kişilik parlamentoda 25 milletvekilliği elde etmiştir. Ar-Namus partisi 9 Haziran 1999'da eski başbakanlardan Feliks Kulov tarafından kurulmuş ve Akayev rejiminin en önde gelen muhalefeti olmuştur. Ata-Curt partisi ise 2010 seçimlerinde kayıtlı oyların % 8.89'unu almış ve 28 milletvekili ile en büyük parti olmuştur. 9 Aralık 2004'de kurulan parti daha çok güney bölgelerinde oy almaktadır. Kamçıbek Taşiev tarafından yönetilen parti eski Cumhurbaşkanı Bakiyev'in tekrar cumhurbaşkanlığına dönmesi ve başkanlık sistemine dönülmesi yönünde seçim propagandası yapmıştır. Potansiyel gücüne rağmen partinin kurumsallaştığı söylenemez.

Parlamento'ya girebilen en genç parti olan Respublika, seçimlerden hemen önce kurulmasına rağmen büyük başarı elde etmiştir. Kısa sürede ülke çapında örgütlenmiştir. Ülkenin en zengin işadamlarından Omurbek Babanov tarafından kurulan ve yönetilen Respublika 2010 seçimlerinde kayıtlı oyların %7.24'ünü alarak 23 milletvekilliği elde etmiştir. Respublika parlamento birliğini koruyamayarak kurumsallaşma yolunda yara almıştır.

Zayıf parti kurumsallaşmasının bir sonucu olarak koalisyon hükümetlerinin ömrü kısa olmuştur. Nisan 2014'de, 2010 seçimlerinden sonra dördüncü hükümet kurulmuştur. Parti disiplinin kuvvetli olmadığı Kırgızistan'da parlamentoya giren partiler SDPK hariç milletvekili sayılarını koruyamadılar. Örneğin, Respublika'nın 23 olan milletvekili sayısı 12'ye indi. Bu partilerden yeni gruplar ayrıldı. Önügüü (İlerleme), Demokratlar, Bir-Bol (Birlik Ol), Intımak (Uyum) gibi yeni siyasi gruplar oluşmuş ve zaten parçalı olan parti sistemi daha da parçalanmıştır. Diğer muhalefet partisi Ata Curt ise üç milletvekilinin hüküm giymesinden dolayı milletvekilliklerinin düşmüş olması ve iki milletvekilinin yolsuzluktan tutuklanması sonucu üye sayısı azalmıştır.

Sonuç

Siyasal Partilerin dolaylı modern demokrasinin vazgeçilmez bir parçası olduğu genel olarak kabul görmüş bir konudur. Demokrasinin yerleşebilmesi için de siyasal partilerin kurumsallaşması gerektiği konusunda siyaset bilimciler görüş birliği içindedirler. Bir partinin kurumsallaşmış sayılabilmesi için, toplumsal köklerinin olması, liderlerinden ve diğer toplumsal gruplardan göreli özerkliği olması, ülke çapında liderlerden bağımsız olarak isleyen bir organizasyonu olması ve parti içi uyum olması gerekmektedir. Kırgızistan demokrasi tarihi yenidir. Her ne kadar Kırgızistan diğer Orta Asya ülkelerine göre daha demokratik ve partiler ve parti sistemi daha rekabetçi olsa da, partiler ve parti sistemi yerleşmiş demokrasilerde olduğu gibi kurumsallaşmamıştır. Kırgızistan 2010 yılında parlamenter sisteme geçtiği için partilerin rolü bir kat daha artmıştır. Ancak Kırgızistan siyasal partileri genel olarak siyaset bilimi kavramlaştırmalarına uygun düşmemektedir. Siyasal partiler kavramı ve parti algılaması Sovyet dönemi Komünist partinin izlerini taşımaktadır. Kırgızistan siyasi partilerinin kurumsallaşamamasının nedenleri, demokrasi geleneğinin yeni olması, siyasi ve sosyal çalkantıların çok olması, otoriter siyasal kültür, yasa ve anayasanın çok sık değiştirilmesi, sivil toplumun zayıflığıdır. Buna rağmen Kırgızistan siyasal partilerinin kurumsallaşması yönünde olumlu adımlar da yok değildir. Örneğin Sosyal Demokrat parti, üç lider değişimini gerçekleştirmiş, ülke çapında örgütlenme ve organizasyon konusunda önemli adımlar atmış, yeterli insan ve finans kaynaklarına sahip parti disiplinine sahip bir parti olarak kurumsallaşmasını hemen hemen tamamlamıştır. Ancak, Kırgızistan siyasal partileri çağdaş demokrasilerdeki siyasal partilerin rol ve işlevlerini yerine getirecek bir yapıya kavuşmadığı müddetçe demokrasinin kökleşmesi imkânsızdır.

Kaynakça

Alkan, Haluk; Müzeyyen Eroğlu (2011). "Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Partiler: Kazakistan ve Özbekistan Siyasal Parti Sistemleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz," Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları c. 6, no. 12.

Basedau, Matthias; Alexander Stroh (2008a). Ethnicity and Party Systems in FrancophoneSub-Saharan Africa, GIGA Working Paper. Hamburg: GIGA, www.giga-hamburg.de/workingpapers (15.10.2008)

Diamond, Larry (1988)."Introduction: Roots of Failure, Seeds of Hope," in Democracy in Developing Countries: Africa . Diamond, Linz, and Lipset, eds., Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.

Elebayeva, A. Et. al (2002), Politiçeskaya Transformatsiya: Opıt Kırgızstana v Mirovom Kontekste, Bişkek.

Elebayeva, A. B. (2009). Sovremennıe Politiçeskie Protsesı, Bişkek.

Huntington, SamuelP. (1968). Political Order in Changing Societies. New Haven: Yale University Press.

İsabekov, K. (2009). Parlament Kırgızskoy Respubliki, Bişkek, Kırgızistan Cumhuriyeti'nin Parlamentosu Basımevi.

Mainwaring, Scott (1998). Party Systems in the Third Wave, Journal of Democracy, Vol. 9, No.3, pp.57-81.

Niyazov, P. A. (1995).Politiçeskie i Ekonomiçeskie Reformı v Kırgızstane: 1991-1995gg, Bişkek.

Ormonbekov Joomart (2007).Mythology of Political Parties in Kyrgyzstan, Bişkek,

Scott Mainwaring, and Timothy R. Scully (1995).Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America, Stanford University Press.

İBN HALDUN'A GÖRE BOZKIR DEVLETLERİNDE ÇEVRE-MERKEZ İLİŞKİSİ DEVLETLERİ KURAN VE YIKAN GÜÇ

Abdullah GÜNDOĞDU*

Modern Çağ öncesinde dünya göçebe ve yerleşik olmak üzere iki medeniyet çevresine bölünmüş bulunuyordu. Eski ve Orta Çağlarda dünya tarihi bu temel üzerinde gelişmiştir. Göçebe dünya, insanlık tarihinin önemli bir kesitine karşılık gelen bu diyalektik sürecin bir tarafını oluşturuyordu. Batı'da Macaristan düzlüklerinden Doğu'da Mançurya'daki *Kingan* sıra dağları arasında kalan geniş *bozkır kuşağı*, hayvancı iktisadiyatın ve buna bağlı göçebe yaşam biçiminin vücut bulduğu bir alandır. Bu bölge, Eski ve Orta Çağ tarihi boyunca insanlık tarihinin diyalektik akışı içerisinde yerleşik dünyanın karşısında dikilen ve "*öteki*"ni temsil eden göçebe dünyanın iktisadi, kültürel, askeri ve siyasi bakımdan doğal yayılma alanı durumundaydı. M.Ö. 1000 den M.S. 1500'e kadar geçen yaklaşık 2500 yıllık bir dönemin en belirgin aktörü *atlı savaşçı*dır. *Büyük Süvari Devrimi* ile başlayan bu süreç[1], Osmanlıların Macar ovalarında koşturmasına kadar devam etmiştir. Bu uzun dönemde Bozkır göçebe dünyasının en mümeyyiz vasfı teşkilatlı yapısı ve bunun tabii sonucu olarak Bozkır Devlet Geleneği olmuştur. Bozkır medeniyetinin en temel unsuru da haliyle devlet veya devletçilik kavramıdır.

Bozkır kültüründe en üst basamağı temsil eden devlet kavramı, yerleşik dünyaya nispetle hayati bir konumda idi. Bozkırda düzen ve istikrarı temsil eden devlet bir anlamda kosmos, kargaşa ve ölümle eş değer görülen devletsizlik ise anarşi ve kaostu. Başta zengin hayvan varlığı olmak üzere otlaklar ve iş gücü bileşeninden oluşan üretim vasıtalarına sahip olan bozkır iktisadi yapısı ortak mülkiyete ve kamu iktisadiyatına dayanmaktaydı. Aynı zamanda askeri bir düzende örgütlenmiş olan bozkır halkları, dinamik bir toplumsal yapıya sahipti. Yerleşik dünyadan farklılaşmış olan bozkır halklarının devlet telakkilerinin ve yerleşik dünya ile ilgili algılarının oluşmasında Çin'in belirleyici bir rolü olmuştur. Bozkırdan Çin'e yapılan saldırıların etkisizleştirilme süresi ve biçimi, olaydan olaya değişiklik arz etmekle birlikte, ziraatçıların hayvancılar üstün gelmesi nadir olarak askeri yöntemlerle elde edilmiştir. Her devirde kalabalık nüfusları bünyesinde barındıran yerleşiklerin silahı, istilacıyı başkalaştırıp kendi içinde eritmesi olmuştur. Bu yüzden göçebeler Çin topraklarını fethetmeye istekli değillerdi. Buna malik olduklarında bile Çin'i fethe uğraşmıyorlardı.[2] Bozkırın devlet geleneğini korumadaki muhafazakârlığı, uzun yıllar etkisini devam ettirmiştir. Bu bozkır halkları için bir varoluş meselesi olarak görülmüştür. Bunun yolu da hayvancı iktisadiyata dayalı hayat tarzlarını korumaktan geçmekteydi.

Milattan önceki çağlardan beri transit ticaret yolları, Asya'nın bozkır kavimleri, özellikle de Türkler için sürekli bir zenginlik kaynağı idi. Çünkü Türkistan ticaret yollarının kavşağında bulunuyordu. Hun çağından beri bozkır kavimleri, imparatorluk konfederasyonu şeklinde merkezi otorite altında oldukları zamanlarda, bu yollar üzerinde denetim ve güvenliği sağlayarak bu zenginliği gönüllerince tasarruf ettiler. Hayvancı göçebelerle, ziraatçı yerleşikler arasındaki ilişkileri doğrudan etkileyen bir üçüncü taraf olarak tüccar unsurları saymak gerekir. Bunları, en çok bilindiği şekliyle sadece *Soğdlu* veya *Tacik* gibi adlarla sınırlandırmak mümkün değildir. Aralarında *Çinli, Budist, Hıristiyan, Maniheist, Müslüman* ve bozkırın yerli unsurlarından bolca vardı. En önemli vasıfları kozmopolit tüccarlık ve misyonerlik olan bu unsurlar, kıtalararası ticarette kavşak durumunda olan bozkırda, güvenlik ve denetimi sağlayacak göçebe devletlerin en büyük eksikliği olan bürokrasisinin, daha çok danışman ve diplomat olarak, nitelikli insan kaynağını teşkil ediyorlardı.

Bozkır devlet telakkileri üzerinde çok çeşitli çalışmalar olmakla birlikte bunların kuruluş ve yıkılışları üzerine kuramsal bir fikir birliğine henüz varılamamıştır. Meşhur tarihçi ve siyaset ve tarih felsefecisi *İbn Haldun,* bu konuda ilk ve çarpıcı kuramın sahibidir. Onun bilinen kuramı, aslında *bedevîlik* ve *hadarîlik* olarak sınıflandırdığı dualist bir temele dayanıyordu. Biz bu çalışmamızda Türklerin tarihte kurmuş olduğu devletlerin kuruluş ve yıkılışlarını, İbn Haldun'un söz konusu bu sistem analizini temel alarak ülkemizde ve dünyada sosyal ve siyasi yapının dinamiklerini izah etmek için sıkça kullanılan, bir başka dualist paradigma olan *merkez- çevre ilişkisi* (veya çelişkisi) kuramı çerçevesinde değerlendirmeye çalışacağız.

İbn Haldun yaşadığı dönem (1332-1406) itibariyle, göçebe uygarlıkların hem Avrasya'da hem de Orta doğuda büyük genişleme sürecinin son evresine yakındır. O bir yandan Orta Doğu'da Arap ve Kuzey Afrika'da Berberi göçebeleri yanı sıra göçebe fethinin son büyük cihangiri olan Timur (1336-1405) ile birlikte yeniden kaynaşmaya başlayan Türkistan'ın göçebelerini de yakından gözlemleme şansına sahip olmuştur. Timur'la çağdaş olan İbn Haldun, Şam'ı istilasında (1401) onunla uzun bir görüşme yapma imkânına sahip olmuş, ayrıca Endülüs, Mısır ve Şam'da inhitat devirlerini yaşayan İslâm medeniyetinin de kalbinde yaşamıştır. Bu sebeple İbn Haldun bugüne kadar göçebeliği medenilikle karşılaştırmak suretiyle "sosyolojik" nitelikte fikirler ileri süren en yetkin düşünürlerin başında gelir. Onun idarecilik, ulemalık görevleri arasında kaleme aldığı 7 ciltlik *Kitabü'l-İber* adlı dünya tarihi ve özellikle de bu kitabına giriş olarak hazırladığı *Mukaddime*'si büyük bir öneme sahiptir.[3]

İbn-i Haldun, çalışmalarıyla ana konusu toplumsal değişimin yasaları olan *ümran* adını verdiği yeni bir bilimin kuruluşunu hazırlamıştır. İlerde tarih sosyolojisi ve tarih felsefesine kaynaklık edecek bu yeni bilimin ilgi alanına bugün beşeri bilimlerin pek çok konusu girmektedir. Sosyal değişme, yönetim bilimleri, iktisat, ahlak felsefesi, göçebelik,

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü. E-mek: abdullahgundogdu@yahoo.com

1 W. H. Mc Neill, *Dünya Tarihi*, Çeviren Alaeddin Şenel, Kaynak Yay., İstanbul 1985, s. 217.

2 T. J. Bartield, "Inner Asia and Cycles of Power in China's Imperial Dynastic History", *Rulers From The Steppe:State Formation on the Eurasian Periphery*, ed. Gary Seaman - Daniel Marks, Los Angeles, Calif.: Ethnographics Press, University of Southem California 1991.

3 İbn Haldun, *Mukaddime*, Cilt I-III, çev. Z. K. Ugan, M.E.B. Yayınları, Şark- İslam Klasikleri, İstanbul 1990.

yerleşiklik, göçler, nüfus hareketleri, kriminoloji, iktisadi, ticari, faaliyetler, bilim ve sanat alanında kaydedilen gelişmeler yanında devletlerin kuruluş, yükseliş ve çöküşlerinin incelenmesi gibi konu başlıkları daha da çoğaltılabilir.

İbn Haldun, Mukaddime'sinde Göçebelerin, ahlak, yiğitlik ve insaniyet bakımından yerleşiklere nispetle üstün oldukları kanaatindedir. Göçebelik ve yerleşikliğin, birbirinin zıddı olmakla birlikte aynı zamanda biri birlerine de muhtaç olduklarını belirtir. Ona göre; çöl ve bozkırda göçebe hayatı yaşayan kavimler, sert tabiatları dolayısıyla diğer kavimlere üstün gelirler. Göçebeler, düşman saldırılarından korunmak ve ihtiyaçlarını karşılamak için bir birlik *(asabiyyet)* oluştururlar, bu asabiyet sayesinde güç ve kudret kazanarak temayüz edip sonuçta devlet kurarlar. Fakat ona göre devletlerin de şahıslar gibi tabii ömürleri vardır. Doğarlar, büyürler, yaşlanır ve ölürler. O dönemin tabip ve müneccimlerinin insan ömrüne ilişkin iddialarına dayanarak devletlerin tabii ömürlerini izaha çalışır. Buna göre insanın doğal ömrünün her biri 40 yıl olan 3 kuşağın ömrünün toplamı olan 120 yıl olduğunu ve devletlerin ömrünün de bu süreyi geçemeyeceğini belirtir. Devletlerin ömürlerini beş safhaya ayıran İbn Haldun, bu safhaları şöyle sıralar:

Birincisi devletin kuruluşu aşamasıdır. Fetih, Fedailik, hamiyet ve kahramanlık dönemi olduğu için zafer ve maksatlara erişme çağıdır. Göçebe asabiyetlerinin en yüksek seviyede olduğu bu dönemde yerleşikler tebaa hâline getirilir. *İkincisi* başa geçen hükümdarın iktidarını kuvvetlendirerek kendi soyunun meşruiyetini kesinleştirdiği dönemdir. Hükümdarın, iktidar gücünü giderek tekeline aldığı bu dönemde iktidarı kendisi ile paylaşan türdeş rakiplerini tasfiye eder. O eski güç ortaklarının yerine hassa ordusu ve kul aslından devşirme bürokrasisi geçer. Kan bağına dayanan eski asabiyet yerine hükümdara mutlak bağlılığı esas alan yeni bir asabiyet ikame edilir. *Üçüncüsü* refah ve zenginliğin artması sonucu debdebe ve ihtişam dönemidir. Buna bağlı olarak kültür ve uygarlığın geliştiği bir dönemde terk edilen eski adetlerin yerine yeni devlet geleneklerini oluşturulur. Devlet gelirlerinin arttırıldığı bu dönemde hükümdarın şahsi zenginliği de olabildiğince artar. Hâkim unsurlar bayındırlık hizmetlerinin yürütülmesine öncülük edip bu konuda bir birleri ile yarışırlar.Bu seçkinler, incelmiş yeni zevklerin ve alışkanlıkların temsilcisi ve koruyucusudurlar. *Dördüncü* safha mevcut durumun korunmaya çalışıldığı, güvenlik kaygılarının belirginleştiği, istikrar ve refahın bu şekilde devam edeceğine inanıldığı bir dönemdir. Aynı zamanda doyuma ulaşmış olan seçkinlerin kazanımlarını korumak için her türlü yeniliğe kulaklarını tıkadıkları, eskilerin taklit edildiği durağanlığın ve vehmin egemen olduğu bu dönem, aynı zamanda çözülüş ve dağılmayı hazırlayan bir süreçtir. Bu süreç, devleti yönetenlerin kabiliyetlerine göre uzun sürebilir. *Beşinci* safha da ise israfın ve safahatın yaygınlaştığı buna karşın çeşitli zayıflıkların ortaya çıktığı çöküş dönemidir. Gösterişli hayatın maliyeti yeni vergilerle karşılanmaya çalışılır. Bu da üretimin düşmesine, ticaretin aksamasına ve sonuçta halkın fakirleşmesine yol açar. İstikrar bozulur, huzursuzluk artar, merkezi otorite zayıflar, halkın hükümdara bağlılığı azalır, giderek sembolik bir mahiyet kazanan hükümdarın yetkileri idareciler, komutanlar tarafından gasp edilmeye başlar. Bu aynı zamanda ihtiyarlık çağıdır. İhtiyarlık bir kere çöktükten sonra ondan kurtuluş yoktur. İnsanlar ölümden kurtulamadıkları gibi devletler için de yıkılmaktan kurtuluş yoktur. Bu, dağılmaya hazır çürümüş bir yapı, dışarıdan gelen güçlü asabiyete sahip, zinde bir kavmin tarafından istilâ edilerek son bulur. Bu yeni beş aşamalı sürecin başlangıcıdır.[4]

"*Geçmişler geleceğe, suyun suya benzemesinden daha çok benzer*" diyen İbn Haldun'un bu döngüsel şablonunu, bozkır devletlerine ve özellikle Türk devletlerine göre yeniden yorumlamak mümkündür. Onun kuramı, Osmanlı tarihçiliğinde *Kâtip Çelebi* (1609- 1657), *Mustafa Nâîmâ Efendi* (1655- 1716) ve *Ahmet Cevdet Paşa* (1822- 1895) gibi devletin duraklama ve çöküntüye girdiği dönemin tarihçileri tarafından Osmanlı çöküşünü anlamak amacıyla kullanılmıştır. İbn Haldun Osmanlı tarihçiliğinde bilinen bir yol gösterici olmakla birlikte esas şöhretini modern zamanlarda elde etmiştir. Giderek de üzerinde daha çok durulmaktadır. Bu konuda ülkemizde en dikkat çekici değerlendirme yapanların başında Zeki Velidi Togan[5] gelir. Bir diğer önemli çalışma ise tarih sosyolojisinin önde gelen iki ismi Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Hilmi Ziya Ülgen'in ortak çalışmalarıdır.[6] Son dönemde bu konuda en kapsamlı çalışmayı yapan araştırıcı ise Ümit Hassandır. Ümit Hassan, eski Türk toplumu üzerine yaptığı araştırmalarda İbn Haldun'un siyaset kuramını ve çözümleme yöntemini kullanır.[7]

İbn Haldun'un tamamlayıcısı olarak düşündüğümüz Merkez- Çevre kuramı ilk olarak Amerikalı sosyolog *Edward Shils* tarafından ortaya konulmuştur. Ona göre her toplum coğrafi olmaktan çok toplumu yöneten semboller, değerler ve inançlar bakımından bir merkeze ve aynı zamanda bu merkeze sürekli bir etkiye sahip olan dinamik bir çevreye sahiptir. Bu merkez, siyasi meşruiyeti tayin eden kurumsal bir kimliğe sahiptir. Bu kurumsal yapının en belirgin şekli ise devlet aygıtıdır. Ancak toplumun tamamının merkezin tayin ettiği değerler bütününü benimsemesi söz konusu değildir. Devlet meşruiyetini yaymak ve sürekliliğini sağlamak eğilimindedir. Çevre ise bu meşruiyeti sürekli sorgular, otoritenin yayılmasına ve sürekliliğine itiraz eder.[8] Batıdaki tarihsel süreci ve toplumsal yapıyı esas alarak kurgulanan bu diyalektik çözümleme yöntemi, bizde Şerif Mardin tarafından Türk siyasi ve toplumsal yapısına göre yeniden uyarlanmıştır. Mardin'in daha çok yöneten- yönetilen ekseninde yaptığı değerlendirmeler, her ne kadar yakın tarihimiz için aydınlatıcı olmakla birlikte, bunu çok daha eski dönemlere götürme şansına sahibiz. Onun uyarlamasına göre, merkezde, devlet aygıtını kullanan saray ve taşra teşkilatını, adalet ve ilmiye sınıfını içine alan yöneticiler bulunurken,

---

[4] Mukaddime, s. 302-355, 426-448, 470-474.

[5] Bkz. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

[6] Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu-Hilmi Ziya Ülken, *İbni Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940.

[7] Ümit Hassan, *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi*, Doğu Batı yayınları, İstanbul, 2010; Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler, Doğu Batı yayınları, İstanbul, 2009. İbn Haldun üzerine ülkemizde yapılan çalışmaların topluca değerlendirilmesi için bkz. Yavuz Yıldırım, "Türkçede İbn Haldun Üzerine Yapılan Çalışmalar", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 4 (2001), s. 139- 174.

[8] Edward Shils, "Merkez ve Çevre", Çev. Y. Z. Çelikkaya, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 70, 2002, s. 86-96. Edward Shils'in bu çözümlemesi Immanuel Wallershtein gibi dünya sistemler anaslisti sosyologlar tarafından geliştirilerek kullanılmıştır. Bkz. Immanuel Wallershtein, *Tarihsel Kapitalizm,* Çev. Necmiye Alpay, Metis Yayınları, İstanbul 2005.

yönetim dışında kalan reayanın oluşturduğu kalabalık yönetilenler bloğu ise çevreyi oluşturur. Bu iki kamp sadece siyasi ve ekonomik statü anlamında değil, kültürel olarak da birbirinden ayrılmış durumdadır. Merkezin "yüksek" kültürü karşısında çevre, kişiler arası bağları öne çıkaran, yerelliğe vurgu yapan ve geleneksel yaşam tarzına dayanan bir kültürü yaşatır. (Bir anlamda biri yazılı diğeri ise sözlü kültürdür.) Batı'da bu çelişki, uzlaşma ve buna bağlı olarak bütünleşme ile sonuçlanmışken bizde bu çelişki, gittikçe şiddetlenen yeni çatışma alanlarının doğmasına yol açmıştır. Mardin'in bu çözümlemeleri Cumhuriyet ve yenileşme dönemlerini aşarak en fazla Osmanlı Klasik çağına kadar inebilmektedir.[9] İbn Haldun'un yukarıda özetlemeye çalıştığımız kuramı ile birlikte değerlendirildiğinde biz bunu en eski devirlere kadar genişletebiliriz.

Bozkır Devletlerini kuranlar her zaman için atlı savaşçılardır. İbn Haldun'un birinci safhası bu şekilde geçilir. Ancak devlet kurulup hâkimiyet alanı hızla genişledikçe kaçınılmaz bir şekilde kozmopolit unsurlar da devletin tebaası olurlardı. Giderek daha karmaşık hal alan devlet aygıtı, atlı savaşçının üstesinden gelemeyeceği bir şekle bürünmektedir. Zira sade bir dünyası olan atlı savaşçı yazı, hesap ve diplomasi konusunda çoğu kere gerek duyulan kıvraklıktan ve beceriden mahrum durumdaydı. Bu sebeple Devlet, daha uzmanlaşmış, çoğunluğu yabancılardan oluşan görevlileri istihdam etmeye ihtiyaç duymaktadır. Özellikle, inşa divanı, mâliye teşkilâtı ve diplomasi için bu kaçınılmazdı. Ayrıca merkezde doğrudan hükümdara bağlı kul aslından askerler de istihdam edilebilmekteydi. Böylece ikinci safha da tamamlanmış olurdu.

Devlet içindeki yerlerini koruyabilen eski göçebeler ise, eski yaşantılarına yabancılaşıp yeni adetler edinmektedirler. Gösterişli ve rahat hayat, göçebelerin kendi soyundan gelen hükümdar ve çevresindekilerle göçebeler arasına bir duvar örmektedir. Bu, İbn Haldun'un tanımlamasına göre üçüncü safhanın sonuna denk gelir. Bu dönemde ticaret ve iktisadi hayat canlanmış, refah artmıştır. Dördüncü dönemde giderek taleplerine kulak tıkanan hayvancıların öfkesi önce hükümdarlarıyla aralarına duvarlar ören yabancı unsurlara yönelir. Huzursuzlukların hissedildiği bu dönemde, devşirme bürokrasisi güvenliği ve vergileri artırarak bu öfkeyi dizginlemeye çalışır. Bunda başarısız olduklarında taleplerini merkezde kendileriyle ittifaka hazır hanedandan biri vasıtasıyla daha yüksek sesle dile getirirler ki bu çoğu kere isyan demektir. Taleplerin ve öfkenin daha şiddetlendiği zamanlarda gelişmeler hanedan değişikliğine yani devletin yıkılmasına kadar gider. Bu ise İbn Haldun'un beşinci devresinin sonudur. Devleti kuranlar, bir önceki tecrübede hayal kırıklığına uğramış göçebelerin sözcüsü olduğu için bozkır devlet anlayışının en muhafazakâr temsilcileri durumundadırlar. *Bumin Kağan, İlteriş Kağan, Cengiz Kağan, Osman Gazi* gibi.

Tarihimizdeki isyan hareketlerini, hanedanların değişmesi ve devletlerin yıkılıp yenilerinin kurulmasını merkez-çevre ilişkisi bakımından değerlendirdiğimizde bozkır karakterli bir devletin daha kuruluşu ile birlikte çelişik bir yapının da ortaya çıktığını görürüz.İbn Haldun'un safhalandırdığı bu sürecin ilk basamağından başlayarak merkez – çevre ikilemi kendini gösterir. Merkezde kurucu hanedan ve onun etrafını saran yukarıda söz konusu devşirme bürokrasisi bulunmaktadır. Çevre ise bozkır devlet geleneklerine bağlı, hayvancı iktisadiyatı ve ona bağlı yaşam biçimlerini koruma eğilimindeki göçebeler bulunur. Hun, Göktürk ve Uygur kağanlıklarının kurulup yıkılması, bu türdendir. *Mani* dinini kabul etmekle devletin bozkır karakterini değiştirme eğiliminde olan *Bögü Kagan*, kendisini göçebelerden yalıtmış olan Soğdlu unsurların kendi ticari çıkarları uğruna, geleneğin aksine Çin'i fethetmesi yönündeki tavsiyelerine boyun eğdi. Fakat buna baş veziri *Tun Baga* hemen itiraz etmiştir. Kağanı ikna edemeyen Tun Baga, 779'da kağanı ve etrafındaki Soğdlu taraftarlarını öldürtüp, *Alp Kut1uğ Bilge Kağan* unvanıyla tahta geçmiştir.[10] Aynı şekilde Büyük Selçuklu Devletinin sonunu getiren *Oğuz İsyanı* da böyledir. Başlangıçta bozkır karakterinde kurulan Selçuklu Devleti, hem İbn Haldun'un safhalarını hem de merkez- çevre gerilimini tüm şiddetiyle yaşamıştır. *SultanMelikşah* devrinde (1072- 1092), devletin kurucuları olan göçebe Oğuzlardan önce vergi istenmeye başlanmış, Sultan Sancar zamanında da bunlar yerleşik hale getirilip İran temelli bürokrasiye bağlanmak istenmiştir. Bu çaba başarısız olmuş ve *Oğuz İsyanı* devleti yıkmıştır.[11]

Yine Anadolu Selçukluları devrindeki *Babailer İsyanı*, Osmanlı devresindeki *Şeyh Bedreddin, Celali* isyanları da bu kabil yorumlara açıktır. Bunları geleneksel çevrenin taleplerini değişen merkeze ulaştırma gayretleri olarak alabiliriz. Yerleşiklerin ve ziraatçıların çıkarlarını korumaya meyilli merkezdeki *II. Gıyaseddin Keyhüsrev*'in riyasetindeki Anadolu Selçuklu idaresine karşı, Cengiz istilası önünden Horasan'dan, Azerbaycan'dan Anadolu'ya göçen göçebe Türkmenlerle daha da genişleyen hoşnutsuz çevresinin talepleri *Baba İlyas* ve *Baba İshak* tarafından hızla örgütlü bir isyana dönüşmüştü. Bu isyan ancak kiralık Frank askerlerinin desteği ile söndürülebilmiştir.[12]Timur istilası sonrasında doğan *Fetret Devri* Osmanlı çevresi açısından taleplerini duyurabilecekleri uygun bir vasat durumundaydı. Nitekim *Şeyh Bedreddin* isyanının dayandığı toplumsal taban öncesindeki Babailer ve sonrasındaki Celali isyanları ile benzerdir.

Sultan Fatih, başına konan büyük zafer kartalından aldığı güçle fetih sonrasında ilk iş olarak devleti merkezileştirmiş, kendi şahsında, Şark- İslam ve Grek-Roma geleneklerini mezcettiği, klasik Osmanlı Padişahı modelini çizmişti.[13] Ancak bunu bozkır geleneklerinin mümessili durumundaki Türk feodalizminin ezilmesi bahasına

---

[9] Şerif Mardin , "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset -Makaleler 1*, derleyen M. Türköne ve T. Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 35–77.

[10] Denis Sinor, "The Uighur Empire of Mongolia", *Studies in Medieval Inner Asia*, Brookfield, Vennont: Ashgate Publishing Company, Variorum Collected Studies Series, 1997, 1-29; Colin Mackerras, "Uygurlar", *a.g.e.*, s. 426; S. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültür,* Akçağ Yay., Ankara 2000, s. 48.

[11] Oğuz isyanı hakkında etraflı bilgi için bk. M. A. Köymen, "Büyük Selçuklular İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı", *AÜ. DTCF Dergisi*, Cilt V, sayı 2, 1947, s. 159-186; yine aynı müellifin, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilası", *AÜ. DTCF Dergisi*, Cilt V, Sayı 5, 1947, s. 563-660.

[12] Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004; A. Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.

[13] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300- 1600),* çev. R. Sezer, YKY, İstanbul 2005, s. 30- 37.

gerçekleştirebilmiştir. İçerde *Candaroğlu* hanedanını ezişini, dışarıda *Karamanoğlu* ve *Akkoyunlu* hanedanlarıyla mücadelesini de bunu neticelendiren safhalar olarak görmek gerekir. Cem Sultan, babası zamanında tasfiye edilen bozkır gelenekleri veya Türk feodalizminin merkezdeki inançlı müttefiklerinden biri olarak kardeşi ile taht kavgasına, girişmişti. O, sadece siyasi geleceğini düşünerek çevre unsurlarla ittifaka yönelmiş çıkarcı bir müttefik değil,bozkırın değerlerinin merkezdeki inançlı bir temsilcisi idi. Oğluna *Oğuz Han* ismini vermesi ve Oğuz ananelerini canlı tutacak ilmi çalışmalara destek vermesi bunun göstergesidir.[14] Hattı zatında devşirme bürokrasisinin ve özel mülkiyet taraftarlarının desteğini almış olan *Sofu Bayezid* karşısında gerçekte kaybeden Sultan Cem'in şahsında çevre unsurlar ve bozkır gelenekleri idi.

16. yüzyıl boyunca ve 17. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı siyasi, içtimai ve iktisadi hayatında büyük bir dalgalanmaya yol açan *Celali İsyanları*[15], söz konusu ettiğimiz çevre- merkez çelişkisinin farklı bir safhasını oluşturur. Taleplerini merkeze iletmede büyük bir hayal kırıklığına uğrayan çevre unsurlar, taht kavgalarına karışma, isyan ve nihayet merkezi yıkmaya kadar varacak olan öfkeleri, merkezde temerküz eden güç tarafından ağır bir şekilde ezildikten sonra bu kez kendilerine yeni bir *merkez* ittihaz etmişlerdir. Bu merkez o dönem için İran'da bozkır temelli benzer bir devlet olarak ortaya çıkan *Safevî Hanedanlığı* idi. Osmanlı'nın huzursuz çevresi, bu kez arkalarını Osmanlı merkezine dönerek onun çevresi olmaktan çıkmaya yönelmişlerdir. Celalî İsyanları boyunca Osmanlı devleti kapıkulu taifesini sürekli artırmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde teşekkül eden destan kahramanı Köroğlu, Yeniçağ ile değişen dünya düzenine karşı eski bozkır ananelerine olan tahassürünü;

"Düşman geldi tabur tabur dizildi, / Alnımıza kara yazı yazıldı,

Tüfenk icat oldu mertlik bozuldu, / Eğri kılıç kında paslanmalıdır" şeklinde dile getirir. Köroğlu, Teke Türkmenleri başta olmak üzere bazı Kızılbaş Türkmen zümrelerde olduğu gibi yeni ittihaz edilen merkeze doğru gidenlerin arasında bir Celali olduğu ve ömrünü Şah Abbas'ın huzurunda tamamladığı merhum Faruk Sümer tarafından tespit edilmiştir.[16]

Sonuç olarak toplumda toplumsal ve siyasi gelişmelerin seyrini, çoğunlukla dış dünyayla ilişkiler belirlerdi. Avrasya bozkırlarının daha çok Türklerle meskûn olan batı bölgeleri, doğusundan daha zengin ve verimlidir. Bu bölgedeki göçebeler (daha doğru tanımıyla konargöçerler) üç bin yıllık tarihleri boyunca genellikle güçlü yerleşik devletlerle münasebette oldular. Bu sebeple Türkler arasında, diğer bozkır kavimlerine nispetle, merkezcil eğilimler çok eski tarihlerde yerleşmiştir.[17]Bu şekilde baktığımız zaman bu merkezcil eğilimler, merkezde politik karar mercii olan hanedan tarafından yönlendiriliyordu. Önceleri bozkır ve hayvancı ekonomi tarafından temsil edilen çevre, merkezin yoğun olan dış dünyayla ilişkisine bağlı olarak şekil değiştirerek günümüze kadar, ziraatçı- köylü yönünde evirilmiştir. Bir atlı göçebe devleti olarak bozkır temelinde kurulan Osmanlı Beyliği, bu evrim sonucunda zamanla bir köylü imparatorluğuna dönüşmüştür. Onun diğer bozkır devletlerinden uzun ömürlü olmasının sırrını da tabii ki bu evrimde aramak gerekir.

Kaynakça

Colin Mackerras, "Uygurlar", *Studies in Medieval Inner Asia*, Brookfield, Vennont: Ashgate Publishing Company, Variorum Collected Studies Series, 1997.

Denis Sinor, "The Uighur Empire of Mongolia", *Studies in Medieval Inner Asia*, Brookfield, Vennont: Ashgate Publishing Company, Variorum Collected Studies Series, 1997.

Edward Shils, "Merkez ve Çevre", Çev. Y. Z. Çelikkaya, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 70, 2002.

İbn Haldun, *Mukaddime*, Cilt I-III, çeviren Z. K. Ugan, M.E.B. Yay., Şark- İslam Klasikleri, İstanbul 1990.

Immanuel Wallershtein, *Tarihsel Kapitalizm,* Çev. Necmiye Alpay, Metis Yayınları, İstanbul, 2005.

Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültür,* Akçağ Yay., Ankara 2000.

Şerif Mardin ,"Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri",*Türkiye'de Toplum ve Siyaset - Makaleler 1*, derleyen M. Türköne ve T. Önder, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 35–77.

T. J. Bartield, "Inner Asia and Cycles of Power in China's Imperial Dynastic History", *Rulers From The Steppe: ,State Formation on the Eurasian Periphery*, ed. Gary Seaman - Daniel Marks, Los Angeles, Calif.: Ethnographics Press, University of Southem CaIifomia 1991.

Ümit Hassan, İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi, Doğu Batı yayınları, İstanbul 2010.

Ümit Hassan, Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler, Doğu Batı yayınları, İstanbul 2009.

Yavuz Yıldırım, "Türkçede İbn Haldun Üzerine Yapılan Çalışmalar", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 4 (2001), s. 139- 174.

W. H. Mc Neill, *Dünya Tarihi*, Çeviren Alaeddin Şenel, Kaynak Yay., İstanbul 1985.

Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu-Hilmi Ziya Ülken, *İbni Haldun*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940.

---

[14] Cem Sultan, Türkmen asıllı Beyatî Şeyh Mahmud'a Oğuznâme'ye dayanarak Osmanoğullarının bir silsilenamesini olan *Câm-i Cem Âyin* adını taşıyan eseri hazırlamasını emretti. Bk. Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri,* Çev. C. Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara 1982, s. 34.

[15] Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası - Celâli İsyanları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

[16] Faruk Sümer, *Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları,* İstanbul, 1997, s. 187- 196.

[17] Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, İngilizceye çeviren Julia Crookenden, The University ofWisconsin Press, London 1983, s. 192.

ЖУСУПБАЛАСАГЫНДЫН“КУТТУУБИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫНДАГЫМАМЛЕКЕТТИБАШКАРУУЖАНАИНСАН МАСЕЛЕСИ

Г. С. ТОКОЕВА•

Орто кылымдагы Чыгыш ренессансы менен тыгыз байланышта каралган Баласагындык Жусуп түрк элдерине “Куттуу билим” деген чыгармасы аркылуу таанылды. Ал карахандар мезгилинде жашап, доордун мыйзамы менен өмүр сүргөн ойчул-философ. Тарых көрсөткөндөй карахандар доорунун социалдык-экономикалык турмушунда көчмөн жана жарым көчмөн мүнөздөгү малчылык үстөмдүк кылган. Кээ бир аймактарда, ыңгайлуу географиялык жана климаттык шарттардан улам малчылык дыйканчылык менен айкалыштырылып жүргүзүлгөн. Кыргыздардын негизги байлыгы катары ири жана майда мүйүздүү мал эсептелген. Бул социалдык чындык жөнүндө көптөгөн изилдөөлөрдө жазылып келүүдө. Отурукташып жүргүзүлгөн дыйканчылык Талас дарыясынын өрөөндөрүндө жүргүзүлсө, Борбордук жана Батыш Тянь-Шанда кайракы жерлерде дыйканчылык жайылган. Маданияттын мындай тиби Фергана өрөөнүндө да өзгөчө өнүгүүгө жетишкен. Мында жерге болгон жеке менчиктин бир нече формалары үстөмдүк кылган.

Ушуга байланыштуу карахандар доорунда эки тап калыптанат: өндүрүш каражаттарынын ээси болгон феодалдар жана дыйкандар. Мындай социалдык-таптык бөлүнүүсү жөнүндө Ж.Баласагын “Куттуу билим” чыгармасында токтолуп, коомдун реалдуу турмушунда таптык айырмачылыктардын бар экендигин ырастайт.

Дыйканчылык менен бирге кол өнөрчүлүк, майда кол өнөрчүлөк өнүгөт. Археологиялык табылгалар боюнча бул доордо кол өнөрчүлөр түрдүү формадагы идиш-аяк гана жасабастан, курулуш материалына керектүү жабдыктарды да даярдашкан. Кол өнөрчүлөр мал чарбачылыгынын жана дыйканчылыктын продуктысын кайра иштетүү менен алектенишкен. Кол өнөрчүлүктүн өсүшүнүн натыйжасында шаарлар өсүп, социалдык-экономикалык жактан өнүгүүнүн гана борбору болбостон маданий цивилизациянын да борборуна айланат.

Жусуп Баласагындын аталган чыгармасы энциклопедиялык мааниде болуп, биринчи кезекте мамлекетти башкаруу маселесине арналган. Ал “Куттуу билимин” эл башкарган өкүмдарга карата багыттайт. Мамлекеттин бакубат жашап турушу өкүмдардын интеллектине, акыл эсине, адилеттүү башкаруусуна байланыштырылат. Акылман, билимдүү болуп, зордук-зомбулугу жок, карапайым калкы үчүн кам көрсө мамлекети бекем болот. Мыйзамдар адилеттүү болуп, тартип менен башкаруу, боорукер болуу, сөзү токтоо, иши максаттуу болгону сунушталат.

Мамлекеттеги ар бир инсан адеп-ахлак жагынан, адилеттүүлүк жагынан бир багытка карай умтулуп, достук, бир туугандык алдыңкы орунга коюлушу керек. Мындай учурда гана мамлекеттин бүтүндүгү сакталат. Акыл эсти өстүрүү жана аны башкарууда колдоно билүү өкүмдардын негизги милдети.

Мамлекеттик кызматка келип жаткан адамдын биринчи кезекте дени сак, алга карай умтулган касиети биринчи орунга коюлуп, ак эмгек кылып андан баар табуу абзел.

Карахандар каганатында мамлекеттин башында каган турган жана бийлик укумдан тукумга калтырылган. Жогорку кагандын кеңешчиси жана энчилүү жерлердин башкаруучусу катары Хаджиб эсептелген. Кагандын хан сарайында төмөндөгүдөй кызматчылар болгон: баалуу жибек кийимдеринин сактоочусу – агачи, конокторду кабыл алуу жана жайгаштыруучу – бирук, ашкана кызматкери – ашчы, жазуу иштерин жүргүзүүчү – битигчи, катчы – ылымга ж.б. Башкы кеңсе социалдык иерархия боюнча кагандан кийин турган вазирге баш ийген. Карахандар каганатындагы жогорку иерархияда аскер башчылары турган, ал эми салык чогултуучу жана казына башчыны ошол мезгилдеги дагы бир ойчул М.Кашкари “имга” деп атаган.

Карахандар мамлекетинин ээлик кылган жерлери областтарга, провинцияларга (вилайет) бөлүнүп, бек-тархандар башкарган, ал эми жамааттык бирикмелердин, айылдардын башчысы болуп староста (аксакал) эсептелген. Карахандар мамлекетинин ушундай социалдык-таптык түзүмү жөнүндөгү маалыматтар Ж.Баласагын менен М.Кашкаринин чыгармаларынын кеңири орун алган.

Коомдун социалдык жактан жиктелүүсү болгон карахандар каганатынын өнүккөн мезгилинде Ж.Баласагын өзишмердүүлүгүн жүргүзгөн. Каганаттын борборлору катары Балсагын, Кашкар жана Өзгөн шаарлары эсептелген. Бул шаарларда кол өнөрчүлүк өндүрүшү, айыл чарбасынын продукциясын иштетүү, шаар жана сугат системаларын куруу жакшы жолго коюлган. Белгилүү болгондой караханиддердин аймагы аркылуу Улуу Жибек жолу өткөн, бул өз кезегинде сооданын өнүгүшүнө жана интеллектуалдык билим менен тажрыйбанын алмашышына түрткү берген. Мындай процесстин күбөсү болуп Ж.Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасы жана М.Кашкаринин “Дивану лугат ат түрк” сөздүгү эсептелет. Белгилүү чыгыш таануучу В.Бартольд белгилеп кеткендей “Жусуп Баласагындын (автор Т.Г.) поэмасы – кооз поэтикалык тилдин үлгүсү, Махмуд Кашкаринин “Сөздүгү”–карахандар доорундагы карлук-уйгур подгруппасынын тилинин элдик-оозеки стилин жана диалектисин таамай көрсөткөн сөздөрдүн, тилдин, макал-лакаптардын, фольклордук үлгүнүн жыйындысы. Бул себептен улам аталган эки эмгек тюрк элдеринин тарыхы үчүн өзгөчө мааниге ээ”[1].

Ошондой эле Ж.Баласагындын доору – ислам дини таралып жаткан мезгил катары белгилүү болот. Тарыхый маалыматтар көрсөткөндөй X кылымдын орто ченинде ислам официалдуу түрдө мамлекеттик дин

•Филос. илим. канд, доцент,Жалал-Абад мамлекеттик университети,Кыргызстан.

[1] Бартольд В. В., Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. – С. 277.

катары таанылат. Бул болсо диний дүйнөкараштын калыптанышына өбөлгө түзөт жана карахандар мамлекетинин социалдык, саясий жана рухий жактан өнүгүшүнө таасирин тийгизген. Анын үстүнө исламды мамлекеттик дин катары кабыл алуу араб тилинин жана маданиятынын жайылышына себепкер болгон. Натыйжада маданий мурастардын өз ара карым катнашынын таасири астында түрк элдеринин дүйнөтаанымында прогрессивдүү коомдук-философиялык ойлор жаралат. Көптөгөн аалымдар Багдад, Кашкар жана башка араб шаарларында билим алууга жетишет. Бул өз кезегинде, биринчиден, өндүрүш мамилелеринин өнүгүшүнө шарт түзсө, экинчиден, карханиддердин илими, маданияты, адабиятынын өсүшүнө салымын кошкон. Буга биз сөз кылып жаткanЖ.Баласагындын чыгамачылыгы күбө боло алат.

Ж.Баласагындын чыгармачылыгын жана анын поэмасын изилдөө боюнча үч борбор пайда болгон: батыш европалык, турк жана орус (советтик). Ал эми постсоветтик мезгилде бул маселени изилдөөнүн төртүнчү борбору пайда болду десек жаңылыштык болбойт, ал – Борбордук Азия изилдөө чөлкөмү.

Батыш европалык изилдөөлөр немис философу Отто Альбертс тарабынан башталып, ”Куттуу билим” поэмасына тарыхый-философиялык анализ жасоо менен Аристотелдин көз караштары менен салыштыруулар жүргүзүлөт.

Ж.Баласагындын рухий мурасын изилдөө боюнча түрк борбору философиялык жана маданияттаануучулук изилдөөлөрдү ишке ашырат. 1947-1959-жылдары “Куттуу билимдин” үч түрдүү тексти түрк тилине белгилүү окумуштуу Р.Арат тарабынан которулат. Бахеддин Огелдин “Түрк маданиятына киришүү” (Kültür Tarihine Giriş)деген он томдук изилдөөсүндө Ж.Баласагындын поэмасы түрк элдеринин рухий маданиятынын булагы катары колдонулат.

Орус, андан кийин советтик адабияттардагы “Куттуу билимди” изилдөөлөр түрктаануучулар, лигвисттер, тарыхчылар, филологдор жана философтор тарабынан ишке ашырылат. Жогоруда айтылган В. В. Бартольд, филолог-тюркологдор Е. С. Бертельс, И. В. Стеблевадан сырткары тарыхый-философиялык пландагы изилдөөлөр А. А. Валитова Ш. Ф. Мамедов, Ю. Д. Джумабаев, А. Уразбеков, А. Алтымышбаев, Д. М. Мажиденова, А. Х. Касымжанов, М.С.Орылбеков тарабынан ишке ашырылган.

Постсоветтик Борбордук Азияда Ж. Баласагындын дүйнөтаанымы О. Козубаев, А. Нарынбаев, С. Мукасов ж.б. окумуштуулар тарабынан изилденген. Бул философтордун илимий эмгектеринде Ж.Баласагындын дүйнөкараштык позициясы тигил же бул аспектиде ачылып берилет. Белгилеп кетүүчү жагдай, бул маселени А. Нарынбаев абдан көп илимий эмгектеринде иликтөөгө алып Ж.Баласагынды уйгур элинин урпагы катары көрсөтүүгө аракет жасап, дүйнөтаанымын ачуу аракетинде болгон.

Жусуп, чыгармасында маалым болгондой, XI-кылымда жашаган (кээ бир изилдөөчүлөр анын жашаган мезгили катары 1018-1086-жж. алышат)[2], ал эми “Куттуу билим” поэмасы XI кылымдын 70-жылдарында жазылган, б.а. Ж. Баласагын бул эмгегин 18 ай ичинде жараткан, бул убакта өзү 50 жашка чыгып калаган. Бул жөнүндө өзү мындай дейт:

Он сегиз ай ичинде жазып бүттүм,
Терип сөздүн асылын келсе жөнү!...
Карып калдым, элүүдө мененжашым,
Кап-кара кузгун эле, аккуу башым...[3]

Чагармасын жазып болгондон кийин аны карахандардын ханына белекке тартуулаган, ага мамлекет башчы сый урмат көрсөтүп, Хас-хажиб (карахандын атайын кеңешчиси) деген наам ыйгарган. Чыгарманын өзү күбө болгондой Жусуп билимдүү, интеллекти жогору ойчул болгон, анын саясий, философиялык, этикалык, эстетикалык, диний жана табигый илимдерге байланыштуу көз караштары чыгармада орун табат. Буга байланыштуу А. Н. Бернштам мындай дейт: “Кутадгу билиг – поэтикалык эле чыгарма болбостон, ал мамлекетти кантип жакшы башкарса боло тургандыгы жөнүндөгү насыяттарды камтыйт. Ушуга байланыштуу жалпы философиялыксанаттар менен бирге (“Саясат-Намэ” же “Кабус-Намэ” сыяктуу) социалдык мүнөздөгү ойлорду берет. Айрыкча маанилүү жагдай дыйкандарга, соодагерлерге, кол өнөрчүлөргө карата ар кандай колдоолордун зарылдыгын көрсөтүү менен, “Кутатгу билиг” көчмөндөргө карата өзгөчө кылдаттык менен мамиле жасоону кеңеш катары берет. Анткени аларда карахандар мамлекетинин төбөлдөрүнө каршы көтөрүлүштүн мүмкүн болгон күчүн адилеттүүлүк менен көрөт”[4]. Эң негизгиси бул чыгармада ойчул өзү жашаган социалдык чындык чагылдырылат. Карахандар мамлекетинде башкаруучу кагандан сырткары өз ара социалдык-экономикалык карым катнашты түзгөн бир нече социалдык катмар жашоосун уланткан, дыйкандар болсо көз каранды бойдон кала берген.

Эмгекте адамга тиешелүү антропологиялык-экзистенциалдык маселелер өзгөчө чагылдыруу табат. Негизги каармандар аркылуу философиялык ой толгоолор берилет. Адам элестөөлөрү аркылуу Адилет (Күнтууду), Бакыт (Айтолду), Акыл (Акдилмиш), Каниет (Өткүрмүш)негизги каармандар катары берилип бытиенин маңызы ачылат. Башкача айтканда ушул төрт каармандын аңгеме-маеги аркылуу Жусуптун социалдык-философиялык көз караштары ачылып берилет. Мында адам жана аны жашоосунун маңызы жөнүндөгү маселе чыгарманын өзөгүн түзөт. Адилет – Кунтууду Элик – дүйнөгө атагы ашкан, бактылуу, бардык жакка даңкы чыккан, түз сүйлөгөн, оюу бийик, акылдуу, ар кыйынчылыкты жеңе билген баатыр өкүмдар эле. Айтолду – жаш, акылдуу, көп өнөрдү билген, бирок элден алыс акылман, дөөлөт болчу. Ал

[2] Нарынбаев А.И., Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров. – Бишкек, 1994. – С. 110.
[3] Баласагын Ж., Куттуу билим: Дастан / Байыркы түрк тилинен которгон Т.Козубеков. – М.: НИК,1993. – 73-б.
[4] Бернштам А.Н., Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. В 2 т. – Т.2. – Б.: Айбек, 1998. – 294-б.

Күнтуудуга кызматка барууну чечет. Акдилмиш – Айтолдунун уулу, акыл менен билимди алып жүрүүчү. Ал эми Өткүрмүш – Акдилмиштин алыскы тоодо жашаган бир тууганы, ал жалгыз жашап напсисин тыйган, кудай жолун тутунган, каниет кылган жан. Бул тууралу акын өзү минтип айтат:

Баянын кабар этти, түшүнөбүз:
Төрт өзөк – бул китепти түзгөн негиз.
Адилет – анын бири, чындык жолу,
Дөөлөт – дейт экинчиси, бакыт ою.
Негизги үчүнчүнүн – акыл ойлук.
Төртүнчү – каниет делет, кылуу топук[5].

Чыгармада Күнтүүду менен Акдилмиштин ортосундагы маек аркылуу бек кандай адам боло алат, ким вазир дегендин милдети, аскер башынын орду, хас-хажибдик орунга кимдер татыктуу, ордо башы боло алчулар жөнүндө, элчи жана анын катчысы жөнүндө, казыначы, башкы ашпозчу кандай адам боло алат, суусун башы адам тууралуу философиялык ойлор берилет.

Жусуп антропологиялык көз карашында адамдын төрөлүшү, калыптанышы, жана алын өлүшү – табигый көрүнүш, жаратылыштын мыйзамы катары кабылданат. Анткени баары өзгөрөт, жаңы эски болот, эски өлүп жок болот. Адамдын жашоосу да ушул сыяктуу өзгөрүлүү абалында болот, бытие сыяктуу эле жалпы мыйзамдарга баш ийет. Балалык – жаштыкка жол бошотот, ал улгайган куракка, андан кийин карылык келет. Бул жөнүндө айткан ыр саптарын көрөлү:

Жаштык өтөт көз ирмемде – баалай бил,
Кармасаң да өмүр бүтөт – билип жүр.
Жаштыгыңды болбос ишке коротпо
Тобо кылып, жаман ойду жолотпо.
...Жаш кетти карылыкка берип кезек,
Бул үлүш менден өтүп,сага жетет[6]

Жаштык курак адам экзистенциясынын маанилүү мезгили, ал турганда кор кылбай бардык жакшылыктарды жаратканга умтулуу абзел, антпесе жаштык көз ирмемде эле өтүп кетет, анын ордун жашоонун кийинки этабы ээлейт.

Өмүрдү, жашоону алмаштырган анын каршысы – өлүм. Анткени “Төрөлгөн соң өлөсүң аргаң барбы, кайсы күнү өлөрүн билген барбы? Агарса сакал-мурут – өлүм келет, өлүмгө даба болор күч жок демек” – деп, Жусуп өмүр менен өлүмдүн диалектикалык байланышын көрсөтөт жана кудурети күчтүү кудай болсо да анын тиешеси жоктугун, кезеги келгенде өмүр адамдан качып, ажал болсо аңдып аларын белгилейт. Бул аркылуу ойчул “өмүр” жана “ажал” деген түшүнүктөргө философиялык анализ жүргүзөт. Өмүр – бул адамдын бытиесинин экзистенциалдык көрүнүшү, ал эми ажал болсо өлүмгө алып баруучу кубулуш, андан кутула албайсың:

Төрөлгөн соң өлүм бар, ажал табар,
Мейли бек, мейли кул, же пайгамбар.
Баарыбызды шум өлүм күтүп турат,
Тырмагынан ажалдын ким кутулат![7]

Төрөлгөндүн баары өлөт, жашоо, өмүр – шамал сыяктуу токтолбой өтөт, аны оздуктоого эч кимдин кудурети жетпейт.

Адам бытиесиндеги эң кымбат нерсе “өмүр”, ал турганда пайдасыз ишке барбастан аны барктап, “кутмандык” менен жашоо өткөрүү адам экзистенциясынын маңызын түзөт.Жашоо өмүр аркылуу берилет, өмүр болгон үчүн адам бар болуп турат. Ал мындай дейт: “Жолоочусуң, бул өмүр – аялдама, үмүт кылып жол карап көпкө турба. Өз өмүрүң өзүңө энчи келет, эмне берсең өмүргө, кайра келет”[8]. Адам өз өмүрүндө жалаң гана жыргал жашоону самайт, бирок адам бытиесинин мыйзамы андай эмес, жашоодо көптөгөн “буйткалары” бар, “куурал” турмуш да күтүп турат.Ал эми өлүмгө алып барчу жол катары Ж.Баласагын ооруну айтат да “сыркоолоп калуу – ажалдын чабарманы” катары белгилөө менен эскертет: “Канчалык таттуу болсо өмүр сүргөн, ошончолук катаал да өлүм деген!”. Ошентип ойчулдун көз карашында адам – бул рухий жактан жан берилген, сезим аракеттери активдүү түрдө жашаган, акылы менен айырмаланган, сөз чеберчилиги бар жандык.

Ж.Баласагын гносеологиялык маселелерге да өзгөчө түс берип, философиялык көз караштары аркылуу бул маселени орто кылым деңгээлинен алда канча алдыга жылдырган. Хас хажиб боюнча адам акыл эстүү, жаратуучу жан, ал акылы, билими менен айырмаланат. Таанып билүү маселесинде ал “укмуштардын эң укмушу – билим менен адамдын оюу” – дейт. “ Билим деңиз түбү да, чеги да жок, Канча сузсаң азайбайт, толо берет!”

Акыл – адамдагы баалуулук. Акыл, ой аркылуу адам бардык баалуулуктарга жетет. Ж.Баласагын акыл менен окуп-билим алганды айырмалоону белгилейт. Ал төмөндөгүдөй суроолорду коет: акылдын милдети эмнеде?, акыл кайдан башталат жана кайдан чыгат?, акыл качан жетилет жана кайда тынат?Бул суроого ал минтип жооп берет: акыл мээде болот, ал эң чоң баалуулук, “адамды айбандардан айрыйт акыл,билими артык

[5] Баласагын Ж., Куттуу билим. – М., 1993. – 34-б.
[6] Баласагын Ж., Куттуу билим. – М., 1993. – 73-74-б.
[7] Баласагын Ж., Куттуу билим. – М., 1993. – 462-б.
[8] Ошол эле китепте. – 282-б.

болсо – ошол асыл. Б.а., акылдуу адам “асыл”деп белгиленет, билим алып, илимдүү болсо урмат-сый, даңкка татыйт. Акылдуу жан окуу, билим аркылуу табигат сырларын ачат жана түрдүү өнөргө ээ болот.

Ж.Баласагындын квинтэссенциясында адам акылы менен таанылат. Акыл менен билим адамдагы адамдыкты аныктайт. Ойчул айтат: “Адамзатты жаратты жандан артык, акыл, билим, өнөрдү берди калпып”. Бул айтылгандардан жыйынтык чыгарууга болот: бир гана адам акыл жөндөмдүүлүгүнө, ойлонуучу ишмердүүлүккө, тил аркылуу оюн билдирүү артыкчылыгына ээ; ал ар түрдүү өнөр, билим үйрөнө алган жан, бул аны аныктап турган негизги белги. Адам өздөштүргөн билим менен илимди тил аркылуу башкага берет, же билдирет. Ошондуктан, Жусуптун көз карашында тил – илим менен билимдин көпүрөсү, ал адамды бакытка бөлөйт же шорлотот. Акын тилди арстан менен салыштырып, “тил арстан босогоңдо комдонгон, бошоп кетсе өзүңдү да жеп койгон” дейт. Адамга кеңеш берет: “көп сүйлөбө, а көрөкчө так сүйлө, түмөн сөздүн – оң мааниси бир сөздө”. Тил маселесине карата ал көп сүйлөгөн адамды “Кур бабырак”, ал эми унчукпаган адамды “Дудук” деп атарын белгилейт. Бул аспектиде алып караганда тил маселеси мындан аркы изилдөөлөрдүн предмети болорун белгилей кетмекчибиз.

Жакшы сапаттар катары токтоолук, сабырдуулук, чыдамкайлык эсептелет, булар бакытка алып баруучу жол. Чыдамкайлар “көктөгү кууну кармайт”, сабырдуулар “асманга шаты салат”, “сапаттын эң кымбаты мээрмандык”. Дүйнөнү таанып, андан өз ордуңду тапкың келсек адилет, ак жаша деп кеңеш берет, адилеттик, акыйкаттык жыргалдуу турмуш алып келет. Жашоонун маңызы ушунда.

Адамдын калыптануусунда билим менен илимдин ролу чоң, жаратылыштын сырлары таанып билүүнүн негизинде ачылат, жана тааным процессинде адам инсан катары калыптанат. Билим болсо практикалык мүнөзгө ээ. Адам акыл-эстүү, билимдүү болуп төрөлбөйт, ал калыптанат. Анын натыйжасында дүйнө ар тараптуу иликтенет. Бул пикирлерди айтуу менен Ж.Баласагын гносеологиялык ойлорунда бир талдоого татырлык ойлорду айтат. Тааным – бул адамдын жаңы билимдерге ээ болушу, ал эми билим болсо чеги жана түбү көрүнбөгөн деңиз. Жусуп ошол чеги болбогон билимди үйрөнүүгө, илим жолун таанууга чакырат. Ал табигый жана гуманитардык илимдерди үйрөнүү мененмамлекетти башкаруу ишмердигине ээ болоруна үндөйт. Өкүмдар өзүнүн карапайым калыкын кантип башкаруунун жолун көрсөтөт, ошону менен бирге билимдүү өкүмдар мамлекетти адилеттүү башкарууга жетишет. Бул айтылгандардан улам жыйынтык чыгарууга болот: адам узак убакытка созулган окуп-билим алуу аркылуу калыптанат, натыйжасында акылдуу, ишмер, социалдык субьект боло алат. Окуп-билим алуу жаш мезгилден башталуусу зарыл, ал илимге кызыкдарлыкты, кайраттуулукту, түшүнүүчүлүктү калыптандырат. Адамдын негизги багытталышы, маңызы Ж.Баласагын тарабынан позитивдүү маанайда анализге алынат. Адам коом, социалдык нормалар, рухий баалуулуктар менен тыгыз байланышта каралат. Жалпы адамзаттык баалуулуктар болгон жакшылык, адилеттүүлүк, сонундук, көрктүүлүк, бакыт, сулуулук аркылуу баалуулук жагын көрсөтөт. Ал эми бул этикалык оң сапаттар анын антитезасы аркылуу чагылдыруу табат.

Адам жашоосунун маңызы адамзат баалуулуктарын өзүнө сиңирип алуу, өздөштүрүү, аны кийники муундарга өткөрүп берүү. Бул учурда адам баалуулук катары каралып, ал өлбөс болуп кабылданат. Б.а. адамдын өлбөстүгү ишмердигинен, рухий-нравалык кызматынан, жакшылык иштеринен, эмгектен көрүнөт. Эмгектин натыйжасы адамды аң сезимдүү жандык катары таанытат, жана да өзүн калыптандырат.

Ошентип, Ж.Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасы поэтикалык жактан философиялашкан, аалам, дүйнө, кудай, жаратылыш, адам, анын дүйнөдөгү орду жөнүндөгү маселелерди чагылдырган эмгек. Анын адам жөнүндөгү философемасы жана этикалык, эстетикалык идеялары орто кылымдагы философиялык ой жүгүртүүнүн көрүнүшү. Жусуптун адам жөнүндөгү концепциясы антропо-этикалык окуу десек болот. Гносеологиялык, аксиологиялык, этикалык жана эстетикалык көз караштары агартуучулук-практикалык мүнөздө. Анын дүйнөтаанымында рационалисттик, прагматисттик көз караштар басымдуулук кылат жана энциклопедизм толук орун алат.

Адам – жаратылыштагы баалуулуктардын алып жүрүүчүсү, ал акылы, оюу, тааными, ой жүгүртүүсү, билими аркылуу айырмаланып, бакыттын, адилеттүүлүктүн, түбөлүктүүлүгүн даңазалайт.

Адам жашаган коом, мамлекеттик бийлик инсандын жакшы жашоосу үчүн багытталышы зарыл. Бийликте тургандардын баары коомдогу бейпил турмуш, ынтымак үчүн алектенүүсү коомдун өнүгүүнүн башаты деп билет. Башкаруу бир эле өкүмдардын колунда болбостон, элдин каалоосу менен, эркин эске алып,келишүү менен башкаруу коомдун өнүгүшүнө түрткү берет.

Мамлекеттеги бийликтин элге жана эл үчүн болушу коомду өнүгүүгө, стабилдүүлүккө алып келет.

Колдонулган адабияттар:

Абрамзон С.М., Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Б.: “Кыргызстан - Сорос” фонду, 1999.

Алтмышбаев А., Очерк истории развития обөественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии. – Ф.: Илим, 1985.

Баласагын Ж., Куттуу билим: Дастан / Байыркы түрк тилинен которгон Т.Козубеков. – М.: НИК,1993.

Бернштам А.Н., Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. В 2 т. – Т.2. – Б.: Айбек, 1998.

Мукасов Ы.М., Философская мысль в контексте развития кыргызской культуры. – Б.: Илим, 2010.

Нарынбаев А.И., Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров. – Бишкек, 1994.

КАРАХАНДАРГА ТИЕШЕЛҮҮ ЖАЗМАЭСТЕЛИКТЕРДЕГИ МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ ТЕРМИНДЕРДИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Кайрат БЕЛЕК*

А) Бурана Музей комплексиндеги карахандардын мезгилине тиешелүү уникалдуу жазма эстеликтердин катарына, ички мазмуну толугу менен мамлекеттик титул-наамдарды камтыган *Амир Кавшутбеги* эпитафиясы болуп саналат (Сүрөт: 1Б).

Аты аталган эпитафиядагы жазуулар жакшы сакталып, андагы жазуунун тартиби арабграфикасынын насх ыкмасында жазылган. Жазма эстеликтин мазмунунда перс тилинен кирген терминдер дагы орун алган.

Сүрөт 1Б: Буранадагы Амир Кавшутбеги эпитафиясынын графикалык жана оригинал көрүнүшү

Транскрипциясы:	**Тексттин жаңы окулушу:**
Хаза кабр Амир Кавшутбеги	هذا قبر امير قفشوتبكى
бин Амир Эжелл Кед-Худаи	بن امير اجل كدخداى
Инанч Беги неввера'ллааху	انانج بكى نور الله
мазджа'ху неввера'ллааху	مضجعه نور الله

Тексттин котормосу: «Бул кабр Амир Кавшутбеги уулу Амир Эжелл Кедхудаи Инанч-Бегинин. Алла жаткан жайын нурга бөлөсүн. Алла нурландырсын».

Комментарийлер:

Амир امير: уруу же шаар башчыларына берилген титул. Орто кылымда мамлекеттик башкаруучу тегинен чыккандарга берилген[1]. Бирок аты аталган титул карахандардын мамлекеттик системасында башка эпитет же титулдар менен биргеликте: *ал-амир ал-мумакин* (Мухаммед б. Али) деген сыяктуу жазылган[2]. Тагыраак белгилей турган болсок, бул титул энчилүү ысым катары карахандардын чөйрөсүндө сейрек кездешип, айрыкча *амир-и ахур, амир-и алем, амир-и жамехане, амир-и жаандар, амир-и силах* деген сыяктуу өкмөттүк институттарга гана ушундайча айтылган[3]. Чынында аталган эпитет энчилүү ысымдар менен биргеликте монголдордун доорундагы Орто Азияда жергиликтүү жана жогорку башкаруу чөйрөсүндө көп колдонула баштагандыгын байкасак болот.

Кавшутбеги قفشوتبكى: Карахандардын жана селжуктардын мезгилинде эркек кишиге берилген энчилүү ысым[4]. Аты аталган эпитет эки терминден куралып, анын ичиндеги «кавшут» сөзү Диван Лугат ат-Түрктө берилген мааниси боюнча: *«эки өлкө падышасынын бири-биринин бейпилдиги үчүн алынган тынчтык кепилдиги»* - деп берилет[5]. Ал эми «беги» дагы байыркы түрк башкаруучуларына берилген титул жана карахандарда кичи хандыктардагы төбөлдөргө ушундайча айтылган[6].

Эжелл اجل: бул эпитет араб тилинен алынган жана ал «атак-даңктуу» деген маани билдирет. Айрыкча аты

* Кыргыз-Түрк «Манас» университети, Гуманитардык факультет, Тарых бөлүмүнүн кенже илимий кызматкери.

1 Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2007. s. 218.

2 Б. Кочнев, *Нумизматическая история караханидского каганата (991-1209). Часть 1.* Источниковедческое исследование. Москва, 2006. с. 37, 70-71.

3 R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, İstanbul 1981. s. 219-229, 271-272, 318-320.

4 F. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahs Adları*, I-II, İstanbul, 1999. s. 878.

5 ДЛТ. Диван Лугат ат-Турк. Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауезоваой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. с. 422.

6 Б. Кочнев, *Нумизматическая история*, с. 245. Sümer I, 1999, с. 125.

атлаган эпитет XI-XIII кк. диний лидерлердин атына коюлган эпитафиялардын дээрлик бардыгында жолугат[7]. Арийне ошол эле мезгилде бул эпитетте карахандардагы мамлекеттик ишмерлер дагы аталгандыгы белгилүү[8]. Бирок карахандардын чөйрөсүндө кеңири таралган *ал-амир ал-жалил* же *ал-амир ал-жалл* же болбосо *ал-амир ал-эжелл* деген аталыштар эч убакта энчилүү ысым катары берилген эмес[9].

Кед-Худаи کدخدای: перс тилинен «кед» - *үй, айыл, такты, кана; ал эми* «хүда» - *ээси, кожоюн, төрө* деген сыяктуу түшүнүктөрдү билдирет. Бейхаки берген маалыматтардын негизинде мамлекеттик финансы жана чарба иштеринин башчысы. Айрым учурларда алар чакан падышачылыктардагы вазирдин ролун аткарышса, кээ бир бектиктерде кыймылсыз мүлктүн башында турушкан[10].

Инанч اانج: аты аталган эпитет алгач байыркы Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде эскерилип, «ишенимдүү», «ынанымдуу» деген маанилерди билдирет[11]. Албетте бул эпитет карахандардын мамлекеттик системасында дагы колдонулуп, мындай титулдардын кишилерге жөндөн-жөн берилбегендиги Кутадгу-Билиг эмгегинде ачык байкалат[12].

Айрыкча *Инанч Беги* اانج بکی жогорку бащкаруучу амирлерге берилип (Genç 1981: 241), бул мамлекеттик номенкулатура жөнүндө карахандар менен селжуктардын саясий байланыштарынан дагы байкасак болот. Мисалы: XI кылымдын башындагы огуздардын өкүмдары *Селжук оглу Арслан Ябгунун* Газне мамлекетинин падышасы Султан Махмуд тарабынан кармалгандыгына байланыштуу, карахандардын Бухарадагы башкаруучусу *Али Тегин*, Селжуктардан *Муса оглу Юсуфка* «Амир Инанч Беги» титулун ыйгарып, Мавераннахрда өзүнүн пайдасына саясат жүргүзгөн[13]. Бул маалыматтардан ачык байкалгандай эле, *Амир Инанч Беги* карахандардын жогорку катмарында өтөгөн кызматы үчүн же бийлик бөлүштүрүүдөгү ыйгарым укуктарда пайдаланылган десек болот.

Б) Күнгөй Ала-Тоо жазма эстеликтери

Көрүнүп тургандай элеКүнгөй Ала-Тоо жазма эстеликтериндеги энчилүү аттардын жалпы мүнөзү жана таштардагы диний идеологияга багытталган тексттерди изилдей турган болсок, алардын идентификациясынын жергиликтүү болбогондугун байкайбыз. Ошондой эле мындай туулган маселеге эпитафиялардагы топономиялык жана диний багыттагы маалыматтар да далил бере алат. Албетте бул чөлкөмдө өз убагында Ферганадагы «Керк» шаарынан жана Түндүк Ирандагы «Сари» шаарынан келген дин таратуучулардын (суффийлер) салымы чоң болгон. Булардын ичинен айрыкча Керк шаарынан келгендердин көпчүлүгү түрк тектүү болушса, айрым суфийлердин диний лакаб, ысымдарына караганда араб, перс, согд тектүү (Суфи Камбар, Хасан Данишменд ж.б.) болушкандыгы да байкалып турат. Бул эпитафиялардын арасындагы айрым таштардын муундан-муунга өткөн туугандар арасында коюлгандыгын да көрөбүз. Демек сырттан келген дин таратуучулар аталган чөлкөмдү бир нече жылдар бою байырлап калышкан. Муну менен катар эле өтө сейрек болсо да жергиликтүү тургундардын атына коюлган эпитафияларды да кездештиребиз. Албетте алардын айрымдарындагы аты-жөнүнүн жазылышы «ибн» сөзү менен коштолсо, көпчүлүгүндө «оглу» термини колдонулган: мисалы *Кул Мухаммед оглу Гафур; Басыт оглу Ахмед ж. б.* сыяктуу.

Бул эпитафиялардын ичинде «Мухаммед бин Вазир Саййид ал-Мүлк» жана «Хожа Садр» сыяктуу мамлекеттик жогорку бийликтин өкүлдөрүнө коюлган эпитафияларды дагы кездештиребиз. Чынында эле Орто Азияга тиешелүү орто кылымдагы тарыхый жазма булактарда жана карахандардын тарыхына байланышкан маалыматтарда «Вазир Саййид ал-Мүлк» туурасында эч жерде жазылбайт. Бир гана XI кылымдын жарымында Багдаддагы Бувейхиддердин (Буиддер) династиясында (935-1055 жж) Абу Саййид аттуу вазир кызмат өтөгөндүгү туурасында маалыматтар бар[14]. Бирок анын түздөн-түз Күнгөй Ала-Тоо жазма эстеликтериндеги *Мухаммед бин Вазир Саййид ал-Мүлктүн* теги менен байланыштырыш өтө кыйын. Эгер «ал-мүлк» эпитетин орто кылымдагы мусулман өлкөлөрүндө көбүнчө вазир мансабындагыларга берилгендигин эске ала турган болсок[15], азырынча «Абу Саййид» жана «Саййид ал-Мүлк» ысымдарынын бир-бирине төп келиши түкшүмөөлдү гана жаратып, булар жөнүндө «туугандык байланышы бар» - деген бир өңчөй корутунду чыгаруу аша чапкандык болуп калат.

Карахандардын элитасындагы хандарга жана вазирлерге карата колдонулган «ал-мүлк» эпитети өз убагында Улуу Селжук мамлекетинде (1040-1157 жж) кызмат өтөгөн вазирлердин көпчүлүгү колдонушкан[16]. Демек карахандардын мамлекеттик чөйрөсүндө дагы байыркы Иран маданиятынын же тагыраак айтканда карахандар менен карым-катнаш болуп турган самани династиясынын (819-1005 жж) мамлекеттик башкаруу салтынын таасири өтө чоң болгон (Кочнев 2006). Ошону менен катар Күнгөй Ала-Тоо эпитафиясынан карахандардын тарыхында белгисиз болуп келген *Вазир Саййид ал-Мүлк* аттуу мамлекеттик жогорку

---

[7] В. Д. Горячева, В. Н. Настич, Эпиграфические памятники Узгена XII-XX вв. *Киргизия при Караханидах,*«Илим», Фрунзе. 1983. с. 140-193.

[8] Б. Кочнев, Нумизматическая история., с. 24.

[9] Ошол эле., с. 71.

[10] R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, İstanbul 1981, s. 24, 276; *Хрестоматия по древней и средневековой истории Кыргызстана: Учеб. Пособие*: Т. I. сост. Т. Джуманалиев. –Б.: 2007. С. 692.

[11] F. Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahs Adları*, I-II, İstanbul, 1999. s. 10; T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 2010. s. 144.

[12] R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s. 236.

[13] F. Sümer, *Türk Devletleri*, 123; Б. Кочнев, *Нумизматическая история*., с. 20, 183.

[14] A. Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi.* Cilt 5. Sayı, Ankara 1967. s. 122.

[15] Ошол эле., s. 185.

[16] Ошол эле., s. 185.

кызматтын өкүлү жашап өткөндүгүн билебиз. Бирок анын мамлекеттик ишмердүүлүгү жөнүндө тарыхый булактар болбогондуктан, азырынча так-кесе жооп бере албайбыз.

Ошол эле мезгилде тарыхый жазма булактардан «Хожа Садр» туурасында да маалыматтарды кездештирбейбиз. Бул эки саясий терминден куралган ысым бир эле мезгилде мамлекеттик жогорку титул, ошол эле убакта энчилүү ысым да болуп колдонулган[17]. Чынында «хожа» خواجه XI-XII кк мамлекеттик жогорку кызмат өкүлдөрүнө гана берилген эпитет болгон[18]. Албетте, аталган терминди карахандардын учурунда дин кызматкерлери да колдонушкан болсо, ал эми монголдордун доорунан тарта соода иштери менен алектенген көпөстөр[19], кол-өнөрчүлөр жана билимдүү адамдар дагы бул эпитетте атала башташкан[20]. А түгүл орто кылымда араб тилин түшүнүү менен Куран-ы Керимди жана ислам динин эң жакшы өздөштүргөн адамдарга «арабтардын тегинен» делинген *«хожа»* түшүнүгү келип чыккан[21]. Ошону менен Орто Азияда хожаларга өзгөчө мамиле жасоо салты пайда болсо керек. Булардын көрүнүктүү үлгүсү таанымал суфий Хожа Ахмад Ясави менен белгилүү[22].

Ал эми аты аталган жазма эстеликтердеги «çадр»түздөн-түз «көкүрөк», «алдыңкы бөлүк» же «ардактуу орун» деген маани билдирет. Орто кылымдагы Орто Азияда бул эпитетте аталгандар мусулмандардын жогорку өкүлдөрүнө жана сот иштерин жүргүзгөн адамдарга берилген титул болгон[23].

Күнгөй Ала-Тоо жазма эстеликтеринин арасындагы эпитафиялык маалыматтардан улам *«Акылдуу, ардактуу деп таанылган Хасан»* - аттуу мамлекеттик төбөлдүн болгондугун да билебиз. Өкүнүчтүүсү эпитафиянын толук мазмуну окулбай өчүп калган. Бул эпитафия мусулман эпитафиялардан диний текстерди камтыбагандыгы менен айырмаланып, бул жерде жарандын өзүнө гана тиешелүү «мактоолор» менен даңазаланып турат. Демек бул эпитафиянын мазмуну арбча жазылгандыгына карабастан байыркы Орхон-Енисей текстериндеги сыяктуу лозунгдар менен камтылып, маркум мактоого алынган.

Мына ушундай эпитафиялык маалыматтарга караганда, алар мусулманчылыкка өтө эркин жана үстүртөдөн ийкемдүү мамиле кылышкандыгы байкалат. Демек эпитафиялардын арасында мусулманчылыктан сырткары калыптанган байыркы салттуу маданияттын үлгүлөрү сакталып кала берген. Чынында белгилүү тарыхчы И. В. Можейко белгилеп өткөндөй эле, ислам арабдардын кошундарынын күчү аркылуу көптөгөн өлкөлөрдүн жогорку тепкичтерин ээлеп, коомчулукта мусулман идеологиясындагы Куран-ы Керимдин жана пайгамбардын окуусунун талашсыз кабыл алынуусуна карабастан – исламга чейинки үрп-адат, салт-санаа сакталып кала берген[24].

Мунун аркасында айрым эпитафиялык эстеликтерден урууулук тамгалардын белгилерин да көрөбүз (Сүрөт: Абдиев, 3). Бул тамгаларды биринчи жолу Н. Н. Пантусов өзүнүн изилдөөсүндө жазып калтырган[25]. Бул жазма эпитафиялык эстеликтердин баш жагында *чырым* сымал типтеги тамгалардын болушу, карахандардын учурунда бул тамганы колдонуп жүргөн уруулардын аталган чөлкөмдөгү үстөмдүгүн байкасак болот. Бирок карахандардын мезгилине таандык кайсы уруунун өкүлдөрү бул «чырым» тамганы алып жүрүшкөндүгү азырынча анык эмес. Аталган тамганы карахандардын учурундагы кандайдыр урууга таңуулоо жана анын этногенезин тактоо маселеси өтө опурталдуу.

Карахандардын Өзгөндөгү династиялык тамырына тиешелүү нумизматикалык маалыматтарда чырым сымал белгилери бар тыйындарды жолуктурсак болот (Кочнев 2006: 49). Бирок карахандардын учурундагы тыйындар жергиликтүү төбөлдөргө же болбосо карахандардын династиясынын атына басылып, аларга гана тиешелүү болгон. Чынында эле нумизматикалык маалыматтар жана Күнгөй Ала-Тоодогу эпитафиялардын авторлорунун көпчүлүгү Ферганадагы Керк шаарынан келгендигин эске ала турган болсок, бул эпитафияларда кездешкен «чырым» сымал тамгалардын кандайдыр негизде Ферганадагы карахандардын «кагандык» же жергиликтүү төбөлдөрдүн династиялык тамагасы болгонбу деген божомолдорду да белгилеп койгондугубуз абзел. Бул пикирлерибизге арабист В. Н. Настичтин изилдөөсүндө *«Кайрак 5»* аттуу эпитафиялык эстеликдеги «чырым» белгилер да далил боло алат[26]. Албетте аты аталган эпитафия Сафид-Булан мазарынан табылып, ал XI кылымдын таасирдүү диний өкүлү «Шейх Абу Са‘д Ас‘ад ибн Мухаммед Шараф аз-Заман ал-Бейхакинин» атына коюлган[27]. Бул эпитафиядагы «чырым» сымал белгилер жана андагы христианчылыктын издери сакталганы туурасындагы маалыматтарды алгачкы жолу Н. Щербина-Крамаренко өзүнүн изилдөөлөрүндө

[17] М. М. Дьяконов, Несколько надписей на кайраках из Киргизии. Эпиграфика Востока. II. Москва-Ленинград. с. 13; В. Д. Горячева, В. Н. Настич, Эпиграфические памятники Узгена., с. 145.

[18] М. М. Дьяконов, Несколько надписей., с.13.

[19] Ошол эле., с. 13.

[20] В. Н. Настич, К эпиграфической истории Баласагуна \\ Красная речка и Бурана. Изд. «Илим». Фрунзе, 1989. с. 175.

[21] A. Muminov, *Das Säkulare und das Religiöse in der Interpretation der ‘ulamâ’ im mittelalterlichen Zentralasien*. Islam Und Säkularer Staat. Ed. Z. I. Munawwarov und W. Schneider-Deters (Hrsg.). Taschkent. p. 232; Р. Я.Рассудова, Термин ходжа в топонимии Средней Азии // Ономастика Средней Азии. Москва, 1978. с. 116; 120-121; В. Н. Настич, К эпиграфической истории Баласагуна., С. 175.

[22] В. Д. Горячева, Городская культура тюркских каганатов на Тянь-Шане (середина VI – начало XIII в.). Бишкек, 2010. с. 166. А. Мокеев, Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане (Этапы этнической и политической истории кыргызского народа во второйпол. IX–сер. XVIII вв.). Б.: 2010. с. 166-167.

[23] В. Д. Горячева, В. Н. Настич, Эпиграфические памятники Узгена., с. 145.

[24] И. В. Можейко, 1185 год (Восток-Запад). Москва, 1989. с. 138.

[25] Н. Н. Пантусов, Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского любителей археологии. Год одиннадцатый (1 января 1906 года – 1 января 1906). Типография штаба Туркестанского военного округа. Ташкент. 1906. с. 5.

[26] В. Д. Горячева, В. Н. Настич, Эпиграфические памятники Узгена., с. 155.

[27] Ошол эле., с. 155-157.

белгилейт[28].

Чынында, Күнгөй Ала-Тоо эпитафиялык жазма эстеликтердин жалпы формасын жана алардын ички мазмундарынын бир өңчөйлүүгүн талдоого алгандыгыбызда, алардын өтө татаал экендиги байкалат. Анткени аталган эпитафиялык эстеликтерден ислам динине байланыштуу гана маалыматтар алынбастан, анын ички катмарында жергиликтүү маданияттын терең сырлары камтылып калган. Албетте бул жазма булактардан – өтө жиктешкен сопулук-исламдын, көчмөн маданият менен алда-канча ийкемдүү кайнашуусу натыйжасында, жаңы маданияттын өрнөктүү издерин калтыргандыгын көрөбүз.

Муну менен катар эле Күнгөй Ала-Тоодогу эпитафиялык эстеликтердин авторлору Куран-ы Керимдеги аяттардын жардамы менен «исламды», жергиликтүү элге укмуштуудай пропагандалашып, ошол эле учурда мусулманчылыкка терс таасирин тийгизбеген жергиликтүү тилдик жана салттык өзгөчөлүктөрдү исламда колдоно билишкен. Булардын исламдагы көрүнүктүү үлгүлөрү тилдик же кандайдыр уруулук тамгаларды колдонуу менен эле чектелбестен, анын көчмөндөрдүн этногенезинин калыптанышында да маанилүү роль ойногондугун шейх Мансур ал-Халладждын жана көчмөндөрдүн арасында исламды жайылткан сопулук агымдын баштоочусу Хожа Ахмет Ясавинин тарыхы менен билебиз[29]. Демек Күнгөй Ала-Тоо жазма эстеликтери карахандардын маданий-идеологиялык тарыхын да терең изилденүүчү актуалдуу обьект болуп кала берет.

Жалпылай кете турган болсок, *Амир Кавшутбеги* эпитафиясынан карахандардагы мамлекеттик наамдардын аталышы жана андагы башкаруу номенкулатурасынын муундан-муунга мурас калгандыгын байкасак болот. Албетте бул жазма эстеликтен карахандарда канчалык деңгээлде араб-перстердин мамлекеттик башкаруу системасындагы таасир байкалгандыгына карабастан, байыркы көчмөндөрдүн мамлекетти башкаруу маданиятынын салттуу көрүнүштөрүнүн кайталангандыгын дагы көрө алабыз.

Демек карахандар өз убагында отурукташкан цивлизация болуп эсептелинген аббасиддерден жана айрыкча саманиддерден шаардын башкаруу системасын өздөштүрүп, аны көчмөнчүлүктүн салттуу маданияты менен айкалыштыра билишкен. Арийне мунун көшөгөсүнүн аркасында ислам идеологиясынын таасири дагы күчтүү болгондугун четке кага албайбыз. Ошондуктан карахандардын борбордошуусундагы мамлекеттик системасынын башкы булагында ислам жана суфий мусулмандарынын орду чоң болгон.

Колдонулган Адабияттар

Develioğlu F. (2007). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, s. 1195.

DLT. (1992). *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi*,(Çev. Besim Atalay). I.II. III. ve IV. cilt, Ankara.

DLT. Mahmud al-Kasgari. *Divan Lugat at-Turk. Compendıum of Turkıc Dialects*. Edited and translated with introducition and indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Boston. Part I. 1982. Part II. 1984. Part III. 1985.

Genç, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*. İstanbul.

Genç, R., (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI.Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara.

Muminov, Ashirbek. (2003). *Das Säkulare und das Religiöse in der Interpretation der 'ulamâ' im mittelalterlichen Zentralasien*. Islam Und Säkularer Staat. Ed. Z. I. Munawwarov und W. Schneider-Deters (Hrsg.). Taschkent. P. 229-234.

Sümer, F. (1999). Türk Devletleri Tarihinde Şahs Adları. I. II. Ciltler, İstanbul, s. 878.

Taneri, A. "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi.* Cilt 5. Sayı, Ankara, 1967. S. 75-186.

Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları,* Ankara. S. 200.

Белек, К. *Тосор жазма эстелигинин изилдениши жана анын тарыхый мааниси.*Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi. Vol: 1, No:3, s.17-51.

Горячева, В. Д. (2010). Городская культура тюркских каганатов на Тянь-Шане (середина VI – начало XIII в.). Бишкек. с. 302.

Горячева, В. Д., Настич, В.Н. (1983). Эпиграфические памятники Узгена XII-XX вв. *Киргизия при Караханидах.* «Илим», Фрунзе. С. 140-193.

ДЛТ. (2005). Диван Лугат ат-Турк. Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауезоваой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс, 1288 с. +2 с. вкл.

Дьяконов, М. М. (1948). Несколько надписей на кайраках из Киргизии. Эпиграфика Востока. II. Москва-Ленинград. С. 9-15.

Ислам Краткий справочник. (1986).2-е изд., «Наука», Москва.

Кочнев, Б. (2006). Нумизматическая история караханидского каганата (991-1209). Часть 1. *Источниковедческое исследование.* Москва. С. 344.

Массон, М. Е. (1956). Среднеазиатские намогильные кайраки. — ЭВ. 1956, II, с. 3-13;

Можейко, И. В. 1185 год (Восток-Запад). – М.: Наука, 1989.

Мокеев, А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане (Этапы этнической и политической истории кыргызского народа

[28] Н. Щербина-Крамаренко, По развалинам Средней Азии. Зодчий. кн. V. 1886. с. 37; М. Е.Массон, Среднеазиатские намогильные кайраки. Эпиграфика Востока. Москва, 1956. II, с. 6; В. Д. Горячева, В. Н. Настич, Эпиграфические памятники Узгена., с. 155.

[29] Крнз.А. Мокеев, Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане (Этапы этнической и политической истории кыргызского народа во второйпол. IX–сер. XVIII вв.). Б.: 2010. с. 166-167. В. Д. Горячева, Городская культура тюркских каганатов на Тянь-Шане (середина VI – начало XIII в.). Бишкек, 2010. с. 166.

во второйпол. IX–сер. XVIII вв.). Б.: 2010. - 280 с.
Настич, В. Н. (1989).К эпиграфической истории Баласагуна \\ Красная речка и Бурана. Изд. «Илим». –Фрунзе.
Пантусов, Н. Н. Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского любителей археологии. Год одиннадцатый (1 января 1906 года – 1 января 1906). Типография штаба Туркестанского военного округа. Ташкент. 1906.
Рассудова, Р. Я. (1978). Термин ходжа в топонимии Средней Азии // Ономастика Средней Азии. Москва.
Хрестоматия по древней и средневековой истории Кыргызстана: Учеб. Пособие: Т.1. сост. Т. Джуманалиев. –Б.: 2007.
Щербина-Крамаренко Н. (1886). По развалинам Средней Азии. Зодчий. кн. V.

ЖУСУП БАЛАСАГУНДУН “КУТТУУ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫНА ЫЛАЙЫК ЛИДЕРДИК САПАТТАРЫ

Сейил НАЖИМУДИНОВА*

“Эгерде бекте бардык сапат болсо,
Каалаганын кармайт ал кол толгончо.
Миң түрлүү жакшы сапат болсо,
Эр болот бүт дүйнөнү калтыраткан.”
(Куттуу Билим 3008-3009)

Кириш Сөз

Адамзаты кылымдар бою уюмдарды калыптандырып жана аларды өзгөртүп келген. Байыркы убактардан тартып, адамдар тобу уюшуп алып, орток максатка жетүү үчүн аракет кылган. Адамдардын биргеликте кызматташып, иш алып баруусунда адамдарды иш-аракеттери уюштурулуусу жана башкарылуусу керек. Башкаруу жана уюштуруу – бул тарыхый жана коомдук трансформациялардын продуктусу. Башкаруу теориясынын эволюциясы адамзаттын тарыхы менен биргеликте өнүгүп келген жана ар кайсы доорлордо ар кандай маданияттарда башкаруу жана лидердик жаатында консультативдик мүнөз ташыган чыгармалар болгон. Лидердик - кылымдар бою калыптанып, өзгөрүп келген дисциплина. Б.з.ч. 4-кылымда Байыркы Индия маданияты башкаруу дисциплинасына 15 бөлүктөн турган башкаруу методдору жана принциптерин,башкаруучулар ээ болуусу керек болгон кызмат инструкциясын системалык түрдө баяндаган Артхасаштра китебин тартуулаган. О.э. алгачкы эмгек мамилелери жана жумушчулардын минималдык эмгек акысы менен байланыштуу мыйзам жана тажрыйбалар Вавилондук падыша Хаммурапи тарабынан мындан б.з.ч. 1800-жылдарда киргизилген. Тарых боюнча бир топ окумуштуулар лидердик жана башкаруу темаларына көңүл буруп келген. Мисалга алсак, Платон лидерликтин негиздерине кайрылган болсо, Аристотель башкарууда ишендирүү коммуникациясын изилдеген. XV кылымда италиялык белгилүү философ Никколо Макиавеллинин эмгектери уюмдун күчү жана саясаттары сыяктуу ошол убактагы жаңы багытка негиз түзгөн. Башкаруу жана лидердик тууралуу эрте эмгектер башкаруу теориясын илимий иштеп чыгарууга аракет кылбаса дагы, өткөн чактан маанилүү билдирүү берет.

Лидер – мамлекеттик денгээлде болсун, уюмдук же группалык денээлде болсун маанилүү ачкыч ролго ээ. Лидердик теориясынын ичинде дал лидердин жеке сапаттары жана инсандык өзгөчөлүктөрү тууралуу илимий олуттуулук менен мамиле кылган алгачкы эмгектер Левинге (1939), Морфи (1941), Стогдилл (1948), Блэйк жана Моутонго (1964), Фидлерге (1967), Врумга (1973) таандык. Бул эмгектерде эффективдүү лидердик сапаттары тууралуу жазылган.

Өткөн чакта долбоорлонгон жана учурда интерпретацияланган билим – коомдо маданий жактан таандык болуу сезимин тарбиялап, массалык маданий аң-сезимди калыптандыруу жана өнүктүрүүдө таасирдүү фактор болуп саналат.

2. Жусуп Баласагын жана “Куттуу билим”

Түрк цивилизациясынын эң көрүнүктүү акын жана философторунун бирөөсү Жусуп Баласагын Караханиддер доорунда байыркы Баласагын калаасында (азыркы Токмок шаары) 1069-жылы (кээ бир булактарда 1015-ж.) жарыкка келген. Баласагын шаары – Караханиддер мамлекетинин маданий борбору болуп саналган. Жусуп Баласагындын үй-бүлөсү коомдо кадыр-барктуу жана беделдүү үй-бүлөлөрдөн болуп саналган. Болочок ойчул билим булагын Кашкар жана Букара сыяктуу шаарлардан алган. Араб жана фарс тилдеринде эркин жаза алган Жусуп Баласагын илимдин ар кайсы бутактарында философиялык жана илимий эмгектерин жаза алган (Dilaçar, 1995: 21). Адамзаттын жалпы тарыхында философия жана илимди, поэзия менен саясатты бирдей алып кете алган инсандар саналуу гана. Мына ушундай инсандардын катарында Жусуп Баласагын татыктуу орун алат.

Автор атактуу чыгармасын 50 жашында адамзатка тартуулаган. Бул куракта жашоо тажрыйбасы жана дүйнө таанымы толуп, жетилип турган учурда билимдүү адам пайдалуу кеп-кеңеш бөлүшүүгө даяр болот. Ар кандай кырдаалдарда кандайча мамиле кылуу керек экендиги тууралуу кеп-кеңештерге толуп турган “Куттуу билим” чыгармасы автордун жогорку интеллекти жана билими тууралуу маалымат берет. “Куттуу билим” чыгармасы 18 айдын ичинде жазылып бүткөн. Чыгарма 88 бөлүмдөн жана 6645 куплеттен турган чыгарманы аяктаган соң 1070-ж. Караханиддердин каганы Кара-Хакан Абу Али Хасанга (Сулейман Арслан) тартуу кылат. Адабият жана искусствону жогору баалаган акылман каган бул шедеврди татыктуу кабыл алат дагы, ойчул Жусуп Баласагынга “Улуу Хас-Жажиб” (сарай алдындагы штаттын башчысы, камергер) наамын берет (Стеблева, 1984; Arat, 1991).

Жусуп Баласагын жөн гана катардагы жүргөн адам болгон эмес, ал каганаттын ордосундагы жогорку кызмат орунун ээлеген, бийликтин ортосундагы жүргөн ишмер катары, кандайдыр бир деңгээлде окуялардынкатышуучусу болгондуктан, бардык “ички интрига жана жашыруун сүйлөшүүлөр” менен жакшы

* Доц. м.а., докт., Кыргыз-Түрк Манас Университети, Менеджмент бөлүмү. seyil.najimudinova@manas.edu.kg

тааныш болгон. Ойчул акылман көптү көрүп, көптү башынан өткөргөн (Токтоматов, Джаманкулов, 2011:167).

Белгилүү венгриялык чыгыш таанучу Арминий Вамбери"Куттуу билимди" түрк тилдүү калктардын ошол доорлордогу коомдук жана административдик жашоосун терендетип көрсөткөн жана Чыгыш өзгөчө түрк тилдүү маданияттар үстөмдүк кылган этикалык тарбия берүүчү чыгарма деп атаган (алып көрсөткөн Kafeşoğlu, 1980:5-6).

Жусуп Баласагындын трактаты эл аралык масштабда саясий бестселлер болуп калгандыгы кокустан эмес. Евразиялык мейкиндикте биринчи болуп, социология, саясат таануу, этика, эстетика, теология, социалдык психология жана менеджменттин проблемаларын камтыган иреттүү система сунушталган (Какеев, 2004:115).

«Куттуу билимде» автор негизги идеяларды төрт каармандын диалогу аркылуу берген жана булардын арасында лидерге таандык жеке сапаттар, башкаруу принциптери жана адамдарды башкарууга керектүү жалпы инструкциялар тууралуу ой бөлүшкөн жана талкуулаган.

Аты	Аткарган иши/миссиясы	Эмнени туюндурат?
Күнтууду	Өкүмдар	Адилеттик, ак ниеттик
Айтолду	Башкы Вазир	Дөөлөт, ырыс
Акдилмиш	Насаатчы/консультант	Акыл, акылмандык
Өткүрмүш	Календер	Каниет кылуу, жупунулук

Таблица 2.1. «Куттуу билимдеги» негизги фигуралар жана аларды персонификациялоо

3. Лидер кармануусу керек болгон башкаруу принциптери

Жусуп Баласагын өз чыгармасында лидерлер карманышы керек болгон принциптерди баса белгилеген. Бул принциптер лидерлерге маяк же жол көрсөтүүчү катары кызмат кылат жана туруктуулук (sustainability) берери жана узак мөөнөттүлүктү (long-term existence) камсыз кылары талашсыз. "Куттуу билим" чыгармасында 28 бөлүмдө лидердикке (бектикке) ылайыктуу инсан кандай болушу керектиги туурасында айтылат. Башкаруу принциптерин талкуулоо менен катар лидерди (жетекчини) лидер эместен айырмалап турган жеке сапаттар белгилүү болот.

1.Абийирдүүлүк (conscientiousness) жана чынчылдык (integrity)– башкаруу этикасынын негизги түзүүчүлөрү болуп саналат.Дал ушул факторлор туруктуулукту жана узак мөөнөттүүлүктү камсыз кылуучу факторлор.Абийирдүүлүк жана ак ниеттүүлүк – мамлекеттик ресурстарды туура жана орду менен пайдаланууну жоромолдойт.

Ач көз болбо, абийирди бийик карма,
Сөздө, иште, адилет болгун жанга. (К.Б. сап 2000)
А бектерабийир менен болот бийик,
Абийирдүү иш – ар дайым турат жүрүп. (К.Б. сап 2005)
Жаман иштен сактаса – абийир сактайт.
Жакшы ишти баштаса – абийир баштайт. (К.Б. сап 2008)
Ак болгун жүрөгүң да, сөзүн дагы,
Эл байлыгы, түркүгү мунун баары! (К.Б. сап 2010)

2.Лидердин адилеттүүлүк жана акыйкаттуулук. Башкаруу этикасынын негизги элементи – бул лидердин кол алдындагыларга карата адилеттүү, бирдей жана тең мамиле кылуусу зарылчылыгы.

Эл үчүн адилеттүү башчы керек,
Калкына көңүл, сөзү болсун жөлөк. (К.Б. сап 1963)
А эгер боло албаса бек адилет,
Калайыкка пайдасы жок да демек. (К.Б. сап 1987)
Бек билимдүү, адилеттүү, ак болсун,
Даңкы чыгат, ар бир ишке так болсун. (К.Б. сап 2165)

3.Лидерлер билимдүү жана акылдуу болуусу керек. Башкарууда билим жана акылды интеллектуалдык капитал катары колдонуу – эң негизги каражат. Лидер өзү дагы билимдүү болуу менен бирге дайыма өзүн акылдуу жана билимдүү адамдар менен курчашы керек.

Эл башкарган бек болсо, билими мол,
Ишин иштейт ой менен – орундуу, зор. (К.Б. сап 1952)
Бектердин өзү да бек, билими бек!
Бектердин көп нерсени билгени эп! (К.Б. сап 1954)
Кимде эгер акыл болсо, таасын билим,
Ошону адам дегин, мактап жүргүн. (К.Б. сап 1993)

4.Алдын ала көрөгөч лидер (visionary leader) – бул күтүүсүз терс тышкы факторлордун алдында даярдыксыз калып калбайт. Мындай лидер келечекке кам көрөт жана тиешелүү чечимдерди алдын ала кабыл алат. Бул лидердин узак мөөнөттүү жана стратегиялык ой жүгүртүүсүн баса белгилейт.

Бек болсун акылдуу да, кыраакы да,
Бөөдө кырсык кокустан кокустан баспайт дагы. (К.Б. сап 1956)
Ар иштин көзүн билип баштоо керек,
Андай иш натыйжалуу, оңой бүтөт. (К.Б. сап 1965)
Бек болсун такыбаа да, сарамжал да,

Камкор да,- келечекки урпактарга. (К.Б. сап 1985)

5. Бекитилген эреже жана нормалар, мыйзамдык база – эффективдүү башкаруу жана лидердикте баалуу болгон нерсе. Бул баалуулуктар лидерди күчтүү кылат. Дисциплина, тартип, ирээт – башкаруу принциптерининарасында маанилүү орун ээлейт. Тартипти такыбаа сактоо – күчтүү лидердин өзгөчөлүгү.

Бектерде эки нерсе болсун дагы:
Бири – заң, бири – сактык – өлкө камы. (К.Б. сап 2015)
Эгер бек жакшы тартип түзсө колдоп,
Ал жерде өлкө гүлдөп бейиш болмок. (К.Б. сап 2017)
Зомбулук – өрттөп кетчү кызыл жалын,
Заң болсо, жер көгөртчү суусу анын! (К.Б. сап 2033)
Эгер бектер заң, тартипти турса тутуп,
Анда элинде сакталат салмактуулук. (К.Б. сап 2111)
Бек сак болсун, жана да токтоо, кайрат,
Шалаакылык - кырсыкка такап салат. (К.Б. сап 2014)

6. Лидердин риторикалык жөндөмдөрү жана эмпатиялык жүрүш-турушу – кол алдындагылардын баш ийүүсүн, лидер катары таанылып, кабыл алынуусун жеңилдетет. Эффективдүү лидер күчтүү коммуникативдик жөндөмдүүлүккө ээ болушу керек, аларды ишендирүү күчүнө ээ болуусу керек.

Көңүл тили жөнөкөй баары менен,
Тил табышып, сый-сыпат иштей билген. (К.Б. сап 1695)
Бардыгын ширин сөзгө алгын анан,
Улуу, кичүү – муюшат баары саган. (К.Б. сап 2070)
Анан да жумшак болсун, ырайымдуу,
Бардык жерде кармасын так ушуну. (К.Б. сап 2072)
Бек болсун өзү сылык, турсун күлүп,
Орто бойлуу – анан да ою күлүк. (К.Б. сап 2083)
Жылдыздуу адамдарды баары сүйөт,
Баары карап, көз тоёт, бүт жүгүнөт. (К.Б. сап 2085)

7. Лидер эстүү жана оор басырыктуу чечим кабыл алуусу үчүн ага тоскоолдук жаратуучу ичкиликтен жана кумардан алыс болушу керек. Антпесе, кол алдындагылардын ишеним жана сый-урматына ээ боло албайт.

Бек качсын шарап менен бузуктуктан,
Бул экөө – бакытыңды कууп качкан. (К.Б. сап 2091)
Өкүмдар кумар ойноп кетсе дайым.
Элин бузуп, тилемчи болгону анын. (К.Б. сап 2093)
Ичип алсаң – адамдык унутулат.
Айбандыгың ачылып тушка чыгат. (К.Б. сап 2101)
Бузуктуктун чуусунан – бакыт качат,
Бек бузулса – өзүнө өлүм, уят! (К.Б. сап 2104)

8. Лидердин эмоционалдык жактан туруктуулугу, сабырдуулугу бааланат.

Шашмалык, акылсыздык, текебердик –
Буларды акмак, наадан жандан көрдүк. (К.Б. сап 1996)
Өжөрлүк – оор жүктөй артка тарткан
Өжөрдү ит деп коёт үрүп жаткан. (К.Б. сап 2066)
Бек болсун эң жөнөкөй токтоо кыял,
Жакынга кечиримдүү муюп турар. (К.Б. сап 2170)
Шашмалык – бышпаган иш, чийки талап,
Бышпаган аш адамды оору кылат. (К.Б. сап 1997)
Ач көздүк – кесел болот айыкпаган,
Дүйнөдө эмчи күчү жетпейт ага. (К.Б. сап 2002)
Сөзгө турбас бегиңден үмүт этпе,
Өмүрүң коркунучта, кырсык-бетте. (К.Б. сап 2013)
Кутман Элик! Баарынан да уят ушу,
Бектердин эң жаманы – жалганчысы. (К.Б. сап 2037)

9. Лидерден, эреже катары, патерналисттик жүрүш-туруш күтүлөт, б.а. баш ийүүчүлүк өз кезегинде кам көрүүлүнү күтөт жана жоромолдойт.

Ишенимдүү – ишке да эң жөндөмдүү,
Боорукерлер дайыма ишенимдүү. (К.Б. сап 2123)
Башчы бек элге болсун дайым камкор,
Боорукер өз элине болсун ошол. (К.Б. сап 2124)
Элине камкор болуу, бийлик камы,
Чечкиндүүлүк – чынында бийлик жаны. (К.Б. сап 2127)

10. Лидердин жоомарттык жана боорукердик сапаты анын айкөлдүгүнөн кабар берет. Бул сапаттар анын алсыз эмес, тескерисинче, күчтүү экендигин тастыктайт.

Элге жак, акыл-эстүү, жоомарт болгун,

Ардактуу айкөл деген атка конгун.(К.Б. сап 1964)
Угуп ал, айкөл жандын айтканы ушу,
Айкөлдүк – ар сапаттын туу чокусу. (К.Б. сап 2040)
Оң кол менен душманды алсаң талап,
Сол кол менен олжону кенен тарат. (К.Б. сап 2069)
Бек дайыма ак көңүл болгон жакшы,
Пейли актын иши дагы салабаттуу. (К.Б. сап 2049)

11. Лидердин дайыма ишенимдүү, ак ниет жана акылдуу жардамчысы болушу керек. Жардамчынын бар болушу лидерге коопсуздук жана ишеним сезимин берет. Жардамчы тандоодо анын профессионалдуулугуна, коммуникабелдүүлүгүнө жана эсеп бере алуу жөндөмүнө (accountability) маани берүү керек.

Ал киши эң жигердүү болуп анда,
Ишке арнасын пейилин, жүрөгүн да.(К.Б. сап 2184)
Болсун акыл, билими терең деңиз,
Аткарган мөөнөтүндө ишти тегиз. (К.Б. сап 2185)
Өңдүү-түстүү адамдар ишке жакшы,
Мүнөзү жумшак адам элге жакшы. (К.Б. сап 2213)
Ал болсун терең ойлуу жана да сак,
Илим менен жазууну билсин эң так. (К.Б. сап 2218)
Этиятсыз увазир жакшы болбойт.
Эсеп-чоту болбосо – иш оңолбойт. (К.Б. сап 2219)

12. Лидердин физикалык көрүнүшү дагы маанилүү. Лидердин бою өтө узун дагы эмес, кыска дагы эмес болуш керек. Келбеттүү, орто бойлуу, орто салмакттуу физикалык структура лидерлерге ылайыктуу деп сунушталган. Лидердин харизмага ээ болуусу, б.а. жылдыздуу болуусу анын физикалык жана эмоционалдык жагымдуулугун жогорулатат.

Бек болсун өзү сылык, турсун күлүп,
Орто бойлуу – анан дан ою күлүк. (К.Б. сап 2083)
Зуңкуюп узун болсо ал да болбос,
Корто болсо, анда да алып коёт. (К.Б. сап 2086)
Бойлордун эң жакшысы – орто бойлуу,
Андайлар көзгө толум, терең ойлуу. (К.Б. сап 2087)
Орто болсун бардыгы – дене боюң,
Ишиңди орто карма, болбойт ансыз. (К.Б. сап 2090)
Жылдыздуу адамдарды баары сүйөт,
Баары карап, көз тоёт, бүт жүгүнөт. (К.Б. сап 2085)

13. Лидердин кол алдындагы адам ресурстарына карата башкаруу стили жана тажрыйбасы белгилүү бир алкак жана принциптерге таянуусу керек. Заманбап менеджмент сунуштаган теория жана аспаптардын фундаменталдык негиздери дал Жусуп Баласагындын башкаруучулук ой-пикирлерине таянат жана башат алат. Лидердин адамдар аралык жөндөмдөрү (Interpersonal skills)

Бектин күчү – адилеттүү кызматчылар,
Бүт аймакты бек кармаар, шаар кураар. (К.Б. сап 2968)

Мамлекеттин болсун же уюмдун болсун, ээ болгон маанилүү жана стратегиялык ресурстары – бул лоялдуу, ишине так жана берилген функционалдык милдеттерди сапаттуу аткаран адам ресурстары экендиги талашсыз.

Бектери кызматкерин даана билсин,
Пайдалуу, пайдасызын талдай жүрсүн. (К.Б. сап 2973)

Эффективдүү лидер кол алдындагы адам ресурстарын жөндөмү, билгичтиги, квалификациясы, тажрыйбасы, таланты жагынан жакындан таанып билиши керек. Адам ресурстары тууралуу маалымат базасы дайыма жаңыланып туруусу керек. Адам ресурстарын эки типке бөлүүгө болот: 1) уюмга же мамлекетке пайдалуу жана салымы болгондор, 2) уюмга же мамлекетке карата тынчсыздануу булагын жараткан, пайдасы жана кошумча салымы болбогон типтер.

Кызматына жараша сыйлык берсин,
Акыны – ишке тете ченеп бөлсүн. (К.Б. сап 2974)
Бек ага ишин баалап, акы берет,
Бегинин урмат менен сыйын көрөт.(К.Б. сап 2965)

Аткарган ишке карата эмгек акы төлөө принциби сунушталган. Аткарган жумушуна, берилген тапшырмага жараша эмгек акы чегерүү принциби классикалык башкаруу мектебинин өкүлдөрү (Тэйлор, Гантт) тарабынан илимий жактан анализденип анан сунушталган.

Бектери кызматчысын турса мактап,
Анда алар эмгектенет жанын таштап. (К.Б. сап 2977)
Мээримдүү бол, кызматчыңдынжайын бил,
Ачты тоюндур, жылаңачты – кийиндир. (К.Б. сап 2982)
Эң алгач – ага кийим, тамак берет,
Милдетин жакшы өтөөнүн камын көрөт. (К.Б. сап 2958)

Эффективдүү лидердикте кол алдындагыларды мотивациялоо (материалдык жана материалдык эмес) – өтө таасирдүү аспаптардын бирөөсү. Мотивациялоодо адам ресурстарынын муктаждыктары, б.а. ички түртүүчү күчтөр аркылуу тигил же бул жүрүш-турушка тартуу XX кылымдын ортосунда Маслоу, Альдерфер сыяктуу психологдор тарабынан теориялык-методологиялык негиздери бекитилген.

Эки нерсе – шалаакылык жана эзүү,
Экөө менен бек элин бузат дечү. (К.Б. сап 2024)
Бийликти, зомбу, эзүү кармай албайт,
Күчтүүнүн зордугуна эл чыдабайт. (К.Б. сап 2030)

Кол алдындагыларга карата зулум-зомбулукка таянган мамиле уюмдагы же коомдогу микроклиматты бузат, психологиялык тең салмактуулуктун бузулушуна алып келет.

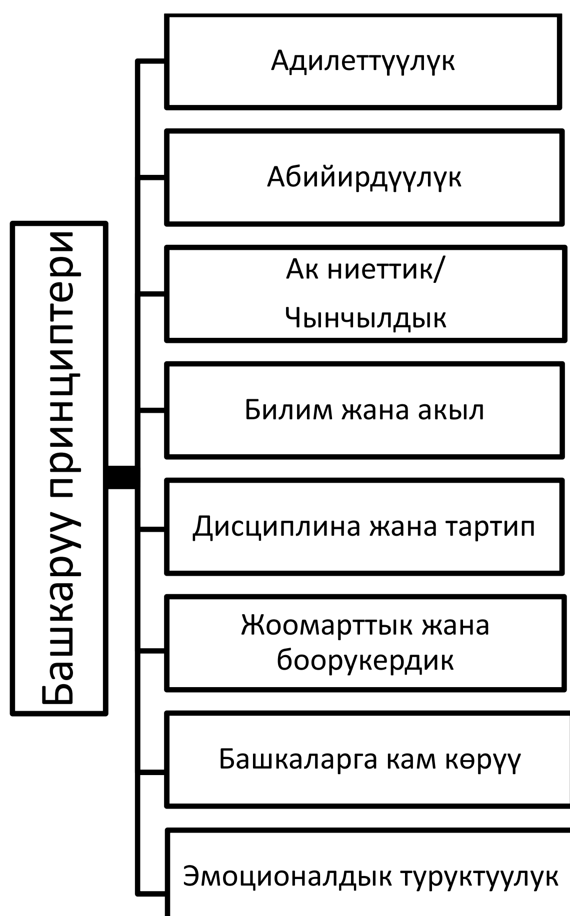

Диаграмма 3.1. Жусуп Баласагын боюнча башкаруу принциптери

"Куттуу билимде" лидерлер алыс болуусу керек болгон жеке сапаттар дагы орун алган. Бул факторлор эффективдүү лидердик үчүн деструктивдүү экендиги белгиленип, мыкты лидер боло алуу үчүн бул факторлордон алыстоо зарылчылыгы айтылган. Ошондой эле жогорудагы принциптерди эске алуу менен лидердин позитивдүү жеке сапаттары табл. 3.1.де көрсөтүлгөн.

Лидер ээ болуусу керек болгон позитивдүү жеке сапаттар	**Лидер алыс болуусу керек болгон негативдүү жеке сапатттар**
• Өзүнө ишенимдүү, өткүр, баатыр жүрөк**, чечкиндүү**	• Коркок, суу жүрөк
• Адилетт**үү, ак ниеттүү, чынчыл**	• Ырайымсыз, ташбоор, кара ниет, залим
• **Жоомарт**	• Сараңдык, ач көз
• Айкөл**, кечиримдүү, боорукер**	• Текебер, бой көтөрмө
• Сөзгө бекем	• Сөзгө турбастык
• Акылдуу, эстүү**, билимдүү**	• Жалкоо
• Кыраакы	• Наадан, алдамчы, калпычы
• Сабырдуу**, сылык, токтоо**	• Шашма, өжөр, кежир
• **Такыбаа, сарамжал, камкор**	• Шалаакы, бейгам
• **Тартипти катуу кармаган**	• Кумарпоз

Таблица 3.1. Лидердин жеке сапаттары (Жусуп Баласагын)

Корутунду жана талкуулоо

Х кылымдын башында жашаган түрк тилдүү элдердин чыгаан мамлекеттик ишмери жана философу Жусуп Баласагындын эмгеги бүгүнкү күндө дагы өз потенциалын жана актуалдуулугун жоготпой келүүдө. Тескерисинче, кээ бир илимий дисциплиналарда (мисалы, менеджмент) жеткиликтүү деңгээлде колдонулбай келүүдө. Өзгөчө ак ниеттүү башкаруу жана бийликте коррупция менен күрөшүү маселеси курч болуп турган учурда өткөн чактын тарыхый сабактарына жана тажрыйбаларына кайрылуу менен дагы натыйжалуу аспаптарга ээ боло алабыз.

Чыгармадагы *"Бекте болсун, татыктуу эң көп сапат, Анда эли – бек артынан сапар тартат..."* дегенмаанилүү саптар лидер тиешелүү жеке сапаттык инструментарий менен камсыз болгон учурда аны жолдоочулар аркасынан тураары жана жалпы максатка жетүүдө биргеликте болгондугу айтылат.

Жусуп Баласагындын ой жүгүртүүсү боюнча, лидердин жеке сапаттары жана инсандык өзгөчөлүктөрү гуманисттик жана жогорку этикалыкпринциптерге таянат. Бул лидердик сапаттар теориясы абийирдүүлүк, адилеттүүлүк, ак ниеттүүлүк, сөзгө бекемдик, жоомарттык сыяктуу *этикалык компоненттен*, билимдүүлүк, акылдуулук, такыбаалык, кыраакылык, сарамжалдык сыяктуу *концептуалдык-техникалык компоненттен*, сабырдуулук, айкөлдүк, боорукердик, кечиримдүүлүк, сылыктык сыяктуу *эмоционалдык компоненттен* турат. Муну менен бирге лидердин алыс болуусу керек болгон жеке сапаттар жана мүнөздөр да кошулуп, теориянын башка бир негативдүү компонентин түзөт.

Жусуп Баласагындын лидердин жогорку этикалык жүрүш-турушуна басым жасап, эффективдүү башкаруу үчүн керектүү болгон принциптер бүгүн дагы да актуалдуу. Жусуп Баласагындын лидерлердин жеке сапаттары тууралуу ой-жүгүртүүлөрү дагы да терең казылып, изилденүүгө арзырлык.

Жусуп Баласагындын эмгеги социологдор, адабиятчылар жана саясат таануучулар тарабынан кандайдыр бир деңгээлде анализденип, колдонулур келген. Ал эмименеджмент жана уюм теориясы жааты бул уникалдуу чыгарманын потенциалын толугу менен колдоно элек. Азыркы күндө башкаруучулук жана лидердик теориясы жана ойлорунун башаты катары тарыхка ретроспективалык анализ жүргүзгөндө, Конфуцийдин саясий концепциясы, Байыркы Индиядагы "Артхашастра" трактаты, Аристотель жана Сократтын ойлору жана салыштырмалуу кийинчирээк жазылган италиялык Никколо Макиавеллинин эмгеги тууралуу айтылат. Болбосо, бүгүнкү күндө этика маселеси коомдун жашоосунун ар кайсы жаатында актуалдуу болуп турганда Жусуп Баласагындын "Куттуу билим" чыгармасы – табылгыс маанилүү ресурс экендиги талашсыз.

Өткөн чакта долбоорлонгон жана учурда интерпретацияланган билим – коомдо маданий жактан таандык болуу сезимин тарбиялап, массалык маданий аң-сезимди калыптандыруу жана өнүктүрүүдө таасирдүү фактор болуп саналат.

Колдонулган адабият

Arat R. R. (1991), *Kutadgu Bilig I Metin*, 3. baskı, İstanbul.

Çağbayır Y. (2005) Kutadgu Bilig, Ankara, Türkiye DiyanetVakfı Yayınları.

Dilaçar A. (1995), *Kutadgu Bilig*, İncelemesi, Ankara.

Elgioğlu O., Özden H., (2004) Common Thoughts of Socrates and Yusuf Khass Hajib on Wisdom and Virtue, Journal of International Society for the History of Islamic Medicine, Vol. 3.

Kafesoğlu İ., (1980) *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Kara M., (1998) *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*, 1. Baskı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Yusuf Balasaguni (1998), *Beneficent Knowledge*, (translated into English by Walter May), Moscow.

Какеев А. Ч. Этика государственного управления в трактате Джусупа Баласагына «Благодатное знание»,Общечеловеческоеинациональноевфилософии: II международнаянаучно-практическаяконференция КРСУ, Материалы выступлений, Бишкек.

Токтоматов Н., Джаманкулов Ж. (2011), Жусуп Баласагын: Наука управления государством, монография, Бишкек.

Жусуп Баласагын (1993), Куттуу билим, которгон Козубеков Т., Москва.

Стеблева И. В. (1984) Древняя тюркоязычная литература, История всемирной литературы,Т. 2, Москва: Наука.

DEVLET VE DİN GELENEĞİNDE ŞİDDET: KADINA ŞİDDET TUTUMU

Niyazi USTA*

Giriş

Şiddetin Tanımı

Şiddetin tanımı onu tanımlayan kişiler ve bu kişilerin amaçları doğrultusunda farklılıklar gösterse de Dünya Sağlık Örgütü şiddeti şu şekilde tanımlamaktadır: "Fiziksel güç ya da kuvvetin, amaçlı bir şekilde kendine, başkasına, bir gruba ya da topluluğa karşı fiziksel zarara ya da fiziksel zararla sonuçlanma ihtimalini artırmasına, psikolojik zarara, ölüme, gelişim sorunlarına ya da yoksunluğa neden olacak şekilde tehdit edici biçimde ya da gerçekten kullanılmasıdır."[1] Şiddet, fiziksel psikolojik, ekonomik vs biçiminde gruplandırılabilir. Bir erkek bir başka erkekle kavga edebilir veya biri diğerini öldürebilir. Biz sosyal cinsiyete dayalı şiddete yani kadını ikincilleştiren anlayışa dayalı dövmek ve ya öldürme ile sonuçlanan erkek şiddetine dikkat çekmek istiyoruz. "Farkındalık oluşturma" yoluyla bu tür şiddetin en aza indirilmesinin mümkünlüğüne inanıyoruz.

Sosyal cinsiyetin yani kadın erkek arasındaki toplumsal güç eşitsizliğinin oluşması sosyal bir inşa olarak görülür. Antropologlar bazı toplumlarda anaerkil yapının olduğunu söylerler ama böyle bir toplumsal yapının varlığına delil ortaya koydukları söylenemez Feminist teorilerin tarih boyunca ataerkilliğin nasıl oluştuğuna dair izahlarını temel alarak bu problemin aşılmasına bir katkı sağlanabileceği izaha muhtaçtır. Pek çok düzenleme ve tedbir ile birlikte erkek egemenliğe ilaveten yapılanmış bir devlet ve din geleneğini göz önüne almak zorunludur.

İnsanın en önemli özelliği kültür üretmesidir. Neden-sonuç arasında illiyet/ casualty bağı kurabilme yeteneği kültür üreten varlık olmasının temelidir. Tüm toplumlar için geçerli olduğu gibi bizim toplumumuzda, geleneğimizde ve kültürümüzde de hangi noktada problem varsa o noktada neden-sonuç ilişkisindeki illiyeti görmezlikten gelindiği takdirde,sorunu çözmek, azaltmak mümkün olmaz denilebilir. Meşruiyet zemininin her zaman hakkaniyetli olamadığını bize sosyal değişme göstermektedir. Bugün için köleliğin meşruiyetin tartışmayız mesela. Toplumsal ilişkilerin karmaşık bir örüntüye sahip olması, toplumdaki herhangi bir unsurun diğerlerinden bağımsız düşünülemeyeceğini göstermektedir. Takdir edilir ki toplumsal bir problemin çözümü "pirinç ayıklama" gibi bir basit eylem değildir.

Aşağıda vereceğimiz kronolojik Türkiye örneği pek çok toplumu erkek egemenlik bakımından anlatmakta yardımcı olacaktır. Kadınların kamusal alana çıkma ve bir takım hakları elde etme bakımından erkeklerle aralarındaki farkı ortaya koymaktadır. Sadece ekonomik gelişme başlangıcının diğer toplumlara oranla Batı'da daha erken dönemlerde olması kadının ekonomik bağımsızlığının da erken kazanmasını tevlit etmiştir. Bu durum batıda hem kadın problemlerinin hem de kadın hakların erken dönemde başlaması demektir.

Türkiye'de Durum:

Türk Tarihinde Kadın Haklarının Tarihi Gelişimi:

- 1843 Tıbbiye mektebi bünyesinde kadınlar ebelik eğitimi almaya başladı.
- 1847 Kız ve erkek çocuklara eşit miras hakkı tanıyan İrade-i Seniye yayımlandı.
- 1856 Köle ve cariye alınıp satılması yasaklandı.
- 1858 Arazi Kanunnamesinde mirasın kız ve erkekler arasında eşit olarak paylaştırılacağı hükmü yer aldı. Böylece kadınlar ilk kez miras yoluyla mülkiyet hakkını kazandı.
- 1858 Kız Rüştiyeleri açıldı.
- 1869 Kadınlar için ilk sürekli yayın olarak nitelenen (haftalık) Terakk-i Muhadderat dergisi yayımlandı.
- 1869 Kızların eğitimine ilk kez yasal zorunluluk getiren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlandı.
- 1870 Kız öğretmen okulu Dar-ül Muallimat açıldı.
- 1871 Mecelle'nin (Osmanlı Medeni Kanunu) uygulanması için çıkarılan Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile evlilik sözleşmesinin resmi memur önünde yapılması, evlenme yaşının erkeklerde 18, kadınlarda 17 olması, zorla evlendirmelerin geçersiz sayılması düzenlendi.
- 1876 Kanun-i Esasi (ilk Anayasa) kabul edilerek temel haklar düzenlendi. Kız ve erkekler için ilköğretim zorunlu hale getirildi.
- 1897 Kadınlar ücretli işçi olarak çalışmaya başladı.
- 1913 Kadınlar ilk kez devlet memuru olarak çalışmaya başladı.
- 1914 Kadınlar tüccarlık ve esnaflığa başladı.
- 1914 İnas Darülfünunu adı altında kızlar için bir yükseköğretim kurumu açıldı.
- 1921 Darülfünunda karma öğretime geçildi.
- 1922 Yedi kız öğrenci Tıp Fakültesine kayıt yaptırarak eğitime başladı.
- Haziran 1923 Nezihe Muhittin'in başkanlığında ilk kadın partisi olan Kadınlar Halk Fırkası'nın kurulması girişiminde bulunuldu, kadınlara oy hakkı tanımayan 1909 tarihli Seçim Kanunu gereğince valilikçe partinin kuruluşuna onay verilmediğinden dernekleşmeye gidildi.
- 29 Ekim 1923 Cumhuriyet ilan edildi. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte kadınların kamusal alana girmesini sağlayan yasal ve yapısal reformlar hızlandı.

---

* Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü. Bişkek, Kırgızistan.

[1] Dünya Şiddet ve Sağlık Raporu: Özet (2002). S.4 Genova: World, Health Organization.

- 3 Mart 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu (Öğrenim Birliği) çıkarıldı. Böylece eğitim laikleştirilerek tüm eğitim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlandı. Kız ve erkekler eşit haklarla eğitim görmeye başladı.
- 17 Şubat 1926 Türk Medeni Kanunu'nu kabul edildi. Kanun ile erkeğin çok eşliliği ve tek taraflı boşanmasına ilişkin düzenlemeler kaldırıldı, kadınlara boşanma hakkı, velayet hakkı ve malları üzerinde tasarruf hakkı tanındı. 4 Nisan 1926 tarihli Resmi Gazetede yayımlanan kanun 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girdi.
- 1930 Belediye yasası çıkarıldı. Yasa ile kadınlara belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanındı.
- 1930 Kadın ve çocukların korunmasına ilişkin ilk düzenleme Umumi Hıfzısıhha Kanunu ile yapıldı.
- 1930 Doğum izni düzenlendi.
- 10 Haziran 1933 Kız çocuklarına mesleki eğitim vermek amacıyla Kız Teknik Öğretim Müdürlüğü kuruldu.
- 26 Ekim 1933 Köy Kanunu'nda değişiklik yapılarak kadınlara köylerde muhtar olma ve ihtiyar meclisine seçilme hakları verildi.
- 5 Aralık 1934 Anayasa değişikliği ile kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanındı.
- 8 Şubat 1935 Türkiye Büyük Millet Meclisi 5. Dönem seçimleri sonucunda 17 kadın milletvekili ilk kez meclise girdi, ara seçimlerde bu sayı 18'e ulaştı.
- 8 Haziran 1936 İş Kanunu yürürlüğe girdi. Kadınların çalışma hayatına düzenleme getirildi.
- 1937 Kadınların yeraltında ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılması 1935 tarihli 45 sayılı ILO sözleşmesi ile yasaklandı.
- 1945 Analık sigortası (doğum yardımı) 4772 sayılı yasa ile düzenlendi.
- 1949 Yaşlılık sigortasının kadın ve erkekler için eşit esaslara göre düzenlenmesi 5417 sayılı yasa ile sağlandı.[2]

Kadınlara uygulanan aile içi şiddet hakkında yapılan araştırmalar kadınların yaklaşık dörtte biri ile üçte biri arasında değişen bir kısmının erkek eşlerinin şiddetine maruz kaldıklarını göstermektedir. Almanya'da 10.000'den fazla kadınla yapılan büyük bir araştırmada kadınların % 25'nin evliliklerinde ya da birlikteliklerinde eşleri ya da birlikte yaşadıkları kişiler bedensel veya cinsel şiddete maruz kaldıkları ortaya çıkmıştır Bu, yaklaşık her 5 kadından en az birinin yaşamında eşi veya birlikte yaşadığı kişi tarafından şiddete maruz kaldığı anlamına gelmektedir. AB ülkelerinde yaklaşık 230 milyon kadın ve kız yaşamaktadır ve mevcut araştırmalar 30 – 40 milyon kadın ve kızın aile içinde şiddete maruz kaldıklarını göstermektedir.[3] Kadına yönelik şiddetin İngiltere ve Galler ekonomisine yıllık toplam maliyetinin ise 40 milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir.[4]

T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı'nın Aralık 1993 ve Aralık 1994 süresini kapsayan araştırması Türkiye'de aile içi şiddetle ilgili çok önemli noktalara dikkat çekmektedir. Buna göre, Türkiye genelinde hem kırsal hem de kentli kesimi temsil edecek nitelikte 4287 hanede yapılan çalışmada illerin % 34'ünde fiziksel şiddete rastlandığı, %53'ten fazla hanede sözlü şiddetin uygulandığı, şimdiki ebeveynlerin geçmişinde fiziksel şiddete maruz kalmış olma oranının ise % 70'i geçtiği belirtilmektedir. Esasen şiddet gözleme dayalı öğrenme (observational learning)dir. Ayrıca, eşlerden birinin alkol kullanıyor olması ve hanedeki aile bireyleri sayısının fazla olmasının aile içi şiddetin yaşanma olasılığını artırdığı bulunmuştur. Şiddete maruz kalan kadınların çoğunun (% 80) şiddet karşısında yapılacak bir şey olmadığına inanarak pasif bir tutum sergilemiş olmaları da bulunan en önemli sonuçlardan biridir. Türkiye'de kadına yönelik şiddetin toplumun % 22'sinde görüldüğünü, şiddete maruz kalan kadınların %45'inin ise bu durumu değiştirebilme ya da durdurma adına hiçbir girişimde bulunmadığı başka araştırma bulgularıdır. Benzer bir başka çalışmada Türkiye'de erkeklerin % 44,9'unun kocaların sözlerini dinlemeyen eşlerini dövme hakkı olduğunu, düşündüğünü belirtmişlerdir.[5]

Adalet Bakanı'nın bir soru önergesine verdiği cevaba göre, 2002'de 66 kadın öldürülürken, bu sayı 2009'un ilk 7 ayında 953'e ulaşmıştır. Böylece kadın cinayetlerinin 2002'den 2009'a kadar % 1.400 oranında arttığı gözler önüne serilmiştir. Şiddetle mücadele eden kadın örgütlerinin saptamalarına göre ise, örneğin sadece 2010 yılında, eşleri veya aile fertleri tarafından öldürülen kadın sayısı 1500'e ulaşmıştır. Son üç ayda ise 74 kadın bu şekilde öldürülmüştür. Konuyla ilgili olarak son yedi yılda mahkemelere intikal etmiş 12.768 dava bulunmaktadır. Bunlardan bu güne kadar 5.760 tanesi mahkûmiyetle sonuçlanmış, 6.000 tanesi ise devam etmektedir. Geçtiğimiz yılbaşından bu güne kadar da 26.000 kadına öldürme amaçlı saldırıda bulunulmuştur. Bunlar sadece resmi kayıtlara geçen rakamlardır. Geçmeyenler de hesaba katılırsa, tablonun çok daha vahim olduğu açıkça görülebilir.

Biçimsel açıdan bakıldığında doğu Müslüman toplumlarında şiddet darp olarak öne çıkarken batı toplumlarında daha çok darb ve mobbing biçiminde gözlemlenmektedir. Ekonomi faaliyetlerindeki ayrımcılık ve engellemeler de biçimsel farklılıklardır. Sıklık bakımından kadının ekonomik bağımsızlık durumuna bağlı olarak doğu toplumlarında batıya kıyasla fiziki şiddetin (darbın) yüksekliğini gözlemlemek mümkündür.

Biz batı toplumlarını bir yana bırakıp Müslüman /Türk toplumlarındaki kadına şiddet konusunda devletin tutumunun ve beslendiği kaynakların ve dinin literal okunmasının oluşturduğu geleneksel algı ve anlamlandırmanın, şiddeti engellemeyişine dikkat çekeceğiz. Hemen ifade edilmeli ki kadına şiddetin asıl kaynağı ne devlet olgusu ne de din olgusudur. Kadının korunup kollanmasına dair onca dini emir ve tavsiye fonksiyonel değildir. Belki geleneksel devlet ve din anlayışının şiddeti mazur gösterme etkisi vardır, yoksa bizzat şiddetin kaynağı değildirler

---

[2] Ömer Çaha, (2010) *Sivil Kadın: Türkiye'de Kadın ve Sivil Toplum*, Savaş Yayınları, s. 473-488.

[3] Rosa Logar, Tamar Çitak, Aile İçi Şiddet Mağduru Kadın ve Çocuklar İçin Korunma ve Adalet Avusturya Modeli Adres: A-1060 Wien, Amerlingstrasse 1/6, Tel: 43-1-585 32 88 Faks: 43-1-585 32 88 -20 E-posta: Office @interventionsstelle-wien.at, İnternet: www.interventionsstelle-wien.at

[4] Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Kadına ve Aile Bireylerine Yönelik Şiddet İnceleme Raporu, 24. Dönem 2. Yasama Yılı 2011.

[5] Ayten Zara Page Merve İnce, "Aile İçi Şiddet Konusunda Bir Derleme", *Türk Psikoloji Yazıları*, Aralık 2008, 11 (22), s. 81-94.

Devlet Geleneğinin Oluşması

Devletin ortaya çıkışına dair teoriler göz önüne alındığında fetih maksatları, mülkün korunması, dış tehditleri bertaraf etme iç güvenliği sağlama ve başkaca sayılacak nedenlerin ortaya koyduğu gereklilikler devlet geleneğinin oluşması kadını ikincilleştirmiştir. Devletin pederşahi yapılanması dinle de tahkim edilmiştir. Robert Cover'in de belirttiği gibi S.Milgram'ın iktidar ve otoriteye itaat deneyinin nasıl bir şiddet sonucunu ortaya koyduğunu hatırlayabiliriz.[6] Zihniyet veya anlayışlar da devlet gibi emredicidirler. 'Töre' diye kavramlaşmış, yapının cinayet veya yaralama ile sonuçlanan kadın maktul ve mağduriyetini *Türkiyede Töre ve Namus Cinayeti* adlı çalışma ile ortaya koyan Bağlı ve Özensel *"Hayatını çocuklarına adamış, yaşamı boyunca elde edemediği emellerini gerçekleştirme çabası ile huzurlu bir yaşam için her şeyi hazırlayan bir adamı tüm geçmişini ve geleceğini alt üst ettiğine inandığı ve düşündüğü bir felaketi başka bir felaketle bertaraf etmeye sevk eden nedir? Kız kardeşini ağır yaralayan gencin karakolda polisin kendisine "Dua et ki ölmemiş olsun!" sözünü duyduğunda kendi kendisinden nefret ettiren, beceriksiz görmesine neden olan duyguyu besleyen nedir? Eşini neden öldürdüğünü anlatırken, bir yandan namusumu temizlediğini söyleyip, diğer yandan öldürdüğü eşinin fotoğrafını itina ile sakladığı cebinden çıkararak "Rahmetli…" diye ifade etmesini bir kişiye söyleten nedir? Bir insan, eşini, kızını, kardeşini, yengesini ya da başka birisini nasıl bir duygu ile bu kadar ötekileştirip öldürebilir?*[7]çerçevesindekisoruları irdelerken kadına şiddet konusunda nasıl bir kompleks yapı ile karşı karşıya olduğumuzu göstermişlerdir.

Bu olguyu hiçbir toplumsal nedene ya da bireye hitap edemeyen bir gerekçe ile sadece kaba bir "barbarlık" ve "canilik" söylemi ile dile getirmek ne kadar açıklayıcı olacaktır?

Devlet kadına şiddet konusunda neden caydırıcı değildir ya da bizzat devletin şiddet uygulaması nedendir. Mesela Türkiye'de başörtüsü sebebiyle mağdur edilen, işten çıkarılan, üniversitelerden atılan kadınlar buna örnektir. Peki, neden devlet hem bizzat kendi ve hem de diğer şiddet aktörlerine mani olamaz? Sosyal cinsiyet ayrımının oluşumunun başlangıcından beri devlet karar mekanizması kadrolarını işgal edenler hem sayı hem güç bakımından ekseriya erkek ağırlıklı olması bir etken midir?

İslam'dan, Hristiyan ve Yahudilikten hatta pek çok dinden önce yapılanmış "erkek egemen" yapı dinlerin kadın-erkek ilişkilerine dair metinlerinin de erkek egemen anlayışla anlaşılıp gelenekleşmesini tevlit etmiştir. Pek çok konuda değişimi bizzat topluma bırakan dinler, kadın konusundaki iyileştirmeleri de topluma bırakmıştır. Mesela kadının şahitliği, mirastan pay alma oranı, vs. Konunun bu yönü salt teolojik tartışma konusudur ancak şu kadarı belki söylenebilir o da farklı bir okuma ile ataerkil yapının nispeten kırılmasına, zayıflamasına imkân doğabilir.

Şehirleşme ve iletişim bireysel serbestlikleri artırmış fakat toplumsal baskı aynı ve paralel biçimde değişmemiştir. Maddi kültür unsurlarının imkân verdiği değişimin yol açtığı davranış değişmelerini "değerler kümesinin" onaylamaması; "kültürel gecikme"[8] kavramı bağlamında çatışmaları ve kadına şiddeti doğurmaktadır. Esasen Türk toplumunda kadının birey olma trendi giderek artmakta, nispeten geçiş toplumu özellikleri göstermektedir.

Sonuçları ne kadar itici olsa da şiddete uğrayanın gelenek nezdinde "suçlu" imgesi, halkta şiddet aktörünü ve durumu mazur görme alışkanlığı nedeni ile şiddetin engellenmesini zayıflatmaktadır. Zira "suçluluk" durumunu belirleme ve değerlendirme de zihniyetin önemli etkisi var. Şiddeti ve araçlarını tümüyle kabul etmemek, karşı olmak mümkün değildir. Herkesin belli bir şiddeti onaylama ve reddetme kriteri vardır. Güç ve cebir uygulamaksızın gerçekleştirilemez amaçların kabulü, örneğin "düzen" şiddetin zorunluluğu fikrini tevlit etmiştir. Max Weber muhtemelen bu yüzden devlet tanımına "meşru fiziki şiddet uygulama hakkına sahip" ifadesini koymuştur. Osmanlıdaki "düzeni" bozması muhtemel şeriklerin bertaraf edilmesi için şiddet uygulama örneklerinde olduğu gibi.

Şiddet her şeyden önce bir iktidar göstergesidir. Bilindiği üzere Darvinci biyoloji "şiddeti" doğanın bütün yaşamsal amaçlarına uygun bir araç olarak kabul eder. Doğal amaçları gerçekleştirmek için kullanılan şiddetin hukuka da uygun olduğu yönünde güçlü bir inanç ve tespit vardır. Oysa bugün pozitif hukuk araç olma bakımından şiddeti eleştiriye tabi tutar. Güç, iktidar, gelişme, kalkınma, hukukun objektifliği ve daha pek çok sosyal olgu ile "beşeri sermaye " arasında ilgileşim/korelasyon olduğu bilinir. Her dönem kendine göre bir beşeri kapitale sahiptir. İşte bu beşeri kapitalin içindeki kadının durumu, kadına şiddetin frekansı ile yakından alakalıdır. Hak kaybına uğrayanların mağduriyetleri konusunda bir isyan ahlakı geliştirebilmeleri yetişmişlik ile mümkündür. [9]Her türlü baskılanmaya yönelik eylemde bulunmak değiştirici beşeri bir enerji gerektirir. [10]Bu manada Osmanlıda ilk kadın hareketleri dikkat çekicidir.[11]

Din Geleneği

Dinlerin kutsal metinleri toplumları ilahi irade ekseninde dizayn etmeyi amaçlamışlardır. Bu doğrultuda kutsal metinler toplumsal alanın her kategorisinde, ortaya çıktıkları dönemlerin toplumsal yapıları bazında emirler yasaklar, önermeler, yol göstermeler, teklifler ortaya koymuşlardır. Müntesiplerinin onu anlamaları, algılamaları, kullanmaları neticesinde toplumsal yapının, zihniyetin şekillenmesinde din önemli bir değişken haline gelmektedir. Benzer anlamalar ve güçlü olanların anlamlandırmaları giderek gelenekselleşip başka türlü anlaşılmaların ve alternatif oluşturmasının önü kesilmiş olmaktadır. Din, gelenek hazmettirici ve rıza üreticidirler. Kadın konusunda da durum budur. Örneğin mevcut

---

[6] Robert Cover, Şiddet ve Söz (Şiddetin eleştirisi üzerine s.194 çev. Ferit Burak Aydar Haz. Aykut Çelebi, Metis Defterleri, İstanbul 2010) (Milgram deneyi sahte bir düzenekle insanın otoriteye boyun eğmek suretiyle bir başka insana şiddet uygulamaktan çekinmediğini gösterir.)

[7] Mazhar Bağlı, Ertan Özensel,*Türkiyede Töre ve Namus Cinayeti (Töre ve Namus Cinayeti İşleyen Kişiler Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma,* Destek Yayınları, İstanbul 2011.

[8]R. P. Appelbaum, *Toplumsal Değişim Kuramları*,çev. Türker Alkan, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.

[9] Albert Camus, *Başkaldıran İnsan*, çev. Tahsin Yücel, Ankara: V Yayınları, 1983, s. 11.

[10] Nurettin Topçu, *İsyan Ahlâkı*, çev. Mustafa Kök, Musa Doğan, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1995, s. 33.

[11] Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 2010.

durumu anlatan "erkekler kadınlar üzerine (kavvamun) hakimdirler." "Kur'an ayeti genel geçer bir ilke olarak anlaşılmaya tekst bakımından müsait olduğu kadar ataerkillik başka türlü okumayı da yapamazdı. Literal okumak; "düşmanlarınız için ne kadar gerekli ise o kadar atlar besleyin" (Kuran-ı kerim Enfal/60) mealindeki ayetinden hiçbir entelektüel uğraş sarf etmeden anlıyoruz ki bugün savunma için atlar değil modern silahlara sahip olmamız gerekir. Ama Kur'an'ın birey, kültür, sosyal değişmeye bağlı olarak entelektüel çaba gerektirecek farklı anlamlandırmalara, çıkarımlara yönelmek durumunda kaldığımızda geleneksel anlayışın itirazı ile karşılaşırız. Anayasalar devleti koruyucu ya da bireyden yana olmak üzere kurgulandığı gibi dinler de bireyden yana ya da kutsaldan /objektif dinden yana olmak üzere gruplandırılabilir. Erkekler mülk edinmişlik bakımından kadınlardan daha üstündür. Böylece de hâkim durumdadırlar. Tabi bu hâkimlik durumu burada kalmayıp bizim konu edindiğimiz şiddet meselesinin de kaynağını oluşturmaktadır. Erkekler eşlerini mülkleri olarak görürler. Erkekler kadar olmasa da kadınlar da özellikle Türkiye'de kadınlar kocalarını mülkleri gibi görürler. Modernleşmeyle birlikte birey olma konumu daha da artmışken bu birey olma ve birbirinin mülkü olma durumu bir çatışma kaynağı olmaktadır."Mülk edinmişlik" diye ifade ettiğimiz durum Türk aile yapısının/evlilik müessesinin hem en güçlü hem de sıkıntılı yanıdır. Mesela en önemli dayanışma, sığınma yeridir ama normal olmayan bir kıskançlığı da beraberinde getirir. Sait Faik Abasıyanık bir hikâyesinde sevdiği kadını öldüren bir adamın cinayetini ironik bir biçimde anlatır."İsmin ne senin? Hidayet. Neden öldürdün, Hidayet? Seviyordum be abi! Nasıl seviyordun, Hidayet? Deli gibi be abi. Ömer Seyfettin de "namus" adlı hikâyesinde benzer bir ironiyi konu yapar. Eşlerin birbirini kıskanması ve birbirini mülk görme, özellikle ekonomik durumları sıkıntılı olan çiftlerin kendi ailelerine ilgileri, ilişkileri aile içi ve hatta aileler arası soruna çevrilebilmektedir.

Hâkim olma durumu şiddeti meşru addetmemize, ya da son çare olmasına imkân veriyor mu? Bugün basından onlarcasını gözlemlediğimiz kadınlara yönelik fiziksel şiddet ve cinayetleri mazur gösterebilir mi? Bu ve benzeri soruların cevabı, cevap verenlerin kimlikleri, toplumsal konumları ve din anlayışları ile çok yakından alakalıdır. Konunun sosyolojik boyutu da burada yoğunlaşmaktadır. Kadına şiddete hayır diyen erkek ve kadınların pek çok sosyal kesitten, çevreden geliyor olması Müslüman entelektüel / eğitimli kadınların, bazı ilahiyatçıların hatırı sayılır mevcudiyetleri, sosyolojik olarak anlamlıdır. Onlar dindar olup İslamiyet'i töhmet altında bırakacak, dini sulandıracak bir üslup ve perspektife düşmeksizin bunu yapabiliyor olmaları, dinin başka türlü de okunabileceğinin, yaşanılabilineceğinin göstergesidir.[12]

[12] Yasemin Yüce Tar,*2000'ler Türkiye'sinde Müslüman Kadının "Kadın Sorunu"*, Basılmamış Doktora Tezi 19 mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, Pervin Demirulus; Dinsel Rol Gerilimi: Kadın Din Eğitimcilerinin Kadınla İlgili Din Algıları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma (İzmir- Van Örneği), Atatürk Üniv. SBE. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013.

OSMANLI DEVLET YÖNETİMİ VE KARDEŞ KATLİ MESELESİ ÜZERİNE BAZI GÖRÜŞLER

Haldun EROĞLU*

Eski ve orta zamanlar devlet yönetiminde hanedan ve hanedanın başı tek hakimdi ve meşruiyetinin kaynağını ilahibir kudrete dayandırma ihtiyacı hissediyordu. Değişik zaman ve devletlerde farklı biçimlerde tezahür eden meşruiyet çabası sonucunda hükümdar Çin'de "*Göğün oğlu*"[1] eski İran'da ve Roma'da bizatihi Tanrı olarak telakki edilirken, Türklerde Tanrı tarafından kendisine '*kut*' verilmiş,[2] daha sonra ise *Padişâh-ı ruy-ı zemin zillullahi fi'l-arz* (Allahın yeryüzündeki gölgesi) olduğu kabul ediliyordu.[3]

Bu anlayışı benimsemiş bir orta zaman imparatorluğu olarak Osmanlılar on dördüncü yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'nun Kuzeybatı ucunda yürüttüğü faaliyetler sonunda kısa bir sürede mekân (coğrafya), nüfus (insan) ve nüfuz (güç-etki) bakımından aldıkları mesafe ile dikkat çeken yeni bir güç olarak doğdu. İslam öncesi Türk devlet geleneğinin devamı niteliğindeki "*Dört yüz çadırlıkgöçer evli*"[4] bir aşiretin, küçük bir yerleşim yerinden, yüz elli yılda Anadolu ve Balkanlar'ın siyasi ve askeri hayatına yön veren büyüklüğe ulaşan imparatorluğa erişmesi ilgi çekici bulunmuştur. Bu kısa sürede imparatorluğun ulaştığı büyüklüğün değişik sebeplerinin yanında yöneticilerinin sahip olduğu stratejik planların varlığı göz ardı edilemez. Osman ile Orhan tarafından biçimlendirilen eski Türk geleneğinin devamı bu yeni imparatorlukta güçlü bir merkeziyetçi yapının oluşturulması hedeflendi. Bu güçlü merkeziyetçi yapının önemli unsurlarından birini üç yüz yıllık erken dönem (1302-1617) hanedan üyelerinin devlet idaresinde aktif rol oynamaları oluşturur. Bu dönemde hanedanın başı ve hükümdar olan yöneticinin *şehzade* adı verilen oğulları devlet yönetimine hiç azımsanamayacak katkılar sağlıyorlardı. İmparatorluğun kuruluş aşamasını tanımlayan aşiret (Osman ve Orhan) döneminde uç beyleri olarak da adlandırılan savaşçı beylerin katkıları yanında aşiret beyinin oğulları özellikle askerî alanda önemli roller üstlendiler.[5] Osmanlı şehzadeleri, III. Mehmet (1595-1603) zamanına kadar devletin her kademesinde etkin bir şekilde görev alarak imparatorluğun büyümesine katkı sağladılar. Şehzadelerin imparatorluğun büyümesine ve idaresine sağladıkları katkılar göz ardı edilse de özellikle sancakbeyliği görevleri ile faaliyetlerinin ayrı bir önemi haizdir.

Klasik manada babadan oğluna geçen ve veliahtlığın hükümdarın büyük oğluna ait olduğu bir hanedan modeline sahip olan Osmanlılar bu özelliği ile tahtın el değiştirmesi konusunda, eski Türk geleneğinin de devamı olarak -ortaya atılan farklı görüşlere bir tarafa[6]- belirli bir kuralı benimsemiş bulunuyorlardı. Hanedan üyeleri arasında tahta geçme konusunda ortaya çıkan bütün sorunlara rağmen imparatorluğun kurucusu Osman'ın aşiretin başı olması ve sonrasında büyük oğluna geçmesinden hareketle, tahtın el değişimi beyin/hükümdarın büyük oğlu lehine yazılı olmayan bir kural haline gelmişti. I. Ahmet'e(1603-1617) kadar tahtın babadan büyük oğluna geçmesi kuralı, bundan sonra köklü bir değişikliğe uğramış ve artık hanedana mensup en büyük üyenin tahta çıkması anlamına gelen *Ekber-i Erşed* kuralının kabulü ile sonlanmıştı.

Osmanlı tahtının el değiştirmesinde yaşanan sorunlar arasında Osmanlı hanedan üyelerinin katledilmeleri meselesi en üst sırada yer alır. İmparatorluğun kuruluşundan itibaren uygulanan ve Osmanlı öncesi Türk devletlerinde de var olan "*kardeş katli*" meselesi[7]Osmanlı kanunnamelerine ilk kez II. Mehmet tarafından "*Ve her kimesneye ki evladımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı alem içün katl itmek münasibdir. Ekser ulemâ dahi tecvîz etmişdir. Anınla âmil olalar."*hükmü ile kaydedilmişti.[8] Esas itibariyle hükümdarın meşruiyet çabası anlamı taşıyan bu kural, her ne kadar Osmanlı hanedanı üzerinde bir leke olarak[9] değerlendirilse de Osmanlı tahtına oturan yeni hükümdarın kardeşlerinin başvurabileceği olası isyan hareketlerini önlemek, böylece ortaya çıkabilecek huzursuzluğun önüne geçmek amacını gütmekteydi.[10]

Doğacak tepkileri önlemek için örfî hukuk bakımından "N*izam-ı âlem*" sebebine dayanılırken, şer'î hukuk bakımından iç savaş ihtimali ve fesatlık asıl gerekçeyi oluşturuyordu. Halkın korkuya kapılmasına yol açan iç savaş tehdidi karşısında devlet adamı ve ulema devletin varlığını tehlikeye atan bu durumu ortadan kaldırmak için ve nüfus ve servet kaybına yol açacak olan mücadeleleri önlemek amacıyla bu tedbiri onaylamakta beis görmüyorlardı.[11] He ne

---

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, DTCF., Tarih Bölümü Ankara, Türkiye, erogluh@ ankara. edu.tr

[1] İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi yay. İstanbul 1993, s. 258; Wolfram Eberhard, "Eski Çin Felsefesinin Esasları", *DTCF Dergisi*, II, 1944, s. 270, Abdülkadir Donuk, "Türk Devleti'nde Hâkimiyet Anlayışı", *İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı X-XII, İstanbul 1979-1980, s. 34.

[2] A. Donuk, a.g.m., s. 51.

[3] Tursun Bey; *Târih-i Ebu'l Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 43

[4] Aşıkpaşazâde, *Tevarih-i Al-i Osman*, (Âli Bey neşri) İstanbul 1332, s. 3.

[5] H. Eroğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşunda Hanedan Üyelerinin Rolü",*Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 25/Mayıs, Isparta 2012, s. 11-23.

[6] H. Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Şehzadelik Kurumu*, Akçağ yay., Ankara 2004, s. 52 vd.

[7] Ayrıntılı bilgi için bkz. F. Şamil Arık, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Siyaseten Katl (1075-1243)",*Belleten*, c. LXIII, sayı. 236, Ankara 1999, s.43-94; Fuad Köprülü, "Hanedandan Birinin İdamında Kan Akıtma Yasağı", TTK Kütüphanesi,. Tercüme/35; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1963; Mehmet Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*, Eren yay. İstanbul 1997; H. Eroğlu, *Şehzadelik Kurumu*, s. 199-211.

[8] Mehmet Zeki, *Maktul Şehzadeler*, İstanbul 1336, s. 57; A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1. Kitap, İstanbul 1990, s. 328, metin s. 341. A. Özcan, "Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi", *İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 33, İstanbul 1980-81, s. 46.

[9] H. A. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 21. Yüzyıl yay. Ankara 1998, s. 150.

[10] H. Eroğlu, *Osmanlılar Yönetim ve Strateji*, İstanbul 2007, s. 64-65.

[11] H. İnalcık, "Osmanlı'da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyat Telakkisi İle İlgisi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*,

olursa olsun hükümdarın tehdit olarak algıladığı şehzadelerin ölüm emri için herhangi bir makamdan izin alma gereği olmamasına rağmen[12] I. Süleyman'ın, oğulları Şehzâde Mustafa ve Şehzâde Bayezid'in,[13] III. Mehmet'in, oğlu Şehzâde Mahmut'un öldürülmeleri için fetva almaları dikkat çekicidir.[14]

Hanedan üyelerinin öldürülmelerinde Eski Türk-Moğol geleneğinde kanın bir tabu olarak kabul edilmesi dolayısıyla yay kirişi ile boğularak gerçekleştirildiği görüşüne karşın Köprülü'nün kanın tabu sayılmasından ziyade insanın mukaddes bir varlık olarak kabul edilmesi sebebiyle yasaklandığı nazariyesi, hanedan üyeleri dışındakilerin kanlarının akıtılarak öldürülmeleri gerçeğiyle çelişir.[15] Bu işlemin yay kirişiyle gerçekleştirilmesindeki en önemli sebebin Türklerde ok ve yayın önemli olduğu fikri[16] ateşli silâhların keşfinden önce çok etkili bir savaş aracı olan ok ve yayın Türk siyasî ve hukukî hâkimiyetinin simgelerinden biri olmasıyla[17] uyumluluk gösterir. Bunun dışında, zehirleyerek veya henüz doğmuş çocukların göbek bağlarının kesilmesi şeklinde de hanedan üyelerinin öldürüldüğü bilinmektedir.[18]

Her ne kadar başlangıçta gelenek sonra kanun halini alsa da her hükümdarın, hanedan üyelerini öldürmek konusunda çok istekli davrandıkları söylenemez. I. Mehmet'in tahta oğlu Murat'ı varis kıldığı zaman geride kalan iki oğlunun hayatları ile ilgili tedbirler aldığı biliniyor.[19] II. Bayezid'in de tahtını I. Selim'e teslim ederken yeni hükümdarın, kardeşlerini öldürmemesi için bazı tedbirler aldığını ve tavsiyelerde bulunduğunu kaynaklardan öğreniyoruz.[20] Mustafa Nuri Paşa, I. Selim'in bu kötü geleneği uygulayana beddua ettiğini

belirtir.[21] Öte yandan, I. Süleyman bir gün hamamda II. Mehmet'e Acem hükümdarı tarafından hediye edilen ve veraset geleneği olarak tahta geçen padişaha devrolan elmas bazubendi, hizmetli yere düşürüp kırınca "*Bu bazubend ecdadımdan bu ana gelinceye kadar çok kimseyi yedi. Allah'a hamd olsun bunu yemek bana nasib oldu.*" diyerek hekimbaşına dövdürtüp macun haline getirdiği Solakzade tarafından aktarılır.[22]

Bu değerlendirmelerden sonra somut olaylara bakıldığında Türk tarihinin değişik safhalarında hanedan üyelerinin öldürüldüklerine şahit olunur. Efsanevî Oğuz Kağan destanında Oğuz Han'ın babası ve amcalarını öldürttüğüne inanılırken[23] Çin kaynaklarında Hun imparatoru Mete'nin, babası, üvey annesi ve kardeşini öldürdüğü kayıtlıdır.[24] Kök Türk Devleti'nde ise Kapagan Kağan'ın ölümüyle Kül Tigin, amcasının bütün aile üyelerini ortadan kaldırmıştı.[25]

İslami döneme Türk tarihinde bu uygulamanın artarak devam ettiği bilinmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nde Tuğrul Bey kardeşi İbrahim Yınal ve yeğenleri Ahmet ile Mahmud'u, Sultan Melikşâh amcası Kavurd'u ve Kavurd'u destekleyen halası Gevher Hâtun'u Sultan Berkyaruk, Tekiş'i, Alp Arslan'ın oğlu Arslan Ergon, kardeşi Böri Bars'ı, Sultan Mehmet Tapar ise yeğeni Melikşâh'ı öldürtmüşlerdi.

Anadolu Selçukluları Devleti'nde de hanedan üyelerinin ortadan kaldırıldığı görülmektedir. I. Kılıç Arslan'ın oğlu Şehinşâh, amcası Kulan Arslan'ın oğlu Hazan Bey'i, II. İzzettin Mesut, Şehinşah'ı, II. Kılıç Arslan kardeşi Devlet'i ve Şehinşâh'ın oğlunu, Kutbettin Melikşâh kardeşi Nurettin Sultanşâh'ı II. Rüknettin Süleymanşâh kardeşi Muhittin Mesudşâh'ı, I. Gıyasettin Keyhusrev, III. Kılıç Arslan'ı, ve üvey kardeşi ile üvey annesini, Alaâddin Keykubat'tan sonra tahta çıkan Gıyasettin ise üvey kardeşlerini ortadan kaldırmıştı.[26] Bunların dışında Kirman ve Suriye Selçukluları ile Anadolu Beylikleri ve diğer Türk devletlerinde de değişik zamanlarda hanedan üyelerinin katledildiklerine şahit olunur.[27]

Bu geleneği ayniyle devam ettiren Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk hanedan üyesinin öldürülmesi Osman Bey'in amcası Dündar Bey'i ortadan kaldırışıdır.[28] I. Murat tahtta hak iddiasında bulun kardeşleri Halil ve İbrahim'i[29] daha sonra kendisine karşı isyan bayrağını açan oğlu Savcı Bey'i öldürtmüştü.[30]I. Murat'ın ölümünden sonra I. Bayezid'in sancak dibine getirildiği, savaşa devam eden Yakup Çelebi'nin ise babasının kendisini çağırdığı yalanı ile çadır önüne

---

XIV/1, Ankara 1959, s. 93.

[12] A. Mumcu, *a. g. e.*, s. 202.

[13] Şehzâde Bayezid için verilen fetva: "Mesele; Bir sultân-ı âdilin ebnâsından biri tââtinden hurûc edüp ba'zı kılâ'a müstevli olub ve ba'zı bilâdın ehline mal salub cebrle alub ve asker cem' edüb gayri tarikle ref mümkün olmayub kıtâle mübaşeret eyleseler ve sınub cem'iyyetleri dağılıncaya değin katilleri şer'ân helâl olur mu?. El- Cevâb; Helâldir. Nass-ı Kur'ân-ı Azîm ile sabit olmuştur. Hükm-i şer'îdir. Ve icmâ-ı sahâbe-i kirâm dahi bunun üzerinedir. Kıtâla kâdir olanlar kıtâl ile, âciz olanlar kelâm-ı hak ile ve hayır dua ile fitne ve fesâda sa'y etmek vâcibdir." Bkz. Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri, 1. Kitap, İstanbul 1990. s. 114-115. Ayrıca bkz. M. Akman, *a.g.e.*, s. 143vd.

[14] A. Mumcu, aynı yer

[15] F. Köprülü, a. g. m., s. 1-4.

[16] F. Köprülü, a. g. m., s. 10.

[17] O. Turan, "Eski Türklerde Ok'un Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması",*Belleten*, c. IV, sayı: 33, (1945), s. 305-318.

[18] M. Akman, *a. g. e.*, s. 163.

[19] H. İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları",*Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XIII, no. 2, Haziran 1958, s. 115.

[20] Gelibolulu Mustafa Ali, *Kitabü't-Tarih-i Künhü'l-Ahbar*, Hazırlayanlar Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar, Kayseri 1997, s. 1059; Mehmet Hemdemî Solakzade, *Solakzade Tarihi* (haz. Vahid Çabuk) Kültür Bakanlığı yay., c. II, Ankara 1989, s. 2.

[21] Mustafa Nuri Paşa,*Netayicü'l-Vukuat*, sad. Neşet Çağatay, TTK yay. C.I-II, Ankara 1992, s. 80.

[22] Solakzâde, c. II, s. 314-315.

[23] Zeki Velidî Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1972, s. 18-19

[24] Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi-Hsiung-nu (Hun) Monografisi, (Açıklamalı Metin Neşri)*, TTK yay., Ankara 2004, s. 6.

[25] R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken yay., İstanbul 1980, s. 118, Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ yay., Ankara 1999, s. 66.

[26] H. Eroğlu, *Şehzadelik Kurumu*, s. 193-195.

[27] M. Akman, *a.g.e.*, s. 35-36

[28]Mehmet Neşrî, *Tevarih-i Al-i Osman,* haz. Faik Reşit Unat- Mehmet Altal Köymen, c. I., TTK yay. Ankara 1992, s. 95.

[29]İ.H. Uzunçarşılı, "Orhan Bey Vakfiyesi", *Belleten*, c. V, sayı. 19, (Ankara 1941) s. 285-286.

[30] Mehmet Zeki, *Maktul Şehzâdeler*, s. 7, İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I., TTK Ankara 1994, 142, M. Akman, a.g e., s. 50

getirilerek boğdurulduğu konusunda bütün kaynaklar birleşirler.[31]

Ankara Savaşı'ndan (1402) sonraki karışıklık döneminde Musa Çelebi, kardeşi İsa Çelebi'yi daha sonra Emir Süleyman'ı öldürttü.[32] Çelebi Mehmet de ağabeyi Musa Çelebi'yi *"Fesadı kati olarak ortadan kaldırmak gerekir* " diyerek boğdurtmuştu.[33]

II. Murat, küçük kardeşi Mustafa'yı[34] II. Mehmet, İsfendiyar Beyi'nin kızından olan kardeşi küçük Ahmet'i öldürttü.[35] İstanbul kuşatması sırasında amcası Orhan'da Mehmet tarafından öldürtülen hanedan üyesi olarak tarihe geçti.[36]

II. Bayezid, kardeşi Cem'i tehdit ettikten sonra[37] ortadan kaldırtmış akabinde Cem'in oğlu Oğuz Han'ı öldürtmüştü.[38]I. Selim babası II. Bayezid'i de zehirleterek hayatına son verdikten sonra[39] kardeşi Şehinşâh'ın oğlu Mehmet, Mahmut'un oğulları Musa, Orhan ve Emir ile Alemşâh'ın oğlu Osman'ı öldürttü.[40] I. Selim'in, kardeşi Ahmet'in oğullarından Osman ile birlikte Ahmet'in torunları Mustafa[41] ve Mehmet Çelebi'yi (Murat'ın oğulları) öldürttü.[42] I. Selim, kardeşi Korkut'u ortadan kaldırdıktan sonra[43]ağabeyi Ahmet'in hayatına son verdi[44] Ahmet'in en küçük oğlu Kasım da kaçtığı Mısır'da I. Selim tarafından öldürtülen hanedan üyeleri arasındaki yerini aldı.[45]

I. Selim'in oğlu Süleyman, Cem'in oğlu Murat'ı ve onun oğlu Cem'i, Rodos'un zaptından sonra öldürtmüştü. I. Süleyman, daha sonra büyük oğlu ve veliahdı, Mustafa'yı ortadan kaldırttı. Bursa'da bulunan Mustafa'nın oğlu Mehmet de babasının akıbetine uğramıştı.[46] Süleyman, oğlu Bayezid'i öldürtmek üzere fetva almış, daha sonra da Bayezid ile oğulları Orhan, Osman, Mahmut ve Abdullah'ı yanına sığındıkları İran şâhına öldürtülmüştü.[47]

III. Murat, tahta geçtiğinde ilk iş olarak kardeşleri Mustafa, Osman, Süleyman, Cihangir ve Abdullah'ı öldürttü.[48] III. Murat'ın oğlu III. Mehmet'te tahta geçtiği gün Mustafa, Osman, Abdullah, Abdurrahman, Hasan, Ahmet, Yakup, Alemşâh, Yusuf, Hüseyin, Korkut, Ali, İshak, Ömer, Alâeddin, Bayezid, Selim, Cihangir, Davut adlarında on dokuz kardeşini katlederek[49] mutlak hâkimiyetini sağlamlaştırmaktaydı. III. Mehmet daha sonra oğlu Mahmut'u da öldürtmüştür.[50]

İmparatorluğun yaşadığı bu sorunları ortadan kaldırmak için 1617 yılında Ekber-i Erşed kuralının kabulünden sonra hanedan üyelerinin katli uygulamasının sonlanacağı düşünülürken II. Osman'ın kardeşi Mehmet'i, IV. Murat'ın kardeşleri Bayezid, Süleyman ve Kasım'ı ve nihayet III. Osman'ın, yeğeni III Ahmet'in oğlu Mehmet'i öldürttüğüne şahit olunmaktadır.[51] Ekber-i Erşed yasasının uygulanmasından sonra gerçekleştirilen bu son beş hanedan üyesi katli yeni kurala rağmen ne olursa olsun korkuların hala devam ettiğini göstermesi bakımından ilginçtir. Bütün bu uygulamalar neticesinde yaklaşık altı yüz yıllık Osmanlı İmparatorluğu tarihinde hanedan üyesi olarak altmış dört kişinin hayatına son verildiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda belirtilenler dikkate alındığında kardeş katli kanununu temel gerekçesinin her ne olursa olsun ortaya çıkabilecek sorunları ortadan kaldırmak olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bütün bu çabalara rağmen II. Mehmet'in kanun maddesi meseleyi çözememiş aksine diğer kardeşlerin isyan etmelerini bir mecburiyet haline getirmişti. Tahtın yeni sahibinin her hal ve şartta kanuna da dayanarak kardeşlerini ortadan kaldıracak olması- kardeşlerin taht üzerinde hakkı olduğu iddiası bir tarafa- esas itibariyle hayatta kalmak uğruna isyan etmeleri sonucunu doğurdu. Kaldı ki, ilgili kanun maddesi olmasa dahi, yeni hükümdar için tahta aday bir hanedan üyesinin varlığı çok ciddi tehlike doğuruyordu. Daha I. Murat'ın ölümünden sonra I. Bayezit'in hükümdarlığı ilan edilirken, durumdan habersiz savaş meydanında halen savaşan Yakup Çelebi'nin hayatına son verilmesindeki gerekçe *"Fitne öldürmekten daha zararlıdır."* manasına gelen

[31] Neşrî, s. 305-307, İbn Kemâl, *IV. Defter*, (Haz. Koji İmazawa) TTK yay. Ankara 2000, s. 7, Hadidî, *Tevârih-i Âl-i Osman* (1299-1523), (haz. Necdet Öztürk), Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1991, s. 106-107,

[32] *Rûhî Tarihi*, (Yaşar Yücel- Halil Erdoğan Cengiz, Oxford Nüshası, Değerlendirme, Metnin Yeni Harflere Çevirisi, 466 Sayfa Tıpkı Basım ile Birlikte),TTK, Belgeler Dergisi, c. XIV, sayı 18 (Ankara 1992), s. 426, Mehmet Süreyya; *Sicil-i Osmanî yahut Mezkure-i Meşâhir-i Osmâniyye*, c. I., Matbaa-i Amire, İstanbul 1307-1311, s. 42, Şevkiye İnalcık, "İbn Hacer'de Osmanlılara Dair Haberler III", *DTCF, Dergisi*, c.VI, sayı 5, Kasım-Aralık 1948, s. 518.

[33] Solakzâde, s. 167, *Anonim Osmanlı Kroniği* (1299-1512), (haz. Necdet Öztürk), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s. 62

[34] Aşıkpaşazâde, s.103

[35] Hoca Saadettin, *Tacü't-Tevarih* (sad. İsmet Parmaksız) Kültür Bak. yay. c. II, Ankara 1979,s. 257, İbn Kemâl, c. VII, s. 8-9.

[36] H. Eroğlu, "İstanbul'un Fethinde (1453) Bizans Komutanı Olarak İstanbul'u Savunan Meçhul Bir Osmanlı Hanedanı Üyesi: Şehzade Orhan",*Prof. Dr. Yavuz Ercan Armağanı*, Turhan Kitabevi Ankara 2008, s. 391-404

[37] İbn Kemal: *Tevarih-i Al-i Osman*, VIII. Defter (haz. Ahmet Uğur) TTK yay. Ankara 1997,s. 148.

[38] H. Eroğlu, *Şehzadelik Kurumu*, s. 204

[39] Ş. Tekindağ, "Bayezid'in Ölümü Meselesi",*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 14, (1970) s. 11vd. Ayrıca bkz. M. Akman, *a. g. e.*, s. 72-76.

[40] Ç. Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişâh Oldu ",*İÜEFTD*, c.7, sayı 10, (Eylül 1954), s. 142.

[41] Ç. Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişâh Oldu ",*İÜEFTD*, c.8, sayı 11-12, (Eylül 1955), s. 199

[42] İ. H. Uzunçarşılı, "II. Beyazıt'ın Oğlu Sultan Korkut", *Belleten*, c. XXX, sayı.120, Ankara 1960, s. 539-602, 592.

[43] *Künhü'l-Ahbar*, s. 1062, Hoca Sadettin, c. IV, s. 159, İdrîs-i Bidlîsî,*Selim Şâh-nâme*, (haz. Hicabi Kırlangıç) Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2001, s. 113.

[44] *Künhü'l-Ahbar*, s. 1068, Solakzâde, c. II, s. 12.

[45] İbn İyas, *Bedayiü'z-Zuhur Fi Vekayiî'd-Duhur*, (yay. Mehammed Mustafa), c. V, Kahire 1984, s. 48, 69 ve 235-237 Ayrıca bkz. H. Eroğlu, "Osmanlıya Karşı Savaşan Osmanlı Şehzâdesi: Şehzâde Ahmet'in oğlu Şehzâde Kasım (907/1501-924/1518)", *OTAM*, Sayı: 13, (Ankara 2003), s. 227-236

[46] Ş. Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, İstanbul 1997, s. 34.

[47] Ş. Turan, *a.g.e.*, 111 ve 155; M. Akman, *a. g. e.*, s. 97-98; A. Mumcu, *a. g. e.*, s. 197.

[48] Peçevi, İbrahim,*Peçevî Tarihi*, (haz. Bekir Sıtkı Baykal) c. I., Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1999, s. 483; Mustafa Selaniki, *Tarih-i Selaniki*, (haz. Mehmet İpşirli) TTK. yay. c. I, Ankara1999, s. 100.

[49] Solakzâde, c. II, s. 362, Selânikî, c. II, s. 436, M. Akman, *a. g. e.*, s. 100-101.

[50] İ. H. Uzunçarşılı, "III. Mehmet'in oğlu Şehzâde Mahmut'un Ölümü",*Belleten*, c. XXIV, sayı: 94, (Ankara 1960) s. 266; M. Akman, *a. g. e.*, s. 103.

[51] M. Akman, s. 109.

ayetlere dayandırılıyordu.[52]Hoca Sadettin'in, Yakup Çelebi'den kaynaklanabilecek huzursuzluğu düşünerek saltanat varislerinin çoğalmasının memleket ve halkın düzenine zarar verdiğinin sınanmış olduğundan şehzadenin öldürüldüğünü ifade etmesi,[53] katlin başa geçecek olan hükümdarın yöneticiliğini meşrulaştırmaktan başka bir anlamı olmadığı sonucunu doğurmaktadır. Öyle ki yeni hükümdarın, mutlak otoritesini tesisi için *"Gökte bir Tanrı, yeryüzünde bir hükümdar."*[54]düşüncesi ile hareket ediliyordu.

Öte yandan bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihten sonraki kronolojik olarak tarihi bilgiler durumun hiç de istenilen şekilde sonuçlanmadığını gözler önüne serer. Kuralı koyan hükümdarın ölümü sonrasında oğulları Cem ile II. Bayezit arasındaki çekişme on beş yıl sürmüştü. II. Bayezit zamanında ise daha kendisi ölmeden başlayan mücadele ölümünden sonra da uzun zaman devam etti. I. Selim zamanında başka kardeşi olmadığı için sorunsuz tahta geçen I. Süleyman'ın son zamanında oğlu ve torunlarının İran'a kaçmaları yüzünden konu iki devlet arasında devletlerarası bir soruna bile dönüşmüştü.[55] Öyle anlaşılıyor ki, II. Mehmet'in "*Kardeş katli"* hükmü sorunu çözmeye katkı sağlamamış aksine şehzade isyanlarını hayatta kalabilme gerekçelerine istinaden arttırmıştır.

II. Selim zamanında herkangi bir kardeş katli uygulamasına rastlanılmamasına rağmen muhtemelen kendi zamanında yaşanan sorunlar dikkate alınarak şehzadelerin sancağa çıkmaları ile ilgili köklü bir değişiklik yapılmış ve sadece en büyük evladın sancakbeyliği yapmasına izin verilmişti. Ancak bu da sorunu çözmemiş III. Murat ve oğlu III. Mehmet kardeş katli uygulamasına devam etmişlerdi. Hem şehzadelerin sancaklara gönderilmesinin sona ermesi hem de Ekber-i Erşed kuralının benimsenmesine rağmen yukarıda değinilen kardeş katline dair üç örnekten de anlaşıldığı üzere hanedana mensup bir adayın varlığı mevcut hükümdarın meşruiyeti açısından tehlike arzetmeye devam ediyordu.

Sözü edilen tehlikeyi ortadan kaldırmak amacıyla bu kanunu hazırlayan II. Mehmet'in gerekçeleri dikkate alındığında iki temel sebebin öne çıktığı anlaşılıyor. Birinci olarak özellikle aynı adı taşıdığı dedesinin fetret devri anıları -ki bunlar devletin yıkılmasına yol açan kardeşler arası kavgalardır- önemli rol oynamıştı. Ancak ikinci ve belki daha da önemli olanı II. Mehmet'in 1444-1446 yılları arasında babasının henüz hayatta iken tahtı kendisine bıraktığında yaşadığı tecrübelerdir. Kardeş katli kanunu babasının hayatta olması dolayısıyla içeride ve dışarıda hakimiyetini tam anlamıyla sağlayamaması, Çandarlı ile yaşadığı sorunlar, Balkanlarda yeni ve çocuk hükümdara karşı oluşturulan ittifakın sonunda babasının tahta davet edilmesi ile sonuçlanan olaylar silsilesi II. Mehmet'in 1451 yılındaki ikinci hükümdarlığı zamanında babası da dahil olmak üzere hanedana mensup herhangi bir kişinin hayatta olmasının yarattığı kaotik durumun nelere yol açacağını bilmesi dolayısıyla hanedana mensup üyeleri ortadan kaldırmaya yönelik bir çaba olarak göze çarpaz. Zaten I. Selim'in tahtı babasından savaşarak aldıktan sonra Dimetoka yolunda onu zehirleterek hayatına son vermesindeki gerekçe, dedesi Mehmet'in genç yaşında tahta oturmasından sonra babası hayatta iken yaşadığı sorunların ayniyle vuku bulmasını önlemekten başka ne olabilir.

Netice itibariyle Osmanlı imparatorluğu tarihinin en acıklı ve bugün en çok tartışılan hanedan üyelerinin katli meselesi II. Mehmet ile başlamamış, islam öncesi ve islam sonrası dönemde Türk devletlerinde uygulanmış bir yöntem idi. Ancak II. Mehmet tarafından yukarıda sıralanan gerekçelere istinaden kural haline getirilmişti. Bu yapılırken hem kaotik bir ortam doğmasının önü kesilmeye çalışılmış hem de yeni hükümdarın meşruiyeti önündeki bütün engellerin ortadan kaldırılması amaçlanmıştı. Bununla aynı zamanda Osmanlı hükümdarı, yönetim erkinin her zaman kendi oğulları üzerinden yürütülmesini de sağlamış olacaktı. Ancak sonrasında yaşanan olaylara göz atıldığında kardeş katline cevaz veren kanun maddesi kardeşlerin hayatta kalmaları için isyan etmeleri ve hatta daha fazla kargaşa çıkmasına yol açacak eylemlere girişmelerini icbar kıldığı anlaşılmaktadır. Bu girişimlerden Cem'in, Rosos şovalyeleri, papalık ve Fransa serüveni ile Kasım'ın Mısır'a, Bayezid ve oğullarının da İran'a kaçma maceraları Osmanlıların devletlerarası sorunlar yaşamasınabile yol açmıştı.

Dolayısıyla önceki dönemlerde var olan ancak II. Mehmet tarafından bir kanun haline geitirilen kardeş katli uygulaması sorunu çözmemiş aksine daha büyük isyan ve olayların çıkmasına yol açmıştı. II. Selim zamanında sadece büyük şehzadelerin veliahd olarak sancaklara gönderilmesi ve I. Ahmet'ten sonra hanedana mensup en büyük erkek üyenin tahta çıkması anlamına gelen Ekber-i Erşed kuralının benimsenmesi gibi tahta çıkma usulündeki köklü değişikliklere rağmen yaşanan kardeş katletme örnekleri, hükümdarın meşruiyeti açısından endişe ve sorunun hala devam ettiğinin delilidir.

Hükümdar	**Öldürülen Hanedan Üyesi**	Yakınlığı
Osman Bey	Dündar	Amca
I. Murat	Halil, İbrahim	Kardeş
	Savcı Bey	Oğlu
I. Bayezid	Yakup Çelebi	Kardeş
Musa Çelebi	Emir Süleyman, İsa Çelebi	Kardeş
I. Mehmet	Musa Çelebi	Kardeş
II. Murat	Mustafa	Kardeş
II. Mehmet	Ahmet	Kardeş
	Orhan	Amca
II. Bayezid	Cem	Kardeş
	Oğuz Han	Yeğen

[52] "ve'l fitnetü eşeddü mile'l-katl" Bakara 191 ve "ve'l fitnetü ekberu mile'l-katl" Bakara 217. Bkz. Akman, *a.g.e.*, s. 150dn.
[53] Hoca Saadettin c. I, s. 190-191
[54] Micheal Baudier, "Türklerin Padişâhı Büyük Senyör'ün Saray ve Saray Erkanına Dair Genel Bilgiler",(1625) TTK. Tercümeler D.N. 40/22, s.31.
[55] H. Eroğlu, *Şehzadelik Kurumu*, s. 205-207; Ş. Turan, *Taht Kavgaları*, s. 50-129.

I. Selim	II. Bayezid	Baba
	Mehmet, Musa, Orhan, Emir, Osman, Osman, Mustafa, Mehmet Çelebi, Kasım	Yeğen
	Korkut, Ahmet	Kardeş
I.Süleyman	Murat, Cem	Amcazade ve torunu
	Mustafa, Bayezid	Oğlu
	Mehmet, Orhan, Osman, Mahmut, Abdullah	Torun
III. Murat	Mustafa, Osman, Süleyman, Cihangir, Abdullah	Kardeş
III. Mehmet	Mustafa, Osman, Abdullah, Abdurrahman, Hasan, Ahmet, Yakup, Alemşâh, Yusuf, Hüseyin, Korkut, Ali, İshak, Ömer, Alâeddin, Bayezid, Selim, Cihangir, Davut	Kardeş
	Mahmut	Oğlu
II. Osman	Mehmet	Kardeş
IV. Murat	Bayezid, Süleyman, Kasım	Kardeş
III. Osman	Mehmet	Kardeş

Osmanlı İmparatorluğunda Öldürülen Hanedan Üyelerini Gösteren Tablo

Kaynakça

Akgündüz, Ahmet,*Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1. Kitap, İstanbul 1990.

Akgündüz, Ahmet,*Osmanlı Kanunnâmeleri*, 1. Kitap, İstanbul 1990.

Akman, Mehmet,*Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*,Eren Yay., İstanbul 1997.

Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512), (haz. Necdet Öztürk), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.

Arık, Feda Şamil, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Siyaseten Katl (1075-1243)",*Belleten*, c. LXIII, sayı. 236, (Ankara 1999).

Aşıkpaşazâde,*Tevarih-i Al-i Osman*, (Âli Bey neşri) İstanbul 1332.

Baudier, Micheal, "Türklerin Padişâhı Büyük Senyör'ün Saray ve Saray Erkanına Dair Genel Bilgiler",(1625) TTK. Tercümeler D.N. 40/22

Donuk, Abdülkadir, "Türk Devleti'nde Hâkimiyet Anlayışı", *İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı X-XII, (1979-1980).

Eberhard, Wolfram, "Eski Çin Felsefesinin Esasları", *DTCF Dergisi*, II, 1944

Eroğlu, Haldun, "Osmanlıya Karşı Savaşan Osmanlı Şehzâdesi: Şehzâde Ahmet'in oğlu Şehzâde Kasım (907/1501-924/1518)", *OTAM,* Sayı: 13, (Ankara 2003)

Eroğlu, Haldun, "İstanbul'un Fethinde (1453) Bizans Komutanı Olarak İstanbul'u Savunan Meçhul Bir Osmanlı Hanedanı Üyesi: Şehzade Orhan",*Prof. Dr. Yavuz Ercan Armağanı*, Turhan Kitabevi Ankara 2008.

Eroğlu, Haldun,*Osmanlı Devletinde Şehzadelik Kurumu*, Akçağ Yay. Ankara 2004.

Eroğlu, Haldun, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşunda Hanedan Üyelerinin Rolü",*Süleyman Demirel Ün. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 25, Isparta/Mayıs 2012.

Eroğlu, Haldun,*Osmanlılar Yönetim ve Strateji*, İstanbul 2007.

Gelibolulu Mustafa Ali,*Kitabü't-Tarih-i Künhü'l-Ahbar*, haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar, Kayseri 1997.

Gibbons, Herbert Adams,*Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 21. Yüzyıl Yay., Ankara 1998.

Gömeç, Saadettin,*Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yay., 2. Baskı, Ankara 1999.

Grousset, Rene,*Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1980.

Hadidî,*Tevârih-i Âl-i Osman* (1299-1523), haz. Necdet Öztürk, *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay.*, İstanbul 1991.

Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih,* sad. İsmet Parmaksız, Kültür Bak. Yay., c. II, Ankara 1979.

İbn İyas,*Bedayiü'z-Zuhur Fi Vekayiî'd-Duhur*, Yay. Haz.: Mehammed Mustafa, c. V, Kahire 1984.

İbn Kemâl, *IV. Defter*, haz. Koji İmazawa, TTK yay. Ankara 2000.

İbn Kemal,*Tevarih-i Al-i Osman*, VIII. Defter, haz. Ahmet Uğur, TTK yay. Ankara 1997.

İdrîs-i Bidlîsî; *Selim Şâh-nâme*, haz. Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2001.

İnalcık, Halil; "Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları",*Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XIII, no. 2, Haziran 1958.

İnalcık, Halil; "Osmanlı'da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisi İle İlgisi", *Ankara Ün. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIV/1, Ankara 1959.

İnalcık, Şevkiye, "İbn Hacer'de Osmanlılara Dair Haberler III", *DTCF*, Dergisi, c.VI, sayı 5, Kasım-Aralık 1948.

Kafesoğlu, İbrahim; *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi yay. İstanbul 1993.

Köprülü, Fuad; "Hanedandan Birinin İdamında Kan Akıtma Yasağı", TTK Kütüphanesi Tercüme/35.

Mehmet Süreyya; *Sicil-i Osmanî yahut Mezkure-i Meşâhir-i Osmâniyye*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1307-1311.

Mehmet Zeki, *Maktul Şehzadeler*, İstanbul 1336

Mumcu, Ahmet; *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1963.

Mustafa Nuri Paşa; *Netayicü'l-Vukuat*, sad. Neşet Çağatay, TTK yay. C.I-II, Ankara 1992.

Neşrî, Mehmet; *Tevarih-i Al-i Osman,* haz. Faik Reşit Unat- Mehmet Altan Köymen, c. I., TTK yay. Ankara 1992.
Onat, Ayşe, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun; *Han Hanedanlığı Tarihi-Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, (Açıklamalı Metin Neşri), TTK yay., Ankara 2004.
Özcan, Abdükadir; "Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 33, İstanbul 1980-81.
Peçevi, İbrahim; *Peçevî Tarihi*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, c. I., Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1999.
Rûhî Tarihi, (Yaşar Yücel- Halil Erdoğan Cengiz, Oxford Nüshası, Değerlendirme, Metnin Yeni Harflere Çevirisi, 466 Sayfa Tıpkı Basım ile Birlikte),TTK, Belgeler Dergisi, c. XIV, sayı 18, Ankara 1992.
Selaniki, Mustafa; *Tarih-i Selaniki*, haz. Mehmet İpşirli. c. I, TTK. yay. Ankara1999.
Solakzâde, Mehmet Hemdemi; *Solakzâde Tarihi,* haz. Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı yay. c. II, Ankara 1989.
Tekindağ, Şehabettin; "Bayezid'in Ölümü Meselesi",*İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. 14, 1970.
Togan, Zeki Velidi; *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1972.
Turan, Osman; "Eski Türklerde Ok'un Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması",*Belleten*, c. IV, sayı: 33, 1945.
Turan, Şerafettin; *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, İstanbul 1997.
Tursun Bey; *Târih-i Ebu'l Feth*, (haz. Mertol Tulum) İstanbul 1977.
Uluçay, Çağatay;"Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişâh Oldu ",*İÜEFTD*, c.7, sayı 10, Eylül 1954.
Uluçay, Çağatay; "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişâh Oldu ",*İÜEFTD*, c.8, sayı 11-12, (Eylül 1955)
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı "III. Mehmet'in oğlu Şehzâde Mahmut'un Ölümü",*Belleten*, c. XXIV, sayı: 94, Ankara 1960.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; "II. Beyazıt'ın Oğlu Sultan Korkut", *Belleten*, c. XXX, sayı.120, (Ankara 1960)
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; "Orhan Bey Vakfiyesi", *Belleten*, c. V, sayı. 19, (Ankara 1941)
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, c. I., TTK yay. Ankara 1994.

CİHAN DEVLETİ YÖNETİM ANLAYIŞINDA ÇEVİRİ ETKİNLİĞİ İLE RUSYA'YA GÖNDERİLEN BAZI SEFİR TERCÜMANLARININ GÖRÜŞMELERE OLUMSUZ ETKİLERİ VE NEDENLERİ

İlyas YETİMAKMAN[•]

Çokkültürlülük ve Çevirmenlik

Çeviri kaynaklarında araştırmacıların üzerinde uzlaştıkları konuların başında çeviri etkinliğinin çok boyutlu karmaşık bir işlem olduğu gelir. Çeviriyi diller ve kültürler arası bir aktarım ve bütün çağlarda karşımıza çıkan bir etkinlik, çeşitli uygarlıklar arasında köprü kuran, değişik toplumlardan bireyleri birbirine yaklaştıran, her tür kültürel değeri, içinde oluşturduğu tarihsel ve toplumsal çevrenin dışına taşıyan, o çevreden olmayan kişilerin yararlanmasına sunan, uygarlıklararası bir iletişim ve bildirişim aracı'[1]olarak tanımlarsak, bu etkinliğin ne kadar çetin bir iş olduğunu dile getirmiş oluruz.[2]

Bu tanımdan anlaşıldığı gibi, çeviri çokkültürlülüğün iletişimi sırasında gerçekleşen bir olgudur. İki ve daha fazla dilin konuşulduğu ve değişik amaçlarla kullanıldığında kültürlerarası aktarımda yapılan etkinlikler bütününe çeviri diyoruz. Başlangıçta ekonomik, siyasi ve askeri alanlarda sözlü çeviri ile kültürlerarası ortaya çıkan sorun ve ihtiyaçlar giderilmeye başlanmıştır.Zamanla alanı genişleyen, edebi ve bilim alanında yapılan çeviriler yoluyla: bir başka kültürün birikimini alma, kendi değerleriyle bütünleştirme ve yeniden üreterek kendi kültürünü çeşitlendirme ve zenginleştirme hedef amaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde artık, her alanda ve çok değişik amaçlarla çeviri etkinliğinin her türü hızlı bir şekilde üretilip kullanılmaktadır. Her bilimsel disiplinin kültürel boyutta kendini karşı kültür bağlamında etkili ve doğru ifade edebilmesinin anahtarı çeviri etkinliğinden yararlanmasıyla mümkündür.

Çeviri olgusu çokkültürlülükle içiçe gelişen bir yol izler. Çokkültürlülük olan her yerde bu olgu serpilir, filiz verir ve uygun ortamlarda yer kaplayan küçük ama dolgun yeşil yapraklı bitkiler gibi kendini besleyen toprağı korur. Çokkültürlülük her zaman toplumların barış içinde bir arada yaşamaları anlamına gelmez, sağduyudan ve eğitimden yoksun toplumlarda çokkültürlülük olumsuz algılanabilir iç savaşlara ve sert sürtüşmelere neden olabilir.[3]

Yakın dönemde katı ideolojik temeller üzerine kurulan Sovyetler Birliği ve Yugoslavya halkları çokkültürlü bir ortak yaşamı uzun süre yaşatamamışlar ve dağılmak durumunda kalmışlardır. Bunlarda eksik olan boyut, farklı değer normlarına sahip milletlerin kültürel birikimlerinin yok sayılması ve insanlara, yaratılışlarında sahip oldukları gerçekleri ve inançları dışında, inkârcı ve maddeci bir yaşam tarzının zorla benimsetilmeye çalışılmasıdır.

Tarihte hep kendi inanç ve özgürlük anlayışı temelli bir kültürel hayatla barışık yaşayan Türkler, yurt edinip farklı kültürel değerlere sahip diğer toplumlarla birlikte yaşadığı coğrafyalarda çokkültürlülükle hep içiçe ve barışık olmuşlardır. Bunun en son ve tipik örneği Osmanlı Cihan Devletidir. Aynı bir coğrafyayı paylaştığı diğer toplumlarla tam bir çokkültürlülük ortamında yaşamayı başarmış ve sürekli kültürel paylaşım içinde olmuşlardır. Balkanlar, Kafkaslar, Arap ve Afrika halkları ile kurulan çokkültürlü paylaşım ortamı günümüzde de canlılığını korumaktadır. Bu miras, günümüz Türkiye Cumhuriyeti fertlerinin sürekli yararlanabildiği çok verimli ve güvenli kültürel kaynak oluşturmaktadır. Çünkü çokkültürlülük sürekli çeşitlenen ve tüketilmesi olanaksız bir zenginliktir. Böyle bir zenginlik ortamında yaşayan toplumların, özen göstermeleri gereken, bunun farkında ve karşılıklı anlayış içinde beraber yaşama bilincine sahip olmalarıdır.

Çokkültürlülüğün vazgeçilmez temsilcileri ise çevirmenlerdir. Onlar yetiştirilişlerine ve aldıkları eğitime göre farklı kültürlerde kendini evinde hissedebileceği gibi, tam da çokkültürlü olmaları nedeniyle her iki kültürde de yabancı konumunda olabilirler. Bu kimliklerden hangisini ya da hangilerini taşıdıkları ise onların farkındalığına koşut gelişir genelde. Hizmet verdikleri her kesim onların doğrudan kendi amaçlarına uymalarını bekler. Ancak, çeviri sürecinde iki farklı düşüncenin savunucusu vardır genelde. Uzman çevirmen aslında sadece kendi vicdanına sadık olmak zorundadır.[4]

Çokkültürlülüğün ayrılmaz bir parçası olan çeviri etkinliğine baktığımızda ise bu etkinliğin yazılı kaynaklara göre M. Ö. Binlerce yıl gerilere uzandığını gözlemleriz. Oysa yazının keşfine koşut bulunan bu kaynaklardan çok önce de sözlü çeviri etkinliğinin süregeldiği sanılmaktadır. İki ayrı dil söz konusu olduğu anda çeviri etkinliği kendiliğinden devreye girer. Bu karmaşık, karmaşık olduğu kadar da ilginç etkinlik kronolojik sıralamayla Doğu'dan Batı'ya doğru bir yolculuk yapmayı yeğlemiştir. Ancak 15. ve 16. Yüzyıllardan sonra çeviri etkinliği yön değiştirecek ve Batı'dan Doğu'ya doğru bir yol izlemeye başlayacaktır.[5]

Bu çokkültürlülük gerek başkent İstanbul'un yerleşik halkı Rumlar, Ermeniler, Müslümanlar ve Musevileri, gerekse 1492 yılında İspanya'dan Osmanlı Cihan Devletine sığınan Musevi (Seferadlar) göçmenleri de kapsar. Bu göç dalgası 20. yüzyılda Avrupa'nın istikrarsız ülkeleri ile 1917 Bolşevik Devriminin yaşandığı Rusya'dan dalga dalga Osmanlı başkenti İstanbul'a devam eder. Osmanlının toprak kayıplarıyla paralel, çok sayıda göçmen yine İstanbul'a göçmek durumunda kalır. Birinci Dünya savaşından yenilgiyle çıkan Osmanlı Devletinin başkenti, Hindistan'dan gelen askerler aracılığıyla, daha başka kültürlerle de tanışır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında çok sayıda bilim adamı Almanya'yı terk ederek İstanbul'a yerleşmiş ve burada buldukları huzur ikliminde çalışmış, çokkültürlülük ortamını

[•] Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü Öğretim Görevlisi, ilyasyetimakman@hotmail.com

[1] BerkeVardar, "Çeviri Konuşmaları", *Yazko Çeviri*, 1981, İstanbul, Sayı:2, s. 173.

[2] ŞerifeYıldız,"Çeviride Eşdeğerlik ve Çeviri Kuramları Bağlamında Karşılaştırmalı Bir Çalışma", *SÜ. Sosyal Bilimler Dergisi*, Konya, 2010.

[3] SakineEruz, *Çokkültürlülük ve Çeviri*, Multilingual, İstanbul, 2010, s. 13.

[4] SakineEruz, *Çokkültürlülük ve Çeviri*, Multilingual, İstanbul, 2010, s. 30.

[5] SakineEruz,*a.g.e.*, s. 14.

daha da zenginleştirmişlerdir. İki kıtayı birbirine bağlayan, içinden deniz geçen bu güzel ve ilginç kent, tüm yaşamı boyunca sayısız kültüre ev sahipliği etmeye devam edecek bir coğrafyada konumlanmıştır.[6] Hal böyle olunca, Kıtaların Sultanı İstanbul'da çok farklı kültürel normlara sahip insanların gereksinimi, çeviri etkinliği, de çok boyutlu ve çokkültürlü artarak devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Çevirmenler

Osmanlı Devleti'nde Çevirmenleri genel olarak altı başlıkta toplamak mümkündür

18 ve 19ncu yüzyıllara kadar	Sonradan Müslüman olan Çevirmenler	Tutsak alınıp daha sonra azad edilen, Müslüman olan öteki çokkültürlü çevirmenler	Osmanlı Devleti ile ticari ilişkiler içinde bulunan Batı devletlerinin yetiştirdiği çevirmenler	Osmanlı Devletinin yetiştirdiği Tercümanlar (19ncu yüzyıl)
Rum, Ermeni ve Musevi asıllı tebaadan	Bunlar önemli görevlere getiriliyorlardı	İbrahim Müteferrika (1674-1745)	İtalyanlar Habsburglular Fransızlar ve öteki devletler	Tercüme odası
Fener-Rum Beyleri	Osmanlı Cihan Devleti Elçisi	Ali Ufki Bey (1610-1675)	Dil Oğlanları Okulları	Çokkültürlü bilim adamları
Bab-ı Ali Baştercümanı			Doğu Bilimleri Uzmanları Batı'da Doğu Bilimleri Akademilerinin Kurulması	Ahmet Vefik Paşa
Eflak Boğdan Beyleri				ve öteki bilim adamları

Devlet Memurları: Tarih Yazarları ve öteki sosyal alanlarda görev yapan çokkültürlü memurlar

Osmanlı Cihan Devleti'nin genişleyen sınırlarıyla birlikte çevirmenlik mesleği de önem kazanmaya başlamıştır. 15. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı, üç kıtaya yayılan çok sayıda denize açılan ve Akdeniz'in Doğusunda ve Güneyindeki bütün önemli liman kentlerini elinde bulunduran bir Cihan Devleti olmuştu. Sınırlarda, liman kentlerinde ve devletin başkentinde bulunan yönetim merkezi Divan-ı Hümayun'da, yabancı elçilerle yapılan ticari ve siyasi görüşmelerde çok sayıda tercüman görev yapıyordu. Divan-ı Hümayun tercümanlık hizmetleri ilkin Musevi, Ermeni ve Rum-Ortodoks çevirmenler tarafından karşılanmaktaydı. Çok dilli ailelerden oluşan bu tebaa çok sayıda çevirmen yetiştirmiştir.

Rum-Ortodoks kökenli çokkültürlü çevirmenler bir buçuk asırdan fazla Osmanlı Cihan Devleti Bab-ı Ali Baştercümanı olarak görev yapmışlar ve bunlardan bazıları Eflak ve Boğdan beyliklerine tayin edilmişler ve de zamanla bunların bazıları unvanlarını çocuklarına da aktarmışlardır. Bu çevirmenlere koşut, devlet tarafından oluşturulan tercüme kurumlarında da, çok dilli ve çok kültürlü çevirmenler istihdam ettiriliyordu. Bu çevirmenler Osmanlı Cihan Devleti'nin aydın kesimini oluşturmaktaydı.[7]

Mehmet Süreyya Bey tarafından kaleme alınan Sicil-i Osmanı'de Fener Rum Beyleri ile ilgili şunlar yazmaktadır: "*Çoğunlıkla Fenerli Beyleri denilen, Rum yani Ortodoks ileri gelenleri Babıali'de ve Tersane'de tercüman ve tercüman kalemlerinde bulunarak doğu dillerini de iyice öğrenmişlerdir. Bunlardan Hançerli Bey'in Türkçe-Fransızca sözlüğü ve Yakovakii Bey'in Katerina Tarihi tercümesi doğu dillerine hakimiyetlerini açıkça göstermektedir. Eflak ve Boğdan beyliklerne çoğunlukla tercümanlıktan yetişme kişiler tayin edilmiştir, hatta bunlardan bazıları ünlerini çocuklarına da aktarmışlardır.*"

Bunların dışında sonradan İslam dinine geçen Yunus Bey ve İbrahim Müteferrika gibi 'mühtedi çevirmenler' ve tarih yazarlığı görevinde çok dilli memurlar da bulunuyordu. Payitaht İstanbul dışında Osmanlı Cihan Devleti'nin öteki kentlerinin idarelerinde de divan tercümanları görev yapıyorlar, kadılar da yerli halkı dinlemeleri için tercüman bulunduruyorlar ve liman kentlerinde, sınırlarda ve gümrük işlerinde tercüman istihdam ediliyordu.[8]

Osmanlı Cihan Devleti'nde imtiyazlı bir sınıfa dâhil olan tercümanlarla ilgili Taceddin Kayaoğlu aşağıdaki sınıflamayı yapmaktadır.

"XVI. Asırdan itibaren büyük bir gelişme kaydeden devlet teşkilatının bazı hususlarda vazgeçilmez bir unsuru haline gelen tercümanlık müessesesini dört kısımda incelemek mümkündür:

- Divan-ı Hümayun Tercümanları
- Eyalet Tercümanları
- Askeri ve Eğitim Müesseselerinde kullanılan tercümanlar
- Yabancı Elçilik ve Konsolosluk Tercümanları."[9]

Osmanlı Cihan Devlet Yönetiminin tercümanlarıyla ilgili Bilgin AYDIN'ın değerlendirmesi: "Divan-ı Hümayun Tercümanları, Osmanlı yönetiminde belge tercüme eden resmi görevliler olmanın çok ötesinde kendilerine tanınan yetkiler çerçevesinde Osmanlı diplomasi münasebetlerinin yürütülmesi ve Osmanlı dış politikasının şekillenmesinde

---

[6] SakineEruz,*a.g.e.*, s. 16.
[7] SakineEruz, *Çokkültürlülük ve Çeviri*, Multilingual, İstanbul, 2010, s. 64.
[8] SakineEruz, *a.g.e.*, s. 65.
[9] TacettinKayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İstanbul, 1998, s. 22.

başlıca rol oynamış ve Batı dillerinden çevirdikleri eserlerle de Osmanlı kültürüne önemli katkılarda bulunmuş bir zümredir."[10]

Diğer bir bilim adamı da, Divan-ı Hümayun tercümanlarını din ve milliyetlerine göre; gayrimüslim tercümanlar, mühtedi tercümanlar, Fenerli Rum tercümanlar ve Tercüme Odası'nda yetişen Müslüman tercümanlar şeklinde sınıflandırmaktadır.[11]

Yabancı Devletlerin Elçiliklerinde görev yapan tercümanları yine birkaç grupta toplamak mümkündür. Bu tercümanlar ilk dönemlerde Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim nüfusu arasından seçiliyordu. Zamanla yabancı devletler doğrudan kendilerine bağlı tercümanlar yetiştirmek amacıyla Dil Oğlanları Okulu kuracaklar ya da tercüman adaylarını elçiliklerde, usta-çırak usulüyle kendileri yetiştirecektir. Tercümanlar, Yabancı Devletler ile Osmanlı Cihan Devletinin bütün ilişkilerinin yürütülmesini sağlayan memurlardı. Hollanda ile Osmanlı ilişkileri kapsamında tercümanların görevini Hoenkamp-Mazgon aşağıdaki gibi dile getirmiştir:

"*Tercümanlar elçilik kadrosunun en önemli üyelerindendi. Onların görevi tercümanlıktan çok daha fazlasını içeriyordu. Tercümanlar , Osmanlı devlet ve yönetim kurumları hakkında bilgilere sahip olup, önemli Osmanlı devlet yöneticileri ile şahsi ilişkiler kurarak yabancı elçilikler için vazgeçilmez değere sahip bir görevi yerine getiriyordu. Büyükelçilerin, Türkçe biliyor dahi olsalar aşırı formalitesi olan Osmanlı bürokrasisinde hükümetle doğrudan ilişki kurmaları yasaktı. Resmi bildirilerin tercümanlar vasıtasıyla iletilmesi gerekiyordu. Elçinin birinci tercümanı bildirisini sadrazamlar meclisi divanın baştercümanına bildirirdi. Baştercüman Reisü'l-küttab'ınelçiliklere yönelik habercisiydi.' Reisü'l-küttab yabancı elçiliklerden sorumluydu ve doğrudan sadrazama bağlıydı. Hangi bilgilerin Sultana iletileceğine sadrazam karar verirdi.*"[12]

Fener Rum Beyleri

Bab-ı Ali Baştercümanları (Divan-ı Hümayun tercümanları) aynı zamanda seferlerde de sadrazama tercümanlık yapmakla görevliydiler. Bunlardan Alexandros, 1683 tarihinde Viyana seferinde Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın tercümanı olarak karşımıza çıkmaktadır. İlginç olan, başarısız geçen kuşatmadan sonra Sadrazam Kara Mustafa Paşa Belgrat'ta idam ediliyor,Alexandros Mavrokordatos görevine devam ettiği gibi, oğlu da Eflak Beyliğine atanıyordu.

Sonradan Müslüman olan (mühtedi) tercümanlarla ilgili ayrıntılı bilgilere ilk olarak Kanuni Sultan Süleyman döneminde rastlıyoruz. Bunların en ünlülerinden ikisi Yunus ve Murat beylerdir.

Kayıtlarda Osmanlı Cihan Devleti'nin 15. yüzyıldan sonra tercüman kullandığına rastlamaktayız. Bunlar ilkin Musevi tebaadan istihdam ediliyordu ve çok dilli bu tercümanlara kaynaklarda 'nişancı' adıyla da rastlanmaktadır.Fatih'in özel katibi Kyritzes ve daha sonra da onun yerine getirilen,Osmanlı Venedik görüşmelerinde görev alan ve 1479'da Venedik'e elçi olarak gönderilen Lütfi Bey bunlardan sayılabilirler.[13]

Rum asıllı Yunus Bey ise yirmi yıldan fazla tercümanlık görevinde bulunmuş, birkaç kez de Venedik'e elçi olarak gönderilmiştir. Yunus Bey'in İstanbul Fatih ilçesinde kendi adına yaptırdığı bir camii bulunmaktadır.Camii'nin yanındaki sokağın adı da 'Tercüman Yunus Sokağı' şeklindedir.

Yine aynı dönemin önemli başka bir tercümanı da Macar asıllı, Viyana'da eğitim almış ve altı dil konuşan Murad Bey'dir. 17 yaşında Osmanlılar tarafından esir alınan Macar asıllı Murad Bey'e ilişkin şu bilgilere ulaşıyoruz. *'Anadilinden başka Arapça, Türkçe, Farsça ve Hırvatça da konuşuyordu. Murad, otuz ay sürecek bir diplomatik görevle Transilvanya'ya gönderildi. Osmanlılar Zgismond Janus'u Transilvanya tahtına geçirmek için mücadele ediyorlardı. Bu ilk görevinde başarılı olarak diplomasi alanındaki yeteneğini ispatlamış oldu ve Rüstem Paşa'nın teklifiyle 1553'te tercüman tayin edildi.'*[14]

Murad Bey tercümanlığın yanısıra; 1559 yılında, Cicero'nun 'Cato Maior de Senectude - Yaşlılığa Övgü' adlı eserini Türkçe'ye çevirerek Kanuniye hediye ediyor.1559 yılında itibaren ise Osmanlı Tarihi kayıt belgelerini Latinceye çeviriyor. Daha sonraları içkiye düşkünlüğü nedeniyle görevinden azlediliyor. Kendisi 1570-74 yılları arasında bu sefer Habsburg Hanedanlığı'nın İstanbul'daki elçiliğinde de çalışıyor.

Dil Oğlanları Okulları

İstanbul'daki yabancı büyükelçilikler zamanla, kendilerine sadık tercümanlar yetiştirmek istiyorlar ve ilk olarak Venedikliler 'Dil Oğlanları' okulunu kuruyor.Daha sonra da Habsburglulur ve Fransızlar aynı yolu izliyorlar. 1551'de Venedikliler Venedik'ten İstanbul'a öğrenci göndererek yerinde dil ve tercümanlık eğitimi aldırmayı başlatıyorlar, ancak bu girişim başarılı olmuyor. Türk kökenli bir hocanın önerisiyle bir okul açılıyor ve Venedik Hükümetinin güvendiği tercümanların çocukları bu okula kabul ediliyor, 1623-1690 yılları arasında dersler veriyor.

Benzer şekilde, İtalyanlar, Polonyalılar ve Avusturyalılar İstanbul'da 'Dil Oğlanları' okulları açmışlardır. Okul öğrencilerinin Türk kültürünü çok benimsemelerinden hoşnut olmayan Avusturyalılar bu okulu Viyana'ya taşımışlar ve bu okulun devamı şeklinde Doğu Bilimleri Akademisi'ni kurmuşlardır. 1569 yılında İstanbul'da görevde bulunan Avusturya büyükelçinin, güvenilir çevirmen yetiştirmeye yönelik teklifi kabul görüyor ve Elçinin yanına gençler gönderilerek bu amaçla yerinde çevirmenlik eğitimi aldırılıyor ve sonuçta birkaç yıl sonra bu pratik, iş başında usta-

[10] BilginAydın, 'Divan-ı Hümayun Tercümanları ve Osmanlı Kültür ve Diplomasisindeki Yerleri', *Osmanlı Araştırmaları XXIX*, İstanbul, 2007, Enderun, s. 42.
[11] *A.g.e.*, s. 41.
[12] Marlies Hoenkamp-Mazgon,*İstanbul'da Hollanda Sarayı*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 85.
[13] BilginAydın, "Divan-ı Hümayun Tercümanları ve Osmanlı Kültür ve Diplomasisindeki Yerleri", *Osmanlı Araştırmaları XXIX*, İstanbul, 2007, Enderun, s. 45.
[14] Bilgin Aydın, *a.g.e.*, s. 54.

çırak, eğitim yönteminden başarılı sonuçlar alınıyor.

Bu konuda Tomendal'in değerlendirmesi şu şekildedir: "*Avusturyalılar İstanbul'da bulunan gençlerin Türk adetlerini çok benimsemesinden çekindikleri için 1753'te talimatla dil oğlanlarını geri çağırdılar ve 8 dil oğlanının eğitimi için bir okul açıldı. Kont Kounitz 1753'te bir akademi kurulmasını önerdi. İmparatoriçe Maria Theresia (1717-1780) 1753'te Avusturya Doğu Bilimleri Akademisi'nin kurulmasını kabul etti. Akademinin amacı öğrencilere 5 yıl süren yoğun bir eğitimden sonra tercümanları Levanten liman kentlerine ya da sınır eyaletlerine konsolos olarak göndermekti. 18. Yüzyılın sonuna gelindiğinde bu okullar ve Osmanlılar ile Habsburg Hanedanlığı arasındaki ilişkileri düzenleyenler sayesinde yetkin çok sayıda tercüman-yazman ve memur yetişmişti.*"[15]

1754'te kurulan bu okul günümüzde 'Diplomatische Akademie Wien' adıyla Viyana'da eğitim vermektedir. Osmanlılar döneminde bu okulda eğitim gören çevirmenlerden bir kısmı bilim adamı ve konsolos olarak da kendilerini gösterme fırsatı yakalamışlardır.

Fransızlar kendilerine sadık tercümanlar yetiştirmek arzusuyla Marsilya Ticaret Odası'nın isteği üzerine XIV. Louis'nin bakanı Colbert 1669'da İstanbul'da bir Dil Oğlanları Okulunun kurulması için girişimlere başlıyor. İlkin bir misyoner okulu olarak düşünüldüğünden Kapüsen rahiplerinin idaresine veriliyor, daha sonra yeniden bir yapılandırma sonucu tercüman okuluna dönüştürülüyor. Okulun en parlak dönemi 1721-1762 yılları arasına rastlamaktadır. 17 ile 19 yaşlarındaki gençler bir ön eğitimden sonra İstanbul'a gönderiliyorlar ve son derece disiplinli ve geniş bir kültür yelpazesini kapsayan bir eğitimden sonra tercüman statüsüne yükseltiliyorlar. Öğrencilere ilkin Osmanlı Cihan Devleti'nin işleyişi ve bu devlet hayatında gerekli olan diller öğretiliyor. Türk hocaların da ders verdiği öğrenciler boş zamanlarında kahvehanelere giderek meddahların öykülerini dinliyorlardı. Tercüman statüsüne yükselen dil oğlanlarının kıyafetleri Osmanlı tebaasının giydiği tercüman kıyafetlerinin aynısıdır. Fransızlar daha sonraları kendi tercümanları için farklı kıyafet oluşturmayı istemişler, ancak Fransız dil oğlanları ve tercümanları, o günün şartlarında Osmanlı Cihan İmparatorluğu tercümanlarının kıyafetlerini giymeyi tercih etmişlerdir.[16]

Fransızların bu girişimiyle Türkçe-Fransızca sözlükler oluşturulmuş, kültürel çalışmalar yapılmış ve Fransa, dil oğlanları aracılığıyla, Batı dilinde Doğu'ya ilişkin ilk yapıtların ve çalışmaların öncülüğünü yapmıştır. 17. Yüzyılda İstanbul'da açılan Dil Oğlanları Okulu Paris'te 1795'te açılacak olan 'Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nun' öncüsü olmuştur. Fransa'nın, devlet politikasının bir uzantısı olarak açılan bu okuldan sonra Fransa'da "Doğubilim" adlı bilim dalı hayata geçirilmiş ve Türkoloji'nin temelleri atılmıştır.Tercümanların etkinlik ve yetkinlik alanları her iki devlette de geniş tutulmuştur. Tercümanlar diplomasi, hukuk ve ticaret alanlarında Batı ile Doğu arasında aracı rolünü üstlenmiş ve bu bağlamda antlaşmaları, görüşmeleri ve resmi belgeleri çevirmişlerdir.[17]

Batılı ülkelerin hem misyonerlik faaliyetlerini yürütme hem de güvenilir tercümanlar yetiştirme amaçlarına yönelik Dil Oğlanları yetiştirme programlarıyla Osmanlı Cihan Devletinin tercümanlık tarihinde yeni bir dönem açılmıştır. Yetiştirilen Dil Oğlanlarının aralarında Batı'ya Doğu'nun kültürünü tanıtan çok önemli bilim insanları çıkmış ve verilen eğitim sayesinde Batı'da Doğu Bilim Akademileri kurulmuştur.

Napolyon'a Mısır seferinde tercüman olarak eşlik eden Venture de Paradis, tercümanın bilmesi gerekenleri aşağıdaki gibi dile getiriyor:

"*İyi bir tercüman, kendi ana dilini iyi bilmeli, Doğu dillerinden anadiline çevrilmiş sözlük ve kitaplardan yararlanabilmek için yeterli Latince bilgisine sahip olmalı, ayrıca yazacak ve tercüme edecek kadar İtalyanca, Rumca, Arapça ve Farsça bilmelidir; büyük devletlerin il alanları ve ticaretin kuralları hakkında bilgi sahibi olmalı, tarih ve coğrafya bilmeli, özellikle de Türkiye'nin yasalarını ve adetlerini, Osmanlı hükümetinin çalışma tarzını ve yönetimle ilgili formaliteleri tam anlamıyla öğrenmiş olmalıdır. Ayrıca iyi bir tercüman bu bilgilerin yanısıra, sağduyuya, uzlaşmaya yatkın bir kafaya ve soğukkanlılığa, dürüst ve güvenilir bir kişiliğe, veba salgınına aldırmayacak kadar da cesarete sahip olmalıdır.*"[18]

Değişik kaynaklarda, 18. Yüzyılın ikinci yarısında hem Fransızlar hem de diğer Batılı ülkelerde Türk modası etkindi. Türklerin bütün yönleriyle Batı'da tanıtılmasında Dil Oğlanları çok etkin rol oynamışlardır.Moliere eserlerinde Türk kahramanlar da kullanıyor, hatta Türk kültürüne yönelik tercümanlardan yardım alıyordu. 1683'teki başarısız Viyana kuşatmasından sonra Türklerin tanınmasıyla Almanlar arasında bir tür Türk modası ortaya çıkmıştır. Batı'daki bu yaklaşımı Scheithauer şu şekilde dile getiriyor.

"*18. Yüzyılın sonlarına doğru Türk modası Edebiyat, Müzik ve sanat gibi her alanda yayıldı. Buna çok iyi bir örnek Mozart'ın –Saraydan Kız Kaçırma- operasını bestelemesidir.*"[19]

Osmanlı Ordusu, ikinci kez aylarca kuşatma altında tuttuğu Viyana ve çevresinden çekilmek zorunda kaldığında; altın bezemeli ve birbirinden ince işlemeli çadırları, atların eyerlerini, üstü oymalı bakır kazanlarını savaş meydanında terk etmek zorunda kalmışlardır. İşte bu ganimetler sayesinde Batı, Osmanlı kültürüyle ilk kez doğrudan karşı karşıya gelmiş ve gördükleri bu eserler onları büyülemişti. Öyle ki, kendi kralları zaman içinde Osmanlı'yı taklit etmişlerdir, onlar gibi giysiler diktirmişler, taçlarını Osmanlı tarzında taşlarla süslemişler, silahlarının kabzalarını, atlarının eyerlerini Osmanlı tarzı ince işlerle donatmışlar, hatta Saksonya Kralı ücretli bir Yeniçeri ordusu kurdurtmuştur.

---

[15] KerstinTomendal, *Das Türkische Gesicht Wiens*, Bohlau Verlag, Wien, 2000, s. 63-66.
[16] SakineEruz, *Çokkültürlülük ve Çeviri*, Multilingual, İstanbul, 2010, s. 74.
[17] SakineEruz,*a.g.e.*, s. 75.
[18] FredericHitzel, *Dil Oğlanları ve Tercümanlar*, İstanbul, 1995, s. 82.
[19] WalterScheithauer, Rems Üniversitesi Telekominikasyon ve İletişim Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 9.

Osmanlı Tarihinde Çeviri Büroları ve Yaptıkları Çalışmaları

Encümen-i Danış (1851-1862)

Encümen-i Danış, ileride kurulması planlanan yükseköğretim kurumu Darülfünun'a ders kitabı hazırlamak amacıyla kurulmuştur. Bu Çeviri Bürosu, Başta kurucusu Ahmet Cevdet Paşa bulunmak üzere 33 üyeden oluşan bir bilim akademisidir. Bu akademinin bünyesinde, Türk bilim adamlarının yanı sıra, J.V. Hammer, Redhouse ve Bianchi gibi doğubilimci, tarihçi yabancı uzmanlar da bulunmaktadır.

Akademinin temel amaçlarından biri de, Türkçe sözcüklerin daha ağırlıklı yer aldığı bir bilim dili oluşturmaktır. Toplam olarak 15 (7 Fransızca 3 Arapça) adedi çeviri 6'sı da telif olmak üzere 21 kitap yayınlanmıştır. Darülfününa ders kitabı olacak nitelikte çok az sayıda kitap hazırlanabilmiştir. Yabancı üyelerden biri olan, James Redhouse'un, 'İngilizce-Türkçe' sözlüğünde Anadolu'da yerleşik halktan topladığı sözcüklere yer vererek sözlü dilin, yazılı dil olması konusunda önderlik ettiği düşünülebilir. Onun bu çalışmaları, hem ilk kez Fransızca'dan farklı bir dil olan, İngilizcenin Osmanlı kültürüne girmesi hem de Osmanlıca yerine Türkçeyi bilim dili olarak öne sürmesi açısından önemlidir.[20]

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye (1861-1867)

Bu çeviri derneği, Encümen-i Daniş'in fen bilimi alanındaki eksikliğini tamamlamak üzere kurulmuştur. Din ve politika dışında her türlü çevirinin yayınlanması ve halka açık dersler verilmesi amacı taşıyan bu derneğin başına, Batı bilimiyle tanışma fırsatı bulmuş Münif Efendi getirilmiştir. Her iki derneğin de ortak yönü; ikisinin da devlet eliyle kurulmuş olması ve de Fransızca'dan çeviriler yapıyor olmalarıdır. Derneğin çıkardığı, Mecmua-i Fünun adlı dergide Münif Paşa'nın, fen bilimleriyle ilgili çevirileriyle birlikte felsefe alanında da çeviriler yaptığı görülmektedir.[21]

Telif ve Tercüme Cemiyeti (1865)

Maarif Nezareti telif ve tercüme cemiyetinin önde gelen kurucusu Münif Paşa tarafından kurulmuştur. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin bir uzantısı olduğu söylenebilir.Bu derneğin temel amacı, halka seslenen, halka yönelik çeviri ve telif yapıtları yayınlamaktır. Bu yolla bilginin tabana, yani geniş kitlelere yayılması hedeflenmiştir.[22]

Daireyi İlmiye (1870)

1870'de Maarif Nezaretine bağlı olarak kurulan bu dairenin amacı, Avrupa'daki üniversitelerle akademik ilişki kurmaktır. Bu dairenin kurucusu Ahmet Mithat'ın geçmişteki derneklerden farklı olarak Latince ve Klasik Yunancadan çeviriler yapma yanlısı olması dikkat çekicidir. Derneğe üye alımında da Osmanlıca ve bir Batı dilini bilmenin yanı sıra bu iki ölü dili bilme zorunluğu da aranmaktaydı. Böyle bir şart koşulmasında, Batı üniversitelerine giden öğrencilerin Klasik Yunan ve Latin dil ve kültürüne verilen öneme ilişkin aktardıkları bilgilerin büyük etkisi olduğu söylenebilir. İlk kez Telif ve Tercüme Nizannamesi de bu daire tarafından hazırlanmıştır.[23]

Telif ve Tercüme Dairesi (1914-1919)

Diğerlerinden farklı olarak bu dairenin görevi çeviri yayınları teşvik etme ve yönlendirme olarak belirlenmiştir. Hem okul hem de halka seslenecek yayınlar çıkarmak ve dağıtmak temel amaç olarak belirlenmiştir. Yayınladığı çeviri kitaplar arasında, Ziraat, Veterinerlik, Hukuk ve İktisat gibi konu alanları bulunmaktadır. Toplumun can damarı sayılan kadın ve çocuklara yönelik çeviri yayınlara da yer verildiği görülmektedir. Devlet, sağlam ve sağlıklı bir toplum oluşturmak için çocuk ve aileye daha çok önem verme gerekliliğini duymaktadır.[24]

Osmanlıda Çoğul Kimlikli Tercümanların Katkıları

Çevirmenler çokkültürlü kimlikleri nedeniyle sayısız alanda çeviri yapıyorlar ve sayısız alanda eser veriyorlardı. Bu bağlamda çevirmenlerin etkinlik alanını aşağıdaki gibi gruplandırmak mümkündür: Her alanda sözlü ve yazılı çeviri, Diplomasi, Danışmanlık Hizmetleri, Kalem Müdürlüğü, Bilimadamı, Organizasyon, Elçilik ve bakanlık yazışmalarını yürütme, Lise ve üniversitede eğitmenlik, Hukuk, Mevzuat-Gümrük-Denizcilik vb. Konular, Osmanlı Tarih Yazarlığı, Edebiyat, Dini Metinler, Müzik, Doğa Bilimleri, Coğrafya-Seyahatname, Dilbilgisi kitabı ve Sözlük yazarlığı.

Dil Oğlanları'nın Türkçe öğrenmesi için uygun kitapların bulunmaması nedeniyle çokkültürlü tercümanlar bu alanda kitaplar yazıyor ve çok dilli sözlükler hazırlıyor ve Osmanlı tarihi ve her alana yönelik çeviri yapıyorlar ve Türkçe araştırmaları için sayısız kaynak bırakıyorlardı. Sadece dilbilgisi alanında kalmıyor yazdıkları kitaplar, yukarıda belirtilen her alanda çeviriler yapıyorlar ve eserler veriyorlardı.

Dil Oğlanları'nın ya da tercüman olarak çalışan uzmanların tercümanlık kimlikleri yanında farklı başka kimlikleri de bulunuyor. Kitap yazarak kültürel bir katkıda bulunabilmeleri için aslında tercümanlık kimliğini kuşatan bir de bilim adamı, yazar ve zaman zaman da devlet adamı kimliği ön plana çıkıyordu. Bu çoğul kimlikli bazı tercümanlar ve eserleri şunlardır:

1. Franciscus a Mesgnien Meninski (1623-1698)

'Thesaurus Linguarum Orientalium' (1680-1687) adlı – Türkçe – Arapça – Farsça – Latince dillerini kapsayan sözlük. 1680'e kadar dil oğlanlarının sözlüğü yoktu.

2. Jean Baptiste Holderman (1694 - 1730)

'Grammaire Turque' (1726 - 1730), Türkçe Dilbilgisi Kitabı, o tarihteki Türkçenin gelişimini gözlemek için bilimsel bir kaynak oluşturmaktadır.

3. Joseph Freiherr von Hammer-Purstall (Avusturya kökenli, 1774 - 1856)

İlk 10 ciltlik kapsamlı Osmanlı Tarihi onun tarafından kaleme alınmıştır. Avusturya Büyükelçiliği ve Saray

---

[20] MineYazıcı, *Çeviribilim Temel Kavram ve Kuramları*, Multilingual, İstanbul, 2005, s. 53.
[21] MineYazıcı, *a.g.e.*, s. 54.
[22] MineYazıcı, *a.g.e.*, s. 56.
[23] MineYazıcı, *a.g.e.*, s. 56.
[24] MineYazıcı, *a.g.e.*, s. 57.

tercümanlığı yapan Hammer, Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesinden çok sayıda eser çevirisi yapmıştır. Hammer, bilim adamlığı kimliğiyle Encümen-i Daniş (1851-1862)'in üyesi de olmuş ve Avusturya'da Bilimler Akademisi'ni kurmuştur. Hammer'in Hfız Divanı, 1001 Gece Masalları, Seyahatnameler, İlhanlılar Tarihi, Kırım Tarihi, Arap atları üzerine yapıtı.[25]

Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri

Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri adlı çalışmadaki bilgileregöre 1497 – 1802 yılları arasındaki 305 yıllık süreçte toplam 69 adet Rus siyasi temsilcisi Osmanlı başkentine değişik görev ve amaçlarla gelmiş ve değişen sürelerle görevli olarak bulunmuşlardır. Bundan önceki ve sonraki dönemlerde de iki ülke arasında siyasi temsilciler; uzun süreli resmi görevle, karşılıklı kısa süreli resmi ziyaretle ikili ve bölgesel sorunlara çözüm bulma amacıyla, gidip dönmüşlerdir.

Osmanlı Yönetimi; yeni Padişahların tahta çıkmalarını tebliğ, iki ülke arasında birikmiş sorunlara çözüm yolları bulma, Rusya topraklarındaki gelişmeleri ve yapılanmaları, esir ve zor durumdaki Türklere sahip çıkma ve genel olarak Müslümanların haklarına sahip çıkma amaçlarıyla siyasi hüviyetli temsilciler gönderirken; Rusya Yönetimi de hem yukarıdakilerin benzeri hem de üç kıtada hüküm süren Osmanlı İmparatorluğunu çok yönlü takip, bilgi toplama, yönetim anlayışından yararlanma ve de hükümranlık alanlarını geliştirme fırsatları yakalamak amacıyla siyasi hüviyetli resmi kısa ve uzun süreli elçiler görevlendirmişlerdir.

1720 de Rusya İstanbul'a bir sefir göndererek Osmanlı Cihan Devleti ile: Lehistan Krallığının kendilerinin istediği bir hanedana dayandığını kabul ettirmiş, Kırım Hanlarına ödemekte oldukları düzenli yıllık vergiyi kaldırtmış; Osmanlı Yönetimi ise, Bağımsız bir Lehistan'ı Rusya'ya karşı kullanma kozunu ellerinden kaçırmış, yalnızca Petro'nun 'İmparator ' unvanını onaylamamayı bir başarı saymakla yetinmişlerdir. Bu hakları elde ettikten sonra da, Ruslar, rahat durmamışlar, Osmanlı sınırlarında savaş endişesi doğuracak düzeyde tahriklerde bulunmuşlardır.

1722 yılında, Nişli Mehmet Ağa birikmiş önemli sınır sorunlarını çözmek üzere Moskova'ya Elçi olarak gönderilmiştir. Mehmet Ağa'nın yolda rastladığı, perişan ordusuyla birlikte yurduna dönen bir kazak beyi ile olan görüşmesi ve Kazak Beynin, Petro'yu seferlerden vazgeçirmesi için aracılık etmesini elçiden rica etmesi, Rusya'nın o günkü iç yönetimi hakkında bilgi vermesi bakımından ilginçtir.

Rusların Mehmet Ağanın hizmetine memur ettikleri Rum kökenli tercüman Antonaki de hakkında bilgi vermeyi gerektiren ilginç ve entrikacı bir tiptir. O dönemin uygulamasıyla, Elçiyi kabul eden ülkenin her türlü ihtiyacını da karşılama sorumluluğunda olması nedeniyle, tayin edilen erzakın karşılığında para alınmak istendiğini söyleyerek elçi ve heyetini tuzağa düşürerek teşhir etme yoluna gitmesi nedeniyle, Elçi Mehmet Ağa kendisinden şikâyetçidir.

Ruslarla ilgili, hemen hemen bütün sefaretnamelerde görülen gidiş ve dönüş yol güzergâhlarında çıkarılan zorluk ve protokol sırasında çıkarılan ilginç tartışmalara Mehmet Ağa'nın sefaretnamesinde de rastlamaktayız. Moskova'ya kadar gelmiş olan Osmanlı Sefirinin, bazı protokol tekliflerini, Osmanlı Cihan Devletinin protokol kurallarına saygısızlık sayarak konaktan konağa dolaşamayacağını, mektubu sunmadan geri dönebileceğini ve hatta öldürülmeyi dahi göze aldığını söylemek zorunda bırakıldığı görülmektedir.

1754 yılında Rusya'ya Elçi olarak gönderilen, Derviş Mehmet Efendi'nin kaleme almış olduğu sefaretnamenin en dikkate değer tarafı; Osmanlı Yönetimince Rusya çarlarına 'imparator' unvanı vermenin gelen mektupta kullanılıp kullanılmadığının büyük endişe doğurduğu, Rum tercümanlar aracılığıyla, konuyu önceden öğrenmek amacıyla, ağız arama şeklinde, türlü yollar arandığı anlaşılmakta, mektubun sunulmasından sonra, Çar'a bu unvanla hitap edildiğini öğrenen Rusya tarafının rahatladığı nakledilmesidir.

Osman Şehdi Efendi de, 1757 yılında Rusya'ya Elçi olarak gidip dönenlerden biridir. Kaleme aldığı sefaretnamesinden anlaşıldığına göre, yolculuk ve Petersburg'daki görüşmeler süreci çok çetin geçmiştir. Yolculuğu sırasında geçtiği yerleşim yerlerinde kendisine sığınan Müslüman Türk esirleri teslim etmemesi üzerine, kendilerine tehdit etmeye varacak düzeyde huzursuzluk verilmiştir. Osmanlı Elçisi, Rusların her türlü zorlamalarına karşı geri adım atmamış esirleri beraberinde İstanbul'a kadar getirmiştir. Rusların, gelen misafir heyeti taciz etmeye yönelik davranışlarından biri de, Petersburg'a varan heyeti karşılamaya, aslen Trabzonlu bir Rum olan tercüman Konstantin'in, Rus devlet yetkilileri namına karşılama ve uygulanacak protokolü sunmak üzere görevlendirilmesidir. Bu duruma karşılık olarak Elçinin hoşnutsuzluğunu bildirmesi ve de burada kendisine sığınan Ozi esirlerinden birini daha himaye etmesi, Rusların tehditlerine neden olmuştur. Yapılan görüşme ve tartışmalar sonucu sorun çözüme kavuşturulmuşsa da Ruslar, Rum kökenli tercümanlar aracılığıyla türlü oyunlara başvurarak Elçi'yi rahatsız etmeyi sürdürmüşlerdir. Dayatılan protokol kuralları uzunca bir süre İmparatoriçenin kabulünü geciktirmiş ve nihayet huzurdan çıkışta istenen davranıştan vazgeçilerek kabul gerçekleşmiştir. Elçi Peterhof sarayında İmparatoriçe Elizabet tarafından kabul edilmiş, getirilen mektup törenle teslim edilmiş, Türk ahçılarca hazırlanan özel yemekler ikram edilmiş, yine heyeti taciz etmeye yönelik gürültücü oyuncu ve saz ekipleri getirtilmiş, Elçinin yiyip içmesi davete katılan kadın erkek herkes tarafından seyredilmiş ve hattadaha sonra Petro III unvanıyla Rusya Çarı olacak olan Çariçenin veliahdi, Lehistan Kralının oğlu ve daha başka misafirler elçinin artan yemeklerinin ve türlü hoşaflarının tadına bakmışlardır. Davet üzerine başbakan ile görüşmede, Elçinin kendisinden, o güne kadar yapılanlar için özür dilenmiş çok süslü bahçe ve havuzlar gezdirilerek hoş vakit geçirtilmeye çalışılmışsa da tehdit düzeyinde kaba ve ev sahipliğine yakışmayan davranışlar devam ettirilmiştir. 1758 Eylül'ünde yola çıkan Elçi'ye, esirleri teslim etmediği takdirde zor kullanılacağı söylendiği halde, O buna aldırış etmeyerek yoluna devam etmiştir. Kiyef şehrinde konaklama sırasında, Ruslar bir kez daha himaye edilen Müslüman ve Türk esirlerin teslim edilmesini istemiş bu isteğin reddedilmesi üzerine Osmanlı Muhafızlarına çok

[25] SakineEruz, *Çokkültürlülük ve Çeviri*, Multilingual, İstanbul, 2010, s. 81-90.

kalabalık olarak saldırıları sırasında kanlı çatışma çıkmış ve sayıca çok olmalarına rağmen Ruslar dövülerek kovulmuşlardır.Bu son girişimde de başarılı olamayan Ruslar, durumu Rus refakatçıların gayretkeşliğine bağlayarak af dilemiş ve meselenin kapatılması için hoşgörü talebinde bulunmuşlardır. Daha sonraki dönemlerde gönderilen Osmanlı Elçilerinin de en temel görevlerinden birisi, sürekli, isimlerini ve dinlerini değiştirmeleri yönünde baskı gören Müslümanların haklarıyla ilgilenme ve çözümler bulma olmuştur.[26]

Hemen hemen her sefaretnameye yansıdığı gibi, Rusya devlet adamlarıyla doğrudan yapılması gereken görüşmeler öncesinde, özellikle Rum kökenli tercümanlar kullanılarak zorluklar çıkarılmıştır. Hem Ruslar hem de Rumlar, uzun yüzyıllar boyunca, kendilerine imtiyazlar sağlayan ve en iyi şekilde misafirperverlik yapan Osmanlı temsilcilerine karşılık hile ve tehdide dayanan bir tavır sergilemişlerdir.

Bütün bunlardan sonra, bir büyük Cihan Devleti'nin kurucusu olan Türkler, tercümanlık ihtiyacını, Rum azınlığın tekeline vermelerinin bedelini çok ağır ödemişlerdir. Öyle ki, 1830'lu yıllarda Avrupa'nın büyük başkentlerinde açılan Büyükelçiliklerde de yabancı dil sorunu yaşayınca, yerinde bir kararla, geçici olarak büyükelçilikleri kapatarak, batılı ülkelerin dillerini ve diplomasiyi iyi bilen kadrolar yetiştirme yoluna gitmişlerdir. Bu ara dönemde Bernard Levis, Batılılara göre Türkler'in inanılmaz bir hız ve başarıyla yeni bir dil öğrendikleri gibi, siyaset ve diplomasi alanında da profesyonel anlamda bir beceri kazandıklarına işaret ederek, elçiliklerin bundan böyle gerçek anlamda işlevini yerine getirdiğine değinmiştir.[27]

Sonuç

Bu çalışmamızda Osmanlı Cihan Devlet hayatında çokkültürlülük ve çeviri hizmetlerini yüklenen çok zengin bir milliyet yelpazesinde tercümanların çeviri etkinlikleri ve ürettikleri eserlerine kısaca değinmeye çalıştık. Batılı devletlerle ilişkiler ve işlerin yürütülmesi bu çok kültürlü ve de çoğu kez elçilerden daha bilgili çevirmenler aracılığıyla gerçekleşiyordu. Öte yandan Osmanlı Cihan Devleti'nin farklı ve zengin toplumsal yapısıyla çevirmenlerine de Batılı devletlerde olduğundan farklı davranıyor ve onları verdikleri hizmete koşut, elçi, dahası Eflak ve Boğdan beyliklerine atayabiliyordu. Yunus Bey örneğinde olduğu gibi, bu tercümanların aynı zamanda ticaret de yapabildikleri ve dönemin zenginlerine katıldıkları gözlemleniyordu.[28]

Osmanlı Cihan Devletinin binlerce yıllık çokkültürlü Anadolu toprakları üzerinde kuruluyor olmasıyla koşut Orta Asya Türkistan ellerinden kopup gelen Türk milletinin de tarihi birikimlerinin bu coğrafyanın beklentilerine yatkın olması 600 yılı aşan bir süreçte sürekli güçlenen, kaynaşan ve zenginleşen bir çokkültürlülük iklimi oluşturmuştur.

Bu çokkültürlülük ikliminde, Osmanlı Cihan Devletinin her yönden güçlü ve ilaveten sağlıklı bir yönetim yapısına sahip olduğunda farklı kültürlerin mensubu olan devlet görevlileri kendilerine verilen görevlerini hakkıyla yerine getirmeye özen göstermişler ve sahip oldukları kimlikle üretken olmuşlardır.

Devletin ve yönetim sisteminin zayıflamaya başladığını hissettiğinde, tercümanlık görevindeki farklı kültürel kimliğe mensup devlet görevlileri daha önce hiç düşünmek dahi istemediği çıkarcı ve ayrılıkçı davranışlar sergilemeye başlamıştır. Yukarıda verilen iki Osmanlı Sefirinin Sefaretnamelerine yansıyan resmi görevli tercüman kaynaklı problemler bu tür davranışları yansıtan örneklerdir.

Tercümanlığın, Osmanlı tarihinde, bu şekilde gözde bir meslek olmasının temelinde, Padişah'ın Hıristiyan uyruklulardan aldığı askerlik ve toprak vergisinden tercümanları muaf tutması hem de belli bir azınlığa imtiyaz ve devlet işlerinde söz hakkı veriyor olması yatmaktadır.[29] Ayrıca, konsolosluk, liman ve tersane vb. tercümanlığı gibi yeni iş alanlarının açılması ve 18. yüzyılda Divan-ı Hümayun Tercümanlarından başarılı bulunanların, Osmanlı yönetimindeki Eflak ve Boğdan'a Bey, yani yönetici atanmaları, bu mesleğin, azınlık aileleri arasında kıymete binmesine ve de tekelleşmesine neden olmuştur. Tercümanların Padışah'a bağlılıklarını sağlama alan bu karar ve ayrıcalıklar siyasal bakımdan yerinde gibi görünmekle birlikte, çevirmenlik görevinin kurumsallaşmasını engellemesi açısından toplumsal olduğu kadar kültürel açıdan da eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rum azınlığa sağlanan bütün bu ayrıcalıklara karşın, milliyetçilik kavramının gündeme gelmesiyle birlikte tercümanların zaman içinde görevlerini kötüye kullanmaya başladıkları görülür. Daha sonra ' Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri ' adlı eserden alıntılarda açıkça görüldüpü gibi, Osmanlı Tebaasından olan birçok Rum, maddi ve siyasi yönden kazanç ve etkinlik sağlama amacıyla Rusya Yönetiminin emrine girmiş ve içinden çıktıkları hoşgörüye dayalı Osmanlı Yönetimine darbe indirmeyi kazanç olarak görmüşlerdir. Kuşkusuz bunda, Hıristiyan Batılı ülkelerin Osmanlılara karşı Hıristiyan örgütlenmesinin de büyük payı vardır.

Kaynakça

Aydın, Bilgin, 'Divan-ı Hümayun Tercümanları ve Osmanlı Kültür ve Diplomasisindeki Yerleri', *Osmanlı Araştırmaları XXIX*, İstanbul, 2007.

Eruz, Sakine, *Çokkültürlülük ve Çeviri*, Multilingual, İstanbul, 2010.

Hitzel, Frederic, *Dil Oğlanları ve Tercümanlar*, İstanbul, 1995.

Hoenkamp-Mazgon, Marlies, *İstanbul'da Hollanda Sarayı*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Kayaoğlu, Tacettin, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İstanbul, 1998.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 2001.

[26] Faik ReşitUnat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, İstanbul, 1975, s. VI, X, XVI, XIX, XX.

[27] BernardLewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 2001 s. 47.

[28] Sakine Eruz, *Çokkültürlülük ve Çeviri, Multilingual*, İstanbul, 2010, s.176.

[29] CengizOrhonlu, *İslam Ansiklopedisi*, c. 12, İstanbul, MEB Yayınları, 1974, s. 180.

Orhonlu, Cengiz, *İslam Ansiklopedisi*, c. 12, İstanbul, MEB Yayınları, 1974.
Tomendal, Kerstin, *Das Türkische Gesicht Wiens*, Bohlau Verlag, Wien, 2000.
Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, VI, X, XVI, XIX, XX;Dizi,İstanbul,1975.
Vardar, Berke, 'Çeviri Konuşmaları', *Yazko Çeviri Dergisi*, Sayı:2, İstanbul, 1981.
Yazıcı, Mine, *Çeviribilim Temel Kavram ve Kuramları*, Multilingual, İstanbul, 2005.
Yıldız, Şerife; *Çeviride Eşdeğerlik Ve Çeviri Kuramları Bağlamında Karşılaştırmalı Bir Çalışma*,SÜ. Sosyal bilimler Dergisi, Konya, 2010.
Sicill-i Osmani, *Osmanlı Ünlüleri*, haz. Seyit AliKahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 6. cilt, İstanbul, 1996.

OSMANLI BÜROKRASİSİNDE EVRAK İMHA UYGULAMALARINA DAİR GÖZLEMLER

İshak KESKİN*

1. Giriş

Osmanlı kurumlarının yaklaşık altı asır boyunca ürettiği belgelerin tamamının günümüze kadar ulaşmadığı konunun ilgilileri tarafından bilinmektedir. Bu dönemde üretilen evrakın günümüze kadar ulaşmamasının farklı sebepleri bulunmaktadır. Bu sebeplerden biri de, evrakın imha yoluyla yok edilmesidir. Ancak her imha uygulamasının arşiv teorisi bakımından bir anlam ihtiva etmesi söz konusu değildir. Bu tür uygulamaların arşiv teorisi bakımından bir anlam ifade edebilmesi için, gerekçelerinin imha teorisi bakımından dikkate alınabilir olması gereklidir. II. Mahmud döneminde (sal. 1808-1839) Yeniçeri ocağına ait bazı defterlerin imhası, 1848-1850 yıllarına ait bazı evrakın ve defterin imhası, 1903 yılına ait imha kararı ve 1914 yılına ait benzeri bir karar ile 1917 yılına ait evrak imhasıyla ilgili nizamname bu türden kaygıların başat rol oynadığı uygulamalardır. Bu uygulamalar konuya örnek teşkil edebilir niteliklere sahiptir. Bu uygulamaların bir kısmının yasal ve idari altyapısının yanı sıra evrak imhasına ilişkin teorik bakış açısının -zamanın idari ve bilimsel şartları göz önünde bulundurulmak kaydıyla- temellendirilmesi veya haklı hukuki, idari ve ilmi nedenlere dayandırılmış olması ayrıca dikkat çekicidir.

Osmanlı Devleti döneminde evrak imha uygulamalarının hayata geçirildiği, ancak bu uygulamaların günümüz imha uygulamalarına göre önemli farklılıklar arz ettiği hipotezinden hareketle hazırlanan bu çalışmada örnekleme tekniği uygulanmıştır. Bu çalışma; -bazı örneklerden hareketle- Osmanlı Devleti dönemi evrak imha uygulamaları hakkında temel yaklaşımları belirleme konusunda sonuçlar elde etmeyi amaçlamaktadır. Yine -yasal ve idari zemini hazırlanmış olsun veya olmasın- bu dönemde hayata geçirilen evrak imha uygulamalarının genel bir karakter sergileyip-sergilemediği yahut bunlardan hareketle Osmanlı döneminde evrak imha uygulamalarının teorik bir yanının (veya bilimsel bir karaktere sahip) olup-olmadığı araştırılmaya çalışılmıştır.

2. Arşivcilikte İmha Uygulaması

20. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru teknik temelli gelişmelerin etkisiyle -kurumlarda gerçekleşen- yoğun belge üretimi, kurumlarda aynı zamanda -önemli/önemsiz- çok miktarda belge birikmesine neden olmuştur. Kurumlarda meydana gelen bu evrak yığılması, üretilen her belgenin korunması gerekip-gerekmediği sorusunu gündeme taşımış; üretilen belgelerin "hangi neden(ler)le imha edilebileceği" ya da üretilen belgelerin "hangi neden(ler)le muhafaza edilebileceği" şeklindeki soru, imha uygulamasının hayata geçirilmesi bakımından önem kazanmıştır. Böylelikle kayıtları imha etmek, bunların imha edilmesine yetki vermek veya imha edilmesini kabul etmek, arşivcinin sorumlulukları ve arşivcilik mesleğinin faaliyet sahaları arasında önemli bir yer işgal etmeye başlamıştır.

Arşivcinin sorumlulukları arasına dâhil olan kurumlarda aşırı evrak birikmesi sorunu, konuya yönelik bazı çözüm önerilerini beraberinde getirmiştir. Aşırı evrak yığınının ortaya çıkardığı sorunun çözümüne yönelik geliştirilen öneriler; arşivcilikte, öncelikle -belge yönetimi[1] adı verilen temel bir konunun alt başlıkları olan- değerlendirme, seçme ve imha kriterlerinin nasıl olması gerektiğini belirlemeye yönelik olmuştur. Seçme ve değerlendirme kriterlerini de ihtiva eden değerlendirme işleminin, hazırlanan saklama planlarıyla çözüme kavuşturulması düşüncesi böylelikle ortaya çıkmıştır. Mevcut evrakın üretiminden itibaren ne kadar zaman sonra ve hangi nedenlerle muhafaza veya imha edilmesi gerektiği sorularına cevap üreten saklama planları, böylelikle arşiv uygulamalarındaki yerini almıştır. Bütün bunlar; belge yönetimi adı verilen bir sistem çalışması çerçevesinde ve bunun alt başlıkları olan değerlendirme, saklama planları ve seçme-imha uygulamalarının nasıl olmaları gerektiği konularına ayrı ayrı cevap bulunmasıyla sonuçlanmıştır.

Modern arşivcilik literatüründe, evrakın imha veya muhafazasına dair uygulamaları belirten tablolara / yönetmeliklere "saklama planı" denmektedir. Saklama planı, International Council on Archives / Uluslararası Arşiv Konseyi (ICA) tarafından hazırlanan ve pek çok dile çevrilen *Arşivcilik Terimleri Sözlüğü*'nde;[2] "*bir kurumun evrakları içinde arşivsel değere sahip olmaları sebebiyle saklanması gerekenleri niteleyen ve saklanmayacak olanların belirli saklama sürelerinin geçmesi veya belirli olay yahut da eylemlerin gerçekleşmesinden sonra imhasına, sürekli bir esas çerçevesinde izin veren belge*" şeklinde açıklanmaktadır.

Saklama planları, evrakın güncel ve yarı güncel aşamalarında büroda ve ara depolarda nihai işlem olarak imha veya sürekli saklanma sürelerini belirlemektedir. Yani saklama planları, evrakın üretilmesinden sonra geçireceği devirleri gösterir ve böylece evrakın yığın olmaktan kurtulup bir değer haline dönüşmesi sağlanmış olur.[3]

Kurumlarda üretilen evrakın nasıl değerlendirilmesi gerektiği üzerinde çalışan ünlü arşiv teorisyeni Theodore R.

---

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, İstanbul, Türkiye. ishakkeskin@gmail.com

[1] Belge yönetimi kavramı yaklaşık olarak 20. yüzyılın ortalarında literatürdeki yerini almıştır. Belge yönetimi çalışmaları, kurumsal bilginin etkin bir şekilde denetimini ve kurumsal kararlarda kullanımını amaçlamaktadır (Özgür Külcü, *Kamu Üniversitelerinde Kalite Yönetimi ve Kalite Sistem Dokümantasyonu Çerçevesinde Belge Yönetimi,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 58-60). Belge yönetimi kapsam olarak, "yaşam döngüsü" olarak kavramlaştırılan bir terimle açıklanmaktadır. Buna göre belgeler; üretim, kullanım, depolama ve son olarak da imha edildikleri veya ayıklanarak sürekli olarak saklandıkları işlem safhalarından geçer. Bütün bu safhalar; belge yönetim sistemi olarak bilinen konunun önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bunun bir parçası olarak da, "saklama planı" adı verilen ve kurumların sahip oldukları dosya gruplarının ne kadar süre ile muhafaza edileceklerini gösteren bir tablo hazırlanır.

[2] *Arşivcilik Terimleri Sözlüğü,* Bekir Kemal Ataman (Türkçeye çeviren ve genişleten), İstanbul: Librairie de Péra, 1995, s. 94.

[3] Bilgin Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Evrak İmha ve Muhafazasına Dair Neşredilen İlk Nizamname Layihası", *Arşiv Araştırmaları Dergisi,* 1 (1999), s. 47.

Schellenberg, bütün kayıtları birincil ve ikincil değere sahip olanlar şeklinde iki genel grupta toplamıştır.[4] Bu değerler -birincil ve ikincil değer-, genel anlamda ispat gücü olan kayıtları ifade etmektedir. Birincil değer, yönetim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde, denetlenmesinde, ilişkili kişilerin haklarının korunmasında ve ispatında yararlanılan kayıtları ifade etmektedir. Bu tür kayıtlar kurumsal faaliyetlere tutarlılık ve süreklilik kazandırmaları bakımından ayrıca dikkat çekicidir.[5] Diğer bir değer olan ikincil değer (araştırma değeri) ise, bir taraftan toplumun diğer taraftan -özel olsun kamusal olsun- bütün kurum ve kuruluşların işleyişlerine ilişkin kayıtları ifade etmektedir. Bu bakımdan genel olarak kayıtlar iki temel değer grubuna ayrılabilir: 1. İspat değeri olanlar ve 2. araştırma değeri olanlar. Bu belge gruplarının içerikleri ise şu şekildedir:[6]

1. İspat değeri olanlar: Kendilerini üreten şahıs, grup ya da kurumun işleyişi ve teşkilatıyla ilgilidir, yani belgeleri üreten şahıs, yönetim birimi veya devlet kurumunun fonksiyonları ve örgüt hakkında bilgi veren belgelerdir.

2. Araştırma değeri olanlar: Hizmet örgütü veya birimde çalışan insanlar, yerler, şartlar, olaylar hakkında bilgi veren kayıtlardır.

Belgelerin bilgi ve ispat bakımlarından değeri, saklanmaları konusundaki kararların belirlenmesi için hayati bir öneme sahiptir. Saklama planlarıyla birlikte evrak serileri için uygun bir saklama süresi, yani sürekli saklanıp saklanmayacağı veya saklanmayacaksa üretiminden ne kadar zaman sonra imha edilmesi gerektiği belirlenmiş olur.

Arşivcilikte uygulanan imha işleminin meşru bir tarafının olup olmadığı konusu da ayrıca ele alınmalıdır. Bu meşruiyet, bir yandan belgeyi muhafaza eden kurumlara -depo ve maliyet gibi- fazladan ve gereksiz yük yüklenmemesine diğer yandan da araştırmalar sırasında ortaya çıkacak erişim süresinin mümkün olduğunca aşağı çekilmesi düşüncesine dayandırılmaktadır. Arşiv teorisyenleri, belge ayıklama işleminin meşru olduğunu ortaya koyarken, genel olarak iki gerekçeye dayanmaktadırlar:[7]

1. Kamu veya özel kurumlar tarafından üretilen belge kütlelerinin oldukları hacimde saklanmasının maddi olarak imkânsızlığı.

2. -Belgelerin saklanmaları mümkün olsa bile- depolarda yoğun şekilde biriken evrakın kurumlar ve araştırmacılar tarafından hızlı bir şekilde kullanımlarının güçleşeceği ihtimali.

3. Evrak İmha Uygulamalarına Dair Örnekler

Yaklaşık altı asrı aşan bir zaman boyunca -uygulama sayıları fazla olmasa da- Osmanlı Devleti'nde bazı evrak imha uygulamalarına tesadüf etmek mümkündür. Bununla birlikte, -konu hakkında bilinenlerin ortaya koyduğu gibi- 20. yüzyılın hemen hemen başlarından önce, imha işleminin hangi nedenlerle ve aşamalardan geçtikten sonra yapılabileceği konusunu açıklayan bir yasal düzenleme bulunmamaktadır. Zaten bu konuda hayata geçirilen ilk örnekler de bunu doğrulamaktadır. Osmanlı bürokrasisinde evrak imha uygulamalarının ilk örnekleri, imha işleminin, imhaya dair haklı gerekçelerin anlatıldığı genellikle kısa ve basit bir değerlendirme sonrasında gerçekleştirildiklerini göstermektedir. Bunu çeşitli vesikalardan hareketle söylemek mümkündür. Bunların en bilinenlerinden biri çeşitli tarihi araştırmalara konu olan yeniçeri ocağının kaldırılışı sırasında; diğeri de, II. Abdülhamid (sal. 1876-1909) döneminde üretilmiş jurnallerin (istihbarat kayıtlarının), onun tahttan indirilişinden sonra (1909) imha edilmeleriyle yaşanmıştır.

II. Mahmud'un askeri reformları esnasında evrak imha uygulamaları konusunda belki de en erken örneklerden biri yaşanmıştır. Bu örneğe göre yeniçerilere ait bir kısım evrakın imhası gerçekleştirilmiştir. Bu hadise, dönemin ve söz konusu kurumun özelliğinden dolayı bir yönüyle her ne kadar siyasi bir husus olarak karşımıza çıksa da, bir başka yönüyle de bilinen ilk evrak imha uygulamasıdır.[8] Evrak imhasına ait tarihin kaydettiği diğer bir örnek de Çırağan Sarayı'nda muhafaza edilen ve II. Abdülhamid devrinde oluşturulan jurnallerin II. Meşrutiyet hükümeti ve yetkilileri tarafından imhasıdır.[9] Bu iki hadisenin dışında evrak imhasına ait daha başka münferit örneklerin bulunduğunu belirtmek mümkündür. Ancak II. Abdülhamid devrinde oluşturulan jurnallerin imhası meselesi bunlar arasında zamanın arşivcilik anlayışına bile uygun olmayan ve bürokratların keyfi uygulamaları olarak kayda geçmiştir. Sınırlı da olsa, bu imha uygulamalarının bir kısmı arşivcilik teorisi bakımından belli bir karakter ortaya koyabilecek durumdadır. Bunların tamamından hareketle Osmanlı Devleti dönemi evrak imha uygulamasına ait genel bir karakter belirlemesi yapmak; böylelikle de, bu uygulamaların nasıl bir mesleki teoriye işaret ettiği konusuna açıklık kazandırmak mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarına ait yönetim evrakı hemen hemen günümüze ulaşmamıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve dönemin evrakına sahip diğer arşivlerin bu tür tarihsel evrakın bir kısmından yoksun oluşu bunu açıkça göstermektedir. Kuşkusuz bunun sebepleri araştırılmaya değerdir. Osmanlı dönemi (1300-1922) evrakının tamamının günümüze kadar neden ulaşmadığı konusunda ilk akla gelen, siyasi hadiselerin bu evrakın günümüze ulaşmasına mani olduğudur. Nitekim bazı araştırmacılar, ilk dönem Osmanlı yönetim evrakının Moğol istilası (1402-1413) sırasında meydana gelen karmaşa ve yangın dolayısıyla Bursa'da yok olduğunu iddia etmektedirler.[10] Halil İnalcık ve Fahamettin Başar ise, bu dönem evrakının devletin hazinesi ile birlikte Yıldırım Bayezid'in (sal. 1389-1403) büyük oğlu Emir

---

[4] Michel Duchein, "Provenans Prensibi ve Çağdaş Arşivcilikte Tanımlama, Düzenleme ve Ayıklama Uygulaması", *Arşivcilik Metinleri*, Tülin Aren (Çev.), İshak Keskin (Haz.), İstanbul: Yeditepe, 2008, s. 24.

[5] Theodore R. Schellenberg, "Arşivsel Değerlendirme İlkeleri", *Arşivcilik Metinleri,* İlhan Bozan (Çev.), İshak Keskin (Haz.), İstanbul: Yeditepe, 2008, s. 56.

[6] Bruce Dearstyne, *Arşivsel Girişim. Modern Arşivcilik İlkeleri, Uygulamaları ve Yönetim Teknikleri,* Mustafa Akbulut ve Ahmet Oğuz İcimsoy (Çev.), İstanbul 2001, s. 113-114.

[7] Duchein, "a.g.m.", s. 44.

[8] Aydın, "a.g.m.", s. 47-48. Bu konuyla ilgili Osmanlı arşiv belgelerinin değerlendirildiği iki ayrı çalışma için bkz. Necati Aktaş: "Osmanlı Dönemi Arşivciliğimiz ve Tasnif Çalışmaları". *Belgelerle Türk Tarihi*, 1 (Mart 1985), s. 67-72; Ali Akyıldız: "Hazîne-i Evrak'ın Kurulması ve İlk Tasnif Usulleri (1846-1856)", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul: MÜ Edebiyat Fakültesi, 1995, s. 76-77.

[9] Faiz Demiroğlu, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, İstanbul: Tarih Kütüphanesi Yayınları, 1955, s. 6-9.

[10] Akyıldız, "a.g.m.", s. 69; "Osmanlı Arşivi Tarihçesi", *Osmanlı Arşiv Bülteni,* 1 (1990), s. 9.

Süleyman (1413-1421) tarafından alınarak Edirne'ye nakledildiği[11] bilgisini vermektedirler. Ancak Emir Süleyman tarafından Edirne'ye taşınan ilk dönem evrakının burada meydana gelen *dîvânhâne yangını* sırasında neredeyse tamamen yok olduğu bilinmektedir. Fetret devrinden (1403-1413) sonra birliğin yeniden kurulması ve ardına da hızlı bir şekilde Osmanlı yönetimi adına vergilerin eski topraklardan toplanması girişimine bakılacak olursa, bu doğru bir bilgidir. Zira kısa sürede vergi toplama işinin başlatılabilmesi ancak elde mevcut kayıtlar sayesinde gerçekleşmiş olmalıdır.

Osmanlı bürokrasisinde ilk evrak imha uygulaması Tanzimat Dönemi'nde gerçekleşmiştir. Çeşitli ıslahatların yapıldığı bu dönemde, kurumların örgütlenme şeklinde bazı yeni düzenlemeler yapılmış, diğer bazıları ortadan kaldırılmış ve yeni kurumlar ihdas edilmiştir.[12] Bütün bunlar yapılırken, bir taraftan da eski kurumlara ait evrakın ne yapılacağı bir sorun olarak gündeme gelmiş ve çözüm yolları aranmıştır. Nihayet bulunan çözümlerden birisi de, ilga edilen kurumlara ait evrakın imha edilmesidir.

Sözü edilen ilk evrak imha uygulaması 1826 yılında ilga edilen yeniçeri ocağına ait evrakın imhasıdır. Dönemin Maliye Bakanı Safvetî Paşa, konuya esas teşkil eden mazbatasında (1261/1845) bu uygulamanın gerekçelerini açıklamaktadır. Bu mazbatada, Safvetî Paşa, mülga ocaklara dair evrak ve defterler ile cizye ve hazine kâğıtlarının lüzumsuz olduğu gerekçesiyle sarayda mevcut fırınlarda yakılmasından, yani söz konusu evrakın artık idari olarak yararlanılmayacak evrak grubundan olduğundan söz ederek fırınlara atılmak suretiyle imha edilmesinden bahsetmektedir. Saklanmasına lüzum görülmeyen mülga yeniçeri ocağına ait bir takım evrak ve defterlerin saray fırınlarında imha edilmesi isteği münasip görülerek uygulamaya konulmuştur.[13] Bu teşebbüsü, -arşivcilik açısından ileride atılacak radikal ve modern adımların ilk işareti olarak değerlendirenler olsa da-,[14] bu adımın, evrak imha uygulaması konusunda yeni ve anlamlı gelişmeler yaşanacağı şeklinde değil, aksine Osmanlı arşivlerinin korunması, depo şartlarının iyileştirilmesi ve düzenleme çalışmalarının yapılması gibi diğer konularda hayata geçirilecek adımların habercisi olarak görmek gerekmektedir. Zaten Hazîne-i Evrak'ın kurulması, burada ve daha başka kurumlarda düzenleme çalışmalarının yapılması, hatta Bâbıâli Evrak Odası'nın kurulması gibi sonraki yıllara ait gelişmeler de bunu açık bir şekilde teyit etmektedir.

Konuya esas olan mazbatadan, depolarda aşırı biriken evrak nedeniyle erişimin güçleştiği; bu sebeple de, ileride lazım olmayacağı düşüncesiyle yeniçeri ocağına ait bazı evrak ve defterin yakılmak suretiyle imhası yoluna gidilmek istendiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle, gerçekleştirilecek bir imha uygulamasının, depoların boşalmasıyla birlikte geri kalan evraka erişimde kolaylık sağlayacağı düşünülmüştür. Burada asıl önemli olan ise, bu evrakın neden artık lazım olmayacağı düşüncesinin dayandırıldığı bakış açısıdır. Konu daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacak olursa, bu evrak ve defterin -genellikle bürokratik işlemlere ve kararlara, hatta haklara dayanak teşkil etmesi bakımından korunması nedeniyle- varlığı, dolayısıyla fonksiyonlarına dayalı işlemleri kaldırılan bir kurumun evrak ve defterine artık ihtiyaç duyulmadığı ve bu sebeple de imhası yoluna gidildiği söylenebilir. Aynı belgede işlemlere dayanak teşkil edebileceği düşünülen / böyle bir ihtimalin söz konusu olduğu evrak için benzer bir kararın alınmamış olması da bunu dolaylı olarak teyit etmektedir. Yani evrakın imha düşüncesinin şekillenişinde, mevcut evrakın ileride kullanılma ihtimali göz ardı edilmemiştir.[15]

Evrak imha uygulamasıyla ilgili başka bir örnek de 1267/1851 tarihinde imha edilmek istenen cizye evrakıyla alakalıdır. Bu konu, söz konusu evrakın yakılmak yerine fabrikalarda kullandırılması, ciltçilere verilerek mukavva yapılması veya fişek yapımında değerlendirilmesi münasebetiyle gündeme gelmiş; sonuçta Maliye Hazinesi'nde korunan 1848-1850 yıllarına ait cizye evrakıyla geçmiş senelere ait lüzumsuz evrakın yakılmayıp tekrar kullanılmak üzere matbaaya verilmesine karar verilmiştir. Bu imha uygulamasında 1265-1266 (1848-1850) yıllarına ait evrakın reayadan cizye toplanması sırasında kullanılacağı belirtilerek, ancak geri kalanların imhasına müsaade edilmiştir.[16] İşlemlerde yararlılığı olmayacak evrakın imhasına müsaade edildiği bu yazışmadan dolaylı olarak anlaşılmaktadır.

Bir başka evrak imha uygulamasına 8 Ekim 1903 tarihli bir vesikada rastlanmaktadır. Bu örnekte, Sıhhiye Nezâreti'nde biriken battal ve eski evrakın teşkil olunan bir komisyon tarafından incelenerek, içerisinde lâzım olabilecek evrakın olmadığının anlaşıldığından ve eski patent ve tezkire koçanlarından ibaret olduğu anlaşılan bu evrakın tayin olunacak özel bir memur tarafından Kavak Karantinahanesi'ne sevk olunup yetkililerin huzurunda yakılmasından ve bunun da Sıhhiye Meclisi tarafından uygun bulunduğundan söz edilmektedir.[17] Bu belge, imha uygulamasının, söz konusu evrakın ihtiyaç duyulmayacak evrak sınıfından kabul edilmiş olmasından dolayı gerçekleştirildiğini göstermektedir. Ancak yine de bu bakış açısı -gerekçesi net olmadığından- üstü kapalı verilmiştir; dolayısıyla, gerekçenin nedenini açık bir şekilde bilmemiz maalesef söz konusu değildir. Bununla birlikte, sonraki işlemlerde kullanılma değer ve ihtimali bulunmayan evrakın imhası yoluna gidildiği üzerinde durulabilir.

Evrak imhası konusunda en bilinen örneklerden birisi de, II. Abdülhamid döneminde oluşturulan Jurnallerin imha

---

[11] Halil İnalcık, "Türk -Osmanlılar kısmı-", *İslam Ansiklopedisi,* C. XII/2, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1988, s. 294; Fahamettin Başar, "Fetret Devri", *DİA*, c. 12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 480.

[12] İlgili dönemde kurumlarda yapılan ıslahatlar hakkında genel bilgi için bkz. Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform. Bâbıâli (1789-1922),* Latif Boyacı ve İzzet Akyol (Çev.), İstanbul: İz yayıncılık, 1994; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856),* İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

[13] BOA., İ.Dahiliye, nr. 5152; BOA, Ayniyat Defteri, nr. 769/51; BOA, Ayniyat Defteri, nr.770/29; naklen *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi),* c. I, Ankara: DAGM, 2000, s. 271-273; Aktaş, "a.g.m.", s. 67.

[14] *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz,* s. 10.

[15] BOA., İ.Dahiliye, nr. 5152; naklen Aktaş, "a.g.m.", s. 67-72; naklen *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz* s. 271-273.

[16] BOA., İ. Meclis-i Vâlâ, nr. 6536; naklen *Belgelerle Arşivcilik,* s. 182-185.

[17] BOA., Y. MTV., 252/64; naklen *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz,* s. 436.

edilmesi meselesidir. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra bu jurnaller,[18] Yıldız Sarayı'nın tasfiyesi sırasında bir araya getirtilerek tasnif edilmek istenmiştir. Bu sırada yapılan bir değerlendirmede, söz konusu evrakın Osmanlı tarihine ışık tutacak nitelikte olduğu dile getirilmiştir. Ancak Hareket Ordusu Komutanı Mahmud Şevket Paşa'nın (1856-1913) bir telgrafıyla jurnaller Harbiye Nezâreti'ne getirtilmiş; burada yapılan tasnif sırasında, bu jurnallerin içlerinde İttihat ve Terakki mensuplarının yanı sıra II. Abdülhamid'in hal'inde (tahttan indirilmesinde) belirleyici olan bazı zevata ait jurnallerin bulunduğu anlaşılmış ve bu durum rahatsızlıklara sebebiyet vermiştir. Sonuçta, bu jurnaller, Harbiye Nezâreti bahçesinde -bir söylentiye göre Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın (1881-1922) emriyle- bir gece yakılmak suretiyle imha edilmiştir.[19] Bu jurnallerin imha edilmesiyle ilgili emrin kim tarafından verildiğinin bile belli olmadığını iddia edenlerin bulunduğu bu uygulamanın gerekçelendirilmiş olmadığını tahmin etmek herhalde zor değildir. Zaten şimdiye kadar bu yönde ortaya çıkan bir bilgi de bulunmamaktadır.

Bu örneklerden başka diğer bir evrak imhası da 20. yüzyılın başlarında gerçekleştirilmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nde bir arşivcilik uygulaması olarak evrak imhasına ait düşüncenin 20. yüzyılın başlarında teşekkül ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu teşebbüse neden ise, Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan ve muhtemelen kamu çalışanlarının henüz tam olarak alışamadıkları modern bürokrasi usullerinin sebep olduğu hızlı evrak artışıdır. Hızlı evrak üretimi Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) dolayısıyla had safhaya ulaşmıştır. Bu hızlı evrak artışı neticesinde arşiv depolarında yığılı kalan evrak, bir tasfiye düşüncesinin doğmasına gerekçe oluşturmuştur. Yapılan bir çalışma neticesinde de, Osmanlı Devleti'nde 1334 (1917) tarihli evrak muhafaza ve imhasına ait ilk nizamnâme neşredilmiştir.[20]

Osmanlı Devleti'nde evrak imhasıyla ilgili ilk nizamnâmenin hazırlanması Posta ve Telgraf Nezareti'nde biriken evrakın satılması konusu münasebetiyle gündeme gelmiş ve bu konunun çeşitli kurumlar nezdinde görüşülmesi sonucunda bir nizamnâmenin hazırlanması gerçekleşmiştir. Aslında bir nizamnâme hazırlanmasının nedeni konu hakkında standart bir uygulama prosedürü geliştirmektir. O ana kadar çeşitli kamu kurumları tarafından yapılan imha uygulamalarının keyfiyet içerdiği üzerinde durulmamış olsa da, en azından muntazam yapılmadığı ve her dairenin konu hakkında ayrı ayrı kararlar aldıkları açık bir şekilde ifade edilmiştir.[21] Ayrıca imha süreleri belirlenmiş evrakın, bu süre sonunda imha edilebileceği, ancak bir ihtilaf ve dava konusu haline gelen evrakın ise -imha süreleri dolmuş olsa bile- süre sonunda imha edilmeyeceği üzerinde durulmuştur.[22] Söz konusu yazışmada, ayrıca evrakın imhasına kimin karar vereceği, belirlenen süre sonunda evrakın imhasının ortaya herhangi bir mahzur çıkarma ihtimalinin olup-olmadığı ve yaşanacak olumsuzluklar hakkında kimlerin sorumlu tutulacağı da değerlendirilmiştir.[23]

4. İmha Uygulamasına İlişkin Nizamnamenin Hazırlanış Nedeni

İşte bütün bu değerlendirmeler sonunda ortaya bir nizamname çıkmıştır. Bu nizamnamenin hazırlanması işiyle Islahat-ı Maliye Komisyonu ilgilenmişti. Islahat-ı Maliye Komisyonu, tartışılan konuları dikkate alarak Hazine-i Evrak Teşkîlât Kânûnu layihasına göre, her dairede evrakın imhası, muhafazası ve bu hususta memurların görevlendirilmesine dair altı maddelik bir nizamnâme hazırlamıştır. Posta ve Telgraf Nezareti, imhayla ilgili taleplerinin gerekçesini, idari ve hukuki yönden gerekli olmayan evrakın muhafazasının lüzumsuz masraflara yol açması ve geriye yönelik işlemlerin yürütülmesinde ve bu sebeple evrakın aranılmasında güçlükler çıkarması olarak göstermiştir.

Burada, kurumlarca üretilen evrakın neden korunduğuna işaret eden ve günümüzde de geçerli olan iki nokta üzerinde durulmuştur. Bunlar;

1. belgenin işlemlere dayanak olarak kullanıldığını ortaya koyan idari değer,

2. yine belgenin şahısların ve kurumların haklarının muhafazasında kullanıldığını ifade eden hukuki değer

şeklinde açıklanmıştır. Bu her iki değere sahip olmadığına kanaat getirilen evrakın ise, lüzumsuz olduğu kararlaştırılmış ve korunmasına devam edilmesinin gereksiz masrafa ve depodaki belgelerin araştırılmasının -muhtemelen belgelerin oluşturduğu yığınlar nedeniyle- büyük güçlüklere yol açacağı üzerinde durulmuştur.

Posta ve Telgraf Nezareti'ne ait biriken evrakın imhasına dayanak teşkil eden bu gerekçeler, Hazine-i Hukuk Müşavirliği tarafından değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sonucunda, Hazine Hukuk Müşavirliği dört temel nokta üzerinde durmuştur. Bu noktalar;

1. Resmi kayıtlarda yirmi, otuz ve belki elli sene sonra bile lâzım olabilecek evrakların bulunabileceği,

2. Evrakın teker teker tetkik edilmedikçe hangisinin elden çıkarılmasında mahzur olacağı hakkında bir görüş bildirmenin mümkün olmayacağı,

3. Posta evrakının da diğer dairelerdeki gibi mahzenlerde muhafaza edilmesi gerekeceği,

4. Hangi evrakın kaç sene sonra imha edilebileceğine dair kanun ve nizamların tanzim edilerek ona göre hareket edilmesinin münasip olacağı şeklinde açıklanmıştır. Dikkat edileceği üzere, burada açıklanan maddeler, aranacak evrakın bulunması, imha edilecek evrakın iyi bir araştırmadan (değerlendirme işleminden) sonra belirlenmesi, evrakın

---

[18] Bu jurnaller, II. Abdülhamid döneminde Zabtiye Nezareti'ne bağlı Hafiyye Teşkilatı tarafından hem iç hem de dış aktörlerin rol aldıkları Osmanlı Devleti'ne yönelik yıkıcı faaliyetlerin yanı sıra komşu coğrafyalarda meydana gelen siyasi değişimler ve bu değişimlerin doğurduğu / doğuracağı problemlerin öğrenilmesi ve önünün alınması nedenlerine bağlı olarak düzenlenmiştir (Mehmet Ali Beyhan, "II. Abdülhamid Döneminde Hafiye Teşkilatı ve Jurnaller", *Türkler,* c. 12, Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (Eds.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 940.

[19] Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* III, İstanbul: İnkılap ve Aka Yayınları, 1942, s. 28; Faiz Demiroğlu, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler,* İstanbul: Tarih Kütüphanesi Yayınları, 1955, s. 37; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar,* İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1964, s. 2100; Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar,* İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2000, s. 215; Beyhan, "a.g.mad." s. 940-945; Murat Candemir, Son Yıldız Düşerken, İstanbul: Çamlıca, 2011, s. 38-39. Asaf Tugay, *İbret – Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler,* İstanbul: Okat Yayınevi, 1935, s. 17.

[20] Aydın, "a.g.m.", s. 48.

[21] BOA. DUİT., 37-2/11-6; naklen *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz,* s. 361.

[22] BOA. DUİT., 37-2/11-6; naklen *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz,* s. 362.

[23] BOA. DUİT., 37-2/11-6; naklen *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz,* s. 362.

korunma şekli ve saklama planlarının tespiti şeklindedir. Bütün bunların günümüzde de yapılması gerekli mesleki uygulamalar arasında yer aldığı açıktır.

5. Nizamname Maddelerinin Değerlendirilmesi

5. 1. Korunma Nedenlerine Göre Evrakın Gruplandırılması

Korunma nedenlerine göre evrakın gruplandırılması söz konusu nizamnâmenin[24] ilk maddesinde açıklanmıştır. Buna göre resmi kurumlarca üretilen evrak ve defter muhafaza bakımından beş ayrı gruba ayrılacak ve bunların önem derecelerine göre saklama süreleri tespit edilecekti. Beş gruba ayrılan evrak ve defter konuları şu şekilde zikredilmiştir:

1. Bütün kânun, nizamname ve talimatnameler ile yabancı devletlerle yapılan anlaşmalar ve bu anlaşmalar süresince cereyan eden haberleşme ve görüşmelere ilişkin evrak,
2. İmtiyazlı şirketlerin tesisine ait fermanlar ile şartname, mukavelename ve nizamnameler, maden fermanları, arkeolojik kazı izinleri, patentler (ihtira beratları), anonim veya kooperatif türü şirketlerin kuruluş izin belgeleri, inşaat sözleşmeleri,
3. Mahkeme ve noter kayıtları, nüfus, askerlik ve memuriyet sicilleri, hususi mektepler ile dini ve hayır amaçlı tesisler ve özel izni gerektiren hususi teşekküllere ait tesis izinleri.
4. Belirli bir zaman içerisinde tetkik ve tasdiki gereken harcama ve hesaplara ait evrak.
5. Muamelesi devam etmekte olan işlere ait evrak.

5. 2. İmhasında Sakınca Görülen ve İmhası Yasaklanan Evrak

Nizamnâmenin ikinci maddesi, imhasında sakınca görülen ve imhası yasaklanan evrak ve defterlerle ilgilidir. Buna göre; birinci maddede sayılan ilk üç sınıf evrakın imha edilmek üzere satışını, yakılmasını veya başka bir yolla imhasını yasaklanmakta ve kanun, nizamnâme, talimatnâme, anlaşma, sözleşme, mezuniyet belgeleri ve fermanların asıllarının günü gününe Hazine-i Evrak'a gönderilmesi ve dairelerde bu tür evrakın yalnız tasdikli suretlerinin veya matbularının muhafaza edilmesi istenmektedir. Yine aynı maddede; üçüncü sınıfta yer alan evrak ve sicillerin, onları üreten daireler tarafından muhafaza edilmesi ve zamanla ihtiyaç duyulmayanların yine daireleri tarafından ayrılarak Hazine-i Evrak'a devir ve teslim edilmesi gerektiği belirtilmektedir.

5. 3. İkinci Madde Hükümlerine Tabi Olacak Evrak

Nizamnâmenin üçüncü maddesi; dördüncü sınıfa giren evrakın birinci ve üçüncü sınıf arasında sayılanların ikinci madde hükümlerine tabi olacağını bildirmekte ve bunların tasdikli suretlerinin muhafazasını istemektedir.

5. 4. Dördüncü Sınıfa Dâhil Edilen Evrakın ve Saklama Sürelerinin Tespiti

Nizamnâmenin dördüncü maddesi dördüncü sınıfa dâhil olan evrakın tespitiyle, yasalar da dikkate alınarak bunların saklama sürelerinin belirlenmesiyle ve ihtilafın yanı sıra herhangi bir davaya konu olan evrakın muhafaza edilmesiyle ilgilidir. Buna göre; dördüncü sınıfa dâhil edilen evrakın her dairede ayrı ayrı tespit edilmesi ve tespit edilen serilerin kanun ve nizamlar gereğince ne kadar saklanması gerektiğinin belirtilmesi istenmekte, ayrıca süresi dolan evrak arasında herhangi bir ihtilaf ve dava sebebiyle elde tutulması gerekenlerin muhafazası, bunların dışındakilerin ise imha edilebileceği belirtilmektedir.

5. 5. Bir İhtilafa ve Davaya Konu Olan Evrak

Nizamnâmenin beşinci maddesine; bir ihtilafa ve davaya konu olan evrakın, ihtilaf ve dava nedeniyle dosyasından alındıktan sonra, bu evrakın dosyadaki yerlerine bir ödünç fişinin konulmasıyla ilgilidir. Buna göre; Hazine-i Evrak'a gönderilecek olan evrakın dışında kalan evraktan ihtilaf ve dava dolayısıyla serilerinden çıkarılanların yerine bir ilmühaber konulacak ve çıkarılan evrak ilgili dava dosyasına yerleştirilecektir.

5. 6. Evrakın İmha Şekli

Nizamnâmenin altıncı maddesi, evrakın ne suretle imha edilmesi gerektiğini belirlemektedir. Bu maddeye göre evrak ya okunamayacak bir şekilde kestirilerek / kıyılarak satılacak ya da yakılarak imha edilecektir.

6. Evrakın Tasfiyesi ve Ayıklama-İmha Komisyonu Kurulması

Diğer yandan, kurumlarda oluşan evrakın imha süreçleri de önemli bir konudur. Zira eldeki evrakın koruma sürelerinin ihtiyaçlar doğrultusunda belirlenmesi ve ihtiyaçlar ortadan kaktıktan sonra imhası belli bir plan dâhilinde yapılmak durumundadır. Aslında bütün bunlar 1327-1330 (1911-1914) yılları arasında İstanbul'da mahzenlerde birikmiş belgelerin ayrılma ve imhası konusunda çeşitli sorunlar yaşanmasıyla gündeme gelmiştir.[25]Posta ve Telgraf Nezâreti için hazırlanan nizamnamede yığılmalara ve farklı uygulamalara temas edilerek, her dairenin kendine has uygulamalarının olduğu, bu yüzden de hangi evrakın ne kadar süre ile saklanmasının uygun olacağının belirlenmesi ve bunun standart bir uygulama haline dönüşmesinin sağlanması gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Konuyla ilgili gelişmelerden birisi de, 1914 yılına ait "*Evrâk-ı Atîkanın Sûret-i Tasfiyesine Dair Rapor"*[26]*adıyla bir raporun düzenlenmiş olmasıdır.* Şehremaneti Me'mûrin Kalemi Müdürü Mehmed Hayati ile Şehremaneti Hazine-i Evrâk Başkatibi Osman Nuri tarafından kaleme alınan Rapor'da, o dönemde resmi belgelerin nerelerde ve hangi şartlarda korunduğu gibi farklı konuların yanı sıra, söz konusu belgelerin tasfiye işlemleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu rapor, daha sonra hazırlanacak olan nizamnâmenin belirlediği içerikle paralellik arz etmektedir. Hatırlanacağı üzere, söz konusu nizamnameye göre evrakın dört gruba ayrılması bu raporda ana hatlarıyla dikkatlere sunulmuştur. Raporda,

---

[24] BOA. DUİT., 37-2/11-6 naklen *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz,* s. 362-365; Aydın, "a.g.m", s. 51-53.

[25] Osman Nuri ve Mehmed Hayati, *Evrâk-ı Atîkanın Sûret-i Tasfiyesine Dâir Rapor*, İstanbul, 1332; İsmet Binark, *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri,* Ankara: DAGM, 1980, s. 75; Fatih Rukancı ve Hakan Anameriç, "Evrak-ı Atikanın Suret-i Tasfiyesine Dair Rapor", *Belgeler,* 27/31 (2006), s. 96-110.

[26] Raporun değerlendirilmesi ve metni için bkz. Rukancı ve Anameriç, "a.g.m.", s. 91-111.

muhafaza edilmek üzere ayrılan evrak ile imha edilecek evrak arasındaki ayrıma bakılacak olursa, bunun açıkça gözetilmiş olduğu söylenebilir. Örneğin; söz konusu raporda, bu tarihten çok sonra Theodore R. Schellenberg'in evrakın korunmasında önemli konular olarak belirlediği temel noktalara, yani korunmak üzere ayrılan evrakın değerini ortaya koyan eşsizlik, kullanılabilirlik veya form ile içerdikleri bilginin önemi[27] ilkelerine dikkat edilmiş olması nedeniyle, kişilere, nesnelere ve olaylara ilişkin kayıtların korunması yönünde bir eğilim olduğu açıktır.

Bu komisyon raporunda belirtildiği gibi, zor şartlarda yürütülen ayırma çalışmalarının çok da başarılı yürümediği iddia edilebilir. Yaklaşık üç sene sonra bile imha komisyonu kurulması yönündeki yazışmada her dairenin halen kendine özgü ayırma ve imha uygulamaları ortaya koydukları anlaşılmaktadır. Bu durum; -1917 yılına kadar- böyle bir ihtiyaca cevap olması bakımından ayrı bir çalışma yapılmadığı, bu konuyu ele alacak bir komisyon teşkil edilmesinin gerektiğinin ifade edilmesinden anlaşılmaktadır.

Belirtildiği üzere, bu komisyonun temel görevi kurumlara has saklama planları hazırlamak olacaktı. Bir imha komisyonu kurulmasına ilişkin yazışmada, devlet dairelerinde kullanılan evrak ve defterlerden saklanması ve imha edilmesi gerekenler hakkında elde kesin bir talimat ve karar bulunmadığından, bu konuda, her dairenin imha uygulaması bakımından kendi başına hareket ettiği, bunun ise saklanması gereken evrakın yanlış değerlendirme ve anlayış sebebiyle imha edilmesi ihtimalini beraberinde getireceği dile getirildikten sonra, bu tür yanlışlıklara meydan verilmemesi için Muhâsebe-i Umûmiyye Müdüriyeti merkez daireleri ile Dîvân-ı Muhâsebât memurlarından oluşan bir imha komisyonu kurulması gerekliliği üzerinde durulmuştur.[28]

7. Nizamnamenin İmha Teorisiyle İlişkisinin Değerlendirilmesi

Gerek uygulamalardan gerekse hazırlanmaya çalışılan nizamnamelerden hareketle Osmanlı imha uygulamasının belli bir altyapısının mevcut olduğu ve bu altyapının da bilimsel bir bakış açısı sunduğu rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca imha uygulamasının bilimsel bir temele dayandırılması düşüncesi örneklerle temellendirilebilir. Osmanlı imha uygulaması, mevcut örneklerden ve bilinenlerden hareketle şu şekilde açıklanabilir:

Öncelikle Osmanlı dönemi imha uygulamalarının iki temel karakterinin olduğu söylenebilir. Bunlar; evrakın kasıtlı olarak ve herhangi bir kaygı gütmeksizin imhası ile daha sonra kullanma kaygısını içeren imha uygulamasıdır. Bunlar şu şekilde açıklanabilir:

1. Evrakın kasıtlı olarak imha edilmesi: Evrakın bir kasıt sonucu yok edilmesi, onların sonraki dönemlerde kullanılma ihtimalinin göz ardı edildiği uygulamalardır. Bu tür uygulamaların arşivcilik teorisi bakımından herhangi bir kıymeti bulunmamaktadır. Bununla amaç, uygulamaların arşiv anlayış ve teorisine uygun olmamaları nedeniyle, mevcut evrakın sadece yok edilmesidir. Bu uygulamaları hayata geçirenlerin, artık bir kültürel miras olarak kabul ettiğimiz arşiv belgelerinin gelecek nesillere aktarılması bakımından büyük ihmal gösterdikleri, hatta sonraki nesillerin geçmiş kültürleri öğrenme ve aktarma hakkına kast ettikleri söylenebilir. II. Abdülhamid dönemi jurnallerinin imhası bu türden bir uygulamaya verilebilecek oldukça net bir örnektir. II. Abdülhamid dönemini sona erdiren ihtilalin önde aktörlerinin bile II. Abdülhamid'e jurnal sunduklarının anlaşılması ve bunun açığa çıkma endişesi, söz konusu jurnallerin imhası kararının verilmesinde etkili olmuştur. Bu jurnallerin imhasına dair ayrıntılı raporların şimdiye kadar bulunamamış olması, hatta imha emrinin kim tarafından verildiğinin belirsizliği de, dönemin aktörlerinin ne denli bir endişe içinde olduklarını ve jurnalleri sırf yok etmek için imha ettiklerini anlatmak için yeterlidir.

2. Daha sonra kullanma kaygısına sahip imha uygulamaları: Osmanlı döneminde evrak imha uygulamalarının daha ziyade belli bir kaygı taşıdığı söylenebilir. Yeniçeri ocağına ait evrak ve defterlerin imhası kararının verilmesi, 1848-1850 yıllarına ait bazı evrakın imhası ve 1903 yılına ait imha kararları bu türden kaygıların başat rol oynadığı uygulamalardır. 1914 yılında hazırlanan imha nizamnâmesi de bu uygulamaların belli kaygıları temel alan uygulamalar olduklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu nizamnâmede evrakın korunmasında belli kriterler belirlenmiştir. Bu kriterler; kurumlarca üretilen evrakın neden korunduğuna işaret eden ve günümüzde de geçerli olan iki nokta üzerinde durmaktadır. Bunlardan biri, belgenin işlemlere dayanak olarak kullanıldığını ortaya koyan idari değeri; ikincisi ise, yine belgenin şahısların ve kurumların haklarının muhafazasında kullanıldığını ifade eden hukuki değeridir. Burada ifade edilmeyen mali denetim gibi işlemlere dayanak teşkil ettiğini düşünebileceğimiz mali içeriğe sahip evrakın da mali değerinin olduğu, ancak bu değerin idari değer içinde değerlendirilmiş olabileceği yorumunun yapılması mümkündür. Bu her iki değere sahip olmadığına kanaat getirilen evrakın lüzumsuz olduğu kararlaştırılmış ve korunmasına devam edilmesinin gereksiz masrafa ve depodaki belgelerin araştırılmasının -muhtemelen belgelerin oluşturduğu yığınlar nedeniyle- büyük güçlüklere yol açacağı üzerinde durulmuştur. Ancak burada eksik olan bir husus bulunmaktadır; o da, korunması öngörülen evrakın gelecekte araştırmalar bakımından korunması arzusudur.

Evrakın imhası yönünde gerçekleştirilen bu iki yöntemden her birinin arşivcilikteki imha teorisi bakımından değerlendirilmesi, bizi, birbirinden farklı sonuçlara ulaştırmaktadır. Bunlardan birincisinin, yani sadece imha düşüncesinin hâkim olduğu eğilimin imha teorisi bakımından bir önemi haiz değildir. Zira burada evrakı sadece imha etmek temel kaygıdır ve bunun dışında herhangi bir kaygının hesaba katılmadığı da açıktır. Bu bakımdan, bu uygulamanın imha teorisine verdiği bir katkıdan da söz edilemez. Yani bu uygulamaların Osmanlı imha teorisi bağlamında bir anlam ifade ettiğinin düşünülmesi ve bunun Osmanlı imha uygulamasına bir karakter kazandırması

---

[27] Theodore R. Schellenberg, "Principles of Archival Appraisal", *Modern Archives Administration and Records Management: A RAMP Reader,* Peter Walne (Ed.), Paris: UNESCO, 1985, s. 269-279; bu makalenin Türkçe çevirisi için bkz. Theodore R. Schellenberg, "Arşivsel Değerlendirme İlkeleri", *Arşivcilik Metinleri,* İlhan Bozan (Çev.), İshak Keskin (Haz.), İstanbul: Yeditepe, 2008, s. 55-70.

[28] BOA. BEO., nr. 335986; naklen *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz*, s. 380-381.

mümkün değildir.

İkinci uygulamanın ise, arşivcilik teorisi yönünden önemli olduğu söylenebilir. Burada günümüz arşivcilik anlayışına uygun bir değerlendirme mantığının bulunduğu da açıktır. Zira değerlendirme, evrakın, kurumların mevcut ihtiyaçları sırasında araştırmaları güçleştirdiği, gelecekteki faaliyetleri ve gerek kurumların gerekse şahısların haklarının muhafazasında bir aktör olarak işlev görebileceği üzerinde durulmuş; böylelikle de, söz konusu evrakın sonraki dönemde kullanılıp kullanılmayacağı sorgulanmıştır. Bu kaygının günümüz evrakının korunmasında ve imha uygulaması sırasında muhafaza edilmek üzere ayrılan evrakın belirlenmesinde de etkili olduğu bilinmektedir. Ancak bu uygulamaların hiç birinde, -bugün olduğu gibi- evrakın araştırma değeri nedeniyle sürekli saklanması gereği üzerinde açık bir şekilde durulmamıştır.

Osmanlı dönemi imha uygulamalarında evrakın araştırma değerinin -belki- üstü kapalı bir şekilde hesaba katıldığı söylenebilir. Örneğin; iki ayrı uygulamanın birincisinde tarihe ışık tutabilecek evrakın korunması talebi; diğerinde ise, Harbiye Nezareti'ne bağlı Târîh-i Harb Şu'besi'ne bağlı Harb Hazîne-i Evrâkı için tarihi önemi haiz evrakın buraya nakledilmesi bu yönde bir algının mevcudiyeti konusunda ipuçları sunmaktadır. 1917'de Harbiye Nezâreti bünyesinde kurulan Târîh-i Harb Şu'besi'ne bağlı Harb Hazîne-i Evrâkı için harp tarihiyle alakalı vesikaların bir araya toplanması istenmesi, bu duruma üstü kapalı bir cevap olabilir niteliktedir. Ama yine de, o günün Osmanlı bilim anlayışında bir süredir dikkate alınan arşiv belgelerinin bilimsel araştırmalarda kullanılabileceği yönündeki bakış açısının çok yaygın olmayan bir durum olduğu; bu yüzden de bunun açıkça ifade edilmediği söylenebilir. Nitekim gerek Tarih-i Osmani Encümeni'nin faaliyetleri ve yayın organı olarak hayata geçirilen Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası'nda arşiv belgelerinden yararlanılarak kimi makalelerin kaleme alınmış olmasından ve Macar tarihçi Karacson Imre gibi bazı bilim insanlarının zamanın Osmanlı arşivlerinden yararlanmaları gerekse Hayreddin Nedim (Göçen) gibi bürokrat ve yazar kimliğine sahip bazı şahısların arşivlerin bilimsel çalışmalarda kullanılabileceği yönündeki bakış açılarının varlığı,[29] Osmanlı bürokratlarının imha kararı verirken bu belgelerin tarihi araştırmalarda kullanılabilirlik değerlerinin olduğunu göz önünde bulundurdukları üzerinde durulabilir.

8. Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına doğru bazı evrak imha uygulamaları olmuştur. Bunların bir kısmı sadece evrakı imha etme kaygısına sahiptir. Bununla birlikte evrakın kullanılma ihtimallerinin olup-olmadığı sorgulamasının olduğu imha uygulamaları da mevcuttur. Bu imha uygulamaları günümüzde de dikkate alınan bir bakış açısını yansıtmaktadır. Ne var ki, bu bakış açısının günümüz uygulamalarıyla kesmen uygunluk gösterdiği söylenebilir. Zira evrakın gelecekte araştırma değerlerinin de olabileceği, yani araştırmalar sırasında kullanılabileceği resmi yazışmalarda açık bir şekilde tartışılmamıştır. Günümüz arşiv imha teorisine göre bu bir eksikliktir. Ancak evrakın saklama planlarının hazırlanması için dikkate alınan birincil değerlerin, yani idari, mali ve hukuki bir ihtiyaç nedeniyle evrakın korunması ve bunlara bağlı olarak evraka bir süre tayin edilmesi düşüncesi kayda geçmiştir. Ancak elimizde -evrakın yaşam evrelerini ortaya koyan- bir saklama planı olmadığı için, araştırma değerinin dikkate alınmış olabileceği yönünde kesin bir yorumda bulunmamız da mümkün değildir. Bununla birlikte hem Osmanlı bürokrat ve bilim adamlarının hem de yabancıların Osmanlı arşivlerinden yararlanmış olmaları, aslında bu değerin bilindiğini bize göstermektedir. Ancak uygulamaların ve yazışmaların hiçbirinde bu durum açık bir şekilde ifade edilmemiştir.

---

[29] Geniş bilgi için bkz. İshak Keskin, "Günümüz Arşivcilik Anlayışıyla Bir Osmanlı Aydını Olarak Hayreddin Bey [Nedim Göçen]'in (1867–1942) Arşivcilik Anlayışının Karşılaştırılması", *Journalof Turkish Studies –In Memoriam Şinasi Tekin III-*, 32/1, 2008, s. 298-299; İshak Keskin ve Rıfat Günalan, "Hayreddin Nedim Bey'in [Göçen] Kaleminden Arşivcilik", *Yücel Dağlı Anısına,* Evangelia Balta, Yorgos Dedes, Emin Nedret İşli, M. Sabri Koz (Yay. haz.), İstanbul: Turkuaz, 2011, s. 349-350.

OSMANLI'DA ŞİKÂYET HAKKININ KULLANIMI VE ŞİKÂYET MEKANİZMASININ İŞLEVİ*

Murat TUĞLUCA**

Giriş

Şikâyet, en yalın anlamıyla yaşanan idari veya adli bir haksızlığın ilgili makama yakınmayla iletilmesidir. Bu gün olduğu gibi geçmişte de kurulu siyasal sistemler,yurttaş veyahut tebaanın adaletle yönetilmesi düşüncesiyle haksızlıkları gidermek ve hakkın yerini bulmasını sağlamak üzere yazılı olan ya da olmayan normlar ihdas etmişler ve fertlerin gerek kendi adlarına gerekse kamu adına yaptığı haksız fiillere mani olmak istemişlerdir. Bu bağlamda, merkezi siyasal sistemi ve gelişmiş adalet düşüncesiyle hareket etme iddiasında bulunan Osmanlı Devleti de adaleti temin için çeşitli haksızlık giderme ya da haksızlık önleme kanalları ve süreçleri geliştirmişti. Haksızlık durumuna ya da öyle inanılması durumuna karşı tebaadan olsun olmasın herkesin Osmanlı ülkesinde işlenmiş olduğu kabul edilen bir haksızlık için mahkemeye ya da bir üst mercie bu haksızlığı dile getirme hakkı vardı. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan veya bulunan herkesin şikâyet için başvuru hakkı devletin önem verdiği bir husustu. Osmanlı'da bu hak, klasik İslam devlet teorilerinde "daire-i adliye" kavramı ile izah edilen ve temeli adalet olan anlayış çerçevesinde kullanılmıştır. Bu anlayışa göre, haksızlığa uğradığını düşünen bir kimsenin şikâyetini doğrudan padişaha iletmesi mümkündü.

Osmanlı'dan önceki İslam devletlerinde bu işlem için "Divan-ı Mezalim" adıyla bir müessese kurulmuştu. Osmanlı ise doğrudan bir mezalim divanı kurmak yerine mezalim divanının yetkilerini çeşitli derecedeki mercilere aktarmış ve şikâyet kabulünü tek bir müesseseye bırakmamıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti'nde şikâyet mekanizması, birçok merciin şikâyet kabul ettiği ve bu hakkın daha yaygın kullanılmasına imkân veren hiyerarşik bir ağ olarak ortaya çıkmıştır. Şikâyet kabul eden çok sayıdaki merciin "belli bir sonuca ulaşmak için karmaşık bir biçimde düzenlenmiş organ veya parçalar birleşimi" olarak dizayn edildiğini düşünebiliriz. Osmanlı Devleti, idari ve adli örgütlenmesini, sosyal bünyede meydana gelebilecek anlaşmazlıklar ve çatışmalara idari ve adli denetim mekanizmaları aracılığı ile cevap verebilecek nitelikte düzenlemiş ve nihai amaç olarak da adaleti sağlamayı hedeflemişti.

Osmanlı İmparatorluğu, birçok müessesesini önceki Türk-İslam devletlerinden aldığı gibi şikâyet mekanizmasının inşasında da bu gelenekten yararlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde şikâyet hakkı ve bu hakka verilen önemin iki temel dayanağı bulunmaktadır. Bunlar, Osmanlı devlet-toplum anlayışı ve İslam hukukudur. Osmanlı devlet-toplum anlayışının, kendi şahsına münhasır olmadığı, Hint-İran ve Yunan siyasi düşüncesiyle harmanlanmış İslam siyasi düşüncesi, Orta Asya Türk-Moğol gelenekleri ve toprakları üzerine yerleştiği Bizans mirasından etkilendiği bilinmektedir.[1] İslam devlet yapısı, oluşmaya başladığı andan itibaren farklı mahfillerden etkilenmiştir. Bunun önkoşulu ise İslam devlet anlayışının temel siyasi ve ahlaki hedeflerine sadık kalınmasıdır. Bu sağlandığı müddetçe müesseseleşme konusunda esnek ve yenileşmeye açık bir yaklaşım sergilenmiştir.[2]

İslam siyaset teorileri oluşturulurken devleti tanımlamaya ve mahiyetini ortaya koymaya yönelik çabalar sergilenmiştir. Maverdi ve İbn Teymiye gibi fakihler, Farabi gibi filozoflar, Seâlibî, Sühreverdi ve Nizamülmülk gibi siyaset bilimciler ve İbn Haldun gibi toplum bilimcilerin her biri, farklı açılardan yaklaşmalarına rağmen devlet ve hükümdarın varlığına olan gereksinim konusunda uzlaşma halindeydiler. Bu düşünürler, devlet ve hükümdarı, din ve dünya işlerinin yürütülmesi için şart görüyorlardı.[3] Bu noktada hükümdar/sultan/halife devletle özdeşleştirilmiştir. Allah, "iyiliği emredip, kötülükten alıkoymayı" farz kıldığına göre bunu gerçekleştirmek ancak kuvvetle mümkün olurdu. Sultanın görevi, toplumu adalet ve güzel siyasetle zapt etmektir. Sultan bu görevi ancak adaletle sağlayabilirdi. Bunun yolunu dönemin düşünürleri "daire-i adliye" ile izaha çalışmışlardır.[4] Klasik İslam devlet toplum görüşlerinin temel argümanı haline gelen daire-i adliye, adı her zaman kullanılmamakla birlikte çeşitli eserlerde şu şekilde dile getirilmiştir: Ordusuz hükümdar olmaz, malsız ordu olmaz, tebaasız mal olmaz ve adalet olmayınca da tebaa olmaz.[5] Bu anlayışa göre, ancak adaletin sağlanmasıyla devlet ve hükümranlık devam edebilirdi. Adalet sağlanmazsa adalete bağlı olarak tebaa, tebaaya bağlı olarak mal, mala bağlı olarak da ordu, orduya bağlı olarak da hükümdar olamaz. Bu yüzden hükümdarların en önemli görevi halk üzerinde adaleti sağlamaktı. Çünkü hükümdar için adaletin en önemli getirisi, halkın itaatini sağlamasıydı. Adalet devletin sürekliliğini sağlayacak vasıtaların başında görülmekteydi. Adalet olmazsa halkın itaati sarsılır ve devletin düzeni bozulurdu. Bu durum, şu veciz sözle ifade edilmiştir: Mülk küfürle yok olmaz zulümle yok olur.[6] Bu noktada hâkimiyet ve adaletin birbirine bağlı kavramlar olarak algılandığı anlaşılıyor. Hâkimiyetini devam ettirmek isteyen hükümdarın adaleti tesis etmesi, iktidarının devamını sağlayacak en önemli görevi olarak algılanmıştır.[7] İnalcık'ın da belirttiği gibi "egemenlik adalete sıkı sıkıya bağlı"ydı.[8]

Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, hükümdarların saltanatlarının devamı için en önemli görevi adaleti

---

** Yrd. Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. mtugluca@ahievran.edu.tr

1 Mehmet Öz, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1997, s. 48, 49.

2 Ahmet Davutoğlu, "Devlet", *TDVİA*, c. 9, İstanbul, 1994, s. 236.

3 Halil İnalcık, "Şerî'at ve Kanun, Din ve Devlet", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, 2005, s. 42.

4 Nizamülmülk, *Siyasetname,* çev. N. Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003. s. 191.

5 Ebu'n-Necib Sühreverdi, *Nehcu's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk,* çev. Nahifi Mehmed Efendi, Tercüman, İstanbul 1974, s. 47.

6 Sühreverdi, *Nehcu's-Sülûk*, s. 48, 98.

7 Maverdi ve Ferra, imamlıkta aranan şartların başına adil olmayı koydukları gibi imamlıktan azledilmeye gerekçe olabilecek hareketlerin başına da adaletsizliği koymuşlardır. Musa Kazım Bakır, *Ebü'l-Hasen el-Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın el-Ahkâmü's-Sultâniyye Adlı Eserlerinin Mukayesesi (İmamet ve Yargı Konuları Örneği)*, Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2009, s. 28, 45.

8 Halil İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri" *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet,* Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 14.

sağlamaktı. Türk-İslam devletlerinde hükümdarlar bu işi mezalim mahkemeleri vasıtasıyla yürütmüşlerdir.[9] Devleti temsil eden görevlilerle onlarla muhatap olan halk arasındaki münasebetlerde ortaya çıkabilecek her türlü haksız uygulamanın bu mahkemelerce ele alınması öngörülüyordu. Devlet (veya devlet yetkilileri) ile halk arasındaki bu münasebet, hiç kuşkusuz eşit bir güç dengesine dayalı değildi. Devlet yetkilileriyle halk arasındaki bu orantısız güce dayalı ilişki, halkın haksız uygulamalarla karşı karşıya kalmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Özellikle vergi toplama ve genel mahkemelerce adaletin dağıtılması gibi konularda halkın adalet dışı uygulamalarla karşı karşıya kalması her zaman muhtemeldi. Devlet yetkilileriyle halk arasındaki bu eşitsiz ilişki dolayısıyla muhtemel haksızlıklara meydan vermemek için hukukî bir zorunluluk olarak kamu alanında halkın şikâyet hakkı öngörülmüştür.

İslam devlet-toplum ve siyaset modelinin temelini teşkil eden “halka adil davranma” ve “onları her türlü zulümden koruma” görevini gerçekleştirebilmek için çeşitli uygulamalar olmuştur. Bu uygulamalar temelde yönetimin başında bulunanlara yapılan şikâyetleri değerlendirme ve haksızlığı önleme şeklinde gerçekleşiyordu. Bu dönemde yönetimin başındakiler, devlet memurları tarafından zulme uğrayan kişilerin üzerinden zulmü kaldırmaya yetkisi olan merciler olarak karşımıza çıkmaktadır. Mezalim mahkemeleri, Osmanlı öncesinde şikâyet kabul eden en önemli müessese olarak gözükmektedir. Osmanlı Devleti, birçok müesseseyi Türk-İslam geleneğinden almışken kendisinden önceki gelenekte bulunan mezalim mahkemesini doğrudan almayı yeğlememiştir. Bunun yerine Osmanlı, şikâyet dinlemek için birçok mercie yetki vermiştir. Peki, Osmanlı, neden şikâyet hakkının kullanımını mezalim mahkemesi gibi tek bir müesseseye münhasır kılmamıştır? Osmanlı, şikâyet hakkının kullanımı için hangi mercileri yetkilendirmiştir? Bu mercilerin şikâyet mekanizması içerisindeki fonksiyonları nelerdir? Gibi soruların cevaplanması gerekmektedir. Osmanlılar, kendinden önceki devletlerin divanlarının yetkileriyle mezalim mahkemelerinin şikâyet dinleme fonksiyonunu tek çatı altına toplamayı tercih etmiştir. Diğer bir deyişle Divan-ı Hümayun, daha önceki divanların idari, mali ve siyasi fonksiyonlarını alırken mezalim divanının şikâyet kabul etme fonksiyonunu da üstlenmiştir. Bunun yanında mezalime ilişkin şikâyet kabulü, sadece Divan-ı Hümayun’la sınırlandırılmamıştır. Veziriazama bağlı olarak çalışan İkindi, Çarşamba ve Cuma divanlarında da şikâyet dinlenmiştir. Dahası kazasker divanında, eyalet ve sancak divanlarında ve kadı mahkemelerinde de mezalime yönelik ve kamu hukuku alanına giren konularda şikâyet kabul edilmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti, mezalime ilişkin konularda yapılacak şikâyetler için başvuru mercii sayısını artırmış ve yaygınlaştırmıştır. Bu da şikâyetçilerin şikâyetlerini yetkili mercilere ulaştırmada daha geniş bir imkâna sahip olmasını sağlamıştır. Bir şikâyetçi şikâyetini en yakınındaki bir kadıya yapabileceği gibi sırasıyla sancak ve eyalet divanı, imparatorluğun merkezinde bulunan veziriazama bağlı diğer divanlara ve Divan-ı Hümayun’a yapabilirdi. Hepsi de sonuç itibariyle padişah adına şikâyet kabul eden ve padişahın kanununa göre hüküm veren mercilerdi.

A. ŞİKÂYETİN İLETİM KANALLARI

Şikâyetler, Divan-ı Hümayun’a çeşitli kanallar vasıtasıyla ulaşıyordu. Burada bu kanallar üzerinde durulacaktır. Hiç kuşkusuz şikâyet kanallarının en yaygın kullanımı standart başvuru diyebileceğimiz şikâyetçinin doğrudan Divan-ı Hümayun’a başvurmasıyla gerçekleştirdiği başvuru şeklidir. Bu başvuru, arzuhalle, mahzarla veya şahsen yapılıyordu. Bundan başka çeşitli kanallar kullanılarak da şikâyetler, Divan-ı Hümayun gündemine gelebiliyordu. Taşradan casus ve resmi görevliler vasıtasıyla gelen duyumların, tarikatların ve şairlerle düşünürlerin kaleme aldıkları edebi eserlerin bu bağlamda birer şikâyet kanalı olarak kullanıldığını ifade etmek mümkündür. Bunlar sürekli kullanılan kanallar değildi. Aşağıda, şikâyetin iletim kanalları üzerinde de durulacaktır.

1. DOĞRUDAN VEYA ARACIYLA ŞİKÂYET

Şikâyetlerin devletin en üst organına ulaşmasında her hangi bir hukuki ve idari sınırlandırma bulunmamaktaydı. Devlet, bir iletişim kanalı olarak şikâyet mekanizmasını geliştirmiş ve bu kanalı her zaman açık tutmuştur. Bunu yaparken de herhangi bir ön koşul veya bir ara merci de koymamıştır. Böylelikle topluma, devletle olan iletişimini kesintisiz bir şekilde devam ettirme olanağı sunulmuştur. Bu kesintisiz iletişimin hem devlet hem de tebaa açısından birçok getirisi vardı. Bir defa çevreden merkeze doğru bir bilgi akışı sağlanıyordu.Devlet, çıkardığı kanunların ve devletin temelini teşkil eden şeriatın taşrada gerektiği gibi yürütülüp yürütülmediğini bu sayede denetleme imkânına sahip olabiliyordu. Bu tür bir getiri, devletin bu iletişim kanalını sürekli açık tutması için önemli bir sebepti. Tebaa ise taşrada karşılaştığı kanun dışı uygulamalarla zulme uğradığı durumlarda her zaman doğrudan başvuruda bulunabileceği açık bir kapıya sahip oluyordu. Tebaa bu kapıyı her başı sıkıştığında çalmaktan çekinmemiştir. Bu kanalın çeşitli kullanım şekilleri bulunmaktadır.

Bizzat Divan-ı Hümayun’un huzuruna çıkıp şikâyetini şahsen dile getirme şeklinde gerçekleşen şikâyet etme biçiminin en fazla kullanılan yöntem olduğu açıktır.[10] Divan-ı Hümayun’a şikâyet başvurusunun bir diğer yaygın kullanım biçimi de arzuhalle yapılan şikâyetlerdir. Şikâyet içeren arzuhaller bir haksızlığın beyanı ve hak talebi, bir

---

[9] Ebu’l-Hasan Habib el-Mâverdî *el-Ahkâmü’s-Sultâniye,* çev. A. Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul, 1994, s. 156-186.

[10] Taş tarafından 3-9 numaralı şikâyet defterlerine göre Ankara merkeze alınarak yapılmış bir çalışmada, Ankara’dan Divan-ı Hümayun’a şikâyet hakkının kullanım biçimi ve oranları şu şekilde verilmiştir: Bizzat % 61,36, toplu şikâyet 22,72, kadı aracılığıyla % 14, 39, ehl-i örf aracılığıyla 1, 51. Hülya Taş, “Osmanlıda ‘Şikâyet Hakkı’nın Kullanımı Üzerine Düşünceler”, *Memleket Siyaset Yönetim,* Ankara, 2007, S. 3, s. 192. Üsküp’ten Divan-ı Hümayun’a şikâyetçiler % 54 arzuhal, % 18 bizzat gitme, % 14 kadı mektubu, % 5’er ehl-i örf arzı ve adam gönderme, geriye kalan % 4 ise mahzar yoluyla şikâyette bulunmuşlardır (Murat Tuğluca, “Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp’te Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Şikâyet Mekanizması”, *Motif Akademi,* S. 2, 2012, s. 113). Örnek bir hüküm için bkz. “Müfettiş-i Evkâfa Hüküm ki Bursa’da Hüdavendigâr mütevellisi Ahmed gelüb vakf-ı merkûmun usulü kanun berat-ı şerifimle vazife mutasarrıf olan mürtezikalarına bin yüz senesinden Mora seferi içün mîrden olan ikişer aylıkdan mâʻadâ o vazifeleri virmeğe razı iken bazıları hilaf-ı şart-ı vâkıf vazife taleb itmeğe hükm-i hümayunum reca itmeğin hilaf-ı defter ve mugayir-i şart-ı vâkıf ziyade vazife talebiyle rencide ve teaddi olunmayub vukuʻu üzere arz ve iʻlam olunmak içün yazılmışdır Evasıt-ı cemaziyel evvel [1]100” *AŞD*, 13 s, 2, h. 5.

görev veya ücretin istenmesi, bir yanlışlığın düzeltilmesi gibi durumlarda kullanılırdı.[11]Aslına bakılırsa arzuhalle başvuru da şahsen yapılan bir başvurudur.[12] Kişi eğer yazma kabiliyeti varsa ve yazma kabiliyeti, dönemin dilekçelerinde bulunması gereken kalıp ifadeleri ağdalı bir şekilde kullanacak kadar iyiyse, dilekçesini kendisi yazabilirdi. Ancak tahmin edilebilir ki şikâyetçilerin büyük bir kısmı bu şekilde dilekçe yazabilecek kabiliyete sahip değildir. Bu yüzden şikâyetçi İstanbul'a geldiğinde bu işte uzmanlaşmış olan arzuhalcilere başvurmaktaydı. Şikâyetçi arzuhalini kendisi teslim edip sonucu bekleyebileceği gibi dilekçeyle beraber Divan'ın huzuruna da çıkabilirdi. Şikâyetlerin çok büyük bir bölümü şahsen veya dilekçeyle yapılan şikâyetler şeklinde gerçekleşmiştir. Taşradan İstanbul'a gelip şikâyet dilekçesini hükümet merkezine teslim etmenin birçok sıkıntısı bulunmaktaydı. Bu konuyla ilgili bir reayanın İstanbul'da çektiği sıkıntılar, Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn'de şu şekilde dile getirilmiştir:

"…Türk vardur ki iskeleden Divan-ı Ali'ye gelince kırk kişiye sormayınca Divan'ı bulamaz. Bu kande kaldı kim Divan yazıcılarının evini bula. Bunların hali budur ki evvela Divan-ı Aliye ki varurlar, hükm-i şerif emr olunur, şâd olurlar. Sonra sora sora reisü'l-küttab hazretlerinin evini bulurlar. Dahi adet-ı kadimdür ki ol hükm isteyen Türkün eline barmak kadar kağıd virilür ve derler ki var imdi sen bu kâğıdı filan mahallede fülan yazıcıya vir, ol senün hükmün yazıvirir derler… vakit olur ki Divansız günlerde iki gün gezer bulamaz… başına dürlü dürlü haller gelür tâ Cuma'ertesi girü Divan'a gelür, ol emr etdükleri kâtibi bulur, kâtib dahi neylesün ol dar yerde türk ile oturub hükmün yazmağa kâbil değil. Gelende o da 'muradınız üzere ne yazıvireyin?' dir, … iki üç günde hükmin ala. Bâkisi hükmü alıncaya değin çok bela çeker. Geze geze hükmü virecek akçesin dahi ekl eyler, sonra hükmünü dahi bulsa akçesiz alamaz, ah vah ile çıkar gider, mazlumlardır. Hem ötede zulme uğramışdır, hem de burada gelüb işleri bitmeyüb arkasındaki kepenek ve gayri esbabcuğun satar…"[13]

Uzak bölgelerdeki şikâyetçilerin Divan-ı Hümayun'a ulaşamadıkları zaman bu eksikliği kadı mahkemeleri ile eyalet ve sancak divanları vasıtasıyla giderdikleri düşünülebilir. Şikâyetçiler yukarıda ele alınan mercilerden olan kadı mahkemelerine de şikâyet için doğrudan başvuruda bulunabiliyorlardı. Zira kadılar sadece şer'î konularda değil idari-örfi konularda da padişahların kanunnameleri çerçevesinde hüküm vermeye yetkiliydiler. Ancak bu iki alandaki yetkilerini kullanırken bazı zamanlarda engellerle karşılaşıyor, yapılan bir şikâyete cevap veremediği zamanlar oluyordu. Kadı, kendisini aşan bu durumlarda şikâyeti, bir mektupla Divan'a iletiyordu.[14]

Kadıların üstesinden gelemediği konuların başında eşkıya hareketleri veya ehl-i örfün önlenemeyen zulümleri gelmektedir. Bu tür sorunlar, kadılardan başka kanallarla da Divan'a aksettirilebiliyordu. Mesela taşrada haksızlıktan muzdarip olan ahali, bölge yetkilileriyle işin çözülemeyeceğine kanaat getirdiğinde yörenin "ulema, suleha, eimme, huteba, ayan ve eşrafından" oluşan ileri gelenlerine başvuruyordu. Onlardan, bir mahzar yazılarak şikâyet konusunun İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu.[15]Bazı durumlarda bu ileri gelenler, ahaliden bir talep gelmese dahi bu şekilde mahzar gönderebiliyorlardı. Buna benzer şekilde ahali, kimi zaman şikâyetlerini kendi aralarında uzlaştıkları bir kişi vasıtasıyla Divan'a gönderiyorlardı. Hükümlerde bu kişi yanında bir arzuhal götürüyorsa "âdem ve arzuhal gönderme" yoksa "âdem gönderme" şeklinde ifade edilmiştir.[16] Bunun yanında kadıların mektup göndermesi gibi, bazı devlet görevlilerinin de arz yoluyla şikâyette bulunduğu şikayet defterlerinden anlaşılmaktadır.

2. DUYUM VASITASIYLA ŞİKÂYET

İmparatorluk bünyesinde taşradan merkeze doğru bilgi akışını sağlayan bir nevi iç istihbarat gibi bir sistemin bulunduğu, ve bu yolla merkezin bilgi akışını sağladığı bilinmektedir. Bu bilgi akışı, konuyla ilgili özel görevlendirilmiş casuslar ve devletin çeşitli işlerini taşrada yürüten resmi görevliler vasıtasıyla gerçekleşiyordu. Bu sayede taşrada toplumsal yahut bireysel şikâyete konu olabilecek durumların merkeze ulaşması sağlanıyordu. Nitekim İnalcık'ın da ifade ettiği gibi "mezalim, yalnız davacının şikâyetiyle değil bizzat hükümdarın kontrolü ile meydana çıkabilirdi."[17] Çünkü bazı bölgelerde ve dönemlerde zulmün çok yaygınlaşması zulümden zarar görenlerin doğrudan şikâyet mekanizmasını kullanmalarına engel oluyordu. Bu tür durumlar göz önünde bulundurularak padişahın resmi yetkililerden istihbarat alması sağlanıyordu. Mesela, Hezarfen'e göre Fatih ve veziri Mahmud Paşa, casus kullanıp vezirlerin, ulemanın ve ümeranın hâlini gizlice denetlemiştir.[18] Bundan maksat, bu görevlilerin padişah tarafından takip edildikleri korkusuyla yaptıkları işlerde daha titiz davranmalarını sağlamaktı. Bunun önemine dönemin nasihatname yazarları da dikkat çekmiştir. Mesela Nahifi (ö. 1738?) ve Defterdar (ö.1717) kaza ve köylerden haberdar olunmak ve

---

[11] Mehmet İpşirli, "Arzuhal", *DİA,* c.3, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1991, s. 447.

[12] *AŞD*, 13, s. 1, h. 2: "Güzelhisar kadısına hüküm ki Güzelhisar kal'ası dizdarı Süleyman zide fazluhu gelüb kal'a-i merkum neferatı dergâh-ı mu'allâma arz-ı hal idüb…"

[13] Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar/ Kitab-ı Müstetâb/ Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn/ Hırzü'l-Mülûk*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1988, s. 127, 128.

[14] *AŞD,* 13, s. 65, h. 2; *AŞD,* 16, s. 48, h. 1; *AŞD*, 21, s. 46, h. 3.; *AŞD,* 29, s. 23, s. 4. Taş, Ankara'dan Divan'a kadı kanalıyla yapılan bir başvurunun cevap olarak gelmesinin ortalama 30-40 gün sürdüğünü tespit etmiştir. Taş, normal şartlarda öncelikli resmi yazılar için bu mesafenin 10-11 gün sürdüğünü ifade etmiştir. Taş, "Osmanlıda 'Şikâyet Hakkı'", s. 202.

[15] "Mahzar farklı anlamları da ifade etmekle birlikte Osmanlı'da yaygın olarak topluluk halinde yapılan şikâyetlere işaret etmektedir. Mahzarlarda şikâyet konusu veya istenilen şeyler ifade edildikten sonra altında mahzarı gönderenlerin hepsinin imza ve mühürleri yer almaktaydı. Ayrıca mahzar sahipleri kadıya müracaat ederek arz ettikleri hususu ilamla te'yid ve tasdik edip İstanbul'a bildirmesini rica ederlerdi. Kadı, kaza halkının mahkemeye gelerek mahzarı gösterdiğini, ilamla durumu İstanbul'a bildirdiğini ifade ederdi. Mahzar verenler genellikle bir ferman çıkartılarak uğradıkları haksızlıkların giderilmesini, taleplerinin yerine getirilmesini isterlerdi". Mehmet İpşirli, "Mahzar", *DİA,* c. 27, Türkiye Diyanet Vakf, İstanbul, 2003, s. 398, 401.

[16] *AŞD,* 29, s. 24, h. 2.

[17] Halil İnalcık, "Adâletnâmeler" *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 77.

[18] Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan Fi Kavânîn-i Âl-i Osman,* haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 179.

reayanın durumunun araştırılıp padişaha bildirmek için güvenilir adamlar istihdam edilmesini tavsiye ediyorlardı.[19] Ayrıca Nahifi, mezalime maruz kalmış reayayı, harap olmuş köyleri, "ziraat ve hiraset" gerçekleştiremeyen kasaba ve köylerin şenlendirilmesi için "ashab-ı vukuf"tan sorularak çözümler bulunmaya çalışılmasını da tavsiye etmiştir.[20] Bazı padişahların tebdil-i kıyafet yaparak teftişlere çıktığı, halkın durumunu ve yöneticilerle ilgili şikâyetlerinin olup olmadığını bizzat kendilerinin kontrol ettiği de bilinmektedir. Böylelikle padişahlar, halkın şikâyet gerektirir durumlarından bizzat haberdar olarak buna göre işlem yapma imkânı buluyorlardı.

Bu tür bilgilerin devlet merkezine ve padişaha ulaşması, defterlerde "mesmu'-ı hümayun oldu" şeklinde ifade edilmektedir.[21] Peki, "mesmu'-ı hümayun" nasıl gerçekleşiyordu? Bunun çeşitli yolları vardı. Taşraya bu iş için gönderilen casuslar, genel huzursuzlukların duyulması üzerine gönderilen özel müfettişler, çeşitli işleri takip etmek üzere merkezden taşraya gönderilen dergâh-ı mualla çavuşları ve mübaşirler, tahrir için taşrada bulunan il yazıcıları vasıtasıyla duyumlar gerçekleşiyordu. Taşrada görev alan bu görevliler, resmi işlerinin yanı sıra gördükleri genel adaletsizlik durumlarını rapor halinde merkezi yönetime iletiyorlardı.[22] İl yazıcılarından veya özel müfettişlerden gelen bu tür raporlar sayesinde kanuni düzenlemeler yapılıyor veya adaletnâmeler çıkartılabiliyordu.[23] Umumi şikâyetlere yönelik olarak genel düzenlemeler yapıldığı gibi özel düzenlemeler de yapılabiliyordu. Mesela bir yönetici hakkında merkeze ulaşan bu tür zulüm bilgisi, yöneticinin azline veya ölümüne sebep olabiliyordu.[24]

Osmanlı merkezi yönetimi, halkın bir konu hakkındaki şikâyeti hakkında "mesmu'-ı hümayun" gerçekleştiği zaman, doğrudan Divan'a bir şikâyet gelmesini beklemeden, taşrada bulunan yöneticilerin reayaya karşı kanun, hak ve adalete aykırı tutumlarını düzeltmek için olağanüstü tedbirler öngören adaletnâmeler çıkartmış ve zulmü engellemeye çalışmıştır.[25] Bu adalet fermanlarında haksızlıkların neler olduğu izah edilmiş ve yöneticiler uyarılmıştır. Bunun yanında önemli görülen bazı olaylar için de mübaşirler görevlendirilmiştir. Olaylar şekavet derecesine yükselmiş ve işin içine yöneticiler de karışmışsa önlem derecesi artırılarak özel müfettişler, yanlarına özel kuvvetler verilerek bölgeye gönderilmişlerdir.[26]

3. ŞİKÂYETE ARACI OLARAK TEKKE VE TARİKATLAR

Halkın şikâyetlerinin Divan-ı Hümayun'un gündemine gelmesini sağlayan bir diğer kanal da tarikatlar ve onlara bağlı bulunan zaviye türü tasavvufi yapılardı. Bu kanal, diğerleri kadar sık kullanılan bir kanal değildi. Ancak şikâyeti en üst mercie ulaştırma kanalı olarak zaman zaman kullanıldığı bilinmektedir. Bu örgütlü yapılar imparatorluğun çeşitli bölgelerine yayılmış ve birbirleriyle bağlantılı bir şekilde haberleşme ağına sahiplerdi. Tarikatların imparatorluğun çeşitli bölgelerinde yer alan merkezlerinin İstanbul'da kendilerine bağlı şubeleri de bulunmaktaydı. Tarikatın merkezinde bulunan şeyh aynı zamanda kendisine bağlı dervişlerin hayatını düzenleyen ve onları idare eden bir yöneticidir de.[27] Yönetici konumundaki bu şeyhlerin kendi müridlerinin yanında halkın üzerinde de etkisi vardı. Osmanlı devletinin, kuruluşundan itibaren bu tür tarikat ve zaviyeleri desteklediği aynı şekilde bu örgütlerin Osmanlının kuruluşunda önemli katkılar sağladığı bilinmektedir.[28] Osmanlı yönetiminde kısmen bunun da etkisiyle tarikat ve zaviyelerin farklı bir yeri olmuştur. Dolayısıyla bu durum, Osmanlı yönetiminde özellikle padişahlar üzerinde bir nüfuzun oluşmasına sebep olmuştur. Tarikatlar ve zaviyeler de bunun bilincinde olarak bu nüfuzu kullanmaktan çekinmemiştir. Bu bağlamda ahali de şeyhlerin nüfuzlarından yararlanmak maksadıyla dara düştüğü zaman bu şeyhlere gidiyor ve şikâyetlerini iletiyordu. Şeyhler hem toplum üzerindeki nüfuzlarını daha da artırmak hem de İstanbul üzerindeki etkisini göstermek üzere yahut sadece yardım amacıyla bu tür talepleri yerine getirmeye gayret etmiştir. Mesela taşra esnafından biri, halka rahatsızlık verdiğinde İstanbul'daki merkezi dergâha haber vermesi için dervişlerden birinin aracılığı istenebiliyordu. Eğer tarikat şeyhi sarayda söz sahibiyse bu girişim Divan'a yapılan bir şikâyetle tamamlanıyor ve etkili oluyordu.[29]Tarikatların, yerel şikâyetleri devletin üst mercilerine ulaştırmasını Osmanlı'nın çağdaşı Akkoyunlularda da görmek mümkündür. Halvetilik'in bir kolu olarak kendi tarikatını kuran İbrahim Gülşeni'nin böyle bir görev üstlendiği bilinmektedir. Mesela Uzun Hasan'ın (ö. 1478) oğlu Halil'in valiliği esnasında onun zulmünden zarar gören halk, İbrahim Gülşeni dergâhına şikâyete gitmiştir. Şeyh de şikâyeti sultana iletmiştir.[30]

4. ŞİKÂYETE ARAÇ OLARAK EDEBİ BİÇİMLER

Taşrada veya merkezde yaşanan bazı şikâyet konularında, merkezi yönetimin dikkatini çekmenin bir vasıtası olarak edebi metinler kullanılmıştır. Dönemin kanaat önderleri diyebileceğimiz yazar, şair ve devlet adamları, kaleme aldıkları edebi eserlerle bazen kişisel bazen de toplumsal konularda şikâyette bulunmuşlardır. Bunlar kimi zaman şiirleriyle, kimi zaman layihalarıyla devletin işleyişinde ve toplumun yaşantısında gözüken ve şikâyeti gerektiren durumları dile getirmişlerdir. Bu tür yakınmalar, kamu hukuku çerçevesinde yetkili mercilere yapılan resmi bir şikâyet formatında olmasa da, bir şekilde yolunu bularak yetkili mercilere ulaştığı muhakkaktır. Nitekim edebi eserlerin bir

---

[19] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, haz. H. R. Uğural, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 29.

[20] Mehmet İpşirli, "Nahîfî'nin Nasîhatü'l-Vüzerası" *TED*, c. 15, İstanbul, 1997, s. 22.

[21] *AŞD*, 10, s. 7, h. 2: "…emr-i şerifim getürülüb tenbih-i hümayunum olmuşiken girü olvechiyle te'addi ve tecavüz olunduğu mesmu'-ı hümayunum olmağla…

[22] Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615,* Clarendon Press, Oxford, 1960, s. 13, 14.

[23] 15 Mart 1516 tarihli Eflaklara ait Adaletnâme, ahaliden gelen şikâyetler doğrultusunda müfettiş olarak gönderilen Nureddin Sarı Gürez'in yaptığı teftiş sonucunda çıkartılmıştır. İnalcık, "Adaletnâmeler", s. 94.

[24] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704),* haz. A. Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 201.

[25] İnalcık, "Adaletnâmeler", s. 75.

[26] Taş, "Osmanlıda 'Şikâyet Hakkı'nın Kullanımı", s. 190.

[27] Resul Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum 13-15. Yüzyıllar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 107.

[28] Ahmet Y. Ocak, "Tasavvuf, Sufiler ve Tarikatlar, Tekkeler", haz. Halil İnalcık, *Osmanlı Uygarlığı*, c. I,: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 277.

[29] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla,* çev. E. Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 77.

[30] Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum* s. 151.

kısmı padişahlara atfen veya padişahların talepleriyle kaleme alınmaktaydı. Bu vesile ile bu eserlerde belirtilen şikâyetler yetkililere iletiliyordu.

Edebiyat yoluyla gerçekleşen şikâyetleri temelde iki kategoriye ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi edebi şahsiyetlerin kendileriyle ilgili özel şikâyetlerini edebi yolla dile getirmeleridir. Mesela Fuzulî'nin (ö. 1556?) bir vakıftan maaş alabilmek için verdiği çaba çerçevesinde kişisel şikâyetlerini şiirle dile getirişi[31] bu bağlamda ele alınabilir. Bunun yanında edebi eserlerin bir kısmı da doğrudan bir olayın yahut kişinin şikâyet edilmesine yönelik olarak kaleme alınmıştır. Bu bağlamda yazılmış bazı hicviyeler de şahıslar için yapılmış şikâyetler olarak değerlendirilebilir. Mesela 16. yüzyılın sonunda Budin Beylerbeyi olan Derviş Paşayla ilgili şikâyetleri içeren Mücella'nın gazeli, bu tür hicviyelere örnek gösterilebilir. Gazelde Derviş Paşanın adaletsizliği, zulmü ve diğer haksız uygulamaları hicvedilmiştir.[32]

Edebi yolla şikayetlerin ikinci uygulaması ise genel toplumsal sorunların edebi eserlerde dile getirilmesi şeklinde gerçekleşiyordu. Mesela "şikâyetname" türü eserlerde şikâyetler, sevgiliye, feleğe, zamana, eşe, dosta, akrabaya, ölüme dair olabildiği gibi devrin sosyal, ekonomik ve idari konularına yönelik de olabiliyordu. Nef'î'nin padişahtan ve devlet adamlarından[33] şikâyetleri bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu tür eserlerde genel konular ve kurumlar hakkında şikâyetler dile getirilmiştir.[34] Mesela Nâbi'nin *Hayriname*'sinde ayanlarla ilgili yapılan değerlendirmeler, dönemin ayanlar hakkındaki şikâyet konularını ihtiva etmekteydi.[35] Bilkan, Nâbi'nin bu eserinin "Nehy-i Ayan vü Zulm-i Fukara" bölümünü ele almış, konuya devlet ve çete ilişkisi çerçevesinde yaklaşmış ve halkın ayanlıkla ilgili şikâyetlerinin edebi bir şekilde dile getirilişini göstermiştir.[36] Edebi şahsiyetlerle devlet adamlarının aynı konuları farklı yöntemlerle kaleme alıp şikâyetleri dile getirmek için kullandıkları da olmuştur. Mesela Nâbi'nin 17. yüzyıldaki şikâyetlerinde yer alan unsurları, Koçi Bey (ö. 1650'ler) ve Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın eserlerinde de görmek mümkündür.[37]

Devlet idaresinde ve cemiyet hayatında görülen bozukluklara dair genel bir şikâyet mahiyetinde hükümdara manzum veya mensur arzuhal sunulduğu da olmuştur. İpşirli'ye göre yönetimdeki bozukluğun çok açık bir şekil aldığı III. Murad döneminde bir gazelde sunulan arzuhalde, padişahın ilgisizliği açıkça tenkit edilmiştir.[38] Edebi metinlerin yanında devlet adamları tarafından genellikle nasihatname ve layiha olarak kaleme alınan eserlerde de şikâyetler dile getirilmiştir. Nasihatname ve layiha yazarları, dönemlerinde devletin resmi görevlileri olmalarının yanında yaşadıkları toplumda ve hizmette bulundukları devlette gördükleri, inceledikleri şikâyeti gerektirir konuları kendi bakış açılarıyla ve üsluplarıyla kaleme almışlardır.[39] Böylelikle nasihatname ve layihalar, çoğu zaman ahalinin şikâyetçi olduğu konuların devletin merkezine iletilmesinden ibaret olmuştur. Bu yüzden bu eserleri de edebi kanadın bir başka versiyonu olarak değerlendirmek mümkündür.

B. ŞİKÂYET MEKANİZMASININ İŞLEVLERİ

Devlet ve toplumlar, müesseseleri kendilerine çeşitli görevler biçerek oluşturur. Bu görevlerin belirlenmesinde toplumsal ve siyasal ihtiyaçların rolü büyüktür. Mevzubahis ihtiyaçlar toplumsal dengeyi ve siyasal sürekliliği hedeflerler. Bu yüzden müesseseler, toplumsal dengeye ve siyasal sürekliliğe yaptıkları katkıyla ayakta durabilir ve kendilerini geliştirebilirler. Müesseseler, kuruluş amaçları doğrultusunda bazı görevler üstlenirken zamanla daha farklı görevleri de kendiliğinden yüklenebilirler. Bu çalışmada şikâyet mekanizmasının yerine getirdiği işlevleri tespit için şu sorulara cevap aranacaktır: Şikâyet mekanizması hangi görevler biçilerek teşkil edilmiştir? Şikâyet mekanizmasının siyasal ve toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda yerine getirdiği işlevleri nelerdir? Şikâyet mekanizmasının toplumsal dengeye ve siyasal sürekliliğe katkısı nedir? Mekanizmanın esas amaçları dışında öngörülmeyen veya amaçlanmayan yeni görevler ve işlevler üstlendiği söylenebilir mi?

1. İDARİ DENETİM

Osmanlı Devleti'nde padişah adına idari tasarrufta bulunan kişilerin işlerini adalet ve kanunlar çerçevesinde ifa etmesi beklenirdi. Bugün olduğu gibi dün de bütün toplumsal örgütlenmelerde idarecilerin adalet ve kanundan uzaklaşmaması, beklentiyle değil çeşitli denetim mekanizmalarıyla sağlanırdı. Osmanlı Devleti'nde idari denetimin başındaki en yetkili organ–padişahtan sonra– Divan-ı Hümayun'du. Divan-ı Hümayun, İmparatorluk sathındaki tüm idarenin tasarrufunu doğrudan denetleme yetkisine sahipti. Divan-ı Hümayun denetleme yetkisini, çoğu zaman denetim için özel kurulmuş birimlerle değil, taşradan gelen şikâyetler veya taşrada bulunan resmi görevlilerin raporları doğrultusunda yapılan teftiş ve tahkikatlar vasıtasıyla kullanıyordu. Mesela bir bölgeden gelen şikâyetlerin artması üzerine bölgeye mehayif müfettişi adıyla kadılar gönderiliyor, bu kadılar dava dinleyip incelemelerde bulunuyor ve raporlarını doğrudan doğruya Divan-ı Hümayun'a arz ediyordu.[40]

---

[31] Halil İnalcık, *Şair ve Patron Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme,* Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2005, s. 56-59.

[32] N. K. Atabeyki, "XVI ncı Asır Başında Yazılmış Bir Mecmuada 1515 -1636'ya Kadar Budin Beylerbeyileri ve 1592'de Budin Beylerbeyi Olan Derviş Paşadan Şikâyet", *Ülkü,* c. 11, 1938, S. 66, s. 545-546.

[33] İsmail Erbek, *Nef'î ve Nâilî Dîvânlarında Şikâyet Unsurları,* Yüksek lisans tezi, Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir, 2000, s. 29, 30.

[34] Bu türde yapılmış edebi eserlerle ilgili genel bir değerlendirme için bkz. Yaşar Yücel, "XVI. XVII. Yüzyıl Edebi Metinlerinde Rastlanan Osmanlı Devlet Yapısı ve Toplum Düzenine Ait Bazı Görüş ve Bilgiler", *Belleten,* c. 51, Ankara, 1987, S. 200, s. 897-925.

[35] Ali Fuat Bilkan, *Hayrî-nâmeye Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı Düşünce Hayatı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002, s. 33.

[36] Ali Fuat Bilkan, "17. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde 'Devlet-Çete İlişki'sine Bir Örnek", *Tarih ve Toplum,* c. 32, 9-12.1999, S.189, s. 10 vd.

[37] Bilkan, "Devlet Çete İlişkisi", s. 12.

[38] Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti Tarihi,* c. I, ed.: E. İhsanoğlu,: Feza Gazetecilik, İstanbul, 1999, s. 447.

[39] Bunlardan birkaçı şöyle sıralanabilir: Koçi Bey, Kâtip Çelebi, Defterdar, Selanikî vs. Bu dönem sorunlarını dile getiren nasihatname literatürü için bkz. Mehmet Öz, *Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 2013.

[40] İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 128.

Şikâyet mekanizmasının idari denetime iki şekilde katkı sağladığı söylenebilir. Birincisi, merkeze gelen şikâyetler vasıtasıyla idari denetimin gerçekleşmesidir. Bilindiği üzere şikâyet hakkı, devlet adına idari tasarrufta bulunanların kanun ve yetki dışı tasarruflarından dolayı zarara uğrayan kişilerin şikâyet etmesine dayanıyordu.[41] Bu şekilde herkese şikâyet hakkı verilerek kanun dışı uygulamaların merkezce tespiti sağlanıyordu. Bu tespitler neticesinde de teftiş ve tahkikatlar yapılıyordu. İkincisi ise şikâyet kabul eden mercilerin idari mahkeme gibi çalışmasıyla sağlanıyordu. Şikâyet kabul eden bu merciler, idari konulardaki şikâyetleri dinleyip idari-mali tasarrufların kanun ve şer'e uygunluğunu denetlemiş oluyordu.

Şikâyet defterlerinde idari tasarruflarda hukuk dışı sapmaların şikâyet edildiği bilinmektedir. Sunulan şikâyetlerde ve şikâyetlerin çözülmesi için yazılmış hükümlerde sürekli kanun ve şer'e atıflar göze çarpmaktadır.[42] Şikâyete konu olan mevzuun kanun ve şer'in dışında olduğu, bütün iş ve eylemlerin hukuk çerçevesinde yapılması gerektiği sürekli hatırlatılmıştır. Özellikle vergi, vakıf ve adli işlerin taşra ayağında yaşanan problemler ve usulsüzlükler şikâyetle Divan'a ulaşmaktaydı.[43] Bu bağlamda şikâyet defterleri, bu konularla ilgili tasarruflarda hukuk dışı uygulamaların olduğunu ve bunların bir kısmının taşrada bulunan müesseselerce çözümlenemediğini göstermektedir.

Şikâyet vasıtasıyla idari denetime tabi olan taşra idari erkânının kendilerinin yaptığı veya yapacağı haksız uygulamaların Divan'a ulaşması ve gereğinin yapılması ihtimalini her zaman hesaba katması gerekirdi. Ancak bilinmektedir ki Osmanlı tarihi boyunca şikâyet mekanizmasının varlığına rağmen taşra idarecilerinin haksız uygulamaları ve zulümleri sona erdirilememiştir. Demek oluyor ki şikâyet mekanizması, taşra idarecilerinin zulme varan hareketlerden kaçınmasını tam olarak sağlayamamıştır. Osmanlı'da adaleti sağlamak ana hedef olmakla birlikte bu hedeften uzaklaşıldığı bazı dönemlerde idari tasarrufta bulunanların yaptıkları haksız uygulamaların cezasız kalması buna sebep olarak gösterilebilir. Kaldı ki ahaliden gelen şikâyetlere rağmen bazen şikâyet edilen "zalimler", görevlerinden alınmalarına rağmen tekrar eski görevi elde etmeleri mümkün olabiliyordu. Mesela Selanikî'nin (ö. 1600'ler) bildirdiğine göre[44] III. Murad (ö. 1595) döneminde Şubat 1594'te Diyarbakır beylerbeyi olan Divâne İbrahim Paşa, halkın şikâyetlerinden dolayı azlolunmuştu. Ancak "halkın şikâyeti mesmu' olmayup, zalimin zulmüni def'e mecal olma"mış ve tekrar Diyarbakır beylerbeyi olması için ferman çıkmıştır.[45] Bu da gösteriyor ki şikâyet mekanizması kanalıyla idari denetim bir hedef olmakla ve büyük oranda uygulanmakla birlikte her zaman gerçekleşmesi mümkün olamamıştır.

İdari denetimi sadece taşra idaresiyle sınırlandırmamak gerekir. Hiç kuşkusuz idarenin en üst organı olan Divan-ı Hümayun'un denetlenmesi de imkân dâhilindeydi. Bunu yapmaya tek yetkili merci, Divan'ın kendisine bağlı olduğu padişahtır. Bu yolla Padişah, Divan-ı Hümayun'u "kasr-ı adl"de gizlice dinleyerek doğrudan denetlediği gibi divan toplantıları sonucunda bazı önemli kararların Padişaha arza çıkılmasıyla da dolaylı bir şekilde denetliyordu. Bunun haricinde casuslarıyla veya bizzat halkın arasına karışarak merkezi yönetim hakkında bilgi toplayabiliyordu.[46]Padişah, bu şekilde kendi gayretiyle bilgi toplarken kendi çabası dışında gerçekleşen şikâyet yoluyla da Divan-ı Hümayun'un çalışmaları hakkında fikir sahibi oluyordu. Doğrudan padişaha sunulan arzuhaller devletin merkezi örgütüne ilişkinse, gereğini yapma olanağına sahip oluyordu. Bu haliyle şikâyet mekanizmasının Divan-ı Hümayun'un padişah tarafından denetlenmesi için imkân sağlayıcı bir mekanizma olduğu söylenebilir. Mumcu, Divan-ı Hümayun'un yasal olmayan bir yol olan ayaklanmayla da denetlenebildiğini ifade ederek ayaklanmada rol alan şikâyetçilerin doğrudan Divan-ı Hümayun üyelerinin padişaha şikâyet ettiğini örneklerle göstermiştir.[47]

İdari denetime tabi tutulabilecek son bir merci üzerinde de ayrıca durulmalıdır. İdari denetim deyince, genel itibariyle en üst idari merciin kendi altındaki mercilerin eylemlerinin hukuka uygunluğunu denetlemesi akla gelir. Bu yolla Padişah adına yönetimin herhangi bir kademesinde bulunanlar, kanun ve şeriatın hükümleri çerçevesinde hareket edip etmediği denetleniyordu. Peki, kanun ve şer'in dışına çıkan kişi padişahsa onu kim denetleyecektir? Padişahın yaptığı kanun dışı bir eylem olursa şikâyet edilebileceği bir merci var mıdır? Varsa padişaha karşı yapılabilecek şikâyetlere hangi merci muhatap olacaktır? Yani Padişah eylemlerinde tamamen sınırsız bir yetkiye mi sahiptir? Bu soruların en sonuncusundan başlarsak, aslında patrimonyal yönetim tarzı gereği iktidarını Allah'tan alan ve eylemlerinde sadece Allah'a karşı sorumlu olduğuna inanılan padişahın mutlak denetimsiz olduğunu iddia etmek güçtür. İslam hukukunda; zulme karşı direnme, zulmü ortadan kaldırma anlayışı çerçevesinde sultan tarafından

---

[41] Mesela, kazaskerlerin sahip oldukları geniş yetkiyi kötüye kullandıklarına ilişkin sürekli şikâyetlerle karşı karşıya kalınıyordu. 16. yüzyılın ortalarında Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi, hakkındaki şikâyetlerden dolayı azledilmiş ve dört yıllık icraatıyla ilgili teftişten geçirilmesi ferman olunmuştur. Mehmet İpşirli, "Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilatı Bakımından Önemi", *İslam Tedkikleri Dergisi,* c. 8, İstanbul, 1984, S. 1-4, s. 208.

[42]*AŞD*, 13, s. 43, h. 2: 13-43/2 "Kudüs-i Şerif ve Gazze Sancaklarına Mutasarrıfa ve Kudüs-i Şerif Kadısına Hüküm ki

Babü's-saade ağası Abdurrahman dâme ulvihu arz-ı hal gönderüb müşarun ileyhin taht-ı nezaretin olan evkâfda Kudüs-i Şerifde vâkiʻ merhum ve mafurun leh Sultan Süleyman han tâbe serâhûnun hassının evkâf karyelerinin muhtar ve muayyen sınırı dahilinde hasları olub vakfa aid olan mahsulâtdan kimesnenin alakası yoğiken siz ki liva-i mezburâna mutasarrıf olan mirmiran-ı muma ileyhsiz taraflarınızdaki vakfa aid mahsulata ve defterde mukayyed vakfın ağasına hilaf-ı defter müdahale olunmağla mahsul-i vakfa gadr ve reayaya teaʻddi olunduğun bildirüb olbabda hükm-i hümayunum reca itmeğin hilaf-ı şerʻ u kanun defter dahl ve taarruz olunmamak içün yazılmışdır Evail-i c [1]100"

[43] AŞD, 13, s. 144, h. 2.; AŞD, 13, s. 211, h. 1.; AŞD, 13, s. 280, h. 2.; AŞD, 16, s. 68, h. 4.; AŞD, 13, s. 181, h. 5.; AŞD, 21, s. 477, h. 4.; AŞD, 29, s. 28, h. 1.; AŞD, 21, s. 81, h. 3.; AŞD, 21, s. 373, h. 3.; AŞD, 21, s. 373, h. 3.

[44] Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, c. 1, haz. M. İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 356.

[45] Dönemin düşünürleri de taşradan üst rütbeli görevliler hakkında gelen her şikâyet için bu üst rütbeli görevlilerin hemen azledilmelerini önermemişlerdir. Mesela, Nahifi, bu tür şikâyetler için öncelikle valilere nasihat içerikli mektuplar gönderilmesini, eğer uslanmazsa o zaman azledilmesini öğütlemiştir (İpşirli, "Nahîfî'nin Nasîhatü'l-Vüzerası", s. 21). Aynı yaklaşımı Defterdar da sergilemiştir (Defterdar, *Devlet Adamlarına Öğütler*, s. 55).

[46] Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007, s. 119-122.

[47] Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, s. 122, 123.

gerçekleşen zulme karşı direnme, düzeltme ve gerekiyorsa yönetim görevini elinden alma[48] hükmü gereği, padişah mutlak bir denetimsizliğe sahip değildi. Madem padişahın hukuk dışı eylemlerinin teorik olarak denetlenebilmesi mümkün, o halde bu denetimi hangi merci yapacaktır? Hangi merci böyle bir durumda müdahale etme hakkına sahipti. Şikâyet söz konusu olacaksa hangi mercie şikâyet yapılacaktır? Diğer bir deyişle amme hukuku çerçevesinde bir zulüm şikâyeti veya idari tasarruflardan bir hoşnutsuzluk oluşursa şikâyetçiler nereye başvuracaktır? Osmanlı Devleti'nde bu şekilde bir padişahtan şikâyetçi olunduğunda çeşitli mercilere başvuruda bulunulduğu[49] ve bu mercilerin işbirliği çerçevesinde de padişahın tahttan indirilmesi yoluna gidildiğine dair örnek bulmak kolaydır. Bir örnek vermek gerekirse; IV. Mehmed'in ava olan düşkünlüğü ve üç cephede süren savaşlara olan ilgisizliği, halk içinde ve asker arasında huzursuzluğa sebep olmuştur.[50] İşin ordu içerisinde bir isyana dönüşmesiyle padişahın tahttan indirilmesi süreci bir "mahzar verme" neticesinde geçekleşmiştir. Cepheyi terk edip padişahı tahtan indirmek için gelen askerler, mahzarlarını, İstanbul'da bulunan ulema, ayan, eşraf ve ocak ihtiyarlarına hitaben yazmışlardır.[51] Aslında padişahı tahtından etmeye kadir bu mercilerin tamamı, patrimonyal yönetim gereği oluşmuş bürokrasinin içerisindedirler. Padişahın zulme varan şer' ve kanun dışı davranışları sebebiyle (kendilerine yetki ve güç veren padişah sayesinde bulundukları pozisyona erişen) bürokrat, ulema ve asker, onun saltanatına son verebilirdi. Kısacası, patrimonyal yönetimin bir gereği olarak meydana çıkan patrimonyal bürokrasi, aynı zamanda varlığını borçlu olduğu padişahı, yeri geldiğinde denetlemiş ve gerektiğinde onun yerine bir başka varlık sebebini tahta geçirmeyi bilmiştir.[52] İnalcık, bürokrasinin devlet idaresinde objektif kuralları temsil eden bir kurum olarak din ve devletin selameti adına padişahın karşısına çıkma güce sahip olmasını ve buna karşılık padişahın da bürokratları hiçbir kurala bağlı olmaksızın azletme yetkisinin olmasını iki güç arasında denge sağlayıcı bir unsur olarak ifade etmektedir.[53]

2. MAHKEME KARARLARININ KONTROLÜ

Şikâyet mekanizmasının yerine getirdiği işlevlerden birisi de mahkeme kararlarının kontrolüydü. Bu işlev üst mahkeme olarak istinaf, temyiz, karar düzeltme veya yargılamanın yenilenmesi şeklinde yerine getirilmekteydi. Osmanlı'da sistematik bir temyizin olmaması, Divan-ı Hümayun'un bir üst mahkeme olarak çalışmasına sebep olmuştur. Gerçekten de İslam tarihinde sistematik olarak oluşturulmuş bir temyiz veya istinaf kurumundan söz etmek mümkün değildir. Ancak bununla birlikte, kadılarca verilmiş hükümlere itirazlar geldiğinde Hz. Peygamber ve halifeler tarafından tekrar incelediğine dair örnekler bulunmaktadır.[54] Abbasilerde de kadiü'l-kudatların mahkeme kararlarını inceleme yetkisine sahip oldukları ve Divan-ı Mezalimin temyiz mahkemesi görevi de ifa ettiği bilinmektedir. Endülüs'te "kâdı'l-cemâa" makamının ve "hıttatu'r-red" adıyla bilinen bir kurumun bir bakıma temyiz mahkemesi gibi görev yaptığı ifade edilmektedir.[55]

"İslam hukukunda hâkimler benzer hadiselerde çeşitli hukuk ekollerine ait hükümleri uygulayabilirlerdi. İçtihatla içtihadın bozulamayacağı prensibi gereği, bir mahkeme hükmünün diğerine üstünlüğü yoktu. Yani bütün mahkemeler eşit statüdeydi."[56] Kadının kararı prensipte son karardı ve temyiz için herhangi bir hüküm yoktu.[57] Bu yüzden "kural olarak kadının verdiği bir hüküm, başka bir kadı tarafından bozulamazdı. Osmanlı uygulamasında da bu ilkeye riayet edilmiştir. Ancak verilen hüküm, fıkıh kurallarına aykırı bir şekilde yani usul-i meşruaya aykırı olarak verilmişse başka bir kadının incelemesine tabi tutulabilir ve gerekirse nakz edilebilirdi."[58] Peki, buna kim veya hangi kurul nasıl karar verecekti? Bilindiği üzere kadılar kendilerini tayin eden siyasi otoritenin hiyerarşik olarak altında bulunmaktadır. Bu durum hukuki muamelelerde mahkeme kararlarının kontrolünün siyasi otoritenin yapısına paralel bir şekilde ortaya çıkmasına ve gelişmesine sebep olmuştur. Kadıların bağımsız bir hukuk otoritesi olmaları ve padişahların dahi bunların kararlarını yönlendirememelerinden dolayı kadılardan şikâyet ve hükme itiraz bir arada değerlendirilmiştir. Bir kadı hükmünün hukuka aykırı olduğu tespit edildiğinde, hükmü veren kadı onu tayin eden padişaha veya padişahın divanına şikâyet edilmiştir. Böylelikle kadıların verdiği hükümler kontrol edilebilmiştir.[59]

Netice itibariyle Divan-ı Hümayun, istinaf ve temyize benzer bir kanun yolu incelemesi yapmaktadır.[60] İncelenen bazı şikayet defterlerinde de Divan-ı Hümayun'un bir kanun yolu olarak görev yaptığına ilişkin hüküm örnekleriyle karşılaşılmıştır. Divan-ı Hümayun'un temyiz işlevi ifa ettiği konusunda hemen bütün tarihçiler görüş birliği içerisindedir.[61] Ancak Divan-ı Hümayun dışındaki diğer mercilerin temyiz veya istinaf gibi bir işlevi yerine getirip

---

[48] Maverdi, *Ahkâmü's-Sultâniye*, s. 55.

[49] Mesela IV. Mehmed'in Cuma namazına ve duaya gelmemesini ulema, Şeyhülislam Ali Efendiye şikâyet etmiştir. Şeyhülislam da bu şikâyeti sadaret kaymakamı vasıtasıyla arz etmiştir (İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi. III. 1. Kısım*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995 s. 485).

[50] Erhan Afyoncu ve diğerleri, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 136.

[51] Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704),* haz. A. Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 252.

[52] Patrimonyal bürokrasinin kuruluş amacı, memurlarının seçimi, doğası, işleyişi için bkz. Ensar Nişancı, *Geleneksel Patrimonyalizmden Modern Neo Patrimonyalizme: Bir Modernleşme Denemesi*, Haliç Üniversitesi, İstanbul, 2001, s. 19-28.

[53] Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet,* (Önsöz), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 7.

[54] Vecdi Akyüz, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim Divan-ı Mezalim,* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 35.

[55] Fahrettin Atar, "Mahkeme", *DİA,* c. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2003, s. 339.

[56] Ekrem B. Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", *Belleten,* c. 65, , Ankara, 2001, S. 244, s. 960.

[57] İnalcık, Halil, "Mahkama (2. The Ottoman Empire i. The earlier centuries)", *EI,*[2] c. 6, Brill, Leiden, 1991, s. 3.

[58] Akman, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 124, 125.

[59] Ekinci, "Mahkeme Kararlarının Kontrolü", s. 960.

[60] Bilindiği üzere temyizle kanun yolunda alt mahkemenin kararının hukuka uygun olup olmadığı denetlenir. Temyizde davaya ilişkin olguların saptanması ve delillerin değerlendirilmesi incelenmez. İstinafta ise hem maddi hem de hukuki inceleme yapılır. Divan-ı Hümayun'da hüküm önce hukuka uygunluğu bakımından temyizen incelenir, bir hukuka aykırılık tespit edilirse istinaf incelemesine geçilirdi. Akman, *Ceza Yargılaması*, s. 124.

[61] İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 110; Halil İnalcık, "Mahkama (2. The Ottoman Empire i. The earlier centuries)", *EI,*[2] c. 6, Brill, Leiden, 1991, s. 3; Ursinus, *Grievance Administration*, s. 3; Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman*

getirmediği, böyle bir yetkilerinin olup olmadığı konusunda ihtilaf bulunmaktadır.[62]

Burada mahkeme kararlarının kontrolü yahut istinaf talebi ve diğer itirazların ne şekilde gerçekleştiği üzerinde kısaca durulmalıdır. Klasik devir Osmanlı hukukunda mahkeme kararlarının kontrolü için tam manasıyla sistematik bir yol öngörülmediği ifade edilmişti. Ancak yine de çeşitli şekillerde kanun yolu imkânı bulunabiliyordu. Kadı mahkemelerinin kararlarının kontrolüne olanak sağlayan en temel kanıt, dava sonucu hükmün gerekçesinin kaydedilip taraflara verildiği ilamlardı. Mahkeme kararından memnun olmayan kişi, şer'î hükümlere ve yargılama usullerine uygun olup olmadığını anlamak için ilamı, ulemaya gösterebilirdi. Bu yolla yargı denetlenmiş olurdu.[63] Ancak ulemanın ilamı incelemesi hükmün bozulması anlamına ve davanın yeniden görülmesi anlamına gelmiyordu. Bunun gerçekleşmesi için devletin müdahalesine ihtiyaç duyuluyordu. Bunun yolu da davayı yeniden gördürme kudreti olan mercilerden geçmekteydi. Bu mercilerin başında Divan-ı Hümayun ve padişah gelir. Bundan başka, temyiz yetkisinin olup olmadığı tartışmasını göz önünde bulundurmak kaydıyla merkezde kurulan veziriazam divanları, kazasker divanı ve eyaletlerde kurulan divanlar da sayılabilir.[64]

İncelenen şikâyet defterlerinde Divan-ı Hümayun'un bu yetkiyi çok açık bir şekilde kullandığı görülmüştür. Gelen şikâyetlerin kimisinde şikâyetçi, açıkça davanın istinaf edilmesini talep etmiştir. Taleplerde yargılama sürecinde yaşanan haksız ve adaletsiz uygulamalara atıflar yapılıyordu. Gelen şikâyetleri inceleyip haklı bulan Divan-ı Hümayun, aynı mahkemeye davanın yeniden istinafen görülmesi için hüküm göndermiştir. Vize Müftüsüne ve Kırkkilise Sancağı Mütesellimine gönderilen bir hüküm bu konuyu güzel bir örnek niteliğindedir:

"Kaza-i Kırkkilisede olan ulemâ ve sulehâ ve sayir ahali ve fukara ordu-yı hümayunuma mahzar gönderüb kaza-i mezburda vâki' Karakaş Cami-i Şerifi imamı olan Mehmed'in hakkında ahali-i mahalleden bazı kimesneler vakf-ı merkumun malını ekl ü bel' eyledi diyü hilaf-ı inha bir tarikle üzerine kırk sekiz bin akçe hükm itdirdüb külli gadr itmeleriyle mezburun ahvâli müceddeden şer'ile görülmek babında emr-i şerifim virilmek recasına mahzar eyledikleri ecilden sen ki molla-yı mumaileyhsin ahvali mahallinde müceddeden istinafen şer'ile görüb ihkâk-ı hak eyleyüb âhar tarikle himayeden hazer oluna diyü yazılmışdır."[65]

Divan-ı Hümayun, bu örnekte olduğu gibi bir davanın istinaf edilmesini isteyebileceği gibi aynı davaya kendisi de bakabilirdi. Bunun yanında aynı davanın bir başka kadıya havale imkânı da diğer bir seçenek olarak bulunmaktaydı.[66]

3. HUKUKUN YENİDEN ÜRETİMİNE KATKI

Klasik İslam düşüncesinde doğrudan doğruya padişahın herhangi bir emri, kanunu veya nizam maddesinin de şikâyete konu olması mümkündü.[67] Bir padişahın emri ya da kanununun şikâyet edilmesi, kanunun değişmesi beklentisiyle yapıldığına işaret eder. Nitekim Memluklerde bazı sultanların şikâyetler doğrultusunda yasal düzenlemeler yaptığı bilinmektedir.[68] Bu yöndeki uygulamaların Osmanlı'da da geçerli olduğunu bilinmektedir. Divan-ı Hümayun kendisine gelen şikâyetleri şikâyetçilere özel verilen hüküm veya fermanlarla çözmüştür. Bir konuda şikâyetlerin artması ve buna paralel olarak reayanın büyük bir bölümünde ihtilal vukua gelmesi durumlarında ise bireysel hüküm veya ferman vermek yerine daha kapsamlı yasama faaliyeti gerçekleşmiştir. Bu yönde yeni bir kanun, mevcut kanunlarda değişiklik veya adaletnâme çıkartma yolu tutulabiliyordu. Bunun yanında Osmanlı yönetim sisteminin, fethedilen her yerde standart bir hukuk düzenini uygulamadığı bilinmektedir. Bu bölgelerin hukuk düzeni her vilayete uyacak biçimde oluşturuluyor, karşılaşılan sorunlara ve yerel örfe göre sürekli yeniden uyarlanıyordu.[69] Bu uyarlama esnasında halktan gelen tepkilerin rolü olduğunu kabul etmek gerekir. Bu yüzden şikâyet mekanizmasının hukukla ilgili bir diğer işlevinin hukukun yeniden üretimine katkı sağlamak olduğu söylenebilir.

Böyle bir işlevin bütün yasama faaliyeti için gerçekleştiğini ifade etmek abartılı olur. Kaldı ki şerî'atın düzenlediği alanlarda siyasal iktidara sahip olan padişahın yeni kurallar koymaya hakkı yoktu.[70] Ancak Türk-Moğol geleneği çerçevesinde padişahların çıkardığı bazı kanunların[71] oluşmasında halktan gelen şikâyetlerin etkili olduğu kabul edilebilir.[72] Bazı kanunnameler içerisinde şikâyetlere atıfta bulunulması, mevzubahis kanunun üretiminde şikâyetlerin etkisine işaret etmektedir.[73] Kaldı ki örfi hukuka ait normları içeren kanunnameler, vergi mantığı ve idari sisteme göre

---

Criminal Law, Clarendon Pres., Oxford, 1973, s. 258.

[62] İnalcık'a ("Mahkeme", s. 150) göre Divan-ı Hümayun'un dışında kadıların verdiği hükümleri istinaf edebilecek ikinci bir makam yoktur. Ekinci ise ("Mahkeme Kararlarının Kontrolü", s. 987, 1002) Divan-ı Hümayun'un yanında Cuma ve Çarşamba divanları ve taşrada bulunan sancak ve beylerbeyi divanlarının da mahkeme kararlarını kontrol fonksiyonunu icra ettiğini ifade etmiştir. Cin ve Akgündüz de (*Türk Hukuk Tarihi 1. Cilt Giriş ve Kamu Hukuku*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 278) paşa divanlarının mahalli bir idare mahkemesi ve kısmen de bir istinaf mahkemesi mahiyetinde olduğu kanaatindedir. Uzunçarşılı'ya (*Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 237) göre Cuma divanında bazı davalar istinafen tetkik ediliyordu. Joseph Schacht ise ("Mahkeme", *İA*,c. 7, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1957, s. 146-149) şeyhülislamların kadıların kararına karşı yapılan itirazlara baktığını ancak onların kazaî vazifelerinin olmadığını ifade etmiştir. Bahaeddin Yediyıldız ("Osmanlıların Kuruluş ve Yükselişinde Rol Oynayan Müesseseler", *Milli Kültür,* c. 41, Ağustos 1983, s. 46) ise mahkeme kararlarının müftülere ve şeyhülislamlara götürülmesinin aslında görüş almak amacıyla gerçekleştiğini ancak yine de bunun bir nevi temyiz olarak algılanması gerektiğini ifade etmektedir.

[63] Abdülaziz Bayındır, "Örneklerle Osmanlı'da Ceza Yargılaması", *Türkler,* c. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 72.

[64] Bkz. Dipnot 62.

[65] *AŞD*, 10, s. 6, h.2.

[66] Ekinci, "Mahkeme Kararlarının Kontrolü", s. 962.

[67] İnalcık, "Kutadgu Bilig", s. 17.

[68] Akyüz, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı*, s. 109.

[69] Amy Singer, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler,* çev. S. Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 61.

[70] Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, s. 65.

[71] Halil İnalcık, "Türk-İslâm Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet,* Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 33.

[72] Heyd, özellikle ceza hukukunu içeren bazı kanunnamelerin, mahalli memurlar ve tımar-zeamet sahiplerinin zulmü hakkında halkın şikâyetlerine cevap olarak konulduğu fikrindedir. Uriel Heyd, *Studies in Old Otoman Criminal Law,* Clarendon Pres, Oxford, 1973, s. 635.

[73] Yeniil Kanunnamesinden: "…defter-i sâbıkta meskutün anh olmakla kefereden dahi Müslümandan alınan kadar belki küfrü sebebiyle muhan ve

düzenlenmiştir. Bu alanlarda yaşanan sorunlar yeni düzenlemeleri gerektiriyordu. Bu sorunların tespitinin bir yolu da uygulamadan kaynaklanan şikâyetlerden geçmekteydi.[74]

Çıkarılan kanunnamelerle, taşra yetkililerinin halka baskı yapması ve keyfi davranışlarının önlenmesi amaçlanmıştır.[75] Ancak kimi mevcut kanunların sipahiler tarafından kötüye kullanılması ihtimali doğduğu anda Osmanlı yönetimi, ek kanunlar yaparak veya kanunlarda değişikliğe giderek reayaya yönelik muhtemel bir zulmü ortadan kaldırmaya çalışmıştır.[76] Merkezi yönetimi bu tür tedbirleri almaya iten de muhtemelen reayanın şikâyetleridir. En azından kanunların reaya aleyhinde işletilmesinden kanun koyucunun haberdar edilmesinin en etkin yolu şikâyet mekanizmasıdır. Şikâyetin ulaşmasında doğrudan yapılan müracaatlar kadar kadı, il yazıcısı ve merkezden gönderilen diğer resmi görevli ve casus raporlarının etkisi de göz ardı edilmemelidir. Şikâyet yoluyla bu tür haksızlıklar kanun koyucuya iletiliyor ve gerekli düzenlemeler yapılıyordu. Bu şekliyle haksız bir durumdan rahatsız olan ahalinin şikâyeti doğrultusunda kanuni düzenlemelere gidildiğine dair kanunname örnekleri bulmak mümkündür.[77]

Kanunlardan başka hukukun yeniden üretiminde şikâyetin etkisine işaret edebilecek bir diğer hukuki belge türü de adaletnâmelerdir. "Adaletnâme, devlet otoritesini temsil eden görevlilerin reayaya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmaları ve kanuni hak ve adalete aykırı davranmaları halinde, ulülemrin hakkı ve kanunu hatırlatıcı mahiyette düzenlediği hukuki düzenlemelerine denir."[78] İnalcık bir adaletnâmenin yayınlanma gerekçesini, padişahın kapısına veya doğrudan doğruya şahsına aynı nitelikte birçok şikâyet yapılması veya topluca şikâyet gelmesi yahut yapılan teftişler neticesinde bu yolsuzlukların görülmesi olarak ifade etmiştir.[79] Genel bir yasama faaliyeti olduğu kabul edilen bu adaletnâmelerin çıkartılmasında şikâyetlerin başat rol oynadığı açıktır.[80]

Şikâyetlerin hukukun yeniden üretimine katkısını gösterebilecek bir diğer hukuki belge türü de fermanlardır. Şeriattan bağımsız bir şekilde devlet kanunlarının oluşmasına katkı sağlayan fermanlar, günün ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çıkartılmışlardır. Bu fermanlar genel kurallar içerdiği zaman birer kanun niteliği kazanıyordu.[81] Çoğu ferman, gelen şikâyet[82] ve talepler[83] doğrultusunda çıkmıştır.

Netice itibariyle şikâyet mekanizması, yasamaya yetkili organlara hukukun yeniden üretiminde kullanabilecekleri veri sağlamaktaydı. Nitekim yukarıda bazı örnekleri verilen kanun, adaletnâme ve fermanlarda şikâyetler neticesinde elde edilen veriler doğrultusunda yasal düzenlemeler yapıldığı görülmüştür. Bu şikâyetlerin bir bölümü doğrudan reaya tarafından yapılırken bir bölümü de taşrada devletin işlerini takip etmekle görevli kişilerin sorunları devletin karar alma organlarına iletmesi şeklinde gerçekleşiyordu. Şikâyet mekanizmasının bir diğer hukukî işlevi de yürürlükteki kanunların ve şeriatın işleyişinin takibine imkân sağlamasıdır. Çünkü şikâyetçiler, şikâyetlerini yürürlükte olan kanunlar ve şeriata atfen yapıyorlardı. Böylelikle kanunların ve şeriatın uygulanmasının geri bildirimi alınmış oluyordu. Bu geri bildirimin devlete hukuki sistemin işleyişi hakkında bir fikir verdiği ve bu bağlamda genel bir denetime imkân sağladığı anlaşılmaktadır.

4. TOPLUMSAL, EKONOMİK VE SİYASAL DEVAMLILIĞA KATKI

Yukarıda da ifade edildiği üzere müesseseler toplumsal dengeye ve siyasal sürekliliğe yaptıkları katkı sayesinde varlığını sürdürebilir. Bu katkı, müesseselerin en önemli varlık sebebidir. Bu sayede kurumlar hem kendi varlıklarını

---

makhur olup müdafaaya kadir olmadığı için daha ziyade alınmak dahi vaki' imiş taife-i mezbure bu cihetten *müzayaka beyan itmeğin* bu babda onların hususlarında dahi sâir memalik-i mahrusede câri olan kanun icra olunmak vilayet-i mezburenin şenelmesine ve abadanlığına sebeb mülahaza olduğu baisden…" (Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları,* Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001, s. 190). "Reaya taifesi hîn-i fetihde memlekette kadîmden cârî ola-gelen kıral kanunu üzere cümle ahvallerini icra olunmak rica eylemeğin…" (Ömer L. Barkan, "Kanunname", *İA,* c.6, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1955, s. 194).

[74] Niğbolu Kanunnamesinden: "…mürur-ı zaman ile ol adet bozulub bir kovandan bir akçe sancağı beyi ve bir akçe sahib-i tımar almak adet idilüb bir kimesnenin kovanı olsa bir sancağıbeği adamı varub resmin cem' idüb ve bir tımar eri dahi cem' eyleyüb ve ze'amete sülüs kaydolan yerlere subaşı dahi dahleyleyüb kovan gerek iyi olsun gerek yaramaz olsun rüsûmun ma'a ziyadetin cem' eyledükleri ecilden halk kovan beslemekden vazgelüb kovan hakkında fahiş zarar irişilüb ve *halk ziyade müteşekki oldukları sebebden* ötürü sahib-i tımara buyrulub on kovanda bir kovan virmek emrolunub ve eyi kovandan eyüsin alub ve yaramaz kovandan yaramaz ala akçe taleb eylemeye…" (Ömer L. Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1943, s. 269). Kanunnameden anlaşıldığı üzere reayanın zor durumunu şikâyet etmesi, kovan resminde reforma gidilmesini sağlamıştır.

[75] Gülgün Aybet-Üçel, "16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hukuk Müessesesinin Önemi", *X. Türk Tarihi Kongresi 22-26 Eylül 1986,* c. 5, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s. 2148.

[76] İnalcık sipahilerin kanun maddelerini kötüye kullanması ve buna karşılık kanun koyucunun reayayı korumak için ek kanunlar çıkarttığını ifade etmiştir. Bu şekilde yapılan düzenlemelerle ilgili örnekler de vermiştir. İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 87.

[77] Barkan'ın yayınladığı Malatya Livası Kanununda, sancakbeylerinin ve diğer sipahilerin reaya aleyhinde uygulaya geldikleri bidatlerden haber alındığı ve hepsinin ref' olunduğu ifade edilmiştir. Barkan *Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları,* s. 115-117.

[78] Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Kanunnameleri (Doğuşu, Çeşitleri ve Tarihî Seyri)", *Türkler,* c. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 34.

[79] İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 121.

[80] İnalcık'ın yayınladığı Eflaklara ait iki adaletnâmenin yayınlanması bu iki gerekçeyle gerçekleşmiştir. Bunlardan 15 Mart 1516 tarihli Adaletnâmenin girişinde açıkça adaletnâmenin şikâyet doğrultusunda çıkartıldığı ifade edilmiştir: "…Eflakları ve voynukları ve sayir dahi reayası südde-i ma'delet-i bahşıma gelüb üzerimize vaz' olunan kanun-ı kadime muhalif sancakbeğileri voyvodaları arpa ve buğday ve bal ve koyun kebe salub ziyade hayf ve teaddi iderler…" İnalcık, Adâletnâmeler, s. 129.

[81] Halil İnalcık, "Şerî'at ve Kanun, Din ve Devlet", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, 2005, s. 45.

[82] Şikayet doğrultusunda verilen bir hükme örnek: "Bundan evvel Anadolu ve Kastamonı ve Kangırı sancaklarınun ve subaşılıklarınun mevkufatın fulâna mukata'asına vermişdüm, şimdiki-halde kapuma gelüb elümde hükm-i hümayunum olmaduğı ecilden zabt olunmaz ve niçe kimesneler vardur temerrüd ederler deyu anlatdı; Eyle olsa benüm emrim bu üzredür ki,… ve bir subaşı kulluğuna varmaya veya hizmetin tamam etmeden çeriden gitse, tımarı mevkufdur, hâsılın hüküm edesiz kulum alı-vere, mâlum babında mu'avenet edesiz, 'alâmete i'timad edesiz." Bir başka örnek: "Kulum fulân dergâh-ı mu'allâma gelüb kabana satılacak nesneler gelüb satılmaz, gayri yerlerde satılur, hükm-i padişahiye muhâlifet ederler deyu bildürdi, eyle olsa eline işbu hükm-i cihanmutâ'ı verdüm…" Robert Anhegger ve Halil İnalcık, *Kanunname-i Sultanî Ber Mûceb-i Örf-i Osmanî*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 24, 59.

[83] Talep doğrultusunda çıkan kanunnameye örnek olarak İstanbul haslarınun kanunname sureti verilebilir: "…dergâh-ı mu'allâma [gelüb] dergâh-ı 'âlempenah ve 'âlî-câhumdan kanunname talep etdügi eclden işbu hükm-i hümayunı verdüm…" Anhegger ve İnalcık, *Kanunname-i Sultanî*, s. 51-55.

hem de devlet ve toplumun sürekliliğini korumayı sağlarlar. Şikâyet mekanizmasının bu alanda yerine getirdiği çeşitli işlevleri bulunmaktadır. Şikâyet mekanizmasının en temelde, adalet sağlama amacıyla kurulmuş olduğu ifade edilmişti. Bunda toplumsal itaati sağlamanın yolunun adaletten geçmesinin büyük rolü vardır. Çünkü Weber'in de ifade ettiği gibi idari problemlerin çözümünde gösterilecek zafiyet, sultanın otoritesini gölgeleyecektir. Patrimonyal sultan, idari problemleri ve tebaanın sorunlarını bürokrasi marifetiyle çözerek kişisel iktidarını güçlendirir, tebaası nazarında ululuğunu teyit eder.[84] Toplumsal itaati, adalet sunarak gerçekleştiren siyasi iktidar, böylelikle iktidarını pekiştirmiş olur. Bu yüzden siyasi iktidarın şikâyet mekanizmasını, iktidarını pekiştirme aracı olarak kullandığı söylenebilir. Bu anlamda şikâyet mekanizmasının, tebaanın itaatine katkı sağlayan bir diğer getirisinden de bahsetmek gerekir. Faroqhi'nin işaret ettiği gibi özellikle bu dönemde toplumdaki devlet ideolojisine yönelik düş kırıklığı, sosyopolitik sistemi değiştirme niyeti barındırmıyordu.[85] Çünkü Osmanlı topraklarında yaşanan karışıklığın ve haksız uygulamaların yegâne sorumlusu padişah değil, vezir ve yöneticilerin hataları olduğu inancı yaygındı. Bu görüşü dönemin aydınları da paylaşıyordu. Meselâ Âli'ye göre yönetimin kokuşmuşluğunun kaynağı, padişah değil, rüşvetle satın alınabilir saray çevresiyle yolsuzluğa batmış Osmanlı yönetimiydi.[86] Bu durum aslında patrimonyal otoritenin doğal sonucu olan ve ondan kaynaklanan problemleri, padişahların, memurlardan kaynaklanıyormuş gibi göstermesinden başka bir şey değildir. Diğer bir deyişle padişah, tebaanın sadakatinin devamı için otoritenin uygulanmasından doğan problemlerden idari personelini sorumlu tutma eğilimindedir.[87] Diğer taraftan padişah, memurlarıyla ilgili problemler için tebaaya şikâyet hakkı vererek, kendisini, refah devletinden sapmaya sebep olan memurların sorumsuz davranışlarına karşı tebaayı koruyan bir üst makam olarak takdim eder.

Şikâyet mekanizmasının bir diğer işlevi de ekonomiktir. Bu anlamda özellikle mülkiyet ilişkilerinin denetlenmesine ve düzenlenmesine imkân sağlaması devletin bu mekanizmaya biçtiği önemli görevlerdendir. Özellikle dirlik ve vakfa ilişkin şikâyetler, devlete mülkiyet konusundaki hukuk dışı uygulamaların tespiti yönünde bilgi akışını sağlamıştır. Böylelikle bu bilgiler ışığında mülkiyet ilişkilerinin denetimine ilişkin gerekli tedbirler alınıyordu. Taşradan gelen şikâyetler, aynı zamanda mülkiyet ilişkilerinde yeni düzenlemelere gidilme ihtiyacının devlet nezdinde hissedilmesine de olanak tanımaktaydı. Bu tür geri bildirim niteliğindeki bilgiler, devleti bu alandaki toplumsal ve ekonomik ihtiyacı gidermeye yönelik yeni düzenlemeler yapmaya zorluyordu.

Osmanlı Devleti gibi merkeziyetçi politika uygulayan devletlerde, zirai ekonominin en belirgin özelliği, devletin üretim, dağıtım ve tüketim faaliyetleri üzerindeki aşırı denetimdir. Devletin rolü, genelde ekonomi, özelde de zirai üretim ve bu üretime bağlı olan dağıtım ve tüketim faaliyetlerinin düzenlenmesine yapılan müdahalelerde görülür.[88] Çünkü İmparatorluk ekonomisi, esas olarak devletin toprak mülkiyetini elinde tutması ve başlıca zenginlik kaynağı olan tarımsal üretimi kontrol etmesi olgusuna bağlıdır.[89] Şikâyet mekanizması bu kontrole imkân sağlıyordu. Ekonomik faaliyetlerin devletin belirlediği kurallara göre yürümesi için hazırlanmış kanunların işleyişindeki sorunlar, devlet merkezine şikâyet mekanizması vasıtasıyla ulaşıyor ve gerekli müdahaleler yapılıyordu.

Şikâyet mekanizması, devlete ekonomik ve toplumsal değişimleri fark etme olanağı da sunmuştur. Devlet, bu değişimler çerçevesinde gerekirse çeşitli düzenlemeler yapıyor ya da önlemler alabiliyordu. Aslında şikâyetin bu işlevini toplumsal ve ekonomik denetim şeklinde ifade etmek pek de yanlış olmaz. Özellikle patrimonyal rejimin parolasının sosyal hareketleri denetim altında tutmak, sosyal kümelenmeleri izlemek ve topluluğa sürekli düzen vermeye çalışmak[90] olduğu düşünüldüğünde şikâyet mekanizması kanalıyla sahip olunan devlet-toplum iletişiminin önemi daha da açığa çıkmaktadır.

Son cümleden hareketle, devlet için çok önemli bir diğer ihtiyacın da şikâyet mekanizması kanalıyla icra edildiği söylenebilir. Bu ihtiyaç, çevreden merkeze doğru meydana gelen bilgi akışı yani iletişimdir. Devlet-toplum iletişiminde şikâyet mekanizması oldukça önemli bir fonksiyon icra etmektedir. Şöyle ki; devlet, güçsüzleri korumak, güvenliği sağlamak, vergi toplamak, sınırları içerisinde yaşayanların ve toprakların üzerinde kontrolünü güçlendirmek gibi temel fonksiyonları yerine getirmek zorundaydı. Bütün bunlardan dolayı devlet, İmparatorluğun her tarafından merkeze doğru bir bilgi akışına ihtiyaç duyuyordu.[91] Bu bilgi akışı, casuslar, kadılar, diğer resmi görevliler ve büyük oranda da şikâyet mekanizması vasıtasıyla gerçekleşiyordu.

5. SİYASİ İŞLEVİ

Toplumlar müessese veya mekanizmalarını çeşitli fonksiyonlar icra etmesi için üretir. Bu fonksiyonlar ise toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda açığa çıkar. İhtiyaçlar doğrultusunda şekillenen fonksiyonlar, müesseselerin esas işlevini teşkil etmektedir. Toplumsal ihtiyaçlarda meydana gelen değişiklikler, amaçların ve beraberinde müesseselerin fonksiyonlarının da değişmesine sebep olabilir. Ayrıca müesseseler, bazen öngörülmeyen veya amaçlanmayan fonksiyonlar icra etmeye de başlayabilirler. Şikâyet mekanizmasının yukarıda bahsi geçen işlevlerini, öngörülen ve hedeflenen veya ihtiyaçların değişmesiyle gelişen işlevler olarak nitelemek mümkündür. Mekanizmanın bu işlevlerinden başka öngörülmeyen veya amaçlanmayan işlevlerinin olduğu görülmektedir. Bunun başında şikâyetin

[84] Nişancı, *Geleneksel Patrimonyalizmden Modern Neo Patrimonyalizme*, s. 20.

[85] Suraiya Faroqhi, "Hac Yolunda Soygunculuk ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Sadakat (1500-1680)", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak,* çev. G. Ç. Güven ve Ö. Türesay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 269.

[86] Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700,* çev: Ü. Tansel,: Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 152.

[87] Nişancı, *Geleneksel Patrimonyalizmden Modern Neo Patrimonyalizme*, s. 20.

[88] Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klâsik İlkeleri ve Temel Değerleri", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi,* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 68, 69.

[89] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1 1300-1600,* Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 85.

[90] Şerif Mardin, "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset,* İstanbul, 2003, s. 208.

[91] Acun, Fatma ve Acun, Ramazan, "Demand for Justice and Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in the Early 16th Century" *Académie des Science de Bulgarie Institut D'études Balkaniques Études Balkaniques,* c. 2, 2007, s. 132.

siyasi faaliyetler için kullanılması gelir. Mesela yapılmak istenen bazı siyasi faaliyetler için şikâyet, bir meşruiyet aracı olarak kullanılabilir. Bu tür bir uygulamayı şikayet defterlerinden tespit etmek pek de kolay değildir. Ancak daha geniş çaplı veya daha detaylı incelemelerle şikâyet müessesesinin bu tür amaçla kullanıldığına dair tespitler elde etmek belki de mümkün olabilir. Defterlerden olmasa da şikâyet mekanizmasının siyasi faaliyetler için kullanıldığına dair çeşitli tarihi kayıtlar bulmak pek de güç değildir. Özellikle çağdaş kroniklerde bu tür eylemler için şikâyet müessesesinin kullanıldığına dair örnekler mevcuttur.

Bununla ilgili olarak bir örnek, II. Viyana seferinin arifesinden verilebilir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Avusturya'ya karşı bir sefer düzenlenmesi konusunda ısrarlı taleplerle IV. Mehmed'e geldiğinde Padişah buna yanaşmamıştır. Bunun üzerine Merzifonlu, IV. Mehmed'i ikna çabalarında şikâyet mekanizmasını kullanmıştır. Şöyle ki Merzifonlu, padişahın savaşa sıcak bakmaması üzerine sınır boylarındaki vali ve beyler vasıtasıyla sahte şikâyetnameler getirterek bunları padişaha sunmuştur. Ayrıca yeniçeriyi kışkırttığı gibi camilerden vaazlar da verdirtmiştir.[92] Neticede sefer kararı bu ısrarlı talep ve entrikalarla alınmıştır. Merzifonlu, siyasi hırsına binaen yapacağı sefer için şikâyet mektuplarını bir gerekçe ve meşrulaştırma aracı olarak kullanmıştır.

Devletin üst yönetim erkini ele geçirme ve bu bağlamda yaşanan hizip çatışmalarında da şikâyetin kullanıldığına dair örnekler bulunabilir. Bununla ilgili olarak Köprülü Mehmed Paşa'nın Deli Hüseyin Paşayı gözden düşürme ve katlettirmek için şikâyet mekanizmasını kullanması hatırlanabilir. Köprülü, kendisine rakip olarak gördüğü Hüseyin Paşa'yı bertaraf etmek için çeşitli uğraşlar içerisine girmiş; ancak Girid'in büyük bir bölümünü zor şartlarda almış bir serdarı ortadan kaldırma konusunda devlet erkânından destek bulamamıştır. Devlet erkânı, katlini gerektirir bir suçu tespit edilirse fetva alınarak hakkından gelinmesine dair görüş belirtmiş, Köprülü de Şeyhülislam Şemizâde Mehmed Efendiden Hüseyin Paşa'nın "zalimliği" sebebiyle fetva istemiştir. Şeyhülislam, Hüseyin Paşa'nın katlini gerektirir bir suçu olmadığı için fetva verilemeyeceğini bildirmişse de Köprülünün ısrarlı talepleri doğrultusunda bir tavsiyede bulunmuştur. Tavsiye oldukça kurnazcaydı: Hüseyin Paşa'ya bir "mansıb" verilecek ve paşanın muhtemelen yapacağı zulümlerle ilgili ahaliden gelecek şikâyetler sabırla beklenecekti. Köprülü istediği fetvayı alamasa da tavsiyeye uygun bir şekilde Hüseyin Paşa'ya "kaptan-ı deryalığa" getirtmiş ve beklemeye başlamıştır. Hüseyin Paşa'nın yandaşları paşaya Köprülünün amacını bildirmişler ve uyarmışlardır. Hüseyin Paşa duruma uygun hareket ederek kendisini zor duruma düşürmemiştir. Beklediğini bulamayan Köprülü, bu defa da Hüseyin Paşa'yı Rumeli beylerbeyliğine naklettirmiştir. Hüseyin Paşa'nın burada yaşadığı geçim sıkıntısını hafifletmek için "zahire baha" adıyla zenginlerden bir miktar para toplamaya kalkışması, Köprülüye beklediği fırsatı vermiştir. Köprülü Filibe kadısına gizlice adam göndererek Hüseyin Paşa'nın mezalimi varsa, arz-ı mahzarla şikâyetçilerinin İstanbul'a gönderilmesini istemiştir. Kadı da denileni yapmıştır. Şikâyetçileri ve arz-ı mahzarları elinde bulunduran Köprülü, iltifat içeren bir emirle Hüseyin Paşa'yı İstanbul'a davet etmiş, bu arada padişaha Hüseyin Paşa aleyhindeki şikâyet mahzarlarını arz ederek katline müsaade almıştır. Hüseyin Paşa saraya davet edilmiş; hakkındaki suçlamaları Padişah IV. Mehmed bizzat ifade etmiştir. Hüseyin Paşa'nın "arz-ı mahzarların ısmarlama geldiğini" söylemesi hiç bir şey ifade etmemiş ve iki gün içerisinde katledilmiştir.[93] Devletin daha alt kademelerinde yaşanan hizip mücadelesinde de şikâyet mekanizmasına başvurulduğu vakidir. Bu tür çıkar grupları tarafından mevki sahiplerinin ayağını kaydırmaya yönelik çeşitli örnekler bulmak mümkündür.[94]

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde şikâyet mekanizmasının tesis amacı hiç kuşkusuz adaleti en geniş çerçevede sağlamaktı. Klasik İslam devlet teorilerinin temelinde yer alan "daire-i adliye" ve buna bağlı bir şekilde toplumu statülerine göre ayıran "erkân-ı erbaa" da esasen bu amaca yönelik ortaya konmuştur. Devlet, toplumda yer alan unsurları (erkân-ı erbaa) daire-i adliyeye uygun bir biçimde adaletle yönetirse, karşılığında toplumdan itaat ve beraberinde hazinelerinin dolmasını sağlayabilirdi. Şikâyet hakkı, bu anlayışın İslam kamu hukukunun ortaya koyduğu uygulamalardan birisi olarak ortaya çıkmıştır.Bu hakkın, toplumda yaşayan herkese herhangi bir sınırlandırma ve aracıya tabi tutmadan kullanımına imkân sağlanmıştır. Devlet böylelikle şikâyet mekanizmasını toplumla iletişim kurabileceği bir alan olarak düzenlemiştir. Bu iletişim kanalını sürekli açık tutarak da toplumun her türlü sıkıntısından haberdar olmayı amaçlamıştır. Çünkü devlet adına tasarrufta bulunanların zulme yönelik hareketleri devlet için önemli tahribatlara neden olabilirdi. Bu tahribatla karşı karşıya kalmak istemeyen devlet, yönetimin bütün basamaklarının şikâyet yoluyla denetlenmesini temin etmiştir. İncelenen defterlerden de görüldüğü üzere Devlet, taşrada adli yargıdan, ekonomik faaliyetlerden, idari uygulamalardan ve diğer toplumsal sorunlardan haberdar olmuş ve onları denetleme imkânına ulaşmıştır. Bu haliyle şikâyet mekanizmasının adaletin sağlanması ve toplumsal düzenin işlemesine önemli katkıları olmuştur.

---

[92] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi. III. 1. kısım*, s. 437.

[93] Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi. III. 1. kısım*, s. 340-342.

[94] Bu tür kötü niyetli arzuhalleri II. Selim fark ettiği zaman "…hasmın beraber olmayıcak mesmu'um olmaz…" diyerek bunları yakıp imha ettiği bilinmektedir (Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, c. 1, haz. M. İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 44). Haksız isnatlarla yapılan şikâyetlerin sadece devlet yönetiminde bulunanlara has bir özellik olmadığını, genel olarak herkesin bu tür şikâyet yoluyla rakip olarak gördüğü kişilere zarar vermeye çalıştığını Nahifi şu şekilde ifade etmektedir. "Ekser nâs işleri bitmek içün ve hasmından ahz-ı intikam içün arzuhallerinde niçe töhmet getürecek müfteri ve musanna' sözler yazarlar. Kavl-i mücerrede i'tibar olunmayub taharri ile hakikat-i hâle vâkıf olmağa sa'y eyleyeler" (İpşirli, "Nahîfî'nin Nasîhatü'l-Vüzerası", s. 20).

Kaynakça

ŞIKÂYET DEFTERLERİ

A. DVNS. ŞKT. d, Atik Şikayet Defteri, 10.
A. DVNS. ŞKT. d, Atik Şikayet Defteri, 13.
A. DVNS. ŞKT. d, Atik Şikayet Defteri, 16.
A. DVNS. ŞKT. d, Atik Şikayet Defteri, 21.
A. DVNS. ŞKT. d, Atik Şikayet Defteri, 29.

ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

Acun, Fatma ve Acun, Ramazan, "Demand for Justice and Response of the Sultan: Decision Making in the Ottoman Empire in the Early 16th Century" *Académie des Science de Bulgarie Institut D'études Balkaniques Études Balkaniques,* c. 2, 2007.

Afyoncu, Erhan ve diğerleri, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.

Akgündüz, Ahmet, "Osmanlı Kanunnameleri (Doğuşu, Çeşitleri ve Tarihî Seyri)", *Türkler,* c. 10, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.

Akman, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Akyüz, Vecdi, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim Divan-ı Mezalim,* Marmara Ün. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 1995.

Anhegger, Robert ve İnalcık, Halil, *Kanunname-i Sultanî Ber Mûceb-i Örf-i Osmanî*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

Atabeyki,N. K., "XVI ncı Asır Başında Yazılmış Bir Mecmuada 1515 -1636'ya Kadar Budin Beylerbeyileri ve 1592'de Budin Beylerbeyi Olan Derviş Paşadan Şikâyet", *Ülkü,* c. 11, S. 66, 1938.

Atar, Fahrettin, "Mahkeme",*TDVİA,* c. 27, İstanbul, 2003.

Ay, Resul, *Anadolu'da Derviş ve Toplum 13-15. Yüzyıllar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

Aybet-Üçel, Gülgün, " 16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hukuk Müessesesinin Önemi", *X. Türk Tarihi Kongresi 22-26 Eylül 1986,* c. 5, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

Bakır, Musa Kazım, *Ebü'l-Hasen el-Mâverdî ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın el-Ahkâmü's-Sultâniyye Adlı Eserlerinin Mukayesesi (İmamet ve Yargı Konuları Örneği)*, Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2009.

Barkan, Ömer L.,*XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1943.

Barkan, Ömer L., "Kanunname", *MEBİA,* c.6, İstanbul, 1955.

Bayındır, Abdülaziz, "Örneklerle Osmanlı'da Ceza Yargılaması", *Türkler,* c. 10, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.

Bilkan, Ali Fuat, "17. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde 'Devlet-Çete İlişki'sine Bir Örnek", *Tarih ve Toplum,* c. 32, S.189, 9-12.1999.

Bilkan, Ali Fuat, *Hayrî-nâmeye Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı Düşünce Hayatı*, Akçağ Yay., Ankara, 2002.

Cin, Halil ve Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi 1. Cilt Giriş ve Kamu Hukuku*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1995.

Davutoğlu, Ahmet, "Devlet", *TDVİA*, c. 9, İstanbul, 1994.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704),* haz. A. Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, haz. H. R. Uğural, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000.

Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî *el-Ahkâmü's-Sultâniye,* çev. A. Şafak, Bedir Yayınları, İstanbul, 1994.

Ebu'n-Necib Sühreverdi, *Nehcu's-Sülûk fî Siyaseti'l-Mülûk,* çev. Nahifi Mehmed Efendi, Tercüman, İstanbul, 1974.

Ekinci, Ekrem B., "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)", *Belleten,* c. 65, S. 244, Ankara, 2001.

Erbek, İsmail, *Nef'î ve Nâilî Dîvânlarında Şikâyet Unsurları,* Yüksek lisans tezi, Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir, 2000.

Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimata Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları,* Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001.

Faroqhi, Suraiya, "Hac Yolunda Soygunculuk ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Sadakat (1500-1680)",*Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak,* çev. G. Ç. Güven ve Ö. Türesay, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2008.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla,* çev. E. Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1997.

Genç, Mehmet, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klâsik İlkeleri ve Temel Değerleri", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi,* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.

Goffman, Daniel, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700,* çev: Ü. Tansel,: Kitap Yay., İstanbul, 2008.

Heyd, Uriel, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615,* Clarendon Press, Oxford, 1960.

Heyd, Uriel, *Studies in Old Otoman Criminal Law*, Clarendon Pres, Oxford, 1973.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan Fi Kavanin-iÂl-i Osman,* haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.

İnalcık, Halil, "Mahkama (2. The Ottoman Empire i. The earlier centuries)", *EI,*[2] c. 6, Brill, Leiden, 1991.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1 1300-1600*, Eren Yay., İstanbul, 2000.
İnalcık, Halil, "Adâletnâmeler",*Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yay., İstanbul, 2005.
İnalcık, Halil, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri" *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet,* Eren Yay., İstanbul, 2005.
İnalcık, Halil, "Şerî'at ve Kanun, Din ve Devlet", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul, 2005.
İnalcık, Halil, "Türk-İslâm Devletlerinde Devlet Kanunu Geleneği", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet,* Eren Yay., İstanbul, 2005.
İnalcık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet,* (Önsöz), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005.
İnalcık, Halil, *Şair ve Patron Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme,* Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2005.
İpşirli, Mehmet, "Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilatı Bakımından Önemi", *İslam Tedkikleri Dergisi,* c. 8, İstanbul, 1984, S. 1-4, s. 205-218.
İpşirli, Mehmet, "Arzuhal", *TDVİA,* c.3, İstanbul, 1991.
İpşirli, Mehmet, "Nahîfî'nin Nasîhatü'l-Vüzerası" *TED*, c. 15, İstanbul, 1997, s. 15-27.
İpşirli, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti Tarihi,* c. I, ed.:E. İhsanoğlu, İstanbul, 1999.
İpşirli, Mehmet, "Mahzar", *TDVİA,* c. 27, Türkiye Diyanet Vakf, İstanbul, 2003.
Mardin, Şerif, "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset,* İstanbul, 2003.
Mumcu, Ahmet, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007.
Nişancı, Ensar, *Geleneksel Patrimonyalizmden Modern Neo Patrimonyalizme: Bir Modernleşme Denemesi*, Haliç Üniversitesi, İstanbul, 2001.
Nizamülmülk, *Siyasetname,*çev. N. Bayburtlugil, Dergah Yayınları, İstanbul, 2003.
Ocak, Ahmet Y., "Tasavvuf, Sufiler ve Tarikatlar, Tekkeler", haz. H. İnalcık, *Osmanlı Uygarlığı*, c. I,: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2003.
Öz, Mehmet, "Osmanlı Gelenekçi Düşüncesine Göre Osmanlı Devlet ve Toplum Düzenindeki Çözülmenin Mahiyeti", *Türk Yurdu*, 7. Devre, c. 11, S. 390, Ankara, 1991.
Öz, Mehmet, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1997.
Schacht, Joseph,*İslam Hukukuna Giriş,* çev. M. Dağ ve A. Şener, Ankara Üniversitesi, Ankara 1977.
Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, c. 1, haz. M. İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
Singer, Amy, *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler,* çev. S. Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
Taş, Hülya, "Osmanlıda 'Şikâyet Hakkı'nın Kullanımı Üzerine Düşünceler", *Memleket Siyaset Yönetim,* S. 3, Ankara, 2007.
Tuğluca, Murat "Bir Balkan Şehri Olarak Üsküp'te Şikâyet Hakkının Kullanımı ve Şikâyet Mekanizması", *Motif Akademi,* S. 2, 2012, s. 107-128.
Ursinus, Michael, *Grievance Administration (Şikâyet) in an Ottoman Province The Kaymakam of Rumelia's 'Record Book of Complaints' of 1781-1783*, Routledge Curzon, London, 2005.
Uzunçarşılı, İsmail H., *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.
Uzunçarşılı, İsmail H., *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.
Uzunçarşılı, İsmail H., *Osmanlı Tarihi. III. 1. Kısım*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.
Yediyıldız, Bahaeddin, "Osmanlıların Kuruluş ve Yükselişinde Rol Oynayan Müesseseler", *Milli Kültür,* c. 41, Ağustos 1983.
Yücel, Yaşar "XVI. XVII. Yüzyıl Edebi Metinlerinde Rastlanan Osmanlı Devlet Yapısı ve Toplum Düzenine Ait Bazı Görüş ve Bilgiler", *Belleten,* c. 51, S. 200, Ankara, 1987.
Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar/ Kitab-ı Müstetâb/ Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn/ Hırzü'l-Mülûk*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1988.

КЫРГЫЗСТАН-ТҮРКИЯ МАМЛЕКЕТТИК КЫЗМАТТАШУУЛАРЫ ЖАНА АЙМАКТАР ОРТОСУНДАГЫ БАЙЛАНЫШТАР

А.Т. СУЛТАНОВА*

Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгон алгачкы күндөрдөн тартып, Түрк жумурияты достук, кызматташтык мамилелерин түзүүгө биринчилерден болупколун сунган. Бүгүнкү күндө эки тарап кызматташууда мамлекеттик эле деңгээлде эмес, аймактары ортосундагы тыгыз байланыштын болушуна умтулат.

Түркия менен Кыргызстан байыртадан тили да, дили да жакын, текташ өлкөлөр. Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгон алгачкы күндөрдөн тартып достук, кызматташтык мамилелерин түзүүгө бириничилерден болуп колун сунган. Түркия түрк тилдүү өлкөлөр үчүн батыш үлгүсүндөгү демократиянын элементтерин алып жүргөн диний багыттагы эмес саясий тутумун жемиштүү ишке ашырып жаткан өлкө катары белгилүү. Ислам өлкөлөрүнөн айырмаланып, түрк мамлекетинин үлгүсү саясий жана экономикалык реформаларды ийгиликтүү иш жүзүнө ашырып жаткан түзүм болуп саналат.

Түркия Республикасы акыркы отуз жылдын ичинде экономикалык реформанын натыйжасында өнүккөн, ири экспортер, дүйнөлүк соодада көрүнүктүү орунду ээлеген мамлекетке айланган[Турция между Европой и Азией, 2001: 50]. XXк. аягында жүргүзүлгөн реформалардын натыйжасында автомобиль курууга, күндөлүк турмушта керектелүүчү техниканын чыгарылышына, жеңил өнөр жай тармагынын өнүгүшүнө шарт түзүлгөн. Айыл чарба продукцияларын: дан, техникалык өсүмдүктөрдү, этти, сүттү өндүрүү ички керектөөдөн жогору болгондуктан, экспорттоо мүмкүнчүлүгүнө ээ. Түркия чет өлкөлөрдөн негизинен көмүр, газ, жогорку технологиялык продукция, заманбап куралдарды импорттоп алып турат. Саякат ишине байланышкан бизнес да жакшы өнүккөн, жыл сайын 9 млн.го жакын саякатчыларкелип турушат.

Түркия тышкы саясатында көп багыттуулукту карманат. Бириккен Улуттар Уюмунун (1945), Эл аралык валюта корунун (1947), НАТОнун (1952), Европалык экономикалык союздун (1995) жана башка эл аралык уюмдардын мүчөсү болуп саналат. Борбордук Азиядагы саясатын европалык саясаттын уландысы катары карайт. СССРдин дүйнөлүк саясаттагы орду жана анын чек араларын бекемдөө саясаты пантүркизм жана Улуу Туран идеяларын ишке ашырууга тоскоолдуктарды жаратып келген. Ошол мезгилде пантүркизм идеясынын жактоочулары жалпы түрк мамлекетин түзүү мерчемдеринен баш тартып, көбүрөөк чет элдеги түрк диаспораларына көмөк көрсөтүү иштери менен алек болушкан. СССРдин кулашы жана жаңы көз карандысыз мамлекеттердин түзүлүшү менен пантүркисстердин түрк тилдүү республикаларга, аймактарга маданий жана экономикалык экспансиясыкайрадан башталган.

Борбордук Азия мол жаратылыш кен байлыктары менен, ошондой эле келечектүү рынок аймагы катары башка өлкөлөрдү кызыктырат. Америкалык саясат таануучу З. Бзежинскийдин пикири боюнча, Борбордук Азияны көзөмөлгө алуу менен үстөмдүк кылууга шарт түзүлөт [Бжезинский,2005: 287]. СССРдин кыйрашы менен Борбордук Азияда саясий боштук пайда болгон. Мындай абал өнүккөн өлкөлөрдүн катарында Түркия үчүн да бул аймакта өзүнүн таасирин орнотууга мүмкүнчүлүк ачкан [Турция между Европой и Азией, 2001: 50-51].

Кыргызстан менен Түркиянын мамилелери 1991-жылдан жигердүү нукка түшө баштаган. 1991-жылы май айында Түркияга Кыргызстандын премьер-министрижетектеген өкүлдөр барган. Ушул эле жылы декабрь айында Кыргыз Республикасынын президенти Түркияда иш сапарында болгон. 1992-жылы март айында Борбордук Азия өлкөлөрүн Түркиянын тышкы иштер министри ХикметЧетин кыдырып, 1992-жылы апрель-май айларында премьер-министр С. Демирель, ал эми 1993-жылы жазында президент Т.Озал келген. Мындай иш сапаралары Түркия менен Кыргызстандын ортосундагы байланыштын жанданышына түрктү болгон.

1992-жылдын башында Эл аралык кызматташтык жана өнүгүүнүн түрк агенттиги (ТИКА) экономикалык, маданий жана техникалык кызматташууну көздөгөн мекеме түзүлгөн. Бул уюмдун негизги ишмердүүлүгү экономикалык жардамдарды көрсөтүү, биргелешкен долбоорлорду жана программаларды ишке ашыруу, өнүктүрүү, укуктук, техникалык-экономикалык, социалдык, экологиялык багыттагы маселелер болуп, түрк тилдүү мамлекеттердин дүйнөлүк чарбага кошулушуна, тармактык, рыноктук кайра түзүүлөргө жардам көрсөтөт. ТИКАнын бардык долбоорлору жана программалары Борбордук Азиядагы жана Закавказьедеги жаңы түзүлгөн көз карандысыз мамлекеттердин талаптарына багытталган.

Кыргызстан менен Түркиянын кызматташтык мамилелеринин маанилүү багыты болуп, экономика, заманбап соода түзүмүн түзүү, билим берүү, курулуш, текстиль өнөр жайы, кайра иштетип чыгуучу өнөр жайы, минералдык байлыктарды өздөштүрүү, гидроэлектростанцияларды куруу, күн энергиясын пайдалануу, саякат бизнесин жана конок тейлөөнү өнүктүрүү боюнча тажрыйбасын үйрөнүү болуп саналат. Кыргыз-түрк мамилелеринин түзүлүшүнүн натыйжасындабиргелешкен ишканалар, бизнес борборлор жана соода уюмдары активдүү аракетте болуп, эки тараптуу пайдалуу жумуштар аткарылууда. Алардын бири 1996-жылдан бери иштеп жаткан Ош шаарындагыТүрк «Эстергон» фирмасынын филиалы болуп саналат. Бул филиалда кондитердик азыктары: пахлава, кубага, боага, торт, жана башка азыктар, суусундуктар даярдалат. Таттуу азыктарды чыгаруучу «АТА» компаниялар тобунун жетекчиси Түркиядагы Ортоктор тобунун башчысы Камил Деде Кыргызстанда 1994-жылдан бери жеке ишкердик менен алектенип келет. Камил Деде жетектеген ишканалар Ош шаарында да иштеп жатат. Ал 90-жылдардын башында Түрк кызматташтык жана өнүгүү

*Ош мамлекеттик университети.

агенттиги уюштурган саякатка Кыргызстанга келген. Анын байкоосунда соода кылууга жакшы шарттардын болушуна, Кыргызстан инвестицияга муктаж экендигине ынанып, экономикалык ишмердигин баштаган. Учурда эмерек жасоочу «Истикбал», «Беллона», самын каражаттарын жасоочу «Деташ», телевизор чыгаруучу «Вестел» ишканалары бар[Омуровж.б., 2005].

Борбордук Азияга, тагыраагы Өзбекстанга 1991-жылы келген түрк бизнесмени Өмер Өзхан мырза «Сем Трейдинг Лимитед» компаниясын уюштурган.Бишкек жана Ош шаарларынын соода түйүндөрүндө Түркиянын сапаттуу, даамдуу продукцияларын ортомчусуз ташып келип, салыштырмалуу түрдө арзан баада элге сунушта-ган, ошондой эле учурда да Түркиядагы бир топ алдыңкы фирмалардын дистрибютору катары иштеп жатат [Алдакулов, 2005].

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында эле Түркия Республикасынын айрым аймактары менен Ош облусунун кызматташтык мамилелери түзүлө баштаган. Башка чет өлкөлөргө салыштырмалуу Түркия менен болгон байланыш бир кыйла тыгыз жана жогорку деңгээлде. 1997-жылга чейин жеке компаниялар менен байланыштар түзүлгөн болсо, 1997-жылдан баштап расмий өкүлдөрдүн келиши башталган. Стамбул жана Ош шаарларынын ортосунда соода, шаар чарбасы жана биргелешкен ишканаларды түзүү жана боордоштук байланыштары жөнүндөгү Протоколу 1997-жылы 20-октябрда түзүлгөн. Ал эми 1998-жылы 10-августта ушул эле Стамбул жана Ош шаарларынын салттык жана тарыхый байланыштарынын чегинде маданият, маалымат, билим, техника, экономика, искусство, айлана-чөйрө, саламаттыкты сактоо, спорт жана саякат иши тармактарында кызматташтык жүргүзүү үчүн бул эки шаар боордош болуусу жөнүндөгү экинчи протоколго кол коюлган [Ош шаардык мэриясынын Эл аралык байланыштарды...,1998].

Түркиянын Стамбул шаарынын мэри Алим Муфит Гюртунанын чакыруусу боюнча 2001-жылы ноябрь айында Ош шаарынын мэри Ж. Сатывалдиев Стамбулда өткөрүлгөн боордош шаарларынын мэрлеринин Саммитине катышкан. Саммитке он эки өлкөнүн шаарларынын, атап айтканда: Барселонанын, Афинанын, Санкт-Петербургдун, Дубаинин, Бухарестин жана башка шаарлардын мэрлери чакырылган [Макиев, 2001]. Мында негизинен шаарларды өнүктүрүүнүн өтө олуттуу маселелерин биргелешип чечүү максатында шаарлардын альянсын түзүү маселелери каралган. Шаардагы транспорт, ичилүүчү суу, канализация, таштанды жана шаардын дизайн маселелери боюнча ар түрдүү сунуштар талкууланган.Оштон барган өкүлдөр Стамбулдагы бир нече коммерциялык түзүмдөрдө болуп, кыргыз-түрк мамилелериндеги айрым маселелерди чечүү боюнча өз ара макулдашып кайтышкан. Мына ошондон баштап Ош облусу менен Түркиянын ортосунда тыгыз байланыш түзүлө баштаган.

2002-жылы май айындаМаниса шаарынын мэри Адыл Айгүл баш болгон эл чарбасынын ар кайсы тармактарынын өкүлдөрүнөн турган топ, Ош шаарында иш сапарында болушкан [Макиев, 2002].Өкүлдөр Сулайман тоосундагы жана тоонун этегиндеги «Жибек жолу» тарыхый музей-комплексиндекыргыз элинин байыртадан берки тарыхы, маданияты менен таанышыкан. Оштун элинин меймандос, кең пейил, эмгекчил, чыгармачыл сапаттарын айгинелеген көргөзмө сунушталган. Ошондой эле облустун ишкер чөйрөсүнүн өкүлдөрү менен учурдагы социалдык-экономикалык абалы, инвестициялык абалдын шарттары жөнүндө талкуулар өткөрүлгөн. Журналисттердин катышуусундагы пресс-конференцияда эки шаардын ортосундагы достук, кызматташтык мамилелердин тереңдешине жакшы шарттардын бар экендиги белгиленген.

2003-жылы сентябрь айында Ош шаарынан мэр баш болгон расмий топМаниса шаарынын грек ээзүүсүнөн бошогондугунун 81 жылдыгына арналган салтанатка катышууга чакырылган [Макиев, 2003]. Түркиянын байыркы шаары Маниса, Ош шаары сыяктуу татаал тагдыр тарыхы бар шаар. Ал мындан төрт миң жыл илгери негизделген. Учурда Маниса абдан өнүккөн шаар. Шаарда 30дан ашык завод-фабрикалары иштейт. Бир катар чет өлкөлөргө телевизор, муздаткыч, фольга жана башка өнөр жай товарларын экспорттойт. Ошондой эле айыл чарбасында тамеки, пахта, жүзүм жана башка айыл чарба өсүмдүктөрү өстүрүлөт. Өнөр жай продукцияларын чыгаруу боюнча Маниса өлкөдө экинчи орунда турат.Ош шаары үчүн үлгү кылып үйрөнө тургандай көптөгөн тажрыйбаларга да ээ.

Салтанаттын жүрүшүндө ар тараптан келген коноктор үчүн жүзүм өстүрүүнүн эң мыкты далили болгон «Жүзүм жарманкеси» уюштурулган, ошондой эле«Унжубозкой» шаардык спорттук комплексин жана «Эже» ресторанын ачуу аземи өткөрүлгөн. «Бозйак» жана башка көргөзмөлөрдө түрк элинин маданиятын, каада-салттарын, көркөм өнөрүн чагылдырган иш чаралар жана майрамдык чоң салтанаттуу концерт тартууланган.

Маниса жана Мисир шаарларынын кооз жайлары, эл чарбасынын үлгүсү болгон объектилер менен таанышууга да мүмкүнчүлүк болгон [Ошская делегация побывала в Манисе, 2003]. Оштон барган өкүлдөр кыргыз эли менен түрк элинин ортосундагы окшоштуктарды бир эле тилинде эмес, көпчүлүк салттарында да бар экендигин байкашкан.

Андан кийинки Ош шаарынын мэринин расмий иш сапары 2004-жылы 16-апрелде болгон. Түркиянын Маниса шаарынын мэринин чакыруусу боюнча боордош шаарлардын күнүнүн 464-жылдыгын белгилөө салтанатына катышууга барган. Маниса дүйнөнүн беш шаарлары менен боордоштук мамилелерин түзгөн.Ош шаары менен Маниса шаарынын ортосунда мына ушундай боордоштук мамилени түзүү салтанаты 2004-жылы 17-апрелде болуп, достук, бир туугандык жана кызматташтык байланыштарды түзүү жөнүндөгү келишимге кол коюлган [Ош шаардык мэриясынын Эл аралык байланыштарды..., 2004].Бул келишим Ош жана Маниса шаар-ларынын ортосундагы кызматташуунун багыттарын так аныктап көрсөткөн мыйзамдуу документ болуп калды.

Ушундай боордоштук байланыштар Ош шаары менен Түркиянын Амасья шаарынын ортосунда да түзүлгөн. Амасья облусунун губернатору Желалидин Лекесиз жана Амасья шаарынын мэри Исмет Өзарслан баш болгон 36 адамдан турган расмий өкүлдөр Ош менен таанышууну Ош облустук администрациясынын

залында чогулган түштүк интеллигенциясы жана ишкерлери менен жолугушуудан башташкан. Алар облустагы мекеме-ишканалардын, завод-фабрикалардын, цехтердин ишмердүүлүгүнө, бүгүнкү абалына, ишкердикти өнүктүрүүнүн жолдоруна, салык системасына жана бул багыттагы мыйзамдар менен таанышууга кызыкдар болушкан. Инвестициялоого даяр долбоорлор, сунуштар талкууланган. Амасьялык өкүлдөр Ала-Тоонун меймандос калкына ыраазы болуу менен Кыргызстанда өндүрүштү жана ишкердикти өнүктүрүүчүн руханий да, материалдык да жактан даяр экендигин белгилешкен. Ишкерлер үчүн долбоорлорду ишке ашырууга, ишкердикти өнүктүрүүгө тоскоол болуучу объективдүү жана субъективдүү жагдайлар эске алынып, алгылыктуу долбоорлорду жүзөгө ашыруу жолдору талкууланып, иштелип чыккан.

2005-жылы 6-декабрда Түркиянын Амасья шаарында Ош шаарынын мэри Жумадыл Исаков жана Амасья шаарынын мэри Исмет Өзарслан эки шаардын ортосундагы боордоштук байланыштарды түзүү жөнүндөгү макулдашууга кол коюшкан [Түркия Республикасынын Амасья жана Кыргыз Республикасынын..., 2005]. Бул макулдашуу өнөктөштүктүн, өз ара ишенүүнүн жана эки жактык пайданын принциптерин ичине камтыйт. Мындай шаарлардын ортосундагы туугандашуу мамилелеринин орнотулушу кыргыз-түрк кызматташтыгын өнүктүрүүдө жаңы баскычка көтөргөн. Байыртадан бери тектеш болгон эки элдин тарыхын, маданиятын байытууга, бири-бирин толуктап, тажрыйба үйрөнүүгө жакшы шарттар пайда болгон.

Түркиянын эл аралык кызматташтык жана өнүгүү агенттиги Кыргызстанда жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу тутумуна жардам көрсөтүүнү колго алган. Бул багытта биргелешкен долбоорлорду ишке ашыруу токтомуна 2005-жылы кол коюлган [Ош шаардык мэриясынын Эл аралык байланыштарды...,2005]. Өлкөдө зарыл укуктук базанын түзүлүшү, борбордук бийликтин кээ бир милдеттерин жергиликтүү кеңештерге өткөрүп берүү үчүн муниципалдык кызматкерлерди кайрадан даярдоо, аларды техникалык, компьютердик каражаттар менен жабдуу, байланыш каражаттары менен камсыздоо, юридикалык мүнөздөгү кеңештерди берүү жана башка жардамдар берилген [Динамика добрых отношений, 2005].

Жогоруда белгиленгендей,Түркия менен болгон мамиле Кыргызстандын тышкы саясатында терең мааниге ээ болуу менен, Кыргызстандын туруктуу экономикалык өнүгүүсүнө дайыма өз салымын кошуп келүүдө.Түрк ишкерлери дүйнөнүн көптөгөн мамлекеттериндеийгиликтүү иштешет. Алар көптөгөн өлкөлөрдө өздөрүнүн фирмаларынын филиалдарын ачууга жетишишкен. 2006-жылы 23-сентябрда Ош шаарында Ад Наил жетектеген 15 адамдан турган Германияда жашап, иштеген түрк ишкерлери болушкан. Алардын курамында эмерек жасоочу, автотранспортту оңдоп-түзөөчү, косметикалык компаниянын, жыгач буюмдар жасоочу, эт, тамак-аш өндүрүшүнүн, компьютер жана башка бир катар тармактарда иштеген ишкерлер келген. Алар Ош шаарынын ишкерлери менен тегерек столго катышып, биргелешкен ишканаларды түзүү, инвестицияларды тартуу боюнча өз тажрыйбалары менен бөлүшүшкөн. Ошто эмкана же оорукана куруу жөнүндө сунуш болсо, түрк тарап 85% төлөөгө даяр экендигин билдиришкен [Матисаков, 2006]. Оштогу терендикте иштөөчү насос чыгаруучу заводунда, «Текстильщик» фабрикасында, «Келечек плаза» соода базарында жана бир катаришкана-мекемелеринде болушуп, кичи ишканаларды түзүү боюнча сунуштарын билдиришкен. Бул жолугуушунун натыйжасында Ош шаарындабиргелешкен ишканалар пайда болгон. «Чынар» акционердик коомунун имаратында Кыргыз-Түрк биргелешкен «Альфа Баттери» жоопкерчилиги чектелген ишканасы автомобилдердин бардык түрү үчүн аккумуляторлорду чыгара баштаган. Бул ишканада сурьма, селен жана кальций менен жасалуучу үч түрдүү аккумуляторлор жасалып, жылына 8 миң даана чыгарыла баштаган. Баасы базар баасына караганда 15%га арзан болуп, бир жылда 15 миңге жакын аккумулятор сатылат [Макиев, 2006]. Бүгүнкү күндө мындай продукция Өзбекстанга, Тажикстанга, Ооганстанга экспорттолот [ОшЭАБӨИТ комитетинин төрагасынын отчету,2009].

«Истамбул» кондитердик цехи Ошто таттуу азыктарды чыгаруу менен шаардын жана облустун райондорундагы жашаган калктын керектөөсүн канааттандырууда. Мындан сырткары теги манисалык, бирок Австриядан келген түрк ишкер курулуш материалдарынан кыш, черепица чыгаруу жана көп кабаттуу үйлөрдү куруу жөнүндөгү сунушунишке ашырууда жергиликтүү бийлик колдоо көрсөткөн. Учурда Ош облусунун курулуш материалдар базары технологиялык сапаты жогору товарларга ээ болууда.

«ВЕКО» соода-сатык компаниясы үй тиричилик техникасынын ар түрдүү ассортименти менен Ош облусунун базарында татыктуу орунду ээлей алды. Бул комапния сунуштаган товарлардын сапаты Европадан (Россия, Германия, Улуу Британия) жана Азиядан (Кытай, Корея, Жапония) алып келинген товарларга атаандаштыкты жаратып жатат.

Түркиялык ишкерлериштеп жаткан биргелешкенишканалардын абалы, жакшыртуунун жолдору, инвестиция-циялык абалды оңдоо, продукция чыгарууну кеңейтүү жана башка ушул сыяктуу бизнести өнүктүрүүнүн жолдору жөнүндөгү ойлорун, сунуштарын өз кезегинде Оштук ишкерлер чөйрөсүндө талкуулап, чечилүүгө зарыл болгон маселелерди ортого салып турушкан. Бул облустун, шаардын социалдык-экономикалык абалын жакшыртууга алгылыктуу салым кошкон.

2011-жылы апрель айында Азия шаарларынын башчыларынын экинчи форуму Стамбулда өткөрүлгөн. Ош шаарынын башчысы да чакырылган. Бул форумдун жүрүшүндө Ош жана Стамбул шаарларынын ортосундагы боордоштук байланыштарын тереңдетүү, ошондой эле шаарлар арасында өнөктөштүк байланыш түзүү, Ош шаары үчүн маанилүү бир катар ишкердик-долбоорлору сунушталган.

Түрк кызматташтык жана өнүгүү агенттигинин ийгиликтүү ишке ашкан программаларына билим берүү тармагындагы аракеттери да саналат, алар: ар түрдүү кесиптеги адистерди даярдоо, стипендияларды берүү, студенттерди алмашуу, мектеп жана жогорку окуу жайларын ачуу жана башкалар.

Мындан башка дин иштери боюнча Түрк башкармалыгы ислам вахабизминин таркалышына бөгөт

коюууга да көмөк көрсөтөт. Исламдын түрк үлгүсү саясатка динди аралаштырбастан, диндик эмес мүнөздө болуп, жеке адамдардын көйгөйлөрүн чечүүгө өзгөчө көңүл бурат. Дин кызматкерлеринин исламды мыкты өздөштүрүп, сапаттуу дин кызматкерлерденболуусуна жана эски мечиттерди оңдоого, жаңы мечиттерди куруугa, адамдардын ислам дини жөнүндөгү түшүнүктөрүн тереңдетүүгө багытталат. Ушул максатта Кыргызстанда, анын ичинде Ош облусунун аймактарында бир катар мечиттер оңдолуп жана жаңы мечиттер тургузулган. Ошондой эле Түркиянын жана Ош облусунун эки тараптуу келишимине ылайык 1993-жылы Ош мамлекеттик университетинде теология факультети ачылып, 1996-жылы Ош шаарынын түштүк-чыгыш кичи районунда Теология факультетинин окуу имараты жатаканасы менен курулган. Теология факультетинин ачылышына «Дийанет Вакфы» коомдук кору жардамдашкан [ОшМУнун эл аралык байланыш бөлүмүнүн, 2005]. «Дийанет Вакфы» кору түрдүү тараптардын башын кошкон уюм болуп саналат жана ал гуманитардык жардамдарды көрсөтүп келет.

Атайын түзүлгөн келишимдердин негизинде бул факультетке республиканын аймагынан жыл сайын 60 студент кабыл алынат. Студенттер адегенде бир жыл Түркиянын Анкара университетинин теология факультетинен билим алышат. Ал эми 2-курстан тартып окуусун ОшМУнун теология факультетинен улантышат.Түркиядан бул факультетке 67 миңАКШ доллары эсебинде окуу куралдары алынып келинген. Окуу имараты толук жаңыланган. Келишимге ылайык Анкара университетинен тажрыйбалуу окутуучулар ОшМУга чакырылган. Алар «Диндин тарыхы», «Дин философиясы», «Диндеги психология», «Дин социологиясы» сыяктуусабактардан дарс окушат. Бул факультетти аяктагандар дин таануу боюнча атайын адистиктерге ээ болушуп, мамлекеттин түрдүү тутумдарында иштей алышат.

Кыргыз-түрк достук мамилелеринин чыңдалып баратканынын далили катары 1995-жылы октябрь айында ОшМУнун кеңешме залында Түрк мамлекетинин 72 жылдыгы салтанаттуу белгиленген. Салтанатка «Дийанет Вакфы» диний коомунанӨзер Равануулу жана башка өкүлдөр катышышкан [ОшМУнун эл аралык байланыш бөлүмүнүн, 2005]. Бул коом тарабынан ОшМУ үчүн 4 кабат заманбап жатакана курулуп бүткөрүлгөн жана студенттер билим алып жатышкан окуу имараты акысыз толук жаңыланып берилген. Учурда жатаканада жалаң эле түрк студенттери эмес, ошондой эле башка өлкөлөрдөн келген студенттер да жашап, Ош шаарынын жогорку окуу жайларында окушат. ОшМУда 150дөн ашуун түрк студенттери окушса, Анкара университетинде 160тан ашуун кыргызстандык студенттер билим алышат[ОшМУнун эл аралык байланыш бөлүмүнүн, 2005].

Оштогу Кыргыз-өзбек университетинин базасында түрк тили жана адабияты кафедрасы ачылган, ошондой эле түрк тилин үйрөтүү борбору иштейт. 2007-жылы май айында Түркиядан Бекир Демир мырза баш богон өкүлдөр эки тараптуу академиялык жана маданий байланыштарды чыңдоо максатында макулдашууларга кол коюу үчүн келген. Бул макулдашуунун натыйжасында Түркиядан жогорку маалыматтуу, иш билги адистер келишип, түрк элинин тарыхын, маданиятын, тилин окуп үйрөтүү иштери жакшырган.

Кыргыз-түрк келишимдеринин алкагында Кыргызстандын бир катар шаарларында: Бишкекте, Ошто, Таласта, Нарында, Жалал-Абадда, Ысык-Көлдө кыргыз-түрк лицейлери ачылган. 1995-1996-окуу жылын аяктоого жана «Сема» лицейин биринчи бүтүрүүчүлөрүнө арналган салтанаттуу кече 22-майда уюштурулган. Түркиянын Кыргызстандагы «Себат» таалим-тарбия берүү фирмасынын Президенти Нахи Тосун Кыргызстан менен Түркиянын ортосундагы өз ара достук кызматташтыкты чыңдоодо республиканын түштүгүндө акыркы беш жылдын ичинде ачылып, иштеп жаткан алты кыргыз-түрк лицейлеринин салымынын чоң экендигин белгилеген. Лицейлерде окуп жаткан жаштар жалпы билим алуу менен бирге маалымат технологиясына байланышкан заманбап адистиктерди, ошондой эле англис жана түрк тилин окуп үйрөнүшөт.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан бери бардык тараптан алкоого алган Түрк жумуриятынын ишкерлери Кыргызстандагы саясий кырдаалдарга (2005-ж. 24-март, 2010-ж. апрель, июнь окуялары) карабай алгылыктуу жумуштарды үзгүлтүккө учураткан эмес. 1994-ж. негизделген “Себат” кыздар лицейи үчүн 2005-ж. 19-апрелде жаңы имараткурула баштаган [Алдакулов, 2005].Имараттын пайдубалын түптөө, таш коюу аземинин алдында мусулман салтына ылайык курмандык чалынган. Долбоордун жалпы өлчөмү 500 миң АКШ долларын түзүп, имараттын аянты 3200 чарчы м. түзөт. Эл аралык «Себат» билим берүү мекемесинин Президенти Орхан Инан, Түрк-Герман ишкерлер корунун өкүлү Наил Ад жана «Икбай» корунун Германиядагы башчысы Юсуф Дикбаштар кыргыз-түрк лицейлеринин эң башкы каржылоочулары катары бул аземге катышышкан. Бул долбоордун демөөрчүсүкатары Наил Адга көмөк көрсөтүүнүн максаты жөнүндө суроо берилгенде, ал: «Кыргызстан биз үчүн ата бабаларыбыз мекендеген кереметтүү жер, ошондуктан биздин кам көрүүчүлүк аракеттерибизди кыргыз эли жардам катары кабыл албашы керек. Жардамдашууну өзүбүздүн милдетибиз деп түшүнөбүз. Эгер Африкадагы мектептерге жардам кылганыбызда, анда башкача таасирленмекпиз» [Алдакулов, 2005] - деп жооп айткан.

Кыргыз-түрк лицейлеринен билим алган жаштардын деңгээли жалпы билим берүүчү мектептерге салыштырмалуу жогору экендигин белгилөө керек. Себеби, лицейди аяктаган окуучулар Кыргызстандагы, ошондой эле чет өлкөлөрдөгү алдыңкы жогорку окуу жайларынын студенттери болууга жетишип жатышат.

Түркиянын билим берүү тутуму, анын мамлекетке коомдук, социалдык, экономикалык жактан өр тартуусуна кошкон салымы, иш тажрыйбалары жөнүндө үйрөнүп келүү максатында Ош шаардык Кеңешинин депутаты А.Нурбаев ишкер жана чыгармачыл адамдардын тобу менен 2007-жылы ноябрь айында Түркияга иш сапары менен барып келген. Түркиянын билим берүү тутуму биздин коомчулукка али толук тааныш эмес менчик мектептердин өрнөктүү, демилгелүү иштеп жатышы менен айырмаланат. Менчик лицейлер «BASIAD» ишкерлер кору тарабынан каржыланат. Мындай лицейлердин бүтүрүүчүлөрү менен Түрк жумурияты сыймыктанышат. Себеби, бул лицейлерден окуган балдар жалпы окуу программасын мыкты өздөштүрүү

менен, кошумча бир нече чет тилдерди, компьютердик техниканы жана өздөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүнө, кызыгууларына жараша кесиптик даярдыктан да өтүшөт. Лицейлердин бүтүрүүчүлөрүнүн көпчүлүгү дүйнөлүк атагы чыккан жогорку окуу жайларынан билим алышат [Жороева, 2007].

Түркиянын билим берүү тармагындагы дагы бир ийгиликтүү долбоору катары 2011-жылы 8-август күнү Ош шаарынын Ак-Тилек кичи районунда 850 окуучуга ылайыкташтырылган жаңы мектептин курулушун айтууга болот. Бул мектеп эң акыркы жаңы технологиясы менен курулган мектеп болуп саналат, себеби бир эле мектептин имараты эмес, аны жылытуучу тутуму натыйжалуу, башкача айтканда жылына 700 миң кВт/саатына энергияны үнөмдөйт да өзүн 8,8 жылда актайт.Энергияны сарптоо, жарык берүү, аба алмаштыруу, жылуулукту белгилүү бир абалда кармап туруу, иштетүү,булардын баары атайын башкаруучу жайынан көзөмөлдөнүп турат. Мектепте класс бөлмөлөрүнөн тышкары спортзал, конференц-зал, ашкана жана башка ыңгайлуу шарттары бар. Ысык суу ашкана, спорт залдын жуунучу жайына берилет. Ал күн батареясынын жардамы менен камсыздалып турат. Бул мектепти Түркиянын «Санбай Иншаат LTD» компаниясы курган [Ош шаардык мэриясынын Эл аралык байланыштарды,2011-ж.]. Бул мектеп Ош шаарындагы жаңы үлгүдө курулган имарат эле болбостон, облустун билим берүү тармагында окуу жараянын ыңгайлуу шарттарда уюштурууга чоң салымын кошууда. Оштуктар, айрыкчаата-энелер ыраазы. Жаңымектепте жогорку окуу жайын артыкчылык менен бүтүргөн бүтүрүүчүлөр, тажрыйбалуу мугалимдер, тагыраак айтканда атайын тандоонун негизинде тандалып алынган мыкты адистер билим беришет.

Учурда кыргыз-түрк мамилелери учурдагы жана келечектеартүрдүү чөйрөдө кызматташууну ичине камтыган 100дөн ашуун келишимдик-укуктук негизге ээ келишимдер жана протоколдор менен жөнгө салынып турат.Түркиянын өнөктөштүк байланышы Кыргызстандын улуттук кызыкчылыгына дал келет жана келечектүү өнөктөшүкатары эсептейт.

2011-жылы 26-апрелде Кыргызстан менен Түркиянын ортосунда түбөлүктүү кызматташтык Жогорку Кеңеши түзүлүп, биринчи отуруму өткөрүлгөн. Эки тараптуу кызматташтыктын өсүп-өркүндөшү эки өлкөнүн ортосундагы мамлекеттер, парламентер, өкмөттөр аралык байланыштардын улам күчөгөн мүнөздө болушу менен түшүндүрүлөт. Ошондой эле жогоруда белгилегендей облустар, провинциялар, шаарлар, жеке чарбалардын ортосундагы экономикалык, соода, маданий байланыштарын да кошууга болот.

Негизинен Кыргызстан менен Түркиянын ортосундагы экономикалык кызматташтык улам жогорулоодо. Кыргызстанга бөлүнгөн чет элдик инвестициялардын көлөмү боюнча экинчи орунда турат (450 млн. АКШ долл. жогору). Соода мамилелеринде түрк товарлары басымдуулук кылат. Кыргызстанда кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүүгө ТИКА агенттиги чоң жардам берген. 1992-жылдан 2011-жылга чейин бул агенттиктин бөлгөн акча каражаты 29 млн. АКШ долл. түзөт. Ошондой эле 2010-жылы июнь окуясынын кесепеттерин жоюу иштерине 11 млн. АКШ долл. өлчөмүндө жардамын көрсөткөн.

Демек, Түркиянын билим берүүдөгү, экономикадагы, маанияттагы, саякат ишиндеги алгылыктуу иштери Кыргызстан үчүн үлгү боло алат. Соода-экономикалык, илимий-техникалык, маданий байланыштары, өнөктөштүк мамилелери эки тарапка бирдей өз пайдасын алып келүү менен, эки элди маданий да, руханий да жактан бириктирет.

Адабияттар

Алдакулов, Т. «Себат» камкордугун жаңы денгээлге көтөрдү [Текст]/ Т.Алдакулов// Заман, 22-апр., 2005-ж.

Бжезинский, З.,Выбор: мировое господство или глобальное лидерство[Текст]: монография/ З.Бжезинский. - М.:Международные отношения, 2005. С.287

Динамика добрых отношений[Текст] // Слово Кыргызстана, 4-мая, 2005

Жороева, Г., Ишкер жана чыгармачыл делегация Туркияда[Текст] /Г.Жороева // Ош жанырыгы,15-дек., 2007-ж.

Макиев, Ж., Мэр Стамбулга барып келди[Текст]/Ж. Макиев // Ош шамы,№ 44, 10-нояб., 2001-ж.

Макиев Ж., Мэр города Маниса побывал в Оше[Текст]/ Ж. Макиев // Ош шамы,№ 39, 25-май, 2002-ж.

Макиев Ж., Аккумуляторлор чыгарылат [Текст] /Ж. Макиев // Ош шамы, № 13.24-март, 2006-ж.

Матисаков Б., Германиянын бизнесмендери Ошто [Текст]/ Б.Матисаков // Ош шамы, № 40, 29-июнь, 2006-ж.

Ош шаардык мэриясынын Эл аралык байланыштарды өнүктүрүү жана инвестицияларды тартуу боюнча (мындан ары ОшЭАБӨИТ) комитетининучурдагы архивдик материалы. Турция, 1998-ж., 2003-ж, 2004-ж., 2005-ж., 2009-ж., 2011-ж.

Ошская делегация побывала в Манисе[Текст]// Ош шамы, №40, 20-сент., 2003-ж.

Түркия Республикасынын Амасья жана Кыргыз Республикасынын Ош шаарынын ортосундагы боордоштук байланыштарды түзүү жөнүндөгү макулдашуу. 6-декабрь, 2005-ж.: ЭАБӨИТ комитетинин учурдагы архивдик материалы.Турция. 2005-ж.

Материалы областного семинара-совещания по вопросам рыночной экономики, сентябрь 2005 г. Ош ОМА ТЭБКнин учурдагы архивдик материалы. Исходяшие документы за 2001-2005-гг. С.128, 201

ОшЭАБӨИТ комитетинин төрагасынын отчету, 2009-ж.

ОшМУнун эл аралык байланыш бөлүмүнүн учурдагы архивдик материалы, 2005-ж.

Омуров, М., Исаев,… Н. Кыргызстанга азыр инвестиция зарыл [Текст]:/М.Омуров, Н.Исаев… // Заман, № 48, 23-дек., 2005-ж.

Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе XX в.[Текст]:/ Институт востоковедения РАН.- М., 2001. -С.128.

“BOZ-OK” KELİMESİNİN ANLAMI HAKKINDA

Anvarbek MOKEEV[*] -Taalay ABDİEV[**]

Bilindiği gibi Eski Türk boylarından Aşina Türklerinin dayandığı büyük boy birliği olan Oğuz boyları, iki kola bölünerek yerleşik yaşamışlardır. Yirmi dört Oğuz Boyu, “Boz-ok” ve “Üç-ok” diye iki koldan meydana gelen ikili etno-siyasi birliği kurmuşlardır. Coğrafi yönden bakıldığında ikili düzende “Boz-ok” teşekkülü sağ kanadı, “Üç-ok” teşekkülü ise sol kanadı vücuda getirmiştir. Günümüze kadar gelen tarihi kaynaklarda gösterildiği gibi “Boz-ok”lar, Oğuz Kağan’ın ilk hanımından olan üç oğlu Kün-Han, Ay-Han ve Yıldız-Han’ın soyundan; “Üç-ok”ların ise Oğuz Kağan’ın ikinci hanımından olan üç oğlu Kök-Han, Dağ-Han ve Deniz-Han’ın soyundan geldiği herkesçe bilinmektedir. Yazma eserlerde, özellikle Reşidüddin Fazlullah Hamedani'nin “Cami üt-Tevarih”inde ve Ebul Gazi Bahadır Han’ın “Şecere-i Türk”ünde, Oğuz Boylarının soyunun işte bu altı oğuldan geldiği geniş olarak anlatılmaktadır. (Bartold 1963:577; Eraslan 1986:6).

“Üç-ok” kelimesi, “üç oğlun soyundan gelen üç boy” anlamını vermekte ve biraz tartışma yaratmaktadır. Fakat anlamı net olmayan “Boz-ok” kelimesi, birçok tartışmayı beraberinde getirmektedir. “Boz-ok” ve “Üç-ok” adlarının en eski anlamları Reşidüddin Fazlullah Hamedani'nin *Cami üt-Tevarih* adlı eserinde verilmiştir. Reşidüddin kendi eserinde “Boz-ok” adına “kırık ok”, “Üç-ok” adına ise “üç ok” demiştir (Bartold 1963:577,578). Elbette bu anlamların, Moğol devrine kadar gelen Türkologların şecerelerindeki esas anlamı unutulmuş adlandırmaların halk etimolojisi yöntemi ile açıklandığı fark edilmektedir. Ne yazık ki günümüze kadarki bilimsel kaynaklarda “Boz-ok” adlandırmasının anlamı işte bu Reşidüddin’in halk etimolojisinde verdiği tahminî açıklaması vasıtasıyla çözümlenmiştir.

Kırgızca ve Türkçede bu adlandırmaların etimolojisine katkı sağlamış bazı malzemeler vardır. Çünkü -tarih biliminde de açığa kavuşturulduğu gibi- Kırgız halkının teşekkülünde bir hayli Oğuz kökenli boyların rol aldığı fark edilmektedir. Örnek verecek olursak Munduz, Noygut, Avat, Kayduulat, Cediger, Teyit gibi birçok Kırgız boyunun kökeni hakkında Oğuz boylarına dayandığı açıklığa kavuştu (Mokeev 2010). Ayrıca Manas Destanında, boy düzeninde on iki boyu bir araya getirerek, Oğuzların sağ kolunu teşkil eden “Boz-ok”lara, Kırgızların“Bozek” adındaki bir boyu olarak bakıldığı çok ilgi çekicidir. Bundan dolayı “Boz-ok” adının bilimsel etimolojisini açıklığa kavuşturmak için çağdaş ve eski Kırgızcanın tarihî leksikolojisinin imkânlarından yararlanmayı doğru bulduk.

Eğer “Üç-ok” adının ilk kısmını sayı sıfatı olarak kabul edecek olursak, o zaman “Boz-ok” adının ilk kısmını da sayı sıfatı olarak çözümlemek gerekir. Diğer Türk dillerindeki gibi (ESTYA 1978:172) günümüz Kırgızca ve Türkçe sözlüklerinde “boz” kelimesinin anlamları temelde renk ile ilgilidir. Konstantin Kuzmiç Yudahin’in hazırlamış olduğu Kırgızca-Rusça Sözlükte “boz” kelimesinin anlamları aşağıda verilmiştir:

1- parlak gri, kül gri, açık yeşil; kır rengi;

2- esmer;

3- sis, hafif sisli hava;

4- kuru bozkırda yetişen susuz bitki örtüsü (Yudahin 1965: 138).

Bu kelimenin Türkçedeki anlamı da bunlara benzemektedir:

1- toprak rengi, kül rengi; boz kahverengi;

2- tarıma açılmamış toprak, ham toprak (TRS 1994: 129).

Kırgızcada “boz” kelimesinin kullanıldığı bazı deyimler vardır fakat bu deyimlerde kullanılan “boz” kelimesinin anlamları yukarıda gösterilen anlamlarla o kadar da çok uyuşmamaktadır: “boz bala” - genç delikanlı; “boz baldar” veya “boz baş baldar” – yeşil gençlik (Юдахин 1965:138);“boz ulan” – evlenmemiş genç delikanlı; “boz baş” – henüz yetişmemiş, tecrübesiz, her şeyi henüz idrak edemeyen genç, toy (KTFS 2001: 111).

Bu kelimeye benzer anlamlar, Türk Dillerinin bazı lehçelerinde korunmuştur: “boz” – okumamış, henüz olgunlaşmamış, tecrübesiz adam (DS 1993: 748). Türk Dillerinin Oğuz grubuna giren Azericede bu kelimenin yukarıdaki anlamlarına benzer “arsız” anlamı da vardır (ESTYA 1978: 172).

Yukarıda gösterilen kelime gruplarının bazıları günümüzde Kırgızcada “boy” kelimesi ile birlikte kullanılmaktadır: “boy cigit” – bekâr delikanlı (Yudahin 1965: 139). Bu sözlükte “boy” kelimesinin aşağıdaki gibi anlamları vardır:

1- büyümek; oğlun kötü olsa da boyu uzun olsun.

2- endam, gövde;

3- uzunluk süreci boyu;

4- tek; yalnız; evli olmayan, bekâr; Kısırlaştırılmış, iğdiş edilmiş; “boy keldim” yalnız geldim (ailesiz);(Yudahin 1965:139).

Edhyam Rahimoviç Tenişev’in, Kırgızcanın tarihine ithaf edilmiş eserlerinde (Tenişev 1989; Tenişev 1997) eski Kırgızcadaki “z” sesinin, Ortaçağda ve günümüz Kırgızcasında “y” sesine döndüğünü dil malzemelerinin temelinde ispat edilmiş ve günümüz Kırgızcasındaki bazı kalıntı şekilleri bu duruma delil olarak verilmiştir. Verilen örneklerin arasında yukarıda bahsedilen “boz cigit > boy cigit” de vardır (Tenişev 1989: 15; Tenişev 1997: 26). Bunu hesaba kattığımızda yukarıda verilen anlamsal bağ anlaşılır olmaktadır. Bazı atasözlerindeki bu bağlardan çıkan bazı türemiş kelimelerin ortak anlamı sakladığı da fark edilmektedir:

“Bozdukta pende ölbösün, boz topurak kömbösün.” - Yalnızlıkta kul ölmesin, boz toprakla gömülmesin.

[*] Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bişkek, Kırgızistan.
[**] Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü, Bişkek, Kırgızistan.

"Boylukta baylık cok" - Bekârlıkta zenginlik yoktur. (KM 2005: 140-141)

"Jaşçılık – bozçuluktun tübü." - Gençlik bekârlığın temelidir. (Yudahin 1965: 139).

Türkçede "boy" kelimesi, Kırgızcadaki gibi "yalnız" anlamında kullanılmamaktadır. Fakat Türkçenin ağızlarıyla ilgili malzemeleri içinde barındıran Derleme Sözlüğü'nde "boydak, (boydah, boycak)" kelimeleri var olup, anlamları aşağıda gibi gösterilmiştir:

1- yükü olmayan yaya;
2- bekâr, yalnız, serbest;
3- çocuksuz kadın;
4- başıboş, işsiz;
5- kötü kadın; (DS 1993: 745-746)

Kırgızcada "boydok" kelimesi ile aynı anlamda "bozdok" kelimesi de kullanılmaktadır: "bozdok" – evlenmemiş genç, delikanlı (KTS 2010:239). Bunu "boydok" kelimesinin önceki şekli diyerek düşünebiliriz: "bozdok" > "boydok".

Yukarıdaki dil malzemelerinden dolayı modern Kırgızcadaki "boy" kelimesinin diğer anlamlarına o kadar uyuşmayan dördüncü "calgız (yalnız)" adlı anlamı önce "boz" adlı kelimeyle ilişkili olmuştur diye tahmini bir fikir yürütebiliriz. Aynı şekilde bu kelime, "calgız (yalnız)" anlamında Oğuz grubuna giren lehçelerde kullanılmıştır. Eğer bu duruma dayanacak olursak, "Boz-ok" kelimesi "yalnız ok" veya "bir ok" anlamlarını bildirmektedir diyebiliriz.

Bu yöntemi doğru bulduğumuzda o zaman yirmi dört eski Oğuz boyunun ikili idari-askeri ve etno-siyasi teşekkülünün, yapısının adı olan "Boz-ok" ile "Üç-ok" kelimelerinin sayı sıfatından geldiklerini söyleyebiliriz. Aynı duruma benzer birçok eski Türk boylarının adlarının (Üç Kurıkan, Sekiz Nayman, Dokuz Oğuz, On Uygur, Otuz Tatar vb.) dahi sayı sıfatı bildirmesi boş yere olmasa gerek. Bundan dolayı "Boz-ok" kelimesinin Reşidüddin Fazlullah Hamedani'nin verdiği etimolojiden vazgeçmenin zamanının geldiğini söyleyebiliriz.

Kaynaklar

DS 1993 – *Derleme Sözlüğü* II. Ankara 1993.

Eraslan 1986 – Eraslan, Kemal,"Boz-Ok ve Üç-Ok Oğuz Kolu Adları Hakkında",*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1986, Ankara, 1988.

ESTYA 1978 – Sevortyan E.V., *Etimologiçeskiy slovar tyurkskih yazıkov*, Moskova 1978.

KM 2005 – *Kırgız makal-ılakap, uçkul sözdörü*, Jıynagan Muhamed İbragimov. Kara-Balta 2005.

KTFS 2001: 111 – *Kırgız tilinin frazeologiyalık sözdügü*, Bişkek 2001.

KTS 2010: 239 – *Kırgız tilinin sözdügü*. Bişkek 2010.

Tenişev 1989 – Tenişev E.R., "K voprosu o proishocdenii kirgizov i ih yazıka",*Sovetskaya tyurkologiya*, № 4, Bakü 1989, 3-17-b.

Tenişev 1997 – Tenişev E.R., *Drevnekırgızskiy yazık,* Bişkek 1997.

TRS 1994 – *Turetsko-russkiy slovar*, İstanbul 1994.

Yudahin 1965 - Yudahin K.K., *Kirgizsko-russkiy slovar*, Moskova 1965.

ТҮРК ЭПОСТОРУНДАГЫ МАМЛЕКЕТ ЖЕТЕКЧИСИНИН ФУНКЦИЯСЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИНИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ (“МАНАС” ЭПОСУНУН НЕГИЗИНДЕ)

Жылдыз АБДИЕВА•

Адилет улук Манастын,
Жан дүйнөсү касиет.
Арбагы тирүү саналып,
Кандыгын үлгү алалык,
Каадасын сактап калалык
(“Көк Асаба”, 2010ж).

“Манас” эпосу өзүнүн поэтикалык саптарында кыргыз элинин тарыхы жана маданияты жөнүндөгү маалыматтарын мезгилдин жана мейкиндиктин кенен диапазонунда кучагына камтып турат. Эпостун көркөм саптарында байыркы кыргыздардын көптөгөн тарыхый окуялары чагылдырылып, элдин тарыхый жолу баяндалат. Эпостун калыптануу процесси болжол менен гунн мезгилинен (б.з.ч. IIIк.) башталып, XX кылымдын башына чейин созулат. Бир гана нерсе, эпостогу берилген тарыхый-этнографиялык маалыматтардын ар доорлордун катмарларынатиешелүү экендигин ажырата билиш керек. “Манас” эпосу бир гана тарыхый – поэтикалык чыгарма болбостон, ал кыргыз эли табынып сыйынган, мамлекеттин өбөлгөлөрүн, улуттук биримдикти, өз элине берилген сүйүүнү жана адамдык айкөлдүктүн, гумандуулуктун, толерантттуулуктун идеяларын алып жүргөн булак катары кызмат кылат. Бабаларабыз бизге мурас кылып калтырган Кыргызстандын эң кооз жери менен бир катарга мамлекет-түүлүк идеясы сыяктуу улуу дөөлөтү азыр биз баарыбыз жашап жаткан көз каранды эмес мамлекетти куруууга өбөлгө түздү. Өз учурунда Ч.Валихановдун: “Манас” эпосун «…кыргыздардын бардык мифтеринин, жөө жомокторунун, уламыштарынын бир учурларга келтирилген…энциклопедиялык жыйнагы деп[1], академик В.В.Радловдун эпосту: «…элдин бардык турмушунун жана бардык умтулууларынын чагылышы»[2] - деп баса белгилеши эле, “Манас” эпосу - элибиздин, улуттук сыймыгы экенин, дүйнөлүк көркөм маданияттын казынасында баа жеткис баалуу байлык экенин айгинелейт.

Манас жашаган кыргыз коому жөнүндө сөз кыла турган болсок, алар уруу-уруу болуп жашашкан. Уруучулук деген бул кишилердин жамаатташ эмгектениши, жалпы кызыкчылыктарын чогуу коргошу, бир тил, бирдей каада-салт, менталитет менен байланышкан кишилердин алыс же жакын кандаш тууганчылык бирикмеси[3]. Кыргыз эли башка калктар менен коңшу жашашып, алардын тилин түшүнүшкөн, үрп-адаттарында, каада - салттарында жана жашоо турмуштарында да окшоштуктар көп болгон. Мындай окшоштуктар аздыр-көптүр социалдык-экономикалык, маданий-руханий жана жашоо образдардын алака катыштарынан түзүлгөн деп айтууга болот. Бул жагдай коңшулаш уруулардын ортосундагы кандайдыр бир деңгээлде бири-бирине көз карандылыкты жана маданий, социалдык-саясий байланыштарды туюнткан. Ошондой болсо да ар бир уруунун табигый чөйрөдөгү социалдык-экономикалык тиричилик өзгөчөлүктөрү - жашоо, ой жүгүртүү образдарын, менталитетин аныктайт[4].

Байыртадан тартып, орто кылымда да кыргыздардын коомдук турмуштагы идеалы белгилүү бир инсандын тегерегине биригүү болгон. Анткени, ошол мезгилде ата-бабаларыбыз чет душмандардан коргой ала турган атуулга муктаж болгон. «Манас» эпосунда адамзат турмушунун проблемалары, өлкөлөрдүн, этностордун жана адамдардын өз ара мамилелери жана коомчулугу, болуп жаткан учур менен келечеги жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрүндө элди, жерди коргоо эң башкы милдеттерден болгон. Эпосто сүрөттөлгөн баатырдык доор, ар бир коомдук түзүлүш сыңары, өзүнө башчылык кылуучу, өз заманынын талаптарына жооп берүүчү жетекчиге жеткиси келген. Эпостун заманында жол башчылык жана кол башчылык ролдор өзү алптай күчтүү, элге бүт өмүрүн багыштаган өлчөөсүз баатырдын мойнуна жүктөлгөн.

Кыргыз эли өз башчысынан эр жүрөктүүлүктү, акылдуулукту, билимдүүлүктү, айкөлдүктү, гумандуулукту, толеранттулукту көргүсү келген. Бул аталган адам баласына тиешелүү сапаттардын баары Манас баатырда болгонун эпостун мазмунундагы окуялар бекемдеп турат.

Баатырдык доордо эл башчысында*эр жүрөктүүлүк, баатырдык,* күчтүүлүк сапаттардын болушу анын жетекчилик ишиндеги эң негизги функцияларынын бири болгон. Анткени ошол баатырдык доордо эл башчысы эр жүрөктүүлүк, баатырдыкменен гана элин душмандан коргой алат.Эл үчүн кандын эр жүрөк болгону аска – зоодой тирөөч болот. Эпикалык каарман Манастын эр жүрөктүүлүгү, тайманбастыгы Алтай жеринде көрсөткөн эрдик иштери аркылуу чагылдырылат. Акбалта менен Жакып Жолойдун зордугуна чыдабай, кыздарды, малдарды тартууга берип, аман-соо калалык дешкенде Манас душмангабагынгандан көрө согушууну, керек болсо өлүүнү артык көрөт:

Өлбөй тирүү жүргөндө
Не мураска жетейин,
Кырк үйлүү кыргыз журт үчүн

•Талас мамлекеттик университетинин ага окутуучусу, изденүүчү.
[1] Валиханов Ч. Избранные произведения. – Алма-Ата, 1958.-С.112.
[2] Абрамзон С.М. Кыргыздар жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.Б.,1999.-С. 276.
[3] Бейшембиева А.Р. Менталитет кыргызского народа в условиях модернизации.Автореф.канд.философ наук-Б.: 2003-С.20.
[4] Алтымышбаев А.А. Очерк истории общественно-политической и филолсофской мысли в дореволюционной Киргизии.–Фрунзе. “Илим”, 1985.-С.65.

Курман болуп кетейин[5], - деген эпизоддо Манас элинин намысы, эркиндиги үчүн өзүн курмандыкка чалууга даяр экендиги баяндалат.

Ар бир тарыхта ыраттуу баалуулуктарын сактаган социомаданий мейкиндикте эркиндик, көз карандысыздык, мамлекеттүүлүк, биримдик үчүн күрөш элди жаңы мазмундуу турмушка, жаркыраган келечекке умтултат. Бул идея «Манас» эпосунда, анын мазмунунда баштан аяк тепчип өтөт. Ч.Айтматовдаана белгилегендей, «Байыркы доордо, дүйнөлүк маданияттын кербен жолунан алыста, обочодо, айрыкча тарыхый шарттар менен, өзүнчө бир аймак менен чектелген кырдаалда жаралган бул эпос бизге эмнеси менен баалуу дегенде, эпостун эң негизги идеясы, анын бүткүл «кан тамырын» аралап өткөн идея – бул эркиндик идеясы, көз каранды эместиктин идеясы. Жер, Ата-журт, Мекен жөнүндөгү асыл, бийик сезимдер да дал ушул идея менен бекем байланышкан»[6].

Кыргыз элинин көчмөндүү жашоосунун мазмунунан өзөк алган, салттуулукту ыраттуу уланткан Манастын атуулдук эң маанилүү сапаттары – өзүнүн тууган жерин коргоодо көрсөткөн эр жүрөктүүлүгү, ошондой эле жоокердик парзы жана ар-намысы, Манасты эл башчысы катары айырмалап турат[7]:

Атамдан калган жер үчүн
Аттанганы турамын
Намысты кыргыз санайбы
Алдырып коюп кытайга
Аңкайып кантип турамын,
Энеден не үчүн тубамын,
Эрлердин жолун кубамын,
Атамдан калган Нааманды,
Алты айга койбой албасам,
Айрып жерим албасам,
Атадан туубай калбасам[8]

Манастын каармандыгы нукура баатырдыгы, жекече эрдиги, майышпас кайраттуулугу анын Эсенкан жиберген калмак-кытай колу менен согуштарында ачык көрүнөт. Анын:

Тегерегин карабай,
Тегин жанын аябай,
Кыдырата карабай,
Кылча жанын аябай,
Күрдөөлдүү башым барында
Күлүгүм кантип берейин,
Күчөгөн экен бул калмак,
Мен бир күлжүктөшүп көрөйүн[9] -деп Манастын кайраттанып турушу өз калкынын чыныгы патриоту, жеке керт башынын эмес, жалпы кыргыз элинин эркиндигин коргоого бел байлап чыккандыгы, ал үчүн өмүрүн да кыюуга даяр экендигин айгинеленип турат.

Байыртадан калкты *акылдуу* жана *билимдүү* башчы башкара алат деген идея жашап келет. Анткени акыл бардык ийгиликтин башаты, бардык жакшылык акыл аркылуу келет.Эл башчысы бийликти жана мыйзамды билим менен жөнгө салат, акыл менен башкарат. “Манастын” атуулдук акылы - бул көчмөндүү түрк элдеринин, кыргыздардын жашоосу, турмушу менен детерминацияланган практикалык (турмуштук) акыл, башкача айтканда, акыл-эстүүлүк менен адамдарды жакшылыкка, келечекке багыттаган иш-аракет жөндөмү, социомаданий мейкиндиктердин тутумундагы ой дүйнөсү, дүйнөтааным ченеми”[10]. Манастагы башкаруучулугундагы негизги сапат – жогоруда белгилегендей, темирдей бекем эрк, тайманбастык, чечкиндүүлүк, эр жүрөктүүлүгү. Ал өзүнүн оюндагысын дайыма эле жарыяга сала бербей, өз чечими бышып жетилгенге чейин сактай билет. Анын тобокелдиги өзүнүн практикалык, күнүмдүк, номаттык ой жүгүртүүсүнө негизделген. Манастын чечкиндүүлүгүндө башкы роль акыл ишине жана эрк күчүнө таандык. Атуулдук эрктүүлүктү, социалдык акыл-эсти, эл-жери үчүн жоопкерчиликти өзүнө камтыган Манастын патриоттук сезимдеринин ойгонушуна бөтөн жерде өткөн татаал турмуш, коомдогу карама-каршылыктардан өзөк алган жашоо менен катар ага алгач тарбия таалим берген акылман Акбалтанын ага эли-жерин туюнткан санжыргалуу накыл сөздөрү күчтүү таасир берет, сезимин курчутат, чечкиндүүлүгүн, жоодон кайра тартпаган тайбастыгын өркүндөтөт. Уюткулуу накыл кептерди, элдик мурастарды Манас Кошойдон, Бакайдан башка дагы көптөгөн кутман карыялардан да угат. Манас чачылган, азган жана тозгон элин ата-журтуна кайра ээ кылган акылмандыкты жана башка баалуу сапаттарды өзүнө сиңирген инсан. Калк үчүн мындан артык жыргал, эл башчысына мындан ашкан сыймык, нарктуулук болбосу белгилүү. Элдин акылмандыгынан жаралган «Туулган жердин топурагы алтын», «Ата журттун асылдыгы» деген ыйык сезим эл башчысы Манаста негизги орунду ээлейт. Мисалы анда «Мекен» деген түшүнүк жалпы эле кыргыз жери, Талас, Ала-Тоо аркылуу берилет да, Манастын ысымы жалпы эл-жерди сүйө, барктай билүүнүн символу катары эсептелет. Манас баатыр:

---

[5]Манас энциклопедиясы. Патриоттуулук. 2-том, 151-б.
[6] Акмолдоева Ш.Б. «Манас» ааламы. – Б.: 2003. 129-б.
[7] Садыков Б. «Манас» кыргыз элинин баатырдык эпосу // «Манас» эпосунун айрым маселелери. – Б.: 1995. -152-б.
[8] Манас. Эпос. С.Орозбаков. 2-китеп. 151-бет.
[9] Манас. С.Орозбаков. 4-китеп. 351-бет.
[10]Кудабаева Г.Б. “Манас” эпосундагы кармандардын инсандык сапаттары. Бишкек,2006,63 бет.

«Үзүлгөндү улаган,
Чачылганды жыйнаган,
Өчкөн отту күйгүзгөн,
Өлгөн жанды тиргизген», элинин келечегин, тагдырын ойлогон хан болуп, көчмөн кыргыз калкы үчүн көп улуу иштерди жасайт. Жогоруда айтылгандай эл башчысында болуучу бардык баалуу сапаттардын Манаста болушу ага калайык калк тарабынанишеним берилип: «өйдө бассак Манасты өбөк кылып алалы, ылдый түшсөк Манасты жөлөк кылып алалы», - деп бүткүл үмүт тилегин, мүдөөлөрүн, максаттарын биримдикте бейкут жашоолорун анын ысымы менен тыгыз байланыштырышат.

“Эл менен сен бийиксиң, элден чыксаң кийиксиң”-деп Арстанбек акын айткандай, адамдын бийиктигин эл гана баалайт. Эл-өлкөдө,аймакта,айылдажашаганкөпчүлүк,калкмаанисиндеайтылып жүрөт. Энесай доорундагы кыргыздар мамлекетти «эл» термини менен аташкан. Профессор В.Я.Бутанаев эл сөзүнө төмөндөгүдөй аныктама берет: 1. Мамлекетти башкарган ханга жана аны бийлеген бектерге тектик жалпылыгы бар калк. 2. Элитардык топ башкарганмамлекетжеуруусоюзу. Байыркы түрк доорундагы көп сөздөр “Манас” эпосунун текстинде сакталып келген. Мындай терминдерге эл, уруу, бек, кан, чоро, кул, күң ж.б. белгилөөгө болот. “Эл” деген термин байыркы мааниси сыяктуу эле эпосто бир нече мааниде (уруу, уруулар союзу, эл, мамлекет) колдонулат. Эпостун саптарына кайрылсак: “Ээрчишип экөө калыптыр, элге кирип барыптыр” - деп, уруу башчысынын ысымы аркылуу “Төштүктүн эли”, “Үрбүнүн эли”, же ”кыпчактын эли”, “нойгуттун эли”,”ногойдун ”элидеп уруунун аты менен аталган учурлар кездешет” -деп жазат Э.Абдылдаев “Манас” эпосунун историзми” аттуу илимий эмгегинде.[11]

Манас доорундагы кыргыз коому биздин заманга чейинки I миң жылдыктын экинчи жарымынан биздин замадын X кылымына чейинки кыргыз элинин жашап өткөн тарыхый окуяларына байланыштырылат. Бул мезгил дүйнөлөк тарых илиминин доорлорго бөлүштүрүү тили менен айтканда алгачкы коомдошуудан цивилизацияга башкача айтканда уруулар жана тайпалар “эл”деп аталуучу баскычка көтөрүлүп, ал эми алар жашаган коомдо мамлекеттүүлүктүн белгилери, башкача айтканда аймактык жана чарбалык бүтүндүк, экономикалык, тилдик жана идеологиялык жалпылык, социалдык жиктелүү, коомду уюштуруу жана башкаруу органдары жарала жана калыптана баштаган доор болгон деп билдирет тарыхчы окумуштуулар. Манас доорундагы кыргыз коомунун жана мамлекетинин негизги белгилери:

- Уруулардын жамааташ жашоосу жана “эл” жалпылыгы.
- “Баары бирөө үчүн, бирөө баары үчүн” болгон саясий жалпылык.
- Уруулардын, элдердин конфедеративдик биримдиги же чөлкөмдүк жалпылыгы.
- Мамлекеттик уюштуруу жана башкаруу органдары, куралдуу күчтөр (кошуун,кырк чоро, түмөндөр). Аскердик демократия.
- Чарбалык жалпылык элдин жыргалчылыгын камсыз кылуунун шарты
- Элдин социалдык жиктелиши жана реалдуу турмушу
- Руханий идеологиялык жалпылык[12], - деп билдиришет философ окумуштууТ.Тургуналив жана тарыхчы илимпоз Т. Кенесариев

Бир эл, бир мамлекет болуп калуу өзүнөн - өзү келген эмес. Белгилүү тарыхый шартта, алысты ойлогон, саясый эрки күчтүү башкаруучулардын бийликке келиши урууларды жалпы максатка баш коштурууга жардам берген. Алардын бийликке келиши гана бытыранды чачкын урууларды баш коштуруп, бириккен урууларпайда болуп, мамлекет түзүлгөн доор болгон. “Манас” эпопеясындагы негизги идея, кандай кырдаалда болбосун, мамлекет түзүлүшү чоңбу же кичинеби, көп түрдүү элдин курамыбы же бир түрдүү элби, дайыма көсөм журт башчылар элдин, жердин бүтүндүгү жөнүндө ойлонгон жана кам көргөн. Эпостогу баяндалгандай: “Курама жыйып журт кылдым, кулаалы таптап куш кылдым” – деп айтылат. Эпосто “эл” деген терминге паралеллель жогорку сапта байкагандай, “журт” деген сөз колдонулат. “Журт” деген термин орхон-енисей жазма эстеликтеринде “дом, владение, место жительства, земля, страна”[13] - деген мааниде учурайт. Демек бул термин өзүнүн маанисин белгилүү деңгээлде өзгөртүп “өлкө”, ”жер” дегентүшүнүктөр ошол жерде жашаган эл деген түшүнүккө алмашылгандыгы көрүнөт”[14] –деп жазат Э.Абдылдаев.

Байыркы түрк эли өз башчыларына тийиштүү билимдүүлүк, акылдуулук, эр жүрөктүүлүк сапаттарынын ичинен *айкөлдүктү* да жогору орунга коюшкан. Эл башчысы айкөл жана жоомарт болсо, атагы ааламга тарап, дөөлөтү артат. Эл башчысы айкөл болсо айланасына көп аскер топтолот, көп аскердин жардамы менен каалаган максатына жете алат. Айкөлдүк менен бирге канга тиешелүү негизги сапаттардын бири ток пейилдик. Жусуп Баласагындын: “Ач көз болбо, ач көз адамдан дүйнөнүн бардык ырыскысы качат. Ач көздүк дарысы жок дарт. Дүйнөнүн бардык байлыгы аны дарылай албайт”, -деген сөздөрү ток пейилдиктинмаанисин ачып берет[15].Манас баатырдын туруктуу маңыздуу касиеттердин ичинен Манастын айкөлдүгүн баса белгилөөгө болот[16]. Мисалга алып карасак, анын жеңилген душмандарга кечирим берип, айкөлдүк кылуусу андагы нравалык мотивдердин,

---

[11]Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун историзми.Фрунзе.,1987.131-бет.

[12] КененсариевТ.,Т.Тургуналиев. Баатырдык доор жана “Манастын тарыхыйлыгы” деген макаласында. Төмөнкү китепте: Манастаануу. 2013. 206 бет.

[13]Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, 282 стр.

[14] Абдылдаев Э.”Манас” эпосунун историзми. Фрунзе,1987.131-бет.

[15] Решат Генч. Караханид мамлекетинин бийлик түзүлүшү. Бишкек,2004,68 бет.

[16] Кулманбетова А.С. Нравстенно-эпическое осмысление основных заповедей Манаса в творчестве акынов-заманистов // Материалы республиканской научно-практической конференции в КГУСТА. – Б.:1999. –С. 144.

гумандуулук, кайрымдуулук, адилеттүүлүк белгилеринин жаштайынан өнүккөнү байкалат. Бала Манастын жеңилген соодагерлерге кечирим кылып, жанын сактап, алтын-күмүш, дүр-дүйнөнү элге таратып бөлүп бериши айкөлдүктүн белгиси. Айкөлдүк – бул жакшылыктын көрүнүшү, атуулдагы бийик адамгерчиликтин бир бутагы.

Манас эпостогу мифоэпикалык жактан белгилүү деңгээлде идеалдаштырылган айкөл адам катары кайсы кырдаалда болсо да анын жашоосу тагдырына байланыштуу.

Мисалы, Манастын уруулар бирикмесинде кан шайлануусунун эволюциясын карасак, биринчижолу салбырынга чыккан 84 жолдошу тарабынан кан болуп көтөрүлүшү, экинчи жолу Алтай жеринде кан шайланышы, үчүнчү жолу уруулар бирикмесинде кан шайланышында анын төрөлүк кылган гумандуулугу, айкөлдүгү азыркы тил менен айтканда демократиялык принциптерди кабылдап турган жетекчи экенин эпостогу саптардан байкайбыз. Манас:

“Казак, кыргыз бир тууган,
Кан болуучу жан болсо,
Бирөө чыксын бел бууган.
Талаада бир ат сойдум деп,
Кан көтөрүп койдуң деп,
Өз напсиме тартпайын.
Тоодой токонаалатты,
Өз мойнума артпайын.
Калмагың бар Маңгул бар,
Казагың бар,Кыргыз бар,
Каңгай менен тыргоот бар.
Бел байлаган болсун деп,
Мени боштом койсун”-деп айтат. Бул Манастын кан болууну каалабагандыктан айткан кеби эмес. Анткени жыйында көп элдин өкүлдөрү олтурган, аларды сыйлоо менен алардын каалоосуна жараша иш кылуу болгон.

Манас хандыкка күч менен же атадан калган мурас катары эмес, элинин алдында сиңирген зор эмгеги, калктын мүдөөсүн орундатып, колдоосуна ээ болгондугу менен жетише алган.Анын хандык статусу дээрлик бүт өмүрү ат үстүндө өтүп, каны-жанын элдин кызыкчылыгына багыттаган, анын эрдиги, көз каранды эместиги, биримдиги үчүн күрөшкө башын сайып, бөтөнчө каармандык, баатырдык сапаттары менен айырмаланган чыныгы патриот инсандыгы менен шайкеш келип турат. Мындай жетекчини эл, өз заманынын тилин колдонуп, “кан”, “төрө”, “баатыр" жана “койкашка сыяктуу”[17] сыяктуу терминдер менен атаган.

“Манас, койкашка баатыр эле эмес, ал таланттуу саясий ишмер, акылман жетекчи, дипломат, эл үчүн башын сайган улук каган болгон”[18]- деп жазат Ж.Орозобекова “Манас” эпопеясынын түзүлүшү” аттуу макаласында. Бул макаладан, Манас баатырдын жетекчилик ишиндеги функциясына жана аткаруучу милдеттүү иштерине берилген баа катары кабылдасак болот. Ангдан ары “кашка” сөзүнө көңүл бурсак, түрк автору Сейфинин чыгармасында “кыргыздардын каны жок, бектери гана бар, аларды кашка” деп айтышат. “Кашка” калмактарда жыш кездешүүчү титул деген маалымат бар. Бул жагдай “Манастын” В.Радлов жазып алган вариантынан даайкын көрүнүп турат: “Койкашка” термини, мамлекет жетекчиси деген маанини түшүндүрөт. Кашка – уруу башкаруучусу же уруудан жоокерлердин арасынан чыккан мыкты жетекчи, билгич адам дегенди билдирет. “Кашка” калмактарда жыш кездешүүчү титул деген маалымат бар. Бул жагдай “Манастын” В.Радлов жазып алган вариантынанайкын көрүнүп турат: “Калакай кашка дегеним, Каның барбы дегеним” Ошону менен катар кашка XVIII- кылымда Энесайлык кыргыздарда (хакастарда-титул катары) кездешет. Орус жазма булактарында алардын бектерин кашкадеп айтышкандары белгилүү. Маселен, Барчык Магнай кашка, Алтын кашка, Матыр Магнай кашка, Курбан кашка, Айкан Юрукту кашка деп, Н.Н.Козьминдин “Хакастар”, - деген эмгегинде айтылат. Кашка кыргыздарда, хакастарда, “Манас” эпосунда титул, жетекчи маанисинде колдонулушу кыргыз жана хакас элдеринин түпкү тамырлары бир экендигин далилдейт[19]. “Маджму ат-таварихте” кашка сөзү кездешет, кыргыздарга байланыштуу окуялар Сейид Мир Жалил менен байланышта баяндалат. Мир Жалилдин кыргыздардын уруу башчыларына конокко баргандыгы туурасындагы баянда мындай деп жазылат: ”Болжогон жерге жеткенде Жети Кашка,Ур бахадур, жана Даулат-Йарлар тосуп чыгышып, түн киргенче чын көңүлдөрүнөн конок кылышты”[20] тарыхый булакта. Ал эми Саякбай Каралаевдын вариантында“Манас” эпосунда кашка мындайча баяндалат:

Ат семирип ык болду,
Ааламды бузган көйкашка
Чогулушуп кырк болду[21].

Эл, журт башчысынын эң негизги милдеттери – *элге бакубат турмуш куруусу, тартипти жана адилеттүүлүктү сактоосу, элдин ички жана тышкы коопсуздугун сактоосу, аскер күчтөрүн түзүү жана биримдикти сактап, кызматташтыкты түзүүсү.*

Элге бакубат турмуш куруу Манастын өзү жана элдин өмүр сүрүшү жөнүндө сөз болгондо алардын материалдык жетишкендиктери эпосто сүрөттөлөт. Көчмөндүү турмуштун контекстиндеги «Малдуу киши хан бо-

[17] ЮнусалиевБ. «Манас» эпосуна жазылган кириш сөз.// “Манас”кыргыз элинин баатырдык эпосу. Фрунзе,1958.
[18] ОрозобековаЖ. Манас” эпопоеясынын түзүлүшү. //Манастаануу. Бишкек,2013.-66-бет.
[19] Манас энциклопедиясы.1-т, Бишкек,1995,440 бет.
[20] Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары, Которгон М.Кожобеков,Т.Абдиев-Б.: 370-бет.
[21] Саякбай Каралаевдын варианты,Манас.Бишкек,1998.237-б.

лот», «Адамдын күчү мал болот» деген саптар бул ойду ырастан тургандай[22]. Бирок,байлык эпосто таасын чагылдырылгандай, байлыктын баалуулугу мал менен эле чектелбестен, малды багуу үчүн чоң эмгек керек экендигин белгилейт. Жакып кан баласын эмгектеги асыл-нарктуулукту сезе билүүгө тарбиялайт. Көчмөндүү калктардын жашоо маңызында эмгектин ролу чоң экендигин тарыхтын логикасы көрсөтүп турат. Ошондуктан эмгектин баалуулугу «Манас» эпосунда негизги идея катары берилген. Адамдардын аң-сезимдүү максатка ылайык иши, аракети, жумушу, дегеле эмгектенүүнүн жигердүүлүгү алардын негизги сапаттарынын катарына кирет. Эпосто ак калпак элибиздин бейкутчулукта жашаган турмушундагы кен эритип,устачылык кылып, төрт түлүк малды багып, аны аман асырап, жерди иштетип дыйканчылык менен аракеттенүү процесстери кеңири, ары таамай, таасын чагылдырылган. Эпосто берилген түрдүү эпикалык маалыматтар буга айкын мисал боло алат. Манастын атасы Жакып кан менен Акбалта кырк үйлүү кыргыз менен Алтайга жер которушат. Эрксизден айдалгандар бөтөн эл, бөтөн жерде эмне кылаар айласын таппай карайлап турганда кыргыз туугандарына Акбалта:

«Эмгек кыл балдар, эмгек кыл,
Арыганың - семирет,
Ачкан курсак тоюнат» - деп азып-тозгондорду эртеңки жакшылыктын болорунан күдөр үзбөөгө чакырып, өзгөчө жаштарды эмгек кылууга үндөйт. Жакып кан баш болуп сүрүлүп баргандар ак эмгектин аркасында алтын кенин казышып, эгин айдашып, сандыгын сары алтын мүлккө толтурушуп, төрт түлүк малынын түмөнү түрүлгөн атагы ай-ааламга тараган эсепсиз бай болушат[23]. Демек, элдин бакубаттуу бай жашоосу мамлекет башчысынын байыганына барабар. Анткени эл башчысынын кызыкчылыгы элдин кызыкчылыгынын ичинде. Эли ток, бакубат, жыргап – куунап жашаса, мамлекет башчысынын негизги милдети болгон элдин бакубат жашоосуна шарт түзүлгөндүгүн билдирет.

Адамзат тарыхында өнүгүп өсүүнүн кайсыл доорунда болбосун мамлекеттик жетекчинин милдети - мамлекеттик биримдикти түзүп жана аны чыңдоо үчүн, уруулардын башын бириктирүү, башкаруу аппаратынын курамын түзүү. Манас кан чачылып кеткен кыргызды чогултуп, кайра жыйнап эл кылып, эпосто баяндалгандай, кыраандардан кырк чоро курап, эл коргогон чеп куруп, кыргыздардын атамекени болгон Алатоону душмандардан боштондукка чыгаруу максатында жана анын коопсуздугун сактоодо Манас улуу кошун курат. Кыргыздын ондогон урууларын, хандыктарынын башын кошуп кыргыз элине кошулган тектеш элдердинбиримдигин, ынтымагын, коопсуздугун камсыз кылат:

“Күлдүр, Камбар, Чалыбай.
Бу да келди Таласка,
Чоро болду Манаска.
Кырктын башы Кыргыл чал.
Төлгөчү Кара Төлөгү,
Төрт тарап менен жооолашса,
Төрө Манас баатырга,
Төлгө тартып берери.
Чалышып адам жеңбеген,
Аксакалы бир кучак,
Буудайык кандын Музбуурчак.
Бу да келди Таласка,
Атка жеңил тайга чак,
Уйкусу жок, жолго сак.
Чыканактап калбаган,
Чырм этип уйку албаган.
Ааламды бузаар Сыргагың.
Чоро болду Манаска” [24] -деп, эпостун саптарындагы уруулардын башчыларынын биригишип, конфедеративдүү уруулардын бирикмесинин түзүлүшүнүн сүрөттөлгөндүгүн баамдайбыз. Айрым изилдөөчүлөр чоро эпикалык баатырдын максатташтары,чоролору экендигин маалыматтайт. Ойрот-калмак (жунгар) мифологиясында көптүк түрдө «чорос», «цорос» деген дербет жана жунгар княздарынын байыркы ата-бабалары катары айтылат. Ойроттордо -(жунгар калмактары) «цор», ортоңку кыпчак тилинде - «чора», «шора», «чоро» терминдери «баатыр» деген маанини билдирген. Чыгыштеги боюнча байыркы түрктөрдүн (кыргыздардын) аскердик-башкаруу титулу болуп эсептелген «чур» (чор), (чура) «чора» сөзү байыркы фарси тилинде «жоокер, «баатыр» деген түшүнүккө ээ экендиги, бирок кийинки түрк тилдеринде (байыркы түрк доору) титул катары (хан менен бектин ортосундагы) мансаптык даражаны аныктагандыгын билдиришет.[25]

Манас элин-жерин башкарууда, анын биримдигин, коопсуздугун сактоодо өз жанына эң алгач “өйдө чыкса өбөк болуучу, ылдый түшсө жөлөк болуучу” акылдуу, көсөм жан-жөкөрлөрүн топтойт, б.а. мамлекеттин ишин башкаруучу аппаратты түзөт. Эпостогу окуяларга көңүл буруп баамдасак, андай каармандардын бири-Кошой.

“Абам Кошой карыя,
Аксакалдуу олуя.

---

[22] АкмолдоеваШ.Б. «Манас» ааламы. – Б.: 2003. 129-б.
[23]Манас энциклопедиясы. Эмгек темасы. – Б.: 1995. 366-б.
[24]Саякбай Каралаевдын варианты, Манас,1-китеп. Фрунзе, 1984. 194- бет.
[25]Каратаев О.К., Эралиев С.Н., Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк.Бишкек,2005.

Катагандын кан Кошой,

Касиеттүү ал Кошой"-деп баяндалат. Кошой жалгыз жүрүп көбөйгөн баатыр. Каракан өлгөн соң, кыргыздарды каракытай, манжу журт камчыга ченеп бөлгөндө, Кошой багынбай, кырк жигитин ээрчитип, душманга кол салат. Согушта жанындагы ээрчиген 41 алп курман болуп, өзү 70 жеринен жара жеп аман чыгат. Мына ошондон соң улуу тоолорду жамынып, Чеч-Дөбөнү мекендеп туруп калат. Алоокенин чапкынын тушунда качып кеткен кыргыздар Кошойдун дайынын угуп келе баштайт. Кошой алардын башын бириктирип, бооруна тартат.

"Жети өзөндөй кайран жер,
Эби менен жер кылып.
Жети өзөндө кыргызды,
Эптеп жүрүп эл кылып,
Жалгыз жүрүп көбөйгөн.
Кулаалы жыйып куш кылган,
Курама жыйып журт кылган.
Тели куш жыйып журт кылган,

Тентиген жыйып журт кылган" - деп Саякбай Каралаевдын вариантында Кошой канга элин туу туткан, мыкты инсан, эр азамат экендигине анын өмүрү жашоо жолу өрнөктүү экендигин айтат. Манас Алтайлык кыргыздарды көчүрүүдөн мурда Ала-Тоого өзү келип, абасы Кошойго жолугат, андан акыл-насаат сурайт. Жаш Манас:"Кытай – түмөн, Кыргызаз",- деп шекшине баштаганда, Кошой ашыкпай, ага акыл берет, калың жоону биргелешкен күч менен жеңип, максатка жетүүнүн амалын айтат, "Атбашынын Чеч-Төбөдө" турган Кошойдун кураган колунун жардамы менен Манастын кошууну жеңишке ээ болуп, кыргыздар өз жерине байыр алат. Карыя Кошойдун элеси жалаң жаш баатырга өз тажрыйбасын, акылын берүү менен гана кыргыз урууларынын башын кошуп, жоону жеңүүгө жардамдашуу менен гана чектелбейт. Ошону менен бирге Кошой – теңдеши жок алп, кол башкарган баатыр, эл бийлеген кан. Бирок ал менменсинип, Манастан тизгин талашпайт. Күчтүү, калың жоону жеңип, чилдей тараган элдин башын куроо максатында, журт башкаруучулук ролду Кошой карыя баласындай Манаска өз ыктыяры менен өткөрүп берип, "Күтүп алгын кулунум, Күрдөлүү кыргыз элиңди!" - деп, өзүнүн ыраазылыгын билгизет. Кошой Манас менен жолуккандан кийин эле ал Манасты милдеттендирет:

"Азган кыргыз журтуңа,
Качан караан болосуң?
Ээн калган ээсиз элиңди,
Качан ээлеп аласың?
Таап ал Талас жериңди,
Күтүп алгын кулунум,

Күрдөөлдү кыргыз элиңди"-дейт. Андан кийинки окуянын жүрүшүндө Манас чоролорду топтоп, кырк уруу элдин башын бириктире баштайт. Манас Бакай менен Ажыбайга жолугат. Эл баатырларынын бирибирине жолугуусу алардын жүрөгүн өйүгөн көйгөйлүү жалпы элдик маселени чечүү менен байланышкан. Манастын чоролордун адамдык сапатына жана иш билгилигине баа берүүсү өзүнүн ишиналып баруучу кадрларды тандоосу деп түшүнсөк болот. Ал эпосто төмөндөгүчө чагылдырылат: Эр Бакайдын акылмандыгы, элине, жерине бекем тутка болуп береерине ишенген Манас: Бакайга "Эки тизгин бир чылбыр.Эл бийлигин алыңыз" - деп кайрылат. Ажыбайдын жазы жаак, жалпак тил чечендиги бааланат.Ошондой эле эр Шууту, Ырамандын Ырчы уулу кыраан Манастынбашына мүшкүл иш түшсө "үзүлгөндө улашчу, чачылганды жыйнашчу"[26]чоролору, жоролору экендиги баяндалат. Бекеринен кыргыз элинде "Вазир жакшы, кан жакшы"- деген накыл кеп айтылбаса керек. Элдин биримдиги бекем болсо, тоодой күчкө ээ болоорун, эл башында акылдуу, келечекти көрө биген көсөм жетекчинин көздөгөн максаты элдики менен бир болгондо кандай тоскоол болсо да жеңээрин, элдин билгени бир түшүнүктө болсо, мындай элде тендик болоорун, мындай элдин дөөлөтү бийиктээрин, элдин тилеги бир болгондо, тоону омкоруп жиберүүчү күч болоорун,элдин ынтымагы бирдикте болсо, катылып келчү душманы болбосунМанас өз дилинде сактап түшүнгөн.

Кызматташтык – жалпы адамзаттык гуманисттик башталмалардын мыктыкөрүнүштөрүнүн бири. Бул кубулуш адамдардын рухий дүйнөсүн аныктоочу жогорку адеп-ахлактык принциптердин андан аркы өнүгүшүнө көмөк берет. Анткени адамдар биргелешкенде гана түшүнүшүүгө да, иш-аракет жасоого да жөндөмдүү. Ошол өңдүү эпикалык каарман Манас да өзүнө татыктуу, ишенимдүү кызматташ боло турган дос адамга муктаж. Чоң казатка аттанган колго Алмамбеттин башчылык кылышы кокустук көрүнүш эмес. Манас Алмамбетти кан шайлашынын себеби, анткени Алмамбеткытай элинин өкүлү, бул калктын жер шартын, менталитетин, психологиясын, жашоо образын жакшы билет. Мындагы түрдүү кырдаалдарды туура тандоо, элдин, жердин сырын, кытайлар менен кармашуунун жөн жайын мыкты билген Алмамбеттин гана колунан келеерин түшүнө билет. Алмамбет болсо, колго кан болгону аскердик тартипти күчөтүп, согуштук окуялардын жүрүшүнүн кыргыздар үчүн пайдалуулугуна айрыкча маани берет. Дегеле Манас аскердик кадрларды тандап шайлоодо, ар биринин жетишкендиктерин, ийгиликтерин, артыкчылыктарын иликтеп билүү жөндөмүнө ээ экендиги байкалат жана жалпы элдин кызыкчылыгы үчүн кандыктан да баш тартып, өзү катардагы эле жоокердин милдетин аткарат. Ал Алмамбетин койгон талаптарына өзү баш болуп толугу менен баш ийет. Мындай шартта анын демократиялуу лидер экендиги көрүнөт. Манас үчүн эң негизги максат бийлик, мансап эмес, баарынан мурда көздөгөн иштин натыйжасы, башкача айтканда, жеңишке жетүү, кыргыз элинин

[26]Саякбай Каралаевдын варианты,Манас. 1-китеп. Фрунзе,1984. 196-бет.

эркиндиги жана бейкуттугу. Кыргыздардын Атамекени болгон Алатоону душмандардан боштондукка чыгаруу максатында жана анын коопсуздугун сактоодо Манас улуу кошун курат. Кыргыздын ондогон урууларын, хандыктарынын башын кошуп кыргыз элине кошулган тектеш элдердин биримдигин, ынтымагын, коопсуздугун камсыз кылат. Эли-жерин көсөмдүк менен башкарып, элдин жашоо - турмушунун өнүгүүсүнө шарттүзүп берүүсү эпостун саптарынан ачык - айкын байкалат:

“Тонсуз келди бир чоро,
Тонсуз келген чорого.
Жакасы алтын, жеңи жез,
Кош бадана, торгой көз,
Келеме бото, кең жака.
Керишке кийсе ок өтпөс,
Тон кийгизди зор Манас.
Атсыз келген чорого
Аркар аяк жез билек,
Ат мингизди зор Манас”[27].Эпосто кыргыздар канатташ жашаган боордош элдер менен кандайча ынтымакта, достукта жашагандары төмөндөгү эпизоддо да чагылдырылган. “Калмак менен казактардын ортосунда жайыт талашып чатак чыгып Көкчө Манастан жардам сурап, кабар жиберет. Манас Көкчөгө барайын, көңүлүн алайындеп, камданып жөнөгөнү жатканда анын кабарын угуп, калмактар чырын токтотуп, талашкан жерин казактарга берип, эки эл жарашып калышат”[28]. Мында кыргыз менен казак эли башынан эле бир канатташ калк болуп, жамандык, жакшылыктарды тең көрүшүп, бири-бирине арка - бел болгон бир тууган эл экендиги көрсөтүлгөн.

Чыгармадагы бул өңдүү эпикалык окуялар Манастын элди биримдикке чакырып, калктын бүтүндүгүн, бейпилдигин сактоого умтулуусун көрсөтөт. Элди-жерди барктап, кыргыз калкы үчүн кам көрүп, өз элин биримдикке чакырып, аны чындыкка айландыруу үчүн атуулдук бүтүндөй табиятын арнайт.

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосун анда камтылган мамлекеттик идеялардын көз карашынан талдаганда, бул улуу дастан байыркы түрк уруулары менен уруктары үчүн ”бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган ички биримдигин” сактап, мамлекеттин коопсуздугун коргоодо, улуттар аралык өз ара мамилелерди жөнгө салууда, улуттар аралык өз ара кызматташууларды уюштурууда, мекенчил идеяларын калыптоодо эпикалык каарман Манас баатырдын элди башкаруу ишинде жүргүзгөн негизги функция жана милдеттери ар мезгилде өз таасирин жоготпой, өрнөк, үлгү болуп, мыйзам менен адеп-ахлак өрнөктөрүнүн жана моралдык-этикалык нормалардын негиздүү булагы болуп бере алат.

Пайдаланылган Адабияттар:

Абрамзон С.М., Кыргыздар жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.Б.,1999.
Алтымышбаев А.А., Очерк истории общественно-политической ифилолсофской мысли в дореволюционной Киргизии. Фрунзе. “Илим” 1985.-С.65.
Абдылдаев Э.,”Манас” эпосунун историзми.Фрунзе.,1987.131-бет.
АкмолдоеваШ.Б., «Манас» ааламы. – Б.: 2003. 129-б.
Бартольд В.В., Кыргыздар жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.Бишкек., 1997. 456 бет.
Радлов В.В., Образцы народной литературы северных тюркских племен. СПб, 1895. С.13.
Валиханов Ч., Избранные произведения. – Алма-Ата, 1958. – С.112.
Молдобаев И.,Эпос “Манас” как источник по истории государственности кыргызов.Бишкек.,2004.174 стр.
Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары, Которгон М.Кожобеков,Т.Абдиев, Б.: 370-бет.
Каратаев О.К., Эралиев С.Н., Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк.Бишкек,2005.
Кененсариев Т.,ТургуналиевТ., Баатырдык доор жана “Манастын тарыхыйлыгы” //Манастаануу.2013.206-бет.
Кулманбетова А.С., Нравстенно-эпическое осмысление основных заповедей Манаса в творчестве акынов-заманистов // Материалы республиканской научно-практической конференции в КГУСТА. – Б.:1999. –С.144.
Кудабаева Г.Б., “Манас” эпосундагы кармандардын инсандык сапаттары. Бишкек,2006,63 бет.
ОрозобековаЖ., ”Манас” эпопоеясынын түзүлүшү//Манастаануу. Бишкек, 2013. 66-бет.
ЮнусалиевБ. «Манас» эпосуна жазылган кириш сөз // Манаскыргыз элинин баатырдык эпосу.Фрунзе,1958.
Древнетюркский словарь, Ленинград,1969,282стр.
Манас энциклопедиясы,1-т, Бишкек,1995,440 бет.
Манас энциклопедиясы,2-т, Бишкек,1995,432 бет.
Манас, С.Мусаев –Ф.: 1986. 119-б.
Сагымбай Орозбаковдун варианты,Манас,4-китеп,Бишкек 1995. 115-бет.
Саякбай Каралаевдын варианты, Манас,1-китеп. Фрунзе,1984. 194- бет.
Саякбай Каралаевдын варианты,Манас,Бишкек,1998.237-бет.
Саякбай Каралаевдын варианты,Манас,1-китеп.Ф.,1984.196-бет.

[27] Саякбай Каралаевдын варианты,Манас, 1-китеп.Фрунзе,1984.196-бет.
[28] Манас. С.Мусаев –Ф.: 1986. 119-б.

БАЙЫРКЫ ТҮРКТӨР: МАМЛЕКЕТ ЖАНА ДИНИЙ ИШЕНИМДЕР (УМАЙ - ЭНЕНИН КУЛЬТУ)

Э.С. УМАРАЛИЕВ[•]

Байыркы түрктөрдөгү, алтайлыктардагы, кыргыздардагы Умай, якуттардагы Аисыт генетикалык жактан алганда бир эле образдын ар түрдүү көрүнүшү. Байыркы түрктөрдөгү, кыргыздардагы Теңир, Умай жөнүндөгү түшүнүк, биз билгендей, миң жылдыктарды башынан кечирген диний ишеним, мекени Борбордук Азия болгон эң байыркы культтардын калдыгы болуп саналат, ал эми азырынча белгилүү болгондой, анын таралышынын чектерине Алтай, Теңир - Тоо жана анын батыш тоо кыркаларына жакын жаткан Орто Азиялык отурукташкан дүйнө аймагы кирет. Бул түшүнүк коомдун энелик түзүлүшүнөн келип чыккан, аны мүмкүн, андан мурдагы доордо пайда болгон көз караштардын категориясына таандык кылсак болот. XV кылымга таандык эски уйгур тексттеринде «edqulug uma - gatun» (берекелүү Умай - ханышайым) - деп будда - түрк пантеонуна киргизилген [Кляшторный, 2006: 254-255]. Түрктөр өзүнүн кагандарынТеңирге окшоштуруп, алардынаялдарын Катун – Умайга теңешкен. Эне кудай Жогорку дүйнөдөналтын канаттар менен, элге жардам берүү үчүнтүшкөн сулуу аял деп элестетишкен. Белгилүү тарыхчы С.М. Абрамзон өзүнүн эмгегинде: «VII—VIII кылымдардагы байыркы түрк тексттеринде эскерилген кудай Умай асман кудайы Теңир жана Жер - Суу кудайы менен катар бизге күн культу менен болгон кээ бир байланышты билдирип турат» - деп белгилеп кеткен [Абрамзон, 1999: 198-200]. Умай Эненин монгол тилинде аталышы Этуген, Этуген-эхе – «жер-эне», «эне болгон» деп байыркы түрк Отюкен (Отюкан) этнониминен келип чыгат. IX кылымга чейин, ал учурларда Отюкан – мамлекеттин диний-улуттук идеясы, каганаттын саясий борбору болгон. Байыркы түрк каганатында – Отюкан ыйык аял, «мамлекеттин рухий колдоочусу», «жердин кудайы» жана Йыш-Отюкан (Тайга Отюкен) алардын ыйык мекени. Ошондой эле мамлекеттин диний борбору болуп, кут, жашоо жана каганга ыйык береке берген ыйык ишеним болгон. Бул болсо азыркы кыргыздар менен уруулардын жана конфедерациялардын байыркы түрк чөйрөсүнүн ортосундагы этногенетикалык байланыштардын учугун ишенимдүү чубап чыгууга мүмкүндүк берет. Өзгөчө түрк элдеринде Умай - аялдын башаты, балдардын коргоочусу, колдоочусу катары бүгүнкү күнгө чейинСаян-Алтай элдериндесакталып келет. Байыркы орток-түрк таш жазуу адабиятында Көк-Теңири менен параллелдүүлүктө айтылып, диний мифологиялык элестөөлөрдө аалам менен жердин жаралуусундагы баштапкы негизги архаикалык образдардын бири болгон Умай Эненин культунун жайылуу ареалы, Н. П. Дыренкованын аныктоолору боюнча, шаманчылыкты тутунган Саян-Алтай түрк тилдүү элдери менен ислам дининдеги Орто Азия түрк элдери болсо [Дыренкова, 1928: 198-200], бул маселени этнографиялык материалдардын негизинде кеңири изилдеп чыккан Л. П. Потаповдун эмгектеринде азыркы учурдун түрк тилдүү Сибирь элдери менен Орто Азиялыктардан сырткары, Волга боюндагы түрк элдеринде жана Түндүк Кавказда бул образдын реликттери көп кырдуу функциясы менен сакталып калган [Потапов, 1973: 265-286]. Дагы бир айтып кетүүчү далил катары «Бага» сөзү түркий тилдерде «таш бака» деп которулуп, байыркы түрктөрдө ыйык жандык катары эсептелип, улуулуктун, ыйыктуулуктун, түбөлүктүүлүктүн белгиси болгон. Ыйык таш бака башкача айтканда «Бага» Умай эненин белгиси болуп. Бүтүндөй улуу талаанын аймактарында, Улуу дүйнөнүн энесин түшүндүргөн көлөмдүү таштардан жасалган таш бакалардын эстеликтери коюлган. Таш бака ыйык болуп эсептелген жана көптөгөн байыркы элдердин ыйык атрибуттары катары таанылган. Таш бака жашоонун улануусу сыяктуу азиялык элдерде көп өмүр сүрүүнүн, туруктуулуктун жана тартиптин белгиси болуп саналган [История. Древний Атли-Багуан – город Умай и Тенгри, 2007]. Ал ошондой эле Сууну, Айды, Жер-Эненин, жаралуунун башатын, убакытты, түбөлүктүүлүктү, берекени, муундун улануусун түшүндүргөн. Ал эми отко табынуучулук Алтай жана Сибирь элдеринде ушул учурга чейин жашап келет. Телеуттардын, хакастардын шамандары жана бүбү бакшылары Умайга - отко табынуучулук менен ага от аркылуу кайрылышат. Кыргыздарда болсо оттун культу, балдарды колдоочу Умай эненин культу менен айкалыштырылат. Умай энеге дагы ушундай функция тиешелүү болгондугу түрк элдеринин ичинен шорлордун архаикалык ынанымында сакталып калган. Эгерде шор элинде Умай (Май) эненин жан киргизүүчү, демек, жаратмандык кудурети ачык сакталып келе жаткан болсо, кыргыздарда курсактагы баланын кыз же уул болорун белгилейт деген ишеним жогорудагы Умай эненин функциясынын бүдөмүк калдыгы экендигин күбөлөйт. Алтайлык жана кеңири тараган түрк, ага жакын монгол элдеринин мифологиясы байыртадан биздин күндөргө чейин ыйык эненин, жер менен байланышкан Умай Эненин байыркы жер эне катары аталаары көптөгөн тарыхый маалыматтарда жана булактарда белгилүү. Тарыхый булактарда Умай Эненин түрк-монгол дүйнөсүнүн кудуреттүү Кудайы катары (Ума, Омай, Ымай, Убай, Сангай, Натигай, Начигай-эке, Отюкен, Этуген, Этуген-эхе, Итога, Ирога) аталаары белгилүү. Түрдүү элдерде аны Умай-иче, Ымай-идже, Май-иче, Май-ана, Пай-ана, Пай-идже – «бай, мээримдүү эне» жана Улуг ак ине – «Улуу ак эне» деп аташат [Бутанаев, 1984: 93-105]. Умай же Умайя – теңирчиликте Теңирден кийинки экинчи оорунду ээлеген байыркы Кудай. Кээ бир булактарда Умай энени Теңир менен эки бирдиктүү ыйык башатты жаратуучу катары карашат башкача айтканда Умай Теңирдин аялы болгон алар экөө чогуу түрк элин карашкан Ыйык Умайдын түрк пантеонунда байыркы түрк кылымдарынан баштап белгилүү оорунду ээлеп келген, бирок маалымат булактарнын мүнөзү лингвисттерге, этнографтарга, тарыхчыларга бул образдын келип чыгуусу жөнүндө бирдиктүү

[•]Улук окутуучу, Ош Мамлекеттик Университети E-mail: Elderbek@rambler.ru

жыйынтыктоолорду чыгарууга мүмкүн бербей келет. Теонимдин бир канча маанилери, түшүндүрмөлөрү жашайт: С.М.Абрамзондун аныктамасында Умай эненин образы иран мифологиясында – уламыштуу Хумай кушу менен генетикалык байланышы, ошону менен бирге ыйык эненин аталышы байыркы индиялык Ума кудайынын атынан же жалпы түрк «Куба», «Хуба» - «ак куу» аталыштарынан келип чыгуусу жөнүндө айтылат. Түрк каада – салттарында Умайдын аял башатынын жаратуучулугу бааланган, ал Саян – Алтай, Орто – Азия жана Казакстандын элдеринде (Шор, Кумандийлерде, Телеуттарда, Хакастарда, Кыргыздарда, Казактарда, Өзбектерде), өзгөчө кыргыз улутунда бүгүнкү күнгө чейин балдардын колдоочусу жана сактоочусу катары Умай эне жөнүндөгү мифтик түшүнүк бекем сакталып келет. Кыргыздарда жана башка түрк элдеринде Умай, аялдын калыптандыруучу органын (түйүлдүктү) жана аны менен бирге аба мейкиндигинде жашаган өзгөчөлөнгөн асман кушун түшүндүрөт, ал эми алтайлыктардын жазуу эстеликтеринде Умай - «эне куш» деп аталат. Иран жана Араб жазуу эстеликтеринде Хумай сырдуу, өзгөчөлөнгөн, бактылуулукту алып келүүчү куш сыяктуу маанисин берип «Хомаюн» - перс тилинен «Бактылуу» дегенди түшүндүрөт [Черемисин, 2002]. Орто – Азия элдеринде «Хумай» бул «бакыт кушу», «хума күн», «хума бакыт» деп баяндалат. Хумай, Хомай куштары менен байланышкан байыркы иран мифологиясы өз мезгилинде чыгышка да, батышка да тарап жана түрк, славян салттарында да пайда болгон. Умай эненин образы байыркы түрк элдеринин диний аң-сезиминде маанилүү оорунду ээлеген. Бул ыйык эненин түрк пантеонунда үч бөлүктүү өз ара байланышынын өзгөчө орду тууралуу руникалык жазуу эстеликтеринде анын атын эскерүүгө, ошондой эле Сибирь жана Орто – Азиянын жаңы түрк тилдүү элдеринин салттуу дүйнө таанымынын негизинде изилдөөгө болот. Ошону менен бирге Умай энени кандай көрүнүштө сүрөттөөрүн окумуштуулар ушул күндөргө чейин бир пикирге келе элек. Умай энени сүрөттөп көрсөтүүдө көптөгөн этнографиялык жана археологиялык изилдөөлөрдө алтындан, күмүштөн жасалган канаттуу аялдардын жана аларды коштоп жүргөн түрдүү жасалгалар кездешет. Умай эне - балдардын төрөлүшүн жана төрөлгөндөн кийинки убактарда колдоочу, сактоочу мифологиялык эне, төрөт учурунда аялдарды кырсыктан сактайт деген ишенич кеңири тараган. Умай эне жөнүндө түшүнүк Евразиянын түрк - монгол тилдүү элдеринде кенен таралган. Өзгөчө, бүгүнкү кыргыздарда, Энесай кыргыздарынын урпактары болгон хакас, тува, шор, алтайлыктарда, Саян – Алтайдын башка түрк – монгол тилдүү элдеринде Умай эне жөнүндөгү мифологиялык түшүнүк бекем сакталып келет. Энесайдагы (Хакасиядагы Алтын – Көлдөгү Барсбекке арналып тургузулган эстелик жазууда) кыргыз жазуу эстеликтеринде «Умай энеден тараганбыз», «Умай эненин тукумдарыбыз» деген маалыматтар бар. Кыргыз мифтеринде Умай эне жөнүндө көркөм элестүү баян айтылып, эненин жана баланын коргоочусу, үйдүн кутун жаратуучусу делген.

Түшүмдүүлүктүн кудайы Умай эненин элеси түшүрүлгөн, алтын коңгуролор илинип жасалган,күмүш чегерилген алтын сөйкөлөр. Койбалы көрүстөнү.
V-XIII кк. Хакасия.

Умай эне, эне жана баланы ooру – сыркоодон сактайт деген түшүнүктөн улам балдарды эмдегенде, дарылаганда «Менин колум эмес, Умай эненин колу» деген сөздөр айтылган. Үйгө бөбөктү жалгыз уктатып коюуга туура келгенде, «Умай энеге тапшырдым» деп камсыз болушкан. Жаш ымыркай баланын бетин Умай эне жууйт деген ишеним болгондуктан, анын бетин күнүгө жууй бербейт. Кыргыз мифтеринде Умай эненин образы, баяны жөнүндө көркөм чыгармалар жаралган. Байыркы кыргыздар табияттын төрт стихиясына: Асманга, Жерге, Отко, Сууга сыйынышкан. Асман эркектин башталышы деп эсептелип, ал эми Жер болсо

аялдын образын билдирген. Умай мифтик зат. Ал көптөгөн элдердин фольклорунда, уламыштарында, санжырасында кенен чагылдырылган. Ошентип Азияда бир нече миңдеген жылдар бою рухтун Кудайы – Умай айтылып келүүдө. Энелердин энеси улуу Умай эне мааниси жагынан жогоруда айтылгандай Көкө – Теңирден кийинки экинчи ыйык Кудай болуп саналган. Ал кошбойлуу аялзатынын, тукум улоочулуктун, коломтонун, түшүмдүн колдоочусу болуу менен Теңирдин зайыбы деп эсептелген. Кээде Умайды адамзаттын баштапкы энеси Обо менен бир карап жүрүшөт. Саян-Алтай тоолорунун байыркы көчмөндөрү Умайга, жоокерлердин колдоочусу катары Оттун Кудайына — От-Энеге сыйынышкан. Умай эне тууралуу булактар VI – VII - кылымдардагы руна жазууларында эскерилет. Байыркы түрк тилинде «Умай» — баланын тону, эненин жатыны. Тибетче «ума» - эне. Монголчо «курсак» деген маанини билдирет. Волга боюндагы татарларда да «ума» - «курсак» деген маанини берет. Мына ушул түшүнүктүн баары аялзатынын тукум улоочу касиети менен байланышкан. Кыргыз тилинде «Умай» жомоктогу асманда уялаган сыйкырдуу куштту билгизет [Скобелев, 1999: 162-167]. Ал перстердин дүйнөлүк даракта байырлаган кушту билгизген «хума» деген сөзүнөноп киргендиги белгилүү. Умай түшүнүгү качандыр бир кезде байыркы жалпы адамзаттык мотив менен бардык жандууну жаратуучу тукумчулдуктун, түшүмдүүлүктүн символу болгон.*Байыркы түрктөр Умай энени үч мүйүздүү баш кийим жана кенен мантия кийгизип сүрөттөшкөн. Алар таштагы оймо - чиймелерди, издерди «Жерге түшүп келе жаткандагы Умай эненин изи» дешкен.*

Адабияттардын тизмеси

Кляшторный С.Г., Памятники древнетюркской письменности, этнокультурная история Центральной Азии, Санкт-Петербург, 2006, стр. 254- 255.

Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалмалуу эмгектер, Бишкек, 1999 , 198 – 200 бет.

Дыренкова Н. П., Пережитки идеологии материнского рода у алтайских тюрков, Баку, 1928, стр. 123 – 144.

Потапов Л. П., Умай – божество древних тюрков в свете этнографических данных, Москва.: 1973. Стр. 265 – 286.

История. Древний Атли-Багуан – город Умай и Тенгри. «Вышка» стр. 8, 6 июля 2007года.

Бутанаев В.Я. Культ богини Умай у хакасов// Этнография народов Сибири.Новосибирск: 1984. -С. 93-105.

Черемисин Д. В. «К изучению ирано – тюркской связей в сфере мифологии». Сибирское археологическое обозрение, Вып. 6. Новосибирск: 2002.

Скобелев С. Г. «Иконография и принадлежности образа богини Умай в древнетюркскую эпоху». Евразия: культурное наследие древних цивилизаций. Вып. 2. Новосибирск: 1999. Стр. 162 – 167.

БАЙЫРКЫ ТҮРК МАМЛЕКЕТТҮЛҮГҮНҮН МИФОЛОГИЯЛЫК МААЛЫМАТТАРДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Абдрахман АЛЫМБАЕВ

Көптөр "Туранды - миф" дешет. "Жок ал болгон, ал тарихий факты" дешет экинчилери. Булардын кимиси чындыкты айтып жатат? Аны азырынча так айтыш кыйын? Бирок биздин кийинки изилдөөлөр жана генетика илими сунуп жаткан кээ бир фактылар, Совет бийлиги учурунда орус окумуштуулары бизге окуткандан башка жаңы, талаш-тартыштуу жыйынтыктарды чыгарууга мажбурлоодо.

Мисалы кийинки мезгилдердеги генетика илиминдеги ачылыштар боюнча фактыларды анализге алган кыргыз окумуштуусу Ч. А. Тукембаев өзүнүн монографиясында мындай кызыктуу маалыматтарды жазды:

"Гаплогруппа Rla отвечает на хромосомном участке мутация SRY10831.1, где она содержит аденин. Гаплогруппа Rla произошла 20 тысяч лет назад в Центральной Азии, из которой происходят все арийские субклады Rlal и. т. д., среди которыхесть вымершие субклады"[1].

"Из данных о распределении гаплогруппы Rlal следует, что максимум гаплогруппы Rlal приходится на народ, граничащий с Индией. Этим народом являются кыргызы, содержащие 63,4% гаплотипа Rlal. Доля Rlal в таджиках Худжанда – 63,6%. В таджиках Самарканда (Согдиана) – 25%, таджиках Душанбе – 19%, ишкашимцах – 68%, но этот народ на Памире насчитывает всего около двух тысяч человек. ... Поляки содержат 56% гаплотипа Rlal, венгры одной области – 60%, но другой – 20%, лужичане – 63%, украинцы – 54%, хакасы Алтая – 53%.Русские содержат 43% гаплотипа Rlal в Европе, но Сибирь подтягивает их долю до 53%, белорусы – 52%, но в некоторых областях – 39%, татары – 25%, башкиры – 26%, но в Саратове и Самаре 48%, узбеки – 23% (8), уйгуры -28,6%. Доля Rlal в латышах равна 41%, в литовцах – 34%, чехах и словаках – 27%, хорватах – 29%, удмуртах – 37%, поморах – 36%." и.т.д.

"Рассмотренные народы арийской гаплогруппы говорят на разных языках, утеряли язык, обычаи и обряды арийцев. Десять лет назад приходили в ужас при упоминании об арийцах, так как ариец есть фашист. Теперь все претендуют на высокое звание арийца, кроме кыргызов и скандинавов. Согласно звездной религии, кыргызы и скандинавы применяли обряд кремации и свой род ведут от ассов: Манас, Асгара, Одина, так как ас – это бог мужского начала, а арья отвечает женскому началу"[2].

Ошентип бүгүнкү генетика илиминин берген маалыматы боюнча, кыргыздар 63,4% байыркы арий канын сактаган эл болуп саналат. Ал эми ушул убакка чейин өздөрүн "арийлердин урпактарыбыз" деп келатышкан тажиктерде (хожентиктер менен ишкашимдерди айтпаганда) бул байыркы табышмактуу элдин канынын катышы 25%, 19% экен. Мунун өзү - тарых илими эми өзүнүн кээ бир элдер жөнүндө берип келаткан маалыматтарын жана багыттарын өзгөртөт деген сөз.

А чынында, талаш-тартыштын көбү ал мифтердеги Түрк элдеринин түпкү мамлекеттүүлүгүнө байланышкан маалыматтарда жатат. Ушул жерде бир суроо пайда болот: "Эмне үчүн Иран мамлекети жашап турганы үчүн мифтеги Күр[3] негиздеген анын байыркы өлкөсү[4] "чындык" катары кабыл алынат да, ошол эле мифтеги экинчи каарман Тур негиздеген "Туран мамлекетинин" болгону чындык катары кабыл алынбайт? Же эмне үчүн ар кандай мезгилде ар кандай аталганына карабайИран мамлекетинин байыркы тарыхы "Авестада" айтылган мифтерден башталат да, ал эми ошолэле булакта айтылган турлар ("көчмөн арийлер") түрк элдеринин ата-бабалары катары айтылбайт?

Совет бийлиги да өз убагында Хакасиядагы бир уруунун аты[5], СССРдин аймагындагы бир нече жер-суу аталыштары "туран"[6] деп айтылып турганына карабай, ал сөздүн өзүн жана ага байланышкан тарыхты изилдөөгө тыйуу салган. Ошол үчүн бул сөзгө ("туран") байланышкан тарых али күнгө чейин белгисиз бойдон калууда. Анын себебин көбүбүз билебиз, бирок дайым эле ачык айта бергибиз келбейт. Түрк элдеринин түпкү тегине болгонмындай кайдыгер мамиле шовинисттик мүнөз күткөн евроборбордук көз караштагы окумуштууларга таандык. А болбосо, биздин кийинки кездеги салыштырып изилдөөлөр "тур" менен "түрктүн" түбү бир экенин көрсөтүүдө.

---

[1]Тукембаев Ч. А., Колыбель арийской расы, с-20, Бишкек, Национальная Академия наук КР, Институт физико-технических проблем и материаловедения; Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, Научно-исследовательский центр Навье-Стокса, 2011.

[2]Тукембаев Ч.А., Колыбель арийской расы,...с-65., Бишкек, 2011.

[3]"Авестада" анын ысмы – "Арий", "Шах-намеде" – "Эраж" деп айтылат. Менин жеке пикиримде үч бир тууганын (Сар, Тур, Күр) эн кичүүсү болгон Күрдүн ысмы "семиттешкен" байыркы перс тилинде бузулуп: "Арий", кийин орто кылымдагы перс тилинде - "Эраж" деп айтылып калган. А чынында анын туура айтылышы "Күр" сыяктанат? Мисалы, казак тилинде "к-х" тыбыштары менен башталып: "хазыр", "хайдар", "хурметти" деп сүйлөнгөн сөздөр, кыргыз тилинде "х" тамгалары түшүп: "азыр", "айдар", "урматтуу" деп сүйлөнөт. Дал ушул сыяктуу эле байыркы тектеш эки элдин биринин "күр" деген сөзүн экинчиси – "үр", "кэр" деп айткан сөзүн – "эр", "кар" деп айткан сөзүн – "ар" ж. б. деп айтканы шексиз? Менин жеке пикиримде Иран мамлекетинин аталышы "Арьяна-Вайжа" деген сөзгө эмес, мифтик үч бир тууганын бири - Күрдүн (Үр - Ир) ысмына байланыштуу келип чыгат. Б.а. "Күр-ан", "Үр-ан", "Ир-ан" делип өзгөрүлгөн (?). Анткени, биздин изилдөөлөр "Арьяна-Вайжа" – Күрдүн эмес, үч бир тууганын атасы болгон Тур Атанын (Авеста – Трайтаона, Фирдоуси - Феридун) мекени экенин көрсөтүүдө. Андыктан биз, "Арьяна-Вайжа" түпкү тилде (байыркы огуз - Б.Т.) "Араттар Байтагы" деп айтылып, ал: "араттар өлкөсү", "араттар мекени" дегенди билдирген деп ойлойбуз? - Б.Т.

[4] "Авеста" боюнча ал өлкөнүн аты – "Арьяна-Вайжа" – Б.Т.

[5] Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И., Энесай кыргыздары: фольклор жана тарых, с-174., "Кыргызстан-Сорос" фонду, Бишкек, 2002. Кыргызчага которгон О.К.Каратаев.

[6]Татаринцев Б., макала: "Туран и Уюк" – откуда произошедшие слова?", журнал "Улуг Кем", 1994ж

***

Перс мифтеринде байыркы улуу державалар болгон Туран менен Ирандын тарихий байланыштары жөнүндө айтылган көп маалыматтар бар. Мисалы, “Авеста” боюнча Трайтаона дегендин Сайрима[7], Тур жана Арий[8]деген балдары болот. “Шах намэде” Трайтаонанын ысмы – Феридун[9], ал эми анын балдарынын аттары: “Сальм, Тур жана Эраж”[10]деп жазылган. Б. а. Фирдоуси боюнча, Трайтаонанын ысмы – “Феридун”, Сайриманын ысмы – “Сальм”, Арийдин ысмы – “Эраж”.

Биз “Авестада” айтылган алардын ысымдары түпкү айтылышына жакын деп ойлойбуз, андан улам алардын ысымдарын мындан ары кыргызча: Тур ата (Трайтаона), Сар (Сайрима), Тур (Тур), Күр (Арий) деп жазабыз. Анткени, биринчиден, биз алардын ысымдары алгач, түпкү тилде (байыркы огуз – Б.Т.) ушундай формада (Сар, Тур, Күр) айтылган деп эсептейбиз.

Экинчиден, үч бир туугандын ысымдары ушундай “формада” айтылган учурда гана биз алардын ысымдары аркылуу ушул убакка чейин бизге белгисиз доорлордо “кудайларга” айланып кеткен улуу инсандардын жашап өткөнүн далилдейбиз. Үчүнчүдөн, бизге чейин алардын ысымдары бир нече жолу өзгөргөнүн эске алып, өз илимий болжолубуздун чындыгын далилдөө үчүн Фирдоуси сыяктуу эле биз дагы алардын аттарын өз тилибиздин мыйзамына ылайык өзгөртүп, изилдөөгө алабыз.

Анткени, кыргыз тилинде “күр” деп айтылган сөз иран ж.б. тилдерде “хур-хор” формаларында сүйлөнгөн. Тарыхта батыш элдери ирандыктарды жалпы жонунан “хорлор”, ал эми скифтер аларды “хорзарлар” деп айтышканы белгилүү. Мисалы, бул тууралу байыркы Рим тарыхчысы - Плиний мындай деп жазган: «Дарыянын (Яксарттын) бул жагында скиф уруулары жашашат. Перстер өздөрүнө жакын жашаган уруунун аты боюнча аларды сагдар (сактар) деп аташат, илгерки жазуучулар – аромийлер дешкен. Скифтер болсо, перстерди хорзарлар дешет… Скиф элдеринин саны сансыз, калкынын саны боюнчаалар парфяндар менен теңеше алат[11].

Бирок эмнегедир бул сөздүн (хор же хорзар) этимологиясы жана Иран мамлекетинин аталышы ушул сөзгө байланыштуу келип чыгышы мүмкүн экени илимий изилдөөгө алына элек. Бул сөз тууралу түрк-монгол окумуштууларынын изилдөөлөрү бир топ кызыгууну туудурат. Алардын айткандары боюнча: “В основе многих центральноазиатских этнонимов прослеживается корень “хор” (кор). Например: хор – тибетское название тюрко-монгольских номадов[12], хор – подразделение народа юйгу, хоро – обозначение предков якутов, хори – подразделение бурятов, уйгур, курыкан, хонгоройд – монгольское произношение имени кунгират и.т.д.[13]”. По всей видимости, и этноним “хонгорай” также восходит к этой основе”[14].

Дал ушул уңгу сөз байыркы иран этносу жашаган жерлерде да кеңири тараган. Айталык,перстердин улуу кудайынын ысмы – Ахура Мазда (Хор – Маз, Хурмуз, Кырмыз), шаарлар: Хорезм, Хоросан, Хуркент (Ургенч), Герат ж.б.

Фирдоуси боюнча, карыган Феридун (Тур ата) өзүнүн империясына тиешелүү аймакты үч уулуна бөлүп берет. Сальмга (Сарга) - Европа элдери, Турга - Орто Азия жана Чыгыш Түркстан, ал эми Эраждын (Күрдүн - Хордун) энчисине- Иран (Күр+ан, Үран - Иран) жана Арабстан (Хорабстан – Орабстан)тиет. Балдардын атынан улам кийин алардын ээлеген жерлери да: “Сарматия”, “Иран” жана “Туран” деп аталат.

***

Илимий изилдөөлөрдө, “Авестадагы” “күлүк ат минген турлардын” этнонимдик аталышы перс булактарында - “сактар”, грек булактарында -“скифтер”[15] деп берилерин жогоруда айттык. Б.а. перс булактарындагы “сактар” менен грек булактарындагы “скифтер” бир эле эл, алар Авестада“турлар” деп айтылган. Ал эми жогоруда кеп кылгандай, иран мифи боюнча “турлар – Турдун урпактары”. Демек,“Авестада” “турлардын өлкөсү” деп аталган – “Туран”, кийинки айтылган перс булактары боюнча – “сактардын”, грек булактары боюнча “скифтердин өлкөсү”.

Л. Гумилевдин жазганына караганда,тарыхка “арий” деген ат менен түшкөн Орто Азиянын байыркы элдери “турандыктар” жана “ирандыктар” деп диний ишенимине карата ушундай аталышкан. Т.а. эски ишеним менен калгандар “турандыктар”, Заратуштураны ээрчип, жаңы динге өтүп кеткендер “ирандыктар” деп аталышкан[16]. Бирок, ирандык элдер, бир убакта түпкү ата журт – “Арат байтагы” жайгашкан Туран аймагынан“сүрүлүп барган” көчмөн арийлер экенине карабай, батыш жана иран окумуштуулары турандыктарды (сак, сармат, скиф) - “иран тилинде сүйлөгөн элдер” деп жазып келатышат. Бул, белгилүү тарых иликтөөчү Мурад Ажы жазгандай: “...чындыкка такыр коошпогон миф. Эгер, так айта турган болсок, анда

[7] Окумуштуулар аны көбүнчө “Сар” формасында жазышат. Биз да ушул ойго кошулабыз.

[8] Менин жеке пикиримде бул каармандын ысмынын туура айтылышы – “Күр”. Ал бузулуп, Арий, Эраж ж.б. формаларда берилип жүрөт- Б.Т.

[9] Мифы народов мира, т-2, М.,СЭ., 1992 г., 523-бет.

[10] Ошол эле жерде.

[11] Бичурин, 111, стр. 66-67.

[12] Дамдинсурен Ц, Исторические корни Гессериады, с-61, 154, 216, М.,1957; Дугаров Р.Н., Этноним хор в Тибетской историографии // Исследование по ономастике Бурятии, с-98, 100, Улан-Удэ, 1987.

[13] Юсифов Ю.Б., К этногенезу азербайжанцев // Фольклор, литература и история Востока, с-336, Ташкент, 1984.; Рерих Ю.Н., По тропам Срединной Азии, с-207, Хабаровск, 1982.; Румянцев Г.Н., Происхождение хоринских бурят, с-121, 125, Улан-Удэ, 1962.; Тенишев Э.Р., Этнический и родоплеменной состав народности юйгу // Советская этнография №1, с-64, 1962.

[14] Бутанаев В.Я., “К вопросу о кыргызско-хакасских этнографических связях” деген статьясын караңыз // Кыргызы 2-1вв до н.э., Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии, с-104, Бишкек, “Кыргызстан”, 1996.

[15] “История Казакстана”, Алматы, “Даур”, 1993ж., 30-бет.

[16] Гумилев Л.Н., Древняя Русь и Великая степь, М., Мысль, 1993ж., 46-бет.

байыркы ирандыктардын өзү “түрк тилинде сүйлөгөн элдер болгон” деп жазышыбыз керек[17]. Биз, евробордук көз караштагы окумуштуулар биринен бири көчүрүп, жазып келаткан бул терминди (“иран тилинде сүйлөгөн”)“арат (арий) тилинде” же ага чейинки жалпы аты менен “огуз тилинде” сүйлөгөн элдер” деген термин менен алмаштырып сүйлөөнү сунуш кылар элек. Бул учурда тарых илими “жаңы багытка” бурулат. Анда,тарыхка жалпы “арий” деген аталыш менен түшкөн байыркы көчмөндөрдүн “ирандыктар” менен “турандыктарга” канчалык деңгээлде тиешеси бар экени же тагырак айтканда,кимиси “чыныгы арийлер” экени же турандык араттар кайсы тилде сүйлөшкөнү ачыкка чыгат эле.

Л. Гумилевдун оюн улантып айтсак, анда: Туран - мурункудай эле “Турга[18] сыйынган элдердин өлкөсүн”, ал эмиИран - жаңы ишенимдин башкы кудайы болгон - “Күргө[19] сыйынган элдердин өлкөсүн” билдирген.

Күргө (орус: Хур же А-Хура) сыйынуу салтын биринчи болуп Зарастура[20] пайгамбар киргизгени тарыхта жакшы белгилүү. Ал эми элдик оозеки чыгармаларда айтылган маалыматтарга таянсак, анда Турга (Теңирге) сыйынуу салты алгач улуу Угуз хан бабабыздан башталат[21]. Санжыраларда айтылган маалыматтар, Угуз хан бабабыздын диний даражасы – “кыдыр” болгонун кабарлайт. Эн кызыгы, кыргыз же жалпы түрк тилдеринде бирдей айтылган бул сөз (“кыдыр”) байыркы арийлердин ыйык китептеринде “ходар”[22] жана “зодар”[23]формаларында айтылып, “башкы бакшыны”, “башкы жрецти” түшүндүргөн. Демек, мындан Угуз кагандын диний даражасы – “башкы бакшы” же “чоң бакшы” болгонун билебиз. Эски Сөздүктөрдө “Кыдыр - “байыркы арий ишенимине таандык кудайлардын биринин ысмы” катары берилет. Кийин бул ысым ислам булактарына “хызыр” деген ат менен кирген. Ал диний мазмундагы адабияттарда кудайдан берилген касиети[24] боюнча Муса пайгамбардан да жогору турган.

Фирдоуси турларды - “түрктөрдүн ата-бабалары” катары карап, Туранды – “түрктөрдүн өлкөсү” деп жазган. Ал эми көпчүлүк окумуштуулар болсо, “Туранды”“Түркстандын” синоними катары кароо туура эмес”[25] дешет. Гениалдуу акындын айтканы тууралы же орус тарыхчы окумуштууларынын жазгандары тууралы? Эмне үчүн өмүрүн Ирандын байыркы тарыхын изилдөөгө алган жана аны поэзияга айлантып, улуу чыгарма жараткан перс акыны: “Турларды – түрктөрдүн ата-бабалары”, ал эми “Туранды - түрктөрдүн өлкөсү” деп айтты экен!? Балким анын түпкү негизинде бир чындык бардыр? Бир нерсени эске алыш керек: бул жөн эле бир акындын сөзү эмес, бул Ирандын байыркы уламыш, мифтерин жыйнаган жана тарыхын изилдеген улуу, гений акындын сөзү! Бул - кечеги эмес, миң жыл мурунку сөз! Бизге жеткен маалымат боюнча, ал өзүнүн атактуу “Шах намесин” жаратууга дээрлик 40 жылдык өмүрүн арнаган.

***

Жогоруда белгилегендей, байыркы перс булактары турларды “сактар” деп атайт да, сактар өзү үч бөлүктөн турарын кабарлайт. Ал маалымат боюнча сактар: “парадарайа сактары”, “хаумаварга сактары” жана “тиграхауда сактары” деп үчкө бөлүнүшкөн. “Казакстан тарыхында”: парадарайа сактары - Сыр менен Аму дарыянын этектеринде, Арал деңизинин жээктеринде, хаумаварга сактары - Мургаб өрөөнүндө, ал эми тиграхауада сактары - Сыр Дарыяны бойлоп, Теңир-Тоо аймагында[26] жашашканы жазылган.

Жогорку маалыматка караганда, “Туран” - Алтай, Орол жана Памир тоолорунун ортосундагы аймак. Л.Гумилев, Туран деп азыркы Орто Азия жана Ооганстан территорияларын бириктирип айткан[27]. Ю. Якубовдун жазганы боюнча “географиялык түшүнүктөгү Туран” ар кайсы учурда ар кандай кендикти билдирген. Мисалы байыркы замандарда “Туран” деп азыркы Иранга тиешелүү Хоросандан тартып, Ооганстан, Орто Азия жана Казакстан, Тибетке чейинки аймакты камтыган. Бара-бара бул түшүнүк тарып, ал Орто Азияны эле түшүндүрүп калды[28]. Б.а. анын айтканы боюнча, бүгүн “Борбордук Азия” деп айтылып жаткан аймак байыркы замандарда “Туран” деп аталган.

В. Бартольдун көз карашы боюнча “ахамениддердин жана араб бийлигинин мезгилинде Иран менен Турандын саясий чекарасы бир нече жолу өзгөрүүгө дуушар болгон. Адегенде Алдыңкы Азия менен бир бүтүн саясий мамиледе болгон Маверанхр, X кылымдан баштап Орто Азия элдеринин бийлигине баш ийип калды. Андан улам тынч мезгилдерде иран жана туран элдеринин чекарасы катары негизинен Аму-Дарыя эсептелген”[29].

Логашова Биби-Рабиганын жазганы боюнча да, Туран - Орто Азия жана Казакстан регионун билдирет. Ал өз көз карашын Авестадагы: “Арианам-Вайжа, Гава Сугда, Моуру, Бахди, Нисайя, Харойва, Вайкарта, Урва Вехркана, Хареквати, Хайтумант, Рага, Чахра, Варена, Хапта-Хинду, Рангха” өлкөлөрүнүн жайланышкан

---

[17]Аджи Мурад, Тюрки и мир: сокровенная история., с-190, М., изд “АСТ”, 2004.
[18] Окумуштуулардын изилдөөлөрү боюнча, Тур – Теңирдин праформасы экени белгилүү.
[19]Күр – Хүр – Хур (Хор) – А-Хур-а (Ахура Мазда) – Б.Т.
[20]Бул пайгамбардын ысмын: гректер – “Зараостра”, перстер – “Зурдушт” же “Заратуштра” деп жазышканы илимде белгилүү.
[21] “Огуз наме” дастанында Угуз хан төрөлгөндө эле кудайга ишенген адам болуп төрөлөт. Кудайга сыйынмайынча энесинин эмчегин эмбей коёт. Кийин теңирчиликтин дуалисттик негизине таянып, саясий башкаруунун: “оң” – “сол” (“бозок”, “үчок”) принцибин түзөт. Ал эми Рашид ад-Дин менен Абулгазынын санжыраларында Угуз хан “мусулман” болуп төрөлгөнү жана ал сыйынган кудайдын ысмы – “Алла” экени баяндалат.
[22]Ригведа - “ходар” – Б.Т.
[23]Авестада - “зодар” же “зоадар”-Б.Т.
[24]Хызырга кудай “илим-билимди” алып жүрчү касиетти берген.
[25]Худокулипур А., макала: “Географические и культурные границы кипчаков”, Материалы круглого стола: “Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и-кипчака в XIII-XVIII вв.”, Алматы, 2004ж.
[26]“История Казакстана”, Алматы, “Даур”, 1993ж., 30-бет.
[27]Гумилев Л.Н., География этноса в исторический период, Ленинград, Наука, 1990ж, 215-бет.
[28]Якубов Ю., Религия древнего Согда, Душанбе, “Дониш”, 1996ж., 5-бет.
[29]Бартольд В.В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия, , т-1, с-114, изд-во Восточной литературы, М., 1963.

ордуна карата негиздеген[30]. Чынында аттары аталган жогорку арий өлкөлөрү дээрлик баары ушул Борбор Азия аймагында жайланышкан.

Түшүнүктүүрөк болушу үчүн ал өлкөлөрдүн жайланышкан орду жана аларга берилген комментарийлерди кошо мисал тартaлы.

«Арий Байтагы». Тексте минтип айтылат: «Первая обитель благословения и изобилия, которую я, Аура-Мазда, в чистоте сотворил, была Эериэне – Ваэдьо (чистый Иран). Ничто в мире не равнялось ее прелести. Тогда пришел чреватый смертьюАхриман, приготовил в реке, напоившей эту обитель, великую змею зиму, которая происходит от Дева. И стало здесь десять месяцев зимы и два –лета (прежде было семь зимных и пять летних). Зима разливает холод на воду, на землю и на деревья. Очень жестока она посреди Эериэне – Ваэдьо, но бич этот обращается во благо человеку: едва зима появилась, все дары земли стали произрастать в изобилии»;

Бирок, дал ушул, алгач "Арий Байтагы" деп аталган түпкү ата журт Туран аймагында жайланышкан. Алгачкы арий коому чачылган кезде, дал ошол жерден алардын бир бөлүгү азыркы Иран жерине ооп келген.

Ахура Мазда жараткан «элге жана малга бай» экинчи өлкө «Согдо» деп аталат. Ал азыркы Эки Дарыя (Сыр менен Амунун) аралыгында жайланышкан, кийинки адабияттарда «Согдиана» деген аталыш менен белгилүү мамлекет;

Үчүнчү, «зор жана ыйык Муру» өлкөсү. \Түшүндүрмөдө: «Маргиана», Түркмөниядагы азыркы "Мары шаары" деп берилген\;

Төртүнчү, «туулары бийик көтөрүлгөн» Багди өлкөсү \Түшүндүрмөдө: «Бактрия»\;

Бешинчи, «Муру менен Багдинин ортосунда жайланышкан Нисаим» өлкөсү \Түшүндүрмөдө: байыркы Парфия мамлекетинин борбору – Ниса шаары (Түркмөния)\;

Алтынчы, «калкы көп Харойя» өлкөсү \Түшүндүрмөдө: Ария, борбору Герат шаары болгон азыркы Батыш Ооганстан аймагы\;

Жетинчи, Вэкеретем өлкөсү \Түшүндүрмөдө: Арахозия же Сеистан. Балким, Кабулдун батыш чөлкөмдөрү болушу да мүмкүн?\

Сегизинчи, Оруан өлкөсү \Түшүндүрмөдө: ушул убакка чейин орду тактала элек белгисиз?\;

Тогузунчу, Вэркана өлкөсү \Түшүндүрмөдө: Гиркания, азыркы Каспий деңизинен чыгышты карай Ашхабад менен Красноводдун ортосундагы чөлкөм\;

Онунчу, «таза Хараканти» өлкөсү \Түшүндүрмө берилген эмес\;

Он биринчи, «Хэтумат» өлкөсү \Түшүндүрмө берилген эмес\;

Он экинчи, «Раган» өлкөсү \Түшүндүрмө: балким Мидиядагы Раги болсо керек?\;

Он үчүнчү, «Чекре» өлкөсү \Түшүндүрмө берилген эмес\;

Он төртүнчү, «атактуу Феридун төрөлгөн, төрт бурчтуу, бейиш жер Вэрэне» өлкөсү \Түшүндүрмө берилген эмес\;

Он бешинчи, «жети Индиянын үстүнөн бийлеген Хапта Хенду» өлкөсү \Түшүндүрмө берилген эмес\;

Он алтынчы, «башчысы жок, атчан адамдар каптаган Ренгай…[1]» өлкөсү \Түшүндүрмөдө: Жогорку Ассирия деп берилет. Вамбери боюнча, Ренгай же Рагу – ал Яксарт дарыясы\. Ахура Мазда жараткан өлкөлөр мына ушулар. Дээрлик баары байыркы Туран жана Чыгыш Иран жеринин отурук эл жайгашкан аймактарында пайда болгон мамлекеттер[31]

***

Биздин бул макалада айта турган максатыбыз: Турандын этимологиясынкыскача изилдөөгө алып, анан "Туран" менен "Түркстан" аталыштарынын "айырмасы" жана "окшоштугу" эмнеде экенин, анан ушул убакка чейин "чыгыш иран элдерине" тиешелүү болуп келаткан байыркы Туран өлкөсүнүн түрк элдерине кандай тиешеси бардыгын айтуу. Орус жана иран окумуштууларынын айткандарына караганда: "Турлар – "түрк" эмес, Туран – "Түркстан" эмес"[32]. Демек, байыркы Туран өлкөсүнүн азыркы түрк элдерине эч кандай тиешеси жок!? Бүгүнкү күнгө чейин калыптаган көз караш боюнча айтканда, байыркы Туранды түрк тилинде эмес, чыгыш иран тилинде сүйлөгөн элдер негиздеген.

Бирок, биздин изилдөөлөр, тотем маанисинде: Түркстан – "бөрүлөрдүн"[33], Туран – "өгүздөрдүн өлкөсү"[34] дегенди түшүндүрөрүн айтууда. Биз, "түрк" этноними: "бөрү", "карышкыр" дегенди түшүндүрөрү тууралу айткан илимий макалада "түрктүн" "бөрү" мааниси кыргыз тилиндеги анын "күчүгүн" билдирген "бөлтүрүк" деген сөздө сакталганын жазганбыз. Башкача айтканда, биздин илимий изилдөөбүз боюнча: Бөлтүрүк – "бала түрүк", "бала карышкыр"[35] деген сөз.

Туран аталыш да биздин оюбузча этнотопонимдик мааниге ээ. Индоевропа элдеринин көбүнүн тилдеринде "тур" – "талаа букасын"[36] билдирет. Эң кызыгы, бул сөз кыргыз тилинде да ушул мааниде айтылат. Мисалы, кыргыздын бир бөлүгү бодо малдын музоосун "торпок" дейт. Ал: "тур + бука", "тур+бак" деген сөздөрдөн куралган. Бул сөз тилден тилге өткөндө ошол элдин тил мыйзамына жараша: "тор-бука", "тор-бык", "тор-бог",

[30]Логашова Биби-Рабига, макала- "Из истории персидского эпоса (Туран)", Иранда "иран жана Туран дүйнөсү" аттуу конференцияда окуган макаласы.

[31]Древние авторы о Средней Азии, Хрестоматия, с-15, Ташкент, гос. Изд. Научно-технический и социально-экономический литературы Уз.ССР., 1940.

[32]Масов Р., Таджики: история с грифом "совершенно секретно", с-14, 28, Душанбе, 1995.

[33]Турал Б., Огуздар, Бишкек, "Бийиктик" басмасы, 2008ж., "Түрк этнониминин этимологиясы" деген макала.

[34]Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В., Индоевропейский язык и индоевропейцы, 515-бет, Тблиси, 1984г., изд. Тблисского университета,

[35]Байас Турал, Огуздар, 197-бет, Бишкек, 2008.

[36]Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В., Индоевропейский язык и индоевропейцы, 515-бет, Тблиси, 1984г., изд. Тблисского университета,

“торпок” ж. б. болуп өзгөрүлүп айтыла берет. Андай болсо, Туран – “торпоктордун өлкөсү” же “өгүздөрдүн өлкөсү” дегенди түшүндүрөрүнөн шек кылууга болбойт. Ал эми “өгүз” же “тур” орто кылымдарда “огуз” деген ат менен белгилүү болгон элдин тотеми экени илимде көп эле айтылып келатат. Кыргыз санжыраларындада түрк элдеринин түпкү жалпы аты – “огуздар” деп айтылат. Ошондон улам Туран адегенде “талаа букасын” тотем катары ыйык туткан байыркы көчмөн огуздардын өлкөсүн түшүндүргөнүн билебиз.

Эгер тарыхка “арий” деген аталыш менен түшкөн байыркы көчмөн араттардын[37] да башкы тотеми “бука” болгонун эске алсак, анда бул элдин этникалык өз аты – “огуздар” болгон деген жыйынтыкка келебиз. Андан улам мындан кийин түшүнүктүү болуш үчүн ыгына жараша көчмөн огуздарды – “араттар”, отурукташкан огуздарды – “арийлер” деп айтсак туура болот. Араттардын тотеми – “тур”, арийлердин тотеми – “өгүз” болгон.Отурукташкан огуздардын же арийлердин тилинде тотем катары сыйынган “ыйык бука” – “гош” деп айтылган. Биз кыргыздар бодо малды - “ош” деп, өзбектер – “хош” деп, анын байыркы арий тилиндеги атын айтып айдайбыз. Биздин тилде “өгүз” – “бычылган буканы” түшүндүрсө, өзбек тилинде “хөкүз” – “буканы” билдирет. Ошентип: “гош” – “гуш” – “гуз”– “огуз” – “өгүз – “хөгүз” – “хөкүз”деп,түрк тилдеринин ар кайсы диалектилеринде да өзгөрүп айтыла берген.

Индияга кирген арийлер “ат” менен “уйду” ыйык тутушса, Иранга кирген арийлер “уй” менен “итти” ыйык жаныбарлар деп эсептешкен. Мындан биз көчмөн огуздар же араттар“тур” (“бука”) менен “түрктү” (“бөрүнү”), ал эми отурукташкан огуздар же арийлер “гош” (“өгүз”) менен “сэкти” (“итти”) ыйык тутушканын билебиз.

Аягында, “үч элдин” түпкү ата-баларына айланган үч бир туугандын (Сар, Тур жана Күр) ысымдары азыркы түрк-монгол тилдеринде “бодо малды” түшүндүрөрүн айтмакчымын. Мисалы, “тур” тууралу жогоруда айттык, “сар” жөнүндө кеп кылсак, туба тилинде “шар” формасында сүйлөнөт да “музоону” түшүндүрөт. Бул сөз алтай тилинде “сарлык” деп айтылып “топозду” билдирет. Дал ушул сыяктуу эле “күр” да: “үкүр” (калмак), “үхэр” (монгол), “үкр” (венгер)формаларында айтылат, мааниси – “бодо мал”. Демек, үчөөсү тең – “огуздар”.

Бул үч бир туугандын ысымдары астрологиялык түшүнүктөр менен байланышы да мүмкүн? Мисалы, монгол тилинде сар - “айды”, ал эми байыркы тилдерде Тур – “күндү”, Күр – “жылдызды” билдирген учурлар да бар.

Махмуд ибн Валинин айтканы боюнча, Түркестанда жашаган эл ар заманда ар кандай аттар менен аталып келишкен. Мисалы, Яфастын уулу Турдун заманынан Могул хандын заманына чейин бул аймакта жашагандар өздөрүн «түрктөр» деп айтышкан. Могул хандын бийлиги орногондон кийин бул аймакта жашагандар «могулдар» деп атала башташты[38].

Батыш элдеринин окумуштууларынын башын айланткан маселе ушул. Түптөн келаткан салт боюнча, баш ийген элдер өзүн башкарган уруунун ысмы менен атала беришкен. Ак сөөк уруулар«хан уруу»менен кыз алып, кыз беришип, анан ошого карата да санжыраларынбайланыштырып кайра түзүп чыгышкан.

А чынында, Угуз хан – «огуздардын», Түрк ата – «түрктөрдүн», ал эми Магул хан – «моголдордун» түп атасы. Б. а. «огуз санжырасында»[39]Угуз – «каган», «түп ата», ал эми Түрк ата[40] – билги, хандын акылман кеңешчиси[41].

«Түрк санжырасында» «түп ата» - «Түрк»[42], ал эми Угуз хан анын«9-муундагы урпагы», Могол хан болсо, Угуз хандын «чоң атасы»[43] ж.б.

Негизи санжыра боюнча, жогорку үч династиянын түбү бир. Түрк санжырасынын маалыматына каратаүчөөнүн тең түп атасын«Яфес»деп айтсак болот.

Бирок, «тотемдик» белгилери боюнча, үчөө үч башка калк. Мисалы, огуздардын тотеми – «өгүз», б.а. атасы – «бука», энеси – «Ай хан» деген аял;түрктөрдүкү – «бөрү», б.а. энеси – «бөрү», атасы – «хандын уулу», монголдордуку – «бугу», б.а. энеси – «марал», атасы – «бөрү».

Ушул үч элдин ичинен биз-кыргыздар огуздарга көбүрөөк тиешелүүбүз. Ошол үчүн«огуз санжыраларында» «Кыргыз Угуз кагандын «небереси», «Кыргыз эли ошондон тарайт» деп айтылат. Биз Энесай кыргыздарынын келип чыгышы тууралу мифти чечмелеген учурда да Угуз кагандын түпкү тегине байланышкан санжыраны алабыз.

Дал мына ушул маанисиндегана биз “тур – түрк эмес, Туран – Түркстан эмес” деген сөзгө кошулабыз. Ал эми түрктөр менен огуздар түбү бир эл экенин эске алсак, анда улуу Фирдоуси жазгандай: “Туранды - “түрктөрдүн өлкөсү” деп түшүнүү ката эмес. Сөзүбүздүн акырында: “Турлар кимдер, Туран – кимдердин өлкөсү?” деген суроого: “Турлар – “көчмөн огуздар”, Туран – “көчмөн огуздардын өлкөсү” деп жооп беребиз.

Сыягы огуз дөөлөтү тууралу биринчи кеп кылган араб саякатчысы – Аль Якубинин огуздарды - “падышалар”деп айтканы жөн жеринен эмес окшойт? Чын эле, байыркы көөнө замандарда алардын бийлиги Алтайдан батышка карай Скандинав аралына, түштүк-батышка карай Египетке, түштүккө карай Инди деңизине, чыгыш-түштүккө карай Миң Аралга, чыгышка карай Жапан өлкөсүнө чейин таралган. Аны археологиялык казуулардан табылып жаткан ар кандай көлөмдөгү буканын айкелдери, бука баштуу таажылар жана мүйүздүү баш кийимдер далилдеп турат. Бул тууралу өз убагында окумуштуу Бернштам да баса белгилеген жери бар. Кыргыз ичинде “айры калпакты” туура кийгендер - багыш (бугу), ал эми айры калпакты

---

[37] Менин жеке пикиримде бул сөз (“арий”) түрк-монгол элдеринде “арат” формасында сакталган-Б.Т.

[38] Махмуд ибн Вали, Море тайн(География), Введение, перевод, примечания и указатели Б.А.Ахмедова, Ташкент, 1977г., с.32.

[39]“Огуз наме” дастанында

[40] Эпосто ысым – “Түрүк ” деп берилет

[41] Огуз наме, дастанда минтип айтылат: «Кагандын кеңешчиси бар эди ысмы улуу Түрүк, жайкалган аксакалы, буурул кары, кылымды билген кыраа эле,сүйлөгөн кеби мураа эле».(кырг.которгон Ч.Өмүралиев, Өгүз каган, Кыргыздар, 1-том, 368-бет.)

[42] Мисалы, О.Сыдык уулунун санжырасы: «Яфастан төрт уул болуп, улуусу Түрктүр» деп башталат. // Кыргыздар, 1-том, 54-бет.

[43] Ошол эле жерде, 55-бет.

алды-артын каратып кийгендер бука тотемине сыйынган уруулар болгону тууралу илимий болжолдор бар. Андай болсо, алар негизинен кыргыздын Сол Канатына кирген: Саруу, кытай, кушчу (кутчу), мундуз, басыз, төбөй уруулары болуп саналат.

Дагы бир кошумча айтып кете турган кабар -ал молдо Сабыр ажы менен белгилүү окумуштуу Омор Сооронов которгон «Насаб-наама» аттуу 1855-жылы Кудаяр хан жаздырган санжырага байланыштуу. Анда, Кара хан Могол хандын уулу катары берилип, кыргыздардын теги мындай делет: «Нух пайгамбардан Йафас, андан Түрк, андан Түтөк, андан Элже хан, андан Дебоку хан, андан Күйүк хан, андан Аланча хан, андан Могол хан, андан Кара хан, андан Угуз хан, андан Тоо хан, андан Кыргыз хан"[44].

Санжырада жазылган маалыматтарды сүрүштүрө эсептеп чыкканда, Түрк атанын тукумдары (анын бири Кыргыз хан) Ысык-Көлдүн жээгине келгенине 2839 жыл болгону айтылат. Бул маалымат китептин аннотациясында да жазылган.

Ал эми китептин ичиндеги маалымат - 3461 жыл мурун Йафастын уулу Түрктүн балдары көбөйүп, Ысык-Көлдүн айланасынан батышты карай тарап, көбү Дашти-Кыпчак талаасына кеткенин кабарлайт[45].

Биздин кийинки кездеги илимий изилдөөлөр - түрк элдеринин түпкү ата-бабалары болгон жана мифологиялык маалыматтарда эң алгачкы түрк мамлекеттерин түзгөн Угуз хан, Түрк ата жана Эр Манастын түпкү теги “огуздар” деп аталган көчмөн араттарга (турларга) барып такаларын көрсөтүүдө. Мунун өзү - “турандык Таргитай” сыяктуу эле “ирандык Трайтаона” да “огуздардын” бир бутагынан чыккан түп ата болгон” деген жыйынтыкты алдыга жылдырат.

Колдонулган Адабияттар:

Авеста, Избранные гимны, Душанбе, Адиб,1900./ пер. с авестийского и комментарии проф. И.М. Стеблин-Каменского.

Аджи Мурад, Тюрки и мир: сокровенная история., М., 2004.

Байас Турал, “Түрк этнониминин этимологиясы”, макала // Огуздар, “Мегамедиа”, Бишкек, 2008.

Бартольд В.В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия, , т-1, изд. Восточной литературы, М., 1963.

Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И., Энесай кыргыздары: фольклор жана тарых, “Кыргызстан-Сорос” фонду, Бишкек, 2002. Кыргызчага которгон проф. О.К.Каратаев.

Бутанаев В.Я., “К вопросу о кыргызско-хакасских этнографических связах” деген статьясын караңыз // Кыргызы 2-1вв до н.э., Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии, Бишкек, “Кыргызстан”, 1996.

Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В., Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тблиси, 1984г.

Гумилев Л.Н., Древняя Русь и Великая степь, М., Мысль, 1993.

Гумилев Л.Н., География этноса в исторический период, Ленинград, Наука, 1990.

Дамдинсурен Ц., Исторические корни Гессериады, М.,1957.

Дугаров Р.Н., Этноним хор в Тибетской историографии // Исследование по ономастике Бурятии, Улан-Удэ, 1987.

Древние авторы о Средней Азии, Хрестоматия, Ташкент, гос. Изд. Научно-технический и социально-экономический литературы Уз.ССР., 1940

История Казакстана, Алматы, “Даур”, 1993.

Логашова Биби-Рабига, “Из истории персидского эпоса (Туран)” // Иран ислам Республикасында “Иран жана Туран дүйнөсү” аттуу конференцияда окулган макала.

Масов Р., Таджики: история с грифом “совершенно секретно”, Душанбе, 1995.

Махмуд ибн Вали, Море тайн(География), Введение, перевод, примечания и указатели Б.А.Ахмедова, Ташкент, 1977.

Мифы народов мира, т-1, М., СЭ., 1992.

Мифы народов мира, т-2, М., СЭ., 1992.

Насаб-наама, Мамлекеттик тил фонду, Бишкек, 2003. Чагатай тилинен которгондор: молдо Сабыр, Омор Сооронов.

Огуз наме, М., 2000. Байыркы уйгур тилинен орус тилине которгонА.М. Щербак.

Татаринцев Б., макала: “Туран и Уюк” – откуда произошедшие слова?”, // журнал “Улуг Кем”, 1994.

Тенишев Э.Р., Этнический и родоплеменной состав народности юйгу // Советская этнография №1, 1962.

Тукембаев Ч.А., Колыбель арийской расы, Бишкек, Национальная Академия наук КР, Институт физико-технических проблем и материаловедения; Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласагына, Научно-исследовательский центр Навье-Стокса, 2011.

Рерих Ю.Н., По тропам Срединной Азии, Хабаровск, 1982.

Ригведа, М., Наука, 1989. \издание подготовила Т.Я.Елизаренкова\.

Румянцев Г.Н., Происхождение хоринских бурят, с-121, 125, Улан-Удэ, 1962.

Худокулипур А.,макала: “Географическиеи культурные границы кипчаков” // Материалы круглого стола: “Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и-кипчака в XIII-XVIII вв.”, Алматы, 2004.

Якубов Ю., Религия древнего Согда, Душанбе, “Дониш”, 1996.

Юсифов Ю.Б., К этногенезу азербайжанцев // Фольклор, литература и история Востока, Ташкент, 1984.

[44] Насаб-наама, 20-бет., Мамлекеттик тил фонду, Бишкек, 2003ж. Чагатай тилинен которгондор: молдо Сабыр, Омор Сооронов.

[45]Насаб-наама, 20-бет.

ЕНИСЕЙ ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮКТҮ ЧАГЫЛДЫРГАН ТИЛДИК КАРАЖАТТАР

Нурдин УСЕЕВ[*]

Белгилүү болгондой Енисей жазма эстеликтери байыркы түрк мамлекеттеринин бири болуп эсептелген Енисей кыргыз кагандыгынан калган жазма эстеликтер. Бул жазма эстеликтердин басымдуу бөлүгү эл башкарган кагандарга, бектерге, аскер башчыларына арнылып тургузулгандыктан мамлекеттүүлүккө байланыштуу маалыматтарды камтыбай коюшу мүмкүн эмес. Биз бул билдирүүбүздө аталган жазма эстеликтерде учураган жана мамлекеттүүлүктү чагылдырган *эл-кан, теңридеки күн-ай, йердеки эл-кан, эл төрүси, эл тутмак* жана *бодун башламак, эл ичреки* жана *эр санймак* ж.б.у.с. тилдик каражаттарды тилдик маданият таанымдын, когнитивдик лингвистиканын методдору менен анализге алып, тарыхчыларга жардам берүүнү көздөдүк.

Ачкыч сөздөр: Енисей жазма эстеликтери, Енисей кыргыз кагандыгы, мамлекеттүүлүк, эл-кан, тилдик каражат.

1. Жазма эстеликтерде мамлекет

Енисей жазма эстеликтеринде мамлекет түшүнүгү **эл** деген сөз менен берилген[1]. Ошол эле учурда **эл** сөзү аркылуу 1. уруулар бирдиги; 2. эл, калк; 3. мамлекет, админстративдик бирдик деген маанилер да чагылдырылган (Надельяев жана башк., 1969: 168-169). Бул сөз азыркы кыргыз тилинде *эл, калк* деген гана маанисин сактап калган. Бул жерде көңүлдү бура турган нерсе эл, калк жана мамлекет түшүнүктөрүнүн бир сөз менен берилиши. Тагыраак айтсак, бул түшүнүктөрдүн бири-биринен ажырагыс түшүнүктөр экендиги бир сөз менен берилип, белгилениши. Демек, Енисей кыргыздарынын түшүнүгүндө эл менен мамлекет бири-биринен ажыратылып каралган эмес. Башкача айтканда, мамлекеттин ээси, булагы эл, калк экени белгиленип, мамлекеттин келип чыгышы боюнча айтылган марксисттик пикир төгүнгө чыгып отурат. Жогоруда айтылгандай бул жазма эстеликтерде кыскача өмүр-баяны чагылдырылган адамдар Улуу кыргыз дөөлөтүнүн курулушунда жана өнүгүп-өсүшүндө жигердүү эмгек өтөгөн адамдар болгон. Бирөө бек, бирөө кан, бирөө жөнөкөй адам болсо да ар биринин эстелигинде *мамлекет* маанисине келген **эл** сөзү бар. Бул сөз **теңри** жана **кан** сөздөрүнүн коштоосунда, же өз алдынча38 жазма эстеликте 69 жолу жазылган. Бул жагдай ал адамдардын жашоосунда мамлекеттин канчалык даражада маанилүү экенин көргөзгөн көрсөткүч.

Төмөн жакта мамлекетти чагылдырган **эл** сөзүнүн кайсы сөздөр менен бирге колдонулуп, кандай сөз айкаштарын түзгөнү жана бул сөз айкаштарынын Енисей кыргыздарынын, түрк элдеринин мамлекет түшүнүгүндөгү кандай өзгөчөлүктөрдү чагылдырганы иликтенди.

Эң алгач **эл** сөзүнүн берген маанилери менен этимологиясын чыгарып, кандайча *мамлекет* деген маанини билдирип калганынын аныктоо зарыл. Себеби философтордун айтканы боюнча белгилүү бир нерсени же кубулушту билдирген сөздүн өзүн эле тереңирээк изилдеп чыгуу менен ал нерсе же кубулуштун өзгөчөлүктөрүн; физикалык сын-сыпатын, адамга тийгизген таасирин, ошону менен бирге адамдардын ага берген баасын аңдап түшүнүү мүмкүн (Маслова, 2001: 3). Е.В.Севортьян **эл** сөзүнүн *кол, бармак, алакан, күч, кудурет, башкаруу, карамагындагы аймак* жана башка маанилерге келгенин белгилегенден кийин эң башкы, өзөк мааниси *кол* экенин жазат (Севортьян, 1974: 260-261). М.Ескеева да бул пикирге кошулуп, казакчада *кол* маанисине келген **кол** сөзүнүн *аскер, армия, кол* маанилерине келгенин белгилегенден кийин адам колунун маанисине токтолот (Ескеева, 2007: 305). Биздин оюбузча *мамлекет, эл* маанисине келген **эл** сөзү менен *кол, адамдын кармоого ылайыкталган мүчөсү* деген маанини берген **эл** сөзүнүн ортосундагы байланыш чындыкка жакын.Себеби төмөн жакта айтыла тургандай жазма эстеликтерде *башкаруу* маанисинде **эл тут-** татаал этиши колдонулат. Бул татаал этиш *мамлекет* маанисине келген **эл** зат атоочу менен *тутуу, кармоо* маанилерин чагылдырган **тут-** этишинин жалганышынан куралып, *мамлекетти башкаруу, мекен кылуу* маанилерин берет. Аталган татаал этишти сөзмө-сөз которгонубузда *мамлекетти тутуу, кармоо, мамлекеттин бар болушун улантуу, кармап туруу* деген маанилерди берет. **Тут-** этишинин лексика-семантикалык мааниси *кандайдыр бир нерсенин кандайдыр бир нерсе менен кармалышы, тутулуусуна* байланыштуу. Муну менен бирге кыргыз тилинде **эки тизгин, бир чылбыр** фразеологизми *башкаруу, бийлик* деген маанилерди берет (Осмонова жана башк., 2001: 506). Тизгин менен чылбырдын аттын башын бурууда, башкача айтканда, башкарууда колдонулган жана кол менен кармалган ат жабдыктары экенин эске алсак, байыркы кыргыздарда, түрктөрдө башкаруу, бийлик тутулушу, кармалып турушу керек болгон түшүнүк катары кабыл алынган деп айта алабыз. Тутуу, кармоо, кармап туруу иш-аракетин ишке ашыруу үчүн эң керектүү нерсенин кол экенин эске алсак, мамлекетти билдириш үчүн **эл** сөзүнүн колдонулганы логикага каршы келбейт.

1.1. Теңри эл

Теңри сөзү жазма эстеликтерде *көк жүзү, асман* жана *кудай, теңир* маанилерине келет (Надельяев жана

---

[*]Доц.м.а., докт., Кыргыз-Түрк “Манас” университети, Түркология бөлүмү, Бишкек, Кыргызстан.

[1] Тилекке каршы бул сөз советтик адабиятта идеологиялык максатта ачык көрүлгөн чыныгы мааниси бурмаланып, карапайым элге каршы коюлган, өкүмдардын жана бектердин укум-тукумунун өкүлдөрүн, башкача айтканда, аристократияны билдирген сөз катары аныкталган. Мисалы, “*Кыргызстандын тарыхы*” аттуу эмгектин I томунун 134-бетинде ушундай деп берилген.

башк., 1969: 544): **теңрим** чөк бизке (*Кудайым бизге түш (жардам бер)*) (Е 36, 2); буңусуз улгаттым, буң бу эрмиш: **теңридеки** күнке, йердеки элимке бөкмедим (*Муң-кайгысыз улгайдым (жашадым), муң-кайгы бул экен: асмандагы күнгө, жердеги мамлекетиме тойбодум*)(Е 7, 2-3). Булардан башка **теңри эл** сын атоочтук сөз айкашында *ыйык* деген да маани берет (Надельяев жана башк., 1969: 544).

Мамлекет маанисине келген **эл** сөзү жазма эстеликтерде 69 жолу учураса, булардын он бешинде **теңри** (ыйык) сөзү менен сыпатталган: бен **теңри элимке** (теңри) элчиси эртим, алты баг бодунка беги эртим (*Мен ыйык мамлекетиме кудайдын элчиси элем, алты уруу элиме беги элем*) (Е 1, 2); куйда кунчуйым, эки огланыма, эсизиме, йаңус кызыма, **теңри элимке**, башда бегимке бөкмедим (*Ак өргөөмдөгү ханышама, эки уулума, кайрандарыма, жалгыз кызыма, ыйык мамлекетиме, башымдагы бегиме тойбодум*) (Е 16, 1-2) жана башкалар. Башкача айтканда, мамлекеттин бул адамдар үчүн ыйык болгону **теңри** сөзү аркылуу баса белгиленген. Кыргыз, түрк мамлекет түшүнүгүнүн изилдениши боюнча абдан кызыктуу жагдай – бул жазма эстеликтерде мамлекеттин башка айрым элдерде көрүлгөндөй улуу, чоң, бай сыяктуу сыпаттар менен эмес, *ыйык* маанисине келген **теңри** сөзү менен сыпатталышы. Мамлекеттин ыйык деп сыпатталышы байыркы кыргыздардын, түрктөрдүн мамлекетке болгон аяр, назик жана сезимтал мамилесин көргөзүп турат. Демек, байыркы кыргыздар, түрктөр мамлекеттин ыйык экендигине ишенишкен жана муну өздөрүнүн жашоосу чагылдырылган эстеликтеринде белгилешкен. Жөн гана белгилеп койбой, аялы, балдары сыяктуу ал үчүн баалуу, маанилүү болгон жакындарынын жанына жайгаштырып жазып, ага тойбой аркы дүйнөгө кетип бара жатканына кайгырган. Мамлекетти ыйык деп эсептеп, дин менен бир бүтүндүктө кароо башка байыркы элдерде да учурайт(Политическая энциклопедия I, 2000: 270-271). Н.М.Тукешева кагандардын теңир, кудай тарабынан дайындалышын кагандын бийлигин легалдаштыруу, мыйзамдаштыруу үчүн да керек болгонун белгилейт (Тукешева, 2007: 13).

1.2. Эл-кан

Эл сөзү **теңри** сөзүнөн башка *өкүмдар, падыша* маанисине келген **кан** сөзү менен биргеликте **эл-кан** кош сөзүн уюштуруп, он жети жазма эстеликте он тогуз жолу кезигет: **элиме-каныма** бөкмедим (*Мамлекетиме-ханыма тойбодум*) (Е 11, 7);алту(н) шоңа келип, **элим-каным** төрүсин бунтаур(т)ым(*Алту(н)-Соңага келип, мамлекетим-канымдын мыйзамдарын бул жерге орноттум*) (Е 38, 1-3); көк теңриде эсиз күн-ай эрмиш, йагыз йерде эсиз **эл-кан** эрмиш, бөкмедим, айыта, эсизе (*Көк асманда кайран күн-ай болгон экен, күрөң жерде кайран мамлекет-кан болгон экен, аларга тойбодум, аттиң ай*) (Е 148, 4); көк теңриде күн-ай эсизиме (б)өкмедим, ай(ыта),йагыз йерде **элим-каныма**, эсизиме, айыта,кадашыма, айыта, эсизиме, бөкмедим, айыта (*көк теңирдеги күн-ай кайрандарыма тойбодум, аттиң ай,күрөң жердеги мамлекетим-каныма, кайрандарыма, аттиң ай,туугандарыма, аттиң ай, кайрандарыма, тойбодум, аттиң ай*) (Е 149, 2-5)' ж.б.

Жогоруда берилген мисалдарда **эл** жана **кан** сөздөрү өздөрүнүн лексикалык маанилерин сактаган түрдө колдонулса да эки сөз маанилик жактан жуурулушуп жалпы *мамлекет* маанисин чагылдырууда. Мисалы, 'алту(н) шоңа келип, **элим-каным** төрүсин бунтаур(т)ым(*Алту(н)-Соңага келип, мамлекетим-канымдын мыйзамдарын бул жерге орноттум*) (Е 38, 1-3)' сүйлөмүндөгү *мыйзам, каада* маанилерин берген **төрү** сөзү **эл** сөзүнө да, **кан** сөзүнө да бирдей таандык. Мындан башка 'теңри каным-элим, эсизиме адырылтым (*Ыйык каным-мамлекетим, кайрандарымдан айрылдым*) (Е 50, 1)' сүйлөмүндөгү **теңри** сын атоочу аркылуу **кан** жана **эл** сөздөрүнүн экөөсү тең сыпатталууда. Анын үстүнө кош сөздөр эки же экиден көп сөздүн туруктуу айкашынан түзүлүп, жалпылаштырылган бир маанини билдирген тил бирдиги, бир нерсени, бир сыпатты, бир кыймыл-аракетти чагылдыруу үчүн бирдей милдетти аткарган эки сөздүн биригишинен келип чыккан сөз айкашы катары аныкталып, маанини күчтөндүрүү, жалпылоо, адабийлештирүү сыяктуу милдеттерди аткарганы белгиленет (Karahan, 2007: 60; Кудайбергенов жана башк., 1980: 109).

Мамлекет маанисине келген **эл** жана *өкүмдар, падыша* маанилерин берген **кан** сөздөрүнүн лексика-семантикалык жактан бир бүтүнгө айланып, жазма эстеликтерде **эл-кан** кош сөзү түрүндө учурашы байыркы кыргыз, түрк мамлекет түшүнүгүндөгү маанилүү бир жагдайды чагылдырып турушу өңүтүнөн маанилүү. Белгилүү болгондой, Чыгыш, анын ичинде түрк элдеринде, кыргыздарда мамлекеттин куралышы, өнүгүшү күчтүү бир лидерге, башкача айтканда, жазма эстеликтерде учураган канга байланыштуу. Мисалы, кытайлардан жеңилип, өздөрүнүн ата-журтунан сүрүлгөн кыргыздар Манастын эр жетип, чоңоюшунун жыйынтыгында кан болуп шайланышы менен кайрадан жанданып, бир мамлекет курушкан. Ал тургай, Бээжинге чейин жортуул жасаганга мүмкүнчүлүк түзгөн күчкө жетишкен. Бирок, Манастын каза болушунун айынан мамлекет колдон чыгып, Манас тарабынан бир бүтүн мамлекетке айланган элдер кайрадан чилдей тарашкан. Демек, жазма эстеликтерди тургузган кыргыздардын, башка түрк элдеринин мамлекет түшүнүгүндө мамлекеттин курулушу жана өнүгүшү күчтүү лидерге, канга байланыштуу болуп, мамлекет менен өкүмдар бир бүтүн нерсе катары кабыл алынган. Муну "көк теңриде эсиз күн-ай эрмиш, йагыз йерде эсиз **эл-кан** эрмиш, бөкмедим, айыта, эсизе (*Көк асманда кайран күн-ай болгон экен, күрөң жерде кайран мамлекет-кан болгон экен, аларга тойбодум, аттиң ай*) (Е 148, 4)" сүйлөмүндөгү салыштыруу өтө так жана көркөм формада далилдөөдө. Аталган сүйлөмдө кара-күрөң жердеги мамлекет менен өкүмдар көк жүзүндөгү, асмандагы күн менен айга окшоштурулган. Ай менен күндүн дүйнө элдеринин күнүмдүк жана мифологиялык түшүнүгүндө ар дайым бир бүтүн нерсе катары кабыл алынганын эске алсак, кыргыздарда, башка түрк элдеринде мамлекет менен өкүмдар да ай менен күн сыяктуу бир бүтүн нерсе катары кабыл алынганын көрөбүз.

Бул жерде үстүндө турушубуз керек болгон башка бир жагдай өкүмдарды билдирген **кан** сөзүнүн этимологиялык курулушу жана лексика-семантикалык мааниси. Бул сөздүн кытайчадагы *өкүмдар* маанисине

келген **кван** сөзүнөн келип чыккандыгы айтылат (Махпиров, 1997: 128). Мунун жанында **каган** сөзүнүн ортоңку муун **га** муунунун түшүп калган варианты катары да белгиленет (Тенишев жана башк., 2006: 531). Биздин оюбуз боюнча аталган сөз М.Ердал жана Т.Текин тарабынан *үй-бүлө* маанисине келген **ка** уңгусуна атоочтон атооч жасоочу **+ң**мүчөсүнүн жалганышы менен курулуп, *ата* деген мааниге келгендиги айтылган (Erdal, 1991: 161) **каң** сөзү менен уңгулаш болуп, маанилик жактан да байланышта болушу мүмкүн. А.Н.Кононов байыркы түрк, кыргыз тилинде мурунчул **ң** тыбышынын **н** жана **г** тыбыштарына айланышын фонетикалык жол менен сөз жасоонун бир түрү катары кабыл алып, мисал катары **йа** уңгусунан **йан** (жан жак) жана **йак** (жака, чек) сөздөрүнүн келип чыкканын берет (Кононов, 1980: 103-104). Ушуну эске алсак, *ата* маанисине келген **каң** жана *өкүмдар, падыша* маанилерин берген **кан** сөздөрүнүн **ка** уңгусуна **ң** жана **н** тыбыштарынын жалганышы менен түзүлгөн уңгулаш жана маанилик жактан да байланыштуу сөздөр деп белгилей алабыз. Демек, тилде **кан** сөзү менен аталганына караганда өкүмдар, эл башчысы байыркы кыргыздар, түрктөр тарабынан үй-бүлө башчысы болгон ата сыяктуу кабыл алынган. Башкача айтканда, мамлекет делген чоң үй-бүлөнүн атасы. Бул пикирибизди колдоого алган пикир С.Кожага таандык. Аты аталган окумуштуу каганга башкаруу бийлигинин, мүмкүнчүлүгүнүн кудай, теңир тарабынан берилгенин, түрк кагандары да өзүнө берилген бийликти, күчтү элдин жакшылыгына колдонгонун, жыйналган, табылган материалдык байлыкты элге акыйкат тараткандыгын белгилегенден кийин кудай, теңир тарабынан түрк каганына өзүнчө эле бир "аталык" милдети жүктөлгөнүн жазат (Koca, 2003: 67).

Байыркы түрк түшүнүгү боюнча кагандар кудай, теңир тарабынан шайланып, каганга мамлекетти башкаруу милдети кудай, теңир тарабынан берилет (Koca, 2003: 66-67). Бул жагдай Билге Каган жана Көл Тигин жазма эстеликтериндеги "теңри тег теңриде болмыш түрк билге каган бу өдке олуртым (*Мен теңир сыяктуу Теңирден болгон Түрк Билге Каган бул заманда (тактыга) отурдум*)" сүйлөмүндө көрүлөт. Белгилүү болгондой, Енисей жазма эстеликтеринин арасында Көл Тигин же Билге Каган жазма эстеликтери сыяктуу тарыхта терең из калтырган чоң империяны башкарган адамдарга арналып тургузулган көлөмдүү, тарыхый окуяларды деталдуу түрдө чагылдырган жазма эстеликтер жокко эсе. Ошентсе да, изилдөөгө алынып жаткан жазма эстеликтердин ичинде Барс Бек сыяктуу кагандарга арналган бир канча орто көлөмдөгү жазма эстеликтер менен бирге жергиликтүү уруулардын башында турган бектерге, эрдиги менен эл оозунда калган баатырларга арналып тургузулган чакан жазма эстеликтер да бар. Ошол жазма эстеликтерде кандын кудай тарабынан шайланганы тууралуу кыйыр маалыматтар жок эмес. Мисалы, Е 53 Элегешт III жазма эстелигинде учураган "көк теңриде болтик эр ол кан уры төремиш (*Көк асмандан болгон(жаралган) эр,ал канданэркек(тукум) жаралды (тарады)*) (Е 53, 1)" сүйлөмүндө кандын көк жүзүнөн, асмандан, башкача айтканда кудай тарабынан жаратылганы айтылууда. Демек, байыркы кыргыздар да өкүмдарларга башкаруу күчүнүн, бийликтин кудай тарабынан берилгенине ишенишкен.

Башка бир көңүл бурулушу керек болгон нерсе жазма эстеликтерде кандын, башкача айтканда, өкүмдардын белгилүү бир адамга байланбашы. Жогоруда да белгиленгендей **кан** сөзү бир топ жазма эстеликте орун алып, байыркы кыргыздардын, түрк урууларынын коомдук турмушундагы орду, чоң мааниси көргөзүлгөн. Ал тургай Е 47 Сужи жазма эстелигинде маркум "огланым, эрде марымынча бол, **канка** тап, катыглан (*Уулдарым, эрлердин арасындаустатыбыз сыяктууболгула, канга кызмат кылгыла, кайраттангыла*) (Е 47, 9)" деп канга кызмат кылууларын бир ата насааты, керээзи катары жазып калтырган. "илимке, **канымка**бөкмедим (*Мамлекетиме, каныма тойбодум*) (Е 32, 14)" сүйлөмүндө болсо маркум мамлекети менен өкүмдарына тойбой аркы дүйнөгө кетип бара жатканын айтат. Бирок, негизгиси, бул мисалдардан көрүнгөндөй кандын, өкүмдардын ысымы аталган эмес. Ошондуктан байыркы кыргыздарда, түрк элдеринде кан/өкүмдар институтунун бир кишиге байланбай, коомдук институт катары калыптанып калганын айта алабыз.

Сужи жазма эстелигиндеги "огланым, эрде марымынча бол, **канка** тап, катыглан (*Уулдарым, эрлердин арасындаустатыбыз сыяктууболгула, канга кызмат кылгыла, кайраттангыла*) (Е 47, 9)" сүйлөмүндө өкүмдарга, канга кызмат кылуунун бир ата насааты, керээзи экени, өкүмдарга, канга кызмат кылуунун маанилүү, ыйыкмилдет болгону көрүнүп турат. Себеби байыркы түрк элдеринде, анын ичинде кыргыздарда өкүмдарга, канга кызмат кылуу бир эрдин, эркектин ата-мекенди сүйүү, эр жүрөктүк жана баатырдык сыяктуу негизги жана маанилүү сапаттарынын бир катары эсептелген (Угдыжеков, 1998: 34-35).

1.3. Теңридеки күн-ай, йердеки эл-кан

"көк теңриде эсиз **күн-ай** эрмиш, йагыз йерде эсиз **эл-кан** эрмиш, бөкмедим, айыта, эсизе (*Көк асманда кайран күн-ай болгон экен, күрөң жерде кайран мамлекет-кан болгон экен, аларга тойбодум, аттиң ай*) (Е 148, 4)"; "көк теңриде **күн-ай** эсизиме (б)өкмедим, ай(ыта),йагыз йерде **элим-каныма**, эсизиме, айыта,кадашыма, айыта, эсизиме, бөкмедим, айыта (*көк теңирдеги күн-ай кайрандарыма тойбодум, аттиң ай,күрөң жердеги мамлекетим-каныма, кайрандарыма, аттиң ай,туугандарыма, аттиң ай, кайрандарыма, тойбодум, аттиң ай*) (Е 149, 2-5)"; "буңусуз улгаттым, буң бу эрмиш: теңридеки **күнке**, йердеки **элимке** бөкмедим (*Муң-кайгысыз улгайдым (жашадым), муң-кайгы бул экен: асмандагы күнгө, жердеги мамлекетиме тойбодум*)(Е 7, 2-3)"сүйлөмдөрүндөгү үстүндө токтолушубуз керек болгон нерсе – бул жердеги мамлекет менен өкүмдардын, кандын көк жүзүндөгү, асмандагы күн менен айга салыштырылып колго алынышы. Бул сүйлөмдөрдө бир жагынан көк жүзү, асман – кара-күрөң жер салыштырмасы, экинчи жагынан күн/ай – мамлекет/өкүмдар байланышы курулган. Орто кылымдардагы адамдар үчүн көз жүзүнүн, асмандын түбөлүк асман телолору катары кабыл алынган күн менен айдын адамзаттын жашоосундагы ордунун чоң экендиги талашсыз чындык. Ушундан улам айрым элдердин ишениминде күн кудай катары кабыл алынып, аска бетиндеги сүрөттөрдө,

петроглифтерде көп тартылган[2]. Байыркы түрк ишениминде да ай менен күн өзүндө рух камтыган барлыктардын башында турган. Мына ошондуктан түрк кагандары эртең менен жаңы чыккан күнгө, кечинде болсо айга салам беришчү (Коса, 2003: 165-166). Булардан мындай жыйынтыкка келүү мүмкүн. Байыркы кыргыздардын, түрк элдеринин түшүнүгүндө мамлекет менен өкүмдар күн менен ай сыяктуу маанилүү, кымбат деп эсептелип, асман күн менен айсыз болбогондой эле жер жүзү да мамлекет менен өкүмдарсыз элестетилбеген. Башкача айтканда, адамдардын турмушунда, күнүмдүк жашоосунда, адамзат делген түрдүн жашоосунун уланышында мамлекет менен өкүмдар ай менен күн сыяктуу эле зарыл, маанилүү болгон. Өкүмдардын күнгө салыштырылышы, окшоштурулушу өкүмдардын баардыгына бирдей карашы зарыл деген ойду, башкача айтканда, адилеттүү болушу керектигин белгилөөдөн улам келип чыкса керек. Кошумчалай кетчү башка бир нерсе Байыркы Чыгыш элдеринде жана Байыркы Египетте күн ааламдагы жалгыз кудай, өкүмдар да анын уулу болуп эсептелген (Мифы народов Мира, 1998: 461-462).

“буңусуз улгаттым, буң бу эрмиш: теңридеки **күнке**, йердеки **элимке** бөкмедим (*Муң-кайгысыз улгайдым (жашадым), муң-кайгы бул экен: асмандагы күнгө, жердеги мамлекетиме тойбодум*)(Е 7, 2-3)” сүйлөмүндө көрүлгөндөй көк асмандагы күн жердеги мамлекетке туура келет, башкача айтканда, жердеги мамлекет асмандагы күнгө салыштырылууда. Демек байыркы кыргыздар, түрк элдери үчүн мамлекет күн сыяктуу эле өтө маанилүү жана адамдардын жашоосу үчүн эң керектүү нерсе катары кабыл алынган. Дагы бир көңүл бурулушу керек болгон жагдай, бул сүйлөмдө маркум муң-кайгысыз чоңойгонун белгилегенден кийин каза болгонунан улам көк жүзүндөгү күнгө жана жердеги мамлекетке тойо албай, канааттана албай калганын, моокуму канбай аркы дүйнөгө кетип бара жатканын, бул окуянын да ал үчүн өтө кайгылуу болгонун жазып, кайгы-муңун билдирип жатат. Көңүл бурсак, ал жашоосундагы кайсы бир маселеге кайгырган жери жок, ал жердеги мамлекети менен көктөгү күнгө тойбой кетип бара жатканына кайгырууда.

Ушуну менен бирге Кутадгу Билигте өкүмдар Күнтогды (Күнтууду), башкы вазир да Айтолды (Айтолду) деген аттар, ысымдар менен аталган. Демек, байыркы кыргыздардын, түрк элдеринин күн/ай – мамлекет/өкүмдар байланышы, салыштырмасы, параллели ислам кабыл алынгандан кийин да улантылган. Ушундан улам Кутадгу Билиг байыркы кыргыз, түрк мамлекет түшүнүгүн чагылдырган эмгек дей алабыз.

1.4. Эл төрүси

Башка көктүрк тамгалуу жазма эстеликтерде да болгондой Енисей жазма эстеликтеринде да мыйзам, токтом, мамлекеттик эрежелер **төрү** сөзү аркылуу берилген. Аталган сөз Енисей жазма эстеликтеринен үч жазма эстеликте учурайт: уйар үчүн **төрүңин**эте бердим (*Кудуреттүү болгонум үчүн мыйзамыңды (бул жерге) орноттум*) (Е 92, 2), алту(н) шоңа келип, элим-каным **төрүсин** бунта ур(т)ым (*Алту(н)-Соңага келип, мамлекетим-канымдынмыйзамдарынбул жерге орноттум*) (Е 38, 1-3), кара бодуным катыгланың, эл **төрүсү** ыдмаң (*Калайык калкым кайраттан, мамлекеттин мыйзамдарын бузба*) (Е 10, 7).

Жогоруда берилген мисалдардан көрүнгөндөй **төрү** сөзү эки сүйлөмдө **эл-кан** жана **эл төрүси** түрүндөгү сөз айкаштарынын курамында орун алып, мамлекет менен өкүмдардын чыгарган мыйзамдарын, эрежелерин чагылдырууда. Белгилүү болгондой байыркы түрк мамлекеттеринде ар жылы үч жолу той, кеңеш, курултай деп аталган элдик жыйналыш өткөзүлгөн. Бул жыйналыштарда мамлекеттин түрдүү маселелери каралып, жаңы мыйзамдар жана эрежелер кабыл алынчу (Коса, 2003: 78-79). Төрү сөзү да мына ушул той, кеңеш, курултай деп аталган элдик жыйналышта кабыл алынган мыйзам жана эрежелерди билдирген. Жогоруда айтылган сөз айкаштардан **эл төрүси** сөз айкашын азыркы тилибизге оодарсак *мамлекет мыйзамдары*, башкача айтканда, *конституция* деген маани келип чыгат. **Элим-каным төрүси** сөз айкашы да *мамлекет менен өкүмдарымдын мыйзамдары* деген маанини берет.

Төрүнүн эмне экенин жакшылап түшүнүү үчүн жогоруда берилген сүйлөмдөрдөгү **төрү** сөзүнүн колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруп, ар бирин талдоого алуу кажет. Е 92 жазма эстелигинде маркум “уйар үчүн **төрүңин**эте бердим (*Кудуреттүү болгонум үчүн мыйзамыңды (бул жерге) орноттум*) (Е 92, 2)” деп өзү кудуреттүү, күчтүү болгону, колунан келгени үчүн мамлекетинин мыйзамдары менен эрежелерин ишке ашырганын жазат. Демек төрү ишке ашырылышы, аткарылышы, колдонулушу керек болгон, ишке ашырылышында, колдонулушунда күчтү, жасай алуучулукту, кудуретти талап кылган бир түшүнүк. Мындан чыгарыла турган жыйынтык – мамлекеттин мыйзамдарын ишке ашыруу, сактоо байыркы кыргыздар үчүн өмүрүнүн эсеби берилген жазма эстелигинде чагылдырыла тургандай ыйык жана сыймыктуу милдет болуп эсептелген.

Е 38 жазма эстелигиндеги “алту(н) шоңа келип, элим-каным **төрүсин** бунта ур(т)ым (*Алту(н)-Соңага келип, мамлекетим-канымдынмыйзамдарынбул жерге орноттум*) (Е 38, 1-3)” сүйлөмүндө болсо маркум басып алган, каратып алган бир аймакка мамлекети менен өкүмдарынын мыйзамдарын, эрежелерин орнотонун айтып жатат. Демек, жаңы бир жерди мекендеген же башка бир элди карамагына алган байыркы кыргыздар ишти ал жерге, элге мыйзамдары менен эрежелерин орнотуудан башташкан.

Е 10 жазма эстелигинин ээси “кара бодуным катыгланың, эл **төрүсү** ыдмаң (*Калайык калкым кайраттан, мамлекеттин мыйзамдарын бузба*) (Е 10, 7)” деп калкына кайрылып, алардын кайраттанышын, мамлекет менен өкүмдардын мыйзамдарын, эрежелерин бузбашын, сактышын суранып жатат. Муну айтуу менен ал мамлекеттин түбөлүк калышы, элдин жакшы жашоосу үчүн мыйзам менен эрежелердин канчалык маанилүү экенин көргөзгөнгө аракет кылган.

---

[2]Крңз.: Солярные мифы, мифы народов мира, ред., С. А. Токарев, 1998, Москва, 461-462-беттер.

1.5. Эл тутмак жана бодун башламак

Енисей жазма эстеликтеринин ичинде ары көлөмү, ары мазмуну жагынан көңүлдү бурган жазма эстеликтердин бири болгон Е 45 Көжөлииг-Хову жазма эстелигинде маркум "беш йашымта каңсыз калып, токуз йегирми йашымга өгсүзболуп, катыгланып, отуз йашымга өге болтум. кырк йыл **эл тут(т)ум**, **бодун башладым**, таш йагыг йагыладым, элледим (*Беш жашымда атасыз калып, он тогуз жашымда энесиз болуп, кайраттанып, отуз жашымда өге болдум. Кырк жыл мамлекетти башкардым, элди бийледим, тышкы жоолор менен согуштум, мамлекет курдум*) (Е 45, 2-3-3-4)" түрүндөгү сүйлөмдө төмөнкүлөрдү белгилейт. Ал өзүнүн ата-энесиз калганына карабастан баардык кыйынчылыктарга туруштук берип, кайраттануу менен аракет кылып отуз жашында өге, башкача айтканда, премьер-министр болгонун, кырк жыл бийликте туруп, душмандар менен согушканын жазат. Бул сүйлөмдө жазма эстеликтердеги мамлекет түшүнүгүнүн изилденишинде пайдалуу боло турган эки татаал этиш бар. Алар **эл тут**- жана **бодун башла**- татаал этиштери. **Эл тут**- татаал этиши *мамлекет* маанисине келген **эл** жана *тутуу, кармоо* маанилерин берген **тут-** этишинен жасалып, *мамлекетти башкаруу, тутуу* деген маанини чагылдырат. Кожа мамлекетти башкаруунун **ил тут-** сөзү менен берилгенин белгилейт(Коса, 2003: 57). Аталган татаал этишти сөзмө-сөз которсок, *мамлекетти тутуу, башкаруу; мамлекеттин бар болушун улантуу, кармап туруу* деген маанилер чыгат. Мындан чыга турган жыйынтык – мамлекеттин уланышы, жашоосун сүрдүрүшү бийликтеги адамдардын жана элдин колунда болгон, башкача айтканда, тутулушу, кармалышы керек болгон нерсе.

Бодун башла- татаал этиши *эл, калк* маанисин берген **бодун** сөзүнөн жана *бир нерсени аткара баштоо; башында болуу, башкаруучу болуу, башкаруу* маанилерине келген **башла-** этишинен куралып, түз маанисинде *элди баштоо, элдин башында болуу, элге башкаруучу болуу*, өтмө мааниде *элди башкаруу* деген маанини чагылдырат. Бул жерде айта кетчү дагы бир нерсе **башла-** этиши аркылуу атка минерлердин элди кайсы бир жакка бурган, алдыңкы катарда туруп, аркасынан ээрчиткен, туура же туура эмес жолду көргөзгөн, ошону менен элди башкарган адамдар экени когнитивдик-семантикалык түрдө берилген.

1.6. Эл ичреки жана эр санймак

Е 41 Хемчик-Чыргаакы жазма эстелигинде орун алган "эл ичрегиңе эгидмишим эршин йок. эшим сеңүм канта. эр санймак не эргей (*Мамлекет кызматына тарбиялаганым аскер талапкерлерижок. Эшим генералым кайда? Эр саноо не болот (ким аскерлерди тарбиялайт)?*) (Е 41, 8)" сүйлөмүндө маркум мамлекеттин кызматы, мамлекетке кызмат кылуулары үчүн өзү тарбиялаган аскер талапкерлеринин жок болгонун белгилегенден кийин досу болгон генералдын кай жерде болгонун сурап, бул суражылоо менен алардын кайсы бир согушта каза болгондуктарын айтууда. Саптын аягында да "*Эр саноо не болот (ким аскерлерди тарбиялайт)?*" деп бир жагынан өзүнүн аскерлерди, эрлерди тарбиялаган, өстүргөн устаты болгонун, экинчи жагынан анын өлүмүнөн кийин бул ишти ким жасайт деген жапа чегип жатканын билдирген. Бул сүйлөмдө жазма эстеликтердеги мамлекет түшүнүгүн изилденишинде маанилүү болгон сөз айкаштары – бул **эл ичреки** изафети жана **эр санй-** татаал этиши.

Эл ичреки изафети *мамлекет* маанисине келген **эл** сөзү менен *сарай кызматчысы* деген маани берген **ичреки** сөздөрүнөн түзүлүп,*мамлекеттин сарай кызматчысы, мамлекет кызматы* деген маанилерди берет. Демек, мамлекетке кызмат кылуу атайын айтым, сөз менен берилип, бул кызмат кылуу үчүн өзгөчө даярдыктар керек болгон. Муну биз *аскерди, эрди тарбиялоо* деген маанини чагылдырган **эр санй-** татаал этшинен билсек болот. Аталган жазма эстеликтин ээси тирүүлүгүндө мамлекетке кызмат кылсын деп аскер талапкерлерин, эрлерди тарбиялачу. Ошол мезгилде азыркы учурдагыдай атайын билим-берүүчү мекемелердин болбогонун эске алсак, байыркы түрк, кыргыз коомчулугунда бул иш, тагыраак айтканда, мамлекетке кызмат кыла турган адамдарды, аскерлерди тарбиялоо иши устат-шакирт мамилеси аркылуу ишке ашкандай.

2. Бег

Жазма эстеликтердеги мамлекет түшүнүгүн аныктап изилдөөдө маанилүү болгон башка бир түшүнүк бул - **бег** сөзү аркылуу берилген уруу башчысы, бир уруунун же бир канча уруунун бирикмесинен турган элдин башында турган башчы. Бег көбүнесе бир канча уруунун бирикмесинен түзүлгөн кичине элдин башында турган жетекчи болгон. Муну биз "бен теңри элимке (теңри) элчиси эртим, алты баг бодунка **беги**эртим (*Мен ыйык мамлекетиме кудайдын элчиси элем, алты уруу элиме беги элем*) (Е 1, 2)" жана "элим-каныма адырылдым, бег эркиме, эсизиме адырылдым (*Алты уруу/бөлүк элде, жыйырма алты (жашымда) мамлекетим-канымдан айрылдым, бек эркимден, кайрандарыман айрылдым*) (Е 5, 4-5)" сүйлөмдөрүнөн билсек болот. Биринчи сүйлөмдө жазма эстеликтин ээси алты уруудан куралган элдин беги болгонун айтса, экинчи сүйлөмдө маркум бектик бийлигинен айрылганын жазып өзүнүн бек болгонун айтуу менен бирге мамлекети менен канынан айрылганын да белгилейт. Демек, бек болуп кызмат өтөгөн бул адамдын үстүнөн караган кан, өкүмдар болгон. Ушундан улам **бек** сөзү аркылуу бир уруунун же бир канча уруунун бирикмесинен түзүлгөн чакан элдин башында турган адамдар берилгенин айта алабыз.

Бег сөзүнүн *күчтүү, бек, бекем* маанисине келген **берик** сөзү менен байланыштуу болгону, ошондуктан башкаруучулардан күч талап кылынганы белгиленет(Тенишев жана башк., 2006: 530).

И.В.Кормушин айрым жазма эстеликтерде маркумдардын кандарынан эмес, бектеринен айрылгандыктарын белгилегендиктерине көңүл буруп, муну менен бектер өздөрүнүн көз карандысыздыктарын жарыя кылганын айткандан кийин бул жагдайдын мамлекеттин бир бөлүгү өзүнчө бөлүнүп кеткенинен уламбы, же бийликтин бир үй-бүлөдөн башка бир үй-бүлөгө өтүшүнөн уламбы деген суроону коет (Кормушин, 2008:

272). Чындыгында эле жазма эстеликтерге көз жүгүрткөнүбүздө айрым жазма эстеликтерде **кан**дын болушу керек болгон жерлерде **бег**тер турат: куйда кунчуйымка, оглымка, **бегимке**, кадашымка бөкмедим (*Ак өргөөдөгү ханышама, уулдарыма, бегиме, туугандарыма тойбодум*) (Е 22, 3), элимке, **бегимке** бөкмедим (*мамлекетиме, бегиме тойбодум*) (Е 23, 2). Жогоруда көрүнгөндөй бул сүйлөмдөрдө жазма эстеликтердин ээлери бегине тойбой калгандарын жазып жатышат. Өзгөчө экинчи сүйлөмдө **бег** сөзү **эл** сөзү менен тыгыз байланышта болуп, бир бүтүндү түзүүдө. Жогоруда айтылгандай *мамлекет* маанисине келген **эл** жана *өкүмдар, падыша* маанилерин берген **кан** сөздөрү маанилик жактан бир бүтүн болуп биригип, жазма эстеликтерде **эл-кан** кош сөзүн түзөт. "элимке, **бегимке** бөкмедим (*мамлекетиме, бегиме тойбодум*) (Е 23, 2)" сүйлөмүндө болсо кандын ордун бег алган. Демек, **бег** сөзү И.В.Кормушин белгилегендей мамлекеттин башчысын, эң жогорку башкаруучуну да билдирген. Ал тургай көктүрк кагандары тарабынан каган катары жарыяланып, бүтүн бир кыргыз мамлекетин курган Барс Бег да каган титулун албастан, бег деген титул менен эскерилген. Ошону менен бирге Орхон жазма эстеликтеринде каган-бектер-бодун иерархиясы чагылдырылган (Кляшторный, 1984: 145). Мына ушулардан улам Енисей жазма эстеликтерин мурас катары калтырган байыркы кыргыздардын тарыхында борбордук башкаруу болбогон жана баштарында бег турган уруулардын, чакан элдердин бөлөк бөлөк көз карандысыз бектиктер түрүндө жашаган мезгилдердин болгонун белгилөө мүмкүн.

Бег сөзү азыркы кыргыз тилинде *бийликти, башкарууну* билдирген **бийлик** сөзүнүн уңгусун түзөт. Башкача айтканда, **бег** зат атооч уңгусуна абстрактуу түшүнүктөрдү жасаган **+лик**мүчөсүнүн жалганышы менен *бектик, бек башкаруусу* маанисине келген **беглик** сөзү жасалган. Убакыттын өтүшү менен сөз ичиндеги жана аягындагы **г** тыбышынын жумшарып **й** тыбышына өтүшүнүн (тег- > тий-; андаг>андай) жыйынтыгында андан мурунку кең **э** тыбышы тар **и** тыбышына өтүп кеткен. Натыйжада **бийлик** сөзү келип чыккан. Мындан чыгарыла турган жыйынтык – байыркы кыргыздарда, түрктөрдө бийлик харизмалуу, бекем, билимдүү жана адилет кишилер аркылуу жүргүзүлгөн.

2.1. Башда бег же башкаруучулардын эл башында болушу

"куйда кунчуйым, эки огланыма, эсизиме, йаңус кызыма, теңри элимке, **башда бегимке** бөкмедим (*Ак өргөөмдөгү ханышама, эки уулума, кайрандарыма, жалгыз кызыма, ыйык мамлекетиме, башымдагы бегиме тойбодум*) (Е 16, 1-2)" жана "куйда кунчуйымка, өзде оглымка бөкмедим, эсизиме, теңри элимке, **башда бегимке** бөкмедим, эсизиме (*Ак өргөөдөгү ханышама, өрөөндөгү уулдарыма тойбодум,кайрандарыма, ыйык мамлекетиме, баштагы (бийликтеги) бегиме тойбодум, кайрандарыма*) (Е 14, 2-3)"сүйлөмдөрүндө **башда бег** сын атоочтук сөз айкашы жайгашкан. Бул сын атоочтук сөз айкашы түз маанисинде *баш, адамдын мээ жайгашкан мүчөсү*, өтмө маанисинде *бийлик, башкаруу* деген мааниге келген **баш** сөзүнө **+да** жатыш жөндөмө мүчөсүнүн жалганышы менен түзүлүп, *башта, бийликте* маанисине келген **башда** жана **бег** сөздөрүнөн куралып *баштагы, бийликтеги бег* деген маанини берет. Бул сын айтоочтук сөз айкашынын мааниси боюнча аталган сүйлөм жайгашкан жазма эстеликтин ээсинин уруусу же уруулар биримдиги кандын башкаруусундагы борбордук бийликке баш ийбеген, башында бег турган бир коомчулук. Көңүлдү бурган башка жагдай ушул эле сүйлөмдө *ыйык мамлекет* маанисине келген **теңри эл** сын атоочтук сөз айкашы жайгашып **башда бег**ке параллелдик түзүүдө. Мындай параллелдик башында бег турган уруу же уруулар биримдигинин бир мамлекет деңгээлинде болгонун көрсөтөт. Биздин оюбузча бегтердин башкаруусундагы уруулардын көз карандысыз мамлекеттер түрүндө жашоолорун сүрдүргөн мезгил башында кыргыздар турган Түштүк Сибирь түрк элдеринин Көктүрк жана Өтүкен уйгур кагандыктарынын карамагында болсо да айрым жагдайларда көз карандысыздыктарын сактаган мезгил болушу мүмкүн.

2.3. Эдгү бег же башкаруучулардын жакшы болушу

Е 71 Подкунинский жазма эстелигинин экинчи сабы "... төрки **эдгү** бегиме. (*...төркү ийги бегиме)* (Е 71,2)" деген сүйлөмдөн турат. Бул сүйлөмдө орун алган **бег** сөзү **төрки** жана **эдгү** сөздөрү аркылуу сыпатталган. **Төрки** сөзү *үйдүн сыйлуу бөлүгү* маанисине келген **төр** сөзүнө **+ки** жалпы таандык мүчөсүнүн жалганышы менен куралып, *төрдө отурган, кадыр-барктуу* деген маанини берет. **Эдгү** сөзү да *жакшы, ийги* маанилерин чагылдырат. Демек, бектер кадыр-барктуу жана жакшы адамдар катары сыпатталган. Бул жерде көңүлдү бурган жагдай – бул байыркы кыргызча, түркчө **эдгү** сөзүнүн азыркы кыргыз тилиндеги уландысы катары эскептелген **жакшы**сөзүнүн эл ичиндеги кадыр-барктуу кишилерди, бийликтеги адамдарды, эл башындагы бекти да билдириши. Мисалы, "Жамгырчынын ордуна жакшы кылып алалы" сүйлөмүндө **жакшы** сөзү *элди башкарган, бийликте турган адам* деген мааниге келет (КТС, 2010: 392). Мындан төмөнкүдөй жыйынтыкка келүү мүмкүн. **Эдгү** сөзү алгач бег, кан сыяктуу бийликте турган адамдарды сыпаттаган бир сөз катары колдонулган, кийин сын атоочтун затташуусу кубулушунун натыйжасында жалгыз башына бийликте турган адамдарды билдире баштаган. Демек, байыркы кыргыз, түрк мамлекет түшүнүгүндө бийликтеги адамдар ары келип чыгышы, түп-теги жагынан, ары жеке кишилик сапаттары жагынан жакшы адамдар болгон же ошондой болуш керек деп эсептелген.

2.4. Бег эрки же байыркы кыргыздарда, түрктөрдө бийлик жана эркиндик түшүнүгү

Е 5 Барык I жазма эстелигиндеги "алты огуш бодунда эң йегирми алты элим-каныма адырылдым, **бегэркиме**, эсизиме адырылдым (*Алты уруу/бөлүк элде, жыйырма алты (жашымда) мамлекетим-канымдан айрылдым, бек эркимден, кайрандарыман айрылдым*) (Е 5, 2-3)" жана Е 98 Уйбат VI жазма эстелигиндеги "эр **буңайун**, казгандыңыз, бөкмедиңиз **бег эрким** бег(*Эрдем*) *эрлер муңайууда, (анткени, сиз эмгектенип)*

таптыңыз, (бирок) тойбодуңуз бек эрким бек)(E 98, 1)" сүйлөмдөрүндө **эрк** сөзү жайгашкан. Аталган сөз *эрк, бийлик, сөзү жана буйругу өтүмдүү, кудурет, күч, күчү жетүү* деген мааниледри берет(DLT, I; 43). Демек, **бег эрки** сөз айкашы *бек бийлиги, харизмасы, кудурети, күчү жетүүсү* маанилерин чагылдырып, байыркы кыргыздардагы бийликтин өзгөчөлүктөрүн белгилөөдө.

Эрк сөзү Р.Рамстедт тарабынан сино-корейчедеги **ижек-нжек** "күч", монголчо **эрке** "күч", "кудурет" сөздөрү менен байланыштырылган. К.Брокельманн *эр, эркек* маанисине келген **эр** уңгусуна **–к** мүчөсүнүн жалганышы менен түзүлгөн сөз деп белгилесе, А.Вамбери байыркы уйгурча **эр** "эмгек, иш", "кыйынчылык", **эрик** "күч", "кудурет", "таяныч", чагатайча **эр, эрен** "эр", "эркек", **ирик** "күчтүү", "улуу", алтайча **эркин** "эркин, көз карандысыз" сөздөрү менен байланыштырган (Севортьян, 1974: 296). **Эрк** сөзү түрк тилдеринде *эрк, бийлик, сөзү жана буйругу өтүмдүү, кудурет, күч, күчү жетүү*маанилеринен башка *каалоо, укук, күч, пикир* жана *намыстуу, дурус* маанилерине да келет (Севортьян, 1974: 295-296). Мындан башка азыркы түрк тилдеринен кыргыз, казак, татар тилдеринде **эркин** түрүндө учурап, *эркин, көз карандысыз* деген маани берет. Белгилүү болгондой, тилдик маданият тааным, когнитивдик тил илими тармактарында сөздүн маанилик алкагы, тагыраак айтканда, чагылдырган башка маанилери, бул маанилердин ортосундагы байланыш да өтө маанилүү.Ошондуктан **эрк** сөзүнүн *эрк, бийлик, сөзү жана буйругу өтүмдүү, кудурет, күч, күчү жетүү*маанилеринен башка *каалоо, укук, күч, пикир* жана *намыстуу, дурус* маанилерине келиши, *эркин, көз карандысыз* деген маанини берген **эркин** сөзүнүн уңгусун түзүшү байыркы кыргыздардагы, түрктөрдөгү бийлик түшүнүгүн, бийликтен келип чыккан түшүнүктөрдү чагылдырышы боюнча чоң мааниге ээ. Булардан төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгарсак болот. Байыркы кыргыздарда, түрктөрдө бийлик намыстуу, адилет жана харизмалуу адамдардын колунда болгон, күчкө, эркке ээ болуп, чыгарган адилеттүү чечимдерин башкабирөөлөргө жасата алган социалдык институт катары эсептелген. Алгачкы мааниси *эрк, бийлик, сөзү жана буйругу өтүмдүү, кудурет, күч, күчү жетүү*болгон **эрк** сөзүнөн кийин *эркин, көз карандысыз* деген маанинин келип чыгышы бир элдин өзүнүн бийлиги, башкаруусу, күчү болгондо гана эркин боло ала турганын чагылдырат.

Колдонулган адабияттар

Divanü Ligat-it-Türk Tercümesi I, II, III, IV (çev. Besim Atalay), 1998, Ankara, 4. baskı.

Erdal, Marcel, (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I, Wiesbaden.

Ескеева, М., (2007), *Көне түрки жане казирги кыпшак тилдеринiң моносиллабтык негизи*, Алматы.

Karahan, Leyla, (2007), *Türkçede Söz Dizimi*, 12. baskı, Ankara.

Koca, Salim, (2003), *Türk Kültürünün Temelleri*, II. Cilt, Ankara.

Кляшторный, С.Г., (1984), Каган, беги и народ в памятниках тюркской рунической письменности, *Востоковедение, 9. Филологические исследования*/ *УЗ ЛГУ,* № 412. Серия востоковедческих наук.Вып. 25. Ленинград. с. 143-153.

Кононов, А. Н., (1980), *Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.)*. Ленинград.

Кормушин И. В., (2008), *Тюркские Енисейские эпитафии: грамматика и текстология*, Москва.

КТС: *Кыргыз тилинин сөздүгү*, 2010, Бишкек.

Кудайбергенов, С. жана башк., (1980), *Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, I бөлүм, фонетика жана морфология*, Фрунзе: Илим.

Маслова, В. А., (2001), *Лингвокультурология*, Москва.

Махпиров В. У., (1997), *Имена далеких предков*, Алматы.

Наделяев жана башк., (1969), *Древнетюркский словарь* Ленинград.

Осмонова Ж. жана башк., (2001), *Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү*, Бишкек, КТМУ.

Политическая энциклопедия, I, Москва, 2000.

Севортян, Е. В., (1974), *Этимологический словарьтюркских языков, Обшетюркские и межтюркские основы на гласные*, Москва: Наука.

Солярные мифы, *Мифы народов мира* (редактор: С. А. Токарев), 1998, Москва, с. 461-462

Тенишев Е. Р.жана башк., (2006), *Сравнительно-историческя грамматика тюркских языков, пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка*, Москва: Наука.

Тукешева, Н. М., (2007), *Эволюция представлений оверховной власти в обшествах тюркского периода (VI-XII вв.)*,Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Уральск.

Угдыжеков, С. А., (1998), О сакральном характере власти правителя в Хакасии VI-X вв., *Вестник ХГУ им. Н. Ф. Катанова*, Вып. VII. Серия 7. Общественно-политические науки, Абакан, с. 34-45.

DEDE KORKUT OĞUZLARINDA DEVLET TEŞKİLATI

Üçler BULDUK*

Dede Korkut hikâyeleri veya destanları Batı Türklerinin en büyük kolu durumundaki Oğuzların siyasi, sosyal ve edebi hayatlarını anlatan temel bir kaynak durumundadır[1]. Dede Korkut hikâyelerinde işlenen konular, aslında derin tarihi kökleri olan gerçek olayları, edebi bir üslupla anlatmaktan ibarettir. Bu nedenle, destanların verdiği bilgiler ile biz, Oğuzların nasıl bir devlet anlayışı ve yapılanışı sergilediklerini rahatlıkla izleyebiliriz.

Bize göre Dede Korkut veya Korkut Ata, tarihi şahsiyeti ile bütün Türk boylarında saygı duyulan bir kişi olduğundan, ismi de ona karşı gösterilen saygı ve alaka ile ilgilidir. Tarihi kaynaklarda daha çok Korkut Ata olarak bilinen Dede Korkut, Reşideddin Oğuznamesinde Peygamber devrinde 295 yıl yaşamış bir kişi olarak tanıtılır. Yine Reşideddin'e göre Onun babasının adı Kara Hoca olup, Bayat Boyu'ndan zuhur ettiği ileri sürülür[2]. Ebu'l-Gazi'nin Şecere-i Terakime'sinde ise Kayı Kara Hoca'nın oğlu olarak 3 padişaha vezirlik yaptığı söylenir[3]. Z. Velidi Togan, Reşideddin ve Şecere-i Terakime'deki kayıtlarda, Dede Korkut'un vezirlik ettiği Oğuz hanlarının isimlerindeki "Yavı =Yavkay" benzetmelerinden hareket ederek buradaki yavı kelimesinin "yabgu"dan bozma olabileceğini düşünmüş ve buna dayanarak Korkut Ata'nın Oğuzların müslüman olmalarından evvel, Göktürkler çağında yaşamış Oğuz yabguların nezdinde bulunmuş bir Türk hakimi olabileceğini iddia etmiştir[4]. Daha sonraki tarihlere ait verilen bilgilerden anlaşılıyor ki, Korkut Ata veya Dede Korkut, 8. Yüzyılda Hz.Muhammed zamanında yaşamış ve Oğuz hükümdarlarının veziri olarak 295 yıl ömür sürmüştür. Nitekim o birçok Türk boyunda hem hâkim, hem evliya hem de Oğuzun müşküllerini çözen ve gaibden haberler veren bir aksakallı ihtiyar olarak tanınmıştır[5].

Dede Korkut Kitabı veya Hikâyeleri Oğuz Türkleri'nin tarihi ve içtimaî hususiyetlerini ele alan abidevî bir eserdir. Hikâyeler Türk ve Dünya ilim âleminde büyük yankılar uyandırmış ve ortaya çıkarılışından bu yana kitap üzerinde birçok tetkikler yapılmıştır.[6] İlim âlemine tarih, edebiyat ve sosyoloji gibi alanlarda yeni belgeler katmakla beraber hikâyeler, akademik tartışmaların da ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. İlmî araştırmaların artmasına vesile olan bu münazara ve tenkidler, Türk tarihinin önemli bir kısmının ve döneminin daha iyi ve şümullu tetkîkine de katkıda bulunmuştur. Bu sebeple Dede Korkut Kitabı Türkolojinin eskimeyen ve tükenmeyen konularından birisidir.

Bilindiği gibi destanlar, efsaneler ve masallar, bir cemiyetin standart kültür normlarını belirleyen folklorun önemli bir kısmını ortaya koyarlar. Efsane, sadece ilmî tecessüsü tatmin maksadıyla bir inceleme olarak ele alınmamalı, derin dinî istekleri, ahlakî özlemleri, içtimaî tabiyet ve hâkimiyet ihtiyaçlarını, hatta en önemlisi hayatın taleplerini tatmin etmek maksadıyla mütalaa edilmelidir.[7] Bu açıdan değerlendirdiğimiz zaman Dede Korkut hikâyelerinin büyük bir kaynak ve kültür mirası olduğunu hemen müşahade edebiliriz.

Dede Korkut destanlarında Oğuzların boylar halinde yaşayan, siyasi ve içtimai açıdan oldukça gelişmiş bir toplum oluşturdukları görülür. Bu anlamda baktığımızda Dede Korkut Oğuzlarının, bugünün modern devletleri için de geçerli olan, belirli devlet teşkilatı unsurlarına sahip olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Kısacası Dede Korkut Oğuzlarının sınırları belli bir ülkesi (Oğuz Eli), teşkilatlı bir halkı (Kalın Oğuz), siyasi hâkimiyet anlayışı (Han/Kut) ve siyasi teşkilatlanması (Kengeş/Divan) bulunmaktadır[8].

Oğuz ve Oğuz Eli

Reşidüddin'in Oğuznamesinin birinci bölümünde, Oğuz Eli'nin 24 boydan meydana gelmesi ve bunların da Boz-ok ve Üç-ok adları ile iki kola ayrılması tarihi bir gerçekliğe dayanmaktadır ve bu gerçek "Oğuz Eli"nin eski zamanlarda teşkilatlanmış bir "*el (il)*" olduğunun da ifadesidir[9].

Siyasi bir düzene sahip, belirli bir ülkede yaşayan halkın "Oğuz" adıyla anıldığını bilmekteyiz. Ancak destanlarda bu isim başka manaları ile de karşımıza çıkmaktadır ki, şu şekilde bir tasnif yapılabilir.[10]

1. Oğuz; el, oba manasına işlenmiştir. "Oğuz otururiken üstüne yağı geldi.""Oğuz gene eyyamla yurduna kondu." "Oğuz bir gün yaylaya göçdü."
2. Oğuz, "Türkmen sözü gibi halkın adını bildirir: "Oğuzun arsızı Türkmenin delisine benzer." Bazen "Oğuz", halkın adı olmakla onun fertlerine de şamildir. "Bir gün Ulaş oğlu Kazan Bey yerinde turmuş idi… Doksan tümen genç Oğuz sohbetine dirilmişti."
3. Oğuz, hükümdarın adıdır, şahıs adıdır; "Oğuz Han'ın ılkıcısı gelip, haber getirdi."

---

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı. Ankara, Türkiye.

[1] Dede Korkut yayınları için bkz.: M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı-I* (Giriş-Metin-Faksimile), Ankara 1958, s. 1; O. Ş. Gökyay, *Dedem Korkut'un Kitabı*, İstanbul 1973; Ş. Cemşidov, *Kitab-ı Dedem Korkut*, Bakü 1977 (Tarafımızdan çevrilmiştir.); F. Kırzıoğlu, *Dede Korkut Oğuznameleri*, I. Kitap, İstanbul 1952.

[2] Reşideddin'den naklen; F. Sümer, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", *DTCF Dergisi*, C. XVII, sayı 3-4, s. 371; Z. V. Togan, *Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1982, s. 144; Togan'ın da belirttiği gibi Kara ve Kayı kelimeleri karıştırılmış görülmektedir.

[3] Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, (Haz. M. Ergin), Tarihsiz, s. 58.

[4] P. Naili Boratav, "Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. XIII (1958), s. 115.

[5] "Resul aleyhisselam zamanına yakın Bayat Boyundan Korkut Ata dirler bir er kopdı. Ol kişi Oğuzun tamam bilicisiydi. Nedir ise olur idi. Gayibden dürlü haberler söyler idi". Bkz.: M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 9.

[6] Yapılan tetkikler için en derli toplu çalışmayı bibliyografya denemesiyle Süleyman Tülücü vermiştir; Süleyman Tülücü, "Dede Korkut Hikâyelerinin Kitap Halindeki Neşirleri Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 25, Ağustos 1983, s. 149-168.

[7] Orhan Türkdoğan, "Dede Korkut Destanında Sosyal Hareketler", *Türk Kültürü*, Sayı 269, Yıl XXIV, s. 565.

[8] Devleti oluşturan unsurlar ve Türklerde devlet kurma geleneği için bkz.: Üçler Bulduk, "Türktördö Mamleket Kuruu Salltı", *Türk Tsivilizatsiyası Cana Mamlekettik Saltı, Uluslar arası Sempozyum Bildirileri Kitabı*, Bişkek 2004, s. 101-117.

[9] Faruk Sümer, "Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler", *D.T.C.F. Dergisi*, C. XVII, sayı 3-4, s. 367.

[10] Şamil Cemşidov, *Kitab-ı Dede Gogut*, Bakü 1977, s. 39-40, (Hamid Araslı Neşrinden faydalanılmıştır.).

4. "Oğuz" yer adı olarak kullanılan, mesken, vilayet ve mahal şeklinde coğrafi bir objedir; "Dirse Han dişi ehlinin sözü ile ulu toy eyledi… hacet diledi. İç Oğuz ve Taş Oğuz beyleri üstüne yığnak etti."[11]

"Banu Çiçek Yaşmaklandı haber sordu, aydur;

- Yiğit gelişin handan (nereden)?

Beyrek aydur; İç Oğuz'dan

- İç Oğuz'dan kimin nesisen? Dedi
- Bay Büre Bey oğlu Bamsı Beyrek dedikleri menem" dedi.[12]

"Kanlı Koca… ağ sakallı, pir kocaları yanına çağırdı, bırakdı, İç Oğuz'a girdi, kız bulamadı, dolandı. Taş Oğuzu'na girdi bulamadı."[13]

Demek ki, "İç Oğuz" ve "Taş Oğuz" birbirinden farklı malum yaşayış yerlerinin adıdır. Dede Korkut'ta yaşayış yerlerinen biri de "Oğuz" şeklinde ifade olunur; "Mere Oğuz'dan bir bölük atlı geldi.", "Tepegöz Oğuz'dan çıkdı." Kitapta adı geçen "Kalın Oğuz" yahut "Oğuz Elleri" ise daha geniş ve şumüllü kavramlardır. O bütün ülkenin adıdır; "Yıkılsın Oğuz elleri, bana yarar kız bulamadım."[14]

Dede Korkut'ta geçen Oğuz Eli ile tarihi Oğuz Eli arasında da ortak yer adları bulunmaktadır[15]. Örneğin, Şecere-i Terakkime'de Oğuzların bu vatanı açıkça sınırlandırılmaktadır; "Oğuz ilinin yurtlarının gündoğusu Isık Göl ve Almalık, kıblesi Sayram ve Kazgurt Dağı ve Karaçık Dağı ve Demir Dağı, Uluğ Dağ ve Kiçik Dağdı ki, bakır menbaadır ve günbatısı Sir Suyu'nun ayağı "Yangıkent (Yenikent)"[16] ve Karakurum, bu söylenen yerlerin içinde, üzerinde 4 bin ve 5 bin yıl oturdular ve hangisinin kabilesi çoksa ondan padişah seçtiler[17]

Destanlardan Oğuz Eli'nin sınırlarının en güzel şekliyle Uşun Kocaoğlu Segrek boyunda görebiliriz; Ters Uzamış'ın Egrek'i; Mere Uşun Koca oğlu, bu oturan beyler, her biri oturduğu yeri kılıcı ile etmeğiyle alubdur. Mere sen başını kestin, kan mı dükdün, ac mı doyurdun, yalıncak mı donatdun" diye kızdırması üzerine, Egrek Kazan'dan akın dileyip "Şürügün[18] ucundan Gökçe Denize değen il çarpdı, galaba doyum oldu. Yolu Alınça kalasına uğramışdı. Kara Tekür orda bir koru yapdurmuşdu"[19] Segrek kardeşi Egrek'in esir edildiğini öğrenince "üç gün dünlü günlü yortup, Dereşum ucundan geçerek, ol kardaşa tutulan koruya geldi."[20] Kâfirleri yenen iki karder "Gelüp yine ol koruya girdiler. Yundları taşra çıkardılar. Davlumbaz urub yundları önlerine katdılar. Dereşam suyunu depüp geçdiler. Dün katdılar, Oğuz'un serhaddine yetdiler."[21]

Hakimiyet ve Han

Dede Korkut Hikâyelerinin görünürdeki konusu, Oğuz beylerinin kendi aralarında, tabiatla veya kâfirlerle yapmış oldukları mücadelelerden ibaret gibi düşünülebilir. Bu özelliği ile destan bir "kahramanlık hikâyesi" görüntüsü arz eder. Lakin Dede Korkut hikâyelerinin konu olarak ortaya koyduğu olaylar birer vesileden ileriye gitmez. Asıl anlatılmak istenen; Oğuz topluluğunun siyasi ve sosyal bünyesi ve teşkilatıdır. Kısacacı Oğuz kavminin hayatı bu hikâyeler aksetmiştir.[22] Konar-göçer hayat ile yerleşik hayat olaylarının birbirine karıştığı destanlarda Orta Asya Oğuzlarının toplum yapısını da aydınlatan yönler bulunmaktadır.

Toplum yapısının en üstünde "Hanlar Hanı Bayındır Han" durmaktadır. Fakat hikâyelerde doğrudan doğruya onunla ilgili olarak işlenmiş bir konu yoktur. O burada, büsbütün ikinci planda bir hükümdar olarak gösterilmiştir ve yerini Oğuz Alplerinin başı sıfatıyla, onun beylerbeyisi ve güveyisi olan Salur boyundan Kazan Alp almıştır. Alpler başı olması, birçok masal ve destanlarda rastlanan bir toplum özelliğidir. Devlet idaresinden tamamiyle uzak duran hükümdarın, kimi kez memleketin en kuvvetli bir hükümdarı olarak ortaya çıkması, Türk tarihinde de görülmektedir.[23]

"Tekebbürlik eyleyeni Tanrı sevmez, könlin yüce tutan erde devlet olmaz."

"Devletlü oğul kopsa ocağının közüdür. Oğul dahi neylesin baba ölüp, mal kalmasa, baba malından ne faide başda devlet olmasa, devletsiz şerrinden Allah saklasun hanum sizi."

Yukarıdaki ifadeler gösteriyor ki, devlet, adaletin nizamın saadetin bir sembolüdür. Devletin olmadığı yerde bir kargaşa, bir bozukluk ve huzursuzluk mevcuttur. Eski Türk devlet anlayışına göre devlet, halka hizmet etmek için vardır. Onun en basit ihtiyaçlarını dahi karşılamak devletin asli vazifesidir. Orhun Kitabesinde Göktürk Kaganı "Zengin bir millete gönderilmedim, Türk milleti az idi çoğalttım, açtı doyurdum, çıplakdı giydirdim, kuşattım."[24] Diye hizmetlerini sıralar. Aynı örneği Dede Korkut'ta da görmekteyiz. "Dirse Han dişi ehlinin sözüyle ulu toy eyledi, hacet diledi. Atdan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırdı. İç Oğuz, Taş-Oğuz beglerin üstüne yığınak etdi; aç görse doyurdu; yalınç görse donatdı; borçluyu borcundan kurtardı; depe gibi et yığdurdu; göl gibi kımız sağdurdu."[25]

---

[11] Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 1973, s. 6.
[12] O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s. 35.
[13] O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s. 84.
[14] O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s. 83.
[15] Dede Korkut coğrafyası ile ilgili olarak bak.: Üçler Bulduk, "Dede Korkut Destanları'nda Ortak Kültür Unsuru Olarak Yaşatılan Coğrafya", *Yeni Türkiye*, yıl 3, sayı 15 (1997), C. I, s. 466-471.
[16] Yenikent Oğuzların "Kışlak Merkezi" idi; Faruk Sümer, "Oğuzlara Ait", s. 378; Victor, M. Jirmunskiy, "Sir Derya Boylarında Oğuzlara Dair İzler", *Belleten*, 1961, C. XXV, s. 471-483.
[17] Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, s. 56.
[18] M. Ergin, *a.g.e.*, s. 108; Bu kelimeyi "Şirögüven" olarak okumuştur.
[19] O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s.125; M. Ergin, *a.g.e.*, s. 108.
[20] O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s.129; M. Ergin, *a.g.e.*, s. 112.
[21] O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s.1335; M. Ergin, *a.g.e.*, s. 115.
[22] M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 54.
[23] O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s. CCXXXVI.
[24] M. Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 39.
[25] O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s. 6.

Beyliğin kazanılması, içtimai hayatın düzenlenmesi için bu eski anlayış canlı tutulmuştur. Kendisini doyuran, giydiren, refah ve mutluğa erdiren bir devleti kutlu kabul etmek pek tabiidir. Bu sebeple onlar, devletin başındakini de kutlu addetmişlerdir. Diğer Türk devletlerinde de bu anlayışı görmek mümkündür.[26]

Hanlar Hanı Han Bayındır

Dede Korkut Oğuzlarının başında hikâyelere göre Bayındır Han bulunmaktadır. F.Sümer, Bayındır Han'ın Akkoyunlu hanedanına yaranılmak için sonradan destana eklendiği ihtimalinden bahisle, "böyle bir durum olsaydı, Bayındır Han'ın babasının adının Kam Gan değil, Reşideddin Oğuznamesinde belirtildiği gibi "Gök Han" ismi ile anılması gerekirdi" demektedir[27].

Tarihi kaynaklar, Bayındır Boyunun, Üç Ok kolunun en asil soyu, mevkii bakımından en yüksek orunda bulunduğu fikrine iştirak ederler.[28] Bu boy, Yakın-doğu'da XIV-XV. yy'lar arakında güçlü bir devlet kuran Akkoyunlu Türkmenlerinin hanedanını meydana getirmekle tarihteki rolünü oynamıştır.[29]

Tarihi kaynaklarda verilen bilgileri bir tarafta bırakıp Dede Korkut kitabına dönersek, O'nun destanlarda geçen şekliyle, kimliğini açıklıkla müşahade edebiliriz. Basat'ın Depegöz'ü öldürdüğü boyda, devlet içinde Bayındır Han'ın ve Kazan Bey'in mevkileri gözler önüne serilmiştir.

Basat Tepegöz'e seslenir;

"Konduğumda göçtüğümde yerim gün ortaç
Karanlık gecede yolumu yitirsem umudum Tanrı
Büyük bayrak (âlem) taşıyan hanımız Bayındır Han
Savaş günü önden giden alpımız Ulaş oğlu Salur Kazan"[30]

Bayındır Han'ın maiyeti genel olarak bütün Oğuz beylerinden müteşekkildir. Nitekim Han, Kazılık Koca'nın kâfir elinden kurtulması için 24 sancak beyini Yigenek'in yanına verir. Kıyan Selçuk oğlu Delü Tundar, Eylik Koca oğlu Dülek Evren, Yağrınçı oğlu İlalmış, Deli Evren ve Soğan Saru ile bütün Oğuz erenleri, "Yigenek"e yoldaşlığa koşar.[31]

HÂKİMEYETİN TESİSİ VASITALARI

(Devlet Törenleri)

Hanlık Vazifeleri veya Hâkimiyet Alametleri:

1. Toy ve Yağma

Biz şölenin daha çok, eğlence, düğün gibi halkın iştirak ettiği, yeme-içme ağırlıklı bir toplantı olduğunu kabul ediyoruz. Ancak şölenlerde olsun, toy'larda olsun beylerin oturacağı yerler, yani orun ve mevkîleri belirli bir nizam çerçevesinde belirlenirdi. Ulaş oğlu Salur Kazan'ın vermiş olduğu toy'da yakınlarının orunları şu şekilde tasvir edilmiştir

"Ulaş oğlı Salur Kazan içmiş idi. Çırgap çırgap çadır otak bağışlar idi, Katar katar develer bağışlar idi; oğlu Uruz karşusında yay söykenip turur idi. Sağ yanında kardaşı Kara Göne oturmış idi. Sol yanında tayısı Aruz oturmış idi."[32]

Dede Korkut Kitabından misal vermekle yetineceğiz; "Hanlar Hanı Han Bayındır yılda bir kez top edip Oğuz biglerini konuklar-idi, gine top idüp attan aygır deveden buğra, koyundan koç kırdurmuş idi.[33]

"Üç-Ok Boz-Ok yığnak olsa, Kazan ivin yağmaladur idi. Kazan girü ivün yağmalatdı. Ama Taş Oğuz bile bulınmadı. Hemin İç Oğuz yağmaladı. Kaçan Kazan ivin yağmalatsa halalınun elin alır, taşra çıkar idi andan yağma iderler idi."[34]

Ziya Gökalp ve Orhan Türkdoğan bu olay üzerinde önemle durmuşlar ve yağmayı "sosyolojik" açıdan tahlil etmişlerdir. Özellikle Ziya Gökalp "Yağma ve Potlaç" ile Kazan Han'ın Oğuzlara hâkimiyet tesis ettiğini bu sebepten dolayı, yağma vermemekle de Dış Oğuz üzerindeki hükümranlığını, töre gereği, kaybettiğini belirtmiştir. Gökalp'e göre yağma sayesinde bir nevi "içtimai mukavele" oluşturulmakta ve "ferdi hâkimiyet" tesis edilmektedir.[35] Orhan Türkdoğan ise sosyal statünün belirlenmesinde yağma yağma'nın büyük öneme haiz olduğu cihetinden hareket ederek, eski Türklerde hâkimiyetin "güce" değil, "servetin dağıtılması" gibi sosyo-ekonomik mahiyetteki girişimlere dayandığı izah eder.[36]

2. Av başlatma ya da Ava İzin Verme

Dede Korkut kitabında bir ava izinsiz çıkmak büyük bir suç sayılırdı. Küçükler babalarından beyle de Oğuz hanından veya beylerbeyisi Kazan'dan izin isterlerdi.[37]

"Dirse Han'ın nökerleri, O'na oğlunu şikâyet ederler. Kalkubanu Dirse Han senin oğlun yirinden öriturdu. Göksi güzel kaba dağa ava çıkdı, sen var iken av avladı, kuş kuşladı… arkurı yatan Ala Dağ'dan haber kiçe, Hanlar Hanı Bayındır'a haber vara, Dirse Hanun oğlı böyle bidat eylemiş, diyeler, seni çağırdalar, Bayındır Hanun katında sana

---

26 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 236-246; B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 35-59; R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 66-83.
27 F. Sümer, *Oğuzlara Ait…*, s. 399-400.
28 F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 315.
29 O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s. CXLVII-CXLIX; Yazar yazılı kaynaklarda yer alan Bayındır Boyu ve Bayındır Han hakkında özet bilgi vermiştir.
30 M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 89.
31 M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 89.
32 M. Ergin, *a.g.e.*, s. 55.
33 M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 11; Ayrıca yemeli içmeli sohbetlerde bulunurdu, bkz. s. 88, 13, 34.
34 M. Ergin, *a.g.e.*, s. 124.
35 Z. Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, s. 79, 203, 350; Potlaç'ın Türkler'in eski geleneklerinden olduğu kaynaklarda belirtilmiştir. Bu konuda bak: A. Kadir İnan, *Makaleler-İncelemeler*, Ankara 1968, s. 645.
36 O. Türkdoğan, "Dede Korkut Destanından Sosyal Hareketler", *Türk Kültürü*, Yıl XXIV, s. 565-571.
37 . Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s. CCCXI; Z. Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s. 355.

gazab ola, böyle oğul nene gerek öldürsene didiler."[38]

3. Akına İzin Vermek

"Kazılık Koca derlerdi, bir kişi vardı. Hanun veziri idi. İçerek şarabın itisi başına çıkdı. Kaba dizin üzerine çökdi, oturdu. Bayındır Han'dan akın diledi.

Bayındur Han dahı destur verdi, nereye dilerisen var, dedi."[39]

Bayındır Han'ın izin verdiği akından dönen beyler, O'na ganimetleri armağan olarak sunarlar. "Kuşun kanını, kumaşun arusunu, kızun gökçeğini, dokuzlama çargap çukaBayındır Han pencik çıkardılar. Bakisin gazilere bahş etdiler."[40]

4. Beylere Armağan Vermek

Bayındır Han "Begili konukladı, Yahşı at, yahşi kaftan, vafir harçlık verdi. Üç gün tamam ağırladı, üç gün dahı Begili av şikâr etiyile konukladı."[41] Oğluna da"cübbe, cuha çargab geyürdü."[42]

5. Beylik ve Taht vermek

Bayındır Han büyük beylerin oğulları kahramanlık gösterdikleri zaman, bey oğullarını mükâfatlandırır ve armağanlar verir ki, bunu yukarıda izah etmiştik. Ayrıca Dede Korkut'un tavsiyesi üzerine bir boyda beylik ve taht verir. Ancak genelde bu ameli Kazan Han üstlenmiş olup, "kalaba ülke"de bağışlamıştır.

METBÛ-TABİ MÜNASEBETLERİ

Bayındır Han'ın kendisine verdiği armağanları ve bahşişi geri verir ve izin almadan O'nun divanından çıkar. "Yahşi atı", "altun ışık cübbesi"nin olmadığını gören hatunun soruları üzerine "Oğuza asi oldum" diye cevap vererek ili terk edip Gürcistan'a gitmek ister.[43]

Ancak zor durumda kalında Begil memleket ve aile sevgisini gururuna tercih ederek Bayındır Han'ın yeniden "tabî"si olmak istemiştir.

Metbu-tabi münasebetlerinin bozulup Oğuzların birbirleri ile mücadeleye maruz kaldığı en önemli hikâye şüphesiz kitabın son kısmı, yani "Üç Oğuz'a Taş Oğuz asi olup, Beyrek öldüğü boyu beyan eden" bölümüdür.

Kırgızların Orta Asya'yı istila etmelerinden sonra artık Anayurt bir daha hâkimiyet tesis edilmeksizin elden çıkmış oldu. Böylece Batı Türklüğü, tarihte daha fazla rol oynamaya başlar. Hakimiyetde zamanla "Batı"ya yani sol'a geçmiş olur. Oğuz Kagan Destanı'nda da Üç-Ok'lardan yani Boz-Ok'ların tabisi olan kola mensup olan Bayındır Boyunun ve Eymür boyunun devlet kuran boylar olarak tarihe geçtiklerini görüyoruz.[44]Salur boyu da Reşidüddin'e göre Üç-Ok'ların, Dağ Han oğullarındandır.[45] Şecere-i Terakimeye göre Salur boyu, Oğuzlar Karakuçuk'ta yurt tuttuklarında "padişahlık" yapmışlardır.[46] Anlaşılıyor ki, Salur Kazan Alp'in Peçeneklerle mücadele-yi kaybetmesi ile beraber, hâkimiyetleri de sona ermiştir.[47] Bütün bu misaller de gös-teriyor ki, Boz-Ok hâkimiyeti, zamanla, yerini Üç-Ok'ların hâkimiyetine bırakmıştır. Ve Üç-Ok'lar Dee Korkut'ta "İç Oğuz", Boz-Ok'lar da "Taş Oğuz" olarak anılmışlardır.

Üç-Ok'lara İç Oğuz denilmesi herhalde siyasi hâkimiyetin onların elinde olması ile ilgilidir. Destanda İç Oğuzlar ile Dış Oğuzların yurtları arasında epeyce bir mesafe bulunduğu tasavvur olunuyor. Üç Ok'ların Boz-Ok'ların üzerine "gece gündüz deme-yip" yürüdükleri söyleniyor.[48] Dede Korkut'ta Dış Oğuz kız alınan bir dayı ailesidir.[49]

SİYASİ TEŞKİLATLANMA

Beylerbeyi Salur Kazan:

Salur Kazan tek olarak Oğuz'a yönelen tehlikelerin üstüne yürüdüğünden, Oğuz beyleri gönüllü tabilik kaidesi içinde onun liderliğini kabul etmişlerdir.[50] Bayındır Han ise devlet idaresine ait yetkilerinin büyük bir kısmını Kazan Bey'e devretmiş, dolayısıyla O, devlet idari mekanizmasından ve Oğuz elinin gözünde bir numaralı kişiliğe bürünmüştür. Destanlarda O'nun adının ve liderliğinin sıkça geçmesinin Dede Korkut hikâyelerinin teşekkül ve tesbit tarih ile alakalı olması muhakkaktır. Bu sebeple Kazan'ın tarihi kişiliği üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Kazan'ın bağlı olduğu Salur boyu Oğuz tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. İbni Bibi'de nakleden bir rivayete göre, "padişahlık, bir nice müddet Salur Boyundan oldu.", onun bütün boylara üstün olduğu bir zaman, "sağ koldan kimse bulunmayınca, kurultay edip ve Salur Hanını hepsinden müdebbir bulup, han yaptılar. Çok zaman Türk'e ve Tacik'e hükmettiler."[51]*Şecere-i Terakime*'de Salur Boyu'nun Oğuz ilinde kimin kabilesi çoksa o boydan padişah seçildiğine dair sözlerin ardından, Salur Boyundan bir kişinin padişah olduğuna ait birnakil bulunmaktadır.[52] Ve ilk defa Kazan Alp adına, bu rivayetten sonra rastlıyoruz ki, bu bölümde Salur Boyu ile Becene (Peçenek) boyunun mücadelesine yer verilir; "Becene kabilesi de kendisinden töre ileri sürüp Salur Halkı ile düşman olup vuruşurlardı. Beş

---

38 M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 15.
39 O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s. 98.
40 O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s. 104.
41 O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s. 116.
42 O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s. 124.
43 M. Ergin, s. 102.
44 Bu konuda bkz. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 315-317.
45 A. Z. Velidi Togan, *Reşideddin Oğuznamesi*, s. 57.
46 E. G. Bahadır Han, s. 56.
47 E. G. Bahadır Han, s. 57.
48 Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 419.
49 B. Öğel, *Türklerde Devlet Anlayışı* (13. yy'a kadar), s. 28.
50 Cemşidov, *Kitab-ı Dede Gorgut*, s. 89.
51 P. Naili Bortav, "Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Telifi Tarih", *Türkiyat Mecmuası*, C. XIII, (1985), s. 118.
52 Ebu'l-Gazi, *Şecere-i Terakime (Türklerin Soy Kütüğü)*, s. 56.

altı nesle kadar bu iki boyun arasında düşmanlık vardı. Becene boyu, Salur boyuna galip gelirdi. Onun için Salur boyu Becene halkına "İt Becene" derdi.

Kaynaklarda Kazan Alp'in babası "Enkeş", oğlunun ismi ise; "otgözlü (ateşgözlü) Urus"tur. Dede Korkut Kitabında da Kazan'ın oğlu Uruz olarak geçer. Ancak babasının adı "Ulaş"dır. Ebu'l-Gazi'de ve Reşidüddin'de Kün Han'dan sonra yerine geçen padişah, ceddi Oğuz'un seferlerini bilen kimseleri sorduğunda, Ulaş ve Ulad adlarında Salur boyundan baba oğul, Oğuz kaganı bildiklerindi belirtirler.[53]

Reşidüddin ve Ebu'l-Gazi'de Kazan Alp'in hatunu tıpkı Dede Korkut'taki gibi "Boyu uzun Burla Hatun"dur. Ancak Oğuz ilinin ağzına bakındırıp çok yıllar beylik kılan yedi kızdan biri olan Burla (Bular) hatunun babasının ismi "Sundun Bay"dır.[54] Dede Korkut kitabında ise Kazan'ın Hatunun babası Hanlar Hanı Bayındır Han'dır. Burla Hatun'un "boyu uzun" sıfatıyla anılması aynı kişi olduklarını aşikâr kılmaktadır. Dede Korkut kitabında onun Bayındır Han'ın kızı olarak gösterilmesi, büyük bir ihtimalle, Salur Bayındır boylarının destanlardaki uzlaşması ile ilgilidir.

Salur Kazan, Dede Korkut hikâyelerinde, bütün Oğuz beyleri içerisinde adından en fazla bahsedilen, olaylara en çok karışın bir hüviyete sahiptir. II., IV., IX ve XII. Hikayelerde baş kahraman Kazan Beydir.[55] O'nun başkahraman olduğu hikâyeler tarih itibarı ile diğer hikâyeler içerisinde daha öncelere, Oğuz'ın Sirderya ve Türkmenistan bölgelerindeki hayatlarına aittir. Bu da yukarıda belirttiğimiz gibi, O'nun tarihi kişiliği ile ilgilidir.

II. ve IV. Hikayeler Salur Kazan'ın ordasındaki toy ile başlar ve bu boylarda onun Oğuz Eli'ndeki mevkisini açıkça görebiliriz.

"Birgün Ulaş oğlı, tülü kuşın yavrısı, beze miskin umudı, Amıt suyunun aslanı, Karaçuk'un kaplanı, konur atın iyesi, Han Uruz'un babası, Bayındır Han'ın güyrgüsi, Kalın Oğuzun devleti, kalmış yiğit arkası Salur Kazan yirinden turmuş idi."[56]

Kazan için sıfat ve unvanlar da kullanılmaktadır; Beg, Han, Ağam Kazan, Hanum Kazan, Begler Begi, Alpler Başı, Paşa...

Dede Korkut'ta geçen "vezir" unvanı sadece bir yerde, Kazılık Koca oğlu Yegenek boyunca geçmekte olup, Kazılık Koca için nitelenen bir sıfattır; "Kazılık koca dirler bir kişi vardı, Hanun veziri idi."[57]

Bize göre Salur Kazan Alp'in unvanının Begler Begi olması gerektiğinin sebebi, daha çok Bayındır Han'ın unvanında olduğu gibi unvanın tamlamasında, vurgulanmasında aranmalıdır. Nasıl ki, Bayındır Han için "Hanlar Hanı" deniyorsa, devletin idari mekanizmasında asıl rol oynayan Oğuz ilinin başkahramanı, beylerin başı olan Salur Kazan için de "Beğler Begi" denilmektedir. Hanlar Hanı tabiri ile Bayındır Han yüceltilmekle beraber, destanlarda daha sembolik bir rolü bulunmakta, Salur Kazan ise beglerbegi olarak, daha canlı ve sık olarak olaylara iştirak etmektedir. Bu sebeple de Bayındır Han'ın müsâvisi durumuna getirilmektedir. Nitekim Hacı Bektaş Vilayetnâmesinde, Bayındır Han'ın ölmesi üzerine, beylerbeyi Kazan'ın Oğuz padişahı olması rivayeti, Kazan ile Bayındır Han arasında bir Halef-Selef münasebetinin[58] olduğunu geçerli kılmaktadır.

Buraya kadar söylediklerimizden de anlaşılıyor ki, Kazan Han, Bayındır Han'ın birçok niteliğine haiz olmakla, görevlerin büyük bir kısmını üzerine almakla beraber, sembolik bir şahsiyet değil; gerektiğinde içki için, bazen ağlayan, bazen gülen, çoğu kez vaktini av ve akınlarda geçiren, divan toplayan, kararlar alan ve devlet adına cezalandıran bir kahramandır. Gökalp'e göre Kazan evini yağmalatmakla, izzetini yüceltmiş, hâkimiyetini ferdileştirmiş ve nüfuzu hanlar hanı Bayındır'a geçmiştir. Bu sebeple de "ferdi velâyet-i amme" yani kamu otoritesi Salur Kazan'a intisab etmiştir.[59] Fakat verilen yağma, hâkimiyeti tesis etmekten daha çok destanda, hâkimiyetin elinde bulunması, Kazan Han'ın devlet içerisinde en büyük görev olan "beylerbeyi" olması ile ilgilidir.

"Alkış" tutmakla, dua etmekle oğlu olmayan Dirse Han'a Tanrı'nın bir çocuk bahşetmesine vesile olan Oğuz Beyleri gibi, Salur Kazan Alp'in de karizmatik diyebile-ceğimiz bir kişiliği olduğunu görmekteyiz. Salur Kazan, Oğuz beyleri ile beraber ava çıkıp, yerini oğlu Uruz'a bıraktığında düşman, Oğuz'a baskın yapmış ve Kazan'ın malını yağma edip oğlunu kaçırmıştır. Kazan Han bunu avda iken, rüyasında görür:

"Meğer hanım ol gice kalın Oğuzun devleti Bayındır Hanun güveyisi Ulaş oğlu Salur Kazan kara kaygulu vakıa gördü."[60] Bu hususiyet Türk hâkimiyet telakkisinin karizmatik liderlik hüviyeti ile de açıklanabilecek bir cihetidir.

Kengeş/Toy/Divan

Siyasi teşkilatlanmanın somut karşılığı eski Türklerde toy veya kurultay olarak adlandırılmıştır. Danışma meclisi olarak nitelendirebileceğimiz bu kavramların Oğuz Türklerindeki karşılığı "kengeş"tir. Ancak Dede Korkut'ta kengeş sözü bu manada kullanılmaz. Örneğin, Begil Bayındır Han'ın divanından ayrılır, onun öfkelendiğini hisseden hatunu "ağ alınlu Bayındır Hanun divanına dünin vardun, ala gözli bigler ile yidün-içdün, kavumlu kavmıyla ken(g)eşdi mü?" der. Burada keneşmek sözü daha çok tanışmak, görüşmek yerine kullanılmıştır[61]. Divan yerine Oğuzların kullandığı bir başka tabir olan Dernek sözü de Dede Korkut'ta daha çok yemeli içmeli sohbet toplantıları için kullanılır; "Uşun Koca Oğlı Segrek'in yolu bir derneğe uğradı, kondular, yimek-içmek itdiler". Kardeşinin esir olduğunu öğrenen Segrek devamla "Kalın Oğuz İlinde dernek var imiş, anda vardum" der[62]. Görülüyor ki, Dernek sözü Divan'ı tam olarak

[53] Reşidüddin, s. 53; E. G. Bahadır Han, s. 54; Bu konuyu F. Sümer de ele alır, a.g.m., s. 396.
[54] Ebu'l-Gazi Bahadır Han, s. 97.
[55] O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s. CLXXII.
[56] M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 22.
[57] O. Ş. Gökyay, s. 98.
[58] P. N. Boratav, *a.g.e.*, s. 118.
[59] Z. Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s. 346-347.
[60] M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 24.
[61] B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 73-104.
[62] M. Ergin, *a.g.e.*, s. 109.

karşılamamakta ise de "Kalın Oğuz İli'nde dernek" olduğuna göre az da olsa devlet içerisinde belirli bir mekanizmanın var olduğunu bize işaret edebilir. Dede Korkut hikâyelerinde divan kelimesinin sıfat olarak karşılığı diyebileceğimiz çok kavram bulunmaktadır. Kengeş, dernek sözlerinin yanı sıra "yığılma", "yığnak", sohbete derilmek" ifadeleri de benzer anlamlarda kullanılır; "Kam Gan-oğlu Salur Kazan Beg yerinden durmış idi… Doksan Tümen genç Oğuz Kazanın sohbetine dirilmiş idi."[63] Sohbete derilen Oğuz beğlerine Kazan Beğ ikramlarda bulunurdu ki, toy dediğimiz vakıa, bu haliyle Kafesoğlu'nun belirttiği gibi divan ya da meclisin karşılığı olarak gösterilebilir. Lakin toy daha çok toplantının teşekkülünü değil, niteliğini perçinlemektedir. Hikâyelere göre toy, (yağma toyu) yılda ancak bir kez gerçekleştirilen divanda olur. Divan'ın çalışması veya kurulması için "divan buyurmak", "divan sürülmek" gibi terimler kullanılır[64].

Oğuz beğlerinin ayrı ayrı divanları bulunmakla beraber, devletin resmi meclisi Kazan Han'ın divanıdır. bu "ulu divan"dır[65].K azan Han'ın divanı, Kitap'a göre "Ala Dağı" aşdıktan sonra ulaşılan Oğuz elinin merkezi sahasındadır. Kırzıoğlu bu sebeple Kazan Hanın divanının bulunduğu yeri Ağça Kale-Sürmeli olarak belirtmiştir.[66] Destanlarda ise açık olarak divanın yeri belli değildir. Hatta Bahaeddin Ögel "Divan"ın hanın veya beylerbeyinin "huzuru" olarak mana kazandığını dahi belirtir.[67] Bu manada divan, Kazan Han'ın otağı için de geçerlidir. Lâkin,Beyrekîn ölümü üzerine yas tutan Kazan için, "vardı odasına girdi, yedi gün divana çıkmadı"[68] denildiğine göre Kazan'ın ikamet yeri ile divanı ayrı ayrıdır. Sadece ikisinin aynı orda içerisinde olduğu söylenebilir.

Divana kimlerin katılacağı ve nerede, nasıl oturacakları yani orunları Oğuz töresine göre belirlenmiştir. Bu durumu izah eden en güzel misal Uşun Koca oğlu Segrek boyunda şöyle hikâye edilir; Egrek, Bayındır Han'ın divanına girdiği gibi Kazan'ın divanına da öyle girer ve Kazan'ın önünde oturur idi. Yine öyle oturunca Ters Uzamış şöyle der: "Mere Uşun Koca oğlı (Egrek), bu oturan bigler her biri oturduğı yiri kılıcı ile ekmeği ile alupdur. Mere sen baş mu kesdin, kan mu dökdün, aç mı doyurdun, yalınçak mı donattın didi"[69]. Görülüyor ki beğlerin divanda oturacakları, alacakları mevkii, onların liyakatı ve beğliğe hak kazanması ile müsavi olarak belirleniyor. Yukarıdaki ifadenin çok benzer bir şekli Orhun kitabelerinde de zikredilir ve han olmanın hususiyetleri olarak belirtilir.

Bayındır Han'ın divanında, Bayındır Han'ın karşısında Kara Göne oğlu Kara Budak, sağında beğlerbeği Kazan oğlu Uruz, sol yanında da Kazılık Koca oğlu Yigenek ayakta dururlardı.Eğer divanda beğ yalnız ise o zaman oğlu oturabilir, divanda söz söylemek isteyen diz çökerdi[70]. Yukarıdaki misalden de anlaşılacağı üzere İç Oğuz beğleri divanda/çadırda sağ tarafta, Taş Oğuz beğleri ise sol tarafta orun tutmuşlardır. Divandaki düzen şu mısralarda daha sarih bir şekilde ifade edilmiştir:

Sağda oturan sağ beğler
Solda oturan sol beğler
Eşikteki inaklar
Düpte oturan has beğler
Kutlu olsun devletiniz"[71]

---

[63] O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s. 16.
[64] O. Ş.Gökyay, *a.g.e.*, s. 33, 70.
[65] M. Ergin, *a.g.e.*, s. 66.
[66] F. Kırzıoğlu, *Dede Korkut Oğuznameleri*, s. 107.
[67] B. Ögel, *a.g.e.*, s. 74-88.
[68] O. Ş. Gökyay, *a.g.e.*, s. 150.
[69] M. Ergin, *a.g.e.*, s. 108.
[70] F. Sümer, *Oğuzlara Dair...*, s. 424-425.
[71] O. Ş. Gökyay, *Dedem Korkutun Kitabı*, s. 51.

FARABİ'DE DEVLET ANLAYIŞI

Mustafa HOPAÇ*

1.Giriş

Türk coğrafyasında dünyaya gelmiş bir Türk bilim adamı olarak Farabi, fikirleriyle bütün asırlara ışık tutmuştur. İnsanlık âleminin ikinci öğretmenin, bir Türk bilge adamı olması Türk dünyasını ayrıca gururlandırmaktadır. Siyaset politika ve devlet yönetimiyle ilgili düşünceleri bugün hala tazeliğini korumakta ve insanlık onun aydın düşüncelerinden istifade etmektedir. Farabi kendinden sonra gelen bilim adamlarınca da yol gösterici kabul edildi. İbn Sina, Aristo'nun eserlerini tam anlamıyla idrak edemeyince, Farabi'nin açıklamalarına müracaat eder ve ancak bundan sonra Aristo'nun eserlerini çözer. Tıp dünyasında bir dahi olan ve altı asır Avrupa üniversitelerinde eserleri okunan ibn Sina'nın da hocası durumunda olan Türk dâhisi Farabi'ye insanlık çok şey borçludur. Zira bilginin, tercüme ve aktarımının yanında analiz ve sentez kabiliyeti olan, hemen zamanının bütün bilimleriyle ilgili eserler kaleme alan model insandır. Bayraklının, Farabi hakkındaki tespiti de bu savları teyit eder niteliktedir. "Bize göre Farabi eski yunan felsefesinin bir taklitçisi değildir. Fakat ondan haberi olmayan bir filozof ta değildir. Yunan felsefesini bildiği kadar ondan farklı bir Müslüman filozof olarak, orijinal vasıfta karşımıza çıkmaktadır.[1]

İçinde bulunduğu coğrafya ve kültürel yapı itibariyle Farabi çalkantılı ve bir O kadar da yunan düşüncesinin tesirinden kaynaklanan hareketlilik ve tercüme faaliyetlerinin yoğunlaştığı ortamın insanıdır. Haliyle her ütopya yazarının yaşadığı kültürel şoku ve toplumsal çatlakları Farabi de görmüş ve yaşamıştır.Onun " erdemli şehir" yapıtı toplumsal kaostan devleti kurtarma ve mutluluğa ulaştırma çabasıdır. "Çeşitli yollarla gelen ve bizzat Farabi'nin temas kurduğu yunan düşüncesi ve eski Hint hikmeti, Farabi nin kültür çevresini teşkil ediyordu. Farabi'den önce "ilim Çin'de de olsa oraya gidip alın" sözü hadis olmasa bile, Müslümanların hikmet anlayışının doğruya yönelik olduğunu ifade eder. Bu açıdan diyebiliriz ki, doğu kültürünün siyaset anlayışı ile yunan felsefesinin siyaset anlayışının sentezi Farabi'ye nasip olmuştur."[2]

Bu yoğun tercüme döneminde yunan eserleri hızla Beyt ül hikmede tercüme edildi. Abbasilerin son dönemine denk düşen bu zaman dilimi aynı zamanda çöküşün başlangıcıydı. Çöküşten kurtulma adına Farabi, devlet adamlarıyla görüşür ve nasihatlerde bulunurdu.

Siyasi otoritenin zayıflaması Abbasilerin çöküşünü hızlandırdı. Tabiatta var olan denge toplum hayatında bozulunca toplumsal çözülme kaçınılmaz hale geliyor. Farabi siyaset bilimini devlet yönetimini denge unsuru olarak görmektedir. Devletler canlı organizma gibidirler. Vücudun herhangi bir uzvunda meydana gelen hastalık teşhis ve tedavi edilemez ise hastalığın vücudun her tarafına yayılması kaçınılmazdır. Devletlerdeki organların kurum ve kuruluşların da bozulmalara karşı koruma altına alınması gerekiyor.

İnsan sosyal bir varlık olması hasebiyle, biri birine muhtaçtır. Bu yüzden toplumsal iş bölümü şarttır. Devletin ordusu bütün tehdit unsurlarına karşı caydırıcı güçtür. Siyasi erk kendine tevdi edilen görevleri ifa eder. Yargı yasama ve yürütme üzerine düşeni eksiksiz ifa ederken, üretim faaliyetleriyle uğraşanlar görevlerini yapar. Diğer ekonomik faaliyetleri yürütenler de bu iş bölümüne riayet ederek birlikte devleti ikame etmiş olurlar.

1.1.Bilim ve Devlet İlişkisi

Farabi'ye göre her şey netice itibariyle bilime dayanır. Bilgisiz toplumdan bilgiyi seven ve destek olan bir devlet teşekkül etmez. Bilmek için de bilgiyi sevmek gerekiyor. F.Bacon'ın "bilgi güçtür" ifadesinin altında yatan gerçek de bu olsa gerek. Farabi bilginin teorik ve pratik değerlerini anlatırken insan ve toplumların mutluluğunu bu değerlerle ilişkilendiriyor. "Bilginin bu değerlerini kazanabilen insanlar gerçek feylesoflardır. İşte bunun için de mutlu devletin kurulması, ancak filozofların başkanlık etmesine bağlıdır. İnsanların idare şekilleri de dört şekilde gerçekleşir.

a-Faziletli devlet ve millet
b-Fasık devlet ve millet
c-Cahil devlet ve millet
e-Dalalette olan devlet ve millet"[3]

Farabi'nin, Seyfuddevlenin sarayına yerleşme sebeplerinden birisi de devlet başkanının bilime ve bilim adamına gösterdiği hürmettir. Dönem itibariyle Sarayda maddi manevi imkânlar bilim adamları için eksiksiz sağlanmaktadır.

Farabi devlet adamıyla politikacılar arasında bir takım ayırıma gidiyor. Politik bir kısım düzmece yalanlarla halkı aldatan politikacılardan farklı olarak devlet adamı, söylem ve davranış birliğine haizdir. Güzel ve doğru hitabette bulunur, aynı zamanda söylemleri önce kendi davranışlarında aksiyonlaşır. "bilgi doğrusu ile yine bu vasıftaki Davranış doğrusunu kendi şahsında aynılaştırabilen kişi idare ettiklerinin 'Arasını takyid, efalini takdir' eden kişidir. Yani "politikacı" değil, ama devlet adamıdır.[4]

Faziletli şehirde her birey devlet adamları gibi bilgiye sahiptir ve bilgiyi sever, bilginin intişarı için gayret sarf eder. Şehri erdemli kılan asıl unsur tek tek bireylerin bilinçli ve aksiyoner olmalarıdır. Kuru bir bilgi hamallığı, ne reiste ne de fertlerde cari değildir. Faziletli bireyler faziletli aileleri, faziletli aileler de topyekûn faziletli şehri ortaya çıkarır.

---

* Yrd Doç Dr., Ordu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü. mhopacc@gmail.com, mustafahopac@odu.edu.tr

[1] Bayraktar Bayraklı, *Farabi'de Devlet Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 2.

[2] *A.g.e.*, s. 11.

[3] Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1997, s. 185.

[4] Hayrani Altıntaş, *Uluslararası Farabi Sempozyumu Bildirileri*,Ankara 2005, s. 13.

Faziletli şehirlerin teşekkülü de topyekûn bir dünyanın erdemli bir yapıya kavuşması demektir. "Farabi'de devlet bilim ilişkisi, bizi toplumsal Gerçek hakkında Bilgi Doğrusu ile Davranış Doğrusunu kendi şahsında aynılaştıran insana ulaştırmaktadır. Bu insan ister kanun koyucu, isterse de kanuna uyan olsun! Farabi buradan tek dünya devleti fikrine geçecektir.[5] Bilgi doğrusu dendiğinde, *adalet mülkün temelidir* gibi bir önermenin analizini yapabiliriz. Devlet reisi bu önermenin doğru olduğunu savunabilir hatta yaygınlaştırabilir ancak adaleti raiyeti altındaki kurumlarda bireylerin hakkını korumada bilfiil uygulamaz ise devlet başkanı bilgi davranış çelişkisine düşmüş olur. Bilgilerini davranışlarına yansıtamamış bir reisin yaptırım gücü yoktur. Zorla yaptırım uygulayan yönetimlerin ömürleri çok kısa olur. Devlet reisi her durumda örnek şahsiyettir. Hz. Ömer adaletinin temsilcisi durumundadır.

1.2.Farabi Devlet Anlayışının Önemi

Yaşadığımız yüzyıl itibariyle dünya coğrafyasında, insanları mutlu edecek yönetim şekilleri tam oluşturulamadı. Dünya yönetim buhranının, anaforunun içine itilmektedir. İnsana değer veren külli yönetim yapılanmalarına ve yönetici rol modellere ihtiyaç var. Asırlarca dünyaya model olmuş Türk İslam devletlerinin yeniden canlandırılması gerekiyor. Bu bağlamda çok sağlam teorik kaynaklara ihtiyacımız var, işte bu ana kaynakların başında Farabinin devlet adamları ve devlet yönetimiyle ilgili eskimeyen fikir yapısı, paradigması bize ışık tutacaktır.

Farabi devlet başkanını tarif ederken beyan kabiliyetine dikkat çekiyor."sonra güzel konuşmasını bilmeli"[6] Hitabetin ve beyanın lüzumu devlet adamlarında daha belirgin bir ihtiyaçtır. Zira gerektiğinde savaşmadan savaşı masada kazanma Reisin, beyan ve zekâ kabiliyetini iyi kullanmasına bağlıdır. Analitik düşünemeyen ve düşüncelerini açıkça beyan edemeyen zayıf hitabetli Reisn devleti de zayıf hale gelir. "Lozan" kurtlar sofrasında bu tür hezimetleri yaşadık. Adaların çoğunu kaptırdık. Şehevi hislerinin esiri olmuş bir reis asla başarılı olamaz"yeme içme ve kadınlara düşkün olmamalı"[7] Devlet başkanı ve yardımcıları birinci derecede gayri ahlaki davranışlardan uzak olmalı ki halka örnek olsunlar. Yaşadığımız dönem itibariyle bal tuzaklarına kapanmış birçok devlet yöneticilerini canlı örnek olarak görebiliyoruz. Bu bağlamda Farabi'nin siyasetle ilgili düşünceleri bize rehberlik edecektir.

1.3.Yönetme Sanatı

Güzel ve mutlu yaşamak nasıl ki bir sanat ise, devlet yönetimi de başlı başına bir sanattır. Devleti yöneten siyaset adamları kötü bir sanatkâr olursa devletin dağılması kaçınılmazdır. Devleti yönetmede kullanılan enstrümanlar, kötüyse, yani hukuk zafiyeti varsa yine sonuç elde edilemez. Toplumsal olay ve olguların çok sebepli olmasından dolayı hem yönetenlerin ve yardımcılarının hem de hukuk kurallarının dokuya uyumlu olması gerekir ki bu doku uygunluğunu Farabi'nin siyaset sisteminde buluyoruz. Farabi'nin bir siyaset felsefesinin kurucusu olduğu şüphe götürmez."[8]

Farabi anlayışında herkes yönetme sanatını icra etmekte mahir olamaz yönetebilme, idarecilik, devlet reisliği karizmatik, doğuştan gelen bir özelliktir ve bu bir tanrı vergisidir. İnsan toplulukları hangi kategoride olursa olsun mutlak surette bir araya gelerek yönetici seçmek ve haklarını koruma altına almak zorundadırlar. Toplumsal bir varlık olan insan tek başına yaşayamaz. İş bölümü ve paylaşım toplumun her kademesinde gerçekleşmelidir ki devlet ve millet sürekliliğini korusun. Devlet yönetiminin kimler tarafından gerçekleştirilmesi gerektiği konusu kadimden bu yana tartışılır olmuştur. Platonun "Devlet" isimli yapıtı, Farabi'nin "faziletli şehir i", Campanella nın "güneş devleti, "T. More un "ütopyasında anlatılanlar mutlu bir yönetimi kimin nasıl gerçekleştireceğidir."platon "devlet"te yönetim tarzına bakılmaksızın yöneticilerin filozof olmalarını ister. Yöneticici olan kişinin birtakım özelliklere sahip olması gerekir. Bu özelliklerin en önemlisi bilgidir. Bilim ile yalan bir arada olmayacağından dürüst olurlar."[9]

Yönetme sanatı ayrı bir yetenektir. Herkes yönetici olamaz. Yaradılıştan bazı insanlara bu kabiliyet verilmiştir. Toplumsal varlık olan insan, bir yöneticinin idaresinde varlığını devam ettirir." Farabi'ye göre insanlar mutlu olabilmek için, bir yönetim altında birlikte yaşamak zorundadırlar. Erdemli başkanın buyruklarını yerine getirmek her yurttaşın görevidir. Toplumda yardımlaşma hem fikir hem de davranış yönünden olmalıdır". [10]

1.4.Toplumsal Mutluluk Kaynağı

Faziletli şehir eserini yazan Farabinin amacı siyasi çekişmelerden uzak mutlu bir toplumsal yapı inşası idi. Bütün bir dünyayı mutlu kılacak nasıl bir sistem kurmalıyız'ın serancamesini yazdı. Farabi bu anlamda bir sitem kurucu özelliğe sahip bilgindir. Farabi sadece yunan felsefesi- bilimsel mirası hakkında tanıtıcı bilgi ve açıklamalar vermez, aynı zamanda eski büyük filozoflar tarzında felsefe yapar, bir sistem kurar. Bu alandaki özelliği ile bir teoloji, bir metafizik, bir psikoloji, bir ahlak, bir siyaset kurumu gerçekleştirir."[11]

Farabi'nin seksen yıllık ömrü bütün insanlığa adanmış bereketli bir ömür olarak görülebilir. Onun siyaset ve devlete dair eserleriyle birlikte bütün yapıtları dünya insanlığının mutluluğu içindir."insanın ana ereği ona göre mutluluktur. Mutluluk bir başka şeyin gerçekleştirilmesi için bir araç olarak istenmeyen bizzat kendisinin peşinden koşulan en yüksek iyidir. Bir bakıma siyasetle ahlakı bir ve aynı sorunun iki ayrı görüntüsü olarak gördüğü ortaya çıkar."[12] Yasaların yapılmasında toplumum bütün katmanlarının gözetilmesi ve adaletin merkeze oturtulması şarttır.

---

[5] *A.g.e.*, s. 14.
[6] Farabi, *el Medinetü'l Fazıla*, çev. Nafiz Danışman, İstanbul 1956, s. 72.
[7] *A.g.e.*, s. 73.
[8] Farabi, *Mutluluğun Kazanılması*, çev. Ahmet Arslan,Ankara 2012, s. 14.
[9] Hasan Çiçek, *Karl Jarspersin Siyaset Felsefesi*,İstanbul 2008, s. 58.
[10] İbrahim Agâh Çubukçu, *Türk düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara 1986, s. 94.
[11] Farabi, *a.g.e.*, s. 13.
[12] Farabi, *a.g.e.*, s. 18.

Adaletin ifa edilmesinde nakıs bir sistem batıldır. Hukuk kurallarını oluşturacak rasyonel bir Reisin Vehbi ve kesbi bilgilere hâkim olması şarttır."kısaca yönetim, doğru yönetim, yasa koyma mutlu olma, iyi yaşama her şeyden önce ve özellikle bir bilgi meselesidir. Bu bilgiye ise ancak bazı özel insanlar sahiptirler veya sahip olma kapasitesindedirler.[13]

1.5.Yönetenlerin Öncelikli Özellikleri

Hukuk kurallarının işlevselliği ve sağlamlığı yanında devlet reisinin belli özelliklere sahip olması gerekir ki bu olmazsa olmaz şarttır. Devletin zorunluluğu toplumların devam ve temadisi adına çok önemlidir. Farabi'nin devlet anlayışında Devlet reislerinde ve yardımcılarında şu özelliklerin olması gereklidir.

"Organları mükemmel ve sağlıklı olmalıdır. Böylece görevlerini kolaylıkla yerine getirebilecektir. Kuvvetli anlayışa, söyleneni söyleyenin maksadına ve işin aslına uygun bir şekilde süratle anlayacak bir zihni kavrayışa sahip olmalıdır. Sağlam bir hafızaya sahip olmalı. Uyanık ve hitabeti kuvvetli olmalı, eğitime düşkün olmalı, doğruyu sevmeli, bohemlikten sakınmalı, cömert ve adaletli olmalıdır."[14]

Bunların dışında yöneticilerin kesinlikle yalan söylememeleri gerektiğini vurgular. Günümüzde politikayla iştigal edenlerin sürekli yalanla kitleleri aldatmaları, politik hırsları uğruna yalanı alışkanlık haline getirmeleri karşısında Farabi'nin düşüncelerinin rasyonelliği belirginleşiyor. Devlet reisi ve yardımcıları mantık kurallarını iyi bilip uygulamalarının yanında geçmiş ve gelecek arasında sebep sonuç ilişkisi kurmayı bilmeliler."Reisler kendilerinden önce gelenlerin koydukları kanun ve usulleri bilmelidir. Bu hususları kafasında iyi tutmalıdır. Şehirleri idare eden eski insanların yaptıklarından faydalanmalıdırlar. Şavaşa dayanıklı olmalı ve savaş kurallarını iyi bilmelidirler."[15]

Yöneticilerin en önemli özelliği olan hikmete hâkim olma şartı olmazsa, diğer şartlar gerçekleşse bile devlet reisliği gerçekleşemez. Zira devlet reisliği hikmeti yani olayların perde arkasını görebilmeyi gerektirir. Çok iyi bir istihbaratın yanında Reis, varlığı paranteze alma ve gerçeklerle yüzleşme cesaretini kendinde taşımalıdır. Ani ve fevri hareketlerle devleti yönetmeye kalkanlar çoğu kez devletin ve milletin altında kalıp ezilirler. Devlet reisi kendine gelen istihbari bilgilerin aslına vakıf olmaz ise yanlış kararlar vererek milleti gereksiz savaşlara sürükleyebilir."fakat hikmetin riyasetin şartı olmaktan çıktığı gün diğer şartlar bulunmuş olsa da fazıl şehir kralsız kalır. Şehri idare eden reis kral olmayınca şehir tehlikeye maruz olur. Kendisine teslim olacak bir hâkim bulmayan bir şehir yıkılır.[16]

1.6.Birey Devlet İlişkisi

Bireyin mutluluğunun sağlanması devlet başkanının esas görevidir. Yerine göre devlet bireyler için, yerine göre de bireyler devlet için varlıklarını devam ettirirler. İnsan sürekli olarak yöneticiye ihtiyaç duyar. Diğer taraftan sosyal hakların korunması için devlet olmalıdır. insanlar birey olarak tek başlarına hakların korunmasında yetersiz kaldıklarından dolayı, bir araya gelip devleti kurma ihtiyaçları hasıl olur.

Farabide birey karşısında devletin varlığı doğaldır ve zorunludur. Bütün varlık alanını kâinatları sevk ve idare eden mutlak varlık, idaresinde bulundurduğu varlıkların ihtiyaçlarını eksiksiz yerine getiriyor. Yazda, kışta, baharda ayrı güzellikler sunarak insanları ve diğer canlıları rızıklandırıyor. Güneşi bir lamba gibi asıp yerden çeşitli bitkileri çıkartıyor. İnayet ve keremini her yerde hissettiriyor. Bunun gibi devlet reisi de yaratan varlığı örnek alarak, riayeti altında bulunan tebaasına böyle cömert ve adil davranmalıdır.

Devlet bireyin güvencesidir. "Her insan mutluluğun ne olduğunu ve bu konuda neler yapılması gerektiğini kendi başına bilemez. Onun bu amaç için öğreticiye ve yol göstericiye ihtiyacı vardır. Kaldı ki bir insan bu iki konuda yani mutluluk ve ona götüren fiilleri bilmede kendisine kılavuzluk edilse de, dışarıdan bir dürtü ve itici güç olmaksızın, kendisine öğretilen ve gösterilen şeyleri yapamaya bilir. İnsanların çoğu bu durumdadır.[17] Her halükarda bireyin devlete, devletin de bireylere ihtiyacı vardır. Son tahlilde devlet Reisi bireyin hukukuna sahip çıkmada kusur etmemeli ki güven duygusu zedelenmesin.

2.Sonuç

Farabi asırları aşan Türk dâhisidir. Yaşadığımız dönem itibariyle onun devletle ilgili düşünceleri dünya milletleri için de çok değerlidir. İçinde yaşadığımız şu karmaşa içinden kurtulmamızda, Farabi tavsiyelerinden de faydalanmak durumundayız. Şehvetin ve rüşvetin kölesi haline getirilen yönetimlerin ve idarecilerin kurtuluş reçetelerinin çoğu, Farabi dünya görüşünde bulunuyor, önemli olan onlara ulaşıp uygulama safhasına geçmektir. Farabi dönemi erdemsiz toplumlarla bugünün erdemsiz toplumlarıyla benzerlikler arz ediyor. Bu açıdan hastalık aynı reçeteler de aynıdır. Farabi erdemsiz toplumları şöyle sınıflıyor,

a- Sefahat içindeki bilgisiz toplum
b- Erdem ilkelerini bilmeyen kötü toplum
c- Başlangıçta iyi iken sonradan değişmiş toplum
d- Hiçbir hedefi olmayan bozulmuş toplum."[18]

Bireylerin, adalet, eşitlik ve doğrulukla ilgili hassasiyeti evrensel bir algıdır. Tarih felsefesi açısından bakıldığında da, adaletin tortulaştığı, eşitlik ilkesinin çiğnendiği, yalanın doğruyla yer değiştirdiği toplumlar toplumsal çöküş çok hızlı olmuştur. Romanın sefahati, Osmanlının son dönemlerindeki eşitlik ve adalet zafiyeti Sovyetler birliğinde adaletin

---

[13] Farabi, *a.g.e.*, s. 28.
[14] Bayraklı Bayraktar, *Farabi'de Devlet Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 122.
[15] İbrahim Agâh Çubukçu, *a.g.e.*, s. 93.
[16] Farabi, *el Medinetü'l fazıla,* çev. Nafiz Danışman, İstanbul 1956,s. 75.
[17] Yaşar Aydınlı, *Farabi'de Tanrı İnsan İlişkisi,* İstanbul 2000, s. 180.
[18] Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi Kaynakları ve Tesirleri*, İstanbul 1967, s. 64.

tesis edilememesi bunun yakın dönem canlı örnekleridir. Farabi'ye göre devlet başkanları sağlam bir hukuki yapı oluşturduktan sonra, hukukun toplum tarafından benimsenmesini sağlamaları gerekiyor." Reis devleti gelişi güzel ve kendi arzularına göre yönetemez. İdareci ya da iktidarın konu edildiği yerde, hukukun aranması gerekir. Farabi'nin devlet felsefesinde idareci ile onun halkı idare etmede uyması gerektiği kanunlar yan yanadır."[19]

Toplumların sefahatten kurtulmaları eğitim sayesinde gerçekleşecektir. Adaletin, eşitliğin ve doğruluğun bilinmesi yani sadece bilgi olarak öğretilmesi yeterli değildir. Eğitim kurumlarında, bu kavramların pratik eğitimlerinin verilmesi gerekmektedir. Farabi'ye göre devlet başkanı birinci derecede örnek eğitimcidir. Halkın eğitiminden sorumludur. Farabi eğitim sistemini, insan tabiatında temellendirir." Eğitimin metot ve gayelerini insan tabiatına göre tespit etmeye çalışır. Böylece fıtratın ve çevrenin eğitimdeki yerini görmede gerçekçi bir yaklaşım göstermiş olur."[20] Eğitimle ahlaki erdemleri sanatları, öğretimle de nazari erdemleri kazandırmış oluruz. Öğretimdeki teorik kazanımlar, eğitimin pratik, uygulamalı yapısıyla bir bütün haline gelir.

Eğitimde insan tabiatının bilinmesi ferdi farklılıklar açısından önemlidir. Farabi insanların farklı fıtratlarda olduklarını zekâ ve davranış yönüyle ele alıyor. Eğitim öğretimde bireyselliye dikkatleri çekiyor. Her insan ayrı özellikleri taşıyan değerli bir varlıktır. Eğitim sistemleri oluşturulurken bunlar nazarı dikkate alınmadır. Bütün bir devletin mutluluğu söz konusu ise temelde bireylerin mutluluğu sağlanmalı ki toplumun temel taşları sağlam olsun ve böylece faziletli şehirler teşekkül etsin. Eğitimde ve öğretimde her bakımdan mutluluğu yakalayamamış toplumlarda dağılma ve çöküş çok hızlı gerçekleşir. Mutluluğu sağlayacak olan kişi, vücuttaki kalp mesabesindeki devlet reisidir. Netice itibariyle devlet Reisi toplumu yansıtan çok boyutlu bir aynadır. Aynanın yansıtma gücüne göre toplumsal netliği yakalarız.

Kaynakça

Aydınlı,Yaşar,(2000),*Farabi'de Tanrı İnsan İlişkisi*, İz Yayıncılık, İstanbul.

Altıntaş, Hayranî, (2005),*Farabi Sempozyum Bildirileri*, Elis Yayınları, Ankara.

Akarsu, Bedia,(1987),*Çağdaş Felsefe*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Bayraklı, Bayraktar,(1983),*Farabi'de Devlet Felsefesi,* Doğuş Yayınları, İstanbul.

Bayraktar, Mehmet,(1997),*İslam Felsefesine Giriş*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Berkes, Niyazi (1998), *Sokrates'in Müdafaası*, MEB Yayınları, İstanbul.

Bolay,M. Nanci, *Farabi ve İbni Sina'da Kavram Anlayışı*, M.E.B. Yayınları, İstanbul.

Çubukçu,İbrahim Agâh, (1986),*Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

Dindar, Bilal,(1998),*Emmanuel Mounıer'de Personalizm*, Kültür ve Turizm BakanlığıYayınları Ankara.

Ebu Nasr el Farabi,(1956),*El Medinetü'l fazıla*, *çev. Nafiz Danışman*, Maarif Basımevi, İstanbul.

Ebu Nasr el Farabi,(2012),*Mutluluğun Kazanılması*, çev. AhmetArslan, divan Yayınları, Ankara.

Ebu Nasr el Farabi,(1987),*Tenbih*, Amman, Ürdün.

Ülken Ziya Hilmi,(1967),*İslam Felsefesi Kaynakları ve Tesirleri*, İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Küyel, Türker,(1959),*Mübahat Aristo ve Farabi'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri, Yayınlanmamış Doçentlik tezi* Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

[19] Bayraktar Bayraklı, *a.g.e.*, s. 135.
[20] Bayraktar Bayraklı, *a.g.e.*, s. 142.

ЗАМАНЫНАН ЗААРКАНГАН МУСТАФА ШОКАЙ (КООМДУК-САЯСИЙ ИШМЕР МУСТАФА ШОКАЙДЫН ТҮРК КАЛКТАРЫНЫН МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮ БОЮНЧА КӨЗ-КАРАШЫ)

Д. ИСАНОВ

Тили менен дили бирге түрк дүйнөсүндөгү көп улуттардын ичинен Ата Журту үчүн жүрөк оорутуп, элинин эртеңкиси деп түйшөлгөн Улуу Турандын уулдарынын катарында Мустафа Шокайдын ысымы кол жеткис бийик бойдон кала берээринде калет жок. Ашынган кызыл коммунисттердин өктөм саясатына тушугуп, келечек идеяларын ишке ашырыш максатында жанын аман алып калууга жандалбастап, ата-бабасы көрмөк тургай атын укпаган Франциянын Ножан калаасында башпаанектеп, мекенине болгон сагыныч зардабынан өмүрү өткүчө кусадар дартка чалдыккан Мустафанын пешенесине сызылган жазуусу чынында эле өтө оор болуптур. Агер, агартуучунун өмүр таржымалын аңдап үңүлгөн болсок, аны тагдырдын боройлоп соккон бороону туш келди жерде тентитип, жалаң өкүнүч менен күйүттүн, ыза менен армандын, сагыныч менен кусалыктын сары оорусун ченебей бергенине күбө болосуң.

Буга дейре Мустафа Шокайга “чыккынчы”, “пантуркист” деген жалган жалаалар тагылып, көзүбүзгө мокочо көрсөтүлүп келген болсо, бүгүнкү күндөрдө анын эмгектери жарыкка чыгып, акырет сапарга ат башындай арман менен кеткен Берлин шаарындагымүрзөсүнө эстелик тургузулуп жаткандыгы эмнени каңкуулайт. Көрсө, “шибегени капка ката албайт” экенсиң. Чындыкты чыркыратып көмгөн менен эртеби-кечпи мезгил деген улуу соттун өкүмү акыры оң жагына оойт тура. Тарыхты ой-келди бурмалашкан тоталитардык системанын айыбы ачылып, жүзү каралык менен жасалган иш-аракеттери ачыкка чыгып олтурат. Кандай болгон күндө да, Мустафа Шокай Орто Азия элдеринин ичинен чыккан туңгуч агартуучу, орустун оторчул-колониалдык бийлигине жаны ачып, бүт дүйнөсү менен каршы турган, Сталиндик бийликтин зулумдук менен жүргүзгөн саясатына ачык сын айткан – чындыкты көзгө сая көрсөткөн кайратман эр азаматтардын катарында кала берээрин мезгил өзү тастыктады.

Мустафа – Казакстандын Кызыл-Ордо дубанына караштуу Акмечит жергесиндеги Аулие-Тараңгыл деген айылында 1890-жылдын 7-январында (эски жылнаама боюнча 25-декабрда) бай-манаптын үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Атасы Шокай казактын Орто Жүзүндөгү илим-билимге умтулган беделдүү бийлердин бири болгон[1]. Ал эми Мустафанын чоң атасы Торгой– Хива хандыгы тарабынан сый-урматка татып, “датка” ысымына дейре көтөрүлгөн. Мустафанын таятасы да өзбектерге каршы согушта бүтүндөй дубанга эчендеген эрдик жасап, алп көкүрөк атанган баатыр адамдардан эле. Орус баскынчыларына каршы согуштарда өз мекенин коргоого Мустафанын энеси Бакты да атасынын кашынан чыкпай кол-кабыш этип, ар дайым жанында жүрүп, ажалдан тайманбаган жүрөктүү кыздардын катарына кирген[2].

Орус төбөлдөрү ал кездерде Шокай бийдин айылындагы ак эмгек менен күн өткөрүшүп, жаздан күзгө дейре жер менен тытынышып эгин эгишкен дыйкандардын буудайларын тартып алышаар эле. Алтургай, атасы Шокайдын үйүн мектеп кылабыз деп эки ирет талаага кууп чыгышкандыгы болочок агартуучунун жанына катуу батып, эгемендик деген нерсе эмне экенин эрте түшүнө баштайт. Энеси Бакты өлөң айтып, араб арибин тааный билген сабаттуу айымдардан болгондугуна байланыштуу, Мустафа беш жашындаокуу-жазууну мыктап өздөштүрүп, домбрада кол ойнотконго жарап калган.

Акылы зирек баласынын билимин андан ары тереңдетиш максатында атасы Шокай айылынан бир аз узак Акмечитке алпарып, орус гимназиясына тапшыртат. 1910-жылы генерал Самсонов жергиликтүү элдердин ичинен гимназияны аяктап, сабаты ачылган Мустафаны өзүнө тилмеч кылып жумушка алууну көздөйт. Билимин андан ары тереңдетүү үчүн ал жумуштан баш тартып, Санкт-Петербургдагыуниверситеттин укук таануу факультетинде окуй баштайт. Мына ошол жерден Мустафа казактын көрүнүктүү уулдарынын бири Алихан Бөкөйханов менен таанышып,саясатка аралашат. 1914-жылы Алихан Бөкөйхановдун сунушу менен Мамлекеттик Думадагы мусульман фракциясынын катчысы кызматына дайындалат. 1907-жылдагы Россиянын мыйзамына ылайык, казак улутундагылар Думада депутат болуу укугунан айрылган эле. Ал эми Мустафанын мына ошондой жагдайда Думада мусулман фракциясынын катчысы кызматы менен шугулданганы казактар үчүн бир топ аброй алып келген.

1916-жылы Түркстан элдеринин башына алаамат түшөт. Азаттыкты эңсеген эл улуттук боштондук үчүн жан аябай салгылашып, жүз миңдеген жандар набыт болот. Орто Азияга алааматтарды үйгөн падышалык өкмөт мыкаачылык менен кырып-жойгон жүзүкара иштерин жаап-жашырышты. Учурдан пайдаланып, айрым бир демократиялык топтор оппозиция курамын түзүшөт. Анын катарында депутат, эсер, бир кездеги чогуу билим алган курсташы Александр Керенский да бар эле.

Орто Азиядагы алааматтарды өз көзү менен көргөн Мустафанын жанына калк кайгысы катуу батат. Биринчи Дүйнөлүк согуш учурунда эмгек талааларына айдалып, Пенза, Сызрань, Самара, Санкт-Петербург өңдүү орус калааларында тил билбей шору катып сенделген мекендештерин өз өлкөлөрүнө кайтарууга Мустафа зор салымын кошуп жатты. Мустафанын тагдыр жолундагызорбурулуш – 1917-жылдагы февраль революциясы болду. Бир кезде чогуу окуган А.Керенский такка олтурганын угуп, Мустафа анын кабылдамасында болгон. Бир кездеги студенттик курбусун көрүп сүйүнгөн А.Керенский жетине албай:

---

[1]“Казакстан” - Энциклопедиясы. 4-китеп. “Мустафа Шокай” - 68-69-б.б. Алматы. 2007.

[2] «Улуу талаанын элчиси» - Жанар Канафина, "Караван", 25.01.2008-ж.

- Мустафа, менин убактылуу жүргүзүп жаткан бийлигимди колдоп, жардамчы бол! – дейт.

- Сенин бийлигиндин убактылуу аталып жатышынын өзү мага жакпай турат! - дейт Мустафа жооп кайтара. Азил-кепти түшүнгөн А.Керенский:

- Юстиция министри болуп, кызматка олтур! – деген экен. Ага анчейин назары түшө бербеген Мустафа өз өлкөсүнө барып жаңы бийлик түзөөрүн, ага көмөк көрсөтүшүн өтүнөт. А. Керенский курбусунун өтүнүчүн кабыл алып, аны өз мекенине узатат[3].

Алихан Бөкөйханов менен бирдикте бүтүндөй түрк тилдүү улуттардын “Алаш Ордо” туусу алдында биригиш саясатын Орто Азия элдерине жар салышат. Ошентип, Мустафа Кокон шаарында Түркстан өкмөтүн түзүп, жаңыдан ишке киришкенде Ленин такка келип, бүтүндөй Түркстан аймактарын кызыл большевиктер тинте башташат. Большевиктердин калк башына аёсуз салган бүлгүнүнө туруштук бере албаган Мустафа качып-бозуп жүрүп,Иргаш корбашынын колуна туткундалат. Ал учурда бүтүндөй Орто Азияны каптаган большевиктик аскерлердин ичинде колуна курал кармап эсиргендери тоноочулук менен алектенишип, шектүү деп киши өлтүрүүлөрдү уюштурушуп, алтургай, аялдарды зордукташканга барышкандарын чет элдик басылмалар учурунда жазып чыгышкан. Кийин бир канча күндөр бою Иргаш корбашынын көрсөткөн кордуктарын эске салып: “Бир боорум деп дос туткан калктардан запкыны көрүп, көңүлүм кайт болуп турат. Ошентсе да өз айланасынан башка жер, сарттан башка эл көрбөгөн зулумдардын мага карата кылган жамандыгы үчүн бүткүл сарт калкын айыптап, аларга көө жапкандан алысмын!” – деп жазган күндөлүгүнө[4].

1918-жылы Мустафа Ташкент калаасында кызылдардан өз жанын арачалап жүрүп, орус улутундагы Мария Яковлевна Горина аттуу опера ырчысы менен таанышып, бири-бирине ашык болот. Бир канча ирет Мустафаны большевиктерден аман куткарып калган Мария өзүнө өмүрлүк жар болоорун түшүнүп, аны менен ислам каадасы боюнча никелешет[5]. Мария далай азаптарга барып, өмүрдүн өрүн көздөй сапар алып, далай ирет турмуштун тузунМустафа менен чогуу татышса да, келечектен жаркын үмүттөрүн үзбөй, бири-бирине карата ыйбаа сезимдерин өмүрлөрү өткүчө өчүрбөй, таза сакталып калышкан жубайларга айланышкан.

1919-жылы Мустафа менен Мария – Тбилиси, Баку өңдүү бир топ жерлерди жөө-жалаңдап басып өтүп, арып-ачып олтуруп Түркиянын Стамбул шаарына келишет. Ал жердеги тилектеш “туранчыл” өңүттөгү эски курбуларынан майнап чыкпаган соң, Германияга кетишет. Ал жерде да Мустафа жылуу кабыл алынбай, акыры жүрүп олтуруп Франциянын Парижге жакын жайгашкан Ножан деген шаарына отурук алышат.

Дал ушул жылдарда Советтер Союзунан куугунтукталышып, Мустафа өңдүү тагдырга туш болгондор биргеликте “Яш Түркстан” журналын жарыкка чыгара башташат. Журналдын редактору катары Мустафа он жылга чукул Советтер Союзунда жүргүзүлүп жаткан саясатты сынга алып, чындыкты жазып келген. Дүйнөгө кеңири таанымал айтылуу аалым, түркolog В.В.Радловдун 100 жылдыгына арналган “Яш Түркстан” журналына жарыялаган Мустафа Шокайдын макаласына көз жүгүртсөк:

«Радлов, кандай өңүттөн алып карабайлы – ал орус эмес. 21 жаштагы немис жигити Вильгельм Радлов 1858-жылы Россияга келип, орус академиясынын академигине чейин көтөрүлө алды. Ал өмүрүнүн акыркы саатына чейин (1918-ж.) немис бойдон калды. Орустар аны Василий Васильевич деп аташканы менен, ал өзүн Вильгельммин дей турган. Анын орусча сүйлөө речинде күчтүү немис акценти бар болчу. Радлов эмгектеринин көпчүлүгүн немис тилинде жазды. Анын “Түрк улуттары калк адабияты” аттуу эмгеги немис тилинде жарыяланды. “Сибирь жана Орто Азия калктарынын этнографиясы” эмгеги алигүнчө орусча жарыялана элек. Мен Радлов менен 1910-жылдан бери жакшы таанышмын. Ага мени азыркы Кеңеш өкмөтүнүн академиги Самойлович тааныштырган эле. Радлов менден укук факультетин таштап, чыгыш таануу факультетинде билим алышымды сунуштап, көндүрө албай жүрдү. Ооба, эгерде мен Радлов айткан жол менен кеткенимде балким, окумуштуу болуп чыгаар белем!? Радловдун мага көрсөткөн зор урматын жана жеке катышымды эске алуу менен бирге, ушул макаламды жазып отурам. Радлов орустарды жакшы көрбөй турган. Анын орустарды жек көрөөрү Биринчи Дүйнөлүк согуш маалында ачык-айкын болду. Ал Россиянын Германия менен согушуп ачканына катуу наразы боло турган. “Мамлекетин куруп берген немистерге каршы согуш ачкан доңуздар. Аларга илим жолун ачып берген да биз элек. Россияда түрк таануунун негизине да жол салган мен элем го. Эми эмне минтип орустар менин Германияма каршы согуш ачып олтурат?” – деп, кыжырлана турган»[6]. (“Яш Түркстан” - 1937-ж. №94)

Канткен күндө да, “Яш Түркстан” чет жерде жүргөн эмиграннтар арасында зор кадыр-баркка ээ болуп, журналистиканын өнүп-өсүшүнө өз салымын кошо алган, өз үнү бар, калыстыктан тайбай саясый багытта сереп салган жападан жалгыз көзгө басар басылмаларга айланган:

“Кеңеш өкмөтү делген Россиянын өзүндө партия кансырап, дипломаттары кыргынга учурап жатат. 1938-жыл эшигин ачты. Большевиктердин зулумдугу астында өмүр сүрүп жаткан тургундар, өзүлөрүнүн башын өлүмдөн алып калыш максатында бири-бирин каралашып, бири-бирин сатып, колго салып берүүдө[7]. Улут аралык катнаш, орус эмес калктар менен Россия арасындагы катнаш барган сайын чиеленишип баратат”. (“Яш Түркстан” – 1938-ж. №98)

“Орус шовинизминин тамыры тереңде жатат. Мен бул арада Д.Фурмановдун Жети-Суудагы большевик уюмдары туурасында жазган “Бүлүк” (“Мятеж”) романындагы кыргыздарга байланыштуу жеринен мисал

[3] “Чоң Түркстандын кыйрашы” – С. Шакибаев. 20б. Ф. “Кыргызстан” – Документалдуу повесть. Которгон:Б.Сексенбаев.
[4] «Казак» - гезити. 1918-ж. 18-декабрь. Китепте: «Мустафа Шокай» - 1-китеп. 14-15-б.б. Алматы – «Кайнар» - 1999.
[5] «Мустафа Шокай» - 1-китеп. 15-б. М.Койгелдиев., А.Нүсипхан. Алматы – «Кайнар» - 1999.
[6] «Радлов хакында» - Китепте: «Мустафа Шокай» - 2-китеп. 132-б. Алматы – «Кайнар» - 1999.
[7] «Мустафа Шокай» - 2-китеп. 153-б. Алматы – «Кайнар» - 1999.

келтире кетейин: Вилецкий: “Кыргыз? Алиги кыргыз каякта жүрөт? Сен мени кыргыздарменен теңештиргиң келип жатабы? Мени ким деп ойлойсуң? Мен алты жыл ордодо кызмат кылгам. Жок, мени кыргыздар менен бир катарга койгонуңуз жарабайт!” (1930-ж. 219-б.). Көрдүңүзбү, маселе кайда жаткандыгын. Орус шовинизми, оторчулук саясаты күч алып турат”[8]. (“Яш Түркстан” – 1935-ж. №69).

Жубайы Мария Яковлевна Шокайдын (Горина) кийин Парижде 1958-жылы жарык көргөн “Менин Мустафам” аттуу китебинде Франциядагы өткөн турмуштары туурасында төмөнкүчө эскерет:

“1929-жылдан баштап Мустафа “Яш Түркстан” журналын чыгара баштады. Бул журнал 1939-жылга чейин, бүткүл дүйнөлүк согуш башталгычакты чыгып атты.Германия Францияны басып алды. Өмүр сүрүү кыйындап кетти. Күн көрүштүн айла-амалын издеп, сатууга жарай турган колдо бар нерселерибиздин бардыгын саттык. 1941-жылы июнь айында Германия большевиктерге каршы согуш ачты. Мустафа Шокай да туткундалды[9]” – деп жазат.

Эми ушул жерден Мустафанын андан аркы тагдырына сереп салып көрөлү. 1941-жылдын сентябрь айларында Ножан шаарындагы үйүндө аялы Мария менен бейкапар олтурган жерден гестапочулар үйүнө сүзө качырып киришет. Мустафаны эки желдет астына салып, “Кампиен” лагерине айдап жөнөйт. Немистик желдеттер Мустафаны Англиялык “Интеллидженс сервис” деген уюмдун Германияга каршы чалгынчысы деп айыптап, бир ай чамасында түрмөдө камашат. Дал ошол түрмөдө жаткан жерден көптөн бери көңүлүн өйүп, ишке ашпай келген кыялындагы максаттарын орундатышты көздөп, бүтүндөй Туран элин тоталитардык эзүүдөн куткарыштын айласын издей, Адольф Гитлердин эң жакын тилектеш курбуларынын бири, рейхсминистр Альфред Розенбергге кат жолдойт. Катты колуна алган Альфред Розенберг Мустафаны “Кампиен” лагеринен бошотуп, маектешүүгө чакырат.

Мустафанын оюу, немистик концлагерлердеги эзүүдө туткундалып жаткан Орто Азиялык аскерлерден легион түзүп, кызылдарга каршы согушка аттанып, Орто Азияны Сталиндик бийликтен куткарып калуу болчу. Анын мүдөөсү немистер үчүн да пайдалуу экенине көздөрү жетишкен Альфред Розенберг менен профессор фон Менде Мустафаны кубатташып, немис маркалары менен бирге курал-жарак, атайы лагерлер түзүп берээрин убада кылышат. Ошентип, 1941-жылдын 15-ноябрынан тарта Берлинде алгачкы ирет “Түркстан легионун” түзүү ниетинде концлагердеги туткундардын айрымдарын эркиндикке чыгарып, немис тили менен кошо аскердик окуулар өтүлө баштаган.

Лагердеги туткундар менен таанышуу иретинде Польшанын Легионово деген жеринде жүрүп Мустафа Шокай 1941-жылдын 27-декабрында сүзөк оорусунан каза болот. Аялы Мария Шокайдын жана айрым легион курамындагы тилектеш адамдардын айтууларына караганда Мустафаны кара ниеттик менен фашисттик бийлик жок кылгандыгы да айтылып келет.

Немистердин колундагы ур токмогу болгондон, радиодон туткундарга кайрылуу жасагандан баш тарткан Мустафа он миңдеген туткундардын тирүүлөй тозок отуна кабылышканын өз көзү менен көрүп алып, үрөйү учкан. Лагерлердеги адам түгүл айбандын да колунан келбей турган немис аскерлеринин жырткычтык мамилелерине жаны кейип, аялы Марияга төмөнкүдөй кат жолдогон:

«Мындан ары чыдай албай турганмын. Мындан көрө өлгөнүм артык болуп турат. Кечээ күнү 35 адамды өлүм жазасынан аман алып калдым. Бирок, бул канчага дере уланат? Буларга итке таштанды ыргыткан сыяктуу нан таштайт. Суу деген жок. Буларга кездеме же жылуу төшөнчү берүүлөрүн өтүнүп сурандым. Беришеби-жокпу, ал да белгисиз. Бул маданияттуубуз деген немелер айбандан да ашып түштү[10] ”.

Туткундардын адам чыдагыс абалда калганына күбө болгон Мустафа жандан түңүлүп, Германиянын бийлик органдарына кат жолдойт:

“Сиздер – немистер, өзүңүздөрдү Европадагы эң маданияттуу адамдарбыз деп санайсыздар. Эгер силердин маданиятыңар менин көрүп жүргөндөрүм болсо, анда мен да сиздерге туткундардын чеккен азабын көрүшүңүздөрдү тилеймин. Силер, 20-кылымда жашап жатып, он үчүнчү кылымдагы Чыңгыз хандын жасаган зулумдугунан ашып түштүңүздөр. Маданияттуу калк экениңерди айтууга эч кандай негиз жок!” – деп СС офицеринин бирине катты табыштайт. Катты ачып окуган офицер: “пикирлериңди айтпай ак койсоң болмок, мунуң аша чаап кеткендик эмеспи?” – деген суроосуна:

- Эгер силер ушуга байланыштуу мага атуу жазасы эмес, асып салсаңыздар да каршылыгым жок. Мындай маданий коомдо өмүр сүргөндөн көрө өлгөнүм артык[11]. Бул коркунучтуу жагдайлардан кийин өмүр сүргүм да келбей калды!” – деп жооп кайтарган…

Пайдаланылган адабияттар

1.“Казакстан” - Энциклопедиясы. 4-китеп. “Мустафа Шокай” - 68-69-б.б. Алматы. 2007.
2.«Улуу талаанын элчиси» - Жанар Канафина, "Караван",25.01.2008ж.
3.“Чоң Түркстандын кыйрашы” – С.Шакибаев. 20б. Ф,. “Кыргызстан” – Документалдуу повесть. Которгон:Б.Сексенбаев.
4.«Казак» - гезити. 1918-ж. 18-декабрь. Китепте: «Мустафа Шокай» - 1-китеп. 14-15-б.б. Алматы – «Кайнар» - 1999.

[8] «Мустафа Шокай» - 1-китеп. 480-б. Алматы – «Кайнар» - 1999.
[9] “Мустафа Шокай” - Тандалмалар. Мария Шокай: “Менин Мустафам” – 474-б. Алматы,. “Кайнар”.
[10] “Мустафа Шокай”- 2-том. 512б. Алматы. “Кайнар”.
[11] “Мустафа Шокай”- 2-том. 494-495б.б. Алматы. “Кайнар”.

5.«Мустафа Шокай» - 1-китеп. 15-б. М.Койгелдиев., А.Нүсипхан. Алматы – «Кайнар» - 1999.
6.«Мустафа Шокай» - 2-китеп. 132-б. Алматы – «Кайнар» - 1999.
7.«Мустафа Шокай» - 2-китеп. 153-б. Алматы – «Кайнар» - 1999
8«Мустафа Шокай» - 1-китеп. 480-б. Алматы – «Кайнар» - 1999.
9.“Мустафа Шокай”- Тандалмалар. Мария Шокай: “Менин Мустафам” – 474-б. Алматы,. “Кайнар”.
10. “Мустафа Шокай”- 2-том. 512б. Алматы. “Кайнар”.

КЫЗЫЛ-КЫЯ ШААРЫНЫН НЕГИЗДЕЛИШИ ЖАНА АНЫН КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИНИН ТҮЗҮЛҮШҮНДӨГҮ ОРДУ

Акжол КАДЫРОВ*

Аталган статьяда Орто Азиядагы ири көмүр кендеринин бири болгон «Кызыл-Кыя» көмүр кенинин ачылышы, ага россиялык, европалык ишкерлердин таш көмүр кенин чалгындоосу, ишке киргизүүсү, Орто Азияга темир жолунун курулушу менен россиялык капиталга жол ачылышы изилденген. Таш көмүр кенинин ачылышы менен бирге жергиликтүү жумушчу табынын пайда болушу жана калыптанышы иликтенип, натыйжада кен аймагында жумушчулардын шаары Кызыл-Кыя негизделген. Кызыл-Кыя көмүр өндүрүү боюнча Орто Азиядагы алгачкы жана ири кен ишканасы болгон. Ошондуктан Кыргызстан «Орто Азиянын отунканасы» катары таанылып, Кызыл-Кыяшаары социалдык-экономикалык жана саясий жактан алгач Кыргыз Автономиялуу областынын, кийин союздук республиканын түзүлүшүнө олуттуу таасир эткендиги далилденген.

Фергана өрөөнү байыркы мезгилдерден бери карай тоо кен өндүрүшү боюнча дүйнөнүн көп өлкөлөрүнө таанымал болгон. Араб-парсы жана кытай булактарындачагылдырылгандай, бул аймак б.з. I к. кен байлыктары жана кен иштетүү боюнча атагы чыгып, Ферганадан түрк туткундары менен кошо ак кездемелер, курал-жарак, кылыч, жез, темир сыртка чыгарылып, Фергананын темир буюмдары, айрыкча курал-жарактар Багдадка чейин сатылып турган.

Б.з. I к. Баткен аймагындагы атагы чыккан Кан-и-Гут кени жөнүндө алгачкы маалымат атактуу дарыгер Авиценнанын эмгектеринде кездешет. Ал эми X к. таандык Ал-Истахринин “Китаб масалик ал-мамалик” аттуу географиялык-тарыхый эмгегинде: “Фергана тоолорунан асбест, бирюза, темир, жез, алтын жана коргошун казылып алынат. Аспарада кара таштуу тоо бар, бул таштар [жыгач] көмүр сыяктуу күйөт; ал жерден үч капты [ушундай көмүрдүн үч кабын] бир дирхемге сатышат жана анын күлү кездемелерди агартат[1] ”- деп жазган.

Бирок кийинки мезгилдерде Ферганадагы тоо кен өндүрүшү токтоп калган. XIX к. жарымына чейин бул өрөөндө көмүр өндүрүүгө көңүл бурулбай келген болсо, өткөн кылымдын 60-70-жж. баштап, б.а. Орто Азия Россияга кошулгандан кийин гана бул тармакка болгон “кызыгуу” кайрадан күчөп, анын натыйжасында кыргыз айылдарында да капиталисттик мамилелер пайда боло баштаган.

Падыша өкмөтү 1870-жылы Түркстандагы таш көмүр кендерин чалгындоого жана өздөштүрүүгө кызыккан жактарга атайын уруксат берүү жөнүндө генерал-губернаторлорго укук берген. Натыйжада Түркстандагы кара алтын байлыктарына орустар менен кошо европалыктардын да кызыгуусу күчөй баштаган.

Түштүк Кыргызстандагы алгачкы таш көмүр кени Сүлүктүдө, Көк-Кене-Сай суусунун боюнда жайгашкан. Мындагы таш көмүр жергиликтүү элге байыртадан эле белгилүү болгон. Ал жөнүндө: “1868-жылы жергиликтүү калктын жардамы менен таш көмүр кени изилденди жана ушул эле жылы көмүр казуу иши башталды[2] ”, – деп жазган “Түркстан жыйнагы”.

Мында көмүр казууну орус полковниги Фавицкийдин чакан ишканасы жүргүзгөн. Алар көмүрүн алгач Кожент шаарына алып барып сатышкан. 1870-жылдан баштап негизинен Түркстандын аскер бөлүктөрүнө жана Арал флотуна жөнөтүлө баштаган. 1871-жылы Россия менен Кокон хандыгынын ортосундагы карама-каршылыктардан улам көмүр казуу токтотулган. 1875-жылы Россия менен Кокон хандыгынын ортосундагы согушта Фавицкийдин көмүр кени Кокон хандыгы тарабынан өрттөлгөн. 1990-жж. кийин көмүр казуу кайрадан башталган.

Орто Азиядагы ири көмүр кендеринин бири – Кызыл-Кыя кени. Кичи Алай кырка тоосунун этегинде Эшме-Булак капчыгайында жайгашкан. Жергиликтүү элдер мурдатан эле капчыгайдагы суу жеп, жер бетине чыгып калган “күйүүчү кара ташты” казып алышып, отун катары пайдаланышкан. КенКызыл-Кыя, Ятан, Алмалык, Үч-Коргон сыяктуу 15 участкадан туруп, жалпы узундугу 12 км.ге жакын. 1898-жылы орустун округдук инженери Михайлов жергиликтүү элдин жардамы менен Эшме-Булакта геологиялык изилдөө жумуштарын жүргүзүп, көмүрдү мамлекеттик казынанын пайдасына казып алууну сунуштаган. Кийин бул жыл Кызыл-Кыя көмүр кенинин официалдуу ачылышы катары эсептелген.

1898-1904-жж. француз Шотт тарабынан (кыргыздар аны Чотбай дешкен) Кызыл-Кыянын чыгыш тарабындагы көмүр кени иштетилген.

Орус ишкери Спачев немец, бельгия жана француз ишкерлери менен бирге 1898-жылы Үч-Коргон кенин өздөштүргөн.

Кендин кыскача геологиялык маалыматтарын алгачкы ирет 1909-жылы М.М.Бронников менен В.Н.Вебер жарыялаган.

1903-жылы П.В.Фосс чалгындоо жана өздөштүрүү иштерин жүргүзгөн. 1908-жылы ал көмүр кени менен Скобелев шаарын туташтырган кууш колеялуу темир жолун курган. Орто Азияга темир жолунун курулушу бул аймактын экономикалык жана саясий жактан өнүгүүсүнө, товар жүгүртүүгө, капиталисттик мамилелерди жандандырууга өбөлгө болгон. В.И.Лениндин сөзү менен айтканда: “темир жолу акырындык менен орус капиталы үчүн Орто Азияга жол ачты[3] ”.

---

* Изденүүчү. Ajo150182@mail.ru

[1] Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. – Б., 2002. 33-б.

[2] “Туркестанский сборник”. № 57, стр.167.

[3] Ленин В.И. Чыг. 5-том, 82-б.

"Кызыл-Кыя" көмүр кенинде орус Н.Д.Батюшков көмүр казууну ири ишкер катары чыгармачылык менен баштаган. Ал өзүнүн шахталарын башкаларга салыштырмалуу бир топ жогорку деңгээлде жабдыган: кууш колеялуу темир жолун курган, көмүрдү лебедканын жардамы менен тартып чыгарган. Натыйжада көмүр казып алуу көбөйгөн. Ал Шотт менен П.В.Фосско тиешелүү кендерди сатып алган жана жаңы чалгындоолорду жүргүзгөн. 1912-жылдын май айында "Кызыл-Кыя" көмүр кенинин ээси, дворянин Н.Д.Батюшков кен мекемесин Петроградда негизделген орто азиялык "Кызыл-Кыя"акционердик коомуна сатып жиберет. Акционердик коомдун директору жана башкы акционери өзү болот. Коомдун негизги капиталы 3 млн рубль болгон. Акционердик коомдун башкы офиси Скобелев шаарында жайгашат. Коомдун башкармалыгынын курамына немец капиталынын өкүлчүлүктөрү да кирет. Акционердик коомдун максаты анын уставында белгиленгендей: "Кызыл-Кыя аймагындагы көмүр кендерин өздөштүрүү, Түркстандагы таш көмүр жана башка товарлар менен соода кылуу" болгон[4].

1912-жылы акционердик коом Скобелев шаары менен көмүр кенин туташтырган узундугу 35 верст болгон кууш колеялуу темир жолун ишке киргизет. Мындан сырткары литейлик бөлүм, механикалык мастерской, анча чоң эмес динамомашина менен иштөөчү электростанция, депо ж.б. курулат. 1914-жылдын күзүндө брикет фабрикасы курулуп, көмүр калдыктарынан даярдалган брикеттер сатыкка чыгарылат.

Брикет фабрикасынын курулушу кен казуунун көлөмүнүн көбөйүшүн далилдеген. Мында көмүр казуудан чыккан күкүм калдыктарды кайрадан атайын белгилүү бир калыпка салып даярдашкан. Брикеттен чыгарылган көмүр кадимки көмүрдөн эч айырмаланган эмес, ал эми каллориялуулугу боюнча да бирдей эле болгон. Бул ыкма бир топ кирешелерди арттырып, өндүрүштүн эффективдүүлүгүн жогорулаткан.

Ошентип, XX к. башында Кызыл-Кыядагы көмүр кендерин чалгындоо жана өздөштүрүү ишине орус жана европалык ишкерлер жапа тырмак аракет кыла баштайт.

Орус жана европалык ишкерлердин келиши, "Кызыл-Кыя" акционердик коомунун түзүлүшү менен Кыргызстандын аймагына монополисттик капиталдын киришине жол ачып, жергиликтүү өнөр жайдын жана капиталисттик мамилелердин өнүгүшүнө ыңгайлуу шарт түзүлөт.

Ошентип XX к. башында "Кызыл-Кыя" көмүр кенинин иштей башташы менен бул аймактын экономикалык жана саясий жактан өнүгүүсүнүн жаңы этабы башталат.

Капиталисттик мамилелер менен кошо жаңы технологиялар: көмүрдү лебедканын жардамы менен сыртка чыгаруу, темир жолу аркылуу ташуу, чакан электростанция, брикет фабрикасы сыяктуу ачылыштар жергиликтүү калктын аң-сезимине, күндөлүк турмуш-тиричилигине олуттуу таасир эте баштайт.

Көмүр казып алуу канчалык көбөйгөн сайын ага ошончо жумушчу күчү керек боло баштаган. Ошондуктан ишкерлер жумушчуларды жергиликтүү элдин арасынан ала баштаган. Натыйжада көмүр кенинин ишке кириши менен жергиликтүү калк жаңы жумушчу кесибин аркалай баштаган. Ошентип, байыртадан бери карай ата-бабаларынан тарта мал чарбачылыгы жана дыйканчылык менен гана шугурланышып келишкен жергиликтүү калктын арасынан көмүр казуу менен алектенген жумушчу табынын жаңы өкүлдөрү пайда боло баштайт.

Алгач көмүр кендеринде жергиликтүү калктын жакыр катмарлары гана иштеген болсо, кийинчерээк кенге жакын айыл-кыштактардын дыйкандары да келе баштаган. Мисалы, "Кызыл-Кыя" көмүр кени ачылганга чейин мында бир гана тейит уруусунун өкүлдөрү жашап, алар гана иштеген болсо, XX к. башында Караван, Кувасай, Үч-Коргон ж.б. жакын айылдардан найман, кыпчак, төөлөс, оргу, каңды ж.б. уруулардын өкүлдөрүкөчүп келип, шахтада иштей баштайт[5].

Ошентип, "Кызыл-Кыя" көмүр кенинин ачылышы менен бирге бул аймакта жумушчулардын чакан шаарчасы пайда болот.

Кызыл-Кыядан көмүр өндүрүү канчалык көбөйгөн сайын мындагы жумушчулардын саны да көбөйүп, анын натыйжасында мында көчүп келгендердин саны да көбөйө баштайт. Көмүр кенинин аймагындагы шаардын аймагы да кеңейип, анын инфратүзүмү улам жакшыра баштайт.

Ошол эле мезгилде Көк-Жаңгак, Сүлүктү, Таш-Көмүр кендери да жанданып, Падышачылык Россия көмүр өндүрүүгө өзгөчө маани бере баштайт.

"Кызыл-Кыя" көмүр кени Түркстандагы ири көмүр кендеринен болгон. 1916-жылы мындан 299 382 т көмүр казылган. Бул болсо бүт Түркстандагы ошол кезде казылган көмүрдүн 40,8%ын түзгөн.

Көмүр өндүрүүнүн натыйжасынан улам бул аймакта жушумчулардын шаарчасы болгон Кызыл-Кыянын негизделиши бул аймактын социалдык-экономикалык жактан өнүгүүсүнө олуттуу тасир эте баштаган. Анткени көчмөн, жарым көчмөн турмушта жашап, жалаң мал чарбачылыгы, дыйканчылык менен гана кесиптенишип келишкен жергиликтүү калк жумушчулук кесипти өздөштүрүп, кендин айланасына отурукташып, шаар тибиндеги турмуш кечире башташкан.

Кызыл-Кыя, Көк-Жаңгак, Сүлүктү, Таш-Көмүр кендеринин өздөштүрүлүшү менен Кыргызстандын аймагында ири көмүр шахталары пайда болуп, өлкөнүн өнөр жай тармагынын өнүгүшүнө негиз болгон. Анын натыйжасында Кыргызстандын саясий, экономикалык ж.б. мүмкүнчүлүктөрү кеңейип, алгач Автономиялуу область (1924-ж. 14-октябрь), андан Автономиялуу (1926-ж. 1-февраль), кийин союздук республикага (1936-ж. 5-декабрь) айланган.

Көмүр өндүрүүнүн көбөйүшү менен «Кыргызстан Орто Азиянын отунканасы» деп аталган. Көмүр өндүрүүнүн натыйжасында Кызыл-Кыя, Көк-Жаңгак, Сүлүктү, Таш-Көмүр сыяктуу шаарлардын пайда болушу,

[4] Татыбекова Ж.Т. История рудника "Кызыл-Кыя". – Ф., 1964. – С.17.
[5] Мамбеталиева К. Быт и культура шахтеров киргизов каменно-угольной промышленности Киргизии. – Ф., 1963. – С. 15.

өнүгүшү жана мындагы калктын санынын өсүшү – Кыргыз мамлекетинин түзүлүшүнө жана анын экономикалык-социалдык жактан өнүгүүсүнө олуттуу таасир этип турган.

Адабияттар:

Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. – Б., 2002. 33-б.
Ленин В.И. Чыгармалар. 5-том, 82-б.
Мамбеталиева К. Быт и культура шахтеров киргизов каменно-угольной промышленности Киргизии. – Ф., 1963.– С. 15.
Татыбекова Ж.Т. История рудника "Кызыл-Кыя". – Ф., 1964. – С. 17.
"Туркестанский сборник". № 57, – С. 167.

OSMANLI TAŞRASINDA YÖNETİLME KAYGILARI: UŞAK AHALİSİNİN MÜLKİ-İDARİ TALEPLERİ VE OSMANLI DEVLETİNİN TUTUMU (1870-1915)

Biray ÇAKMAK[*]

Giriş

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda batıdan mülhem yenilik hareketlerine hız verdi. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile modernleşme süreci, bütüncül bir nitelik kazandı. İç ve dış dinamikler çerçevesinde merkez ve taşra teşkilatında önemli değişiklikler yaşandı.

Tanzimat Dönemi'nden itibaren Osmanlı merkez bürokrasisi, merkeziyetçi bir yönetim anlayışını benimsedi.[1] Buna göre *güçlü bir taşra idaresi*, merkezin taşradaki etkinliğini ve kontrolünü daha da arttıracaktı. Yani devlet, varlığını *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne*'nin en küçük idarî birimlerine kadar hissettirecek, bunu da nitelik ve nicelik bakımından gelişmiş modern bir bürokrasi vasıtasıyla yapacaktı. Bu anlayış çerçevesinde taşra idaresinde yeni idarî sistem kurmaya yönelik çalışmalara hız verildi. 1864 yılında Tuna Vilayeti teşkil edildi. Yeni sistem, ilk olarak burada uygulandı ve kısa sürede olumlu sonuçlar alındı. 1871 yılında yeni bir nizamname yayınlandı ve vilayet sisteminin esasları, tafsilatlı bir şekilde belirlendi.[2]

Tanzimat Dönemi'nden itibaren Osmanlı Devleti, merkeziyetçi bir taşra idaresinin teknolojik araçlarını da edinmeye başladı. Öncelikle mekânlar arası mesafeleri kısaltan demiryolları inşa edilmeye çalışıldı. Aynı zamanda, bilgi ve haber hareketliliğinde büyük kolaylıklar sağlayan telgraf hatları tesis edildi. Telgraf hatları, demiryollarına göre daha az maliyetli olduğundan, kısa sürede tüm ülke genelinde yaygınlaştırıldı. Osmanlı merkezî idaresi, ayrıca yeni modern okullar açmak suretiyle ihtiyaç duyduğu insan kaynakları sorununu çözmeye çalıştı. Bu okullarda, talebeye, modern yönetim biliminin gerektirdiği bilgileri içeren dersler talim ettirildi. Bu sayede öğrenciler, modern bürokrasinin gerekleriyle donatılmaya çalışıldı. Mektebi başarıyla bitirenler ise taşrada nahiye müdürü, kaymakam, mutasarrıf, vali vb. olarak istihdam edildiler.[3]

Vilayet sistemi, 1867 yılından itibaren *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne*ye teşmil edildi. Zira *mukaddemâ tertîb ve teşkîl olunan vilâyetlerden müşâhede olunmakda olan fevâ'id ve muhasenâtdan dolayı bu usûlün ta'mîmen icrâsı* için irade çıkmıştı. Bunun üzerine konu, Meclis-i Vâlâ-yı Âhkâm-ı Adliye'de müzakere edildi. Burada kaleme alınan mazbata ve teşkîli kararlaştırılan vilâyetleri gösteren cetvel, Meclis-i Vükelâ'ya gönderildi. Meclis-i Vükelâ'da, *ıslâhât-ı 'umûmiye-i mülkiyenin neşr ve ta'mîm-i âsârı zımnında Burusa ve Kocaili ve Karesi ve Karahisâr-ı Sâhib ve Kütahya Sancaklarından mürekkeb olmak üzere Hüdavendigar Vilayeti nâmıyla bir heyet-i idâre-i cedîdenin teşkili* uygun bulundu. Hüdavendigar Vilayeti ile birlikte başka vilayetlerin kurulması da kararlaştırıldı.[4] Kısa süre sonra da, yani 10

---

[*]Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Uşak. e-mail: biray.cakmak@usak.edu.tr

[1] Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, Vol. 1, No. 1, 1980, pp. 89; David Kusher, "The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914", *Middle Eastern Studies*, Vol. 23, No. 3 (Jul.), 1987, pp. 274; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, Osman Akınhay (Çev.), Agora Kitaplığı, İstanbul 2005, s. 154; Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004, s. 102; Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri, Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. 22-23.

[2] Vilâyet sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Carter V. Findley, "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", *Palestine in the Late Ottoman Period Political, Social and Economic Transformation*, David Kushner (Ed), Yad Izhak Ben-Zvi, Jerusalem, E. J. Brill, Leiden 1986, pp. 8-10; Abdülhamit Kırmızı, "Taming the Governors: The Swinging Pendulum of Power over the Ottoman Provinces in the Nineteenth Century", *International Journal of Regional and Local Studies*, Vol. 6, No. 1, Spring, 2010, pp. 8-10; Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Tülay Ercoşkun (Ed.), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 209-218, 231-254; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008, s. 427-434.

[3] Bu okulların en önemlisi, 1859 yılında faaliyete geçen Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye idi. Mevcut kanunların layıkıyla uygulanması, memleketin iyi bir şekilde idare edilmesi ve istenilen ilerlemenin temini için ehîl ve erbab memurlara ihtiyaç vardı. Oysa diğer hizmetleri yapacak memurlar için mahsûs birer tarîk bulunduğu halde, *idare-i mülkiye* memurları için müstakil bir tarîk, yani mektep mevcut değildi. Bu sebeple ehîl olmayan kimseler, kaymakamlık ve müdürlük görevlerine gönderilmekteydi. Bu kişiler, evâmir-i devleti lâyıkıyla anlayamamakta, dolayısıyla arzu edilen gelişmeler sağlanamamaktaydı. Dolayısıyla *ihlâl-i idâre ve mesâlihe ve envâ'-ı müşkilât îkâ'ına sebeb olan şu yolsuz hâlin dahi sâye-i müceddedvâye-i hazret-i şâhânede hüsn-i sûrete ifrâğıyla mesâlih-i devletin rûhu mesâbesinde olan bu nev' me'mûriyetlerde liyâkat-ı sahîha ashâbı bulundurulması devletce ve memleketce ne derecelerde ehemm ve elzem olduğu umûr-ı ma'lûmedendi ve şu hâl-i muzırrın indifâ'ı ise böyle me'mûriyetler içün dahi müstakil bir tarîk vaz' idilmesine mütevakkıf*dı (BOA. İrade, MMS, 12/519, 9 Mayıs 1858/25 N 1274). Kısaca kaymakam ve müdür gibi mülkî idareciler yetiştirmek üzere bir mülkiye mektebinin teşkili zaruri görüldü. Bu çerçevede *aklâm-ı şâhânede bulunan ketebenin ehliyetlülerinden ve talebenin mukaddemâ 'ulûm görmüş müste'idânından münâsib mikdâr zât bi'l-imtihân intihâb olunarak kendilerine lüzûmu mertebede fenn-i târîh ve coğrafya ve hisâb ve ekonomi politik ve nizâmât-ı cedîde ve mu'âhedât-ı saltanat-ı seniyye okutdurulub bunlardan kesb-i istihkâk idenlerin o misüllü taşra me'mûriyetlerine ta'yîniyle açıkdan şunun bunun kâ'immakâm ve müdîr nasb olunmaması hakkında ittihâzı îcâb iden usûl ve nizâmın bi'l-etrâf müzâkeresi* irâde-i seniyye ile emredildi. Bunun üzerine konu, Meclis-i 'Alî-i Tanzimât'a havâle olunarak, müzakere edildi. Kaleme alınan nizâmnâme ve mazbata, Sadrazam'ın arz tezkiresi ile padişaha sunuldu. Gerekli irade, 9 Aralık 1858 tarihinde çıktı (BOA. İrade, MVL, 17887, 9 Aralık 1858/3 Ca 1275). Meydana getirilen mevzuata göre mektebe, kalemlerde müstahdem kâtiplerden, talebeden ve taşradaki hânedânzâdelerden yüz kişi seçilecek, bunlara idâre-i 'ulûm-ı mülkiyece bilinmesi gereken ilimler tahsil ettirilecek, akabinde imtihana tabi tutulacaklar ve başarılı bulunanlar, taşradaki memuriyetlere tayin edileceklerdi. Bunun dışında her kim olur ise olsun bu hizmetlerde istihdâm ettirilmemeleri sureti temin edilecekti (BOA. İrade, MMS, 12/519, 9 Mayıs 1858/25 N 1274. Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne hakkında ayrıca bkz. Ali Çetinkaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, 1859-1868*, Cilt I, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, s. 30-55; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Osman Yener (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 77-78; Metin Heper, "19. Yy'da Osmanlı Bürokrasisi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 248).

[4] 1867 yılında teşkili kararlaştırılan vilayetler ve bu vilayetlere bağlı sancaklar şu şekilde idi; Biğa Sancağı ve Midillü ve Sakız ve Rodos Adaları'ndan oluşan Bahr-i Sefîd Vilayeti, Trabzon ve Batum ve Canik ve Gümüşhane Sancakları'ndan oluşan Trabzon Vilayeti, Aydın ve İzmir ve Denizli ve Saruhan ve Menteşe Sancakları'ndan oluşan Aydın Vilayeti, Ankara ve Kayseriye ve Bozok Sancakları'ndan oluşan Ankara Vilayeti,

Haziran 1867 tarihinde Hüsnü Paşa, Hüdavendigar Vilayeti'nin ilk valisi olarak tayin edildi.[5]

Yeni sisteme göre eyaletler kaldırıldı, yerlerine vilayetler kuruldu. *Taksîmât-ı mülkiyece* vilayetler sancaklardan, sancaklar kazalardan meydana geldi. Kazalar ise nahiyelere taksim edildi. Bu birimlere sırasıyla valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar, müdürler yönetici tayin edildi. Mahallelerle köylerin yönetimi ise muhtarlara bırakıldı. Aynı zamanda taşra idaresinde çok sayıda meclis kuruldu. Vilayet, sancak ve kaza idare meclisleri bunlar arasındaydı. Bu meclislerde tabiî ve seçilmiş azalar yer aldı. Mesela kaza idare meclislerinde kaymakam başkandı. Mal müdürü, tahrirat kâtibi, müftü, Ermeni murahhasa vekili, Rum metropolit vekili ve sair dinî cemaatlerin liderleri, meclislerin tabiî üyelerini meydana getirdi. Kaza idare meclislerinde, ayrıca Rum ve Ermeni gibi toplulukların birer, Müslümanların ikişer seçilmiş üyesi vardı. Bu meclisler, daha ziyade istişare organı niteliğindeydi.[6]

Taşradaki mülkî-idarî yapıda zamanla idarî, askerî, malî, ticarî vb. lüzum üzerine yeni düzenlemeler yapıldı. Bu çerçevede Hüdavendigar Vilayeti'nde de çok sayıda mülkî-idarî düzenlemeler gerçekleştirildi. Yeni vilayetler, sancaklar, kazalar, nahiyeler kuruldu. Bazı köyler nahiyeye, bazı nahiyeler kazaya, bazı kazalar sancağa dönüştürüldü. Merkezî idare, bu süreçte ahalinin taleplerini de dikkate aldı.

Uşak Kazası'nın Mülkî Taksîmâtı Hakkında

Uşak Kazası, 1867 yılında, Hüdavendigar Vilayeti'nin Kütahya Sancağı'na bağlandı. Uşak ve çevresi, daha önceki yıllarda da Kütahya Sancağı'nın bir kazası idi. Bu idarî durumunun, 15. yüzyıla kadar geri giden bir tarihî arka planı vardı. Uşak Kazası, Osmanlı Devleti tarih sahnesinden çekilinceye kadar bu durumunu korudu. Hatta Türkiye Cumhuriyeti Devleti Dönemi'nde, 1953 yılında, il oluncaya kadar Kütahya'ya bağlı kaldı.

1871 yılından itibaren Uşak Kazası'nda, *taksîmât-ı mülkiyece* Banaz[7] ve Göbek Nahiyeleri vardı. Gediz, Uşak Kazası'na bağlı bir nahiye iken, 1871 yılında kazaya tahvil edildi.[8] Uşak Kazası'nın Banaz ve Göbek Nahiyeleri'nden oluşan mülkî yapısı, varlığını uzun süre devam ettirdi.[9] 14 Ocak 1907 tarihinde Karahallı Nahiyesi'nin kurulması sonucunda Uşak Kazası'ndaki nahiye sayısı üçe ulaştı.[10] 1870-1908 yılları arasında Banaz Nahiyesi'ni nahiye müdürü idare etti. Göbek Nahiyesi ise bazen nahiye müdürü, bazen zâbıta-ı mülkiye memuru tarafından yönetildi.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, 1914 yılında, Sivaslı Nahiyesi'nin kuruluşu ile nahiye sayısı dörde çıktı. Zira Kütahya Mutasarrıflığı, nevâhi teşkilatı hakkında Hüdavendigar Vilayeti'ne 15 Mart 1914 tarihinde bir tahrirat gönderdi. Bu tahriratla Uşak Kazası'nda üç mevcuda ilaveten on yeni nahiyenin kurulmasını teklif ve talep etti.[11] Akabinde Hüdavendigar Vilayeti Encümen-i Daimîsi, Kütahya Mutasarrıflığı'nın gönderdiği evrakı tetkik etti ve sadece Sivaslı Nahiyesi'nin kurulmasını uygun buldu. Neticede İstanbul'un da tensibiyle 1914 yılında Sivaslı Nahiyesi kuruldu.[12] Hüdavendigar Vilayeti, diğer nahiyelerin teşkilini, *ahvâlin nâ-müsâ'id* olmasını gerekçe göstererek uygun bulmadı.[13]

Uşak Ahalisinin (Eşrâfının) Aydın Vilayeti'ne Bağlanmaya ve Liva Olmaya Yönelik Talepleri

Uşak Kazası ileri gelenleri, 24 Şubat 1871 tarihinde Aydın Vilayeti'ne ve İstanbul'a gönderdiği umûmî mahzarlarla[14]; Uşak Kazası'nda, diğer kazalara göre ticaretin ve ziraatin daha fazla geliştiğini, Uşak'ın yıllık 10000-

---

Diyarbekir ve Amed ve Ma'muretü'l-'aziz ve Mardin ve Siird ve ma'a Ma'âdin-i Hümâyûn Siverek ve Hısn-ı Mansur Sancakları'ndan oluşan Diyarbekir Vilayeti, Amasya ve Sivas ve Karahisar-ı Şarkî Sancakları'ndan oluşan Sivas Vilayeti, Kastamonu ma'a Ereğli-i Bolu ve Sinob ve Kengiri Sancakları'ndan oluşan Kastamonu Vilayeti, Selanik ve Siroz ve Drama ve Manastır ve Kesriye ve Ohri Sancakları'ndan oluşan Selanik Vilayeti, Konya ve İçil ve Teke ve Alâiye ve Hamid ve Burdur ve Niğde Sancakları'ndan oluşan Konya Vilayeti, Yanya ve Ergiri (?) ve Berat ve Preveze ve Nadire (?) ve ma'a Galos Tırhala Sancakları'ndan oluşan Yanya Vilayeti, Üsküb ve Prezrin Sancakları'ndan mürekkep Üsküb Vilayeti (BOA. A. (DVNS. TVCM. d. 00001, s. 40-41).

[5] BOA. A. (DVNS. TVCM. d. 00001, s. 39. *Teşkîl-i Vilâyet der-Burusa 1284* bilgisi için bkz. 1870-1871/H.1287 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa, s. 28; 1874-1875/H.1291 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa, s. 31. Uşak Kazası'nın da dâhilinde yer aldığı Kütahya Sancağı'nın ilk mutasarrıfı Tevfik Paşa idi. Bu görevi, 18 Ağustos 1867 tarihinden 7 Şubat 1868 tarihine kadar devam etti (1901-1902/H.1319 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa, s. 54).

[6] Taşra idaresinde teşkil edilen meclisler için bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 70-80.

[7] Tanzimat Dönemi'nde, Uşak Kazası'nın mülkî-idarî yapısında sık sık değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Nitekim 1867 öncesinde, Banaz, kaza statüsünde idi ve kaza müdürü tarafından idare edilmekteydi. Akabinde kaza müdürlüğü kaldırıldı. Banaz ve çevresi, Uşak Kazası'na nahiye olarak ilhak edildi. Bunun üzerine ahali, resmî işlerini görmede sıkıntı çekmeye başladı. Bundan dolayı ahali, Banaz'da tekrar müdürlük teşkilini ve 300 kuruş maaşlı bir müdür tayinini talep etti. Ahalinin bu talepleri, uygun bulundu ve Bekir Ağa vekâleten Banaz Kazası müdürü olarak tayin edildi (BOA. MVL. 712/49, 1 Eylül 1865/9 R 1282).

[8] 1870-1871/H.1287 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa, s. 87, 147.

[9] 1874-1875/H.1291 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa, s. 80; 1878-1879/H.1296 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa, s. 91, 94; 1879-1880/H.1297 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa, s. 121, 175; 1883-1884/H.1301 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa, s. 173; 1887-1888/H.1305 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa, s. 98; 1892-1893/H.1310 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa, s. 200, 366; 1900-1901/H.1318 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa, s. 224; 1902-1903/H.1320 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa, s. 232-233.

[10] BOA. İrade, Dâhiliye, 35, 14 Ocak 1907/29 Za 1324.

[11] Kütahya Mutasarrıflığı'nın Uşak Kazası'nda, üç mevcutla birlikte kurulmasına izin verilmesini talep ettiği nahiyeler ile köy sayıları ve nüfusları şu şekildeydi; Merkez-i kaza ve merkeze bağlı köyler 14 köy, 23998 kişi; Orta Nahiyesi (Orta Köyü nüfusu 4508 kişi) 15 köy, 4508 kişi; Yapağılar Nahiyesi (14 köy, 4525 kişi); Susuzören Nahiyesi (11 köy, 4979 kişi); Mende Nahiyesi (14 köy, 4209 kişi); Umurca Nahiyesi (12 köy, 4447 kişi); Sivaslı Nahiyesi (Merkez nüfusu 1793 kişi) 10 köy, 6722 kişi; Bulkaz Nahiyesi (Merkez nüfusu 1865 kişi) 9 köy, 5165 kişi; Karahallu Nahiyesi (Merkez nüfusu 3033 kişi) 8 köy, 7917 kişi; Has Nahiyesi (Merkez nüfusu 1056 kişi) 9 köy, 4667 kişi; Göbek Nahiyesi (Merkez nüfusu 3437 kişi) 12 köy, 5142 kişi; Büyükoturak Nahiyesi (Merkez nüfusu 1441 kişi) 11 köy, 5136 kişi; Banaz Nahiyesi (Merkez nüfusu 478 kişi) 15 köy, 4680 kişi; Susuz Nahiyesi (14 köy, 5509 kişi). Kaza dâhilinde toplam 168 köy ve 91604 kişi vardı (BOA. DH. İUM. 5-4/3, 3 Ağustos 1914/11 N 1332).

[12] BOA. DH. İUM. 5-4/3, 3 Ağustos 1914/11 N 1332.

[13] BOA. DH. İUM. 5-4/3, 3 Ağustos 1914/11 N 1332.

[14] Mahzar-ı umûmî veya 'arz-ı mahzar, çok sayıda kişinin her hangi bir konuda üst ve yetkili makamlara isteklerini, şikâyetlerini ve dileklerini ifade etmek amacıyla kaleme aldıkları bir tür arzuhaldir. Mahzar-ı umûmîlerin altında çok sayıda mühür ve/veya imza bulunurdu (Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1994, s. 315-320; Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 55-62).

12000 kese[15] aynî ve nakdî vergi veren büyük bir kaza olduğunu, iktisadî bakımdan Uşaklı tüccarların, esnafın ve çiftçilerin zengin ve servet sahibi olmaları gerekirken, aksine günden güne gerileyip perişanlaştıklarını, Uşaklılarda olması gereken zenginliğin, Kütahya'da oluştuğunu, Kütahya'dan gördükleri zarar ve ziyanın tarif edilemeyecek derecelere vardığını, bu zararlardan birinin aşar maddesi olduğunu, zira Kütahya eşrâfının, kazalarının aşar iltizamını aldıklarını, çiftçilere haksızlık yaptığını, talimatlara mugayir bir şekilde kendi menfaatleri için harmanların zamanında kaldırılmasına müsaade etmediklerini, bu sebeple çiftçilerin mahsullerinin uzun süre harmanda kaldığını, çoğu zaman mahsulün kardan ve yağmurdan çürüdüğünü, sırf bu yüzden kazanın yıllık 20-30 bin kuruş zarara uğradığını, kanunen kaza idare meclisinde görülmesi gereken davaların Kütahya'da gördürüldüğünü, bundan dolayı ahalinin sıkıntı çektiğini, Kütahya'ya idarî bakımdan bağlı olmalarından zerre kadar hoşnut olmadıklarını, hem Hüdavendigar Vilayeti'yle, hem Kütahya Sancağı'yla ticarî bakımdan münasebetleri bulunmadığını, tüm ticaretlerinin İzmir'le gerçekleştiğini[16], İzmir (Aydın) Vilayeti'nin Uşak Kazası'nın ruhu ve *sebeb-i nimeti* olduğunu, ayrıca Uşak'ın merkezî bir mevkide ve çevre kazalarla münasebeti bulunduğunu, bu kazalara sekiz-on, nihayet onbeş saat[17] kadar yakın bir mevkide yer aldığını, Uşak Kazası'nın mutasarrıflığa her bakımdan şayan ve layık olduğunu, bu sebeplerle Uşak Kazası'nın ya mutasarrıflığa tahvil edilmesini, ya da Kütahya Sancağı'ndan ayrılarak Aydın Vilayeti'ne bağlanmasını, kısaca *Kütahya'nın pençe-i gaddarânelerinden* kurtarılmalarını ifade ve talep ettiler.[18]

Bu arada bir kısım Uşak Kazası ileri geleni, 24 Şubat 1871 tarihli umûmî mahzara aksi yönde bir başka mahzarı, Kütahya Mutasarrıflığı'na 8 Mart 1871 tarihinde gönderdi. Bu mahzarda; İzmir şehriyle ticarî münasebetleri olan bazı tüccarın Uşak Kazası'nın Aydın Vilayeti'nin Saruhan Sancağı'na bağlanması amacıyla mahzarlar düzenlediklerini, bu vesileyle Uşak Kazası'nda çeşitli usulsüzlüklerin yapıldığını, kaza aşarının zamanında Kütahya'da mültezimlere ihale edilmediğini, bu yüzden fukara ahalinin pek çok zarar gördüğünü iddia ettiklerini, hakikate muğayir bir şekilde tanzim ettikleri mahzarlardan birini Aydın Vilayeti'ne, diğerini de Dersaadet'e gönderdiklerini, oysa ahalinin çoğunun bu mahzarlardan haberdar olmadığını, bazılarına hayırlı bir işimiz var denilerek bu mahzarların mühürlettirildiğini, ayrıca Aydın Vilayeti'nin merkezi bulunan İzmir şehrinin Uşak Kazası'na mesafesinin kırk sekiz-elli saat, Manisa Mutasarrıflığı'nın mesafesinin de kırk saat olduğunu, buna karşılık Kütahya'nın daha yakın bir yerde bulunduğunu, Kütahya'da her türlü işlerini sorunsuz bir şekilde hallettiklerini, kaza aşarının zamanında ihale edilmediği iddiasının yersiz ve asılsız olduğunu, iddia sahiplerinin, aşar ihalelerinin, mültezimlere verilmeyip, idarede kalmasını istediklerini ve böylece menfaatlerini temin peşinde koştuklarını, kendilerinin Kütahya Livası'na bağlı olmaktan son derece hoşnut ve memnun olduklarını, bu sebeplerle Uşak Kazası'nın Kütahya Sancağı'ndan ayrılarak, Aydın Vilayeti'ne bağlanmasına asla rızaları olmadığını ifade ettiler.[19] Kütahya Mutasarrıflığı, bu mahzarı, 21 Mart 1871 tarihinde Hüdavendigar Vilayeti'ne gönderdi. Hüdavendigar Vilayeti de 31 Mart 1871 tarihinde gereğini, Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi. Vilayet, ayrıca ahalinin talepleriyle uyumlu mütalaasını da Dâhiliye Nezareti'ne arz etti. Akabinde konuyu, Sadaret Şûrâ-yı Devlet'e havale etti. Şûrâ-yı Devlet, Dâhiliye Dairesi, ileri gelenler tarafından gönderildiği rivayet edilen 24 Şubat 1871 tarihli umûmî mahzarın henüz ulaşmadığını gerekçe göstererek, konunun, söz konusu mahzar geldiğinde müzakeresine karar verdi. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Hüdavendigar Vilayeti'ne, aynı doğrultuda malumat verdi.[20]

Bu karar üzerine Aydın Vilayeti, 24 Şubat 1871 tarihli umûmî mahzarı, 23 Nisan 1871 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdi.[21] Akabinde Dâhiliye Nezareti, evrakı Sadaret'e, Sadaret de Şûrâ-yı Devlet'e havale etti. Bu arada Sadaret, Maliye Nezareti'nin konuyla ilgili mütalaasını istedi. Maliye Nezareti Sadaret'e verdiği cevapta, *bu misillü tahavvülât icrâsı mu'âmelât-ı hesâbiye ve kuyûdiyyece teşvîşe mü'eddî olur ise de ahâlice ve idârece lüzûm ve ihtiyâc-ı sahîh göründüğü hâlde rabt ve ilhâk maddesi bi'z-zarûre ihtiyâr olunarak mu'âmelât-ı kuyûdiyye ve hesâbiyye tashîh ve ıslâh olunmakda bulunduğu*nu ifade etti.[22]

Neticede her iki mahzar ve konuyla ilgili evrak, Şûrâ-yı Devlet, Dâhiliye Dairesi tarafından müzakere edildi. Dâhiliye Dairesi, Uşak Kazası'nın Aydın Vilayeti'ne bağlanması için takdim edilen mahzarın, bazı ileri gelenlerin tahrik ve teşvikiyle düzenlendiğine, Kütahya'ya yakınlığı ve münasebeti ve konuyla ilgili birbirine mugayir mahzarların varlığı sebebiyle Uşak Kazası'nın mevcut durumunun muhafazasına, Aydın Vilayeti'ne bağlanmasının uygun olmadığına karar verdi. Akabinde bu kararı, Dâhiliye Nezareti, Aydın ve Hüdavendigar Vilayetleri'ne bildirdi.[23]

Uşak Kazası ileri gelenleri, 30 Haziran 1871 tarihinde bir umûmî mahzar daha tanzim ettiler ve Sadaret'e gönderdiler. Kaza idaresindeki usulsüzlükler hakkında önemli bilgiler içeren bu umûmî mahzarda; vilayet sistemine geçilmesini müteakip Uşak Kazası'nın Kütahya Sancağı'na bağlılığının devam ettiğini, şimdiye kadar Kütahya Mutasarrıfları'ndan herhangi bir şikâyetlerinin vaki olmadığını, ancak bir süreden beri kaza müftüsü Mustafa Efendi'nin fesadı sebebiyle ahalinin birbirine düştüğünü, müftü tarafından tüm davalara müdahale edildiğini, ilk önce Mustafa Efendi'ye giderek dilediği kadar akçeyi verenlerin şer'î ve nizamî davalarda haklı çıkarıldıklarını, dolayısıyla

---

15 Bu terim hakkında bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 247-249.

16 Bu durum, döneme ait kaynaklarda sık sık dile getirilmektedir; 'Uşşâk Kasabasının başluca iskelesi İzmir şehridir. Çünki Kasaba Demiryolu hattının Alaşehir istasyonu, 'Uşşâk Kasabası'na ancak on iki sâ'at mesâfede olduğundan emti'a-ı ticâriyye Alaşehir'e nakl ve oradan şimendüfer ile Kasaba ve Mağnisa'dan geçerek İzmir limanına îsâl olunur (1889-1890/H.1307 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa, s. 214).

17 Buradaki 1 saat, yaklaşık 5 km'lik bir mesafeye tekabül etmektedir.

18 BOA. ŞD. 1376/5, Aydın 1/160, 31 Temmuz 1871/13 Ca 1288.

19 BOA. ŞD. 1535/3, Hüdavendigar 1/136, 19 Nisan 1871/28 M 1288.

20 BOA. ŞD. 1535/3, Hüdavendigar 1/136, 19 Nisan 1871/28 M 1288.

21 BOA. ŞD. 1376/5, Aydın 1/160, 31 Temmuz 1871/13 Ca 1288.

22 BOA. ŞD. 1376/5, Aydın 1/160, 31 Temmuz 1871/13 Ca 1288.

23 BOA. ŞD. 1376/5, Aydın 1/160, 31 Temmuz 1871/13 Ca 1288.

ahalinin hukukunun ihlal edildiğini, müftünün rüşvet almak suretiyle servet kazandığını, ancak bununla da yetinmediğini, sekiz aydır Uşak Kaymakamı bulunan Ali Bey'in üzerinde nüfuz kurduğunu, Ali Bey'in Uşak'a gelmesini müteakiben Müftü Mustafa Efendi'nin yol göstermesiyle şundan bundan 400 liradan fazla para aldığını, alacaklılarına güyâ borç suretiyle senet verdiğini, müftünün ve kaymakamın diğer kaza görevlileri de dâhil olduğu halde bir ittifak hâsıl ederek, diledikleri gibi irtikabâta cesaretle çeşitli uygunsuzluklar yaptıklarını, Uşak Kazası dâhilinde türlü türlü fenalıklara sebep olduklarını, kanunsuzluklarında ve yolsuzluklarında kendilerine yardımcı olan kişileri kaza idare meclisi azalığına, ticaret mahkemesi ve belediye reisliklerine ve sair hizmetlere tayin ettiklerini, köy muhtarlarını para karşılığında nizama aykırı bir şekilde değiştirdiklerini, muhtarların da verdikleri akçeyi çıkarmak için ahaliyi soymaya çalıştıklarını, kaymakamın ve müftünün, usulsüzlüklerinin liva merkezi Kütahya'dan haber alındığının farkına varmaları üzerine haklarında yapılacak hukukî muameleden korktuklarını, bu sebeple ahaliden bazılarını iğfal ederek, kırk sekiz saat mesafede bulunan İzmir'e (Aydın Vilayeti'ne) Uşak Kazası'nı ilhak ettirmek istediklerini, bu sırada da biraz zaman kazanmak düşüncesiyle mahzarlar tanzim ettirdiklerini, konuyla ilgili girişimlerde bulunması için Belediye Meclisi Sandığı'ndan nizama aykırı bir şekilde 12000 kuruş akçe vererek Dersaadet'e adam gönderdiklerini ve alınan haberlere göre; Uşak'ın İzmir'e bağlanmak üzere olduğunu, hâlbuki Uşak Kazası'nın İzmir'e ilhakının ahali için pek çok güçlüğü beraberinde getireceğini, dolayısıyla Kütahya'dan ayrılmaya hiçbir şekilde rızalarının olmadığını, bundan önce Uşak Kazası eşrafı tarafından bu ilhaka rızaları olmadığına dair tanzim edilen mahzarın vilayet ve livaya gönderildiğini, ayrıca Uşak Kazası Kaymakamı Ali Bey'in ve müftüsü Mustafa Efendi'nin azledilmeleri için daha önce liva merkezi Kütahya ile vilayet merkezi Bursa'ya arzuhaller takdim ettiklerini ifade ettiler.[24]

Bunun üzerine Sadaret, mahzarı, Şûrâ-yı Devlet'e havale etti. Konu, Şûrâ-yı Devlet, Dâhiliye Dairesi'nde görüşüldü. Dâhiliye Dairesi, Uşak Kazası'nın Aydın Vilayeti'ne ilhakıyla ilgili mahzarın gerçekleri yansıtmaktan uzak bulunduğuna, Uşak Kazası'nın Kütahya Sancağı'na bağlı kalmasının daha uygun olduğuna karar verdi. Ahalinin dile getirdiği talepleri yerinde buldu. Dâhiliye Dairesi, ayrıca kanunsuz hareketlerinden ve usulsüz uygulamalarından dolayı şikâyet edilen kaymakam Ali Bey ile müftü Mustafa Efendi hakkında gerekli tahkikatın yapılmasını kararlaştırdı. Neticede Dâhiliye Dairesi tarafından alınan bu kararları, Sadaret, Dâhiliye Nezareti'ne, o da Aydın ve Hüdavendigar Vilayetleri'ne bildirdi.[25] Kısaca Uşak Kazası ileri gelenlerinin, mevcut durumu muhafazaya yönelik ve değişime muhalif bu mahzarı, Osmanlı merkezî idaresi tarafından yerinde bulundu. Böylece Uşak Kazası, Kütahya Sancağı'na bağlı kalmayı sürdürdü.

Uşak Kazası ileri gelenlerinin idarî-mülkî nitelikli değişim talepleri, 1880'li yıllarda yeniden gündeme geldi. Nitekim kaza ileri gelenleri, 25 Mart 1886 tarihinde Sadaret'e umûmî bir mahzar gönderdiler. Uşak Kazası'nın bulunduğu mevkinin önemli olduğunu, yıllık vergisinin son derece fazla bulunduğunu, mücavir kazalarla nahiyelere yakın bir mevkide yer aldığını, sancağa muadil, hatta ziyade bulunduğunu, i'ane-i askeriye ve saire hususunda üzerlerine düşen fedakârlıkları yerine getirmekten çekinmediklerini ifade ettiler ve kazalarının mutasarrıflığa tahvil edilmesini talep ettiler.[26] Akabinde bu mahzarı, Sadaret, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdi. Dâhiliye Nezareti de Hüdavendigar Vilayeti'ne, gerekli tetkikatı yapmasını ve mütalaasını bildirmesini emretti. Hüdavendigar Vilayeti, 4 Şubat 1886 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne tahrirat ile cevap verdi. Hüdavendigar Vilayeti, bu tahriratta; Uşak Kazası'nın yüzölçümü bakımından büyük ve diğer kazalara nispetle nüfusunun fazla olduğunu, ticaret, sanayi ve ziraat bakımından geliştiğini, bununla birlikte kaymakamlıktan mutasarrıflığa tahvili halinde çevresinde yer alan kazalardan bazılarının Uşak'a bağlanmasının gerekeceğini, çevre kazaların ise hâlihazırda Kütahya Sancağı'na bağlı olduğunu, Kütahya Sancağı kazalarının, Uşak dâhil dört kazadan ibaret bulunduğunu, bunlardan her hangi birinin başka bir yere bağlanması halinde Kütahya Sancağı'nın önemini kaybedeceğini, sancak merkezi Kütahya'nın mevkisinin öneminin Uşak'a nazaran üstün olduğunu, dolayısıyla Uşak'ın mutasarrıflığa tahvilinin uygun görülemediğini, ancak kaymakamlarının muktedir olmasının faydalı bulunduğunu, bu sebeple ikinci sınıf olan kaymakamlığının birinci sınıfa yükseltilmesinin gerekli olduğunu, Kütahya Sancağı İdare Meclisi mazbatasını da dikkate alarak ifade etti.[27]Akabinde konuyu, Şûrâ-yı Devlet, Dâhiliye Dairesi müzakere etti. Dâhiliye Dairesi, Hüdavendigar Vilayeti tarafından ifade edilen sebepleri de dikkate alarak, Uşak Kazası'nın birinci sınıf kaymakamlığa yükseltilmesini uygun buldu ve bunun gerçekleşmesi halinde kaymakamlık maaşına zam edilmesi gerekecek meblağa bütçe dâhilinde karşılık bulunmasını kararlaştırdı. Akabinde Sadaret, Maliye ve Dâhiliye Nezaretleri'ne, *mu'âmele-i lâzıme*nin yapılmasını bildirdi.[28]

Uşak Kazası'nın birinci sınıf kaymakamlığa yükseltilmesi için sarfı lazım gelecek miktara, bütçede karşılık bulunmaya çalışılırken, Uşak Kazası ileri gelenleri, Dâhiliye Nezareti'ne 29 Mayıs 1886 tarihli umûmî bir mahzar gönderdiler. Gediklerlizâde, Ayıntabîzâde, Banazlızâde, Alaşehirlizâde, Alemdârzâde, Buğdaylızâde, Gevherzâde, Karalerlizâde, Yılancızâde, Hâfızzâde, Hamzazâde, Alimollazâde, Kaftancızâde, Helvacızâde, Tiridzâde, İbrahim Kethüdâzâde, Acemzâde, Ahibabazâde, Çalıkzâde vb. eşrâf aileleri mensupları[29], bu umûmî mahzarda; bulunduğu mevkinin önemi ve büyüklüğü, ticaretinin ve sanayisinin ilerlemesi sebebiyle Uşak'ın vilayet merkezi olmaya şayan olduğunu, Uşak Kazası'nın mutasarrıflığa tahvili için daha önce verilen mahzar üzerine Hüdavendigar Vilayeti'nden mütalaa istendiğini işittiklerini, Uşak'ın en azından birinci sınıf mutasarrıflık teşkilini hak ettiğini, mutasarrıflık teşkili halinde sarfı gerekecek masrafları karşılayacaklarını, kısaca Uşak Kazası'nda birinci sınıf bir mutasarrıflık teşkil edilmesini, *Allâh ve Resûllu'l-lâh 'aşkına ve nûr-ı bâhire-i mülk ve millet olan pâdişâh-ı 'âlem-penâh hazretlerinin*

[24] BOA. ŞD. 1535/10, Hüdavendigar 1/151, 25 Ağustos 1871/8 C 1288.
[25] BOA. ŞD. 1535/10, Hüdavendigar 1/151, 25 Ağustos 1871/8 C 1288.
[26] BOA. ŞD. 1545/17, Hüdavendigar 2/89, 4 Haziran 1886/2 N 1303.
[27] BOA. ŞD. 1545/17, Hüdavendigar 2/89, 4 Haziran 1886/2 N 1303.
[28] BOA. ŞD. 2508/10, Dersaadet 9/303, 16 Eylül 1886/17 Z 1303.
[29] BOA. ŞD. 2508/10, Dersaadet 9/303, 16 Eylül 1886/17 Z 1303.

'azîz başı içün ifade ve istirham ettiler.[30] Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Hüdavendigar Vilayeti'nden mütalaa istedi. Hüdavendigar Vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ne verdiği cevapta, Uşak Kazası'nın, diğer kazalara göre nüfus ve mevki bakımından büyük olması sebebiyle birinci sınıf kaymakamlığa yükseltilmesinin kararlaştırıldığını, şimdi ise ahali tarafından mutasarrıflık teşkilinin istendiğini, ancak bu talebin, *tekellüflü ve masraflı* olması sebebiyle uygun olmadığını ifade etti.[31] Yani Uşak Kazası'nın, birinci sınıf kaymakamlığa yükseltilmesi kararını yeterli buldu. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Şûrâ-yı Devlet Riyaseti'ne, 20 Temmuz 1886 tarihinde bir tezkire gönderdi. Bu tezkirede; Şûrâ-yı Devlet, Dâhiliye Dairesi'nin kararı gereğince Uşak Kazası'nın birinci sınıf kaymakamlığa terfisi için kaymakamlık maaşına zammı gereken meblağa bütçe dâhilinde karşılık tedarikine çalışılmakta iken, şimdi de Uşak ahalisinin arz-ı mahzar göndererek, gerekli masrafları kendileri tarafından karşılanmak şartıyla Uşak Kazası'nda birinci sınıf bir mutasarrıflık teşkil edilmesini talep ettiğini ifade etti ve konunun müzakere ve mütalaa edilerek, neticenin bildirilmesini istedi.[32] Şûrâ-yı Devlet, Dâhiliye Dairesi konuyla ilgili evrakı, 5 Haziran 1886 tarihinde müzakere etti. Dâhiliye Dairesi; Uşak Kazası'nın ikinci sınıf kaymakamlık şeklinde idare edile geldiğini, Hüdavendigar Vilayeti'nin, Uşak Kazası'nın birinci sınıfa terfi ettirilmesi yönündeki talebinin, ahalinin liva teşkil edilmesini isteyen mahzar takdim etmesinden kaynaklandığını, akabinde Uşak Kazası'nın birinci sınıfa terfisinin kararlaştırıldığını, bunu haber alan ahalinin tekrar mahzar takdim ederek, Uşak Kazası'nın birinci sınıf mutasarrıflığa tahvilini talep ettiğini ifade etti ve daha önceki müzakerelerde de belirtilen mahzurlardan dolayı Uşak'ta mutasarrıflık teşkilinin uygun olmadığını, buna karşılık kazanın birinci sınıf kaymakamlığa terfisinin uygun olduğunu, bunun için kaymakamlık maaşına zammı lazım gelen meblağa bütçede bir karşılık bulunmasını oyçokluğu ile kararlaştırdı.[33] Neticede Dâhiliye Nezareti, bu kararı ve gereğini, Hüdavendigar Vilayeti'ne ve İntihâb-ı Memûrîn Komisyonu'na bildirdi. Böylece Uşak Kazası Kaymakamlığı, birinci sınıfa yükseltildi. Bu durum, şüphesiz Uşak Kazası'na, önceki yıllara göre daha muktedir, daha tecrübeli ve daha vasıflı kaymakamların atanması sonucunu doğurdu. Ancak bu sınıf terfisi, kaza ahalisinin liva olmaya yönelik taleplerini engelleyemedi.

Uşak Kazası'nda liva teşkili ve kurulacak livanın Aydın Vilayeti'ne bağlanması için eşrafın, kamuoyu oluşturmaya yönelik teşebbüslerde bulunduğu da anlaşılmaktadır. Devrin başlıca haber ve bilgi tüketim aracı olan gazetelerin, bu çerçevede işlevsel hale getirildiği görülmektedir. Nitekim Uşak Kazası'nın Hüdavendigar Vilayeti'nin Kütahya Sancağı'ndan ayrılarak, Aydın Vilayeti'nin Saruhan Sancağı'na bağlanması yönünde bir kamuoyu oluşturmak amacıyla Hizmet Gazetesi'nde, 27 Aralık 1891 tarihinde bir makale yayınlatılmıştır.[34] Bu makalede; Uşak Kazası'nın büyük bir ticaret merkezi olduğu, Uşak'ta bol miktarda yetişen hububat, afyon, palamut ve sair ürünlerin büyük oranda İzmir'e geldiği, bu sebeple İzmir şehriyle Uşak arasında birçok bakımdan önemli bağların oluştuğu, bunların en önemlisinin de ticarî bağ olduğu, özellikle Avrupa'da *bir mevki'-i mümtaz kazanmış olan* Uşak halılarının genelde İzmir limanından ihraç edilmekte bulunduğu ve Avrupa mamul mallarının da Uşak Kazası'na, yine İzmir limanı vasıtasıyla gitmekte olduğu, buna rağmen Uşak Kazası'nın idarî bakımdan Hüdavendigar Vilayeti'ne bağlı bulunduğu, bu durumun da ticaret ve sair sektörlerde arzulanan ilerlemeye engel teşkil ettiği, demiryolunun işlemediği yıllarda Uşak'ın Bursa ve İzmir ile olan mesafesinin bir dereceye kadar eşit bulunduğu, demiryolu gelmeden önce Uşak'ın Bursa ve İzmir ile olan ticaretinin birbirine yakın olduğu, oysa demiryolunun Alaşehir'e kadar inşası sonucunda Uşak Kazası ticaretinin İzmir'e adeta bağlı hale geldiği, yine Aydın Demiryolu Şirketi tarafından Çivril'e bir kol inşa edilmesi sonucunda Uşak Kazası'nın İzmir'le olan ticarî ilişkilerinin daha da geliştiği, ancak tüm bu belirtilen gelişmelere rağmen Uşak Kazası'nın hâlâ Hüdavendigar Vilayeti'ne bağlı olduğu, artık buna gerek kalmadığı, sabahleyin İzmir'den hareket eden trenle bir yolcunun akşam Uşak'a gelebildiği, Uşak-İzmir arasındaki mesafenin trenle bir günde katedilebildiği, hâlbuki Uşak'tan Bursa'ya gitmek için bir hafta yolculuk yapmak gerektiği, Uşak'ın ticaretinin İzmir'e münhasır bulunduğu, tüm bu gerekçelerle Uşak Kazası'nın Aydın Vilayeti'ne ilhakının gerekli hale geldiği, ayrıca vilayet merkezleri ile kazalar arasındaki haberleşmenin hızlı bir şekilde cereyanının hükumet tarafından arzu edilen bir husus olduğu, bu bakımdan da Uşak Kazası'nın İzmir'e bağlanmasına gerek bulunduğu, yine Uşak Kazası'nın Hüdavendigar Vilayeti'ne tabi olması sebebiyle palamut aşarının idaresinde de sürekli sıkıntılar çekildiği, bu hususta hazinece dahi fazla masraf yapılmakta bulunduğu, dolayısıyla Uşak'ın Aydın Vilayeti'ne bağlanmasının malî bakımdan da çok faydalı olacağı, ayrıca İzmir tüccarı ile Uşak tüccarı arasında ortaya çıkan davalar için tarafların Bursa'ya gitmek zorunda kaldıkları, ancak *hükûmet-i seniyyece umûr-ı mülkiye ve 'adliyenin hüsn-i cereyânı ve bu sûretle ahâlinin te'mîn-i hukûk ve istirahâti(nin) matlûb* bulunduğu, tüm bu sebeplerden dolayı Uşak Kazası'nın Hüdavendigar Vilayeti'nin Kütahya Sancağı'ndan ayrılarak, Aydın Vilayeti'nin Saruhan Sancağı'na bağlanmasının daha faydalı olacağı, bunun için Aydın Vilayeti tarafından Bâb-ı 'Âlî nezdinde girişimlerde bulunulması gerektiği, bu teşebbüslerin Bâb-ı 'Âlî tarafından dikkate alınacağına şüphe olmadığı ifade edilmiştir.[35] Bu makalede, Uşak Kazası'nın İzmir ile olan ticarî bağına özellikle vurgu yapılmış, demiryolları sayesinde zamanla bu bağın daha da güçlendiğine işaret edilmiştir.

Uşak Kazası'nın Aydın Vilayeti'ne ilhak edilmesi gerekliliğini izhara matuf bu makalenin yayınlanması üzerine Uşak eşrafı, Hizmet Gazetesi'ne hususî mektuplar göndererek, Uşak Kazası'nın Hüdavendigar Vilayeti'ne bağlı kalmasından dolayı pek çok güçlük çektiklerini, kazalarının Aydın Vilayeti'ne bağlanması halinde ticarî faaliyetlerinin önündeki büyük bir engelin ortadan kalkacağını ve Uşak ticaretinin hızla gelişeceğini ifade etmişlerdir.[36] Hizmet

---

[30] BOA. ŞD. 2508/10, Dersaadet 9/303, 16 Eylül 1886/17 Z 1303.
[31] BOA. ŞD. 2508/10, Dersaadet 9/303, 16 Eylül 1886/17 Z 1303.
[32] BOA. ŞD. 2508/10, Dersaadet 9/303, 16 Eylül 1886/17 Z 1303.
[33] BOA. ŞD. 2508/10, Dersaadet 9/303, 16 Eylül 1886/17 Z 1303.
[34] Hizmet Gazetesi, 513, 27 Aralık 1891/25 Ca 1309.
[35] Hizmet Gazetesi, 513, 27 Aralık 1891/25 Ca 1309.
[36] Hizmet Gazetesi, 527, 13 Şubat 1892/14 Receb 1309.

Gazetesi'ndeki bu haberler, yukarıda da ifade edildiği üzere, bir kamuoyu oluşturma, resmî makamların dikkatini bu hususa çekme amacına matuftu. Nitekim bu haberlerin yayınlanmasından kısa bir süre sonra, Uşak ahalisi, kazalarının Aydın Vilayeti'ne bağlanması amacıyla bir teşebbüste daha bulundu.

Uşak Kazası ahalisi, umûmî bir mahzar tanzim ederek, Uşak Kazası'nın liva haline tahvilini ve Hüdavendigar Vilayeti'nden ayrılarak, Aydın Vilayeti'ne bağlanmasını talep etti. Önceki yıllarda da dile getirilen gerekçeleri tekrarladı. Ticaretlerinin İzmir'e münhasır bulunduğunu, bu talebin yerine getirilmesinin adeta bir gereklilik haline geldiğini, bunun hem Uşak, hem de İzmir tüccarı için faydalı olacağını, idarî bakımda da olumlu sonuçları beraberinde getireceğini ifade etti.[37] Ancak, bu talep de sonuçsuz kaldı.

Uşak Kazası'nı Karahisar-ı Sâhib Sancağı'na Bağlama Teşebbüsü ve Eşrâfın Muhâlefeti-Karşı Talebi

19. yüzyılda, genelde yabancı sermaye ile inşa edilen demiryolu hatları, ulaşım ağlarında önemli değişiklikleri beraberinde getirdi. Mevcut yolların bazıları önem kazandı, bazıları önemlerini kaybetti. Neticede mülkî taksimatta değişiklik teşebbüsleri gündeme geldi.[38]

Alaşehir'e kadar inşa edilen İzmir-Kasaba Demiryolu hattı, 1897 yılında Uşak Kazası'na kadar uzatıldı. Aynı yıl içinde hat, Karahisar-ı Sâhib'e ulaştı. Demiryolu hattı, 1899 yılında, Karahisar-ı Sâhib'te Anadolu Demiryolu hattıyla birleştirildi.[39] Böylece Uşak Kazası, önemli bir tüketim merkezi olan İstanbul, ticarî merkez konumundaki İzmir ve sair birçok yerleşim birimiyle bütünleşti. Bu da ticarî, iktisadî, demografik, mülkî, sınaî vb. önemli sonuçlar doğurdu. Uşak Kazası'nın Karahisar-ı Sâhib Sancağı'na bağlanması teşebbüsü de bu çerçevede gündeme geldi.

İzmir-Kasaba-Alaşehir-Uşak-Karahisar-ı Sâhib güzergâhında demiryolunun faaliyete geçmesinden kısa bir süre sonra, Kütahya ve Karahisar-ı Sâhib Sancakları, Uşak Kazası'nı, Karahisar-ı Sâhib Sancağı'na bağlamayı kararlaştırdılar. Bu kararlarını, Hüdavendigar Vilayeti'ne bildirdiler. Bu karara göre Uşak Kazası, demiryolu sayesinde Karahisar'a, Kütahya'dan daha yakın hale gelmişti ve iki kasabanın birbiriyle münasebeti ve muamelatı artmıştı. Kütahya'dan Uşak'a veya Uşak'tan Kütahya'ya gidecek devlet memurları, İzmir-Kasaba ve temdidi demiryolu ile Anadolu Demiryolu hatları Karahisar'da birleştiği için diğer bir liva dâhilinden geçmek mecburiyetinde kalıyorlardı. Bu ise bir kaidesizlik teşkil etmekteydi. Ayrıca Uşak Kazası, Karahisar-ı Sâhib Sancağı'na bağlanır ise vergilerle bakâyâların tahsilinde kolaylık sağlanacaktı. Hüdavendigar Vilayeti İdare Meclisi, konuyu 10 Mart 1901 tarihinde müzakere etti ve alınan kararı uygun buldu.[40] Akabinde Hüdavendigar Vilayeti, olumlu kararını Dâhiliye Nezareti'ne, Dâhiliye Nezareti de 13 Nisan 1901 tarihinde Sadaret'e bildirdi.[41]

Bu durumdan haberdar olan Uşak eşrâfı[42], Dâhiliye Nezareti'ne ve Şûrâ-yı Devlet Riyaseti'ne telgrafnameler çekti. Uşak Kazası'nın, Karahisar-ı Sâhib Sancağı'na bağlanmasına karşı çıktı ve yeni taleplerde bulundu.[43] Eşrâfa göre; Karahisar-ı Sâhib Sancağı'nda, *âsâr-ı terakkiyât mefkûd*tu.Uşak Kazası'nın, Karahisâr-ı Sahib Sancağı ile *münâsebât-ı mevki'iyye(si) mevcûd* değildi. Uşak ve çevresi, mevki itibarıyla Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'na kat kat üstündü. Ayrıca Uşak Kazası, yıllık vergi gelirleri, sanayisi, ihracâtı, mevkisinin önemi bakımından birçok sancağa denkti. Bu sebeplerle Uşak, mutasarrıflık teşkiline lâyık bir kaza mesâbesindeydi. Mutasarrıflık teşkili halinde, hazine de büyük faydalar elde edecekti. Uşak Kazası'nın bu olumlu özellikleri ve mutasarrıflık teşkiline lâyık olduğu, daha önce teftiş amacıyla Uşak'a gelen Hüdavendigar Valisi Mahmut Celalettin Paşa tarafından da ifade edilmişti. Hatta Uşak'ta liva teşkil edilmesi hususu, Mahmut Celaleddin Paşa'nın valiliği esnasında, idare meclisi mazbatası ile Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmişti. Ayrıca Uşak Kazası, Batı Anadolu'daki en önemli halı üretim merkezlerinden biriydi. Uşak'ta imal edilen halılar, Avrupa'da çok rağbet görmekteydi. Bu sebeple sırf halı ihracatı sayesinde Uşak'a yılda birkaç yüz bin lira para girmekteydi. Kaza ayrıca, önemli bir ziraî üretim merkeziydi. 1894 yılında meydana gelen yangın, Uşak'ın özellikle iktisadî ve ticarî gelişmesine ve ilerlemesine kısa süre de olsa engel teşkil etmişse de bu yangının olumsuz etkileri zamanla giderilmişti.[44] Tüm bu sebeplerle Uşak Kazası, Karahisar-ı Sâhib Sancağı'na bağlanmamalı, aksine Uşak'ta bir liva teşkil edilmeliydi. Bu livanın merkezi Uşak Kasabası olmalı, Uşak Redif Alayı dâhilinde yer alan Eşme Kazası ile Çivril Nahiyesi, teşkil edilecek livaya ilhak edilmeliydi. Zira *taksîmât-ı mülkiyece* Aydın Vilayeti'ne tabi Saruhan Sancağı'nın kazası olan Eşme, Uşak Kazası merkezine demiryolu ile iki, karayolu ile sekiz saat uzaklıkta bulunmaktaydı. Çivril Nahiyesi de Uşak Kazası merkezine karayolu ile yedi saat mesafedeydi. Kısaca Uşak Kasabası merkez olmak üzere Eşme Kazası'nın ve Çivril Nahiyesi'nin ilhakıyla bir mutasarrıflık teşkil edilmeliydi. Eşrâf, livanın

---

37 Hizmet Gazetesi, 584, 16 Eylül 1892/23 Safer 1310.

38 Demiryollarının çok yönlü etkileri hakkında bkz. Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 47-58.

39 H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004, s. 204-205.

40 BOA. ŞD. 1579/7, 10 Şubat 1902/2 Za 1319.

41 BOA. ŞD. 1579/7, 10 Şubat 1902/2 Za 1319; BOA. DH. MKT. 2471/100, 13 Nisan 1901/23 Z 1318.

42 Bu ileri gelenleri (eşrâfı); Hacı Gedikzâde Mustafa, Hamzazâde Hasan, Tirîdzâde Mehmet Rüştü, Bacakzâde Ali Rızâ, Helvacızâde Ömer Lütfi, Acemzâde Mehmet Hâşim, Hocazâde Mehmet Tâhir, Kabalakzâde Mehmet, Burçakzâde Mustafa, Ali Efendizâde Veli, Ayıntabîzâde Abdurrahman Şâkir, Ali Minlazâde Ömer Lütfi, Acemzâde Mehmet Sâdık, Badıbadızâde Ali Rıza, Dimitoğlu Kosti, Vekîl-i Murahhasa-ı Ermeni Artin, Hacı Karabeğzâde Yusuf Ziyâ, Arnavudzâde el-Hâc Osman, Hacı Veli Ağazâde Mehmet Eşref, Yamanlarlızâde Ali, Karataşlızâde Hüseyin Hasan, Çukadârzâde Mustafa Asım, Donbazzâde Mustafa Lütfi, Torlakzâde Ahmed, Ser-esnâf-ı Rençber Hasan Tahsin, Ser-esnâf-ı Debbâğ Mehmet, Hâlidzâde Mehmet Emin, Vekîl-i Metrepolit Yorgi, Göbek eşrâfından Torlakzâde Ali vb.leri meydana getirmekteydi (BOA. ŞD. 1579/7, 10 Şubat 1902/2 Za 1319). Uşak eşrâfının en önemli simâlarından biri, şüphesiz Tirîdzâde Mehmet Paşa idi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Biray Çakmak, "Geç Dönem Osmanlı Taşra Toplumunda Eşrâfın Mahallî İşlevleri Üzerine: Uşaklı Tirîdzâde Mehmed Paşa", *Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 7, Sayı 13, Ankara 2011, s. 3-29.

43 BOA. ŞD. 1579/7, 10 Şubat 1902/2 Za 1319.

44 1894 yılında meydana gelen ve Uşak Kasabası'nın, Aybey Mahallesi hariç, tamamen yanmasına sebep olan bu yangın (Harîk-i Kebîr = Koca Yangın) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Biray Çakmak, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını", *Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HUTAD)*, 15, Ankara 2011, s. 63-90.

teşkili halinde sarfı gerekecek meblağı karşılamayı da taahhüt etti.[45] Görüldüğü üzere Kütahya ve Karahisar-ı Sâhib Sancakları tarafından, Uşak Kazası'nı Karahisar-ı Sâhib Sancağı'na bağlamaya yönelik alınan karara, Uşak eşrâfı karşı çıktı. Muhalefet etmekle de yetinmedi. Merkezi Uşak Kasabası olmak üzere Eşme Kazası'nın ve Çivril Nahiyesi'nin ilhakıyla yeni bir liva teşkil edilmesini talep etti.

Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, 22 Nisan 1901 tarihinde, Hüdavendigar Vilayeti'nden mütalaa istedi.[46] Hüdavendigar Vilayeti, konuyu 22 Mayıs 1901 tarihinde İdare Meclisi'nde müzakere etti. Varılan sonuç ve alınan kararlar, Dâhiliye Nezareti'ne mazbata ile bildirildi. Bu mazbatada; Uşak Kazası'nın, Karahisar-ı Sâhib ve İzmir arasındaki demiryolu güzergâhında bulunması sebebiyle mahallî mahsulâtını ve mensucatını kolay bir şekilde İzmir'e nakledebildiği, bu malların İzmir'den denizyolu ile Avrupa'ya ihraç edildiği, dolayısıyla Uşak'ın hızla geliştiği, ticaretinin daha da arttığı, bununla birlikte bu nispette gelişememiş olan ve ahalisi daha ziyade ziraatla uğraşan çevredeki kazaların vergilerini (emvâl-i mîriyyesini) senesi içinde %90 nispetinde ödediği, buna karşılık Uşak Kazası adına, şahsî menfaatlerini temin amacıyla sürekli mülkî-idarî değişim taleplerinde ve mahallî memurlar aleyhinde asılsız ihbarlarda bulunan eşrafın ve farkında olmadan bunlara yardımcı olan ahalinin, maliye ve tahsil memurlarının görevlerini yapmalarına engel oldukları, bunun neticesinde Uşak Kazası'nda 13 Mart 1884 tarihinden 14 Mart 1900 tarihine kadar 5 milyon kuruşa yakın vergi bakâyâsı biriktiği, 14 Mart 1900-13 Mart 1901 tarihleri arasında da tahsilâtın ancak %61 nispetinde gerçekleştirilebildiği, bu sebeplerle merkezi Uşak olmak üzere yeni bir mutasarrıflık teşkiline gerek olmadığı, Uşak Kazası'nın Karahisar-ı Sâhib Sancağı'na bağlanmasının daha uygun olduğu ifade edildi.[47] Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, 13 Temmuz 1901 tarihinde Sadaret'e gereğini bildirdi.[48]

Neticede tüm evrak, Sadaret tarafından Şûrâ-yı Devlet'e havale edildi. Mülkiye Dairesi, 10 Şubat 1902 tarihinde, taşra bürokrasisinin aldığı kararı ve ahalinin talebini ayrı ayrı ele aldı.[49] İlgili Daire; ilhakın gerçekleşmesi halinde ahalinin bazı güçlüklerle karşılaşacağına, ileri sürülen gerekçelerin sadece ilhak ile izale edilemeyeceğine, kısaca Uşak Kazası'nın Karahisar-ı Sâhib Sancağı'na bağlanmasına gerek olmadığına, merkezi Uşak Kasabası olmak üzere yeni bir sancak teşkiline ise şimdilik acil bir ihtiyaç bulunmadığına karar verdi.[50] Mülkiye Dairesi, mahallî memurların kanun ve nizam dâhilinde vazifelerini lâyıkıyla yapmalarını sağlayacak şartların oluşturulması, vergilerin ve vergi bakâyâlarının zamanında tahsili için memurlara ihtarda bulunulması, görevlerini îfâda kusuru görülen memurlar hakkında gerekli işlemlerin yapılması için Hüdavendigar Vilayeti'ne tebligât yapılmasını da kararlaştırdı.[51] Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, 6 Mart 1902 tarihinde, Hüdavendigar Vilayeti'ne, alınan kararları ve gereğini bildirdi.[52]

Karahisar-ı Sâhib ve Kütahya Sancakları'nın, Uşak Kazası'nı, Karahisar-ı Sâhib Sancağı'na ilhak etmeye yönelik teşebbüslerinde, demiryolu sayesinde ulaşım ağlarında meydana gelen değişiklikler öncelikli olarak etkili oldu. Zira demiryolu, Uşak Kazası'nın ulaşım ağında önemli değişikliklere sebep oldu. Kazanın yol ağı yeniden şekillendi. Mevcut olan bazı yollar önemini yitirdi. Bazıları ise önem kazandı.

Uşak Dâhilindeki Bazı Köylerin Çal Kazası'na Bağlanma Talepleri

Karahallı, Delihıdırlı, Çokaklı, Karabedirler, Duraklı, Gül, Paşalar, Kırkyaran, İshaklar, Kayalı-ı Sağîr, Kayalı-ı Kebîr, Yenice, Dumanlı, Beği, Kaykıllı, Buğdaylı, Karib Hasan, Göceler, Has, Kavaklı vb. yirmi bir köyün muhtarlarıyla imamları, 29 Ocak 1889 tarihinde, Dâhiliye Nezareti'ne arzuhal gönderdiler. Bu arzuhalde; köylerinin Uşak Kazası'na bağlı olduğunu, Uşak Kazası merkezinin köylerine uzak bir mesafede bulunduğunu, bu sebeple resmî işleri için kaza merkezi Uşak'a ve liva merkezi Kütahya'ya gidip-gelmede sıkıntı çektiklerini, hâlbuki Denizli Sancağı'na bağlı Çal Kazası'nın[53], köylerine yakın bir yerde bulunduğunu, ticaretlerini Çal Kazası'yla yaptıklarını, köylerin münâsip ve yakın kazalara bağlanmalarının hükümetçe de istenen bir durum olduğunu ifade ettiler. Bu sebeplerle köylerinin, 13 Mart 1889 tarihinden itibaren Çal Kazası'na bağlanmasını istediler.[54] Muhtarlarla imamlar, bu hususta Aydın Vilayeti'ne ve Denizli Sancağı'na da mahzarlar sundular. Bunlarla da yetinmediler ve Karahallı ahalisinden Hacı Ali Efendizâde Mehmet Şerif'i, kendilerine vekil tayin ederek, İstanbul'a gönderdiler. Mehmet Şerif, 17 Ocak 1891 tarihinde, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet'ne bir istidaname verdi. Bu istidanameyle Mehmet Şerif, ilgili köylerin Çal Kazası'na bağlanmasını ahali adına talep etti.[55]

Bu mahallî talepler üzerine Dâhiliye Nezareti, gerekli tahkikatı yapmalarını ve neticeyi bildirmelerini Aydın ve Hüdavendigar Vilayetleri'ne emretti.[56] Bunun üzerine konuyu, Çal ve Uşak Kazaları, Kütahya ve Denizli Sancakları, Aydın ve Hüdavendigar Vilayetleri İdare Meclisleri tahkik ve müzakere etti. İlgili meclislerde alınan kararlar, mazbatalarla bir üst makamlara bildirildi.

Uşak Kazası İdare Meclisi, konuyu, 25 Temmuz 1889 tarihinde görüştü. Sözkonusu talebin, Mehmet Şerif Efendi'nin tahrik ve teşvikleri neticesinde ortaya çıktığına, ahalinin böyle bir durumdan malumatının olmadığına, kısaca

---

[45] BOA. ŞD. 1579/7, 10 Şubat 1902/2 Za 1319.
[46] BOA. DH. MKT. 2475/134, 22 Nisan 1901/3 M 1319.
[47] BOA. ŞD. 1579/7, 10 Şubat 1902/2 Za 1319.
[48] BOA. ŞD. 1579/7, 10 Şubat 1902/2 Za 1319; BOA. DH. TMİK. S. 34/70, 13 Temmuz 1901/26 Ra 1319.
[49] BOA. BEO. 134560, 16 Şubat 1902/8 Za 1319.
[50] BOA. BEO. 134560, 16 Şubat 1902/8 Za 1319.
[51] BOA. BEO. 134560, 16 Şubat 1902/8 Za 1319.
[52] BOA. BEO. 134560, 16 Şubat 1902/8 Za 1319; BOA. DH. MKT. 2596/24, 6 Mart 1902/26 Za 1319.
[53] Çal Kazası, 1884 yılına kadar Karahisar-ı Sâhib Sancağı'na bağlıydı. Bu tarihte, Denizli Sancağı'na ilhak edildi (Yasemin Avcı, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Denizli Kentinin Bir Yönetim Merkezi Olarak Geçirdiği Değişim", *Türk Kültür Tarihinde Denizli ve Kentleşme Sorunları Sempozyumu, 22-23 Aralık 2008, Bildiriler*, Turgut Tok, Yusuf Kılıç, Fikri Gül, Ferhat Ağırman, Oğuzhan Karaburgu (Eds), Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli 2011, s. 185).
[54] BOA. ŞD. 1387/11, Aydın 2/122, 26 Mayıs 1891/17 L 1308.
[55] BOA. ŞD. 1387/11, Aydın 2/122, 26 Mayıs 1891/17 L 1308.
[56] BOA. DH. MKT. 1603/102, 12 Mart 1889/10 B 1306; BOA. DH. MKT. 1812/74, 24 Şubat 1891/15 B 1308.

ilgili köylerin Çal Kazası'na bağlanmalarına gerek bulunmadığına karar verdi.[57] Konuyu, Kütahya Sancağı İdare Meclisi de 24 Eylül 1889 tarihinde müzakere etti. Uşak Kazası İdare Meclisi ile aynı istikamette karar aldı. Kütahya Mutasarrıflığı, alınan bu kararı, Hüdavendigar Vilayeti'ne bildirdi.[58] Bürokratik işleyiş gereği konu, Hüdavendigar Vilayeti, İdare Meclisi'nde de ele alındı. Burada da benzer bir karar verildi. Hüdavendigar Vilayeti, bu kararı, 6 Ekim 1889 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne tahriratla arz etti.[59] Kısaca Uşak Kazası, Kütahya Sancağı ve Hüdavendigar Vilayeti İdare Meclisleri, ilgili köylerin Çal Kazası'na bağlanmalarına gerek olmadığına karar verdiler.

Konuyu müzakere eden Çal Kazası, Denizli Sancağı ve Aydın Vilayeti İdare Meclisleri ise tamamen aksi yönde mütalaalarda bulundular. İlgili köylerin, Çal Kazası'na bağlanmalarının, birçok bakımdan faydalı olacağına dikkat çektiler. Çal Kazası İdare Meclisi, konuyu, 4 Nisan 1891 tarihinde görüştü ve bu talebi, makul ve haklı buldu. Gerekçelerini de ilgili köylerin kaza merkezi Uşak'a ve sancak merkezi Kütahya'ya oldukça uzak bir yerde bulunması, ilgili köyler ahalisinin, ticarî ihtiyaçlarını külliyen Çal Kazası'nın ortasında bulunan Kayı Pazarı'ndan[60] karşılaması, köylülerin her hafta bu pazara gelip-gitmeleri, Aydın Demiryolu hattının ilgili köylere yakın bir yerde bulunan Çivril Köyü'ne kadar uzatılması ve bu sayede ahalinin, İzmir'le olan ulaşımının kolaylaşması şeklinde sıraladı.[61] Çal Kaymakamlığı, bu kararı, mazbata ile Denizli Mutasarrıflığı'na bildirdi. Konuyla ilgili evrakı müzakere eden Denizli Sancağı İdare Meclisi de Çal Kazası İdare Meclisi'nin aldığı olumlu kararı, yerinde ve münasip buldu.[62] Bu karar, Denizli Sancağı Mutasarrıflığı tarafından 9 Nisan 1891 tarihinde, Aydın Vilayeti'ne arz edildi. Akabinde konuyu, Aydın Vilayeti İdare Meclisi müzakere etti ve ilgili köylerin Çal Kazası'na bağlanmalarına yönelik Çal ve Denizli İdare Meclisleri'nin aldığı kararları uygun buldu. Aydın Vilayeti, olumlu kararını, 17 Nisan 1891 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi.[63] Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, konuyla ilgili evrakı, Sadaret'e, Sadaret de Şûrâ-yı Devlet'e havale etti. Neticede konuyu, Şûrâ-yı Devlet, Dâhiliye Dairesi görüştü. Dâhiliye Dairesi, *tahvîl-i irtibâtın bir lüzûm-ı sahîh ve mübreme müstenid olduğunu te'mîn idecek derecede görülemediğine binâen her iki kazânın da hâl-ı hâzırı üzerine hüsn-i idâresine itinâ olunması* yönünde karar verdi. Kısaca ilgili köylerin, Çal Kazası'na bağlanmalarına yönelik talebi, uygun bulmadı. Akabinde Dâhiliye Dairesi'nin bu kararını, Sadaret, Dâhiliye Nezareti'ne, Dâhiliye Nezareti de Aydın ve Hüdavendigar Vilayetleri'ne bildirdi.[64]Böylece ilgili köyler, Uşak Kazası'na bağlı kalmayı sürdürdü.

Sair Mülkî-İdarî Talepler ve Sonuçları

Uşak Kazası'nın liva yapılması, Hüdavendigar Vilayeti'nin Kütahya Sancağı'ndan ayrılarak Aydın Vilayeti'nin Saruhan Sancağı'na bağlanması, Karahisar-ı Sâhib Sancağı'na ilhak edilmesi, bazı köylerinin çevre kazalara bağlaması amacıyla gerek ahali ve eşrâf, gerek taşra bürokrasisi tarafından yapılan girişimler yanında, daha küçük çaplı mülkî-idarî talepler de söz konusuydu.

Nitekim 1887 yılında Göbek Nahiyesi ahalisi, Sadaret'e umûmî bir arzuhal gönderdi. Bu arzuhalde; Göbek'in, Saruhan Sancağı'nın Eşme Kazası'na, Uşak'dan daha yakın olduğu, tüm ticaretin Eşme ile yapıldığı, mevcut durumun madden ve manen mağduriyeti ve güçlüğü beraberinde getirdiği ifade edildi. Bu sebeplerle Göbek Nahiyesi'nin Eşme Kazası'na bağlanması istendi.[65] Bunun üzerine konuyu, Sadaret, Dâhiliye Nezareti'ne, o da Hüdavendigar Vilayeti'ne havale etti. Dâhiliye Nezareti, Hüdavendigar Vilayeti'nden gerekli tahkikatı yapmasını ve tahkikat neticesini bildirmesini istedi.[66] Göbek Nahiyesi ahalisinin bu mülkî-idarî talebi, yerine getirilmedi. Göbek Nahiyesi, Uşak Kazası'na bağlı kalmayı sürdürdü.

1906 yılında, ahali, tanzim ettiği arzuhalle, Göbek Nahiyesi'nde, on yedi köyün ilhakıyla bir nahiye müdürlüğü kurulmasını ve nahiyenin bir müdür tarafından idare edilmesini talep etti. Zira 1906 yılında, Göbek Nahiyesi'ni, nahiye müdürü değil, mülkiye zâbıta memuru idare etmekteydi. Ahali, gerekçe olarak Göbek Nahiyesi'nin ticarî ve coğrafî bakımdan önemini gösterdi. Ahalinin bu talebini, Hüdavendigar Vilayeti, 7 Mart 1906 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne iletti. Dâhiliye Nezareti ise konuyla ilgili evrakın bekletilmesini uygun buldu.[67]

Sonuç

Uşak Kazası'nın, sancak yapılması, Aydın Vilayeti'nin Saruhan Sancağı'na bağlanması için ahali ve eşrâf, 1871 yılından 1908 yılına kadar belirli aralıklarla mülkî-idarî taleplerde bulundu. Taleplerinde, Uşak'ın merkezî bir konumda

---

[57] BOA. ŞD. 1387/11, Aydın 2/122, 26 Mayıs 1891/17 L 1308.
[58] BOA. ŞD. 1387/11, Aydın 2/122, 26 Mayıs 1891/17 L 1308.
[59] BOA. ŞD. 1387/11, Aydın 2/122, 26 Mayıs 1891/17 L 1308.
[60] Kayı Pazarı hakkında bkz. Tuncer Baykara, "Kayı Pazarı", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 2008, s. 11-16; İbrahim Balık, "Yok Olan Bir Tarihî Mirasımız "Çal Kayı Pazarı", *Türk Kültür Tarihinde Denizli ve Kentleşme Sorunları Sempozyumu, 22-23 Aralık 2008, Bildiriler*, Turgut Tok, Yusuf Kılıç, Fikri Gül, Ferhat Ağırman, Oğuzhan Karaburgu (Eds), Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli 2011, s. 172-181.
[61] BOA. ŞD. 1387/11, Aydın 2/ 122, 26 Mayıs 1891/17 L 1308.
[62] BOA. ŞD. 1387/11, Aydın 2/ 122, 26 Mayıs 1891/17 L 1308.
[63] BOA. ŞD. 1387/11, Aydın 2/122, 26 Mayıs 1891/17 L 1308.
[64] BOA. DH. MKT. 1840/126, 10 Haziran 1891/3 Za 1308.
[65] BOA. DH. MKT. 1451/43, 27 Eylül 1887/9 M 1305.
[66] BOA. DH. MKT. 1451/43, 27 Eylül 1887/9 M 1305.
[67] BOA. DH. TMİK. S. 62/27, 22 Mart 1906/26 M 1324. Göbek Nahiyesi, 1871 yılından itibaren nahiye müdiriyeti şeklinde idare edilmeye başlandı. Bu durum, 1879 yılına kadar devam etti. Bu tarihte, nahiye müdiriyeti kaldırıldı. Göbek Nahiyesi'nin, mülkiye zâbıta memuru ile idaresi kararlaştırıldı. Daha sonraki yıllarda tekrar nahiye müdüriyeti teşkil edildi. Ancak bu durum, yaklaşık iki yıl sürdü. Akabinde, tekrar mülkiye zâbıta memurunun idaresine verildi. 1910 yılında Göbek Kasabası'nda 800'den fazla hâne, 200'den fazla dükkân, 6 câmi, 3 mescit vardı. Nahiye merkezinde, ayrıca Cuma günleri kurulan ve civardaki köylerin ahalisinin de iştirak ettiği bir hafta pazarı vardı. 1910 yılında eşrâf, Göbek Kasabası'nda belediye teşkilatı kurulmasını talep etti. Bu talepleri, Dâhiliye Nezareti tarafından uygun bulundu. Böylece Göbek Belediyesi kuruldu (BOA. DH. MUİ. 76-1/2, 17 Mart 1910/5 Ra 1328).

olmasını, nüfus, ticaret ve sanayi bakımından gelişmesini ve sair birçok hususu gerekçe olarak gösterdiler. Bu mahallî taleplere, Osmanlı idarecileri sürekli menfî yaklaştı. Bu yaklaşımlarında, malî vb. birçok sebep etkili oldu.

1870-1908 yılları arasında eşrâfın izhâr ettiği Aydın Vilayeti'ne bağlanma talepleri, iktisadî-ticarî gerekçeler içermekteydi. Uşak Kazası, idarî bakımdan, resmî olarak Kütahya Sancağı-Hüdavendigar Vilayeti hiyerarşisi ile İstanbul'a bağlıydı. Bu bağın, idarî-malî-askerî-adlî niteliği son derece belirgindi. Bu bağ, İstanbul'daki ve Uşak'taki memurlar vasıtasıyla karayolu ve demiryolu ulaşımı, posta hizmetleri ve telgraf sayesinde kurulmaktaydı. Bununla birlikte Uşak Kazası ile uluslararası liman şehri İzmir arasında, ticarî ve iktisadî niteliği oldukça belirgin bir bağ daha vardı. Bu bağın resmî bir niteliği şüphesiz yoktu. 1860'lı yıllardan itibaren demiryolu, Uşak ile İzmir arasındaki bu ticarî-iktisadî bağın güçlenmesine ciddî katkılarda bulundu. Bu bağ, demiryolunun Uşak'a geldiği 1897 yılından itibaren daha da güçlendi. Demiryolu, ulaşımda maliyetlerin düşmesine, hıza ve kolaylığa sebep oldu. Artık İzmir'den Uşak'a veya Uşak'tan İzmir'e, tren sayesinde bir günde ulaşmak mümkündü. Uşak Kazası'nın Aydın Vilayeti'ne bağlanmasına yönelik taleplerde, Uşak ile İzmir arasındaki bu iktisadî-ticarî bağ, eşrâf ve ahali tarafından sürekli temel gerekçe olarak gösterildi.

1870-1908 yılları arasında Osmanlı taşra bürokrasisi, Uşak Kazası'nın mülkî taksîmâtında düzenlemeler yapmak amacıyla sınırlı sayıda da olsa teşebbüste bulundu. Temel gerekçeyi, idarî-askerî-malî-adlî kontrolü arttırmak oluşturdu. Yani, daha fazla yönetme amacı güdüldü.

Uşak ahalisi ve eşrâfı ise pragmatik ve işlevsel bir mülkî-idarî yapının tesisi ve teşkili amacıyla taleplerde bulundu. Ahali ve özellikle de eşrâf, mülkî-idarî yapıda gerçekleşecek düzenlemeler neticesinde ortaya çıkacak imkânların da farkındaydı.

Uşak ahalisinin, özellikle de eşrâfının mülkî-idarî talepleri, bazı gerçekleri ifade etmesi bakımından da önem taşımaktadır. Her şeyden önce bu talepler, ahalinin ve eşrâfın, yönetilme kaygıları taşıdığına yönelik bir iddianın delili niteliğindedir. Yani, bu talepler, ahalideki politik bilinçliliği ispat için, tartışmalı da olsa, kullanılabilir. Ancak bu talepler, ahalide politik bilinçsizliğin mevcut olduğuna yönelik bir iddianın delili olarak asla kullanılamazlar. Kısaca ahalinin, özellikle de eşrâfın, 1870-1908 yılları arasında, idarî-mülkî konulara kayıtsız kalmadığını, yönetilme kaygıları taşıdığını söylemek mümkündür. Yine bu talepler, Uşak Kazası'nda, statik bir toplumsal-siyasî yapı yerine, değişime meyyâl dinamik bir toplumsal-siyasî yapının varlığını işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul

Bâb-ı 'Âlî Defterleri, Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemi Defterleri, Tevcîhât-ı Mülkiye Defterleri

A. (DVNS. TVCM. d. 00001.

Bâb-ı 'Âlî Evrâk Odası (Arşivi) Belgeleri

BEO. 134560, 16 Şubat 1902/8 Za 1319.

Dâhiliye Nezâreti Belgeleri, İdare-i Umûmiye Belgeleri

DH. İUM. 5-4/3, 3 Ağustos 1914/11 N 1332.

Dâhiliye Nezâreti Belgeleri, Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi

DH. MKT. 1451/43, 27 Eylül 1887/9 M 1305; DH. MKT. 1603/102, 12 Mart 1889/10 B 1306; DH. MKT. 1812/74, 24 Şubat 1891/15 B 1308; DH. MKT. 1840/126, 10 Haziran 1891/3 Za 1308; DH. MKT. 2471/100, 13 Nisan 1901/23 Z 1318; DH. MKT. 2475/134, 22 Nisan 1901/3 M 1319; DH. MKT. 2596/24, 6 Mart 1902/26 Za 1319.

Dâhiliye Nezâreti Belgeleri, Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi Belgeleri

DH. MUİ. 76-1/2, 17 Mart 1910/5 Ra 1328.

Dâhiliye Nezâreti Belgeleri, Tesrî-i Muâmelât ve Islahât Komisyonu Belgeleri, Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât

DH. TMİK. S. 34/70, 13 Temmuz 1901/26 Ra 1319; DH. TMİK. S. 62/27, 22 Mart 1906/26 M 1324.

Bâb-ı 'Âlî Belgeleri, Bâb-ı 'Âlî Sadâret Dairesi Kalemlerine Ait Belgeler, Hazine-i Evrâk Müdürlüğü, İrâdeler, Dâhiliye

İrade, Dâhiliye, 35, 14 Ocak 1907/29 Za 1324.

Bâb-ı 'Âlî Belgeleri, Bâb-ı 'Âlî Sadâret Dairesi Kalemlerine Ait Belgeler, Hazine-i Evrâk Müdürlüğü, İrâdeler, Meclis-i Mahsûs

İrade, MMS, 12/519, 9 Mayıs 1858/25 N 1274.

Bâb-ı 'Âlî Belgeleri, Bâb-ı 'Âlî Sadâret Dairesi Kalemlerine Ait Belgeler, Hazine-i Evrâk Müdürlüğü, İrâdeler, Meclis-i Vâlâ

İrade, MVL, 17887, 9 Aralık 1858/3 Ca 1275.

Bâb-ı 'Âlî Belgeleri, Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri

MVL. 712/49, 1 Eylül 1865/9 R 1282.

Bâb-ı 'Âlî Belgeleri, Şûrâ-yı Devlet Belgeleri

ŞD. 1376/5, Aydın 1/160, 31 Temmuz 1871/13 Ca 1288; ŞD. 1387/11, Aydın 2/122, 26 Mayıs 1891/17 L 1308; ŞD. 1535/10, Hüdavendigar 1/151, 25 Ağustos 1871/8 C 1288; ŞD. 1535/3, Hüdavendigar 1/136, 19 Nisan 1871/28 M 1288; ŞD. 1545/17, Hüdavendigar 2/89, 4 Haziran 1886/2 N 1303; ŞD. 1579/7, 10 Şubat 1902/2 Za 1319; ŞD. 2508/10, Dersaadet 9/303, 16 Eylül 1886/17 Z 1303.

II. Salnameler

1870-1871/H.1287 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa; 1874-1875/H.1291 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi,

Bursa; 1878-1879/H.1296 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa; 1879-1880/H.1297 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa; 1883-1884/H.1301 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa; 1887-1888/H.1305 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa; 1889-1890/H.1307 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa; 1892-1893/H.1310 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa; 1900-1901/H.1318 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa; 1901-1902/H.1319 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa; 1902-1903/H.1320 Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, Bursa.

III. Gazeteler

Hizmet Gazetesi, 513, 27 Aralık 1891/25 Ca 1309; Hizmet Gazetesi, 527, 13 Şubat 1892/14 Receb 1309; Hizmet Gazetesi, 584, 16 Eylül 1892/23 Safer 1310.

IV. Araştırma Eserleri

Akyıldız, Ali, *Anka'nın Sonbaharı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Avcı, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004.

Avcı, Yasemin, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Denizli Kentinin Bir Yönetim Merkezi Olarak Geçirdiği Değişim", *Türk Kültür Tarihinde Denizli ve Kentleşme Sorunları Sempozyumu, 22-23 Aralık 2008, Bildiriler*, Turgut Tok, Yusuf Kılıç, Fikri Gül, Ferhat Ağırman, Oğuzhan Karaburgu (Eds), Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli 2011, s. 182-194.

Balık, İbrahim, "Yok Olan Bir Tarihi Mirasımız "Çal Kayı Pazarı", *Türk Kültür Tarihinde Denizli ve Kentleşme Sorunları Sempozyumu, 22-23 Aralık 2008, Bildiriler*, Turgut Tok, Yusuf Kılıç, Fikri Gül, Ferhat Ağırman, Oğuzhan Karaburgu (Eds), Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli 2011, s. 172-181.

Baykara, Tuncer, "Kayı Pazarı", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 2008, s. 11-16.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Tülay Ercoşkun (Ed.), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.

Çakmak, Biray, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını", *Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HUTAD)*, 15, Ankara 2011, s. 63-90.

Çakmak, Biray, "Geç Dönem Osmanlı Taşra Toplumunda Eşrâfın Mahallî İşlevleri Üzerine: Uşaklı Tirîdzâde Mehmed Paşa", *Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 7, Sayı 13, Ankara 2011, s. 3-29.

Çetinkaya, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt I, 1859-1868, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.

Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, Osman Akınhay (Çev.), Agora Kitaplığı, İstanbul 2005.

Findley, Carter V., "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", *Palestine in the Late Ottoman Period, Political, Social and Economic Transformation*, David Kushner (Ed), Yad Izhak Ben-Zvi, Jerusalem, E. J. Brill, Leiden 1986, pp. 3-29.

Heper, Metin, "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, Vol. 1, No. 1, 1980, pp. 81-105.

Heper, Metin, "19. Yy'da Osmanlı Bürokrasisi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 245-258.

İnalcık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

Kırmızı, Abdülhamit, *Abdülhamid'in Valileri, Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908,* Klasik Yayınları, İstanbul 2008.

Kırmızı, Abdülhamit, "Taming the Governors: The Swinging Pendulum of Power over the Ottoman Provinces in the Nineteenth Century", *International Journal of Regional and Local Studies*, Vol. 6, No. 1, Spring, 2010, pp. 4-23.

Kushner, David, "The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914", *Middle Eastern Studies*, Vol. 23, No. 3 (Jul.), 1987, pp. 274-290.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1994.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993.

Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Osman Yener (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Soy, H. Bayram, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004.

Ek 1. Uşak Kazası ileri gelenleri tarafından, Uşak Kazası'nın Kütahya Sancağı'na bağlı kalması amacıyla tanzim ve temhir edilerek, Sadaret'e gönderilen umûmî mahzar

Sâye-i 'inâyet-vâye-i hazret-i mülûkânede teşkîlât-ı vilâyât usûl-ı mehâsin-şümûlı icrâ' ve kazâmız olan 'Uşşâk kadîmü'z-zamândan beru yigirmi sâ'at mesâfede olan Kütahya'ya muzâf olduğu gibi teşkîlât-ı cedîdede dahi ibkâ buyurulmuş ve şimdiye kadar re'is-i livâmızdan zerre kadar şikâyetimiz vâki' olmadığı bedîhî bulunmuş iken bir müddetten beru kazâmız müftîsi bulunan Mustafa Efendi'nin muttasıf olduğu fesâd ahlâk cihetiyle müftî olalıdan beri teferrüd dâ'iyyesiyle ahâlimizi yekdiğere düşürüb kâffe-i de'âvîye müdâhale ile her kim evvelce kendüsüne gider ve dilediği kadar akce i'tâ ider ise anı haklu çıkararak hukûk-ı ahâli pesmânde kaldığı ve kendüsü servet ve sâmânkesb eylediği hâlde bu derece kâni' olmayub sekiz mâhdan berü kazâmız kâ'i-makâmı bulunan 'Ali Beg, 'Uşşâk'a gelür gelmez müftî-i mûmâ-ileyhin irâ'e-i tarîkiyle şundan bundan dört yüzden mütecâviz lirâ alub gûyâ karz sûretiyle sened i'tâ itmeğle bu cihetle müftî-i mûmâileyhin râm-ı mekr ve hîlesine tutulmuş ve yekdigeriyle ittihâd ve ittifâk idüb bildikleri ve diledikleri gibi irtikâbâta cesâretle envâ'-ı uygunsuzluklar ve kazâ derûnunda dürlü fenâlıklar zuhûruna sebeb olmuş ve kendülere hem-pâ olanları meclis â'zâlığına, ticâret ve beledî re'isliğine ve sâ'ir hıdmetlere ta'yîn eyledikleri gibi köyler muhtârlarını dahi akce ile tebdîl ve muhtârlar da virdikleri akceyi çıkarmak içün ahâliyi soymağa ibtidâr eyledikleri merkez-i livâdan istihbâr olunmuş olduğunu mûmâ-ileyhâ anlamağla haklarında vukû' bulacak mu'âmeleden havfla ahâliden ba'zılarını dürlü mevâ'id-i kâzibe ile iğfâl idüb kırk sekiz sâ'atlik mesâfede olan İzmir'e kazâmızı ilhâk itdirmek ve şu sırada biraz daha vakt kazanmak efkâr-ı fâsidesiyle mahzarlar tanzîm ve derbâr-ı ma'delet-karâra takdîm itmişler ve mezkûr mahzarları dolaştırmak içün memleketimizin i'mârı zımnında teşkîl buyurulan beledî meclisi sandığından mugâyir-i nizâm olarak on iki bin guruş akce virüb Der-se'âdete âdem göndermişlerdir ve alınan haberlere göre ilhâk maddesi kuvve-i kurbiyyeye gelmiş olduğu anlaşılub hâlbuki kazâmız İzmir'e ilhâk olunduğu hâlde ba'd mesâfeden başka ahâlimiz hakkında pek çok müşkilâtı mûcib olacağına ve kadîmü'z-zamândan beru merbût olduğumuz Kütahya'dan ayrılmağa bir vechle rızâ-yı 'âcizânemiz olmadığına ve bundan akdem merkez-i kazâmız olan 'Uşşâk'ın mütehayyızânı ve eşrâfı tarafından bu ilhâkın muzırr olduğu beyânıyla kat'an rızâ-dâde olmadıkları bâ-mahzar merkez-i vilâyet ve livâya 'arz ve inhâ olunmuş olduğuna ve müftî ve ka'imakâm-ı mûmâileyhânın dahi 'azlleri hakkında bundan evvel merkez-i livâ ve vilâyete 'arz-ı hâller takdîm olunduğu gibi bu kere dahi hâki-pâ-yı hazret-i vekâlet-penâhîlerine kemâl-i tazarru'la niyâza cesâret olunduğuna binâen ilhâk maddesinden merhameten sarf-ı nazarla kazâmızı şu fesâdâta uğradan müftî ve kâ'imakâmın kaldırılması ve bunların itdikleri fenâlıkların tahkîki zımnında iktizâ iden emr û fermân-ı 'âlî-i hidîvîlerine eşedd-i intizâr ile muntazır bulunduğumuz muhât-'ilm-i 'âlem-şümûl-ı cenâb-ı sadâret-penâhîleri buyuruldukda olbâbda ve herhâlde emr û fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir Fî 11 Rebî'ü'l-âhir sene 88 ve fî 18 Haziran sene 87.

BOA. ŞD. 1535/10, Hüdavendigar 1/151, 25 Ağustos 1871/8 C 1288.

Ek 2. Aydın Vilayeti'nin bazı kazalarının ilhakıylamerkezi Uşak olmak üzere bir mutasarrıflık teşkili hakkında Hüdavendigar Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen Vilayet İdare Meclisi mazbatası

Hüdâvendigâr Vilâyeti

Meclis-i İdâre Kalemi

'Aded

118

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

'Uşşâk Kazâsının Kütahya Sancağından fekk-i irtibâtıyla Karahisâr-ı Sâhib Sancağına rabt olunacağı rivâyet idilmekde olub hâlbuki kazâ-yı mezkûr Karahisârdan ziyâde livâ teşkîline elvirişli bulunduğundan ve vâridât ve sınâyi-i mahalliyyenin terakkiyâtından bahsle Aydın Vilâyet-i Celîlesi mülhakâtından ba'zı mahallerin rabtıyla merkezi 'Uşşâk kasabası olmak üzere bir mutasarrıflık teşkîli istid'âsını hâvî 'Uşşâk merkezinden çekilen telgrafnâme sûretinin irsâl buyurulduğu beyân-ı 'âlîsiyle mündericâtına nazaran mütâla'a-ı vâkı'anın inbâsı 10 Nisan sene 317 târîh ve altmış yedi numerolu tahrîrât-ı 'âliyye-i âsafânelerinde beyân ve iş'âr buyurulmuşdur. Sâye-i terakkiyât-vâye-i cenâb-ı hilâfet-penâhîde 'Uşşâk kasabası Karahisâr ile İzmir arasındaki şimendüfer güzergâhında bulunmak ve mahsûlât ve mensûcât-ı mahalliyyenin arzû olunan memâlike nakl ve imrârı husûsunda suhûlet hâsıl olmak hasebiyle kasaba-ı mezkûre dahi memâlik-i mahrûse-i şâhâne dâhilindeki bilâd ve kasabât-ı sâ'ire gibi kesb-i ma'mûriyet ve mu'âmelât-ı ticâriyye ve sâ'iresi pîrâ-yı vüs'at ve ehemmiyet itmiş ise de terakkiyyâtı henüz bu nisbete vâsıl olamayan ve ahâlisi zirâ'at ve hırâsetle iştigâl iden diğer kazâlarda emvâl-i emîriyyeden senesi içinde yüzde doksan râddesinde tahsîlât vukû' bulmakda iken mezkûr telgrafnâmede isimleri görülen ve ötedenberü me'mûrîn 'aleyhinde hilâf-ı vâkı' ihbârât ve müdde'iyyât ile iştigâl idüb şu vesîle ile menâfi'-i zâtiyyelerinin te'mîn ve istihsâlini akdem-i âmâl bilen ba'zı ahâli-i mahalliyyenin ve bunlarla mu'âmeleten münâsebetleri olub fakat mülâhaza-ı hakîkate gayr-i muktedir nâsın merkez-i kazâ ve mülhak nevâhi ve kurâda yine celb-i menfa'at maksadıyla me'mûrîn-i mâliye ve tahsîliyyeyi dahi îfâ-yı vazîfe husûsunda su'ûbet ve müşkilâta dûçâr eylemekde bulunmalarının netîce-i müte'essifesi olarak kazâ-yı mezkûrda üç yüz senesinden üç yüz on altı senesine kadar beş milyon guruşa karîb bakâyâ terâküm idüb tahsîlâta ikdâm olundığı hâlde dahi üç yüz on altı senesi tahsîlâtının sene-i merkûme mürettebâtıyla 'ınde'l-muvâzene ancak yüzde altmış bir râddesinde bulunduğu muhâsebe-i vilâyetden virilüb leffen takdîm kılınan musaddak pusula mündericâtından ve bakâyâ-ı mebhûse kimlerin 'uhde-i zimmetinde idüğüne dâ'ir henüz muntazam defterler tanzîmi kâbil olamadığı dahi tahkîkât-ı vâkı'adan anlaşılmış ve kazâ-yı mezkûrun mutasarrıflık teşkîline lüzûm ve imkân gayr-i mevcûd bulunmuş

oldığından ahvâl-i mahalliyyenin tanzîmi mukteziyyât ve vesâ'ilinde olmak üzere 25 Şubat sene 316 târîh ve dört yüz otuz altı numerolu mazbata-ı mütekaddime vechle kazâ-yı mezkûrun Karahisâr-ı Sahib Sancağına rabt ve ilhâkı mu'âmelesinin bir an evvel icrâsına müsâ'ede-i celîle-i nezâret-penâhîleri şâyân buyurulmak bâbında emr û fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir Fî 4 Safer sene 319 ve fî 9 Mayıs sene 317

Hüdâvendigâr Vilâyeti Vâlisi Nâ'ibü'ş-şer' Mu'âvin Defterdâr Mektûbî Müftî Vekîl-i Metrepolid Murahhasa-ı Ermeni Murahhasa-ı Katolik Hahambaşı A'zâdan A'zâdan A'zâdan A'zâdan.

ŞD. 1579/7, 10 Şubat 1902/2 Za 1319.

ТҮРК ЭЛДЕРИНДЕГИ МАМЛЕКЕТ БАШКАРУУ САЛТЫ
I ЭЛ АРАЛЫК КОНГРЕССИНИН МАТЕРИАЛДАРЫ

Басмага даярдагандар*: Доц. м.а., докт. Женгиз Буйар*
Доц. м.а., докт. Мехмет Кылдыроглу
Доц., докт. Муратбек Кожобеков

Техникалык редактор: *Ш. Даулятов*
Көркөмдөгөн: *Жошкун Кала*

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин Башкаруу кеңешинин жана Басма комиссиянын чечими боюнча
басылды. Басууга 12.04.2016 кол коюлду.
Китептин өлчөмү А4. Нускасы 200.

КТМУнун Басмакана бөлүмүндө басылды
Бишкек ш., Жал к.р., КТМУнун Ч. Айтматов атындагы кампусу